ઊર્મિ અને નવરચના

૧૯૪૭ : સંપાદક : ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે : અંક

ભથવારી

એકવાર તો આ પુસ્તકો વાંચજો

૧	છેલ્લું પ્રયાણ	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૪-૦
૨	કાળચક્ર	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૨-૦-૦
૩	સોરઠી સંતવાણી	ઝવેરચંદ મેઘાણી	૩-૮-૦
૪	કલાચિંતન	રવિશંકર રાવલ	૩-૮-૦
૫	હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો	ર. એન્જિનિયર	૨-૦-૦
૬	સત્તાવનની કત્લેઆમ	વિ. મં. ભટ્ટ	૨-૮-૦
૭	શિખરિણી	ચંદ્રવદન મહેતા	૧-૮-૦
૮	દક્ષિણ ભારતના તિર્થધામો	શાંતિલાલ ગાંધી	૨-૦-૦
૯	ભારતમાં અં. રાજ્ય ભા. ૧-૨	પંડિત સુંદરલાલજી	૧૮-૮-૦
૧૦	વિશ્વદર્શન	છોટાલાલ કામદાર	૧૦-૮-૦
૧૧	જ્વાલા	અનુ. મહેન્દ્ર મેઘાણી	૩-૮-૦
૧૨	માનવતાનાં મૂલ	રા. ના. પાઠક	૪-૦-૦
૧૩	પચાસ વર્ષ પછી	રા. ના. પાઠક	૩-૦-૦
૧૪	ગાંધી બાપુ ભા. ૧-૨	રા. ના. પાઠક	૯-૦-૦
૧૫	આતિથ્ય	ઉમાશંકર જોષી	૩-૮-૦
૧૬	લખચોરાસી	પન્નાલાલ પટેલ	૩-૦-૦
૧૭	સાહસિક સોદાગરો	ડુંગરસી ધ૦ સંપટ	૨-૧૨-૦
૧૮	માનતા	ઈશ્વર પેટલીકર	૨-૮-૦
૧૯	પાદરનાં તિરથ	જયન્તિ દલાલ	૨-૮-૦
૨૦	ગોવાલણી અને બીજી વાતો	મલયાનિલ	૨-૮-૦
૨૧	ગગનને ગોખે	નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર	૪-૮-૦
૨૨	દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧-૨	"	૬-૦-૦
૨૩	પશ્ચિપુસ્તિકાઓ ભા ૧ થી ૬	"	૩-૧૨-૦
૨૪	પરિકથાઓ ભા. ૧-૨	"	૬-૮-૦
૨૫	રૂપકથાઓ	"	૩-૦-૦

દરેક ઘરમાં, લાયબ્રેરીમાં કે શાળા-મહાશાળામાં આ પુસ્તકો હોવા જોઈએ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ—લિમિટેડ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકચંદ સ્વાણી; ૧૬ મીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ.
મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ : ભારતી મુદ્રણાલય : દરણુવાળી પોળ : ચાર રસ્તા; ખાડિયા; અમદાવાદ
વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક: સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કું. મોડલ ટોકીઝ સામે, અમદાવાદ, મહેતા બિલ્ડિંગ, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ

વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ
મહાવિદ્યાલય (કોલેજ)
વલ્લભ વિદ્યાનગર, આણંદ

૨૦મી જૂને ખૂલે છે. તેને મુંબઈની વિદ્યાપીઠ સાથે જોડવામાં આવી છે. અને તેમાં અંગ્રેજી, ગણિત. ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને તત્ત્વજ્ઞાન સાથે બી. એ.ના (પાસ અને ઓનર્સ) વર્ગો સુધી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

બી. એસ. સી.ની ડીગ્રી માટે તેમાં રસાયણ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ગણિત (પ્રિન્સિપલ અને સબસીડીઅરી) પદાર્થવિજ્ઞાન અને પ્રાણીશાસ્ત્ર (સબસીડીઅરી)નું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ઉચ્ચ લાયકાત ધરાવતા અને ઘણા જ અનુભવી સ્ટાફની નીમણૂક કરવામાં આવી છે.

મકાન વિશાળ અને ભવ્ય છે અને હાલ તેમાં ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થઈ શકે તેમ છે.

પુસ્તકાલયમાં જુદા જુદા વિષયો ઉપરનાં સંખ્યાબંધ નવાં અપટુડેટ પુસ્તકો વસાવવામાં આવ્યાં છે. તે ઉપરાંત જુદાં જુદાં સ્થળોએથી મહામહેનતે મેળવેલાં કેટલાંક ભાગ્યે જ મળી શકતાં અને હવે છપાતાં પણ ન હોય તેવાં પુસ્તકોનો મોટો સંગ્રહ પણ રાખવામાં આવ્યો છે.

વિજ્ઞાનશાળાઓમાં ઇંગ્લંડ અને બીજા દેશોમાં ઓર્ડર આપીને મેળવેલાં સારામાં સારાં સાધનો (એપેરેટસ) વસાવવામાં આવ્યાં છે.

હાલ ૧૨૨ વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થઈ શકે તેવા વીજળીની બત્તીઓ ધરાવતાં વિદ્યાર્થી-ગૃહ (હોસ્ટેલ)ની સગવડ રાખવામાં આવી છે. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થિનીઓ માટે ખાસ હોસ્ટેલની સગવડ રાખવામાં આવી છે. રૂમનું ભાડું એક સત્રના રૂ. ૩૦/ છે.

બધા વર્ગો માટે શિક્ષણની ફી રૂ. ૮૦/ અને જીમખાના અને બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે રૂ. ૧૦/ રાખવામાં આવ્યા છે. લેબોરેટરી ફી ફ. ઈ. સા. માટે રૂ. ૩૦/ ઈ. સા. માટે રૂ. ૩૫/ અને બી. એસ સી. માટે રૂ. ૪૦/ છે.

નિયત કરેલા ફોર્મમાં (જે માગશે તેને મોકલવામાં આવશે) અરજીઓ કરીને તે કોલેજ માટે રૂ. ૧૦/ની અને હોસ્ટેલ માટે રૂ. ૧૦/ની ડીપોઝીટ સાથે પ્રિન્સિપાલને મોકલી આપવી.

એન. બી. બુટાની

પ્રિન્સિપાલ

બાળકોને

કેસ્ટોફીન

બહુ ભાવે છે

કારણ કે એ ચોકલેટ જેવી સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, જ્યારે બીજી ખરાબ વાસવાળી જુલાબની દવાઓને બાળક ધિક્કારે છે.

કેસ્ટોફીન

તંદુરસ્તી માટેનું સંપૂર્ણ સાધન છે, કબજિયાત મટાડે છે, એની કાયમી ટેવ પડતી નથી.

એક બાટલી જરૂર વસાવો.

CASTOPHENE

Chocolate LAXATIVE

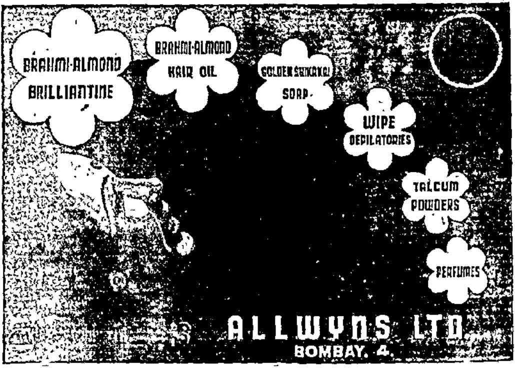

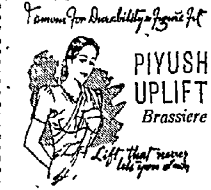

રૂપની લાવણ્યભરી સજાવટ માટે

પીયૂષ અપલીફ્ટ

બ્રેસીયર

ભવલી	રૂા. ૩,	યંગસ્ટર	રૂા. ૪-૮
પ્યોર સીલ્ક	રૂા. ૭/૮,	સાટીન	રૂા. ૪
મોડર્ન	રૂા. ૨,	વીનસ	રૂા. ૨-૮

પીયૂષ હોઝીયરી વર્ક્સ

રાજામ્હેતા સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંગ્રહણી શરદી, બદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, મોળા, અજીર્ણ અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત દાઢમાં કળતર, પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુંઝણ, ઝેરી ડંખ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ઘા પડવો, લોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરદોમાં તેમજ રેલ્વે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ કિંમત મોટી બાટલી રૂા ૧ાા, વચલી બાટલી રૂા.૧ા અને નાની બાટલી રૂા ૦ાાન્ટ ટ. ખ જુદું.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

'રજિસ્ટર્ડ' ટ્રેડમાર્ક "જેનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના-નડિયાદ

સ્ટોકીસ્ટ: કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ.-૨

એજન્ટ: કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

મંગળદાસ રોડ, મુંબઇ ૨

30 આકર્ષક રંગો...

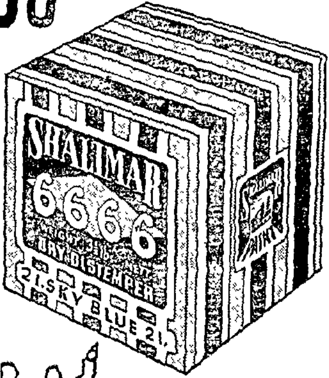

નારંગી, ધોળા અને લીલા - પટ્ટાવાળું
નવું ચમકતું પેકેટ..........................
શાલિમારની સુવિખ્યાત બનાવટ.......
શાલિમાર ડ્રાય ડીસ્ટેમ્પર' !

શાલિમાર
ડ્રાય ડીસ્ટેમ્પર

શાલિમાર પેઇન્ટ, કલર એન્ડ વારનીશ કં. લિ.

૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઇ.

SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO., LTD.

16 Bank Street, BOMBAY.

નેપચૂન
જિંદગી, આગ
અને
અકસ્માત
ના વીમાનું
કામ કરે
છે

કુલ અસ્કયામત
રૂા. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઑફિસ :
નેપચૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :
પાચકૂવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક.

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક ત્રીજો

જૂન : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	પરાજયનું ગાન	ધૂમકેતુ	૭
૨	વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૯
૩	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૭
૪	પુસ્તક સ્વીકાર		૨૫
૫	પ્રસંગો, પુસ્તકો, પરિચયો, પરિભ્રમણો	ધૂમકેતુ	૨૬
૬	રાજબા	ઈશ્વર પેટલીકર	૩૪
૭	રવીન્દ્ર-સ્મરણો	રમણીક મેઘાણી	૪૦
૮	મહંતશાહી	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૪૧
૯	રખડુ છોકરાઓ	જ્યોત્સ્ના ખંડેરીઆ	૪૩
૧૦	પાનગોષ્ઠિ	અ-કવિ	૪૮
૧૧	નાનાસાહેબ	વિજયશંકર મંછારામ ભટ્ટ	૫૨
૧૨	વિજ્ઞાનદર્શન	બંસી ગાંધી, પ્રો. જયંતિલાલ, ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ	૫૭
૧૩	પંચવર્ષી યોજના	પી. રા. ભારદ્વાજ	૬૩
૧૪	રોગનિવારણના નિયમો	રમણલાલ એન્જિનીઅર	૭૧
૧૫	ગ્રંથસમીક્ષા	ઞ. મ. રા.	૭૬

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂા. ૭-૦-૦ :: પરદેશમાં : રૂા. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ બાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

વિશ્વ વિખ્યાત ફ્રેંચ નવલકથાકારની જગમશહૂર નવલકથા

લા' મિઝરેબલ

બહાર પડી ગયું છે

ભા ૧ લો ૩-૧૨-૦ ભા ૨ જો ૪-૮-૦

બન્નેનુ ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

નવલકથાઓ તો ઘણીયે બહાર પડે છે અને પડશે, પણ અમરપદ તો કોઈક જ નવલકથાને સાંપડે છે લા' મિઝરેબલને જગતની શ્રેષ્ઠ નવલકથામાંહેની એક ગણવામા આવે છે. ઈ સ. ૧૮૬૨મા એક જ દિવસે આઠ મોટાં શહેરોમાં દસ જુદી જુદી ભાષાઓમાં એ પ્રથમ પ્રગટ થઈ. ત્યારથી આજ સુધીમાં તેની હજારો નકલો છપાઈ ચૂકી છે અને આજે પણ તેની આવૃત્તિઓ નીકળ્યે જ જાય છે.

ગુજરાતીમાં નવલકથાની ખોટ ઘણા સમયથી છે. 'ગુજરાતનો નાથ' લખાયા પછી એવી દીર્ઘજીવી નવલકથા વાચનારાને મળી નથી. 'લા' મિઝરેબલ' પણ લાંબા કાળ સુધી પોતાનું સ્થાન જમાવશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. ગુજરાતીમાં પણ એની સેકડો નકલો જશે એ વિષે શકા નથી આપ આપની નકલ વહેલી તકે મંગાવી લેશો.

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

(૧)	મહાદેવભાઈ	લે. વજુભાઈ શાહ	૨-૮-૦
		(એન્ટિક કાગળમાં)	૩-૦-૦
(૨)	ફરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	લે. કાન્તિલાલ શાહ	૩-૮-૦
(૩)	દુર્ભિક્ષ	લે કાન્તિલાલ શાહ	૩-૪-૦
(૪)	એકાન્તના સામ્રાજ્યમાં	અનુ. રજબઅલી લાખાણી	૩-૪-૦
(૫)	ધરતીને મથાળે	અનુ, મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૩-૦-૦
(૬)	પથ્થરનાં પારેવાં (નાટક)	લે ઈન્દુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦
(૭)	સરવાણી (કાવ્યસગ્રહ)	લે. પ્રહ્લાદ પારેખ	(તૈયાર થાય છે)
(૮)	સાહસિક સોદાગરો	લે ડુંગરશી સંપટ	૨-૧૨-૦
(૯)	લોઢાના ચણા		૪-૮-૦

મહાભારત ગ્રંથાવલિ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે	ભા ૧ લો	૨-૧૨-૦
" "	ભા. ૨ જો	૨-૮-૦
" "	ભા ૩ જો	૨-૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર
મુખ્ય કાર્યાલય જોરાવરનગર
[કાઠિયાવાડ] B. S. Ry.

આઝાદ ભંડાર
ઘોઘાદરવાજે
ભાવનગર

અનંત, દેસાઈ
ઠી. ૧૧ માધવજી બિલ્ડીંગ, કમળ ટૉકીઝ
સામે, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ-૪

પરાજયનું ગાન

આજ તો મારા મન ! મારા મિત્ર ! આપણે ગાન ગાઈએ. વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ. પરાજયનું. કોઈ મહાન ભવ્ય પરાજયનું'

સેંકડો ને હજારો વિજય કરતાં પણ જે મહાન અને ભવ્ય હોય એવો પરાજય, એવો પરાજય એ તો મારા અંતરનો ઊંડામાં ઊંડો અભિલાષ છે. દિગંત વ્યાપી વિશ્વકીર્તિ કરતાં પણ મારે મન એનું મૂલ્યાંકન કાંઈક ઓર છે.

અને વિજય–એ પતંગિયાની કિમ્મત પણ મારે મન મળે ત્યારે જ મારા અંતરમાં એકવાર ફરીને શ્રદ્ધાનો દીપ સચેત બને, ત્યારે જ મને ખબર પડે, કે કહો ન કહો પણ હજી તો મારામાં અજબ જેવી સ્ફૂર્તિ વસી રહી છે. હજી તો મારામાં નવજુવાનીની ચેતના થનગની રહી છે. જાતકસોટી ઉપર શુદ્ધ સોન–રેખી અક્ષરો પડે કે રળેલી કમાણી ઉપર, બાપસંગ્રહી દોલત ઉપર, આપ મેળવેલી એક વખતની કીર્તિની કમાઈ ઉપર, ટકી લેવાની આળસુ વ્યાજખોરી હજી ત્યાં પ્રવેશી નથી.

પરાજય વિના કોઈને, એકાંતી જાતશોધનનો આનંદ મળે ખરો ? પરાજય વિના અમર્યાદ માનવશક્તિનો આછો પણ ખ્યાલ આવે ખરો ? માનવના અંતરમાં જે અમરસ્રોત છે, કે જે સેંકડો, હજારો ને લાખો પરાજયો છતાં પણ નિત્ય વિજયનું મહાગાન ગાઈ રહ્યો છે, એ અમરસ્રોતની કલ્પનાહિલોળનો પરિચય, પરાજય વિના ક્યાંથી મળે ?

પરાજય ! મારા દોસ્ત ! તું ન હો તો હું કેટલો કંગાલ ને પામર હોઉં ? અથવા તો ગર્વિષ્ઠ અને ગૌરવહીન હોઉં ? પરાજય વિનાનો કોઈ વિજય શોભતો જ નથી. વિજય, એ પુરુષાર્થ કીર્તિકળશ હશે, પણ પરાજય એ તો વિજયનો પણ કીર્તિધ્વજ છે.

પરાજયની આંખમાં એક મહાન ઐતિહાસિક ચિરંતન સત્ય મેં વાંચ્યું છે. જેણે જેણે વિજય મેળવ્યો છે, અને જે વિજયમાં અભિલાષાની તૃપ્તિનો માત્ર આનંદ માણી રહ્યા છે, એ તમામેતમામ વહેલે મોડે કુંઠિત શક્તિના વામનજી બની ગયા છે. એમના વિજયે એમના વિકાસપથની ઘોર ખોદી છે. એટલા માટે

હું ફરી ફરીને કહું છું કે વિજયના સિંહાસન ઉપર બેઠેલો માણસ. પરાજયના પાયા પાસે પડેલા માણસ કરતાં કોઈ રીતે વધારે મહાન નથી.

કારણ કે વિજયના સિંહાસન ઊપર જે બેસે છે એ જ વહેલેમોડે ગુલામનો પણ ગુલામ થઈ રહે છે.

વિજયનું આ પરિણામ ચકચકિત છે. આખી દુનિયા એ જોઈ શકે છે. સૌ એને સમજી જાય છે. એટલે એમાં કાંઈ જ અગમ્ય રહેતું નથી. સામાન્ય માનવની સામાન્ય ભાષા અને કવિની કવિતા, એની વચ્ચે જે તફાવત છે, એ તફાવત વિજય અને પરાજય વચ્ચે છે. [illegible] પોતાને કહેવાનું બધું કહી નાખે છે. પરાજય તો કાવ્ય છે. એણે જે કહ્યું છે એ, [illegible] જે કહેવાનું છે એની તુલનામાં, કાંઈ જ નથી.

વિજય એ પ્રયત્નની ટોચ છે. એ તો પરિ[illegible] ફૂલ છે. એને માટે પછી એ જ માર્ગ રહે છે. પડી જવાનો કે સડી જવાનો.

પણ પરાજય તો વ્યક્તિના આંતર ગીતને, એના મૌનને, એની વેદનાને સાંભળે છે, અને ધીમે ધીમે એમાંથી ફરીને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજે છે.

ફરી ફરીને એમાંથી ગગનગામી અભિલાષા જન્મ લે છે. સંકટના મહાન પર્વતો, એક રાતમાં જાય છે. સંક્ષુબ્ધ સમુદ્રો નાનાં ખાબોચિયાં થઈ રહે છે. પરાજય દ્વારા તો આત્માના અજેય અને અણનમ ખડકનો પરિચય સધાય છે.

એટલા માટે હું પરાજયનું ગાન ગાઉં છું. પરાજય! મારો દોસ્ત! તું મારી અજેય શક્તિનો સાક્ષી છે, તારા દ્વારા હું, અને મારા દ્વારા તું–આપણે બન્ને એક બીજાની મદદે, નિરાશાના સમુદ્ર સામે જે અટ્ટહાસ્ય કરીશું એ સાંભળીને ખુદ પ્રજાપતિ પોતે વિશ્વના આ નવીન સત્ત્વનો પરિચય સાધવા નીચે આવશે.

અને આપણે બન્ને સાથે મળીને હૃદયના ખૂણેખૂણામાંથી જે કાંઈ ક્ષણિક હશે; જે મૃત્યુ-ધર્મી હશે, જે ગૌરવહીન હશે, તે તમામને હડસેલી દેશું.

આપણે બન્ને–મારું વ્યક્તિત્વ અને તું—આપણે બન્ને પ્રકાશનો પંથ નિહાળીશું. અમર્ત્ય ઇચ્છાશક્તિનો સ્રોત જોઈશું. અને દુનિયા આખીને જાહેર કરીશું કે પરાજયના જેવી જેમ કોઈ ભવ્ય વસ્તુ નથી તેમ એના જેવી કોઈ ભયંકર વસ્તુ પણ નથી.

સત્ત્વશાલીઓ માટે તો પરાજય અને નહિ કે વિજય–એ જીવન્ત પ્રેરણા છે.

ધૂમકેતુ

એટલા માટે મારા મન! મારા દોસ્ત આજ તો ગગનભેદી અવાજે આપણે ગાન ગાઈએ વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ પણ પરાજયનું. કોઈ મહાન ભવ્ય પરાજયનું.*

* ખલિલ જિબ્રાન ઉપરથી, ઘણો અર્થવિસ્તાર કરીને.

માસિક નોંધ

બનાવોનો દોર રાષ્ટ્રના હાથમાંથી સરી રહ્યો છે

બંગાળાની સરકારમાં કોંગ્રેસના સાથી બનીને આવેલા અને એ રીતે મુસ્લિમ લીગવાદીઓને ભારે અળખામણા થઈ પડેલા સૈયદ અલી ઝહીરે થોડા વખત ઉપર બહાર પાડેલા એક નિવેદનના આ શબ્દો આજની પરિસ્થિતિને સવિશેષ અનુરૂપ બન્યા છે—

'હાલ તુરત પૂરતો તો કોંગ્રેસે બનાવોનો દોર પોતાના હાથમાંથી ગુમાવ્યો છે, અને અંગ્રેજો તેમજ લીગવાદીઓ એને જેમ દોરે છે તેમ એ પોતાની નીતિ ઘડતી જાય છે. હિંદુસ્તાનભરના કોંગ્રેસી પ્રધાનો જ્વાલામુખીની કોર ઉપર બેઠા છે. કોંગ્રેસની નીતિ પ્રત્યેનો કચવાટ અને સામાન્ય અસંતોષ વધતો જાય છે. આજની કટોકટી વખતે સાચી જરૂર એક મજબૂત ગૌરવશાળી અને અખંડિત હિંદુસ્તાનની સ્થાપના ભણી દોરી જતી ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ દોરવણીની છે.

'અખંડ હિંદુસ્તાનના સ્વપ્ન કાજે રાહ જોવી પડે કે મરવું પણ પડે તો મરવા નહિ— લોહી, પરસેવો કે પરિશ્રમરૂપે એનાં ચહે તેટલાં મૂલ્ય ચૂકવવાં પડે તો તે ઓછાં છે.'

એ જ નિવેદનમાં શ્રી અલી ઝહીરે આપેલી બીજી ચેતવણીની અસર રાષ્ટ્રનેતાઓ ઉપર જેટલી વહેલી થશે તેટલું રાષ્ટ્રનું ઘોર અહિત થતું અટકી જશે—

'મનામણાંની નીતિથી સામો પક્ષ રીઝવાને બદલે ઊલટો વધુ ઝનૂને ચડતો હોય અને એને આપણી નબળાઈની એક નિશાની લેખતો હોય તે છતાં એ જ નીતિને વળગ્યા રહેવું એ સમર્થ રાજનીતિ નથી. મોટે ભાગે તો એવી નીતિ નિષ્ફળ નીવડે છે અને રક્તપાત અટકાવવાને બદલે ઊલટાનો વધારી મૂકે છે.'

સમય ઝડપભેર વીતી રહ્યો છે, અને આવતા થોડા દિવસોમાં આ દેશમાં એ જળમાં સ્થળ ને સ્થળમાં જળ જેવા ઐતિહાસિક પલટાઓ કરી નાખવાનો છે ત્યારે ભૂતકાળને વિશેષ તો સંભારવો નકામો છે, પરંતુ જે મનામણાં-નીતિએ આપણને દેશના ભાગલાથી લઈને પ્રાંતોના ભાગલા અને 'કોરીડોર' ભૂમિપટ્ટીની હીન માગણી સુધી પહોંચાડી દીધા તેનો હવે ત્યાગ નહિ થાય તો શું થશે તેનો ખ્યાલ એમાંથી જ મેળવવાનો રહે છે. શાંતિ માટે એક પછી એક ગેરવાજબી માગણીઓ રાષ્ટ્રવાદીઓ કબૂલતા ગયા છે તેમ તેમ કોમવાદીઓની માગણીઓ ઘોર આકારથી સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ છે. ઉપરાંત, શાંતિ તો આપણે પામ્યા જ નથી. પાકિસ્તાનની વાત સુદ્ધાં સાંભળવાની રાષ્ટ્રે ના પાડી દીધી હોત તો એને માથે જે આભ તૂટી પડયું હોત તે, આજે જ્યારે પાકિસ્તાન સંપૂર્ણપણે અપાઈ ગયા જેવું છે ત્યારે, બંગાળ, પંજાબ અને સરહદમાં જે બન્યું છે તેથી બહુ વિશેષ અસહ્ય ન હોત. આજે તો બધું જ ખોઈ બેઠા હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રનો તેજોવધ થઈ રહ્યો છે.

આંતરવિગ્રહનો ભરડો વધુ આકરો બને છે

રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય પલટાઈ રહ્યું છે. કાળઘડી આવી ગઈ છે. રાજનીતિજ્ઞો મુંઝાઈ ગયા છે. આજે એ શાંત રહેવાની અપીલો કરે છે, કાલે એ 'શક્ય તેટલાં તમામ સાધનોથી' સામનો કરવાનું કહે છે. એક દિવસ એ અંગ્રેજો ઉપર ઇતબાર રાખવાનું કહે છે, બીજે દિવસે કહે છે કે, 'આવું બનશે એમ જાણ્યું હોત તો અંગ્રેજોની જાળમાં ન ફસાત. એમાં દોષ કોનો છે ને કોનો નહિ તે નક્કી કરવાની અત્યારે જરૂર નથી—વેળા નથી રહી. હવે તો કોઈની ય દોરવણીની રાહ જોયા વિના આત્માને જે સૂઝે તે રસ્તે ચાલ્યા જવાનું છે.

સરહદના પઠાણો કોઈની ય દોરવણી માટે થંભ્યા નથી. ખુદ બાદશાહખાનના બેટાની આગેવાની

હું ફરી ફરીને કહું છું કે વિજયના સિંહાસન ઉપર બેઠેલો માણસ. પરાજયના પાયા પાસે પડેલા માણસ કરતાં કોઈ રીતે વધારે મહાન નથી.

કારણ કે વિજયના સિંહાસન ઊપર જે બેસે છે એ જ વહેલેમોડે ગુલામનો પણ ગુલામ થઈ રહે છે.

વિજયનું આ પરિણામ ચકચકિત છે. આખી દુનિયા એ જોઈ શકે છે. સૌ એને સમજી જાય છે. એટલે એમાં કાંઈ જ અગમ્ય રહેતું નથી. સામાન્ય માનવની સામાન્ય ભાષા અને કવિની કવિતા, એની વચ્ચે જે તફાવત છે, એ તફાવત વિજય અને પરાજય વચ્ચે છે. વિજય પોતાને કહેવાનું બધું કહી નાખે છે. પરાજય તો કાવ્ય છે. એણે જે કહ્યું છે એ, એને જે કહેવાનું છે એની તુલનામાં, કાંઈ જ નથી.

વિજય એ પ્રયત્નની ટોચ છે. એ તો પરિપક્વ ફૂલ છે. એને માટે પછી એ જ માર્ગ રહે છે. પડી જવાનો કે સડી જવાનો.

પણ પરાજય તો વ્યક્તિના આંતર ગીતને, એના મૌનને, એની વેદનાને સાંભળે છે, અને ધીમે ધીમે એમાંથી ફરીને શસ્ત્રાસ્ત્ર સજે છે.

ફરી ફરીને એમાંથી ગગનગામી અભિલાષા જન્મ લે છે. સંકટના મહાન પર્વતો, એક રાતમાં જાય છે. સંક્ષુબ્ધ સમુદ્રો નાનાં ખાબોચિયાં થઈ રહે છે. પરાજય દ્વારા તો આત્માના અજેય અને અણનમ ખડકનો પરિચય સધાય છે.

એટલા માટે હું પરાજયનું ગાન ગાઉં છું. પરાજય! મારો દોસ્ત! તું મારી અજેય શક્તિનો સાક્ષી છે, તારા દ્વારા હું, અને મારા દ્વારા તું–આપણે બન્ને એક બીજાની મદદે, નિરાશાના સમુદ્ર સામે જે અટ્ટહાસ્ય કરીશું એ સાંભળીને ખુદ પ્રજાપતિ પોતે વિશ્વના આ નવીન સત્ત્વનો પરિચય સાધવા નીચે આવશે.

અને આપણે બન્ને સાથે મળીને હૃદયના ખૂણેખૂણામાંથી જે કાંઈ ક્ષણિક હશે; જે મૃત્યુ-ધર્મી હશે, જે ગૌરવહીન હશે, તે તમામને દફનાવી દેશું.

આપણે બન્ને–મારું વ્યક્તિત્વ અને તું—આપણે બન્ને પ્રકાશનો પંથ નિહાળીશું. અમર્ત્ય ઇચ્છાશક્તિનો સ્રોત જોઈશું. અને દુનિયા આખીને જાહેર કરીશું કે પરાજયના જેવી જેમ કોઈ ભવ્ય વસ્તુ નથી તેમ એના જેવી કોઈ ભયંકર વસ્તુ પણ નથી.

સત્ત્વશાલીઓ માટે તો પરાજય અને નહિ કે વિજય–એ જીવન્ત પ્રેરણા છે.

ધૂમકેતુ

એટલા માટે મારા મન! મારા દોસ્ત આજ તો ગગનભેદી અવાજે આપણે ગાન ગાઈએ વિજયનું કે વિજયોત્સવનું નહિ પણ પરાજયનું. કોઈ મહાન ભવ્ય પરાજયનું*

✻

* ખલિલ જિબ્રાન ઉપરથી. ઘણો અર્થવિસ્તાર કરીને.

બનાવોનો દોર રાષ્ટ્રના હાથમાંથી સરી રહ્યો છે

બંગાળાની સરકારમાં કોંગ્રેસના સાથી બનીને આવેલા અને એ રીતે મુસ્લિમ લીગવાદીઓને ભારે અળખામણા થઈ પડેલા સૈયદ અલી ઝહીરે થોડા વખત ઉપર બહાર પાડેલા એક નિવેદનના આ શબ્દો આજની પરિસ્થિતિને સવિશેષ અનુરૂપ બન્યા છે—

'હાલ તુરત પૂરતો તો કોંગ્રેસે બનાવોનો દોર પોતાના હાથમાંથી ગુમાવ્યો છે, અને અંગ્રેજો તેમજ લીગવાદીઓ એને જેમ દોરે છે તેમ એ પોતાની નીતિ ઘડતી જાય છે. હિંદુસ્તાનભરના કોંગ્રેસી પ્રધાનો જ્વાળામુખીની કોર ઉપર બેઠા છે. કોંગ્રેસની નીતિ પ્રત્યેનો કચવાટ અને સામાન્ય અસંતોષ વધતો જાય છે. આજની કટોકટી વખતે સાચી જરૂર એક મજબૂત ગૌરવશાળી અને અખંડિત હિંદુસ્તાનની સ્થાપના ભણી દોરી જતી ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ દોરવણીની છે.

'અખંડ હિંદુસ્તાનના સ્વપ્ન કાજે રાહ જોવી પડે કે મરવું પણ પડે તો પરવા નહિ— લોહી, પરસેવો કે પરિશ્રમરૂપે એનાં ગમે તેટલાં મૂલ્ય ચૂકવવાં પડે તો તે ઓછાં છે.'

એ જ નિવેદનમાં શ્રી અલી ઝહીરે આપેલી બીજી ચેતવણીની અસર રાષ્ટ્રનેતાઓ ઉપર જેટલી વહેલી થશે તેટલું રાષ્ટ્રનું ઘોર અહિત થતું અટકી જશે—

'મનામણાંની નીતિથી સામો પક્ષ રીઝવાને બદલે ઊલટો વધુ ઝનૂને ચડતો હોય અને એને આપણી નબળાઈની એક નિશાની લેખતો હોય તે છતાં એ જ નીતિને વળગ્યા રહેવું એ સમર્થ રાજનીતિ નથી. મોટે ભાગે તો એવી નીતિ નિષ્ફળ નીવડે છે અને રક્તપાત અટકાવવાને બદલે ઊલટાનો વધારી મૂકે છે.'

સમય ઝડપભેર વીતી રહ્યો છે, અને આવતા થોડા દિવસોમાં આ દેશમાં એ જળમાં સ્થળ ને સ્થળમાં જળ જેવા ઐતિહાસિક પલટાઓ કરી નાખવાનો છે ત્યારે ભૂતકાળને વિશેષ તો સંભારવો નકામો છે,-પરંતુ જે મનામણાં-નીતિએ આપણને દેશના ભાગલાથી લઈને પ્રાંતોના ભાગલા અને 'કૉરીડોર' ભૂમિપટ્ટીની હીન માગણી સુધી પહોંચાડી દીધા તેનો હવે ત્યાગ નહિ થાય તો શું થશે તેનો ખ્યાલ એમાંથી જ મેળવવાનો રહે છે. શાંતિ માટે એક પછી એક ગેરવાજબી માગણીઓ રાષ્ટ્રવાદીઓ કબૂલતા ગયા છે તેમ તેમ કોમવાદીઓની માગણીઓ ઘોર આકાશી સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ છે. ઉપરાંત, શાંતિ તો આપણે પામ્યા જ નથી. પાકિસ્તાનની વાત સુદ્ધાં સાંભળવાની રાષ્ટ્રે ના પાડી દીધી હોત તો એને માથે જે આભ તૂટી પડયું હોત તે, આજે જ્યારે પાકિસ્તાન સંપૂર્ણપણે અપાઈ ગયા જેવું છે ત્યારે, બંગાળ, પંજાબ અને સરહદમાં જે બન્યું છે તેથી બહુ વિશેષ અસહ્ય ન હોત. આજે તો બધું જ ખોઈ બેઠા હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રનો તેજોવધ થઈ રહ્યો છે.

આંતરવિગ્રહનો ભરડો વધુ આકરો બને છે

રાષ્ટ્રનું ભાગ્ય પલટાઈ રહ્યું છે. કાળઘડી આવી ગઈ છે. રાજનીતિજ્ઞો મુંઝાઈ ગયા છે. આજે એ શાંત રહેવાની અપીલો કરે છે, કાલે એ 'શક્ય તેટલાં તમામ સાધનોથી' સામનો કરવાનું કહે છે. એક દિવસ એ અંગ્રેજો ઉપર ઈતબાર રાખવાનું કહે છે, બીજે દિવસે કહે છે કે, 'આવું બનશે એમ જાણ્યું હોત તો અંગ્રેજોની જાળમાં ન ફસાત. એમાં દોષ કોનો છે ને કોનો નહિ તે નક્કી કરવાની અત્યારે જરૂર નથી—વેળા નથી રહી. હવે તો કોઈની ય દોરવણીની રાહ જોયા, વિના આત્માને જે સૂઝે તે રસ્તે ચાલ્યા જવાનું છે.

સરહદના પઠાણો કોઈની ય દોરવણી માટે થંભ્યા નથી. ખુદ બાદશાહખાનના બેટાની આગેવાની

નીચે જ એમણે 'ઝલ્મે પખ્તૂન' નામે સશસ્ત્ર સૈનિકોનું દળ ઊભું કર્યું છે નિર્દોષો અને પીડિતોનું એ રક્ષણ કરશે અને ગુંડાઓનો એમનાં જ હથિયારો વડે સામનો કરશે. આજની જરૂર ઠેર ઠેર 'ઝલ્મે પખ્તૂન' ઊભા કરવાની છે. જેના દિલમાં કોમી ઝનૂન ન હોય, જેને નિર્બળોનું રક્ષણ કરવાની લગની લાગી હોય, ગુંડાઓના કાયદા જેને મંજૂર ન હોય તે હિંદીને માટે—મુસ્લિમ કે હિંદુ, પંજાબી કે બંગાળીને માટે—ઝલ્મે પખ્તૂન સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નથી. આંતરવિગ્રહ હવે કોઈ ભાવિની વાત નથી રહી. પંજાબમાં જે બન્યું છે તે અહીં બને ત્યારે જ આપણે એને આંતરવિગ્રહ તરીકે ઓળખશું તો પછી કીડીની જેમ ચગદાઈ મરવા સિવાય કોઈ રસ્તો રહ્યો નહિ હોય. આંતરવિગ્રહ આ દેશની આસપાસ કુંડાળે વળીને પડેલો જ છે. કોઈને એ કુંડાળું દૂર લાગે છે, કોઈને નજીક. પણ જેમ આપણે એનાથી દૂર નાસવા મથીએ છીએ તેમ તેમ પોતાનો ભરડો એ સાંકડો બનાવતો જાય છે. કાં તો એ આપણને ભરખી જાય, અને કાં તો આપણે સામે ચાલીને એની ઉપર તૂટી પડીએ, એ જ બે રસ્તા છે. કાલે ઊઠીને બહેન-દીકરીઓ શિયળ સાચવવા કૂવા પૂરતી હશે ત્યારે પછી બાબુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડનના શબ્દો સંભાર્યે કાંઈ નહિ વળે. જે કાંઈ કરવું હોય, તેનો વિચાર આજે જ કરી લેવાનો છે.

આત્મનિરીક્ષણ કરીને
છેલ્લા આંકડા માંડી લો

હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમોને ઉદ્દેશીને લખેલા એક અગ્રલેખમાં 'નૅશનલ હૅરાલ્ડ' કહે છે કે—

'મુસલમાનો લીગ કે કોંગ્રેસ કરતાં પણ મહાન છે. તેમની આકાંક્ષાઓ આજના ક્ષણિક ઝનૂન કરતાં ઉચ્ચતર છે. બધા જ મુસલમાનો નવાબો નથી, તેમ એ બધા મુસ્લિમ લીગવાદીઓ પણ નથી. અમે જાણીએ છીએ કે જમિયત જેવી સંસ્થાઓ દ્વારા મુસલમાનોના અંતરાત્માનો અવાજ નીકળ્યો છે ખરો: પણ એ પૂરતું બોલ્યો નથી. કોઈ કહેશે કે આજે હવે મોડું થઈ ગયું છે—પણ સારા કામને કદી બહુ મોડું થતું નથી. અમો એમને બોલવાનું કહીએ છીએ ત્યારે કોંગ્રેસને પક્ષે બોલવાનું કે કોંગ્રેસને હાથે ઉલ્લુ બનેલાઓ તરીકે બોલવાનું નથી કહેતા. અમે માનીએ છીએ કે એમનામાં એથી ઘણી વધુ બુદ્ધિ છે. ભૂતકાળમાં ભૂલો તો થઈ જ હશે. પણ રાજકારણમાં વિકારનું ઝેર રેડીને મુસ્લિમ લીગે અંધાધૂંધી ઊભી કરી છે. કોઈ પણ બાબતને શાંતિથી અને સમતાપૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. હિંદુઓને ડરાવવાના કે ધાક પમાડવાના પ્રયત્નો બહુ લાંબા કાળથી થઈ રહ્યા છે. આજે હવે મુસલમાનોએ એક પ્રજા તરીકે જાગ્રત બનવાની વેળા આવી ગઈ છે. મુસલમાનોને શું દેશના ભાગલા, કોમોના ભાગલા, સાહિત્ય અને સંસ્કારના ભાગલા જોઈએ છે? ખંડિત અર્થકારણ, અરક્ષિત સરહદો, ભય, ત્રાસ, આંતરવિગ્રહની શક્યતા, જાસૂસી, સામસામા બદલા જોઈએ છે? સોદા કરવાની વૃત્તિથી નહિ પરંતુ એક નૂતન રાજ્યના સંયુક્ત સર્જક તરીકે એમને શું જોઈએ છે તે તમામ મુસલમાનોએ નક્કી કરી લેવાની જરૂર છે.'

દેશવ્યાપી બળવાથી
ભાગલાનો સામનો

એટલો જ જરૂર રાષ્ટ્રવાદીઓ અને બિન-મુસ્લિમો માટે પોતે કેટલું નમતું તોળવા તૈયાર છે અને કેટલાને માટે આખર સુધી મક્કમ રહેવા માગે છે તે નક્કી કરવાની છે. એ રીતે જેઓ વિચારવા માગતા હોય તેમને માટે જાણીતા ગાંધીવાદી અર્થશાસ્ત્રી શ્રી. શ્રીમન્નારાયણ અગરવાલના આ નિવેદનમાં પુષ્કળ સામગ્રી પડી છે: આજની પરિસ્થિતિમાં આટલું સ્પષ્ટ વક્તવ્ય બહુ ઓછા માણસો દાખવી શક્યા હોત:—

'સૌથી મોટી કરુણતા તો એ છે કે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલાની ચળવળ કોંગ્રેસે જ શરૂ કરી છે. આપણા રાષ્ટ્રનેતાઓએ

આપણને અનેક વાર કહ્યું નથી કે, પાકિસ્તાન તો એક દિવાસ્વપ્ન છે અને એને હિંદુસ્તાનની ધરતી ઉપર કદી ખડું કરી શકાશે નહિ? પણ પંજાબ અને બંગાળમાંના કોમી રમખાણોએ લોકોને અને કદાચ નેતાઓને પણ, ગભરાવી મૂક્યા છે. પ્રાંતોના ભાગલાની માગણી જ એ દેખાડી આપે છે કે આપણે પાકિસ્તાન મંજૂર કરી લીધું છે. નહિતર તો, "પાકિસ્તાન આવે તો પંજાબ અને બંગાળના પણ ભાગલા પાડવા જોઇએ,' એમ કહેવાને બદલે આપણે મક્કમતાપૂર્વક જાહેર કરી દેવું જોઈતું હતું કે "નહિ, હિંદુસ્તાન અખંડ જ રહેશે; દુનિયાની કોઈ તાકાત એના ભાગલા નહિ પાડી શકે."

'એમ કહેવામા આવે છે કે ૨૦મી ફેબ્રુઆરીના નિવેદનમાં બ્રિટિશ સરકારે એમ જાહેર કર્યું છે કે, જરૂર પડ્યે સાર્વભૌમ સત્તા આજના પ્રાંતોને પણ સોંપવામાં આવશે. પરિણામે પાકિસ્તાન અનિવાર્ય બને છે, એમ દલીલ કરવામાં આવે છે. પણ હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભા જેવી મહાન સંસ્થાના મોઢામાં આવી દલીલો ન શોભે. આપણે જો અંગ્રેજોને હિંદ છોડવાની ફરજ પાડી શક્યા હોઇએ તો એમને સખત શબ્દોમાં કહી દઈ શકીએ કે, હિંદુસ્તાનના ભાગલા નહિ પાડી શકાય. અને પાકિસ્તાન આપણી ઉપર બળજબરીથી ઠોકી બેસાડવામા આવે તો પણ રાષ્ટ્રે પોતાની તમામ તાકાતથી તેનો સામનો કરવા માટે દેશવ્યાપી બળવો જગાવવો જોઇએ.

'વળી, પાકિસ્તાન અને પ્રાંતોના ભાગલાની માગણીથી દેશભરમાં એક બહુ રોગિષ્ઠ મનોદશા ઊભી થઇ રહી છે. કેટલાય દેશી રાજ્યો સાર્વભૌમત્વની વાતો કરવા મંડી પડ્યા છે. સાર્વભૌમ પટણ્ણુ રાજ્ય, સાર્વભૌમ બલુચિસ્તાન પ્રાંત, સાર્વભૌમ રાજસ્થાન, સાર્વભૌમ મહારાષ્ટ્ર, સ્વતંત્ર દ્રવિડિસ્તાન વિગેરેની ગંભીરપણે વાતો થવા લાગી છે. મુસ્લિમ લીગ 'હિંદુસ્તાન'માં મુસ્લિમ બહુમતીવાળા કેટલાય નાના-નાના વિસ્તારો (પૉકેટ)ની પણ માગણી કરશે. આ રીતે ભાગલાનું પરિણામે જિલ્લા, તાલુકા, ગામડાં અને શહેરોની શેરીઓના પણ ભાગલા આવી પડશે. આપણે એને માટે તૈયાર છીએ? જો ન હોઇએ તો દેશના ભાગલાનો આપણી તમામ શક્તિથી આજે અને અત્યારે જ સામનો કરવો જોઇએ. આપણે સદ્‌ભાગ્યે ગાંધીજી નિશ્ચિતપણે પાકિસ્તાનનો અને પ્રાંતોના ભાગલાનો વિરોધ કરે છે. એમની સલાહની અવગણના કરતાં પહેલાં આપણે એકસો વાર વિચાર કરવો જોઇએ. હજી ય વિચાર કરવાની અને નિર્ણય ઉપર આવવાની વેળા વહી ગઈ નથી.'

'હિંદ છોડો' અને 'કાશ્મીર છોડો' વચ્ચે અસમાનતા?

રાજસ્થાની પ્રજા પરિષદના પ્રમુખ અને શેર-એ-કાશ્મીર શેખ અબ્દુલ્લાના કારાવાસને બરાબર વર્ષ પૂરું થતું હતું એ જ દિવસોમાં એ કારાવાસ માટે જવાબદાર કાશ્મીરના મહારાજા સાથે રાષ્ટ્રપતિ કૃપાલાનીએ ખાણું લીધું એ પણ વિધિની એક વક્રતા છે. એટલું અધૂરું હોય તેમ કૃપાલાનીજીએ એવું નિવેદન કર્યું કે, 'કાશ્મીર છોડો'નો પોકાર ગેર-વાજબી છે અને હિંદ છોડો સાથે 'કાશ્મીર છોડો'ને સરખાવી ન શકાય, કારણ કે અંગ્રેજો તો પરદેશીઓ છે, જ્યારે કાશ્મીરનરેશ આ ધરતીના જ પુત્ર છે, અને વળી કાશ્મીર રાજ્ય એમના વડવાઓએ અમુક રકમ આપીને ખરીદેલું છે!' વાંચીને સ્તબ્ધ થઇ જવાય છે. મહાસભાના પ્રમુખના મોઢામાંથી આવા શબ્દો—અને તે પણ શેખ અબ્દુલ્લા કેદ પુરાયેલા છે ત્યારે—નીકળે તે મનાતું નથી. કાશ્મીર અંગે કૃપાલાનીજીને જો આટલું જ કહેવાનું હતું તો ત્યાં સુધી ધક્કો ખાવાની એમને જરૂર નહોતી એમ થઈ આવે છે. પોતાના સ્વભાવની નિખાલસતા મુજબ કૃપાલાનીજી જે બોલી ગયા છે તેથી દુશ્મનોને તો ભયંકર દારૂગોળો જડી ગયો છે, સાથીઓને પણ એણે ચોંકાવી

મૂકયા હશે. પંડિત જવાહરલાલનો પણ એ નિવેદનમાં ઉલ્લેખ છે તેનો ખુલાસો એમની પાસેથી મેળવવા માટે પ્રજાને બહુ ખમવું નહિ પડે.

અંગ્રેજો પરદેશી છે અને રાજાઓ તો આ ધરતીના પુત્રો છે એ ભેદરેખા કોંગ્રેસના સુકાનીના મોઢામાંથી નીકળી છે એ પણ ઓછી અકળાવનારી નથી. (અંગ્રેજો પરદેશીઓ છે તેથી જ શું પ્રજા એમની સામે લડી છે? જાલિમોના વળી દેશી અને પરદેશી, એવા વિભાગો હોય છે?

રાજાઓ સાથેના સંવનનનાં ફળ પણ ચાખવાં બાકી છે?

એવું એક બીજું અળખામણું દૃશ્ય તાજા જ ઇંગ્લંડ જઇ આવેલા જામસાહેબે દિલ્હી જઇને સરદાર વલ્લભભાઇ સાથે લીધેલા ખાણાનું છે. જે જામસાહેબના જામનગરમાં પ્રજાને વાણીસ્વાતંત્ર્યનું ^પં સુદ્ધાં ન મળે તેની આટલી તકેદારી રખાય છે, જે જામસાહેબ શ્રી ઢેબર જેવા શાંત સૌજન્યમૂર્તિ કાર્યકરને પોતાના રાજ્યમાં ઊભા રહેવા એટલો પણ નથી મળવા દેતા, જે જામસાહેબે કોંગ્રેસ જો એમને છંછેડે તો મુસ્લિમ લીગ સાથે દોસ્તી કરવાની ધમકી આપી છે, અને જે જામસાહેબની બદનામ બની ચૂકેલી જામજૂથ યોજના સામે પ્રાણાંતે પણ લડી લેવાના આદેશો કાઠિયાવાડના આગેવાનોએ (બેશક પ્રજાને જ) આપ્યા છે તે જામસાહેબ સરદારશ્રી સાથે ખાણું લેવા જાય તેમાં બીજું ભલે કાંઇ જ નુકસાન ન થતું હોય, પણ સામાન્ય પ્રજાજનને તો એ ન સમજાય તેવી બીના લાગે છે. મુસ્લિમ લીગ સાથેના સંવનનનાં માઠાં ફળ ચાખતાં ચાખતાં આપણે રાજાઓ સાથે પણ ક્યાંક એવા જ સંબંધમાં ઊતરી પડશું તો નહિ ને, એવી ભીતિ આ બે પ્રસંગો જગાડે છે.

ઢસાની પ્રજાને માથે પડેલું દરબારશ્રીની કીર્તિનું ઓઢણું

પચીસ વર્ષે ઢસાની ગાદી બિચારી દરબારશ્રી ગોપાળદાસને શોધતી શોધતી આવી ત્યારે એ લોકહૃદયના ઊંચા સિંહાસને બિરાજી ચૂકયા હતા. છતાં એમણે એ નાનકડી ગાદીને આવકારી છે અને નીચા નમીને એને પોતાની સમીપ લીધી છે. એ રીતે ૨૩મી મેનો શુભ અવસર સરકારે દરબારશ્રીને નહિ પણ પ્રજાને ઢસાની ગાદી સોંપ્યાનું મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. દરબારશ્રીનાં ત્યાગ, બલિદાન કે અટંકીપણા વિશે આજ પચીસ વર્ષે કાંઈ લખવું તે ઘણું મોડું ગણાય. દરબારશ્રીની શક્તિ માટે ઢસા કે રાયસાંકળીના સીમાડા ઘણા ટૂંકા ગણાય. દરબારશ્રીને ગાદી પાછી સોંપાવીને પ્રજાએ પોતાના માટે જ એ ગાદી પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે કસોટી એ પ્રજાની છે કે એમણે દરબારશ્રીનું નામ શોભાવતું રહ્યું. દરબારશ્રી નહોતા ત્યારે ઢસા બીજા એક સામાન્ય ગામડા જેવું ભલે રહ્યું હોય, પણ હવે તો એની ઉપર આવા એક આગેવાનની યશકીર્તિનું ઓઢણું પડયું છે. અગાઉ બે દિવસના પરોણા બનીને આવતા દરબારશ્રી ઉપર પ્રજાએ બતાવેલા અખૂટ પ્રેમને હવે એણે કાયમનો બનાવવો પડશે. પ્રજાથી હવે દારૂ નહિ પીવાય, આભડછેટ નહિ પળાય, કાળાં બજાર નહિ કરાય, ખેડૂતને નહિ ચુસાય, કોમભેદ–જ્ઞાતિભેદ નહિ રખાય.

ઢસાની પ્રજા દરબારશ્રી પાસેથી જે પામી તે સારાય કાઠિયાવાડની પ્રજા પોતપોતાના રાજવીઓ પાસેથી પણ મેળવી શકે છે. અને એ મેળવવાનો રસ્તો પણ તેમને દરબારશ્રીએ — કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી — બતાવેલો જ છે।

પે–કમિશને દેખાડેલો સ્વમાની જીવનનો રસ્તો

એક વરસની કામગરી પછી પે–કમિશને બહાર પાડેલી ભલામણો સરકારી નોકરો માટે સ્વર્ગ ખડું કરી દેતી નથી, પરંતુ એમને માનભેર જીવન જીવતા કરવાનો રસ્તો દેખાડે છે. લડાઇ પહેલાં પટાવાળાઓ જેવા સૌથી નીચલા દરજ્જાના સરકારી નોકરોને ચૌદ રૂપિયા પગાર મળતો હતો. તેમને આ વર્ષના જાન્યુઆરીથી મોંઘવારી ભથ્થા સહિત પંચાવન રૂપિયા મળશે. અને મેટ્રિક થયેલા જે કારકુનો અગાઉ

મહિને ત્રીસ મેળવવામાં સદ્‌ભાગ્ય સમજતા તે હવે નેવુ રૂપિયા મેળવશે. એક બાજુ સરકારના નોકરોને તેમનું જીવનધોરણ જાળવી રાખવા માટે જરૂરી ઓછામાં ઓછો પગાર રૂ. ૫૫ નો ઠરાવીને તેમ જ બીજી બાજુ વધુમાં વધુ પગારનો આંક રૂ. ૨૦૦૦ મૂકીને કમિશને સાબિત કર્યું છે કે દેશના પલટાઇ રહેલા વાતાવરણથી તે અજાણ નથી. જો કે હજીય ૩૦ અને ૨૦૦૦ વચ્ચેનો ગાળો ઘણો મોટો છે. એ ગાળો ઓછો કરવાનું કામ ભવિષ્યના બીજા કોઈ પે-કમિશન ઉપર છોડવાને બદલે રાષ્ટ્રીય સરકાર પોતે જ પતાવી દેશે એવી આશા રાખી શકાય.

નાણાંપ્રધાન શ્રી લિયાકતઅલીખાને એક રેડિયો-પ્રવચનમાં જાહેર કર્યું છે કે પે-કમિશનની ભલામણોનો અમલ કરવા જતાં મધ્યસ્થ સરકારને કુલ ૩૪ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થશે, જેમાંથી રેલ્વે અને તાર-ટપાલ ખાતાંને ફાળે જ અનુક્રમે ૨૫ અને ૩ કરોડ રૂપિયા જશે. આ ભલામણોનો અમલ જુદા જુદા પ્રાંતોની સરકારો પણ કરશે ત્યારે એમને કદાચ પચીસેક કરોડ રૂપિયા બીજા ખરચવા પડશે.

આ રીતે સરકારી નોકરોને તેમના કામના પ્રમાણમાં થોડે અંશે પણ વાજબી બદલો આપવા જતાં દેશની પ્રજા ઉપર લગભગ સાઠ કરોડનો વધુ બોજો નવા કરવેરાના રૂપમાં, કે તાર-ટપાલ-રેલ્વેના દર-વધારા દ્વારા આવી પડશે એમ દેખાય છે.

સડેલા રાજતંત્ર કરતાં અરાજકતા બહેતર છે

આધુનિક રાજતંત્ર દિનપ્રતિદિન વધુ ને વધુ ખર્ચાળ બની રહ્યું છે, તે બીના આવા પ્રસંગો આપણને સમજાવે છે. પ્રજા ઉપર આમ વધતા જતા કરબોજનો બદલો તેને સરકારી નોકરો પાસેથી ત્વરિત, વિનયશીલ, કુશળ, પ્રામાણિક ચાકરીના રૂપમાં મળવો જ જોઈએ. આજે આ દેશના જીવનમાં સર્વત્ર સડો પ્રસરેલો છે. આપણા સરકારી તંત્રમાં જે રૂશ્વતખોરી ને રૂડકપટ પેઠાં છે તેનો જોટો દુનિયાના પટ ઉપર બીજે ક્યાંય જડવો મુશ્કેલ છે. સડો એ તો આપણે ત્યાં વેદકાળની પણ પૂર્વેની કોઈ પ્રણાલિકા હોય એટલી સર્વવ્યાપકતા એણે મેળવી છે. જેની ઉપર વધારાના ૨૮ કરોડ રૂપિયા ખરચવાનું આ દેશની પ્રજાએ સ્વીકાર્યું છે તે રેલ્વે અને તાર-ટપાલખાતાના નોકરોએ જ હવે પોતાની ફરજ વિચારવી જોઈએ અને રોજિંદા બની ગયેલા મલિન માર્ગોએથી પાછા વળવું જોઈએ. બીજા સરકારી નોકરોની પણ સીધે રસ્તે ચાલવાની અને પોતાની કાર્યક્ષમતા વધારવાની ફરજ છે.

પ્રજાએ પણ આ નવા બોજાથી ભડકવાને બદલે એ વિચાર કરવો જરૂરી છે કે પોતે જેને સારું એવું મહેનતાણું આપવા માગે છે તે સરકારી નોકરો પાસેથી એ કેમ સીધી રીતે કામ લઈ શકતી નથી? ગેરકાયદે કે અયોગ્ય કામ કઢાવવા માટે સરકારી નોકરોને પગલે રુશ્વતો વેરનારાઓની વાત અહીં અપ્રસ્તુત છે. પરંતુ ડગલે ને પગલે સરકારી નોકરોની જડતા ને નિષ્ક્રિયતારૂપી આડખીલીઓ અનુભવતા સામાન્ય પ્રજાજને એમાંથી બચવા છૂટ દઈને ખિસ્સામાંથી લાંચ કાઢવાને બદલે પોતાના કાયદેસરના અધિકારો ભોગવવાનો મનસૂબો કરવો જોઈએ. બરડો ફાડી નાખે તેવા કરવેરા ભર્યા પછી પણ જો પ્રજા પોતાના સરકારી તંત્ર પાસેથી સફાઈદાર કામ ન મેળવી શકતી હોય તેને માટે આધુનિક રાજતંત્રને બદલે અરાજકતા જ બહેતર છે.

માનપત્રો અને થેલીઓને સંપૂર્ણ તિલાંજલિ અપાવીએ

કોંગ્રેસના સમાજવાદી આગેવાનોને માનપત્ર કે થેલીઓ આપવાની પ્રવૃત્તિઓથી સદંતર અળગા રહેવાની સૂચના ઉપરાઉપરી બે પરિપત્રો મહામંત્રી શ્રી શંકરરાવ દેવે તમામ કોંગ્રેસ સમિતિઓ ઉપર મોકલાવ્યા છે તે બે ડગલાં વધુ આગળ ગયા હોય તો વિશેષ આવકારપાત્ર બનત. માનપત્રો અને થેલીઓ આપવાની પ્રવૃત્તિ લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી શ્રી દેવના

શાળાઓ અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓ માટે ધનવાનો પાસેથી સખાવતો મેળવવાની જરૂર તો દુનિયાના લગભગ તમામ દેશોએ સ્વીકારેલી છે. પરંતુ આવી જાહેર સંસ્થાઓ માટે દાન આપનાર શ્રીમંતોનું નામ અચૂકપણે એની સાથે જોડી દેવાનો ચાલ કદાચ, આપણા દેશ જેટલો બીજે ક્યાંય પ્રચલિત થયો નહિ હોય. માણસ પોતાના બંગલાને પોતાનું નામ આપે અને પોતે જેને દાન દીધું છે તે સંસ્થા સાથે પોતાનું નામ જોડે એ બે વાનામાં ઘણો ફેર છે. સંસ્થાઓ તો પ્રજાને માટે છે. કોઈ ઇસ્પિતાલ માટે અમુક શ્રીમંતે મોટી રકમનું દાન કર્યું હોય છતાં એ ઇસ્પિતાલ સાથે એને બદલે શહેર–ગામના કોઈ સેવાભાવી દાક્તરનું નામ જોડાય તો તે કેટલું રૂડું દીસે એવી જ રીતે જીવનના જૂદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પ્રજાની સેવા કરનારાઓનાં નામ જ એમની પ્રવૃત્તિ સાથે જોડાયેલાં રહે એમાં પ્રજાની અને દાન આપનારાઓની પણ શોભા છે. પ્રજાને દાનની ગરજ હોય તેથી એ શ્રીમંતનું નામ, પોતાને ન રુચે તો પણ કોઈ પણ જાહેર સંસ્થા સાથે જોડાયેલું હોય તે નિભાવી લે છે અને પછી છેવટ જતાં એ શ્રીમંતનું નામ ટૂંકાવીને બગાડીને જંપે. એના કરતાં પ્રથમથી જ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરી ચૂકેલી વ્યક્તિનું નામ જ સંસ્થા સાથે જોડાય તે સારું.

પોતાની સેવાને કે સિદ્ધિને કારણે નહિ પણ પૈસાને જોરે જાહેર સંસ્થાઓ સાથે પોતાનું નામ જોડાવવાની પ્રાથમિક મનોદશાની લાલચ શ્રીમંતોથી જરાય ઓછી થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ખુદ પ્રજાના માણસો જ જાણે સામે ચાલીને એમને જૂનો ચીલો દેખાડતાં હોય તેવું લાગે છે. અમદાવાદમાં બંધાનારી ગુજરાતની એકની એક ફાર્મસ્યુટિકલ કૉલેજ માટે બિલકુલ બિનશરતી દાન મળવા છતાં અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીએ સામે ચાલીને કૉલેજ સાથે દાનકર્તાનું નામ જોડવાનું જાહેર કર્યું છે એ આ જાતનો, અચંબો પમાડનારો બનાવ છે. હજીય પણ જો બહુ મોડું ન થયું હોય તો જે ક્ષેત્રના વિદ્યાર્થીઓને માટે આ કૉલેજ શરૂ કરવામાં આવનાર છે તે જ ક્ષેત્રમાં નોંધપાત્ર કાર્ય કરી જનાર કોઈ વ્યક્તિનું નામ એની સાથે જોડીને સોસાયટી બીજી ઓછી પ્રગતિશીલ સંસ્થાઓ માટે દાખલો બેસાડી શકે, અને દાન આપનારના નામને તેને છાજતું ગૌરવ અપાવી શકે.

તા. ૨૮–૫–'૪૭ મ૦

❋

હિંદ–અમેરિકાની આયાત–નિકાસ

	૧૯૪૫	૧૯૪૬
હિંદમાં અમેરિકન માલની આયાત	૪૯ કરોડ ડૉલર (૧૬૨ કરોડ રૂપિયા)	૧૮ કરોડ ડૉલર (૫૯ કરોડ રૂપિયા)
અમેરિકા (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)માં હિંદી માલની આયાત	૧૭ કરોડ ડૉલર (૫૬ કરોડ રૂપિયા)	૨૪ કરોડ ડૉલર (૭૯ કરોડ રૂપિયા)

જીવનપંથ

ધૂમકેતુ

વ્યાસ, વાલ્મિકિ શામળ અને લોકવાર્તાઓ અગમ્ય રીતે, હૃદયમાં દોસ્તીનું સ્થાન જમાવે છે.

તે સમયનું વીરપુર હું આજે સંભારું છું, અને મને એક અતિ આશ્ચર્યકારક ઘટના કલ્પનામાં દેખાય છે. એવડી નાનકડી રિયાસતે ઠાકોર સુરાજીને લીધે એક પ્રકારનું અનોખું મહત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આર્યસમાજનો એ અભેદ્ય કિલ્લો ગણાતો. વીરપુર દરબાર, સુરાજી, સાંગણવા દરબાર શિવુભા, લાખણકા દરબાર, અને બીજા પણ કેટલાક નાના મોટા ગરાસીઆઓ એ સમયે આર્યસમાજના રંગે રંગાયા હતા. અને એ તમામની કેન્દ્રભૂમિ વીરપુર હતું.

જાતવંત ઘોડાઓનો વીરપુર ઉછેર કરતું. ક્ષત્રિયોચિત મધ્યયુગી રંગમાં રાચતું. ગૌપાલન ખરા અર્થમાં યાં થતું. એની હદમાં પગ મૂકવો એ સિંહની બોડમાં ામ મૂકવા જેવું મનાતું. અને માથાના વાળ જેટલું ઠું ન હોત તો ગોરાને પણ કેટલું માન આપવું ને ટલું ન આપવું એનું ઠાકોર સુરાજીને પૂરેપૂરું રાષ્ટ્રીય ષ્ટિનું ભાન હતું. એ જમાનામાં આટલી સિદ્ધિ એ ની તેવી વસ્તુ ન હતી.

આ ઠાકોર સુરાજીનું ભણતર તો નામનું. ઉંદા ટલું. પોતાની સહી કરી શકે તેટલું.

પણ એનામાં અનુભવ ઘણો હતો. અને અનુભવ ાં પણ વધારે તો જાતગુણોનો કેટલોક વારસો ીરવંત ખજાનો એને મળ્યો હતો. ઘોડા ઉપરની ની સવારીમાં જે ગૌરવ અને ગર્વ અને લાલિત્ય તાં એવાં ગૌરવ ગર્વ અને લાલિત્ય જોવા માટે રે મધ્યયુગનો સીમાડો નિહાળવો પડે.

પોતાની ઘોડેસવારીનું, ઘોડાનું અને તલવારનું પોતાને અભિમાન હતું. એના હૃદયમાં એક છાનો ખૂણો હતો. એ ખૂણામાં રજપૂતોચિત વસ્તુઓનો સંસ્કારી વારસો ભર્યો હતો. એમાં એ જમાનાના દોષ પણ હતા. છતાં ગૌરવ આપે એવા ગુણોનો ખજાનો પણ હતો. એક વખત વીરપુરને પાદર સિંહ નીકળ્યો હતો. એ સિંહે એક બે ઢોરને ચૂંથ્યાં છે એવી ફરિયાદ ઠાકોર પાસે આવી. ઠાકોર સાહેબ તરત ચડયે ઘોડે સિંહનો સામનો કરવા ગયા હતા. એમને શિકારનો શોખ હતો. અને અચૂક નિશાનબાજી એમને વરી હતી. સિંહ તો સદ્‌ભાગ્યે વીરપુરની હદ છોડી થોડીવારમાં જ જતો રહ્યો પણ મારી રિયાસતી હદ એની તસુએ તસુ જમીન પવિત્ર વારસા લેખે જાળવવાની એવી અભિમાની વૃત્તિ ત્યાં વસી રહી હતી. અને આ અભિમાન કેવળ શાબ્દિક અભિમાન ન હતું. એક વખતની વાત છે કે લગભગ સંધ્યા ટાણે એક ગોકળી સમાચાર લાવ્યો કે ગામને સીમાડે મિયાંણા આવ્યા છે અને રાત્રે વીરપુર ઉપર છાપો મારવાનો મનસુબો રાખી રહ્યા છે.

આખા ગામમાં આ સમાચારે સનસનાટી ફેલાવી દીધી. ગામને ફરતો તો કોટ પણ હતો ને દરવાજા બંધ થાય એટલે કાંઈક પણ રક્ષણ મળે. પણ અમારા જેવા જે કોટની બહાર રહેતા હતા એમના તો ફફડે શ્વાસ અધર રહી ગયા. મિયાંણાની ટોળકી વીરપુર ઉપર ખાબકે તો એને પહોંચવું ભારે પડે [illegible]

મૂકીને ગાયકવાડ જૂનાગઢ સામે બહારવટે ચડેલા એ તો નફ્ફરા માણસો હતા. એમનો સામનો કરવો એમાં પણ કાંઈ જેવું તેવું જોખમ ન હતું.

અમારા પિતાએ ધરવખરી સંતાડવા માંડી. કાંઈક ભોંમાં ભેગું કર્યું. થોડુંક આડુંઅવળું મૂકી દીધું. ગામના માણસોની જે ચીજો હતી એમને જીવની પેઠે જાળવીને જાત ઉપર બાંધી લીધી. રીડિયો પડે કે તરત શી રીતે સૌએ વરતવું એની સૂચના અપાઈ ગઈ. બૈરાં-છોકરાંની સલામતી ખડના કુંઢવાને આધારે રાખી પુરુષોએ પાસેના સુમરાઓને ઘેર રહેવું, અને ત્યાં જોખમ જેવું જણાય તો જ બહાર નીકળવું એમ ઠર્યું. સુમરા સિંધના મુસલમાન રહ્યા એટલે એમનાં સ્થાન સલામત માન્યાં હતાં. આ પ્રમાણે રાતના પહેલા પો'રમાં બંદોબસ્ત કરીને અમે સૌ ફળીમાં બેઠા. ક્યારે રીડિયા થાય છે એ સાંભળવા.

એવામાં રાતની શાંતિને વીંધીને આવતા ઘોડેસવારી ડાબલાઓ સંભળાયા. ઠાકોર સુરાજી પોતે પોતાના જેવા થોડાક માણસોને લઈને અત્યારે રાત્રે જ મિયાંણાની ટોળકીનો સામનો કરવા માટે નીકળ્યા હતા એવા સમાચાર આવ્યા. સૌના જીવમાં જીવ આવી ગયો. ઠાકોરસાહેબ પોતે નીકળ્યા હતા એટલે વીરપુર તો સલામત હતું. એટલો બધો એમની *જાતબહાદુરીનો વિશ્વાસ લોકના મનમાં બેઠો હતો.

*વીરપુરની આ જાતબહાદુરીનો વારસો ઘણા વખત સુધી સચવાયો હતો. વીરપુરના એક કુમાર રામસિંહજી, અત્યારના પાલીતાણાના દીવાન મૂળરાજસિંહના પિતા, એમનું લોકપ્રિય લાડીલું નામ નવલુભા હતું. નવલુભા, માનકેશ્વરના મંદિરના પાછળના ભાગમાં એ વખતે ફરબારી બગીચો હતો, ત્યાં અસવાર બંદૂકના ખેલ કરી બતાવતા. એક અજબ જેવો ખ્યાલ તો આજ પણ યાદ આવે છે. એક ચક્કરમાં રંગરંગના માટીના લોટકા ગોઠવાતા. પછી એ ચક્કરને દોરીને વળ આપીને ફેરફુદરડીમાં નાખવામાં આવતું. નવલુભા થોડે દૂર પોતાના ઘોડા ઉપર રહીને, માથું નીચે ઢાળી એ ચક્કરને દેખતા. જ્યારે બરાબર ફેરફુદરડીએ ચક્કર જતું ત્યારે પ્રેક્ષક વર્ગમાંથી ગમે તે એક રંગના લોટકાનું નામ દેવાતું ને થોડી સેકંડમાં એ જ રંગના લોટકાને નવલુભા બંદૂકના નિશાને ઉડાવી દેતા!

ઠાકોર સુરાજી ગામમાં પાકો બંદોબસ્ત : અને કદાચ પોતે ખપી જાય તો સૌએ શી રીતે વરતવું એવી સૂચના આપીને ખરા ક્ષત્રિયોચિત તેજે નીકળ્યા હતા.

સરિયામની નામે નદીના ભાઠામાં મિયાંણા પડ્યા હતા. એમને સનસા આવી કે સુરાજી પોતે આવે છે એટલે એ પણ વિચારમાં પડ્યા. બહારવટાં ખેડનારા સૌમાં એમના નામની પ્રતિષ્ઠા હજી જામી રહી હતી.

મિયાંણાએ એકાદ ઘા બળ માપવા કરી જોયો પણ સામેથી તરત જવાબ મળ્યો. એટલે ચેતી જઈ એમણે નદીને આધારે રસ્તો પકડ્યો. ઠાકોરે એમની પાછળ જ ચાલ રાખી.

પોતાની હદની બહાર જૂનાગઢની હદ સુધી એમને પહોંચાડીને અને પાછા વીરપુર સામે ન જોવાનો સંદેશો આપીને ઠાકોર મધરાતે પાછા ફર્યા.

નાની નાની રિયાસતોએ આપણા સાર્વજનિક વિકાસને રૂંધ્યો છે એ જેટલું સાચું છે તેટલું આ પણ સાચું નથી કે પરદેશી સત્તાને તો તે પ્રકારના ખમીરની હરરોજ બોલાવી દેવી હતી! લોકોક્તિમાં સચવાયલી આ વાણી કેવું સત્ય કરે છે!

અંગરેજ ટુંમાં અક્કલ નહિ,
વાળાને તેડાવ્યો હોત વેલાત
તો રે'વા ન દેત રાભડો,
જરમર વાળી જાત!

વીરપુર દરબારને જેવો ગોપાલનનો, જૂની કુંવટ જાળવવાનો અને અશ્વોનો શોખ હતો તેવો વૈદિકવિદ્યા, વેદવિદ્યા અને મધ્યયુગી અનેક રસમય વસ્તુઓ જાળવવાનો પણ શોખ હતો. છેક ખૂણે હતું. રિયાસતની દૃષ્ટિએ નાનકડું રાજ હતું. એનું નામ ભાવનગર જૂનાગઢ જામનગરની તુલનાએ પણ અગત્યનું ગણાતું. એનું કારણ સુરાજી ઠાકોરની આર્યસમાજ પ્રીતિ અને શુદ્ધ ક્ષત્રિય માનસ. મધ્યયુગી રસભરિત વસ્તુઓ જાળવવાની અને એ

પરાને વળગી રહેવાની પ્રીતિ છતાં પરિવર્તનના સમયનું મહત્ત્વ જાણવાની ઠાકોરમાં અજબ શક્તિ હતી. એમના એક કુંવર જેઠીજી છેક વિલાયત જઈને માન ભરેલી ડિગ્રી લાવ્યા હતા, એ આ શક્તિના પ્રતાપે.

સુરાજીની આસપાસ એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે એક નાનકડી મંડળી ફર્યા કરતી. એમાં કવિ ગૌરીશંકર હતા. મૂળ તો એ રહેવાશી ગોમદાના પણ એમણે વીરપુરમાં એક નાનુંસરખું મકાન અમારા મકાન પાસે જ પંદર રૂપિયામાં વેચાતુ લીધું હતું. એમની એ ઓરડી હતી તો કાચી ઈંટની ઝૂંપડી જેવી ઝગુમગુ ને નાનકડી, પણ એમણે એની ચારે દીવાલોને સુંદરમાં સુંદર વેદઋચાઓથી માંડીને વ્રજભાષાનાં સૂત્રાત્મક સુંદર દોહાઓ સુધીનાં સુવાક્યોથી શણગારી હતી. હું ત્યાં બેસવા જતો ત્યારે કવિરાજ કાંઈ ને કાંઈ કાવ્ય બનાવતા હોય. એમનામાં ઝડઝમક લાવવાની સારી શક્તિ હતી. અને જૂના કવિઓની ઢબે વાતાવરણને ઘડીભર મુગ્ધ બનાવી દે એવી રીતે ગાવાની પણ તાલીમ હતી. એમણે આર્યસમાજી સિદ્ધાંત પ્રમાણે કેટલાક ઈશ્વર સ્તવન રચ્યાં હતાં અને દર સોમવારે આર્યસમાજની સભા થતી, તેમાં એ ગવાતાં હતાં. એ વખતે એવી દરેક સભામાં હું જતો અને જ્યાં માણસો જોડા ઉતારતા ત્યાં બેસીને પણ એનું કામકાજ નિહાળ્યા કરતો.

આ આર્યસમાજી સભાઓનો ખરો રંગ તો પાછળથી આવ્યો. પણ ઠાકોર સુરાજીના એક બીજા શોખે મને આકર્ષ્યો હતો. જ્યારે ઉનાળો આવે ત્યારે ગામડાંઓમાં આજ પણ ઘેર ઘેર ઓખાહરણ વંચાય છે. બપોરનો વખત આળસુ ને વાતોડિયો. કે ઉંઘણશી થઈ જાય એના કરતા જ્યાં ઓખાહરણ વંચાતું હોય ત્યાં બૈરાંઓ ટોળે વળીને બેસે ને પોતપોતાને ઘેરથી પૈ પૈસો લાવીને ભટ્ટજીની પોથી પાસે ધરે ને એ રીતે એ કાવ્યવાચનની પ્રથા ચાલે એ વસ્તુ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. એમાં ઘણા સુધારાવધારાને અવકાશ હશે, પણ એ તો નવીનાસીમ પામેલા કેવળ વાતોડિયા થવાને બદલે લોકમાનસ ને લોકપ્રથાનો અભ્યાસ કરી એને અનુરૂપ શક્તિનો વિકાસ સાધવાની તૈયારી બતાવે ત્યારે થાય. ઠાકોર સુરાજીની દરબારગઢની ડેલીએ બપોરે ચારને સુમારે કે ક્યારેક તો એથી પણ વહેલાં દર ઉનાળે રામાયણ મહાભારતની કથા મંડાતી. એમાં દરબારગઢમાં ઘણાં માણસો આવતાં. બાનડીઓ બેસતી. ચક આડે નાખીને રાણીવાસ અંદર બેસતો. રૈયતના માણસો પણ આવતા. અને એક નાનો સરખો પણ સુંદર 'સમાજ' થઈ રહેતો."

આ કથાવાર્તા કહેનારો માણસ જોશી જીવરાજ જો વીરપુરને બદલે મુંબઈમાં હોત ને એ જમાનાને બદલે આ જમાનામાં હોત તો એના પગ પાસે પૈસાનો વરસાદ વરસત. એવી તો એના કંઠમાં કુદરતી શક્તિ ભરી હતી. વાર્તા કહેતી વખતે રસને અનુરૂપ કંઠ અને મુખમુદ્રા એ એને સહજ હતાં. એટલાં સહજ કે એક મિનિટમાં એના ચહેરાએ અનેક ચહેરા દોર્યા હોય. એની ભરપટ ઊંચાઈ, જામનગરી ઝંડુભટ્ટ જેવી પાઘડી, પાસાબંધી લાંબી બાયનું આગળ કસ આવે એવું અંગરખું ને સોનેરી કિનારનો દુપટ્ટો, એને એક પ્રકારનું ગૌરવ આપતાં. જ્ઞાતિએ એ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા. એના કંઠમાં કોઈ તાલીમ પામેલા રાગની મોહિની ન હતી. પણ જેમ ભાઈ મેઘાણીને કુદરતે છૂટે હાથે બક્ષિસ આપી હતી તેમ જીવરાજ જોશી ઉપર કુદરત વરસી હતી. એ વાત શરૂ કરે પછી માણસનો ભાર નહિ કે આંખનું મટકું પણ મારી શકે. મહાભારતની એની વાતની માંડણી—'વૈશંપાયન એણી પેર બોલ્યા તું સાંભળ જનમેજય રાયે...' એ માંડણીના પ્રલંબ સુરોના ભણકારા આજ આટલા વર્ષે પણ સંભળાય છે.

જીવરાજ જોશીની ઉનાળાની આ કથાએ મને તો એક પ્રકારની મોહિની લગાડી હતી. પેલી રૂપેણ નદીની એક લોકવાતા મેં લખી છે એમાં મુસાફરને પ્રશ્ન થાય છે કે ઋતુમાં ઋતુ, કઈ ઋતુ સૌથી સારી? એવો પ્રશ્ન જો કોઈ એ વખતે મને કરત તો મારો જવાબ એક જ હોતઃ જીવરાજ જોશીની કથ. ર્ના–

વાળી ગ્રીષ્મઋતુ. આ જીવરાજ જોશી મહાભારત રામાયણની કથાવાર્તા ઉપરાંત ક્યારેક રાતે રાતે દરબારગઢમાં 'જેમંગળા હાથીની વાત' 'શામળિયા સોડની વાત' 'જગદેવ પરમારની વાત' 'ભોજપ્રબંધની વાત' અને શામળ કવિની બત્રીસ પૂતળીની વાત પણ માંડતા. એ ખબર મને પડી ત્યારે તો ઉનાળાની ઋતુ એ મારે માટે અત્યંત ઉદ્યોગી સમય થઈ ગયો.

દરબારગઢમાં તમે આવતા જતા હો તો તમને કોઈ ટપારે નહિ ને તમે રાતે પણ સુખેથી વાત સાંભળવા બેસી શકો. એટલા માટે ઉનાળાની એક વખતની નિશાળ થાય એટલે બપોરના એકથી માંડીને રાતના દસ સુધીનું મારું સમયપત્રક તૈયાર થઈ જાય. બપોરને એક પણ ન વાગે ત્યાં દરબારગઢમાં પહોંચી જવાનું. જઈને તમામેતમામ ઘોડા જેવાના. એક 'રાપિંડા' નામે ઊંચો કદાવર ઘોડો હતો. એની પાસેથી તો હું ખસું જ નહિ. એની ડોક, એની આંખ, એની કેશવાળી, એની છટા જોયા જ કરું. ઘોડા જોયા પછી તમામેતમામ પક્ષીઓ જેવા માંડુ. ત્રણ સાડાત્રણ થાય તે જીવરાજ જોશીનો પ્રબંધ સુરાવલિ કાને પડે કે તરત ત્યાં હાજર થઇ જાઉં! એ વાર્તાઓએ મારામાં સુપ્ત પડેલો વાર્તારસ જગાડ્યો એમ કહું તો ખોટું નથી.

જીવરાજ જોશીનો એક દીકરો હતો. રતિલાલ એનું નામ. ઘણું કરીને એનું અકાલમૃત્યુ થયું છે, પણ એ રતિલાલને નાટકનો શોખ હતો. અમે ગુજરાતી નિશાળમાં પાછળથી.નાટક ભજવતા થયા ત્યારે રતિલાલ રાજપાઠમાં હોય તો હું પ્રધાન બનતો ને હું રાજપાઠમાં હોઉં તો રતિલાલ પ્રધાન થતો. અમે ઘણું કરીને રાંખેંગારનું નાટક ભજવ્યું હતું અને સાધનને અભાવે તાલુકામાસ્તરનો ખાટલો ગરવોગઢ ગિરનાર બન્યો હતો! પ્રેક્ષકવર્ગમાં તાલુકામાસ્તરના વહુ હતાં, પાંચ છ આસિસ્ટંટ હતા, નિશાળિયા હતા ને નીચે દરવાજે બેઠેલો સિપાઈ હતો!

આ પ્રમાણે જ્યારે હું નિશાળે જવા માંડ્યો ને જોશી જીવરાજની કથાવાર્તાઓમાં રસ લેવા માંડ્યો

રામજીભાઈ વડોદરાથી ૭ મહિના પછી પાછા આવી ગયા હતા. ત્યાં તેમણે ડ્રોઈંગક્લાસમાં ૭ મહિનાની તાલીમ લીધેલી. અહીં આવ્યા ત્યારે ગોમટાના માસ્તર નવલરામે મારા પિતાને કહ્યું કે આને રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રવેશક પરીક્ષા અપાવો તો સારું.

પછી તો રામજીભાઈએ પ્રવેશક પરીક્ષાની તૈયારી માંડી. એ વખતે હંટરમેઇલ ટ્રેનીંગ કોલેજનો સિતારો ચડતો હતો. પ્રવેશક પરીક્ષા દેવા માટે આખા કાઠિયાવાડમાંથી છોકરાઓ ત્યાં આવતા. અને એનું મહત્ત્વ જાણે કે નાની સરખી મેટ્રિકની પરીક્ષા જેવું બની ગયું હતું. અંગ્રેજી સિવાય વિષયો પણ મેટ્રિક જેવા જ હતા.

રામજીભાઈને પ્રવેશકમાં તૈયાર કરવા માટે નવલરામ માસ્તર અવારનવાર ગોમટેથી અમારે ત્યાં આવતા જતા થયા. વીરપુરથી ગોમટા દોઢ ગાઉ. ત્યાં એ માસ્તર હતા. દર શનિવારે એ આવે, રવિવાર આખો દિવસ રહે, એક અઠવાડિયા જેટલો અભ્યાસક્રમ તપાસે ને આપે ને એવી તાલીમ દ્વારા પ્રવેશકની તૈયારી કરાવે.

પણ નવલરામ માસ્તરનો આત્મા સાહિત્યકારનો હતો. એ લખતાં પણ ખરા. એમણે વાતાવરણમાં એક નવી ચમક આપી. એ વખતે 'ગુજરાતી' પેપર સ્વ. ઇચ્છારામના હાથમાં હતું. એ અઠવાડિકના એ પ્રશંસક હતા. એમણે વિજ્ઞાનની, ધર્મની, રાજકારણની સંસ્કૃતિની એવી એવી નવીન વાતોની માંડણી માંડ આખા વીરપુરમાં.એનો આત્મા અમારે ત્યાં ઠરતો. અહ એમને અનુકૂળ ભૂમિકા દેખાતી. એમના વાતરસિ શોખીન સ્વભાવને અહીં એવા જ વાતરસિયા માણસે મળી આવ્યાં. પછી તો નવલરામ માસ્તર આ એટલે એક પરિષદ્ જેવો દેખાવ થઈ જાય. નવલરા માસ્તરે ત્યાં 'ગુજરાતી' પેપર દાખલ કરાવ્યું.

'કોલંબો'ના પાંચસોએ પાંચસો દાખલા ગણી રામજીભાઈએ પ્રવેશકની તૈયારી માંડી. પરીક્ષાને સમય પાસે આવ્યો. મહોત્સવનો વિષય હોય તેમ

થયું ને આખા વીરપુરમાં સનસનાટી ફેલાઇ ગઈ. બસો તેર છોકરાઓમાં રામજીભાઈનો પહેલો નંબર હતો અને ડ્રોઈંગમાં તો પચાસમાંથી સાઠીઓગણ-પચાસ માર્ક હતા ! ગોવરધન મહારાજના દીકરાનો પહેલો નંબર આવ્યો છે એ સમાચારે ઠાકોર સુરાજીને પણ ડોલાવ્યા !

મને બરાબર સાંભરે છે કે આ મહાન સિદ્ધિના પારિતોષિક લેખે રામજીભાઇને કોટનું કપડું મળ્યું. ૭ પૈસાના વારનું ધોળી લીટીવાળું મદ્રાસીકોટ પહેરવાનો-વૈભવ એવી રીતે કુટુંબમાં આવ્યો.

પણ રામજીભાઈ રાજકોટ જતા આવતા થયા એટલે હવે ઘરમાં વિદ્યાનો પ્રવેશ થયો અને ભણવામાં સૌને રસ પડવા માંડ્યો.

તે સમયે કાઠિયાવાડમાં ધર્મની બે છાવણી પડી હતી. એક તરફ આર્યસમાજ હતો. બીજી તરફ સનાતન ધર્મ હતો. આર્યસમાજનો અભેદ્ય કિલ્લો વીરપુરમાં હતો. સનાતન ધર્મનો ધ્વજ રાજકોટમાંથી ફરકતો ને દ્વારકાના તે વખતના શંકરાચાર્ય માધવતીર્થસ્વામી એ એના પ્રણેતા હતા. આને પ્રતાપે વીરપુરમાં અવારનવાર વિદ્વાનો, સાધુઓ શાસ્ત્રીઓ આવતા જતા. તે સમયના ને સ્થળના પ્રમાણમાં ઘણી મહાન ગણાય એવી સભાઓ ભરાતી. આર્યસમાજ મંદિરમાં ભાષણો થતાં–અને સમજાય કે ન સમજાય પણ એક જાતની ધાર્મિક રસની પરંપરા ઊભી થતી હતી.

એ વખતના આર્યસમાજી વક્તાઓમાં મુખ્યત્વે સ્વામી આત્માનંદ, શંકરાનંદ, નિત્યાનંદ, ગણદેવીના શાસ્ત્રી મણિશંકર અને એક કોઇક પંજાબ તરફના આર્યમુનિ હતા. સામે પક્ષે પંડિત ભીમસેન હતા. હાથીભાઇ શાસ્ત્રી પણ ખરા. પંડિત ભીમસેન ઇટાવાના રહીશ હતા અને ધુરંધર વિદ્વાન અને ભયંકર ન્યાયશાસ્ત્રી ગણાતા. એમની સામે ટકવુ એ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવું હતું.

આ વાતાવરણ કેવું ઉગ્ર અને સ્વતંત્ર હતું એનો કાંઇક ખ્યાલ એ વખતના લોકકંઠમાં ઊતરી આવેલા એક બે દાખલા દલીલથી સ્પષ્ટ થશે. મારા પિતાને આ વાતનો રસ લાગ્યો હતો. પોતે પહેલેથી જ સ્વતંત્ર શક્તિવાળા અને મોટા ચમરબંધીની પણ દરકાર કરે તેવા ન હતા. એમનો તત્ત્વજ્ઞાની પરિપક્વ સિદ્ધાંત તો એ હતો કે ઇશ્વર હોવા વિષે જેટલાં કારણો છે એટલા જ ન હોવાનાં પણ કારણો છે. પરંતુ ઇશ્વરનું અસ્તિ–નાસ્તિ શાસ્ત્રાધારે નહિ પણ વ્યક્તિને આધારે રહ્યું છે. અને વ્યક્તિના જીવનમાં જેટલું સ્થાન મૂર્તિપૂજાને છે તેટલું જ અમૂર્તની પૂજાને પણ છે.

એમણે પોતાના સિદ્ધાંતના સમર્થન માટે અને પોતાના સ્વતંત્રભવાસની શક્તિના વિલાસ માટે એક વિદ્વાન સંન્યાસી ગણેશાનંદનો ખુલ્લી રીતે સત્કાર કર્યો.

એ જમાનામાં આ ઘણું મોટું સાહસ હતું. વીરપુર આખું આર્યસમાજી હોય કે ન હોય પણ ઠાકોર સુરાજી બહુ જ મજબૂત મનોબળથી આર્યસમાજી હતા. એટલે એમની સામે આવા સંન્યાસીને આશ્રય આપવો એ સાહસ જેવું હતું.

પણ વીરપુરમા એક ભગત થઈ ગયા છે. જલા ભગત. કાં જલા ને કાં અલ્લા એવી એની નામના છે. એના નામનુ અન્નક્ષેત્ર ચાલે છે. ભગત, ભિખારી, સાધુ, સંત, ગરીબ, અપંગ, ફકીર તમામને કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના ત્યાંથી એક ટંકનું અનાજ મળતું. આ જલા ભગતની ગાદી ઉપર એ વખતે હરિભગત હતા. અત્યંત વિનયી અને કુશળ પુરુષ હતા. એમને તે વખતના જેતપુર દરબાર મૂળુવાળા સાથે મૈત્રી હતી. મૂળુવાળા દરબાર વારંવાર ત્યાં જગ્યામાં આવતા. એ ચુસ્ત સનાતની હતા. જગત તો સનાતની હોય જ. ગણેશાનંદને આશ્રય અપાવવામાં મારા પિતાએ આ બન્નેનો ઉપયોગ કર્યો. સ્વભાવમાં સ્વતંત્રતાનો અતિશય પ્રેમ ન હોત, વાણીમાં થોડીક મૃદુતા હોત અને પોતાના વિચાર પ્રમાણે જ ચાલવાની વૃત્તિમાં જરાક છૂટછાટ મૂકવાની રાજદ્વારી કુનેહ હોત, તો એમનું સ્થાન કોઈ

પણ રાજદરબારને આંગણે પ્રથમ હરોળમાં હોત. પણ કોઇની સેવા કરવી જ નહિ અને સેવા કરવી તો એ માણસને પોતે જ દોરે એ સૂત્ર એમના જીવન-ધ્યેયમાં અચળ હતું. એટલે એમણે શક્તિ છતાં રાજદરબારમાં કોઈ દિવસ સ્થાન મેળવ્યું નહિ. આ ગણેશાનંદનો પરિચય એ પણ એક રીતે ઠાકોર સુરાજીનું મન દુખાય એવો જ પરિચય હતો.

ગણેશાનંદ વિદ્વાન તો હતા પણ જયસિંહ સિદ્ધરાજની પાસે આવેલા દેવબોધની પેઠે અત્યંત સ્વાભિમાની અને સ્વતંત્ર મિજાજના હતા. કહેવાતું કે ભાવનગરમાં એ પ્રભાશંકર પટ્ટણીને ત્યાં રહેલા. ત્યાં કોઇક વાતમાં મતભેદ થયો કે પછી કોઇકે કાંઈક કહ્યું–શું બન્યું એ આજે બરાબર યાદ નથી–પણ ગમે તે કારણે પટ્ટણી સાહેબ સાથે એને વાંકું પડ્યું. ગણેશાનંદ પાસે એક ધોકો રાખતા. સ્વભાવે ઉગ્ર અને સંન્યાસી એટલે કોઈની પણ દરકાર ન રાખવામાં ગૌરવ સમજતા. એમણે તો ધોકો ઉપાડ્યો. પટ્ટણી સાહેબને મારવા દોડ્યા! પટ્ટણી સાહેબ સમય સૂચકતાથી પાણીની ઓરડીમાં પેસી ગયા. પોતાનો ક્રોધ શમતો ત્યારે ગણેશાનંદને લાગ્યું કે એમણે લીધેલું પગલું અન્યાયી હતું. મનસ્વી માણસની રીત પ્રમાણે જે ક્ષણે એમને લાગ્યું કે પોતે ખોટું કર્યું છે તે જ ક્ષણે પોતાનું કમંડળ લઈને એ ચાલી નીકળ્યા! આ ગણેશાનંદ.

ગણેશાનંદે ગીતાની કથા શરૂ કરી હતી. ઠાકોર સુરાજી પણ એ કથામાં આવતા. પણ પાછળથી ગણેશાનંદ સૌની સાથે લડીને રાજકોટના સનાતની મંડળને આધારે શાસ્ત્રાર્થમાં રસ લેવા માંડ્યા હતા.

હિંદુ સંસ્કૃતિએ યુગપરિવર્તન પ્રમાણે ન ફરવામાં જે સહન કર્યું છે એનું પરિણામ આજે તો હવે સ્પષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. પણ જેવી રીતે, ધીમે ધીમે હમેશાં જ નમતું જોખવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવા જતાં, આપણા રાજદ્વારી પક્ષોએ ન નીકળી શકાય એવી જાળમાં પ્રવેશ કર્યો છે, તેમ કોઈ પણ વાતમાં પરિવર્તન ન સ્વીકારીને હિંદુધર્મે નબળાઈની અખૂટ ખીણનો રસ્તો લીધો છે. તે વખતના અનેક સંન્યાસીઓ આ વાતની સાક્ષી આપે તેમ છે. એક બીજું ઉદાહરણ યાદ આવે છે. વીરપુરમાં એક સચ્ચિદાનંદ નામે સંન્યાસી આવેલા. એ પણ વિદ્વાન ને તેજસ્વી પુરુષ હતા. મારા પિતાએ એની મૈત્રી સાધેલી. અને હરિભગતના આશ્રયે એમનો સત્કાર કરાવીને એમને વીરપુરમાં રાખેલા. સચ્ચિદાનંદ શેતરંજની રમતના શોખીન હતા. ભગત મહારાજ અને દરબાર મૂળુવાળા પણ એ રમતના શોખીન હતાં. એટલે મૈત્રી જામી ગઇ.

એક વખત એવું બન્યું કે શેતરંજ રમતાં રમતાં કોઇ યજુર્વેદી શ્લોક વિષે અકસ્માતી ચર્ચા થઇ. હરિ ભગત ભણ્યા'તા થોડું પણ બહુશ્રુત જેવા બની ગયા હતા. એમણે એનો અર્થ અમુક રીતે ઘટાવ્યો. સચ્ચિદાનંદે પાઠ ભેદે એ જ અર્થ બીજી રીતે ઘટાવ્યોઃ એમાંથી મતભેદ થયો. પુસ્તકનો આધાર લેતાં ભગત મહારાજનો અર્થ સાચો નીકળ્યો. થઈ રહ્યું. સચ્ચિદાનંદ બીજે દિવસથી અદશ્ય થઈ ગયા તે આજનો દી ને કાલની ઘડી! પ્રખર વિદ્વતામાં રહેલા હીન વ્યક્તિત્વનો આ જેવો તેવો દાખલો નથી. આપણા વિનિપાતમાં આ વસ્તુ પાયામાં રહેલી છે. હિંદુધર્મ સંકટમાં છે, કોઈ મહાન સંગઠનની જરૂર છે, ભયંકર રીતે એ ધર્મ નમતું જોખ્યે જાય છે, એના બળની પરીક્ષા થઇ રહી છે—આવો કોઇ જ ઐતિહાસિક ખ્યાલ, છેલ્લાં સો વર્ષમાં, કાઠિયાવાડમાં તો એક દયાનંદ સરસ્વતી સિવાય બીજા કોઇને આવ્યો જ નહિ એ એક ખરેખર આશ્ચર્યકારક બીના છે. આપણો ધાર્મિક વ્યવહાર નવરચનાને માર્ગે વળી શક્યો નહિ—એ જેવો તેવો અફસોસનો વિષય નથી.

વીરપુરમાં જામેલા આ ધાર્મિક વાતાવરણે એક રીતે જીવનને નવું બળ આપ્યું હતું. પ્રથમથી જ અમારું કુટુંબ કાંઈક પ્રથાભંગ કરવાની બાબતમાં વિચિત્ર ગણાતું. સામે પૂરે જવાની જાણે કે એના લોહીમાં રાસાયનિક સિદ્ધિ હોય તેમ હરકોઇ બાબતમાં એ સામે પૂરે જ વિચરતું. ગણેશાનંદનો તો એક દાખલો છે જ. પણ એવો જ એક બીજો કૌટુંબિક

દાખલો આજ મને યાદ આવે છે.

અમારા કાકા દેવકૃષ્ણ અત્યંત વિચિત્ર એવા વિચારોના સંગમસ્થાન જેવા હતા. કોઇ પણ વસ્તુને પ્રચલિત વ્યવહાર પ્રમાણે ન જ કરવામાં એમને એક પ્રકારનો આનંદ મળતો. એટલી આ કાર્યપ્રણાલિકાને જો મારા પિતાનું અનુમોદન મળતું તો તો પછી એ વસ્તુ વજ્રલેપ થઇ રહેતી. આજે તો હાસ્યાસ્પદ લાગે એવી એક વસ્તુ એમને હાથે એ વખતે થઈ, એમાં પણ આ પ્રણાલિકાભંગનો ખ્યાલ જ બળવાન હતો. એમના ચિરંજીવી શામજીભાઈનું સગપણ આસપાસ કોઇ ગામમાં કરેલું. આ સગપણ તો એ જમાના પ્રમાણે માબાપોની વચનસિદ્ધિ માટેનું સગપણ હતું. એમાં ભય લાગેલો કે આ વચન હવે સામાવાળા પાળશે નહિ.

એટલે એક ટૂંકો રસ્તો દેવકૃષ્ણ કાકાએ લીધો. એમણે કોઇ બહાને કન્યાને તેડાવી ને માંડવોબાંધવો નાખવાને બદલે ધૂળના ઢગલા કરીને એનો વિવાહ કરાવી નાખ્યો. તમામેતમામ ક્રિયાઓને તિલાંજલિ આપીને કેવળ દોઢ બે પૈસામાં પતાવેલો આ વિવાહ એ એક જમાનાની વિચિત્રમાં વિચિત્ર રીતોમાં પણ અનોખી વિચિત્રતા દાખવી રહ્યો હતો.

સામી પાર્ટીમાં જે કોઈ હશે એમને આ ખબર પડી એટલે એમણે માંડી ફોજદારી.

આ ફોજદારીના સમન્સને વૈદરાજ વીરપુર અને જેતપુર વચ્ચે આંટાફેરા કરાવે. વીરપુરથી એમણે જેતપુર અધવારું કર્યું હતું. એણે છેવટે થાકીને સમન્સ કઢાવવાવાળાએ પોતાની રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી કાઢ્યો.

એક વખત જેતપુરથી આ કન્યાને લઈને અંબાશંકરભાઇ વીરપુર આવી રહ્યા હતા. રસ્તામાં બાઈનાં સગાંવહાલાંઓએ માર્ગ રોક્યો ને પાછી એને ઉપાડી ગયા. આવી તદ્દન વિચિત્ર અને અવ્યવહારુ પંથે વળેલી જોશીકુટુંબની શૈલીએ, ઘણું કરીને વર્ષો સુધી જ્ઞાતિના કઠોકંઠમાં આ પૌરાણિક વસ્તુનો રસાસ્વાદ જીવન્ત રાખ્યા કર્યો! અને વિધિનિર્માણની અજબ જેવી ઘટના હોય તેમ ત્યાર પછી જેટલા વિવાહ થયા તે દરેકેદરેકની પાછળ એક એક વાર્તા હજી સુધી તો રચાતી રહી છે।

રામજીભાઈ, અંબાશંકરભાઈ, શામજીભાઇ એ સૌ જેમ રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં ભણતા ગયા તેમ તેમ હું પણ મારો અભ્યાસ આગળ વધારી રહ્યો હતો. એ વખતે ગુજરાતી સાત નહિ પણ આઠ ચોપડી હતી. આઠમી ચોપડીમાં ઘણું કરીને નર્મગદ્ય ચાલતું કે બાલમિત્ર ચાલતું. હું આઠમીમાં આવ્યો ત્યારે વીરપુરની સ્કૂલમાં ત્રણ રૂપિયાના માસ્તરની એક નવી જગ્યા નીકળી હતી. આ જગ્યાને માટે બે ઉમેદવાર હતા. એક છોટાલાલ રેવાશંકર. અને બીજો હું. તે વખતે તાલુકા સ્કુલમાં પ્રેમજી દલ્લુ હેડમાસ્તર હતા.

આ પ્રેમજી દલ્લુ મહામહેનતે પેલું વર્ષ પાસ થઇ શક્યા હતા. એ અને એમની વહુ બે જ જણાં હતાં. પોતે હંમેશાં ગલઢા થતા જતા હતા. વહુ હંમેશાં જુવાન થતાં જતાં હતાં. એ જાતના ઝાલાવાડી બ્રાહ્મણ હતા. સોટીનો મહિમા એમના જેટલો બીજા કોઈને સમજાણો ન હતો. અને સોટીની બિલકુલ બીનઅસરકારકતા એમના જેટલી બીજા કોઇએ સિદ્ધ કરી ન હતી. એમનો વિચાર છોટાલાલને પાસ કરવાનો અને મને નપાસ કરવાનો હતો. પ્રેમજી દલ્લુની પહેલાં કરસનજી બાવાભાઈ નામે માસ્તર હતા, એમની સાથે રામજીભાઈને તકરાર થયેલી એટલે પ્રેમજી દલ્લુ હું પાસ થાઉં એમ કોઈ રીતે ઇચ્છતા નહિ.

તે વખતે કેળવણીખાતામાં એજન્સી એજ્યુકેશનલ ઑફિસર તરીકે ધીરજરામ વિશ્વનાથ વ્યાસ હતા. એ અસલ સુરતી ઢબના શોખીન અને બાદશાહી ઠાઠથી રહેનારા માણસ હતા. ઉનાળામાં સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે ત્યારે માનકેશ્વરના મંદિરમાં એમના ઉતારાની ચારે તરફ વાળાની ટટ્ટીઓ બંધાતી. બપોરે તરબુચ સુધરતાં. દુધિયા ભાંગ તૈયાર થતી કોઇ અવાજ કરી ન બેસે માટે હેડમાસ્તર ને આસિસ્ટંટો ચારે તરફ પહેરો ભરતા. અને લગભગ પાંચ સાડા-

પાંચે સાહેબ જાગીને એક અરધી કલાક પરીક્ષા લેતા. પરીક્ષા ત્રણ દિવસ ચાલતી અને સાહેબના એક અવાજ માત્રથી કૈંક છોકરાઓનાં હાંજા ગગડી જતાં! ધીરજરામ વિશ્વનાથ કડપી પુરુષ હતા અને દેશી રાજ્યમાં પોતાના હોદ્દાને અનુરૂપ ગૌરવથી રહેતાં સાધારણ રીતે દેશી રાજાઓને કેળવણીખાતા જેવું નકામું ખાતું એકે લાગતું નથી. ઘણાં જૂના વખતની વાત છે કે રાજકોટમાં દરબાર ભરાયો ત્યારે દરેકેદરેક રાજાને ભાગે, એક એક ઑફિસરની સહબેઠકનો કાર્યક્રમ ઘડાયો હતો. ભોગ જોગે તે વખતના નવાબ સાહેબની સાથે કેળવણી અધિકારીની બેઠક આવી! કેળવણી ખાતાના અધિકારી તરીકે તે વખતે ગોપાળજી સુરભાઇ. નવાબ સાહેબને પહેલાં તો ખબર પડી નહિ કે એમના સાથે કોની બેઠક છે. એમણે તો એજન્સીના કોઇ હોદ્દેદાર ધારેલા. એમ કરતાં પૃચ્છા થઇ. 'એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ' ને એવા એવા ...બ્દમાં તો કાંઇ નવાબ સાહેબ સમજ્યા નહિ. છેવટે ... જેવા એમના દરબારીઓએ સમજણ પાડી આ તો 'લડકેકી તાલીમના' સાહેબ છે ત્યારે નવાબ કેબ સમજ્યા : 'હાં, હાં, વો ઘેટાંસાહબ!' ...ળનાં છોકરા એટલે ઘેટાં અને આ એના સાહબ!

પણ ધીરજરામભાઇ પોતાના ગૌરવને બરાબર જાળવી રાખનાર હતા.' હાથના ઉદાર હતા. અને પોતાની માનહાનિ ન થાય એવી રીતે રહેતા.

આ ધીરજરામભાઇ પરીક્ષા લેવા વીરપુરમાં આવ્યા ત્યારે અમારી આકરામાં આકરી કસોટી હતી!

આ સાહેબને એક ટેવ હતી. ઘણું કરીને યુકલીડનું એકતાલીસમું 'થીઅરમ' એ પૂછતા.

વર્ષો થયાં એમાં ફેર પડયો ન હતો. હવે ફેર પડવાનો સંભવ ન હતો. વિદ્યાર્થીપરંપરાએ એ વસ્તુ સિદ્ધ કરી હતી. અમારે કોઇ પણ ભોગે એકતાલીસમું કડકડાટ કરવાનું હતું! એકતાલીસમું જિહવાગ્રે હોય તો અરધો વિજય થઇ ચૂકયો હતો!

બીજું બધું છોડીને અમે તો એકતાલીસમાને ગોખી માર્યું. એવું કે એમાં એક અક્ષર આમ કે તેમ ભૂલ નીકળે તો ભૂલ કાઢનારના જ ભોગ!

ધીરજરામભાઈ પાસે પરીક્ષા શરુ થઇ. એક પછી એક વિષય લેવાતા ગયા. છોટાલાલ એક વિષયમાં ઊડી ગયો હતો. હું હજી સુધી અણનમ હતો. વીરપુરના મોનીટરશિક્ષકનું પદ મારા લલાટમાં નિશ્ચિત લાગતું હતું.

એ વખતે એક ચમત્કાર બન્યો.

ધીરજરામભાઈ ભૂમિતિનાં પત્તાં ફેરવતા હતા. અધીરી ઝડપથી એકતાલીસમું કરી નાખવાના ઉત્સાહમાં હું સામે ઉભો હતો. પાસે ટેબલ ઉપર પાટી મૂકી હતી. પેન ઉપર આંગળીઓ રમી રહી હતી.

એ આવ્યું એવી અમર આશાના સ્વરથી વાતાવરણ ખુશનુમા હતું. ધીરજરામભાઈની નજર બરાબર એકતાલીસમા 'થીઅરમ' પર હતી. તેમણે ચોપડીમાંથી નજર બહાર કાઢી. ચશ્માના એક ખૂણામાંથી મારી તરફ નજર દષ્ટિ ફેરવી. અધીરી પેને પાટી ઉપર જરાક-પાડેલી રેખા ઉપર સહેજ નજર કરી અને તેણે ધીમી ભીડાશયો કહ્યું: 'છોકરા! ઓગણચાલીસમું કર તો!'

નીચે પગ હેઠેથી પૃથ્વી સરી રહી હતી. અને પૃથ્વી નીચે પાતાળ ઊઘડતું હતું!

એક સહેજ ઉતાવળથી આંખી આખી ચોપડી રદ થતી હતી. વરસ બગડતું હતું. માસિક ત્રણ રૂપિયાની મહાન નોકરી જતી હતી. પાસ થયો છું. એમ ખુશખુશાલ સમાચાર આપવાની ઉત્સવક્રિયા ટળતી હતી. પણ કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આ ધીરજભાઇને પણ શું સૂઝ્યું હતું?

'એકતાલીસમું નહિ સાહેબ?' એમ પૂછવાનું મન થઈ આવ્યું. પણ પ્રેમજી હજુ ત્યાં શકરાબાજી નજરે ઊભા હતા. તે આ વાત કળી ગયા. છોટાલાલ તો નપાસ હતો. ને આ પણ નપાસ થાય તો પછી પસંદગીનો સવાલ એમના વિવેક ઉપર છોડાય. તેમણે ઉતાવળ કરી.

'આવડે છે?'

પણ આવડતું શાનું હોય ? બહાદુરીથી પીછેહઠ કર્યા વિના બીજો કોઈ માર્ગ જ ન હતો.

મેં સાહેબને સલામ કરી. ડોકું ધૂણાવ્યું. રસ્તો માપ્યો. સાહેબે આખું ખાનું ભરાઈ જાય એવી મોટી ચોકડી મૂકી.

હવે ? હવે શું થાય ?

પ્રેમજી હલ્લુએ તો પોતાની વિવેકબુદ્ધિ વાપરી છોટાલાલને મોનીટર નીમ્યો. હું રખડી પડ્યો. એ વખતે એક નવીન વસ્તુ મારા માર્ગમાં આવી.

રામજીભાઈ રાજકોટથી સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલો લાવ્યા હતા,

ખાંખાંખોળાં કરતાં એ ચોપડી મારે હાથે ચડી ગઈ !

થઈ રહ્યું. મને તો જાણે અમૂલખ ખજાનો મળ્યો હોય તેમ રાત ને દિવસ જોયા વિના હું તો એમાં તલ્લીન થઈ ગયો.

[અપૂર્ણ—]

❊

પુસ્તક સ્વીકાર

શ્રી મન્નુસિંહાચાર્યજી : લેખક : મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ. સયાજી બાલ સાહિત્ય માળાનું ૨૯૪ મું પુષ્પ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા. મૂલ્ય રૂા. ૨–૫–૦

વૃત્તવિવેચન : લેખક : રમેશનાથ ગૌતમ સયાજી સાહિત્ય માળાનું ૨૮૯ મું પુષ્પ પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા મૂલ્ય રૂા. ૨–૦–૦

ચિરંજીવ સાહિત્ય : સંપાદક : મણિલાલ પ્ર. વ્યાસ સ્વ. પો. ન. અમીન સ્મારક ગ્રંથમાળા, પુષ્પ ૫ મું પ્રકાશક પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. વડોદરા મૂલ્ય રૂા. ૨–૪–૦

વિવિધ વ્યાખ્યાનો : (ગુચ્છ પહેલો) (ગો.મા ત્રિપાઠી અને તેમની કૃતિઓ) કર્તા : બળવંતરાય ક. ઠાકોર. સયાજી સાહિત્યમાળા, પુષ્પ ૨૯૧ મું પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર. વડોદરા મૂલ્ય રૂા. ૧–૨–૦

ઘર, શાળા ને શેરી : લેખક : ગિરીશ મ ભટ્ટ. ઘરશાળા, ભાવનગર. મૂલ્ય રૂા. ૦–૬–૦

અધિકારીજી : લેખક : રસીકલાલજી જોષી પ્રકાશક : આર આર. શેઠની કંપની, મુંબઇ–૨ મૂલ્ય રૂા. ૫–૦–૦

અધૂરી વાત : લેખક : બચુભાઈ શુકલ પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય રૂા. ૪–૮–૦

દિનરાત : લેખક : સ્વપ્નસ્થ પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. મૂલ્ય રૂા. ૪–૦–૦

કાશ્મીરી ગુલાબ : લેખક : પ્રો. ના. સી. ફડકે અનુવાદક ટી. પી. અડાલજા. પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે મૂલ્ય રૂા. ૩–૦–૦

ગુજરાતનું ઘડતર : કર્તા : રમણલાલ વ. દેસાઈ (સાહિત્ય અને બીજા વ્યાખ્યાનો) મુંબઇ યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઇ ૨. મૂલ્ય રૂા. ૩–૦–૦

અર્વાચીના : લેખકો : ધનસુખલાલ મહેતા અને અવિનાશ વ્યાસ (રંગભૂમિ-રેડિયાની રંગલીલા) પ્રકાશક : એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ., મુંબઇ–૨ મૂલ્ય રૂા. ૧–૦–૦

પથિક : (ગેયગીતો) કર્તા : 'પ્રશાંત' સાંકડી શેરી, જીવણપોળ, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂા. ૧–૪–૦

સબરસ : કર્તા : અમીન આઝાદ, બદરી રોડ, સુરત (ગીતો અને ગઝલો) મૂલ્ય રૂા. ૧–૪–૦

સુષમા : લેખક : અશોક હર્ષ ભારતી સપ્તાહિક (અમદાવાદ)નું પ્રથમ વર્ષનું ભેટ પુસ્તક મૂલ્ય રૂા. ત્રણ

જો હું તું હોત તો : કર્તા : ધનંજય ન. ઠાકર (નાટક) રૂપક સંઘ, એલિસબ્રીજ, અમદાવાદ મૂલ્ય રૂા. ત્રણ

સોરઠી સંત વાણી : સંપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ અમદાવાદ મૂલ્ય રૂા, ૩–૮–૦

લગ્ન-મંગળ : લેખક : ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુકલ રાવપુરા બુક ડીપો, રાવપુરા, વડોદરા મૂલ્ય રૂા, ૧–૪–૦

પ્રસંગો : પુસ્તકો : પરિચયો : પરિભ્રમણો

ધૂમકેતુ

ઘણાં વર્ષો પહેલાંનો એક અનુભવ યાદ આવે છે. એ વખતે પોરબંદર હાઈસ્કૂલમાં હું અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. પોરબંદર પાસે રાણાવાવ સખપરમાં ઘણી સુંદર પાણખાણો આવેલી છે. ઘણોખરો પોરબંદરી પથ્થર એ પાણખાણોમાંથી નીકળે છે. ત્યાં જાંબુવતીની ગુફા એ નામે ઓળખાતી એક ગુફા છે. ડુંગરા, ટેકરા અને ધારોની વચ્ચે એ ગુફાનું દ્વાર એવી રીતે છૂપાયેલું છે કે છેક ગુફાના દ્વાર પાસે આવો ત્યારે જ ખબર છે કે તમે ગુફા પાસે આવ્યા છો. એક વખત અમે ત્રણ ચાર જણા એ ગુફા જોવા ગયા. આ ગુફા ઠીક ઠીક લાંબી છે અને એની અંદર સોનેરી રેતી છે. કહેવાય છે કે એ રેતીમાંથી સોનું કાઢવાનો પ્રયત્ન પણ થયો હતો. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ એ વસ્તુ નિરર્થક જણાઈ હતી. જ્યારે એ ગુફાની અંદર જઈને અમે પાછા આવ્યા ત્યારે ગુફાના દ્વાર પાસે એક વૃક્ષની છાયામાં બેઠેલા એક સાધુને જોયો. સાધુ તો ઘણા આપણને જોવા મળે છે, એટલે એને ત્યાં જોવાથી કાંઈ આશ્ચર્ય થવાનું કારણ ન હતું. પણ આ જે સાધુ અમે જોયો–એ સાધુના રૂપે એક ઘડીભર તો સૌને આશ્ચર્યમાં ડુબાડી દીધા. આટલી બધી રૂપ ભરેલી સપ્રમાણતા માનવ શરીરમાં હોઈ શકે એ માનવાનું મન જ થાય નહિ. અમે તો ઘડીભર એને જોવા માટે ત્યાં થંભી જ ગયા. એવી રીતે અમે ઊભા હતા ત્યાં બરડાની ડુંગરમાળા બાજુથી એક કોઈ ફકીર આવ્યો. આ ફકીર સાધુ જેવો રૂપાળો ન હતો, પણ એનું વ્યક્તિત્વ એટલું જ આકર્ષક હતું. એ બન્નેનો આંહીં મળવાનો સંકેત લાગ્યો. થોડી વાર ત્યાં વૃક્ષપાસે બ બેઠા, કેટલીક ગુફ્તેગો કરી, અને પછી એકબીજાની રજા લઈ બન્ને છૂટા પડી ગયા. પેલો સાધુ બરડાના ડુંગર તરફ ચાલ્યો ગયો. અને ફકીર પોતાને માર્ગે વળ્યો. એમની એકબીજાની રજા લેવાની શૈલી–એ તો વળી અદ્ભુત વસ્તુ હતી.

એમની સાથે વાત તો બે કે ત્રણ મિનિટ થઈ હશે. શું વાત થઈ એ પણ આજે ધ્યાન નથી. માત્ર તે વખતે જે અસર થઈ હતી એ અસર આજે એટલી જ તાજી રહી છે. સમાજમાં જેમ માનસિક વિકાસની દૃષ્ટિએ ઊંચા નીચા માણસો પણ આવે છે, તેમ આ બન્ને કોઈ આધ્યાત્મિક પંથના રસિયા જીવ લાગ્યા હતા.

કલાપીના એક ઉત્સવ પ્રસંગે લાઠી જવાનું થયું ત્યારે ત્યાં શોભનાને મળવાનો લાભ લીધો હતો. કલાપી વિષે વાતચીત થતાં એમણે કહેલું એક વાક્ય, અકસ્માત, ખલિલ જિબ્રાનના જીવનપંથના વાક્ય સાથે, મળતું આવેલું આજે વાંચ્યું ત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય થયું. શોભનાએ કહેલું કે ઘણી વખત પોતે કામમાં હોય ને આપણે વાત કહેતા ઊભા રહીએ, ત્યારે ફરી ફરીને એ વાત કહેવી પડતી. આપણે કહીએ કે આવી આ વાત અત્યારે બીજી કે ત્રીજી વખત થઇ, ત્યારે પોતે જરાક થોભીને, કાંઈક સંભારતા હોય તેમ પ્રત્યુત્તર વાળે: 'પણ હું એ વખતે આંહીં ન હતો !'

ખલિલ જિબ્રાન વિષે આ જ અનુભવ એક અંતેવાસીએ આપેલો છે: *Gibran would sometime say, after long moments of preoccupation with some thought apparently far removed*

from the present time and place, "Forgive me. So much of the time I am not here "

× × ×

ગિબ્રાનના લખાણની મૌલિકતા અને સૌન્દર્ય અદ્દભુત છે. પરંતુ એ લખાણનું અદ્દભુતતત્વ એ જેટલું કલા કસવાને આભારી છે એના કરતાં વધારે વ્યક્તિવિકાસને આભારી છે એ વસ્તુ તમામેતમામ સાહિત્યકારોએ નોંધી લેવા જેવી છે. ગિબ્રાને પોતે કહેલું, "While I was writing the Prophet, the Prophet was writing me." જે લખાણ બીજાને ઘડે તે લખાણ લેખકને પણ એ જ વખતે ઘડતું રહે, તો લખાણ ખરેખર અદ્દભુત છે. ગિબ્રાનના જીવનના કેટલાક પ્રસંગોમાંથી એના લખાણનું રહસ્ય મળે છે.

× × ×

ચાર વરસનો બાળક ગિબ્રાન* એક વખત એક રમત માંડી બેઠો. તેણે બગીચામાં એક ખાડો ખોદ્યો. અને એ ખાડામાં એણે ચબરખી કરેલા કાગળના કકડા દાટ્યા. પછી એ ત્યાં રાહ જોતો બેઠોઃ ક્યારે એ કકડામાંથી છોડવો થાય, ક્યારે એ છોડવામાં મોટા મોટા કાગળ લટકે અને ક્યારે એ કાગળ તોડીને પોતે એમાં કવિતાનાં ચિત્ર કાઢે!

છ વરસની વયે, લીઓનાર્ડોના ચિત્રોનું પુસ્તક, એની માએ એને આપ્યું. થોડી વાર સુધી એણે પુસ્તકનાં પત્તાં ફેરવ્યાં કર્યાં, અને પછી કોણ જાણે શું થયું તે રોઈ પડયો! અને એકાંતમાં ભાગી ગયો. પણ લીઓનાર્ડોની પ્રીતિ આ ક્ષણથી જ એવી લાગી ગઈ કે એના પિતાએ કોઇ વાતમાં પાછળના વર્ષોમાં એને ઠપકો આપ્યો ત્યારે એ બોલી ઊઠયોઃ 'હું–હું તો ઇટલીનો છું!'

પુસ્તક ખરીદનારામાં પણ કેવા કેવા અધિકારના ભેદ રહ્યા છે એનો એક ઘણો જ સુંદર પ્રસંગ આપવામાં આવ્યો છે.

પુસ્તકવિક્રેતાની દુકાને એક બાઈ આવી. એણે હાંફળા હાંફળા આવીને ઉડઝુડ કહ્યું: 'મારે પુસ્તક લેવું છે!'

'કયું પુસ્તક?'

'એ તો મને ખબર નથી!'

'ત્યારે કયો લેખક–કયા લેખકનું પુસ્તક લેવું છે?'

'હું તો એ પણ ભૂલી ગઇ છું!'

'ત્યારે?'

'મને તો એક મિત્રે કાગળ લખ્યો હતો. એમાં પુસ્તકનું નામ છે ને લેખકનું નામ પણ છે. એ કાગળ ખોવાઈ ગયો છે. માત્ર એક વાકય જે એ મિત્રે લખ્યું હતું, તે એટલું સુંદર હતું કે એ વાકય હું ભૂલી શકી નથી. એ વાકય હું વારંવાર યાદ કર્યા કરું છું!'

'વાકય બોલો તો ખબર પડે. પુસ્તકનો પતો લાગે!'

'મને એ વાકયે તો મુગ્ધ કરી દીધી છે. મારા મિત્ર માટે તો પુસ્તક લેવાનું છે જ– પણ મારે પોતાને એ પુસ્તક પાસે રાખવું છે.'

'કયું વાકય તમે કહ્યું?'

* ગિબ્રાનનો ખરો ઉચ્ચાર 'જિબ્રાન' છે એમ શ્રી. મશરૂવાળાનો એક પત્ર મારા ઉપર હતો. એ વિશે વધારે નિશ્ચયાત્મક માહિતી મેળવવાનો પ્રયત્ન હું કરી રહ્યો છું. દરમ્યાન આ ભૂલ સુધારવા માટે હું એમનો આભારી છું.

'Your Pain is the breaking of the shell that encloses your understanding—

તમારી વિજ્ઞાન ઉપર બાઝી ગયેલું જડત્વનું પડ દૂર કરવા માટે, તમને જે એક વસ્તુ કુદરત તરફથી આપવામાં આવે છે, એ તમારી વેદના.

પુસ્તકવિક્રેતાએ તરત ખલિલ ગિબ્રાનનું the prophet કાઢીને એમાં દુઃખ વિષેનું લખાણ એની પાસે રજૂ કર્યું.

કેટલા થોડા લેખકોને કેટલા થોડા વાંચનારાઓ આ રીતે જાણે છે!

× × ×

ખલિલ ગિબ્રાનનું આ પુસ્તક-the prophet એનો ઈતિહાસ કહી આપે છે કે એ પુસ્તકના લખનારે એને પોતાનું સર્વોત્તમ સર્જન બનાવવાને કેટલી ધીરજ રાખી છે. એ પુસ્તક લખાયું સીરીયામાં. ત્રણ વર્ષ પછી એ પેરિસમાં ચિત્રકામની તાલીમ માટે ગયો. ત્યાંથી અમેરિકામાં બોસ્ટન ગયો. ત્યાં પણ પુસ્તક સાથે ગયું. હજી પ્રગટ થયું ન હતું. વીસ વરસના જુવાન ગિબ્રાને, પોતાની માતાની માંદગીપથારી પાસે, બેઠાં બેઠાં અલ્ મુસ્તફા વિષે પોતે જે લખ્યું હતું તે વાંચ્યું. માતાએ કહ્યું: પુસ્તક સારું છે, પણ ગિબ્રાન! તું એને થોડા વખત પડયું રહેવા દે!'

માતાની શિખામણને પુત્રે અક્ષરસઃ માની. પચીસ વરસનો તરુણ ચિત્રકાર પાછો પેરિસમાં આવ્યો. આવીને આખું પુસ્તક ફરીને લખ્યું. પણ હજી મૃતમાતાનો શબ્દભણકાર જાણે એને સંભળાઈ રહ્યો હતો: 'ગિબ્રાન પુસ્તક સારું છે, પણ હમણાં એક બાજુ પડયું રહેવા દે!' કેટલી ધીરજ! આજનો જુવાન ગુજરાતી લેખક તો આટલી ધીરજ ધરવા કરતાં તો આપઘાતનો સરળપંથ જ સ્વીકારે!

આ વાત ઉપર તો બીજાં દસ વર્ષ વહી ગયાં! આ દસવર્ષમાં તો એણે વધુ ચિત્રો, વધુ પુસ્તકો, વધુ મિત્રો, વધુ કામ, વધુ મહેનત કર્યા જ કરી. વિખ્યાત મીટરલીંક એનો મિત્ર હતો.

અમેરિકામાં પાછો ફર્યો ત્યારે ગિબ્રાને ન્યૂયોર્કમાં મુકામ નાખ્યો. જ્યાં ચિત્રકારો ને શિલ્પીઓ જ વસ્તા એવા 'Studio building' સ્ટુડિયો બીલ્ડિંગમાં એ રહ્યો.

અને આંહીં પાંચ વર્ષમાં પાંચ વખત ફરી ફરીને લખીને ને સુધારીને પ્રેસ માટે જે વસ્તુ તૈયાર થઈ તે the prophet.

પોતે કવિતા લખવા માટે જે નોટ્સ વાપરતો તેમાં અરેબીકમાં આ વાકય પહેલું લખાતું:

'O my brother, every problem that has troubled you, has troubled me also!'

× × ×

ખલિલ ગિબ્રાને 'સોનેટ' વિષે એક નવો ખ્યાલ મૂકયો છે તે વિચારવા જેવો છે. આરબ લોકમાં કવિતા એ ઉચ્ચ વર્ગનો અધિકારનો વિષય હોય એમ કોઈની માન્યતા નથી. રણના જીવનસંગ્રામીઓ માટે એ એક જરૂરિયાતની વસ્તુ મનાય છે. અને એટલા માટે કવિતા એ લખાણ દ્વારા કરતાં વધુ કંઠ દ્વારા પ્રજાના સંસ્કૃતિ-વારસા લેખે ફેલાતી રહે છે, આ યાદ શક્તિના સામર્થ્યથી જે સાહિત્યનો વારસો જીવંત રહે; એ સાહિત્ય કુદરતી રીતે જ દ્રષ્ટાંતો, કથાઓ, ઉપકથાઓ, ઊર્મિમય પ્રસંગ-

કાવ્યો અને તીરભેદી કાઠિયાવાડી દુહાઓ જેવા મનોવેધક સ્વરૂપોમાં જ વિકાસ પામે.

આ યાદશક્તિને હમેશાં કાંઈ ને કાંઈ અવલંબન જોઈએ, એટલે કાવ્યના જુદા જુદા ગેય પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આવો એક ગેયપ્રકાર એ 'સોનેટ.' આ 'સોનેટ'નું સ્વરૂપ, સંભવિત છે કે, સ્પેન દ્વારા મૂળ અરબ્બી સાહિત્યમાંથી ઇટલીએ ઉપાડયું હોય! 'અરેબીયન નાઈટ્સ' એ રણનો વારસો છે. પ્રગટ થયેલી 'અરેબીયનનાઈટ્સ' કરતાં ઘણી વધારે કથાઓ હજી લોકકંઠમાં અપ્રગટ પડી છે!

વીરત્વ વિષેનો આપણો સંકુચિત ખ્યાલ આપણને જીવનધ્યેયથી એવી કેટલી બધી વસ્તુઓના સંસર્ગથી દૂર રાખે છે? વીરત્વને ને શસ્ત્રને આપણે સેળભેળ કરી દીધાં છે. પણ જીવનની હરેક પરિસ્થિતિને પોતાનું વીરત્વ છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી રહ્યો! બપોરનો એક વાગ્યાનો ભયંકર તાપ જ્યારે ચારે તરફથી અગન વરસાવે છે ત્યારે આંહીં હું બેઠો છું એ મારા ઘર પાસેથી એક જુવાન જેનો તરવરિયો વૃદ્ધ મજૂર કારીગર હમેશાં નીકળે છે એ ઉચ્ચવર્ણનો છે; પણ એ વર્ણનું સઘળું અભિમાન, એણે એક પણ ભાષણ કર્યા વિના, પોતાના જીવનમાંથી, જાણે કે ગાળી નાખ્યું છે, પોતાની એક જ પ્રકારની સીધી ચાલમાં એ બરાબર વખતસર હંમેશાં કામ ઉપર જાય છે, કામ ઉપરથી ઘેર આવે છે, ઘેર આવીને, ઘરભંગ હોવાથી, પોતાનાં બાળબચ્ચાંને રોટલા કરી દે છે, શાંતિથી, દંભ વિના, દંશ વિના, ફરિયાદ વિના, કોઇ પણ જાતના અસંતોષ વિના, એકધારું એકરંગી એક જ પ્રકારનું જીવન એ વર્ષોથી જીવી રહ્યો છે! પંદર સત્તર વર્ષ પહેલાં મેં એને જોયો હતો. આજે ફરી વાર એને જોયો, એમાં કાંઈ જ ફેર નહિ! જાણે કે એને જીવનમાં ને જગતમાં સમાધાનનો પંથ મળી ગયો હોય! એક તદ્દન જ નાના જગતની આ પણ વીરગાથા નથી? કદાચ આપણને છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં એવી કેળવણી મળી રહી હતી કે એમાં, દુનિયાની નાની મોટી તમામેતમામ પ્રવૃત્તિઓમાં વીરરસ ભર્યો છે, એવી કલ્પનાને સ્થાન જ રહ્યું ન હતું! આજે લોલક ફર્યું છે. છતાં એણે એક નવી દિશાના ઝોકને અતિમહત્ત્વ આપવાની ભૂલ પણ કરી છે. એ ભૂલનાં પણ ફળ તો મળશે જ. જે માણસ જે સ્થાન ઉપર હોય એ સ્થાનને એ શોભાવે, એટલે એ ખરા અર્થમાં વીર ગણાવો જોઈએ. પછી કદાચ એ ચાલુ હવાના શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે મેળમાં ન હોય તો એ દોષને અતિશયતા આપવાની જરૂર નથી, આપણા જીવનભરના વિદ્યાવ્યાસંગી સ્વ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવની એક વાત આજે મળી આવી. એ વખતે એ R. C. High School-માં હેડમાસ્તર હતા. વિદ્યા પ્રત્યેનો એમનો અનુરાગ તો એ વખતે પણ પ્રસિદ્ધ જ હતો. એ વખતે લોરી સાહેબ ઈન્સ્પેક્ટર હતા. ઘોડા ઉપર બેસીને અવારનવાર નિશાળોની મુલાકાત લેતા. રાજ ચલાવનારી પ્રજાના પ્રતિનિધિ, એટલે દેશીલોકો ફરજ અને કાર્યશક્તિમાં કાંઇક મંદ છે એ ખ્યાલથી હમેશાં પીડાતા. એક વખત આર. સી. હાઈસ્કૂલમાં જઇ ચડયા. ધ્રુવ સાહેબ એ વખતે મેટ્રિકમાં, ઘણું કરીને સંસ્કૃતનો પોતાનો વિષય લઈ રહ્યા હતા. લોરી સાહેબને આવેલા જોઈને પટાવાળો તો પોતાના નિયમ પ્રમાણે એકદમ દોડયો ને ધ્રુવ સાહેબને એ વાતની જાણ કરી. કાંઇ જ ન હોય તેમ ધ્રુવસાહેબે પોતાનો વિષય ચલાવ્યે રાખ્યો ને

પટાવાળાને જવાની નિશાની કરી દીધી! હરપળે હાંફળા ફાંફળા હેડમાસ્તરને જોવાની આશા રાખનારો અધિકારી કોઈ આવતું જ નથી એ જોઈને પટાવાળાને પોતાના ઘોડા પાસે ઊભો રાખી મકાનમાં પેઠો. પણ ધ્રુવ સાહેબનો ક્લાસ તો ચાલતો રહ્યો.

લોરી સાહેબ પોતાની મેળે ઑફિસમાં જઈને બેઠા. થોડી વાર પછી ક્લાસ પૂરો થતાં જ ધ્રુવ સાહેબનો અવાજ સાંભળ્યો. ઉપરથી એમણે જોયું તો પટાવાળાને, પોતાનું કામ છોડી સાહેબના ઘોડાની તહેનાતમાં ઊભા રહેવા માટે ધ્રુવ સાહેબ ઠપકો આપી રહ્યા હતા: 'એમનો સાઇસ સાથે હોવો જોઈએ, તમે તમારા કામ ઉપર જાઓ!'

જે કામ માણસે પોતાનું ગણ્યું હોય એની એક નાનામાં નાની ગણાતી પ્રવૃત્તિને પણ કેટલી ભાવનાથી રંગી શકાય એનું આ એક ઉદાહરણ છે. સમાજને વધારે ને વધારે સંસ્કારી બનાવવામાં આવી નાની નાની ક્રિયાઓનો જ અતિશય મોટો ફાળો છે એ ખ્યાલ આજના તુમારી કાર્યભારને માટે તો ગીતા શબ્દ જેવો અમોઘ ગણાવો જોઈએ.

×

વર્ષો સુધી જેમણે સરકારી તુમારી તંત્રમાં જીવન વ્યતીત કર્યું છે એવા એક ભાઈએ આજે એ તુમારી તંત્રનો એક જરા જેટલો જ ખ્યાલ આપ્યો ત્યારે તો લાગ્યું કે સરકારો તો આવશે ને જાશે પણ તુમાર, તુમાખી ને તુચ્છતા એ ત્રણે તો ત્યાં સ્થાયી રહેવાનાં છે. એમણે એક વાત કરી. એક વખત મારી સાઈકલ ચોરાઇ! પછી મેં શું કર્યું હશે, તમે શું માનો છો?

'બીજું તો શું થાય?' મેં કહ્યું: 'તમે ફરિયાદ તો કરી હશે!'

'ત્યારે હું તમને એક શિખામણ આપું. એમણે પોતાનો અનુભવ કહ્યો: 'આ સરકારી રાજમાં સુખે જીવવું હોય તો કોઈ દિવસ ફરિયાદ કરતા નહિ!'

'નુકસાન થાય તો પણ?'

'આ આખા તંત્રની એ એક રહસ્યભરેલી ખૂબી છે. આ તંત્રમાં જે ફરિયાદ કરે એ મરે, ને જે ફરિયાદ ન કરે એ સુખે ફરે, એવી રચના છે, જો તમે ફરિયાદ કરો તો શું થાય એ ખબર છે?'

'ના' મેં ડોકું ધૂણાવ્યું.

'એક વખત એક જણાએ ફરિયાદ કરી, એની સાઈકલ ચોરાઈ છે. પછી એ ફરિયાદ નોંધાવીને ઘેર ગયો. થોડીક જ વાર થઈ ને સિપાઈ બોલાવવા આવ્યો: 'ચાલો ભાઇ! તમારી સાયકલ ગઈ છે નાં?'

પેલો માણસ તો આ ઉજ્જ્વલ જાગૃતિ જોઈને ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

જઇ આવ્યો. સાઈકલ એની ન હતી. પછી તો કોઈકનું સાઈકલનું ટાયર આવ્યું કે સિપાઈ તુરત આને બોલાવે: 'ચાલો ભાઈ! સાઈકલ તમારી ગઈ છે નાં?'

અંતે શું થયું એ ખબર છે? એને તો હંમેશાંની આ શરીર સુધારનારી કસરત મળવા માંડી. પૂરા ત્રણસો પાંસઠ દિવસના રોકડા ત્રણસો પાંસઠ ધક્કા ખાધા ત્યારે એના જડ આત્માને ભાન થયું કે આ સાઈકલ મળશે ત્યારે મારા સાઈકલ ચલાવનારા પગ ત્યાં નહિ હોય! એટલે એણે ફરિયાદ માંડી વાળવાનું સીધું આપ્યું અને સાઈકલ

શોધી કાઢવાનો યશ પણ આપ્યો. આ તુમારી તંત્રનો મહિમા છે!

×

એક એકાંત ડુંગરના શિખર ઉપર બે સાધુ રહેતા હતા. બન્ને એકબીજા પ્રત્યે પ્રેમાળ હતા. બન્ને ઈશ્વરના ભક્ત હતા.

હવે આ બન્ને સાધુ પાસે, માલ, મૂડી મિલ્કત જે કાંઈ ગણો તેમાં એક માટીનો ઘડો હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે બેમાંથી એકનું મન બગડ્યું. તે બીજાની પાસે આવ્યો અને તેને કહ્યું: "ભાઇ આપણે ઘણો વખત સાથે રહ્યા હવે આપણે જુદા પડીએ. આપણી માલમિલ્કતના ભાગ પાડી લઈએ."

આ સાંભળીને બીજાનું મન ખેદ પામ્યું. તેણે કહ્યું: 'ભાઈ! આવું સાંભળીને મને દુઃખ થાય છે. પણ આપણે જુદા પડીએ તો ભાગ પાડવા જેવું આપણી પાસે છે શું? આ એક ઘડો છે માટીનો, તેના તો કાંઈ ભાગ પડશે નહિ તું એ લઇ જા.'

ત્યારે પેલાએ કહ્યું: 'કોઇનું આપેલું દાન હું લેતો નથી. મારે તો મારા હક્કનું હોય એટલું જ જોઈએ. આપણે ઘડો તો ઘડો સરખે ભાગે વહેંચી લઈએ.'

બીજા સાધુએ જવાબ વાળ્યોઃ 'એમ કરવાથી તને કે મને કોઇને શું લાભ થવાનો છે? આપણે ચિઠ્ઠી નાખીએ!'

'ના ના, મારે તો માત્ર ન્યાયનું - હોય ને મારું હોય એટલું જ લેવું છે. ન્યાયની ને હક્કની વસ્તુ એ કાંઇ અકસ્માતી ચિઠ્ઠી વહેંચણીને આધારે સોંપાય? એટલે આપણે ઘડાને વહેંચી લઈએ! જે એક બીજાનું હક્કનું હોય તે!' પેલાએ પોતાની વાત ન છોડી. આ પ્રમાણે દલીલનાં ને સમાધાનીનાં દ્વાર બંધ થઈ ગયાં, એટલે બીજાએ કહ્યું: "જ્યારે તારી આવી ઇચ્છા જ છે, તો ભલે ઘડાને ભાંગીને આપણે ઠીબકાં વહેંચી લઇએ!'

પણ પેલો સાધુ તો, બીજા સાધુની, આ સમાધાનીની વાત સાંભળીને પણ ગુસ્સે થઇ ગયો. તેણે પોતાના અંતઃકરણમાં છાનો રહેલો રોષ ઠાલવ્યોઃ 'ત્યારે તો તું બાયલો છે એમ કહે ને! તારે તો કોઈ રીતે લડવું જ નથી એમ લાગે છે!'

× × ×

એક નગરમાં બે પંડિત રહેતા હતા. બન્ને મહાન, વિદ્યામાં ને તર્કમાં કોઇ કોઈનાથી ગાંજ્યા જાય નહિ. પણ એકબીજાની વચ્ચે જરાય મેળ નહિ એમના વિચારોમાં ઉત્તર–દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર. એક આસ્તિક હતો, ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખતો. બીજો નાસ્તિક હતો, ઇશ્વરને માનતો નહિ એમના ઈશ્વરના અસ્તિ–નાસ્તિના કોઈ દિવસ ખૂટતા નહિ. એક વખત એવું બન્યું કે બન્ને જણા નગરમહાલયમાં મળ્યા સેંકડો માણસો એમના વાદવિવાદને સાંભળવા ભેગા થયા. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એમનુ શબ્દયુદ્ધ શરૂ થયું.

કલાકોના કલાકો વીતી ગયા. પણ ઈશ્વર છે કે નથી એમાંથી એકે વાતનો નિર્ણય ન થયો. બન્ને જણા પોથાંપોથી બાંધી બાંધીને પોતપોતાને ઘેર સીધાવી ગયા

તે રાત્રે એક ચમત્કાર થયો.

ઈશ્વરને,આકાશ પાતાળ ને પૃથ્વીના દરેકે–દરેક ઠેકાણેથી ઉખેડી નાખનારો, પેલો નાસ્તિક મંદિરમાં જઇને, ભગવાનની પાસે ગદ્ગદ્ કંઠે

પ્રાર્થના કરી રહ્યો હતોઃ " પ્રભુ! મારું ભૂતકાળનું જીવન મને ક્ષમા કરી દ્યો!" અને એ જ વખતે, ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખનારો પેલો આસ્તિક, પાસેના જ બીજા એક મંદિરમાં, તમામેતમામ શાસ્ત્રનાં પોથાંની હોળી કરી રહ્યો હતો!

× × ×

આપણી 'યુદ્ધોત્તરની પુનર્રચના' એ કામ ખરી રીતે કેટલું મહાન છે એનો આપણને ખ્યાલ જ નથી એટલે લગભગ તમામેતમામ માણસો એ વિષે આંકડા મૂકી મૂકીને એને મહાન બનાવે છે. જાણે કે મોટા આંકડા મૂકવાથી કામ ખરેખર મોટું થઇ જશે! પુનર્રચનાનો અત્યંત અગત્યનો અને સાથે મહાન પ્રશ્ન વ્યક્તિએ વ્યક્તિને પહોંચી વળવાનો છે. એ રીતે શક્ય બનશે? આ વસ્તુનો ...નારી ધોરણે નહિ પણ ખરેખરી ગંભીરતાથી કેટલા ઓછા માણસોએ વિચાર કર્યો હશે? એક ગરીબ કુટુંબ હતું. એનો ધંધો ખજૂરીની સાવરણી કરીને વેચવાનો. ઘર નાનું અને માણસો અંદર ખદબદે બપોરે તો અમદાવાદની ભયંકર ગરમીમાં એ કુટુંબ એટલી નાની જગ્યામાં પોતાનો સમાસ શી રીતે કરી શકતું હશે એ એક મોટો કોયડો ગણાય. એકાદ જણ સૂએ, એક બે બેસે, બે ચાર કામ કરે ત્યારે માંડ માંડ રહી શકાય. બપોરને વખતે સૂવાના વારા નીકળે. પણ નાનકડી મઢુલીના બહારના ઓટલા ઉપર એક નાનું સરખું ઝાડ હતું. એ ઝાડ એ કુટુંબનું હિમાલય જેવું ઠંડીનું મથક હતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે એની ઓથમાં કોઈ બે ચાર જણાં બેઠાં જ હોય!

એવામાં મ્યુનિસિપાલિટીએ રસ્તો સુધાર્યો. એ સુધારામાં પેલું ઝાડ આવી જાય. ઓટલો જરાક જ રહે. મઢુલી માત્ર બચી જાય.

હવે? હવે શું થાય? કુટુંબની સભા મેળવી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ગમે તેમ થાય પણ ઝાડ તો રહેવું જ જોઇએ.

ઠંડે પો'રે ફેરવવામાં આવે તો ઝાડનાં મૂળને બાઝવામાં વધારે ફાવટ મળે.

સાંજે હું ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે તો આ વૃક્ષ ફેરવવાથી ટકશે કે મરશે એની ચિંતામાં સૌ હતાં. કુટુંબમાં કોઈ માંદુ હોય તેમ ઘેરો વળીને ઝાડની આસપાસ બેઠાં હતાં.

બીજે દિવસે સવારે નીકળ્યો ત્યારે વૃક્ષ ફેરવાઈ ગયું હતું. જરાક જેટલો ઓટલો બચ્યો હતો ત્યાં રોપાઈ ગયું હતું. ઝાંખુ પડીને કરમાતું જતું હતું, પણ ઘરનાં સૌ એની સરવારમાં પડી ગયાં હતાં.

એક મહિના પછી એ વૃક્ષની જરા જરા પુનર્જીવન પામતી ડાળીની પાંદડાવિહોણી છાયા નીચે બેસીને ઘરનો મુખ્ય માણસ બીડી પીતો પીતો ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવતો હતો. એ દૃષ્ટિમાં વૃક્ષ આંગણે રહી ગયાનો ઊંડો સંતોષ હતો!

એક બગીચાશોખીન અમદાવાદી શ્રીમંતને 'ગેરેજ' કરવાની હતી.

પોતે વૃક્ષ કાપવામાં પાપ માનતા. પણ બન્યું એવું કે ગેરેજ કરવાની જગ્યામાં એક ઝાડ હતું. એ ઝાડને કાપ્યા વિના ગેરેજનો ઘાટ ઊતરે તેવો ન હતો.

એમણે કૉન્ટ્રાક્ટરને બોલાવ્યો. યુધિષ્ઠિરના નરો વા કુંજરો વા ની પેઠે વાત શરૂ કરી. ગેરેજ આંહીં કરવું છે એમ કહ્યું.

'પણ તો આ ઝાડ કાપવું પડે!'

'ઝાડ કાપવું ' એમ બોલવામાં શેઠને વાંધો હતો. કોન્ટ્રાકટર ભલે ઝાડ કાપે પણ પોતાના હુકમથી એમ થયું છે એ થવું ન જોઇએ.

'તે હું ન જાણું ' શેઠે જવાબ વાળ્યો :

' મારે તો આંહીં ગેરેજ જોઇએ '

'મુનીમ પડખે હતો એણે કોન્ટ્રાકટરના કાન કરડયા : ' અરે ! ગાંડાભાઇ શેઠ તને મોંએથી કોઇ દિવસ કહેવાના છે કે ઝાડ કાપજો. એવું પાપ શેઠ વહોરશે ? તું તારે, તારે જેમ થાતું હોય એમ કર ને ! '

કોન્ટ્રાકટર સમજી ગયો. ' ભલે સાહેબ ! થઈ જાય. પછી શું ? '

'પણ આ જ જગ્યાએ ! '

' એ જ જગ્યાએ ! '

' બે તસુ આમ કે આમ ન થાય ! '

' ના, ન થાય ! '

થોડા વખત પછી ત્યાં ગેરેજ થઈ ગયું. ઝાડના સૂકાં લાકડાં પણ દેખાતાં બંધ થઈ ગયાં.

× × ×

ઓખાને ઉજમ નહિ, બરડો ધોખો ધરે
ગરવો પૂછે લીલી ગરને, મૂળુ માણેક કેમ મરે ?

આ દુહામાં મૂળુ માણેકના આખા કાર્ય-પ્રદેશને સાંકળી લીધો હશે કે લગભગ તમામ સોરઠના શોકને વ્યક્ત કરવા માટે એ મૂક્યો હશે ?

દોહા અભ્યાસીઓ માટે એ એક કોયડા સમાન વસ્તુ છે. 'કેમ મરે ?' એટલે શી રીતે મરે એમ તો ન હોય, ' શા માટે મરે,' એમ હોય. અને એ વસ્તુને મૂળુ માણેકના મૃત્યુ સાથે સંબંધ હોય. મૂળુ માણેકની મરણઘટનાનું રહસ્ય એમાં છુપાવ્યું હશે ?

લશ્કરી ભરતી

શાંતિકાળના પહેલા વર્ષ દરમિયાન સંરક્ષણ માટે બ્રિટન ૬૦ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ કરવાનું છે.

શાંતિકાળ દરમિયાન પણ ફરજિયાત લશ્કરી ભરતી ચાલુ રાખવાના કાયદા અંગે એ દેશમાં ભારે હલ્લાપોહ જાગ્યો છે.

લડાઇ પહેલાનાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન બ્રિટન સરેરાશ ૪,૨૦,૦૦૦ થી ૪,૭૦,૦૦૦ નું લશ્કર રાખતું હતું. ૧૯૪૬ના ડિસેમ્બરની આખર તારીખે એ આંકડો ૧૪,૨૦,૦૦૦ ઉપર હતો. એમાંથી ૨,૪૬,૦૦૦ તો જર્મની, ઓસ્ટ્રીઆ, ગ્રીસ, ઈટલી, ઉત્તર આફ્રિકા અને જાપાનમાં કબજો જાળવવાનું કાર્ય બજાવે છે.

મે માસનું રેશન

૧૯૪૭ના મે મહિના દરમિયાન યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી હિંદમાં ૮૧૦૦ ટન જુદાં જુદાં અનાજ અને ઢોર મોકલાશે.

રાજબા

ઈશ્વર પેટલીકર

ચાદરના પાડસંગ ઠાકોર, એ એક પાનાળમાં મૂળિયાંવાળી વ્યક્તિ હતી. એને જે કેળવણી મળી હતી, એ પ્રમાણે એ સજ્જન વ્યક્તિ પાકવી જોઈતી હતી. પરંતુ પૂર્વજન્મના કોઈ વારસાઈના ગુણ–કર્મે કે રાજા–રજવાડાના લોહીરૂપ થઈ ગયેલા સ્વભાવને પ્રતાપે, જન્મથી માંડીને એકવીસ વર્ષ સુધીના રાજબાના સંસ્કારોને પાડસંગે લજવ્યા હતા.

નખમાંય રોગ નહિ એવાં પાડસંગનાં મા અને બાપ, એના જન્મની સાથે એક મહિનામાં જ ચાલ્યાં ગયાં. સાતવાસાનો મૂકી મા સુવાવડમાં વિદાય થઈ. ઠકરાણી ઉપર ઠાકોરનો પ્રેમ અનહદ હતો એમ કહેવાતું. અને એ આઘાતના માર્યા ઠાકોર પણ પત્નીના મરણ પછી બાવીસમે દિવસે ચાલતા થયા.

લોકોના માનસે પુત્રના અક્રમી પગલાંનું એવું ભીષણ વાતાવરણ ઊભું કર્યું હતું કે, રાજબા જેવી ભક્તિપરાયણ અને મજબૂત છાતીની સ્ત્રી જ પુત્ર ને પુત્રવધૂનો કારમો ઘા ઝીલી શકે. અને એથીય ભીષણ નરકયાતના સિવાય બીજી ઉપમા ન આપી શકાય તેવા ઘા રાજબાએ પતિ તરફથી 'હરિ ! હરિ !'ના નામ રટણ કરીને ઝીલ્યા હતા.

છતાં ગઈ સાલ એનો પતિ જતાંય રાજબાને ઘા તો થયો જ હતો. અને એ ઘા એક વરસમાં એનું શરીર જોતાં ચોખ્ખો દેખાતો હતો. અને બીજે વરસે સામટા બે જીવલેણ ઘા પડ્યા. પિસ્તાલીસ વર્ષે ઘરની સર્વ જવાબદારી આવી પડી. ને તેથીય મોટી મૂંઝવણ નાના દાદુનું, જેને લોકોએ તો, એકીઅવાજે અક્રમી જ ગણી કાઢ્યો હતો, જીવના જોખમે જતન કરવાનું હતું. એ ગમે તેવાં પગલાનો હોય પરંતુ એના વડે જ એ ઘર ઉઘાડું રહેવાનું હતું. એ જાય તો રાજબાને છતે આયુષ્યે આપઘાત કરવો પડે.

હરિ ! હરિ !નું નામ રમરણ કરતાં રાજબાએ દુઃખને અળગું કરી, માથે આવી પડેલું એક માત્ર કર્તવ્ય—દાદુને ઉછેરવામાં મન પરોવી દીધું.

અને છ મહિનાની અંદર તો એ ડેલીના રંગ જ બદલાઈ ગયા: કામ કરનારી બે બાઈ, એક પુરુષ ને હિસાબ રાખનાર એક મહેતા સિવાયનાં આઠ માણસને રજા આપી. સાત હજારની વાર્ષિક આવકવાળી આ બે ગામની ઠકરાત ઉપર રાજબાએ જ્યારે જાણ્યું કે ૩૫ હજાર રૂપિયા દેવું હતું, ત્યારે એક વખત તો એમને અમૂંઝણ થઈ. પરંતુ તે રાત્રે જ એમણે વ્યવસ્થાનાં પાનાં ગોઠવી દીધાં.

નવમે મહિને સાત વર્ષનો જૂનો મહેતો વિદાય થયો. ઘર ચલાવવાના ખર્ચમાં નહિ નહિ તો ૨૫થી ૩૫ ટકા એના કમિશનના જ ચડી જતા. એને બિચારાને શી ખબર કે જે લુચ્ચાઈ પુરુષોના વખતે ચાલતી તે એક રાંડીરાંડ સ્ત્રીના હાથે પકડાઈ જશે !

છેલ્લાં દસ વર્ષથી ગામઠી નિશાળ ચલાવતા રઘુનાથ પંડ્યાને રાજબાએ કારભારી નીમ્યા. ગામઠી નિશાળમાં એમને બહુ બહુ તો દસ રૂપિયા પરવડતા. રાજબાએ એમના ઘરનું સીધુંપાણી પૂરું પાડવા ઉપરાંત પચ્ચીસ રૂપિયાનો મહિનો બાંધી આપ્યો.

છતાં રઘુનાથ પંડ્યા માનતા ન હતા ! એમનો જીવ કચવાતો હતો. એને ઓળખતી રાજબાએ તરત જ મનની વાત જાણી લઈ પંડ્યાને નિર્ભય કર્યા: 'પંડ્યા મા'રાજ ! આ ઘર પહેલાં હતું એવું જ મારે રાખવું હોત તો હું તમને ના બોલાવત.' પણ મારે, ખોળામાં સુવાડેલા પૌત્રને બતાવતાં એમણે કહ્યું: 'આ દાદુને કાદવમાં ખરડાવા દેવો નથી. તમારા સંસ્કાર અને હરિની કૃપા હશે તો મારા મનોરથ પૂરા થશે. ને હું પંડ્યા મા'રાજ ! તમને ખાતરી આપું છું કે તમારો બ્રાહ્મણનો દેહ જેનો ઓછાયો પડતાં અપવિત્ર થાય એવું કોઈ કામ આ ઘરમાં નહિ થાય.'

રઘુનાથ પંડ્યાથી હવે ના કહેવાય એમ રહ્યું નહિ. છતાં એમણે એક વિકલ્પ મૂક્યો કે, પોતે ડેલીની જોડે કારભારી માટે બાંધેલા ઘરમાં રહેવા ન આવે અને ગામમાં પોતે જ્યાં રહે છે ત્યાં જ રહે તો !

રાજબા આ વખતે કંઈ ન બોલ્યાં. ફક્ત એમના

સમગ્ર મોં ઉપર કરુણતા છવાઇ ગઈ.

પંડયાથી એ મુખ જોયું ન ગયું. એણે તરત પોતાનો બોલ ખેંચી લેતાં કહ્યુંઃ 'રાજબા! મારા ઉપર ખોટું લાગ્યું? આ તો સ્હેજ, બાકી તમારો આગ્રહ હોય તો મને અહીં રહેવા આવવામાં વાંધો નથી.'

પંડયાએ મૂળ માંગણી સ્વીકારી છતાં રાજબાના મોં ઉપર કરુણતા દૂર ન થઈ. ખેદપૂર્ણ સ્વરે એમણે જવાબ આપ્યોઃ 'પંડયા મા'રાજ! તમારા ઉપર શી રીતે ખોટું લગાડું! આ ડેલીનાં કાળાં કર્મ એવાં છે કે તમે શું, પણ કોઈ સીધો માણસ એના છાંયે ઊભો રહેવા ખુશી ન હોય.' એ દુઃખના કડવા ઘૂંટડાથી મોં કટાણું કરી રાજબા આગળ બોલ્યાઃ 'હું સ્વાર્થી થઈ, મારા દાદુના સંસ્કાર માટે તમને અહીં રાખવા ઇચ્છું, પણ તમને ય તમારાં છોકરાના સંસ્કાર જોવા રહ્યા ને. પંડયા મા'રાજ! ખુશીથી તમે અહીં રહ્યા વગર કારભારું કરો, મારે આંગણે દા'ડામાં એક વખત તમારો પગ પડશે તો ય હું અહોભાગ્ય માનીશ.' રાજબાએ પાલવ વડે આંખ લૂછી.

ગદ્‌ગદ્ થઈ જતાં રઘુનાથ પંડયાએ કહ્યુંઃ 'રાજબા! હું તો એક પામર જીવ છું. મારામાં નથી કંઈ એટલું મોટું ભણતર, કારભારું કરવાની આવડત કે મોટા સંસ્કાર. ફક્ત બે ઘડી ભગવાનનું નામ લેવું, સીધે રસ્તે જવું આવવું, બને તો કોઇનો ઉંડો ઝાલી છૂટવો, નહિ તો કોઇના બૂરામાં રાજી ન થઇએ એટલે શંભુ! શંભુ! ને એટલો સંસ્કાર છોકરાંને ઊતરે કે ગંગા નાહ્યા.' સ્હેજ અટકીને પંડયા બોલ્યાઃ તમારા જેવાની સોબત મેં છોકરાંને આ ગામમાં બીજે ક્યાંથી મળવાની હતી? પરંતુ આ તો ઠકરાત રહી એટલે જુદી જુદી જાતના માણસો આવે જાય...'

'ના, ના, મારો તમને, પંડયા મા'રાજ એવો આગ્રહ જ નથી. બાકી રાજબાના હાથમાં તંત્ર હશે ત્યાં સુધી આ ઘર ઉ—ઠકરાત નથી, એની ખાતરી રાખજો.'

આ વાતને બીજે જ દા'ડે રઘુનાથ પંડયા ડેલીની જોડેના કારભારીના ઘરમાં રહેવા આવ્યા.

અને એક વરસમાં ડેલી, ડેલી જ ન રહી!

ચોવીસે ય કલાક જે ડેલીમાં દારૂની બાટલીઓ પડી રહેતી, તે ડેલીમાંથી એક વખત દવાની શીશીઓ સુદ્ધાંને રવાના કરી. જ્યાં નદીની તાજી ભાજી વધારાયા વગર એક દા'ડો ય ખાલી ન જતો, ત્યાં વરસ થયું છતાં એક વખતે ય માંસાહારનું નામ પણ ઉચ્ચારાયું ન હતું. લોકોની નિંદા કરતો એવો ડાયરો ડેલીએ ઉકમર્ણ કરવા ઉલ્લો ભેગો થયો હતો તે. રોજ રોજ ઘોડે ચઢીને દારૂ ને નપાક ખાવા જ ઊભરાતા મહેમાનો ગયા તે સામું જોતા ન હતા.

જે ઘોડાના તબેલામાં ચાર ઘોડા બંધાતા, ત્યાં એક ઘોડો રહી, બાકીની જગામાં ત્રણ ગાયો બંધાઈ હતી જ્યાં ચાર ભેંસો બંધાતી ત્યાં, એ વિદાય થઈ જતાં ચાર બળદ બંધાતા હતા. દારૂ લાવવા અને ખોટું ખાવા-પકાવવા પાંચ પુરુષો નાસાનાસ કરતા ત્યાં પાંચ હાળીઓ સીમમાં દોડાદોડ કરતા. ગામ નજીકની જમીનના ૨૫, ૨૫ વીઘાંના બે ટુકડા જે સારા હતા ત્યાં ઘેર, જાતે ખેતી શરૂ થઇ હતી.

જે બાઇ નોકરો પહેલાં મોડી રાત સુધી મોટી સરભરામાં થાકીને સવારમાં ઊઠતાં, તે હવે વહેલા ઊઠીને દરરોજ પરોઢનાં નેતરાં ખેંચી તાજગી અનુભવતાં. પહેલાં જે ડેલીએ દા'ડો ઊગે ને બપોરે; વ્યસની અને એહાડુંનું ટોળું જામતું ત્યાં, વૈગાં છાશ લેવા દોણી લઇને આવતાં. અને સવારના એ ખુશનુમા પ્રભાતમાં નરી તાજી છાશ જ મળતી એમ નહિ, પરંતુ રાજબાનો વહાલભર્યો હાથ દરેક ઉપર ફરતો હોય, તેમ મીઠી વાણીના અમૃતઘૂંટડા મળતા.

પાટલો ઢાળીને રાજબા પોતે જ છાશ આપતાં. અને છાશ લેવા આવનાર દરેકેદરેક વ્યક્તિની ખબર રખાતી.

કોઈ મોડું થતું તો તેનું કારણ પુછાતું, મોં પડેલું જણાતું તો તે અંગે પુછાતું. પગ ઢીલા પડતા તો તે અંગે પૂછપરછ થતી અને કોઇ ગેરહાજર રહ્યું હોય તો તે વિષે બીજે દિવસે હાજરી વખતે તેની તપાસ થતી.

અને તે બધાંનાં કારણો નિવારવા રાજબાથી થાય તેટલું કરતાં. રઘુનાથ પંડ્યા વૈદુ જાણતા હતા એટલે દવા ડેલીએથી ચોવીસે ય કલાક મળતી. માંદાના ભાવાભાવ માટે પાપડ, સારેવડું, અથાણું, કઢી, દાળ, જે કંઈ જોઈતું કરતું તે રાજબાની ડેલીએથી મળે જ. ગરીબગરબાને પહેરવાનું વસ્ત્ર ન હોય તો તે, કોઈને દાણા ખૂટયા કર્યા હોય તો તે, અને કોઈને લાજથીય એવી સાચી ઓપટી આવી હોય તો પૈસાની મદદ પણ થતી.

ડેલી તો પહેલાંય ગૂંજી રહેતી હતી અને આજે ય ગૂંજતી હતી. પરંતુ પ્રથમનો ગૂંજારવ ભમરીઓનો હતો, ત્યારે આ બીજો ગૂંજારવ મધમાખીઓનો હતો.

એટલે ગરીબગરબાં ને સીધાંસાદાં માણસ રાજબાના ગુણ ગાવામાં બાકી રાખતાં ન હતાં. ત્યારે ભમરીઓ જેવો ઉપદ્રવી વર્ગ, એમનો ડંખ માર્યે જતો હતો..

લોક કુળ જોતા હશે તે અમસ્તા ! બાપગોતરે ય ઠકરાતી લોહી હોય ત્યારે રાજાશાહી વૈભવ સૂઝે ને ? રાજબા કોઈ ઠાકોરની નહિ, પરંતુ સામાન્ય જમીનદાર બાબાપની દીકરી હતી. અને એના સાદા સીધા સંસ્કાર પ્રમાણે એણે જે ઠકરાતી જીવન ભોગવ્યું હતું, તેથી એ ત્રાસી ગઈ હતી કે લખચોરાસીના એકે ય અવતારમાં એ જિંદગી, એ ન માગે એટલી સુગથી એનું સમગ્ર હૈયું ભરાઈ ગયું હતું. અને તેથી જ એણે એના ઉપર ઘરની જવાબદારી આવતાં, ઠકરાતને ઘરમાં ફેરવી નાખ્યું હતું. વળી ઠકરાતને જમીનની માલકી સિવાય બીજા કોઇ રાજાના હક, અધિકાર હતા નહિ, એટલે પ્રજાની રાજખટપટમાં એને પડવાની પંચાત પણ ન હતી.

આમ દાદુ દસ વર્ષનો થયો એટલા રાજબાના વહીવટમાં ૭૫ હજારનું દેવું વ્યાજ સાથે પતી ગયું. ઉત્પન્ન સાત હજાર હતી તે ખેતી વધતાં નવ હજાર થઈ. અને વીસ હજાર રૂપિયાની રોકડ મિલકત વધી તે નફાની.

પરંતુ નાના દાદુમાં ભમરીઓના વર્ગે એના વિષનું સિંચન કરવું શરૂ કરી દીધું હતું. ઠાકોર કોને કહેવાય, એનું જીવન કેવું હોવું જોઈએ, સાહ્યબી શી હોય, કેવી રહેણીકરણી અને ખાનપાન હોય; આમ વિવિધ કુસંસ્કારનાં બીજ અને તેના ઉછેર તરીકે એના ચટકાનો અનુભવ ખાનગીમાં અપાતો.

અને આમ દાદુ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે એને એક વાત તો ખૂંચવા જ લાગી કે રઘુનાથ પંડ્યા એને આડખીલી હતા. પંડ્યા પણ એવા અબૂધ ન હતા કે બહારનું વાતાવરણ ન જાણે. રાજબા સાથે એ અંગે વાતચીત થતી. રાજબા હજુ એ તો છોકરમત છે કહી એક બાજુ જવાબ વાળતાં, અને બીજી બાજુ દાદુ ઉપર અંકુશ વધારતા. પરંતુ એનું પરિણામ એ જ આવતું કે આઘાતનો પ્રત્યાઘાત એટલા જ જોરથી થતો.

રઘુનાથના મનની મનમાં જ રહી ગઈ. દાદુને એમણે એક આદર્શ ઠાકોર બનાવવા ધાર્યો હતો, પરંતુ અંગ્રેજી ત્રણ ભણતાં અઢાર વર્ષ એણે પૂરાં કર્યાં. અને એ છેલ્લાં ત્રણ વરસ એ તાલુકદારી બોર્ડિંગમાં રહ્યો, તેમાં તો રઘુનાથ પંડ્યાનાં અને રાજબાનાં બધાં વર્ષો છૂટી પડ્યાં. જે જે લક્ષણો રાજબા ડેલીમાં ફરકવા દેવા નહોતાં માગતાં એમાંનું એકે ય દાદુએ અપનાવ્યા વગર બાકી ન રાખ્યું.

અઢાર વર્ષ પૂરાં થઈ દાદુ સગીર મટી પુખ્ત ઉમરનો થયો એટલે રઘુનાથે આબરૂભેર છૂટા થઈ જવામાં ડહાપણ માન્યું. પરંતુ રાજબાએ દાદુને પરણાવતા સુધી રોકાવાનું કહ્યું.

કન્યાનાં બે ત્રણ માગાં આવ્યાં હતાં, એટલે એમાંથી એકની પસંદગી કરવાની હતી. ત્રણે ય જગાએ રઘુનાથ જઈ આવીને ઘર અને કન્યા જોઈ આવ્યા હતા.

ચાદરના કરતાં જરા મોટા ઠાકોરની એક રૂપાળી કન્યા હતી. પહેરામણી સારી મળે તેવી હતી. બીજી બે કન્યાઓ જમીનદાર રજપૂતોની હતી. તેમાંની એક કન્યા રઘુનાથને પસંદ ન હતી. અને બાકીની ત્રીજી, જરા પહેલી કરતાં રૂપમાં ઓછી

હતી પરંતુ રાજબાના ઘરમાં એ વધુ યોગ્ય હતી એમ રઘુનાથે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

પરંતુ ઠાકોરની કન્યા ન લેવાય એવી મૂર્ખાઈ સગાઓ અને પિનાઈઓ ચાલવા દે તેમ ન હતું. દાદુનું વલણ પણ એ તરફ હતું. એટલે રાજબા અને રઘુનાથે પોતાનો વિચાર પડતો મૂકી સૌ જ નક્કી કર્યું.

લગ્નના બે દિવસ બાકી હતા. સગાસાગવાથી ડેલી ઊભરાઈ ગઈ હતી. રઘુનાથની દાદુની સાથે રમેલી દીકરી લક્ષ્મી પણ ભાઈ પરણતો હોય તેટલા ઉમંગે પિયર આવી હતી. આ પ્રસંગ પ્રત્યે આ ડેલી સાથેનું અન્નજળ પૂરું થતું હતું એમ માની ઉછળેલા એ અવસરને દીપાવવા રઘુનાથના પગ જોરથી ઉપડતા હતા. પરંતુ લગ્નની આગલી રાતે જ એના પગ કોઈએ કાપી નાખ્યા હોય તેમ એ અપંગ થઈ ગયો.

લક્ષ્મી માની આગળ શ્રાવણનાં વાદળ વરસતાં હોય તેમ આંસુ સારતી હતી. એનું ડૂસકું માતું ન હતું. આરસ ઉપર ચાંદની વરસે અને એનું સૌંદર્ય ઝગઝગે તેમ લક્ષ્મીના મોંનું સૌંદર્ય આંસુથી ધોવાઈ ધોવાઈ દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઘરને અજવાળી રહ્યું હતું.

છેલ્લાં ત્રણ વરસથી એ અહીં મહિનો માસથી વધારે વખત લાગલાગટ રહી ન હતી તેથી દાદુના પરિવર્તનની એને ખબર ન હતી. પીઠી ચડી ગયા પછી, ડેલીમાંથી બધાં બૈરાં વિખરાયાં ત્યારે વહાલસોયી બહેનનો ભાવ વ્યક્ત કરવા, ઘેર આવતી આવતી એ દાદુના ઓરડે ડોકિયું કરી બેઠી.

'કેમ વરરાજા, વહુનું મોંમાં પાણી આવે છે એટલે ઊંઘ નથી આવતી ને ?'

રાજબા ડેલીના પાછલા ભાગમાં નોકરોને સવારના કામની સૂચના આપતાં હતાં. આવેલા પુરુષ મહેમાનો ઊંઘતા કે જાગતા, પોતપોતાની સવાની જમાએ હતા. બૈરાં બધાં પાછલા ભાગમાં સૂતાં હતાં. ડેલીમાં બહાર નીકળતાં નીચે દાદુનો ઓરડો હતો.

લક્ષ્મીએ ઓરડામાં પગ મૂકયો ત્યારે ત્યાં કોઈ ન હતું. રાતના અગિયાર લગભગ વાગવા આવ્યા હતા. ઝીણા દીવાનું તેજ એના મો ઉપર પડી છાયાચિત્રની જેમ આકર્ષણ જમાવતું હતું.

લક્ષ્મી બોલતાં બોલતાં હસી રહી. એના ગાલે ગલ પડયા. દાદુએ, કોણ જાણે શું વિચાર્યું હોય તેમ એના જવાબમાં ઊભાં થતાં લક્ષ્મીનું કાંડું ઝાલ્યું!

ભયની ચીસ નાખતાં લક્ષ્મીએ કાંડું છોડાવી દોટ દીધી. લક્ષ્મીને જિંદગીમાં એવા ભયનો પ્રસંગ આવ્યો ન હતો, એટલે એવી ચીસ પણ એણે પાડી ન હતી. રેલ્વેનું એન્જિન, રસ્તામાં કોઈને વચ્ચે ઊભેલું જોતાં, જેમ તીણી ચીસ નાખે તેવી લક્ષ્મીની ચીસનો ડેલીમાં પડઘો પડયો. રાજબાએ પણ એ સાંભળ્યો. પણ એ અવાજ કોઈથી ઓળખાયો નહિ.

પરંતુ બીજે દિવસે રઘુનાથના પગ ઉપરથી રાજબાની શંકાને ખાતરી થઈ કે પોતે ગણતરી કરી હતી એ જ અવાજ એ હોવો જોઈએ. લગ્નના સપરમે દા'ડે એ વાત ઉચ્ચારવી રાજબાને ઠીક ન લાગી. છતાં પૌત્રના લગ્નનો રસ એના હૈયામાંથી ઊડી ગયો હતો.

લગ્નના ત્રણ દિવસ પછી રઘુનાથ જાન સાથે પાછો આવ્યો ત્યારે જાણે એ પહેલાંનો રઘુનાથ જ ન હોય તેમ એના મોં ઉપર જરનું નૂર જ ન હતું.

રાજબાએ એને એકાંતમાં બોલાવી પૂછયું: 'પંડયા મા'રાજ! લક્ષ્મીએ તે રાત્રે કેમ એવી ચીસ નાખી હતી?'

જે વાત રાજબાને કાને જવા દીધા વગર, રઘુનાથ ચૂપચૂપ આ ડેલી છોડવા માગતો હતો; તે આમ એકાએક એમને મોઢે જ સાંભળતાં એ આટલે વરસે રડી પડયો.

એણે કહ્યું: 'કશું ય નહોતું, બા! સાનમાં ન સમજે, એવા મૂરખ માણસને ભગવાન છેવટ ડફણું ન મારે તો શું કરે? ત્રણ વરસથી મારું અંતર કહેતું હતું કે તારું અનજળપાણી હવે અહીં પૂરું થયું છે. પરંતુ એને ન ગણકારી હું રહ્યો. છેલ્લા ૭ મહિનાથી

તો મારે કોઈ દિલાસે રહેવું નહોતું જોઈતું. . પરંતુ છતાં રહ્યો. ભગવાને જાણ્યું કે આ મૂરખ કહ્યું જ માગે છે.' અને ઊંચે જોઈ પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો હોય તેમ રઘુનાથ બોલ્યો: 'મારો વહાલો હજુ મારી એટલી ચિંતા રાખે છે ત્યાં સુધી પુણ્ય પરવાર્યું નથી. કહ્યું મારીને દીનાનાથે સાન ઠેકાણે આણી ત્યાં સુધી જીવવા જેવું રહ્યું છે. બીક કોક દિવસ......'

રઘુનાથનું ગળું ભરાઇ ગયું. એનું ડૂસકું ગળામાં ન સમાયું.

સ્વાભાવિક રીતે રાજબાથી રડયા વગર ન રહેવાયું. એટલે સ્વસ્થ થતાં રઘુનાથ બોલ્યા: 'રડો ના બા! એ તો મારો બ્રાહ્મણનો જીવ રહ્યો એટલે રડી જવાય છે. બાકી દીનાનાથે લાજ રાખી છે એટલે...'

'પણ શું થયું એ તો મને કહો, પંડયા મા'રાજ!'

'નહિ જાણો તો નહિ ચાલે?'

રાજબા કંઈ બોલ્યા વગર ઓચિંતા ફરી રહ્યાં.

'બા! રાજબા!' કરતો રઘુનાથ શું બોલવું તે ન સૂઝવાથી વિવશ થઇ ગયો.

રાજબાએ ડૂસકું ભરતાં કહ્યું: 'આ શું બોલો છો, પંડયા મા'રાજ! લક્ષ્મી તમારી દીકરી ને મારી નહિ! એણે મારા ઘરમાં ચીસ નાખી ને એ હું ન જાણું?'

રઘુનાથ પાસે હવે કંઈ દલીલ ન રહી. એ બોલતાં અચકાતો હતો એટલે: 'દાકુ......' કહીને રહી ગયો.

'એ તો હું જાણી ગઇ છું, પંડયા મા'રાજ!' રાજબાએ અનુમાન કરેલું તે જણાવતાં કહ્યું: 'પણ એણે એને......' આગળ બોલતાં રાજબાની જીભ ન ચાલી.

પ્રસંગ બન્યો હતો તે રઘુનાથે કહી સંભળાવ્યો. અઢાર વર્ષ પહેલાં આ ડેલીમાં રહેવા ન આવવાની રઘુનાથની આનાકાની રાજબાની દૃષ્ટિ આગળ ખડી થઇ. બ્રાહ્મણની દીકરી, પોતાને ઘેર ઊછરીને મોટી થયેલી, પોતાની હાજરીમાં પોતાના દીકરાએ...રાજબાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. એ આગળ કંઈ બોલ્યા વગર ઊઠી ગયાં.

બરાબર ઓગણીસ વર્ષની ડેલીની સેવા પૂરી કરી રઘુનાથ પોતાની ઘરવખરી સાથે, ડેલીએથી જ નહિ પરંતુ ગામમાંથી વિદાય લેતા હતા.

એમના બે દીકરા શહેરમાં નોકરી કરતા હતા એટલે ત્રણ ચાર વર્ષથી તેઓ માબાપને ત્યાં આવી રહેવા આગ્રહ કરતા હતા. એટલે રઘુનાથ દીકરાઓ પાસે જતો હતો.

ઘરવખરી જેમ જેમ બંધાવા લાગી તેમ તેમ, ઓગણીસ વર્ષ પહેલાં આ ઘેર આવતાં જે વસ્તુઓ પોતાની હતી તેટલી રહેવા દઇ બાકીની ડેલીએ રવાના થવા લાગી.

રઘુનાથની વિદાય રાજબાના અંતરને કેટલી કારમી થઇ પડી હશે તે તો એ જ જાણતાં હતાં, પરંતુ જ્યારે એ ઘરની મોટા ભાગની વખરી પોતાની ડેલીએ ઝપાટાબંધ ઠલવાવા માંડી ત્યારે, ધા નાખતાં એ રઘુનાથ પાસે દોડી ગયાં.

અને એના આંગણા આગળ, એ વૃદ્ધ રજપૂતાણી ઢગલો થઇ ડૂસકાં ભરતાં ચીસ પાડી ઊઠી: 'પંડયા મા'રાજ! મારા પર આ શો અત્યાચાર માંડયો છે?'

રઘુનાથે સ્વસ્થ ભાવે કહ્યું: 'બા! રાજબા! એમાં અત્યાચાર શી રીતે? તમારી ચાકરી કરી ત્યાં સુધી તમારી ચીજભાવ વાપરી. હવે હું છૂટો થતો હોઉં ત્યારે એ તમને પાછી સોંપવી જોઇએ ને?'

રાજબા રઘુનાથના બંધાયેલા સરસામાન સામે ફાટી આંખે જોઇ રહ્યાં! ઓગણીસ વર્ષના લાંબા ગાળા પછી એક સાંબુસી સરખી પણ એ બ્રાહ્મણની નજરમાંથી ભૂલાઇ ન હતી!

રાજબાએ દુઃખભર્યા હૈયે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: 'પંડયા મા'રાજ! જરા મારા સામું જુઓ જોઈ! ઓગણીસ વર્ષની ચાકરી પછી મારા ઘરની એક સાંબુસી સરખી પણ તમને બદલામાં ન મળવી જોઇએ, એમ તમે માનો છો ને?'

'અરે! મારાં ભોળાં બા!' રઘુનાથે એવો જ સામો કટાક્ષ કરતાં કહ્યું: 'બદલો, મેં કંઈ ઓછો મેળવ્યો છે કે ઘરની વખરી જેવી નાની ચીજમાં

લાલચ રાખું ?'

'બદલો ! હા ! હા ! તમારી સેવાનો પૂરેપૂરો બદલો મળ્યો છે.' અને લક્ષ્મીના પ્રસંગ અંગે ઇસારત કરતાં રાજબાએ કહ્યું: 'અને થોડો બાકી રહી જતો હતો તે છેવટ જતાં જતાં આપી દીધો.'

રઘુનાથ બોલ્યો: 'તમે બા ! અમસ્તાં ઓછું લાવો છો. મારા જેવા ગરીબ બ્રાહ્મણને ઓગણીસ વર્ષમાં આ ડેલીએથી જે મળ્યું છે તે બે પેઢીમાં પણ બીજેથી ન મળે. આજે જેમને આશરે શહેરમાં પડવા જાઉં છું તે બે દીકરા આ ડેલીએ ન હોત તો, ગરીબ મહેતાજીના દીકરા વળી કોલેજમાં ભણાવવાના ક્યાંથી હોત ?' લક્ષ્મીના નામનો ઉચ્ચાર કરતાં કરતાં રહી જઈ એ બોલ્યો: 'દીકરીનું લગ્ન આખી નાતમાં નથી થયું તેવું ઉજવાયું, તે આ ડેલીના પરતાપ નહિ, તો શું આ ગરીબ બ્રાહ્મણની વિસાત !'

રાજબાએ કહ્યું: 'એ બધું મારે નથી સાંભળવું. એ તો સતસતના પુણ્યની વાત છે. પરંતુ ધર્મની વાત કરતા તમે, એક વાતનો ખુલાસો કરો કે બ્રાહ્મણને, તેમ દક્ષિણા પેટે કરતાં જુદા રૂપે, સેવા પેટે દીધેલી વસ્તુ પાછી સંઘરનારને એ પાપનિવારણ માટે શી વિધિ કરવી પડે છે !'

રઘુનાથ કંઈ ન બોલ્યો.

રાજબાએ ઉપરથી બીજો ચાબખો માર્યો: 'તે એય પાપનિવારણની વિધિ ભેગી ભેગી કહી નાખો કે બ્રાહ્મણનું સર્વ લૂંટી લેવું હોય તો એનું નિવારણ શાથી ?'

રઘુનાથ આ વખતે ફક્ત હસ્યો.

રાજબાએ મૂળ સ્વભાવ ઉપર આવતાં કહ્યું: 'ત્યારે જરા પગલું ભરતા પહેલાં સામાનો ધર્મ તો વિચારો. તમે તો જાણે કશું ન લેવાનો ધર્મ વિચારી બેઠા. પરંતુ એને પાછું લેનારના ધર્મનો કંઈ વિચાર જ ન આવ્યો ?'

રઘુનાથ હસ્યો બોલ્યો: 'આવ્યો 'તો. માટે જ આ કર્યું.'

'શો ?'

'વચન આપો કે મારું વેણ નહિ ઉથામો.'

'એમને એમ......'

'મારો વિશ્વાસ નથી.'

'જાવ, પંડ્યા મા'રાજ, તમને દુઃખ થાય તેવું હું કંઈ નહિ કરું, મારું વચન છે.'

'તો માફી ! ખમૈયા કરો. આ હાથ હવે વિશેષ કંઈ સ્વીકારે તેવા મજબૂત નથી.'

'બસ ! એટલું જ ને !'

રઘુનાથના મનની એક મૂંઝવણ ટળી ગઈ કે ચાલો ધરવખરીથી પત્યું. બાકી રાજબા જતી વખતે જે આપત તે, ન ઝીલાય તેટલો ભાર ઊઠાવવો પડત, અને આમ ના કહ્યે માનત નહિ.

પરંતુ રાજબાએ એ વાતમાં પણ રઘુનાથને નિષ્ફળ બનાવ્યો. છેલ્લે દિવસે જમાડ્યા પછી ત્રણ જણને: લક્ષ્મીને, એક દીકરાની વહુ હતી તેને, અને બીજી ગેરહાજર હતી તેના બદલે રઘુનાથની વહુને પાંચ પાંચ તોલાની સોનાની ત્રણ જણશો રાજબાએ પોતાના પિયરના કરિયાવરમાં મળેલી તેમાંથી આપી.

રઘુનાથને રાજબાએ બોલવા જ ન દીધો: "હું તમને કશું આપતી નથી. મારે તો ત્રણે ય દીકરીઓ જોઈ છે. એક નથી માટે એનો ભાગ કર્યા આપ્યા વગર ચાલે ?......'

રઘુનાથ: 'પણ......'

'જો બોલ્યા છો તો અબી......'

એ બ્રાહ્મણ કુટુંબે જ્યારે ગામ છોડ્યું ત્યારે કેટલી આંખોમાં પાણી આવી ગયું હતું. તે ગણવું અશક્ય હતું. દાદુ પોતે ય રડ્યો હતો, અને રઘુનાથના કારભારને વગોવતા વર્ગની આંખ પણ ભીની થયા વગર નહોતી રહી.

રાજબા સુમસામ બને રઘુનાથ કારભારીને જતો જોઈ રહી.

અને એ રાત્રે રાજબાએ ગળે ફાંસો ખાધો.

※

રવીન્દ્ર-સ્મરણાં

મૂળ લેખક : શ્રી. અતુલ સેન
અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

"મારા મૃત્યુ પછી ભલે હું કવિ નહોતો એમ કહેજો, એ હું સહી શકીશ. પણ તમને આણ આપું છું કે કૃપા કરી કોઈ સુવર્ણગર્દભને (જેવી કે......) પ્રમુખ બનાવી મને સર્ટિફિકેટ-પ્રમાણપત્ર ન આપતા કે " રવીન્દ્રનાથ એક કવિ હતો."

એક દિવસ ફુરસદની વેળાએ તદ્દન બિનજરૂરી એવા થોડાક પત્રો ફાડી રહ્યો હતો તેવામાં ખબર ન પડે એમ રવીન્દ્રનાથ આવી ઊભા. એમણે પૂછ્યું— "કેમ ભાઈ, શું કરે છે? જે એક દિવસ પ્રણયના દૂતો હતા એનો જ આજે પ્રલય થાને!" હું ચૂપ થઈ ગયો. કવિ હસીને બોલ્યા—" પણ બરાબર જ કરે છે; એઉ વાતો એક જ છે ને. પ્ર-પૂર્વક ની અને પ્ર-પૂર્વક લી, એની વ્યુત્પત્તિ લગભગ એક જ છે. દાર્શનિકો એ બન્નેમાં કંઈ ભેદ નથી જોતા."

મારો પાંચ વર્ષનો પુત્ર અરુણાભ એની માના શિખવ્યા પ્રમાણે ઠાકુર-કવિને હરિ ઠાકુર કહેતો. એ એમની પાસે હાથ જોડીને લગભગ પ્રત્યેક વાર કહેતો—"હરિઠાકુર, હું તમારી વાત સાંભળીશ. બાપુની વાત સાંભળીશ, બાની વાત સાંભળીશ" ને એની આવી બોલીથી રવીન્દ્રનાથને એવું કૌતુક થયેલું કે એકવાર એમણે "પદ્મા" બોટ પરથી એને એક પત્ર લખી નીચે સહી કરેલી " હરિઠાકુર."

એક દિવસ એમના શિલાઇદાના ઘેર મેં અને 'ઉપેનદાદે ધર્મ' વિષે એમની સાથે અનહદ-તુમુલ-ચર્ચા-વાદ-વિવાદ કરેલો. રાત્રે લગભગ દોઢ વાગે અમારો વાદ-વિવાદ અટક્યો; અમે માન્યું, અમે જીત્યા, એમણે સંભવિત છે કે એમની જીત માની હોય, કારણ એ પ્રસન્નવદને ત્રીજા માળના શયન-ખંડમાં સુવા ગયા હતા. અમે હતા બીજા માળે. કલાકેક પછી નિંદર આવતાં ઓચિન્તિ નજર પડી. ત્રીજા માળે દીવો બળતો હતો. શું હશે! બીલ્લીપગે ઉપર જઈને જોયું તો એ તલ્લીન થઈ લખ્યે જતા હતા, બીજે ક્યાંય એમનું ધ્યાન નહોતું. એ જ રીતે સવાર સુધી એ લખતા રહ્યા; એ લખતા રહ્યા અને હું છૂપી રીતે ત્યાં ઉભો જ રહ્યો. વહેલી સવારની એમની લાંબી ગેરહાજરીનો લાભ લઈ ટેબલ પાસે જઈ એમણે લખેલું લખાણ ઉપર ઉપરથી જોઈ ગયો તો આગલી રાતના વાદ-વિવાદને એમણે વાર્તા-સ્વરૂપે લખી નાખ્યો હતો; વાર્તાનું પાત્ર ખુદ કવિ અને અમે બે જ હતા. વાર્તામાં એ વાદ-વિવાદમાં વિરોધી પક્ષને હરાવીને જ જંપ્યા હતા; દુઃખની વાત છે કે એ વાર્તાનો તે પછી પત્તો જ લાગ્યો નથી. એ ક્યાંય પ્રગટ જ થઈ નથી.

"ઘરે-બાહિરે" પ્રબળ વેગથી લખાઈ રહ્યું હતું. એ "સબુજ પત્ર" (હરિત પત્ર)માં નિયમિત-પણે ચાલુવાર્તા રૂપે છપાઇ રહ્યું હતું. પણ એ છપાયા પહેલાં જ અમે સાંભળતા હતા. નાયિકાના ભાવિ વિષે અમારી ચિંતાનો પાર નહોતો—કોનું શું થશે! એક દિવસ એમને પૂછ્યું—" આમાં કોનુ શું થશે એ કહેશો અમને!" કવિ હસીને બોલ્યા,—"એ શું હું પોતે પણ જાણું છું? રસ્તા ઉપર આવીને ઊભો છું— ક્યાં પહોંચીશ એ નથી કહી શકતો. પણ મને લાગે છે કે વિમળા મારા ધારેલા પાકા માર્ગથી બહાર પગ મૂકી રહી છે. તમારી જેમ હું યે કુતૂહલપૂર્વક શું થાય છે એ જોવા રાહ જોઈ રહ્યો છું."

રવીન્દ્રનાથની જે બોટ કાલિગ્રામમાં રહેતી, એનું નામ હતું "નાગર" શિલાઇદામાંની એમની બોટનું નામ હતું "પદ્મા." એકવાર મેં કંઈક ખાસ કારણે "નાગર" નામમાં વાંધો દર્શાવ્યો, કવિ આશ્ચર્ય પામી મારી સામે જોઈ રહ્યા ને બોલ્યા— "શું કહે છે! તું ગામનું નામ જ ભૂલી ગયો લાગે છે! ગામની બરાબર બાજુની નદી કઈ!"

હું શરમાઈ ગયો. ગામનું નામ "પતિસર" નદીનું નામ હતું "નાગર."

(અનુસંધાન પાન ૪૨)

જેનો નાશ તો હવે થવો જોઈએ તે

મહંતશાહી

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

આપણા સમાજમાં અનેક પ્રકારનું મોટું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. જેવી રીતે આપણા ઘરમાં છોકરાંઓ મોટાં થાય છે તેનું પુરું ભાન માબાપોને થતું નથી, કારણ કે જે ફેરફારો દરરોજ થાય છે તે લક્ષની બહાર રહે છે તેવી રીતે આપણા હાલના સમાજના ફેરફારો આપણા લક્ષમાં પૂરા આવતા નથી. ઘરમાં સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેના સંબંધોમાં ઘણું પરિવર્તન થયું છે, માબાપ અને છોકરાંઓના સંબંધમાં ફેરફાર થયા છે. શેઠ અને નોકરના સંબંધો બદલાતા જાય છે.

માત્ર સમાજવાદીઓની જ નહીં પણ રાષ્ટ્રીય મહાસભાવાદીઓની પણ માંગણી છે કે જમીનદારી નાબૂદ થાય. રાજવાડી તંત્રમાં ભારે પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે. મૂડીવાદનો નાશ થાય એવું કરોડો મનુષ્યો ઇચ્છે છે. પણ એટલું તો નક્કી જ છે કે મૂડીવાદનું ભારે નિયમન થશે અને તેના પર જબરો અંકુશ મુકાશે. શાહુકારીનું પણ નિયમન થશે. તેવું જ નિયમન મહંતશાહીનું થાય એવું આજની પ્રજા ઇચ્છે છે. મહંતશાહી એટલે શું ?

આપણા દેશમાં લાખો મંદિરો છે, એ મંદિરોમાં પ્રજા પૈસો રેડે છે. તેથી દરેક મંદિરનું નામ રજિસ્ટરે ચઢવું જોઈએ, અને દરેક મંદિરના ચોપડા તપાસવાનો સરકારને હક્ક છે. ધાર્મિક મોટાં ફંડો (રિલિજ્યસ એન્ડાઉમેન્ટ) નું નિયમન કરવાના કાયદા ઘણા દેશોમાં હોય છે અને આપણા દેશમાં પણ છે, છતાં તે ઉપરાંત દરેક મંદિરના વહીવટ પર સરકારી નજર રાખવાની જરૂર સ્વરાજ્ય રાજવ્યવસ્થામાં હોવી જોઈએ, કારણ કે હવે તો આપણે જ સરકાર છીએ.

ઘણાં મંદિરોને અંગે જમીન પણ છે. કોઈક જમીન દેવને નામે હોય છે, કોઈ પૂજારીને કે મહંતને નામે હોય છે; પણ નાણાં આપનારા તો પ્રજાજનો હોય છે, એટલે આ બધી જમીનોમાંથી આવતી આવકનો ખર્ચ યોગ્ય રીતે થાય છે કે નહીં તે જોવાનો અને તેના પર સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનો હક્ક દરેક સરકારને છે. એક દલીલ એવી કરવામાં આવે છે કે અમુક કોમના માણસો જ એક મંદિરને અંગેનો બધો ખર્ચ પૂરો પાડે છે માટે તેના હિસાબ-કિતાબ જોવાનો હક્ક તે કોમના આગેવાનો સિવાય કોઈને નથી. આ દલીલ લંગડી અને નકામી છે. જ્યાં ફાળો થાય છે ત્યાં ચોખ્ખો હિસાબ હોવો જ જોઈએ, અને આવા હિસાબો સરકારે તપાસવા જ જોઈએ, એટલે ખોટા ફાળા પણ ઓછા કરાશે નહીં.

મેં એક મંદિરના મહંત વિશે સાંભળ્યું હતું કે તે દારૂ તાડીનાં પીઠાંના ઇજારદારોને પૈસા ધીરતો હતો. ૧૯૩૦–૩૧ની રાજકીય લડત વખતે દારૂનાં પીઠાં પર પિકેટિંગ (ચોકી) ચાલતું હતું ત્યારે આ હકીકત જાહેર થઈ હતી. જે લોકોએ મહંતને પૈસા આપેલા તે ધર્મના પ્રચાર માટે, દારૂના વ્યસનને ઉત્તેજન મળે તેટલા માટે નહીં. જો મહંતને પોતાને નાણાં આપવામાં આવ્યાં હોય તો પણ તેને કાયદો લાગુ પાડવો જ જોઈએ, કે જેથી આવા બદમાશો નાબૂદ થઈ જાય. એક બીજા મહંત વિશે મને કહેવામાં આવેલું કે મુંબઈનાં કેટલાક બજારોમાંથી એને દર વર્ષે ફાળો મળતો. વર્ષો પછી એણે પરોપકારી પ્રવૃત્તિ સમેટી લીધી અને તે છતાં ફાળો તો ચાલુ રહ્યા. આવી રીતે પ્રજાના પૈસાનો ગેરવ્યય થાય તે સહન કરી લેવાય નહીં. એક મહંત જાણીતો વ્યભિચારી હતો પણ એના મંદિરની મિલકત એ પચાવી બેઠેલો. આવા મનુષ્યો પાસેથી મિલકત છીનવી લેવાનો હક્ક સ્વરાજ્યમાં સરકારને મળે છે. ફ્રાન્સના વિપ્લવ વખતે લાખો કરોડો વીઘાં જમીન મંદિરો પાસેથી પ્રજાએ છીનવીને ગરીબ ખેડૂતોને વહેંચી આપી હતી. એક બીજો મહંત હતો તે ચોરીનો માલ રાખતો અને ચોરની ટોળીઓને ઉત્તેજન આપતો. આવી ચોરીઓના પ્રસંગે લૂંટારુઓ મહંતની બંદૂકથી ખૂન પણ કરતા. એક જુવાન રૂપાળો મહંત વ્યભિચારી હતો પણ તે ઉપરાંત એ જુગારનો

અડ્ડાઓ જમાવતો. શું આવા મહંતોને નિરંકુશ રાખી શકાય? ખરું જોતાં તો રશિયાની માફક આપણે એક સિદ્ધાંત દાખલ કરવો પડશે કે જે માણસ શ્રમ લઈને દેશનું કોઈ (સોંપેલું) કામ કરે તેને જ ખાવાનો અધિકાર છે. આવું જ્યારે થશે–અને વહેલી તકે થવું જોઈએ–ત્યારે હજારો નહીં પણ લાખો આળસુ લોકો જે ભગવાં લૂગડાં પહેરીને કે નાગા રહીને રાખ ચોળીને પ્રજાને પરસેવે તાગડધીન્ના કરે છે અને હજારો બ્રાહ્મણો જે પોતે પોતાને "બ્રેંમણ" કહેવડાવે છે તેમને પણ હાડકાં વાળીને પ્રમાણિક કામ કરવું પડશે. મેં મારે પોતાને કાને એક ભિખારીને કહેતાં સાંભળ્યું છે કે એ ભીખ માંગે છે–કારણ કે 'હું બ્રેંમણ છું.'

મને કાયદાનું જ્ઞાન નથી તેથી આ બાબતમાં આજના કાયદા શું કરી શકે અને આપણે કયા પ્રકારના નવા કાયદા કરવા પડે તેનું વિવેચન કોઈ નવજુવાન વકીલ કરશે તો તે રસમય નિવડશે. ઉપરાંત કાયદા ઘડનાર તો આપણે જ છીએ એટલે મને કાયદાશાસ્ત્રીઓનો ભય નથી, અથવા આજના કાયદાની નબળાઈથી ગભરામણ થતી નથી. નિયમન તો થવાનું જ છે.

❊

(અનુસંધાન પાન ૪૦ નું ચાલુ)

એક ખૂબ જ કિંમતી લેમ્પ તદ્દન બેકાળજીથી નોકરના હાથમાંથી પડી ભાંગી ગયું. એ રવીન્દ્રનાથની અતિ પ્રિય વસ્તુ હતી, એ ગજબના ગુસ્સે થયા; મનમાં થયું, નોકરને ગજબની સજા કરશે. અપરાધી નોકર એમની પાસે આવ્યો. એમણે એને હસીને ગાળ આપી, એ ગાળ આ હતી—"તને આટલું યે જવાબદારીનું ભાન નથી, આટલી યે કાળજી નથી, માલિકની ચીજ ઉપર જરા યે પ્રેમ નથી..." વગેરે.

એ પછી બે-એક દિવસે જ એક નોકરની ચોરી પકડાઇ ગઇ. એને એમણે આ શબ્દોમાં જ તિરસ્કાર્યો–"હિસાબમાં ગોટાળો–ભૂલચૂક થતાં તને જ ચોર કહેવો પડે..." વગેરે.

આને લઇને ઉપેનભાઇ અને હું એક વાર એક બાજુએ બેસી રસ-ચર્ચા કરતા હતા. મેં કહ્યું,—"માલિકની આવી સખત સખન્ ગાળો નોકરોને બહુ લાગતી હશે કેમ? કવિના નોકરો કદાચ જાડી ચામડીના નહિ હોય!"

રવીન્દ્રનાથ નજીકમાં જ હતા, એની અમને ખબર નહોતી—એ બોલી ઊઠ્યા—"ભૂલ કરો ના. માત્ર ચામડીના ભેદથી જ મર્મ નહીં જાણી શકાય. માનવી ગુહ્યમર્મી છે; એનાં ગુહ્યગૃહમાં પ્રવેશવાનો પંથ બીજો છે.

❊

દાક્તરથી ઘર ચાલે છે
દીવાનથી રાજ ચાલે છે
દલાલથી વેપાર ચાલે છે

રખડુ છોકરાઓ

લેખક જ્યોત્સ્ના ખંડેરીઆ

ઘરબાર વિનાના રખડુ છોકરાઓ આપણને દરેક સ્થળે જોવા મળશે શહેરની ફૂટપાથો પર એક હાથમાં બ્રશ અને બીજા હાથમા પોલીશની ડબી લઈ બૂટ-પોલીશ કરી આપવા માટે ફરતા ચાલતી ટ્રેઈને ભજનો અને ફિલ્મી ગાયનો ગાઈ પૈસો પૈસો ઉઘરાવતા, જાહેર બગીચાઓના બાંકડાઓ ઉપર સૂઈ રહેતા, રેલ્વે સ્ટેશનો પર મજૂરી કરતા અને લાગ મળે તો નાની ચોરીઓ પણ કરી લેતા—આ છોકરાઓ શહેરની ફૂટપાથો પર સિનેમાઘરોની આસપાસ અને હોટેલોમા ભમતા ઠેર ઠેર દેખાશે

એક સાત આઠ વર્ષથી માંડીને ૧૭ ૧૮ વર્ષની વય સુધીના બધા છોકરાઓ આમા હોય છે સૂકુ નિસ્તેજ શરીર કોલરવાળુ ખમીશ અને ચડ્ડીનો પહેરવેશ, ગળે લહેરમા બાંધેલો રુમાલ, માનીતા ફીલ્મસ્ટારની જેમ ઓળેલા ઊભા વાળ અને ચહેરા ઉપર એક પ્રકારની લાપરવાહી—આમ આ છોકરાઓનું એક વિશિષ્ટ જ વ્યક્તિત્વ હોય છે વાતચીતમા એ હાજર-જવાબી અને વાચાળ હોય છે લહેર કરવી એ એના જીવનનું સૂત્ર હોય છે. આ બીડી અને વ્યસનોની એની કલ્પનાની લહેર કરી એ બેજવાબદાર જીવન જીવે છે.

આ છોકરાઓ ક્યાંથી આવતા હશે? શા માટે ઘર છોડીને નીકળી પડતા હશે? પોતાનું ગુજરાન કેમ ચલાવતા હશે? સાજામાંદા પડે ત્યારે એમની કોણ સંભાળ લેતું હશે? કેવી એ જિન્દગી હશે? એમને જોઈને અનેક પ્રશ્નો ઊઠે છે

આવા જ કોઈ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને મને એમના જીવનમા ઊંડા ઊતરવાનું મન થયુ પણ સામાન્ય વાતચીતમાં માહી કઢાવવુ મુશ્કેલ હતું મોટે ભાગે તેઓ ઉડાઉ અને બનાવટી વાતો જ કરતા એટલે મે એમની સાથે દોસ્તી કરવા માંડી અને એમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવા મહેનત કરી બે ચાર દિવસ સાથે ફર્યાથી, નાનું સરખું કામ બતાવી પૈસા આપવાથી, એમના રહેવાના અને સૂવાના સ્થળની મુલાકાત લેવાથી આ જહેમત સફળ થતી અને એના જીવનની હકીકતો મળતી લગભગ દરેક પાસે એકેક રોમાંચક સાહસકથા હતી, એકેએક દર્દપૂર્ણ જીવનકથની હતી ગેર-વ્યવસ્થિત સમાજરચના (Social disorganization)નાં શુ પરિણામો આવે છે તેના અભ્યાસનો સરસ મસાલો હતો આવા પચીસ મિત્રો પાસેથી એકઠી કરેલી માહિતીનું તારણ નીચે આપ્યુ છે

શા માટે આ છોકરાઓ ઘરબાર ત્યજીને રખડુ બને છે, તેના કારણો શોધતા બે જાતના કારણો મળે છે (૧) વ્યક્તિગત, (૨) કૌટુંબિક અથવા સામાજિક પહેલા પ્રકારના કારણો વૈયક્તિક વિશેષતામાંથી ઊભા થતાં હોય છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના કારણોમાં આસપાસના વાતાવરણ (environment) અને સંજોગોને આભારી હોય છે જો કે આ બન્ને કારણો પરસ્પર ખૂબ અસર કરે છે છતા વિગતવાર અર્થે આપણે એમની અલગ ચર્ચા કરીએ અમુક રીતે વર્તવા માણસો શા માટે પ્રેરાય છે (humman motivation) તે માનસશાસ્ત્રીય રીતે સમજવા પ્રયત્ન કરીશુ તો રખડુ છોકરાઓનુ માનસ સમજવુ સુગમ પડશે

મનુષ્ય આચરણને પ્રેરતી ચાર મૂળભૂત ઝંખનાઓ મનુષ્યમા જન્મથી જ હોય છે ગમે તે સ્થળે અને ગમે તે સ્થિતિમા આ ચાર ઝંખનાઓ મનુષ્યમા હોય છે જ —

૧ સંરક્ષણની ઝંખના—Urge for Security.

૨ પ્રત્યુત્તરની ઝંખના—Urge for Response.

૩ નવા અનુભવોની ઝંખના—Urge for New Experiences

૪ આત્મનિવેદનની ઝંખના—Urge for Self-expression

દરેક મનુષ્યમા આ ચારે ભૂખ વત્તીઓછી હોય છે, આમાની કોઈ વધુ પ્રબળ છે અને કોઈ નબળી છે તેના પરથી માણસનુ વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ઘડાય છે સ્વાભાવિકતા (normality) જાળવી રાખવા માટે આ ચારે ભૂખ અમુક અંશે સંતોષવી જોઈએ આમાની એકાદની માત્રા ખૂબ વધી જાય છે કે ખૂબ ઘટી

જાય છે ત્યારે આચાર, વિચાર કે વર્તનની વિચિત્રતા જરૂર જોવામાં આવે છે. રખડુ છોકરાઓને સમજવા માટે આ રીતે એમનું માનસપૃથક્કરણ કરવું જરૂરનું છે.

સંરક્ષણની ઝંખના એટલે માત્ર શારીરિક રક્ષણ જ નહિ, ખોરાક કપડાં અને રહેઠાણની જ ફિકર નહિ પણ પોતાનું કોઈ છે, પોતાને કોઈની ઓથ અને હૂંફ છે, દુનિયામાં પોતાની કોઈને જરૂર છે આ જાતની લાગણી બાળકના સ્વાભાવિક મનોવિકાસ માટે આ જાતની સંરક્ષણની ભાવના ખૂબ જરૂરની છે. એ ન મળે તો કાં તો બાળકો ગભરુ, લાચાર અને કાંઇ કરતાં ડરે એવા (recessive) થઈ જાય છે અથવા તો દુનિયા ઉપર વેર લેવા માગતાં ક્રાંતિકાર, વિઘ્નકર અને આક્રમક (aggressive) બની જાય છે. આ કુદરતી ભૂખને પંપાળીને માત-પિતા ખૂબ મોટી કરે છે અને અતિરક્ષણ આપે છે ત્યારે બાળકો પરાધીન અને "ઘરકુકડી" બને છે, એથી વિરુદ્ધ માત-પિતા ન હોવાને કારણે . તો બાળકની ૪ જરિયાતો પ્રત્યે બેદરકાર હોવાથી છોકરાઓને ઘર સાથે બાંધી રાખનારું માયા કે સ્નેહનું કોઇ બંધન નથી હોતું. રખડુ છોકરાઓમાંના ઘણા અનાથ હોય છે અથવા માત-પિતા બેમાંથી એક વિનાના હોય છે, સંરક્ષણની ઝંખના તીવ્ર ન હોવાના કારણે અથવા તો મુદ્દલ ન સંતોષાતી હોવાને કારણે ઘર છોડી દેવું એમને માટે બહુ સહેલું હોય છે.

પ્રત્યુત્તરની ભૂખ સંરક્ષણની ભૂખને બહુ જ મળતી છે. મનુષ્યના સ્વભાવને અને વર્તનને ઘડતી આ પણ ખૂબ ઊંડી આરઝુ છે. હંમેશાં આપણા પ્રેમ, લાગણી ઉત્સાહ અને સહાનુભૂતિનો આપણને પ્રત્યુત્તર મળે, સામાં માણસો પણ આપણા તરફ એ જ ભાવ બતાવે એ સ્વાભાવિકપણે આપણે ઇચ્છીએ છીએ. બાળકોમાં આ લાગણી ખૂબ તીવ્ર હોય છે. મા, બાપ, ભાઈ-બહેનો વગેરે પાસેથી પોતાના સ્નેહનો અને લાગણીનો પ્રત્યુત્તર નથી મળતો ત્યારે બાળકનો મનોવિકાસ કુંઠિત થઈ જાય છે, એનું જીવન દુઃખમય બની જાય છે. "બા, કાગડો! જો, બા, કાગડો! જોને, બા, કાગડો!" કહીને બાળક પાંચ વાર બતાવશે. છતાંય જ્યારે મા બાળક તરફ કે કાગડા તરફ જોવાનીયે દરકાર નહિ કરે ને પાથું પકવવા માટે વઢશે ત્યારે બાળક હતોત્સાહ થઈ જશે. ફરી કોઈ વાર આવા ઉત્સાહમાં આવીને શંખલા અને પીછાં અને એવી અદ્ભુત લાગતી વસ્તુઓ માને નહિ બતાવે. આ તો સામાન્ય એક પ્રસંગ થયો પણ બધા પ્રસંગોમાં પ્રકટ થતું આવું નકારાત્મક વલણ બાળકને જ્યારે મળે છે, પોતાને કોઈ ચાહતું નથી, કોઇ સમજતું નથી એવું લાગે છે અને પ્રત્યુત્તરની ભૂખ વણુથમી રહી જાય છે ત્યારે અનેક માનસવિકૃતિઓ ઊભી થાય છે. માબાપ હયાત નથી હોતા અથવા ખૂબ કડક હોય છે અને બાળક પ્રત્યે જરાય ભાવ કે લાગણી નથી બતાવતાં ત્યારે બાળકના જીવનમાં એક પ્રકારની કટુતા અને નિષ્ફળતા વ્યાપી જાય છે, આ વાતાવરણથી કંટાળી નાસી જાય છે.

ઉપરનાં બન્ને કારણો પાછળ માતપિતાની ઇરાદાપૂર્વકની બેદરકારી અને ઉદાસીનતા કરતાં ઘણી વાર આર્થિક કારણો વધુ જવાબદાર હોય છે. ગરીબી, અજ્ઞાન, બાળક પાછળ આપી શકાય તેવા સમયનો અભાવ ને એવાં કારણો પણ ઉપરની બંને ઝંખના ન સંતોષી શકવા પાછળ કામ કરતાં હોય છે.

રખડુ છોકરાઓમાં નવા અનુભવો અને રખડવાની અને પોતાનો હાથ અજમાવવાની વૃત્તિ એના સ્વભાવમાં જ હોય છે. આવા બાળકોને જ્યારે આસપાસના સંજોગો આ પ્રકારની અનુકૂળતા નથી કરી આપતા ત્યારે એ વાતાવરણમાં તેઓ ગૂંગળાય છે. બહુ કડક શિસ્ત જાળવવા માગતાં અને બાળકોને પોતાના સંપૂર્ણ કાબૂમાં રાખવા માગતાં માબાપને જ્યારે આવું સાહસવૃત્તિવાળું બાળક હોય છે ત્યારે બાળકની દશા કફોડી થાય છે. આવા બાળકની સાહસવૃત્તિને અને શોધકવૃત્તિને જ્યારે અવકાશ નથી મળતો ત્યારે મુક્ત રીતે વર્તવા તેઓ નાસી જાય છે. રખડુ છોકરાઓમાંના ઘણા કાંઇ કારણ વગર એક ગામથી બીજે ગામ ભટકતા જ હોય છે, સ્થિરતા એમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતી. પચીસમાંના

ચાર મિત્રો તો એવા હતા કે જેણે મોટાં મોટાં દરેક શહેરની મુલાકાત લીધી હતી. એક સ્થળે ઠરી ઠામ થઈને બેસવાનું એમના સ્વભાવમાં જ નથી હોતું. આપણે એમને રમતારામ (Foot-loose) કહી શકીએ. આમ વ્યક્તિગત સ્વભાવની ખાસિયત અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણ બંને મળી આ છોકરાઓને રખડુ બનાવે છે.

આત્મ-નિવેદન (self-expression)ની જરૂરિયાત દરેક મનુષ્ય માટે છે જ: છેક નાનપણથી બાળકમાં પણ એ ભૂખ હોય છે. પોતે કંઈક કરી શકે છે, પોતે કંઈક છે એવી, પોતાની આંતરશક્તિઓને બાહ્ય સ્થૂળ સ્વરૂપમાં બતાવવાની ઝંખના મનુષ્યમાં સ્વભાવગત છે. આવું કંઈક કરી બતાવે ત્યારે જ માણસને સંતોષ થાય છે, અને આ વૃત્તિને પૂરો અવકાશ મળે તો જ માણસનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણપણે ખીલી શકે છે. આ વૃત્તિની અતિશયતા અપવાદરૂપે સિકંદર કે હિટલર જેવા માણસો પેદા કરે છે પણ સ્વાભાવિક મનુષ્યોમાં પણ આ વૃત્તિ કુદરતી હોય છે જ. છોકરાઓ દરેક બાબતમાં પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જ વર્તે, ઝીણી ઝીણી દરેક બાબતોમાં પોતે સૂચવેલી રીતો જ અનુસરે, બાળક એટલે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ધરાવતી વ્યક્તિ નહીં પણ કહ્યાગરું પ્રાણી હોવું જોઈએ એવું માનનારા માતપિતાનાં બાળકોને ઘરમાં જ્યારે આત્મનિવેદનની જરાય તક નથી મળતી ત્યારે બે પરિણામ આવે છે. કાં તો તેઓ કુંઠિત, કહ્યાગરા, સ્વતંત્ર અભિપ્રાય વિનાના, લઘુતાગ્રંથિથી પીડાતા અને આત્મવિશ્વાસ વિનાના બની જાય છે, અથવા તો આખો વખત થતી રોકટોકને ધિક્કારતા ઉદ્ધત અને બંડખોર બને છે. આવી પરાધીનતા ન સહી શકનારા છોકરાઓ ઘર છોડીને ભાગી જાય છે.

ઉપરની ચારે સ્વાભાવિક વૃત્તિ કેવી રીતે સંતોષાય છે અને બાળકનો વિકાસ કઈ દિશામાં થાય છે તેનો આધાર વાતાવરણ ઉપર, ખાસ કરીને માત-પિતાના અથવા વાલીના વલણ ઉપર ખૂબ આધાર રાખે છે તે આપણે ઉપર જોયું. આ વલણને બે સ્પષ્ટ વિભાગમાં મૂકી શકાય.

(૧) અતિરક્ષણ-overprotection.

(૨) ઉદાસીનતા અથવા નકારાત્મક વલણ—Rejection.

આ બંને પ્રકારનું વલણ બાળકના સ્વાભાવિક મનોવિકાસ માટે અનિષ્ટ છે, એ બંને વચ્ચેનો મધ્યમ માર્ગ ગ્રહણ થવો જોઈએ. અતિરક્ષક માતપિતાનાં બાળક કાં તો આત્મવિશ્વાસ વિનાનાં અને પરાવલંબી બને છે અથવા તો સમાજ પર કિનો લેવા માગતા બંડખોર બને છે. રખડુ છોકરાઓમાંના મોટા ભાગને આ બેમાંથી એક આત્યંતિક પ્રકારનો સામનો કરવો પડ્યો હોય છે.

ઊગતી વયના એટલે લગભગ ૧૨થી ૧૮ વર્ષની વયના કિશોરોનું માનસ (Psychology of the Adolescent) સમજવું પણ ખૂબ મહત્ત્વનું છે. આ વયે છોકરાઓ (અને છોકરીઓ)ના શરીરમાં ખૂબ ઝડપી પરિવર્તનો થઇ રહ્યાં હોય છે, સાથે સાથે એમના માનસમાં પણ જબરું પરિવર્તન આવતું હોય છે. મોટા ભાગના છોકરાઓ આ વખતે અતડા, શરમાળ, વિચિત્ર, તોફાની અને બાધા જેવા થઇ જાય છે. શું થઈ રહ્યું છે એનો તેમને સમજ નથી પડતી. નથી એ બાળક રહેતા કે નથી યુવાન બની જતા, આ બન્ને વચ્ચેનો સંધિકાળ એટલે કે યૌવનની શરૂઆત (puberty) એ વિકટ સંક્રાન્તિકાળ છે. છોકરાઓ આ વખતે ખૂબ અસ્થિર અને અસ્વસ્થ રહે છે, કેમ વર્તવું તેની તેમને સમજ નથી પડતી. જાતીય ભાન આ વખતે જ જાગ્રત થવા માંડે છે. ઘરના નિયંત્રિત જીવન કરતાં બહાર ફરવું, નવું નવું જાણવું ને સાહસ ખેડવું તેમને વધુ ગમે છે. આ વયે સહાનુભૂતિથી અને બિરાદરીથી સમજનારું અને યોગ્ય માર્ગદર્શન કરનારું કોઈ નથી મળતું. ઊલટાનો વડીલો તરફથી વારંવાર એમનો તેજોવધ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ છોકરાઓ નિરાશ અને દુઃખી થઇ જાય છે. એથીયે વધુ અપમાનજનક લાગણી થાય છે ત્યારે ઘર છોડી નાસી જાય છે.

પાનગોષ્ઠિ

અ-કવિ

લગભગ પંદર વર્ષની નોકરી પછી મીઠારામ માસ્તરમાંથી ઇન્સ્પેક્ટર થયા, એટલે તે દિવસે એમનાં વહુએ કંસાર ને મગ બનાવ્યા. બપોરના બે વાગે જમી કારવી, પોતે હમણાં જ શહેરમાં ખાસ જઇને સિવડાવેલો ખાખી કોટ પહેરી, હાથમાં લાકડી રાખી, એક ચામડાની બેગ લઇ, મીઠારામ–નવાપરાની સ્કૂલના હેડમાસ્તર સાહેબ–હવે નવા હોદ્દાની રૂએ, આજમ મહેરબાન ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, પરીક્ષાનું ચક્કર ફરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં એમણે એક સુરતી સાહેબને જોયેલો. તે પાન કાથો ચૂનો સાથે રાખતો. એટલા માટે મીઠારામે પણ પાનપેટી સાથે લીધી હતી.

એક છોકરાના હાથમાં પાનપેટી, બીજા છોકરાના હાથમાં તેમનું પોટલું, ત્રીજાના હાથમાં ઑફિસરોને શોભે તેવી ચામડાની બેગ, એક આસિસ્ટંટ પાછળ પાણીનો કુંજો લઈને આવતો હતો, બીજો રસ્તામાંથી બાવળનું દાતણ કાપી લેવા છૂરી લઈને આવતો હતો– એવા બાદશાહી ઠાઠમાઠ સાથે મીઠારામ ઇન્સ્પેક્ટર બનીને નીકળ્યા.

ગામને પાદર એક ગાડું એમને માટે તૈયાર રાખવાનું હતું. પણ હજી ગાડાવાળો આવ્યો ન હતો એટલે વડલા હેઠે મીઠારામ ગાડાની રાહ જોતા ઊભા. ને એવા મોટા માણસને હરકત ન થાય માટે વડલા હેઠે એક બે ગધેડાં ઊભાં હતાં, તેમને આસિસ્ટંટ વજેરામે કાઢી મૂક્યાં.

એટલામાં શીમમાંથી ખોખડધજ ગાડું, નરસિંહ મહેતાના વિવાહવિધિની સ્પર્ધા કરે તેવા બે ખાંડિયાબાંડિયા બળદ, ને ગાડામાં એક ગાભો પાથરીને, ઉકો પટેલ આ બાજુ આવતો જણાયો.

મીઠારામને માફા વિનાનું ગાડું જોઈને જરાક ખોટું લાગ્યું પણ તેમણે મન વાળી લીધું.

એટલામાં ઉકો આવ્યો.

'પસાયતો મોડું કહેવા આવ્યો નાં !' તે આવતાં વેંત બોલ્યો. 'ગાડું આજ જોતું હોય તો કાલ નો કહેવરાવીએ ? પણ કીધું કાંઈ નહિ, ન્યાં ક્યાં કાંઈ અમલદાર છે તે કામનો ખોટીપો થાવાનો છે ? તમારે તો છોકરાંવની પરીક્ષા લેવા જાવું છે નાં !

મીઠારામનો પિત્તો ગયો. તેમણે રોફથી કહ્યું:

'એ કામ તું ઓછું અગત્યનું ગણે છે એમ !'

ઉકો કાંઈ સમજ્યો નહિ. એણે તો હાંક્યે રાખ્યું.

'ઉપર ભુંગણનો માફો પણ નો મળ્યો. કીધું ન્યાં ક્યાં કોઈ અમલદાર છે તી મનદખ થાશે ! માહતર છે. ઈને કોણ ન્યાં અમલદારમાં ગણે છે તી માફાની જરૂર પડે ? એટલે પછી હું ગાડું જોડીને આવતો'તો. ઘરવાળીએ વળી એક ગાભો નાખ્યો કે– તી તમારે બેહવા થાશે !'

મીઠારામ કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ એમણે ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા વિષે કરેલી કલ્પના છિન્નભિન્ન થઈ જતી લાગી. તે બોલ્યાચાલ્યા વિના અંદર જોવા માંડ્યાઃ સામાન કેમ ગોઠવવો એની વ્યવસ્થા માટે. એટલામાં તો ઉકો પાછો બોલ્યોઃ

'અરે ! પણ માહતર ! તમે વળી આ આટલો બધો લબાચો શું કરવા ભેગો લીધો છે ? ન્યાં ક્યાં તમને ગામેગામ લોક મળવા આવવાનું છે તી આ લબાચો ભેગો ફેરવ્યો છે ? તમારું ગાડું દેખીને છોકરા ઝાંપેથી હુડિયો કરશે તી નિહાળ-હુધીઃ ને નિહાળેથી પાછા નીકળશો તંઇ હુડિયો કરશે, તે ઝાંપા હુધી. આવું અમલદારી ટાપટીપિયું આપણે તે પોહાય ? આપણે માહતર !'

મીઠારામે બોલ્યા વિના કુંજો મૂક્યો.

'આ ઈ તમારો કુંજો જ પે'લવે'લાં તો ગાભો પલાળશે. ઓણુંકોર તો છોકરે પલાળ્યો છે, એટલે મેં ફેરવી નાખ્યો છે. ત્યાં આણીકોર' તમે પલાળો ! ભઇસા'બ મેં તો 'પાંસ હાત માહતર' જોયા પણ બધાય આવા છોકરમતિયા ! હવે આ ઈ તમારો કુંજો કેમ હચવાશે ?"

મીઠારામે કચવાતે મને કુંજો આસિસ્ટંટને પાછો આપ્યોઃ 'આ તમે પાછો લઈ જાઓ. આ માણસને આપણા 'મિશન'નું જ્ઞાન નથી.'

'અરે આપણે તો માહતર! ધોરિયો આવશે ત્યાં પાણી પી લેહું. પછી કુંજાનું હું કામ? ન્યાં કયાં હજી એવો ઉનાળો બેઠો છે?'

પોટલું, બેગ, દફતર, સોટી, પાનપેટી, એમ સઘળું ગોઠવી, ભીકારામ વહીવટદારની પેઠે બેઠા. ને જરાક ઠાઠમાઠ લાગે માટે પાનપેટી કાઢી, પાન બનાવવા લાગ્યા. છેકો બોલ્યો, 'એક પાદડું મને ય દેજો માહતર! રાતું મોં હારૂં લાગે છે માણુ–મેં તો એક દી ખાધું'તું, તમને હાંભરે છે? કેમ વળા, કતુભાના વિવામાં, તમેય અમારી હારે જ હતાને, ગાડલાં ગોદડાં ગણવામાં — આ ઈને પાંચ છ વરહ થ્યાં, ત્યાં આજ તમારી પાંહે પાછું પાંદડું દીઠું!'

ભીકારામને આસિસ્ટંટો ને છોકરાંઓની હાજરી માનહાનિ કરનારી લાગી. એટલે તેમને જવાની રજા આપી. તેમણે જરાક તપીને ઉકાને કહ્યું:

'અલ્યા તું કેવો છે?'

'કેમ વળી કીવો તે? સગર!'

'કાંઇ માણસ બાણસ જુએ છે ખરો કે ભરડ્યે જ રાખે છે?'

'કીમ માણુહ નંઇ ઓળખતા હઈ! એમ તો મેં ય દરબારી લેક વરહોવરહ કરી છે હો! વહીવટદાર ફોજદારને ય લઇ ગ્યો છું ને! માણુહ ન ઓળખંઇ ઇમ કાંઈ હોવ?'

'તો તું મને શું ધારે છે?'

'કેમ વળી? તમને હું ધારે! તમે માહતર–છોકરાં ભણાવો–ઇમાં બીજું હું ધારતું'તું!'

'ના ના, મૂરખ! હવે હું ઇન્સ્પેક્ટર છુ–ઇન્સ્પેક્ટર સમજ્યો!'

'કુલીસના!'

'ના–ના–પરીક્ષાનો સાહેબ''

'હંઅ — છોકરાવને તપાહવાવાળા — ઈવા તો પણુય સાંજ આવે છે!'

'તો પછી! આ હોદો તારી નજરમાં કાંઈ નહિ એમ!'

ઉકો કાંઈક સમજ્યો. એ બોલ્યો: 'અરે એવું હોય માબાપ! તમે તો ગરુને ઠેકાણે. તમે શીધો-આપવા જોગ. એવું હોય માબાપ!'

ભીકારામને એક અફસોસ તો રહી ગયો કે સાળું, ખાસ ખાખી પોલીસ કપડું મંગાવીને મેં ઇન્સ્પેક્ટર થતાં જ હાફકોટ કરાવ્યો, ને એમાં બટન પણ મોટાં પિત્તળના નખાવ્યાં, તોય મારો બેટો, આ કણબો હજી મને 'માહતર'માં જ ગણે છે. એમણે છેવટે એ જંગલી સાથે સંભાષણ બંધ કરવા, એક છાપું કાઢ્યું. છાપું અંગ્રેજી હતું ને પોતે અંગ્રેજી ભણ્યા ન હતા. એટલે જાહેરખબરનાં ચિત્રો જોવા લાગ્યા.

ત્યાં ઉકાએ ગાડું હાંક્યું ને પૂછ્યું: 'આ તો પરદેશી અફસર લાગે છે!'

'એમાં તને ભૂતને શી સમજ પડે?' ભીકારામે છેવટે ઘા મારવાની તક મળતાં તે આનંદપૂર્વક વધાવી લીધી.

'હા બાપુ! ઇ તો હાચું! અમારું વરણ તો ભોથું કે'વાય! તમ જેવા કોઈ બે અક્સર હમજાવે તો હમજાઈ!'

'તું એમાં કાંઇ સમજે તેમ નથી — તને કહ્યું તો ખરું!'

'હા બાપુ!'

ગાડાખેડુ શાંત થઇ ગયો ને ગાડું ચાલવા લાગ્યું.

પણ ગામો જીનો હશે–ને ઉકાએ ફેરવ્યો હતો છતાં એની નૈસર્ગિક સુગંધ તો હજી છૂટતી હતી– એટલે ભીકારામ કાંઇક કચવાતા મને એક બાજુ તરીને બેઠા. ગાડાખેડુ શાંત થયો–પણ એના બળદની જોડ–એ પણ બેસનારો સમજતા હોય તેમ 'ધીરી ધીમે ચલો!' વાળું ગાયન રમતી ચાલી રહી.

એમ કરતાં તો સાંજ પડી. કોઇ ગામ તો હજી આવ્યું નહિ. ખરી રીતે હવે કોઇ ગામ દેખાવું;

પાનગોષ્ઠિ

અ-કવિ

લગભગ પંદર વર્ષની નોકરી પછી મીઠારામ માસ્તરમાંથી ઈન્સ્પેક્ટર થયા, એટલે તે દિવસે એમનાં વહુએ કંસાર ને મગ બનાવ્યા.. બપોરના બે વાગે જમી કારવી, પોતે હમણાં જ શહેરમાં ખાસ જઈને સિવડાવેલો ખાખી કોટ પહેરી, હાથમાં લાકડી રાખી, એક ચામડાની બેગ લઈ, મીઠારામ—નવાપરાની સ્કૂલના હેડમાસ્તર સાહેબ—હવે નવા હોદ્દાની રૂએ, આજમ મહેરબાન ઈન્સ્પેક્ટર સાહેબ, પરીક્ષાનું ચક્કર ફરવા નીકળ્યા. તે પહેલાં એમણે એક સુરતી સાહેબને જોયેલો. તે પાન કાથો ચૂનો સાથે રાખતો. એટલા માટે મીઠારામે પણ પાનપેટી સાથે લીધી હતી.

એક છોકરાના હાથમાં પાનપેટી, બીજા છોકરાના હાથમાં તેમનું પોટલું, ત્રીજાના હાથમાં ઓફિસરોને શોભે તેવી ચામડાની બેગ. એક આસિસ્ટંટ પાછળ પાણીનો કુંજો લઈને આવતો હતો, બીજો રસ્તામાંથી બાવળનું દાતણ કાપી લેવા સૂડી લઈને આવતો હતો—એવા બાદશાહી ઠાઠમાઠ સાથે મીઠારામ ઈન્સ્પેક્ટર બનીને નીકળ્યા.

ગામને પાદર એક ગાડું એમને માટે તૈયાર રાખવાનું હતું. પણ હજી ગાડાવાળો આવ્યો ન હતો એટલે વડલા હેઠે મીઠારામ ગાડાની રાહ જોતા ઊભા. ને એવા મોટા માણસને હરકત ન થાય માટે વડલા હેઠે એક બે ગધેડાં ઊભાં હતાં, તેમને આસિસ્ટંટ વગેરાએ કાઢી મૂક્યાં.

એટલામાં શીમમાંથી ખોખડધજ ગાડું, નરસિંહ મહેતાના વિવાહવિધિની સ્પર્ધા કરે તેવા બે ખાડિયાખાંડિયા બળદ, ને ગાડામાં એક ગાભો પાથરીને, ઉકો પટેલ આ બાજુ આવતો જણાયો.

મીઠારામને માફા વિનાનું ગાડું જોઈને જરાક ખોટું લાગ્યું પણ તેમણે મન વાળી લીધું.

એટલામાં ઉકો આવ્યો.

'પસાયતો મોડું કહેવા આવ્યો નાં!' તે આવતાં વેંત બોલ્યો. 'ગાડું આજ જોતું હોય તો કાલ નો કહેવરાવીએ! પણ કીધું કાંઈ નહિ, ન્યાં ક્યાં કોઈ અમલદાર છે તે કામનો ખોટીપો થવાનો છે! તમારે તો છોકરાંવની પરીક્ષા લેવા જાવું છે નાં!

મીઠારામનો પિત્તો ગયો. તેમણે રોફથી કહ્યું:

'એ કામ તું ઓછું અગત્યનું ગણે છે એમ!'

ઉકો કાંઈ સમજ્યો નહિ. એણે તો હાંક્યે રાખ્યું.

'ઉપર ભુંગળુનો માફો પણ નો મળ્યો. કીધુ ન્યાં ક્યાં કોમ અમલદાર છે તી મનદખ થાશે! માહતર છે. ઈને કોણ ન્યાં અમલદારમાં ગણે છે તી માફાની જરૂર પડે! એટલે પછી હું ગાડું જોડીને આવતો'તો. ઘરવાળીએ વળી એક ગાભો નાખ્યો છે—તી તમારે બેહવા થાશે!'

મીઠારામ કાંઈ બોલ્યા નહિ. પણ એમણે ઇન્સ્પેક્ટરના હોદ્દા વિષે કરેલી કલ્પના છિન્નભિન્ન થઈ જતી લાગી. તે બોલ્યાચાલ્યા વિના અંદર જોવા માંડ્યા: સામાન કેમ ગોઠવવો એની વ્યવસ્થા માટે. એટલામાં તો ઉકો પાછો બોલ્યો:

'અરે! પણ માહતર! તમે વળી આ આટલો બધો લબાચો શું કરવા ભેગો લીધો છે! ન્યાં ક્યાં તમને ગામેગામ લોક મળવા આવવાનું છે તી આ લબાચો ભેગો ફેરવ્યો છે! તમારું ગાડું દેખીને છોકરા ઝાંપેથી હુડિયો કરશે તી નિહાળ-હુધી: ને નિહાળેથી પાછા નીકળશો તંઈ હુડિયો કરશે, તે ઝાંપા હુધી. આવું અમલદારી ટાપટીપિયું આપણે તે પોહાય! આપણે માહતર!'

મીઠારામે બોલ્યા વિના કુંજો મૂક્યો.

'આ ઈ તમારો કુંજો જ પેં'લવે'લાં તો ગાભો પલાળશે. એણીકોર તો છોકરે પલાળ્યો છે, એટલે મેં ફેરવી નાખ્યો છે. ત્યાં આણીકોર તમે પલાળો! બઈસા'બ મેં તો 'પાંસ હાત માહતર' જોયા પણ બધાય આવા છોકરમતિયા! હવે આ ઈ તમારો કુંજો કેમ હચવાશે?'

મીઠારામે કચવાતે મને કુંજો આસિસ્ટંટને પાછો આપ્યો: 'આ તમે પાછો લઈ જાઓ. આ માણસને આપણા 'મિશન'નું જ્ઞાન નથી.'

'અરે આપણે તો માહતર! ધોરિયો આવશે ત્યાં પાણી પી લેહું. પછી કુંજાનું હું કામ? ન્યાં ક્યાં હજી એવો ઉનાળો બેઠો છે?'

પોટલું, બેગ, દફતર, સોટી, પાનપેટી, એમ સઘળું ગોઠવી, મીઠારામ વહીવટદારની પેઠે બેઠા. ને જરાક ઠાઠમાઠ લાગે માટે પાનપેટી કાઢી, પાન બનાવવા લાગ્યા. ઉકો બોલ્યો, 'એક પાંદડું મને ય દેજો માહતર! રાતું મોં હારૂં લાગે છે માળુ—મેં તો એક દી ખાધું'તું, તમને હાંભરે છે? કેમ વળી, કનુભાના વિવામાં, તમેય અમારી હારે જ હતાને, ગાદલા ગોદડાં ગણવામાં—આ ઈને પાંચ છ વરહ થ્યાં, ત્યાં આજ તમારી પાહે પાછું પાંદડું દીઠું!'

મીઠારામને આસિસ્ટંટો ને છોકરાંઓની હાજરી માનહાનિ કરનારી લાગી. એટલે તેમને જવાની રજા આપી. તેમણે જરાક તપીને ઉકાને કહ્યું:

'અલ્યા તું કેવો છે?'

'કેમ વળી કાવો તે? સગર!'

'કાંઇ માણસ બાણસ જુએ છે ખરો કે ભરડ્યે જ રાખે છે?'

'કીમ માણહ નંઇ ઓળખતા હઈ? એમ તો મેં ય દરબારી વેઠ વરહોવરહ કરી છે હો! વહીવટદાર ફોજદારને ય લઇ ગ્યો છું ને! માણહ ન ઓળખં'ઇ ઇમ કાંઈ હોય?'

'તો તું મને શું ધારે છે?'

'કેમ વળી? તમને હું ધારે? તમે માહતર—છોકરાં ભણાવો—ઇમાં બીજું હું ધારવું'તું?'

'ના ના, મૂરખ! હવે હું ઇન્સ્પેક્ટર છું—ઇન્સ્પેક્ટર સમજ્યો?'

'પુલીસના?'

'ના-ના—પરીક્ષાનો સાહેબ!'

'હંહં—છોકરાંવને તપાહનારવાળા—ઇવા તો ઘણાય સા'બ આવે છે!'

'તો પછી? ઇ હોદ્દો તારી નજરમાં કાંઈ નહિ એમ?'

ઉકો કાંઈક સમજ્યો. એ બોલ્યો: 'અરે એવું હોય માબાપ! તમે તો ગરુને ઠેકાણે. તમે શીધો. આપવા જોગ. એવું હોય માબાપ!'

મીઠારામને એક અફસોસ તો રહી ગયો કે સાળું, ખાસ ખાખી પોલીસ કપડું મંગાવીને મેં ઇન્સ્પેક્ટર થતાં જ હાફકોટ કરાવ્યો, ને એમાં બટન પણ મોટાં પિત્તળનાં નખાવ્યાં, તો'ય મારો બેટો, આ કણબો હજી મને 'માહતર'માં જ ગણે છે. એમણે છેવટે એ જંગલી સાથે સંભાષણ બંધ કરવા, એક છાપું કાઢ્યું. છાપું અંગ્રેજી હતું ને પોતે અંગ્રેજી ભણ્યા ન હતા. એટલે જાહેરખબરનાં ચિત્રો જોવા લાગ્યા.

ત્યાં ઉકાએ ગાડું હાંક્યું ને પૂછ્યું: 'આ તો પરદેશી અફસર લાગે છે!'

'એમાં તને ભૂતને શી સમજ પડે?' મીઠારામે છેવટે ઘા મારવાની તક મળતાં તે આનંદપૂર્વક વધાવી લીધી.

'હા બાપુ! ઇ તો હાચું! અમારું વરણ તો ભોથું કે'વાય! તમ જેવા કોઈ બે અફસર હમજાવે તો હમજાઈં!'

'તું એમાં કાંઇ સમજે તેમ નથી—તને કહ્યું તો ખરું!'

'હા બાપુ!'

ગાડાખેડુ શાંત થઇ ગયો ને ગાડું ચાલવા લાગ્યું.

પણ ગાભો ભીનો હશે—ને ઉકાએ ફેરવ્યો હતો છતાં એની નૈસર્ગિક સુગંધ તો હજી છૂટતી હતી— એટલે મીઠારામ કાંઈક કચવાતા મને એક બાજુ તરીને બેઠા. ગાડાખેડુ શાંત થયો—પણ એના બળદની જોડ—એ પણ બેસનારો સમજતા હોય તેમ 'ગોરી ધીમે ચલો!' વાળું ગાયન રમરતી ચાલી રહી.

એમ કરતાં તો સાંજ પડી. કોઇ ગામ તો હજી આવ્યું નહિ. ખરી રીતે હવે કોઇ ગામ દેખાવું;

જોઇએ. પણ બળદની ચાલ ઘણી ધીમી હતી.

'અલ્યા કોઈ ગામ હજી કેમ આવતું નથી?' ઉંઘમાંથી જાગતો તેમ ગાડાખેડુ બોલ્યો.

'હમણાં ભડકવું આવશે તમારે ભડકવા જાવું છે કે ઝાંસાવદર?'

'તને કહ્યું તો ખરું કે ભડકવા જાવાનું છેઃ ત્યાં 'એન્યુઅલ ઇન્સ્પેક્શન' છે સમજ્યો?'

'તંઇ બેહો તમતારે નિરાંતે અંધારું થયે ભડકવામાં પેસી જાશું ઊલટું તમારે તો હારું. મફતનું અજવાળું હોય તો છોકરાવ હુરિયો કરે!'

'તું ગમાર લાગે છે અલ્યા!' મીઠારામ તપી ગયા.

ગાડાખેડુને પણ જરાક ચડી ગઇ. પણ તે આંખો મીંચીને હો હો-કરતો બેઠો રહ્યો એટલામાં બળદ ભડકવાનો ચીલો છોડી ઝાંસાવદરને ચીલે ચડી ગયા. ગાડું ચાલવા માંડ્યું.

અંધારું થઈ ગયું. પણ કોઇ ગામ જ દેખાણું નહિ.

માસ્તર મીઠારામ ઘણા ઊંચા નીચા થાય પણ ગાડાખેડુ માથાનો મળેલો એક હોંકારો કરે ને પાછો ઝોકે ચડી જાય. એને મનમાં એક વાતની ધરપત હતી. એના ગાડામાં કોઇ અમલદાર બેઠો ન હતો કે એને વાંધો આવે!

ગાડું તો એમ ને એમ ચાલતું રહ્યું. અરધી રાત ગઇ હોય એમ જણાયું. પણ હજી કોઈ ગામ જ આવ્યું નહિ.

મીઠારામ તો અકળાવા માંડ્યા પણ હવે થાય શું? આંહીં તો સીમ હતી. બહુ રોફ છાંટવા જાય તો ગાડાખેડુ રખડાવે. એ બોલ્યા ચાલ્યા વિના બેઠા જ રહ્યા!

'અલ્યા! તારું નામ શું?' છેવટે એમણે ગાડાખેડુ સાથે વાત શરૂ કરી.

પણ ગાડાખેડૂએ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ. એને માસ્તરનો સવાલ છોકરા જેવો લાગ્યો.

ફરીવાર પૂછ્યું ત્યારે આંખો ચોળતો ગાડાખેડુ બોલ્યોઃ 'મારાં નામ તો સાત કે આઠ છે. એમાંથી તમારે ક્યા નામનું કામ છે?'

'તારા પોતાનું નામનું!'

'તો મારું નામ ભગો વેકરિયો. કોક વળી ઝાંબરિયો ય કહે છે. ભગો કાણો એવું ય બોલાય છે એમ તો મોટો ભગો પણ છે. પાદરવાળો ભગો. ભગો ટીલાળો. ભગો ભગત. ઘણાંય નામ છે.'

'પણ ભગત! હજી ભડકવા કેમ ન આવ્યું? અરધી રાત તો થઇ ગઈ!'

'અરધી રાત હોય? એમ, તો હમણાં પ્રાગડ વાશે!'

'હું!'

'આ હરણ્યું જુવોને!'

માસ્તર મીઠારામને તો હરણ્યું શું એ કાંઈ કવિતપાઠમાં આવેલું નહિ એટલે ગતાગમ શાની હોય? પણ એટલામાં તો એમણે કૂકડાનો અવાજ સાંભળ્યો એટલે ભડકવું પાસે લાગ્યું. બોલ્યા વિના બેઠા રહ્યા.

ગાડું પણ ચાલતું રહ્યું.

મો સૂજણું થવા આવ્યું ઝાડ ઝાંખાં ઝાંખા દેખાવા લાગ્યાં. એક વડ દેખાયો પણ ઓહતારીની આ શું!

મીઠારામ તો આંખો ફાડીને જોઈ જ રહ્યા. વડલા નીચે વજેરામ આસિસ્ટંટ હાથમાં લોટો લઈને કોનું ગાડું આવી રહ્યું છે. એ જોવા માટે ઊભો હતો.

મીઠારામને હસવું કે રડવું એ કાંઇ સમજણ પડી નહિ. રાત આખી ફરી ફરીને ગાડું, સાંજે જ્યાંથી નીકળ્યું હતું ત્યાં જ, પાછું આવીને ઊભું હતું! અને એની આ ફજેતી જોવા માટે આસિસ્ટંટ વજેરામ પણ ત્યાં હાજર હતો!

'કેમ સાહેબ, રાતે જ પતાવી દીધું?'

'અરે રાતે શું પતાવે! માહતર ઘોરતા રયા ને

હું ય ઝોકે ગયો અને આ બળદ ચકરાવે ચડી ગયા. પાછું ફરી ફરીને હતા ત્યાં જ આવીને ઊભા ! હવે, હવે શું કરવું છે !'

મીઠારામે બોલ્યા વિના જ ચામડાની બેગ ને પાનપેટી ઉપાડી લીધાં. લાકડી વજેરામે લીધી.

ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ડિસ્ટ્રિક્ટ ફરીને આવી ગયા. હવે તો બોલ્યા વિના જ ઘેર પહોંચી જવા માગતા હતા.

પણ જેને આક તો નામ હતાં, એ ભગો ભગત ટીલાળો કાંઈ હવે છાનો રહે ?

બે ચાર છોકરાં ગામનાં, પાદર નીકળ્યાં હતાં એમને હાકલ મારી: 'અલ્યા છોકરાંવ ! માહતરને રાત આખીનો ઉજાગરો છે, તે બે'ક ઓઠા રીડિયો કરજો ! એમ કહીને વાત કરી ને છોકરાંવ તો હસી હસીને ઉંધાં વળી ગયાં. એ ય મીઠારામની પાછળ ચાલ્યાં. મીઠારામ ને વજેરામના પાછળ બે મિનિટમાં તો એક નાનું સરખું ટોળું દેખાયું. અત્યારના પો'રમાં આટલાં આકડસ માણસ આવડા નાનકડા ગામડામાં નીકળે એ તો મહાન ચમત્કાર ગણાય. એટલે કાંઈક નવા જૂની થઈ છે એમ જાણીને ગામનો વાણંદ પણ પાછળ હાલ્યો. એક બે વેપારી ભળ્યા. લોટે જવા નીકળેલા સૌ માસ્તરની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

પણ મીઠારામને તો આઈ ગઈ હતી. હજી તો ગઈકાલે એણે આ ઇન્સ્પેક્ટરી હોદ્દા વિષે કૈંક સ્વપ્ન સેવ્યાં હશે. ને વહુ પાસે રોફ માર્યો હતો, ત્યાં તો આજે આ દશા ! એમ ને એમ સૌ ઘેર આવ્યાં. ત્યાં ઘેર પણ મીઠારામની વહુએ ખંભાતી વળગાડ્યું હતું !

મીઠારામને હવે સાંભર્યું કે પોતે લાડુ જમીને જ સાંજે આવશે એમ વાતચાતમાં વહુને કહી દીધું હતું એટલે એ વાતને અક્ષરશઃ ખરી માની એ પણ આઘાંપાછાં થઈ ગયાં હતાં !

હવે શું થાય ?

છેવટે વજેરામ આસિસ્ટંટને ત્યાં દાતણ કરવા માટે મીઠારામ ઇન્સ્પેક્ટર ઊપડ્યા !

❋

'અનપાર્લમેન્ટરી'

ધારાસભામાં જે અશિષ્ટ ગણાય અને ન ઉચ્ચારી શકાય તેવા ૩૦૦-૪૦૦ 'અનપાર્લામેન્ટરી' શબ્દોની એક યાદી મદ્રાસ ધારાસભાના પ્રમુખે સભ્યોની જાણ માટે તૈયાર કરી છે.

❋

મોટરગાડી

અમેરિકાનાં મોટર બનાવનારાં કારખાનાં ૧૯૪૭ દરમિયાન ૩૬ લાખ મોટરગાડીઓ અને ૧૧ લાખ મોટરબસ તેમ જ ખટારાઓ બનાવશે. એમાંથી ૧,૪૮,૦૦૦ મોટરગાડીઓની અને ૧,૮૬,૦૦૦ ખટારાઓની પરદેશોમાં નિકાસ થશે.

શ્રીમંત નાનાસાહેબ

વિજયશંકર મંછારામ ભટ્ટ

આ મહાવાદની પાસે જેમ આબુ હવાખાવાનું સ્થળ છે તેવી રીતે મુંબઈ પાસે માથેરાનની ટેકરી હવાખાવાનું સ્થાન છે. સૃષ્ટિસૌન્દર્યનું અનોખું દર્શન આ જગાએ જોવાનું મળે છે. એક ટોચ ઉપરથી નીચે પથરાયેલો આખોયે વિસ્તાર એવો રમ્ય અને ભવ્ય લાગે છે કે, તે ટોચને અંગ્રેજીમાં 'પેનોરમા પોઈન્ટ' (Panorama Point) નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આવા રમ્ય અને આલ્હાદક વિસ્તારમાં વેણું નામનું ગામ વસેલું તેમાં જૂનાં અને જાણીતાં કુટુંબોમાં માધવરાવ નારાયણ ભટ્ટનું નામ તરી આવતું. માધવરાવની પત્નીનું નામ ગંગાબાઈ. પતિપત્ની ગરીબ આનંદી જીવન જીવી રહ્યાં હતાં. ૧૮૨૪ના અરસામાં ગંગાબાઈએ એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો. આ બાળક ભવિષ્યમાં બાજીરાવનો દત્તકપુત્ર બની નાનાસાહેબને નામે પંકાયો. આજ એ નાનાસાહેબ જેને અંગ્રેજો લોહીતરસ્યા આદમી તરીકે ઓળખાવે છે. આજ એ નાનાસાહેબ જેને એક હિન્દી લેખકે અશ્વત્થામાની સાથે સરખાવ્યો છે! એના જીવનપ્રસંગોની કંઈક ઝાંખી કરીએ.

છેલ્લો બાજીરાવ પેશ્વા ૧૮૧૮ની સાલમાં અંગ્રેજોને શરણે આવ્યા બાદ તેને વાર્ષિક આઠ લાખ રૂપિયાનું વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવ્યું અને કાનપુરથી બાર માઈલ દૂર આવેલા બ્રહ્માવર્તની જાગીર પણ આપવામાં આવી. આ સ્થળે તે પોતાના પરિચારકો અને આશ્રિતો સાથે આવી વસ્યો અને કંપની સરકારનો ઋણી બની સરકારને સહાય કરવાની ફરજ સમજી અનેક પ્રસંગે મદદ કરતો રહ્યો. ઘણાં કુટુંબો...બાજીરાવ સાથે બ્રહ્માવર્ત આવીને વસેલાં તેમાં નાનાસાહેબના પિતા માધવરાવ ભટ્ટ પણ હતા. બાજીરાવ અપુત્ર હોવાથી એણે માધવરાવ ભટ્ટના પુત્ર ધોન્ડુપન્ત ઉર્ફે નાનાસાહેબને દત્તક લીધો.

બાજીરાવે એક વીલ કરીને નાનાસાહેબને પોતાનો વારસ બનાવેલો અને કંપની સરકારને પણ અરજ કરેલી કે, તેના તમામ હક નાનાસાહેબને વારસામાં મળે. સરકારે આ વિષે કાંઈ સ્પષ્ટ જવાબ આપેલો નહિ એટલે ૧૮૫૧ની સાલમાં જ્યારે બાજીરાવનું મૃત્યું થયું બાદ વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું. બાજીરાવે શરણે આવ્યા બાદ તેના મરણપર્યંત વફાદારી અને નેકદીલીભર્યું વર્તન દાખવ્યું હતું એ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. અંગ્રેજો જ્યારે અફઘાનિસ્તાનમાં આખડી પડયા ત્યારે તેણે પોતાના પદરની રકમમાંથી પચાસ લાખ રૂપિયા જેટલી મોટી રકમની સરકારને લોન આપી હતી. વળી...શીખવિગ્રહ વેળાયે એક હજાર પાયદળ અને એક હજાર હયદળની મદદ બાજીરાવે જ કરી હતી. જેમ હિન્દી સિપાઈઓએ અંગ્રેજોને વફાદારીપૂર્વક મદદ કરી તેમ જ આ પેશ્વાએ તન, મન અને ધનથી અંગ્રેજની સેવા કરી, તેમનું શુભ ઈચ્છયું, અને કારમી કટોકટીની વેળાએ સ્વદેશનું સત્યાનાશ વાળવામાં સહાયભૂત બન્યો. આમ છતાં તેના મરણ બાદ વર્ષાસન બંધ કરવામાં આવ્યું.

નાનાસાહેબે પણ અંગ્રેજોની સાથે સારો વ્યવહાર જાળવી રાખ્યો હતો. એ અંગ્રેજીથી બિલકુલ અજાણ્યુ હતો છતાં એક ખાસ અંગ્રેજને રોકી તે દેશપરદેશના સમાચારથી વાકેફ રહેતો હતો. અંગ્રેજોને તે અવારનવાર મિજબાનીઓ આપતો અને તેની ખ્યાતિ એક સજ્જન તથા સદ્‌ગૃહસ્થ તરીકે ફેલાયેલી હતી. બાજીરાવના મરણ સમયે તેનું વય સત્તાવીસ વરસનું હતું. રાજદરબારમાં દેખાઇ આવતા કોઈ દુર્ગુણો તેનામાં નહોતા. તેની રીતભાત તથા વર્તન શુદ્ધ હતાં. તેની ગણના શાન્ત અને ડોળવગરના સજ્જન તરીકેની હતી. વળી અંગ્રેજ કમિશ્નરની સલાહ—સૂચનાને તે માન આપતો હતો. રામચન્દ્રપન્ત, નામનો વિશ્વાસુ ગૃહસ્થ નાનાસાહેબની જાગીરની વ્યવસ્થા ઉપર હતો. નાનાસાહેબને તે સાચી સલાહ આપતો અને બધા આશ્રિતોને નિયમનમાં રાખતો. તેણે પણ નાનાસાહેબ માટે ખૂબ મહેનત કરી. બ્રહ્માવર્તના કમિશ્નરે પણ આ દલીલનું સમર્થન કરી રિપોર્ટ કર્યો પણ ઉપરીઅધિકારીએ.એ આ અરજ નામંજૂર કરી.

આમ હિન્દી અધિકારીઓએ તેની અરજનો અસ્વીકાર કરવાથી નાનાસાહેબે કંપનીનાં ડાયરેકટરોને

વિલાયત એક અરજે ગુજારી. બાજીરાવની હયાતીમાં આવી અરજ કરવાનું વિચારાયલું અને રામચન્દ્ર પન્તના દીકરાને વિલાયત મોકલવાનું ઠરેલું પણ ખરું, પરંતુ કમિશ્નરે ના પાડવાથી આ વિચાર અમલમાં મૂકવાનું મોકૂફ રહેલું. આવી અરજ બાજીરાવના મૃત્યુ બાદ નાનાસાહેબે કરવાનું ઠરાવ્યું. આ અરજીમાં શુદ્ધ ન્યાય, (Equity) હકીકત અને કાયદાની દલીલો-નો સાગર.. ઠાલવવામાં આવ્યો છે; દાખલા દલીલોથી અરજીના મુદ્દાનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે; નૈતિક ધોરણોની યાદી તાજી કરવામાં અવી છે; આમ છતાં અંગ્રેજોની ન્યાયબુદ્ધિને સ્પર્શે એ હેતુથી સમગ્ર દૃષ્ટિ આવરી લેતી અરજનો અંજામ ફરણ આવ્યો. નાનાસાહેબનો વકીલ આઝીમુલ્લાખાન વિલાયત પહોંચ્યો. તે અરસામાં નાનાસાહેબની અરજ નામંજૂર કરી દેવામાં આવી હતી.

આઝીમુલ્લાખાન વિલાયતથી યુરોપની મુસાફરીએ ઊપડ્યો અને નાનાસાહેબે અંગ્રેજોની ન્યાયબુદ્ધિમાં રહ્યોસહ્યો વિશ્વાસ ગુમાવ્યો. જે નાનાસાહેબ અંગ્રેજો તરફ સદ્‌ભાવની દૃષ્ટિએ જોઇ રહ્યો હતો તે હવે તેમને પોતાના ભયંકર શત્રુઓ લેખવા લાગ્યો. તેની મનોવૃત્તિએ પલટો ખાધો છતાં તેના બાહ્યવર્તનમાં કોઈ ફરક પડ્યો નહિ અંગ્રેજ સ્ત્રી–પુરુષોની મહેમાનગતિ કરવાની તેની જૂની રીતરસમ ચાલુ રહી.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો પણ મુક્તકંઠે સ્વીકારે છે કે, કાનપુરથી કંટાળેલા અંગ્રેજો બ્રહ્માવર્ત જઇ નાનાસાહેબના મહેમાન બનતા અને તેમને શાલદુશાલાની અનેક ભેટો વિદાય વેળાએ નાનાસાહેબ આપતો. અંગ્રેજો તરફ રાજ કરતી પ્રજા તરીકે તેને અણગમો આવ્યો હતો, છતાં વ્યક્તિઓ તરફનું તેનું વર્તન બદલાયું ન હતું. વ્યક્તિગત અંગ્રેજોનો તિરસ્કાર કરવાનું તેના ઉમદા દિલને યોગ્ય લાગ્યું નહોતું.

અંગ્રેજોએ નાનાસાહેબનાં કરેલાં વર્ણનો તેની સાહ્યબીની સાખ પૂરે છે. તે શરીરે સ્થૂળ હતો એમ જાણવામાં આવ્યું છે. કમિશ્નરની સૂચનાઓને તે ઘટતું માન આપતો એમ આપણે જોયું છે. આમ છતાં પછીનાં વર્ણનોમાં તે લોહીતરસ્યો હતો, અંગ્રેજ સ્ત્રી–પુરુષોની કારમી કતલ કરવામાં શૂરો હતો, વચનભંગી હતો વગેરે અનેક પ્રકારના આક્ષેપો કરી એના નામને કલંકિત કરવામાં આવ્યું છે. સારીયે અંગ્રેજ પ્રજાના રોષનો ભોગ એ બન્યો છે અને હિન્દના ઇતિહાસમાં જો કોઈ અત્યંત ક્રૂર, ઘાતકી, બેઇમાન નરરાક્ષસ હોય તો તે નાનાસાહેબ છે એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વળી આ ઉપરાંત કહેવાતી નાનાસાહેબે યોજેલી હત્યાને ટપી જાય એવી કારમી કતલો અંગ્રેજોએ આદરી છે. આ આખું યે પ્રકરણ અતિશય દુઃખદ છે.

ઇતિહાસને નિહાળવાની જો કોઈ તટસ્થ દૃષ્ટિ હોય તો નાનાસાહેબના પ્રતિસ્પર્ધી અંગ્રેજોએ કરેલા કુકર્મોને ત્રાજવામાં મૂકવાં જોઇએ. આ માટે નિષ્પક્ષ અભ્યાસની જરૂર ઊભી થાય છે. હિન્દે અત્યાર સુધી એકતરફી ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો છે. આમ છતાં આ એકતરફી...પુસ્તકોમાંથી પણ નાનાસાહેબનું સદ્‌વર્તન તરી આવે છે.

જો નાનાસાહેબ ૧૮૫૭ના બળવા બાદ અંગ્રેજોને હાથ પડ્યો હોત તો અવશ્ય એના બૂરા હાલ થાત. એના ઉપર શા શા સિતમો ગૂજરત તેની કલ્પના પણ થઇ શકતી નથી; કારણ કે, અંગ્રેજો તેને અંગ્રેજ સ્ત્રી–પુરુષોના જલ્લાદ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા હતા. તેને સદ્‌ભાગ્યે તે લખનૌની બેગમના મુલકમાં નાસી છૂટ્યો અને ત્યાંથી નેપાળના રાજ્યમાં છૂપા વેશે ફરવા લાગ્યો. આ જ ભૂમિમાં ફરતો આખ-ડતો તે તાવનો ભોગ બન્યો અને જંગલમાં મૃત્યુ પામ્યો એવી માહિતી સાંપડે છે.

આમ તેનું જીવન એ જ એનું સાચું સ્મારક બન્યું છે. જે અંગ્રેજોએ અનેક કારમા કૃત્યો કરી હિન્દી ધનસંપત્તિ લૂંટી છે, હિન્દી ગામો સળગાવી મૂક્યાં છે, ક્રૂર અને અમાનુષી હત્યાઓ કરી છે અથવા કરવામાં સાથ આપ્યો છે તેમનાં સ્મારકો પરાધીન હિન્દમાં સ્થળે સ્થળે જોવા મળે છે; જ્યારે નાનાસાહેબનું નામનિશાન શોધ્યું જડતું નથી, હિન્દી બાળકો એને લોહીતરસ્યા આદમી તરીકે ઓળખે છે!

સ્વતંત્ર હિન્દ જ નાનાસાહેબને ન્યાય આપી તેનું સાચું સ્મારક કરી શકશે.

❋

દીવાસળી

અનુવાદક : નગીનદાસ પારેખ

સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના પ્રવાસ દરમિયાન હેનરી લેતાંગ જે દિવસે સાંજે ઝુરીચ પહોંચ્યો તે દિવસે જ ત્રણ સેકંડમાં માણસને માથે આવી શકે એવી ભયંકરમાં ભયંકર આફતમાં તે સપડાઈ ગયો.

હેનરી લેતાંગ સાંજની ગાડીએ ઝુરીચ પહોંચ્યો. તે ગાડીમાં બેસીને પોતાની હોટલમાં ગયો. ખૂબ આરામથી પ્રવાસ કરી શકે એટલો સાધનસંપન્ન હોઈ, ગાઇડબુકોમાં જેને સુવ્યવસ્થિત–સુસંચાલિત અને સારા માણસોને રહેવાલાયક તરીકે વર્ણવે છે એવી એક હોટેલ તેણે પસંદ કરી હતી. તેણે નીચે ભોજન કરી લીધું; પછી રેલ્વેની મુસાફરીનો થાક જણાતાં તે ઉપર પોતાની ઓરડીએ ગયો, અને ઊંઘ નહોતી આવતી છતાં સૂઈ રહ્યો. બિછાનું ખૂબ સુખદ હતું.

હેનરી લેતાંગ બીજા અનેક માણસોના જેવો જ હતો. બેશક તે ઝુરીચ આવ્યો તો હતો શહેર જોવા, અને ત્યાં પહોંચ્યો તે પહેલાં તો તેના કુતૂહલનો પાર ન હતો. પણ જે સાંજે માણસ કોઈ ગામ પહોંચે છે, તે સાંજે તો તેના પ્રત્યેની લાગણી બુઠ્ઠી બની જાય છે, અથવા કુતૂહલને સંતોષવાને પૂરતો સમય હોય છે એટલે તે લાગણી શાંત થઇ જાય છે, અને આખો વખત તે શહેરનું અસ્તિત્વ રહે એટલી જ ઇચ્છા રાખે છે. હેનરી લેતાંગ ઝુરીચમાં એક બિછાનામાં પડ્યો હતો; તેના ઓરડામાં જે વીજળીનો દીવો બળતો હતો તે ઝુરીચના ઓરડાનો વીજળીનો દીવો હતો. તેણે પોતાની સિગારેટની ડબ્બી બિછાના પાસેના ટેબલ ઉપર મૂકી હતી, તેમાંથી તેણે એક સિગારેટ કાઢી, મોમાં ઘાલી : તે ઝુરીચમાં એ સિગારેટ પીવાનો હતો, એટલું એને મન બસ હતું.

સિગારેટ સળગાવ્યા પછી, એણે હજી હમણાં જ દીવાસળી ફેંકી દીધી હતી, એવામાં એકાએક એને ચિંતા થવા લાગી, અથવા તો એનો અંતરાત્મા ડંખવા લાગ્યો. આ સળગતી દીવાસળી જાજમ ઉપર પડે તો આગ ન લાગે? હેનરી લેતાંગ નીચો વળ્યો; એણે જોયું એ સારું કર્યું : ખરેખર જ દીવાસળી હજી હોલવાઇ નહોતી. તે ઊભો થઈને તેને કચડી નાખવા સ્લીપર પહેરવા જતો હતો, ત્યાં તો અચાનક કોઈ ક્રૂર આવશ્યકતાથી (Brutally) તેને એ કરવાની જરૂર જ ન રહી.

ચોખ્ખું દેખી શકાય એ રીતે, ચાર આંગળા અને અંગૂઠાનો પંજો બિછાના તળે છુપાયલો હતો તે બહાર આવ્યો, ઊંચો થયો અને પછી હેઠે પાચો અને તેણે દીવાસળીને દબાવીને તેની જ્યોતને હોલવી નાંખી.

પહેલાં તો આપણી આંખોએ જે બતાવ્યું હોય છે, તે જ મગજ ગ્રહણ કરે છે. હેનરી લેતાંગને પહેલ-વહેલો જે વિચાર આવ્યો તે ક્ષણ પૂર્વે એણે જે ક્રિયા થતી જોઈ હતી તેને લગતો હતો. જ્યારે આપણે કોઇ સળગતી વસ્તુ ઉપર હાથ મૂકીએ છીએ ત્યારે દાઝવાનો ભય રહે છે. એ હાથના માલિકે દાઝતાં બચવા માટે શી યુક્તિ કરી હશે? હેનરી લેતાંગે મનમાં મનમાં વિચાર કર્યો કે અલબત, એ માણસે થૂંક વડે પોતાની આંગળીઓ ભીની કરી હશે.

ઘણે ભાગે આ પછી જ—આટલો વિચાર કરતાં એને લાગ્યો એટલો વખત વહી ગયા પછી જ હેનરી લેતાંગને સૂઝ્યું : 'મારા બિછાના તળે કોઈ માણસ છે! મને મારીને લૂંટી લેવા માટે હું ઊંઘી જાઉં તેની તે રાહ જુએ છે!'

ત્યાર પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક શબ્દે તેને આ વિચાર આવ્યો :

'હું ઊંઘી જાઉં ત્યાંસુધી તે સંતાઇ રહેશે અને પછી મને મારી નાખશે અને લૂંટી લેશે.' જ્યારે તેણે આ વિચારનો એકેએક શબ્દ સમજી લીધો, તોળી જોયો, અને અમુક રીતે સ્પર્શી જોયો ત્યાર પછી તેને બીજો કોઇ વિચાર જ આવી શક્યો નહિ. તેના બધા જ વિચારો ઊડી ગયા અને ભયંકર શાંતિએ ખંડમાં એકાએક પ્રવેશ કર્યો અને આખા ખંડને વ્યાપી લીધો, તથા પોતાનો લાગ આવે તેની રાહ

જોઇને બિછાના નીચે ભરાઇ રહેનાર કરતાં પણ વધારે ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. હેનરી લેતાંગને માથે ઘા કર્યો હોય એવી એ શાંતિની અસર થઇ. જાણે લાંબી ઊંઘમાંથી ઊઠયો હોય એમ તેને લાગ્યું. તે ઘણા વખતથી ભૂલી ગયો હતો તે વાત તેને યાદ આવી. તે મનમાં મનમાં બોલ્યો:

'અરે હટ, વખત થઇ ગયો, હું તો ભૂલી જ ગયો હતો કે મારે એક દિવસ મરવાનું છે.'

અને જ્યારે એણે થૂંક ગળે ઉતાર્યું ત્યારે તેના ભયંકર સ્વાદથી તે નવાઇ પામી ગયો અને તેને લાગ્યું કે આ સ્વાદ તો સદાને માટે મારા ગળામાં રહી જવાનો.

'આજે રાત્રે મારું ખૂન થવાનું.'

કેમ જાણે તેના પોતાના મડદાનો સ્વાદ અત્યારમાં જ તેના મોંમાં ન આવ્યો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેનાથી એ ન સહેવાયું.

કોઇક વાર, ધીમેથી, ધ્યાન ન ખેંચાય એ રીતે, અવાજ થશે તો કોણ જાણે શુંનું શું થઇ જશે એવી બીકમાં, પોતાથી બને એટલી બધી સાવચેતી લઇને તેણે પોતાની ડોક ઉપર માથું ફેરવ્યું, અને ઓરડામાં ચોરેકોર ઉત્સુક દૃષ્ટિ નાખી, બધું રાચરચીલું જોઇ લીધું. એક રસોડાનું ટેબલ હતું, એને એ ઓળખી ન શકયો, એક કપડાં રાખવાનું કબાટ હતું, અને એક ટેબલ હતું, થોડી ખુરશીઓ હતી. તે એણે ગણી જોઈ તો ચાર થઇ, એક સોફો હતો તે તો એણે લગભગ જોયો જ નહિ. પણ એક પણ રાચરચીલું એને કામ આવે એવું ન નીકળ્યું.

જે થવાનું હશે તે થશે એ વિચારને હડાવીને ઊંચ નિરાશા વ્યાપી રહી અને એટલામાં તો પૂરી દસ મિનિટ વિતી ગઇ. ભલા ભગવાન! એને જ માથે આ સંકટ શા માટે આવ્યું? એ આજ ક્ષણે ઝુરીચ શું કરવા આવ્યો? પોતાના સ્વિટ્ઝર્લાંડના પ્રવાસમાં ખલેલ પડયા વગર તે અત્યારે બાસલ, કે જીનિવા, કે સ્કાફહાઉસેન જઈ શકયો હોત. અને એ શહેરોમાં કંઇ આફત આવવાની નહોતી. જીવન જ મહત્તાની મૂર્તિ છે. તે આ જ ઓરડામાં શું કરવા આવ્યો? તે પાસેના ઓરડામાં જઇ શકયો હોત. બીજું કંઇ નહિ તો સૂતાં પહેલાં બિછાના નીચે એક નજર નાખવાનું એને કેમ નહિ સૂઝયું હોય?

"આહ! મેં ત્યારે બાફી માર્યું!" તે મનમાં ને મનમાં બોલ્યો.

તે પોતાની સામે યથાશકય ઝઘડયો. સૌની પહેલાં, પોતાના બચાવમાં તેને કેવળ એક જ વિચાર સૂઝયો, જે ભૂલનો ભોગ બનીને મરનાર દરેક માણસને સૂઝે છે.

'પણ મેં કંઇ જ કર્યું નથી,' તેને મનમાં ને મનમાં બૂમ પાડી ઊઠવાનું મન થયું. કારણ, આપણા દરેકના મનમાં મૃત્યુનો ખ્યાલ સજાના ખ્યાલની સાથે એવી તો દૃઢ રીતે જડાઇ ગયેલો છે કે આપણે એને છૂટો પાડી જ શકતા નથી.

ના. એણે કશું જ કર્યું નહોતું. એ નિર્દોષ હતો. એને પોતાની નિર્દોષતાની સંપૂર્ણતા અને ગંભીરતાનો અનુભવ થયો. વળી તે બહુ ભલો માણસ હતો. એટલો બધો ભલો કે જે ચોર એના બિછાના નીચે લપાઈને એનું આટલું બધું બૂરું તાકતો હતો તેના પ્રત્યે એને ગુસ્સો પણ ચડયો નહોતો. ખરેખર, એના ઉપર એ ગુસ્સો થઈ શકત. પણ, અલબત્ત, એને બૂમ પાડીને તેને કહેવાનું મન થયું:

'જેને તું મારવા તૈયાર થયો છે, તે તો હું હેનરી લેતાંગ છું! તું ભૂલ કરે છે, મારા જેવા માણસને તે કોઇ મારતું હશે!'

તેને એમ લાગ્યું કે એની સાથે દોસ્તી પણ કરી શકાય. પૈસાને અભાવે જ લોકો ગુના કરતા થઈ જાય છે. હેનરી લેતાંગ પાસે પૈસા હતા. તેને પેલા માણસને એમ કહેવાનો વિચાર આવ્યો કે,

'સાંભળ! મને ખબર છે કે તું મારા બિછાના તળે છે. તું મને કંઇ ઈજા ન કરે તો હું તને મારી પાસે જે કંઇ છે તે બધું આપી દઇશ. હું તને એથી પણ વધારે આપીશ. હું કોણ છું એની તને ખબર નથી; તને ખબર નથી કે શું કરી શકું એમ છું. મારી પાસે છે એટલાથી જો તને સંતોષ ન થતો

હોય તો આમ જો: હું તને વચન આપું છું : હું પાછો પારીસ જઈશ, અને એકવાર ત્યાં પહોંચ્યો એટલે તું કહેશે એટલી રકમ તને મોકલી આપીશ.'

ગરીબ કોમરેડ બિછાના તળે ભરાઈ બેઠો હતો ! હેનરી લેતાંગની તેના ઉપર ગુસ્સે થવાની હિંમત ચાલી નહિ–રખેને તે ક્રોધે ભરાયો તો ! ઊલટું, તેણે કશો અવાજ ન કર્યો અને દીવાસળી ઉપર હાથ મૂકવારૂપી શાંત ઇશારતથી જ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું એ બદલ તે તેનો ઋણી હતો.

પણ બીજી જ ક્ષણે કંઈક બન્યું. જેને આપણે બનાવ કહી શકીએ. હેનરી લેતાંગ પોતાના વિચારમાં ~ સુધી આવ્યો હતો ત્યાં અચાનક, તેણે આશા ન્ નહોતી રાખી એવી ક્ષણે, ઓચિંતી, અદમ્ય હૃદયની મમતાભરી દયાએ તેના અંતર ઉપર હુમલો કર્યો.

'મણ્યુ ક્યું'.

દયાએ તેણે તેને ગળેથી પકડ્યો, તેના ગોમાં પ્રવેશ કર્યો, જાણે વહેતી ન હોય એમ તેને લાગવા માંડ્યું, તે તેનાથી ભરાઈ ગયો. એ શી રીતે આવી તેની એને ખબરે ન પડી. તે માત્ર બૂમ પાડી ઊઠ્યો:

"ઓ ભગવાન ! હું બચી ગયો !"

સફળતાની ખાતરી કરવા માટે તેણે ખૂબ સમય લીધો, તેણે એકેએક વિગત નક્કી કરી; પોતાના પગલા ક્યાં મકવા તે જગ્યા પણ તેણે ચોક્કસ કરી. તેણે પોતાના મન સાથે એવો પણ વિચાર કર્યો કે મારે મારો ડાબો હાથ બિછાનાના પિત્તળના કટા ઉપર મૂકવો. બધું તૈયાર થઇ ગયું, કશાથી ડરવાની જરૂર નહોતી. હવે—

હેનરી લેતાંગ બેઠો થયો, અને સૌથી પહેલાં એકલા એકલા બબડવાની ટેવ હોય એવા માણસની નકલ કરવા લાગ્યો. તે એકલો એકલો જ બોલતો હતો, અલબત, પણ તે ખાસ એવી રીતે કે તેના ઓરડામાં સંતાયેલા બધા માણસો સાંભળી શકે. તે બોલ્યો:

'હું તે કેવો બેવકૂફ, મારી ચાવી તો હું બારણામાં જ મૂકી આવ્યો.'

તે ઊઠ્યો. કોઈએ ધસી આવીને તેનું ગળું પકડ્યું નહિ. પેલો બીજો માણસ જરૂર પોતાની જાતને અભિનંદન આપતો હશે કે પોતે એક ભયમાંથી બચી ગયો. તે પોતે જ્યારે ગુનો—ખૂન કરતો હોત તે જ વખતે કોઇ ચાવી ફેરવીને બારણું ખોલીને અંદર આવી પહોંચે એવું જોખમ એણે વહોર્યું હતું.

હેનરી લેતાંગે ઉતાવળ ન કરી, જેથી પેલાનું ધ્યાન ન ખેંચાય, તે બારણા સુધી ગયો: તેણે બારણું ઉઘાડ્યું. હાશ ! ચાવીનો કાને પડી છે ! તેણે એવી તો બૂમ પાડી ! તેનો અવાજ પણ કેવો બુલંદ હતો !

"દોડો–દોડો ! ખૂન ! દોડો ! જલદી !'

તે બૂમ પાડી રહે તે પહેલાં તો દસ માણસો તેની આસપાસ ભેગાં થઈ ગયા. તેણે જરૂર કરતાં વધારે બૂમ પાડી હતી.

તે લોકોએ બિછાના તળેથી પેલાને શોધી કાઢ્યો. તેઓએ તેને ઘસડીને બહાર કાઢવો પડ્યો, કારણ તે ચસકતો નહોતો. જ્યારે તે ઊભો થયો ત્યારે તેનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો હતો અને આંખો ચમકતી હતી. સ્ત્રીઓએ તેને માર માર્યો. હોટેલના માલિકે તેને પહેલાં કદી જોયો નહોતો. પોલીસોએ તેને હાથકડી પહેરાવી દીધી. જ્યારે તેઓ તેને લઈ ગયા, જ્યારે તે જેલખાનાને રસ્તે પડી ગયો હતો, ત્યારે પણ એકેએક માણસ ધ્રૂજતું હતું.

※

મૂરખા જાય છે મંદિરમાં
જૂઠા જાય છે કોર્ટમાં
માંદા જાય છે હસ્પિતાલમાં

રેશનિંગ અને વિજ્ઞાન

શ્રી. બંસી ગાંધી, बी. एससी.
પ્રોફે. જયંતીલાલ દ. ઓઝા, एम. एससी.
ડૉ. નરસિંહ મૂ શાહ, एम. एससी., पीएच. डी.

થોડાં વર્ષ ઉપરની વાત છે. બે બૈરાં ભેગાં મળે ત્યારે એક કહે અમે તો વાસીના જ ચોખા ખાઈએ અને બીજી કહે અમને તો જીરાસર જ માફક આવે. કોઈને બાસમતી માફક આવે, તો કોઈને કોલમ કે કમોદ. કમોદ ખાનારને મન દુનિયાના તમામ જાતના ચોખા નકામા. વાંસી ખાનારને કમોદ નકામી. ફલાણાને ત્યાં તો જીરાસરના ચોખા ખાય છે, મને તો એ જોવા ય ન ગમે. ખરેખર! જમાનો તો એવો જ હતો. ભાલના ઘઉં ખાનાર માળવી ઘઉંના સામું ય ન જુએ. વળી જોગજોગે કોઈ વાર વાપરવા પડે તો તેની તેને રોટલી વણતાં ન ફાવે, કે કણક પોચી કે કઠણ પડે, ઇ.

દુનિયામાં અનેક જાતના ઘઉં થાય છે, તે દરેકની કઈ કઈ સારી બનાવટો બને છે તે ગુજરાતનાં બૈરાંને રેશનિંગ વગર ન જ સમજાત. આજે તો કયા ઘઉંનો લોટ કેટકેટલું પાણી પીએ છે, તેની રોટલી વણતાં તેની કિનાર ન ભાંગે માટે કઈ કઈ સાવચેતી લેવી જોઈએ, એવું એવું ગુજરાતણ સહેજે સમજી લે છે. આજે ઘઉંની જાત તો ઠીક, પણ ક્યાં ક્યાં થાય છે, તે સુદ્ધાં શેરીનાં નાનાં છોકરાં ય જાણે છે. ભૂગોળમાં તો ઘણું ય વાંચેલું પણ પ્રત્યક્ષ નમૂના તો નહિ જ મળેલા. આજે તો ઑસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, પંજાબી, શરબતી, દાઉદખાની અને છેવટે તો તુર્કસ્તાની ઘઉં કે લોટનાં નમૂના ય મળી આવે. ભૂગોળમાં ઘઉંના ઉત્પાદક તરીકે તુર્કસ્તાનનું નામ જ ન મળે. ભૂગોળની એ ભૂલ રેશનિંગે જ ઉઘાડી પાડી. હજી યુક્રેનના ઘઉં બાકી રહ્યા છે. થોડી ધીરજ બાદ તે પણ આવી જશે, એવી આશા રાખવી અસ્થાને ન ગણાય.

ચોખાનું પણ તેવું જ છે. હાથછડના ચોખા ખવડાવવા રેશનિંગે કરેલો પ્રયત્ન સાચે જ સ્તુત્ય છે. અનેક 'જગદંબાની સ્વસ્તિ સાંભળીને પણ રેશનિંગ ખાતાએ કરેલા પ્રયત્નને હાર્દિક ધન્યવાદ ઘટે છે. કયા ચોખાને કેમ છડવા, કણકી પડે નહિ માટે કેટલા છડવા એ બધું ગુજરાતણને શીખવું પડ્યું છે. ગુજરાતનાં બૈરાં માથે એક દોષ છે. એ Adaptability—કેળવતા નથી એટલે કે તેઓ સંજોગોને અનુકુળ થઈ જાણતા નથી. કલકત્તામાં જાય કે કરાંચીમાં પણ એમના ખોરાક અને તેની બનાવટમાં ફેરફાર ન પડે. રેશનિંગ ખાતાએ એ દોષમાંથી ગુજરાતણને મુક્ત કરેલ છે. જુદાં જુદાં અનાજ અને તેમની બનાવટોનું વિજ્ઞાન સમજવાની દરેકને ફરજ પાડી છે.

પરંતુ હજી ઘણું બાકી છે. કપરા અનુભવે છણછણતા છણછણતા કે કાળા બજારમાંથી વસ્તુ લાવી પોતાનું રાંધી લેતા માણસો ઘણા છે. અમે ત્યાંથી અનાજ લાવી પૂરવું એ રેશનિંગખાતાં માટે પૂરતું નથી. રેશનિંગખાતું જાતે જ નિષ્ણાતો દ્વારા પ્રયત્ન કરી તમામ જાતના ઘઉં કે ચોખાની વાનગીઓ કેમ કેમ સારી બને, તે બનાવવા શું શું કરવું જોઈએ ઇ. ની તપાસ કરી વાનગીના નમૂના મૂકે તો એ ઇચ્છનીય ગણાય. વિશેષમાં નિશી રેસ્ટોરાં ઇ.માં તેવી વાનગીઓ પીરસાવવાનો આગ્રહ રાખી તેને લોકપ્રિય બનાવવા પણ પ્રયત્ન કરે. રેશનિંગખાતું જાતે જ એકાદ રેસ્ટોરાં ઉઘાડે તો? ઘઉં, બાજરી, જુવાર, જવ, તુર્કસ્તાની લોટ જે જે આવી પડે તેમાંથી લોકપ્રિય વાનગી બનાવડાવે તો? રેશનિંગખાતું તો ત્યારે જ દીપે કે તેનો એકાદ આવો રેસ્ટોરાં બીજાં તમામ રેસ્ટોરાંને હરીફાઈમાં પાછાં પાડી દે. પછીથી હોટલો કે રેસ્ટોરાંવાળાને કહેવાતી ઊંચી જાતના અનાજ માટે કાળા બજારમાંથી અનાજ લાવવું ન પડે. રેશનિંગના અનાજની વાનગીઓ બનાવવામાં નિષ્ણાત કારીગરોની ફોજ પણ એ ખાતું ઊભી કરે, અને જે જે પ્રદેશમાં તેવું અનાજ આપવાનું હોય ત્યાં એવી ફોજના સૈનિકો મોકલી પૂર્વભૂમિકા પહેલાં તૈયાર કરે. લોકોની એ જાતના અનાજ માટેની કૃત્રિમ માગ પણ ઊભી કરે. અને એકાદ નાટક—સિનેમાની જાહેરાતો જોઈને તેના આવવાની 'તારીખ માટે કેટલાંક માણસો તલપી રહે છે તેમ

જનતા પણ એ નવી જાતના અનાજ માટે તલપી રહે.

ઘઉં, ચોખા કે જાર–બાજરીના dietacticsના નિષ્ણાતોએ કરેલાં પૃથક્કરણના આંકડાઓના ટેબલોની નોંધ અહીંતહીં, વિજ્ઞાનને લગતા પ્રદર્શનો ઇ. માં મળે છે. પણ તે કયા જાતના ઘઉં કે બાજરી ઇ. નો નિર્દેશ તેમાં હોતો નથી. રેશનિંગખાતું જે જે જાતનું અનાજ આપવા માગે તેનું પૃથક્કરણ કરાવી તેમાં કેટકેટલી કઈ કઈ ચીજ છે તેના કોઠા દરેક રેશનિંગની દુકાનમાં ચોડાવે. વળી જનતાને નવી જાતનું અનાજ આપતાં કેટકેટલી કેલરી, પ્રોટેન, વીટામીન ઇ. ની ખોટ પડશે અને તે વગર રેશનિંગની કઈ કઈ ચીજોથી પૂરી શકાય તે પણ દુકાને દુકાને ચોડાવે. યુદ્ધના કપરા કાળમાં પણ તેમાં સંડોવાયેલા અન્ય દેશોએ પ્રજાકીય તંદુરસ્તી સાચવવા અને ટકાવી રાખવા આવું કામ કરેલું છે. હિંદમાં શા માટે એ ન થઈ શકે?

કસોટીની પરંપરા

જુદી જુદી ભૌતિક રાશિનું માપ કાઢવા જુદાં જુદાં એકમો શોધાયાં છે અને તે મુજબ માપનું કામ થાકી પડતું જાય છે. અનેક રાશિ માટેનાં માપ શોધવા વૈજ્ઞાનિકોએ ઠીક ઠીક જહેમત ઉઠાવી છે. પરંતુ ભૌતિક વિષયો ઉપરાંત 'માપણી'નું ક્ષેત્ર વધતું જાય છે. બુદ્ધિની માપણીની જ વાત કરીએ. પાંચ વર્ષનું સામાન્ય બુદ્ધિવાળું બાળક અમુક અમુક હકીકતો જાણે જ. ૭ વર્ષનું, સાત વર્ષનું ઇ. દરેક બાળકો સામાન્ય રીતે જાણતા હોય તેવા પ્રશ્નો બાળકોને પૂછવામાં આવે. સાત-વર્ષની ઉંમરનું બાળક નવ વર્ષના બાળક માટેનાં પ્રશ્નના ઉત્તરો સાચા આપે તો તેની બુદ્ધિનું માપ $\frac{૯ \times ૧૦૦}{૭}$ ગણાય. અંગ્રેજીમાં આ માપને intelligence quotient કહે છે. ૧૨ વર્ષનું બાળક ૯ વર્ષના બાળક માટે નક્કી કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરો જ આપી શકે તો તેની બુદ્ધિનું માપ $\frac{૯ \times ૧૦૦}{૧૨}$=૭૫ આવે. શિક્ષણમાં નબળી બુદ્ધિવાળાં બાળકોને છૂટા પાડવાં બુદ્ધિમાપનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને જેનું માપ ૭૫થી ઓછું આવે તેને ખાસ શાળામાં મૂકવામાં આવે છે. તેવી શાળામાં શીખવવાના વિષયો પણ તેવી બુદ્ધિમાં ગ્રાહ્ય હોય એવા જ રાખવામાં આવે છે. આ થઈ બુદ્ધિના માપની વાત. ઉપરાંત વિદ્યાર્થી, દરેકેદરેક વિષયમાં કેટકેટલો પાવરધો છે તે માપવા માટેના પ્રશ્નો પણ હોય છે. તેને અંગ્રેજીમાં achievment test કહે છે. આ ઉપરાંત વ્યક્તિત્વ વિકાસની માપણી (personality test) અને દરેક વ્યક્તિ કયા કયા ધંધા કે કારીગારીને અપનાવી શકે તે માટેના vocational tests પણ શોધાયા છે. જીવતાજાગતા માણસની કસોટીનું કામ આટલેથી જ પૂરું નથી થતું. તેણે અનેક (કસોટીની પરંપરામાંથી) પસાર થવું પડે છે.

છેવટે આવે છે વરકન્યાની પરસ્પર લાયકાત માટેની કસોટી. આપણી ઘણી ન્યાતોમાં વરકન્યાનાં જન્માક્ષર મેળવવાનો રિવાજ છે. લગ્ન માટે વરકન્યાની પરસ્પર યોગ્યતા ઉપરાંત જન્માક્ષર મળતા હોય તો તે લગ્ન સુખી નીવડે એવી માન્યતા છે. પશ્ચિમમાં લગ્નની પરસ્પર લાયકાત માટેના test એ જન્માક્ષરના નહિ પણ word-reactionના (પ્રતિશબ્દ પદ્ધતિ) છે. word-reaction પદ્ધતિ શું છે તેનો જરા વિચાર કરી લઈએ. એ પદ્ધતિ શોધવાનું માન જાણીતા માનસશાસ્ત્રી ડૉ. Jungને ફાળે જાય છે. આપણે કોઈને એક શબ્દ કહીએ અને તે સાથે જ તેના મનમાં પ્રતિધ્વનિરૂપે ઊઠતો જે શબ્દ હોય તે સામો માણસ કહે. આપણે આપેલો શબ્દ અને સામાએ આપેલા શબ્દ એ બે તપાસતાં ઉપરથી તેના મનનાં કેવા કેવા લક્ષણો છે તેનો ખ્યાલ પામી શકાય. બીજું આપણે શબ્દ બોલીએ અને સામો માણસ પ્રતિશબ્દ આપે તે બે વચ્ચે કેટલો સમય જાય છે તે સમયની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. જે જે શબ્દ માટે સામા માણસના મનમાં માનસિક ગૂંચ હશે તે તે શબ્દનો પ્રતિશબ્દ મળતાં વધારે વિલંબ થશે. આ બાબતમાં જંગ અને પીટરસને આપેલો કિસ્સો

તપાસીએ. એક માણસને પાણીમાં ડૂબીને આપઘાત કરવાનો વિચાર આવ્યા જ કરે. કેમે કર્યો તે મનમાંથી ખસે જ નહિ. તે માણસે આપેલા પ્રતિશબ્દ નીચેના કોઠામાં જણાવેલા છે.

આપેલો શબ્દ	પ્રતિશબ્દ	સમય
૧. માથું	વાળ	૧.૪ સેકંડ
૨. લીલું	ઘાસ	૧.૬ ,,
૩. પાણી	ઊંડું	૫.૦ ,,
૪. લાકડી	ચપ્પુ	૧.૬ ,,
૫. લાંબુ	ટેબલ	૧.૨ ,,
૬. વહાણ	ડૂબે છે	૩.૪ ,,
૭. પ્રશ્ન	ઉત્તર	૧.૬ ,,
૮. ઊન	ગૂંથવું	૧.૬ ,,
૯. તળાવ	પાણી	૪.૦ ,,
૧૦. માંદો	સાજો	૧.૮ ,,
૧૧. સહી	કાળી	૧૨ ,,
૧૨. તરવું	તરતાં આવડે છે.	૩.૮ ,,

ઉપરનો કોઠો તપાસતાં શબ્દ અને પ્રતિશબ્દ વચ્ચેનો ગાળો (reaction time) ૩, ૯, અને ૧૨માં વિશેષ છે, અને તે તેની માનસિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપી રહે છે.

પરદેશમાં પરણ્યા બાદ છાશવારે થતા છૂટાછેડાના અનેક કિસ્સાઓમાં બંને પક્ષને કંઈક આવા જ શબ્દ પૂછતા અને પ્રતિશબ્દ તપાસતાં સંખ્યાબંધ કિસ્સાઓમાં એવું જણાયું છે કે છૂટાછેડા લેનાર મોટાભાગે બંને તેજ હોય અગર બંને મંદ હોય, મરદ સ્વભાવવાળી સ્ત્રી અને સ્ત્રી સ્વભાવવાળો પુરુષ અગર તો મરદ સ્વભાવવાળા મરદ અને સ્ત્રી સ્વભાવવાળી સ્ત્રી જોડાયાં હોય એવાં લગ્નોમાં છૂટાછેડાના કિસ્સા બહુ નથી હોતા. લગ્ન થતાં પહેલાં જ પુરુષ તેમ જ સ્ત્રીના સ્વભાવની પરીક્ષા પ્રતિશબ્દ પદ્ધતિથી કરી લઈએ તેવાં નીવડશે તે સમજી શકાય. આપણા દેશમાં આવી કોઈ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ આપણી લગ્નસંસ્થામાં દાખલ કરવામાં આવે તો ?

દુધાળાં ઢોરમાં વેતરવૃદ્ધિના પ્રયોગો

દુધાળાં ઢોર ઉછેરવાનો ધંધો હિંદુસ્તાનમાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવ્યો છે. માણસ જ્યારે દૂધ માટે ઢોર ઉછેરતાં શીખ્યો ત્યારથી જ સંસ્કૃતિની શરૂઆત થઈ એમ કહીએ તો અજુગતું નહિ ગણાય. ઢોર ઉછેરવાના ધંધામાં આજ સુધી અનેક જાતના ઉપયોગી અખતરાઓ થયેલ છે. પરંતુ તાજેતરમાં આ ધંધામાં ક્રાન્તિ લાવી મૂકે એવી શોધો ચાલી રહી છે.

દૂધ માટે ઉછેરવામાં આવતી ગાય-ભેંસ.

(૧) દર ટંકે વધારે દૂધ આપે.

(૨) નાનપણથી દૂધ આપવાનું શરૂ કરે.

(૩) લાંબો સમય સુધી દૂધ આપ્યા કરે. જલદી ખરડાં ન થાય. એ પ્રશ્નો નજર સામે રાખીને 'આયોડેટેડ કેસીન' નામની દવા તૈયાર કરવામાં આવી છે. 'કેસીન' સામાન્ય છાશમાં હોય છે જ. આયોડીન સાથે કેસીનનું ચોક્કસ પ્રકારનું સંયોજન તે આયોડેટેડ કેસીન. આયોડીનને લઈને પ્રાણીની થાઈરોઈડ ગ્રંથિને ઉત્તેજના મળે છે, અને તેથી ગાય કે ભેંસનાં વેતર વધે છે અને તેથી તે લાંબો કાળ દૂધ આપી શકે છે. એ જ પ્રમાણે મરઘાં—બતકોના ઉપર પણ આ દવાના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે અને તેની મદદથી ઈંડાનું પ્રમાણ ઘણું વધતું હોવાનું જણાયું છે. હિંદુસ્તાન જેવા ખેતીપ્રધાન દેશને આ શોધ ઘણી ઉપયોગી નીવડવા સંભવ છે. આપણા ઢોરના ખોરાકમાં આયોડીનનું તત્ત્વ કેમ વધે તે સંબંધી સંશોધન કરવાની જરૂર છે.

ઉપરનાં લીલાં પાન ન બેસે ત્યાં સુધી તે ઊગતો છોડ પોતાનો ખોરાક બનાવી શકે નહિ. તેથી તે છોડને પાંદડા બેસે ત્યાં સુધી છોડને ચાલે તેટલો ખોરાક બીજમાં સંઘરેલો હોય છે.

જુદી જુદી વનસ્પતિના સંકરમાં ઘણીવાર સંકર સફળ થાય છે. પણ સંકરને પરિણામે પાકેલાં ફળોનાં બી ઊગતાં નથી. આથી તેવી જાતનાં ફળો મેળવવા 'સંકર ક્રિયા' દર વખતે કરવાની જરૂર પડે છે. આમ બનવાનાં અનેક કારણો હોય છે. પણ મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે સંકરફળોનાં બીજમાં પૂરતો ખોરાકનો સંઘરો થતો નથી. એ બીજનો ગર્ભવિકાસ ખોરાકના અભાવે થતો નથી અને તે મરી જાય છે. ગર્ભ મરી જવાને કારણે તેના બીજ ફૂટતા નથી.

આમ ન બને તે માટે બીજ પાકે તે પહેલાં જ તેને ફળમાંથી છૂટું પાડી તેને યોગ્ય પોષકમિશ્રણમાં વિકસાવવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે બીજના સાતમા ભાગનો વિકાસ થાય ત્યારે તેને ફળમાંથી કાઢી લેવામાં આવે છે.

આ ફળને જંતુશુદ્ધ કરેલા ચપ્પાથી કાપી, અને તેને જંતુશુદ્ધ રકાબીમાં ઢાંકી મૂકવામાં આવે છે. તેના એક કાચા બીજનું બહારનું પડ કાઢી નાખી તેમાંથી ખોરાકવાળો ભાગ પણ કાઢી નાખવામાં આવે છે અને ફક્ત ગર્ભનો જ ભાગ છૂટો પાડવામાં આવે છે. આ દરમિયાન ગર્ભને નુકસાન પહોંચે નહિ તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે અને તેને ચેપ લાગે નહિ માટે બુરખો પહેરીને વિજ્ઞાની સૂક્ષ્મદર્શક નીચે બીનચેપી સંયોગોમાં આખી શસ્ત્રક્રિયા કરે છે. ટમેટા જેવા ફળોમાં ગર્ભભાગ ટાંકણીના મથાળા કરતાં ભાગ્યે જ મોટો હોય છે. આ ક્રિયા કરવા લોઢાના ચપ્પા કરતાં વળી શકે તેવાં કાચના ચપ્પા વધારે અનુકૂળ માલૂમ પડ્યાં છે.

કાચા ફળમાંથી લીધેલું કાચું બી ભેજવાળું અને ચીકણું હોય છે. ગર્ભને છૂટો પાડ્યા બાદ ૮ ઘન સેંટીમીટર પોષક દ્રવ્ય (Agar)માં રાખવામાં આવે છે. પોષક દ્રવ્યમાં સાકર યીસ્ટ અને ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં ક્ષારો હોય છે.

બીજને કોઇ પણ પ્રકારનો ચેપ ન લાગે એ હેતુથી પ્રયોગ કરનાર અલ્ટ્રાવાયોલેટ કિરણના વાતાવરણમાં કામ કરે છે. જો ઉછેરવાના મિશ્રણવાળી રકાબીને, ફુગ વગેરે કે બીજી કોઈ જીવાત વળગે તો પદાર્થ નકામો જાય છે. ગર્ભ ઉછેરવા ૭૮° નું ઉષ્ણમાન, કેટલાક દિવસ સુધી જાળવવું પડે છે. ગર્ભના મૂળ વિકાસ પામે અને લીલાં બીજપત્રો દેખાય ત્યાં સુધી આવા ઉષ્ણમાનની જરૂર પડે છે. ત્યાર પછી તેને પોષકમિશ્રણની જરૂર પડતી નથી.

ગર્ભપોષક, દ્રવ્યમાંથી છોડને ઊંચકી માટીમાં રોપવામાં આવે ત્યારે ગર્ભના જીવનમરણનો પ્રશ્ન રહે છે. sterile બાગમાટી, ગોરાડુ, glass beads એ બધાનો સફળ રીતે ઉપયોગ થઇ શકે છે. પોષક દ્રવ્યમાંથી ઊંચકી માટીમાં છોડને રોપવાનું કામ પણ ultra violet કિરણથી કરવામાં આવે છે. માટીમાં રોપ્યા પછી બે દિવસ પોષક દ્રવ્ય જ માટીને પાવામાં આવે છે. આમ કરવાથી જીવનરસને લાગતા shockનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું રહે છે. જો કાચના મણકા ઈ.નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યા હોય તો ખનીજ પોષક દ્રવ્યો આપવા પડે છે. ખરડિયા અને કાચના મણકા ફક્ત મૂળને ફેલાવામાં મદદ કરે અને આધાર આપે એટલું જ. ઊછરતા છોડ ઉપર દસ દિવસ સુધી કાચનું પવાલું ઢાંકવામાં આવે છે. પછી પવાલું લઈ લેવામાં આવે છે અને છોડ કુદરતી સંયોગોમાં વિકાસ પામતો રહે છે.

આ પદ્ધતિએ નવી નવી જાતનાં ફળો, શાકભાજીઓ, ફૂલો ઉગાડવાં શક્ય બનશે. બીજું આમ કરવાથી ફળ પરિપક્વ થઇ રહે અને ત્યાર બાદ તેના બીને આરામ આપવાનો વખત મળી રહે પછી જ વવાય એવું બનશે નહિ.

જુદા જુદા વનસ્પતિ સંકરને માટે વખત ઓછો જોશે અને તેથી ઓછા સમયમાં પ્રયોગો વધારે થઇ

શકશે. ભેજ, ઉષ્ણતામાન, રોગ, તાપ, તેજાબીપણું છે ને સહન કરી શકે તેવા સશક્ત છોડ ઉછેરી શકાશે. બગીચામાં ઓછી જગા રોકી વધારે સુંદર લાગે તેવા ફૂલછોડ ઉછેરવા શકય બનશે.

આપણા દેશમાં આ જાતના અનેક અખતરા થઈ રહ્યા છે. લાંબા રેસા આપે એવા કપાસ શેરડી, ચોખા, ઘઉંની જુદી જુદી સંકરજાતો આ રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આ પ્રયોગો આપણા ખેતીપ્રધાન દેશને વિશેષ ફળદાયી નીવડવા સંભવ છે.

આપણા દેશમાં વીજળિક શક્તિની ખીલવણી

હિંદુસ્તાન વિશાળ દેશ છે : અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો કરતાં અડધો, અને સોવિયેટ રશિયાના કરતાં એક પંચમાંશ જેટલો તેનો વિસ્તાર છે. પરંતુ વસતીનાં હિસાબે આપણી સંખ્યા અમેરિકા કરતાં અઢીગણી અને રશિયા કરતાં સવાબે ગણી છે.

કોઈ પણ દેશની ખીલવણી ઉદ્યોગોમાં અને સામાન્ય રીતે વપરાતી વીજળિક શક્તિના માપ વડે આંકવામાં આવે છે. આ ધોરણે આપણા દેશની પ્રગતિ સાવ નજીવી છે. ૧૯૪૫માં આપણી વીજળીની ૪ અબજ યુનિટ કરતાં વધારે હતી ; એટલે વસતીના જણ દીઠ આશરે ૧૦।। યુનિટ થયા. આ આંકડાને ઉદ્યોગોમાં આગળ વધેલા નીચેના દેશો સાથે સરખાવો :

અમેરિકા—૧૫૪૦ યુનિટ માથાદીઠ વપરાશ
ઈંગ્લંડ — ૮૦૬ યુનિટ માથાદીઠ વપરાશ
રશિયા — ૩૦૦ યુનિટ માથાદીઠ વપરાશ.

આની સાથે સરખાવતાં કયાં આપણા ૧૦।। યુનિટ !!

અત્યારની વચગાળાની સરકાર આ પરિસ્થિતિથી વાકેફ અને વીજળિક શક્તિના ઉત્પાદનની ખીલવણી કરવા માટે બનતા પ્રયાસો કરી રહી છે.

દેશની ઔદ્યોગિક અને ખેતી વિષયક ખીલવણીને બરાબર સમતોલ રાખવી જોઈએ એમ વચગાળાની સરકાર માને છે. અત્યારે ખેતીની ખીલવણીનો અતિરેક છે. એમ એકલી ઔદ્યોગિક ખીલવણી થયા કરે એ પણ ઇચ્છવા જેવું નથી. બંને વચ્ચે પ્રમાણ સચવાવું જોઈએ.

હિંદના અન્ય વિભાગો કરતાં દક્ષિણ મધ્ય બિહારના ભાગમાં ખાસ કરીને કુદરતી લોહના ખનીજ, કોલસો, બોક્ષાઈટ, [એલ્યુમીનિયમનું ખનીજ] ચૂના પથ્થરો ઇત્યાદિ ઉપયોગી કાચો માલ નીકળે છે. વીજળિક શક્તિ પેદા કરવાની શકયતાઓ પણ ઘણી છે. આવું સંયોજન ત્યાં થયેલું છે. એટલે તે પ્રદેશ મોટા ઉદ્યોગોની ખીલવણી માટે યોગ્ય ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. અત્યારે જે વીજળિક શક્તિ ત્યાં પેદા થાય છે તે ઉપરાંત પાંચ લાખ કીલોવોટ નવી વીજળી પેદા કરવાનું ત્યાં સહેલાઈથી થઈ શકે એમ છે. અત્યારે અખિલ હિંદનાં બધાં વીજળી–ઉત્પાદક મથકો જેટલી શક્તિ પેદા કરે છે તેનો આ એક તૃતીયાંશ હિસ્સો થયો.

આપણા દેશમાં ધોધના પાણીમાંથી વીજળી ઉત્પાદન પરત્વે શું પરિસ્થિતિ છે તે સંબંધી કોઈ તપાસ કરવામાં આવી નથી. આવી તપાસ માટે પગલાં લેવાઈ રહ્યાં છે. દરમિયાન એમ માની લો કે બે ત્રણ કરોડ કીલોવોટ શક્તિ આ રીતે આપણને મળશે. આ શક્તિની ખીલવણીમાં થોડીક મુશ્કેલીઓ આવેલી છે. આપણે ત્યાં વર્ષાઋતુ એકસરખી નથી. આખા વર્ષ દરમિયાન એકસરખો વરસાદ પડતો નથી. વરસાદ પર તો આપણો કાબૂ નથી, પણ મોટી નદીઓના પ્રવાહ આડા યોગ્ય સ્થળે બંધ બાંધીને પાણી સંઘરી રાખી વર્ષ દરમિયાન જોઈએ ત્યારે ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવી યોજના થવી જોઈએ. પણ ધારો કે એક વર્ષ દુકાળ પડયો ! એટલે આવી યોજના સાથે કોલસા તેલ ઇત્યાદિ બાળીને મળતી શક્તિ વડે વીજળીનું ઉત્પાદન થાય એવી સગવડ કરવી રહી. આ સંયુક્ત નવા મથકો સ્થાપવાનો ખૂબ અવકાશ છે. પણ સંતોષકારક આર્થિક પરિણામો લાવવા આ પરત્વે

વિશેષ સંશોધનની જરૂર છે.

દક્ષિણના મહાન પ્રદેશની સરહદ પર ધોધમાંથી, વીજળી શક્તિ પેદા કરવાની ખીલવણી આશાસ્પદ છે. પશ્ચિમઘાટની ૧૫૦૦—૧૮૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએથી પાણી વહેવડાવીને વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે. અને એક જગ્યાએ તો ૩૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઇએથી પાણી પડે છે. હિંદની ઉત્તર તરફ પણ આવી શકયતાઓ પુષ્કળ છે. નેપાલ અને ટિબેટમાંથી નીકળેલી નદીઓ બારેમાસ પાણીથી ભરપૂર રહે છે. હિમાલયના બરફના પાણી તેને સતત મળ્યા કરે છે. આ નદીઓ હિંદની સપાટ ભૂમિ પર ઊતરે છે. સિંધુ, ગંગા, બ્રહ્મપુત્રા અને તેની શાખાઓ આ ઊંચા પ્રદેશમાંથી નીકળે છે. હિમાલયની ખીણોમાં આ મહાનદીઓના પાણી સંઘરી શકાય અને જરૂર પડયે છોડી શકાય એવા બંધો બાંધવાની જરૂર છે, જેથી વીજળી ઉત્પન્ન કરી શકાય. આ કાર્ય માટે હજુ વર્ષો લાગશે.

અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં, વીજળીના વિશેષ ઉત્પાદન માટે યોજનાઓ વિચારાઇ રહી છે. અને એકાદ દશકામાં આ દિશામાં ખૂબ ખીલવણી થશે. આ યોજનાઓનો ફાયદો ખેતીને પણ મળશે. વીજળી ઉત્પન્ન થયા પછી પાણીનો નીકાલ લાવવા નહેરોની યોજના પણ કરવામાં આવી છે. આથી વરસાદની અનિશ્ચિતતાના કારણે પડતા દુષ્કાળો ઓછા થવાનો સંભવ છે.

એમ ટીકા કરી શકાય કે બીજા દેશોની સરખામણીમાં ઉપરની યોજના તુચ્છ લાગે છે. અમેરિકા ૫ કરોડ કીલોવોટ વીજળી ઉત્પન્ન કરે છે. રશિયા ૧૯૫૦ સુધીમાં ૨ કરોડ ઉપર ઉત્પન્ન કરશે અને ઇંગ્લંડમાં સવા કરોડ કીલોવોટ ક્યારનાય પેદા થાય છે. આ આંકડા નિર્વિવાદ છે. પણ હિંદની રાષ્ટ્રીય સરકાર હાથ જોડીને બેસી રહી નથી. અનેક યોજનાઓ ઘડાય છે.

❊

રેલ્વે—અહેવાલ

૧૯૪૫-'૪૬ના વર્ષ દરમિયાન સરકાર હસ્તકની રેલ્વેઓને લગભગ બે અબજ ને છત્રીસ કરોડ રૂપિયાની આવક થઇ અને એક અબજ ને પિસ્તાલીસ કરોડનો ખર્ચ થયો છે. આગલા વર્ષ કરતાં આવકમાં નવ કરોડ રૂપિયાનો વધારો થયો છે અને ખર્ચ પણ લગભગ બાવીસ કરોડનું વધ્યું છે.

હિંદુસ્તાનની બધી જ રેલ્વેઓમાં મળીને એ વર્ષ દરમિયાન કુલ એક અબજ મુસાફરોએ લગભગ એકતાલીસ અબજ માઇલની સફર કરી હતી.

❊

મોંઘવારી

ઉદ્યોગોને ઉપયોગી એવા જથ્થાબંધ કાચા માલના ભાવનો આંક ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં ૧૦૦ હતો તેમ ગણીએ તો ૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧લીએ પૂરા અઠવાડિયે એ ૩૫૩.૮ હતો, અને તે અગાઉ એક અઠવાડિયે ૩૪૮.૧ હતો.

પંચવર્ષી યોજનાઓ

પી. શ.

સ્વરાજ આવ્યું, એ આવ્યું એમ તો સૌ કોઇ કહે છે. સ્વરાજ આવ્યું છે એમાં શંકા નથી. આવ્યું છે તે રહેવાનું છે એમાયે હવે શંકા નથી, બ્રિટિશરો તો જશે.

પણ બ્રિટિશરો જશે ને સ્વરાજ આવશે પછી ? પછી શું ખાશું પીશું. અને રાજ કરશું ? અર્ધી સદી ઉપરાંતની કોંગ્રેસની લડતની વારતા ત્યાં પૂરી થાય છે ? બ્રિટિશ વાઇસરોયને બદલે દેશી રાષ્ટ્રપ્રમુખ અને વિલાયતી ગવર્નરોને ઠેકાણે દેશી પ્રધાનમંડળો બેસી જાય એટલે પતી ગયું ?

ના, એવું મુદ્દલ નહિ ! જો એનું નામ જ સ્વરાજ હોય તો તો આટલાં બધા વર્ષો લડવાનો કાંઇ અર્થ નહોતો. આટલા ભવ્ય બલિદાનો એળે ગયાં ગણાય.

સ્વરાજ એ સાધ્ય નથી સાધન છે. આપણા રાષ્ટ્રના છેવટના ધ્યેયની એ ચાવી છે. સ્વરાજ આવ્યા પછી આપણા દેશની રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ ન થાય તો પછી એ સ્વરાજનો અર્થ શો ?

અને એ બધું કેમ થાય ? અત્યાર સુધી આપણા સુવાનો લડતા હતા. હવે આપણે રાષ્ટ્રઘડતરનું કામ કરવાનું આવ્યું. આઝાદી માટેની લડતે આપણી પાસેથી જેટલાં સ્વાર્પણ અને બલિદાન માગ્યાં એટલાં જ પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રનું નવનિર્માણ આપણી પાસે ભોગ માગે છે.

લડતે તો પાયો પૂર્યો છે, ઇમારત ચણવી તો હજુ બાકી છે.

પણ અત્યાર સુધી આ દિશામાં શું કરવું જોઇએ એ વિષે આપણે કદી વિચાર્યું નથી. આપણને એવું વિચારવાની તક પણ મળી નહોતી. પણ હવે રાષ્ટ્રના સુસંચાલનની જવાબદારી આપણી ઉપર આવે છે. અણુયુગની દુનિયા વિરાટ પગલાં ભરતી દોડયે જાય છે. એની કૂચ સાથે આપણે પણ કૂચ કરવી પડશે. અરે વખત આવ્યે એ શરતમાં મોખરે નીકળી જઇ વિશ્વનેતૃત્વ પણ સ્વીકારવું પડશે.

પણ દુનિયા તો ઘણી આગળ નીકળી ગઇ છે. આ શરતદોડમાં આપણે એને આંબી જવું અને એના કદમ સાથે કદમ મિલાવવા અને વખત આવ્યે એથી યે આગળ નીકળી જઇ દુનિયાના પીડિત દેશોનું નેતૃત્વ લેવું એ વાત આપણે ગળે ઊતરે એવી નહિ લાગે.

કામ ભગીરથ છે. ઘણું જ કપરું છે. છતાં એ દિશામાં પ્રયાણ કર્યા વગર છૂટકો નથી. પ્રજા તરફથી વ્યક્તિગત રીતે તો આ દિશામાં પગલાં લેવાશે. પણ આપણી સરકારે આ દિશામાં શું પગલાં ભર્યાં છે, હવે પછી શું પગલાં ભરશે—એ સવાલો પણ આપણા મનમાં ઊઠે છે.

આ દિશામાં સરકાર પણ જે કાંઈ શકય એ પગલાં ભરવાનું ચૂકી નથી. એ બધાથી આપણે હવે તો વાકેફ રહેવું પડશે. સરકારનાં એ કાર્યો આપણને પસંદ હોય તો તે આપણે વધાવી લેવાં પડશે. એમાં ભૂલો કે ખામીઓ હશે તો આપણે સરકારને આંગળી ચીંધીને બતાવીશું પણ ખરાં. પણ એ બાબતમાં આપણે હજુ જરા બેફિકર છીએ. સરકાર તરફથી લેવાતાં પગલાં તરફ જે બેદરકારીથી જોવા આપણે ટેવાયેલાં છીએ એ ટેવ હજુ આપણામાંથી છૂટી નથી. પણ હવે આપણે એ દિશામાં વિચારતા થવું જ પડશે.

તા. ૨૬ ઑક્ટોબર ૧૯૪૬ના રોજ મધ્યસ્થ સરકારે એક યાદી બહાર પાડી એક 'એડવાઈઝરી પ્લેનિંગ બોર્ડ'ની સ્થાપના કરી. મધ્યસ્થ સરકારે આ અગાઉ નીમેલી 'નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટી' એ તૈયાર કરેલી યોજનાઓ અને તે ઉપરાંત પ્રાંતિક સરકારોએ અને દેશી રાજ્યોએ કરેલી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરી તેમાં સુધારાવધારા કરવા યોગ્ય હોય તો તે સૂચવવા, કઇ યોજનાઓને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઇએ તે સૂચવવા અને રાષ્ટ્રીય નિયોજનની દૃષ્ટિએ કયા પ્રકારનું સરકારી વ્યવસ્થા તંત્ર યોજવું જરૂરી છે એ વિષે અભિપ્રાય આપવાનું કામ આ સલાહકારી પંચ (એડ. પ્લે. બોર્ડ) ઉપર નાખવામાં આવ્યું હતું. આ પંચને પોતાનો અહેવાલ બે માસમાં રજૂ

કરવાનો હતો.

તેના સભ્યોમાં શ્રી. કે. સી. નિયોગી, ડૉ. મેઘનાદ શહા, નવાબ અલિનવાઝજંગ, શ્રી. ગગનવિહારી એલ. મહેતા, ડૉ. ઝકીરહુસેન, શ્રી. શુઆઈબ કુરેશી, પ્રૉ. કે. ટી. શાહ, શ્રી. શાન્તિસ્વરૂપ ભાટનગર, શ્રી. નઝીર અહમદ, ઍચ. કે. કૃપલાની, શ્રી. ઍસ. એ. વેંકટરામન, શ્રી. વી. નરહરી રાવ, શ્રી. ફીરોઝ ખારેઘાટ અને શ્રી. ઈ. પી. મૂન હતા.

આ પંચનું કામ નવી યોજનાઓ ઘડવાનું નહિ પણ જે કાંઈ યોજનાઓ તૈયાર હોય તેનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપવાનું હતું. એથી એમણે (૧) મધ્યસ્થ સરકારે ઘડેલી યોજનાઓ, (૨) પ્રાંતિક સરકારોએ ઘડેલી યોજનાઓ અને (૩) દેશી રાજ્યોએ ઘડેલી યોજનાઓ જે કાંઈ હતી તેનો અભ્યાસ કરવો શરૂ કરી દીધો.

આ ઉપરાંત પ્રૉ. કે. ટી. શાહની નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીના કામ ઉપરની નોંધ, મુંબઈ યોજના, પીપલ્સપ્લાન, ગાંધીઅન પ્લાન, અને સર એમ વિશ્વેશ્વરૈયા હિંદની સુદ્ઢાંત પુનર્રચના વિષેની યોજનાઓનો પણ અભ્યાસ કર્યો. અને પછી છેવટે તેના ઉપર અભિપ્રાય આપતો છેવટનો અહેવાલ રજુ કર્યો.

પ્રાંતિક સરકારોની યોજનાઓમાં ખેતી, ઉદ્યોગો, કેળવણી, આરોગ્ય, વ્યવહાર માર્ગો. વીજળીકબળનું ઉત્પાદન–એવી વિધવિધ વિષયો પરની છૂટીછવાઈ ઘણી યોજનાઓ હતી. જેમાં ખેતી, નહેરો, અને વીજળીકબળ બન્નેને આવરી લેતી પ્રાંતવાર વિવિધ યોજનાઓ નીચે મુજબ હતી.

યોજના	પ્રાંત	કેટલા એકર	કેટલું વીજળીબળ
તુંગભદ્રાની યોજના	નિઝામનું હૈદ્રાબાદ	રાજ્યને પૂરું પાડવાની ધારણા	ઍનરોને પાણી ઉત્પન્ન કરવાની ધારણા
		૩,૦૦,૦૦૦	૧,૨૦,૦૦૦
મહાનદીની યોજના	મધ્ય પ્રાંત અને ઓરિસ્સા	૨૫,૦૦,૦૦૦	૨,૦૦,૦૦૦
દામોદર નદીની યોજના	બંગાળ અને બિહાર (પણ આ યોજનાની જવાબદારી મધ્યસ્થ સરકારની છે	૮,૦૦,૦૦૦	૩,૦૦,૦૦૦
કાશીનદીની યોજના	નેપાળ અને બિહાર	૩૦,૦૦,૦૦૦	૧૦,૦૦,૦૦૦
રિહન્દ બંધ યોજના	સંયુક્તપ્રાંત બિહાર અને મધ્ય પ્રાંત સાથે કેટલાંક રાજ્યો	(આંકડા નક્કી કરાયા નથી)	૨,૫૦,૦૦૦

વિદ્યુત બળ એ આ જમાનાનું આભરૂભૂત છે. એ વિના રાષ્ટ્રનો ઔદ્યોગિક વિકાસ સાધવો લગભગ અશક્ય થઈ પડે એટલું નહિ પણ છૂટથી થવા લાગ્યો છે.

આ વિષયમાં વિધવિધ પ્રાંતો અને મધ્યસ્થ સરકારની યોજના મળીને ૬૬ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ કરવાનો અડસટ્ટો બાંધવામાં આવ્યો છે.

આ યોજનાઓ દ્વારા હિંદની જે વીજળીક શક્તિ ૧૯૪૬માં બ્રિ. હિંદમાં ૧૧,૭,૮૦૦ કિલોવૉટ અને દેશી રાજ્યોમાં ૧,૪૬,૬૦૦ કિલોવૉટ છે તેમાં ૧૯૫૦ સુધીમાં ૯,૮૦,૦૦૦ કિલોવૉટ શક્તિનો વધારો થવાનો ધારવામાં આવ્યો હતો.

આમાં પણ:

બ્રિ. હિંદમાં સરકારી યોજનાઓ દ્વારા	૪,૨૦,૩૦૪ કિ.વૉ.
,, ,, વીજળીક કંપનીઓની યોજનાઓ દ્વારા	૩,૩૬,૨૬૮ ,, ,,
અને દેશી રાજ્યોની યોજનાઓ દ્વારા	૨,૨૩,૮૦૦ ,, ,,
કુલે	૯,૮૦૩૫૦ કિ.વૉ.

ની શક્તિ વધશે એમ ગણવામાં આવ્યું હતું.

આ ઉપરાંત ખેતી સુધારણા, રેલ્વે, બંદરો કેળવણી, રેડિયો, અને ભારે તેમ જ હળવા ઉદ્યોગોના વિકાસ માટેની જુદી જુદી યોજનાઓનો એમણે અભ્યાસ કર્યો હતો.

ઔદ્યોગિક વિકાસની યોજનાઓ ઘડવા તથા દેશની ઔદ્યોગિક સ્થિતિ તપાસવા માટે તો નેશનલ પ્લેનિંગ કમિટીએ જુદી જુદી પેનલો નીમી હતી. આ પેનલોમાંની કેટલીકના અહેવાલો પણ તૈયાર થઈને આવ્યા હતા. આ પેનલોમાં (૧) લોખંડ અને ગજવેલ (ભારે), (૨) લોખંડ અને ગજવેલ (હળવું), (૩) ભારે વાહનો, (૪) ઓટોમોબાઇલો અને ટ્રેક્ટરો, (૫) વહાણ બાંધનારાઓ અને દરિયાઈ ઇજનેરી, (૬) વીજળીક યંત્રો અને સાધનો, (૭) ઔદ્યોગિક યંત્રો, (૮) યાંત્રિક હથિયારો, (૯) હળવા ઇજનેરી ઉદ્યોગો, (૧૦) ભારે રસાયણિક ઉદ્યોગો, (૧૧) દવાઓ અને પરચૂરણ રસાયણિક ઉદ્યોગો, (૧૨) કાગળ અને તેને લગતા ઉદ્યોગો, (૧૩) પ્લાસ્ટિક અને દવખડો, (૧૪) ખાંડ અને આલ્કોહોલ, (૧૫) બીડી અને બનાવટી રેશમ, (૧૬) કાચ, (૧૭) કાચના અને માટીના વાસણો, (૧૮) સાબુઓ ને તેલો, (૧૯) રંગો ને વારનીશો, (૨૦) ઇલેક્ટ્રોકેમીકલ ઉદ્યોગો, (૨૧) ઊન, (૨૨) રેશમ, (૨૩) દોરડાં, (૨૪) હોઝિયરી, (૨૫) તૈયાર કપડાં, (૨૬) લોખંડ સિવાયની ધાતુઓના ઉદ્યોગો, (૨૭) ચામડાં અને ચામડાંનો સામાન, (૨૮) વૈજ્ઞાનિક સાધનો, (૨૯) સુતરાઉ કાપડ, (૩૦) સીમેન્ટ, અને (૩૧) વનસ્પતિ એટલા ઉદ્યોગોને લગતી પેનલો હતી.

આ બધી યોજનાઓ અને રિપોર્ટોનો અભ્યાસ કર્યા પછી સલાહકારી પંચે જે અભિપ્રાય આપ્યો છે તે જોવા જેવો છે. મૂળ રિપોર્ટ એટલો લાંબો છે કે તે અહીં રજૂ કરી શકાય નહિ. એટલે અહીં તો માત્ર તેનો સાર રજૂ કર્યો છે:

"સરકારી અહેવાલ મુજબ આ યોજનાઓનું મુખ્ય ધ્યેય દેશના લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનું અને બધાને માટે ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં કામ પૂરું પાડવાનું છે. આ ધ્યેય સાધવા માટે દેશના ઉત્પાદનના સાધનોને બની શકે તેટલા ઊંચા પ્રમાણમાં વિકસાવવા જોઈએ અને એ દ્વારા ઉત્પન્ન થતું રાષ્ટ્રીય ધન ન્યાય્ય રીતે પ્રજામાં વહેંચાવું જોઈએ. આ જાતનો વિકાસ સાધવાનું બીજું સ્વાભાવિક પરિણામ એ પણ આવે કે દેશ રક્ષણ માટે પૂરતો તૈયાર થઈ જાય.

"આ દૃષ્ટિએ અહેવાલોમાં એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતોની દૃષ્ટિએ રાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ રીતે સ્વાવલંબી બને એ ધ્યેય નજરમાં રાખવું જોઈએ. પરન્તુ આ રીતે સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી થવાના ધ્યેયને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારવામાં અમને થોડી મુશ્કેલી દેખાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં કોઈ પણ દેશ સંપૂર્ણ સ્વાવલંબી બની શકે જ નહિ.

"મુંબઈની યોજનાઓને રજૂ કરનારાઓ આવતા પંદર વર્ષની અંદર માથા દીઠ સરેરાશ આવકને બમણા ઊંચા ધોરણ ઉપર લઈ જવાનું પોતાનું ધ્યેય રજૂ કરે છે. એ હેતુ પાર પાડવા માટે તેઓ ખેતીના ઉત્પાદનને બેવડું કરી નાખવા અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને પાંચ ગણી ઊંચી સપાટીએ લઈ જવા માટે ઘડવાની રજૂ કરે છે. આ દિશામાં નિખાલસ પણે કબૂલવું જોઈએ કે આપણી પાસે આ દિશામાં પૂરતું જ્ઞાન, આંકડાઓની પૂરતી હકીકતો અને આર્થિક ક્ષેત્ર પર પૂરતા સરકારી અંકુશનો અભાવ છે, એટલે અગાઉથી જ અમુક નિશ્ચિત ધોરણે પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું લઈ જવાની દૃષ્ટિ રાખી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવી અશક્ય છે. મુંબઈની યોજનાઓનું સર્વોપરિ મૂલ્ય ચોક્કસ છે.

માણસોની મોટી જરૂર પડવાની એટલે એ પહેલા ક્રમની પ્રથમ પસંદગી માગી લે છે.

" આવતા પાંચ વર્ષમાં મુખ્ય યંત્રો, સાધનો અને કુળવાયેલા માણસોની ખોટ જેટલી મૂડીની ખોટ તો નહિ જ પડે. અમે માનીએ છીએ કે જે યોજના વ્યવહારૂ દ્રષ્ટિએ શક્ય હોય તે આર્થિક દ્રષ્ટિએ શક્ય હોય જ છે, શરત એ કે તેનું અર્થતંત્ર ડહાપણ ભરેલી રીતે ચલાવવામાં આવે. છતાં આ બાબતમાં બે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

૧. મધ્યસ્થ અને પ્રાંતિક સરકારોએ આ નિયોજનોનો વિકાસ સહકારની દ્રષ્ટિએ યોજવો જોઇએ અને એમના આર્થિક સાધનો મેળવવા માટે બને ત્યાં સુધી એક સામાન્ય નીતિ સ્વીકારવી જોઇએ. અમુક આવકના સાધનોમા ખોટ ખાઇ આવકના આવકનાં બીજાં સાધનો વિકસાવવાની સરકારોની સ્વતંત્ર નીતિ પ્રગતિને રુંધશે.

૨. બીજી બાબત એ છે કે શરૂઆતના વર્ષોમાં રાષ્ટ્રીય ધન વધારવાના પ્રયાસો ઉપર લક્ષ્ય અપાવું જોઇએ. એ રીતે જોતાં જે પગલાં પ્રજાની આવક અને કર ભરવાની શક્તિ વધારી શકે તેને પ્રથમ પસંદગી આપવી જોઇએ અને પાછળથી પણ એનો વેગ વધારવો જોઇએ.

" જ્યારે પ્રાંતિક અને મધ્યસ્થ સરકારની યોજનાઓ વિચારાઇ હતી ત્યારે એમ અડસટામાં આવ્યું હતું કે આવતા પાંચ વર્ષમાં મધ્યસ્થ સરકાર લગભગ ૧,૦૦૦ કરોડ રૂપિયાની વ્યવસ્થા કરી શકશે. આ ગણતરીએ પણ યોજનાઓ અમલમાં મૂકવાનું મધ્યસ્થ સરકારે શરૂ કરવું જોઇએ એમ અમે માનીએ છીએ અને જેમ જેમ જરૂર પડતી જાય તેમ તેમ એ રકમ એકઠી કરવા માટે તેણે પગલાંઓ પણ ભરવા જોઇએ.

" આ માટે જોઇતી રકમનો મોટો ભાગ તો દેશમાંથી મૂડી ઉછીતી લઇને ઊભો કરી શકાય, પરંતુ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્વતંત્રતા જળવાઇ રહે તેટલા પ્રમાણમાં દેશ બહારથી મળતી ઉછીની મૂડીની શક્યતાઓ પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ.

" પ્રથમ પગલે તો મુખ્ય યાંત્રિક સાધનો પરદેશથી મેળવવાં પડશે, અને એ બાબતમાં તો કેટલી ઝડપે એ આપણે મેળવી શકીશું એની ગણતરી કરવી એ જ, આપણા અધિકાર બહારની વાત છે. એ બાબતમાં આપણે પરાવલંબી છીએ. છતાં એક જબરા ખરીદદાર દેશ તરીકે આપણી વિશ્વમાં એવી શાખ છે કે આપણે આવાં સાધનો ખરીદવા માટે જોઇતું પરદેશી બદલાનું નાણું (એક્સ્ચેંજ) વ્યાપાર દ્વારા, આપણી સ્ટર્લિંગ પુરાંતોનો ઉપયોગ કરીને અથવા તો પરદેશી મૂડી ઉછીતી લઇને વિના મુશ્કેલીએ આપણે ઊભું કરી શકીશું.

" હવે અમે આ યોજનાઓના વિવિધ ક્ષેત્રોની વિગતો તરફ વળીએ.

ખેતી અને તેને લગતાં બીજા વિષયો

" ખેતી વિષયક યોજનાઓનું મુખ્ય ધ્યેય તો સમસ્ત પ્રજાને સંતોષકારક રીતે પોષણ આપી શકે તે ધોરણે ખોરાકનું ઉત્પાદન કરવાનું અને તે ઉપરાંત ઉદ્યોગો માટે પૂરતા પ્રમાણમાં કાચો માલ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. આ જોતાં એ પણ જોતું રહેવું જરૂરી છે કે ઉત્પાદન જેમ જેમ વધતું જાય તેમ તેમ તે પ્રજાનું જીવનધોરણ સુધારતું જાય, અને એનો સદંતર લાભ જમીનદારો, વ્યાજખોરો કે વેપારીઓ જેવા વચ્ચે રહેલા દલાલો ઉઠાવી ન જાય.

" સમસ્ત પ્રજાને જરૂર પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક આપવાને હિસાબે જેટલું અનાજ જોઇએ તે કરતાં આજનું ઉત્પાદન નીચે બતાવ્યા જેટલું ઓછું ઊતરે છે.

અનાજ	૧૦	ટકા ઓછું	(૬૦ લાખ ટન)
કઠોળ	૨૦	,, ,,	(૧૫ ,, ,,)
તેલ-ચરબી	૨૫૦	,, ,,	(૫૦ ,, ,,)
ફળો	૫૦	,, ,,	(૩૦ ,, ,,)
શાકભાજી	૧૦૦	,, ,,	(૯૦ ,, ,,)
દૂધ	૩૦૦	,, ,,	(૭૦૦ ,, ,,)
માંસમચ્છીઈંડાં	૩૦૦	,, ,,	(૪૫ ,, ,,)

"પરન્તુ આ આંકડા તો માત્ર ખોરાકની પરિસ્થિતી રજૂ કરે છે અને રૂ, શણ, બીજી ખેતીની પેદાશ, અને જંગલની પેદાશની વાત તો અલગ જ રહી.

"આ જોતાં આવતા પાંચ જ વર્ષની અંદર આટલા ઊંચા ધોરણને પહોંચી વળવું શક્ય નથી. છતાં ખેતીખાતું આની ૧૯૫૧–૫૨ના અરસામાં દર વર્ષે ૪૦ લાખ ટન વધારાના અનાજનું ઉત્પાદન કરવાની આશા સેવે છે. અંદર દેશી રાજ્યોમાંથી ૧૦ લાખ ટન અનાજ વધારવાની યોજનાનો સમાવેશ થઈ જાય છે. પણ એટલું થતાં વધતી જતી વસ્તીના પ્રમાણમાં અનાજનું પ્રમાણ કદમ મિલાવી શકે તેમ થાય તેટલું જ છે. એટલે પોષણની દૃષ્ટિએ આ ધ્યેય દેખીતી રીતે જ અપૂરતું છે. એથી વધુ ઊંચું ધ્યેય સાધવાનું વ્યવહારુ રીતે શક્ય છે કે નહિ એ કહી શકાય તેમ પણ નથી. અને આ પણ માત્ર કાગળો પર રહેલું ધ્યેય છે. કારણ કે પ્રાંતોએ એ ધ્યેયને પહોંચી વળવા ચોક્કસ યોજનાઓ ઘડી રહે સ્વીકારી પણ નથી. પ્રાંતિક સરકારોએ એમની પંચવર્ષી યોજનાઓમાં ઘણી વિવિધ ખેતીવિષયક યોજનાઓનો સમાવેશ કર્યો છે. એમાંની કેટલીક તો ઘણી જ સુંદર યોજનાઓ છે; પરન્તુ એ યોજનાઓ સમસ્ત દેશની ખેતીની પ્રગતિને આવરી લેતી યોજનાઓ છે એમ કહી શકાય નહિ, અને તે બધી યોજનાઓ દ્વારા દેશનું ઉત્પાદન અમુક નિયત પ્રમાણમાં વધી શકશે એમ પણ કહી શકાય નહિ.

"એ માટે અમે સૂચવીએ છીએ કે દરેક પ્રાંતને અને દરેક દેશી રાજ્યને વિનતિ કરવી જોઈએ કે; તેઓ સમસ્ત હિંદના ૪૦ લાખ ટન અનાજ વધારવાના ધ્યેયને પહોંચવા માટે લેવાવા જોઈતાં પગલાંનું પ્રમાણ નક્કી કરી આપે, એ પ્રમાણે તે યોજનાઓ કરે અને આવતા પાંચ વર્ષમાં ચોક્કસ પ્રમાણમાં ગણી શકાય એવો ઉત્પાદનનો વધારો સાધી બતાવે.

"આ ધ્યેયને પહોંચવા માટે આખા દેશના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં છૂટાછવાયાં નાનાં મોટાં સાહસો યોજવા પડશે અને એ માટે કરોડો ખેડૂતોનો સહકાર પણ સાધવો પડશે. આવી યોજનાઓમાં કૂવાઓ ગળાવવા, પંપો મૂકવા, તળાવો ખોદાવવા અને સુધારવા, નહેરો અને બંધો બાંધવા અને જમીનના ઘસારાને અટકાવવાની યોજનાઓ આવી જાય છે એ અમારા ધ્યાનમાં છે. સાથે સાથે ખાતર પૂરું પાડવું, બી સુધારવું, ઢોર અને ખેતીના સાધનો વધારવા વગેરેને માટે પણ વ્યવસ્થા કરવી જ પડશે.

"આ માટે હકીકતો ભેગી કરવી, કયા કયા કામો અને સગવડો ઊભાં કરવાનાં છે તેની વિગતવાર મોજણી કરવી એટલું કામ જ ઘણી મહેનત અને ખર્ચ માગી લેશે. અને એ પતાવ્યા પછી પણ જરૂરી સાધનો એકઠાં કરવાનું અને જરૂરતને સ્થળે તે પૂરાં પાડવાનું અને તે યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લેવાય છે કે નહિ તે જોતાં રહેવાનું કામ તો રહે છે. આ કામ પૂરું પાડવા માટે અત્યારે યોગ્ય તંત્ર હયાતિ ધરાવતું જ નથી. એવું તંત્ર ઊભું કરવાની ખાસ જરૂર છે.

"હાલમાં હિંદમાં જળાશયો, નહેરો અને વિદ્યુત ઉત્પાદનની જે યોજનાઓ વિચારાઈ રહી છે તેમાંથી કોઈને પ્રથમ પસંદગી આપવાનો અમારો અભિપ્રાય નથી. એમાંની બધી ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અલબત્ત કયા ચોક્કસ ક્રમમાં એ અમલમાં આવશે એ તો પ્રાંતોની અનુકૂળતાઓ ઉપર આધાર રાખે છે. છતાં એમાંની લગભગ બધી એકસામટી એકસાથે જ અમલમાં આવશે. દામોદર નદીની યોજના ઉપર મધ્યસ્થ સરકાર પ્રથમ ધ્યાન આપે એવી અમારી ભલામણ છે.

"અમારી માહિતી મુજબ અમલમાં મુકાનારી જુદી જુદી યોજનાઓ મુજબ બે કરોડ એકર જમીન દસથી બાર વર્ષના ગાળામાં નહેરો દ્વારા પાણી પીતી થઈ જશે. આની સામે આપણે ૧૯૧૯ થી ૧૯૪૪ના ગાળામાં પાણી પીતી થયેલી ૯૨ લાખ એકર જમીનનો હિસાબ જોતો જોઈએ અને સાથે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ ગાળામાં થયેલી યોજનાઓ નીચે આવતી

જમીનો અણખેડાયેલી હતી જ્યારે આ નવી યોજનાઓ નીચે આવતી જમીનો તો ખેડવાણ છે જ. છતાં જો આપણે બે કરોડ એકર જમીનને આવતા દસથી બાર વર્ષમાં નહેરોથી પાણી પીતી બનાવી શકીએ તો એ ઓછું ન કહેવાય.

"આ દિશામાં પણ કાચો માલ અને સાધનોના અભાવ ઉપરાંત નીચેના કારણો પણ પ્રગતિરોધક બને :

૧. ઘણીખરી યોજનાઓ બંધ બાંધીને જળાશયો ઊભા કરવા ઉપર આધાર રાખે છે. અને આવા કામના અનુભવી ઇજનેરો આપણી પાસે ઘણા થોડા છે.

૨. કેટલીક યોજનાઓ આંતર પ્રાંતિક અને દેશી રાજ્યોના સહકાર ઉપર આધાર રાખે છે. જે હજુ સંતોષકારક રીતે મેળવાયો નથી.

"વિધવિધ વીજળીક યોજનાઓ જોતાં આજે દેશમાં ૧૨,૫૦,૦૦૦ કિ. વો. વીજળીક શક્તિનું ઉત્પાદન છે તેમાં ૯,૫૦,૦૦૦ કિ. વો. બળનો વધારો કરવાની ધારણા છે. એ ધારણા મુજબનું કામ સાધી શકાશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. છતાં જો એટલું સાધી શકાય તોયે એ અમારા અભિપ્રાય મુજબ એ ઘણું અપૂરતું ધ્યેય છે.

આ બાબતમાં પણ જળાશયી યોજનાઓ વિષે બતાવાયેલી મુશ્કેલીઓ તો આ વિષયમાં પણ છે જ અને ઉપરાંતમાં એ પણ જણાવવું જરૂરી છે કે આપણી પાસે વીજળીક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં મોટી મોટી યોજનાઓ ઘડી શકે અને વીજળીક કારખાનાંઓ ઊભા કરી શકે એવા કેળવાયેલા માણસોની ખૂબ જ અછત છે. એવું જ્ઞાન થોડા જ વર્ષોની અંદર મેળવી શકાતું પણ નથી. દસથી વીસ વર્ષના અનુભવી પીઢ માણસોની આવી બાબતોમાં જરૂર પડે છે.

ઔદ્યોગિક વિકાસ

ઔદ્યોગિક વિકાસની શક્યતાની તપાસણી માટે પ્લેનિંગ ડીપાર્ટમેન્ટે જે પેનલો યોજી છે તે વ્યાજબી જ છે. પેનલોની સંખ્યા જોતાં લગભગ બધા ક્ષેત્રો તેમાં આવરી લેવાયાં છે. અને વિવિધ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે એમણે ઉપયોગી માહિતી અને કીંમતી સૂચનો પણ કર્યાં છે.

"પેનલોએ પૂરતી વિચારણા અને તપાસ પછી સૂચવેલાં ધ્યેયો અને ભલામણોની બાબતમાં અમે તેમનું ન્યાયતોલન કરવા બેસી શકીએ એ સ્થિતિમાં નથી. પણ અમે એ વસ્તુ ભાર દઈને કહી શકીએ કે ઘરની બજારમાં જઈ શકે તેવી વસ્તુના ઉત્પાદન માટેના ધ્યેયો પ્રથમ સ્વીકારાવા જોઈએ. નિકાસના માલને ગૌણ વિચારણા મળવી જોઈએ.

"અમારા મત પ્રમાણે વિધવિધ ઉદ્યોગો વચ્ચે ચોક્કસ ક્રમ મુજબ પ્રથમ પસંદગીનું ધોરણ ઘડવું અશક્ય છે. આ માટે આપણે વિદેશથી આવતા યાંત્રિક સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે તેમ છે. અને ક્યા ક્રમમાં વિદેશથી યંત્રો આયાત થઇ શકશે તે કહેવું તદ્દન અશક્ય છે.

"છતાં કેટલીક વાર વિધવિધ ઉદ્યોગો વચ્ચે હરીફાઈ થવાનો સંભવ પણ ખરો. જોકે આવી હરીફાઇ મોટા પાયા ઉપર થવાનું અમે માનતા નથી. તો પણ જો એમ થાય તો અમારી ભલામણ છે કે: રક્ષણના સાધનો, અને જીવનની પ્રથમ જરૂરિયાતની ચીજો જેવી કે: ખોરાક, કાપડ, મકાન—બાંધકામ, કોલસો, અને વાહન-વ્યવહારને લગતા ઉદ્યોગોને પ્રથમ પસંદગી આપવી. સાથે સાથે ખેતીના અંગરૂપ બનેલા જળાશયોને વિદ્યુત, લોખંડ અને દવાઓના ઉદ્યોગોને પણ પ્રથમ પસંદગી આપવી. તે પછી દરેક જાતના યાંત્રિક ઉત્પાદનને બીજું સ્થાને આપવું અને ખોરાક કે કાપડ સિવાયની બીજી પરચૂરણ વપરાશની ચીજોને લગતા ઉદ્યોગોને છેલ્લું સ્થાન આપવું.

બધા રાજકીય એકમો—પ્રાંતો અને રાજ્યો—એ એક જ સામાન્ય યોજના મુજબ કામ કરવા એકમત થવું જોઇએ. અને એ માટે મધ્યસ્થ નિયોજનની અમારા અભિપ્રાય મુજબ જરૂર છે.

ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ

મુખ્ય મુખ્ય રેલ્વેઓ, ઓર્ડન્સ ફેક્ટરીઓ અને

બીજાં કેટલાંક ઉદ્યોગો આજે પણ રાષ્ટ્ર સંચાલિત છે. વિમાનોના ઉત્પાદનનો ઉદ્યોગ સરકારે પોતાને હસ્તક રાખવાનું નક્કી કર્યું છે, અને વીજળીના કારખાનાઓનો મોટો ભાગ સરકાર સંચાલિત રહેવાનો છે.

૧૯૪૫ના એપ્રિલમાં સરકારે જે ઔદ્યોગિક નીતિ વિષે નિવેદન બહાર પાડ્યું હતું. તેમાં એવા કેટલાક રાષ્ટ્રીય ઉપયોગિતાના પાયાના ઉદ્યોગની યાદી આપવામાં આવી હતી. અને એ શરત કરવામાં આવી હતી કે જો તેને માટે જરૂરી એવી પૂરતી ખાનગી મૂડી આગળ ન આવે અને તે ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રના હિતને માટે ઊભા કરવા જરૂર જણાય તો તેવા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવશે.

આ યાદીમાં લોખંડ અને ગજવેલ, રસાયણો અને રંગો, ઓટોમોબાઇલ્સ અને ટ્રેક્ટરો, ઇલેક્ટ્રો કેમિકલ અને લોખંડ સિવાયની ધાતુઓને લગતા ઉદ્યોગોનો સમાવેશ થતો હતો. છતાં એ યાદીમા પણ ખાનગી મૂડીનો પ્રશ્ન ખૂલો જ મૂકેલો હતો. ઉદ્યોગોની તપાસણી કરનારી પેનલો પાસે પણ તેઓ રાષ્ટ્રીયકરણની તરફેણમાં છે કે નહિ તે વિષે અભિપ્રાય પૂછવામાં આવ્યો હતો. જવાબમાં એમણે ખાનગી સાહસની તરફેણમાં જ મત આપ્યો છે. માત્ર જૂજજૂજ કિસ્સાઓમાં જ્યાં તાત્કાલિક લાભ ન મળતો હોય તેવા કિસ્સાઓમા જ મૂડી મળવાની અસંભવિતતાને કારણે તેમણે તેવા ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનું સૂચવ્યું છે.

" અમારો પણ એ અભિપ્રાય છે કે જો હાલને તબક્કે સરકાર મોટા પ્રમાણના ઉદ્યોગોને હાથ કરવા પ્રયત્ન કરશે તો મોટા પાયા ઉપરની વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની જરૂરતને કારણે દેશની પ્રગતિ ઝડપી નહિ બને. છતાં જો રાષ્ટ્રીયકરણ કરવું જરૂરી જણાય જ તો રક્ષણના સાધનોના ઉદ્યોગો અને ખાનગી મૂડીને અભાવે ન ખીલતા ઉદ્યોગો ઉપરાંત નીચેના ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવાનું પણ વિચારવા જેવું છે:

કોલસો, ખનીજ તેલો, લોખંડ અને ગજવેલ, મોટર, હવાઇ અને જળવ્યવહારો.

ઉદ્યોગોનું રાષ્ટ્રીયકરણ થતાં હાલની સરકારી વહીવટી પદ્ધતિમાં ઘણા જ સુધારા કરવા પડશે. એટલે અમારામાંના કેટલાક એમ માને છે કે આવાં સાહસોનું સંચાલન પ્રજાકીય સંસ્થાઓ (પબ્લીક કારપોરેશન્સ) દ્વારા કરવું એ ઉત્તમ ઉપાય છે.

વિદેશી મૂડી અને તેની વ્યવસ્થા

"ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે જરૂરી મૂડી દેશમાંથી મળી રહેશે કે નહિ, અને મૂડી તેમ જ વ્યવસ્થાની દ્રષ્ટિએ વિદેશી પેઢીઓ સાથે સહકાર સાધવાની જરૂર છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન પેનલોને પૂછવામાં આવેલો છે.

" એ બાબતમાં પેનલોનો અભિપ્રાય એવો છે કે જરૂર પૂરતી મૂડી દેશમાથી જ ઊભી થઇ શકશે અને ઉદ્યોગોમાં સીધા રોકાણ માટે વિદેશી મૂડીની જરૂર નહિ રહે. અમે પણ આ અભિપ્રાય સામે સંમત થઇએ છીએ અને ધારીએ છીએ કે જો પૂરતું આકર્ષણ અને બાંહેધરી મળે તો ખાનગી મૂડીદારો પાસેથી પૂરતી મૂડી મળી રહેશે.

" વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે વિદેશી ટેકનિશિયનો બોલાવવા પડશે. આવા ટેકનિશિયનો યોગ્ય શરતોએ મળી શકશે. આવા ટેકનિશિયનો સાથે કરવાની શરતોમાં સ્થાનિક માણસોને કેળવવાની શરત કરવી ઘણી જ જરૂરી છે.

" કેટલાક ખાસ ઉદ્યોગોમાં અમુક સમય સુધી વિદેશી સંચાલનની જરૂર પણ પડે. આવા કિસ્સામાં જો મૂડીમાં ભાગની શરત અનિવાર્ય હોય તો એમાં કશો વાંધો નથી. શરત એ કે ઉદ્યોગનું અસરકારક નિયમન હિંદીઓના હાથમાં રહે. આવા કરારોની સાથે એ શરત પણ કરવી જરૂરી છે કે વિદેશી વ્યવસ્થાપકો હિંદી માણસોને બધા ક્ષેત્રોમાં કેળવે. જેથી એમની મુદત પૂરી થતાં કંપનીનું સંપૂર્ણ સંચાલન અને ટેકનિકલ દોરવણી હિંદીઓ સંભાળી શકે.

"આ સિવાય અમારો એ અભિપ્રાય છે કે હિંદી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં વિદેશી પેઢીઓનો પગપેસારો ઇચ્છનીય નથી. જો મોટી મૂડી અને છેલ્લી ઢબના સાધનો સાથે આવતી પરદેશી પેઢીઓ ઉદ્યોગોના બીજા ક્ષેત્રોમાં પડશે તો પછી એ ક્ષેત્રોમાં હિંદી ઉદ્યોગો વિકસવાની ભાવિ શક્યતા મુદ્દલ નહિ રહે."

આ તો સલાહકારી પંચે રજૂ કરેલા મોટા બસો પાનાના અહેવાલમાંથી માત્ર અમુક પાનાંનો સાર છે. આ અહેવાલ હિંદના ભાવિ વિકાસને માટેની છેવટની રૂપરેખા રજૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય નહિ: આ યોજનાઓ સર્વસંપૂર્ણ કે સદંતર આવકારદાયક છે એમ પણ કહેવાનો આશય નથી, એ બધું તો નિષ્ણાતો કહી શકે.

પણ સામાન્ય પ્રજાએ હવે જાગૃત બની આવી આવી સરકારી યોજનાઓનો અભ્યાસ કરતા રહેવાની જરૂર છે. અને એ દૃષ્ટિએ જ આ લેખ અહીં રજૂ થાય છે. એનું યોગ્ય તોલન કરવું તો પ્રજાના હાથમાં છે.

❊

જુવાનોનું આરોગ્ય

ગુજરાતની કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૯૨-૧૪ ટકા જેટલાનું આરોગ્ય ચિંતા ઉપજાવે તેવું છે. વીસ વર્ષની ઉંમરે અને ૬૫ ઇંચની ઊંચાઇએ સરેરાશ વજન ૧૨૩ રતલ હોવું જોઇએ, (ગુજરાતમાં) પારસી ભાઇઓનું વજન ૧૨૭ હતું, મુસ્લિમ ભાઇઓનું ૧૧૬ અને હિંદુ ભાઇઓનું ૧૧૩! સત્તર વર્ષની પારસી કન્યાઓનું વજન ૧૧૬ અને હિંદુ કન્યાઓનું સરેરાશ ૧૦૦!

(હરિજનબંધુ)

❊

હિંદ–ઑસ્ટ્રેલિયાની આયાત–નિકાસ

	૧૯૩૯	'૪૬ના ફેબ્રુઆરી સુધીના ૮ મહિના
હિંદમાં ઑસ્ટ્રેલિયન માલની આયાત	રૂ. ૨ કરોડ	રૂ. ૧૧ કરોડ
ઑસ્ટ્રેલિયામાં હિંદી માલની આયાત	રૂ. ૩ કરોડ	રૂ. ૧૩ કરોડ

❊

ચા

ગયા વરસ દરમિયાન હિંદના બગીચાઓમાં ૫૬ કરોડ રતલ ચા પેદા થઈ હતી. આજ સુધીમાં વધુમાં વધુ વાર્ષિક ઉત્પાદન ૧૯૪૨માં ૫૭ કરોડ રતલ ચાનું હતું.

રોગનિવારણના નિયમો

ડૉ. હેન્રી લિન્ડલહાર : અનુ. રમણલાલ એન્જિનીઅર

ઉગ્રરોગો એ શરીરમાં દાખલ થયેલાં વિજાતીય દ્રવ્યો—ઝેરો વગેરે સામેનું કુદરતી પ્રતિકાર્ય છે. સોજો અને તાવ એ રોગનાં મુખ્ય નહિ પણ ગૌણ આવિર્ભાવો છે. કુદરત જેની ઉપર વિજય મેળવવાનો અને જેને હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરતી હોય એવો આરોગ્યનો કોઈ શત્રુ જ્યાં સુધી અસ્તિત્વ ના ધરાવતો હોય ત્યાં સુધી શરીરમાં કોઈ પણ જાતનો સોજાયુક્ત રોગ ઉદ્ભવી શકતો નથી. જેને હું રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ કહું છું, તે કુદરતમાંની આ હકીકત ઉપર આધાર રાખે છે.

"મને તાવ આપો, અને હું દરેક રોગ મટાડી શકીશ" એ શબ્દોમાં "વૈદકના પિતા" હિપોક્રેટીસે આજથી બે હજાર વર્ષ અગાઉ રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ વ્યક્ત કર્યો હતો. આ નિયમને મેં નીચેના વાક્યમાં વ્યક્ત કર્યો છે. "દરેક ઉગ્ર રોગ **એ કુદરતના શરીરશુદ્ધિના અને રોગનિવારણના પ્રયત્નનું પરિણામ છે."**

આ નિયમને જ્યારે બરાબર સમજવામાં આવશે અને રોગોની સારવારમાં એનો ઉપયોગ થશે, ત્યારે બીજા નૈસર્ગિક નિયમોની શોધોએ ભૌતિકશાસ્ત્ર ખગોળશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર અને બીજાં ચોક્કસ વિજ્ઞાનો માટે જે કાંઈ કર્યું છે, તેજ સમય જતાં આ નિયમ વૈદકશાસ્ત્ર માટે કરશે. એ રોગ અને ચિકિત્સાની એકતા સિદ્ધ કરીને ભૂતકાળના અને વર્તમાનના વૈદકીય રેકોર્ડો અને ગોટાળાનું ચોક્કસ વિજ્ઞાનમાં રૂપાંતર કરશે.

આ નિયમનો સર્વસાધારણ રીતે ઉપયોગ કરીયે તો, એનો અર્થ એ થાય છે કે સાદી શરદીથી માંડીને ઓરી, રાતડિયો તાવ, ડિફ્થેરિયા, બળિયા, ન્યુમોનીઆ વગેરે બધા જ ઉગ્ર રોગો, કુદરતના ઘરનું સમારકામ કરવાના, અથવા તો આરોગ્ય અને જીવનને નુકસાનકારક હોય એવું કોઈ જાતનું રોગદ્રવ્ય, મળજન્ય વિષ, ઝેર અથવા તો સૂક્ષ્મજંતુને દૂર કરવાના પ્રયત્નો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીયે તો માનવજીવનને અનુકૂળ એવી પરિસ્થિતિ હેઠળ જીવતા, સંપૂર્ણ સ્વાભાવિક નીરોગી શરીરમાં, ઉગ્ર રોગો ઉદ્ભવી શકે જ નહિ. આ બાબતમાં એવો પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે: "જો ઉગ્ર રોગો કુદરતના રોગનિવારણના પ્રયત્નો દર્શાવતા હોય, તો તેમનાથી લોકો મરે છે શા માટે?" આ પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે: 'આવા કેસોમાં જીવનશક્તિ બહુ ઓછી હોય છે, કાં તો અથવા તો રોગદ્રવ્યનો સંચય અતિશય મોટા પ્રમાણમાં હોય છે, અથવા તો સારવાર અધૂરી કે નુકસાનકારક હોય એમ પણ બને છે, જેને લઈને કુદરત લડાઈ હારી જાય છે. આમ હોવા છતાંય ઉગ્ર રોગ એ કુદરતનો આરોગ્ય અને જીવનના શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવવાનો, અને સ્વાભાવિક નીરોગી પરિસ્થિતિની પુનઃસ્થાપનાનો પ્રયત્ન તો દર્શાવે છે જ.

એ એક રસિક હકીકત છે કે, કુદરતનો આ કાયદો, અને નિસર્ગોપચારનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત, એલોપેથિક વૈદકશાસ્ત્રે સ્વીકાર્યો છે, અને તે સાચો હોવાનું સિદ્ધ કર્યું છે. રોગશાસ્ત્ર વિષેના અત્યંત પ્રગતિશીલ ગ્રંથો સોજાનું સ્વરૂપ રચનાત્મક અને કલ્યાણકારક છે એમ સ્વીકારે છે. આમ હોવા છતાંય જ્યારે ઉગ્ર રોગોની સારવારનો પ્રશ્ન આવીને ઊભો રહે છે, ત્યારે દાક્તરો રોગશાસ્ત્રનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત સમૂળગો ભૂલી જતા હોય તેમ લાગે છે અને સોજો અને તાવ પોતે જ આરોગ્ય અને જીવનના શત્રુઓ હોય અને વિઘાતક હોય એવી રીતે એમની સારવાર કરે છે.

સિદ્ધાંત અને સારવારની આ અસંગતતામાંથી એલોપેથિક વૈદકીય સારવારની સઘળી ભૂલો ઉદ્ભવે છે. રોગનિવારણનો આ મૂળભૂત નિયમ સમજી શકવાની નિષ્ફળતા જ, ચિકિત્સાશાસ્ત્રોના જુદાજુદા સંપ્રદાયોના પ્રતિનિધિઓ તરફથી રજૂ થતા મનગમતા ગોટાળા માટે, અને મોટા ભાગના માનવ દુઃખદર્દો માટે જવાબદાર છે.

રોગનિવારણનો આ મૂળભૂત નિયમ નિસર્ગોપચારના તત્ત્વજ્ઞાનની નજર બહાર કદી ચાલ્યો જતો નથી. જ્યારે એલોપેથી, ઉગ્ર રોગને નામે ઓળખાતી અવસ્થાઓ પોતે જ નુકસાનકારક અને જીવન અને આરોગ્યની દુશ્મન હોય, અને એમને દવા કે છરીથી "મટાડવી" (અમે એમ કહીશું કે "દબાવવી") જોઈએ એમ માને છે. ત્યારે નિસર્ગોપચારનો સંપ્રદાય એમ માને છે કે, જ્યાં સુધી લોકો કુદરતના કાયદાઓની ઉપેક્ષા કરવાનું ચાલુ રાખશે ત્યાં સુધી આ બળાત્કારે થતી દેહશુદ્ધિની ક્રિયાઓ લાભદાયક અને જરૂરી રહેશે. જ્યારે એકબાજુ નિસર્ગોપચારની પદ્ધતિ પોતાની સાદી કુદરતી સારવારની પદ્ધતિઓથી સોજા અને તાવની પ્રક્રિયાઓના ક્રમને હળવો બનાવે છે, અને એમને સલામત મર્યાદાઓની અંદર રાખે છે, ત્યારે બીજી બાજુ એ આ ઉગ્ર પ્રતિકાર્યોને ઝેરી દવાઓ, રક્તજળો, સડાનાશકો, સર્જિકલ ઓપરેશનો, સૂચન કે બીજી કોઈ દમનકારક સારવારથી એ કદી પણ અટકાવતી કે દબાવતી નથી.

કોલ્લાફોલ્લી, ગડગુમડ, ચાંદા, શ્લેષ્મવિકારો, ઝાડા, અને બીજી બધી જાતની સોજાયુક્ત અને તાવવાળી વ્યાધિની અવસ્થાઓ એમ સૂચવે છે કે, શરીરમાં જીવન અને આરોગ્યનું વિરોધી એવું કંઈક તત્ત્વ છે, કે જેને કુદરત આ કહેવાતા "ઉગ્ર" રોગો મારફતે કાઢી નાખવાનો કે પરાજીત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. તો પછી એમને ઝેરી દવાઓ કે સર્જિકલ વાઢકાપથી દાબી દેવાથી શો લાભ થઈ શકશે ! આ પ્રકારની સારવાર કુદરતને એનું શુદ્ધિ અને સમારકામનું કાર્ય ચલાવવા દેતી નથી અને એને એના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા દેતી નથી. એ ઉગ્ર પ્રતિકાર્યોથી જે રોગદ્રવ્યને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી તે રોગદ્રવ્ય ફરી પાછું શરીરમાં કેંદાઈ જાય છે. એથીયે ભૂંડું તો એ થય છે કે રોગના ઝેરોમાં દવાનાં ઝેરો ઉમેરાય છે. એને લઈને જો પ્રાણઘાતક ગૂંચવાડા ઊભા થાય, અથવા તો ઉગ્ર રોગ હઠીલા રોગમાં ફેરવાઈ જાય તો એમાં કાંઈ નવાઈ ખરી ?

એલોપેથિક દવાકોષનો મોટો ભાગ શા માટે જીવલેણ ઝેરોથી ભરેલો છે ?

આગળના પાનાંઓમાં કરવામાં આવેલાં વિધાનો રાજ્યાશ્રિત વૈદકશાસ્ત્ર સામેનાં એક ગંભીર તહોમતનામા સમાન છે. છતાં ય એ વિધાનો ચિકિત્સાના જૂના સંપ્રદાયના અને નિસર્ગોપચારના તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વચ્ચેનો તફાવત બતાવી આપે છે.

એલોપેથિક વૈદકશાસ્ત્ર, કેવળ થોડીક બાબતોમાં જ નહિ, પણ મોટા ભાગની બાબતોમાં શા માટે ભૂલભરેલું છે, એ હકીકત આ પ્રકરણમાં રજૂ કરવામાં આવેલો રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ આપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે. રોગ વિષેની રૂઢિચુસ્ત વિભાવના, જે એલોપેથીનો પાયો છે, તે જ જો ખોટી હોય, તો તેના ઉપર ચણાયલી દરેક વસ્તુ ખોટી હોવી જ જોઈએ એ સ્વયંસિદ્ધ છે.

એક માણસ ગમે એટલો વિદ્વાન કેમ ના હોય, તો પણ જો એ ૨ × ૨ = ૫ એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારીને એક ગણિતનો કોયડો ઉકેલવાની શરૂઆત કરશે તો એ અનંતકાળ સુધી હિસાબ કર્યા કરશે તો ય એને સાચો જવાબ કદી પણ જડશે નહિ. એ જ રીતે જ્યાં સુધી એલોપેથીની રોગ વિષેની મૂળભૂત વિભાવના ભૂલભરેલી માન્યતા ઉપર રચાયલી રહેશે ત્યાં સુધી એ શાસ્ત્ર રોગ અને રોગનિવારણનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકશે નહિ.

રોગનિવારણનો મૂળભૂત નિયમ સાથે સાથે એ પણ સમજાવે છે કે ઘણા મોટા ભાગનાં એલોપેથિક પ્રીસ્ક્રીપ્શનોમાં એક અથવા બીજા, એમ કોઈ ને કોઈ રૂપમાં જાલીમ ઝેરો શા માટે સમાયાં હોય છે, અને દવાવાદના અનુયાયીઓમાં સર્જિકલ ઓપરેશનો આટલાં બધાં માનીતાં શા માટે હોય છે.

"તમે ઝેરો શા માટે આપો છો !" એલોપેથોને પૂછવામાં આવતા આ પ્રશ્નનો જવાબ સામાન્ય રીતે એ હોય છે કે: "અમારા દવાકોષમાં ઝેરો હોય છે, કારણ કે દવાઝેર રોગઝેરનો વિનાશ અને વિસર્જન કરે છે." તો પણ અમે એવો દાવો કરીએ છીએ

કે દવાઓ માત્ર જીવનશક્તિને નિષ્ક્રિય કરી નાખવાનું કામ કરે છે, જેને લઈને એલોપેથિક સારવારનાં ભ્રામક પરિણામો મેળવી શકાય છે.

નીચેની હકીકતો આ મુદ્દાને વધુ વિગતથી સમજાવશે. આપણે એ સમજ્યા છીએ કે કહેવાતા ઉગ્રરોગો એ કુદરતના શરીરશુદ્ધિના અને રોગ-નિવારણના પ્રયત્નો હોય છે. સઘળાં ઉગ્ર પ્રતિકાર્યો જીવનશક્તિની વધેલી પ્રવૃત્તિ દર્શાવતાં હોય છે, અને એને પરિણામે વેદના, રતાશ, લોહીનો જમાવ, અતિશય ગરમી, ઝડપી નાડી શ્લેષ્મયુક્ત ઉત્સર્ગો, ચામડીના ફોલ્લાફોલ્લી, ગુમડાં, ચાંદા વગેરે લક્ષણો ધરાવતી તાવવાળી અને સોજાયુક્ત અવસ્થાઓ દેખા દે છે.

એલોપેથી જીવનશક્તિની આ જોરદાર પ્રવૃત્તિ-ઓને પોતાને જ અહિતકર અને ઈજાકારક માને છે. જીવનશક્તિના આ કાર્યને જે કોઈ અટકાવી શકે તે દવાવાદની પરિભાષામાં ઉગ્રરોગોને મટાડી (?) શકે છે. ખરી હકીકત તો એ છે કે જીવનશક્તિને નિષ્ક્રિય કરવામાં અને જીવનોપયોગી અવયવોને વિકૃત કરવામાં, ઝેરી દવાઓ અને સર્જનની છરીથી વિશેષ અસરકારક વસ્તુ બીજી એકે નથી. એટલા માટે જ રાજ્યાશ્રયી વૈદકના રોગનિવારણના (?) એ માનીતા ઈલાજો બની રહ્યા છે.

દવાવાદી વૈદકનો સંપ્રદાય પરિણામને કારણ માનવાની ભૂલ કરે છે. શરીરની અંદર ઉદ્‌ભવતો સ્થાનિક સોજો એ રોગ નથી, પણ એ તો કુદરત, રોગભારનો નિકાલ કરવા માટે જે સ્થાન અને પદ્ધતિ દ્વારા સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ કરી રહી હોય છે તેનો માત્ર નિર્દેશ કરે છે, એ હકીકત સમજવામાં આ સંપ્રદાય નિષ્ફળ જાય છે; જોકે ઉગ્ર પ્રતિકાર્ય તો સ્થાનિક હોય છે, પણ એનું કારણ કે એનાં "પોષકતત્ત્વો" હરહંમેશ શરીરબંધારણીય હોય છે, અને એની સારવાર શરીરબંધારણીય રીતે જ થવી જોઈએ. જ્યારે બુદ્ધિયુક્ત નૈસર્ગિક સારવારની અસર હેઠળ, લોહી અને તંતુજાળોમાંથી એ ઝેરી ક્ષોભકારક તત્ત્વોનો નિકાલ થાય છે, ત્યારે સ્થાનિક લક્ષણો પોતે પોતાની સંભાળ લઈ લે છે; પછી આ લક્ષણોનો આવિર્ભાવ ફોલ્લી કે કેન્સરના રૂપમાં હોય, કે પછી સાદી શરદી કે ક્ષયના રૂપમાં હોય એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો નથી.

દ્વિવિધ પરિણામનો નિયમ

કુદરતમાં દરેક સ્થળે કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના મહાન નિયમનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. સમગ્ર જીવન-આદાન અને પ્રદાન, તેમ જ કાર્ય અને પ્રતિકાર્ય વચ્ચે આગળ અને પાછળ ઝોલાં ખાઈ રહ્યું છે. ખુદ જીવનના આધારરૂપ શ્વાસોચ્છ્‌વાસ કોઈ રહસ્ય-મયરીતે તાલબદ્ધ વહન કરતો આવે છે ને જાય છે. એ જ રીતે પૃથ્વીમાતાનું વક્ષઃસ્થળ ભરતી ને ઓટના રૂપમાં ઊછળે છે ને શમે છે.

એનાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં આ નિયમ, વળતરના નિયમ તરીકે અથવા તો દ્વિવિધ પરિણામના નિયમ તરીકે ઓળખાય છે. એના કાર્ય ઉપર "શક્તિના સંરક્ષણ"નો આધાર રહે છે.

મહાગુરુ ઈશુ ખ્રિસ્તે જ્યારે એમ કહ્યું:

"આપો, અને તે તમને આપવામાં આવશે... ...કારણ કે જે તોલમાપથી તમે બીજાને આપશો તે જ તોલમાપથી તમને પાછું મળશે." (લ્યુકની સુવાર્તા, પ્રકરણ ૬, વચન ૩૮) ત્યારે તેણે આ નિયમનો નૈતિક ઉપયોગ બતાવ્યો હતો.

ભૌતિક પ્રકૃતિના સામ્રાજ્યમાં આદાન અને પ્રદાન, કાર્ય અને પ્રતિકાર્ય, યંત્રવત અને આપોઆપ એક-બીજાનું સમતોલપણું સાચવે છે. આપણે શક્તિમાં જે મેળવીએ છીએ તે ગતિ અથવા જગ્યામાં ગુમાવીએ છીએ. અને એથી ઊલટું પણ બને છે. આને કારણે જ યંત્રવિશારદ, વૈજ્ઞાનિક અને ખગોળ-શાસ્ત્રી માટે કુદરતની કેટલીક પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામો, યુગો અગાઉ ગણિતિક ચોકસાઈથી ભાખવાનું શક્ય બને છે.

દ્વિવિધ પરિણામનો મહાન નિયમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રી માટે પાયો પૂરો પાડે છે. આરોગ્ય, રોગ અને રોગનિ-વારણની પ્રત્યેક ઘટના સાથે એ સંકળાયેલો છે, અને

એમની ઉપર એ શાસન ચલાવે છે. "પ્રત્યેક ઉગ્ર રોગ એ કુદરતના રોગશાંતિના પ્રયત્નનું પરિણામ છે" એ શબ્દોમાં મેં જ્યારે રોગનિવારણના મૂળભૂત નિયમનું પ્રતિપાદન કર્યું, ત્યારે મેં માત્ર કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના મહાન નિયમને બીજી રીતે વ્યક્ત કર્યો હતો. જેને આપણે ક્રાન્તિ, ઉગ્રપ્રતિકાર્ય અથવા તો ઉગ્રરોગ કહીએ છીએ તે તો વાસ્તવિક રીતે કુદરતનો આરોગ્યની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન હોય છે.

માનવદેહની શારીરિક પ્રવૃત્તિને અનુલક્ષીને કર્મફલનો કાયદો નીચે મુજબ વ્યક્ત કરી શકાય: "માનવદેહ ઉપર અસર ઉપજાવનાર પ્રત્યેક સાધન બે પરિણામો નિપજાવે છે. પહેલું, દેખીતું કામચલાઉ પરિણામ અને બીજું કાયમી પરિણામ. બીજું કાયમી પરિણામ એ હરહંમેશ પ્રાથમિક ક્ષણિક પરિણામથી વિરુદ્ધનું હોય છે."

દાખલા તરીકે ચામડીને લગાડવામાં આવતા ઠંડા પાણીની પહેલી અને ક્ષણિક અસર લોહીને અંદરના ભાગમાં ધકેલવાની છે; પણ સ્થાનિક રક્તાભાવને પહોંચી વળવા માટે, કુદરત વધુ મોટા પ્રમાણમાં લોહી સપાટી ઉપર પાછું ઠેલીને જવાબ વાળે છે, અને એનું પરિણામ ગરમીના વધારામાં તથા સપાટી ઉપરના વધુ સારા રુધિરાભિસરણમાં આવે છે.

ગરમ પાણીના સ્નાનની પહેલી અસર સપાટી ઉપર લોહીને ખેંચવાની હોય છે. પણ એની બીજી અસર લોહીને શરીરની અંદરના ભાગમાં ઠેલી દેવાની હોય છે, જેને પરિણામે શરીરની સપાટી રક્તરહિત અને ઠંડી પડી ગયેલી દશામાં આવી જાય છે.

આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, ઉત્તેજકો શરીરમાંના જીવનશક્તિના અનામત ભંડારોને ખાલી મૂકીને એમનાં ભ્રામક પરિણામો નિપજાવે છે. એને લઈને અનિવાર્ય રીતે જેટલા પ્રમાણમાં અગાઉની ઉત્તેજના હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં પાછળથી, નિર્બળતા અને થાક દેખા દે છે.

સ્નાયુશિથિલતા અને ઉંઘની પ્રાથમિક અસર નબળાઈ, ચેતનશૂન્યતા અને મૃતવત ઘેન એ હોય છે, જ્યારે દ્વિતીય અસર જીવનશક્તિનો વધારો એ હોય છે.

બધી દવાઓની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર દ્વિવિધ પરિણામના નિયમનું શાસન ચાલે છે. ગુણકારી માત્રાઓમાં આપવામાં આવતી ઝેરી દવાઓની પહેલી તાત્કાલિક ઉગ્ર અસર સામાન્ય રીતે કુદરતના આ પદાર્થોને પરાજિત કરવાના અને શરીરમાંથી કાઢી નાખવાના પ્રયત્નને પરિણામે હોય છે, જ્યારે દ્વિતીય કાયમી અસર આ દવાઝેરોના શરીરમાં સંચયને લીધે, અને એમના શરીર ઉપરના કાર્યને લઈને હોય છે.

એલોપેથી પોતાના સિદ્ધાંત અને સારવારમાં માત્ર પહેલાં પરિણામો જ ધ્યાનમાં લે છે, અને દવાઓ ને વાઢકાપના કાયમી પશ્ચાત-પરિણામોની ઉપેક્ષા કરે છે. એ એવા ઈલાજો આપે છે કે જેથી પહેલી અસર રોગી અવસ્થાની વિરુદ્ધની હોય. એટલા માટે કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના નિયમ મુજબ આવા ઈલાજોની કાયમી અસર રોગી અવસ્થાને મળતી અથવા તો એના જેવી જ હોય છે.

આપણો દરરોજનો સામાન્ય અનુભવ આપણને શીખવે છે કે હકીકત આ પ્રમાણેજ છે. કાચુર કે સારક અને રેચક દવાઓ હંમેશાં હઠીલી કબજિયાત ઉપસ્થિત કરે છે.

"કોઈ પણ જાતની શક્તિ આપનાર દવાઓ અને ઉત્તેજકોની દ્વિતીય અસર અશક્તિમાં વધારો એ હોય છે, અને એમના ચાલુ ઉપયોગનું પરિણામ ઘણીવાર સંપૂર્ણ શક્તિક્ષીણતા અને શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓની ક્રિયાશૂન્યતા એ હોય છે.

માથાનો દુખાવો મટાડનારી દવાઓ, વેદનાવિનાશકો, અણીશુતી બનાવટો, શામક અને નિદ્રાજનક દવાઓ, મગજ અને મજ્જાતંતુઓમાં કામચલાઉ જડતા પ્રેરી શકે છે; પણ આ ઉપાધિઓ જો શરીરઅધારણીય કારણોને અંગે હોય તો વેદના, બેચેની અને અનિદ્રા હંમેશાં બમણા બળથી પાછાં

આવશે. આ દવાઓ જો ચાલુ ટેવ તરીકે લેવામાં આવે તો એ અચૂક રીતે હૃદયરોગ અને લકવાને જન્મ આપે છે. અને છેવટે એ દર્દીનું 'દવાખોર ગરાડી''માં પરિવર્તન થાય છે.

ક્વીનાઈન અને ડામરની બનાવટો જેવા શરદી અને સળેખમના ઉપાયો (?) કુદરતના શ્વાસ પ્રદેશના શ્લેષ્માચ્છાદન મારફતે કચરો અને રોગદ્રવ્ય કાઢવાના પ્રયત્નોને દાબી દે છે, અને રોગદ્રવ્યને ફરી પાછુ ફેફસાંમા ઠેલી દે છે, અને એ રીતે ન્યુમોનિયા, હઠીલા સળેખમ, દમ અને ક્ષયને જન્મ આપે છે.

પારો, આયોડીન અને બીજા બધાં રસાયણો બાહ્ય ઉત્સર્ગોના દમન દ્વારા, ચલનકંપવા, લકવો વગેરે અત્યંત ભયાનક પ્રકારના આંતરિક હઠીલા રોગો સર્જે છે.

અને એ રીતે રૂઢિચુસ્ત વૈદકના દવાદારૂનું વર્ણન આગળ ને આગળ ચલાવી શકાય દરેક દવા નવા રોગલક્ષણોને જન્મ આપે છે, જેમને વળી પાછાં બીજા ઝેરોથી મટાડવામાં (?) આવે છે. એમ કરતાં કરતાં છેવટે પાગલખાનું અથવા કૃપાળુ યમદેવ એક ખુવાર થયેલા જીવનની કરુણકથા ઉપર કાયમનો પડદો પાડી દે છે.

બીજા એક પ્રકરણમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે તેમ હોમિયોપેથીનાં શિક્ષણ અને સારવાર કાર્ય અને પ્રતિકાર્યના નિયમ સાથે સંપૂર્ણ રીતે સંવાદી છે. હોમિયોપેથીના ચિકિત્સકો એ શાસ્ત્રના સમ. સમ પ્રશામયતિ । એ મૂળભૂત સિદ્ધાંતને અનુસરીને એવા ઔષધો આપે છે કે જેનું પહેલું ક્ષણિક પરિણામ રોગી અવસ્થાને મળતું હોય, જ્યારે દ્વિવિધ પરિણામના નિયમ મુજબ, આ ઔષધોનું દ્વિતીય પરિણામ રોગી અવસ્થાથી વિરુદ્ધનું એટલે કે "રોગનિવારક"જ હોવું જોઇએ.

❊

તમારા રેડિયોનું લાઇસન્સ છે?

૧૯૪૫ની આખરે બ્રિટિશ હિંદમા ૨,૦૨,૯૨૯ લાઇસન્સ ધરાવતા રેડિયા હતા, ૧૯૪૬ની આખરે ૨,૩૨,૩૬૮ હતા વર્ષના છેલ્લા માસ દરમિયાન ૭૯૧૧ નવાં લાઇસન્સ અપાયાં હતા

❊

અમલદાર અને અક્ષરજ્ઞાન

'પ્રાંતના દેશી પોલીસ વિભાગમા કામ કરતા ૫૩ યુરોપિયન અફસરોમાથી માત્ર, પાચ સ્નાતક (ગ્રેજ્યુએટ) થયેલા છે, તેર કોઇ પણ જાતની શૈક્ષણિક લાયકાત ધરાવતા નથી, અને બાકીનાઓ માડ મેટ્રિક સુધી પહોચેલા છે'

—સંયુક્ત પ્રાંતીય સરકારના પાર્લામેન્ટરી-મંત્રી

अ. म. रा.

પાદરનાં તીરથ

[લે. જયન્તી દલાલ; પ્રકા૦ ગતિ પ્રકાશન લિ૦ અમદાવાદ; વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦, અમદાવાદ; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા]

'હિંદ છોડો' અને 'કરેંગે યા મરેંગે'ના ઉદ્‌ઘોષ સાથે લડાયેલ બેંતાળીસની પ્રચંડ પ્રજાલડત આપણા સાહિત્યકારો વડે અણુગવાયેલી રહી એ વાતની સરોષ ફરિયાદ કરનાર જયન્તી દલાલ એ ઐતિહાસિક ઘટનાની કથા લઈને પોતે જ આવે છે એ હકીકત આ કૃતિના વાંચનારનું ઔત્સુક્ય ખૂબ વધારી મૂકે તેવી છે. કેટલીક અપેક્ષાઓ સાથે ઉત્સુક વાંચનાર ઉત્સાહજોર એ વાંચવાનું શરૂ કરશે ત્યારે પોતાની અપેક્ષાઓ સંતોષાતી હોવાનો અનુભવ પણ એને થશે. પડોશનાં ગામડાંનાં પરાક્રમ અને વીતકોની વાયરે આવેલી વાતથી ઉત્તેજિત બની ગામલોકોએ નંદપરાનું સ્ટેશન બાળી તથા રેલ્વેના પાટા ઊખેડી નાખી ઇતિહાસને પોતાને ગામ આમંત્રણ આપ્યું એ પહેલા પ્રકરણમાંનો કથોદ્‌ઘાટક બનાવ એના દિલનો કબજો લઇ 'હવે શું બનશે?' એનો અધીર ફફડાટ અનુભવતું એને કરી મૂકશે. એ બનાવ જે ઇતિહાસ સરજે છે તે તો ગામને નસિયત આપવા ચડી આવતી પોલીસ ટુકડીએ વર્તાવેલા કાળા કેરનો જ છે. એમાં બીજા અને ત્રીજા પ્રકરણમાં ચિત્રશૈલીમાં તાદૃશ રીતે વર્ણવાયેલો દમનકાંડ વાંચનારને ખેંચી રાખશે. પણ પછીનાં પ્રકરણો એ *ખેંચાણ એટલી જ હદે ટકાવી રાખશે કે કેમ તેની* શંકા છે. વાર્તાકારનું પ્રમાણભાન જાગતું ન રહ્યાની ચાડી ખાતો કથાનો એ દશ-પ્રકરણી દ્વિતીયાર્ધ ફોજદારે ગામમાંથી કાચા કેદી તરીકે પકડેલા માણસોનાં વીતકો અને ફોજદારની ત્રાસલીલાના વાર્તાકારે નિરાંતના જીવે લંબાવીને કરેલા નિરૂપણ ખાતે જ રોકાયો છે. આવેશ ઊતરી ગયા પછી ધૂણનાર જેમ ઢીલોઢફ બની જાય છે તેમ સ્ટેશન બાળવાનું પરાક્રમ કરી બેઠેલાઓ પોલીસ ત્રાસની નગ્ન સ્વાભાવિકતા સામે આવી ઊભી રહેતાં રેલ્વેના ડબ્બામાં ફોજદારે પૂરેલા પુરાયેલા રહે અને જુલમ સહે જાય એ બિના તેમ જ ફોજદારનું લાંચ પ્રકરણ અને તેમાં તેને મળતી સફળતા આખો વાંચનારના દિલમાં બહુ અસુખ ઉપજાવશે. માનવધર્મી દાક્તર નગીનદાસ, લાંચ આપી દીકરાને છોડાવવાના પ્રલોભનને વશને ન *થતી પછી ડોશી અને સર્વ જુલ્મનો ટટ્ટાર સીને* સામનો કરતો તે ડોશીનો પુત્ર જગુ—એ ત્રણ પાત્રોનું એ અંધકારમાં ઊજળાં કિરણ ફેંકતું નિરૂપણ એ નિમિત્તે થઈ શક્યું તે વાંચનારને આશ્વાસન આપનારી હકીકત ન હોત તો તો એ વાર્તાકારને માફ ન જ કરત.

વાંચનારને અસંતોષ ઊપજે તે સ્વાભાવિક છે. એણે આશા રાખી હોય બેંતાળીસના બનાવો ને વાતાવરણના સંપૂર્ણ ચિત્રની, એને પ્રજાએ આપેલી લડતના ગૌરવગાનની. એવું તો અહીં નથી. સ્ટેશન બાળવાનું અબુધ ગ્રામજનોનું કાર્ય સહસા બની જતા ટોળા-કાર્યથી વિશેષ નથી. ક્રાન્તિકારીના જોશ કે ભાવના સરફરોશીનું એમનામાં દર્શન થતું નથી. કોઈ પણ ભોગ આપવા તત્પર બનેલી જાગી ઊઠેલી જનતા અને તેની જાગૃતિને કોઈ પણ ઉપાયે દાબી દેવા મથતી પરદેશી સરકાર એ બે વચ્ચે ખેલાઈ ગયેલા યાદગાર જંગની મહાકથા વાંચનારે તો અપેક્ષી હોય, ત્યારે આ નીકળે તો ફોજદાર અને નંદપરાના દુર્ભાગી લોકોની નાના કુંડાળાની કથા. એની ના નહિ કે ફોજદાર ને તેની ટુકડી સરકારે બેંતાળીસમાં *પ્રજા પર છોડી મૂકેલાં અને પ્રજા કદી માફ કરી ન* શકે એવા પ્રચંડ પશુબળનું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, છતાં તેની લાંચલીલાને એવું વધુ પડતું આલેખન વાર્તાકારને હાથે મળ્યું છે કે એથી એક અર્થમાં કથાને ગૌરવ મળે છે, પણ બીજા અર્થમાં ગૌરવ મળતું નથી. આખો વાંચનાર કચવાશે તે આવા કારણોથી. એ તો સારું થયું છે કે લેખકે પોતાના નિવેદનમાં પ્રથમથી જ કહી નાખ્યું છે કે '૪૨નું મૂલ્યાંકન કરવાનો' આમાં પ્રયાસ નથી. નહિતર કથા વસ્તુ અને વાતાવરણનું

આલંબન એ તાલળીસના બનાવોનું છે એટલે છાપ તો એવી જ પડત અને વાંચનારને લેખક જોડે કજિયો કરવાનું ઠીક કારણ મળી રહેત.

અને છતાં સૂક્ષ્મ નજરે જોતાં શું આમાં '૪૨નું મૂલ્યાંકન સાવ નથી જ થતું એમ? '૪૨નું મૂલ્યાંકન કરવાનો આમાં પ્રયાસ નથી, એમ કહેતા લેખક ત્યાર પછીના વાક્યમાં શું કહે છે?

'હા, ભવિષ્યનો કોક વાંચક આ વાંચીને '૪૨ વિષે શું ધારશે?' એવો પ્રશ્ન મિત્ર પૂછેલો:. એનો જવાબ તો નવલકથા જ છે. એ શું ધારશે' એના વિચારે મુંઝાવા કરતાં મને જે લાગે એ જ શું કામ ન કહું?

એમને જે લાગ્યું છે તે કેવું છે તે આ કથા પોતે જ કહી આપે છે. એમણે પોતાને દેખાયું તેવું વાસ્તવચિત્ર દોર્યું છે, અને એમાં મુખ્ય પ્રયોજન રાખ્યું છે જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કેમ વર્તે છે તે માનવસ્વભાવના નિરીક્ષક કે ચિકિત્સકની દૃષ્ટિથી નિરૂપવાનું. 'ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં વ્યક્તિ કેવું વર્તન ગણે છે એ જોવા જાણવાની ઈંતેજારીએ આ લખવા પ્રેર્યો હતો.' એ એમનું નિવેદન કથાના છે તે સ્વરૂપને સારી રીતે સમજાવી દે છે. લોકો ગાંડા ઉત્સાહમા સ્ટેશન બાળવાનું કેવી પરાક્રમ કરી નાખે; એના એ જ લોકોમાંના કેટલાક સતત જુલમ ને ત્રાસમાંથી ઊગરવા લાંચ આપી છૂટી જવા ચાહે; પોલીસ અને ફોજદારના હૈયામાં વસનો શયતાન ધૂણી ઊઠે, પશી ડોશી, જશુ અને બાવાજીનું આત્મતેજ ઝગી ઊઠે; ભલા આદમી દાક્તર નગીનદાસ ધંધો કોરે મૂકી કેદીઓના દુઃખ દૂર કરવા ને તેમને છોડાવવા મથે, એટલું જ નહિ, પોતાની નીતિ–અનીતિની ભાવના કોરે મૂકી લાંચ વડે પણ તેમને છોડાવવાના મતના થાય; અંબાલાલ એક વાર પોલીસ સામે નિર્ભય પ્રજાસેવકનો પાઠ ભજવે ને થોડા સમય બાદ તેનો તે જ માણસ લાંચ–લાલચુ ફોજદારનો મળતિયો ને દલાલ બની મેલાં નાણાં મેળવવા મંડે; ફોજદારની ય રહીસહી માનવતા જશુને છોડી મૂકવામાં ઝબકી જાય: એક જ પરિસ્થિતિ જુદા જુદા ખમીરનાં માનવીઓ પાસે કેવું કરાવી જાય છે, અને પલટાતી પરિસ્થિતિઓ એક જ વ્યક્તિ પાસે કેવું વર્તન કરાવી જાય છે તેનો આ બધી હકીકત દ્વારા 'પાદરનાં તીરથ' સરસ ખ્યાલ આપે છે. આથી જ લેખકને કહેવાનું રહ્યું છે કે '૪૨નું તો માત્ર નૈમિત્તિક આલંબન લેવાયું છે એટલું જ, બાકી પ્રધાનપણે તો પરિસ્થિતિ માણસ માટે શું કરાવે–કેમ વર્તાવે–એ બતાવવા પર જ પોતે ધ્યાન આપ્યું છે. મનુષ્યના અંદરના સદસદ્ અંશો જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં કેવા બહાર આવી પ્રકટ થાય છે તેનું દર્શન કરાવવાના એક સાધન તરીકે જ આ કથા પ્રયોજાઈ હોવાની છાપ લેખક આપણા મન પર પાડવા મથ્યા છે. આટલાં જ પાનાંમાં સ્થળ, સમય અને બનાવોનો વધુ મોટો પટ લઈ, પ્રજામાનસનું દર્શન કરાવી, '૪૨ની ઐતિહાસિક ઘટનાનાં બળાબળોનો સાચો ખ્યાલ આપી, કોઈ ઊંચું રહસ્ય એમાં સંભરી, પ્રજાને માટે સ્ફૂર્તિસંચારક ગુટિકા બને એવી કથા શું ન જ લખી શકાત? આ પ્રશ્નની સામે તો લેખકની દૃષ્ટિ, પ્રયોજન ને છે તેવી આ કથાને જ ધરી દીધા સિવાય બીજું શું બોલવાનું રહે છે? છતાં, એ પ્રશ્નમાં સૂચવાયેલું કાર્ય આ કથાએ સાવ નથી બજાવ્યું એમ નથી, લેખક પોતાના આશયને રસ્તે કથાને વાળી ગયા છે એટલે એનું પ્રમાણ ધારીએ તેટલું મોટું નથી એટલું જ.

કથાલેખક તરીકે રા. દલાલે કેટલીક વિશિષ્ટ શક્તિ સારી બતાવી છે. બીજા ને ત્રીજા પ્રકરણમાંનું પોલીસના અત્યાચારનું અને પછીના પ્રકરણોમાંનું ડબ્બામાં કેદી તરીકે પુરાયેલા ગામલોકોની બેહાલ દશાનું તેમણે ઘણું તાદૃશ ને ચિત્રાત્મક વર્ણન કર્યું છે. આષ્ટી–ચિમુર ખાતે બનેલા બનાવો '૪૨ની લડત વેળા નથી બન્યા એમ નહિ, અને તેથી બીજા ને ત્રીજા પ્રકરણમાંના પોલીસના અત્યાચારો વર્ણવાયા તે ખોટું થયું નથી, પણ કેટલુંક નિરૂપણ ઉઘાડું કર્યું છે તેને બદલે ઇશારાઓથી પતાવ્યું હોત તો ઠીક થાત એમ લાગે છે. સૂચકતાથી સચોટતા ન આવે એવું કાંઈ નથી. રા. દલાલની વર્ણનછટા કરતાં

વધુ ધ્યાન ખેંચનારી શક્તિ આ કથાએ બતાવી આપી છે. પાત્રનિરૂપણમાં-પૂર્વાર્ધનાં ત્રણ પ્રકરણમાં નંદપરાના સ્ટેશન માસ્તર, સેંજી ને પંડિતજીનું આલેખન નોંધપાત્ર કહેવાય. સેંજી ને પંડિતજીનું આરંભિક નિરૂપણ એમને મહત્ત્વનાં પાત્રો બનાવશે અને ગાંધીજીની અહિંસા ને સાત્ત્વિક તેજસ્વિતાનો કોઇ મર્મસ્પર્શી ભવ્ય પ્રયોગ એમના દ્વારા સિદ્ધ થતો બતાવાશે એવી આશા બંધાવે છે, પણ એ સફળ થતી નથી. કર્તા એ બેઉને તરત જ પતવી નાખી પડતા મૂકે છે ને આગળ વધે છે, પછી તો એક બાજુ દુનિયામાંની દુષ્ટતાનાં પ્રકાંડ તાંડવનું અને બીજી બાજુથી એ તાંડવના ધમસાણ વચ્ચે પણ ઉન્નત મસ્તકે ઊભી રહેતી દૈવીસંપત્તિનું દર્શન કરાવવા પર જ લેખક અડ્યા છે. પાત્રોના સારાં અને ખરાબ, અથવા ભાવનાશાળી અને ધંધાદુનિયાદારી, એવા સીધાસટ બે વિભાગ પાડ્યા હોય તો આગલા વિભાગમાં દાક્તર નગીનદાસ અને પશી ડોશી, અને બીજામાં ફોજદાર અને અંબાલાલ, એ ચાર પાત્રોનું તેમના વર્તન અને તેને પ્રેરતા હેતુઓ સાથે કુશળ નિરૂપણ લેખકે વિસ્તારથી કર્યું છે. એક બાજુ જેમ ફોજદારના પાત્ર પર તેમ બીજી બાજુ દાક્તર નગીનદાસના પાત્ર પર રા. દલાલની કલમે ખાસ પક્ષપાત બતાવ્યો છે. ફોજદારની બંધાઇની સામે દાક્તરની ભલાઇને મૂકી, ફોજદાર સાથેના વધુ સંપર્ક પછી તેની ભલાઇમાં દાક્તરે મૂકેલી શ્રદ્ધા ઉડાડી મૂકી દાક્તરનો ભ્રમનિરાસ કરી તેને જગતની નાગી દુષ્ટતાનો જીવનમાં નવું જ શીખવાડનારો અનુભવ રા. દલાલે કરાવ્યો છે. એ અનુભવ પછી જ લાંચ જેવા નૈતિક દૃષ્ટિએ અશુદ્ધ સાધનથી પણ નિર્દોષોને પોલીસના યાતનાઘરમાંથી છોડાવવાનું કાર્ય હાથ ધરવા શુદ્ધ માનવધર્મથી પ્રેરાઇને દાક્તર તૈયાર થાય છે. એ નિર્ણય કર્યા પહેલાં દાક્તરના દિલમાં ચાલેલા મંથનનું નિરૂપણ, ખાસ કરીને એક મોટા કાયદાને વ્યવહાર અને માનવતાની દૃષ્ટિએ છણવાનું એ નિમિત્તે લેખકને હાથે બન્યું હોઇ, આ કથાની એક વિશિષ્ટતા ગણાવાપાત્ર છે. દુનિયામાંના અનિષ્ટનો, અ-શિવનો, આસુરીસંપત્તિનો સ્વીકાર કરી રા. દલાલે કોઇ નિરાશાવાદીની માફક હાથ ખંખેરી નાખ્યા નથી. દાક્તરની સારમાણસાઇ, પશી ડોશીનું આત્મગૌરવ, અને જયુની ભાવનાશીલતા ને તેજસ્વિતા પોતાનું વર્ચસ્વ બતાવી પરિસ્થિતિમાં ભરેલા દૈન્ય અને દુષ્ટતાની સામે ટકરાતાં ને આખરે સાત્ત્વિક વિજયને વરી પોતાનો વાવટો ઊંચો રાખતાં તેમણે બતાવ્યાં છે એ શુભ ને શિવ પરની એમની શ્રદ્ધા બતાવી આપે છે. દાક્તર, જયુ, બાવાજી ને પશી ડોશીને જ રા. દલાલ પાદરનાં તીરથ ગણાવવા માગે છે. અલ્પશિક્ષિત સામાન્ય જનતામાંથી સ્વયમેવ પ્રગટી આવતી મનુષ્યત્વ અને આત્મગૌરવની મૂર્તિઓ જ પાદરનાં તીરથ. એકના એક પુત્રને લાંચ આપીને તો છોડાવવા ન જ ઇચ્છતી પશી ડોશીનું પાત્ર આ કથાનું એક આકર્ષક ગણાશે. એના હૈયામાં મુકાયેલી ભાવના અને તેના મોંમાં ઘણી વાર મુકાયેલા શબ્દો ગામડાં ગામની સાદી અભણ વિધવા ડોશીનાં છે એના કરતાં એના સર્જકનાં વિશેષ લાગે છે, એટલું કહેવું પડશે. પણ સર્જકની ભાવનાશીલતા અને કલ્પનાને નવલકથામાં સાવ અવકાશ ન જ હોય એમ તો કોઈ કહેશે નહિ.

રા. દલાલની કલમ જુવાનીની સ્ફૂર્તિવાળી અને ચાપલ્યને ભજનારી છે. વાર્તા એના ઘણા ભાગોમાં આકર્ષક બની છે તે એને લીધે. એટલું ખરું કે તાત્ત્વિક ચર્ચા વેળા શબ્દચાપલ્યમાં એમનું વક્તવ્યના કેટલીક વાર અવિશદ રહી જાય છે. ભાષાની જ વાત થાય છે, તો 'નં'તો', 'નં'તી'ના પ્રયોગો હવે કવિઓને માટે અને બહુ બહુ તો પોતાને માટે બોલવા પૂરતા રાખી પોતાના શિષ્ટ ગદ્ય લખાણોમાં ઓછા કરવાની, તેમ જ 'કરે રાખ્યું' એ અશુદ્ધ છે અને શુદ્ધ પ્રયોગ 'કર્યે રાખ્યું' એ છે એ ન ભૂલવાની જરૂર રા. દલાલને સૂચવી શકાય તેમ છે.

પટલાઇના પેચ ૧-૨

[લે. ઈશ્વર પેટલીકર; પ્રકા. સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય દરેક ભાગના દશ દશ આના.]

પહેલા ભાગમાં નવ અને બીજામાં દશ મળી બે

ભાગમાં વહેંચાયલા આ પુસ્તકમાં કુલ ઓગણીસ વાર્તાત્મક પ્રસંગ ચિત્રો છે, છતાં એમાં વાત એક જ ગામની અને પાત્રો તેનાં તે હોઇ પુસ્તક ઓગણીસ પ્રસંગચિત્રોની એક સળંગ કથા બની જાય છે. દરેક પ્રસંગચિત્ર એ કથાનું અકેક પ્રકરણ છે એમ જ સમજો ને. આ પ્રસંગચિત્રાવલિ અથવા વાર્તામાળા એ આપણી 'પલ્લીસમાજ' છે. ગામડાનાં પ્રશ્નો અને માનવીઓની એમાં થયેલી વાસ્તવદર્શી રજૂઆત વાચકોને સાચું સમાજદર્શન કરાવશે. ગ. પેટલીકરનું જન અને સમાજનું નિરીક્ષણ મજાનું છે એની પણ પ્રતીતિ એઉ પુસ્તકો વાચકોને કરાવશે. એમના નિરીક્ષણ અને નિરૂપણનો વિષય બન્યું છે એમના વતન ચરોતરનું એક ગામ, પણ મહીનાં પાત્રોનાં નામ અને બોલી બદલાવીને ગુજરાત-કાઠિયાવાડના હરકોઈ પ્રદેશને અનુકૂળ સહેલાઇથી બનાવી શકાય. કહેવાની મતલબ એ છે કે આપણાં ગામડાં, ત્યાંનાં માણસો, તેમના પ્રશ્નો, ગામડાંના મુખી-પટેલો એ લગભગ સરખા જ છે.

લેખકના સમાજ નિરીક્ષણ જેટલું જ ધ્યાન ખેંચે છે તેમની સુધારકતા. ગામમાં આવી ગ્રામસેવા અને સમાજ સુધારણાનું કાર્ય આદરતા આ પ્રસંગમાળાના મુખ્ય પાત્ર નરેન્દ્રની અને તેના સાથી બનતા સુનીભાઇની એવી પ્રવૃત્તિઓને લેખકે ગામલોકોના અજ્ઞાન, પ્રમાદ, રૂઢિવિવશતા અને એ સર્વનો લાભ ઉઠાવી જાણતા મુખી છોટાભાઈની મેલી ખટપટ લીલાને કારણે અનેક મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અટવાતી-ગુંચવાતી બતાવી, તેમ છતાં આખર વધારી સુખદ અન્ત સુધી લઇ જઇ ફૂલવતી બનાવી છે તે એ સિદ્ધ કરે છે. નરેન્દ્ર-સુનીભાઇની નિઃસ્વાર્થ સનિષ્ઠ સેવા-પ્રવૃત્તિના પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્તે જ આખરે આ પ્રસંગમાળાના ખલપાત્ર કે પ્રતિનાયક જેવા છોટાભાઈ મુખીનો હૃદયપલટો કરાવ્યો એવું આલેખન 'નરેન્દ્રના મિશનને લેખકે પોતાનું ય મિશન બનાવ્યું છે એ બતાવી આપે છે. નરેન્દ્રના સેવાકાર્યના નિરૂપણથી લેખકે ત્રણ વાનાં બતાવી આપ્યાં છે. એક તો એ કે સુધારકે સુધારાની શરૂઆત પોતાના ઘરથી જ, પોતાથી જ, કરવી જોઈએ. એ વિના એનું કર્યું ઊગી નીકળવાનું કે ફેલાવાનું નહિ. બીજું તેમણે એ બતાવ્યું છે કે સુધારકે અખૂટ ધીરજ ને પ્રેમનું ભાથું બાંધીને જ પ્રયાણ આદરવું જોઇએ. ગામડાંમાં પણ છોટા ચાણક્યો ને મેકયાવેલીઓ વસતા હોય છે અને સુધારકને નસીબે તેની હિંમત ને ધીરજને આકરી રીતે કસે એવાં અસંખ્ય પ્રત્યાઘાતી સ્થિતિચુસ્ત તત્ત્વો સાથે ઝઘડવાનું હોય જ છે. ત્રીજી વાત લેખકે એ બતાવી છે કે સેવક અને સુધારકનો માર્ગ પુષ્પાચ્છાદિત નથી તેમ છતાં જે પોતાના ધ્યેયને વફાદાર રહી આખર સુધી મંડ્યા રહે છે તેમને સફળતા મળ્યા વિના રહેતી નથી.

પાત્રાલેખન ગ. પેટલીકરની વાર્તાકલાનું યશોદાયી અંગ છે. ખટપટી છોટાભાઈ મુખીનું પાત્ર એવા અનેક છોટાભાઇઓનું પ્રતિનિધિ, એટલે કે પ્રકારચિત્ર છે, તેમ છતાં તેનું આલેખન વાસ્તવિકતાને એવું વફાદાર છે કે એ પાત્ર ખરેખરૂં જીવન્ત વ્યક્તિચિત્ર પણ બન્યું છે. હાથમાંથી સરતાં સત્તા અને સ્થાપિત હિતો સંરક્ષવા માટે મેલી મુત્સદ્દીગીરીના પ્રપંચ એણે ઠેઠ સુધી ખેલ્યા છે, તેને લીધે આ પ્રસંગમાળાને ' પટલાઇના પેચ ' એ નામ મળ્યું છે. એમનું અન્તમાં થતું પરિવર્તન ઝડપી લાગે છે. યમરાજનાં દ્વાર ખખડાવી આવતી માંદગીને એનું નિમિત્ત બનાવવામાં વાર્તાકારે સાચી દૃષ્ટિ બતાવી છે, પણ નજર આગળ થતાં નરેન્દ્રનાં શુભ કાર્યોના સતત દર્શનની એમના લિંગશરીરને સ્પર્શતી અસર પણ એમાં કારણભૂત ખરી. નરેન્દ્ર, ચીનુભાઈ, ગેમલ અને એવાં આ પ્રસંગમાળાનાં બધાં પાત્રોમાનું એકેએક સાચુ, જીવતું, સમાજનું પ્રાણી છે. ગ્રામીણ સમાજનું માનસ અને લોકબોલી એ બંને પર લેખકનો જે સરસ કાબૂ છે તેને લીધે આ પ્રસંગો કલ્પનાના શૂન્ય ગબારા નહિ પણ જીવાતા જીવનમાંથી સીધા ચાલ્યા આવી આપણી સામે ખડા થતા અનુભવાય છે. જીવનનો જીવન્ત સ્પર્શ એ આમ

—નવાં પુસ્તકો—

હિરોશિમા મૂળ લેખક જોન હર્સી અનુ૰ નિરુ દેસાઈ ૧–૧૨–૦	**મા વિનાનાં** બાબુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય ૨–૮–૦	**ઘરને મારગે** મૂળ લેખક એરિશ મેરિયા રેમાર્ક અનુ૰ મકરન્દ દવે ૪–૦–૦
જ્વાલા મૂળ લેખક વિક્ટર હ્યુગો અનુ૰ મહેન્દ્ર મેઘાણી ૩–૮–૦	**છેલ્લું પ્રયાણ** ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨–૪–૦	**કલાચિંતન** રવિશંકર રાવળ ૩–૮–૦
કાળચક્ર ઝવેરચંદ મેઘાણી ૨–૦–૦	**હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો?** મૂળ લેખક ડૉ. હેન્રી લિન્ડલહાર અનુ૰ રમણલાલ એન્જિનીઅર ૨–૦–૦	**પંખીનો મેળો** ઈશ્વર પેટલીકર ૨–૮–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ભીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫ કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ–૨

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર : ખપાટિયા ચકલો : સુરત

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકચંદ રવાણી; ૧૬ ભીમાજી રોશાપટી, : અમદાવાદ

મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ : ભારતી મુદ્રણાલય ; હરભુતાની પોળ : ચાર રસ્તા; ખાડિયા; અમદાવાદ

વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક: સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કાં. મોડલ ટોકીઝ સામે, અમદાવાદ; મહેતા બિલ્ડિંગ, મેડોઝ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ

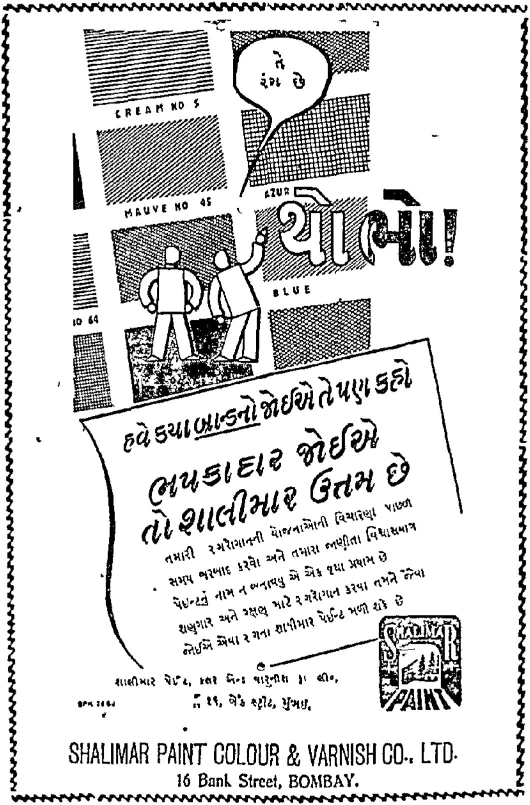
તે રંગ છે
CREAM NO 5
MAUVE NO 45
AZUR
BLUE
ચોભો!
હવે કયા બ્રાન્ડનો જોઈએ તે પણ કહો
ભપકાદાર જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે
તમારી રંગરોગાનની યોજનાઓની વિચારણા પાછળ
સમય બરબાદ કરવો અને તમારા જાણીતા વિશ્વાસપાત્ર
પેઇન્ટનું નામ ન બતાવવું એ એક વૃથા પ્રયાસ છે
શણગાર અને રક્ષણ માટે રંગરોગાન કરવા તમને જેવા
જોઈએ એવા રંગના શાલીમાર પેઈન્ટ મળી શકે છે
SHALIMAR PAINT
શાલીમાર પેઈન્ટ, કલર ઍન્ડ વાર્નીશ કુ. લીο,
૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
SHALIMAR PAINT COLOUR & VARNISH CO., LTD.
16 Bank Street, BOMBAY.

બા ળ કો ને

કે સ્ટો ફી ન

બહુ ભાવે છે

કારણ કે એ ચોકલેટ જેવી સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, જ્યારે
બીજી ખરાબ વાસવાળી જુલાબની દવાઓને
બાળક ધિક્કારે છે,

કે સ્ટો ફી ન

તંદુરસ્તી માટેનું સંપૂર્ણ સાધન છે, કબજિયાત મટાડે છે, એની કાયમી ટેવ પડતી નથી.

એક બાટલી જરૂર વસાવો.

CASTOPHENE

Chocolate LAXATIVE

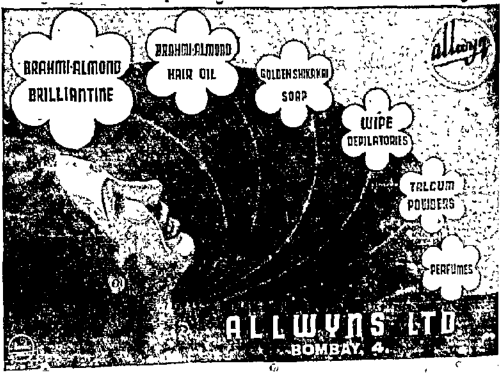

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક ચોથો

જુલાઇ : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	ગદ્ય સાહિત્યનો પ્રયોગી વિકાસ	ધૂમકેતુ	૧
૨	જીવનનું એક પૃષ્ઠ	અજ્ઞાત	૮
૩	વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૯
૪	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૬
૫	ગુરુદેવના સંસ્મરણો	રમણીક મેઘાણી	૨૮
૬	કાઠિયાવાડના એક ગામડાના અનુભવો	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૩૨
૭	આડે લાકડે આડો વેર	સ–કવિ	૩૭
૮	ચેતનસ્પર્શ	નરસિંહભાઇ પટેલ	૪૨
૯	દૂધનાં પોરા	જોનાર–આંધળોકીત	૪૫
૧૦	મેઘબિંદુ	ધૂમકેતુ	૪૯
૧૧	પ્રતીક	ભુપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય	૫૮
૧૨	હાસ્યલહરી	કૌશિકરામ વિ. મહેતા	૬૨
૧૩	વિજ્ઞાનદર્શન	બંસી ગાંધી, પ્રો. જયંતિલાલ, ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ	૬૯
૧૪	ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૭૪

—: વાર્ષિક લવાજમ :—

દેશમાં : રૂ. ૭–૦–૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦–૦–૦

છૂટક નકલ બાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ–૨

ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

નેપચૂન

જિંદગી, આગ અને અકસ્માત ના વીમાનું કામ કરે છે

કુલ અસ્કયામત રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા અને શક્તિશાળી એજન્ટો જોઇએ છે.

નેપચૂન એસ્યુરન્સ કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઑફિસ :

નેપચૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ:

પાંચકૂવા, અમદાવાદ.

વિશ્વ વિખ્યાત ફ્રેંચ નવલકથાકારની જગમશહૂર નવલકથા

લા' મિઝરેબલ

બહાર પડી ગયું છે.

ભા. ૧ લો ૩-૧૨-૦ ભા. ૨ જો ૪-૮-૦

બન્નેનું ટપાલ ખર્ચ ૦-૮-૦

નવલકથાઓ તો ઘણીયે બહાર પડે છે અને પડશે, પણ અમરપદ તો કોઈક જ નવલકથાને સાંપડે છે. લા' મિઝરેબલને જગતની શ્રેષ્ઠ નવલકથામાંહેની એક ગણવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૬૨માં એક જ દિવસે આઠ મોટાં શહેરોમાં દસ જુદી જુદી ભાષાઓમાં એ પ્રથમ પ્રગટ થઈ. ત્યારથી આજ સુધીમાં તેની હજારો નકલો ઊપડી ચૂકી છે અને આજે પણ તેની આવૃત્તિઓ નીકળ્યે જ જાય છે.

ગુજરાતીમાં નવલકથાની ખોટ ઘણા સમયથી છે. 'ગુજરાતનો નાથ' લખાયા પછી એવી દીર્ઘજીવી નવલકથા વાંચનારાને મળી નથી. 'લા' મિઝરેબલ' પણ લાંબા કાળ સુધી પોતાનું સ્થાન જમાવશે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. ગુજરાતીમાં પણ એની સેંકડો નકલો જશે એ વિષે શંકા નથી. આપ આપની નકલ વહેલી તકે મંગાવી લેશો.

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

(૧)	મહાદેવભાઈ	લે. વજુભાઈ શાહ	૨-૮-૦
	"	" (એન્ટિક કાગળમાં)	૩-૦-૦
(૨)	હરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	લે. કાન્તિલાલ શાહ	૩-૮-૦
(૩)	દુર્ભિક્ષ	લે. કાન્તિલાલ શાહ	૩-૪-૦
(૪)	એકાન્તના સામ્રાજ્યમાં	અનુ. રજબઅલી લાખાણી	૩-૪-૦
(૫)	ધરતીને મથાળે	અનુ. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ	૩-૦-૦
(૬)	પથ્થરનાં પારેવાં (નાટક)	લે. ઇન્દુલાલ ગાંધી	૨-૧૨-૦
(૭)	સરવાણી (કાવ્યસંગ્રહ)	લે. પ્રહ્લાદ પારેખ	(તૈયાર થાય છે)
(૮)	સાહસિક સોદાગરો	લે. ડુંગરશી સંપટ	૨-૧૨-૦
(૯)	લોઢાના ચણા		૪-૮-૦

મહાભારત ગ્રંથાવલિ

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે	ભા. ૧ લો	૨-૧૨-૦
" "	ભા. ૨ જો	૨-૮-૦
" "	ભા. ૩ જો	૨-૮-૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર	**આઝાદ ભંડાર**	**અનંત, દેસાઈ**
મુખ્ય કાર્યાલય જોરાવરનગર	ઘોઘાદરવાજે	ઠે: ૧૧ માધવજી બિલ્ડીંગ, કમળ ટોકીઝ
[કાઠિયાવાડ] B. S. Ry.	ભાવનગર	સામે, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, મુંબઈ-૪

આ મહિનાનો વિચાર

ગદ્ય સાહિત્યનો પ્રયોગી વિકાસ

ગદ્યમાં રહેલી પ્રચ્છન્ન કાવ્યમયતા વિષે આપણું વિવેચન જ્યાં સુધી ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર નહિ કરે ત્યાં સુધી ગુજરાતી સાહિત્યનાં સર્વોત્તમ શિખરો આપણને જોવા નહિ મળે. મણિલાલ નભુભાઇ, આનંદશંકર, ગોવરધનરામ અને બીજા અનેકાનેકે આપણા ગદ્યસાહિત્યને ઘણા ઘણા આભૂષણો વડે અલંકૃત કર્યું છે છતાં ભૂલવું ન જોઈએ કે એમાંના કોઈમાં – ગોવરધનરામમાં પણ પ્રચ્છન્ન કાવ્યમયતા આપણને જોવા મળતી નથી. એ આખી એક અનોખા પ્રકારની કલા છે. કવિ ન્હાનાલાલના અલંકૃત ગદ્યમાં પણ એ નથી. મુનશીમાં નથી. બ. ક. ઠા., ગાંધીજી, મશરૂવાળા કે કાલેલકરમાં નથી–નહિ કે આમાંના કોઈ ગદ્યના અદ્‌ભુત સ્વામી નથી, પરંતુ એમની વિચારધારામાં, જે વસ્તુ પ્રધાન-પણે દેખા દે છે, એ સુંદર નિર્મળ મોહક કલાસ્વરૂપ ધારી શકતી નથી. ટાગોર, રસ્કીન કે જિબ્રાનમાં દેખા દે છે તેવું. એવું કલાસ્વરૂપ કે જેમાં શબ્દ, વાક્ય, રચના, લઢણ, વાચનનો આરોહઅવરોહ, વિચાર, ભાવના, લાગણી અને જરાક અદશ્ય રહેલી એવી લેખકની પોતાની વ્યક્તિગત વિચિત્રતા કે શ્રદ્ધા–એ તમામે-તમામ એટલાં ઓતપ્રોત થઈને વણાઈ ગયાં હોય કે સેઈન્ટસબરી રસ્કિન વિષે કહે છે તેમ એના ગદ્યની દરેકેદરેક 'ઇંચ' જગ્યામાં એક સંપૂર્ણ ચિત્ર જેવું હોય છે અને તે આખા ચિત્રની સાથે તદ્દન મેળમાં હોય છે.

એનું કારણ એવું છે કે પોતાના વિષયના રસ ઉપરાંત, ગદ્યની રચનાના સૌન્દર્યનું જેને આકર્ષણ હોય, એવા લેખકો બહુ થોડા હોય છે. રચનાના વિવિધ અંગનો મોહક સ્વાંગ સમજવામાં લેખકની પાસે શાંત સમાધિ હોવી જોઇએ સેઇન્ટસબરી એક જગ્યાએ બહુ સુંદર રીતે મૂકે છે તેમ '*The necessities of the prose writer are, an ear in the first place : this is indispersable and perhaps not too Common*'– ગદ્યનું સૌન્દર્ય, આપણો કાન તરત પકડી શકે, એવી રીતે મુકાયવું હોય તો જ એ વસ્તુને

ઉઠાવ આપે છે. આને કૃતિમત્તાનો ઘણો ભય છે પણ, સંભાળ હોય, વિષયનું જ્ઞાન હોય, ખરો રસ હોય ને ચિત્તમાં પ્રસન્નતા હોય–તો એક સુરેખ કાવ્યમયતા, ગદ્યમાંથી ઊઠી આવે, અને એનો આખો રણકો ફરી જાય. પણ આટલે ઊંચે જવાની જરૂર નથી. એ પછી આવશે. પણ આપણી પાસે, આજે, ફરેલી પરિસ્થિતિને લીધે, ગુજરાતીમાં લખાણો વધવાની અને અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થવાની શક્યતા વધી છે. એવે વખતે ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્યનો, રચનાના અખતરા લેખે, અને એથી એમાં ઉદ્ભવ પામતા અર્થોના ફેરફાર લેખે, અભ્યાસ કરવામાં આવે, અને એમાં પણ આપણી બોલવાની લઢણનું સુરેખ મિશ્રણ મૂકવામાં આવે, તો ગદ્યસાહિત્યની ઘણી જ વિવિધ દિશાઓ ઊઘડે એટલું જ નહિ, આપણી સમજણશક્તિ, સૌન્દર્યદૃષ્ટિ અને ચિત્તની ભાવનામાં પણ સંસ્કારી ફેરફાર થાય. કારણ કે છેવટે તો માણસ આ જમાનામાં જેટલો પોતાની વિચારશક્તિ વડે ઘડાય છે એના કરતાં એક હજાર ગણો વધારે, એ પોતાની આસપાસના વાતાવરણમાંથી ઘડાય છે. આ વાતાવરણને શબ્દ વડે સરજવાનું બળ માણસ પાસે રહ્યું છે. માટે માણસે શબ્દની ઉપાસનામાં ઘણું વધારે ચિંતન રેડવું જોઈએ. અને શબ્દને ચિત્તની શાંતિનો, પવિત્રતાનો ને તેજસ્વિતાનો વાહક બનાવવો જોઈએ.

આજે જે રીતે માણસો શબ્દવ્યવહાર કરી રહ્યાં છે, સેંકડો હજારો ને લાખો માણસોનાં ખૂન કરાવ્યા પછી, જે મોહક ફિલસૂફીની વાતો કરી રહ્યાં છે, એ દર્શાવે છે કે શબ્દનું ખરું રહસ્ય આપણે ગુમાવી દીધું છે. એ રહસ્યને ફરી સ્થાપવા માટે એનો નવેસરથી રચનામર્મ શોધવો જોઈએ. એ દૃષ્ટિએ પણ ગદ્યસાહિત્યનો વિકાસ સાધવાનો આ સમય છે. આપણને જેટલો ભય અત્યારે 'એટમ બૉમ્બ' નો લાગે છે એટલો જ મિથ્યા પ્રલાપી શબ્દોનો પણ લાગવો જોઈએ.

અમાં ખરું કર્તવ્ય તો વિવેચકોનું છે. એ જે વાંચે છે ને એ સમજે છે એ પ્રમાણે નથી, પણ આ પ્રમાણે છે, એવો તત્ત્વાર્થ આજે વારંવાર વિવેચકોએ વાચકોને આપવો ઘટે છે. આજે વાચનની ભૂખ જાગી છે. જાણવાની મહેચ્છા જન્મી છે. એ વખતે, માનવપ્રકૃતિમાં રહેલા તમામ અંશોને સુવ્યવસ્થિત કરે અને એને એક માનવ તરીકે જીવતાં શીખવાડે એટલું સામાન્ય સાહિત્ય તો હાથવગું બની જવું જોઈએ. સાહિત્યની વિવેચનાની જેમ, સિનેમા, નાટક, સામાજિક પ્રવૃત્તિ અને રાજકરણની તલસ્પર્શી, મધ્યસ્થ, આકર્ષક, રુચિકર અને સમજાવટ કરવામાં સફળ એવી વિવેચનાઓનો હવે વારંવાર ખપ પડવાનો છે. જેવી રીતે ઋતુનાં મોસમી ફળો પાકતાં જ તરત એની મારણ ઓષધીઓનો ખપ પડે છે તેમ.

એટલે આ સમય છે કે જ્યારે આપણે આપણા ગદ્યસાહિત્યની એક રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ લેખે મૂલમુલવણી કરવી જોઈએ આપણા ગદ્યસાહિત્યમાં એટલા બધા અવનવા પ્રયોગોને અવકાશ છે કે એ તમામેતમામ પ્રયોગો માટે રસ લેનારાઓ જાગવા જોઇએ

ગઝલમંડળની પેઠે ગદ્યને ખીલવણીની તાલીમ આપવી જોઈએ. એ ખીલવણી આપવામાં કૃતિમતાનો મહાભય રહ્યો છે એ ખરું પણ એટલા ભયનો સામનો કરીને જો એનું સાચું સ્થાન સ્થાપવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો લોકોને એક નવીન દૃષ્ટિ મળે અને એની રીતે શિક્ષણ અને સંસ્કારનો વ્યાપક સ્પર્શ જનતાને પહોંચે.

આપણે આપણા ગદ્યને સાચુ, એકધારું, સ્વચ્છ, સમજાય તેવું બનાવી શકીએ તો એ પણ મોટી સેવા છે આપણે શરૂઆતમાં જે વિચાર દર્શાવ્યો—ગદ્યકલાના સ્વામીઓનો—એ સ્વામીઓની ગદ્યકલાને સમજવાની પ્રાથમિક ભૂમિકા પણ હજી આપણે ત્યાં ખૂટે છે એને પરિણામે આપણે ત્યાં જ્યારે કાંઈ અસાધારણ ક્રાન્તિકારી સ્થિતિ જન્મે છે ત્યારે એમાં વ્યવસ્થા સાચવવાનું સાહિત્ય પણ આપણે યોગ્ય રીતે આપી શકતા નથી. એક જ ઉદાહરણ આપું. ઘણી વખત એક સાદામાં સાદી સજાવટ જે વસ્તુ કરી શકે તે સજાવટ પણ આપણે બરાબર આપી શકતા નથી. આપણા અસંખ્ય નાગરિકોએ આજ દિવસ સુધી બસ અને ગાડીઓના કડવા અનુભવો કહ્યા છે ,એમને આટલી સાદી સમજ કોઈ દિવસ આવી કે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીએ એક એવું ઈનામ જાહેર કરવું જોઇએ કે વરસ દરમ્યાન સૌથી વધારેમાં વધારે વિવેક જે ગાડીવાળો જાળવી શકયો હોય એવો ગાડીવાળો એ મેળવે ! માત્ર એટલું જ કરવાથી નાગરિક જીવનને કેટલી રાહત આપી દેવાય !

ખરી રીતે આપણા આવા સાદા વાચનપ્રયોગોની પણ તાલીમશાળા જોઈએ. એક જ વિષયને—સાદામાં સાદી, સુંદરમાં સુંદર, ને સ્વચ્છમાં સ્વચ્છ રીતે કહી બતાવનાર ને લખી દેખાડનાર માટે બીજા કોઇએ નહિ તો, દૈનિક-પત્રોએ, પોતપોતાના 'કોલમ' દ્વારા પ્રસિદ્ધિ ને પારિતોષિક આપીને, એના પ્રયોગો પણ માંડવા જોઇએ દેશની જરૂરિયાત—અને એને પહોંચવાના માર્ગો વિષે જે વધારેમાં વધારે ચિંતન કરતા રહેશે તે જ છેવટે પ્રગતિશીલ બની શકશે

ધૂમકેતુ

જીવનનું એક પૃષ્ઠ

અજ્ઞાત

આજ મારું હૃદય જાણે પાણી પાણી થઈને વહી જાશે કે શું! એવી એક ભયંકર શૂન્યતા એમાં આવીને વસી છે. એને શૂન્યતા પણ શી રીતે કહું! એ જે લાગણી આવી છે, એને શું નામ આપું, એ પણ મને ખબર પડતી નથી. કોઈ મહા-પર્વતની પગદંડી પગદંડીએ માણસ પ્રવાસ કરી રહેલ હોય, અને એકાદ સુંદર ટેકરીને છેડે, એક નાનું ઉપવન જોવાની આશામાં ઉત્સાહી પગલે આગળ વધી રહ્યો હોય, અને અચાનક ત્યાં ટેકરીને છેડે આવીને, થંભી જાય; સામે ઉપવનને બદલે કોઈ વખત ભયંકર વેરાન કંદરા મોં ફાડીને ઊભેલી જુએ અને જેવી એની મનોવસ્થા થાય, એવી આજ મારી મનોવસ્થા થઈ છે.

ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષ થયાં જે વસ્તુને માટે હું ચિંતાતુર હતી તે વસ્તુ આજે બની ગઈ છે.

બની તો ભલે બની, એની પણ મને રંજ ચિંતા ન હોત, જો એ યોગ્ય રીતે બની હોત તો.

પણ આ તો એવી રીતે બની કે એમાંથી નીકળવાનો કોઈ જ માર્ગ દેખાતો નથી. માર્ગ કાઢવા જતાં વધારે મથામણનો એક જ માર્ગ દેખાય છે.

આજ મેં એનું મોં જોયું, અને હું એ કળી ગઈ.

કાંઈક પણ નવાજૂની ચોક્કસ થઈ છે. ફૂલની કુમાશ અને મીઠાશ બન્ને જેનામાં વસી રહ્યાં છે, એવું એ કુમળું રૂપાળું નિત્ય અકારણ હસતું મોં આજે જાણે કે મહાવિષાદની ઘેરી છાયામાં આવી ગયું છે. એના ઉપર કોઈ મહા દુઃખનો ઓછાયો પથરાઈ ગયો છે. મારાથી એ દેખ્યું જાતું નથી.

મેં ધાર્યું જ હતું કાંઈક નવા જુની ચોક્કસ થશે. હું મારા મનને એ માટે તૈયાર પણ કરી રહી હતી હું પોતે એ માટે તૈયાર થતી હતી. મારે કમળને એને માટે તૈયાર કરવાનો હતો. પણ ત્યાં તો જેમ દૂધમાં વિષનાં બિંદુ પડે તેમ એના સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં આ ડાઘ આવી પડ્યા. અને એ ડાઘ મૂકનારો તો મૂકીને ચાલ્યો પણ ગયો.

બીજો કોઈ હોત તો તો હું એને આ મારા એકાંત વૈધવ્યને સામે ઊભવા જ દેત નહિ, ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષ થયાં મેં વૈધવ્ય એકલી એ જ પાળ્યું છે. એનાં સંકટ, એની અથડામણ, એની મથામણ, એની વિટંબના તમામને મેં એકલીએ જ આજ દિવસ સુધી સંભાળ્યાં છે. આ કમળ—એક વરસનું નાનું ફૂલ હતું, ત્યારથી ઓગણીસ વર્ષ સુધીના રાતદિવસની જહેમત મેં ઉપાડી છે. મને એકને જ ખબર છે કે મારા હૃદયમાં મારા એ દિકરાનું ક્યાં સ્થાન છે. અને મારા દીકરાના હૃદયમાં મારું ક્યાં સ્થાન છે!

પણ હાય રે: આજે એક ભયંકર માણસે અચાનક આવીને, મારું અને એનું બન્નેનું જીવન ઉજ્જડ કરી મૂક્યું!

ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષ સુધી, એક નાની મનોરમ વાટિકા રચવાનાં જે સ્વપ્ન હું સેવી રહી હતી એ મારાં તમામ સ્વપ્ન આજે છિન્નભિન્ન થઈને વેરણછેરણ થઈ ગયાં છે! એ મારા સ્વપ્નનું પણ કાંઈ નહિ, હું મારા ભગ્ન અંતઃકરણના એકાદ ખુણામાં, એ સ્વપ્નાની થોડી બળી તેવી રાખ સંઘરીને પણ મારું જીવન એને આધારે કાઢી નાખત. પણ આજ તો, કમળના ચહેરા ઉપર અને વાતાવરણમાં, અને પવનમાં, પાંદડા ઉપર ને પંખીની બોલીમાં હું એ ભયંકર અનુભવના પડઘા સાંભળું છું, જે મેં ઓગણીસ વર્ષ ઉપર મારા એક નાના ખંડિયર જેવા ઘરને આંગણે સાંભળ્યા હતા. આજે હું કમળનો ચહેરો જોઉં છું, એનો વિષાદ નિરખું છું, એમાં બેઠેલી ભયંકર શૂન્યતા દેખું છું, અને મને એ ગોઝારો દિવસ સાંભરી આવે છે! અને હું ધ્રૂજી ઊઠું છું! શું થાશે! ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન થાશે!

તે દિવસે, આજથી ઓગણીસ વર્ષ ઉપરના એ ગોઝારા દિવસે હું મારા ધૂળિયા મકાનના ફળીમાં, ખરે બપોરે, લીમડાની છાયા નીચે બેઠી હતી. અષાઢ માસના શરૂઆતના દિવસો હતા, પણ વરસાદનું હજી

[જુઓ અનુસંધાન પાનું ૬૪]

માસિક નોંધ

'ક્વીટ ઇન્ડીઆ'ની જેહાદનું વેર વળાઈ રહ્યું છે

વાઇસરોય માઉન્ટબેટને ઘડેલી, મુસ્લિમ લીગે આવકારેલી, કોંગ્રેસની સંમતિવાળી અને શીખોએ સ્વીકારેલી ત્રીજી જૂનની માયાવી યોજના ત્રણ જ અઠવાડિયામાં તો કાગળ ઉપરથી ઊતરીને ભારતભૂમિના પુરાણા મહાવૃક્ષ ઉપર કરવત અને કુહાડા ચલાવવા મંડી પડી છે. હજારો વર્ષ પૂર્વે ભરી સભામાં દ્રૌપદીનાં ચીર લુંટાયા ત્યારે પાંડવોએ અનુભવેલી કરુણ નિસહાયતા આજે આ દેશની પ્રજાનો મોટો ભાગ અનુભવી રહ્યો હશે. પાંડવોની અને આપણી હાલત વચ્ચે ફરક ફક્ત એટલો છે, કે એમની તો પત્નીનાં વસ્ત્ર લુંટાતા હતા, જ્યારે આજે આપણી સમક્ષ માતાનાં ચીર લુંટાઇ રહ્યાં છે.

બંગાળ અને પંજાબના ભાગલા પાડવાના નિર્ણયો લેવાઇ ગયા છે સિલ્હટનો લોકમત કદાચ પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માટે આસામથી વિખુટા પડવાનું નક્કી કરશે, અને સરહદમાં પણ નવેસરની ખુનામરકીથી ડંસેલા લોકમતને નિવારી શકાય તેવી કોઈ સંભવિતતા દેખાતી નથી. આ છે કાળો ઘોર કરુણ વર્તમાન. એની આડશેથી દેખાતા દોઢેક મહિના જેટલા નજીકના ભાવિમાં જ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ ઊભું છે; હિંદની અને પાકિસ્તાનની દિલ્હીવાસી તેમજ કરાચીવાસી બે સરકારો ઊભી છે, બે લોક-પ્રતિનિધિ-સભાઓ ઊભી છે. અને ભાવિની એ થોડી ઊજળી રેખાઓની ચોપાસ અરાજકતાનો અંધકાર છવાયેલો દેખાય છે. બરાબર પાંચ વર્ષ પૂર્વે આ જ મહિનાઓમાં ગાંધીજીએ 'હિંદ છોડો'ની જેહાદ ઉપાડી હતી. અંગ્રેજો ત્યારે બહાના કાઢતા હતા કે, અમે જવા તૈયાર છીએ, પણ સત્તા કોને સોંપીએ? તમે સંપીને એક બનીને સત્તા સંભાળી લેતા હો તો અમે જઇએ. ગાંધીજીનું હૃદય ભેદીને એનો જવાબ આવેલો કે, તમે અહીંથી જાવ, આખા દેશનું રાજ ભલે લીગને સોંપો, રસ્તે ચાલતા માણસને સોંપો, કાળા ચોરને સોંપો, અરાજકતાને પણ સોંપો, પરંતુ તમે તો અહીંથી હવે જાવ. એ 'ક્વીટ ઇન્ડીઆ'નું આજે જાણે કે અક્ષરશઃ વેર વળાઈ રહ્યું છે. અંગ્રેજો જઈ રહ્યા છે અને ખંજરબાજી તથા ડાકુગીરીમાં પાવરધા બનેલા લોકોના હાથમાં એ દેશના અમુક હિસ્સા સોંપતા જાય છે.

સિમલા પરિષદથી આરંભાયેલી વાટાઘાટોનો આવેલો અંત

અરાજકતા અને ડાકુગીરીના હાથમાં વ્યવસ્થિત રીતે દેશની સોંપણી થઇ રહી છે ત્યારે પોતાની કીર્તિને ભોગે પણ એ યોજનામાં સંમત થનારા કસાયેલા રાષ્ટ્રનેતાઓનો એક માત્ર ઉદ્દેશ એ જ હશે, કે દેશના બને તેટલા હિસ્સાઓને એ અરાજકતાના પંજામાંથી ઉગારી લેવા, અને જે કોઇ થોડા ભાગ દેશના મુખ્ય અંગથી જુદા પડે તે વિદેશીઓની સીધી યા આડકતરી હકુમત નીચે રહી ગયેલા જ છે તેમ માનીને એને ફરી આઝાદ હિંદનાં અંગ બનાવવા પ્રયત્નો કરતા રહેવા. બે વર્ષ પર જેલમાંથી છૂટીને સિમલા પરિષદથી જે વાટાઘાટોની શરૂઆત થઇ હતી, તેનો આજે હવે આખરીને અંત આવ્યો છે. બે વર્ષ પર જ ત્યારના રાષ્ટ્રપતિ મૌલાના આઝાદે કહેલું કે, આઝાદી માટે હવે લડત લડવાની જરૂર નથી; એ વાટાઘાટો દ્વારા આવી જશે. ત્યારથી લડતનો માર્ગ પડતો મુકાયો. ચાહે તેવા ઉમદા લડવૈયાઓ પણ સતત લડ્યે જ રાખવામાં માનતા હોય એવું નથી બનતું. વાટાઘાટો તો ભલભલા યોદ્ધાઓએ પણ કરેલી છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિયાન રાષ્ટ્રનેતાઓએ અનેક વાટાઘાટોમાં કોઈ પણ હિસાબે એનો નિવેડો લાવવાના હેતુથી ડગલે ને પગલે જે સમાધાનો સ્વીકાર્યાં છે તે ઉપરથી એમ જ લાગે કે આપણે માટે જાણે વાટાઘાટો સિવાય કોઇ બીજો રસ્તો રહ્યો નહોતો.

રાષ્ટ્ર-એકતાને સર્વોપરી ગણી લડનાર લિંકન ન નીકળ્યો

નેતાઓ કદાચ હૃદયપૂર્વક એમ માનતા હશે. એમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે પ્રજામાં લાંબી લડત લડવાની તૈયારી નથી; એ તૈયારી પ્રજામાં આવતાં હજી ઘણાં વર્ષો જશે: તેના કરતાં તો વાટાઘાટો દ્વારા

—અપમાનિત સમાધાનોભરી વાટાઘાટો દ્વારા પણ —સ્વરાજ વહેલું લાવી શકાશે. કદાચ એ હૃદયપૂર્વક એમ માનતા હશે કે આઝાદીની હિંસક લડતમાં જાન-માલની જે ખુવારી થાય તેના કરતાં વાટાઘાટો એકંદરે દેશને ઓછી નુકસાનકારક નીવડશે. નેતાઓ આવું માનતા હોય તો એ તેમની નબળાઈ છે, એમ ઘણા કહેશે. આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતને નામે, અને દેશના કોઈ પણ ભાગ ઉપર બીજાઓની ઇચ્છા બળ-જબરીથી ન લાદવાના ધ્યેયના બહાના હેઠળ એમણે મંજૂર રાખેલા દેશના ભાગલા પાછળ વસ્તુતઃ તો એમની જ કમજોરી રહેલી છે, એમ પણ કેટલાક કહેશે. એમ તો અમેરિકા જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય દેશના લોકો શું આત્મનિર્ણયના અધિકારમાં નહોતા માનતા! અને છતાં હબસી ગુલામોના પ્રશ્ન ઉપર અમેરિકન રાજ્યસંઘમાંથી જુદા પડવા માગતાં દક્ષિણનાં રાજ્યો સામે એ કેવા લડ્યા હતા! અમેરિકાની એકતાને સર્વોપરી ગણીને પોતાના જ ભાઈઓ સામે લિંકનનાં લશ્કરોએ કેવી ટક્કર ઝીલી હતી!

નેતાઓની તાકાતનું ભાથું
પ્રજાએ પૂરું પાડવું પડે છે

વાત પણ સાચી છે. આજે આપણા આગેવાનોમાંથી કેમ કોઈ લિંકન તલવાર ઉઠાવીને ન નીકળ્યો? કેમ કોઈ એવું કહેનાર વીરલો ન જાગ્યો કે, ના, સિલ્હટને આસામથી અલગ નહિ પાડી શકાય; ના, સરહદમાં લોકમત નહિ લઈ શકાય; ના, બંગાળના કે પંજાબના ભાગલા નહિ પાડી શકાય; ના, શું ત્રાવણકોર કે શું નિઝામ, શું ભોપાલ કે શું કાશ્મીર, હિંદની ધરતીનો એક અંગૂઠા જેટલો ટુકડો પણ દેશ આખાથી વિખૂટો પડીને પોતાની સ્વતંત્રતા કે સાર્વભૌમતા જાહેર નહિ કરી શકે; ના, ગોવામાં પોર્ટુગીઝો અને ચંદનગરમાં ફ્રેંચો નહિ રહી શકે; કારણ કે એ ગેરઈન્સાફ છે, એ જુલમ છે, એ અસત્ય છે, એ અસહ્ય છે? એ સવાલનો જવાબ મેળવવા માટે નેતાઓનાં મોઢાં સામે જોવાની જરૂર નથી. લિંકનથી સવાયાં જોખમો પણ ઉઠાવી શકે તેવા બહાદુરો આ દેશમાં પડ્યા છે, પણ ખરેખર શું એ આપણા નેતાઓ રહ્યા છે?

સાચાખોટા, પણ શ્રી ઝીણા કરોડો મુસલમાનોના આગેવાન છે. એ માગણીઓ રજૂ કરી શકે છે ને માગણીઓ મંજૂર પણ કરાવી શકે છે; એ તોફાનોની ધમકી આપી શકે છે અને એમનાં અનુયાયીઓ એ ધમકી સાચી પણ પાડી શકે છે. જ્યારે આપણે જેમને રાષ્ટ્રીય આગેવાનો ગણીએ છીએ તે શું સાચેસાચ લોકનેતાઓ રહ્યા છે? ગાંધીજીને જગત આખું મહાત્મા તરીકે ઓળખતું થયું છે, પણ આ દેશની પ્રજા એમની આગેવાની સ્વીકારે છે ખરી? હરિજનો સાથેના ભેદભાવ છોડી દેવાની એક એમની નાની શી માગણી પ્રજા આજે પચીસ વરસે અંશતઃ પણ પૂરી કરી શકી છે ખરી? દેશની આજની મોટી કમનસીબી, એના ભાગલા કરતાંય વિશેષ તો, જે નિર્વીર્યપણે પ્રજાએ એ ભાગલા સ્વીકારી લીધા છે તે છે. ભવિષ્યની પ્રજા આજનો ઇતિહાસ વાંચીને પાંચ–પંદર નેતાઓની કમજોરીને નહિ સંભારે, પણ જે ચાલીસ કરોડ–ત્રીસ કરોડ—વીસ કરોડ માનવીઓએ વતનના ભાગલા મૂંગે મોઢે સ્વીકારી લીધા તેમને એ ફટ ભણશે. ચાહ તેવા શક્તિશાળી નેતાને પણ એની તાકાતનું ભાથું આખર તો પોતાની પ્રજા પાસેથી જ મેળવવું પડે છે. 'હું એકલો શું કરી શકું?' એવી ગાંધીજીની આજની રુદનવાણી એ જ સૂચવે છે. નીર કૂવામાં જ ખૂટ્યાં છે, પછી અવેડામાં ક્યાંથી આવે? લોકસાગર જ સુકાવા માંડ્યો છે, ત્યાં બાપડા આગેવાનો શું કરે! છેવટ સુધી લડતનાં રણશીંગાં ફૂંકનારા સમાજવાદીઓ પણ આખરે પાણીમાં બેસી ગયા એનું પણ એ જ કારણ. ભાગલાની વિરુદ્ધ ઉપવાસ પર ઊતરવાની ગાંધીજીને સલાહ આપવા નીકળનારાઓએ એમ કેમ ન કહ્યું, કે ભાગલા સામે લડતાં લડતાં દેહ પાડવા અમે હજારોની સંખ્યામાં તૈયાર છીએ. લિંકન કાંઈ ઇશ્વરને ઘેરથી ઘડાઈને નથી આવતો, જનતા જ લિંકનોને પેદા કરે છે.

પાકિસ્તાન ભલે આવ્યું—
હજી બીજું લુંટાઈ ગયું નથી

કાળઘડી આવીને ચાલી ગઈ—એને કોઈએ પડકારી નહિ અને એ ચાલી ગઈ. એણે કરેલું દેહ-

ઉદ્દન હવે કોણ જાણે કેટલાંય વર્ષે કદાચ ફરી સમારી શકાશે. પણ પ્રજાને જો જાગવું હોય તો એ હજુંય જાગી શકે છે. દોથીનું તો મોત થઈ ગયું—તે હવે બન્યું-ન-બન્યું થઈ શકનાર નથી. પણ જમને ઘર ભાળી જવા ન દેવું હોય તો હજીય પ્રજા ખબરદાર બને. પોતાનું પાકિસ્તાન લઈને લીગ તો રવાના થઈ ગઈ, પણ આ દેશનું દૈવત હવે ખૂટ્યું છે એમ સમજીને ત્રાવણકોરના દીવાન, હૈદ્રાબાદના નિઝામ અને એવા કેક બીજા તીસમારખાં પણ હિંદના નાના મોટા ટુકડા ઉઠાવી જવાની પેરવીમાં પડ્યા છે. હજી બધું લુંટાઈ ગયું નથી. આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતોની બધી વાતોનો અંચળો દૂર કરીને હિંદની પ્રજા તોપગર્જનાને સ્વરે હજીય કહી શકે તેમ છે કે, પાકિસ્તાન ભલે આપ્યું, પણ હવે તો એક તસુય જમીન કોઈ નહિ લઈ શકે: જરૂર પડયે ત્રાવણકોર, હૈદ્રાબાદ, કે કાશ્મીરને ફરી સર કરવા પણ અમે તૈયાર છીએ.

હિંદમાં વસનારા મુસ્લિમો હવે સાચા હિંદીઓ બને

પાકિસ્તાનમાં વસનારા ચાર કરોડ મુસલમાનોને નવાબો-જમીનદારોની કેવી સરમુખત્યારી વેઠવી પડશે તે હવે આગાહીઓનો વિષય નહિ પણ થોડા જ વખતમાં નજરે નિહાળવાની બીના છે. પાકિસ્તાન માટે શોરબકોર કરવામાં મોખરે રહેલા બાકીના હિંદના મુસલમાનોએ હવે પાકિસ્તાનને ભૂલીને સ્થિર ચિત્તે પોતાનું ભાવિ વિચારવાનું રહે છે. જેઓ પાકિસ્તાનમાં જ વસતા હતા, કે બાકીના હિંદમાંથી પાકિસ્તાનમાં વસવાટ કરવા જે જઈ શકશે તેવા સરકારી અમલદારો કે શ્રીમંતોને એમનું નવું વતન મુબારક હો; ખુદા તેમને સન્માર્ગે દોરશે તો તેઓ ત્યાં જઈને પણ સુખી થઈ શકશે. પણ એમને બાદ કરતા જે પાંચ કરોડ જેટલા ગરીબ અને મધ્યમ વર્ગના મઝદૂર-વેપારી મુસલમાનો હિંદમાં જ રહેવાના છે તેમણે હવે તો સપીને સાચા હિંદીઓ બનીને જીવવું જોઈએ. દરેક બાબતમાં વિરોધ કરવાની, ઝઘડા ઊભા કરવાના, રિસાળ નાના ભાઈ જેવો રસમો છોડી દઈને તેમણે હિંદના ઉત્કર્ષ માટે સક્રિયપણે મચવું જોઈએ. પાકિસ્તાન તો એકલા મુસલમાનો માટે જ હશે, પણ આ હિંદ તો જેટલું હિંદુનું છે તેટલું જ મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તીનુ છે. એના ઉત્કર્ષમાં સહુ કોઈને લાભ છે, એના ઉત્કર્ષ માટે મથવાની હિંદુ-મુસલમાન સર્વની જેમ ફરજ છે તેમ સર્વનો અધિકાર પણ છે—એ કોઈનો ઇજારો નથી. અહીં તો ઝાઝા હાથ રળિયામણા બનશે. હા, એટલું છે, કે કોઈ પણ માણસ, તે મુસ્લિમ, હિંદુ કે બીજી ગમે તે કોમનો હશે તેને તે કોમનો હોવાને કારણે કાંઈ જ મહત્વ રાજકારણમાં નહિ અપાય. જેનામાં જેટલી આવડત, જેટલું તેજ, જેટલા ગુણ, તેટલા પ્રમાણમાં તે આગળ વધી શકશે.

ઇન્સાફનો અમલ અને ખુશામતનો અંત

સંભવ છે કે પાકિસ્તાની મનોદશામાં ગળાબૂડ ઊતરી પડેલા કેટલાક મુસ્લિમોને હિંદમાં વસવા છતાં, થોડા કાળ સુધી, પોતાને પાકિસ્તાની ગણાવવાની ઘેલછા વળગેલી રહેશે અને કોમી ધોરણે પોતે અહીં કાંઈ ખાસ લાભ નહિ મેળવી શકે તો પાકિસ્તાનમાં 'બાન પકડેલા હિંદુઓ' ઉપર જોરતલબી કરીને અહીં પોતે ધાર્યું કામ કરાવી શકશે એવી ભ્રમણા એમના મગજમાં રહેશે. આવી ભ્રમણા જેટલી વહેલી દૂર થાય તે ખુદ એમને માટે તેમજ બીજા બધાને માટે સારું છે. સિંધમાં હિંદુઓને એમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૨૭ ટકા અને મુસલમાનોને ૭૩ ટકા સરકારી નોકરીઓ આપવાની લીગી પ્રધાનમંડળે જાહેરાત કરી તેવા યુક્તપ્રાંતમાં મુસલમાનોને ૪૦ ટકા નોકરીઓ મળતી હતી તે ઘટાડીને તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં ૧૫ ટકા જ કરી નાખવામાં આવી એટલે તરત જ સિંધના પ્રધાન શ્રી ગઝદરને પોતાના પક્ષની ભૂલ સમજાઈ અને એમણે જાહેર કર્યું કે, 'બીજા બધા બિન-મુસ્લિમ-બહુમતી-પ્રાંતો જો યુક્તપ્રાંતનું અનુકરણ કરશે તો સિંધના મુસ્લિમોને થયેલા નજીવા લાભની સામે એ પ્રાંતોના મુસલમાનોને વેઠવું પડશે.

શ્રી ગઝદરની માફક બીજા લીગ-નેતાઓને પણ કદાચ આ ભૂલભર્યો માર્ગ સમજાશે તો હિંદના મુસ્લિમોને તેમની સંખ્યાના પ્રમાણ કરતાં પણ વધુ નોકરીઓ મળી શકે તે માટે પાકિસ્તાનમાંની લઘુ-

મતીઓને પણ તેઓ થોડી લાલચો આપશે. પણ પાકિસ્તાનની લઘુમતીઓએ એક બાજુથી એવી કોમી લાલચોની મુદ્દલ અપેક્ષા ન રાખવી જોઇએ. અને બીજી બાજુથી હિંદી સરકારે સરકારી નોકરીઓમાંથી કોમી પ્રમાણ સદંતર બાતલ કરવું જોઇએ.

એકબીજી કોમો વચ્ચે વધુ ભાઇચારો ઊભો કરવા માટે પહેલી જરૂર જેમ ઇન્સાફ પ્રમાણે વર્તવાની છે તેમ ખોટી ખુશામત બંધ કરવાની પણ છે.

પ્રજા અને પ્રધાનો વચ્ચે સહકાર ને સુમેળ ઘટ્યા

દેશનું બદકિસ્મત સંપૂર્ણ બને તે માટે અન્ન-સંકટ બરાબર ઘેરાયું છે તે ટાંકણે જ દેશના, પ્રાંતોના, વાહનવ્યવહારના અને બીજા પ્રકારોના ભાગલા પાડવાનું શરૂ થયું છે. 'વધુ અનાજ વાવો'ની ચળવળમાં પ્રજાએ સહકાર નથી આપ્યો, સંઘરાખોરો ને કાળો બજારિયાને પકડીને ખુલ્લા નથી કર્યા, અમલદારોને રુશ્વતો ...ી છે, મુસીબતો હસતે મુખે બરદાસ્ત નથી કરી, ... ફરિયાદો આપણા જ પ્રધાનો કરી રહ્યા છે. તેમની ...મે પ્રજાનો મોટો આક્ષેપ ગેરવ્યવસ્થા અને અન-...ડતનો છે.

ઊંચી પાયરી ઉપર બેઠેલા સિવિલિયનો કહે તેમાં સહી કરી આપવામાં જ પ્રધાનોની ઘણીખરી શક્તિ રોકાયેલી હોય તેમ પ્રજાને લાગે છે. કોંગ્રેસી પ્રધાનોની એક વર્ષની કામગરીમાંથી ખેડૂતો અને મજૂરોએ કેટલો લાભ મેળવ્યો છે ને કેટલો નહિ તે હજી એમને સમજાવવાનું બાકી છે. જ્યારે શ્રીમંતો, કાળાબજારિયાઓ રુશ્વતખોરો 'કોંગ્રેસના રાજમાં' પણ બેફામપણે મહાલી રહ્યા છે તે હકીકતથી સામાન્યમાં સામાન્ય માણસ પણ જાણીતો થઈ ગયો છે. કોંગ્રેસ પાસેથી પ્રજાએ સમાજરચનામાં મોટી નસ્તરક્રિયા જેવા ધરમૂળના ફેરફારોની આશા રાખેલી તેને બદલે પ્રધાનો તો સમાજના કોહાઇ ગયેલા અંગને ફૂંકી ફૂંકીને ઝીણી ટાંકણી વડે તેમાંનું 'પરુ' કાઢી રહ્યા હોય તેવું લાગે છે. ખેડૂતો પાસેથી અનાજ મેળવવા માટે કોંગ્રેસના પ્રધાન ગામને ઘેરો ઘાલીને જપ્તીઓ કરાવવાનું વિચારી રહ્યા છે તે વાત સાચી હોય તો કોંગ્રેસના દહાડા ભરાઇ ચૂક્યા છે એમ જ માનવું રહ્યું.

ખેડૂતોને જેમનામાં વિશ્વાસ હોય તેવા સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓ આજે ખેડૂતો પાસે જઇને પ્રજાના બીજા વર્ગો માટે અનાજની ટહેલ નાખી શકતા નથી, કારણ કે તેમના મોઢે ડૂચા દેવાયેલા છે. ખેડૂત ભાવ ઓછા મળે છે, વચલા માણસો નફો હરી જાય છે, જીવનની બીજી જરૂરિયાતો ખેડૂતોને યોગ્ય દામે મળતી નથી, સસ્તું કાપડ મિલમાંથી નીકળ્યા પછી કેટલાય વેપારીઓને બંગલામાં બેઠા બેઠા ખવરાવીને અને મોટરોમાં ફરતા રાખીને જનતા પાસે પહોંચે છે ત્યારે એના ભાવ આકાશે ચઢ્યા હોય છે:- છડેચોક કાળા બજાર ચલાવનારા, ભેળસેળ કરનારા અને રુશ્વતો લેનારાઓને કોઈ પકડતું નથી, પકડે છે તો નજીવા દંડ ભરીને એ છૂટી જાય છે, અને દંડથી દસગણી રકમ એમના કાળા માર્ગેથી એક જ દિવસમાં એ વસૂલ કરી લ્યે છે. બીજી બાજુ ખેડૂત દાણાના કાળા બજાર કરે ત્યારે ફિરસ્તાઓના સંસારમાં એ એક જ નરાધમ નીકળ્યો હોય તેમ એની ઉપર સહુ તૂટી પડે છે. કુદરતે જ અનાજની જે ખેંચ પેદા કરી છે તે માટે પ્રધાનોને કોઇથી દોષ દેવાય નહિ, પણ મનુષ્યથી થઈ શકે તેટલું બધું કરીને, ગરીબ-તવંગરના ભેદભાવ વગર સહુને પોતે થોડું થોડું સરખે ભાગે વહેંચી આપી રહ્યા છે તેવી પ્રતીતિ પ્રધાનો પ્રજાને કરાવી શક્યા નથી. ત્યાં સુધી પ્રજાની ફરિયાદ એમની સામે ઊભી રહે અને એનો ખરા દિલનો સહકાર એમને ન સાંપડે તેમાં નવાઇ નથી.

કિશોરોની તાકાત-તંદુરસ્તી રાષ્ટ્રની મોટી દોલત છે

છાપામાં રોજેરોજ ઠલવાતા સમાચારોના ઘોષ-માંથી કેરોના એક ટચૂકડા સંદેશાને વીણીને 'નેશનલ હેરાલ્ડે' તંત્રીનોંધમાં એની ઉપર સહુનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ઇજીપ્તની ધારાસભાની નાણાંકીય સમિતિએ એવી ભારપૂર્વકની ભલામણ કરી છે કે એ દેશની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક નિશાળોમાં ભણતા તમામ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી ખરચે સંપૂર્ણ ભોજન પૂરું પાડવું. ઇજીપ્તની વિદ્યાપીઠોમાં અભ્યાસ કરતા જુવાનોના ૯૦ ટકા ભાગ લશ્કરી તાલીમ માટે નાલાયક ઠર્યો છે તેનું કારણ, આ સમિતિ કહે છે તેમ, નાનપણમાં

એમને પૂરતું પોષણ નથી મળતું, એ છે. લાંબા કાળ સુધી પરદેશી અમલ નીચે રહેલા પ્રજાસ, હિંદ અને બીજા ઘણા દેશનું યૌવનધન બરાબર આ જ રીતે વેડફાઈ જ તું હોય છે. હિંદમાં લડાઈ દરમિયાન વીસ લાખ સિપાહીઓ તરીકે ગામડીઆ ને સશક્ત ખેડૂતોની ભરતી થઈ શકી હતી ખરી, પણ કેળવણી પામેલા વર્ગમાંથી અફસરપદને યોગ્ય શરીર–સંપત્તિવાળા જુવાનો બહુ જ ઓછા સાંપડેલા. થોડા મહિનાઓ પછી આ દેશમાંથી બ્રિટિશ લશ્કર તેમ જ હિંદી લશ્કરમાંના બ્રિટિશ અફસરો વિદાય લેશે ત્યારે આપણી મોટી કસોટી' થશે. હિંદી લશ્કરમાં હિંદી અફસરોની જે મોટી અછત છે તે પૂરી કરવી સહેલી નહિ હોય. પૂરતી લશ્કરી તાકાત વિના હિંદ દુનિયાના સહુ રાષ્ટ્રો વચ્ચે માનભર્યું સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. અને એ લશ્કરી તાકાત માટે જરૂર છે સશક્ત, કેળવાયેલા જુવાનોની. કિશોરાવસ્થામા શરીરનો જે બાંધો બંધાય છે તેનો જ ઘાટ યુવાનીમાં ઘડી શકાય છે. આપણા કિશોરોની તંદુરસ્તી વધે, એમની શક્તિ વધે, એમના હાડકાં ફરતી માંસલ દીવાલો રચાય તે માટે પોતાનાથી શું શું થઈ શકે તેમ છે તેનો પ્રાંતિક સરકારોએ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડોએ અને કેળવણી વિષયક બીજી સંસ્થાઓએ તત્કાલ વિચાર કરવો જોઈએ. માત્ર અખાડા ખોલવાથી શરીરની શક્તિ વધી જશે નહિ. આપણા કિશોર વિદ્યાર્થીઓને તેમની નિશાળોમાં આજે સંપૂર્ણ ભોજન ભલે ન આપી શકાય, પરંતુ ઘેર એમને મળતા ખોરાકમાં પૂરવણી રૂપે પૌષ્ટિક તત્ત્વોવાળા કોઈ પદાર્થો એમને નિશાળમાં જ મળી શકે તો કેવું સારું! એમાં રોકાતી મૂડીનું વ્યાજ ૭ ટકાથી ઓછું નહિ આવે એવી પ્રતીતિ આપણી સરકારી–બિનસરકારી સંસ્થાઓને તેમ જ સરોદિયા શ્રીમંતોને કરાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ ન બનવું જોઈએ.

જાપાનની સરકારે અનાજની કટોકટીને પહોંચી વળવા માટે દેશભરની હોટલો અને વીશીઓને ૭ મહિના માટે બંધ રાખવાનું ફરમાન કર્યું છે તે પ્રમાણે આપણા અન્નનો બેફામપણે બગાડ કરતી અને લોકોની તંદુરસ્તી બગાડતી સેંકડો ફરસાણ–મિઠાઈની દુકાનો અને હોટલો કટોકટીના થોડા મહિનાઓ દરમિયાન બંધ કરાવીને આપણી પ્રાથમિક શાળાઓનાં બાળકોને થોડુંઘણું સાત્ત્વિક પોષણ પૂરું પાડી શકાય તેમ છે.

'મેટ્રિકની કત્લેઆમ'નો પ્રશ્ન
કાયમી ઉકેલ માગે છે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં આ વર્ષે બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી માત્ર ૪૪ ટકા જ પાસ થઈ શક્યા છે તે હકીકતને માત્ર 'મેટ્રિકની કત્લેઆમ'નું સનસનાટીભર્યું નામ આપીને તેમ જ પરીક્ષકોની 'ક્રૂરતા' ઉપર રોદણાં રોઈને બેસી રહેવાથી આ પ્રશ્નનો ઉકેલ નથી આવી જતો. આવા પ્રસંગોએ પરીક્ષકોની કસોટીનું ધોરણ હળવું કરવાનું કહેવું કે યુનિવર્સિટી પાસે નાપાસ થયેલાઓ માટે ફરી પરીક્ષા લેવાની માગણી કરવી એ વિદ્યાર્થીઓ માટે ભારે નાલેશીભર્યું અને તેમના વાલીઓ માટે હાસ્યાસ્પદ ગણાય. જાતવંત ઘોડા પાસે કુંભારના ગધેડાનું કામ કરાવવું, અને તે કામ બરાબર ન કરી શકવા બદલ એને ડીફણાં મારનાર કુંભારને ઠપકો આપવો, કે 'ક્રૂરતા' ન બતાવવાનું કહેવું, એ જાતની વાત થઈ આ તો! કાં તો વિદ્યાર્થી પરીક્ષામાં બેસે, અથવા તો પોતાની બુદ્ધિનું માપ કાઢવા માટેનો એ યોગ્ય માર્ગ નથી તેમ સમજીને તમામ પરીક્ષાઓનો જ એ મૂળભૂત વિરોધ કરે. પણ પરીક્ષાઓની પ્રથાને સ્વીકાર્યા પછી તેમા પરીક્ષકોને તેમની કસોટી નીચી ઉતારવાનું કહેવું તો તો પછી પરીક્ષાનો અર્થ જ શો રહે છે!

પ્રગતિશીલો સાથે બેસવું હોય તો—
કેળવણીનું ધોરણ સુધારો

સાચી વાત એ છે કે બળતરા પેટની અંદર ઊપડી છે, અને આપણે ચામડી ઉપર આયોડીન ચોપડયા કરીએ છીએ. અત્યારે આપણી યુનિવર્સિટી તરફથી જે કેળવણી મળી રહી છે તે 'આપણા કિશોરો–જુવાનો માટે નકામી છે; એ બીના જ આવી 'કત્લેઆમ'ના કારણરૂપ છે, પરીક્ષાનો તો

બિચારીનો કાંઇ વાંક નથી, તેમ નથી પરીક્ષકોનો. જ્યાં જ્યાં શિક્ષણ હશે ત્યાં એક યા બીજા સ્વરૂપે પરીક્ષા તો રહેવાની જ, પરીક્ષકોની જરૂર પણ પડવાની જ. મદ્રાસના 'હિન્દુ'એ એક અગ્રલેખમાં લખ્યું છે તેમ—

'કેળવણીનો હેતુ (વિદ્યાર્થીના) મગજને સજાવીને પાણીદાર બનાવવાનો, અને જીવનમાં આગળ જતાં એને જે જ્ઞાનની જરૂર પડવાની-છે તે એ ક્યાંથી મેળવી શકશે તેની જાણ કરવાનો છે, એ વાત વારંવાર ઉચ્ચારાય છે ખરી, પરંતુ વર્તનમાં એ ભાગ્યે જ ઉતારવામાં આવે છે. હિંદમાંની કેળવણીની પ્રથાની મોટી ખામી એ છે, કે વિદ્યાર્થીમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જગાડવાને બદલે કે એને જાતે પોતાનું સંશોધન કરતો બનાવવાને બદલે એ જેને ન પચાવી શકે તેવી હકીકતોથી એનું મગજ એ ઠાંસી દે છે. આપણા રાષ્ટ્રપ્રયાણને એવે તબક્કે આપણે પહોંચ્યા છીએ કે જગતના પ્રગતિશીલ દેશોની સાથે આપણા કદમ મિલાવવા હોય તો આપણી કેળવણીનું ધોરણ આપણે સુધારવું જોઈએ.'

યુનિવર્સિટીના અંધેર માટે
એકલા ગવર્નર જ જવાબદાર?

આપણાં બાળકો જે કેળવણી આજ પામી રહ્યાં છે તેની સામે એટલું બધું કહેવાઈ-લખાઈ ગયું છે, કે જાણે, આ ભૂમિકા જ, શિક્ષણ-સંસ્થાઓની સ્થાપના થતાં જે છ-બાર મહિના લાગે ત્યાં સુધી બધી નિશાળો-કૉલેજો બંધ રહે તો પણ દેશને બહુ નુકશાન થાય તેમ નથી.

આપણે ઇચ્છીએ છીએ તે જાતનું શિક્ષણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી નથી આપી શકતી તે માટે ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક અને ભાષાવાર યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપવાની હીલચાલ સદ્ભાગ્યે પ્રગતિ કરી રહી છે. નવા, કેળવણીને લગતા આપણા જે મનોરથો છે તે, સિદ્ધ કરવાની તક આ ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપનાની સાથે જ સાંપડી જશે તે સાચું છે. પરંતુ આપણું સાચા દિલથી શું એમ કહી શકીએ તેમ છીએ કે આજની મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સંસ્થાઓની અંદર રહેલી એવી તકોનો પણ આપણે પૂરો ઉપયોગ કરી છૂટ્યા છીએ. એ સાચું છે કે એક વિદેશી ગવર્નરના ચેન્સલરપદ નીચે આ યુનિવર્સિટીને કામ કરવું પડે છે. બીજી બાજુથી એ પણ સાચું છે કે યુનિવર્સિટીનું તંત્ર આપણા ગ્રૅજ્યુએટોએ ચૂંટી મોકલેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા જ ચાલે છે. એમ છતાં, સરસ્વતીના એ પવિત્ર ધામની અંદર કલહ, સ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા, લાંચ-રૂશ્વત, ગેરવ્યવસ્થા, બેદરકારી, અને દષ્ટિહીનતાનું જે અંધેર ચાલી રહ્યું છે તેને માટે શું એકલા એ વિદેશી ગવર્નર-ચેન્સલરને જ દોષિત ગણવાના રહે છે?

આ લખવાનો ઉદ્દેશ આજ સુધીની યુનિવર્સિટીની કલંક-કથા ઉખેળવાનો નથીઃ પરંતુ, જેમ આ યુનિવર્સિટીમાં તેમ આપણી ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પણ આપણા ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓ આ જ —અથવા આવા જ— હશે તો આપણી હાલત ઝાઝી સુધરવાનો સંભવ નથી એટલું સૂચવવાનો જ છે.

વિદેશવાસી હિંદીઓએ
એવડી રાષ્ટ્રીયતા છોડવી ઘટે

બરમામાં હિંદીઓ, ચીના અને બીજા પરદેશીઓના પુનઃપ્રવેશ ઉપર બરમી સરકારે મૂકેલા પ્રતિબંધ ઉતાવળિયા અને રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સમ્બન્ધો ભંગ કરનારો હોવાથી આ દેશવાસીઓને એ ખટકે તે સ્વાભાવિક છે. પણ આ પ્રસંગ વિદેશવાસી હિંદીઓએ પરરાષ્ટ્રોમાંના પોતાના સ્થાન અંગે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરી લેવાની એક તક આપે છે. સિલોન ખાતેના નવા હિંદી રાષ્ટ્રીય પ્રતિનિધિ શ્રી. ગિરિએ સિલોનમાંના હિંદીઓને સિલોનવાસી માનસ કેળવવાની અને સિલોનના હિતમાં જ પોતાનાં હિત સમાવી દેવાની સલાહ આપી છે. એ જ પ્રમાણે બરમાની રાષ્ટ્રીય સરકારના એક પ્રધાને પણ કહ્યું છે, કે બરમામાંના હિંદીઓએ કાં તો બરમાવાસી બનવું જોઈએ, અને કાં તો નર્યા હિંદી રહેવું જોઈએ—પણ બેઉ સાથે બન્નેના અધિકારોની માગણી નહિ કરવી જોઈએ. આજ સુધી બરમામાં આપણા દેશભાઈઓએ જે કર્યું છે તેના પ્રત્યાઘાત પરિણામરૂપ ઉપજેલા પ્રતિબંધને દૂર કરવાનો સીધો રસ્તો એ છે કે હિંદીઓએ બરમી અને હિંદી, એવી

એવડી રાષ્ટ્રીયતાનો ભોગવટો છાંડવાને બદલે કાં તો દૂધમાં સાકર ભળે તેમ કલ્લોલતી બરમી પ્રજામાં પ્રસન્નચિત્તે સમાઈ જવું જોઈએ; અથવા તો બરમી તરીકેના અધિકારો જતા કરીને પણ હિંદી તરીકેનું પોતાનું ગૌરવ જાળવી રાખવું જોઈએ.

ઉશ્કેરણી ફેલાવનારાઓ ઉપરનો અર્થહીન, રમૂજી પ્રતિબંધ

મુંબઈની પ્રજાકીય સરકાર કેમ આવી બહાવરી બની બેઠી હશે? અખબારી કાનૂનનો ભંગ કરનારા તેમજ કોમ કોમ વચ્ચે દુશ્મનાવટ અને ધિક્કાર પેદા કરનારાં લખાણો છાપનારાં છાપાંને સરકારી જાહેરખબરો ન આપવાનો હાસ્યાસ્પદ નિર્ણય જાહેર કરીને મુંબઈના પ્રજાકીય પ્રધાને લોકમાનસમાં એવી અસર મજબૂત કરી છે કે પ્રાંતનું તંત્ર તો હજી દૃષ્ટિવિહીન સનંદી અમલદારોના હાથે જ ચાલી રહ્યું છે; અને પ્રધાનો તો ઘણું ખરું સહીઓ કરવામાં જ રોકાયેલા રહે છે. રસ્તે ચાલતા નિર્દોષ રાહદારીઓનાં ખૂન કરનારા ગુંડાઓ ઉપર સરકારી બાગ-બગીચાનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રતિબંધ જો સરકારે મૂક્યો હોત તો તે આથી વિશેષ અર્થહીન ન લાગત.

છેલ્લા કેટલાય મહિનાઓથી આ પ્રાંતનાં—ને આખા દેશનાં—અમુક છાપાં ભયંકર કોમી ઉશ્કેરણી ફેલાવી રહ્યાં છે તે જાણીતી વાત છે દેશને માથે ઊતરેલા રમખાણો માટે એ છાપાં કેટલે અંશે જવાબદાર છે તે પણ દીવા જેવી વાત છે. જ્યાં કોણ જાણે ક્યાં રાજકીય કારણોસર એ કોમી છાપાં સામે પ્રજાકીય સરકારોના હાથ સળવળ્યા નથી. એ વિશે ઘણું લખાઈ ગયું છે, ઘણી ટીકાઓ થઈ ગઈ છે. પ્રજાકીય સરકારની એ કમજોરી વિપરિત પરિણામો લાવી છે. એ પરિણામો પ્રજા ભોગવી ચૂકી તે પછી હવે મુંબઈના સરકાર જાગી છે અને, જાણે કે ન છૂટકે, તેણે હુકમ બહાર પાડ્યો છે કે, કોમી ઉશ્કેરણી ફેલાવનારાઓને સરકારી જાહેરખબરોનો મુંબઈનો સરપાવ નહિ મળે! કેમ જાણે એ છાપાં તો બિચારાં સરકારી જાહેરખબરોની આવક ઉપર જ પોતાનું ગુજરાન ચલાવતાં હોય! કેમ જાણે સરકારના કરતાંય વધુ કમાણી કરાવી દેનારી બીજી જાહેરખબરો એમને કોમી સ્થાપિત હિતો તરફથી નહિ મળતી હોય! આ હુકમ બહાર પાડીને મુંબઈ સરકારે પોતાની જાતને આવી રમૂજી અને અપમાનજનક હાલતમાં મૂકી તેના કરતાં તો જે ઉશ્કેરણી ચાલતી હતી તેને અસલ મુજબ જ ચાલવા દેવી હતી. પ્રજાએ આટલા મહિના જેમ વેઠ્યું છે તેમ થોડા દિવસ વધુ વેઠી લેત.

કોમી ઉશ્કેરણી ફેલાવનારાં છાપાં સામે જે સરકાર બીજાં કોઈ કડક પગલાં ન ભરી શકતી હોય તેને પણ આમ સરકારી જાહેરખબરોનું પ્રકાશન બંધ કરવાનો અધિકાર છે ખરો? સરકારી જાહેરખબરો એ શું સરકારને મનભાવતાં છાપાંને આપવાની કોઈ બક્ષીસ છે? આજના સંજોગોથી પર જઈને આ આખી પ્રણાલિકા ઉપર વિચાર થવો જરૂરી છે. દિલ્હીથી 'હિંદુસ્તાન ટાઈમ્સે' અને મદ્રાસથી 'હિંદુ'એ અખબારો સામેના આ અપમાનકારી પ્રતિબંધને વખોડી કાઢ્યો છે. મુંબઈ-અમદાવાદનાં ઘરઆંગણાંના છાપાં પણ એ જ રીતે પ્રજાકીય સરકારને પોતાના મનની વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દે તેની રાહ જોવાને બદલે સરકાર એ હુકમ પાછો ખેંચી લે તેમાં તેની શોભા છે. ઉશ્કેરણીખોર છાપા સામે બીજાં શિક્ષાત્મક પગલાં લેવાતાં હોય તો આ હુકમ બિનજરૂરી છે, અને એવાં પગલાં ન લઈ શકાતાં હોય તો તો પછી હુકમ બિલકુલ અર્થહીન છે.

સારા સાહિત્યને માટે કાગળ સુલભ બનશે?

હિંદુસ્તાની સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવા માટે યુક્તપ્રાંતની સરકારે રૂા. ૫૦,૦૦૦ના એક ફંડની જાહેરાત કરી છે. એમાંથી હિંદી, ઉર્દૂ અથવા હિંદુસ્તાનીમાં લખાયેલાં ઉચ્ચ કક્ષાના પુસ્તકોને રૂા. ૫૦૦૦ સુધીનાં પારિતોષક અપાશે અને વૈજ્ઞાનિકો, સંશોધકો તેમજ વિદ્વાનોને ગરીબ હાલતમાં માસિક રૂ. ૧૦૦ સુધીની મદદ અપાશે.

વિદ્યાના ઉત્તેજન માટેનાં આવાં પારિતોષકો કે આવી મદદ સરકારી કે બિનસરકારી સંસ્થાઓને હાથે અપાવાં જોઈએ તે સંબંધે મતભેદ હોઈ શકે છે. પરંતુ બીજી કેટલીક રીતે સારા સાહિત્યના પ્રચારને સરકાર મદદ કરી શકે તેમ છે, અને વિદ્વાનો

પૂર્ણ સ્વમાનભેર એનો સ્વીકાર કરી શકે તેમ છે. કાગળોની અત્યારે એટલી અછત છે અને એના કાળાં બજાર એટલાં બધાં ચાલી રહ્યાં છે કે પ્રજા-ઉપયોગી પુસ્તકો કાગળ વિનાં રઝળતાં હોય છે ત્યારે કસદીન સાહિત્ય બજારમાં છલકાતું હોય છે. નિશાળો ઊઘડી ગઈ છે ત્યારે પણ હજી કેટલાંય પાઠ્યપુસ્તકો કાગળની આવી અછતને કારણે અપ્રાપ્ય છે જે પાઠ્યપુસ્તકોને સરકાર તરફથી કાગળનો કવોટા મળ્યો છે તે પણ છાપખાનાં બજારુ સાહિત્યની સેવામાં રોકાયેલાં હોવાથી વેળાસર છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યાં નથી. આનો એક ઇલાજ એ છે કે કોઈ સંમાનિત સાહિત્યિક સંસ્થાની ભલામણ પામેલાં તમામ પુસ્તકોને માટે જરૂરી કાગળ વેપારીઓ પાસેથી બાંધેલા ભાવે મેળવી આપવાનું કામ સરકાર માથે લે. એ રીતે લોકોને સારું સાહિત્ય સસ્તે ભાવે આપવાની દિશામાં એક વધુ પગલું ભરી શકાશે.

રેલ્વેના 'ખુદાબક્ષ' મુસાફરો

હિંદની રેલગાડીઓમાં દર દસ મુસાફરે એક ટિકિટ વગરનો હોય છે તે હકીકત તો સરકારી અહેવાલ વાંચ્યા પહેલાં જ પ્રજા અનુભવે જાણી ચૂકી હતી. પણ એ વિશે થોડું વધુ જાણવા જેવું છે. ૧૯૪૫-૪૬ના વર્ષ દરમિયાન હિંદમાં કુલ એક અબજ માણસોએ રેલ્વેમાં મુસાફરી કરી. ઉપરના હિસાબે તેમાંથી દસકરોડ તો 'ખુદાબક્ષ' હોવા જોઈએ. બાકીના નેવું કરોડ પાસેથી રેલ્વેને સવા બે અબજ રૂપિયા મળ્યા. એ રીતે મફતિયા મુસાફરોને કારણે રેલ્વેને ઓછામાં ઓછું વાર્ષિક વીસ કરોડ રૂપિયાનું નુકસાન થયું ગણાય. આખર જતાં તો વીસ કરોડની ખોટ આ ટિકિટ લેનારા મુસાફરોના ખીસાંમાંથી જ, વધેલાં ટિકિટભાડાં રૂપે વસૂલ થાય છે. હજી, પગાર-કમિશનની ભલામણોને પહોંચી વળવા માટે ટિકિટોના દર વધુ ઊંચા કરવાનું વિચારાઈ રહ્યું છે. રેલ્વેના નોકરો અને માનભેર મુસાફરી કરનારાઓ મળીને, જો ધારે, તો, 'ખુદાબક્ષ' મુસાફરો સામે મોરચો માંડીને રેલ્વેને જો આવી દસ-વીસ કરોડની બચત કરાવે તો ભાડાં એટલાં ઓછાં વધે.

વેપારીઓનાં નવસર્જન ભણી—

'ઉદ્યોગ અને વેપાર' નામનું એક નવું માસિક અમદાવાદથી શરૂ થયું છે. તેના પ્રથમ અંકના સંપાદકીય નિવેદનમાં જણાવાયું છે કે:

> 'ગુજરાતી પ્રજા વેપારી છે. તેનો વેપાર વિશાળ છે. ધંધો ઉદ્યોગ અને કારીગરીથી તે ભરપૂર છે. તેની ખેતી સમૃદ્ધિથી તે ભારતની વાડી મનાય છે. આ સર્વ વિષયોની છણાવટ કરી તેમાં યોગ્ય માર્ગદર્શન જનતાને મળે...એ દિશામાં આપણે ત્યાં અને તેય ગુજરાતી ભાષામાં બહુ ઓછા પ્રયત્નો થાય છે. 'ઉદ્યોગ' એ દિશામાં એક નમ્ર પ્રયાસ છે.'

પહેલા અંકની વસ્તુસામગ્રી બતાવે છે કે પોતે સ્વીકારેલી જવાબદારીનો આ માસિકને સારી પેઠે ખ્યાલ છે. આવાં માહિતીપૂર્ણ, અભ્યાસનિષ્ઠ અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે લખાયેલાં વધુ માસિકો આપણે ત્યાં વંચાતાં થશે તો આપણા વેપારીઓ-ઉદ્યોગપતિઓને તેમની કાળાં-બજારિયા-રુશ્વતખોરીની ક્ષણજીવી કીર્તિને સ્થાને કાંઈક કાયમી આબરૂ પ્રાપ્ત કરવામાં એ ઘણી મદદ કરી શકશે.

ઉપર કહેલી 'કાયમી આબરૂ' શી ચીજ છે તે પણ અત્યારની નાણાંછોળોમાં અટવાયેલા આપણા કેટલાય વેપારીઓ ભૂલી ગયા હશે. નીચેના સમાચારમાંથી એમને તેનો આછો ખ્યાલ, કદાચ, આવે પણ ખરો:

'શેફીલ્ડ (ઇંગ્લંડ) ના એક ખાટકી શ્રી રોબર્ટ્સે પોતાના ૨૦૦ ઘરાકોને દરિયા કિનારાના બ્રિડલિંગ્ટન ગામે સફર કરવા લઈ જવાને તેની પાછળ ૧૦૦ પાઉન્ડથી વધુ ખર્ચ કર્યો છે. લડાઈ દરમિયાન માંસનું રેશનિંગ હતું ત્યારે પોતાના ઘરાકો ધીરજ ધરીને વિનયપૂર્વક દુકાન આગળ હારબંધ ઊભા રહેતા તેથી પ્રસન્ન થઈને ખાટકીએ લડાઈ પૂરી થયા પછી એમને માંસનો એક એક મોટો ટુકડો ભેટ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. પરંતુ લડાઈ પૂરી થયા પછી પણ માંસની અછતને કારણે તેનું રેશનિંગ ચાલુ જ રહ્યું તેથી ખાટકીએ ઘરાકોને આ સહેલગાહની સોગાદ આપી.'

મ૦

૨૫-૬-'૪૭

ચાલી આવતી આપકથાનો હપ્તો પાંચમો

જીવનપંથ

ધૂમકેતુ

જ્યારે હું નજરોનજર ભૂવાને કંકુ કાઢતો દેખું છું ને ચુડેલને રાસડા લેતી જોઉં છું ! !

સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પહેલામાં એક પ્રસંગ આવે છે, ચકલીના માળાનો. શેઠ લક્ષ્મીનંદન પાસે ચંદ્રકાન્ત એ પ્રસંગ વર્ણવે છે. સરસ્વતીચંદ્ર વાચતા વાચતાં જ્યારે એ પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તો ચોપડી હાથમાંથી હેઠે મુકાય નહિ ને આંખમાંથી વહી રહેલાં આસુ આડે એક અક્ષર વંચાય પણ નહિ. હરતાં ફરતાં મા એ જોઈ ગયાં. એમને નવાઈ લાગી. ને ઘરના સૌને પણ આશ્ચર્ય થયું ! કોઈ વાત ઘરમાં બની હોય ને છોકરું રડે એ સમજી શકાય પણ આવી કેવળ કાલ્પનિક વસ્તુ ઉપર રડવું આવે એ એમને સમજાયુ નહિ !

બે ત્રણ દિવસ સુધી આ અસરમાંથી હું મુક્ત થઈ શક્યો ન હતો એ આજ પણ સાભરે છે. ખાવાપીવામાંથી ને રમતગમત તમામ વસ્તુમાથી આનંદ જ ઊડી ગયો. એવી જ એક બીજી વાર્તા, તે વખતે અંગ્રેજી નિશાળમાં ચાલતા, 'બાલમિત્ર'મા 'ન્હાના જગુ'ની આવે છે. એ અત્યંત કરુણ વાર્તાએ, મારા જીવનમા એવું તો એક ચિરસ્થાયી સ્થાન મેળવી લીધું હતું કે ન પૂછો વાત. વર્ષો સુધી હું કોઈ દિવસ 'ન્હાના જગુ'ની વાત દ્રવિત થયા વિના વાંચી શક્યો ન હતો. કોઈ દેખી ન જાય માટે છાને ખૂણે બેસીને એ વાંચતો. એમાં એવું દર્દ લાગતું કે જાણે એ વાંચ્યા વિના ચાલતું જ નહિ ! એક તરફ તે સમયના આર્યસમાજી વક્તાઓ—આર્યમુનિ, મણિશંકર શાસ્ત્રી, શંકરાનંદ જ્ઞાનાનંદ—જેવાના તેજસ્વી ભાષણો, 'આર્યસમાજ'માં વારંવાર થતાં, ત્યાં હું નવરોધૂપ હોવાથી આંટાફેરા મારતો, બીજી તરફ જે હાથ પડયું તે વાંચવામાં મશગૂલ રહેતો. પણ તે વખતનું વાચન કેટલું અવ્યવસ્થિત અને વિવિધતા ભર્યું રહ્યું હશે, એની કાંઈક ઝાંખી તો આજ મારી પાસે સચવાયલી તે વખતની એક નાની પુસ્તિકા આપી રહે છે.

એ નાની પુસ્તકાનું નામ 'ગુજરાતી ઇંદ્રજાળ' એવું છે. કોઈ જેશીંગભાઈ મોતીભાઈએ પ્રાચીન પુસ્તકો ઉપરથી, ઈ. સ. ૧૮૯૩ની સાલમા એ છપાવેલ છે. એમા તાત્કાલિક થનારા મહાન ફેરફારોની ચાવીઓ આપેલી છે. આ પ્રમાણે જાદૂઈ લાકડી ફરતાં એકદમ સિદ્ધિ મળી જાય એ વાત ગમે તેને આકર્ષી શકે તેવી છે તો માગ જોવાને એ કિશોર સમયમાં આકર્ષી રહે એમાં તો શી નવાઈ ! એ ઈંદ્રજાળમાં કેવી કેવી વાતો હતી તે નીચેના બે નમુનાઓમાંથી જણાશે:

* રાજસભામાં માન પામવાનો જંત્ર :

૪૦	૫૦	૨	૭
૬	૩	૪૭	૪૮
૪૯	૪૪	૮	૧
૪	૫	૪૫	૪૭

આ મંત્રને કસ્તુરી અને કપૂરના રસમાં લખી પાસે રાખે તો રાજસભામાં સારું માન પામે!!

આ મંત્રને રાજસભામાં માન મેળવવા માટે મેં લખીને પાસે રાખ્યો હતો કે નહિ તે તો આજે સાંભળતું નથી, પણ એક બીજો પ્રયોગ અવશ્ય કર્યો હતો. એ પ્રયોગ વીંછી ઉત્પન્ન કરવા માટેનો હતો.

ગધેડાનું મૂત્ર પાંચ શેર, તથા ભેંસનું છાણ, બાજરીનો લોટ, ખજૂરીનાં જાળાં ને પીળી મટોડી એ બધાંને એક ઠીંકરાના વાસણમાં ભરવાં અને લુગડે વતી તે વાસણનું મોં બંધ કરી રાખી મૂકવું. પછી ત્રીજે દહાડે તે ઉઘાડ્યાથી સેંકડો વીંછી દેખાશે.

ઈંદ્રજાળમાં આપેલો આ પ્રયોગ કરવાનું મને મન થયું. અમારા ઘરના ઉત્તર તરફના પાછલા ભાગમાં ઘણું મોટું ફળી હતું. ત્યાં ફળીને છેડે એક ખાડો હતો અને તેમાં રામ બાવળ, બાવળ, બોરડી ને એવાં કાંટાળાં ઝાડવાળું નાનકડું ઝુંડ હતું. એ જગ્યા ઉપર પસંદગી ઊતરી. આ પ્રયોગ માટે ઘણી ઘણી છાની તૈયારીઓ કરી. વાસણ મેંળવ્યું. કોઈને ખબર ન પડે તેમ એ મૂકવામાં આવ્યું. પળે પળે એની ચોકી રહેવા માંડી. ત્રીજો દિવસ થાય ને સેંકડો વીંછી એમાં દેખાય, એવા ઐન્દ્રજાલિક આકર્ષણે મારી ઊંઘ પણ ઊડી ગઈ?

અંતે જેની રાહ જોવાતી હતી તે ત્રીજો દિવસ આવી પહોંચ્યો. તે દિવસે હું સવારમાં વહેલો જ જાગી ગયો. કોઈને ખબર ન પડે તેમ પ્રયોગસ્થળ તરફ ચાલ્યો. આતુરતાભર્યા પગલામાં કૈંનું કૈં જોવાની મહેચ્છા હતી. દેવતાઓ જાણે પ્રગટ થવાના હોય એવી ઉતાવળી ધડક છાતીમાંથી આવી રહી હતી. હજી મોંસૂઝણું થાઉં થાઉં થતું હતું. મેં ત્યાં પહોંચીને નજર ફેરવી બહુ જ ધીમેથી ગોઠણભર બેસીને મારી સમૃદ્ધિ ખોળવા માંડી. પણ ઓત્ તારીની આ શું? સમૃદ્ધિ સઘળી વેરણછેરણ થઈ ગઈ હતી. માટલું ફૂટી ગયું હતું. ઉપર બાંધેલું લૂગડું એ પણ કોઈક ઉપાડી ગયું હતું!

કોઈક જાણીજોઈને મારા આ મહાન પ્રયોગની રેવડી કરી નાખી હતી. કોઈક વાંકદેખાને, મને મળી જનાર વિજ્ઞાનસિદ્ધિની, ઈર્ષા આવી હતી!

સારું થાય પેલા લંગડા રજપૂતની છોકરી કેસરનું કે એણે આ કામો કરનારનું મને ખાનગીમાં નામ આપી દીધું!

અમારી પડખે રહેતી ખાંટની ડોશી સુમલના છોકરા જાગલાનું એ કામ! જાગલો કોણ જાણે ક્યારે એના ફળીમાંથી આ જોઈ ગયો હશે. જાગલાને આમાં કાંઈ મળ્યું નહિ ને મારો તો આ પ્રયોગ માર્યો ગયો તે માર્યો જ ગયો. એવું જણાયું કે આ બનાવમાં કોઈ જૂના પ્રસંગનો પડઘો પડ્યો હતો. અમારો એક કૂતરો બાવળો, બેવફા થઈને, અમારી ટોળકીમાંથી ખસી જઈને જાગલાને ત્યાં આશ્રિત તરીકે રહ્યો હતો. ત્યાર પછી જ્યારે અમારા ધોળિયા કૂતરા સાથે આ બાવળાને યુદ્ધ થયું ત્યારે કોણ જાણે કેમ એ યુદ્ધમાંથી, વૃદ્ધ છતાં ધોળિયો લોહીલુહાણ બનીને વિજેતા બની બહાર આવ્યો, જ્યારે બાવળાએ તો એની એક આંખ ગુમાવી ત્યારથી એ કાણિયો બની ગયો. જાગલાની માન્યતા હતી કે આ યુદ્ધમાં અમે જો પક્ષ લીધો ન હોત તો બાવળો વિજયી થાત! ગમે તેમ, ત્યાર પછી એ અમારી ને એના ફળીની કિલ્લેબંદી ઉપર હરતાંફરતાં કાંઈ ને કાંઈ લાગ શોધ્યા કરતો. આજ મારો વિજ્ઞાનનો પ્રયોગ એ વેરની વસૂલાતનો ભોગ બની ગયો! મેં એક બીજો પ્રયોગ ઉપાડ્યો. સિંદૂર, કંકુ ને ગોરોચન તે સઘળાને ખાંડીને તેનો ચાંલ્લો કપાળે કરવાથી જોનાર લોકો વશ થાય છે, એ વાંચીને એનો ચાંલ્લો કર્યો, પણ આર્યસમાજમાં સૌને છેવાડે જોડા પાસે બેસવાનું મળતું એ મહાભાગ્યમાં એને લીધે કાંઈ ચમત્કારી ફેરફાર થયેલ દીઠો નહિ કે ભગતની જગ્યામાં જ્યાં લોટ માગવા જતા, ત્યાં લક્ષ્મણ કોઠારી એક દોથેર લોટ આપતો, એણે પણ આ ચાંલ્લાથી વશ થઈને કાંઈ દોથાનો ખોબો કર્યો નહિ, એટલે પછી ધીમે ધીમે એ ચાંલ્લો ભુંસાઈ ગયો ને ભગવાન શંકરની વિભૂતિ પાછી વાપરવા માંડી!

પણ હવે આઠમી ચોપડીમાં પાસ થઈને શું કરવું

એ મોટો પ્રશ્ન થઈ પડયો. રામજીભાઈ ને અંબાશંકરભાઇ તો નોકરીએ ચડી ગયા હતા, એટલે મારે માટે પણ એ ટ્રેનિંગ કોલેજનાં દ્વાર ખુલ્લાં હતાં પણ એમાં વાંધો ઉમરનો આવતો હતો. હું ઇ. સ. ૧૯૦૬માં આઠમીમાં પાસ થયો. ભૂમિતિમાં ૩ માર્ક તૂટતા હતા, તે મળ્યા એટલે હવે નિશાળમાં જગ્યા તો મળે—પણ પ્રેમજી દલ્લુ કાંઈ મને રાખે તેમ ન હતો. વિજપુરમાં તે વખતે અંગ્રેજી સ્કૂલ ન હતી. વળી વીરપુરમાંથી હજી સુધી કોઈએ અંગ્રેજીમાં જવાનું વાર્યું ન હતું. એટલે એ માર્ગ એ વખતે અજાણ્યો હતો અને ભયંકર ગણાતો. જેતપુર જવાય તો અંગ્રેજી ભણાય. અથવા ગોંડલ જવાય તો અંગ્રેજી શીખાય. એ સિવાય બીજો કોઇ રસ્તો ન હતો.

પણ જેતપુરમાં ક્યાં રહેવું ? એકલું શી રીતે રહેવું ? એટલે એ આખો અંગ્રેજીનો પ્રશ્ન ઊડી જતો હતો.

પણ મારા મનમાં અંગ્રેજી ભાષાની એક મોહક ચિનગારી પ્રગટી હતી. દરબાર સુરાજીના યુવરાજ હમ્મીરસિંહજી રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજમાં અંગ્રેજી ભણીને આવ્યા હતા, કુમારશ્રી રામસિંહજી — જેને લોકો તો હમેશાં નવલુભા સાહેબને નામે જ ઓળખતા — એ પણ અંગ્રેજી ભણીને આવ્યા હતા.

આર્યસમાજ અને સનાતનધર્મ વચ્ચે રાજકોટ ખાતે એ સમયે જે વાગ્યુદ્ધો ચાલતા એનો તો એક આખો 'રસિક ઇતિહાસ' ખડો થાય તેમ છે. એ વખતે જે જે પ્રશ્નોની શાસ્ત્રચર્ચા માટે સામાપક્ષને આહ્વાન દેવાતું તેમાં 'હમ્મીરસિંહજી વર્મા'ની સહી આવતી. કેટલીક વખત સ્વામી શંકરાનંદ આત્માનંદ એમની પણ સહીઓ થતી. કયારેક વળી એક ઠાકુર વેલજી વર્માનું નામ પણ દેખાતું. આ હમ્મીરસિંહ વર્મા — એટલે તે સમયના યુવરાજ મોટાભાઈ સાહેબ, ને નવલુભા બન્નેને ભાષણો આપવાની પણ ટેવ હતી. માનકેશ્વરના મંદિર પાસે સાતમઆઠમનો મેળો ભરાતો ત્યારે ઘણી વખત નવલુભા ભાષણ આપતા. એવું એક ભાષણ–Duty –ઉપરનું મેં સાંભળેલું. એમાં વારંવાર જે અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો આવતા તે પરદેશી ઉચ્ચારણોનું માધુર્ય મનમાં રમ્યા કરતું. અંગ્રેજી ભણવાના આકર્ષણનું આ બીજ હતું. એક અકસ્માત લેખે. આ નવલુભા સાહેબ વિષે સાંભળેલી એક આડકથા — એના સત્ય અસત્ય અંશોની જવાબદારી લીધા વિના નોંધપાત્ર છે.

ઘણું કરીને પાછલા વખતમાં એ થોડા વખતને માટે જેતપુરમાં પોલીસઅધિકારીને દરજ્જે આવ્યા હતા. જેતપુર ગામની એક ખૂબી છે કે ત્યાં ધણીધોરી કોઇ મળે નહિ. તે વખતે તો અઢાર ભાગીદાર હતા. એક પાટીમાં ગુન્હો કરીને ચાર શેરી વટાવી જાય ત્યાં એ બીજા રિયાસતનો આદમી બની જાય. આવી રિયાસતી વ્યવસ્થાને લીધે જેતપુરમાં કોઈ પ્રકારનું કડક શાસન કોઈ દિવસ ચાલતું નહિ. જે કોઈ આવે તે ભાઈબાપા કરીને દિવસો કાઢી નાખે.

વળી જેતપુરની રૈયત પણ પૈસે ટકે ને વેપારે સુખી. વ્યહદેશ એમનું આંગણું. પરદેશ જવું આવવું એ તો એમને મન રમત. સાહસિક પણ પૂરા. જબ્બર વેપારીઓ. માથાના ફરેલા ને કોઈની તમન્ના ન રાખે એવા.

આવા જેતપુરમાં જેમ વ્યાપારની છોળ રહેતી તેમ જુગારની અને જુગાર અંગેનાં સર્વ અલંકારોની પણ છોળ રહેતી.

એક સમયની વાત છે કે રામસિંહ પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે ત્યાં હતા અને તાજિયા નીકળ્યા હતા. સઘળું શાંતિથી ચાલી રહ્યું હતું. એ વખતે તો કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થયો ન હતો. આરબદાર માણસો પણ સાથે હતા. પણ આવા ટોળામાં બને છે તેમ કાંઈક અકસ્માતી ગેરવ્યવસ્થા થઈ જાય તો એનો લાભ ઉઠાવનારા પણ સાથે સાથે જ ચાલી રહ્યા હતા.

રામસિંહજીના કાન ઉપર એક સમયે આવી ગઈ. બરાબર મોટા દરબારગઢ પાસેથી ખેચાતાં જ્યાં મીનારૂપાના વેપારી પારેખોની હારબંધ દુકાનો આવેલી છે ત્યાં તોફાન શરૂ કરવું એવી હવાઈ વાતો રામસિંહજીને કાને અથડાઈ.

પોલીસદળ તો બિચારું કેટલુંક ગજું કરે ! અને

જેતપુરમાં પોલીસદળ હોય પણ શું? સામે તો માથાભારે માનવીઓનો એક મહેરામણ હતો. *

પણ આ રામસિંહજીએ પાણી પીધું વીરપુરની આર્યસમાજની વાવનું. એ પાણીમાં લોહ ઘણું છે. એનાં લોહીમાં હજી મધ્યયુગનો અસલ રજપૂતી વારસો બેઠો હતો. એને મન જેતપુરનો પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટએ તો ઠીક હવે, પગારદાર નોકર, પણ વીરપુરનો રાજકુમાર એ મહામોલો વારસો હતો. અને એની હાજરીમાં આ બને તો તો થઈ રહ્યું નાં. એણે એક ક્ષણમાં શું કરવું એનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતે ત્વરાથી આગળ ચાલીને બંદોબસ્ત કરતા હોય તેમ આગળ નીકળ્યા. એમની અચૂક નિશાની બંદૂક સાથે હતી: ભેટમાં તલવાર હતી. માથા ઉપર કેસરી સાફો ફરફરી રહ્યો હતો.

પારેખની દુકાનો શરૂ થઈ. થોડીક કાંકરીઓ આકાશી પંથે ઊડતી લાગી. વાણીમાં જરાક વધુ તીવ્રતા જણાવા લાગી. રામસિંહજી ચેતી જઈને તરત આગળ વધ્યા. એક ઊંચા ઓટલા ઉપર સિંહગતિએ ચડી ગયા. એમની એક નિશાનીએ પોલીસદળ થંભી ગયું. માણસો પણ જરાક ખમચાઈને સ્થિર થતાં જણાયાં. રામસિંહજીનો અવાજ આવ્યો: 'જુવો ભાઈ! તમે અમારા ભાઈઓ છો. આજનો તમારો આ તમામ કાર્યક્રમ વગર હરકતે પાર પાડવો એ મારી ફરજ છે. પણ હું તમને એક વાત કહી દઉં છું. જો કોઈનું મન ફરશે તો પછી હું સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ પોલીસનો નથી. પછી તો હું રજપૂતનો બચ્ચો છું, ને વીરપુરનો રાજકુમાર-છું લગવાને ધાયું હશે, તે થાશે. પણ તમારે તમારો કામો કરવો હશે તો મારા મૂડદા ઉપર એ કામો થાશે. હું આંહીં મેરીશ ને તમારામાંથી પાંચ, પચીસ પચાસ જેમની આવરદા ખૂટી હશે એ પણ ભેગા ઢળી પડશે! મારી પાસે ધાર્યાં નિશાન પાડનારી 'આ' છે.' રામસિંહજીએ પોતાનું અચૂક શસ્ત્ર બતાવ્યું.

થઈ રહ્યું, આજ બરાબર તક નથી એવો ન સમજી શકાય તેવો મૌનવ્યવહાર ટોળામાં ફરી વળ્યો. બે ક્ષણમાં તો એનો પડઘો પડ્યો: અને શાંતિના ચાહક તરીકેના ઉદ્ગારો સાથે જ સૌ આગળ વધ્યા! આ રાજકુમાર રામસિંહજી! ×

એટલે વીરપુરમાં મેં મારી આ વયમાં જે વાતાવરણ પીધું તેમાં અનેકરંગી વસ્તુઓ આવી રહી હતી.

એ વખતની પણ જેવી તેવી નોંધપોથીઓ આજે મારી પાસે પડી રહેલ છે. એમાં વહેલામાં વહેલી તારીખનો એક કાગળ છે. તે તા. ૧-૫-૧૯૦૭નો મોટીકુંકાવાવના મહેતાજી કાહાનજી જીવા પરમારનો છે. કાહાનજી જીવા પરમાર એ દેશળજી પરમારના પિતા. એ વખતે તે ત્યાં હેડમાસ્તર હતા. મોટી કુંકાવાવમાં હું ઘણું કરીને ત્રણ રૂપિયાથી કે ચાર રૂપિયાથી આસિસ્ટંટ તરીકે રહ્યો હતો. ત્યાં પછી રાજીનામું આપ્યું ને પાછો વીરપુર આવ્યો ત્યારે રાજીનામું મંજૂર થયાનો આ કાગળ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે ૧-૫-૧૯૦૭ની પહેલાં બેએક વર્ષ મેં મોટીકુંકાવાવમાં ગાળ્યાં હશે.

મોટીકુંકાવાવમાં મારે આસિસ્ટંટ તરીકે જવું પડ્યું હશે, કારણકે પ્રેમજી દલ્લુ મને લેવા ખુશી ન હતો. એમાં એની મોટામાં મોટી ફરિયાદ એ હતી કે આવડો નાનકડો છોકરો વર્ગમાં બંદોબસ્ત શી રીતે રાખી શકે? વયના પ્રમાણમાં મારી ઊંચાઈ જોઈએ તેટલી ન હતી. આથી કરીને આઠમીમાં પાસ

---

* આ રામસિંહજીના એક પુત્ર લક્ષ્મસિંહજીને મેં થોડો વખત જૂનાગઢમાં ભણાવ્યા હતા. અકાળ મૃત્યુ પામ્યા ન હોત તો લક્ષ્મસિંહજી આગળ ઉપર દીપે એવા હતા. એવી જ રીતે વીરપુરના એક બીજા રાજકુમાર જોરાવરસિંહજી, જ્યારે જૂનાગઢમાં ભણતા ત્યારે પ્રોફેસર પેન્ડરના પુત્રોને બંદૂકનિશાનબાજીનું શિક્ષણ આપતા હતા. શસ્ત્રોનો શોખ એ પણ વીરપુરની એક વિશિષ્ટતા હતી. મેં ઘણું કરીને થોડો વખત આ બંદૂકશિક્ષણ જોરાવરસિંહજી પાસે લીધેલું. પણ પછી હું તો ગિરનારની રખડપટ્ટીમાં ને ગુલાબસિંહ વાંચવામાં પડી ગયો એટલે કાંઈ પ્રગતિ કરી નહિ!

થયા પછી થોડો વખત મારે આમતેમ રખડવું પડયું લાગે છે

એ રખડપટ્ટીનો કેટલોક અનુભવ આજે પણ તાજો છે. જે ગામોમાં વીઘોટી હોતી નથી, અને ભાગ બટાઇનું ધોરણ હોય છે ત્યાં ખેડુતોને પોતાનો તમામ પાક ખળાવાડમાં લાવવો પડે છે. જ્યારે દાણા તૈયાર થાય ત્યારે ખળાવાડમાં આવેલી ખરી ઊપજ-માંથી દરબારી ભાગ ને ખેડુતનો ભાગ એમ ભાગ પાડે છે. ઘણું કરીને આ ૨ : ૩ એ પ્રમાણમા હોય છે. આ ભાગ બટાઇનું ધોરણ વીઘોટીના કરતાં વધારે સારું ગણાય એમ માનનારો પણ એક વર્ગ છે.

વીરપુરમાં ભાગ બટાઇનું ધોરણ પ્રચલિત હતું. એથી કરીને અમારા ઘરથી થોડે દૂર 'ભીંસાખોળ' નામની એક વાડી હતી, તેની સામે ખળાવાડ થતી. બીજે સમયે વેરાન જેવો લાગતો, હાથલાથોરની વાડથી રક્ષિત બનેલો ખળાવાડનો વરો, આસો મહિનાથી હુતાશની સુધી લગભગ છ મહિના માણસોથી ગાજી રહેતો. ગાડાં, બેલ, ઢોરઢાંખર, ભતવારીઓ, રખેવાળો, ચોકીદારો, બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, ભગત-ભીખારીઓ–માણસોનો એક અખંડ પ્રવાહ દિવસરાત ત્યાં વહેતો જ હોય !

આ ખળાવાડમાં હું વારંવાર જતો–ભીંસાખોળની વાડી દિવાળી ઉપર તો છેક કાંઠા સુધી પાણીથી છલકાતી હોય. એમાં મંડાણેથી ધૂબકા મારવાની મજા તો જેણે માણી હોય એને જ એના ખરા સ્વાદની ખબર પડે. ત્યા એવા અડંગ તરવાવાળા પણ આવતા કે જે આવ્યા હોય સવારે નવ વાગે પણ પાછા ફરે ત્યારે સાંજના ચાર વાગતા હોય. ત્યાં કાંઠે એક પીપળો હતો. આ ખળાવાડ જામતી ત્યારે બ્રહ્મસભા ત્યાં ભરાતી. એમાં દુર્બળદેહી મેઘજી મહારાજ આવે. રેવાશંકર મહારાજ ત્યાં અચૂક હાજર હોય જ. એક જીવરામ મહારાજ હતા જેકા મહારાજ હોય. હરિલાલ હોય. ઓઘવજી મહારાજનો જેશંકર આવે. કરશનજી અને એનો દીકરો કાશીરામ એ પણ આવ્યા હોય. આપણા રામ પણ ત્યા બેઠા હોય. બ્રહ્મસભામાં વિષયવિચારણીનો પણ ઠાઠમાઠ જામતો. આખા વીરપુરની નવાજૂની ત્યાં મળતી. પડખેના ગોમટા કે મશીતાળામાં કયારે ચોરાશી છે એ સમાચાર ત્યાં પહેલાં પ્રગટતા. કોની હગ કે જાન આવવાની છે ને કેટલા વચ્ચે રૂપિયો ભદ્રાશણુનો મળશે એ આગાહી પણ ત્યાં થતી. ત્યાં જ કોણ ધાર્મિક રહ્યા છે, ને કોણ અધાર્મિક બન્યા છે, એની જાહેરાત આવતી. ભીંસાખોળના એ પીપળાએ જેટલી વિનોદ વાતો સાંભળી હશે તેટલી ભાગ્યે જ કોઈ કથાસરિતાસાગરમાં પણ સંઘરાયલી પડી હશે. આજ પણ મને કોઇ દેવાધિદેવ ઇંદ્રાસનની સીધી 'ઓફર' આપે તો એને હું કહું કે ઇંદ્રાસન લેવાની ના નથી, પણ વધારે નહિ તો બે પળ પણ એ પીપળાનું સ્થાન મને દેખાડ જો !

એક વખતની વાત છે. એક કણબીનું ખળું આગલી સાંજે ભગાઇ ગયેલું પણ મોડુ થવાથી બ્રાહ્મણોની પંગતને ઓલાવવી રહી ગઈ. આમ 'ખળજેખણે વિવાહે' રહી જવાથી બીજે દિવસે સવારમાં કાગડા બોલ્યે જ બ્રહ્મસભાના અતિ ઉત્સાહી કેટલાક મેમ્બરો હાજર થઈ ગયા હતા. હું પણ તેમાં હતો. હવાલદારની ઝૂંપડી પાસે એક વચ્ચેના ભાગમાં ગોળાકારે બાંધેલી માટીની હૈયારખી આકરા હતી. તેમાં વચ્ચેના ભાગમાં ગાર કરીને બેસવા લાયક જમીન બનાવી હતીઃ ત્યાં મધ્યમાં એક ધૂણી ધખતી રહેતી, આ ધૂણીમા જ્યારે જુઓ ત્યારે ચોવીસે કલાક દેવતા જળતો હોય. ચુંગી પીવાવળા, બીડી વાળા, હોકાવાળા, કોઈ ને કોઇ ત્યા બેઠા હોય. એ હૈયારખીની જમીન કાચ જેવી સ્વચ્છ રહેતી. જરાક ટંડી હોય ત્યારે તો ધૂણીની આસપાસ ગોળ કૂંડાળું વળી જતુ. દેવતમા સૌ હાથ રાખીને તાપના હોય ને અલકમલકની વાતું ચાલતી હોય.

તે દિવસે જરાક ટંડી જેવું હતું, એટલે સવારનાં પહોરમાં જ ત્યાં ગોળકૂંડાળે માણસો બેસી ગયાં હતાં.

પેલો કણબી આવશે ત્યારે સાદ કરશે એમ ધારીને અમે બ્રાહ્મણો પણ બે ચાર જણા ત્યાં નિરાંતે તાપી રહ્યા હતા.

એ વખતે ત્યાં એક ખાંટ કણબી પણ બેઠો હતો. એ ભૂવો ગણાતો. સૌ એને વાતોએ ચગાવીને કંઈ કંઈ પ્રશ્નો પૂછી રહ્યા હતા.

હવે પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો એનો હું પોતે આંખસાક્ષી છું. જે બન્યું તે બનવાની અનેક શક્યતાઓ વિષે વારંવાર મેં મારા મનને પ્રશ્નોત્તર કરી જોયા છે; પણ જે બન્યું તે બનવાની કોઈ જ ચાવી હજી સુધી મને માલૂમ પડી નથી. મારો સ્વભાવ ખાસ વહેમી હોય એવું હું માનતો નથી. મને ચમત્કારમાં સ્વભાવસિદ્ધ રસ આવતો હોય એવું પણ માનસપૃથક્કરણ કરતાં મને કોઈ દિવસ જણાયું નથી. એટલું જ નહિ—ત્યાર પછીના જીવનના ચાર છ પ્રસંગોએ મારી એ માન્યતા દૃઢ કરી છે કે જેટલી સૃષ્ટિ દેખાય છે તેના કરતાં અનંતગણી સૃષ્ટિ અણદીઠ રહી છે! આકરામાં આકરી તર્કસરણીથી તાવતાં પણ કાંઈક ને કાંઈક એવું અવશેષ આ બનાવોમાં રહી જાય છે કે જેનું પૃથક્કરણ થઈ શકતું નથી.

આ ભૂવાનું નામ અત્યારે યાદ નથી. આ બનાવ ઈ. સ. ૧૯૦૭ પહેલાંનો છે ને મારી પાસેની નોંધપોથીઓ સાત આઠ પછીથી શરૂ થાય છે. તે પહેલાંની એક બે ખરી, પણ એ આડીઅવળી મુકાઈ ગઈ છે, ને અત્યારે હાથવગી નથી. વહેલામાં વહેલી એક સચિત્ર નોંધપોથી ઈ. સ. ૧૯૦૪ની છે. આંહીં એમાં આ હકીકત હોવાનો સંભવ છે. તો એના અભાવે જે છાપ અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે એ જ હું પ્રગટ કરું છું. પણ મારા પર જે છાપ પડે છે એ કેટલીક વખત પથ્થરમાં લખેલા અક્ષર જેટલી જ દૃઢ થઈ રહે છે એ મારો જાતઅનુભવ છે અને એ ઘણુંખરું ખરી હોય છે. હું આજ પણ દાર્જીલિંગમાં ૧૯૨૭ જોયેલો ભવ્ય સૂર્યોદય નિહાળી શકું છું. અને શિશિરકુમાર ભાદુરીનો કલકત્તા નાટકનો 'સીતા' શબ્દ સાંભળી શકું છું! અને સીતા બનતી પ્રભાની આખી મૂર્તિને આંખ સમક્ષ ઊભી કરી શકું છું! આ માનસને પોતાના લાભ હશે પરંતુ ગેરલાભ ઘણા મોટા છે. એ તમામ ગેરલાભો જીવનમાં મળતા પણ રહ્યા છે. મોટામાં મોટો ગેરલાભ આવી જાતના માણસને એ છે કે એ કદાપી પણ વ્યવહારુ બની શકતો નથી; અને એની આ કારણ વિનાની વેદનામાં કોઈ ભાગ લઈ શકતું નથી. એણે એનાં વેદના આનંદ કે જે કાંઈ હોય તે એકલાં એકલાં ભોગવવાનાં રહ્યાં, અને પોતાની સ્વેચ્છાસર્જિત ખુમારીમાં પોતાની ખુવારી પણ વહોરવી રહી! લોકો એને સમજે કે ન સમજે એ કાંઈ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. દરેક કાર્ય કરે પોતે લોક સમજે એ રીતે જ કાર્ય કરવું જોઈએ. પણ આવા મનસ્વીઓને લોકો સમજે કે ન સમજે, કદર કરે કે ન કરે એવું પણ કાંઈ નહિ માત્ર પથરાનો માર ન આપે તો પણ ઘણું!

આ જુવાન ભૂવાને સૌ વિનંતી કરી રહ્યા હતા. અમને કાંઈક બતાવો. હું ત્યાં બરાબર એની સામે જ બેઠો હતો. ભૂવો કાંઈ બોલતો ન હતો. માત્ર નકારાત્મક માથું ધૂણાવતો હતો. મોં સુજણું થઈ ગયું હતું. એની દરેક હિલચાલ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય તેમ હતું. ટૂંકાણું ઘણું નાનું હતું. અંતે ભૂવાને કાંઈક ચાનક ચડી લાગી. એણે ત્યાં પડી'તી એ એક થાળી હાથમાં લીધી. 'જુઓ, અત્યારે કાંઈ ભીડાઈખીડાઈ નહિ થાય હો!'

મારું તો સમગ્ર ધ્યાન એની દરેકદરેક હિલચાલ ઉપર ચોંટયું હતું. ભૂવાએ થાળી લીધી. પછી એક ચપટી જ રાખ ધૂણીમાંથી લીધી. એને રાખ લેતો અમે જોયો હતો. એણે કાંઈક બોલીને એ ચપટી રાખ થાળી ઉપર જોરથી લીટી કરતો હોય તેમ ઘસી. સૌના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. ત્યાં રાખ ન હતી. થાળીમાં સુંદર લાલ જામનગરી કુંકુમ જાણે ચમકી રહ્યું હતું!

હવે આ ભૂવાએ ધારો કે પોતાની બાંયમાં આટલું કંકુ છુપાવ્યું હોય, પણ તો આટલી બધી નજરને ચુકાવીને એણે જે રાખ થાળીમાં ઘસી તે રાખ ક્યાં ગઈ? નીચે ઢોળતાં તો કોઈએ જોઈ ન હતી. રાખ ત્યાં ન હતી એ ચોક્કસ હતું. કુંકુમ થયું એ પણ ચોક્કસ હતું. શી રીતે થયું એ જ માત્ર અચોક્કસ હતું—ને આજ દિવસ સુધી એ અચોક્કસ રહ્યું છે!

મેં ઘેર જઈને બીજે દિવસે ચુલાની રાખ લઈને

થાળીમાં ખૂબ જોરથી ઘસી જોઈ હતી એ મને હજી યાદ છે. પણ એ રાખ તો રાખ જ રહી હતી!

છતાં આ પ્રસંગ ઉપર ઘણો મદાર મેં બાંધ્યો છે એમ લાગવાનો સંભવ છે. એવા તર્કવાદીઓ માટે, કાલનો વ્યુત્ક્રમ અને વર્ણનનો દોર તોડીને પણ એક બીજો એવો જ આંખ સાક્ષીનો પ્રસંગ રજૂ કરું છું. આથી આમાં કોઈ પ્રકારના વહેમોને ઉત્તેજન આપવાનું ધ્યેય રહ્યું છે એમ ન મનાવું જોઈએ. પણ કોઈ કોઈ વખત કોઈ વસ્તુ આપણા માટે કોયડા રૂપ રહી જ જાય છે અને જ્યાં સુધી એનું બીજું કોઈ કારણ આપણે આપી ન શકીએ ત્યાં સુધી એને માટે રજૂ થતાં કારણોનું આપણે શુદ્ધ દૃષ્ટિથી સંશોધન કરવું જોઈએ, એટલો જ કહેવાનો આશય છે. એક ઉચ્છેદક કુહાડાથી કોઈ અનુભવને કાઢી મુકવો એમાં કોઈ દૃષ્ટિ રહી નથી.

આ બીજો પ્રસંગ આ પ્રમાણે બન્યો. એ વખતે તો મારી ઉમ્મર પણ ખારસી છવીસ સત્તાવીસ વર્ષની હતી. હું ઇન્ટરની પરીક્ષા દેવા અમદાવાદમાં આવ્યો હતો.

એ વખતે મેં જ્યાં મુકામ કરેલો ત્યાં એક ગૃહસ્થ કેટલાક હીપ્નોટીઝમના પ્રયોગો કરતા હતા. આ ગૃહસ્થને મેં તે પહેલાં જોયા હતા. એમણે મારી હાજરીમાં વર્ષો પહેલાં એનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો. એટલે આ બીજી વાર હું એને મળ્યો ત્યારે એ વાત ઉપર લગભગ દસેક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં.

ઈન્ટરની પરીક્ષા હતી ત્યાં સુધી તો મેં મહા-મથામણ કરીને મારા મનને આ ઘટનામાં રસ લેતું રોકી રાખ્યું.

પણ મન તો અંદરથી પોકાર કરી રહ્યું હતું કે ક્યારે લોજીકફીજીક પૂરું થાય અને ક્યારે હું આ પ્રયોગો નિહાળું. મણિલાલ નભુભાઇનું 'પ્રાણવિનિયમ' વગેરે કેટલાક પુસ્તકો તો મેં જોયાં હતાં એટલે આ વિષયમાં મારો સહેજ ચંચુપ્રવેશ કહી શકાય. રસ લેવા જેટલો. વળી એક સમય એવો હતો કે જ્યારે આ ગૃહસ્થે મારા ઉપર હીપ્નોટીઝમનો પ્રયોગ શરૂઆતમાં કર્યો હતો એ ખરાબ medium તરીકે મને છોડી દીધો હતો. જેનું અંતઃકરણ કોમળ ને તરત આજ્ઞા માને તેવું હોય એ medium તરીકે સારું કામ આપે.

હું બેઠો હતો. બીજા પણ કેટલાક અજાણ્યા ગૃહસ્થો ત્યાં હતા. એક વ્યક્તિ ઉપર પ્રયોગ થઇ રહ્યો હતો.

વચ્ચે એણે કાંઇક એવું કહ્યું કે "હવે પૃથ્વી તત્ત્વથી મેં આને બાંધી લીધેલ છે. એટલે કોઇ મલિન તત્ત્વનો હમણાં ભય નથી."

હું ત્યાં બેઠો હતો અને મારી હાજરીમાં એણે આ કહેવાની હિમ્મત કરી એથી મને નવાઇ લાગી. કારણ કે અમારે તે દિવસે થોડી દલીલો થયેલી તેમાં મેં એના આ વતિંગ ઉપર ક્રૂર પ્રહાર પણ કરેલા. એટલે અત્યારે જેવું એણે આ વિધાન કર્યું કે તરત મેં પ્રશ્ન કર્યો, 'આ પૃથ્વીતત્ત્વ શું? ને આ બંધન શું?',

તેણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હું તમને સમજાવું એના કરતાં તમે અનુભવ જ લ્યો ને!'

'શી રીતે?'

'તમે આંહીં આવો. આનો પગ ઉપાડો.' હું તરત ઊભો થયો. એ વ્યક્તિની પાસે ગયો. દેખીતી રીતે એ નિદ્રા અવસ્થામાં પડેલી જણાઈ. એનું શરીર શાંત, હલનચલન વિનાનું સૂતેલાં જેવું પડેલું હોય તેમ પડ્યું હતું. મેં થોડીવાર એની તરફ જોયું. જેના ઉપર પ્રયોગ થઇ રહ્યો હતો એ એક જુવાન સ્ત્રી હતી. અને એનાં બંધ પોપચાં ઉપર રમતું સૌન્દર્ય જેટલું મોહક હતું એટલું જ નિર્દોષ હતું. સ્ત્રીનો, અને જુવાન રૂપાળી સ્ત્રીનો કિસ્સો હતો એટલે તો પ્રયોગ કરનાર વિષે વધારે ભોળાગુપણાનો આરોપ મૂકવાનું મન થાય તેમ હતું. પણ એણે શાંતિથી કહ્યું:

'પૃથ્વીતત્ત્વ એટલે ઘન-ભાર. આને મેં આંહીં પૃથ્વીતત્ત્વથી બાંધી દીધેલ છે. તમે એનો પગ ઉપાડી જુઓ. અત્યારે એ આંહીં નથી એમ સમજવાનું. એનામાં કોઇ જાતની સંજ્ઞા રહી નથી. એ તો તમે જોઈ શકો છો.'

મેં ઉપેક્ષાપૂર્વક આહ્‌વાન સ્વીકારી લીધું. અત્યંત વિશ્વાસથી અને કાંઈક તિરસ્કારથી પણ, ઝપાટાબંધ વધારે નિકટ જઈને; એ બીનો પગ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મને તો ખાતરી જ હતી કે આવી ફૂલ જેવી કોમળ બીનો પગ હું જુવાન માણસ ઉપાડી ન શકું એ કાંઈ બનવાનું ન હતું. મેં તરત એના પગને જમણા હાથથી ઘૂંટી પાસે પકડીને ઊંચો કરવા માંડયો.

પણ મારો હાથ ભોંઠો પડતો હોય એવો અનુભવ થયો. પગ ઘણો ભારે જણાતો હતો.

પણ એ તો આ સૌ અંદર અંદર મળી ગયેલા હોય એટલું જાણી શકાય એવો જિંદગીનો અનુભવ મેં લીધો હતો. એટલે એવી રીતે આ કોઈ છેતરી જાય એ વસ્તુ મને આકરી લાગી.

મેં વધારે જોરથી પગને ઊંચો કરવા માંડયો. સૂઈ રહેનાર સ્ત્રી જાણીજોઈને પગમાં ભાર મૂકતી હોય તો જણાયા વિના રહે નહિ. પણ એનામાં ઇચ્છાશક્તિ રહી હોય તેમ લાગતું ન હતું. પગનો ભાર નક્કર લોઢાના ભાર જેવો જણાતો હતો.

અંતે મેં બે હાથનો આધાર લીધો. જેટલું હતું તેટલું જોર કર્યું. પગ ઊપડ્યો ખરો, પણ ભારે વજનવાળા કોઈ પદાર્થને આપણે પરાણે પરાણે થોડીવાર અધર રાખી શકીએ, ને હરપળે આપણો હાથ દગો દઈ દેશે એવો ભય મનમાં રહ્યા કરે, એવી મારી સ્થિતિ હતી. થોડીવાર પછી મેં પગને હળવેકથી નીચે મૂકી દીધો.

શી રીતે આ થયું તે સમજાયું નહિ. એ માણસ જે સમજૂતી આપતો હતો—પૃથ્વીતત્ત્વ વગેરેની—તે મનમાં બેસતી ન હતી. એટલે હારેલો દાવ સ્વીકારીને હું પાછો મારે સ્થાનકે તો ગયો પણ કોઈ રીતે એનું Explanation—વિવેચન એ વખતે મારા મનમાં બેઠું નહિ. આજ પણ બેઠું નથી. અને છતાં આ મેં લીધેલો અનુભવ, સગડીમાં હાથ બળે એના જેવો નક્કર બનીને, એક કોયડા રૂપે આજ દિવસ સુધી રહી જ ગયો છે!

આટલી આડકથા મારા પેલા વીરપુરના ભૂવાના અનુભવ માટે અંહીં આપવી પડી છે. એ આડકથાને છોડીને મૂળ વર્ણન ઉપર આવીએ તો પ્રેમજી દફતુએ મને નોકરી ન આપી અને મારે જે ચાર છ મહિના રખડવું પડ્યું એ રખડપટ્ટીએ એક રીતે ગણો તો મને અફાટ શીમનો અનુભવ આપ્યો.

બાગ, બગીચા, વનોપવન, જંગલ, મેદાન, રણ, ખારોપાટ, એ તમામ કરતાં શીમમાં એક જુદું જ વ્યક્તિત્વ વસી રહ્યું છે. આ 'શીમમાં' તમને ભય લાગે નહિ, અને જ્યાં નજર કરો ત્યાં કોઈ ને કોઈ ફરતું દેખાય! એટલે તમને ચેતનની હાજરીનો આનંદ મળે!

મારી મા શીમમાં ઘાસની ભારી લેવા જતાં. બારના ટકોરા થાય ને અમે શેરીને છેડે અમારા ઘર પાસે રાહ જોઈને ઊભા રહીએ. એટલામાં વાસો ફાટફાટ થતો હોય, ઘેળિયાં ઘાસમાં કે બેરમાં કે કે ધ્રોમાં મોં પણ છુપાઈ ગયું હોય, પરસેવો તો રેબઝેબ વહેતો હોય ને ઉતાવળે ગતિએ દોડ્યા આવતાં મા ને ભાભી નજરે પડે. એમની ભારીમાં કાં મગની શીંગ કાં ડાંડા કાં ચીભડાં કાંઈક ચોક્કસ હોવાનું. એ આ ચીજો લાવ્યાં હોય—આપણને સાટે ચોરીને. છતાં એ લાવ્યાં હોય એ નક્કી. ભારીની અધવચાળે એકાદ ઘાસના પૂળામાં એવી રીતે છુપાવીને આ વસ્તુઓ રાખી હોય કે કદાચ કોઈક ગોલો કણબી શેઢે મળે ને ભારી ઉતરાવીને આખી વીંખાવે તો પણ એની નજરે તો ઘાસનો પૂળો જ ચડે!

કેટલા પ્રેમથી મા, આ વસ્તુઓ ચોક્કસ ને ચોક્કસ લાવતાં એ આજે આટલાં વર્ષે સંભારું છું ત્યારે મને લાગે છે કે જીવનની ખરી કરુણતા મોટા થવામાં રહી છે. એ શૈશવ કોઈ પણ દિવસ ગયું જ ન હોત—એ મા પણ ગયાં ન હોત, એ શીમ એ ઘાસ ને એ ચોરીછુપીનો ખજાનો પણ ગયો ન હોત—કાંઈ જ ફેરફાર વિના એમ ને એમ રહ્યું હોત—પણ ભગવાન મહાકાલની મર્યાદા, રામચંદ્ર જેવાને પણ યાદી આપવા આવી ચડે છે એ વાલ્મીકિના કવિસત્યમાં કેટલું કારુણ્ય રહ્યું છે!

આંહીંથી સઘળાંએ એક પછી એક જવું જ જોઈએ. અને આહીં જ સઘળાંએ એક પછી એક આવવું જોઈએ.

એ વયનાં કેટલાં સંસ્મરણો વેરણ છેરણ પડેલાં છે એમાંનું એક અત્યંત પ્રબળ સંસ્મરણ આજે દૃષ્ટિએ ચડે છે. એ સંસ્મરણ છે નજરોનજર ચુડેલને રાસડે રમતી જોયાનું ! [illegible]

એ વખતે ખાદી રૂપીયાની સોળ હાથ મળતી. ખાદી એવા ભયંકર સુધરેલા નામે એ કાપડને કોઈ ઓળખતું નહિ. એ તો પાણુકાઈ કહેવાતું ને પાણકોરા તરીકે વહેંચાતું. અમારે ત્યાં ફળીમાં વાળુ થયા પછી સભા ભરાતી. એમાં ચાંદની રાત હોય તો રાતના અગિયાર બાર સુધી એ સભા ચાલતી. એમાં 'એક બાજુ નવલગરબાવળી ગવાતી હોય, એક તરફ 'છજાં માળિયાં' ચાલતાં હોય, ને બીજી તરફ ત્રણ કે ચાર રેંટિયા ઉપર મારી મા, ગલઢીમા, કાકી, ભાભી સૌ કાંતવા મંડ્યા હોય. એ વખતે 'કાંતણુ યજ્ઞ છે' એવું પાંચ વરસના છોકરાને વાંચતા વાંચતાં, ન સમજવાને લીધે અપમાન કરવાનું મન થાય એવું વાક્ય કોઈ છપાગાંધીઘેલાએ હજી બાળ પાઠપોથીમાં ઘુસાડી કાઢેલું નહિ, એટલે જે નાનકડાં છોકરા હતાં એ પણ કાંઈ ને કાંઈ કવિના મોએથી બોલીને આ મોટાઓના આનંદમાં પોતપોતાનો ખૂણો સાચવી શકતાં હતાં. આ કાંતણુયજ્ઞ ચાલતો હતો, પાણુકોરૂં તૈયાર કરવા માટે નહિ, પણ કણબીને રૂપિયા એકનું બરાબર સોળ શેર કાંતી દેવા માટે ! મને સાંભરે છે કે રૂ જ્યારે ખરાબ હોય ને ઘણી કીટી નીકળે ત્યારે માને કાંતેલા સૂતરની ઘટ પૂરી કરવા માટે ઘણી વખત સવારમાં વહેલા ઊઠીને ફાળકા નેવે મૂકવા પડતા કે એના ઉપર થોડો ભેજ પડે ને ઘટ દેખાય નહિ. આ સૂતર કંતાતું તે અને ઘણાં વેચાતાં તે—એ પૈસા માની ખાનગીમાં રહેતા. એ વખતે રૂપિયાના ઓગણીસસો છાણાં મળતાં. માનો ભાણુ ભેગું કરી કરીને દડ નીકળી જતો ત્યારે માંડ ઓગણીસસો છાણાં થતાં !

આ કાંતણુયજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યારે અમે કૂકતુક રમતા. અથવા તો કોઈ ડાહી વાત સાંભળવા બેસી જતા. એક વખતની વાત છે કે ચાંદની હોવાથી આમ કાંતણુયજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યાં સૌને સાંભર્યું કે આજે તો હુતાશની છે. કાંતણકલાસમાં રજા પડી ગઈ. સૌ મજાએ ચડી ગયા. સૌ સૌના ઘરમાંથી, તાંસળીમાં ધાણી, ખજૂર, ઢેમરાં જે મળ્યું તે લાવીને ખાટલી ઉપર ખાવા બેસી ગયાં. હુતાશની પ્રગટે તો દર્શન કર્યાં પછી બીજું કામ હાથ ઉપર લેવું એમ નક્કી થયું.

અમારા ઘરના પાછલા ઉત્તર તરફના ભાગમાં મોટું ફળી હતું. એ ફળીમાં એક લીમડો હતો. લીમડાને ફરતો મોટો ઓટલો હતો. એ ઓટલા ઉપર ચડીએ તો સામે દૂર મતવાના ઢોરા ઉપર જ્યાં હુતાશની પ્રગટતી તેની જ્વાળા નજરે ચડતી.

વીરપુરની તાલુકાસ્કૂલ એના જૂના કિલ્લાના એક દરવાજા ઉપર આવેલી છે. નીચે જેલ છે ને સિપાઈઓની ચોકી રહે છે. ઉપર નિશાળ છે. નિશાળ ઉપર જવા માટે રસ્તા ઉપરથી પગથિયાં છે. આ પગથિયાં ઉપર ચડીએ એટલે કોટની રાંગે રાંગે પૂર્વ પશ્ચિમ તરફ પણ જવાય છે. આમાંથી પૂર્વ રાંગે રાંગે જતાં, કાંઈક ઠીક દૂર, પણ ઘણા જ અગોચર ગણાય એવા સ્થળમાં એક કોઠો આવેલો છે.

અમે અમારા લીમડાવાળા ઓટલાથી, હુતાશનીનાં દર્શન કરીએ, તો બરાબર સીધી લાઈનમાં અને લગભગ મધ્યમાં આ કોઠો આડે આવેલો દેખાતો.

આ કોઠાને અમે ઘણીવખત, નીચે રસ્તા ઉપર ઊભા રહીને ડોક ઊંચી કરીને જોયો હતો. કોઈ ને કોઈ સાપ ડોકાતો ન હોય એવું ત્યાં ભાગ્યે જ બનતું. એ કોઠા સુધી, નિશાળની રાંગે રાંગે ચાલીને જવાની દિવસે પણ ભાગ્યે જ કોઈ હિમ્મત કરતું. કારણ કે ત્યાં એટલી બધી અગોચર પડીપાથરી રહેતી કે ન પૂછો વાત ! કોઈએ ખાસ કામ માટે ત્યાં સુધી જવાની હિંમત કરી હોય તો ભલે, બાકી મારી સાંભરણમાં કોઈ છોકરો તો ત્યાં ગયો જ ન હતો !

અમે સૌ હુતાશનીને પ્રગટ થવાની રાહ જોઈને

બેઠાં હતાં. તે દિવસે કાંઈક મોડું મૂકયું હતું. એટલે આડાંઅવળાં ગપ્પાં ચાલતાં હતાં. એમ કરતાં કરતાં તો ઠંડા મધુરા પવનને લીધે આંખ ઘેરાવા માંડી. ને ઓછા શ્રદ્ધાળુ હતા. તે સૌ એક પછી એક સરવા માંડ્યાં.

અંતે અમે—હું, મારી મા અને ભાભી ત્રણ જણાં અને ઘણું કરીને એક બેન—એ સૌ અમારી ખડકીમાં થઈને પાછળના ભાગમાં ગયાં. અને ઓટલા ઉપર ચડીને હુતાશની જોવા ઊભાં રહ્યાં.

અમે એ પ્રમાણે સૌ ઊભાં હતાં. પેલો કોઠો, સીધી લાઈનથી જરાક પશ્ચિમ તરફ આવેલો, ઝાંખો ભૂખરો ચાંદનીમાં નાહી રહેલો ત્યાં ઊભેલો નજરે પડતો હતો. અમારી દૃષ્ટિ હુતાશનીની જ્વાલા જોવા માટે અધીરી હતી. રાતના લગભગ દસ-અગિયારનો સમય હતો. એ પ્રગટી! એવો અધીરો ભાવ સૌના મનમાં વસી રહ્યો હતો.

એટલામાં એક મહાન આશ્ચર્ય થયું. પેલા કોઠા ઉપર કોઈ બાઈ દેખાઈ. જાણે કે અદ્દરથી ઊડીને પડી હોય! ચાંદની નાના જગતમાં ઘણી વખત આકારની જે સ્પષ્ટતા દેખાય છે એ ભ્રમણાત્મક હોય છે. એ પ્રમાણે આ આકાર દેખાયો તે દૃષ્ટિભ્રમનો હોઈ શકે.

પણ હજી એક વધુ આશ્ચર્ય બાકી હતું. જ્યાં દિવસે લોહછાતીનો માણસ જવાની હિમ્મત ન કરે ત્યાં રાત્રે એક બાઈ આવવાનું સાહસ કરે એ તો ગજબની વાત હતી. છતાં આ બાઈ ત્યાં ઊભી રહીને ચાલી ગઈ હોત તો તો સંભવિત હતું કે કોઈ ગંડુ-ગમાર એમ પણ કરી બેસે. પણ બે પળ થઈ—ને આ બાઈ ચાલી!

આવી રીતે ચાંદનીમાં ચાલવાના ભ્રમ પણ આપણી દૃષ્ટિને છેતરે એવા ઘણી વખત દેખ્યા છે. એટલે આ સ્થિતિ સુધી, ખરી રીતે એ દૃષ્ટિભ્રમ ગણાવો જોઈએ.

પણ પેલી બાઈએ તો બે જ ક્ષણમાં પોતાનું રૂપ પ્રગટયું લાગ્યું. ચાંદનીમાં એનાં વસ્ત્ર ધોળાં દેખાતાં હતાં: એ કોઠાની દીવાલ ઉપર રાસડા લેતી કરવા લાગી! હવે તો દૃષ્ટિભ્રમ હોય તો આ દૃષ્ટિ-ભ્રમ કેવળ હિમાલયના પચીસ હજાર ફીટ ઉપરાંતના બરફીમેદાનનો ભ્રમ હોઈ શકે. ત્યાં આગણા પોતાના મોં જેવાં સેંકડો મોં ઇન્દ્રધનુરંગી વાદળામાં આપણી નજરે પડે છે! અને આપણી ખરી જાત વિષે આપણને પોતાને ભ્રમમાં નાખે છે! તે દિવસે વાતાવરણમાં આવું કોઈ હિમાલયીનું મોજું આવી ચડયું હોય તો ભલે—બાકી આ બાઈને ત્યાં રાસડા લેતી જોવી, નમતી, વળતી, કેડવાળતી, તાલી લેતી, અસલી રૂપમાં નિહાળવી એટલી બધી દૃષ્ટિભ્રમની વ્યાખ્યા મન ઘણા પ્રશ્નો કરીને સ્વીકારે—કે વખતે ન પણ સ્વીકારે.

મેં મારી માને પ્રશ્ન કર્યો પણ ખરો: 'મા! કોણ હશે? ત્યાં શું કરે છે અત્યારે?'

'કોઈક એ તો બેટા! હુતાશનીનાં દર્શન કરવા!' પણ સૌ—મા ભાભી સૌ આ જોઈ રહ્યાં હતાં.' એક દૃષ્ટિનો ભ્રમ ન હતો. ત્રણ દૃષ્ટિનો ભ્રમ હતો. અને વધુ નવાઈની વાત એ હતી કે—વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કાંઈક પણ વાતચીત થઈ હોય તો તો એકના ભ્રમનો બીજાને ચેપ પણ લાગે. પણ વાત કાંઈ જ થઈ ન હતી. ને થઈ ત્યારે ખબર પડી કે જે હું જોઈ રહ્યો હતો તે સૌ જોઈ રહ્યાં હતાં! ને સૌ આશ્ચર્યચકિત થઈ રહ્યાં હતાં!

પરંતુ પરાકાષ્ટા તો હજી હવે આવવાની હતી. એ પરાકાષ્ટા વિના તો આ આખી ઘટના સંપૂર્ણ ન થાત. હુતાશની પ્રગટી અમે દર્શન કર્યાં. પેલી રાસડા રમતી બાઈએ પણ જોણે કે દર્શન કર્યાં—કારણ કે તે કોઠા ઉપર ફરતી ફરતી થોડીવાર થંભી ગઈ હતી.

અને પછી કાંઈક હવામાં ઊડયું. કોઠામાં જ પડયું લાગ્યું. અને એક જ્વાળા જેવી જ્વાળા થઈ જતી નજરે પડી.

'ચાલો સૂઈએ...' માએ કહ્યું. પણ દેખીતી રીતે સૌના મનમાં આ વાતનો કોયડો અણઉકલ્યો બેઠો હતો. છોકરાના દેખતાં ન બોલાય માટે કોઈ બોલતું ન હતું.

મેં આ વસ્તુ ઉપર વિચાર કર્યો છે. કોઈ વાસના દેહ જેવી સૃષ્ટિ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે ખરી?

હોય તો એના નિયમ શા ! ન હોય તો આવી અખ સક્ષીના ભ્રમનું વિવેચન શું ?

ખગોળશાસ્ત્ર પોતાને અપૂર્ણ માને, વિજ્ઞાન પોતાને અપૂર્ણ માને, ભુગોળ પોતાને અપૂર્ણ ગણે, તો જીવનશાસ્ત્રે શા માટે પોતાને સંપૂર્ણ ગણવું જોઇએ ? આધ્યાત્મવિદ્યા તો શિશુ અવસ્થામાં હજી ન હોઇ શકે ? વિષય જેમ વધારે ને વધારે મનની એકાગ્રતા માગનારો તેમ તેમ એના અધિકારી ઓછા ને ઓછા–એ નિયમ પ્રમાણે આવા અનુભવના જ્ઞાતા કોઇ એક બે જણ હોય એ સંભવિત નથી લાગતું ? અને આવો અનુભવ વ્યક્ત કરનારની પરિભાષા સમજવા માટે જે અધિકાર જોઇએ તે અધિકાર પણ દુનિયાના ઘણા જ ઓછા માણસોમાં મળી આવે અને એથી આ વિદ્યા ઓછી વ્યાપક થાય એમ ન બને ? અને એમ પણ ન બન્યું હોય કે આ મહામૂલ્યવાન વસ્તુના જ્ઞાતા ઓછા હોવાથી એના લેભાગુની સંખ્યા જ વધારે દેખાતી હોય ને એ રીતે આખી વિદ્યા જ બાડે બધ હોય !

એ જે હોય તે. આ કોયડાઓ હજી તો દુર્ભેદ્ય જ રહ્યા છે.

વીરપુરના વસવાટનો પહેલો અંત હવે નજીક આવી રહ્યો હતો. પ્રેમજી દલુએ જ્યારે મારી ભલામણ ન જ કરી ત્યારે એક બીજી દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો.

મોટીકુંડાવાવમાં મારા ફુઇના દીકરા શંકરભાઇ રહેતા હતા. એ વખતે મોટીકુંડાવાવ જેને 'હાંડા' જેવું ગામ કહીએ એવું ગામ ગણાતું. ત્યાં પ્રભાશંકર મયાશંકર કરીને એક બ્રાહ્મણ હેડમાસ્તર હતા. શંકરભાઇએ પ્રયત્ન કર્યો. અને પ્રભાશંકર માસ્તરે અરજી મંગાવી ભલામણ કરી. ડાહ્યાભાઇ વેણીરામ મહેતા–ઉમરેઠના ખેડાવાળ એ વખતે આસિ. એજ્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર હતા. જેતપુરમાં એમનો મુકામ રહેતો. એને કાંઇક આવો માખણ ઘી વીરપુરથી પહોંચાડવામા આવ્યાં, અને આ આખા સરકારી ભયંકર તંત્રે કાયદા અને કાયદાની બારીઓ સરજી છે તે પ્રમાણે મારી ઉંમરનો પણ બાધ નેવે મુકાયો ને મારી નિમણૂક થઇ. મોટીકુંડાવાવના ચોથા આસિ. માસ્તર તરીકે, માસિક રૂપિયા ચાર પગારથી.

એ હુકમ જ્યારે વીરપુરમાં આવ્યો ત્યારે આખા ઘરમાં આનંદ આનંદ વ્યાપી ગયો.

પણ એ આનંદ ક્ષણજીવી નીવડ્યો તરત–અમને–માને અને દીકરાને–બન્નેને ભાન આવ્યું કે અમે છૂટા પડતાં હતાં !

કોને ખબર હતી કે અમારું આ છૂટા પડવાનું છેલ્લું જ હતું !

કોને ખબર હતી કે એ વિદાયપ્રયાણની એવી તો ચિરસ્થાયી કરુણ્યભરી અસર જીવનના તાણાવાણામાં વણાઇ જશે કે કોઇ મેઘાણી જેવાનો,

'મા મને કોઇ દી સાંભરે નૈ'
કેવી હતી ને કેવી નૈ'

એવો સ્વર સાંભળતાં જ આજ પંચાવન વર્ષે પણ આંસુ છલકાતી આંખોને ઘુમાવવી પડશે !

આ વિદાયપ્રયાણની એક ટૂંકી નોંધ સદ્ભાગ્યે મારી પાસે છે. [ચાલુ]

❊

સિક્કા

ચાંદીનો રૂપિયો બનાવવાં સરકારી ટંકશાળને, જેટલું ખર્ચ થઇ તેના ૨–૪૦ કે ૨–૫૦ ભાગ જેટલું ખાત્ર હવે પળીનો નિકલનો રૂપિયો બનાવતાં થશે.

લડાઈ પહેલાના સરેરાશ એક વર્ષ દરમિયાન હિંદની ટંકશાળો ૩૦ કરોડ સિક્કાઓ પાડતી હતી લડાઇના વર્ષો દરમિયાન એમણે કુલ ૮ અબજ ૬૦ કરોડ સિક્કાઓ પાડેલા. એમાંથી ૨ અબજ ૫૦ કરોડ સિક્કાઓ તો એક જ વરસમાં બનાવેલા.

ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો

['મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ'-મૈત્રેયીદેવીમાંથી]

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

ઘણી વારે સહુના ચાલ્યા ગયા પછી, એમણે ગીતાંજલિનાં ગીતો રચવા શરૂ કર્યાં ત્યારની વાતો શરૂ કરી. શાન્તિનિકેતનમાં અત્યારે જ્યાં અતિથિગૃહ છે, એની ઉપર બીજે માળે તેઓ રહેતા. એનો ઝરૂખો કેટલીયે સવાર સંધ્યાએ આ ગીતોની રચના વેળા ગુંજ્યો હશે.

"પહેલા જ્યારે ગીતાંજલિનો અનુવાદ કર્યો, ત્યારે વિશ્વાસ નહોતો બેસતો કે એ અંગ્રેજીમાં સુવાચ્ય બનશે. ઘણાંઓએ શંકા કરેલી કે આ અનુવાદ તો એન્ડ્રુઝે કરી આપ્યો છે.' બીચારા એન્ડ્રુઝ તો આ સાંભળી શરમાઈ જતા. રોથેનસ્ટાઇનને ઘેર "ગીતાંજલિ"નાં ગીતો સંભળાવવા યીટ્સે જે દિવસે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને નોતરીને સભા મેળવેલી, તે દિવસે કેવો-કેટલો સંકોચ થયેલો તે વર્ણવવો શક્ય નથી. વારંવાર મેં કહેલું કે ભાઈ આ બરાબર નથી, પણ યીટ્સે કોઈ પણ રીતે મારું કહેવું ન જ માન્યું. અદ્દભુત હતો તે. સભા માટે વિચારણા કરી. મોટા મોટા સહુ વિદ્વાનો આવ્યા, 'ગીતાંજલિ'નું વાચન થયું. કોઈના મોંમાંથી એક શબ્દ પણ ન સંભળાયો. મૂંગાં મૂંગાં 'ગીતાંજલિ'-વાચન સાંભળી, સહુ આવ્યા હતા તેમ મૂંગાં મૂંગા જ વિદાય લઈને ચાલ્યા ગયા. —ન કંઈ ચર્ચા-સમાલોચના, ન પ્રશંસા કે ન ઉત્સાહસૂચક એક શબ્દ પણ. શરમ અને સંકોચે મને તો થયું કે ધરતી મારગ આપે તો સારું. શા માટે યીટ્સનું કહેવું માની આવું કરવા હું તૈયાર થયો! મારું તે વળી અંગ્રેજી લખાણ, કોઈ દિવસ શિખ્યો યે છું શું અંગ્રેજી લખતા? આવા આવા વિચારો આવતા હતા અને પારાવાર પશ્ચાત્તાપે હું માથું ઊંચું નહોતો કરી શકતો. એને બીજે દિવસથી એક પછી એક પત્રો આવવા લાગ્યા. પ્રાણવંત આહ્લાદિત પત્રો-પત્રોનો જાણે ધોધ ચાલ્યો. સહુની પાસેથી પત્રો આવ્યા. તદ્દન અણકલ્પ્યા. ત્યારે મેં જાણ્યું કે તે દિવસે એ લોકો એટલા હલી ઊઠ્યા હતા કે કંઈ જ બોલી ન શકેલા. અંગ્રેજો સાધારણ રીતે જરા ગંભીર હોય છે. એમને, મારે તત્ક્ષણ કંઈ બોલવું શક્ય નહોતું. જ્યારે પત્રો આવવા મંડ્યા ત્યારે હું શું આશ્ચર્ય પામેલો! એટલી તો મેં આશા પણ રાખી નહોતી, કલ્પના યે નહોતી કરી! બન્ધુ યીટ્સને તે દિવસે ખૂબ આનંદ થયો હતો."

× × ×

"જવા-આવવામાં આ જ મોટી મુશ્કેલી છે, બાંધવું-છોડવું, પરિશ્રમનો પાર નહિ. અને આટલી બધી અનાવશ્યક ચીજોનો સંઘરો કરી તમે સંગ્રહ કરો છો, સંગ્રહ કરો છો-જીવનને બીનજરૂરી ચીજોનો. માણસને કેટલાની જરૂર છે! એક મહિનો યા દોઢ મહિના માટે આવવાનું, તે માટે વહુમા જેટલી વસ્તુઓ લાવ્યા છે તેમાંથી અનાયાસે એક વરસ નીકળી જાય. જે લુગડાં-લત્તાં હું કોઈ દિવસ વાપરતો નથી, એ પણ ક્યાંક જવાનું હોય ત્યારે સાથે જ હોય. જો જરૂર પડે, "જો" આ એક મોટો એવો 'જો' છે ને! વળી અમારો વનમાળી કહેશે-શું રાખું ને શું લઈ જાઉં, જે મૂકી જઈશું એ જ બાબામોશાયને જોઈશે. એની કલ્પનામાં આ વિષે મારું Uncanny પ્રકારનું જ્ઞાન હશે, જેથી જે ન લાવ્યા હોઈએ તે જ હું માગી બેસું છું."

× × ×

"તમારા લગ્નની વાત કહો ને?"

"મારા લગ્નની કોઈ ખાસ વાત નથી. ભાભીઓ જ્યારે બહુ પજવવા લાગી ત્યારે મેં કહી દીધું કે 'તમારે જે કરવું હોય તે કરો.' મારે એમાં કંઈ વાંધો-વચકો નથી' એ લોકો જ જેસોર ગયા હતા, હું નહોતો ગયો. મેં કહ્યું હતું કે હું ક્યાંય નહીં જાઉં, લગ્ન અહિં જ કરવા પડશે. ને લગ્ન જોડાસાંકુમાં જ થયા હતા." ગુરુદેવ બોલ્યા.

"એ શું, તમે પરણવા પણ જેસોર ન ગયા?"

"શા માટે જાઉં! મારે શું જરા યે અભિમાન નહિ હોય?"

"ગજબના અહંકારી તમે તો!"

" તે હશે, એ લોકો તો તમારી જેવા આધુનિક નહોતા, એટલે આવ્યા હતા.

એક વાર એક વિદેશી અર્થાત અન્ય પ્રાન્તીય કન્યા સાથે મારા લગ્ન વિષે વાતો ચાલતી હતી. એ એક પૈસાપાત્ર માણસની દીકરી હતી, જમીનદાર અને એ પણ કેટલો મોટો ? સાત લાખ રૂપિયાની વારસ હતી એ. અમે કેટલાક જણ ગયા કન્યા જોવા. નાની ઉમ્મરની બે છોકરીઓ આવી ને બેઠી–એક તદ્દન સાદી સીધી, જડભરતની જેમ એક ખૂણામાં બેઠી હતી, અને બીજી જેવી સુંદરી તેવી જ ચપળ. અજબ હતી એની સ્માર્ટનેસ. જરા યે જડતા નહિ, વિશુદ્ધ અંગ્રેજી વાક્છટા. પિયાનો વગાડવામાં સરસ–તે પછી Music વિષે ચર્ચા ચાલી. મેં વિચાર્યું, હવે બીજું શું વિચારવાનું છે ? હવે મળે એટલે બસ !–એ જ વખતે ગુરુસ્વામીએ ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉમ્મર વધી હતી પણ એ જણાતા હતા શોખીન માણસ. અંદર આવતા જ પેલી બન્નેની ઓળખ કરાવી. સુન્દર છોકરી તરફ ફરીને એમણે કહ્યું:–" here is my wife ' અને પેલી જડ ભરત જેવી તરફ ફરીને કહ્યુઃ–here is my daughter !... અમે બીજું શું કરીએ ? એકબીજાના મોં તરફ જોઈ શાન્ત બની ગયા. અરે જો આમ જ હતું તો અમને સજ્જનોને બોલાવી તકલીફ શા માટે આપી ? જવા દો, હવે વચ્ચે વચ્ચે પશ્ચાતાપ થાય છે, ભલે એમ કહ્યું હોત તોયે શું કાંઇ ખોટું થાત. છોકરી ગમે તેવી કેમ નથી હોતી, સાત લાખ રૂપિયા હોત તો વિશ્વભારતી માટે કાંઈ ચિન્તા તો ન કરવી પડત. સાંભળ્યું છે કે એ છોકરી લગન પછી બે વર્ષે જ વિધવા બની છે. એથી વિચારું છું કે મેં જે કર્યું એ સારું જ કર્યું, કારણ સ્ત્રી વિધવા થાય એટલે એના પુરુષને જીવવું યે અશક્ય જ બને ને !"

×

બીજે દિવસે સવારે હું રસોઈની વ્યવસ્થામાં પરોવાયેલી હતી, એને વખતે આવીને મારી બહેન ચિત્રિના બોલી :

' આ જો ભાઈ, એમણે પત્રો લખી ત્રણ આના આપ્યા છે પોસ્ટેજ માટે; હું કોઇ પણ રીતે નહોતી લેતી, પણ એમણે કહ્યું કે 'જઇને દે જે તારી બહેનને. હવે શું કરું એનું ?'

' બાંધી દે મારા પાલવને છેડે. '

એણે બીચારીએ નિરુપાય બની અનિચ્છાપૂર્વક એમ કર્યું. થોડીવાર પછી ઉપર આવીને જોઉં છું તો તેઓ એકચિત્તે ' બાંગ્લા ભાષા પરિચય ' નામક પુસ્તક લખી રહ્યા હતા ' આજ તો સવારે ઊઠતા જ ત્રણ આના કમાણી ' કહેતા મેં પાલવછેડે બાંધેલ પૈસા દેખાડ્યા.

' વાહ, બાંધ્યાં ને ગાંઠે ? હં, તમારી બહેન બીચારી ભલું માણસ છે, કહેવા લાગી ' ના, ના, એ શું ? તમારે તે ટિકિટના પૈસા દેવાના હોય ? હું ટિકિટ લગાવી લઈશ'–મેં કહ્યું, આપી દે જે તારી બહેનને,–જે આ બધી ચીજોની કિંમત સમજે છે, તારે તો દુનિયાદારીની ચિન્તા નથી, એટલે ત્રણ આનાનું મૂલ્ય તું ક્યાંથી સમજે ? એકવાર એને યોગ્ય ઠેકાણે લઈ જા, ને જોજે કે આને અપનાવી લેતા એ જરાયે વાર નહિ લગાડે. હં, હવે શું ? આઠ આનાના પૈસા વહુમાએ આપ્યા હતા, એમાથી ત્રણ આના ગયા. હવે આ પાંચ આનાની પૂંજી રહી છે ! સાવચેત રહેવું પડશે.' કહી કલમનું બોક્સ હાથમાં લઈ તેમાં પાંચ આના શોધવા લાગ્યા.

' પણ તમારી એક કલમ તમારે મને આપવી પડશે ' મેં કહ્યું. એમણે ગંભીર ભાવે પાછળ વળી વનમાળી તરફ જોતા કહ્યું: ' અરે આ ક્યાં આવી ચડયા ? વધુ નહિ, હવે ગાસડાપોટલા બાંધવા માંડ, નહીં તો એક પણ વસ્તુ અહીંથી પાછી નહિ લઇ જઇ શકાય.' વનમાળી હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. આ કલમના બોક્સમાં ભાગે એક કલમની સાથે બે–ચાર આના જેટલા પૈસા–જે એમની પૂંજી હતી–હંમેશાં પડ્યા રહેતા–અને તેઓ સદાયે એમની શંકા જાહેર કર્યા કરતા કે એ પૈસા ઉપર મારી નજર પડી છે–મને એનો ગજબનો લોભ છે.

થોડા દિવસ પહેલાં એક ગમ્મત પડે એવો પણ બનાવ બની ગયો. બોલપુરથી કલકત્તા આવતા હતા. સાથીદારો બીજા ડબ્બામાં હતા. બર્દવાન સ્ટેશને એક લેમોનેડ પીઈ મહા આફતમાં–ચિન્તામાં પડી ગયા. ગાડી ઊપડું ઊપડું થઇ રહી હતી, લેમોનેડવાળો એમની સ્થિતિ સમજીને ચાલ્યો ગયો, એમ ને એમ પૈસા લીધા વિના જ. ત્યાર પછીથી તેઓ પોતાની પાસે કાંઇક પૈસા રાખે છે. જોકે તેઓ કહે છે કે ' પાસે પૈસા ન હોય એમાં જ વધુ સગવડ છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે ત્યારે ખિસ્સાં ફંફોળવા લાગીએ એટલે સાથે જે કોઈ હોય–ખાસ કરીને તમારા જેવી કરુણ હૃદયા હોય તો તો કંઇ વાત જ નથી–તે બોલી ઊઠે કે ' ચિન્તા કરોમા, હું આપી દઉં છું.' હકીકતમાં આપણે તો બિન્દુમાત્ર ચિન્તા ન કરતા હોઇએ, છતાં દેખાવ શકય એટલો નિરુપાયતાનો ને કરુણતાનો કરીને કહીએ કે ' ના, ના, તમે શા માટે હેરાન થાવ છો ! એ શું ! ' આ રીતે બહુ મજાની રીતે ચાલ્યું જાય છે !'

એ જ દિવસે એક પેલિકન પેન મને આપી હતી. એની સાથે એક ચબરખી કાગળની લખેલી–

સુરેલ, દાર્જિલીંગ.

હું વિખ્યાત ઠાકુર કુટુમ્બમાં જન્મેલો કવિ સાર્વભૌમ રવીન્દ્રનાથ—

શ્રીમતી મૈત્રેયીદેવીની આજે જેઠ વદ દશમના રોજ દિવસે બપોર પહેલાં, અંગ્રેજી સાડા નવ વાગે પેલિકન કૃત એક ઝરણા–કલમ (ઉત્સલેખની) મારી પૂરેપૂરી રાજીખુશીથી હૈયું સાન્નિત રાખી ભેટ આપું છું. તે અને પુત્ર, પ્રપૌત્રાદિ વંશ–વંશજ વારસો પર્યંત વાપરવાને હકદાર છે. તે જો આના બદલામાં એમની કોઈક અમૂલ્ય કલમ મને ભેટ આપશે તો તે હું વિના સંકોચે તત્ક્ષણ સ્વીકારીશ એવો પણ સહુ સમક્ષ સ્વીકાર કરું છું. કેદાચ એ અફળ નહિ જાય. ચંદ્ર સૂરજની સાખે.

૯મી જેઠ ૧૩૪૫ (બંગાબ્દ)

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

'કેવો સુન્દર વિનિમય ! તમે જો મને એક કલમ આપશો તો તે લેવામાં મને જરાય વાંધો નથી એ વાત સ્પષ્ટપણે લખી રાખવી સારી. પણ મારા સાક્ષીઓને જોવા–જાણવા યે મુશ્કેલ બન્યા. તમારા મેઘની પછી તે સૂર્યદેવ તો અદૃશ્ય થઈ ગયા છે.

×

' આ જરાક ખાશો ? રોજ રોજ તમને શું અન્ન–ફળાહાર કરાવવો તે સમજાતું નથી.' મેં કહ્યું.

' આ શું છે ? '

' Brain '

' આ શું કર્યું ! આમાં તો અપમાને પણ ભેગું જ છે ! કઈ રીતે જાણ્યું કે આ ચીજની મારે જરૂર છે. આજ કાલ શું હું સારું નથી લખી શકતો ! વિશ્વકવિનું કાવ્યત્વ શું હણાવા લાગ્યું છે ? જવા દે, એકવાર જ્યારે શંકા જ કરી છે ત્યારે ભલે શરૂ થાય...પણ એક વાત છે. વહુમાને[*] શું લાગશે ? એને હું શું જવાબ આપીશ ! એ જો કહેશે, કે, ' આટલા દિવસે મેં કહ્યું પણ કોઇ પણ રીતે ન ખાધું તે ન જ ખાધું–ને તમને ખાસ ન જ ખવડાવી શકી. અને પેલી નાની છોકરીના ગ્રીષે નાના બાળકની જેમ તુરત હા પાડી દીધી–'

' પણ વહુમા કદી કંઈ કહે જ નહિ, ઊલટાના એ તો ખુશી થશે તમે ખાશો તેથી.' મેં કહ્યું.

' તેં એક બે ચોપડી ભલે માનસશાસ્ત્ર વિષેની ગોઠવી રાખી, પણ. તારામાં માનસશાસ્ત્ર વિષે કંઈ જ જ્ઞાન આવ્યું દેખાતું નથી–'

' વાહ, બધાયનું માનસ શું સરખું હોય છે ! '

' એ સાચું બોલી. બધાનું એમ નથી હોતું. વહુમા બહુ ઉદાર દિલની છે, તને તો એ ખૂબ જ ચાહે છે. અને આ વૃદ્ધ શિશુ ઉપર તો એનો પ્રેમ અપાર છે, એથી જ કોઈ કાળે જે નહોતું તે આજે મને દેખાય છે. મન જાણે બાળક બની ગયું છે. સદા મા–મા–કરે છે મારું મન. જ્યારે એ કયાંય

[*] પુત્રવધૂ–શ્રી પ્રતિમાદેવી

પણ જાય છે ત્યારે ચારે બાજુ નિર્જનશાન્ત ભાસે છે. જમવા બેસું ત્યારે પાસે આવીને બેસે, ને ધીરે ધીરે પૂછે 'આ જરાક ચાખી જુઓ તો!' એમ સાંભળવું મને બહુ ગમે છે. આવું મારે કદી નહોતું, મન વિષે કે શરીર વિષે પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર હતો સદા. નાનપણમાં નોકરો પાસે કે હરવાફરવામાં–દરેક વેળા હું જાણે મોટો જ હતો–એથી કોઈની પાસેથી સેવા–ચાકરીની આશા ઘણાં દિવસથી નથી રાખી–પ્રકૃતિ જ પડી ગઈ હતી સદા સંપૂર્ણપણે આત્મનિર્ભર રહેવાની. પ્રકૃતિ પડી ગઇ હતી આપમેળે. બંગાળી બાબુઓની જેમ ગરમીના દિવસોમાં સ્ત્રીઓના હાથે પંખો વિંજાવવાની મને ટેવ નહોતી.– પણ હમણાં હમણાં એ બાએ મને તદ્દન બાળક બનાવી દીધો છે, લાગે છે કે ઉંમર જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ મન વધુ નાના બાળક જેવું બનતું જાય છે.

*

એક સાંજે ચારેક વાગે અમે જ્યારે ખાવા બેસતા હતા ત્યારે સુધાકાન્તબાબુએ આવી બેઠક જમાવી. હાથમાંનું છાપું ખોલી એ બોલ્યા–"ગુરુદેવ, કાલના છાપામાં એક રમૂજી વાત આવી છે. આપણા અમુક સજ્જનની ઉંમર તો વૃદ્ધત્વે પહોંચી છે, હજુ થોડા દિવસ પહેલાં જ વિધુર બન્યા છે, ને આટલી વારમાં તો જઈ પહોંચ્યા હતા એક નાની ઉંમરની બાઈને પરણી લાવવા. પોતાના છોકરાઓને ખબર પડી એટલે સહુએ એને બારે બનાવ્યો.' આ બનાવવાની વાતે ત્યારે અમે સહુ ખૂબ ઉત્સાહિત થઈ ગયા હતા. પણ એ (ગુરુદેવ) શાંત જ રહ્યા. થોડીવાર પછી એમણે કહ્યું. 'આમાં તમારો અન્યાય છે, એ સજ્જનનો વાંક શું છે!

'વાંક! વાંક શું કહો છો! આ ઉંમર, હજુ થોડા જ દિવસ પહેલા પત્ની અવસાન પામી–'

"એથી જ તો એને વધુ જરૂર છે. જેને સ્ત્રીના સાથની સદાની ટેવ પડી ગઈ છે એ જ એના જીવનના આખરી દિવસોમાં વધુ અસહાય થઈ જાય છે."

'એથી જ શું એક નાની બાળાને–"

"પણ કદાચ એ નાની બાળાને આ સાથે જરાયે વાંધો નહિ હોય, એની તમને કંઈ ખબર છે? આ બધી વ્યક્તિગત વાતો છે. એનો વિચાર બહાર રહીને–ઉપર ઉપરથી તમે કઇ રીતે કરશો? એથી જ આને અંગે વ્યંગ–કટાક્ષ કરવા યોગ્ય નથી.'

×

એક દિવસ સવારે એમના ઓરડામાં જતાંવેંત બોલ્યા–'અરે ઓ ગૃહિણી, તમારા સુસજ્જિત ગૃહની વ્યવસ્થામાં જરા ફેરફાર કરશો કે?'

'અવશ્ય વિના વિલંબે. બોલો શું કરવું છે!'

'પેલી બાજુનો ઓરડો તો ખાલી જ છે, ત્યાં જ મારે માટે જગ્યા કરી આપોને.'

'શા માટે! કહો તો. આ ઓરડામાંથી તો ચારે તરફ સરસ રીતે જોઈ શકાય છે.' મેં કહ્યું.

'એ સાચું, પણ પેલી બાજુ પૂર્વની છે. પ્રભાતનો પ્રકાશ ત્યાં આવે છે, એ પ્રકાશની મારે ખૂબ જરૂર છે. જોયું છે ને મારા શાન્તિનિકેતનમાં, પ્રભાત વેળાએ ઊઠીને બેઠો રહું છું. મારા આકાશી દોસ્તની રાહ જોતો જે મને પ્રકાશધારામાં સ્નાન કરાવે છે. કઇ રીતે આ નામનું ઐક્ય થયું એની ખબર નથી, કે હું પ્રકાશનો પૂજારી, સૂર્યોપાસક રવિ ને એ આકાશમાંનો રવિ.'

✻

સંરક્ષણનું ખર્ચ

લડાઇ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં બે લાખનું લશ્કર હતું. લડાઇ દરમિયાન હિંદનાં લશ્કર, નૌકાદળ અને વિમાની દળમાં મળીને કુલ વીસ લાખ સૈનિકો હતા. લડાઇ પૂરી થયા પછી સૈન્ય-વિખેરણીનું કાર્ય ઝપાટાબંધ ચાલ્યું અને ૧૯૪૭ની ૧ લી એપ્રિલે હિંદી લશ્કરમાં ચાર લાખ સૈનિકો રહ્યા છે તે ઉપરાંત નૌકાદળ અને વિમાની દળમાંના ૩૦ હજાર જુદા. ૧૯૪૭ના જૂન સુધીમાં હિંદી લશ્કરમાં ૨,૩૦,૦૦૦ સૈનિકો રહ્યા હશે. ૧૯૪૫-૪૬માં આ સૈન્યનું ખર્ચ ૩૬૦ કરોડનું અને ૧૯૪૬-૪૭માં ૨૩૮ કરોડનું હતું, ૧૯૪૭-૪૮માં એ ખર્ચ ૧૮૮ કરોડનું થશે.

કાઠિયાવાડના એક ગામડાંના અનુભવો

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

અમદાવાદનાં ભયંકર ઉનાળાના તાપમાંથી બચવા માટે અમે ગુજરાતની દરિયાપટ્ટી અથવા કાઠિયાવાડની દરિયાપટ્ટી તરફ જવાનું પસંદ કરીએ છીએ. ખંભાતથી દહાણુની દરિયાપટ્ટી લગભગ ૧૫૦ માઈલ લાંબી હશે. ગરીબ અને સાધારણ–ઠીક સ્થિતિના મધ્યમવર્ગ માટે આવા સ્થળોને ખીલવવાની જરૂર છે. અમે બે વર્ષ ગણદેવીમાં ગાળ્યા પછી હિંમતથી કહી શકીએ છીએ કે જો એ ગણદેવી દરિયાથી સાત આઠ માઈલ દૂર હશે તે છતાં ત્યાં ઠંડો પવન આવે છે, અને કોઈ પણ દિવસ બારીબારણાં બંધ કરવાં પડે એવો તાપ અમે અનુભવ્યો નથી. તેવી જ રીતે ભાવનગરની દક્ષિણપૂર્વમાં કુડાહાથબ અને પછી ગોપનાથ છે. ત્યાંથી દ્વારકા અને બેડીબંદર સુધીની દરિયાપટ્ટી પર, કે તેની પાસે આવેલાં ગામડાંઓમાં જો વાહન, અનાજ દૂધ અને શાકભાજી મળી શકે એટલી ગોઠવણ થાય તો ઘણા ઓછા ખર્ચે મધ્યમવર્ગના લોકોને હવાફેર કરવાની સગવડ મળી રહે.

ભાવનગરથી નવેક માઈલ દૂર ઘોઘાનું જાણીતું જૂનું બંદર છે અને ત્યાંના હવાપાણી વખણાય છે. આ તરફની દરિયાપટ્ટી પર એક સાંજે અમે ફરતાં હતા ત્યારે ઠીક ઊંચા ટીંબા પર આવેલું એક ગામડું—બુંભલી—અમને બતાવવામાં આવ્યુ: અમને એવું કહેવામાં આવ્યું કે એ ગામડાંનાં હવાપાણી લગભગ ઘોઘાનાં જેવાં સારાં છે, અને ત્યાં એક સારું સગવડોવાળું મકાન મળી શકે તેમ છે. અમને વિચાર સ્ફુર્યો કે જો હવાફેર માટે સારું સ્થળ મળે અને સાથે સાથે કાઠિયાવાડના એક ગામડાંના જીવનનો પરિચય થાય તો તેના કરતાં સારું શું? તેથી એક દિવસ અમે એ ગામડાંના વતનીઓને મળવા તથા મકાન જોવા માટે ત્યાં ગયાં. ગામના વતનીઓ ઉપરાંત ત્યાં એક ખાનગી દવાખાનું હતુ, તેના દાક્તર પણ મળ્યા. અને તે ઉપરાંત આ ગામડાંના ભાવનગરની હાઈસ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણતા ચારેક વિદ્યાર્થીઓની સાથે ચર્ચા કરીને અમે આ ગામડાંમાં ઉનાળો ગાળવાનો નિર્ણય કર્યો, અમને એવું લાગ્યું કે અમારે જે જાતનો સાથ પ્રજાજનોનો જોઈતો હતો તે આ ગામડે મળી રહેશે, ગ્રામજીવનના અભ્યાસને માટે આ ગામડું અમે પસંદ કર્યું:–

અમારી પ્રાથમિક મુલાકાત દરમ્યાન અમે ગ્રામજનો સાથે ચોખવટ કરી દીધી હતી કે અમારા વસવાટનો મુખ્ય હેતુ તો હવાફેર કરવાનો હતો, પણ તેની સાથે સાથે અમારે ગ્રામજીવનનો અભ્યાસ કરવો હતો, ગામડાંઓમાં શું શું મુશ્કેલીઓ પડે છે તે જાણવું હતું અને ગામડાંઓના જીવનની સુધારણા ગ્રામપ્રજાના સંગઠનથી તેમ જ સરકારની મદદથી કેટલી અને કેવી રીતે થઈ શકે તેની ચર્ચાઓ દ્વારા અભ્યાસ કરવો હતો;–અમે બોધ આપવા માટે કે ભાષણો આપવા માટે ત્યાં ગયાં નહોતાં–(ભાવનગર રાજ્યમાં 'સરકાર' શબ્દ અંગ્રેજી હકૂમત માટે વપરાય છે, અને પોતાની હકૂમત માટે 'દરબાર' શબ્દ વપરાય છે. વખતે આ પ્રયોગ આખા કાઠિયાવાડમાં થતો હશે તે છતાં રાજ્યવ્યવસ્થાપકો એટલે ગવર્મેંટ, માટે હું 'સરકાર' શબ્દ વાપરીશ.)

શ્રી. શારદા બેન અને હું તથા અમારી પુત્રવધૂ પુષ્પાબ્હેન એમ અમે ત્રણ આ ગામડે જઈને વસ્યાં. અમારી સાથે રસોઈયો હતો. વાત વાતમાં અમે જણાવી દીધું કે વહેલી સવારથી તે રાત સુધી, માત્ર બપોરના બારથી બે વાગતા સુધીના બે કલાક સિવાય, જ્યારે કોઈને મળવા આવવું હોય ત્યારે તેઓ આવી શકશે, અને અમારાં પુસ્તકો, માસિકો, અને દૈનિક પેપરો એક ટેબલ પર ખુલ્લાં મૂકી દીધાં. પહેલા દિવસથી જ અમને ચા કે દૂધ પીવાનાં તથા જમવાનાં આમંત્રણો મળવા લાગ્યાં, પણ અમે વિનયપૂર્વક ખુલાસો કરી દીધો કે અમે આ પ્રકારના શિષ્ટાચારમાં ભાગ લઈશું નહીં.

મુંબઈના એક ધનિક વેપારીના મોટા ઘરનો જરૂર પૂરતો ભાગ અમને મળ્યો હતો. તે આ ગામડાંની વચ્ચોવચ્ચ બંધાયું હતું. તેમાં બહુ નાનો બાગ હતો, વપરાશના પાણીનો પંપ હતો અને સેપ્ટિક ટૅંકવાળું સંડાસ જાજરૂ હતું. આ ઘરની પાછળ

ખેડૂતોનો મહોલ્લો તદ્દન જોડાજોડ હતો એટલે ઘરની ભીંતની પાછળ ભેંસોની સારી સંખ્યા બાંધવામાં આવતી. અને રાતદિવસ અમને છાણની વાસ આવતી. એક બાજુએ નાની ગલી હતી અને ત્યાં સવારસાંજ નાનાં છોકરાં મળત્યાગ કરવાને બેસતાં, પણ એ દિશાના ઓરડાઓ અમે વપરાશમાં લીધા નહોતા. બે ત્રણ દિવસ આ ગામડાંની અંદર ગાળ્યા પછી અમે જોઈ લીધું કે હવાફેરની બાબતમાં તો અમે સખત ભૂલ કરી હતી. બપોરે બહુ આકરો તાપ લાગતો, એટલે અમને તાપમાંથી રાહત મળશે એવી આશા રાખેલી તે તદ્દન નિષ્ફળ ગઈ એમ કહી શકાય, અને પવનની દિશા અનુકૂળ નહીં હોય કે કેમ પણ પવનનું સુખ પણ નહોતું. જ્યારે દરિયામાં ભરતી ન હોય ત્યારે ધામ અને તાપ પુષ્કળ જણાતા. જ્યારે પવન આવતો ત્યારે તેની સાથે બારીક રેતી એટલી આવતી કે આખા ઘરમાં તે પથરાઈ જતી અને તેની સાથે રેતીની બારીક માંખ (સેન્ડ-ફ્લાય) આવતી; તે જોકે ભાગ્યે જ નજરે જોવામાં આવતી પણ તેનો ડંખ ઘણો ત્રાસ આપતો. ભેંસોના છાણને લીધે માંખીઓનો ઉપદ્રવ એટલો બધો હતો કે જમતી વખતે એક હાથે ભાણામાંથી માંખીઓ સતત ઉડાડ્યા કરવી પડતી; અને છેવટે શહેરી લોકોને ગામડાંઓનાં પાણીથી ઘણો લાભ થાય છે પણ આ ગામમાં પાણીની ભારે અછત હતી અને જે હતું તે ખાસ પાચક કે સારું કહેવાય એવું નહોતું. ટૂંકમાં –શરીર સુધારવાની દૃષ્ટિએ તો અમારે તદ્દન નિરાશ થવા જેવી પરિસ્થિતિ હતી પણ માત્ર બે ત્રણ દિવસ આ ગામડાંમાં રહ્યા પછી અમને અમારા અભ્યાસમાં એટલો બધો રસ પડ્યો કે અમે આ કામ છોડવા માટે જરા પણ રાજી નહોતાં.

દરરોજનો કાર્યક્રમ

અમારો કાર્યક્રમ પોતાની મેળે અનાયાસે નીચે પ્રમાણે ગોઠવાઈ ગયો. વહેલી સવારે પરવારી નાસ્તો લઈને અમે ગામડાંની બહાર ફરવા જતાં. ગામડાંની ઉત્તરે અને પશ્ચિમ દિશામાં પાણીના છાછરા કૂવાઓ હતા અને ત્યાં સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પાણી ભરવા જતી. એવા કૂવાની પાસે કોઈ ઝાડના ચોતરા પર અમે બેસતાં, અને હું ત્યાં કાંતતો અને બીજાં બન્ને ગૂંથતાં. અમને જોઈને અનેક સ્ત્રીઓ અમારી પાસે એકઠી થતી. તેમની સાથે અમે મુદ્દાસરની ચર્ચા કરતાં સવારે ઊઠે ત્યારથી સૂવા જાય ત્યાં સુધી એમને શું શું કામ કરવાનું હોય છે, દરરોજ અને વારતહેવારે લોકો શું ખાય છે, ઘરખર્ચ કેટલો થાય, કુટુંબમાં કેવું વાતાવરણ હોય છે, વાંચતાં, કપડાં. શીવતાં, ગૂંથતાં આવડે છે કે કેમ, કોઈ તેમને આવું કામ શીખવે તો તેઓ શીખવા જાય કે નહીં, ઘરની સફાઈ, ફળિયાનો ગંદવાડ, સુવાવડોની સંખ્યા, ધણી, સાસુ, નણંદ વગેરે સાથેનો સાંસારિક વ્યવહાર વગેરે અનેક બાબતોની ચર્ચા થતી. મોટે ભાગે એ બ્હેનો પોતાની મેળે જ ઘરસંસારના વિષય પર આવી જતી—એક કૂવાની પાસે નાની વાડી હતી અને તેના કૂવા પર કોશ ચાલતો હતો તેથી ત્યાં ખાટલા ઢળાવીને અમે બેસતાં. પછી અમે ગામડાંમાં પેસીને એક પછી બીજા એમ જુદાં જુદાં ફળિયામાં જતાં, ત્યાં ખાટલા ઢળાવીને પુરુષો અને છોકરાંઓને એકઠાં કરતાં અને પછી પુરુષોના ઉદ્યોગો, કમાણી, ખર્ચ વિષે વિગતવાર ચર્ચા થતી. છોકરાઓ સાથે જુદી જુદી રમતોની વાતો અમે કરતાં. કાઠિયાવાડના બીજા ભાગોમાં, ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓમાં કે ગુજરાતની બહાર ક્યાં ક્યાં એમનાં સગાંવહાલાં ગયાં છે, અને શા માટે, તેની ચર્ચા થતી—એક જાણીતી કહેણી છે કે ભરુચના કૂતરાં ભસે તો તે ઘોઘામાં સંભળાય છે એ વાતમાં અતિશયોક્તિ હોય કે ન હોય પણ ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ઘોઘાની પૂર્વમાં ભરુચ જિલ્લાનો કિનારો છે તે ખરેખરો બહુ નજીક છે, અને આ તરફના ઘણા માણસો નાના ધંધા કે વેપાર માટે સુરત, ભરુચ તરફ આવ્યા જાય છે. અમે નાનાં બાળકોની સંપત્તિ તપાસતાં, અને ખાસ કરીને ઘરની અપરણિત છોકરીઓ જે ભરતકામવાળાં કપડાં, સાદાં કે આભલાવાળાં, સુતરાઉ કે રેશમી તૈયાર કરીને

સંઘરતાં તે પટારામાંથી કઢાવીને જોતાં. આવી રીતે અમે એક સો કરતાં વધારે કુટુંબોની સાથે ઠીક સારા સંપર્કમાં આવ્યાં અને ગ્રામલોકોની રહેણીકરણી, સામાજિક રીતરિવાજો, ખોરાક અને જીવનવ્યવહારના અનેક પ્રશ્નો વિશે માહિતી મેળવતાં. અમારી સવારની ફેરણી ૧૧ કે ૧૧-૩૦ સુધી, દરરોજ ચાલતી.

બપોરના ૨થી ૪ વાગતા સુધી ગામના યુવાનો અમને મળવાને આવતા, અને જ્યારે એમની સાથે અમારું ઓળખાણ સારું થયું ત્યારે તેમાંથી કેટલાક અમારી સાથે ફળિયાંના લોકો સાથેની ચર્ચામાં સામેલ થયા. પેપરોમાં કે માસિકોમાં ચર્ચા થઈ હોય તેવા અગર બીજા કોઈ ને કોઈ વિષયની ચર્ચા બપોરે ઊપડતી, અને યુવક મંડળો, વિદ્યાર્થી મંડળો, સ્ત્રી મંડળોની પ્રવૃત્તિઓ વિશે અમે માહિતી આપતાં; તેમ જ શિક્ષણ, વ્યાયામ, દેશની પ્રગતિ, પુસ્તકાલયોની યોજના વગેરે અનેક ગ્રામવિકાસના પ્રશ્નોની અને ખાસ કરીને અમને શેરથા આશ્રમના, બારડોલી સત્યાગ્રહની લડતના, મીઠાના કરની લડતના જે અનેક અનુભવો થયેલા તે અમે કહી સંભળાવતાં. સાડાચાર વાગ્યાથી ગામના જે મોટેરાઓ કહેવાય તેમાંથી ચાર-પાંચ દાક્તર, અને શિક્ષકોમાંથી કોઈ કોઈ, એવી રીતે પ્રજાજનોનો ડાયરો અમારા મકાનની ડેલીના ઓટલા પર જામતો. ગામડાંના પ્રશ્નો, આખા રાજ્યનાં ગામડાંઓનો વિકાસ તેમજ કોંગ્રેસની રીતિનીતિ, સમાજવાદી પક્ષોના પ્રોગ્રામ વગેરે બાબતોની ચર્ચા ચાલતી, અમને ઘણું ઘણું નવું જાણવાનું મળતું. આ પ્રોગ્રામ દરમ્યાન પણ હું કાંતવાનું ચાલુ રાખતો. કોઈ કોઈ સ્ત્રીઓ મળવા આવતી તે મકાનમાં એકઠી થતી અને ૬-૩૦ વાગે અમે પાછાં જુદા જુદા લત્તાઓમાં ફરવા જતાં, અને તે વખતે થોડા જુવાનો તેમ જ મોટી વયના પુરુષો અમારી સાથે ફરતા. આવી રીતે છેક અંધારું થાય ત્યાં સુધી અમે ફળિયાંઓમાં ફરી ફરીને ગ્રામવર્ગનું જીવન સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં. સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓ માટે તો થોડા દિવસો પછી ગૂંથણવર્ગ કાઢવામાં આવ્યો, અને તે અમારા મકાનમાં જ એકઠો થતો.

ગામની પાસેથી એક વહેળો પસાર થતો હતો. તેના ભાઠામાં યુવાનોની ટુકડીઓ ખારોપાટ (આટાપાટા) કે બીજી રમતો રમતા તે જોવા માટે અમે જતાં. ગામની ગુજરાતીશાળા, કન્યાશાળા, અંગ્રેજીવર્ગ, અને બે દવાખાનાંની મુલાકાત અમે લઈને આ બધી સંસ્થાઓમાં થોડા કાંઈક સુધારા કરવાની સૂચનાઓ કરી હતી. કોઈ રવિવારે અમારાં કુટુંબીઓ ભાવનગરથી આવી પહોંચતા ત્યારે તેમની સાથે વાતો કરવાનો લાભ ગામલોકોને મળતો અને સ્ત્રીઓ પોતાની નાની મજલિસ એકઠી કરતાં. આ પ્રકારનો અમારો દૈનિક કાર્યક્રમ હતો. એક નાની વિગત ઉમેરવાની હું જરૂર જોઉં છું કે કોઈ પણ દિવસ લોકો જોડે જે વાતો થતી તેની નોંધ હું તેમના દેખતાં લખતો નહિ, પણ ઘેર જઈને ત્રણે જણ સાથે બેસીને બધું સંભારીને લખી લેવાતું, માત્ર કોઈ વિચિત્ર શબ્દ જે અમે પહેલી જ વાર સાંભળ્યો હોય તે અને તેનો અર્થ લખી લેવામાં આવતો.

ગામડાંના ગૂંચવાયલા પ્રશ્નો

અમને આ ગામડામાં રહેવાને માત્ર ત્રણ ચાર દિવસો થયા હશે. પછી એક સાંજે મેં જાહેર કર્યું કે આજે તો અમારે વણકરવાસમાં જવું છે, જેમને મારી સાથે આવવું હોય તે આવે અને જો કોઈ અમને સાથ નહીં આપે તો મને વાંધો નથી. વણકરવાસમાં ફરવામાં તો વાંધો શો હોય તેથી ચારપાંચ મિત્રો સાથે આવ્યા. પણ જ્યારે વાસમાં પહોંચીને અમે ખાટલા ઢાળવાનું કહ્યું ત્યારે સાથેના અનેક મિત્રોએ આસપાસ ઊભા રહેવાનું પસંદ કર્યું. અમે તો પહેલેથી નક્કી કર્યું હતું કે કોઈને પણ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વિશે ઉપદેશ કરવો નહીં પણ અમારી સાથે જે મિત્રો હતા તેમાંથી સહુથી વૃદ્ધ વણિકભાઈ હતા તે અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવાના હિમાયતી હતા. તેમણે થોડાં કડવાં વચનો અને મહેણાં આ ઊભા રહેનારાઓને સંભળાવી દીધાં. અમે અહીં જાણ્યું કે આ વણકર લોકોની સંખ્યા ઘટતી હતી, લોકો વધારે કમાણી કરવા માટે સુરત મુંબઈ તરફ ચાલ્યા જતા હતા, અને તેમનાં ખોરડાં ખાલી પડી

રહ્યાં હતાં. પોતાનાં છોકરાંઓને ભણાવવાની મહામુશ્કેલી હતી. અહીંની શાળાના મકાનમાં તેમને બેસવા દે નહીં એટલે તાપ, કે વરસાદ કે ઠંડા પવનમાં બેસવું પડે અને શિક્ષકો તેમને બરોબર શીખવે પણ નહીં. ધોધામાં એક ખ્રિસ્તી મિશન છે, તેમણે આ ગામડે એક શાળા કાઢી હતી અને પીવાના પાણી માટે કૂવો પણ કરાવ્યો હતો, પણ શાળા હાલ તો બંધ હતી. અમે અહીં વણેલું કાપડ દરેક ઘરમાંથી કઢાવીને જોયું, સૂતર મેળવવા માટે શું વ્યવસ્થા હોય છે, વેચવાની વ્યવસ્થા શું અને મજૂરી કેટલી મળે તે બાબતોની ચર્ચા કરી, પણ સાથેસાથે અમારો ઉદ્દેશ એ હતો કે વણકરોને અડકીને અછૂતપણાનો ભંગ કરવો, અમે માંદાં છોકરાંઓને તપાસીને બીજે દિવસે સવારે દવાખાનામાં બોલાવી ત્યાં સાર્વજનિક દવાખાનામાં તપાસી તેમને યોગ્ય ઔષધિ અપાવી. આ બાબતમાં બન્ને દાક્તરોએ અમને સાથ આપ્યો, એક દવાખાનું તો અમારા માલિકના ખર્ચે ચાલતું હતું.

બીજો પ્રશ્ન 'વાંચનાલય - અગર પુસ્તકાલય'ને અંગે શરૂ કર્યો. અમે એવું સાંભળેલું કે થોડા વર્ષો પહેલાં અમારા શેઠે ગામલોકોને થોડાં સારાં પુસ્તકો ભેટ આપ્યાં હતાં પણ તેની સારી વ્યવસ્થા થઈ નહીં. લોકો પુસ્તકો વાંચવાને પોતાને ઘેર લઈ ગયા અને પાછાં આપ્યાં નહીં, લગભગ બધાં પુસ્તકો અદ્રશ્ય થઈ ગયાં. કોઈ લોકોની આવી હલકી વૃત્તિને લીધે આ શેઠને ખોટું લાગ્યું હતું. આ ગામના બીજા એક ધનિક ભાઈએ શાળાના બાળકોને યોગ્ય સારાં નાનાં પુસ્તકો સારી સંખ્યામાં શાળાને આપ્યાં હતાં—પુસ્તકો છોકરાંઓને આપવામાં આવે તો ફાટી જવાનો સંભવ રહે, ફાટી જાય તો ઉપરી અમલદાર માસ્તરોને જવાબદાર ગણે. આવી બીકથી આ પુસ્તકો મોટે ભાગે માત્ર સંઘરી રાખવામાં આવતાં હતાં, કોઈ માસ્તરે ક્લાસમાં વાતો સંભળાવી હશે. આખી વસ્તુસ્થિતિ દયાજનક હતી અને દેશી રાજ્યોમાં પ્રવર્તતી જડતા, અને ગુલામીવૃત્તિના પ્રતીક જેવી હતી, અને આ 'પુસ્તકોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો' તેની ચર્ચા શરૂ થઈ.

એક દિવસ અમે તાઈવાડામાં ફરતાં હતાં ત્યારે મેં પૂછ્યું કે અહીંના કારીગરો હાથે કાંતેલું સૂતર વણી શકે કે નહીં, ત્યારે અમને ખબર મળ્યા કે ૧૯૩૦–૩૨ના વર્ષમાં અહીં ખાદી વણાતી હતી. એક ભાઈએ પોતાના ઘરમાંથી એક કૂણી કાઢીને બતાવી તેમાં ૬૦ નંબરનું હાથે કાંતેલું સૂતર હતું. વણકરો તો માત્ર જાડું કાપડ વણતા. આ બન્ને કોમના લોકો બાપીકો ધંધો છોડીને નાના વેપાર ખેડવા માટે ચાલ્યા જતા, કારણકે વણાટકામને પૂરતું ઉત્તેજન મળતું નહોતું. એક તાઈ ગાયો વેચાતી લઈને સુરતમાં કસાઈને વેચતો હતો. એક તરફથી આ લોકોનો ધંધો નષ્ટ પામે અને બીજી તરફથી ગાયો કપાવવાનો ધંધો ખીલે તેને બદલે ગામલોકો વણકર તથા તાઈલોકોનાં જ વણેલાં કપડાં પહેરતાં હોત તો ગામને કેટલો બધો લાભ થાત !

આ ગામડાંની આસપાસ અનેક જાતની માટી જોવામાં આવતી હતી. ભૂતડો નામની માટી માથું ચોળવા માટે સ્ત્રીઓ વાપરતી, અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ આ માટીને શેકીને ખાતી. એક પ્રકારની કાળી માટી સિમેંટમાં વપરાતી હતી, એક પ્રકારની લાલ માટીથી વાસણો સારાં મંજાય છે. એક ચોથા પ્રકારની માટીને માણેકનો પથ્થર કહે છે તે લોખંડને ઢાળવા માટે (foundry)માં પુષ્કળ વપરાય છે. બીજી એક ચંદણી નામની પીળાશ પડતી માટી કુંભારો વાપરે છે જેની ચીકાશને લીધે આ ગામનાં નળિયાં, માટલાં, ઈંટો, સારાં થાય છે અને વખણાય છે. ઘરની ભીંતોમાં વાપરવાના ગાર માટે પણ આ માટી ઘણી ઉપયોગી ગણાય છે. પણ આ બધી માટી કેટલા જથ્થામાં છે, તેમાંથી કોઈ નાના હુન્નરઉદ્યોગો ખીલી શકે કે કેમ તેની માહિતી એકે ગ્રામવાસીને નહોતી.

જનસમાજ અને ધંધા

આ ગામડામાં લગભગ ૨૦૦૦ માણસોની વસ્તી હતી—ખેતી કરનારી બે કોમો ખરક અને આયરની

હતી. ખરક શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે મને માહિતી મળી નથી, પણ તે કણબીઓના જેવી મહામહેનતુ પ્રજા છે, અને આખું કુટુંબ ખેતીમાં રોકાયલું હોય છે. છોકરાં ઢોર ચારે છે અને તેથી આ પ્રજા કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. એની સંખ્યા સારી મોટી હતી. બીજી કોમ આવર કહેવાય છે. એ લોકોને તેમ જ બ્રાહ્મણું વાણીઆને મેં પૂછી જોયું કે 'આ લોકો આહીર છે?' ત્યારે તેની સહુએ ના પાડી, એટલે વધારે તપાસ કરવાની જરૂર રહે છે, આ પ્રજા કાઠીના જેવી શૂરવીર અને લડાયક છે. આ લોકો પહેલાં ઢોરઉછેર અને ઢોરપાલનનું કામ કરતા એ સાચું છે. શરીરે સશક્ત હોય છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ ગૌરવર્ણની અને રૂપાળી હોય છે, પણ રબારીઓ કરતાં વધારે સંસ્કારવાળી જણાઈ. અહીં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોની સારી સંખ્યા હતી પણ તે હવે ઓછી થતી જાય છે. પહેલાં આ લોકો ધીરધારનો ધંધો કરતા અને તેલ વગેરેનો વેપાર કરતા. અમારા ઘરના માલિક લખપતિ છે પણ તેમનો વેપાર અને કારખાનાં મુંબઇમાં છે. આ તરફ પાલીવાલ બ્રાહ્મણોનાં ઘરો છે. (મારવાડના પાલી ગામના). એમનામાં કન્યાવિક્રય થાય છે, છોકરીને રૂ. ૫૦૦ થી ૧૦૦૦માં વેચે છે. રાજગર (કોળીના ગોર) અને કંડોળીઆ (કપોળના)નાં થોડાં ઘરો હતાં. વાણિયામાં કપોળ અને દશાશ્રીમાળીની સારી ઊજળી વસતિ હતી, કેટલાક મુંબઈ જઈને સારું કમાયા છે. કુંભારની વસ્તી મોટી છે, તાઇની ઘટતી જાય છે, મુસલમાન ઘાંચીઓ તલ પીલે છે અને ઘોડાગાડીઓ ભાડે ચલાવે છે. ખોજાની વસ્તી જૂજ છે. લવાર, સુથાર, ભરવાડ, મોચી, કંસારા, જોગી, વાઘરી અને તળબદા, અને સુંવાળી બન્ને જાતના કોળીઓનાં થોડાં થોડાં ઘરો છે. આ ગામડાંમાં જૈન વાણિયા, ગરાશિયા અને લુહાણા બિલકુલ નથી.

ઢેડ વણકરનાં ૨૦–૨૫ ઘરો હતાં, વસતિ ઓછી થતી જાય છે, એક જ ઘર ભંગીનું છે. ધોબી અને હજામ કરનાર ઘોઘાથી અવારનવાર આવે છે. બજાર નાનું છે અને ચા, સાબૂ, વેસેરા માટે ભાવનગરથી માણસો આવે છે.

આ તરફની જમીન એવી છે કે જો દસેક ઇંચ વરસાદ પડે તો પાક થાય છે, પંદરેક થાય તો ઉત્તમ પાકે છે પણ વધારે વરસાદ માફક આવતો નથી. માટી માત્ર ત્રણ ચાર ફૂટ ઊંડી હોય છે અને તેની નીચે મુરરમ અગર પથરાળ જમીન આવે છે. બીડી વાળવાનું કામ મોટા પ્રમાણમાં ચાલે છે. મગફળીનો પાક સારો હોવાને લીધે અનેક ઘાણીઓ છે, પણ ઘાણો (સંચો) નથી. લોટ દળવાની એક ચક્કી (સંચો) છે, લોકોનાં ઘરોમાં ઘંટીઓ હોય છે અને આ એક કમાણીનો માર્ગ પણ ચાલુ છે. થોડી સ્ત્રીઓ કપડાં લૂગડાં ધોઇને જીવનનિર્વાહ કરે છે. અને ઘણી સ્ત્રીઓ પાણી ભરી આપે છે. શીંગ ફોલવાના કામમાં (મોસમ વખતે) ઠીક કમાણી થાય છે.

અહીં હળ લાકડાના હોય છે, અને તે ઊંડું ખોદતા નથી. બાગાયત ખેતી એકંદરે બહુ ઓછી છે, કૂવાઓ થોડા છે અને તેનાં પાણી મીઠાં નથી. મીઠીવીરડી, કોળીઆક, હાથબ વગેરે ગામડાં દરિયાની વધારે પાસે છે તે છતાં ત્યાં વાડીઓ અને ફળફૂલનાં ઝાડો ઊગે છે. ગામનું ગામડાણ બહુ ટૂંકું છે, એટલે વસ્તી ઘણી ગીચ છે. ગામડાણની આસપાસ થોરીઆની વાડ હતી. જે વખતે થોરને મારી નાંખનાર જંતુઓ કાઠિયાવાડમાં ફેલાયા ત્યારે ઘણાં ગામો ઉઘાડાં થઈ ગયાં. એક દયાજનક પરિણામ એ આવ્યું છે કે લોકોને જાજરૂ જવા માટે સંતાઇ બેસાય એવી જગ્યા રહી નથી. થોરીઆની વાડ ઘણી જમીન રોકતા, જમીનનો કસ ચૂસી લેતા એ મોટો ત્રાસ હતો, પણ તેના સદંતર નાશથી નુકસાન થયું છે.

ગામમાં પીવાના પાણીની ઘણી ભારે તંગી હતી. રૂ. ૬૦૦૦નો ખર્ચ કરીને ૨૬૦ ફૂટ ઊંડું બોરીંગ કર્યું હોવા છતાં પાણી સારું ન મળ્યું. અને દૂરની વાડીમાંથી પાણી મંગાવતાં હતાં. ગરીબ લોકો બિચારા તળાવનું પાણી પીતા.

અપૂર્ણ

આડે લાકડે આડો વેર

અ-કવિ

આ ને તમારે પાનગોષ્ઠિ કહેવી હોય તો કહેજો ને! મારે એમાં ક્યાં નાવા જવું પડે એમ છે? પણ ભાઈસા'બ આ નામ જે મેં પાડ્યું છે એનું મહેરબાની કરીને કોઈ આખું અપહરણ કરતા નહિ! એમ તો હશે, હું એક નવા મથાળા હેઠે વળી નવી જ વાત શરૂ કરવાનો છું એવું શું? મથાળાં નવાં આવે એટલે કાંઈ વિષય નવો થાય છે? ન માનતા હો તો પૂછોને આપણા બૂકસેલરોને: એ તરત કહેશે કે "નામરૂપ જૂજવાં શરદ બાણુતણાં, અંતે તો હેમનું હેમ હોયે!" એવું જ આ મથાળાનું. તમે કહેશો પણ વાત શેની? એ તો કહો! તો એ કાંઇ હમણાં કહેવાય? પેલી વાત સંભારોને! બાંધી મૂઠીની!

અને એમ તો આ આપણી જ વાત બાંધી મૂઠી જેવી નથી થઈ? કોંગ્રેસ સરકાર સત્તા ઉપર ન હતી ત્યાં સુધી સૌ કહેતા કે એને આવવા તો દો! એ આવે એટલી જ વાર! ને ભાઈ, સાચું કહું. આવી ત્યારે તો હું યે છક થઈ ગયો? ગજ ગજ તો કૂદ્યો' તો. કોઇ નાની વાત જ કરે નહિ ને! એમનાં સપનાં અખિલ વિશ્વને છાઈ લે એવાં. યોજના તો કોઇ દસ પંદર અબજથી ઓછી મળે જ નહિ!

અરે ભાઈ! એ આંકડાનો જાદુ તો મને ય એવો લાગ્યો કે આપણા રામે પણ એક યોજના એક લાખની ઘડી કાઢી. લિમિટેડ જેવું કરવું ને ઈસ્વીસનની સાલ, ઓગણીસ સો પચાસની, ડિસેમ્બરની તારીખ પહેલી, તે દિવસે, એક માસિક બહાર પાડવું ને એનું નામ...અથવા જવા દો નામ તો હું નહિ કહું. કહું એટલી જ વાર! પૂછી જુઓને સાઈકલવાળાને અમદાવાદમાં, મૂકે એટલી જ વાર! તરત ઊપડી જાય એના જેવું આ નામનું! પણ એની કોપી એક લાખ કાઢવી ને લાખની પછી રાખ થાય તો ભલે પણ કાઢવી તો એક લાખ! આ મારી યોજના. મેં આ માસિકની યોજના કરી ત્યારે મને એક આશ્વાસન હતું. બીજા કોઈ ભલે એ ન વાંચે પણ આપણા પ્રધાન ખેર સા'બ તો જરૂર વાંચવાના! એ તો મારું મને ખબર નહિ કે આપણા વડાપ્રધાન ખેર સા'બ —ખુદા એમને ખેર કરે—આવા વિદ્વાન છે, નહિતર તો ક્યારનું એક કાઢી પણ દીધું હોત! એ તો ભાઈ! તે દિવસે પ્રેમાભાઇ હોલમાં હું એમનું ભાષણ સાંભળવા ગયો ને શું એ તો શ્લોક ઉપર શ્લોક બોલ્યા છે! શું બોલ્યા છે! ને બધાય ગીતાજીના હો! મને તો એ જ વખતે મન થઈ આવ્યું કે અમદાવાદની તમામેતમામ નિશાળના હેડમાસ્તરોને ભેગા કરીને સંભળાવું કે અલ્યા ભાઈઓ! હેડમાસ્તર હોય તો આવા હોય! કેવા શ્લોક ઉપર શ્લોક બોલ્યે જાય છે! આવે છે ક્યાંય ઘઉં કે ચોખા કે મગ કે મઠ કે કોલ્લાપુરી ગોળ કે તુરદાળ કે એવું કોઈ પ્રાકૃત નામ? આ એનું નામ તે ગીર્વાણ ભાષાનો અભ્યાસ!

અને તમતારે બીજી એક હજાર એક સો ને પાંત્રીસ ભાંડવી હોય તે ભાંડ જો, પણ ખબરદાર! જો મુંબઇ પ્રાંતના એક પણ પ્રધાનને અવિદ્વાન કહ્યો છે તો! મારો ને તમારો મેળ નહિ મળે! એમાંના કોઇએ કોઈ દી કોઇ પ્રાકૃત વિષયને સ્પર્શ્યો છે ખરો? તમતારે તમારે કહેવું હોય એ કહો, પરંતુ મુંબઇ પ્રાંતનો એક પણ પ્રધાન, અવિદ્વાન તો નથી નથી ને નથી જ. બીજું એ ગમે તે હોય—પણ અવિદ્વાન તો નથી જ. અને ગુજરાત ઉપરની છેક નર્મદજમાનાથી ચાલી આવતી ગાળ—નર્મદજમાનાથી શું છેક હેમચંદ્ર-જમાનાથી ચાલી આવતી ગાળ—આજ ઊડી ગઇ છે. આ આપણા વિદ્વાન પ્રધાનોને લીધે, એ શું જેવી તેવી મગરૂરીની વાત છે? ગુજરાત! તું બેકદર ન હોત તો આજે ઘેર ઘેર એમની છબીઓ પૂજતું હોત! આવું વિદ્વાન પ્રધાનમંડળ બીજા ક્યા પ્રાંતમાં છે? એક તો બતાવો! પણ ગુજરાત બેકદર એ બેકદર! અને એક દિવસ મને કેટલાક છોકરા મળ્યા તે માળા અહિંસા વિષે ગાંધીજીના લેખની ચર્ચા ડોળ્યા કરે! મેં એમને કહ્યું કે 'મફતનાં શીદ ખાંડોમાં, શીદ. ખુદ ગાંધીજી પોતે અહિંસામાંથી જે વાત સમજી શક્યા નથી એ આપણા એક જ ભાઇ સમજી શક્યા છે—અને તે આપણા મોરારજીભાઇ! કાન પકડીને

સૌએ કબૂલ કર્યું કે એ વાત સો ટકા સાચી. એક વખત મેઘાણીભાઈ મંડ્યા'તા 'કલમકિતાબ'માં—એ વખતે એ આજના જેવું લોકપ્રિય નહિ, એટલે લોકપ્રિય બનાવવા માટે જ મંડ્યા'તા—એમાં એમ આવતું કે ચાંદલો તો આનંદશંકરભાઈનો, સજ્જનતા તો રમણલાલની, તડાફડી ચાલ તો મુનશીની, અને બીજું ય એમાં ઘણું આવતું. પણ પોતે જ લખનારા એટલે પોતાનું લખવાનું રહી ગયું હતું. આજ મને સાંભરે છે એટલે હવે એ પૂરું કરું છું. ચંદન-પસલી તો મેઘાણીભાઈની. ગમે એ આવે ને લાભ લઈ જાય, કોઈને ના નહિ, ને માગે તો કુંજળીનું શાક! અને એમાં આ આજ દિવસ સુધી રહી જતું'તું તે ઉમેરી દઉં છું—મારે મુસાભાઈને પાણી વા ને પાણી—અહિંસા તો કૈં મોરારજીભાઈની, બાકી બધી [illegible]! મને તો સાચું મોંમાં પાણી છૂટતું'તું હો, [illegible] અહિંસાની વાત સાંભળીને, એમ થાતું'તું કે હે ભગવાન! ઊંચાઈ આપ તો આટલી આપજે કે કોઈ નાની વાતમાં મન જ જાય નહિ! અરે! ઘણી વખત તો મન થઈ આવતું કે સાળી જો શિશુ અવતરવા પાછી આવે તો પાટી લઈને એકડો ઘૂંટવા જઉં, ને ભલેને લોક પંતુજી પંતુજી કરે, પણ એકડો શીખવા જેવું તો તો મોરારજીભાઈ પાસે જ! હે ભગવાન! તું હિંદુસ્તાનનું તમામ ખેદાનમેદાન ભલે કરી નાખજે, પણ અમારી મહાન વાતો, એ મહેરબાની કરીને તું અમારી જ રહેવા દે જે! વાતો હશે તો કોક દી' વહાં દેખશું!

પણ એમ તો કોક મારે બેટે અંગરેજે જ લખ્યું છે કે લોક હિંદુસ્તાનના સ્વપ્નદ્રષ્ટા છે. મુનશીજીએ તો એટલા માટે સ્વપ્નદ્રષ્ટાની નવલકથા પણ લખી નાખી છે. જુઓને હમણાં જ બિરલા શેઠે સ્વપ્ન ન ભાખ્યું કે લોક પાકિસ્તાનના કોલસા ને લોઢા વિના નભશે ક્યાંથી! ઘઉં તો એને ત્યાં છે, પણ ઘઉં કાંઈ ખવાય! પૂછોને આપણી પુરવઠા સરકારને, હજી એણે ખબર નથી પાડ્યું પણ વહેલેમોડે એક ફરફરિયું બહાર પાડશે, જેમાં એ લખશે કે નપાવટમાં નપાવટ ખોરાક તો કે ઘઉંનો. આપણા રામને તો પહેલેથી એ ખબર હતી કે ઘઉં જેવો નપાવટ ખોરાક બીજો કોઈ નથી. એટલે મેં તો રદ જ કરી નાખી'તી. રોટલી હો, બાપ નહિ! ત્યાં તો સારું થાય બિરલા શેઠનું કે એમણે બહાર પાડ્યું કે કોલસા ને લોઢું આપણને નભાવશે! મને બીક હતી કે એ ક્યાંક એમ લખી નાખશે કે સોનું આપણને નભાવશે! પણ સારું થાય એમનું કે એ લોઢાને વળગ્યા. એ તો એમ પણ થાય કે પછી વહેંચણી ક્યાં નથી થતી! લોઢું ને કોલસા આપણે ખાશું, સોનું બિરલાશેઠ ખાશે, ને ઘઉંનાં ઊંબાં ભલે ને બીજા ખાતા! ઘઉંમાં છે પણ શું! એને પરાણે ય ક્યાં ઢોર ખાય છે! અને ખરું પૂછાવો તો આ ઘઉંના ખોરાકની પાછળ આપણે મફતના મંડ્યા છીએ! અત્યારની દુનિયાના સર્વોત્તમ પુરુષ તો કૈં ગાંધીજી—એ મધ લ્યે, માખણ લ્યે, ટમાટાં લ્યે, બકરીનું દૂધ લ્યે, મોસંબી લ્યે, તાજી દ્રાક્ષ મળે તો લ્યે, પણ ઘઉં, ઘઉંનું નામ લ્યે છે? મેઘાણીજી—ઢુંપણી ને બાજરાનો રોટલો ખાતા, પણ ઘઉંને નો'તા વળગ્યા. અરે, આ આપણા મુનશીજી! એક પ્યાલો નારંગીનો રસ લ્યે છે, પણ રોટલી તો અરધી પણ નથી લેતા! ખરું પૂછાવો તો ઘઉં ખાવાથી મગજ જડ થાય છે. શરીર તાકાતવાન થાવાથી હિંસા પ્રત્યે દોરાઈ જાય છે. બુદ્ધિ મંદ બને છે. તાત્કાલિક પરિણામો જોતાં શીખે છે, ને સ્વપ્નાં જોતી જ નથી. એ દૃષ્ટિએ ઘઉંનો ખોરાક નપાવટમાં નપાવટ છે.

માનવું ન માનવું તમારી મરજી, પણ મને તો આપણા તમામ નેતાઓની આ દીર્ઘદૃષ્ટિ લાગે છે કે એમાંથી કોઈ કોઈ દિવસ ઘઉંનું નામ જ નથી લેતા! આપણા દેશને જડવાદી જેવો બનાવી નાખ્યો છે જ આ ઘઉંએ. કદાચ એ આ દેશની પેદાશ જ નહિ હોય! આ પરદેશી સરકાર સાથે આ પરદેશી દાણાને તો અહીંથી કાઢ્યે જ છૂટકો છે.

તે પહેલાં આપણી સરકારે વધારે દાણા 'ઉગાડવાની' ઝુંબેશ ઉપાડી હતી. હવે આ ઘઉંને દેશવટો આપવાની ઝુંબેશ ઉપાડવા જેવી છે. અને લોકો તો બિચારા હિંદુસ્તાનના, ભગવાનના ઘરનાં માણસ છે.

તમે કહો કે ઘઉં સારા છે ને ખાવ–તો કેંશે સારું, ઘઉં લાવો. તમે કહો કે લોટ સારો છે, તો કેંશે લોટ લાવો. તમે કહો કે વીટામીન તો આ પાંદડામાં છે, લીમડાના પાંદડામાં, તો કેંશે ભાઈ! એ લાવો!

ઘઉં ખાવાથી આપણી બુદ્ધિ એવી છોકરમત જેવી થઇ જાય છે કે એમાં પછી ન પૂછવાના સવાલો પૂછાણા જ કરે છે. એક વખત અમારે ત્યાં એક મહેમાન આવ્યા તે છોકરાં એને પૂછ્યા જ કરે: 'તમે ક્યાં રહો છો?' એનો જવાબ મળે ત્યાં તરત પૂછે: 'પાછા ક્યારે જવાના છો? તમારી મા ક્યાં છે? તમને શું આવે છે? તમે ચસમાં કેમ પહેરો છો? તમે ઘડિયાળ કેમ રાખી છે?'

મહેમાને ઘણા ય જવાબ આપ્યા. પછી છેવટે આપણું આ જમાનાનું અમોઘ બ્રહ્માસ્ત્ર જેવું બ્રહ્માસ્ત્ર એણે કાઢ્યું. ચોપાનિયામાં મોઢું રાખીને બેસી ગયા! ત્યારે સવાલ જવાબ બંધ થયા! આ આપણે પણ સૌ, મંદબુદ્ધિને લીધે, શંકા ઉપર શંકા ને સવાલ ઉપર સવાલ ઉપાડ્યા જ કરીએ છીએ! આ અમારા ઘઉં ક્યાં ગયા? હવે આ પ્રાંત ખાધનો બની ગયો? તો આજ દિવસ સુધી કેમ ખાધ દેખાણી નહિ? આ લોટ ક્યાંથી કાઢ્યો? એમાં આ બધું ચૈતનમય શું? આખી પ્રજાને છોકરમત લાગી છે. એ તો આપણા પ્રધાનો સજ્જન જેવા છે તે જવાબ વાળતા નથી, મારા જેવો હોય તો છાપું લઇને જ વાંચવા બેસી જાય! તમતારે પૂછ્યા જ કરો! આંકડા કોઈને જોવા નથી ને શંકા કરવી છે!

આ વળી વ'લ્લભભાઇ જેવા કો'ક દી' હૈયાવરાળ કાઢી નાખે છે કે ભાઈ! અમે તો સ્હૂંઠને ગાંગડે ગાંધી થઈ બેઠા છીએ. બાકી નથી આંઈ કાંઈ સત્તા કે નથી અમને ખબર કે આપણા ઘઉં ક્યાં ગયા ને ધતુરિયાબીવાળા ક્યાંથી આવી પડ્યા? અમને સત્તામાં સત્તા એક સત્તા છે, અમજેની યોજનાઓ કરવાની ને અમજેનો 'ટેક્સ' નાખવાની. આ તો મારા બાપ, પેલો વિભાકર કહેતો એમ, અમજેનાં બંધન છે! આવડતું હોય તો નાટક લખોને. મુનશીજી લખત પણ એ તો એમાં જ જઇને બેસી ગયા. એ'મ સમજેનાં કે આ 'નિરાંકી ચાલે એટલી વાર તો ભગવાન કૌટિલ્ય થઈ જવા દે, પછી ગુજરાતનો ઇતિહાસ ક્યાં નથી લખાતો? કેટલાય ભૂખડીબારશ પ્રોફેસરો આપણા ડાબા ને જમણા ખિસ્સામાં બેઠા તો છે!

તમે કહેશો કે આમાં વિષય શું છે? તો આમાં વિષય શાનો હોય? આ તો આડે લાકડે આડો વેર. ખરી રીતે આ જમાનો કોઈ વિષય છણવાનો જ નથી. વિષય ઉપર વિષય ઉપાડવાનો છે. યોજના ઉપર યોજના. લોકો તો છક્ક થઇ જાય કે ઓહો હો હો! આ તે કાંઇ ભેજું છે! આની પાસે યોજના જ કેટલી છે? એમાં તો તમારે નંબર પહેલો અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીનો. બસની યોજના એની એવી સફળ થઈ કે વેદાંતશાસ્ત્રે કીધેલાં બન્ને Time અને space–દિક્ અને કાલ બન્નેનો એણે તો છેદ જ ઉડાવી દીધો! દિક્ પણ નહિ ને કાલ પણ નહિ! કાં આવે તો ઉપરાઉપરી ત્રણ બસ આવે ને કાં જાવે તો ઉપરાઉપરી ત્રણ બસ જાવે. આ યોજનાનાં યશોગાન ગાતા, અમદાવાદના નાગરિકો પોળે પોળે ફરે છે, ત્યાં બીજી યોજના આવી રહી છે દૂધની. અને દૂધ પીને નાગરિકો ખુશખુશાલ થાતા ફરે ત્યાં તરત ત્રીજી ઊભી છે બાગબગીચાની! ૧૯૨૭–૨૮માં બાંધેલાં એલિસબ્રીજ સોસાયટીનાં મકાનોને આ બદનો. સીધો ઠરો પવન હવે મળવાનો છે. રસ્તા તો મળી ગયા છે. હવે પવન મળશે. અને પછી પાણી. અનાજ ખાય એ તો આહારી ગણાય એટલે અનાજનું કામ નહિ! આનું નામ તે ભેજું! સાળું ભગવાને એક દોઢ ઔંસ માગમાં વધારે નાખી દીધું હોત, તો આ તમામ લખાણનો સમય એમાં જ વાપરત. સેવાની મેવા ને વળી યોજનાની યોજના.

મારી પાસે યોજનાઓનો એક મોટો ખજાનો છે. એમાં એક યોજના એવી છે કે જેમ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી ઘેર ઘેર દીઠીનાં દૂધ પહોંચાડશે તેમ આ મારી યોજના પ્રમાણે ઘેર ઘેર બટાટાનું શાક ને પુરી પહોંચી જશે. વળી ભવિષ્યમાં, આ કોલેજ

ઉપર છોકરા દોડાદોડ કરે છે ને ગુજરાત કૉલેજવાળા એલ. ડી. કૉલેજમાં, ને એલ. ડી. કૉલેજવાળા ગુજરાત કૉલેજમાં, એમને ફંગોળ ફંગોળ કરે છે, એવું પણ નહિ રહે. મારી યોજના પ્રમાણે છોકરા ઘરમાં આરામખુરશીમાં બેઠા બેઠા 'લેક્ચર' સાંભળશે ને પરસેવો બોલવાનો, પેલા પ્રોફેસરોને વળતો હશે.

આ મારી યોજનાઓ પાર પડે કે નહિ એ સવાલ જુદો છે. પણ એમની ભવ્યતા તો ખરેખર મોહક છે.

અને આ યોજનાઓ વિષે આપણે સમજવું જોઈએ કે જ્યારે જ્યારે માણસ યોજના કરે છે ત્યારે એનામાં થોડુંક ગાંડપણ પ્રવેશે છે. તમે જોશો તો ખબર પડશે કે યોજના કરનારા તમામ ગાંડા હતા. યોજના કરતી વખતે આપણામાં થોડી ઘેલછા આવે છે. ઘેલછા વિના કોઈ યોજના થતી નથી, પછી એ ઘેલછા ગમે તેની હોય, બુદ્ધિની હોય, વિજ્ઞાનની હોય, આદર્શની હોય, સેવાની હોય, કે લક્ષ્મીની હોય, ગમે તેની હોય, પણ તમને ઘેલછા લાગે ત્યારે તમે યોજના કરો. અને યોજના કરો એટલે મહાન લાગો.

મારા મનમાં સાળી એક એવી કલ્પના ઘર કરી બેઠી છે કે હું તે એ બોલું કે ન બોલું ? નથી બોલતો તો કલ્પના મને મારી નાખે છે. બોલું છું તો કલ્પના મરી જાય છે. કારણ કે ભવ્યતમ કલ્પનાઓની એ ખૂબી છે કે એ એટલી બધી નાજુક હોય કે તમે બોલો ત્યાં જ મરી જાય ! એને 'વ્યવહારક્ષમ બનવાની વાત તો બાજુએ રહી. એ વાણીક્ષમ પણ ન હોય. નહિતર તો એ ભવ્યતમ શાની ?

તમે કહેશો આટલું મોણ નાખ્યું પણ ત્યારે કલ્પના શી છે એ વાત તો કરો ?

જુઓ મારી કલ્પના આ છે. ગાંધીજીએ તો વારંવાર કહ્યું છે કે અહિંસાને ભોગે આપણે કાંઈ જોતું નથી. એનો અર્થ એ કે આ તમામેતમામ સત્તા છોડીને પહેલું તો અહિંસક સેન ઊભું કરવું જોઈએ. અત્યારે જેમ સરકારી તંત્રમાં દાખલ થવાની શક્તિનું માપ કરણ કર્યું છે કે "તમે જેલમાં ગયા'તા કે નહિ ?" જેલમાં ગયા હો તો તમે જ્ઞાની. ન ગયા હો તો અજ્ઞાની. આ આવા ટૂંકા ને ટચ નુસખાથી જેમ આપણું અત્યારનું તંત્ર ઘણું જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું અને વળી આવકતવાળું ગણાયું, તેમ આવા ટૂંકા ને ટચ નુસખા વાપરો તો રસ્તો પણ સરળ થઈ જાય ને બેમાંથી એક પક્ષને માટે તો સફળ પણ થઈ જાય.

મને તો આવા ટૂંકા ને ટચ નુસખાની એક યાદી કરી આપવાનું મન થઈ આવે છે. પણ એ યાદી વળી કયારેક આપીશ. અત્યારે તો આ મારી ભવ્યતમ કલ્પનાનું રાજ ચક્રવર્તી થાય એ મારે જોવાનું છે.

આ આપણો ટૂંકો ને ટચ નુસખો લ્યો. સોંપી દેવું સરકારને પાછું કે લે બાપા ! આ તારું તું સંભાળી લે. તારા રંગઢંગ કાંઈ બહુ સારા દેખાતા નથી ! આ એટલું જ કર્યું હોય તો ! કાંક ભાળો સમજે હો ! સમજી જાય કે આ ભાળા બીજું તો ઠીક, પણ મારી તાજુરીની ડાંડલીનો ભેદ તો પામી ગયા છે !

હવે એમ આપણે કર્યું હોત તો આ જાદુઈ-રચના ઊભી જ શેની થાત ! આ મોગલનો છેલ્લો બાદશાહ પેલો બહાદુરશાહ નહિ ? એને આપે તો જાણે પેન્શન, પણ એનું કાંઈ માન રાખે, માન રાખે, વાઈસરૉય સીખે સલામ ભરતા જાય ! આ એવું જ કાંક ભાળા આમાં નહિ કરતા હોય ? સરદારને માન આપે, જવાહરને માન આપે, બોપાળને માન આપે, મુનશીને માન આપે, માવલંકરને મોટા કરે, અરે ! અહીં આપના ગરાશિયાને કેશે અમે બાપા ! હવે તમારા રાજ શેના ? પણ ભાળા આ કરી કરીને પાછો ક્યાંક જૂનો ઇતિહાસ ભજવતા હોય નહિ ? છે ભાળું વચાર કરવા જેવું ! દાળમાં ક્યાંક કાળું છે !

પણ આપણું તો ભાઈ ! ભેજું આમાં કાંઈ કામ કરતું નથી. એના કરતાં ઘઉંનો પ્રશ્ન સારો કે એમાં કાંક તો અક્કલ કામ કરે.

આ ઘઉંનું કહે છે કાળું બજાર છે. આ કાળું બજાર એટલે પૈસા. આ પૈસા એટલે નવી નવી નોટો. આ જેમ અંધારામાં ભટકી ભટકીને છેવટે ભીંત સાથે ધમ માથું ભટકાય એવું જ આમાં થાય છે ! કાળા બજારનું મથાળું નોટુંમાં નીકળે.' તે નોટુંનું મથાળું !

હે મારાભાઈ! નોટુંનું મથાળ ક્યાં હશે? આકાશમાંથી ભગવાન વરસાવતો હશે! કે જરમન વિમાન હજી આવતાં હશે? આટલી બધી માળા નવી નવી, લડાઈના વખતમાં તો બહુ દેખાતી, ઇ નોટું ક્યાંથી આવી! આંખું મીંચીને માળું કોઈ છાપે જ જાતું હશે! અરે! જાવ રે મારા ભાઈ! તમે ય તે? આપણે કાળું બજાર કર્યું છે એમ આપણા પોતાના પરધાન સીધે કહે છે, એ ખોટું? અને આપણા છાપાં ઇ કાંઇ ખોટાં? આપણે જ દુષ્ટ છીએ. આપણે જ કાળું બજાર કર્યું છે. આપણે જ દૂધ ઘી ખોયાં છે. આપણને તે પહેલાં કોકે સમજાવ્યું કે આપણે નમાલા છીએ. હવે વળી કોક સમજાવે છે કે આપણે દુષ્ટ છીએ!

પણ હે મારા બાપલા પરધાન! એક મારી શંકાનું કાંક તો ઠેકાણું પાડો! આ દૂધ ઘી તો અમે ખોયાં. અમે તો જાણે દુષ્ટ ખરા. પણ બબ્બે હજાર રૂપિયાની નવી નોટું લઈને ઢોર લેવા માળા દોડયા આવતા ઇ માળા હતા કોણ? કોઈ સરગાપુરીના નવા આદમી આવ્યા હતા? ને બીજું તો ઠીક પણ આ નવી નોટું કાઢતા ક્યાંથી? ને લઈ લઈને આ ઢોરાંને લઈ ક્યાં જાતા? ઈ ઢોરાં જ બાપલા! તમે પાછાં અપાવોને! ને અમે કાળું બજાર કાઢ્યું છે તે તમે ધોળું બજાર બંધ કરોને!

હે મારા બાપલા પરધાન! તમે જાણે વેપારીને દુષ્ટ કહો છો એ વાત તો સાચી, પણ તમને જે સજ્જન પુરુષોનો વારસો મળ્યો છે એમને એક સવાલ તો પૂછી જુઓ કે આ જરમનીના લડાઇના સજ્જનોને તો તમે માનવતાની ખાતર જાણે ફાંસીએ લટકાવ્યા ને તમારી માનવતા બતાવી. પણ આ આંહીં બીજી માનવતા મળી કરી કરીને ઊભી કરી રહ્યા છો એનું શું? એ માનવતા ઊભી તમે કરો ને વધ કરવા અમારે જાવી!

આંહીંની લડાઈનો કોઇ સજ્જનો હશે કે નહિ જ હોય? પણ હા! તમને માળું ઠીક ફાવી ગયું છે. જે સવાલ ઊભો થાય એ કાં તમારા ધ્યાન નીચે હોય ને કાં વચગાળેની સરકારનો હોય! થઇ રહ્યું. જેગોપાળની આરતી! -

પણ આ બધું જાવા દો. મારું કોઇને માનવું હોય ને ઘઉંનો એક જ પ્રશ્ન અત્યારે થાળે પાડવો હોય તો મુંબઇ યુનિવર્સિટીની તમામ કોલેજમાં 'ઘઉંનો ખોરાક નુકસાનકારક છે' એ વિષય ઉપર પી. એચ. ડી.માં એક મહાનિબંધ રખાવે! જોઇ લ્યો પછી, લોકો ઘઉં માગશે તો નહિ, પણ ઘરમાંથી કાઢીને તમને પાછા સોંપશે. આપણે ઘઉં પેદા ન કરી શકીએ. ક્યાંયથી લાવી ન શકીએ. પણ ઘઉં ખવાય જ નહિ, આપણી પ્રજાના માનસમાં આટલું ભૂસું પણ ભરાવી ન શકીએ! ને તે આપણાં આટલાં આટલાં છાપાં છતાં? ને આપણી આવી પ્રજા છતાં!'

બીજાં જેટલાં ભૂસાં ભરાવ્યાં એ એણે ઉપાડી લીધાં છે તો આ એક વધારે! ને એમાં પણ જો કોઇ ભગવાનપ્રેરિત ડોક્ટર મળી જાય ને ઘઉં ખાવાથી થતા રોગોનું એક લાંબું 'લીસ્ટ' પ્રગટ કરી નાખે, અલબત્ત, કોઈ અમેરિકન તબીબી મેગેઝીનને આધારે, તો અમદાવાદ, મુંબઈ પૂરતો ઘઉંનો પ્રશ્ન તરંત પતી જાય. પછી બીજાનું થઇ રહે. મને તો આ ટૂંકામાં ટૂંકો નુસ્ખો લાગે છે. ને ખરેખર તો મને શંકા છે કે ઘણાખરા રોગ ખાવામાંથી જન્મે છે. અત્યારે આપણે જે ખોરાક ખાઈએ છીએ તેનાથી અરધો ખોરાક ખાઇએ તો જીવીએ છીએ એના કરતાં બમણું જીવીએ. એ હિસાબે આપણે ન ખાઇએ તો કદાચ ન મરીએ! હવે જુઓ શું થાય છે! ઘઉંનું સારામાં સારું Substitude—પૂરક—મને અધેડાનાં બી લાગ્યાં છે. એની જરાક ખીર કરી નાખે તો આફ્રીની નિશાન! ભૂખ જ ન લાગે. આ અધેડાનાં બીની આપણે તપાસ કરો ને! ઘઉંનો પ્રશ્ન ખબ પતી જાશે ને પ્રગતિશીલ ગણાઇએ એ નફામાં!

※

નરસિંહભાઈ પટેલ [શાન્તિનિકેતન]

પ્રયોગશાળા—રાત્રે બે. વૈજ્ઞાનિક શીશીઓમાંથી પ્રવાહી કાઢી પ્યાલામાં મિશ્રિત કરે છે. થોડી થોડી વારે પાસે પડેલું પુસ્તક ઉઠાવી વાંચે છે. મુખ પર દિવસરાતના થાકની રેખાઓ દૃઢ થયેલી છે. ધારેલું પરિણામ સફળ ન થતાં આખરે કંટાળે છે અને એક ખુરસી પર સૂએ છે, ચિંતાગ્રસ્ત કપાળ દાબે છે અને ઝોકાં ખાય છે.

[એક ખુરસી જરા હાલે છે. ડોક લંબાવી વૈજ્ઞાનિક તરફ જુએ છે.]

ખુરસી—(ખૂબ ધીરે ટેબલને) એઇ! ઊંઘી ગયા લાગે છે.

ટેબલ—(ટેબલ-કલોથમાંથી માથું કાઢી હોઠ પર આંગળી મૂકી) શ...શ...કદાચ જાગતા હોય તો!

ખુરસી—દિનરાતનો પરિશ્રમ; બિચારા! આડા પડે એટલે ઊંઘ ન આવે!

[અભરાઇ પરની શીશીઓ ખખડી ઊઠે છે. વૈજ્ઞાનિક ઝબકી જાગે છે. ખુરસી, ટેબલ, શીશીઓ વગેરે જેમ હતાં તેમ શાંત અને સ્થિર થઈ જાય છે. વળી પાછાં બધાં ડોક લંબાવી જુએ છે. ખૂણામાં ઊભેલું ઘડિયાળ પોતાનું લોલક ઝડપથી હલાવી બંધ કરે છે—બોલવાની તૈયારી કરતું હોય તેમ.]

ઘડિયાળ—(મિનિટ હાથ લંબાવી તોતડાતો) અરે છોને અર્ધા જાગતા; સત્યને સ્વપ્ન માનશે!

ખુરસી—(અધીર બની જઇ ટેબલનો હાથ પકડી) સવાર પડી જશે તો મનમાની વાત કરવાની આવી તક નહિ મળે.

[એક બાજુએ કૂંડામાંથી માથું ઊંચું કરી છોડ પોતાનાં ફૂલ સૂંઘતો હોય છે.]

(હાથ હલાવી) કેમ રે ઉલછબિલા!

[ફૂલછોડ સ્મિત કરી ફૂલ ધરે છે. બે-ત્રણ શીશીઓ અભરાઈ પરથી ખિલખિલ હસી ઊઠે છે. પ્રયોગ કરવાનાં ટેબલ પર રહેલો એક પ્યાલો બીજાને ખભે હાથ ઠોકે છે. ટેબલ ઊઠવા જાય છે પણ રખેને ઉપર રહેલી ફાઈલો, ખલદસ્તો વગેરે પડી જઈ અવાજ થાય એ ભયે પ્રયત્ને પ્રયત્ને સંકોચાય છે.]

ઊઠને! જે થવાનું હોય તે થાય.

[ખુરસી ટેબલનો હાથ ખેંચે છે. ટેબલ પરની વસ્તુઓ નીચે પડવાથી ખૂબ શોરબકોર થઈ જાય છે. વૈજ્ઞાનિક જાગી ઊઠે છે. બધાં સ્થિર થવાં મથે છે, પણ સફળ થતાં નથી. વૈજ્ઞાનિક ચશ્મા કાઢી આંખ ચોળે છે અને ઝીણી નજરે બધું તપાસી લે છે. મનમાં સંશય પેદા થાય છે પણ વળી ઝોકું આવતાં પાસે પડેલી શાલ આખે શરીરે ઓઢી સૂએ છે.]

ટેબલ—(થોડી વારે કપાળ કૂટી) આ ઈશ્વરના શાપમાંથી ક્યારે છૂટીશું! મન થયું હોય તો બે ઘડી ફરવાનું યે સ્વાતંત્ર્ય નહિ. માનવી જ્યાં રાખે ત્યાં પડી રહેવાનું. ન હાલવાનું કે ન ચાલવાનું—ધતસા...ન.

ઘડિયાળ—અરે સમય બદલાશે છે. આ વૈજ્ઞાનિક જ કોઇ વાર આપણને એ શાપમાંથી બચાવશે. એની ખંતથી મને એના પ્રત્યે માન ઊપજે છે.

ખુરસી—વાત સાચી છે. મને તો ભગવાન કરતાં એ વધુ દયાળુ લાગે છે.

શીશી—હં...આપણી મુક્તિ માટે જ કદાચ એ અહીં પરિશ્રમ કરતા હોય.

[બહાર કોઇનાં પગલાં ઓરડા તરફ આવતાં સંભળાય છે.]

ખુરસી—(કાન માંડી) કોઇ આવતું લાગે છે.

[બારણું ઠોકાય છે. બધાં ચૂપચૂપ સ્થિર થઇ જાય છે. ટેબલ જમીન પર પડેલી ફાઇલો, ખલદસ્તો વગેરે ઊઠાવી પોતાની પીઠ પર મૂકવા યત્ન કરે છે. એ ખળભળાટ શમે ન શમે ત્યાં તો બારણું ધક દઇને ખોલી વૈજ્ઞાનિકની પત્ની અંદર દાખલ થાય છે.]

વૈ. પત્ની—અરે ઊઠો. ચોવીસે કલાક કામ કરો છો.

તમને તમારા શરીરની કાળજી ખરી કે ! તમને મારી પરવા ખરી કે ? ખાવું નહિ, પીવું નહિ, પ્રયોગગૃહમાંથી ઘરે આવવું નહિ.

[વૈજ્ઞાનિક મુખ પરથી લાળ ખસેડી બગાસું ખાતાં ખાતાં હસી પડે છે.]

અને ત્યારે કંઈ કહું ત્યારે હસી નાખો.

વૈજ્ઞાનિક—હું તો જાગતો જ હતો !

વૈ. પત્ની—પણ તમને ઘેર આવી આરામ કરતાં શું થાય ?

વૈજ્ઞાનિક—એક અદ્‌ભુત સત્ય મેં જોયું.

વૈ. પત્ની—રહેવા દો તમારું સત્ય તમારી પાસે. એવા સત્ય સિવાય જાણે આ દુનિયા ચાલતી જ ન હોય !

વૈજ્ઞાનિક—સાંભળ તો ખરી ! થાકને લીધે હું આ ખુરસી પર આડો પડી ઝોકાં ખાતો હતો. ત્યાં જ મેં ખળભળાટ સાંભળ્યો. જોયું તો આ બાજુ ખુરશી, ટેબલ હાલતાં હતાં, પેલી બાજુ શીશીઓ, અહીં પ્યાલા, ત્યાં ફૂલછોડ જાણે બધી નિર્જીવ વસ્તુઓમાં પ્રાણ ન હોય ! હું જ્યારે જાગું અને ધ્યાનપૂર્વક તપાસું ત્યારે બધાં પાછાં શાંત અને સ્થિર.

વૈ. પત્ની—સ્વપ્ન, સ્વપ્ન—આ તે કંઈ માનવામાં આવે !

વૈજ્ઞાનિક—પછી તો બધાં વાતો કરવા લાગ્યાં. ગતિની એમને સ્વતંત્રતા નથી તેથી એઓ કેટલાં દુઃખી છે ! આ ઘડિયાળે તો તોતડા માણસની જેમ ટક ટક કરી કેટલી વાતો કરી ! જો પેલો પ્યાલો હસે છે.

વૈ. પત્ની—તમે તો ગાંડા થઈ ગયા કે શું ! જરા મનને સ્વસ્થ કરો. (છાતીએ હાથ દઈ) સ્વપ્ન બાંધ્યું ત્યારે જાગી ભમણા. (ઝીણો નિશ્વાસ નાખી) કામ, કામ ને કામ. ભૂખ્યે પેટે શાન્તિ નહિ જાગે !

વૈજ્ઞાનિક—પણ આ રીતે આપણે કેટલા દિવસ આ વસ્તુઓને ચેતનહીન માનીશું ! આ બાબતમાં તો પદાર્થ-વિજ્ઞાનના વિકાસની કેવી મહાન શક્યતાઓ રહેલી છે ! કદાચ તને ખબર હશે કે પદાર્થ તરીકે માણસનું માંસ અને કોલસો સરખાં જ છે. માણસમાં એવી કઈ જીવનકણિકા છે કે જે એને ખાતો, પીતો, હસતો, રમતો, જોતો રાખે છે ? એ જીવનકણિકા શું આ પદાર્થોમાં નથી ?

વૈ. પત્ની—(કંટાળી જઈ) તમે તો જ્યારે ને ત્યારે સંભાષણ કરવા મંડી પડો છો.

વૈજ્ઞાનિક—(હવાને સંબોધતો હોય તેમ) છે...છે... ધાતુ, લાકડું, ધૂળ કે કોઈ પણ પદાર્થના અણુ-પરમાણુમાં ચેતનતત્ત્વ રહેલું છે. એને સજાગ અને સ્વનિયન્ત્રિત કરવામાં આવે તો એકેએક તત્ત્વસમૂહ હાલતું, ચાલતું કે બોલતું શરૂ કરે. પદાર્થ અને એમાંનાં અણુઓ ઉપર જડતાનો થર બાઝી ગયો લાગે છે. એ જો કોઈ પ્રવાહીની મદદથી ધોવાય તો એમનામાં શક્તિસંચાર થાય. (એની નજર વૈ. પત્ની ભણી છે છતાં એ એને જોઈ શકતો નથી.) આપણે ખુરસી પર બેઠા હોઈએ અને જાદુઈ શતરંજીની જેમ ખુરશી ઊડવા માંડે—ખાતા હોઈએ અને પેટમાંથી કોળિયો ઊછળી હવામાં ઝૂલે—પાણી પીતા હોઈએ ત્યારે ગ્લાસ હોઠથી દૂર ભાગતો રહે—લખતાં લખતાં પેન હસી ઊઠે—હા...હા...હા...હા..

[વૈ. પત્ની અધીર બની ઘડીકમાં ક્રોધની, ઘડીકમાં હતાશની તો ઘડીકમાં દયાની લાગણી અનુભવે છે. મુખ રડું રડું થઈ જાય છે. વૈજ્ઞાનિક આંગળીના ટચાકા ફોડી શીશીઓનાં પ્રવાહી લઈ સંજીવન મિશ્રણ બનાવવા મંડી પડે છે. એના તરફ એક કરુણ દૃષ્ટિ ફેંકી વૈ. પત્ની રૂમબહાર જાય છે. શીશી-પ્યાલાના પ્રવાહીના ખળભળાટ સાથે હળવું બાજ્ય સમૂહગીત પેદા કરે છે. ટેબલ પરથી ખલદસ્તાને લાવી વૈજ્ઞાનિક રસાયણતત્ત્વો ઘૂંટી પ્રવાહીમાં નાખી હલાવે છે. અંદરથી અગ્નિજ્વાળા ઊઠે છે અને રંગબેરંગી ધુમાડો આખા ઓરડાને ભરી દે છે. જાણે ગુરુત્વાકર્ષણ

ઉધરસ ખાય છે. વૈ. પત્ની અસહ્ય બનતાં એમાંથી બચવા બહાર ભાગી જાય છે.]

હા...શ ? પ્રવાહી બનાવ્યું તો ખરું. હવે જોઈએ એની શી અસર થાય છે !

[મોટા પ્યાલામાં પ્રવાહી લે છે, તેમાં પીંછી બોળી ઘડિયાળના કાંટા રંગે છે અને આતુરતાથી એ તરફ જોઈ રહે છે. આશા, ચિંતા, નિરાશાના ભય-ચોકીવારમાં તો અધીર બની જાય છે. એક કાંટો હલે છે. વૈજ્ઞાનિકના ફિક્કા હોઠપર સ્મિત ફરકે છે. વળી બીજો કાંટો હલે છે. અને બન્ને હાથો વંદનનો અભિનય કરે છે.]

(હર્ષમાં ચિત્કાર કરી) ઓહ !... ઓહ !— સફળ. (વૈ. પત્નીને પાસે ઊભેલી માની) જો, જો... હવે તો તારી ખાતરી થઈ ? સાચે જ, આજે જડ-વસ્તુમાં સુપ્ત રહેલું ચેતન જાગ્યું છે.

[વળી ગાંડાની જેમ ઝડપથી ઘડિયાળના બીજા ભાગો રંગે છે. અને પછી ખુરસી, ટેબલ, શીશી, પ્યાલા, ફૂલછોડ રંગી વળે છે. ઘડિયાળ ચાલવા મંડે છે. વારા ફરતી બધી વસ્તુઓમાં જીવન સંચાર થાય છે. બધાં હસવા લાગે છે અને વૈજ્ઞાનિકને પ્રણામ કરે છે. એઓ " માનવીનો જય " પુકારે છે અને નિજાનંદમાં નાચવા મંડે છે. વૈજ્ઞાનિકને ઘેરી વળી ગીત ગાય છે. ત્યારે તે અર્ધપાગલ એક હાથમાં પ્યાલો અને બીજા હાથમાં પ્રવાહી નીગળતી પીંછી સાથે બધા વચ્ચે ચમત્કૃતિનો આનંદ માણે છે. આ જાદુઈ સત્ય જોવા ફક્ત એ એક જ છે.]

તું વણ ઇશ્વર ન્હોય, માનવ ! ઈશ્વર અન્ય ન કોઈ.
ઇશ્વર સીતમગાર જે શાપે
જીવનમુક્તિ મંત્ર ન આપે,
તું અમ તારણહાર, માનવ ! ઈશ્વર અન્ય ન કોઈ.
જડમાં ચેતન થીજી ગયું'તું,
જીવંત તોયે મૃત રહ્યું'તું,
તું પ્રેરણાપાનાર માનવ ! ઈશ્વર અન્ય ન કોઈ
અમ અણુઅણુએ અંતરયામી,
દુઃખહર્તાશા તેં કંઈ વામી,
તું બોલે બ્રહ્મહાર, માનવ ! ઈશ્વર અન્ય ન કોઈ.

[પાત્ર તૈયારીઃ

ખુરસી–વાંકા વળી જમીન પર હાથ અને ઘૂંટણો ટેકવવાથી ખુરસીનું પાત્ર ભજવી શકાશે.

ટેબલ–વાંકા વળી જમીન પર હાથ ટેકવવા અને અને પીઠ પર લાકડાનું પાટિયું રાખવું.

ઘડિયાળ–બે હાથના કાંટા બન્નેની કોણી પાસે પાસે મેળવવા. એક હાથની મૂઠી વાળવાથી કલાક-કાંટો થશે, અને બીજો ખુલ્લી હથેલીવાળો હાથ મિનિટ કાંટો. કોણીના મિલન બિંદુએ કલાકોના આંક પાડેલો કાગળનો ચંદો રાખવો. ભજવનાર પોતાનું મુખ ચંદા પાછળ છુપાવી શકે. એક પગ પર ઊભા રહી બીજા પગને લોલક તરીકે હલાવવો. એ ફરતે લાકડાનું ખોખું રાખવું.

શીશી–ભજવનાર મોટી શીશીને છાતી સરસી ચાંપીને બેસવું. વાર્તાલાપ વખતે પાછળ છુપાવેલું મુખ બહાર કાઢવું. એ જ રીતે પ્યાલાનું પાણી પણ.

ફૂલછોડ–ભજવનારે એક કૂંડામાં બેસી માથું કાનામા છુપાવી હાથો બહાર લંબાવવા. હાથોમાં ફૂલ રાખવાં] *

* નાટિકા ભજવતાં પહેલાં લેખકની પરવાનગીની આવશ્યકતા છે.

❋

ઊન

આપણા દેશમાં દર વર્ષે આઠ કરોડ રતલ ઊન પેદા થાય છે, અને ત્રણ કરોડ રતલ કાચા ઊનની આયાત થાય છે. કુલ અગિયાર કરોડ રતલ-ઊનના આ જથ્થામાંથી ૬૩ ટકાની પરદેશોમાં નિકાસ થાય છે.

દૂધમાં પોરા

જોનાર-આંવળોભીત

રા. ભાઈશ્રી,

આપ મને કહ્યા કરો છો કે તમે આટઆટલુ સમાજના અનુભવ વિષે જાણો છો, ત્યારે લખતા કેમ નથી? પણ સાચે જ મારી કલમ ઊપડી શકતી નથી હિમથી જેમ આંગળીઓ ઠૂંઠવાઈ જાય તેમ કલમ ઠરી ગઈ છે. શુ લખુ? લખીશ તો મને ખાતરી છે કે લોકો-લાગતાવળગતા કહેશે કે આને તો દૂધમા પોરા જોવાની ટેવ પડી છે સારી બાજુ જોતા નથી અને કાળી બાજુ જોવાની ટેવ પડી છે–માખી નરક ઉપર જ જઈને બેસે તેમ છતા આપનો આગ્રહ છે, મારી દૂધમા પોરા જોવાની વાકદૃષ્ટિ આપ નભાવી લેવા તૈયાર છો, એથી છેવટ થીજી ગયેલી કલમને મહાપરાણે ચાલતી કરૂ છું.

સ્વરાજ્ય નહોતુ આવ્યુ ત્યારે મને સ્વરાજ્યના સ્વપ્નાં આવતા હતા. હવે સ્વરાજ્ય આવી પહોચ્યુ છે ત્યારે મને એની બીક લાગે છે થાય છે, આપણે સ્વરાજ્યને પચાવી શકીશુ? આજે તો જ્યા જોઉ છુ ત્યાં ઊંધે ઘડે પાણી ભરાઈ રહ્યુ છે

કલમ ઠરુમરુ થઈ છે ત્યા વિચારો તો ચોમેરથી સામટા ધસી આવવા લાગ્યા છે એટલે શંભુમેળો થઈ જાય તો માફ કરશો.

એક કેળવણીની સંસ્થાનો સમારંભ હતો. દેશના નવઘડતરમા ફાળો આપે તેવા નાગરિકો ઘડવાનો એ સંસ્થાનો દાવો છે એ સંસ્થાના આમંત્રણો અંગ્રેજીમા છપાયેલા હતાં. જે પ્રદેશમા એ વહેચાયા હતાં તેની ૫ ટકા પ્રજા પણ અંગ્રેજી જાણતી નથી!

એ આમંત્રણની યાદી તપાસો તો ૫–૧૦ ટકા આમંત્રણો ભાગ્યે કેળવણીકારો કે કેળવણીમાં રસ ધરાવતા સજ્જનોને હશે! ૨૦૦–૨૫૦ રૂપિયા દાન આપનારને આમંત્રણ, એ એક આમંત્રિત સદ્‌ગૃહસ્થ/ અને જે જાતે કેળવણીના પાયામા પુરાયેલા છે એવા શિક્ષકો–રસ ધરાવતાને આમંત્રણની જરૂર નહિ!

કહેવાની મતલબ એ નથી કે દાન આપનારને આમંત્રણ ન આપો. પરંતુ દિલગીરી એ થાય છે રૂ ૨૫૦ના દાનની આર્થિક મૂલ્ય જેટલી પેલા કેળવણીકારની કિંમત નહિ? અને તેય આવી કેળવણીની સંસ્થાના સમારંભમા! એક છાપાનો પ્રતિનિધિ, જે એની રીતે સારી સેવા કરે છે તેની પણ રૂ ૨૫૦ જેટલી કિંમત નહિ!

કેળવણીકારો—શિક્ષકોનુ દરેક જગાએ માન હોવુ જોઈએ, એ સિદ્ધાતને હું અહી ગણતો નથી બીજા ગમે તે પ્રસંગે, તમે એને મહત્ત્વ ન આપો તે સમજાય એવુ છે પરંતુ જેનુ લગ્ન હોય તે પગે ચાલે, અને બીજા જ ઘોડે ચડીને એ વરઘોડો મહાલે એ કેમ સાખી શકાય?

મારો છોકરો ગમે તેવો ગાંડોઘેલો હોય, હું એને બીજી વખતે માન ન આપતો હોઉ, પરંતુ એના લગ્ન વખતે ઘોડે તો મારે એને જ બેસાડવો જોઈએ ને? મારો બીજો છોકરો બહુ હોશિયાર હોય માટે એ જગા તે વખતે એને અપાય?

આમ કહીને શિક્ષકો — કેળવણીકારો ગાંડાઘેલા છે એવો હું આક્ષેપ કરતો નથી. કહેવાની મતલબ એ કે, એમ હોય તો પણ, કેળવણીની સંસ્થાનો સમારંભ, એ એમનો વરઘોડો છે બીજા પ્રસંગે ભલે એમને માન ન આપો, પરંતુ આ વખતે તો એને જ ઘોડે બેસવાનો હક છે

પરંતુ આ વસ્તુ જેમ આપણા કાર્યકર્તાઓ સમજ્યા નથી, તેમ કેળવણીકારો ય સમજ્યા નથી એ પોતે જો પોતાનું સ્વમાન જાળવતાં શીખે તો તરત કાર્યકર્તાની પણ ભૂલ સમજાય વર વગરની જાન તે કંઈ શોભવાની હતી?

એ વાત લંબાવ્યા વગર આગળ ચાલું છું. સમારંભની બેઠક ગોઠવાય છે વ્યાસપીઠ ઉપર નજર કરું છુ તો ચક્કર આવે છે ૩૦–૪૦ ખુરસીઓમાં ૩–૪ કેળવણીકારો વ્યાસપીઠ ઉપર હશે. બાકીના જોઉં છું તો સરકારી અમલદારો, કોંગ્રેસના કાર્યકર્તાઓ, ખિતાબધારીઓ, કાળા બજારીઆ અને કેળવણીનું મહત્ત્વ ન સમજતા પ્રતિષ્ઠિત સજ્જનો!

ભાષણો શરૂ થાય છે દરેક વક્તા અંગ્રેજીમા બોલે છે સ્વભાષામા કેળવણી આપવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત સ્વીકારાયો છે ત્યારે બોલવા ઊભા થયેલા વક્તાઓમાંથી એમનેય ગુજરાતી ભાષાનુ જ્ઞાન ન હતુ!

સંસ્થાના ભાવિની સારી સારી વાતો ઉચ્ચારાઈ. અહીં વિદ્યાર્થીઓ દરેક બાબતમાં સ્વાશ્રયી થશે, સંસ્થાના અધ્યાપકો પણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એ જાતનો દાખલો બેસાડશે. અત્યાર સુધીની સંસ્થાઓ શહેરમાં બંધાઇ છે, પરંતુ આ સંસ્થા ગામડાંમાં બંધાય છે એ એનું એક મહત્ત્વ છે. એથી ગામડાંની પ્રજાને કેળવણી સુલભ થશે.

મારા મગજમાં તે વખતે જુદા વિચારો ચાલી રહ્યા હતા. આ કોટપાટલૂન અને ટાઈ બાંધેલા અધ્યાપકો વિદ્યાર્થીઓને કયા સ્વાશ્રયનો કઇ જાતમહેનતનો પાઠ આપશે! એમાં સ્ત્રી અધ્યાપિકાઓ પણ હતી, જેમનો ગુજરાતી પહેરવેશ નથી, ઊંચી એડીવાળા બૂટ પહેરેલા છે, એ મારી ગુજરાતી બહેનો આગળ શો આદર્શ મૂકશે! બહેનો ચંપલ પહેરે છે તેને બદલે ઊંચી એડીવાળા બૂટ પહેરવા જોઇએ એમ ...! પફ પાવડર કરતાં શીખવશે? લગભગ અર્ધ ઉપરાંતના અધ્યાપકો ગુજરાતી નથી જાણતા એટલે ગુજરાતી ભાષાને શી રીતે મહત્ત્વ મળશે! ગામડામાં આવી કેળવણીની સંસ્થાઓ થવાથી શો લાભ થવાનો છે? એ સમારંભમાં મેં દૃષ્ટિ કરી ત્યારે ગામડાંનો સાચો પ્રતિનિધિ હોય એવો કોઈ દેખાતો ન હતો. અને હશે તો કોક દૂરના ખૂણામાં ભરાઈ ગયો હશે, જે મારા જોવામાં ન આવ્યો હોય. બાકી બધો, ગામડાંની વાતો કરનાર શહેરી જીવન રહેણીવાળો વર્ગ હતો. ગામડાંનો સાચો પ્રતિનિધિ ભૂલેચૂકે આવી ચડયો હોય તો અંદર પેસતાં જ ગભરાય!

સમારંભ પૂરો થાય છે. પ્રમુખને ફૂલહાર થાય છે. સંસ્થાના કાર્યકર્તા ફૂલહાર કરે, એ બરોબર છે. પરંતુ તે પછી જેમને ફૂલહાર કરવાનું માન મળ્યું તેમને મન પ્રમુખ શું બોલ્યા તે તૂંબડીમાં કાંકરા ભરી ખખડાવે તેની બરોબર હતું!

સમારંભ પૂરો થયો.

મને થયું સ્વરાજ્યના તંત્રમાં આવું ચાલશે તો એ ક્યાં સુધી નભશે! કેળવણીની એ સંસ્થા વિષે મને બહુ માન છે. એમના કાર્યકર્તાઓની ધગશ માટે મને શંકા નથી. એમની સેવા અને ત્યાગ જ્વલંત છે. પરંતુ એટલું બસ નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થાની વાણી અને આચરણ એક હોવું જોઇએ. એ નહિ હોય ત્યાં આદર્શની ગમે તેટલી વાતો ધૂળ ઉપર લીંપણ.

આ કેળવણીની સંસ્થાનો આદર્શ, જૂની સંસ્થાઓને ટક્કર મારે એવી આલુ-ધરેલવાળી-કેળવણી આપવાનો હોત તો મારો ઉપરનો પોરા કંઇ કામમાં ન લાગત. પરંતુ એક બાજુ જાતમહેનત અને ગામડાંની વાત છે—સામી બાજુ ધખધખતા ઉનાળામાં કોટ, પાટલૂન, ટાઇ ને ઊંચી એડીના બૂટ છે! આ શબ્દો આ મોંમાંથી બોલાય એનો મેળ કેમ બેસે?

આજે આપણા પ્રજાજીવનમાં, વ્યાસપીઠ સર કરનાર એક સર્વગુણસંપન્ન વર્ગ છે. જે અસ્પૃશ્યતા-નિવારણની પરિષદ હોય, કેળવણીની હોય, સાહિત્યની હોય, કે તેલીતબેળાની અને કાણુ-મોકાણની હોય પણ. વ્યાસપીઠના અધિકારીઓ એ જ ગણાય છે. જેનાં લગ્ન હોય તેનાં ગીત ગવાય, એટલી સાદી વાત પણ આપણા સમજવામાં આવી નથી.

આવાં પોરા હું આપવા બેસું તો પાર જ આવે તેવો નથી. હમણાં એક સવર્ણોનો કૂવો હરિજન માટે ખુલ્લો મૂકવાનો હતો તે માટે જેમના પોતાના ઘરમાંથી અસ્પૃશ્યતા નથી નીકળેલી તેમને આમંત્રણ મળ્યું! કારણ કે, એ પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિ છે.

એક વ્યાયામનો મેળાવડો, જેનું શરીર માયકાંગલું છે, વ્યાયામને અને એને નાહ્યું સ્નાનસૂતક નથી, તેવા દૂધમાં પાણી રેડવાનો વેપાર નહિ, પણ પાણીમાં દૂધ રેડવાનો વેપાર કરે છે તેવા દૂધના વેપારીના પ્રમુખપણા નીચે ઊજવાયો! કારણ કે, એવા પાણીના એની પાસે ઘણા પૈસા હતા.

વાત નીકળી છે ત્યારે તાજા તાજા આપણા ગ્રીષ્મ તાલીમ વર્ગો વિષે કહી લઉં. હમણાં હમણાં દર સાલ ગ્રીષ્મવર્ગો વધતા જાય છે. કોઇ વ્યાયામના હોય છે, કોઇ ગ્રામસેવાના હોય છે, કોઇ રાષ્ટ્રભાષાના હોય છે, કોઈ રેંટિયાના હોય છે, વગેરે વગેરે.

એક દર્દીને ડૉક્ટર રોજ દવા આપ્યા કરે એ એમ માની લે કે એનો રોગ મટે છે તો એ ભૂલ

ભરેલું કહેવાય. એની ચિકિત્સા પછી જો લાગે કે રોગ મટ્યો છે તો એ બરાબર છે. બાકી દવા કર્યા છતાં રોગ ન મટે એવું પણ બન્યા કરે છે. એમ આપણા આ વર્ગોરૂપી દવા કરવાથી જેની જેની દવા આપી તે રોગ મટ્યો છે એમ મોટે ભાગે માની લેવામાં આવે છે. કારણ કે, દર સાલ વર્ગો વધે છે, પછી દવા લાગુ પડ્યા વગર આટલી સંખ્યા ઊભરાતી હશે? આમ ઘણા માની વર્ગો ચલાવ્યાનો શ્રમ ફળ્યો એમ માને છે.

પરંતુ ઘણાં પ્રસંગો તપાસાય તો, પેલા વ્યાસજી કથાની પોતાની છટા માટે મનમાં ફૂલાતા હતા એના જેવી એ વાત છે, વ્યાસજી ગળું ખેંચી ખેંચીને કથા કહેતા હતા તેથી એક ઘરડી ડોસીની આંખમાં જળજળિયાં આવ્યાં. વ્યાસજી ફૂલાયા, થયું કે મારી કથા ડોસીના હૈયાને પીગળાવે છે! વધુ ગળું ખેંચવા લાગ્યા. ડોસીની આંખમાં આસુ આવ્યાં. કરાંઝી કરાંઝીને જોર હતું તેટલું ગળું વ્યાસજી ખેંચવા લાગ્યાં. ડોસીની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી! કથા પૂરી થઈ રહી. બધું શ્રોતામંડળ વેરાઈ ગયું પણ ડોસીમા સૂમ બની ગયાં હોય તેમ બેસી રહ્યાં હતાં.

વ્યાસજીએ ફુલાઈ જતાં પૂછ્યું. 'માજી? તમને કથામાં બહુ રસ પડ્યો.' ચોધાર આસુએ રડ્યાં એટલું હૈયું ઊભરાઈ આવ્યું!'

માજીએ કહ્યું: 'બાપુજી! કથામાં તો મારું ધ્યાન જ ન હતું......'

'ત્યારે?'.

'મારી પાડી બ્ચારી બરાડી બરાડીને એટલું દુઃખ પડ્યું કે છેવટ મરી ગઈ. મને થયું, તમે પણ એની પેઠે બરાડો છો તે કેટલું દુઃખ તમને પડતું હશે! એથી મને ઓછું આવ્યું અને રડી પડાયું!'

બિચારા વ્યાસજીની જે દશા થઈ તેવી માનું છું કે સંપૂર્ણ નહિ તો અમુક અંશે આ ગ્રીષ્મ વ્યાયામ વર્ગોના ચલાવનારાઓની થાય. જે આજે વર્ગો સંખ્યાથી ઊભરાઈ જવાથી હરખાય છે, તે વર્ગોમાં આવનારનું માનસ જાણે તો.

આજે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ શ્રી રામનારાયણ પાઠકની 'મુકુંદરાય' વાર્તાના પ્રતિનિધિઓ છે. રજાઓમાં એમને ગામડાંનું એમનું ગૃહજીવન, શાળા–કૉલેજોમાં-શહેરમાં રહેવાથી, ગમતું નથી. દાળભાત અને રોટલી જમેલા એમને ઘેર કઢી, ખિચડી, રોટલા ગળે ઊતરતા નથી. એટલે આવી રજાઓનો ઉપયોગ આવા વર્ગોમાં જવાથી ઘરથી છૂટાય!

ઘણા એ વૃત્તિના નહિ હોય તો મજા ખાતર આવે છે. કંપની ખાતર આવે છે. જુદા જુદા મોટા માણસના ભાષણ સાંભળીશું. એમના ભેગા રહેવાનો લ્હાવો મળશે. આમ જે વર્ગોનો જે ઉદ્દેશ છે તે ભાવના ઝીલનાર તો ગણ્યાગાંઠ્યા જ નીકળે.

બાકી વ્યાયામવર્ગના વિદ્યાર્થીઓ મણ મણના લોઢાના ગોળા ઊંચા કરીને ફેંકે, તે વર્ગ પૂરો થાય ત્યારે બિસ્તરો ઉપાડવા મજૂર શોધે? ગ્રામસફાઈની તાલીમમાં જઈ આવેલો યુવક ઘેર એના ઘરની એના સૂવાબેસવાની ઓરડી સાફ કરવા માટે બા-બહેનની રાહ જુએ? તાલીમના વર્ગમાં પાંચ વાગે ઊઠતો યુવક સોનાનાં નળિયાં થાય છતાં, બા ઉઠાડે છતાં ઘોરયા કરે?

અને સામો સવાલ કરો કે—ભાઈ! તાલીમવર્ગમાં તો એટલા વહેલા ઊઠતા હતા અને અહીં કેમ આમ?

તો જવાબ આપશે —અહીં વહેલા ઊઠીને મરઘાં મારવાનાં છે!

બબલભાઈ અને નાનાભાઈનાં તાજા વ્યાખ્યાનો સાંભળી આવેલો. ઘેર આવ્યાને બીજે જ દિવસે રજાઓ હોવાને લીધે કામ ન દેખે, મરઘાં મારવા જેવો શબ્દપ્રયોગ વાપરે! બાપ રે!

રાષ્ટ્રભાષાના વર્ગો ભરતો અને પરીક્ષા આપતા વિદ્યાર્થીને પૂછીએ કે, 'કેમ ભાઈ, કંઈ રાષ્ટ્રભાષાનું બહુ અભિમાન જાગ્યું છે કંઈ?'

તો એ વ્યવહારડાહ્યો જવાબ આપે છે—તમે ત્યારે હજુ સમજતા નથી. કૉંગ્રેસ સરકાર આવવાની છે. અંગ્રેજીને ઠેકાણે રાષ્ટ્રભાષાને મહત્ત્વ મળવાનું છે. તે વખતે જેટલા માણસો સરકારને જોઈએ તેટલા તૈયાર નહિ હોય એટલે આ સર્ટિફિકેટનું કાગળ તે દા'ડે ખરું ખપમાં લાગવાનું છે. હમણાં બહુ ભણનાર નહિ એટલે ઉત્તેજન ખાતર પરીક્ષાઓ

લીબરલ છે. પછી જતે દહાડે ફડક થવાની. એટલે હમણાંની પંગતમાં બેસી જવામાં ફાયદો છે.

કોઈ કહેશે, તમે તે બસ પોરા જ જોયા કરો છો ને! નરાતાર તે કંઈ આવું ડોહવાણું હોતું હશે! એના જવાબમાં કહેવાનું કે નરાતર નહિ તો ૯૯ ટકા તો છે જ.

પરંતુ આપણા આજના વ્યાસજીઓ સારું છે કે થોકેથોક કથામાં આવતા અને આંસુ પાડતા શ્રોતાજનોને એ કારણ પૂછતા નથી. વળી જો પૂછતા હશે તેમને પણ આંસુ પાડવાનું ખરું કારણ જાણવા મળવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે આપણો આજનો શ્રોતાવર્ગ પેલી ડોસી જેવો પાછો અબુધ નથી કે મનની વાત કહી દે!

આજે તો આપણને જૂઠાણું ચલાવતાં બહુ સરસ આવડી ગયું છે. ખોટો ડોળ કરવો. અંતરમાં ન હોય તે વાત ઉચ્ચારવી. હમણાં એક બાર-ઍટ-લૉ અને જાહેર માણસને કેળવણીની એક સંસ્થા જોવા નીમંત્ર્યા 'તા. ટાઈમ કરતાં દોઢ કલાક મોડા આવ્યા. દરવાજે વિદ્યાર્થીઓની ટુકડીને ગાર્ડ ઑફ ઑનર આપવા ગોઠવેલી તે ઉનાળાના તાપમાં તપી, કેપ્ટન કોઈ કાળી ટેક્ષી દૂરથી જુએ કે વિદ્યાર્થીઓને ખડા હો જવાનો હુકમ કરે. પગ પછાડતા વિદ્યાર્થી ઊભા થઈ જાય. કાળી ટેક્ષી સરરરર કરતી રસ્તા ઉપર આગળ ચાલી જાય. કેપ્ટન લાચાર થઈ વિદ્યાર્થીઓને બેસી જવાનો હુકમ આપે. ચાર વખત આવું થયું. વિદ્યાર્થીઓ તો બિચારા વાજ આવી ગયા. કેપ્ટન પણ અકળવા લાગ્યા. છોકરાઓને હવે થાકીને રજા આપી ઘેર વિદાય કરવા જેટલો વખત થઈ ગયો. એની તૈયારી ચાલતી હતી. સભાસ્થાને બેઠેલા વિદ્યાર્થીઓને કહી પણ દેવાયું હતું. ત્યાં મોટર આવી. ગાર્ડ ઑફ ઓનર અપાયું. એમના માટે રાખેલી વિદ્યાર્થીઓ અંગેની બધી પ્રવૃત્તિઓ મોકૂફ રાખવી પડી હતી. ફક્ત વિવેક ખાતર વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ બે શબ્દ બોલ્યા. ભૂખ એટલી લાગી હતી કે બે શબ્દો સાંભળવા જેટલી ય વિદ્યાર્થીઓની ધીરજ ન હતી. એ બે શબ્દોમાં એમણે કહ્યું: 'તમારી અહીંની પ્રવૃત્તિઓ જોઈ હું ઘણો ખુશી થયો છું.'

એનો વળતાં આભાર માનતાં સંસ્થા તરફથી કહેવાયું: 'આપના પધારવાથી અમને બધાંને ઘણો આનંદ થયો છે.'

સાચી રીતે એમણે સંસ્થાની એકેય પ્રવૃત્તિ જોઈ નહોતી, તેમ જ તે વખતે સામી બાજુથી આનંદનું બિંદુ પણ ન હતું. જે કંઈ હતું તે દોઢ કલાકના તાપમાં સુકાઈ ગયું હતું!

આ બધું આપણા રોજના જીવનમાં જામેલું જૂઠાણું ભલે આપણને ન દેખાતું હોય. પણ એ ભયંકર છે. અને આપણાં મોટાંનો-ઘરમાં કુટુંબીઓનો, શાળામાં શિક્ષકોનો-એ વારસો યુવકો પણ એટલો જલદી પચાવે છે કે વર્ગોમાં આવનારને તમે સીધું પૂછો તો એ એના અંતરનું કારણ સાચું કહે જ નહિ. અને એ જૂઠાણાની પરંપરામાં આપણો સમાજ તણાયે જાય છે.

પ્રૌઢશિક્ષણના વર્ગો જે ચલાવે છે, એમનાં કેટલાનાં ઘરમાં પત્નીઓ અભણ છે! એમાંના કેટલાએ ભણાવી! આની કોઈએ ગણતરી કરી છે! આજે આપણા કેટલા શિક્ષકોની પત્નીઓ અભણ છે!

ભાઈ ઈશ્વરભાઈ, મારા જેવા આંધળાભીંતને તમે વળી દૂધમાં પોરા શોધવાનું ક્યાં સોંપ્યું! આંધળાને તે વળી દિશા કે વખતનું ભાન હોય! એ તો જેમ આવ્યું તેમ હાંકયે રાખ્યે. એને ક્યાંથી ક્યાં ચાલે છે તેમ શી રીતે દેખાય! એટલે 'ગાવતું બેસ તળે ને બેસતું ગાય તળે જતું રહી વિષયાંતર પણ થઈ જાય.

આશા રાખું છું કે મારા આ પ્રથમના પોરાઓ જોઈ, તમારા વાચકોનો ઠપકો સાંભળી ફરી આ કામ તમે મને નહિ સોંપો. બાકી આથી ય તમે સાનમાં નહિ સમજી જાવ અને જો મારી પાસે આગળ હંકાવ્યે જશો તો વાચકો તમારા ઉપર તૂટી પડશે. પછી મારો દોષ ન કાઢતા.

લિ. આપનો,

દેખતાને દોરવાનો મિથ્યાપ્રયત્ન કરતો આંધળોભીંત

ધૂમકેતુ

એવી તે કેવી ભયંકર ઉદાસી ગુરુ અર્જુનદેવ જેવાને ઘર આંગણે આજ ઊતરી પડી છે?

આજ એ આંગણે આવો શોક ક્યાંથી?

જીવનધર્મનો પ્રશ્ન જ્યારે જ્યારે ઊભો થયો, ત્યારે ત્યારે જેમણે મહામોંઘી જિંદગીને પણ પાણીનાં મૂલ્યે ગણી, એવા આ સંતના પણ સંતને આંગણે, એવી તે કેવી આ નિરાશા વ્યાપી ગઈ છે કે જેના પડછાયામાં જીવનધર્મ ઉત્સવો પણ જાણે ઝાંખા ઝાંખા બની જતા દેખાય છે?

એવી કઈ મહાવેદના ત્યાં છાઇ ગઈ છે?

ઘેરા વિષાદની આવી છાયા ત્યાં આજ ક્યાંથી ઢળી પડી છે?

ઘરઆંગણે, ગુરુપત્નીના અંતરમાં, એક કથી ન શકાય તેવો શોક, ઘર કરીને બેઠો છે.

એ શોકના નાનામોટા પડછાયાથી આખું આંગણું જાણે છવાઈ ગયું છે.

પોતાના નારીત્વના ધર્મકાર્ય ઉપર એક મહાન સંકટ આવતું ગુરુપત્ની નિહાળી રહ્યાં છે.

નારીત્વનો મહામોલો વારસો પોતાના હાથમાંથી સરી જતો એ દેખી રહ્યાં છે.

નારીત્વનો મહા મૂલ્યવાન જીવન જન્મ્યો વારસો તો આ કે, એ નરનું તેજ, સાંગોપાંગ સંઘરીને, જાણે હાથોહાથ સમુદ્રમંથની અમૃતનો કૂપ ધારતી હોય તેમ ધારે અને ભવિષ્યની પેઢીને એ સોંપે, જાણે પરંપરા સોંપતી હોય તેમ; જાણે પેઢી ઉતાર થાપણ આપતી હોય તેમ.

પણ સામાન્યમાં સામાન્ય નારીનું પણ, આ મહાભાગ્ય ગુરુપત્નીને હજી મળ્યું નથી. વર્ષો વહ્યા છતાં એમની વેદનાનો એટલે કોઈ આરો નથી. એ ઘરઆંગણે બેસે છે અને એમના મનમાં ને મનમાં નિરુત્તરી પ્રશ્નો ખડા થાય છેઃ 'ગુરુનો યોગ્ય વારસ, હે નારી! તેં ક્યાં સંતાડયો છે? નારીધર્મની તારી ઉત્તમોત્તમ જીવનસફળતા તેં હજી કાં દેખાડી નથી? લોહધર્મને વરેલા પંજાબના સંતાનોને દોરનારો ગુરુનો સિંહાસનધર્મી વારસ તું ક્યારે આપવાની છે? કે તારામાં એ જીવનપ્રેમ નથી? હે નારી! બોલને, નિરુત્તર કેમ થઇ ગઇ છો?'

ગુરુપત્નીનું અંતર તો અગ્નિકુંડ જેવું અંદર ને અંદર સળગી ઊઠયું છે. એમને જીવનમાં એક પળની શાંતિ નથી. નારીત્વની વિફળતાનો આ લજ્જાભાર એમનાથી સહ્યો જતો નથી, એક શેર માટીના અભાવે એમનું જીવન આખું ધુધવાટ થઈ ગયું છે! અને પછી એક દિવસ એ ચિત્તમાં આશાનો આનંદધ્વનિ સંભળાય છે!

ગુરુ નાનકના જમાનાના એક સંત માતાજીને સાંભરી આવે છે. વયોવૃદ્ધ, એકલડોકલ, અબોલ જેવા એ પુરુષે ગુરુનાનકના દિવસોનાં સંસ્મરણો એના જીવનમાં મહામોલાં રત્નોની જેમ સંઘરી સંઘરીને સરી રાખ્યાં છે. એ સંસ્મરણોની મીઠી ખુશબો એના જીવનને તરબતર કરી રહેલ છે. જો આ પુરુષની અમીદષ્ટિ પડે—માતાજીને જીવનમાં આશાનું આ એક જ છેલ્લું કિરણ દેખાય છે.

એક દિવસ અચાનક પોતે સંતને મળવા ચાલી નીકળ્યાં. એમનો આશીર્વાદ લેવા ઊપડ્યાં. સાથે દમામભર્યો રસાલો છે. નોકરો છે. ચાકરો છે. દાસી અને દાસનું સૈન છે. શેટસોગાદોનો કોઈ પાર નથી. ગુરુનાનકના

જમાનાના વયોવૃદ્ધ તપસ્વીને યોગ્ય માન અકરામની તમામ સામગ્રી સાથે છે. ભોજનના સોનારૂપાના થાળ રસભરી વાનીઓથી છલકાઇ રહ્યા છે.

મોટા રાજવંશી ઠાઠમાઠથી એની સાદી ઝૂંપડીને ઢાંકી દેતાં ગુરુપત્ની ત્યાં નમ્રભાવે ઊભાં રહ્યાં.

પણ સંતની દૃષ્ટિ—એમાં ક્યાંય અમી નથી. શા માટે આવ્યાં છો એવી નેહભરી પૃચ્છા નથી. અંતર વાંચી લેવાની તમન્ના નથી. એમાંથી તો આ રાજવંશી ઠાઠ પ્રત્યે આશ્ચર્યભરેલી ઉદાસીનતા આવી રહી છે!

જાણે કે કાંઈ જ ન હોય તેમ ખુશી નાખુશીની, સ્વીકાર અસ્વીકારની, કોઇ જ ઇચ્છા એમાંથી આવતી નથી.

ગુરુપત્ની જ્યારે પાછાં ફર્યાં ત્યારે જાણે અંતરમાં અંધારૂં અંધારૂં લાગે છે. સંતની મૌનવાણીનો કોઇ અર્થ હૃદયમાં જન્મતો નથી. આશીર્વાદની ક્યાંય પ્રતીતિ જણાતી નથી. આશાબિંદુને નિરાશામાં ન ફેરવનારું કોઈ ચિહ્ન દેખાતું નથી.

પછી તો એ પોતે એકલાં એકાંતમાં આ વસ્તુ ઉપર ચિંતન કરવા બેઠાં!

આ શું? આ ગજબ કેવો? સંતની આ મૌન સ્વીકૃતિ અસ્વીકૃતિ કાંઈ ન સમજાય તેનો અર્થ શું?

અને એ એકલાં વધારે ને વધારે ઊંડું ને ઊંડું નિહાળવા લાગ્યાં, એમ એમ સંતની મૌનવાણીમાં રહેલા મહાઅર્થની ઝાંખી થવા લાગી: અને એ અંતે બોલી ઊઠ્યાં: 'ઓ હો હો! આ તો આમ જ હોય. એમાં કાંઇ મીનમેખ ન થાય!' થોડા દિવસ પછીની વાત છે. કોઈ કોઈ દેખનારા ન માનતા હોય તેમ આશ્ચર્યચકિત નેણે રસ્તા ઉપર જોઈ રહ્યા છે!

આ શું?

ગુરુપત્ની એકલાં અણુવાણે પગે આમ અત્યારે અસુરાં ક્યાં ચાલ્યાં? કોઈ દાસદાસી નોકરચાકર પણ સાથે નથી. મ્યાના પાલખી રથ દેખાતાં નથી. આ શું?

ગુરુપત્ની એકલા ઉઘાડે પગે ચાલી રહ્યાં છે. માથે ભાત ઉપાડ્યું છે. ખેડકરનારાઓ મજૂરો ગરીબો ખાય તેવું. જાણે કે ભરવાડીનો સ્વાંગ ધાર્યો છે. અને એ એકલાં સંતની ઝૂંપડી તરફ જઈ રહ્યાં છે!

સંત બુદ્ધ, સમજી જનારી આ અદ્ભુત નારીને દેખતાં જ ડોલી ઊઠ્યા. મૌન વાણીને એની શક્તિને, અંતરમાં ને અંતરમાં પોતે આનંદથી પ્રશંસી રહ્યા!

એનામાં રહેલા અનન્ય વ્યક્તિત્વને જાણે કે પ્રત્યક્ષ જોઇ રહ્યા! વાહ વાહ!

'મહાભાગી માતાજી! તમે તો જગતને પોષનારું, આ અન્ન માથે ઉપાડ્યું છે.' સંતનું મૌન વાણીમય બન્યું: 'તમે જે સમજણ બતાવી છે તે તો ભલભલાને પાણી ભરાવે તેવી છે. માતાજી! 'દેગ ને તેગ—' આહાર-અન્ન ને આયુધ બન્ને જેની પાસે હોય, કરુણા ને શક્તિ બન્ને જેને વર્યાં હોય, એવા કોઈ નરપુંગવની જન્મદાત્રી થવાનું મહાભાગ્ય તમારા લલાટમાં હું તો સ્પષ્ટપણે વાંચી રહ્યો છું! પાછાં સ્થાને ફરો માતાજી! કોઈ મહાન જ્યોતિ તમારી રાહ જુએ છે!'

પછી તો ભવિષ્યના એક દિવસે,

ગુરુ અર્જુનદેવના અકાલ મરણ પ્રસંગે, માત્ર અગિયાર જ વર્ષના ગુરુ હરગોવિંદને–'દેગ ને તેગ'ની બબ્બે સમશેરના સ્વામીને નિહાળીને–પંજાબના મેદાનો એકવાર ફરીને ઘેલી રણભેરીથી ગાજી ઊઠે છે: 'અકાલનો વિજય હો! ગુરુ નાનકનો જય હો! ગુરુ હરગોવિંદની સમશેર સમર્થ હો! દેગનો ને તેગનો જય હો! કરુણા અને કઠોરતા બન્ને અમારા જીવનધર્મ હો!'

અને સામેથી સિંધુનાં જલમોજાંની પડઘા પડે છે: આતતાયીને હણનારી અમારી તેગ અમર રહો. નિરાધારને અપંગને આશ્રિતને રક્ષનારી અમારી દેગ પણ અમર રહો! દેગનો ને તેગનો જય હો! કરુણા અને કઠોરતા બન્ને અમારા જીવનધર્મ હો!'

[૨]

કાબુલી ડુંગરમાળાની કંદરાઓ! તમે–તમે પણ–ગુરુ ગોવિંદના ચેલાનો તે દિવસે આ જવાબ સાંભળીને એક ઘડીભર તો મધુરી સંગીત કવિતાના તાને તાને જેમ હૃદય પ્રફુલ્લી ઊઠે એમ પ્રફુલ્લ પ્રફુલ્લ બનીને ડોલી ઊઠેલ કે નહિ? તમને પણ લાગ્યું હશે કે મૃત્યુનો આવો મહિમાવંત ખ્યાલ મેળવવા માટે તો યુગોના યુગો પાછું જવું પડે કાં? તમારી કંદરાઓ કે જ્યાં મૃત્યુ મહેફિલ છે એમને પણ સુબેદાર જેવંદસિંઘનો પ્રત્યુત્તર ડોલાવી ગયો કાં?

ઈસ્વીસન અઢારસો એંશીનો એ સમય હતો. અંગ્રેજોને એક કુમતિ સુઝી હતી. અફઘાનોને ત્યાં પોતાનું થાણું જમાવવાની.

થાણું તો નાખ્યું–પણ એ કેટલા દી? એક દિવસે તો હજારોનાં ટોળાં ઊપડયાં. રેસિડન્સી અંગ્રેજોની ઘેરી કાઢી. ગોળિયોની સામસામી ઝપટ બોલવા માંડી. માણસો એક પછી એક મરી ખૂટવા માંડ્યા. સપ્ટેમ્બરનો સૂરજ આ જોઈ રહ્યો.

અમીરને સંદેશા ત્રણ મોકલ્યા. પણ સંદેશો પહોંચાડનારો કોઈ સો વારથી આગળ વધી શક્યો જ નહિ ને!

એ વખતે રેસિડન્સીમાં ચાર અંગ્રેજ અમલદારો હતા થોડા હિંદુશીખ સૈનિકો હતા. નોકરચાકર ને માણસો હતાં. જ્યારે લાગ્યું કે મદદ કોઈ નહિ કરે ત્યારે મરણિયો બચાવ શરૂ થયો. જંગ જેવું તો કાંઇ થાય તેમ હતું નહિ. સામે તો ટોળાં હતાં. રેસિડન્સીમાં તો ગણ્યાંગાંઠ્યાં માણસો હતાં.

પણ પોતાનું જીવન મોંઘામાં મોંઘી કિંમતે વેચવું–એવો સંકલ્પ સૌએ કર્યો.

એટલામાં તો ગદ્દારનાં ટોળાંને હાથ બે નાનકડી તોપો આવી ચડી. થઇ રહ્યું. હવે તો એના મારા સામે ટકવું મુશ્કેલ હતું. અત્યાર સુધી બચાવને કાંઈક સ્થાન હતું. ટકી રહેવાનો કાંઈક મોકો હતો. પણ હવે? શું થાય?

એ તોપોને ડામી દેવાનો ભીષણ પ્રયોગ કરવાનો નિશ્ચય થયો. પહેલાં ચાર અંગ્રેજો ખુલ્લી તલવારે હેમીલ્ટન નામનો જુવાન સહિત થોડા સૈનિકો સાથે બહાર પડયા. સેનાનાયક એમને દોરી રહ્યો હતો. તોપોને પાંગળી કરી બહાદુરીથી આશ્રયસ્થાને પાછા ફર્યા. પણ તેમાંનો એક મર્યો. પછી બીજી વાર ત્રણ બહાર પડયા. ત્રીજી વાર બે બહાર પડયા, છેવટે ચોથી વાર જુવાન હેમીલ્ટન એકલો વીરમૃત્યુને ભેટવા ચાલી નીકળ્યો. એની સાથેના દેશી સૈનિકો એને ચાર ચાર વખત મૃત્યુના મોંમાં

જતો જોઈને એની હિમ્મત ઉપર આજે ફીદાં ફીદાં થઈ ગયા હતા.

પણ આ ચોથી વખતના કેસરીયા જુદ્ધમાં હેમીલ્ટન વીરમૃત્યુને ભેટ્યો.

હવે અંગ્રેજોની રેસિડન્સીમાં એક પણ અંગ્રેજ ન હતો. દેશી સૈનિકો હતા, પણ દોરનાર કોઈ ન હતો.

સપ્ટેમ્બરનો સૂરજ, સંધ્યાકાળે, હેમીલ્ટનના કરતાં વધારે ગૌરવશાળી મૃત્યુ હવે જોવા નહિ મળે, એમ ધારીને ઝાંખો થતો આથમી ગયો.

પણ એને કયાં ખબર હતી કે દિવસનાં સઘળાં પરાક્રમોને ઝાંખાં કરી બતાવનારી તો હજી રાતની વાત આવવાની હતી. એણે જોયું એ અદ્‌ભુત હતું. પણ ન જોયેલું તો અનન્ય થવા નિર્માયેલું હતું.

કોઇ અંગ્રેજ જીવતો રહ્યો નથી એ જાઇને ટોળાંએ સૈનિકોને કહેવરાવ્યું: 'હવે જુદ્ધનો અંત આવે છે. અમારે તમારી સાથે કોઈ લેવા દેવા નથી ! જે કોઈ ઘાયલ સાહેબ પડ્યા હોય તેની સોંપણી કરી દો. ને તમે ચાલ્યા જાઓ ! તમારે લૂંટવું હોય એ લૂંટતા પણ જાજો ! ફીરંગી તમારા સગા નથી. અમારા પણ સગા નથી !'

અને તે વખતે કોઈ અંગ્રેજ એમને દોરનાર ન હતો. લડવાવાળા મરી ખૂટ્યા હતા. ઘાયલ થયેલા પણ મરણ પામ્યા હતા.

પણ જવાબમાં તો જુદ્ધ ચાલુ રહ્યું!

'અરે ! હવે શું કરવા લડો છો, તમે? કૂતરાને મોતે મરવા માટે ? હવે શું છે ?' ટોળાંએ ફરી કહેવરાવ્યું.

જમાદાર જયવંતસિંહ એકલો એમને દોરનાર રહ્યો હતો. પોતાની આસપાસ એણે નજર કરી. આખું મકાન મરણ પામેલાઓથી ને ગંરી રહેલાઓથી ભરાઇ ગયું હતું. એની પાસે કેવળ દસબાર જણા ઊભા હતા. જયવંતસિંહે એમના તરફ જોયું, 'આપણી એક જ ફરજ છે ભાઇઓ! મરી ખૂટવાની. આ લડાઈ ન હતી. એ જે કાંઈ હતું તે, આપણે એમાં સમજતા નથી એમ માનો. પણ અત્યારે તો હવે માનવનો ધર્મ શું છે ? આ શબનાં અપમાન કરીને આવી સ્થિતિમાં એમને તજીને જો આપણે ચાલ્યા જઈશું, તો આપણા નામ ઉપર માણસજાતને ધિક્કાર છૂટશે. નિશ્ચય કરો–બોલો, મરેલાંને ખાતર મરવું છે કે બૈરાં છોકરાં માટે જીવવું છે ?'

જવાબમાં ધડાધડ બંદૂકો છૂટવા માંડી. ફરીને ડુંગરાઓ ડોલી ઊઠ્યા. સૌને મરવું હતું. કોઈને જીવીને મરવું ન હતું.

[૩]

બાદશાહ જહાંગીરના દરબારમાં ગયેલા સર ટોમસરૉનું મન તે દિવસે ખાટું ખાટું થઈ ગયું.

શહેનશાહે માગ્યું એટલે એ ના પાડી શક્યો નહિ, પણ પોતાના એક અત્યંત નિકટના પ્રિયમિત્રનું એવું સુંદર આબેહૂબ ચિત્ર ગુમાવીને એને લાગ્યું કે એ જાણે હવે મુફલિસનો પણ મુફલિસ બની ગયો છે. એની આ છબી જેવી અદ્‌ભુત હતી તેવી જ અનન્ય હતી. હવે એ મિત્ર આ દુનિયા ઉપર હતો નહિ. છબી કરનારો ચિતારો પણ હતો નહિ. એની પાસે એ બન્નેની-યાદમાં રહેલી આ એક અણમોલ કૃતિ હતી. શહેનશાહ જહાં-

ગીરે આજે એ માગી લીધી. પોતે આવવાની ના પાડી હતી. પરંતુ શહેનશાહને આવાં અદ્ભુત ચિત્રો સંઘરવાનો ભારે શોખ હતો. એટલે તેણે વારંવાર આગ્રહ કર્યો ગમે તે મૂલ્યે ખરીદવાની ઇચ્છા બતાવી. રાજહઠનો થોમસરોને અનુભવ થયો.

તેનું મન આજે ખાટું થઈ ગયું. પોતાના દેશના મહાનકાર્યને હાનિ પહોંચતી ન હોત તો એ આજે જ ગાંસડાપોટલાં બાંધીને ચાલી નીકળ્યો હોત. એણે કોઇ પાર્થિવ છબી નહોતી ગુમાવી. મિત્ર જ ગુમાવ્યો હતો.

પણ એ વાત એ પોતે તો જાણે ભૂલી જ ગયો હોય તેમ નિયમસર રાજદરબારમાં આવતો જતો રહ્યો. શહેનશાહ પણ એ વાત સંભારતા નથી.

એમ ને એમ થોડા દિવસ વીતી ગયા. એક દિવસ એ હમેશના નિયમ પ્રમાણે રાજદરબારે ગયો, અમીરો દરબારીઓ જમીનદારો ત્યાં બેઠા હતા. જુદા જુદા અનેક વિષયો ઉપરનો હળવી વાર્તાવિનોદવાણીનો સમય હતો.

થોમસરોને આવા વિશ્વાસુ સંમેલનમાં પણ સ્થાન મળી ગયું હતું. બાદશાહની એના ઉપર મીઠી નજર હતી. બન્નેની વચ્ચે એક સમભાવી વસ્તુ રહી હતી, ચિત્રકલા. એટલે તો ખુદ શહેનશાહ પોતે એને મિત્રની જેમ સાચવતો હતો.

કેશુ, લાલ, મુકુંદ, માધુ જગન, મહેશ, ક્ષેમકરણ તારા, હરિવંશ, રામ–મોગલ સમયના કેટકેટલા ચિત્રકારો વિષે. થોમસરો જાણી શક્યો હતો! એ સઘળું આ રાજદરબારી સભાને પ્રતાપે હતું.

વાર્તાવિનોદવાણીનો સમય પૂરો થયો સૌ સૌને સ્થાને ગયા. થોમસરો પોતાને ઉતારે પહોંચ્યો. પણ આજે એનું મન હિંદી ચિત્રકારો વિષે કાંઇક નવો જ પ્રકાશ પામ્યું હતું. સાત સાત વરસની મહેનત કરીને શહેનશાહ અકબરનાં વીરોચિત કાર્યોને એક ઢાલ ઉપર ચિત્રાંકિત કરનાર ચિતારાની વાત એણે સાંભળી ને એ તો ડોલી ગયો!

સાત વરસ–એક ચિત્રની પાછળ! આ ચિત્રની ઉપાસના તો ખરી, પણ એમાં નવા આગામી જુવાન રાષ્ટ્રને એના દેશના ગૌરવનો કેવો અમર સંદેશ! ઉન્નત પંથે હજી આગળ ને આગળ જવાનો માન નિર્દેશ! સંસ્કૃતિના જ્યોતિની, એક પછી એક આવતી પેઢીને જાણે કે હાથસોંપણી!

એ સૂવાની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં હાકલ પડી. શહેનશાહનો જે માણસ એને બોલાવવા આવતો હતો એ અત્યારે આટલો અસુરો એને બોલાવી રહ્યો હતો. બાદશાહે એને યાદ કર્યો હતો.

આશ્ચર્ય પામતો થોમસરો ત્યાં જવા માટે ઊપડયો. ત્યાં પહોંચ્યો તો એક બીજું આશ્ચર્ય એની રાહ જોતું ઊભું હતું. આજે જાણે કે આશ્ચર્યોનો દિવસ હતો!

બાદશાહ જહાંગીરે એની સામે બે ચિત્રો રજૂ કર્યાં. એનાં મૃતમિત્રની બન્ને આબેહૂબ છબીઓ હતી. બન્ને, રંગ, રેખા, તેજછાયા, પ્રતિચ્છાયા તમામેતમામમાં એટલી તો સંપૂર્ણ રીતે એકબીજાને મળતી આવતી હતી કે ન પૂછો વાત.

એટલામાં બાદશાહે કહ્યું: 'તમારું મન તે દિવસે જરાક દુભાયું હતું, ફિરંગી સાહબ! અમે તમારા મિત્રનું ચિત્ર માગ્યું ત્યારે, પણ

અમારે એ તમારું મૂળ ચિત્ર પાછું સોંપવાનું હતું. અમને કાંઈ માહિતી મળતી નથી એટલે તમને બોલાવ્યા છે. અમને ખબર પડતી નથી કે આમાં તમારું મૂળ ચિત્ર કયું છે. અને એની નકલ કઈ છે! એટલે તેમને બોલાવ્યા છે. તમે તમારું મૂળ ચિત્ર ઓળખી કાઢીને લઈ જાઓ!'

પ્રેમસરો તો દિંગ થઈ ગયો. એનું મૂળ ચિત્ર કયું છે ને કઈ એની નકલ છે. એની ગતાગમ પડે તેમ ન હતું. ગમે તેટલું બારીક નિરીક્ષણ એ કરે તો પણ એ પોતે એ કળી શકે તેમ લાગ્યું નહિ! ભારે આશ્ચર્યની વાત હતી, પોતાનું મૂળ ચિત્ર એ પોતે ઓળખી શકતો ન હતો!

'ઉપાસના તે આનું નામ! અંગ્રેજ પોતાના મનમાં ને મનમાં ઘા ખાઈ ગયો હતો. પણ તરત જ એના કાન પાસે પાછળથી અવાજ આવતાં એ ચમકી ઊઠયો.

ચિત્રકાર આવી રહ્યો હતો.

[૪]

જગદીશપુરના જમીનદાર કુંવરસિંહે જ્યારે અઢારસો સત્તાવનમાં અંગ્રેજો સામે રણમેદાનમાં પોતાની એંશી વરસની વયોવૃદ્ધ કાયાને પણ હોમી–એટલો બધો એને આ પરદેશીઓની કાગળભટકણુ અન્યાયી વૃત્તિનો માર વાગી ગયો હતો–ત્યારે તો બિહારના ગામડે ગામડે એક જ પૃચ્છા થઈ રહી: કુંવરસિંહે રણવાટ લીધી? ત્યારે તો હવે વિજય આપણો જ છે.

કુંવરસિંહે વીસહજાર માણસોને છ મહિના ચાલે એટલો દારૂગોળો જગદીશપુરમાં ભર્યો હતો. અંધારઘેરાં ગાઢ જંગલોમાં એની ખોળ કરનારા કૈંક મૃત્યુને ભેટી ગયા હતા. બિહારમાંથી તો અંગ્રેજોનો વાવટો ઊખડી જાશે એવો ભય સાચો લાગતો હતો.

પણ એ વખતે એક અંગ્રેજે અંગ્રેજોનું નાક રાખ્યું. એનું નામ વિન્સેન્ટ આયર.

એનામાં અજબ કુનેહ હતી. એની જ શૂરવીરતા હતી. પણ સૌથી વધુ તો એ કે એનામાં અદ્‌ભુત શ્રદ્ધા હતી. પોતાના દેશ માટે સર્વસ્વ હોમવાની શક્તિ હતી.

અફઘાનિસ્તાનની કાબુલ–કંદહારની ડુંગરમાળાઓ એની એ ઠંડી તાકાતનો પરિચય પામ્યાં હતાં. વિન્સેન્ટ આયરની ત્યાં બનેલી એક વાત હતી.

અફઘાનિસ્તાનની પહેલી લડાઈનો એ સમય. એ વખતે અંગ્રેજોને માથે ભારે વીતી ગઈ. દેશ તો છોડવો પડયો, પણ એના શબ્દનો ભરોંસો કરવા પણ કોઈ અફઘાન અમીર તૈયાર ન હતો. અંગ્રેજોની રમત એમને જ ભારે પડી ગઈ હતી. એમના પગ એમના ગળામાં જ ભરાણા હતા. અફઘાન અમીર મહમ્મદ અકબરખાને માગણી મૂકી હતી: 'ચાર અંગ્રેજ ઓફિસરોને, બૈરાં છોકરાં સોંપે, બાનમાં સોંપતા જાઓ–જવું હોય તો!'

એ વખતે તો આ માગણી સામે બીજો કાંઈ ઉપાય ન હતો. ઓફિસરોને મુકાય પણ બૈરાંછોકરાંને? વાટાઘાટ હજી ચાલી રહી હતી. દાખલો દાખવા સેનાપતિએ એક પછી એક ઓફિસરને આવી માગણી માટે પૂછયું.

એકે જવાબ આપ્યો: 'બાનમાં શું બૈરીને પણ રાખવાની છે એમ? મારી રાઈફલ હજી આબાદ નિશાન લે છે. સાહેબ! હું બૈરીને આંહીં રાખવા કરતાં–મારી ગોળીથી એને પહેલાં

વીધી નહિ નાણું? મેં ઇંગ્લંડનાં રણમેદાનો જોયાં છે!'

જવાબમાં ભારે બહાદુરી હતી. પણ અત્યારે સેનાપતિને એનો ઉપયોગ ન હતો એણે બીજા તરફ દૃષ્ટિ કરી. બીજાએ કહ્યું: "મારા મુંડદા ઉપર જ મારી સ્ત્રીને આંહીં રાખવાનો નિશ્ચય લઇ શકાય હું મુંડદું નથી, હું માણસ છું!"

ત્રીજાનો જવાબ આવ્યો: "સાહેબ! હું પોતે લડાઇમાં મરવા માટે તૈયાર છું. બૈરાં-છોકરાંને બાનમાં રાખવાનું મારાથી નહિ બને!"

એ વખતે, અત્યંત શાંત, મક્કમતાભર્યો, વીર પ્રત્યુત્તર આ વિન્સેટ આયરનો હતો: "જો આવી રીતે આપણા તમામનું કોઈ પણ હિત સધાતું હોય તો સાહેબ! હું મારી પત્ની અને છોકરા સહિત આંહીં બાનમાં રહીશ. રહેવા તૈયાર છું!"

નેપોલિયનના ઇતિહાસકારે માણસમાં રહેલી વીરત્વની ભાવનાના ત્રણ પ્રકાર ગણાવ્યા છે. તેમાંથી વીરત્વનો છેલ્લો ને ઉચ્ચત્તમ પ્રકાર જાતસમર્પણનો છે.

આવા જાતસમર્પણ વીરો વિના કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મહાન બની શકતું નથી. તાત્કાલિક રોટલાના ટુકડાનો લાભ પડાવી લેવાનાં જુદ્ધ તો શેરીનાં કૂતરાં પણ લડી શકે શકે છે! કુતરિયાં જુદ્ધથી કોઈ પ્રજા મહાન બની નથી! જાતસમર્પણી શાંત જુદ્ધ તો નરોત્તમની મૂડી છે!

[૫]

એક વખત એવું બન્યું કે, વીરોનો પણ વીર, દિલ્હીના અઢારસો સત્તાવનના ઘેરામાં કોણ હતો એની ચર્ચા ચાલી. ચર્ચા ચલાવનારાઓ તો સામાન્ય સિપાઈઓ હતા. પંડિતજન કે પ્રાજ્ઞ ન હતા.

એક જણાએ કહ્યું: "આ લડાઈમાં મેજર બ્રાઇન્ડ–એના જેવો કોઈ વીર ન હતો. લડાઈના ઘેરા દરમ્યાન એણે એક પળ પણ આંખ મીંચાવા દીધી નથી. જ્યારે જુઓ ત્યારે જાગતો ને જાગતો. એણે ઊંઘ ઉપર તો જાણે સવારી કરી હતી! ખરી રીતે એને પગથી માથા સુધી 'વિક્ટોરિયા ક્રોસ'થી ભરી દેવો જોઈએ! એની એવી બહાદુરી હતી!'

'વિક્ટોરિયા ક્રોસ' જેને મળવો જોઈએ તે તો મરી ગયો, ફેગન સાહેબ' બીજાએ કહ્યું: 'ખુદા ખેર કરે એને. એના જેવો વરસભ ઝડીમાં દોડનારો આપણે કોઈ જોયો નથી! એ તો કહેતો કે એની માએ કહ્યું છે કે એ અમર છે, માટે એ અમર છે!'

'એ તો ભાઈ! આપણે દેશી રહ્યા ને દેશીમાં કાંઇ નથી એમ માનનારા રહ્યા એટલે શું થાય? બાકી માનઅકરામ જો તમારે સર્વોત્તમ વીરને આપવાં જ હોય તો કોક ને કોક દેશી માણસ પણ મળી રહે. અરે! બીજા કોણ? મેજર સ્કૉટના હાથ નીચે ઘેરા વખતે જેમણે કામ કર્યું એમને સંભારોને! રાતે કામ થાય નહિ ને દિવસે તો બંદૂકોની ગોળીઓનો વરસાદ વરસે. ખબર છે આ 'નેટીવ પાયોનીયરર્સ' કેમ કામ કરતા! એક જણો મરે, પાછળ કામ કરનારની આંખમાંથી એક બે આંસુ ખરે, એ તરત એને એક તરફ છોડી દઈને કામ આગળ વધે! આમાંથી કોઈ બહાદુર નહિ?'

'જુઓ ભાઇ!' તમે સૌ કહી રહ્યા? હવે ખરો બહાદુર કોણ હતો એ હું કહું છું!'

એક સિપાઈ છેવટે બોલ્યોઃ 'તમામેતમામ બહાદુરોમાં ખરો બહાદુર જુમ્મો ભીસ્તી હતો. પ્રાઇન્ડ પણ નહિ ને ફ્રેગન સા'બ પણ નહિ. ચારે તરફથી ગોળિયોનો વરસાદ પડે, તો'તો. માણસો ટપોટપ મરતાં'તાં. એ વખતે જાણે કાંઈ ન હોય તેમ એક જુમ્મો ભીસ્તી પોતાની મસક ભરી ભરીને તરસ્યાને, અપંગને, ઘાયલને, મરતાંને પાણી પાઇ રહ્યો હતો. એને મન કોઈ દોસ્ત નથી, કોઇ દુશ્મન નથી, કોઇ લડનાર નથી, કોઈ મરનાર કે મારનાર નથી. એને મન સૌ તરસ્યા છે. અને એ પાણી પાનારો છે! વરસતી બંદૂકોની ઝડીમાં એ પોતાનું કામ કરી રહ્યો છે! આ એનું નામ બહાદર બંકડો–!'

સૌએ એકીસાથે પોકાર કર્યોઃ 'બહાદરનો બહાદર આ જુમ્મો ભીસ્તી! એ ખરો બહાદર!'

[૬]

ભગવાન તથાગત એ વખતે હજી ગોતમ નામે પ્રસિદ્ધ હતા. હજી બુદ્ધ થયા ન હતા. એમને મૃત્યુનું રહસ્ય જાણવું હતું. ખબર મળી કે મેરૂપર્વતની પાસે એક જ્ઞાનવૃદ્ધ મહાત્મા રહે છે, એમણે મૃત્યુને જીત્યું છે. એ મૃત્યુ વિષેનું રહસ્ય જાણે છે. એ જ્ઞાનપ્રવાસ એમણે ખેડયો.

ચાલતાં ચાલતાં મેરૂપર્વત આવ્યો. પેલાં મહાત્મા પણ મળ્યા. જ્ઞાનગોષ્ઠિ શરૂ થઈ.

'મારે જાણવું છે મહારાજ! મૃત્યુ વિષે તમે શું જાણો છો? મૃત્યુને નિવારાય શી રીતે?'

વૃદ્ધ મહાત્મા પ્રસન્ન દૃષ્ટિથી જોઈ રહ્યા.

'પણ આ જ્ઞાન મેળવવાનો અધિકાર–ગોતમ! તેં એ પ્રાપ્ત કર્યો છે?'

'હા–એ અધિકાર મેં મેળવ્યો છે!'

'કંચનનો મોહ એ તજી શકાયો છે?'

'હા.'

'અને કામિનીનો?'

'એ પણ.'

'એ બન્નેના કરતાં વધારે દુષ્કર એવો તો કીર્તિનો મોહ છે. એનું શું?'

'એ પણ રહ્યો નથી!'

'આ મોહ શી રીતે છૂટયા?'

'એમના વિષે વિચાર કરવાથી. એમનામાં શંકા ઉત્પન્ન થવાથી. એમની અનિશ્ચિતતાની ઝાંખી મળવાથી.'

'ત્યારે તો બરાબર! કંચનનો રાગ ગયો. કામિનીનો ગયો. કીર્તિનો ગયો. પણ જીવન–જીવનનો પોતાનો રાગ? સૌથી વધુ પ્રિય તો જીવન છે. એનો રાગ? એ ગયો? એ જાય તો જ મૃત્યુને નિવારી શકાય. એના વિના નહિ!'

'પણ જીવન શું છે મહારાજ? જીવન કોને જાણવું?'

'જીવન એટલે 'તું પોતે જ.'

'પણ 'હું પોતે' એટલે શું?'

'"તું પોતે" એટલે "તમારી તમારામાં આસક્તિ" એ ન હોય તો તમે પોતે ન હો! તમે પોતે ન હો એટલે જીવન ન હોય. જીવન ન હોય એટલે મૃત્યુ ન હોય. આ જ્ઞાનનું આ રહસ્ય છે.'

'એ લેવા હું તૈયાર છું મહારાજ! હું એ મેળવવા માટે તો આવ્યો છું!'

વૃદ્ધ મહાત્માએ ગૌતમને ત્રણ કાળાં કબૂતર આપ્યાં કહ્યું કે, 'જ્યારે આ ધોળાં થશે ત્યારે એ જ્ઞાનનો અધિકાર મળશે. ત્યાં સુધી રાહ જોવાની આવતી કાલે એમનું શું થયું એ કહેવા આવજો.'

બીજે દિવસે ગૌતમ આવ્યો. દરેક કબૂતરને એક એક ધોળું પીછું હતું.

મહાત્માએ કહ્યું: 'આ પ્રમાણે હમેશાં એક એક પીછું ધોળું થાતું જશે. એ આખાં શુક્લવર્ણી બને પછી, બીજી વાત એ કે, એમનું તું ભોજન કરે તો આ જ્ઞાન મળે!'

ગૌતમે એમને પાંજરામાં સાચવ્યાં, જાળવણી માંડી. કબૂતર તો હમેશાં એક એક પીછું ધોળું કાઢે. એમ ને એમ સાત વર્ષ વહી ગયાં. સાત વર્ષે કબૂતર ત્રણે ધોળાં થઈ ગયાં, અને દેખાવમાં ઘણાં સુંદર બની ગયાં. હવે તો માત્ર એક પીછું કાળું રહ્યું છે. અને એક નવું આશ્ચર્ય પણ થયું છે. અત્યાર સુધી તો એ કબૂતરના જેવું ઘૂઘૂ કરી શકતાં હતાં હવે તો એ સુક્તકંઠે જાણે ગાતાં હોય એમ લાગે છે. કોકિલાના જેવું પંચમસૂરી ગાન!

છેલ્લું કાળું પીછું અદૃશ્ય થાય એની ગૌતમ રાહ જુએ છે!

છેવટે એક છેલ્લું કાળું પીછું હતું તે પણ અદૃશ્ય થઈ ગયું!

અને તે જ દિવસે ગૌતમના મનમાં એક વિચાર આવ્યો: 'હું આ મૃત્યુને હરાવવાનું રહસ્ય જાણવા આવ્યો છું એ સાચું. પણ એમાં આ કબૂતરનો શું વાંક છે? અને વળી એમને ભોજનમાં લેવાં એ ન્યાય ક્યાંનો? આ વસ્તુ જ બરાબર નહિ હોય કે, મૃત્યુનું શું રહસ્ય છે એ જાણવામાં પહેલું આ જ જાણવાનું હોય કે, જેમ તમે જીવનને ગણો છો તેમ જ મૃત્યુને ગણતાં શીખો. એ બન્નેનો ભેદ તો જ ટળે. આમ નહિ હોય?'

અને એણે તરત પીંજરાનું બારણું ઉઘાડી નાખ્યું. ત્રણે પંખીને મુક્ત કરી દીધાં. ઉડાડી મૂક્યાં. પછી તે મહાત્મા પાસે ગયો. પોતાને જે વિચાર આવ્યો હતો તે કહ્યો.

'બસ ત્યારે ગૌતમ! એ જ સાચું રહસ્ય છે. જેમ જીવન છે તેમ જ મૃત્યુ છે. જીવનનું મૃત્યુ એમ તમે માનો છો ત્યાં સુધી મૃત્યુ છે, પણ જીવન છે તેમ મૃત્યુ છે એમ જ્યારે જાણો છો, ત્યારે તમે મૃત્યુને નિવારી શકો છો, કારણ કે પછી મૃત્યુ રહેતું નથી. એ રહે છે જ આપણા મનમાં.'

※

ફુગાવાનો ફુગ્ગો

૧૯૪૭ના ફેબ્રુઆરીની અધવચ્ચે હિંદુસ્તાનમાં કુલ ૧૨ અબજ ૫૭ કરોડ રૂપિયાની નોટો ચલણમાં હતી. ૧૯૪૦થી આજ સુધીમાં દર વરસે આગલા વરસની સરખામણીમાં નોટોની કિંમતમાં આટલા ટકાનો વધારો થતો આવ્યો છે—

૧૯૪૦–૨૧.૩%; ૧૯૪૧–૧૪.૫%; ૧૯૪૨–૭૧.૩%; ૧૯૪૩–૬૦.૬%; ૧૯૪૪–૨૯%; ૧૯૪૫–૨૧.૬%; ૧૯૪૬–૮.૩%.

પ્રતીક

અનુવાદક : ભૂપેન્દ્ર ઉપાધ્યાય

સ્થાન ખૂબ રમણીય હતું. રાજમાર્ગની બત્તીઓ નગરને બીજના ચન્દ્રની શોભા અર્પતી હતી. નદીના સુન્દર કિનારા ઉપર ઉલ્લાસમગ્ન નગરજનો સંધ્યાકાળે ફરવા આવતા. કેટલાયે રસિકો નદીમાં સ્નાનની મઝા માણતા ને એમની લીલા કાંઠે ઊભેલા લોકો નિહાળતા. પાસેના બગીચામાં રંગબેરંગી વસ્ત્રો ધારણ કરેલી સ્ત્રીઓ ઉદ્યાનના પુષ્પથી શોભતી હતી. બાળકો તોફાનમસ્તી કરતા, સ્ત્રીઓ સાહેલીઓ સાથે ગોષ્ઠિઓ ચલાવતી, યુવાનો ટોળટપ્પાં ઉડાવતા ને વૃદ્ધો એકસ્થાને બેસી શાન્ત ચર્ચાઓ કરતા. તો વળી, આ ભીડ અને કોલાહલથી ભાગી દૂર દૂર બેસી કેટલાક નિરવતાનો આનંદ માણતા. આ સોહામણા વાતાવરણમાં મધુરતા અને વિવિધતા હતી.

અહીં એક પ્રખ્યાત યુવાન ચિત્રકાર પૈડાવાળી ખુરસી પાસે ચાલતો હતો. એ ખુરસી પર એની અપંગ પત્ની બેઠી હતી. અસહાયતાની લાગણી એને કારુણ્યમયી બનાવી દેતી. એક નોકર ખુરસીને ધીરે ધીરે ધકેલતો. એ અપંગ સ્ત્રી આજુબાજુ પથરાઈ રહેલા આનંદ, ઉલ્લાસ, રંગીન આકાશ ને પ્રફુલ્લિત સૂર્યપ્રકાશ તરફ વિષાદભરી નજરે જોયા કરતી.

બન્ને એકબીજા સામે ન તો જોતા હતા, ન તો વાત કરતા હતા. "બસ, અહીં થોભીએ" થોડી વાર પછી સ્ત્રીએ કહ્યું.

અને તેઓ અટક્યા. ખુરસી સાથે જોડેલું નાનું ટેબલ નોકરે છૂટું કરી ચિત્રકારને આપ્યું ને તેના ઉપર તે બેઠો. નોકર દૂર ગયો.

હાલ્યાચાલ્યા વિના મૌનપૂર્વક બેસી રહેલા આ યુગલ તરફ કરુણાપૂર્વક દૃષ્ટિ ફેંકીને લોકો ત્યાંથી પસાર થતા હતા. એ બેનો પ્રેમસંબંધ નગરની જાણીતી દંતકથા હતી : મુકુલ કલાર્થી શ્યામાને પરણ્યો હતો, એ અપંગ હતી તો પણ; એના પ્રેમથી આકર્ષાઈને.

થોડેક દૂર રેતી ઉપર વાતચીત કરતા બે યુવાનો બેઠા હતા.

'ના. એ સાચું નથી. મુકુલને હું સારી રીતે ઓળખું છું; એ મારો મિત્ર છે.'

'તો પછી, એ એને શા માટે પરણ્યો ? લગ્ન વખતે પણ એ આવી જ અપંગ હતી, નહિ ?'

'હા. એ અપંગ હતી તો પણ એ એને પરણ્યો...ઠીક છે, પરણ્યો. માણસ પરણે છે તેમ... પણ એ જરા મૂરખ હતો.'

'પણ, બીજું કાંઈ કારણ તો હોવું જોઈએ ને ?'

'દોસ્ત, બીજું શું કારણ ? બીજું કશું જ કારણ નથી. માણસ મૂર્ખ છે, કારણ કે એ મૂર્ખ હોય છે. ને, તું જાણે છે ? ચિત્રકારો કે કલાકારો વિચિત્ર લગ્નો કરવામાં શૂરા હોય છે ! તેઓ હંમેશા કોઈ 'પ્રતીક'ને પરણી જાય છે કે જે કોઈની નહિ ને કોઈની પ્રિયતમા, રખાત ઇત્યાદિ હોય છે; કહોને કે ભંગાર માલ જેવી. પણ એમ તેઓ શા માટે કરે છે ? કોઈ જાણતું નથી. 'પ્રતીક' નામે ઓળખાતા એ પ્રાણીનો સતત સહચાર એમને માટે એ જ જાતની સ્ત્રીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા ઊભી કરી દે છે. એમને નમૂના તરીકે બેસાડે છે ને પછી પત્ની તરીકે પરણી જાય છે. આ માટે તો તારે 'આર્ટીસ્ટસ વાઇવ્સ' વાંચવું જોઈએ. પુસ્તકોમાં એ રત્ન જેવું છે. ખૂબ સાચું છતાં ખૂબ જ ક્રૂર !

'આ લોકોની બાબતમાં અતિ કરુણ છતાં અસાધારણ એવો એક બનાવ બન્યો હતો. કહોને કે શ્યામાએ સુખદ અન્તવાળું એક નાટક જ ભજવ્યું છે ! એ મુકુલના પ્રેમમાં હતી કે એનો પ્રેમ સાચો હતો એવા પ્રશ્નોના ચોક્કસ જવાબ, આ પ્રકારના કિસ્સાઓમાં કોઈ પણ આપી શકે એમ નથી હોતું. સ્ત્રીના કોઈ પણ કાર્યમાં નિષ્ઠા અને ક્રૂરતાના કેટકેટલા અંશો રહેલા છે એ કોઈ પણ સમજી શકવા સમર્થ નથી. વખત આવે છે ત્યારે એમનામાં પૂરેપૂરી નિષ્ઠા હોય છે પણ એમની લાગણીઓ તો સદાએ બદલાતી રહે છે. સ્ત્રીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ ભાવપ્રચૂર, સદોષ, વફાદાર, વીર કે અધમ હોય છે. વિવિધ લાગણીઓના ઊછળતા તરંગો ઉપર તેઓ આમથી તેમ ઝોલા ખાયે છે, ને

એ વાતની એમને મુદ્દલે ખબર નથી હોતી. મરજીથી કે નામરજીથી વિચાર વગર તેઓ ઘણું ખરું જૂઠું બોલે છે. ને આવા અંશો હોવા છતાં, ભાવના અને ઊર્મિની પૂર્ણ પ્રામાણિકતા તેમનામાં જ રહેલી છે ને તેને પોતાના નિર્ણયો દ્વારા પ્રગટ કરે છે. એ નિર્ણયો આવેશયુક્ત, અણધાર્યા, અગ્રાહ્ય ને વિચારહીન હોય છે. આપણા તર્ક, કાળજી અને બધી જ ગણતરી ત્યાં આગળ ઊંધી વળી જાય છે! એમના અણધાર્યા ને ઓચિંતા નિર્ણયો આપણે પુરુષોને માટે તો સદાએ અણઉકલ્યા કોયડાઓ જ રહે છે. આપણે મનમાં પૂછીએ છીએ: 'શું આ સ્ત્રીઓ પ્રામાણિક હશે કે પછી નાટક ભજવી રહેલ છે?'

પણ, દોસ્ત! આ પ્રામાણિકતા અને અપ્રામાણિકતા બન્ને તેમનામાં એકીસાથે ને એક જ વખતે હોઈ શકે છે. તેમનો સ્વભાવ છે કે બન્નેનો અતિરેક થાય ત્યાં સુધી તેમને જાળવવા. છતાં, નથી તેઓ પ્રામાણિક કે નથી અપ્રામાણિક.

સારામાં સારી સ્ત્રીઓ પણ પોતાનો હેતુ પાર પાડવા કેવી કેવી રીતોનો ઉપયોગ કરે છે એનો વિચાર કરવા જેવો છે. એમની રીતો ગૂંચવણભરેલી છતાં તદ્દન સાદી હોય છે. એટલી ગૂંચવણભરેલી હોય છે કે આગળથી આપણે એનો પાર પામી શકતા નથી ને એટલી સાદી હોય છે કે એના સકંજામાં સપડાઈ ગયા પછી આપણે વિચારીએ છીએ; 'ઓહ! કેવી સહેલી ને સાદી રીતે એણે મને મૂર્ખ બનાવ્યો!'

અને જ્યારે પરણવા માગે છે ત્યારે એમની આ રીતનો તેઓ ખાસ ઉપયોગ કરે છે.

એ છોકરી 'પ્રતીક' હતી. એની આગળ એ બેસતી ને એના ચિત્રો માટે નારીરૂપો આપતી સુંદર હતી. ચપળ હતી. સૌ એને રૂપસુંદરી કહેતા. એક ને એક સુન્દર સ્ત્રીને વારંવાર જોવાથી પુરુષ તેના પ્રેમમાં પડે છે તેમ મુકુલ એના પ્રેમમાં પડ્યો. એ માનતો કે શ્યામાને એ ખરેખર ચાહે છે. આ એક ખરેખર અલૌકિક ઘટના કહેવાય કે પુરુષને એકાદ સ્ત્રી મળે છે ને પછી એને સો ટચની ખાતરી થઈ જાય છે કે જીવનભર એ એના વિના નહિ જીવી શકે. એને ખ્યાલ હોય છે કે પહેલાં પણ એને એવી જ લાગણી થયેલી એને પૂરો અનુભવ હોય છે કે આવી લાગણી તૃપ્ત થતાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. એ એમ પણ માને છે કે આખું યે જીવન એક બીજા માનવી સાથે વિતાવવા માટે જડ પ્રાણીઓમાં નજરે પડતી ક્ષણિક વાસનાની જરૂર નથી, પણ આત્માના સખ્યની જરૂર છે; સ્વભાવ રુચિ અને લાગણીની સંવાદિતાની જરૂર છે. ઇંદ્રિયોના ઘેનમાંથી જન્મતું આકર્ષણ અને આત્માના ઊંડાણમાં અનુભવાતું, બન્નેના અદ્વૈતનું આકર્ષણ—એ બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સમજવાની એનામાં તાકાત હોવી જોઈએ.

ગમે તેમ, મુકુલના મનમાં પૂરેપૂરી ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે એ શ્યામાને ચાહે છે, અનંતકાળ સુધી એને જ વફાદાર રહેવાના એ સેંકડોવાર સોગન લઈ ચૂક્યો હતો. ને કદી બીજી કોઈ સ્ત્રીની સામું જોતો પણ નહિ.

ને એ પણ ખરેખર ગજબની આકર્ષક હતી. લાખોમાં એક મળી આવે એવી ચપળ, મધુર, સૌન્દર્યવાન મુગ્ધા. તરેહતરેહની ગાંડીઘેલી અનેક વાતો કરતી ને કહેવાની રીતથી વાતને અત્યંત રસિક બનાવી દેતી. મનોહર સૌન્દર્યથી ભરેલો એનો ચહેરો કદી પણ એનું નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય ગુમાવતો નહિ, જાણે કે ચિત્રકારની નકલ માટે સદાએ તૈયાર! એની પ્રત્યેક ક્રિયામાંથી સૌન્દર્ય ટપકતું. જ્યારે એ હાથ ઊંચો કરતી, બસમાં ચઢવા માટે વાંકી વળતી કે મિત્રો સાથે હાથ મિલાવતી ત્યારે એની ગતિ અને ક્રિયા સમયસરના ને યોગ્ય જ હોવાનાં. કોઈના પણ મનને હરી લેવાનું એનામાં અનુપમ સામર્થ્ય હતું.

લાંબા વખત સુધી શ્યામાને કદી સમજાયું નહિ કે એ પણ બીજા બધા 'પ્રતીકો' જેવી જ છે.

ઉનાળાના દિવસોમાં હવાખાવાના એક સ્થળમાં બંગલો ભાડે લઈને એ લોકો રહેતા હતા.

મારા એ મિત્રોના સંબંધમાં જ્યારે આરંભકાળના ઘર્ષણે સ્થાન લેવા માંડ્યું હતું તે સંધ્યાકાળે હું તેમની સાથે જ હતો.

એ એક અત્યંત સુશોભિત રાત્રી હતી. અમે નદી કિનારે ટહેલવા જવાનું પસંદ કર્યું. મંદ મંદ વહી જતાં નદીનાં પાણી ઉપર જ્યોત્સનાનો પ્રકાશ ઝનઝનતો હતો. આવી પૂર્ણ રાત્રીના સંપર્કથી માણસના ચિત્તમાં ન સમજાય એવો જે આનંદ ઊછળી રહ્યો હોય છે તેવા આનંદમાં ભાન ભૂલેલા અમે ઉલ્લાસપૂર્વક ટહેલી રહ્યા હતા. આવા માદક વાતાવરણની અંદર કલ્પનાની કોઈ અજબ દુનિયા આપણે ઊભી કરીએ છીએ, ચિત્રવિચિત્ર ભાવનાઓ માણીએ છીએ ને એમાંથી ઊપસેલા પાત્રોની સંગે વિહાર કરવાની કોઈ ઓર લિજ્જત અનુભવીએ છીએ. ચાંદનીનો શીતળ પ્રકાશ શરીરને વીંધીને આત્માને ઉજ્જવલ બનાવતો હતો. શાન્ત ચિત્તે મૌનની તાજગી અનુભવતા અમે ધીરે ધીરે નદીનાં પાણીની સમીપ કાંઠા ઉપર ચાલતા હતા. એકાએક શ્યામા જોરથી બોલી ઊઠીઃ

'ઓહ! પેલી મોટી માછલી કેવી કૂદી? તમે જોઈ?'

'હા. જોઈ.'

શ્યામાનો મિજાજ ગયોઃ

'ના. તમે જોઈ જ નથી. તમારી પીઠ ફરેલી હતી.'

મુકુલ હસ્યોઃ

'ખરી વાત છે. આવી સુન્દર રાત્રીએ મને બીજા કશાનો જ વિચાર નથી આવતો.'

થોડી વાર સુધી એ કાંઈ બોલી નહિ, પછી વાત કરવાની વૃત્તિ થઈ આવી એટલે પૂછ્યુંઃ

'કાલે તમે મુંબઈ જવાના છો?'

'કાંઈ ખબર નથી.'

આ જવાબથી એ અકળાઈ ઊઠીઃ

'ફરવા જવું ને મુદ્દલે વાત ન કરવી એમાં જ ખરી મઝા છે એમ તમે માનતા હશો, નહિ? ડાહ્યા માણસો હંમેશાં વાત કરે જ છે.'

મુકુલે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પછી થોડી વારે શ્યામાએ ફીલ્મી ફક્કડ ફુરામણથી મુકુલને બિલકુલ નહિ ગમતા ગીતનો રાગડો તાણવા માંડ્યો. અમને અમારી સુરુચિનું અને મહત્તાનું અપમાન થતું હોય એમ લાગ્યુંઃ

મુકુલે ફરમાવ્યું,

'બંધ કર.'

સામો ગુસ્સો કરી એણે પૂછ્યું,

'શા માટે બંધ કરું?'

'તું અમારી રળિયામણી રાત્રી બગાડી રહી છે.'

ને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જે અનિવાર્ય હતું તે બન્યું. કુત્સિત અને મૂર્ખાઈ ભરેલાં સામસામા આરોપો ને સવાલ જવાબો, ભૂતકાળના પ્રસંગોની યાદ, એકબીજાના અવગુણોનું પ્રદર્શન, અંતે અશ્રુઓ ને પછી ગૃહગમન. રાત્રીના સૌન્દર્યમાં ભાનભૂલેલા ને બેહૂદા આરોપોના તોફાનથી પરાજિત બનેલા મુકુલે ઝડપભેર ચાલી જતી શ્યામાને રોકી નહિ.

આ જાતના સંબંધો માણસની આસપાસ ન તોડી શકાય એવી અદૃશ્ય દીવાલો રચે છે, એ દીવાલોની અંદર સપડાયેલો ભગ્ન મુકુલ અનેક જાતનું મંથન અનુભવી રહ્યો હતો ને એને ટાળવાના પુરુષાર્થ કરતો હતો. શ્યામા પોતાની ભાવવિષયક સત્તા દ્વારા એના ઉપર કાબૂ જમાવી જીવનને નિરાશાજનક બનાવી રહી હતી. સવારથી સાંજ સુધી બન્ને લડતા, ઝઘડતા ને દુઃખી બનતા.

છેવટે આ બધાનો અંત આણવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે મુકુલ ચિત્રકાર તરીકે પ્રખ્યાત ન હતો. એણે એના ચિત્રનો સઘળો સરંજામ વેચી દીધો, દેવું કર્યું ને પચીસ હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા. ટેબલ ઉપર વિદાય-પત્ર સાથે પૈસા મૂકી એ ચાલી નીકળ્યો.

મારા ઘરમાં આવીને એણે આશ્રય લીધો.

તે જ દિવસે સાંજે અમારા ઘરનું બારણું ખખડ્યું. મેં બારણું ઉઘાડ્યું. મને બાજુએ હડસેલી એક સ્ત્રી એકદમ માળ ઉપર ધસી ગઈ. એ શ્યામા હતી.

તરત જ રુવાબભેર બધી નોટો મુકુલના પગ આગળ ફેંકી, ધિક્કારપૂર્વક એ બોલી.

'આ લો, તમારા પૈસા. મારે નથી જોઈતા.'

એ ધ્રૂજતી હતી. ખૂબ નિસ્તેજ બની ગઈ હતી. એ શું કરી બેસે એ કલ્પવું મુશ્કેલ હતું. મુકુલ પણ ફિક્કો ને ફિક્કો પડતો જતો હતો. એનો ઉશ્કેરાટ અને ગુસ્સો એવા તો વધી ગયા કે મને ભારે ચિંતા થવા માંડી. એવા જ ક્રોધથી એણે પૂછ્યું.

'તું શું કહેવા માગે છે ?'

'હું કાંઈ વેશ્યા નથી. તમને મારી જરૂર હતી ને તમારી ઇચ્છા પાર પડી. મેં તમારી પાસે કશાની માગણી કરી નથી. તમે મને આમ તરછોડી દઈને નહિ જઈ શકો, સમજ્યા ?'

મુકુલે પગ પછાડયા,

'હવે, બહુ થઈ ગયું. તું એમ સમજતી હશે...' મારે મુકુલને પકડી લેવો પડ્યો 'ભાઈ શાન્ત બન, બધું મારા ઉપર છોડી દે.' મેં કહ્યું.

હું શ્યામાની પાસે ગયો. ધીરે ધીરે માનપૂર્વક એને સમજાવવા માંડી. આવી બાબતોમાં જે કાંઈ દલીલ થઈ શકે તે બધી જ કરી. હાલ્યાચાલ્યા વિના શાન્ત ચિત્તે, એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના એ મને સાંભળી રહી. છેવટે બધી જ દલીલો ખૂટી ગઈ અને વસ્તુના સુખદ અંતની આશા ગુમાવી એટલે મેં છેલ્લો પાસો અજમાવ્યોઃ

'બ્હેન, એ તને ખરેખર ચાહે છે, પણ એના માબાપ ઇચ્છે છે કે એણે હવે તુરતમાં પરણી જવું જોઈએ. કેમ, તમે સમજ્યાં ને ?'

એ તાકી રહી,

'એમ ! એવું છે ત્યારે...' ને પછી મુકુલ પાસે જઈને કહ્યું, 'ત્યારે તમારે...તમારે પરણવું છે ?'

મુકુલે કઠોર બનીને કહ્યુંઃ

'હા.'

એ એક કદમ આગળ વધી.

'તમે પરણશો તો હું નહિ જીવી શકું. હું મરી જઈશ.'

એનો ક્રોધ સમ્યો ન હતો. તિરસ્કારમાં ખભા હલાવી તેણે કહ્યું:

'બહુ સારું. મરી જા ને !'

'શું કહ્યું ! કહો...તમે ફરી કહો...'

એ ફરી બોલ્યોઃ

'મરવું હોય તો મરને'

ફિક્કી પડી ગઈ હતી તો પણ એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યું:

'તમે એમ નહિ માનતા કે હું અમથી જ બોલી રહી છું. હમણાં આ બારીમાંથી કૂદી પડીશ.'

એ હસ્યો, બારી પાસે ગયો, બારી ઉઘાડી અને જાણે કોઈ મહેમાનને માર્ગ બતાવતો હોય તેમ નીચા નમીને કહ્યું.

'આમ થઈને, આ બાજુએથી.'

ક્ષણ સુધી એની સામે એ તાકી રહી. આંખમાં તોફાન ભર્યું હતું. ને પછી જાણે પૈનરની વાડ કૂદી જતી હોય એમ અમને બન્નેને પસારી કરી જઈ બારીમાંથી બહાર કૂદી પડી. અમારી દૃષ્ટિમાંથી અલોપ થઈ ગઈ.

ઉઘાડી બારીમાંથી એના શરીરને પડતું જોઈ રહેવાના પ્રસંગે મારા ઉપર પાડેલી અસર હું કદી પણ ભૂલી શકું એમ નથી. એ નાનકડી બારી ગગનના જેવી અગાધ અને અંતરિક્ષના જેવી શૂન્ય લાગતી હતી. હું આપોઆપ પાછળ ખસી ગયો, રખેને, હું પણ બારીમાંથી ગબડી પડું !

મુકુલ હાલ્યાચાલ્યા વિના પરિશ્રમમાં ઊભો હતો.

બિચારી શ્યામાના બન્ને પગ ભાંગી ગયા હતા. કદી પણ ચાલી શકે એમ રહ્યું ન હતું. એનો પ્રિયતમ આત્મનિવેદના અગ્નિમાં સળગી રહ્યો. શ્યામાની આ કરુણતાનું કારણ એ પોતે જ છે એમ એની લાગણીની તીવ્રતાએ સમજાવ્યું એટલે મુકુલ એને પોતાને ત્યાં તેડી ગયો ને પછી એને પરણી ગયો.

'દોસ્ત ! વાત આમ બની છે.'

અંધારું થવું જતું હતું ! લોકો પાછા ફરી રહ્યા હતા. શ્યામાને ઠંડી લાગી ને પાછા ફરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. નોકરે ગાડી ઘર તરફ ધકેલવા માંડી. યુવાન પ્રખ્યાત ચિત્રકાર મુકુલ કલાથી' એની અપંગ પત્નીની પૈડા-ખુરસીની સાથે સાથે ચાલી રહ્યો હતો. કેટલાય વખત થયા બન્ને આદમીજની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા ન હતા.*

* મોં પાસાની એક વાર્તા પરથી.

✻

એ એક અત્યંત સુશોભિત રાત્રી હતી. અમે નદી કિનારે ટહેલવા જવાનું પસંદ કર્યું. મંદ મંદ વહી જતાં નદીનાં પાણી ઉપર જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ થનગનતો હતો. આવી પૂર્ણ રાત્રીના સંપર્કથી માણસના ચિત્તમાં ન સમજાય એવો જે આનંદ ઊછળી રહ્યો હોય છે તેવા આનંદમાં ભાન ભૂલેલા અમે ઉલ્લાસપૂર્વક ટહેલી રહ્યા હતા. આવા માદક વાતાવરણની અંદર કલ્પનાની કોઈ અજબ દુનિયા આપણે ઊભી કરીએ છીએ, ચિત્રવિચિત્ર ભાવનાઓ માણીએ છીએ ને એમાંથી ઊપસેલા પાત્રોની સંગે વિહાર કરવાની કોઈ ઓર લિજ્જત અનુભવીએ છીએ. ચાંદનીનો શીતળ પ્રકાશ શરીરને વીંધીને આત્માને ઉજ્જવલ બનાવતો હતો. શાન્ત ચિત્તે મૌનની તાજગી અનુભવતા અમે ધીરે ધીરે નદીનાં પાણીની સમીપ કાંઠા ઉપર ચાલતા હતા. એકાએક શ્યામા જોશથી બોલી ઊઠી:

'ઓહ! પેલી મોટી માછલી કેવી કૂદી! તમે જોઈ?'

'હા. જોઈ.'

શ્યામાનો મિજાજ ગયો:

'ના. તમે જોઈ જ નથી. તમારી પીઠ ફરેલી હતી.'

મુકુલ હસ્યો:

'ખરી વાત છે. આવી સુન્દર રાત્રીએ મને બીજા કશાનો જ વિચાર નથી આવતો.'

થોડી વાર સુધી એ કાંઈ બોલી નહિ, પછી વાત કરવાની વૃત્તિ થઈ આવી એટલે પૂછ્યું:

'કાલે તમે મુંબઈ જવાના છો?'

'કાંઈ ખબર નથી.'

આ જવાબથી એ અકળાઈ ઊઠી:

'ફરવા જવું ને મુદ્દલે વાત ન કરવી એમાં જ ખરી મઝા છે એમ તમે માનતા હશો, નહિ? ડાહ્યા માણસો હંમેશાં વાત કરે જ છે.'

મુકુલે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. પછી થોડી વારે શ્યામાએ બીલકુલ કુરાગથી મુકુલને બિલકુલ નહિ ગમતા ગીતનો રાગડો તાણવા માંડ્યો. અમને અમારી બુદ્ધિનું અને મહત્તાનું અપમાન થતું હોય એમ લાગ્યું.

મુકુલે ફરમાવ્યું,

'બંધ કર.'

સામો ગુસ્સો કરી એણે પૂછ્યું,

'શા માટે બંધ કરું?'

'તું અમારી રળિયામણી રાત્રી બગાડી રહી છે.'

ને પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જે અનિવાર્ય હતું તે બન્યું. કુત્સિત અને મૂર્ખાઈ ભરેલું! સામસામા આરોપો ને સવાલ જવાબો, ભૂતકાળના પ્રસંગોની યાદ, એકબીજાના અવગુણોનું પ્રદર્શન, અંતે અશ્રુઓ ને પછી ગૃહગમન. રાત્રીના સૌન્દર્યમાં ભાનભૂલેલા ને બેહૂદા આરોપોના તોફાનથી પરાજિત બનેલા મુકુલે ઝડપભેર ચાલી જતી શ્યામાને રોકી નહિ.

આ જાતના સંબંધો માણસની આસપાસ ન તોડી શકાય એવી અદૃશ્ય દીવાલો રચે છે, એ દીવાલોની અંદર સપડાયેલો ભગ્ન મુકુલ અનેક જાતનું મંથન અનુભવી રહ્યો હતો ને એને ટાળવાના પુરુષાર્થ કરતો હતો. શ્યામા પોતાની ભાવવિષયક સત્તા દ્વારા એના ઉપર કાબૂ જમાવી જીવનને વિષાદમય બનાવી રહી હતી. સવારથી સાંજ સુધી બન્ને લડતા, ઝઘડતા ને દુઃખી બનતા.

છેવટે આ બધાનો અંત આણવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે મુકુલ ચિત્રકાર તરીકે પ્રખ્યાત ન હતો. એણે એના ચિત્રનો સઘળો સરંજામ વેચી દીધો, દેવું કર્યું ને પચીસ હજાર રૂપિયા ભેગા કર્યા. ટેબલ ઉપર વિદાય-પત્ર સાથે પૈસા મૂકી એ ચાલી નીકળ્યો.

મારા ઘરમાં આવીને એણે આશ્રય લીધો.

તે જ દિવસે સાંજે અમારા ઘરનું બારણું ખખડ્યું. મેં બારણું ઉઘાડ્યું. મને બાજુએ હડસેલી એક સ્ત્રી એકદમ માળ ઉપર ધસી ગઈ. એ શ્યામા હતી.

તરત જ રુવાબભેર બધી નોટો મુકુલના પગ આગળ ફેંકી, ધિક્કારપૂર્વક એ બોલી.

'આ લો, તમારા પૈસા. મારે નથી જોઈતા.'

એ ધ્રૂજતી હતી. ખૂબ નિસ્તેજ બની ગઈ હતી. એ શું કરી બેસે એ કલ્પવું મુશ્કેલ હતું. મુકુલ પણ ફિક્કો ને ફિક્કો પડતો જતો હતો. એનો ઉશ્કેરાટ અને ગુસ્સો એવા તો વધી ગયા કે મને ભારે ચિંતા થવા માંડી. એવા જ ક્રોધથી એણે પૂછ્યું.

'તું શું કરવા માગે છે?'

'હું કાંઈ વેશ્યા નથી. તમને મારી જરૂર હતી ને તમારી ઇચ્છા પાર પડી. મેં તમારી પાસે કશાની માગણી કરી નથી. તમે મને આમ તરછોડી દઈને નહિ જઈ શકો, સમજ્યા?'

મુકુલે પગ પછાડ્યા,

'હવે, બહુ થઈ ગયું. તું એમ સમજતી હશે...' મારે મુકુલને પકડી લેવો પડ્યો 'ભાઈ શાન્ત બન, બધું મારા ઉપર છોડી દે.' મેં કહ્યું.

હું શ્યામાની પાસે ગયો. ધીરે ધીરે માનપૂર્વક એને સમજાવવા માંડી. આવી બાબતોમાં જે કાંઇ દલીલ થઈ શકે તે બધી જ કરી. હાલ્યાચાલ્યા વિના શાન્ત ચિત્તે, એક પણ અક્ષર બોલ્યા વિના એ મને સાંભળી રહી. છેવટે બધી જ દલીલો ખૂટી ગઇ અને વસ્તુના સુખદ અંતની આશા ગુમાવી એટલે મેં છેલ્લો પાસો અજમાવ્યોઃ

'બ્હેન, એ તને ખરેખર ચાહે છે, પણ એના માબાપ ઇચ્છે છે કે એણે હવે તુરતમાં પરણી જવું જોઇએ. કેમ, તમે સમજ્યા ને?'

એ તાકી રહી,

'એમ! એવું છે ત્યારે...' ને પછી મુકુલ પાસે જઇને કહ્યું, 'ત્યારે તમારે...તમારે પરણવું છે!'

મુકુલે કઠોર બનીને કહ્યુંઃ

'હા.'

એ એક ડગલું આગળ વધી.

'તમે પરણશો તો હું નહિ જીવી શકું. હું મરી જઈશ.'

એનો ક્રોધ સમ્યો ન હતો. તિરસ્કારમાં ખભા હલાવી તેણે કહ્યુંઃ

'બહુ સારુ. મરી જા ને!'

'શું કહ્યું! કહો...તમે ફરી કહો...'

એ ફરી બોલ્યોઃ

'મરવું હોય તો મરને'

ફિક્કી પડી ગઈ હતી તો પણ એણે બોલવાનું ચાલુ રાખ્યુંઃ

'તમે એમ નહિ માનતા કે હું અમથી જ બોલી રહી છું. હમણાં આ બારીમાંથી કૂદી પડીશ.'

એ હસ્યો, બારી પાસે ગયો, બારી ઉઘાડી અને જાણે કોઇ મહેમાનને માર્ગ બતાવતો હોય તેમ નીચા નમીને કહ્યું.

'આમ થઇને, આ બાજુએથી.'

ક્ષણ સુધી એની સામે એ તાકી રહી. આંખમાં તોફાન ભર્યું હતું. ને પછી જાણે ખેતરની વા કૂદી જતી હોય એમ અમને બન્નેને પસાર કરી જઈ બારીમાંથી બહાર કૂદી પડી. અમારી દૃષ્ટિમાંથી અલોપ થઈ ગઈ.

ઉઘાડી બારીમાંથી એના શરીરને પડતું જોઈ રહેવાના પ્રસંગે મારા ઉપર પાડેલી અસર હું કદી પણ ભૂલી શકું એમ નથી. એ નાનકડી બારી ગગનના જેવી અગાધ અને અંતરિક્ષના જેવી શૂન્ય લાગતી હતી. હું આપોઆપ પાછળ ખસી ગયો, રખેને, હું પણ બારીમાંથી ગબડી પડું।

મુકુલ હાલ્યાચાલ્યા વિના પરિશ્રમમાં ઊભો હતો.

બિચારી શ્યામાના બન્ને પગ ભાંગી ગયા હતા. કદી પણ ચાલી શકે એમ રહ્યું ન હતું. એનો પ્રિયતમ આત્મનિર્વેદના અગ્નિમાં સળગી રહ્યો. શ્યામાની આ કરુણતાનું કારણ એ પોતે જ છે એમ એની લાગણીની તીવ્રતાએ સમજાવ્યું એટલે મુકુલ એને પોતાને ત્યાં તેડી ગયો ને પછી એને પરણી ગયો.

'દોસ્ત! વાત આમ બની છે.'

અંધારું થતું જતું હતું! લોકો પાછા ફરી રહ્યા હતા. શ્યામાને ઠંડી લાગી ને પાછા ફરવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. નોકરે ગાડી ઘર તરફ ધકેલવા માંડી. યુવાન પ્રખ્યાત ચિત્રકાર મુકુલ કલાધી' એની અપંગ પત્નીની પૈડા-ખુરસીની સાથે સાથે ચાલી રહ્યો હતો. કેટલાય વખત થયા બન્ને એકબીજાની સાથે એક શબ્દ પણ બોલ્યા ન હતા.*

* મોં પાસાની એક વાર્તા પરથી.

※

શ્રી. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા, બી. એ. એમના સંગ્રહમાંથી. પુસ્તકાકારે થોડા વખતમાં પ્રગટ થશે.

કૌશિકરામ વિ. મહેતા બી. એ.

✻ પ્રાચીન કલાધર

ડૉકટર-મારો ધધો સહુથી જૂનો છે. સાબિતીમાં જુઓ બાઈબલ, તેમાં કહ્યું છે કે પ્રભુએ આદમની પાંસળીમાંથી તેની પત્ની ઈવને કાઢી. આ કામ ડૉકટરનું જ હોઈ શકે.

વિશ્વકર્મા-બાઈબલનો ટેકો અમારા ધંધાને જ છે. તેમાં કહ્યું છે કે અવ્યવસ્થામાંથી પ્રભુએ વ્યવસ્થાની રચના કરી, અને રચના કરવાનું કામ અમારું છે.

રાજદ્વારી-બાઈબલનો ટેકો નથી તમને ડૉકટર સાહેબ! કે નથી તમને વિશ્વકર્મા મહાશય! એ ટેકો છે અમને એકલાને. અવ્યવસ્થામાંથી વ્યવસ્થાની રચના કરવામાં આવી, અર્થાત્ અંધેરમાંથી અજવાળું ઘડાયું. પરંતુ અંધેર ઉત્પન્ન કરનાર અમે નહિ તો બીજા કોણ? માટે અમારો ધંધો સહુથી પુરાણો.

✻ એમ જ ચાલે

પ્રવેશ ૧.

અમલદાર-તમારે વીમો ઉતરાવવો છે?

ઉમેદવાર-હાજી.

અમલદાર-તમારા કુટુંબની હકીકતથી વાકેફ છો?

ઉમેદવાર-હાજી.

અમલદાર-માતાપિતા હયાત છે?

ઉમેદવાર-નાજી.

અમલદાર-માતા કેટલામે વર્ષે ગુજરી ગયાં?

ઉમેદવાર-૪૧મે વર્ષે.

અમલદાર-શું થયું હતું?

ઉમેદવાર-દમનો વ્યાધિ હતો.

અમલદાર-પિતા ગુજરી ગયા ત્યારે તેમની ઉંમર કેટલી હતી?

ઉમેદવાર-૪૫ વર્ષ.

અમલદાર-શું થયું હતું?

ઉમેદવાર-દારૂના વ્યસનથી લિવર બગડયું હતું.

અમલદાર-બસ, પધારો.

પ્રવેશ ૨.

કારકુન-ભલામાણસ! હું બધું સાંભળતો હતો. આવા જવાબ તે અપાય? વીમો ઉતરાવવો હોય તો તો નાટક ભજવવું પડશે. સાચું બોલશો તો માર્યા જશો. કોઇ પણ ઑફિસ તમને ઊભા રાખશે નહિ.

ઉમેદવાર-ખરે?

કારકુન-ખરેખર નહિ તો બીજું શું? એ તો એમ જ ચાલે.

પ્રવેશ ૩.

બીજી કંપનીનો અમલદાર-તમારે વીમો ઉતરાવવો છે?

ઉમેદવાર-હાજી.

અમલદાર-બાપદાદાની હકીકત જાણો છો?

ઉમેદવાર-હાજી.

અમલદાર-માતાપિતા હયાત છે?

ઉમેદવાર-નાજી.

અમલદાર-માતા કેટલી ઉંમરે મરી ગયાં અને શાથી?

ઉમેદવાર-૮૫મે વર્ષે; ચા કરતાં હતાં ત્યારે સ્ટવ ફાટયો, અને દાઝી મરી ગયાં.

અમલદાર-અને પિતા ?

ઉમેદવાર-૯૨મે વર્ષે ગુજરી ગયા. સંક્રાંતને દિવસે ચોથે માળે છાપરે ચઢી પતંગ ચગાવતા હતા, ૧૫ પતંગ કાપ્યા, પછી દોરી પકડવા દોડતાં પગ લપસી પડવાથી ગબડી રસ્તા પર પડી ગયા, અને ખોપરી ફાટી ગઈ.

અમલદાર-બંનેએ ભારે આયુષ ભોગવ્યું ! હકીકત સંપૂર્ણ રીતે સંતોષકારક છે.

✻ વ્યાજબી જિજ્ઞાસા

ગ્રાહક-ચાના પ્યાલાનો શો દર છે ?

હોટેલવાળો-પેલી ઓરડીમાં બેસીને પીઓ તો દોઢ આનો, ટેબલ પર પીઓ તો એક આનો.

ગ્રાહક-ઊભો રહીને પીઉં તો ?

હોટેલવાળો-તો ત્રણ પૈસા ?

ગ્રાહક-અને એક પગે ઊભો રહીને પીઉં તો ?

✻ ધીમેથી હાંકો

ઇન્સ્પેક્ટર-માસ્તર, ગઈ વખતે હું નિશાળ તપાસવા આવ્યો હતો ત્યારે તો અભ્યાસક્રમ નિયમિત ચાલેલો જોવામાં આવ્યો હતો. આ વખત આટલું થોડું કેમ ચાલ્યું છે ?

શિક્ષક-સાહેબ, ખાતાના નિયમ પ્રમાણે જ અમે ચાલીએ છીએ. આજકાલ વિદ્યાર્થીઓના મગજ ઉપર અભ્યાસનો સખત બોજો રહેતો હોવાના કારણથી કેળવણી ખાતાએ તાજેતરમાં દરેક નિશાળ પાસે થાંભલો દટાવી તેના ઉપર નીચેની મતલબનાં પતરાં જડાવ્યાં છે:-

નિશાળ

ધીમેથી હાંકો

એટલે અમે આસ્તે આસ્તે અભ્યાસ ચલાવીએ છીએ.

✻ હતું તે જ ઠીક હતું.

તંત્રી-તમે મારા ઉપર અનહદ ઉપકાર કર્યો છે. તમારી જિંદગી જોખમમાં નાંખી તમે મને મદદ ન કરી હોત તો જરૂર હું ડૂબી જાત. કંઈ પણ આજ્ઞા કરો.

કવિ-તમારા માસિકમાં મારાં કાવ્ય છાપો.

તંત્રી-તો તો મને ફરીથી તળાવમાં જ નાંખો.

✻

કેટલી ખાંડ ખાવ છો ?

૧૯૪૩-૪૪, ૧૯૪૪-૪૫, અને ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં અનુક્રમે ૧૨,૨૪,૦૦૦ ટન, ૯,૦૧,૬૬૨ ટન અને ૯,૫૦,૩૩૯ ટન ખાંડ પેદા થઈ હતી. ૧૯૪૬-૪૭ દરમિયાન એ આંકડો ઘટી ઘટીને ૯,૫૦,૦૦૦ ટન ઉપર આવી જશે એમ અંદાજવામાં આવે છે.

[અનુસંધાન પાનું ૮૯નું ચાલુ]

ક્યાંય નામનિશાન ન હતું. બપોરે માણસ માત્ર બહારથી ને ઘામથી ત્રાહ ત્રાહ પોકારી રહ્યાં હતાં. હું થોડોક પવન ખાતી આછા વાદળઘેરા આકાશની સામે મીટ માંડીને, કવિ ન્હાનાલાલનું 'એવાં શાં આભ રાજ સામા ઉતારી !' એ મનમાં ને મનમાં લાડીલી ઢબે ગણગણતી ગણગણતી, કમળના હાથની સાથે રમી રહી હતી.

અચાનક ઘરના મેડા ઉપરથી બંદૂકનો ભયંકર ધડાકો આજી ઊડયા.

ઉપર મારા પતિ મનમોહન સિવાય બીજું કોઇ હતું નહિ એણે જમાદારી નોકરીનો આરામ બંદૂક સાફસૂફી માટે આજે કાઢયો હતો. હાંફળી ફાંફળી, પડતી આખડતી, બબ્બે પગથિયાં ઠેકતી, હું નીસરણી ચડીને ઉપર દોડી ગઈ. મનમોહન ત્યાં લોહીના ખાબોચિયામાં પડયો હતો. પાણી ! પાણી ! એવો ધીમો અવાજ આવતો હતો.

એક ચિત્કાર પાડતી હું પાણી લેવા પાછી તરત નીચે દોડી ગઈ !

પણ હું પાછી ફરું ત્યાં મનમોહનનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

એ ગોઝારો દિવસ આજ પાછો મને હૈયે ચડી આવે છે ! તે દિવસે હતી એવી ગમગીની વાતાવરણમાં છે. તે દિવસે લાગતી હતી એવી, પંખીની વાણી, છાની દરદ ભરેલી લાગે છે. તે દિવસે હતી એવી, વાદળઘેરી આજની છાયા જાણે કે કોઈક અદૃશ્ય ભાવિની શંકાને સંતાડી રહી છે ! પણ વધુ ભયંકર તો આ છે કે તે દિવસે મેં જોઇ હતી એવી વિષાદની ઘેરી છાયા કમળના ચહેરા ઉપર બેઠી છે ! કમળના ચહેરા ઉપર !

હાયરે ! એ ત્યાં ક્યાંથી આવીને બેઠી ! એ વિષાદ છાયા !

મનમોહનના ચહેરા ઉપર તે ગોઝારા દિવસે મેં એને જોઈ હતી, એ આજ પણ મને દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાય છે. એના ચહેરા ઉપર સવારથી જ મૃત્યુની પાંખ જેવી એ ઘેરી વિષાદછાયા બેઠી હતી ! આજ પણ મને એ સાંભરે છે !

મનમોહનની વૃત્તિના પડછાયે પડછાયામાં મારો પ્રવેશ હતો; મારે કરવો પડયો હતો. એવો એ શંકાશીલ આત્મા હતો એટલે તો મારા અંતરમાં આજ દિવસ સુધી એક શલ્ય બેઠું છે. બંદૂકથી કહેવાતો એ અકસ્માત મનમોહને હાથે કરીને તો નહિ કર્યો હોય ! મનમોહનને હું ઓળખું ના !

હું જ્યારે પરણીને આવી ત્યારે મારામાં મર્મમર્મમાંથી એટલી એટલી અવનવી સુંદરતાની ધૂપછાંય ઊપડતી હતી કે એણે તો મનમોહનને દિવસો સુધી દીવાનો કરી મૂકેલો હતો. હું પોતે મારા ઉપર મોહી પડી હતી ને ! અમારો સંબંધ સુખે ચાલી રહ્યો હતો. પણ આ તાજગીના રમણીય મોહમાં પડેલી હું એક વાત તો પામી ગઈ હતી. અને એના પરિણામથી મૂજતી હતી!

મનમોહન જમાદારી કરતો. એની નોકરી જ દરપળે શંકા અને અવિશ્વાસ ઉપર ટકનારી. એના સ્વભાવમાં દરેક વસ્તુની શંકા થાતી. દરેક હીલચાલનો અવિશ્વાસ જન્મતો. પળેપળની આશંકા ત્યાં બેઠી હતી. તમારા ચહેરા ઉપર તમારા જ અંતરમાં ચાલી રહેલી કોઈ ઊર્મિ હાસ્યની લેરખી લાવે ને જમાદાર એ જુએ તો એને શંકા થાય !

તમે ઉતાવળાં ચાલ્યાં કે શંકા. રડયાં કે શંકા, બોલ્યાં કે શંકા. એમાં પાછી જે કુટુંબમાંથી હું આવી ત્યાં થોડોક સુધારો હતો. હરવાફરવા રમવા હળવામળવાની છૂટ હતી. આ થયો વાતાવરણનો તફાવત. બીજો તફાવત વધુ ભયંકર હતો. મનમોહન જૂનાખ્યાલના ખારસ હતો. હું સાધનસંપન્ન કુટુંબમાંથી આવી રહી હતી. ભર્યાભર્યા કુટુંબના આખા દિવસના કિલ્લોલ વિનોદમય સ્થાનમાંથી આવતી હતી. અહીં મનમોહન હતો, લાઈનમાં આવેલી બે ત્રણ ઓરડી હતી, અને આખો દિવસ સાંકળ દઈને જાળી પાછળ બેઠેલી હું એકલી હતી ! મનમોહન નોકરી ઉપરથી આવે

અને એને પીરસી લઉં ત્યાં કામ પૂરું થઈ જાય. પણ ખરેખરી જીવન શૂન્યતા તો બીજી હતી. મનમોહન પાસે મારી સાથે વાત કરવા જેવું કાંઈ ન હતું. મારી પાસે મનમોહનને કહેવા જેવું કાંઈ ન હતું.

—અને હું એને શી રીતે મારા જીવનના આનંદમય પ્રસંગોમાં સમભાગી બનાવું ? એ શંકાનો બળનો, અને મારા જીવનમાં તો નિશાળના મેળાવડાની, વાર્ષિક ઉત્સવોની, અમારા શહેરના જાહેરપ્રસંગોની મેં ભજવેલી નાટકી ભૂમિકાના યશસ્વી પાઠની કીર્તિગાથા રમમાણ કરી રહી હતી. મન તો જાણે મારી વાત કહી નાખવાને, આતુર આતુર હતું. પણ અંદરથી અવાજ આવતો અરે! ભુંડી! આ બિચારો મનમાં ને મનમાં જ બળીજળી જાશે!

હું સંયુક્તા રાણી બનીને આવી ત્યારે ડોલી ગયેલા પ્રેક્ષકોની તાળી વધામણીને જાણે કે હું સાંભળી રહી હતી. અને પેલી મારી સહિયર ગુલાબ—એ પૃથ્વીરાજ બનતી—ત્યારે તો હું પણ એના ઉપર મોહી પડતી, એવો સરસ પુરુષસ્વાંગ એને શોભી ઊઠતો—એ બિચારી પણ કોણ જાણે ક્યાં હશે !

મારું મન મનમોહનને મેળવી લેવાને કેટલું આતુર હતું ! મને થાતું કે મારા આનંદનો એને સમભાગી બનાવું પણ એનો જીવનરસ જુદી જ દિશામાં હતો ! એને તો માણસોની હીલચાલમાંથી કાંઈક ને કાંઈક ગુનાહિત અર્થ કાઢવાનો હતો. મને તો માણસોના ભાવને રજુ કરવામાં આનંદ મળતો. એટલે અમારી નવજવાન અવસ્થાનું જબરામાં જબરું આકર્ષણ તો મારી ધૂપછાય ભરેલી સુંદરતાનું જ રહ્યું હતું !

એક દિવસ બપોરે હું બેઠી હતી. અચનાક મનમોહન આવ્યો. કોઈ દિવસ આ વખતે આવતો નહિ. મને એમાં કાંઈક ભેદ લાગ્યો. આગલે દિવસે મારાથી વાતવાતમાં અકસ્માત ગુલાબનું નામ નીકળી ગયું હતું. વાત તો પછી મેં ફેરવી તોળી—પણ એ ગુલાબ નામની છોકરીને બદલે છોકરો હોય, અને એના ઉપરનો મારો મોહ કાયમ હોય એવી ઘેરી શંકા એના દિલમાં પેસી ગઈ તે પેસી ગઈ. એના મનને એમ હતું કે હું મારું સર્વસ્વ એને ચરણે ન્યોછાવર કરી શકતી ન હતી. કાંઈક રાખી મૂકતી હતી. હું એને શી રીતે સમજાવું કે ન્યોછાવરી, અતળ ઊંડાણી પ્રવાહનો સમમેળ માગે છે. મેં પ્રયત્ન તો ઘણો કર્યો—ગુલાબ છોકરીની વાત કહેવાનો, પણ પછી તો વધુ પ્રયત્ને વધુ શંકા થઈ ! અત્યારે એ આવ્યો ને મોટી શોધ કરી કાઢી હોય તેમ બોલ્યો:

'સાળો એ જ લાગનો છે. આજ પકડાયો. તાગ ગામનો છે. તું કહેતી'તી ને છોકરી છે ? આ તો નીકળ્યો કલમઘોરો ! ગુલાબ ! એ જ તારો નાટકવાળો !'

'કોની વાત કરો છો ? શું છે ?'

'નહિતર તો જાણે ખબર જ નહિ હોય ! અને મારે બેટે કાગળ લખ્યો છે છોકરી બનીને !'

'હું તો આ તમારી વાતમાં કાંઈ સમજતી નથી !'

'તું તો ક્યાંથી સમજે ? લે આ . . . .' મનમોહને મારા ઉપર એક પરબીડિયું ફેંક્યું. એણે એ ફોડ્યું હતું. ઉપર ટપાલની આજની જ છાપ હતી. મેં અંદરથી કાગળ કાઢ્યો અક્ષર ઓળખ્યા ગુલાબના અક્ષર ! શૈશવનાં સંસ્મરણો, હું જરાક હર્ષમાં આવી ગઈ. પણ મેં મારા ઉપર તરત કાબૂ મેળવી લીધો.

'આનંદ—આનંદ થઈ ગયો ને !' તીખો કટાક્ષ આવ્યો. મનમોહન કેટલો ટીકાટીકીને મને જોઈ રહ્યો છે એ વિચારે હું ક્ષોભ પામી ગઈ.

'એ તો તમને પણ થાત ! તમને ન થાત ? તમારી સાથે ભણનારો કોઈ મળે તો ? બાળપણ તો સૌને એવું વહાલું લાગે !'

'પણ તું તો કહેતી'તી ને છોકરી છે ?'

'ત્યારે છોકરી નથી તો શું છે ? આ રહ્યા એના અક્ષર, ગુલાબના. કાલે જ મેં એની વાત તો કરી'તી !'

'પણ આ તો કોઈ કલમઘોરો છે એવું શું ! ને અક્ષર છોકરી જેવાય કાઢનારા કારે છે !'

મનમોહનની વાત કરવાની રીત મને ગમી નહિ એટલે હું મૂંગી રહી, પણ એટલે તો એના મનની શંકા મજબૂત થઈ ગઈ.

મને પણ સાંભર્યું કે કાંઈક ઊંધું વેતરાય છે.

એટલામાં તો મનમોહન જ બોલ્યો: 'આજે જ તમારા એ ભાઈબંધ આબાદ સપડાયા છે!'

'ભાઈબંધ!'

'હજી સફાઈ કરવી છે? આ કોણ છે કાકો, જો તો!' મનમોહને મારી સામે એની 'ડાયરી' ધરી. મારા જ ગામનો કોઈ છોકરો, જાદુની ઠગાઈ કરતાં સપડાયો હતો. એણે પોતાની હકીકત નોંધાવી એમાં ગુલાબ નામ આપ્યું હતું. પોતે તે પહેલાં નાટક કરતો એમ કહ્યું હતું. ભણ્યો'તો જે નિશાળમાં એ નિશાળ પણ અમારી જ નીકળી! મારું જ ગામ. ગુલાબ નામ. નાટકની વાત ને નિશાળ પણ એ. મનમોહનની શંકા અત્યાર સુધીમાં આ વાત પરત્વે એવી તો દૃઢ થઈ ગઈ હતી કે હવે એની જડ હલાવવી એ મુશ્કેલ હતું!

એમાં આજે આ ગુલાબના કાગળે બળતામાં ઘી હોમ્યું!

'મારા પતિને આંહીં જમાદારી છે એ એણે ક્યાંકથી શોધી કાઢ્યું હશે. એનો દૂરનો એક સગો ગુલાબ, જાદુના ખેલ કરતો રખડ્યા કરતો, તે આ બાજુ નીકળી આવ્યો હતો.

એને ક્યાંક સિપાઈગીરી મળી જાય તો એ થાળે પડે એની એમાં વાત હતી. મને મળવા આવશે એટલી નોંધ છેલ્લે ઉમેરી હતી. ને મારા પતિને એની ભલામણ કરવા માટે પણ લખ્યું હતું!

જેણે જીવનભર અનેક તર્કટી કિસ્સાઓ પકડવામાં જ રસ લીધો હતો—એને હવે એવી અધમ માન્યતામાંથી બ્રહ્મા પણ ડગાવે તેમ ન હતા! એના મનથી એણે એક તર્કટ આબાદ પકડ્યું હતું!

અને મનમોહન પાછો આમ, ભલે અમારી વચ્ચે બહુ સંસ્કારમેળ ન હતો છતાં મારી પાછળ ઘેલો ઘેલો ફર્યા કરતો. એને તો આજ બહુ જ લાગી આવ્યું હતું. આંખમાંથી આંસુ નીકળતાં બાકી રહ્યાં હતાં. મેં બોલવાનો પ્રયત્ન તો કર્યો પણ આપણે જેમ પોકામાં સપડાયા હોઈએ, અને દરેક પ્રયત્ને વધુ ને વધુ ઊંડા ખૂંચતા જઈએ એવી વાત થાતી લાગી. મનમોહન સમજી શકે એવી ભાષાની પણ મારી પાસે ખોટ હતી. જીવનસંસ્કારી એ દોષ અત્યારે ભયંકર થઈ રહ્યો!

થોડા દિવસ આ વાતને ઠંડી પાડી દેવામાં મને ડહાપણ લાગ્યું. એટલે હું કાંઈ બોલી જ નહિ પણ એટલે તો મનમોહનના મનમાં ઘેરી શંકા ઘર કરી ગઈ. આ ગુલાબ કાગળ લખનારો તે જ મળવા આવનારો ગુલાબ હતો ને એણે આ ચેતવણી આપી હતી. અને વળી મારા હાથ નીચે રહીને મારા જ ઘરમાં ઘા મારવાની રચના થવાની હતી! એવું પોતાનું મગજ આ વાતને એ રીતે સમજ્યું હતું. એમાં ફેરફારને અવકાશ ન હતો.

[૩]

પછી તો એ વાત અમે કોઈ દી સંભારી નહિ. મારા મનમાં એ શલ્યરૂપે રહી. મનમોહનના મનમાં ભયંકર શંકારૂપે રહી. ને એણે તો આ વાતની પાછળ ઝીણી ઝીણી ખણખોદ કર્યા જ કરી. ગુલાબની શંકા તો ગઈ તો એનાં જ સગાંવહાલાંએ મારી પેલા વિષેની શંકા વધારે દૃઢ કરી.

જે દિવસે મનમોહને બંદૂકી અકસ્માત કર્યો તે દિવસે અમારે આ વાત ઉપર બોલાચાલી થઈ ગઈ હતી. એનો નાનોભાઈ ગઈકાલે બહારગામથી આવ્યો હતો.

એ કોણ જાણે શી વાતો લાવ્યો હતો, પણ ને કુટુંબ વચ્ચેના આર્થિક ને સાંસ્કારિક દરેક તફાવતે જુદાં જુદાં રૂપ ધાર્યાં હતાં તે તે દરેક રૂપ મનમોહનની વાતમાં વ્યક્ત થતાં હતાં!

'તમે સાહુકારની ગગીઓ—અમે તો ગરીબ માણસ રહ્યાં તમે સુધરેલાં—અમે તો અભણ. તમે ભગવાનને પણ ન માનો—અમારે તો એનો જ આધાર.'

અને આવા કોણ જાણે કેટલા વિરોધાભાસ એણે કહ્યા! એના નાનાભાઈએ અમારો સાત પેઢીનો ઈતિહાસ શોધી શોધીને એને કહ્યો હોય તેમ લાગ્યું! મનમોહન જેવો શંકાશીલ હતો તેવો જ પાછો લાગણી-પ્રધાન પણ હતો. એને લાગી આવ્યું હતું. એના મનથી એણે, કોઈ સ્વર્ગની પરીની જાણે કે વિશ્વાસ-ઘાતી વસ્તુ ગોતી હતી. એ ઉદાસ થઈ ગયો. એની પરી બેવફા હતી. એ છેતરાયો હતો.

એ ધૂનમાં ને ધૂનમાં એણે એક બે દિવસ તો ખાધું પણ નહિ. પરંતુ એને સમજણ આપવાનો મારો હરેક પ્રયત્ન મેં જોયું કે વધારે ને વધારે શંકાનાં વમળ ઉપાડતો હતો. પછી તો મેં એ પ્રયત્ન જ છોડી દીધો! મારા મનમાં શલ્ય છે. એ મંદૂકી અક-સ્માત નહિ—આપઘાત જ નહિ હોય? મનમોહનની મારી પાછળની ઘેલછા હું જાણું તો! એ ઘેલછા શંકાની કાંકરી પડતાં તો પોતાની જાતને પોતે ફેંકી દે એવી વિચિત્ર હતી!

પણ હાયરે! એ વીતેલી વાતો આજે આટલા વર્ષે પાછી ફરી ઊખળશે એમ મેં ક્યાંથી ધાર્યું હોય! ભૂપાલ આવ્યો—મારો જ ભત્રીજો—એને હું આવવાની શી રીતે ના પાડી શકું! પણ મને શી ખબર કે એના દિલમાં હજી જૂની-જૂની ખટક રહી ગઈ હતી. વેકેશન હતું, કમળ ને એ બન્ને જુદા જુદા પણ એક જ ભણતર ભણતા, એટલે એને આવવાની ના પાડવાનો કોઈ જ અર્થ ન હતો; હું ના પાડું તો ઊલટું કમળને મારા સંકુચિત માનસ વિષે શંકા થાય.

ભૂપાલ ને કમળ તો બે ક્ષણમાં જ જાણે જુગ-જૂના મિત્રો હોય એમ ભળી ગયા. એમણે કોણ જાણે કેટકેટલી વાતો કરી. કેટકેટલી મને પણ પૂછી. જૂનાં સંસ્મરણોની વેલીનાં પુષ્પનો પરિમલ જાણે મહેકી રહ્યો.

પણ ભૂપાલે તો કમળને ઝેર પાયું હતું, મને મૂરખીને એ ખબર તો એ ગયો, ને મેં કમળનો ચહેરો જોયો, ત્યારે પડી! હાય રે! મેં મારો વહાલો પુત્ર ગુમાવ્યો હતો. પોતાના પિતાના ખૂનીની જાણે હાજરી માત્રથી અભડાતો હોય એવો કમળ ત્યાં ઊભો હતો. મારો દીકરો ત્યાં ન હતો. એક પુરુષ પ્રગટ્યો હતો.

[૪]

અત્યારે રાત પડી છે. આકાશી અંધારામાંથી તારાઓએ ડોકિયાં કાઢ્યાં છે. અમારા નાનકડા એકાંત આવાસની આસપાસ કોઈ ફરકતું નથી. અમારા જીવનના ધરતીકંપની અમારા સિવાય કોઈને જાણ નથી. અને મહાભયંકર શંકા વમળનો ને ગેરસમ-જણનો મારે જે સામનો કરવાનો છે એ વસ્તુની મારા નાનકડા હૃદય સિવાય કોઈને ખબર નથી. આટલી નાનકડી બાબત ઉપર મારા તો આખા જીવનનો તાર અવલંબે છે—ને સાધનમાં મારી પાસે, મારા કમળ પ્રત્યેના નિઃસીમ પ્રેમ સિવાય બીજું કોઈ સાધન નથી અમારી આ નારીજીવનની ભયંકર યાતનાનો હું કમળને, મારા પુત્રને, કાંઈક ખ્યાલ આપી શકી હોત, પણ એમાંથી જાગ્રત થયેલા પુરુષને હું શી રીતે સમજાવી શકું કે ભાઈ! તારો પણ દોષ નથી. મનમોહનનો પણ દોષ નથી. દોષ માત્ર કુદરતનો છે કે જેણે મને નારી બનાવી. અને એ બનતાની સાથે જ હું સમાજમાં અમુક અમુક વાતનો તો જાણે વારસો જ પામી! મારો આ વારસો—એ વારસામાંથી કોણ છટકી શક્યું છે કે હું છટકી શકું?

અત્યારે કમળ ઉપર અગાશીમાં છે. આ અમારું ખંડિયેર ઘર છે, જ્યાં મનમોહને જીવનનો કરુણ અંત આણ્યો હતો. એનું ભૂત કમળના મગજ ઉપર ચડી બેઠું હશે તો! એણે મને રોવરાવી નાખવાનો ને નવરાવી નાખવાનો સંકલ્પ રાખ્યો હશે. અને આજ ઓગણીસ વર્ષે પોતાના માની લીધેલા અન્યાયનું વેર લેવા, એ ત્યાં એની આસપાસ ભટકીને એને કાનમાં પ્રેરણા આપી રહ્યું હશે કે, 'છોડી દે, જીવન છોડી દે, જીવન છોડી દે—' હાયરે! એ એમ કહી રહ્યું હશે તો! હું શું કરીશ? હું કમળને શી રીતે બચાવીશ! એના મગજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વાહ-મને શી રીતે ખીંખી શકીશ! અરે! મને તો એ

ભલેને કાગડાકૂતરાને મોતે મરવા માટે તજી દે, મને તો ભલેને ફિટકાર આપીને એ કાઢી મૂકે, હું તો ભલેને એને સમજાવી ન શકું. એનું પણ મને મનમાં હવે કાંઈ નથી, પણ જેને મેં આટલી આટલી યાતનાઓ વેઠીને, ઓગણીસ ઓગણીસ વર્ષની છાયાછત્ર નીચે રાખીને મોટો કર્યો છે એ એના હોઠ ઉપર, મને અંધારામાં રાખીને, ઝેરની પ્યાલી દાબી દેશે—તો ? તો—રે ! તો ?

એક પળ પણ ગુમાવવાનો—રાહ જોવાનો અત્યારે ક્યાં સમય હતો ! મારું જે કાંઈ બળ હોય, જે કાંઈ મારી શક્તિ હોય, એ તમામનો આજે જ ખપ હતો.

હું ઉતાવળે કમળને મળવા દોડી. એના મનમાંથી મનમોહનની ખટક કેમ કાઢવી એની કાંઈ મને ગતાગમ ન હતી. હું શું એને જઈને સીધી એમ વાત કરું કે કમળ ! તને ભૂપાલે વાત કરી એ તું સાચી ન માનતો. હું એને શું કહું ને શી રીતે કહું ?

હું ઉપર ગઈ.

કમળ ત્યાં બેઠો હતો. એના ચહેરા ઉપર આછી વેદના હતી. પોતે કાંઈક માનવાને ખુશી ન હોય—ને એને એ માનવું જ પડતું હોય, એવું દુઃખ ત્યાં હતું. આંછી રોશનીમાં એના ચહેરા ઉપરનું દુઃખ વધારે ગમગીની પ્રેરે તેવું લાગતું હતું.

હું ધીમે પગલે એની પાસે ગઈ. એ ખુરશી ઉપર બેઠો હતો. એની આગળ ટેબલ હતું. ટેબલ ઉપર પુસ્તકો હતાં. મારા આવવાની એને જાણ થઈ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. બારણા તરફ એની પીઠ હતી. એની પાછળ જઈને ધીમેથી ત્યાં ઊભી રહી. મારી નજર ટેબલ ઉપર પડી અને હું છળી ગઈ. એક ખુલ્લા પુસ્તકમાં મનમોહનની છબી પડી હતી. કમળની ત્યાં દૃષ્ટિ હતી. એને ખભે મેં ધીમેથી હાથ મૂક્યો: શાંત અવાજે એને બોલાવ્યો.

'કમળ ! શું થયું છે બેટા ! તને ?'

એણે કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો. પણ મારી સામે જોયું. એ દૃષ્ટિમાં કેટલું દર્દ હતું !

હું એની પાસે બેઠી. મેં એનો હાથ હાથમાં લીધો : 'બેટા ! તને શું થાય છે ? કાંઈ થયું છે ! તને શું દુઃખ છે ? મને ન કહેવાય એવું છે !'

મને લાગ્યું કે એ પોતાનું દુઃખ બોલી શકતો નથી. તે માત્ર મારી સામે જોઈ રહ્યો. એની આંખની કોર ભીની થઈ ગઈ હતી.

'બેટા ! મારે તને એક વાત કરવાની છે. આજ દિવસ સુધી એ મેં સાચવી રાખી હતી. તું મોટો થાય ત્યારે એ આપવા જેવી હતી. આ પડખેનો ઓરડો—ત્યાં તારા પિતાનું મૃત્યુ થયું હતું. અરે ! એનું બારણું ઉઘાડું છે કમળ ? હા ! ઉઘાડું જ છે !......' અચાનક મારી દૃષ્ટિ સામેના ઓરડા ઉપર પડી—એનું બારણું ખુલ્લું હતું. મને જાણે એ મનમોહનની આંખ જેવું લાગ્યું !

હું બેઠી થઈ ગઈ. બારણું વાસવા માટે એ તરફ ચાલી. એ ઓરડામાં પડખેના ઓરડાના દીવાનું તેજ આવી રહ્યું હતું. એમાં જૂનું ટેબલ, નાની મોટી ખુરશીઓ ફાટલ શેતરંજીઓ, કાટ ખાધેલાં વાસણ, ફૂટેલી તૂટેલી ગોદડીઓ, એવું એવું આમ તેમ અસ્તવ્યસ્ત પડ્યું રહેતું. સાધારણ રીતે એ બારણું બંધ રહેતું. મેં જઈને બારણાને વાસવા માટે કમાડ ખેંચ્યું.

પણ મારી દૃષ્ટિ અંદર જ ચોંટી ગઈ. ત્યાં કોઈ હોય તેવું લાગ્યું. હું જરાક ખંચકાઈ. વધારે ઝીણવટથી અંદર જોઈ રહી.

આછી આભાસી સૃષ્ટિમાં જાણે મેં ઝેરના પ્યાલા હાથમાં રાખીને ઊભેલા મનમોહનને જોયો ! જોયો એવું મને લાગ્યું.

એના એક હાથમાં પ્યાલી હતી. બીજો હાથ જાણે કોઈને કાંઈ નિશાની કરી રહ્યો હતો. પ્યાલી ગટગટાવી જવાની જાણે પ્રેરણા આપી રહ્યો હતો. નર્યાં હાડકાનું એક બોખું હાડપિંજર એની પાછળ જ ઊભું ઊભું જાણે, આંખ વિનાના ખાડામાંથી ભયંકર મશ્કરી ભરેલું અટ્ટહાસ્ય ત્યાં વેરી રહ્યું હતું !

મેં એ જોયું. એમાંથી ઉદ્‌ભવતા અર્થે શું

વિચારમાં મારો પગ ત્યાં બારણા પાસે જ અટકાવી દીધો: 'એક રીતે મારી જાતને આ મારા છોકરાથી છુપાવીને આ વાદળ ઊભું નથી કર્યું!' મારા મનમાં પ્રશ્ન થયો: 'એ વાદળ છે તો આ મનમોહન છે–એ જ સાચું નથી! મારે હિમ્મતથી મારી વાત કમળને કહીને–એનો જ ન્યાય આ વસ્તુ ઉપર માગી લેવો જોઈતો હતો. ઘણા વખત પહેલાં. બીજા જાણે તે પહેલાં. શા માટે એને પણ હું મારા પક્ષમાં રહેવાનું કહું છું! માણસ માણસની વચ્ચે વાત કરવાની ભાષા શું કોઈ દિવસ માણસને મળશે જ નહિ?

અને એ વાદળ જ આ આભાસ ઊભો કરીને અમને આજ દૂર ધકેલી નથી રહ્યું?

શા માટે આ બારણું બંધ રહેવું જોઈએ? શા માટે મનમોહને એ બંધ દ્વારમાંથી ચોરદૃષ્ટિ કરી કરીને અમારા જીવન વચ્ચે એક ભયંકર ખીણ ઊભી કરવી જોઈએ.!

મારે એની સામે થવું જોઈએ.

મારે મારો છોકરો બચાવવો છે. આ બંધ બારણાની પાછળની ભૂતાવળ તો એના જુવાન કલ્પનામય હૃદયને હણી નાખશે!

મેં બારણું બંધ કરવા માટે પ્રસારેલા હાથે જ ધબ દઈને અવાજ થાય તેમ બારણું ફટ લઈને ઉઘાડી નાખ્યું. અને એ અભ્યાસી દેખાવના હાડપિંજરની સામે જ, એના હાસ્યકારસ્યને અવગણીને જાણે એને મળવા માટે, સવાલ કરવા માટે ને જવાબ મેળવવા માટે જતી હોઉં તેમ હિમ્મતભેર, પગલાં માંડી રહી!

અત્યાર સુધી મારી ક્રિયાને ક્ષોભિત જોઈ રહેલો કમળ ઊભો થયો–ને તરત મારી પાછળ આવતો દેખાયો. સાચી પકડ મળી હોય તેમ મારું અંતર આનંદથી ડોલી ઊઠ્યું!!*

* જર્મન વાર્તા ઉપરથી.

※

વિજ્ઞાનદર્શન

ઔષધોની મર્યાદા

શ્રી. બંસી ગાંધી, बी. एससी.
પ્રો. જયંતીલાલ દે. ઓઝા, एम. एससी.
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, एम एससी., पीएच. डी.

મોટા ભાગના દરદો સૂક્ષ્મજીવાણુઓને આભારી છે એમ મહાન ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક પાશ્ચુરે પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારથી દરદનિવારણનો એક નવો યુગ શરૂ થયો: રોગ, રોગોત્પાદક જીવાણુ, જીવાણુનું જીવન જીવાણુનો શરીરબહાર કે શરીરઅંદર નાશ કરવો –અને તે નાશ કરવામાં શું શું ઉપયોગી નીવડે તે શોધી કાઢવું 'પ્લાઝમોડિયમ' નામના જીવાણુને લીધે મેલેરિયા તાવ આવે છે. એનો ક્લિસ જાતનો મચ્છર માણસને કરડે ત્યારે તે જીવાણુ માણસના શરીરમાં દાખલ થાય અને મેલેરિયા રોગ ઉત્પન્ન કરે. માટે મચ્છરનો નાશ કરવો, એ થયો મેલેરિયાનિવારણનો એક ઉપાય. મચ્છર પાણીના બંધિયાર ખાબોચિયામાં ઈંડા મૂકે, માટે ખાબોચિયાં ઉલેચી નાખવાં, ખાડાં પુરાવી દેવા અગર તો મચ્છરની ઇયળ કે તરતના પેદા થયેલ મચ્છર મરી જાય તેવી દવા છાંટવી એ મચ્છર મારવાનો ઉપાય. આજ સુધી કેરોસીનનો ઉપયોગ એ કામ માટે કરવામાં આવતો. હવે તેને માટે ડી. ડી. ટી. વપરાય છે. માણસના શરીરમાં દાખલ થયેલા જીવાણુઓને કેમ મારવા! ત્યાં ડી. ડી. ટી. કામ ન કરે, કારણ કે તે માણસના શરીરને ઈજા કરે. માટે માણસને માટે શોધાયેલી દવા તે ક્વીનાઈન, અને મેપાક્રીન. નવા નુસખાની શોધ ડૉક્ટરો કરી રહ્યા છે. માણસને નુકસાન ન કરે છતાં તેના લોહીમાં રહી, તેને ચૂસતા આવતા માકડ, જૂ વગેરેને મારી નાખે તેવી કોઈ દવા હોય તો! ગેમેક્ષોનની ભૂકી અગર સાથે ભેળવી સસલાને તે

દરરોજ સવારે ખવડાવવામાં આવી. સસલાને કરડનારા માંકડોને તરત જ લકવો લાગુ પડ્યો, અને તેમાંના સંખ્યાબંધ મરી ગયા. જે જીવતા રહ્યા તેમણે કદાચ ધરાઈને લોહી નહીં પીધું હોય! પીળો તાવ ફેલાવનારા મચ્છરની પણ એ જ દશા થઈ. સસલાને કરડ્યા બાદ ચોવીસ કલાકમાં તે બધાં મરી ગયાં. દસ દિવસ સસલના લોહીની ઉજાણી કર્યા બાદ બધી ઈતરડી મરી ગઈ. દરરોજ 'ગેમેક્ષીન'નો ડોઝ લેનાર પ્રાણીને કંઈ ઝેરી અસર થાય કે નહિ તે શોધી કાઢવું રહ્યું. સમય જતાં તે પણ શોધાશે. કદાચ ગેમેક્ષીનને બદલે બીજું કોઈ કારગત રસાયણ પણ શોધાય!

ન્યુમોનિયાનો રોગ ન્યુમોકોકી નામનાં જીવાણુ ફેલાવે છે. ગોનોરીયાનો રોગ ગોનોકોકી નામના જંતુ ફેલાવે છે અને એ જ પ્રમાણે ક્ષય, ગડગૂમડ, ટાઇફોઈડ, કોલેરા, મેનીનઆઈટીસ ઈ. રોગો પણ .. જાતનાં જીવાણુ ફેલાવે છે.

આ બધામાંના કેટલાકને મારવા માટે સલ્ફાડ્રગ, ..ાન, ગેમેક્ષીન, સ્ટ્રેપ્ટોમાઇસીન શોધાયાં છે ને કંઈક અંશે તે બધાં કારગત નીવડ્યાં છે. ., શીતળા, કોલેરા માટેની રસીઓ પણ પોતતાની મર્યાદામાં રહીને કામ આપે છે. છતાં પ્રશ્ન એ છે કે આ બધા રોગો કેમ મટતા નથી? શરૂઆતમાં કારગત નીવડેલી દવા આગળ જતાં કેમ કારગત નીવડતી નથી. એ દવાની બનાવટ બદલાય છે? ના, તેમ તો થતું નથી, પરંતુ હકીકત જુદી જ છે.

જીવમાત્રમાં પલટાતા સંજોગોને અનુકૂળ થવાની શક્તિ રહેલી છે. માણસજાત આજ સુધી એ જ શક્તિને આધારે ટકી રહી છે. જે જે જીવ એ ન કરી શક્યા તેમનું નામનિશાન પણ પૃથ્વી પર રહ્યું નથી. કોઈક કોઈકનાં અવશેષો મળી આવે એટલું જ. જે ખોરાકને સ્વપ્ને પણ ન દીઠો હોય તેવા ખોરાક ઉપર આજે આપણાં બાળકો ઊછરી રહ્યાં છે. અને થોડા સમય બાદ તે ખોરાક સ્વાભાવિકજ બની જશે, અફીણી માણસ દરરોજ થોડું થોડું અફીણ લે તો થોડા સમય બાદ અફીણની ઝેરી અસર તેના શરીર ઉપર નહિ થાય. એ જ મુજબ માણસ અનેક જાતનાં ઝેરોને ક્રમશઃ પચાવી શકે છે.

પણ આવી શક્તિ માત્ર માણસમાં જ નથી. રોગ ઉત્પન્ન કરનાર જીવાણુમાં પણ તે છે.

ક્વીનાઇન માફક આવી ગયું હોય તેવા પ્લાઝમોડિયા મળી આવે. તેમની આખી સંતતિ ઉપર ક્વીનાઇનની અસર નહિ થાય. એ જ પ્રમાણે સલ્ફા ડ્રગની અસર નીચે સંખ્યાબંધ જીવાણુઓ મરી જવા છતાં તેમાંના કેટલાક ક્ષણભર બેભાન થઇ પાછા પોતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનાં. ઉત્તરોત્તર સલ્ફાડ્રગની તેમના ઉપર કે તેમની આ સંતતિ ઉપર અસર નહિ જ થવાની. પેનિસિલીનનું પણ તેવું જ. એટલે જીવાણુઓને મારી નાખવાની ગમે તેટલી દવા શોધવા છતાં જીવાણુઓ જીવવાનાં જ. અને પરિણામે ભાગ્યે જ કોઈ રોગનું નામનિશાન પૃથ્વી ઉપરથી કાઢી શકાય.

પ્રશ્ન એ છે કે તો પછી કરવું શું?

સંજોગોને અનુકૂળ થવાની શક્તિ માણસે વિશેષ કેળવવી. તંદુરસ્ત માણસના શરીરમાં જીવાણુઓ લાંબો સમય ટકી શકતા નથી. બીજું જીવાણુ શરીરમાં દાખલ થતાંની સાથે જ શરીર તેમની સામે મોરચો માંડી જ દે છે. દવા મુદ્દલ ન લેનાર માણસો તંદુરસ્ત રહી શકે છે એટલું જ નહિ પણ કોઇ પણ રોગ સામે ટકી શકે છે. તે માંદા પડતાં હશે પણ માંદગીમાંથી ઊઠ્યા બાદ રોગ સામે વધારે ટક્કર ઝીલે તેવું તેમનું શરીર બન્યું હશે.

દવા ન જ લેવી એવો અર્થ કોઇ આમાંથી ન ઘટાવે. પરંતુ ફક્ત દવા જ બધું કરશે એમ માની તેના ઉપર નભવું એ પણ વેદિયાપણું કે મૂર્ખાઈ જ ગણાય, જીવાણુ માત્ર સશક્ત શરીરમાં નાશ પામે છે અને નબળા શરીરમાં જ ઘર કરી શકે છે. જીવાણુ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવાને બદલે રોગી શરીર છે માટે જ જીવાણુ છે એમ પણ કહી શકાય. જીવાણુ રોગ લાવે કે રોગ જીવાણુ લાવે. પરંતુ તે બન્નેની

સામે ટકવું જ છે એમ નિશ્ચય કરી આરોગ્યનાં નિયમો પાળવા અને ખપ પૂરતી દવા જરૂર પડે ત્યારે લઈ લેવી તે જ મધ્યમ માર્ગ ગણાય. બાકી રોગીએ વાદમાં પાડવાની જરૂર નથી.

મગફળી : ખોરાકમાં અને ઔષધમાં

હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે. વસ્તીનો મોટો ભાગ જમીન પર નભે છે. દેશની ખેતીની પેદાશોમાં અનાજ, કપાસ, શણ અને તેલીબિયાં મુખ્ય છે. લગભગ બધાં અગત્યનાં તેલીબિયાં આપણે ત્યાં થાય છે. એરંડા, ખસખસ મહુડા અને નાઇઝરનાં બિયાં પુષ્કળ થાય છે અને દુનિયાના અન્ય દેશોને હિંદ મુખ્યત્વે પૂરાં પાડે છે. આ ઉપરાંત અળશી, મગફળી અને સરસવનો મોટો જથ્થો પરદેશ ખાતે હિંદમાંથી જાય છે. તેલીબિયાંની ખેતીમાં ૨ કરોડ ૫૦ લાખ એકર જમીન રોકાય છે. ટૂંકામાં ઓલિવ, સોયાબીન અને તાડ—કોપરેલ તેલ સિવાય બીજી બધી જાતનાં તેલીબિયાં આ દેશમાં થાય છે.

આધુનિક ઉદ્યોગોમાં તેલ અને તેલીબિયાંનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. મગફળીનું તેલ આ ઉદ્યોગોમાં સહેલાઇથી પોતાનું સ્થાન લે છે. વિશ્વયુદ્ધ પહેલાં ૭ લાખ ટન મગફળી અમેરિકા લેતું. ૧૯૪૨માં લગભગ બધી વાર્ષિક પેદાશ પરદેશ ખાતે ચડી. મગફળીનો ખોળ દૂધાળા ઢોરને ખવડાવવામાં આવે છે. તેમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ સારું છે. માણસની હોજરીમાં સહેલાઇથી પચી શકે એવા પ્રોટીનના રૂપમાં મગફળીનો આટો તૈયાર કરવામાં આવે છે.

મગફળીનો છોડ લેગ્યુમિનોસી—શિંબી વર્ગનો છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ આરાચીસ હાઇપોગેયા છે. તે જમીન પર પથરાય છે. તેનાં અનેકવિધ નામો પ્રચલિત છે—ગ્રાઉન્ડનટ, સીંગદાણા, ખોખાં, સીંગાં વગેરે. આ છોડ હિંદ, ચીન, દક્ષિણ આફ્રિકા અને અમેરિકાનો મૂળ વતની છે. હિંદમાં તેની ખેતી સર્વત્ર થાય છે. ખાસ કરીને મદ્રાસ, મુંબઈ અને દક્ષિણ હૈદ્રાબાદમાં. કાઠિયાવાડમાં પણ મગફળી સારી રીતે થાય છે. આ છોડને રેતાળ જમીન અનુકૂળ આવે છે. મગફળી જમીનમાં થાય છે. તેને કાઢી લઇ સૂકવવામાં આવે છે. લીલી મગફળી પણ ફોતરાં કાઢીને ખાવા માટે વપરાય છે. મગફળીના દાણા એમ ને એમ પણ ખાવામાં આવે છે, અને તેને પીલીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. એકલા મદ્રાસમાં જ મગફળીનું તેલ કાઢવા છત્રીસ મિલો ચાલે છે. મગફળી ફોલવા માટે સંચાનો ઉપયોગ થાય છે. કોઇ જગ્યાએ આ કામ મજૂરો હાથ વડે કરે છે. તેલ ઘાણી વડે પીલીને કાઢવામાં આવે છે. દ્રાવક (solvent) પદ્ધતિથી તેલ કાઢવાની રીત હિંદમાં ક્યાંય ઉપયોગમાં લેવાતી હોય એવું જાણવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી.

મગફળીનું તેલ અને તેનો ખોળ સીધો યા આડકતરી રીતે જુદા જુદા ઉદ્યોગોમાં વાપરવામાં આવે છે. આવા ઉદ્યોગોમાં, રંગરોગાન, બનાવટી રાળ, સાબુ, વોટરપ્રૂફની જુદી જુદી બનાવટો, રબ્બર જેવા બનાવટી પદાર્થો, છાપવાની શાહી, મીણબત્તી, દવાની બનાવટો ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. મગફળીનું તેલ ખાવા માટે પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

મગફળી અને સોયાબીનની સરખામણી નીચે આપેલા કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થશે:—

	મગફળીમાં	સોયાબીનમાં
પાણી	૬.૬ ટકા	૮.૫ ટકા
કાર્બોહાઇડ્રેટ	૨૪.૪ ,,	૨૨.૬ ,,
ચરબી	૩૮.૬ ,,	૧૮.૦ ,,
પ્રોટીન	૨૫.૮ ,,	૪૦.૦ ,,
એક પૌંડમાંથી કેલોરી	૨૫૭૦	૧૯૩૫

ઉપરના આંકડા સ્પષ્ટ બતાવે છે કે સોયાબીન અને મગફળીનો મુખ્ય તફાવત એ છે કે સોયાબીનમાં પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધારે છે, તો મગફળીમાં ચરબીનું પ્રમાણ વધારે છે. સોયાબીન કરતાં મગફળી વધારે સ્વાદિષ્ટ છે. ઉપરાંત મગફળીમાં વિટામીન અને ખનીજ તત્ત્વો પણ સારા પ્રમાણમાં છે. પ્રયોગ દ્વારા પુરવાર

થયું છે કે મગફળી અને સોયાબીનના પ્રોટીન પર રાખેલા ઉંદરોની વૃદ્ધિ લગભગ એકસરખી છે. દૂધ, ઈંડાં અને માંસના પ્રોટીન મગફળીના પ્રોટીન પોષણની દૃષ્ટિએ સરખાં છે.

હવે ઓલિવ તેલની સાથે મગફળીના તેલને સરખાવીએ. ઓલિવ તેલને બદલે મગફળીનું તેલ પુષ્કળ વપરાય છે. આ તેલને બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયામાં અને બીજા ગ્રંથોમાં દવાની બનાવટ માટે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મલમ, પ્લાસ્ટર અને સાબુની બનાવટમાં ઓલિવ તેલને બદલે મગફળીનું તેલ વાપરી શકાય. ઓલિવ તેલની સાથે મગફળીનું તેલ ભેળવવામાં આવે છે, તે શોધી કાઢવું મુશ્કેલભર્યું છે. મગફળીના તેલમાં વિટામીન 'એ' ના દ્રવણો લાંબો વખત સારી રીતે સચવાઈ રહે છે.

સોયાબીન અને ઓલિવના નવા પાક દાખલ કરવા કરતાં મગફળીની પેદાશને સારી રીતે ખીલવી તેમાંથી શક્ય એટલી નવી ચીજો બનાવી આપણા દેશના ઉદ્યોગોની ખીલવણી કરવી જોઈએ.

એક અજાયબ વનસ્પતિ

જલસરપોલીઆ નામની એક વનસ્પતિ થાય છે. તે મીઠા પાણીમાં ઊગે છે. અને ગુજરાત, કાઠિયાવાડ તેમ જ હિંદના ઘણાખરા ભાગોમાં નદીઓ, ઝરણાં, તળાવો વગેરેમાં તે નજરે પડે છે. તેનું શાસ્ત્રીય નામ 'વેલીસનેરીઆ સ્પાયરલીસ.' આ વનસ્પતિનાં મૂળ બારીક રેસા જેવા હોય છે, ડાંડી હોતી નથી અને તેના પાન લીલા, પાતળા, સાંકડા, ૫ થી ૧૦ ઈંચ લાંબા અને ૧/૨ ઇંચ પહોળા હોય છે. તેનાં ફુલોનો ઉદ્‌ભવકાળ એપ્રિલથી બે માસ. તેના ફુલો બે જાતના—નર અને માદા ફુલો—અને તે જુદા જુદા છોડ ઉપર થાય છે. નર ફુલો સમૂહમાં અને ઢાંકણથી રક્ષિત થયેલા એક નાની ટૂંકી ડાંડી ઉપર આવેલા હોય છે. તે બહુ ઝીણા હોય છે, પરંતુ પુષ્કળ સંખ્યામાં થાય છે. માદા ફુલો બીજા છોડ ઉપર છૂટા છૂટા આવેલા હોય છે. દરેક માદા ફુલને એક લાંબી, પાતળી ડાંડી હોય છે, જે ગોળાકાર રીતે આંટીઓ ખાઈને ગૂંચળું વળીને રહે છે અને માદા ફુલને પાણીને તળીયે રાખે છે. માદા ફુલની વળવાળી ડાંડી નદી કે તળાવના સ્થિર અને સ્વચ્છ પાણીમાં ઘણી સુંદર દેખાય છે. એને જરા દૂરથી તે ઝીણા સરપોલીઆ જેવી લાગે છે. તેથી આ વનસ્પતિને જલસરપોલીઆ કહે છે. નર ફુલો જ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે સમૂહમાંથી છૂટા પડે છે, તે વખતે હજુ બીડાયેલી દશામાં જ હોય છે અને પાણીની સપાટી ઉપર આવીને તરવા માંડે છે. પછી તે ઊઘડે છે. તે જ વખતે માદા ફુલ પોતાની ડાંડીની આંટીઓના વળ છૂટાં કરીને તળીએથી પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે. હવે નર ફુલો તરતાં તરતાં માદા ફુલના સંસર્ગમાં આવે છે અને તે વખતે તેના પરાગકોષના ફાટવાથી બહાર નીકળેલા કેટલાક ચીકણા પરાગકણો માદા ફુલના કમળની કિનારી ઉપર ચોંટી જાય છે. નર ફુલના પરાગકણો માદા ફુલે આ રીતે પોતાના કમળ ઉપર લીધા પછી માદા ફુલની ડાંડી ફરી ગૂંચળા વળી સંકોચાવા માંડે છે અને માદા ફુલ પાણીના તળીએ જઈ બેસે છે. ટૂંકમાં પાણીના તળીએ રહેલું માદા ફુલ પરાગસંયોગીકરણની ક્રિયા પૂરતું જ પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે અને તે ક્રિયા પૂરી થતાં અને પોતાનો છચ્છિત હેતુ પાર પડતાં પાણીના તળીએ તે પોતાની મૂળ જગ્યાએ આવી જાય છે. માદા ફુલમાં પછી ગર્ભાધાનની ક્રિયા અને તેના પરિણામે ફળ અને બીજનું ઉત્પન્ન થવું વગેરે ક્રિયાઓ પાણીના તળીએ થાય છે. ફળ ત્યાં જ પાકે છે અને તેના બી વનસ્પતિનું નવસર્જન કરે છે.

એક તુચ્છ જણાતી વનસ્પતિમાં પણ કેવી અજાયબ અને રસમય નવસર્જનની ક્રિયા!

વનસ્પતિ અને માનવી

વનસ્પતિ અને મનુષ્યને અનેક જાતનો સંબંધ રહેલો છે. મનુષ્યજાતિના નિર્વાહ કે શરીર-પોષણ માટેનો જરૂરી ખોરાક મુખ્યત્વે વનસ્પતિ જ

પૂરો પાડે છે. આપણા શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે જરૂરી વસ્ત્રો કે આપણા રોજબરોજના જીવન માટે રહેઠાણ કે નિવાસ માટેનું ઘર વનસ્પતિ પાસેથી મેળવેલા સાધનોમાંથી જ મુખ્યત્વે કરીને આપણને મળે છે. રોગપીડિત જનતામાં પ્રસરી રહેલા અસંખ્ય રોગોનું નિવારણ કરનારી ઔષધિઓ મુખ્યત્વે કરીને વનસ્પતિના અંગ કે ઉપાંગોમાંથી જ મળે છે. આધુનિક સમાજમાં જ્ઞાનપ્રસારના જે મુખ્ય સાધનો પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રો છે તેમાં વપરાતા કાગળની બનાવટ માટે વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થતાં સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. ચિત્રવિચિત્ર રંગોથી સુશોભિત બનેલા અને વિવિધ સુવાસથી મ્હેકતાં પુષ્પો જે આપણી સૌન્દર્યલાલસા તૃપ્ત કરે છે અને સૃષ્ટિશોભાનું એક મનોરમ ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું કરે છે તે વનસ્પતિના જ મુખ્ય અંગો છે. ટૂંકમાં મનુષ્યને વનસ્પતિ સાથે અહોનિશ સંબંધ રહેલો છે. કેટલીક વનસ્પતિ આપણને મુખ્યત્વે ખોરાકની વસ્તુઓ આપે છે. દા. ત. ચોખા, ઘઉં, જવ, મકાઈ, વાલ, વટાણા, ચણા, નાળિયેર, મૂળા, શકરીઆ, બટાટા, કેળા વગેરે આપનારી વનસ્પતિ. મકાનો, ફરનીચર, વાહનો વગેરેના બાંધકામ માટે વપરાશમાં લેવાતું લાકડું વનસ્પતિ પાસેથી મળે છે. આ ઉપરાંત વહાણો તેમ જ દરિયાઈ મુસાફરીમાં વપરાતા બોટ જેવા બીજા સાધનો, વાજિંત્રો, લાકડાંની આકૃતિઓ, વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ માટે વપરાતા સાધનો, ચિત્રો મઢવા માટે વપરાતી ફ્રેમો, દીવાસળી, લાકડાંની પેટીઓ, પેન્સિલો, રમકડાં વગેરેની બનાવટ માટે વપરાતું લાકડું વનસ્પતિ પૂરું પાડે છે. સાગ, મેહોગની, ચંદન વગેરે વૃક્ષો ઉપયોગી લાકડું આપનાર વૃક્ષોના થોડા દાખલા તરીકે ગણાવી શકાય. ટર્પેન્ટાઈન, યુકેલિપ્ટસ તેલ, કાથો, હીંગ વગેરે વનસ્પતિમાંથી મળે છે. વનસ્પતિનો બળતણ તરીકેનો ઉપયોગ સુવિદિત છે. ઘેરઘેર વપરાતા કોલસા વનસ્પતિ જ પૂરા પાડે છે. આકડો તેમ જ થોરની એક જાતમાંથી મળતો કોલસો ફટાકડા અને ગનપાઉડર બનાવવામાં બહુ ઉપયોગી છે. કોલગેસની મુખ્ય બનાવટમાં બીજા ગૌણ પદાર્થ તરીકે ઉત્પન્ન થતો કોલટાર અને તેમાંથી મેળવાતા 'એનીલીન ડાઈઝ'ના નામથી ઓળખાતા બીજા રંગો એક રીતે તો વનસ્પતિમાંથી જ મેળવવામાં આવે છે. લાકડાનો ઉપયોગ કાગળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં થાય છે. સેલ્યુલોઈડની બનાવટમાં લાકડાનો માવો (pulp) વપરાય છે.

કેટલીક વનસ્પતિ રેસાઓ (fibres) આપે છે અને તેમાંથી ઉપયોગી વણાટની વસ્તુઓ બને છે. કપાસની ઉપયોગિતા સુવિદિત છે. અને આખી દુનિઆને પૂરતું કપાસ હિંદ, ઈજીપ્ત અને અમેરિકા પૂરું પાડે છે. કપાસ ઉપરાંત રેસા પૂરી પાડતી વનસ્પતિઓમાં શીમળો, આકડો, નાળિએરી, તેમ જ જ્યુટ, લીનન અને હેમ્પ આપનારી વનસ્પતિ ગણાવી શકાય. 'કોરકોરસ' નામની વનસ્પતિની છાલમાંથી જ્યુટ મેળવવામાં આવે છે. આ વનસ્પતિ મુખ્યત્વે હિંદમાં જ થાય છે અને તેથી કરીને જ્યુટ માટે આખી દુનિઆને હિંદ પર આધાર રાખવો પડે છે.

કેટલીક વનસ્પતિની ઔષધીય અગત્ય જાણીતી છે અને તેના બધાં ભાગો અગર છાલ, મૂળ, થડ, પાન, ફૂલ, ફળ, બી વગેરે એકાદ ભાગમાં ઔષધીય ગુણો રહેલા હોય છે. આવી વનસ્પતિમાં ક્વીનીન, બેલાડોના, કપૂર, ડીજીટેલીન, કોકેન, સ્ટ્રીકનીન, અફીણ વગેરે ઔષધો આપતી વનસ્પતિ ગણાવી શકાય.

ઘણાખરા તેલો વનસ્પતિમાંથી મળે છે અને તે પણ ખાસ કરીને તેના ફળ અગર બીમાંથી હિંદમાં તેલો આપનારી વનસ્પતિ પુષ્કળ પ્રમાણમાં થાય છે; અને તેના કેટલાક દાખલા તરીકે મગફળી, તલ, નાળિયેરી, અળશી વગેરેની વનસ્પતિ ગણાવી શકાય. વળી એરંડાના બી, રાઈ, લીમડો, લવીંગ, એલાયચી, તજ વગેરેના તેલો દવામાં વપરાય છે. યુકેલિપ્ટસના પાનમાંથી બનાવાતું યુકેલિપ્ટસ તેલ તેમ જ જુદા જુદા ફૂલોમાંથી બનાવવામાં આવતા ખુશબોદાર અત્તરોનો ઉપયોગ જાણીતો છે.

એલાયચી, તજ, વરિયાળી, જાયફળ, ફુદીનો, પીપર વગેરે નિત્યજીવનમાં વપરાતી અનેક વસ્તુઓ

વનસ્પતિ આપે છે. જુદી જુદી જાતના ગુંદરો, રેઝીન તથા ટેનીન પદાર્થો, પ્રન્ડિયા રબ્બર તેમ જ અનેક ઉપયોગી અને આર્થિક દૃષ્ટિએ અગત્યની વસ્તુઓ વનસ્પતિ પાસેથી મળે છે. આપણા આહારની એક જરૂરી વસ્તુ ખાંડ વનસ્પતિ પાસેથી મળે છે. ચા, કૉફી, કોકો, તમાકુ, અફીણ, ભાંગ વગેરે માદક પદાર્થો પણ વનસ્પતિ પૂરા પાડે છે.

ઉપર આપેલી ટૂંક માહિતી ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે કે વનસ્પતિ અને માનવીને નિકટનો સંબંધ રહેલો છે, અને તેથી વનસ્પતિ પાસેથી માનવીને જુદી જુદી અગત્યની વસ્તુઓ વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન જરૂરી છે.

❋

ગ્રંથસમીક્ષા

અ. મ. રા.

પરકમ્મા

[લે૦ ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્ર૦ ભારતી સાહિત્ય સંઘ-મુંબઈ-અમદાવાદ; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા.

જેમના નામની આગળ દુર્ભાગ્યે 'સ્વ૦' શબ્દ મૂકવો પડે છે તે શ. મેઘાણીએ રા. ઉમાશંકર જોષીના એક સૂચનને ઝીલી લઇ પોતાની ટાંચણપોથીઓમાંની જે સામગ્રી લેખમાળારૂપે 'ઊર્મિ' માસિકમાં પ્રગટ કરી તેનું તેમની હયાતીમાં છપાયેલું આ ગ્રંથસ્વરૂપ છે. એમાં છે તો જેનાં પાંખીઆં સ્વ૦ મેઘાણીએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં મેળવેલાં નહિ એવાં ટાંચણો, વણવપરાયેલા વાર્તાપ્રસંગોનાં વેરાયેલાં હાડકાં, દુહા, છૂટકતૂટક વાક્યો ને લાક્ષણિક ભાષાપ્રયોગો, એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો કોલ્સનાં ઊડિયાં જ; પણ યુદ્ધકાળમાં ભંગાર પણ સોનામૂલે વેચાતો થયો હતો, તેમ એવી છિન્નાભ જેવી સામગ્રી પણ એમાં લેખનકળાના કીમિયાગર મેઘાણીને હાથે સાહિત્ય-સોનું બની ગઇ છે. વસ્તુને મનોરમ રીતે મૂકવાની મેઘાણીની કળાને, એમની કહેણીને, આ પુસ્તકનું પચાસ ટકા આકર્ષણ તો આભારી છે. ક્યારેક કર્તા કેટલાંક ટાંચણો છે તે જ સ્વરૂપમાં આપણી સામે ધરી દે છે, ક્યારેક તેમાં સૂચવાતા પ્રસંગ કે વાર્તાને આખી જ રજૂ કરે છે, ક્યારેક તેના પરથી ઉપજતાં સ્મરણો નોંધે છે, ક્યારેક શિવલાલ ગોસલિયા ને લાખાજીરાજ જેવાનાં નખચિત્રો પણ આલેખે છે, અને એ બધું કરતાં કરતાં પોતાને લોકસાહિત્યની ભાળ આપનાર વ્યક્તિઓની પરંપરાનો સળંગ પરિચય તે વાચકોને કરાવે છે. બીજી કોઈ વ્યક્તિને હાથે આવી વિચ્છિન્ન સામગ્રીનો આવો ઉપયોગ જ થાત નહિ, અને થાત તો એમાં અભિમુખ વાચકોના દિલને જકડી રાખનારી આવી રસાળતા આવત નહિ. પોતે લોકસાહિત્યનું સંપાદન-સંશોધન કેવી રીતે કર્યું, ક્યાંથી ને કેવી રીતે પોતાને એની ભાળ લાધી, કોણે કોણે એમાં આંગળી ચીંધવાનું અને એથી યે વધુ એ સાહિત્ય પૂરું પાડવાનું પુણ્ય મેળવ્યું, પોતાની વાર્તાકળાનું ક્રમશઃ ઘડતર કેમ થયું, કેટલું પોતે બેખબરીમાં ગુમાવી પણ દીધું—એ બધી વાતો કડે પહોરે ડાયરો જમાવીને સમરસિયાઓને જાણે આત્મીય ભાવે મિત્રદાને મેઘાણી કરી રહ્યા હોય એવો જ અનુભવ પુસ્તકનું વાચન કરાવે છે. પુસ્તકની સામગ્રી મેઘાણીના આજ સુધીમાં પ્રગટ થયેલા લોકસાહિત્યનાં પુસ્તકો પર કેટલુંક નવું અજવાળું નાખે છે, તેમજ

' એમ ટીપે ટીપે, ટુકડે ટુકડે, સમસ્ત જીવન, ભાષા, વાણી, કવિતા, રીતરસમો, પશુઓ, પરં-

પગાઓ, પહેરવેશો, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવસ્થાન્તરો, ઈત્યાદિનું સમગ્રતાએ ખેડાણ કરતો કરતો હું લોકસાહિત્યમાં પલોટાયો છું.'

એ એમના ઉદ્ગાર (પૃ. ૨૫)ને સાચો ઠરાવે છે. એ રીતે જોતાં, સોરઠી લોકસાહિત્યના સંપાદક અને રસમીમાંસક મેઘાણીનું ઘડતર કેમ થયું તેની સુરેખ પ્રવાહી ઇતિહાસકથા એ બની જાય છે. એમણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ તેમના વિષયની–લોકસાહિત્યની શોધનકથા છે એ. એને કૃતાર્થતા તો ત્યારે જ સાંપડે, જ્યારે

'......એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી. બીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં કોડિયારાં ઉભરાય છે. શા ખપનાં?' (પૃ. ૮૨)

એ સ્વ૦ મેઘાણીના વેદનાભર્યા ઉદ્ગારને યુનિવર્સિટીશ્રદ્ધા જુવાનો તરફથી જવાબ મળે, અને એક મેઘાણીમાંથી અનેક મેઘાણીઓ એ ઊભા કરે. એમ બનશે?

રવિવંદના

[સંપાદકો, ગુજરાતી સંસદ, શાંતિનિકેતન; પ્રાપ્તિસ્થાન, ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ મુંબઇ–અમદાવાદ; મૂલ્ય અઢી રૂપિયા.

શાંતિનિકેતનનું સંસ્કાર–ઋણ જેમના પર છે એવા જુવાનોએ ગુજરાતના લેખકવર્ગની પાસેથી જેમ તેમ કરી લેખો મેળવી જે રવીન્દ્ર–સ્મારક ગ્રંથ આખરે પ્રગટ કર્યો તે આ. એની સામગ્રી ત્રણ ખંડમાં વહેંચાયેલી છેઃ (૧) લેખો, (૨) કાવ્યો અને (૩) અંજલિ. પણ પહેલા ખંડમાં 'શેષ'નું કાવ્ય ઘૂસી ગયું છે અને લેખો ને અંજલિઓ વચ્ચે બહુ તફાવત દોરી શકાય એવું નથી. બધા લેખો એક રીતે અંજલિઓ જ છે કારણ્.

ગુરુદયાલ મલ્લિક, જી. રામચંદ્રન, નરસિંહભાઈ પટેલ અને રતિલાલ મહેતાના લેખો સંસ્મરણાત્મક પ્રકારના હોઈ રવીન્દ્રનાથના વ્યક્તિત્વના કોઇ કોઈ પાસાં પર ઠીક પ્રકાશ ફેંકે છે. ત્રણ રવીન્દ્રકાવ્યોના અનુવાદ સિવાયનાં બીજા ખંડનાં બધાં કાવ્યો, તેમજ બાકીના બે ખંડોમાંના કવિશ્રી ન્હાનાલાલ, મનસુખલાલ ઝવેરી, હરભાઇ ત્રિવેદી, પ્રેમશંકર ભટ્ટ આદિના લેખો રવીન્દ્રનાથ અને એમની પ્રતિભાને અપાતી અંજલિના સ્વરૂપના છે. કાવ્યોમાં 'સુન્દરમ્', 'શેષ' અને દુર્ગેશ શુક્લની કૃતિઓને આગળ મુકાય, અને ગદ્યાંજલિઓમાં એમની પોતપોતાની લાક્ષણિક ગદ્યછટાવાળી કવિશ્રી ન્હાનાલાલની અને મનસુખલાલ ઝવેરીની અંજલિઓ બીજી કરતાં વધુ ધ્યાન ખેંચે છે. બચુભાઇ શુક્લનો 'સાહિત્યસ્વામી' એ રવીન્દ્રનાથની સાહિત્યપ્રતિભાનો પરિચય કરાવવા મથતો લેખ પણ રવીન્દ્રનાથને અપાયેલી તેમના એક ગુજરાતી ભક્તની સુંદર અંજલિ છે. ઉમાશંકર જોષીનાં 'રવીન્દ્રનાથ અને આપણે' એ લેખમાં આપણા મહાપુરુષોને અંજલિ આપવાની આપણા લોકોની રીત તથા તે પાછળ કામ કરતા માનસ પર ઠીક સપાટા છે અને બાકી તો રવીન્દ્રનાથની કવિતાના જ સીધા અભ્યાસ માટે ઉદ્બોધન છે. બે લેખો—'સત્યમ્–સુન્દરમ્' (મૂળશંકર મો. ભટ્ટ) અને 'ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ' (રમણલાલ પટેલ)—ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથની તુલના કરનારા છે, જેમાં બીજો વધુ સારો છે. અભ્યાસલેખોમાં 'ભૂમાનો ગાયક' (સુન્દરમ્), 'રવીન્દ્રનાથની દૃષ્ટિએ નારીની સાધના' (ક્ષિતિમોહન સેન) અને 'રવીન્દ્રનાથની સૂર-સૃષ્ટિ' (દિનેન્દ્રનાથ ટાગોર) એ ત્રણને ગણાવી શકાય, જોકે એમાં બીજો લેખ રવીન્દ્રનાથની ૧૯૨૦ની ગુજરાતની મુલાકાતના અને તે વખતે ગુજરાતનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં સ્ત્રીઓની સભામાં રવીન્દ્રનાથે કરેલાં ભાષણોના સારગ્રાહી હેવાલ જેવો નિરસ બની બેઠો છે. પ્રેમથી, ખંતથી અને ઊંડાણથી રવીન્દ્રનાથના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી એમનું જીવનદર્શન મારવવાનો તથા પોતાને સૂઝતી રીતે તેને સમીક્ષવાનો પણ પ્રયાસ જેમાં 'સુન્દરમે' કર્યો છે એ પહેલો લેખ તો આ સંગ્રહના બધા લેખોનો મુગટમણિ ઠરે એવો છે.

ક્ષિતિમોહન સેનના લેખમાં પૃ. ૧૨૪ પર 'પગનું કપાણું રેટીન આવતાં જ ભોળાનાથ સારાભાઇ

વગેરે અનેક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ સત્કાર કરવા મુંબઈથી આવી ટ્રેનમાં બેઠી' એવું વાક્ય આવે છે. ત્યાં ચોખ્ખી ભૂલ થઈ છે. ભોળાનાથ સારાભાઈ સ્વર્ગમાંથી આવ્યા હોય તો જુદી વાત, બાકી જે આવ્યા હશે તે તો નરસિંહરાવ ભોળાનાથ. નામનો ગોટાળો ક્ષિતિમોહન સેન જેવી ઇતરપ્રાન્તીય વ્યક્તિને હાથે થાય એની નવાઈ ન હોવી જોઇએ, પણ એ લેખના ગુજરાતી અનુવાદક રમણલાલ સોનીએ તો એ ભૂલ સુધારી લેવી જોઇતી હતી, અને તેમણેય ન સુધારી તો સંપાદકે એ સુધારી લેવી હતી. પૃ. ૨૦૩ પરના 'દેશ કે પ્રજાનું જેમ તેના કવિ ને કર્મવીર પર નિર્ધાર છે' એ વાક્યમાં 'નિર્ધાર'નો કશો જ અર્થ નથી, 'નિર્ભર' જોઇએ. પુસ્તકની સામગ્રીની ગોઠવણીમાં મગનભાઈ દેસાઇએ લખેલું રવીન્દ્રચરિત સૌથી પહેલું, 'શેષ'નું કાવ્ય બીજા ખંડમાં, કાવ્યોનો એ બીજો ખંડ પહેલો, અને પહેલા ખંડમાં છપાયેલો રવીન્દ્રનાથનો પત્ર તથા તેમનાં કાવ્યોના બીજા ખંડમાં મૂકેલા અનુવાદ પુસ્તકની અંજલિ-સામગ્રીથી અલગ તારવીને રવીન્દ્ર-પ્રસાદી કે એવા કોઇ શીર્ષક તળે, એમ બીજી જ વ્યવસ્થા કરવા જેવી હતી. આવાં પુસ્તકોમાં સર-સંપાદકે (General Editor) કેવી ચીવટ રાખવી જોઇએ એ મુદ્દા તરફ ધ્યાન દોરવા જ આટલી હકીકત ઉલ્લેખી છે. બાકી સંપાદક મંડળને આ પુસ્તકના સંપાદનકાર્યે કંઈ ઓછી વીતાડી નહિ હોય એ તો વગર કહે સમજાય તેવું છે. લેખકવર્ગનો અપેક્ષિત સહકાર ઝાઝો અને તત્કાળ મળ્યો નહિ હોય, અને લખાણો જેમ આવતાં ગયાં હશે તેમ છાપતાં પડ્યાં હશે, એવું એવું ઘણું બન્યું હશે જ. એમ છતાં-આખરે આ રવીન્દ્રસ્મારક ગ્રંથ તે પ્રગટ કરી શક્યા છે એ જ અભિનંદનીય છે. એમણે રવીન્દ્રનાથનું અને શાંતિનિકેતનનું પોતા પરનું ઋણ અદા કરવાનો ભાર થોડો હળવો કર્યો છે જ. બાકી રવીન્દ્રનાથનું સાચું સ્મારક તો કાકા કાલેલકર નિર્દેશે છે તે રીતે જ થશેઃ—

'—ગૂજરાત અને બંગાળ બંનેએ હિંદુસ્તાનને જ નહિ પણ આખી દુનિયાને લોકોત્તર યુગપુરુષો આપ્યા છે. ગુજરાતીઓ અને બંગાળીઓ એકબીજાના સહયોગથી શું શું ન સાધી શકે? આવો સહયોગ એ જ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રવીન્દ્રસ્મારક થશે.'

ઊર્મિ અને વિચાર

(લે. રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રકા. આર. આર. શેઠની કં. મુંબઇ. ૨, મૂલ્ય ચાર રૂપિયા.

'પાંચ વિભાગમાં વહેંચેલા રમણલાલ દેસાઇના કુલ ૨૪ લેખોનો આ સંગ્રહ છે.

'યૌવન' વિભાગમાંના પાંચ લેખો રા. રમણલાલ-નો યુવાનીનો આદર્શ, જ્વલંત દેશપ્રેમ, ભાવનાવાદ અને આજના ઉન્માર્ગી યૌવનના દર્શને તેમને થતી બળતરાનું દર્શન કરાવે છે. એમાં રા. રમણલાલે ગુજરાતના આજના જુવાનોને તેમની જાણીતી નબળાઈઓને માટે ઠીક ચાબખા લગાવ્યા છે—જેની જરૂર જ હતી—અને એમને સાચા અર્થમાં જુવાન બનવાનો આદેશ આપ્યો છે. 'સન્નારી' વિભાગમાંના ચાર લેખો તો રા. રમણલાલનું નારી પ્રતિષ્ઠા-પ્રવચન છે સ્ત્રી સ્ત્રી જ રહી પોતાનું ગૌરવ પિછાણે અને પોતાનો ધર્મ બજાવે અને પુરુષો સ્ત્રીનો સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર મંજૂર રાખે એમ એ બેઉ વર્ગને શીખવે એવા એ લેખો છે. 'ભૂગોળ સાથે રમત' એ વિભાગમાં ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના સંબંધ વિશે તથા વડોદરાની વિશિષ્ટતાઓ વિશે છે તે લેખો વિગતો સંભારી સંભારીને બનાવેલી તેની યાદી જેવા છે, અને બાકીનામાં હિંદી મહાસાગરને કિનારે કિનારે' કર્તાએ કરેલા જવાના પ્રવાસનું અને જવા સંબંધી તેમના વાચનનું પરિણામ છે અને 'નાગરિસ્તાન' ને 'આર્યાવર્તના ટુકડા' પાકીસ્તાન-ચળવળના કર્તાનો પ્રત્યાઘાત રજૂ કરે છે. 'અંગત' વિભાગના ચાર લેખો આખા પુસ્તકમાં સાહિત્ય વિષયક લેખો કહેવાય એવા છે. કર્તાના લેખકજીવન,તે અંગેના એમના આદર્શ ને ટેવો તથા એમનાં પ્રિય પુસ્તકો વિશે જીજ્ઞાસુઓનું કુતૂહલ એ આત્મપરિચાયક લેખો ઠીક પ્રમાણમાં સંતોષશે. રા. રમણલાલ પર અહંમેયનો આરોપ કોઈથી કદાપિ

લાવી શકાય નહિ એટલી બધી એમાંના એક બે લેખોમાં દેખાતી એમની નમ્રતા આવા અતિનમ્ર અને શરમાળ આદમીને પોતાને વિશે બોલવાના પ્રસંગો ઊભા કરતી વિધિની નટખટ લીલાનોય વાચકોને સસ્મિત વિચાર કરતાં કરી મૂકે એવી છે. પાંચમા વિભાગ 'પ્રકીર્ણ'માં ધ્યાન ખેંચે એવા તો છેલ્લા બે આગગાડી અને વીંટી પરના માહિતીથી છંટાયેલા રમણલાલ–શૈલીના રસિક નિબંધો છે, જે કર્તાની નિબંધકાર તરીકેની વિશિષ્ટતાઓ તથા મર્યાદાઓનો ઠીક ખ્યાલ આપી દે છે.

'હિંદી મહાસાગરને કિનારે કિનારે' ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર' તથા 'વીંટી' જેવા લેખો કર્તાનું માહિતીભંડોળ, અને 'યૌવન'માંનું આજના કૉલેજ-યનનું ચિત્ર તથા 'આગગાડી' એમનું જનનિરીક્ષણ કેટલું અને કેવું છે તે સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે. એમની ચિન્તનશીલતાને માટે 'સન્નારી' વિભાગના લેખો બતાવી શકાય. હિંદુ–મુસલમાનના ઝઘડા અને વિશ્વયુદ્ધ સામેનો એમનો સખ્ત અણગમો જેમાંથી આવે છે તે એમનાં રાષ્ટ્રવાદ અને ભાવના-ભક્તિ તો સંગ્રહના ઘણા લેખોમાં પોકર પાડી ઊઠે છે.

સંગ્રહનું નામ 'ઊર્મિ અને વિચાર' રાખ્યું છે તે ઉચિત જ છે. 'ઊર્મિથી પણ પ્રશ્ન નિહાળાય અને વિચારપૂર્વક પણ નિહાળાય' એમ રા. રમણલાલના કહેવા પ્રમાણે ઊર્મિઓ અને વિચારો બંનેનો વિલાસ અત્ર જોવાય છે. 'યૌવન' અને 'અંગત' વિભાગોના લેખોમાં ઊર્મિનું આધિક્ય છે, અને યુવાનો સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, જ્ઞાતિસંસ્થા, આ યુગમાં જુવાનો ને સ્ત્રીઓના ધર્મ, કોમી ઝઘડા, વિશ્વયુદ્ધ અને હિંસા અહિંસા જેવા વર્તમાન જીવનના જુદા જુદા પ્રશ્નો પરત્વે આખું જ પુસ્તક તેના કર્તાની સંવેદનશીલ વિચારકતા બતાવી આપે છે. એક વાત કહેવા જેવી છે : પુસ્તકના ઘણા લેખોમાં ઊર્મિ છે, પણ ઊર્મિ ઊર્મિલતા કે આવેશમાં કર્તાને ઘસડી જતી નથી, તેમ વિચારક તરીકેની સ્વસ્થતાને ધક્કો મારી કાઢી મૂકતી નથી. 'સ્ત્રીજીવનનું મહત્ત્વ' અને 'સ્ત્રીઓ અને સ્વતંત્રતા' જેવા લેખો એ બતાવી આપે છે.

પોતા વિશે વાત કરવાનો પ્રસંગ 'અંગત' વિભાગના લેખોમાં આવતા રા. રમણલાલ ફરી ફરીને પોતે સામાન્યતાના પૂજારી છે એમ કહે છે. એમના આ પુસ્તકમાંના લેખોને માટે ય કહેવાય કે એ કશું અસમાન્ય કહી જતા નથી. છતાં એમનું લખાણ વાંચવું ગમે છે ઘણું. એનું કારણ છે સામાન્ય વાતને ય રસિકતાથી અને ચોટદાર રીતે કહેવાની છટા. ' આદેશાત્મક 'યુવકને' કટાક્ષાત્મક 'નાગરીસ્તાન' સ્વપ્નવિહારાત્મક 'આર્યાવર્ત અને ટુકડા' તથા 'તંત્રીનું એક સ્વપ્ન' અને નિબંધાત્મક 'આગગાડી' તથા 'વીંટી'—આ લેખો એમની એ છટા કે શૈલીને લીધે આકર્ષક બન્યા છે, ભાષા રા. રમણલાલને ઠીક વાપરતાં અને રમાડતાં આવડે છે એનું એ પરિણામ છે. પાણીના રેલાની માફક ચાલતી ભાષાની એ ફાવટને લીધે એક બીજુંય પરિણામ એમની આ કૃતિમાં આવેલું દેખાય છે. તે છે જે થોડામાં કહેવાય એ મલાવીને વિસ્તારથી કહેવાય છે એ.

સંગ્રહ સુવાચ્ય છે. બીજા કોઈ એ વાંચે કે ન વાંચે તેનું કંઈ નહિ, જુવાનોએ તો પચાસની ઉપરના આ જુવાને તેમને માટે એમાં જે કહ્યું છે તે એકવાર ધ્યાનપૂર્વક વાંચવાની ખાસ જરૂર છે.

સોરઠી સંતવાણી

[સંપાદક, ઝવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકા૦ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.

એમની પહેલી માસિક અવસાનતિથિએ બહાર પડવા સર્જાયેલું આ પુસ્તક સ્વ૦ મેઘાણીએ પોતાની ટાંચણપોથીઓમાં પડેલી સામગ્રીમાંથી તૈયાર કરવા ધારેલા ચણચાર ભજનસંગ્રહોમાંનો પહેલો, અને હવે તો તેમનો પ્રવેશક પામીને આવતો છેલ્લો, સંગ્રહ હરે છે. દેવારામ, લોયણ, દેવાન પંડિત, મૂળદાસ, રવિદાસ, પીઠો, જેમલનોઈન, જેઠીગમ, ગજ અમર, લખમો માળી, ગંગાસતી, કરમણ, રામયો મોરારીદેવ

હોથી, ભીમનો શિષ્ય દાસી જીવણ, મોગર, ભવાનીદાસ, આંબો છઠ્ઠો, કાજી મહમદશા, મીરાં, મોજલ, શામળો ને દેવીદાસ જેવાં ભજનિકોનાં રચેલાં અને ભજનમંડળીઓમાં ગવાતાં લોકજાણીતાં કુલ ૧૦૩ ભજનો કવિવાર નહિ પણ વિષયવાર ૭ વિભાગમાં એમાં સંગ્રહાયાં છે. એ ૭ વિભાગ તે (૧) ધણી અને ધરતી; (૨) ભક્તિનો માર્ગ; (૩) નવધા ભક્તિ; (૪) સતગુરુ; (૫) માનવ—અવતાર; અને (૬) પ્રેમ-લક્ષણા ભક્તિ. અમુક ભાવ કે સૂરનો પ્રધાન લલકાર ગજાવતાં ભજનોને ભેગાં મૂકી તેનું એક એક ઝૂમખું બનાવીને એવાં આ ૭ વિભાગનાં ૭ ઝૂમખાંની વ્યવસ્થા સ્વ. મેઘાણીએ સાધી છે. બાકી સજ્જડ વિભાગી-કરણને આ ભજનો બહુ ગાંઠે એવાં હોતાં નથી.

ભજનમંડળીઓમાં આ ભજનો ગવાતાં એકાદ વાર સાંભળનાર તેના શુદ્ધ શબ્દસ્વરૂપને ભાગ્યે જ પકડી શકે એવું હોય છે. સ્વ. મેઘાણીએ અનેક વાર સાંભળી સાંભળીને આ કૃતિઓનો શુદ્ધ શબ્દપાઠ નક્કી કરવામાં કેટલો શ્રમ લીધો હશે એનો આ પરથી ખ્યાલ આવવો જોઈએ. શુદ્ધ શબ્દપાઠમાં સંતો ને ભજનિકોની વાણી પીરસવી એ જ એક સેવા છે. તેમાં વળી ભજનભાષાના કેટલાક લાક્ષણિક શબ્દોના અર્થ તેમ જ રહસ્યપૂર્ણ ભજનોના ભાવાર્થ આપી તે સમજવામાં સારી મદદ વાચકોને કરી વધુનો ઉમેરો તેમણે કર્યો છે. સંતવાણીના રસિયાઓ ને ભાવિકો એટલે અંશે મેઘાણીના ઋણી બન્યા છે.

ભજનોનો ખરો સ્વાદ તો લઈ શકાય એને મોકળે કંઠે ને 'ભાવ-ભગતિ' સાથે કોઈ ભજનિકને કે ભજનમંડળીને કંઠે ગવાતાં સાંભળીએ ત્યારે. ધોળા કાગળ પર છાપેલા કાળા અક્ષરોમાં પુરાઈ જતાં એના શબ્દોનું વાચન આપણને એની ખરી મજા આપી શકે નહિ. વાંચતાં એ આકર્ષે તો તે તેના રહસ્યાર્થથી, અને તેને સાદી તળપદી ભાષામાં સચોટ ઉપમાઓ, દૃષ્ટાંતો અને રૂપકોની સહાયથી માર્મિક રીતે રજૂ કરતી તેનાં રચનારાઓની સહજોપલબ્ધ કળાથી. 'ઓળખો', 'ઘોડે ઘોડે પિયો', 'મોત રે કોણ છે', 'અભળા એમ ભણે', 'જેને દીઠે નેણલાં ઠરે', 'આવાં તે રૂપ!', 'પવન-ચરખો', 'જેસલ કરી લે વિચાર', 'કામળી', 'જંગલ બીચ', અને 'ગારુડી' એ શીર્ષકોવાળાં ભજનોને તથા ગંગાસતીએ પાનબાઈને પરમ પંથ પ્રબોધતાં સંભળાવેલાં પદોને આ સંગ્રહનાં એવાં આકર્ષક ભજનો તરીકે અવશ્ય ગણાવી શકાય, જોકે આવાં ગેય ભજનોની બાબતમાં તો પસંદગી વ્યક્તિ વ્યક્તિની જુદી જુદી હોય.

સંગ્રહ સાથે જોડેલો પ્રવેશક મૂલ્યવાન છે. એ સાવ નવો નથી. વિલેપારલે સાહિત્ય સભાના રજત-મહોત્સવ ગ્રંથ 'સાહિત્ય પરામર્શ'માં તથા ૧૯૩૨ના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ઑક્ટોબર-ડિસેમ્બર અંકમાં પ્રગટ થયેલા પોતાના બે લેખોને સુધારી તેમનો સરવાળો કરી, 'શબ્દ, સુન-ગઢ, નુરત-સુરત, વચન, ગગનમંડળ, ત્રિકુટિ મહેલ, ઈંગલા, પિંગલા, સુખમણા; નાદ, બુંદ, ઉનમની જેવા ભજનવાણીના રહસ્યમય શબ્દો તથા 'ઊલટાં નીર શિખર પર ચડિયાં' જેવા પ્રયોગોની સમજૂતી સ્વ. મેઘાણીએ તેની સાથે જોડીને એ પ્રવેશક તૈયાર કર્યો હતો. પ્રો. રાનડે અને રા. હજારીપ્રસાદ ત્રિવેદીના ટેકાથી મધ્યકાલીન રહસ્ય-વાદની શુદ્ધ ભારતીયતા સિદ્ધ કરી, ગુજરાતનાં ભજનિક સંતોને એ મધ્યકાલીન રહસ્યવાદના 'નાના નાના પ્રણાલિવાહકો' કહી, તેમની ભજનવાણીને 'મૂળ પરંપરાનો જ નિજત્વના તોર પર પ્રવહમાન રાખેલો સાહિત્ય-સ્રોત' અને સ્વાનુભવની સંપત્તિનું પરિણામ ઠરાવવા સ્વ. મેઘાણીએ એમાં સરસ પ્રયત્ન કર્યો છે. ભાણ, ખીમ, રવિદાસ, મોરારસાહેબ, સંત હોથી, ત્રિકમ સાહેબ, અને દાસી જીવણ એ ભજનિક સંતોનાં જીવન અને ચમત્કારો વિશે યથોપલબ્ધ માહિતી રજૂ કરી તેમની વાણીની પ્રસાદી પણ વાચકોને તેમણે એમાં ભેટ ધરી છે, જે પણ પ્રવેશકનું મૂલ્ય વધારી આપે છે. યોગની પરિભાષાના પ્રયોગોની અંતે આપેલી સમજૂતી તો સંગ્રહનાં ભજનોને સુગમ બનાવતી સામગ્રી લેખે અનિવાર્ય હતી.

ભજનસાહિત્યને સ્વ. મેઘાણીએ પ્રવેશકમાં 'લોક-

વાણીનો અંતિમ પરિપાક' કહેલ છે. લોકસાહિત્યના અન્ય પ્રકારોનું સંપાદન પતાવી, આયુષ્યના અંતભાગમાં લોકવાણીના એ અંતિમ પરિપાક તરફ સ્વ. મેઘાણી વળ્યા હતા, અને પોતાના લોકસાહિત્યના સંપાદનકાર્ય પર ભજનવાણીના સંપાદનનો કળશ ચડાવવા માગતા હતા. પણ વિધિએ કંઈક જુદું જ ધાર્યું હશે, એટલે આ એક સંગ્રહનું સંપાદન કરીને જ તેઓ ચાલતા થયા. લોકસાહિત્યના સંપાદનમાં તેમના છેલ્લા સંભારણા તરીકે આમ આ પુસ્તક ગુજરાત આગળ ઊભું રહેશે.

લગ્નમંગલ

[લે. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ; સોલ એજન્ટ, રાયચુરા બુક ડેપો, વડોદરા; કિંમત સવા રૂપિયો]

લેખકના જ શબ્દોમાં, 'સ્ત્રીપુરુષના લગ્નને અંગે આપણા પૂર્વજોએ સેંકડો વર્ષ સુધી જે આદર્શોનું રટણ કર્યું છે ને જે ભાવનાઓ સેવી છે તે પ્રગટ કરનારાં કેટલાંક વચનો, છેક ઋગ્વેદથી માંડીને ભવભૂતિનાં નાટકો સુધીના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાંથી ભેગાં કરવાનો પ્રયાસ આ નાનકડા પુસ્તકમાં થયેલો છે.' ભારતવર્ષે નારીનું જે ગૌરવ કર્યું છે, સ્ત્રીપુરુષના લગ્નમાં પ્રેમ, સેવા અને સહધર્માચરણને મહત્ત્વનું સ્થાન આપી, લગ્નનો જે આદર્શ ઘડ્યો છે, અને દાંપત્ય અને ગાર્હસ્થ્યની જે સમાજશ્રેયાર્થી ભાવના પ્રગટાવી છે. તેનું મંગલ દર્શન પુસ્તકમાંના શ્રુતિ-સ્મૃતિ-સાહિત્યનાં વિવેકપુરઃસર ચૂંટાયેલાં અવતરણોમાં થાય છે. ભારતના પ્રાજ્ઞો અને સંસ્કારનિર્માતાઓની આ અમર વાણી જેના જેના અંતરમાં પ્રવેશશે તેની સ્ત્રી પ્રત્યેની દૃષ્ટિ સુધરશે અને તેનો સંસાર મીઠો બનશે એમાં શંકા નથી. તેનું આવું સંયોજિત સંપાદન રા. ચંદ્રશંકર શુક્લ જેવા શાસ્ત્રજ્ઞ અધિકારીને હાથે થયું છે એ આનંદનો વિષય છે. રા. રાયચુરાની માફક લગ્ન પ્રસંગે ભેટ આપવા માટે આ લઘુ પુસ્તકનો ઉપયોગ છૂટથી કરવા જેવો છે. પ્રથમ સંસ્કૃત અવતરણોનો ભાવાર્થ ગુજરાતીમાં મૂકી તેની નીચે મૂળ સંસ્કૃત પંક્તિઓ ગુજરાતી લિપિમાં આપી છે. આ વ્યવસ્થા સંસ્કૃતના અલ્પજ્ઞો અને અનભિજ્ઞોને ઠીક સગવડ કરી આપે છે. ત્રણ અઠવાડિયામાં આ લઘુ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કરવી પડી એ એને મળેલા સુયોગ્ય સત્કારની એક નિશાની છે.

❊

ઘર બાંધતાં પહેલાં આ વાંચજો

૧૯૩૮-૩૯ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં ૧૫,૧૧,૯૦૦ ટન સીમેન્ટનું ઉત્પાદન થયેલું. ૧૯૪૫-૪૬ દરમિયાન એ આંકડો વધીને ૨૦,૭૫,૩૦૦ ટન ઉપર પહોંચેલો. ૧૯૪૬-૪૭નું ઉત્પાદન લગભગ આટલું જ રહેશે એમ મનાય છે. પણ ૧૯૫૨ સુધીમાં હિંદનું સીમેન્ટ-ઉત્પાદન આજના કરતાં બેવડું બનાવવાની યોજના મધ્યસ્થ સરકારે કરી છે. એમ મનાય છે કે ૧૯૫૨માં સીમેન્ટની નાગરિક માંગ ૪૦ લાખ ટનની હશે, અને સરકારી કામોમાં બીજા ૧૦ લાખ ટન જોઈશે.

અત્યારે હિંદમાં સીમેન્ટનાં ૨૩ કારખાનાં છે. આ કારખાનાં આજે પોતાની શક્તિ કરતાં ઓછો સીમેન્ટ બનાવે છે. કારણ કે એમની માસિક જરૂરિયાત કરતાં ૧૫-૨૦ હજાર ટન ઓછો કોલસો આજે એમને મળી શકે છે. આવતાં પાંચ વર્ષો દરમિયાન સીમેન્ટનું ઉત્પાદન બેવડાવવા માટે આ કારખાનાંને પૂરતો કોલસો પૂરો પડાશે એટલું જ નહિ પણ એમનાં ૧૫ કારખાનાં

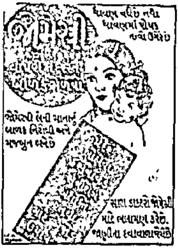

એજન્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

મંગળદાસ રોડ, મુંબઇ ૨.

PIYUSH
UPLIFT
Brassiere

રૂપની લાવણ્યભરી સજાવટ માટે
પીયૂષ અપલીફ્ટ
બ્રેસીયર

લવલી	.રૂા. ૩,	યંગસ્ટર	રૂા. ૪-૮
રયોર સીલ્ક	રૂા. ૭/૮,	સાટીન	રૂા. ૪
મોડર્ન	રૂા. ૨,	વીનસ	રૂા. ૨-૮

પીયૂષ હોઝીયરી વર્કસ
રાજામહેતા સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંગ્રહણી શરદી, બદનનો દુખાવો, પાચનવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, અજીર્ણ, અપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત, દાઢમાં કળતર, પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુંઝણ, ઝેરી ડંખ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ઘા પડવો, લોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરદોમાં તેમજ રેલ્વે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂા. ૧।।।, વચલી બાટલી રૂા. ૧। અને નાની બાટલી રૂા. ०।।= ટ.ખ. જુદું.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે
રજીસ્ટર્ડ. ટ્રેડમાર્ક "જીનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના—નડિયાદ

સ્ટોકીસ્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ—૨

નેપચ્યૂન
જિંદગી, આગ
અને
અકસ્માત
ના વીમાનું
કામ કરે
છે

કુલ અસકયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઇએ છે.

નેપચ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઑફિસ :
નેપચ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.
અમદાવાદ બ્રાંચ:
પાંચકૂવા, અમદાવાદ.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક પાંચમો

ઑગસ્ટ : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	સ્મૃતિરક્ષા	રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	૫
૨	જ્યાંથી બધું ઉદ્ભવે છે	અજ્ઞાત	૭
૩	વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૯
૪	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૭
૫	ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી	દર્શક	૨૫
૬	કાઠિયાવાડના એક ગામડાના અનુભવો	ડૉ. સુમન્ત મહેતા	૩૨
૭	ગુરુદેવના સંસ્મરણો	રમણીક મેઘાણી	૩૮
૮	મેઘબિંદુ	ધૂમકેતુ	૪૪
૯	ગામડું દરિયો બન્યું છે	ગ્રામવાસી	૫૧
૧૦	જ્ઞાનગોષ્ઠિ	ધૂમકેતુ	૫૬
૧૧	ડી. ડી. ટી.	કુમારી લતિકા દલાલ	૬૦
૧૨	પાંકડાં	પુષ્કર ચંદરવાકર	૬૫
૧૩	વાદળ ઘેરાય છે	દર્શક	૭૨
૧૪	ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ. રા.	૭૮

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭-૦-૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦-૦-૦

છૂટક નકલ બાર આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

૨૯

વર્ષથી

જનતાની એકધારી

સેવા કરી રહી છે.

આરગસ

ઇન્શ્યોરન્સ

કંપની લિ.

ઉચ્ચ કક્ષાની આ

હિંદી વીમાસંસ્થા

આપનો સહકાર વાંછે છે.

કાર્યક્ષેત્રમાં રસ ધરાવનારને અમારું હાર્દિક આમંત્રણ છે.

સૂર્યકાન્ત બી. શાહ બી. એ.

સી. એમ. જશ

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર્સ

વડી ઓફિસ

૨૬૯/૨ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

ઐતિહાસિક ઑગસ્ટ માસમાં પ્રગટ થયાં છે

(૧) લોકમાન્ય તિલક (જીવન-ચરિત્ર)

કિં. રૂ. ૩–૦–૦ ટ. ખર્ચના ૦–૪–૦

'સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હક છે' નો પહેલપ્રથમ શંખ ફૂંકનાર રાષ્ટ્રઋષિનું જીવન જ્યારે આપણે ગણ્યાગાંઠ્યા દિવસોમાં સ્વરાજ્ય ભોગવવાના છીએ એ તબક્કે જાણવું જોઈએ.

આ પુસ્તકના લેખક છે મહારાષ્ટ્રના આપટે-ગુરુજી, પુસ્તક પરિચય લખ્યો છે માવલંકર-દાદાએ અને પ્રસ્તાવના લખી છે કર્ણાટકના આગેવાન ગંગાધરરાવ દેશપાંડેએ. ૧લી ઑગસ્ટ ૧૯૪૭ને દિવસે પ્રગટ થયું છે:—

(૨) મહાદેવભાઈ (નવી આવૃત્તિ)

લેખક:—નટુભાઈ શાહ.

કિંમત રૂ. ૩–૦–૦ ટ. ખર્ચના ૦–૪–૦

મહાદેવભાઈ એટલે ગાંધીજીના જ મંત્રી નહિ પણ આખા દેશના 'સ્વરાજ્ય મંત્રી' હતા. એમની પુણ્યતિથિ તા. ૧૫મી ઑગસ્ટે આવે છે. આપણે એમને ફરી ફરી યાદ કરવા જોઈએ.

ઉપરનાં બન્ને પુસ્તકો—આપણી આઝાદીની ઘડતનો ઐતિહાસિક ખજાનો છે. આપણા ઘરમાં એ હોવાં જ જોઈએ.

* અમારી નવી નવલકથા *

'લા મિઝરેબલ'ના બન્ને ભાગ આપે ન મેળવ્યા હોય તો મેળવી લેશો. આ નવલકથા માટે એટલું કહી શકાય કે આવી નવલકથા આપે ભાગ્યેજ વાંચી હશે. અને આ પુસ્તકને આપ વર્ષો સુધી સંઘરશો.

'લા મિઝરેબલ' માટે બુકસેલરને ત્યાં આજે ગ્રાહકોની પડાપડી થાય છે.

* ઑગસ્ટની આખરમાં બહાર પડશે. *

આશાનું બીજ—પર્લબકની 'ડ્રેગન સીડ' નામની નવલકથા બે ભાગમાં બહાર પડશે. આપનો ઓર્ડર આજથી નોંધાવશો.

પ્રાપ્તિસ્થાન

સસ્તુ સાહિત્ય મંદિર:—જોરાવરનગર
મુખ્ય-કાર્યાલય કાઠિયાવાડ

સ. સાહિત્ય મંદિર:—ડી/૧૧ માધવજી બિલ્ડીંગ, કમળ ટોકીઝ સામે સેન્ડહર્સ્ટ રોડ મુંબઈ. ૪

આઝાદભંડાર:— ભાવનગર— કાઠિયાવાડ.

સ્મૃતિરક્ષા

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

આજકાલ આપણા દેશમાં મહાપુરુષો અવસાન પામતા એમની સ્મૃતિ જાળવવા સભાઓ ભરાય છે. આવી સભાઓ વારંવાર નકામી નીવડે છે તે આપણે જોયું છે.

જે જે દેશમાં આ માટે કંઈ પ્રયત્ન થયો છે તે તે એક વિશેષ સ્થાને આવી અટકી જાય છે. એથી આગળ વધવા ઇચ્છતો નથી તે દેશમાં તે પ્રયત્નને બીજો કોઈ સરળ માર્ગ દાખવવો એ મને સુ-કાર્ય લાગે છે. જ્યાં દ્વાર નથી માત્ર દીવાલ જ ઊભી છે ત્યાં ધક્કામુક્કી કરવાથી શો લાભ ?

આપણા દેશમાં માનવની મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત નથી. એ પૂતળા-પ્રથા આપણે યુરોપમાંથી લાવ્યા છીએ. પરંતુ હવે એ કૃતકાર્ય બને એવાં લક્ષણ દેખાતા નથી.

ઇજિપ્ત તરફ મૃતદેહને એમ ને એમ જાળવી રાખવાની—મસાલા ભરી કાયમ રાખવાના પ્રયત્નો થયા છે. યુરોપ મૃતદેહને કબરમા મૂકી એ ત્યાં સલામત છે એમ મન મનાવે છે. જ્યારે જે રહેવાનું નથી એ માટેનો મોહ તદ્દન મૂકી દઈ આપણે ત્યાં મૃતદેહનો અગ્નિ-સંસ્કાર કરવા તરફ જ લક્ષ રહ્યું છે.

છતાં યુરોપમા વાર્ષિક શ્રાદ્ધ નથી, આપણે ત્યાં છે. દેહ નથી રહી, જેને શ્રદ્ધા સહ પ્રણમવાનું છે એ નથી એમ આપણે માનતા નથી. મૃત્યુ પછી આપણે દેહને બધા સંબંધ-વ્યવહારથી મુક્ત કરી અનશ્વર પુરુષને માનીએ છીએ. આપણો આ જાતનો સ્વભાવ ને અભ્યાસ હોઈ માનવ—મૂર્તિની સ્થાપના માટે આપણે જોઈએ એવો ઉત્સાહ અનુભવતા નથી. ઊલટાનો આપણે ત્યાં મૂર્તિ કરતા કીર્તિની જાળવણીની વાત પ્રચલિત છે. માણસ મૃત્યુ પછી આ દુનિયામાં મૂર્તિથી નહિ પણ કીર્તિથી જીવંત રહે છે, આ વાત આપણે સહુ સ્વીકારીએ છીએ. 'કિર્તિ યસ્ય સ જીવતિ'નો અર્થ જ એ કે જેની સુનામના છે એમને મૂર્તિરૂપે ટકી રહેવાની જરૂર નથી.

પણ કીર્તિ તો મહાપુરુષની ખુદની હોય છે, એની પૂજા તો આપણા તરફથી થતી ઉચિત છે. ફક્ત લઈએ, આપીએ કંઈ જ નહીં તે ચાલે નહિ.

ઉપરાન્ત મહાપુરુષને યાદ કરવા એ આપણું કર્તવ્ય જ છે એટલું જ નહિ, એમાં આપણો લાભ પણ સમાયેલો છે. જો એમનું આપણે સ્મરણ નહિ કરીએ તો આપણે એમને

ગુમાવી બેસીશું. જેટલો લાંબો સમય આપણે મહાપુરુષોનું ચિંતવન કરીશું—એમની પૂજા કરીશું, એટલો જ લાંબો સમય તેમની સ્મૃતિ આપણા આ દેશમાં સ્થાયી ઐશ્વર્યરૂપે વસતી રહેશે.

મહાપુરુષોની યાદગીરી કાયમ રાખવા એક દેશી રીત આપણે ત્યાં પ્રચલિત છે. ભણેલા લોકો એ તરફ ખાસ ધ્યાન નથી આપતા. આપણે ત્યાં જયદેવની મૂર્તિ નથી, આપણે ત્યાં એના નામે મેળો ભરાય છે.

જો એની મૂર્તિ હોત તો આટલા દિવસ સુધી કોઈ જંગલમાં અથવા કોઈ કાળા પહાડમાં એની શું ગતિ થઈ હોત તે કહી શકાતું નથી. બહુ બહુ તો એના ભગ્નાવશેષો મ્યુઝિયમમાં પડ્યા પડ્યા વિદ્વાનો વચ્ચે વાદ-વિવાદનું સાધન-કારણ બન્યા હોત.

મૂર્તિ મેદાનમાં કે રસ્તાની બાજુએ ઊભી હોય, મુસાફર કુતૂહલવશ કદાચ પળવાર એનાં તરફ જોઈ રહે, યા જોયા વિના એમ ને એમ ચાલ્યો જાય. કલકત્તામાં જે મૂર્તિઓ-પૂતળાં ઊભા છે, એનો ઇતિહાસ શહેરના વધુ ભાગના લોકો નથી જાણતા. એ તરફ નજર નાંખી જોતા પણ નથી.

એકવાર સભા બોલાવી, ફાળો ભેગો કરીને વિલાયતના કોક શિલ્પી પાસે અનુરૂપ યા વિરૂપ એવી એક મૂર્તિ—(પૂતળું) તૈયાર કરાવી કોઇક સ્થળે ઊભી કરી દીધી, તે તે પછી મ્યુનિસિપાટીની જવાબદારી ઉપર રહી. આ પદ્ધતિ સ્વર્ગસ્થને અત્યંત ટૂંકાણમાં "થેન્ક્સ" આપી વિદાય આપવા જેવી ગણાય.

સ્વ.ને નામે એકાદ લાયબ્રેરી યા વિદ્યાલય ઊભું કરો તો પણ થોડા દિવસ પછી અનેકવિધ કારણે એનો લય થાય યા એ વિકૃત બની જાય એ સંભવિત છે.

પરંતુ મેળામાં જે સ્મરણ સચવાય છે, તે નિત્યનવીન, ચિરકાળ સજીવ, એક યુગથી બીજા યુગ સુધી ધનિક—દારિદ્ર, વિદ્વાન—મૂર્ખ સહુ મળી એને વહન કરે છે. એને કોઈ ભાંગી શકતું નથી કે એને કોઇ ભૂલી શકતું નથી. એ માટે કોઈને નથી ફાળો ઉઘરાવવો પડતો કે એ માટે કોઈને નથી અપીલો બહાર પાડવી પડતી. એ તો આપ મેળે—અતિ સરળતાપૂર્વક પોતાને જીવંત રાખતો આવ્યા જ કરે છે.

આપણો શિક્ષિતવર્ગ આ વાત જરા વિચારી જોશે? રામમોહનરાય, વિદ્યાસાગર, અને દેવેન્દ્રનાથ વગેરેનાં સંભારણાને વિદેશી રીતે વેડરી ન દેતાં—વ્યર્થ જવા ન દેતાં, શહેરના માત્ર થોડાક ભણેલાઓમાં જ પરિમિત ન કરતાં દેશની પ્રચલિત રીતે સર્વકાળ અને સર્વસાધારણમાં ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરશો ખરા?

[રવીન્દ્રનાથના કોઇ પણ પુસ્તકમાં પ્રગટ ન થયેલો આજથી ૩૮ વર્ષ પૂર્વે બંગાળી સંવત ૧૩૧૨ના વૈશાખમાં લખાયેલો આ લેખ શ્રી સજનીકાન્તદાસ સંપાદિત 'શનિવારે—ર ચિઠ્ઠી'ના રવીન્દ્ર—અંકમાંથી ઉતારવામાં આવ્યો છે. આજે જ્યારે કેટલાક મહાપુરુષોની સ્મૃતિરક્ષા માટે આપણે પ્રયત્નો કરીએ છીએ ત્યારે આ લેખમાંનો વિચાર ઘણાને પ્રેરણારૂપ બનશે.]

અનુવાદક: રમણીક મેઘાણી

જ્યાંથી બધું ઉદ્‌ભવે છે

અજ્ઞાત

ખીજડીયા જંક્શને આ પ્રમાણે ટાંટીયા ઠોકતા બેસી રહેવું પડશે એમ ધારેલું નહિ. એટલે જ્યારે ગાડી રાત્રે આવવાનો હવે સંભવ નથી, એમ સ્ટેશનમાસ્તરે કહ્યું, ત્યારે એ નિરાશા ભરેલા આશ્ચર્યને ડૂબાડી દેવા એક 'કોપ' ગોળની, ખાંડની કે જેની મળે તેની ચા મગાવી પીધી. પછી સામેની ધર્મશાળામાં ધામા નાખવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

પણ કોણ જાણે કેમ ધર્મશાળા સાથે મારે જૂની લેણાદેણી છે. કોઈ ને કોઇ હરિનો લાલ એમાં મને ભેટી જ જાય છે. આજ પણ જ્યાં હું દરવાજામાં પગ મૂકું છું, ત્યાં ' ઓ હો હો હો !...' એમ કોણ જાણે કેટલા ' હો હો હો ' કરતો બાલમુકુંદ જ મળી ગયો. પહેલાં તો મેં એને ઓળખ્યો નહિ પણ ત્યાં તો એણે જ ફોડ પાડીઃ ' કેમ ભૂલી ગ્યા સા'બ ? પેલી જુનાગઢની પંચહાટડીની વીશી ? તમે જમવા આવતા !'

'અરે હા, હા, આ તો બાલમુકુંદ ! પણ તું અહીં ક્યાંથી ? તું તો આફ્રિકા ગ્યો'તો ને ?'

' આફ્રિકામાં જ હતો સા'બ ! હમણાં વળી દેશમાં આવ્યો છું !'

' એમ ! ઠીક ઠીક, લે, ક્યાં બેસાય તેવું છે ?'

ધર્મશાળાની ઓરડીમાં એક શેતરંજી પાથરીને બીજા પણ બે જણા બેઠા હતા. બાલમુકુંદે મને કહ્યું: ' આવોને—અમે ત્યાં પાથર્યું છે !'

અમારા જેવા જ રખડી પડેલા બીજા વટેમાર્ગુ પણ ત્યાં હતા. કોઈ ગંજીફો કૂટતા હતા. કોઈ ચોવટમાં પડ્યા'તા, કેટલાક ચા પીતા'તા. ક્યાંક વાતો ચાલતી'તી. વખત કાઢવાની સૌએ નવીનવી યુક્તિઓ શોધી હતી.

અમે પણ અમારી નોખી મંડળી જમાવી.

' તું તો આફ્રિકા જઈ રખડ્યો બાલમુકુંદ ! શું કરે છે ગુલાબભાભી ?' નિરાંતે બેઠા એટલે મેં બાલમુકુંદની સામે જોઈને કહ્યું. એના અનુભવ સાંભળવાની કાંઈ ઓર મજા આવશે એમ ધારીને મેં આ કહ્યું. કારણકે હું એની સાથે જૂનાગઢમાં ઘણો વખત રહ્યો હતો એટલે પરિચય તો હતો જ. બાલમુકુંદ હમણાં ગુલાબભાભી વિષે કાંઈક કહેશે એમ મેં ધાર્યું હતું પણ એ કાંઇ બોલ્યો નહિ.

'કેમ કાંઈ બોલ્યો નહિ, બાલમુકુંદ ? કહું છું, ગુલાબભાભી શું કરે છે ?' 'મરી ગઈ !' બાલમુકુંદ બોલ્યો. પણ અવાજમાં ભારોભાર કડવાશ ભરી હતી. મને જરાક નવાઈ લાગી.

' અરર ! ક્યારે ?' મેં મોટેથી કહ્યું.

પણ એની ભેગા બે જણા હતા, એમણે તરત કહ્યું: 'તમે આંહીં મળી ગયા તે ઠીક થયું ભાઇ ! તમે એને બે વેણ કહી શકશો એમ લાગે છે. એનું મગજ ફરી ગયું છે !'

'કેમ શું છે ? દુનિયામાં કોઇ મરતું નહિ હોય બાલમુકુંદ ? નામ એનો નાશ તો કહ્યો છે !' મેં બાલમુકુંદને સસ્તી ફિલસૂફીનું પડીકું આપ્યું.

'પણ કાકી તો એ બેઠી રાતી રાણ જેવી; આ બાલમુકુંદ કાકા ચોળાને ચીકણું કરે છે !' એમાંથી એક જણો બોલ્યો.

'ચોળાને હું ચીકણું કરું છું કે તમે બામણના છોકરા ઊઠીને વાઘરાવેડા કરો છો !' બાલમુકુંદ ખિજાઇ ગયો.

' પણ છે શું ? વાત કરોને—મારાથી કાંઇ બને તેમ હોય તો—'

'અરે ! સા'બ ! કાંઇ નથી. આ - બોલ્યો એ મારો ભત્રીજો છે, ભગવાનજી. અને આ બીજા છે તે મારા મામા છે, નરોત્તમ. હવે એ બન્ને જણા મારી પાસે નકુજનો કામો કગાવવા માગે છે, ને મારે એ કરવો નથી !' બાલમુકુંદે હાથને છંટકારનાં ભાર-પૂર્વક કહ્યું.

'શું એ કામો છે એ કહોને—મફતના ખોટું શું કામ બગાડો છો ?' ભગવાનજી, એનો ભત્રીજો, બોલ્યો.

'શું કામો છે બાલમુકુંદ !'

'અરે! જોવા ઘોને સાંબ! તમે મફતના વેદ-વાન માણસ-અમે ભાઈસાબ! ભઠીયારા, પણ અમારે તો એ—આ છે નાં—એની કિમ્મત છે. શરીરમાં નાક કાંઇ એક મણનું ન હોય નરોત્તમ મામા! એ હોય ચણા જેટલું, પણ એ હોઇને મનખાદેહ. બાકી આ માળખાની કિમતેંય શું છે? બાલમુકુંદ પોતાના નાકને પકડી રાખીને જ બોલતો રહ્યો: 'મારે તો મામા! આ તરભોવન જમરૂખીવાનો વંશ હાલે તોંય ભલે ને ન હાલે નાં, કોઇ પાવળું પાણી પાનાર ન રહે તોય ભલે—બાકી આ અગાઉમેહપણ હવે નવો સંસાર માંડવો નથી, ને જૂનો રાખવો નથી!' બાલમુકુંદે એના મામાને ખભે એક હાથ મૂકીને જોરથી કહ્યું. મામો ભાણેજ આમ સરખી વયના લાગ્યા. એટલે મિત્ર જેવી છૂટથી બાલમુકુંદ બોલી રહ્યો હતો.

'પણ એક વખત બાલમુંકુંદ! આકરા પડ્યા વિના વાત તો તું કર!'

'અરે! સાંબ! એમાં શું માલ છે! તમને ખબર છે નાં હું આફ્રિકા કમાણી કરવા ગયો હતો?'

'હા—એ તો મને ખબર છે!'

"ત્યારે અમે જમરૂખીયા—અમારું ગામ જમ-રૂખીયું, એટલે જમરૂખીયા કહેવાઈએ છીએ. આફ્રિકાથી મેં જમરૂખીયા કાગળ લખ્યો કે હું ફલાણી સ્ટીમરમાં ફલાણે દિવસે આવું છું. આટલાં વરસે—સાત વરસ થયાં હો, સાંબ!—દેશમાં આવું ને ઘેર કાંઈ ન લાવું તો તો ભુંડો લાગું, એમ ધારીને મુંબઇ શહેરની બે દિની રોકાણ અને રસ્તાના દિ—બધુંય ગણીને બરાબર કે દિ ઘેર આવીશ એના સમાચાર મેં આપ્યા;

"જમરૂખિયું ગામ અમથુંય અટક્યાણું છે. પણ આ વાતની ખબર કાંક અદકપાંસળીનાને પડી ગઈ હશે, એટલે બે જણાએ ગોઠ કરી. આફ્રિકાથી આવે છે તે માલ મલીદા હારે હશે. આપણે એને લૂંટી લેવો.

"ગાડી તો તમે જાણો જ છો. મોડા પહોંચે એને નવાઇ નથી. અને ત્રણ ચાર ગાઉ પગેપાળા જતાં થાય વાર, એટલે મેં કર્યો ટપો. અને મોડો તે મોડો પણ ઘરનો પંથ લીધો. આજ હું આવીશ એમ ઘરમાં તો કોઈએ ધાર્યું પણ નહિ હોય. અને ઘરમાં તો બીજું હતું પણ કોણ! મારી મા તો વરસ દિ પહેલાં મરી ગ્યાં 'તાં. પહેલાં આપેલી તારીખ પ્રમાણે તો હું ચાર દિ વહેલો હતો. પણ મુંબઈનું પતાવ્યું ને બીજે ક્યાંય રોકાણો નહિ, એટલે વહેલું થયું. મનમાં એમ પણ ખરું કે, અચાનક ઘેર જઇએ તો વળી સૌને હળવામળવામાં કાંક ઔર આનંદ પડે! આ તમે, ભાઈશાંબ! હોટલ જ વીશીમાં જમતાં જમતાં, એવી વાત નો કરતા? અટલે હું તો અચાનક ઘેર પહોંચવા વહેલો નીકળ્યો.

"આ મારો ટપો રસ્તે ચડ્યો ને પેલા બે જણા પડખોપડખ ટારડાં ઉપર હારોહાર હાલ્યા આવે! ટપાવાળો એમની-સાથે મળી ગયો હોય તો તો મારા ભોગ લાગે. હજાર પંદરસોનો માલ હતો!

"પણ ભગવાન સૌનો છે નાં!-રસ્તે કોઈ ને કોઈ મળતું જ રહ્યું. એટલે એક જણો તો ફંટાઇને ચાકીને બીજે ગામ ચાલ્યો પણ ગયો. બીજાએ મારા ઉપર નજર રાખી—પણ મારે ને એને છેટું પડી ગયું. ને છેવટે એ પણ દેખાતો બંધ થઇ ગયો.

"હું તો ટપો લઇને ઘેર પહોંચ્યો. વહેલો આવ્યો એટલે પહેલાં તો ઘરમાં જરાક ગભરાટ થયો હોય એમ લાગ્યું—પણ થોડી વારમાં બધું રાગે પડી ગયું. જમ્યા જુઠ્યા. વાતુચિતું થઇ. ઘરેણાં જોયાં ને એને મૂકવા આપ્યાં. નિરાંતે બેઠા. થાક્યો પાક્યો પછી હું તો સુઇ ગયો.

"પાછલી રાતે કોણ જાણે શું થયું તે કાંક સંચળ થયો, અવાજ થતો લાગ્યો, હું ઝબકીને જાગ્યો. જોઉં છું તો ગુલાબ મળે નહિ!

"ઓતતારીની! મારું બેટું, સાત વરસે, માંડ ઘેર આવ્યો ત્યાં આંઠી ચકરમીનો પડિયો રાણો, એવી વાત થઇ. હું તો ભડક્યો. ધીમેથી ઊભો થયો. અવાજ ન થાય તેમ થોડુંક હાલ્યો. બારણા પાસે પહોંચ્યો.

[અનુસંધાન પાને ૭૬ મે]

સ્વરાજ્ય આવ્યું છે— સુરાજ્ય મેળવવાનું બાકી છે

ચોથી જુલાઈના અમેરિકન સ્વાતંત્ર્ય-દિને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં રજૂ થયેલા હિંદી સ્વાતંત્ર્ય ખરડાએ ૧૮મીની સાંજના ચાર વાગ્યા સુધીમાં તો આમસભા, ઉમરાવસભા અને ઇંગ્લંડના રાજાની સંમતિ મેળવી લીધી અને કાનૂનનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. બ્રિટને દોઢ સૈકાથી પોતાને ગળે બાંધેલું ઘંટીનું પડ આખરે આમ છોડયું છે. આવા મહાન પલટાઓ આટલી સરળતાથી અને આટલી ઝડપથી થઇ રહ્યા છે તેથી આ દેશનાં કરોડોની મતિ મુંઝાઈ ગઇ હશે, સગી આંખે દેખાય છે તે માન્યામાં નહિ આવતું હોય. લંડનમાં અને દિલ્હીમાં સ્વરાજની ચાપો સ્વાઇ રહી છે, પણ લાખો ગામડાંમાં દીવા નહિ પ્રગટતા હોય.

ગુલામીના ઝાસવતા વાયરાએ કેટલીય પેઢીઓથી એકસામટા બુઝાવી નાખેલા દીપકોને ફરી પ્રગટાવવાનું કામ દેશના રાજદ્વારી આગેવાનો, સામાજિક કાર્યકરો, શિક્ષકો, પત્રકારો અને શિક્ષિત જુવાનોએ ખંત, પરિશ્રમ, કુનેહ અને મક્કમતાપૂર્વક કરવાનું રહે છે. આપણા દેશે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું તે નાનીસૂની વાત નથી, પરંતુ આપણી પ્રજા માટેનું જે સુરાજ્ય આપણે હજી હવે જ મેળવવાનું છે તેનું મહત્ત્વ આ સ્વરાજ કરતાં પણ વિશેષ છે, તે ન ભૂલીએ.

સ્વાતંત્ર્ય-પર્વની ઉજવણી તો જ યાદગાર બનશે

હિંદી પ્રજાસત્તાકની મધ્યસ્થ તેમજ પ્રાંતિક સરકારોનાં બંધારણો બંધારણસભાની જુલાઈની ૧૪મીએ શરૂ થયેલી બેઠકમાં આખરી સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેને વિશેની ચર્ચાઓમાં મુસ્લિમ લીગના પચીમેક અને દેશી રાજ્યોના ચાલીસેક રાજ નીમ્યા તેમજ પ્રાન્તીય પ્રતિનિધિઓ સંકુચિત પક્ષાપક્ષીથી પર રહીને ભાગ લઇ રહ્યાં છે. રેંટિયાને સ્થાને અશોક—ચક્ર મૂકીને બનાવેલા નવા ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજને વફાદાર રહેવાનો કોલ બંધારણ સભાના પુનિત ઘૂંમટ નીચેથી લીગવાદી સભ્યોના મોવડી શ્રી ખલિકુઝમાને આપ્યો છે. ૧૫મી ઓગસ્ટની ગૌરવભરી ઉજવણી માટેના આદેશો દિલ્હીની કોંગ્રેસ કારોબારીની બેઠકમાંથી છૂટયા છે. એ દિવસની ઉજવણી હિંદમાં અને પાકિસ્તાનમાં, હૈદ્રાબાદમાં, ત્રાવણકોરમાં ને તમામ રાજસ્થાનોમાં, પૂર્વ બંગાળમાં ને પશ્ચિમ પંજાબમાં, સરહદમાં ને સિલ્હટમાં, હિંદુ-મુસલમાનો, શીખ-પારસી-ઈસાઈઓ, રાષ્ટ્રવાદીઓ ને કોમવાદીઓ, એકસરખા ઉત્સાહપૂર્વક ઊજવી શકે, વિદેશી રાજ્યના અંતકાળે પોતાનો ઉલ્લાસ પોતાની રીતે મુક્તપણે વ્યક્ત કરી શકે અને આનંદ-સાગરમાં પોતાના તમામ મનભેદોને, એક દિવસ પૂરતા પણ, ડુબાડી દઈ શકે તો એ દિવસની શોભા ઇતિહાસમાં યાદગાર બની જશે.

પૂર્ણસ્વરાજને વિસારી 'સંસ્થાનપદ'ને રખે મોહી પડીએ

અલબત્ત આ આનંદોત્સવ સપ્રમાણ હશે તો જ તે શોભશે, કારણ કે આપણા સુખના કટોરા હજી છલકાઇ ગયા નથી. સ્વતંત્ર હિંદનું બંધારણ આ વર્ષની આખર સુધીમાં ઘડાઈ જાય અને તે પછી હિંદ એક 'સંસ્થાન' મટીને પ્રજાસત્તાક બને તે દિવસને માટે આપણા આનંદ-દર્શનની પરાકાષ્ઠા આપણે બાકી રાખવાની છે. ૧૫મી ઓગસ્ટે જે દરજ્જો આ આ દેશ પ્રાપ્ત કરશે તે ગાંધીજી જેવાએ પણ નૂતન રાષ્ટ્રધ્વજમાં એક ખૂણે યુનિયન જૅક રાખવાની કરેલી સૂચના પરથી પામી શકાય છે. એ સૂચનને આજે આપણે ભલે ધુત્કારી કાઢીએ અને યુનિયન જૅકને હિંદમાંથી અદૃશ્ય બનાવીએ, પણ આપણા સંસ્થાનપદમાં પણ ગુલામીના સાપ ગયા પછીના જે લિસોટા રહી ગયા હશે તેના ભણકારા આપણને એ શબ્દોમાંથી સંભળાયા કરશે. સંસ્થાન દરજ્જો પ્રાપ્ત કર્યા પછી પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિના પ્રયત્નોમાં આપણે જરાય ઢીલા ન રહીએ, રખેને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસમૂહના સભ્યપદના મોહમાં ન પડી જઇએ, એ જ ચેતવણી આ સૂચનના ગર્ભમાં રહેલી છે.

માઉન્ટબેટનના 'લાટ'પદ પાછળથી ડોકિયાં કરતો ભય

આવા મોહથી આપણે પર નથી થઇ ગયા તેની

બીતિ હિંદના ગવર્નર–જનરલપદે લોર્ડ માઉન્ટબેટનને ચાલુ રહેવા દેવામાં આવ્યા છે તેમાંથી ડોકિયાં કરે છે. નેતાઓના આ પગલાને વાજબી ઠરાવતી દલીલો પણ, કોણ કહે છે રાંપીનો ધાંવાળી વાત મુજબ, ચોપાસથી સંભળાઈ રહી છે કે, ગવર્નર–જનરલના હાથમાં તો હવે કાંઈ સત્તા રહી નથી, એ તો ઇંગ્લંડના રાજાની જેમ શોભાના બંધારણીય વડા જ રહેવાના છે, માટે માઉન્ટબેટન એ સ્થાને હોવાથી વસ્તુસ્થિતિમાં કાંઇ ફેર પડતો નથી. નેતાઓના દરેક પગલાને વાજબી જ ઠરાવવા જતાં પ્રજાને ઊંધે માર્ગે દોરવતી આવી દલીલો કરવામાં આવે છે તેનો આ પહેલો જ નમૂનો નથી, છતાં એ વાંચીને ખેદ થાય છે.

ઇંગ્લંડનો રાજા ભલે માત્ર શોભાનું પૂતળું હોય, પરંતુ તેથી એ સ્થાને કોઇ વિદેશીને (ભલે તે ચાહ્ય તેટલો પ્રતિભાશાળી હોય) બેસારવા અંગ્રેજ પ્રજા તૈયાર થશે ખરી ? મંદિરમાં મૂર્તિ શોભાની જ હોય છે છતાં આરસપહાણને બદલે ઠીકરાના દેવ એમાં પધરાવવા કોઈ તૈયાર થાય છે ખરું ?

ગાંધીજીએ એમ કહ્યું છે, કે પ્રથમ તો હિંદ અને પાકિસ્તાન માટે માઉન્ટબેટનને જ સંયુક્ત ગવર્નર–જનરલ બનાવવાની કબૂલાત આપીને છેલ્લી ઘડીએ શ્રી ઝીણાએ વચનભંગ કર્યો અને પાકિસ્તાનના ગવર્નર–જનરલપદે પોતાની નીમવાની માગણી કરી. થોડા જ કલાકોમાં શ્રી ઝીણાએ એનો જવાબ વાળ્યો કે, મેં કોઈ કબૂલાત આપી જ નથી, અને વચનભંગનો આરોપ જૂઠો છે. બસ, વાત ત્યાં પૂરી થઈ. કોઇની પાસેથી કશી જ લેખિત સાબિતી નથી નીકળી. શ્રી ઝીણાની જાણે કે પહેલી જ વાર પ્રસંગ પડતો હોય તેમ દરેક વખતે એમના શબ્દોમાં વિશ્વાસ રાખવાનું, રાજકારણમાં એમની પાસેથી પણ સત્યના પ્રયોગોની આશા રાખવાનું, એકવચનીપણાના સદ્‌ગુણનું એમની ઉપર નિરર્થક આરોપણ કરવાનું આપણું માનસ આટઆટલા પછડાટો પછીથી પણ કેમ વણપલટ્યું રહેલું હશે તે એક કોયડો છે. શ્રી ઝીણા તો બોલીને ફરી ગયા, પણ આપણાથી કેમ ફરી શકાય ! એવો પ્રશ્ન પણ કરવામાં આવે છે. ભલે લીગને રીઝવવા માટે આપણે લોર્ડ માઉન્ટબેટનનું નામ કબૂલ રાખેલું, પણ પછીથી તો લીગ રિઝાય કે ન રિઝાય તે જોયા વિના લોર્ડ માઉન્ટબેટનની અંગત લાગણી ન દુભવવા, એમનો સ્વમાનભંગ ન થવા દેવા ખાતર જ આપણે એમના નામને વળગી રહેવું જોઇએ, એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી છે.. એના જવાબમાં એટલું જ કહી શકાય કે રાજકારણ એ અંગત લાગણીઓને અથવા આ કે તે વ્યક્તિના માન—અપમાનની ભાવનાઓને રમવા માટેનું મેદાન નથી. 'ભલા' લોર્ડ માઉન્ટબેટનનું દિલ ન દુભાય તે જોવા જતાં, એક હિંદી ગવર્નર–જનરલે પ્રજામાનસમાં એક જ સપાટે જે શુભ પડઘા પાડ્યા હોત તે વિસારવામાં, અને ખાસ કરીને તો પાકિસ્તાનને ગવર્નર–જનરલપદે શ્રી ઝીણા આવ્યા તેથી, હિંદના લોકોએ પોતાના રાજસિંહાસન ઉપર તો હજુય માઉન્ટબેટનને બેઠેલા જોઇને જે તેજોવધ અનુભવ્યો હશે તેની કલ્પના ન કરવામાં મોટી ભૂલ થઇ છે.

તાજુબીની વાત તો એ છે કે હાથી આખો જતો રહ્યો પછી આપણે એનું પૂંછડું ઝાલી રાખવા વલખાં મારીએ છીએ. દેશના, પ્રાંતોના, લશ્કરના, સરકારી ખાતાઓના ને અમલદારોના, ટાઈપરાઇટરો અને શેતરંજીઓના સુદ્ધાં ભાગલા પાડ્યા પછી માત્ર હિંદ અને પાકિસ્તાનના સંયુક્ત ગવર્નર–જનરલપદ માટે આપણે આટલા બધા તલપાપડ શીદ બની ગયાં કે એક વિદેશીને એ આસને બેસવા દેવા કબૂલ થયા ? હવે તો ૧૫મી ઑગસ્ટે તમામ પ્રાંતોના ગવર્નરપદે હિંદીઓ હશે તેની પણ શી ખાતરી !

ઐક્યના આદર્શરૂપ સૈનિકોએ સ્વીકારેલા લશ્કરી ભાગલા

દેશના ભાગલા પછી બીજી કોઈ વસ્તુએ ગાંધીજીને સૌથી વિશેષ દુઃખ પહોંચાડ્યું હોય તો તે લશ્કરના ભાગલાએ. ખુદ લશ્કરના અને લશ્કર બહારના કેટલાય જુવાનો પણ એ જ આઘાતના ભાગીદાર બન્યા હશે. આખરી સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધની વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ઝંખના કર્યા કરનાર ક્રાંતિકારીઓએ જેમ

એ યુદ્ધમાં હિંદી લશ્કરને શામિલ કરવાનાં સ્વપ્નો સેવ્યાં હતાં તેમ દેશના ભાગલા પડતા અટકાવવા ખાતર એકતાના આદર્શ નમૂનાસમા હિંદી સૈનિકો પોતાનાથી બનતું બધું જ કરી છૂટશે, છેવટ જતાં બંડ કરવું પડે તો પણ અચકાશે નહિ, એવી આશાનું પણ અનેક અંતરોએ હજી હમણાં સુધી લાલનપાલન કર્યું હશે. પણ લશ્કરમાંથી આપમેળે એવી કોઈ જેહાદ જેમ સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ માટે નહોતી જાગી તેમ એકયસિદ્ધિ માટે પણ નથી જાગી. નેતાજીના નેતૃત્વ નીચે અને ખુદ બ્રિટિશ અફસરોના હાથ નીચે એકતાનો આદર્શ ખડો કરી શકનાર હિંદી સૈનિકોએ પણ જાણે કે, 'દો કતાર બનાઓ'નો કવાયત હુકમ ઉઠાવતા હોય તેટલી સ્વાભાવિકતાથી મુસ્લિમ લશ્કર અને બિન-મુસ્લિમ લશ્કરની બે વિરોધી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ જવાનું સ્વીકારી લીધું છે.

લશ્કરી સરમુખત્યારીનો ભય
દેશના રાજકારણમાંથી અદૃશ્ય ?

એને નમૂનેદાર શિસ્તપાલન કહો કે સ્વત્વહીનપણું કહો, પરંતુ હિંદી લશ્કરનો આ ગુણ એક રીતે દેશને લાભદાયી પણ છે. હુકમ મળે ત્યારે ગોળીબાર તે સ્થળે જઈ લડવા ઉપરાંત બીજી બાબતોમાં જો હિંદી સૈનિકો રસ લેતાં શીખ્યા હોત, અને એ રસને પરિણામે પોતાની લાગણીને કોઈ પણ પ્રજાના એક યા બીજા પક્ષે દેખાડવાની આદત એમણે પાડી હોત તો એક દિવસ સ્વતંત્ર હિંદના રાજસૂત્રો પ્રજાએ મુક્ત મને ચૂંટેલા નાગરિક પ્રતિનિધિઓના હાથમાંથી ઝૂંટવી લેવાની નેમવાળી લશ્કરી સરમુખત્યારોની ટોળકી પણ એમની વચ્ચેથી ઊભી થઈ હોત. લશ્કરના આજના માનસમાં એવી કોઈ શક્યતા નથી દેખાતી એ આ દેશમાં પ્રજાતંત્રવાદને માટે એક સાંત્વનની બીના છે. દર પેઢીએ નવાં નવાં યુદ્ધોના ભય વચ્ચે જીવતી આજની દુનિયામાં સર્વત્ર લશ્કરનું મહત્ત્વ એટલું બધું વધી ગયું છે કે દેશરક્ષક મટીને દેશભક્ષક બનતાં એને વાર નથી લાગતી. ચીન, રશિયા, યુરોપના બીજા દેશો, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ અને દક્ષિણ અમેરિકન દેશોના રાજકારણમાં લશ્કરની કેટલી મોટી અસર છે તે જગજાહેર છે.

લડાયક ખમીરની સાથે
ઘેરી ભાવનામયતા જરૂરી

આપણા સૈનિકોની શિસ્તભાવના જેમ આદરપાત્ર છે તેમ અમુક પ્રકારની પ્રાથમિક રાજદ્વારી સમજણ તેનામાં હોવી પણ જરૂરી છે. લડાયક ખમીર તો તેમણે વિદેશી માલિકોના હાથ નીચે પણ બતાવેલું, પરંતુ હવે અમુક પ્રમાણમાં એમણે રાષ્ટ્રવાદને રંગે રંગાવું પડશે. વિદેશી આક્રમણ સામે બહાદુરીપૂર્વક લડી શકવા જેટલો વતનપ્રેમ તો એમનામાં છે, પરંતુ કાશ્મીર, હૈદ્રાબાદ કે ત્રાવણકોરનાં રાજ્યોમાં પ્રજા ઉપર દમન થતું હોય તો તેની વહારે ચડવાનો પોતાનો ધર્મ એને લાગવો જોઈએ. વળી, હિંદે એશિયાની આગેવાની લેવાની હોઈને ઇન્ડોનેશિયા જેવા કોઈ એશિયાઈ બાંધવરાષ્ટ્રને વિદેશી શાહીવાદીઓ સાથે લડવામાં મદદ કરવાની ફરજ પણ એમને શિરે ગમે ત્યારે આવે. એ બધા માટે માત્ર શિસ્ત બસ નથી, કાળજામાં આગ પણ જોઈશે. સ્વતંત્ર હિંદમાં લશ્કરી તાલીમ ફરજિયાત બનવાને કારણે જે હજારો સુશિક્ષિત જુવાનો આ લશ્કરી સૈનિકોના સંપર્કમાં આવશે તેઓ આવી ભાવનાઓના દૂત બની શકે, અને જગતભરના આઝાદીવાંછુઓની મેરુ સમી એક નમૂનેદાર જનસેના હિંદમાં ઊભી કરી શકે.

ક્રાંતિકારી પરિવર્તન માટે
કોંગ્રેસનું પાંખું પોત નકામું

સ્વતંત્રતા મેળવ્યા પછી કોંગ્રેસસંસ્થા ચાલુ રાખવી કે નહિ, રાખવી તો તે કયા સ્વરૂપે રાખવી, વગેરે પ્રશ્નો હવે ઊભા થયા છે. તેની વિચારણા માટે સપ્ટેંબરમાં મહાસમિતિની બેઠક પણ બોલાવવામાં આવી છે. કોંગ્રેસસંસ્થા ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. તે વિશે ઝાઝો મતભેદ જણાતો નથી. પણ એ સંસ્થાનું સ્વરૂપ બદલવું જ જોઈશે. દિલ્હીની રાજકીય પરિષદમાં શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણે કહ્યું હતું તેમ, કોંગ્રેસે હવે એ નક્કી કરવાનું છે કે તે ગરીબોની છે

કે અમીરોની, કિસાનોની કે જમીનદારોની, મજૂરની કે માલિકની! આજ સુધી વિદેશી હકુમત સામે લડવાનું હતું ત્યારે જાતજાતના અનેક પક્ષો-વિચારો કૉંગ્રેસને મોરચે રહીને લડતા હતા. પણ હવે એવા ખીચડીમેળાથી પ્રજા-ઉન્નતિનો વેગીલો કાર્યક્રમ પાર પાડી શકાશે નહિ. કૉંગ્રેસનું ઓજાર હવે વધુ તીક્ષ્ણ, વધુ મર્મપ્રહારક, વધુ અચૂક બનાવવું પડશે. રાજદ્વારી સંગ્રામ આડે વિસારે પાડેલા આર્થિક અને સામાજિક પરિવર્તનના કાર્યક્રમને પાર પાડવા માટે કૉંગ્રેસનું આજનું પાંખું પોત નાકામિયાબ બનશે. આજે તો જયપ્રકાશ અને શેખ અબ્દુલ્લાથી માંડીને બિરલા અને બિકાનેરના મહારાજા સુધીના સૌ કોઈ 'કૉંગ્રેસવાદી' બની શકે તેવું છે.

બેધારી તલવાર પર
એકલી કૉંગ્રેસ જ ચાલી શકશે

દેશ સામે અગણિત કાર્યો પડેલાં છે. એનો બોજો ઉપાડવા કૉંગ્રેસે કટિબદ્ધ બનવું પડશે. દેશનું જીવનધોરણ ઊંચું લાવવાનું છે, ખેડૂતોની કંગાલિયત અને મજૂરોની પાયમાલી દૂર કરવાની છે, આપખુદ રાજ્યોમાં સંપૂર્ણ પ્રજાશાસન (જવાબદાર રાજતંત્ર નહિ) સ્થાપવાનું છે, સર્વનાશના ભયથી કંપતી પાકિસ્તાનમાંની લઘુમતીઓનું રક્ષણ કરવાનું છે, અને આખર જતાં હિંદમાં કિસાન-મઝદૂરોનું એવું રાજ્ય ઊભું કરવાનું છે કે જે પાકિસ્તાનમાં નવાબી-જમીનદારી શાસન તળે ચગદાતા કંગાલ મુસ્લિમોને આકર્ષી શકે, ફરી અખંડ હિંદ ઊભું કરી શકે.

પ્રજાની આવી આર્થિક ઉન્નતિ ભણી દોરી જતી નીતિ કૉંગ્રેસ ન અપનાવે તો તેના અસ્તિત્વ માટે કોઈ કારણ રહેતું નથી. એવી નીતિથી જાગેલી જનશક્તિને નૂતન સમાજરચનાત્મક કાર્યમાં કૉંગ્રેસ જો નહિ દોરી શકે તો એ પ્રબળ હિંદુ મહાસભા જેવી કોમી સંસ્થાને અનુસરશે, અને પાકિસ્તાની કોમી ઝનૂન સામે હિન્દુઓના ધર્મઝનૂનનો એક અનંત સંગ્રામ કાશ્મીરથી હૈદ્રાબાદ સુધી અને સિંધથી આસામ સુધી ચાલ્યા જ કરશે. કૉંગ્રેસનાં મૂળિયાં હજી આમજનતામાંથી ઊખડ્યાં નથી, તેથી આવું ઘોર ભાવિ એ નિવારી શકે તેમ છે. એ ઝનૂની બન્યા વિના મક્કમ બની શકે તેમ છે, એ ખુશામતખોર બન્યા વિના ઇન્સાફ તોળી શકે તેમ છે, એ નિર્બળ બન્યા વિના મૃદુ બની શકે તેમ છે. પાકિસ્તાન ભલે મુસ્લિમોનું રહ્યું, હિન્દ તો, કૉંગ્રેસ હશે ત્યાં સુધી, હિન્દુ-મુસ્લિમો, શીખ-પારસી-ઈસાઈઓ, સર્વનું રહેશે. અશોકથી અકબર સુધીના સહુ વીરોનાં સંતાનોનું સહિયારું ઘર રહેશે. હિંદમાંના જે મુસ્લિમો પાકિસ્તાની સરકારના પાંચમી કતારિયા તરીકે વર્તશે તેમને આકરો દંડ દેવા છતાં સમગ્ર મુસ્લિમ કોમને હિન્દની દુશ્મન ન ગણવાનું કાર્ય પણ ફક્ત આવી નવપ્રાણે ધબકતી કૉંગ્રેસ જ કરી શકશે. બેધારી તલવાર પર ચાલવાનું કામ બીજું કોણ કરશે!

ઇંડોનેશિયાનો તેજોવધ એ
સમસ્ત એશિયાનું અપમાન છે

મહિનાઓ પૂર્વે શ્રી શહરીરે ઇન્ડોનેશિયન પ્રજાસત્તાકના વડા પ્રધાનપદેથી ડચ શાહીવાદીઓ સાથે વાટાઘાટોથી સમાધાન કરવાના પ્રયાસો આદર્યા ત્યારથી સેવાતી આશંકાઓ હવે સાચી પડી છે. ગોળગોળ વાટાઘાટોના લાંબા ગાળાનો લાભ લઈને ઇન્ડોનેશિયામાં નવાં નવાં ડચ લશ્કરો ખડકાવા માંડ્યાં હતાં, અને આજે હવે ઓચિંતાના એ ઇન્ડોનેશિયનો ઉપર તૂટી પડ્યાં છે. ઇન્ડોનેશિયન ભૂમિને વળગેલા વલંદાઓને એ ભૂમિની પ્રજા છૂંદી નાખીને ફગાવી ન દે ત્યાંસુધી એ ત્યાંથી ઊખડવા માગતા નથી. એમની સાથે સમાધાન હોઈ શકે જ નહિ; ઇન્ડોનેશિયનોએ આખર સુધી લડી લીધે જ છૂટકો છે. ૧૧-૧૨ વર્ષો પર ઇથોપિયાનાં બહાદુર પ્રજાજનોને અને સ્પેનના જવાંમર્દ પ્રજાસત્તાકવાદીઓને પણ આવી જ રીતે ચઢિયાતા શસ્ત્રબળ સામે આખર સુધી ઝઝૂમવું પડ્યું હતું.

પણ ઇથોપિયાની અને ઇન્ડોનેશિયાની હાલતમાં એક મોટો તફાવત છે — ઇન્ડોનેશિયા એકલું નથી. ઇટાલીએ આદરેલા માનવસંહારના મૂગા સાક્ષી

બનીને બેસી રહેલાં યુરોપિયન રાજ્યોની ભીરુ 'તટસ્થતા' આજના નૂતન એશિયાનાં રાષ્ટ્રો ડચ-ઇન્ડોનેશિયન વિગ્રહ પ્રત્યે ધારણ કરે તેમ નથી. મલાયા અને બરમા થઈને હિન્દ આવી પહોંચેલા ઇન્ડોનેશિયન દૂત શ્રી શહરીરે આ દેશ ભણી જે આશાભરી મીટ માંડી છે તે નિષ્ફળ નથી જવાની. પ્રથમ આંતર-એશિયાઈ પરિષદ પોતાને આંગણે બોલાવીને હિન્દે લીધેલી એશિયાની આગેવાની આવી બીનાને ટાંકણે માત્ર સહાનુભૂતિના મીઠા શબ્દો પૂરતી મર્યાદિત નથી રહેવાની. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા સમક્ષ તો ઇન્ડોનેશિયાનો પ્રશ્ન, બેશક, રજૂ થશે જ. પરંતુ એ સંસ્થા આ પ્રશ્ન અંગે કાંઈ કરશે તેની કોઈ ખાતરી નથી. વળી, એની અનેક કાનૂની આંટીઘૂંટીઓ વડે એ કાંઈ કામ લેવા ધારે તો પણ તે દરમિયાન હોલેન્ડનું શસ્ત્રબળ ઇન્ડોનેશિયા ઉપરના કબજાને એક સિદ્ધ થઈ ચૂકેલી હકીકત તરીકે રજૂ કરી દઈ શકે તેમ છે. એ અટકાવવાનું કાર્ય હિન્દનું અને ઇન્ડોનેશિયાના પાડોશી તમામ એશિયાઈ રાષ્ટ્રોનું છે. એ સાચું છે કે આજે એશિયાનો પ્રત્યેક મુલક પોતાના ઘરઆંગણાના કોયડાઓમાં ને મુશ્કેલીઓમાં ગળાબૂડ છે. (કદાચ એ જોઈને જ હૉલેન્ડે આજની ઘડી આક્રમણ માટે પસંદ કરી હોય.) છતાં એ ન ભૂલવું જોઈએ કે ઇન્ડોનેશિયાનો તેજોવધ એ આખા એશિયાનું અપમાન ગણાશે, ઇન્ડોનેશિયાની હાર એ સમસ્ત એશિયાનો પરાજય લેખાશે. આ બાબતમાં માનવીથી શક્ય તેટલું બધું કરી છૂટવાની આતુરતા પંડિત જવાહરલાલથી વિશેષ બીજા કોઈને નહિ હોય. પ્રજાનું કર્તવ્ય ઇન્ડોનેશિયા પ્રત્યેની પોતાની સહાનુભૂતિ સ્પષ્ટ અવાજે વ્યક્ત કરીને જવાહરલાલના હાથ મજબૂત કરવાનું, અને ઇન્ડોનેશિયાને જે કાંઈ સક્રિય સહાય કરવાનો નેતાઓનો આદેશ થાય તો તે ઉત્સાહભેર ઉઠાવવાનું છે.

એકહથ્થુ રાજવીઓની ધૃષ્ટતાની અવધિ થાય છે

બંધારણસભાના કાર્યમાં સહકાર આપીને પોતે આ દેશ ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હોય તેવી માન્યતા એમાં જોડાયેલાં કેટલાંક દેશી રાજ્યોના રાજ્યકર્તાઓ-દીવાનો સેવતા હોય તેવું તેમના જાહેર ઉચ્ચારણો-માંથી જણાય છે. બિકાનેરના મહારાજા અને પતિયાળા-નરેશ જેવા કેટલાક 'સો ટચના' આપખુદ રાજવીઓ તો આ મતિભ્રમમાં એટલા બધા ડૂબી ગયા છે કે ચોર કોટવાળને દંડે તેમ એમણે રાજસ્થાની પ્રજાની સંસ્થાઓને ડાહી ડાહી શિખામણો આપવા માંડી છે. સ્થાનિક કાર્યકરોને પડતા મૂકીને સીધા દેશના મુખ્ય આગેવાનો સાથે વાટાઘાટો કરવાનો મોકો મેળવી શકનારા આવા રાજવીઓ મુખ્ય આગેવાનોને માન આપીને પોતાના રાજ્યની પ્રજાને આમ વગોવે તેમાં બહુ નવાઈ પામવા જેવું નથી.

સરદાર વલ્લભભાઈના હાથ નીચે નવા શરૂ થયેલા હિંદી સરકારના રાજસ્થાન-વિભાગની તેમણે જાહેર કરેલી નીતિ અંગે તેમને અભિનંદન આપવાનો મોકો લઈને બિકાનેરના મહારાજાએ કરેલા નિવેદનમાં અભિનંદનના મીઠા શબ્દોના કોચલા તળે આટલું વિષ સંઘરાયેલું છેઃ (૧) અખિલ હિંદ રાજસ્થાની પ્રજા-પરિષદની નીતિ રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે દુશ્મનાવટ ભરેલી અને વિઘ્નસંતોષી છે. (૨) એ પરિષદ તથા તેની સાથે જોડાયેલાં પ્રજામંડળો રાજવિરોધી ચળવળો ઊભી કરે છે, કોમ કોમો વચ્ચે તિરસ્કાર અને વૈરભાવ કેળવે છે અને માત્ર પ્રજાની શાંતિ તેમ જ સલામતી માટે જાહેર કરાયેલા પ્રતિબંધો અને બીજા હુકમોનો ભંગ કરવા નિર્દોષ પ્રજાજનોને ઉશ્કેરે છે. (૩) આ સંસ્થાઓએ એમની આ વાંધાભરી પ્રવૃત્તિઓ બંધ કરવી જોઈએ, ભૂતકાળની વાતો વિસારીને એમણે હૃદયપલટો કરવો જોઈએ, અને રાજવીઓ સાથે સંપૂર્ણ મિત્રાચારીની અને સહકારની નીતિ અપનાવવી જોઈએ.

પંડિત જવાહરલાલ જેના પ્રમુખ હતા તે સંસ્થા વિષે આવાં નરાતર જૂઠાણાં બોલનાર માનવી સાથે પણ વાટાઘાટો કરવાનો હેતુ ગમે તેવો શુભ હોય તેનાથી પ્રજામાનસ ઘણું પાછું પડે છે, એટલું તો

કહેવું જ જોઈએ. બિકાનેરનું પ્રજાજીવન કેવું છે, નાગરિક-સ્વાતંત્ર્ય પ્રત્યેનું તેના રાજાનું વલણ કેવું છે તે તો હવે જૂની થઈ ગયેલી વાત છે. બિકાનેરની જેલમાં સબડતા રાજદ્વારી કેદીઓ અને સદા ૧૪૪મી કલમ નીચે ગૂંગળાતું ત્યાંનું નાગરિક-જીવન એને વિશે જે કાંઈ બોલે છે તે જ બસ છે.

યુક્તપ્રાંતમાં લોકશિક્ષણની મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના

ગાંવ-હકૂમતનો કાયદો પસાર કરીને ગ્રામ-પંચાયતોની બાબતમાં બીજા બધા પ્રાંતોથી આગળ નીકળી ગયેલા યુક્તપ્રાંતે કેળવણીની બાબતમાં પણ બીજાઓની આગેવાની લીધી છે, અને દસ વર્ષમાં જ પ્રાંતભરનાં ૬ થી ૧૧ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. દસ વર્ષને અંતે ૧૦૦૦ની વસતીવાળાં પ્રાંતનાં ૪૩,૦૦૦ ગામડાંમાંથી દરેકમાં એક એક પ્રાથમિક નિશાળ થઈ જવી જોઈએ એવો આ સરકારી યોજનાનો આદર્શ છે. પરંતુ આજે શિક્ષકો અને બીજી સગવડો પૂરતા પ્રમાણમાં મોજૂદ ન હોવાથી હાલ તુરત તો એવા દર બે ગામડાં દીઠ ૧-૧ નિશાળ ખોલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. એ રીતે દસ વર્ષને અંતે એ પ્રાંતમાં જે ૨૨,૦૦૦ નિશાળો હોવી જોઈએ તે વરસની ૨૨૦૦ને હિસાબે વધારાતી જશે. આ વર્ષની ૨૨૦૦ પ્રાથમિક નિશાળો ખુલાઈથી શરૂ થઈ છે. આ નિશાળો ચલાવવાનો બધો જ ખર્ચ (વર્ષે રૂ. ૩,૯૬,૦૦૦ 'રિકરિંગ' અને રૂપિયા ૨,૨૦,૦૦૦ 'નૉનરિકરિંગ') સરકાર ભોગવશે. તે ઉપરાંત પ્રત્યેક શાળાના મકાન ખર્ચ પેટે રૂા. ૧૦૦૦ આપીને બાવીસ લાખનો વધારાનો ખર્ચ પણ સરકાર વેઠશે. (મકાન માટે તે ઉપરાંત બીજી જે રકમ, જમીન અને મજૂરીની જરૂર પડે તે, દરેક ગામના લોકો આપે એવી સરકારે માગણી કરી છે.) આ રીતે પ્રાંતના ૬૬ લાખ પ્રાથમિક નિશાળિયાઓમાંથી કોઈને નિશાળે જવા માટે ગામથી પોણા ગાઉ કરતાં વધુ ચાલવું નહિ પડે. દરેક નિશાળ સાથે એક-એક પુસ્તકાલય પણ ચાલુ કરવાની સરકારની યોજના છે, જેથી ભણી ઊતરનારાઓનું અક્ષરજ્ઞાન કટાઈ જવાને બદલે એમની જ્ઞાનભૂખ સંતોષતું, અને જગાડતું, રહે.

અભણ પ્રજાજન રાષ્ટ્રની નબળી કડી છે

લોક-શિક્ષણની આવી મોટી યોજનાની શરૂઆત કરતી વેળાના એક વાયુ-પ્રવચનમાં એ પ્રાંતના શિક્ષણ-પ્રધાન શ્રી સંપૂર્ણાનંદે સીધી સાદી ભાષામાં એ કાર્યક્રમનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે.

'કેળવણીની દૃષ્ટિએ હિંદ પછાત છે, અને આપણો પ્રાંત તો ખાસ. આપણા પ્રાંતના પાંચ કરોડ લોકોનો જે મુખ્ય ધંધો છે તે ખેતી, ઉદ્યોગો અને બીજા ધંધાઓ અણવિકસ્યા છે, એને કારણે પ્રજા ગરીબ છે. પ્રજા ગરીબ છે તેથી સરકાર પણ ગરીબ છે. આજ સુધી કેળવણી પ્રત્યે બેદરકારી સેવવામાં આવી છે. એની એ જ સ્થિતિ જો ચાલુ રહે તો આપણે આગળ વધી શકશું નહિ. આપણે સ્વતંત્ર બનવાના છીએ અને આપણે આપણા જ પગ ઉપર ઊભા રહેવાનું છે. સ્વતંત્રતાની સાથે જે જવાબદારીઓ આવશે તે અભણ લોકો નહિ ઉઠાવી શકે. સ્વતંત્ર મુલકનો પ્રજાજન પોતાની જાતને સમાજનું એક અંગ સમજે છે અને પોતે જેની વચ્ચે વસે છે તે પ્રજાની આબાદી માટે સતત કામ કરે છે. પણ વ્યક્તિ અને સમાજની વચ્ચેના આ સંબંધની જેમને સમજણ નથી તેઓ સમાજની આબાદી માટે કઈ રીતે મદદ કરી શકે? દરેક શહેરીની સૌથી મોટી ફરજ પોતાના મતાધિકારનો સાચી રીતે ઉપયોગ કરવાની, સરકારી તંત્ર ચલાવવા માટે સારા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવાની, સરકારની મુશ્કેલીઓ સમજવાની અને સાચા દિલથી કામ કરવાની તેને તક આપવાની છે. એને માટે પણ કેળવણી બહુ જ જરૂરની છે. અભણ પ્રજાજન પોતાના મતનો સાચો ઉપયોગ નથી કરી શકતો, તેમ

ખેતીવાડી અને જાહેર તંદુરસ્તી અંગેની નવી નવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનો લાભ પણ લઈ શકતો નથી.'

વધુ કરવેરા કે ફી-વધારો?

નાણાંનો પ્રશ્ન પણ એટલો જ મુશ્કેલ છે. શિક્ષણ-કાર્યમાંથી એને બંગલા ભલે ન બાંધવા દઈએ, પણ શિક્ષકો પેટપૂરો પગાર તો માગે જ ને? એને પહોંચી વળવા માટે કાં તો ફી વધારવી જોઈએ, અને જો સરકાર પાસેથી એ વધારાનો ખર્ચ લેવો હોય તો પછી કરવધારા માટે પ્રજાએ તૈયાર રહેવું જોઈએ. શિક્ષકોની માગણીઓ માટે સહાનુભૂતિ વ્યક્ત કરનારા ઘણા માણસોને આ બન્ને રસ્તા કડવા લાગશે તો પછી પરિસ્થિતિનો ઉકેલ શો છે? શ્રી સંપૂર્ણાનંદે એક ઉકેલ એ સૂચવ્યો છે કે કૉલેજો ઉપરનો ખર્ચ ઓછો કરીને પ્રાથમિક નિશાળો ઉપર પૂરું લક્ષ આપવું. આજે નવી નવી હાઈસ્કૂલો અને કૉલેજો ખુલી રહી છે અને તેને માટે દાન દેનારા શ્રીમંતોની સંખ્યા પણ વધવા માંડી છે, તે સારી નિશાની છે. પણ કૉલેજો અને હાઈસ્કૂલોના શિક્ષણનો પાયો પ્રાથમિક શાળાઓમાં જ નખાય છે તે ન ભુલાવું જોઈએ. આજે એક જ હાઈસ્કૂલ માટે સારું મકાન બાંધવું હોય તો તેના દોઢ લાખ રૂપિયા ખરચવા પડે છે, જ્યારે એટલી જ રકમમાંથી ઓછામાં ઓછી પંદર પ્રાથમિક નિશાળો પાંચ વર્ષ સુધી ચલાવી શકાય. કેળવણી માટે દાન દેનારાઓએ આ વાતનો ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. શાળાઓના ફી-વધારા સામે હડતાલ પાડનારા વિદ્યાર્થીઓએ અને તેમના વાલીઓએ આ વાત નિરાંતે વિચારી લેવી જોઈએ: હાઈસ્કૂલો અને કૉલેજોમાં ભણવું હોય તો કાં તો વધારે ફી ભરવી જોઈએ, અને કાં તો વધુ કરવેરા માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. નહિતર એ કૉલેજો બંધ કર્યા સિવાય શરણ નથી. બીજો ઇલાજ શો રહે? પ્રાંતસમસ્ત પાસેથી કરવેરાના રૂપમાં મળતાં નાણાંનો ઉપયોગ પણ સરકારે સમગ્ર પ્રજાના હિતમાં જ કરવો જોઈએ. પ્રજાના મોટા ભાગને પ્રાથમિક કેળવણીથી પણ વંચિત રાખીને તેને બોને અલ્પ સંખ્યાને ઊંચું શિક્ષણ આપવાનો અન્યાય પ્રજાકીય સરકારો ન આચરી શકે. પ્રાથમિક નિશાળો જેટલી ઓછી હશે તેટલી જેલો અને પરિણામે વધતી જવાની છે, એ હકીકત ઉપરની વિચારણા પ્રસંગે સાચો નિર્ણય લેવામાં કદાચ મદદરૂપ થશે.

ઔદ્યોગિક અશાંતિનો સરવાળો

આપણાં મોટાં શહેરોમાં ભાગ્યે જ કોઈ એવું હશે કે જ્યાં છેલ્લા વરસ દરમિયાન અનેક નાની મોટી હડતાલો પડી ન હોય. રોજેરોજના છાપાંમાં આવતા એ હડતાલના સમાચારો થોડા જ દિવસોમાં સહેલાઈથી ભુલાઈ જાય છે, પણ વર્ષ આખરે આપણા સમાજજીવન ઉપરની એની અસરોનો સરવાળો કાઢવો જોઈએ. 'લેબર ગેઝેટ'માં એ વિષય પરનો એક લેખ જણાવે છે કે—

'લડાઈ પહેલાં, ૧૯૩૯ દરમિયાન, બ્રિટિશ હિંદમાં મજૂરો અને માલિકો વચ્ચે કુલ ૪૦૬ ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓ થયેલા. ૧૯૪૫માં એ સંખ્યા ૮૨૦ ઉપર અને ૧૯૪૬માં ૧૬૨૯ ઉપર પહોંચેલી આ ઝઘડાઓમાં સંડોવાયેલા કામગારોની સંખ્યા ૧૯૪૫માં લગભગ સાડાસાત લાખની હતી તે વધીને ૧૯૪૬માં વીસેક લાખ જેટલી થઈ ગઈ હતી. આ કામદારોમાંથી ૫૪ ટકા જેટલા તો એકલી કાપડની (સુતરાઉ, ઊન અને રેશમી) મિલોમાં જ કામ કરનારા હતા. ૧૯૪૬ દરમિયાન હડતાલોથી દેશને થયેલા કુલ નુકસાનનો ૨/૩ ભાગ તો મુંબઈ અને બંગાળને ફાળે આવે છે. મુંબઈમાં વર્ષ દરમિયાન ૫૪૭ ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓ થયા હતા તેમાં આઠ લાખ જેટલા કામદારો સંડોવાયેલા હતા, અને બંગાળમાં ૩૬૯ ઝઘડા થયેલા તેમાં લગભગ પાંચ લાખ કામદારો સંડોવાયેલા.'

—તો હડતાલો બિનજરૂરી બનશે

આ આંકડાઓ માટે જવાબદાર છે તે પરિસ્થિતિનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ. આજે આ દેશની પહેલી જરૂરિયાત, જેમ ખેતીમાં તેમ

ઉદ્યોગમાં, વધુ ઉત્પાદનની છે. એ રસ્તે જ રાષ્ટ્રની નવરચના શક્ય છે, જનસમૂહને કંગાલિયતની ખાઇમાંથી બહાર કાઢવાનો એ જ ઇલાજ છે. જીવનની કેટલીય જરૂરિયાતો વિના પ્રજાનો મોટો ભાગ ગૂંગળાતો માત્ર હોય ત્યારે ઉદ્યોગોમાંની હડતાલો એ માત્ર મજૂર–માલિકની અટૂલી નિસ્બતની બાબત નથી રહેતી, પ્રજાજીવન ઉપર એની વ્યાપક અસર પહોંચે છે. આવા કાળમાં બાકીનો સમાજ આ ઝઘડાઓનો માત્ર પ્રેક્ષક બનીને બેસી રહી શકે નહિ. એટલા માટે જ પ્રજાકીય સરકારોએ ઔદ્યોગિક ઝઘડાઓનું નિયંત્રણ કરતા કાયદાઓ ઘડ્યા છે. મજૂરોની વાજબી માગણીઓ માલિકો પાસે કબૂલ કરાવવાની જવાબદારી, આ કાયદાઓ ઘડીને, પ્રજાકીય રાજસત્તાએ પોતાને શિરે લીધી છે. બદલામાં મજૂરો પાસે એ એટલું જ માગે છે, કે આપણા સહુના હિતમાં તમારું કામકાજ ચાલુ રાખો: અમે અમારી મતિ-શક્તિ મુજબ કોઈ ઉકેલ શોધી કાઢીએ ત્યાં સુધી ધીરજ ધરો: અમારા હાથ હેઠા પડે તે પછી જ હડતાલનું શસ્ત્ર ઉગામજો.

હડતાલ પાડીને મજૂરો કે તેમનું 'યુનિયન' જે કંઇ મેળવે છે તે એમની સામુહિક તાકાતનું જ પરિણામ છે. આખર જતાં તો સાચી પ્રજાકીય સરકાર પણ મજૂરોના એક મહાશક્તિશાળી યુનિયન સમાન જ છે, કારણ કે તેને ચૂંટનારા મતદારોનો મોટો ભાગ મજૂરોનો, જાતમહેનત કરનારાઓનો, બનેલો છે. માટે મજૂરો સીધા હડતાલ પર જઇને પોતાને તેમજ સમાજને નુકસાન કરે તેના કરતાં પ્રજાકીય સરકારમાં ચૂંટી મોકલેલા પોતાના પ્રતિનિધિઓ પાસે જ એવા કાયદાઓ કરાવે કે જેથી હડતાલ ઉપર જવાની એમને જરૂર ન રહે. હવે, સ્વતંત્રતા આવી-ગયા પછી, આ વાત મુશ્કેલ નથી.

બંધારણ સમજનારા જાગ્રત મતદારોની જરૂર

મુશ્કેલી જો હોય તો તે એક જ છે: મજૂરોએ ચૂંટણીમાં આંખો ઉઘાડી રાખીને, બુદ્ધિપૂર્વક પોતાના મતનો ઉપયોગ કરવાનો છે. લોકશાહીમાં બીજું ઘણું સહેલું, સીધું ને સાદું છે: મુશ્કેલ આ એક જ કાર્ય છે. અમેરિકા જેવા સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મુલકની આટલી ભણેલીગણેલી પ્રજા પણ આ બાબતમાં પૂરી જાગ્રત નથી. ૨૧ વર્ષની ઉપરના કુલ ૯,૧૬,૩૪,૪૭૨ અમેરિકનોમાંથી ગયા નવેમ્બરની ચૂંટણી દરમિયાન માત્ર ૩,૫૦,૦૦,૦૦૦ માણસોએ જ પોતાના મતાધિકારનો ઉપયોગ કરેલો. આપણા જેવા અભણ દેશની સ્થિતિ તો આથી ય ખરાબ હશે. ગ્રૅજ્યુએટ થઇને કૉલેજમાંથી નીકળનારાઓમાં ઘણાને પ્રાંતિક ધારાસભાની ચૂંટણીઓ કેટલે વર્ષે થાય છે, મધ્યસ્થ ધારાસભામાં પોતાના પ્રાંતને ફાળે કેટલી બેઠકો છે, હાલની ધારાસભામાં પોતાના જિલ્લામાંથી ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ કોણ કોણ છે, વગેરે સામાન્ય બાબતોની માહિતી પણ હોતી નથી. સાર: ઘણાખરા લોકો પોતાના મતનો ઉપયોગ કરતા નથી, અને જે કરે છે તેમાંથી બુદ્ધિપૂર્વક બહુ ઓછા કરે છે.

આવતી કાલથી આપણી શાળાઓને માથે એક મોટી જવાબદારી એ વધવાની છે કે સ્વતંત્ર હિન્દના બંધારણ અંગે, એની સરકારની રચના અંગે વધુ ને વધુ જાણવાની જિજ્ઞાસા એમણે પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં જાગ્રત કરવાની રહેશે. તો જ વધુ મતદારો મત આપવા આવશે, અને તો જ એમના મતની ચોકડી વતનના રાજકારણની કંઇક ઊંડેરી સમજણથી ઘુંટાયેલી હશે.

ઊગતા જુવાનોમાં આ સમજણ કેટલેક અંશે આવી શકશે તેનો આધાર અત્યારે બંધારણસભામાં ઘડાઇ રહેલા બંધારણનાં જટિલતા કે સરલતા, ગહનપણું કે સુરેખપણું, અર્થઘન શબ્દાળુતા કે મિતાક્ષરી ભાવનામયતા ઉપર રહેલો છે. ગોપાલસ્વામી આયંગર, કૃષ્ણસ્વામી ઐયર, કનૈયાલાલ મુનશી વગેરે કાનૂની ભાષાના ખેરખાંઓ આ બંધારણઘડતરમાં જે આગેવાનીભર્યો ભાગ ભજવી રહ્યા છે તેથી એ બંધારણ ઊગતા હૈયામાં વસી જાય તેવું મધુરું બનવાને બદલે શબ્દચાતુરીના કરોળિયાનાં જાળાં સમાન બની જવાની દહેશત રહે છે.

૨૬–૭–'૪૭ મ૦

※

ચાલી આવતી આપકથાનો હપ્તો છઠ્ઠો

ધૂમકેતુ

જેમાં મરીયમ બીબી પાસે નવલકથાઓ વાંચતાં ફરીને સાહિત્યરસ જાગી ઊઠે છે!

વીરપુરથી જેતપુર આઠ માઇલ—ચાર ગાઉ થાય. એની ટિકિટ બે આના. પણ સાધારણ રીતે એ બે આના ખરચવા એ વૈભવ ગણાતો. એટલે વીરપુરથી જેતપુર જવું હોય તો ચાલીને જ જવાય. આ જાણે કે અમારા ઘરનો 'રિવાજ' હતો. અમારાં ઘર પણ જેતપુરની સડકે—એટલે વહેલા ઊઠીને ખંપેરી મૂકીએ તો ભાદર નદીએ દાતણ પાણી થાય. કટક-બટક શીરામણી કરીને પછી ગામમાં જઇ કાંઈ લેવું કારવવું હોય તે લઇને સાંજે પાછા વીરપુર ભણી. સોળ માઇલની પગ મુસાફરી. ચાર આના બચે. શીમની તાજી હવા મળે. આ જાણે કે અમારા ઘરનું વાતાવરણ!

વીરપુરથી જેતપુર સુધીના આ ચાર ગાઉના રસ્તાએ મને જેટલો કલ્પનારસ પાયો છે એટલો ભાગ્યે જ બીજા કોઇ રસ્તાએ પાયો હશે. હું પછી પાછળથી જેતપુરમાં ભણવા આવ્યો એટલે આ રસ્તો ઘણો પરિચિત બન્યો.

એ રસ્તો રાજમાર્ગ ગણાતો. સ્ટેશને જઇને ઘેટાં બકરાંની પેઠે પૂરાઈને નવાગઢ ઊતરવું- અને ત્યાંથી પછી ચાલતાં જેતપુર જવું એ વાત મારા પિતાને તો બિલકુલ રૂચતી જ નહિ. ઘણી વખત એમને તો જોખમ લઈને પણ સીધી સડકના આ રસ્તે જવામાં જ મજા પડતી. જેતપુર જવા માટે વીરપુરવાળાને નવાગઢનું સ્ટેશન ફાવે. જેતપુરનું પોતાનું સ્ટેશન તો ઘણું દૂર પડે. આ રસ્તે જતાં એક વખત પોતાને કેવી વીતી હતી તેની વાત મારા પિતાએ કરી હતી.

આંખમાંથી કણું કાઢે એટલીવારમાં તમને સોના રૂપાના ભારમાંથી મુક્તિ અપાવનારા સંતો જેતપુરમાં ડગલે ને પગલે મળે. એક વખત મારા પિતાને એવા કોઇ જોખમ સાથે ત્યાંની ચોકશી બજારમાં કોઇએ નજરમાં રાખ્યા હશે. ભાદરનો પુલ ઊતરીને રસ્તે પડ્યા તો પીઠડિયે જનારું ગાડું મળી ગયું, એટલે પેલા બે ગૃહસ્થોએ ત્યાં કેડો પકડવામાં માલ નથી એમ ધારી, પીઠડિયા પછી ટોડા બાંધ્યા.

પીઠડિયા મૂકો પછી થોડે દૂરથી વેગન પાટ ચડ થાય છે. એકલા ગડગડિયા પાણા અને ઝાડઝાંખરા વિનાના ધાર ટેકરા.

બડિયો બગો નાણીને મારા પિતાએ વીરપુરની દશ નોંધી અને ખંપેરી મુકયાં. કલાકની ચાર માઇલ એકધારી ગતિ એ એમને માટે સહજ વાત હતી.

વીરપુરનો દ્વાર ઉપરનો ઓરડો દેખાય છે તો ઘણે દૂરથી, અને એમ લાગે કે આ વીરપુરની હદ આવી, પણ એમ આવતાં આવતાં ચાલનારને એ ગાળો લાંબો લાગે છે. વળી એ ગાળો એકાંતનો, આસપાસ ખેતર વિનાનો, ને ભાગનાર ભાગી જાય તો ધાર ટેકરાઓમાં ગુપ્ત થઈ જવાની મજા પડે તેવો છે. આ ગાળામાં પેલા બે જણાએ હાથચાલાકી કરી લેવાની તક જોઈ.

પોતે એકલા હતા એટલે મારા પિતા ઝપાટાબંધ માર્ગ કાપી રહ્યા હતા. પાસે જોખમ હતું. સમય સાંજનો નહિ, પણ બપોરના બાર એકનો હતો. આ ગાળામાં સમ ખાવા માટે પણ ઝાડ ઉગતું નહિ. એટલે કયાંય છાંયડો મળે તો પોરસવાની વાત જ ન હતી. ચાલી નાખવાનું હતું.

પોતે એ ધૂનમાં ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં રસ્તા ઉપર જ જાણે કે જમીન સરસો પડેલો પણ જમીનમાંથી ફૂટયો હોય એવો એક માણસ આરગના જેવા

તેના છાંયડા પાસે દેખાયો. એ પણ જાણે કે કોકના સાથની રાહ જોતો હોય એવો લાગતો હતો. મારા પિતાને જોતાં જ એ બોલ્યો: 'આવો, આવો, મા'રાજ! સોપારી ખાઇને ચાલવા જઇએ. આટલામાં તો મારું બેટું ક્યાંય હુંડુંય નથી! હુંય વાટ જોઉં છું કોંક આવે તો નીકળું! આવો!'

પણ મારા પિતાનો જીવનભરનો એક સિદ્ધાંત હતો. મુસાફરીમાં કોઇ મિત્ર નહિ. એમની પાસે જોખમ હતું એટલે આંખ તો ચારે તરફ ફરતી જ હતી.

થોડેક દૂર આગળ જતાં આ રસ્તા ઉપર એક બીજા માણસને એમણે ઝડપથી આવળના ઝાંખરા પાસે, કુદરતી હાજતે ગયો હોય તેમ બેસતો જોયો. એમને શંકા પડી. એ થોભ્યા નહિ, ચાલતા થયા. એટલે પેલો માણસ પણ સાથ લેવા આતુર હોય તેમ બેઠો થયો: 'ઠીક ચાલો ત્યારે! ક્યાં વીરપુર જાવું છે?'

એક ક્ષણની પણ સરતચૂક થાય તો પ્રશ્ન જીવન મરણનો હતો. ખડિયો તો જાય–એ તો ઠીક, પણ માર મળે તે નફામાં. એક પણ વાક્ય બોલવામાં જોખમ હતું. કારણ કે એટલું તમારું ધ્યાનભંગ થાય તો આ ઉઠાવગીર માટે એ પૂરતું હતું. પાંચ રૂપિયાની નોટ ફેંકીને, પાંચસોની, બેંકના થડા ઉપર-થી ઉડાવી લેનારા આ ધ્યાનભંગની રમત જ રમે છે. આંહી પણ એ જ રમત હતી. જરાક વિશ્વાસ રાખો એટલી જ વાર. તમામ ઠગ જાણે છે કે માણસ માત્ર થોડેક ને થોડેક તો વિશ્વાસમાં તણાય છે. અને એવી માત્ર એ પળ પકડવાની હોય છે!

પણ મારા પિતાએ જેવો આ નવા મિત્રને સાથ આપતો જોયો કે તરત એ સાવચેત થઈ ગયા. આગળ ઉપર બેઠેલો માણસ અને આ માણસ એ બેની વચ્ચે પોતે આવી ન જાય એ જોવાનું હતું!

એમણે તરત રસ્તો બદલ્યો!

'અરે! કેમ મા'રાજ! કેમ તર્યા?'

જેણે જીવનભર-ભગવાન કૌટિલ્યના વૃદ્ધ ચાણક્યનો શ્લોકે શ્લોક, આખો દિવસ અત્યંત પ્રેમ ને પ્રશંસાથી વારંવાર વાંચ્યો હતો, એણે પ્રત્યુત્તર આપવામાં જે ભયંકર જોખમ રહ્યું હતું તે તરત કળી લીધું. સમય, શબ્દ માટે તો નહિ–ત્વરિત કાર્ય-પદ્ધતિનો હતો.

પ્રત્યુત્તર તો ન વાળ્યો. પણ બન્નેની વચ્ચેથી નીકળી જવાનો જે માર્ગ એમણે લીધો હતો તે ચાલુ રાખ્યો.

'અરે, પણ મા'રાજ! એ બાજુ ક્યાં હાલ્યા! ત્યાં ક્યાંય પાણી મળે એવું તમારી જાણમાં છે! ભાતું તો અમારી ભેગું ય આ રહ્યું! પણ પાણી વિના ખાવું કેમ કરીને?'

ઉત્તરમાં તો મારા પિતાએ આસપાસ પડેલા થોડાક ગડગડિયા ભેગા કરીને ખડિયામાં નાખ્યા. ભાગવામાં જોખમ હતું. પણ ઊભા રહેવામાં કાંઇક ઓછું ન હતું. એટલે ધીમો માર્ગ ચાલુ રાખ્યો. થોડી વારમાં જ વધારે મોટા ગડગડિયા પથરા પડ્યા હતા એ ઠેકાણું હાથ કરી લીધું. સ્થળ પણ ઊંચું હતું.

આવા જાહેર માર્ગ ઉપર વધારે વાર રહેવામાં તો ભય રહ્યો છે એ બન્ને ઉઠાવગીર જાણતા હતા. પણ એમણે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવાની એક નવી તરકીબ શોધી કાઢી. પથરા ભેગા કરવા એ કોઇ ગાંડપણ હોય તેમ બન્ને જણા હસવા માંડ્યા!

'અરે પણ આ શું આદર્યું છે તમે મા'રાજ! આપણે ત્રણ ઘણા છીએ તે બેટીનો કોઈ આપણને મારી જાશે?'

એટલી વારમાં તો ઠીક જેવું અંતર પોતાની ને બન્ને આદમીની વચ્ચે પડી ગયું હતું. વળી પોતાની આસપાસ ગડગડિયા પડ્યા હતા. સ્થળ પણ ઊંચું હતું. પેલા ઉઠાવગીર સડકના પુળવાળા મારગમાં ઊભા હતા. ત્યાં પાણા હતા નહિ. હવે મારા પિતાએ તરત જ એમને પડકાર્યા: 'એક ડગલું, બેટીના! હવે જો આ બાજુ ભર્યું છે તો માથું રંગાઇ જાશે!' અને વાટ જોયા વિના એમણે તો ગડગડિયા ચાલુ પણ કરી દીધા!

માણસ ચેતી ગયો હોય તો, સિંહ જેમ શિકા-

રને જતા રહેવા દેવાની ઉદારતા બતાવે છે, તેમ આ સજ્જનો પણ એ નિયમનું પાલન કરે છે!

તરત બન્ને પાછા જેતપુર તરફ રવાના થઈ ગયા.

× × × ×

જ્યારે મારે કુંડાવાવ જવાનું નક્કી થયું ત્યારે હું અને મારી મા—આ બંને, નવાગઢને સ્ટેશનેથી ગાડી પકડવા ઉપડ્યાં. અમે બન્ને મા દીકરો, એ રસ્તા ઉપર અલકમલકની વાતો કરતા નીકળ્યા. બેમાંથી કોઈના અંતરમાં ખ્યાલ નથી કે ભેગા રહેવાનો આ છેલ્લો પ્રસંગ છે. બન્ને જાણું આનંદમાં છીએ. મારે કુંડાવાવ જવાનું છે. માને પોતાનો છોકરો પરદેશ કમાણીએ ચડ્યાનો સંતોષ હતો. કુંડાવાવ પણ એ વખતે પરદેશ હતું. ને ત્રણ રૂપિયા તો ત્રણસો જેવા મોંઘા હતા!

આ રસ્તા ઉપર સ્ટેશને જતાં એક વાવ આવે છે.

આ વાવમાં હું અને મારી મા બન્ને પાણી પીવા ગયાં. અરધાક પગથિયાં ઊતર્યાં ત્યાં એક ભયંકર સર્પ દીઠો. કોણ જાણે કેમ અમારા બન્નેના દિલમાં એની બેઠક સર્પ તરીકેની નહિ—પણ આગામી કોઈ અમંગલ મૃત્યુ તરીકેની બેસી ગઈ.

એકદમ બહાર દોડ્યાં ગયાં. બહાર જઈને શ્વાસ લીધો. હવે સ્ટેશન પાસે હતું. ગાડીનો વખત હતો. મારી માએ અચાનક કહ્યું: 'આજ જાવું નથી!'

'અરે બા! છેક આંહીં આવીને હવે નથી જાવું!'

મારી બા કાંઈ બોલ્યાં નહિ પણ એમની આંખમાંથી આંસુની ધારા ચાલી. સાડલાથી જેમ જેમ આંસુ લુએ તેમ તેમ નવાં આવે!

'આપણે ત્યાં જાવું જ નથી બા! ચાલો. ભલે નોકરી જાતી!'

'ના, તું વારે બે દિ પછી જાજે, પણ આજે પેટમાં કાંઈક બળવા માંડ્યું છે. આ નાગ આજ ક્યાંથી જોયો?'

'અરે! બા! તમે તો આવા ને આવા વહેમી રહ્યાં. એવા તો આપણા ઘરમાં હમેશાં નીકળે છે. હમેશાં મારા કાકા વાંસડો લઈને નાગ સાથે જ યુદ્ધ ખેલે છે. તમે તે દિ માથું ઓળતાં'તાં ને મોઆરેથી તમારી પડખે જ પડ્યો'તો એ ભૂલી ગયાં? અવાવરુ વાવ હોય તો નાગ પણ નીકળે!'

'પણ કોણ જાણે કેમ—ગગા! મને લાગે છે—' મા તે પછી વાક્ય પૂરું કરી શક્યાં નહિ. 'આ તો સાક્ષાત જમદેવ! આપણે વખતે પાછાં ન મળીએ...'

'અરે! મા! ઊઠો. મારે નોકરી કરવા જ નથી જવું. હાલો પાછા વીરપુર ભેગા થઈએ. વીરપુરમાં લોટ માગશું ને મજા કરશું, હાલો!'

તે દિવસે અમે મા દીકરો ખરેખર વીરપુર પાછાં ફર્યાં. છેક સ્ટેશને જઈને ગાડીને જાતી જોઈ. અને પછી પાછો વીરપુરનો પંથ પકડ્યો.

પણ જેનું જાવાનું નક્કી છે એ કેટલા દિ રોકાય? બે દિવસ પછી ફરી એ જ રસ્તે સ્ટેશને આવ્યાં. ટિકિટ લીધી. માની વિદાય લીધી. લાકડાની જાળીની બહાર મા ઊભાં રહ્યાં. મોટામાં મોટો—કોઈ જબરજસ્ત ત્યાગ કરતો હોઉં તેમ હું, મારી પાસે રહેલી બે કે અઢીઆનાની સિલિકમાંથી, માને બેવડિયું દેવું આપવા એક વખત એ જાળી પાસે આવ્યો, અને એક બેવડિયું કાવડિયું એમને આપ્યું. રસ્તે કાંઈક લઈને ખાતાં જવાય માટે. ગાડીમાં બેઠો. ગાડી ઊપડી. હું જોતો રહ્યો. મા પણ જોતાં રહ્યાં. દૂર-દૂર નજર પહોંચાય ત્યાં સુધી અમે જોતાં જ રહ્યાં! પછી હું ગાડીમાં રડી પડ્યો, મા ત્યાં ગયાં નીચે. અમારું આ છેલ્લું મિલન હતું. ત્યાર પછી અમે એકબીજાએ કોઈ દિવસ એકબીજાને જોયાં નહિ! મા ગયાં! જાણે કોઈ દિવસ હતાં જ નહિ! વીરપુરમાં વિ. સં. ૧૯૬૨—ઇ. સ. ૧૯૦૬માં ભયંકર પ્લેગ આવ્યો. તે વખતે હું કુંડાવાવ હતો. પણ આંહીં વીરપુરમાં તો પ્લેગે સોથ વાળી નાખ્યો. એ જમાનામાં એ રોગ નવો હતો. એટલે ૧૯૧૮માં જેમ ઇન્ફ્લુએન્ઝાએ અનેકને ઉપાડી લીધા એવું જ કંઈક વિનાશકારી આ પ્લેગે કર્યું! સેંકડો ઘરને તાળાં દેવાઈ ગયાં. એ વખતે મા ગયાં. ભાભી પણ ગયાં.

મારા પિતાની એક નોંધપોથીમાં આ કૌટુમ્બિક ઘટનાનો ઉલ્લેખ છેઃ 'રામજીની વહુ મોંઘીનું 'મ્રતુ' ૧૯૬૨ના આસુ સુદ ૧૪ સોમવારે 'વીરપોર' થયું છે. છોરૂ આવતાં. તે પહેલાં છોકરો ત્રણ દિવસે આવીને વળી ગયો. તથા રામજીની મા સા. ૧૯૬૨ ના આસુ વદ ૯ ગુરૂવારે મરણ પામ્યાં છે. બપોર વખતે વીરપોરમાં બન્ને મરકીથી મરણ પામેલ હતાં. બોલતાં બોલતાં છેવટ સુધી.'

પરંતુ એક સાથે થયેલાં આ બન્ને મૃત્યુએ મારા પિતાની ધીરજની જેમ કસોટી કાઢી, તેમ એમનામાં રહેલી એકક્ષપંથી વિચિત્રતાની—અને પોતાનો વિચાર સત્ય લાગે તો એને માટે ગમે તે હદ સુધી જવાના એમના નિશ્ચયબળની, અને જમાના કરતાં ઘણા આગળ રહેલા એમના સત્ત્વની પણ પરીક્ષા કરી.

મારાં ભાભીની જીવનદષ્ટિની એક વાત આગળ આવી ગઇ છે. એ બાઇમાં કોઇ એવી અજબ મીઠાશ હતી કે એના સાન્નિધ્યમાં રહેનારું પછી એના વિના આંધળુંભીંત થઇ જાય. ભાભી મૃત્યુ પામ્યાં પ્લેગમાં, તે વખતે મા પાસે હતાં. એમની વચ્ચે સાસુવહુ જેવો સંબંધ તો રહ્યો જ ન હતો. એમ લાગે કે જાણે મા અને દીકરી બેઠાં છે! જ્યારે જુઓ ત્યારે બન્ને એકબીજાના સુખદુઃખની વિશ્રમ્ભ કથા કરતાં હોય. એટલે ભાભી મૃત્યુ પામતાંની સાથે જ માએ જીવનનો મનથી તો જાણે ત્યાગ કરી દીધો!

આ વખતે આખું વીરપુર ખેતરમાં ઝૂંપડાં બાંધીને રહેતું. અમે ખેતરમાં ઝૂંપડાં તો બાંધ્યાં'તાં, પણ ઘર રેઢાં મૂકવાનું પાલવે તેમ ન હતું. આ નવીન રોગમાં વૈદ ડૉક્ટર હજી કાંઇ સમજ્યા ન હતા. ઠાકોર સુરાજીએ લોકદષ્ટિ કેળવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ હજી ભયના વાતાવરણથી જ અનેક ઢળી પડતા.

મારા પિતા એક વસ્તુ વારંવાર કહેતા. એમને જંતુનું જ્ઞાન એ વખતે થયેલું, પ્લેગનાં 'રજકણ' ફેલાઇ જાય છે માટે સીમમાં ભાગી જવું એવું સૂત્ર એમણે સ્વીકારેલું: પોતે ઘણુંખરું સીમમાં રહેતા. વાડીએ રોટલો કરી લેતા. ભાભીને સુવાવડ આવે તેમ હતી—એટલે ઘર આંગણે પણ રહ્યા વિના છૂટકો ન હતો. પણ જેમ બને તેમ ઓછાં 'રજકણ' લેવાં એ નિયમ રાખેલો. મેં અપનાવેલો 'રજકણ' શબ્દ, ટાગોરના 'સ્પાર્ક' ઉપરથી નહિ, પણ આ ઘર વાતાવરણમાંથી સૂચિત થયો હતો. પણ પ્લેગનાં આ રજકણ ઘણાં ભયંકર હતાં. ભાભીનાં મૃત્યુ પછી એનાં કપડાં ધોઇ નાખવા માટે બા ગયાં, ત્યારે મારા પિતાએ, એ કપડાંને બાળી નાખવાનું કહ્યું. પણ બાનો જાણે કે જીવ ભાભીની સાથે જ હતો. એમણે કહ્યું કે 'હવે જે થાવું હોય તે ભલે થાય. હવે વહુ ચાલ્યાં ગયાં છે ને મારા જીવને પણ ચાંદી ધરપત નથી!'

ત્યાર પછી મારી માને પ્લેગ લાગુ પડ્યો. છેવટના ત્રણ દિવસની એમની જીવનમૃત્યુની લડત રહી. એ વખતે અંબાશંકરભાઇ જેતપુર હતા એટલે એ એકલા આવતા જતા, પણ માને દહેશત હતી. અંબાશંકર માની પથારી આસપાસથી ખસે નહિ. મા બેલું કહે તો આઘાપાછા થાય—પણ હોય ત્યાં એટલામાં જ! કેસરફઇ કુંકાવાવથી માની માવજત માટે આવી પહોંચ્યાં હતાં, માએ એને કહ્યું કે અંબાશંકરને ગમે તેમ કરીને પણ કાઢી મૂકો.

એવામાં એક દિવસ સવારે અંબાશંકર વાડીયુંમાં રોટલા કરવા ને ખાવા માટે ગયેલ.

કેસરફઇએ સમાચાર આપ્યાઃ 'ભાભી! અંબાશંકર તો જેતપુર ગયો!'

'ગયો! હા...શ!'

મા એટલું બોલ્યાં. ને ત્રણ દિવસ થયાં જે જીવને દહેશત લાગતી હતી કે અંબાશંકર પણ આમાં ભરખાઇ જોશે કે શું—એ જીવ આ સાંભળ્યા પછી માત્ર અરધા કલાકમાં જ પ્રયાણ કરી ગયો!

છેવટની ઘડીએ મારી સંભાળ લેવાની કેસરફઇને પોતે ભલામણ કરતાં ગયાં!

માનવની અંદર કેવી કેવી અવનવી પ્રેમની રંગ સૃષ્ટિ વસી રહી છે!

આ પ્રમાણે ભાભીની પાછળ મા ગયાં. માનું મરણ સાંભળ્યું ત્યારે મારા પિતાને એક વિચાર આવ્યો: 'આ પ્લેગનાં રજકણ' હવે તમામને ભરખી જાશે. એને સ્મશાન લઈ જાશો તો ઓછામા ઓછાં બીજા ચાર માણસો—માને ઉપાડનારા—ભરખાઈ જશે.' મરણ પામેલાની તમે આ ક્રિયા કરો કે તે ક્રિયા કરો એમાં કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી. એ તમામ અર્થહીન છે. આ વિચાર એમણે અનેક વખત અમારી પાસે મૂક્યો હતો. આજે એ વિચારને એમણે એકલાએ ક્રિયાત્મક સ્વરૂપ આપવાનો ભીષણ નિશ્ચય કરી લીધો!

ફળીમાં આંટા માર્યા. જગ્યા શોધી. કોઈને કાંઈ કહ્યું નહિ, પણ ઘરમાંથી કોદાળી લાવ્યા. ખાડો ખોદી નાખ્યો. કેસરફઈ તો આભા બની ગયાં. આ વિચાર સાંભળતાં એમને બિચારાંને કાંઈ સમજણ પડી નહિ! 'અરે! પણ ભાઈ! તને દરબાર ઠપકો આપશે! અને માણસ શું કહેશે?'

'માણસનું કામ નથી. ઠીક પડે તેમ ભલે બોલે. દરબારનો એ વિષય નથી. આ વિષય વૈદકનો છે. અને આને અહીંથી ઉપાડીને જનારા અને એના સંસર્ગમાં આવનારા હવે તમામ ભરખાઈ જાશે. મારે રોગના રજકણ ફેલાવા દેવાં નથી!'

એમણે માને ખાડામાં સુવડી દીધાં. ઉપર ધૂળ વાળી નાખી. તક મળ્યે એ ઉપર પોતે ઓટલો ચણાવીને ત્યાં વેદ-વૈદક-વેદાંતના વિષયનું વાચન કરવાનો મનથી સંકલ્પ કરી લીધો. પછી માની માંદગીની આસપાસની તમામ જગ્યાને બાળી નાખી. ઘરમાં પણ ઠેર ઠેર અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. રજકણ માત્રને બાળી નાખવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો.

ઠાકોર સુરાજીને આ વાતની ખબર પડી. એમણે મારા પિતાને તેડાવ્યા. દાટવાથી મુસલમાન થવાય ને બાળવાથી હિંદુ થવાય એ વાતનો પિતાએ સાફ ઇન્કાર કર્યો. કીમતી પ્રાણ જ છે. પછીના ખોળિયાને કાંઈ જ નથી એ વાત દર્શાવી. પણ છેવટે દરબાર માફી આપે, જો બળદગાડીમાં માને સ્મશાન લઈ જઈને દાહ દેશો, જેથી ઓછામા ઓછું માનવજોખમ થાય એ શરતે એમણે માને સ્મશાનમાં દાહ દીધો!

માની પાછળ તરત ઘરની સમૃદ્ધિ ચાલી નીકળી. ગાય ગઈ. ભેંશ ગઈ, દુઝાણું ગયું. ઘર આંગણેથી છાશ ગઈ, રેંટિયો ગયો, જાતમહેનત ગઈ. પ્રતિષ્ઠા ગઈ અને સૌથી વધુ તો એ કે પિતાની જીવનની રસવૃત્તિ જાણે ચાલી ગઈ! પછી એમને જીવનનો વૈભવી રસ રહ્યો નહિ! અને કોઈ દિવસ મળ્યો પણ નહિ. એમનું જીવન કેટલું સંયમિત હતું એનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. વર્ષો સુધી એમણે દૂધ અને રોટલાને મુખ્ય ખોરાક બનાવી કાઢ્યો હતો. કોઈ વખત ટ્રેઈનમાં આવીને રાતના અગિયાર વાગે ઘરની સાંકળ ખખડાવીએ તો પોતે ઊઠીને બારણું ઉઘાડે. પછી ખબરઅંતર પૂછીને તરત જમવાનું પૂછે. રાખમાંથી જોગંદરની માફક ચીપિયો ભરાવીને ફટ બાટી કાઢે. અને એ બાટીનો સ્વાદ તો દાઢમાં રહી જાય એવો. એવે ટાણે પણ એ ઊની ઊની હોય. ને એને હાથનો સ્પર્શ પણ નહિ ચીપિયાથી જ કાઢવાની! જાણે બાબીની ધૂણી. આ જીવન એમણે પાછલાં વર્ષોમાં પોતાની સાથે એવું તો વણાટમાં મેળવી લીધું હતું કે એ જ એમનું મુખ્ય ધ્યેય થઈ પડ્યું હતું. જીવન શું છે એ જાણવાનું. મારા પિતાના મૃત્યુ પછી છ સાત મહિને કોઈ બે અસલ બાબી રખડતા રખડતા ઘર આગળે આવી ચડ્યા. અંબાશંકરભાઈએ એમની તેજસ્વી સાધુમૂર્તિ જોઈ સત્કાર કર્યો: બેસાર્યા. બોલ્યા કે 'વો ડોસા ઇધર બેઠતા થા વો કહાં હૈ? ઉસ્કુ મિલનેકે લિયે હમલોગ આયે હૈં!' જ્યારે સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પછી તરત ચાલી નીકળ્યા. અંબાશંકરભાઈએ સત્કાર કરવા પોતે તૈયાર છે એમ કહ્યું પણ એમણે તો કહ્યું કે અમે વરસમા એકવાર એમની સાથે જ્ઞાનવાર્તા માટે આવતા. કપડાં—અનાજની અમારે પડી નથી!'

આ પ્રમાણે એક અત્યંત કરુણ નાટક જ્યારે મારા પ્રિય ઘરને ખંડેરમાં ફેરવી ગયું, હતું ત્યારે હું કુંડલામાં હતો.

કુંડલામાં એ વખતે પ્રભાશંકર મયાશંકર જોષી

મુખ્ય મહેતાજી હતા. એના હાથ નીચે હું ઉતરતો આસિસ્ટંટ હતો. પગાર ઘણું કરીને રૂપિયા ચાર હતો. મારા ગયા પછી થોડા જ વખતમાં પ્રભાશંકર માસ્તરની તો બદલી થઈ ગઈ. એની જગ્યાએ કહાનજી જીવા પરમાર–આપણા કવિ દેશળજીના પિતા ત્યાં આવ્યા.

દેશળજીભાઈનું નામ તે વખતે પોપટભાઈ હતું. ઘણું કરીને એ રાજકોટમાં મેટ્રિક ક્લાસમાં હતા. પોપટભાઈમાં કુમાશ ઘણી હતી, જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતા હોય. અમારા જેવા માટે તો એ ગામડામાં એ વખતે એ મોટા માનનો વિષય હતો! મેટ્રિકમાં ભણવું એ કાંઈ જેવી તેવી વાત ન હતી. દેશળજીભાઈના પિતાને પણ પોપટભાઈની પ્રગતિ માટે ઘણી મોટી આશા હતી. અને પોતે પિતાની જેમ નહિ પણ પોપટભાઈની સાથે મિત્રની જેમ વર્તતા. પોપટભાઇ વેકેશનમાં આવે ત્યારે અમને ઠીક મજા પડતી.

તે વખતે કુંકાવાવ ગામ એક રીતે સુખી ગણી શકાય તેવું હતું. વીરપુરની બજારમાં દિવસે જોવા ન મળે એટલાં માણસો ત્યાં રાત્રે બજારમાં હોય. અમારા ફઈના દીકરા શંકરભાઈ વેપાર કરતા. ખાસ કરીને ખાંડનો. કપાશિયા ને ગોળ પણ સંઘરતા. એમની દુકાન ગામને એક છેડે. ઘર બીજે છેડે. એટલે અમે રાત્રે જમીને નીકળીએ તે ધીમે ધીમે દુકાને પહોંચીએ. ત્યાં દુકાનમાં પાછલા ભાગમાં એક નાનું ભંડકિયું હતું. એ ભંડકિયામાં શંકરભાઈ રાત્રે મોરસની દાબોટા બનાવતા. મને એમાં રસ પડતો. અમે નિરાંતે મોરસની ચાસણી કરીએ. પછી પતાસા જેમ આકરી ચાસણી થાય કે એનો ઉનેઉનો ધાણુ ઉતારી ઉતાવળે એને લોટાથી કે એવા સાધનથી ભાંગવા મંડી પડીએ. એટલે દાબોટા જેવી ભૂકો ખાંડ થઈ જાય. બન્ને ખાંડના ભાવમાં ફેર રહેતો એટલે કાંઈક કમાણી થતી. મેં એ ખાંડની ચાસણી બનાવવાનું 'ટયુશન' લીધું–અને મને તો એ ભારે સરસ વાત લાગી. મને વેપારમાં પણ રસ પડવા માંડ્યો.

શંકરભાઈનો સ્વભાવ એટલો સરસ હતો કે તમે દુઃખ માત્ર ત્યાં ભૂલી જાવ. એમના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની મીઠી મોહિની હતી. મારા પિતા એમના મામા થાય. મામા ભાણેજની વચ્ચે એટલો બધો પ્રીતિમેળ હતો કે એકના વિના બીજાનું કોઈ શુભ કામ આરંભાય જ નહિ. એ પ્રીતિને લીધે હું પણ શંકરભાઈ માટે પ્રીતિપાત્ર બની ગયો. શંકરભાઇ વળી બાળધાનો વેપાર પણ ખેડતા. આંહીં ગુજરાત બાજુ–વઢિયારમાંથી બળદ લેવા આવતા. બે ત્રણ કણબી સાથે નીકળતા. એક વખત એ પ્રમાણે ઓગણીસ બળદ લાવ્યા. ફળી નાનું ને એમાં ઓગણીસ તો બળદ બાંધ્યાં. પછી હાલવાની જગ્યા તો શેની હોય? એમાં પાછું કેસરફઈનું ને વહુનું નિત્યયુદ્ધ ચાલતું હોય. પડખે પાડોશમાં ગુમરાણ થાતું હોય. પગ મૂકવાની જગ્યા મળે નહિ. એ છતાં એ સાંકડમોકડવાળું ઘર અજબ જેવી આકર્ષક શક્તિ ધરાવતું.

ઘરનાં તમામેતમામ માણસ–કેસરફઈ, શંકરભાઇ એમનાં વહુ–તમામને આ વીરપુરથી આવેલ બાળ માટે અજબ પ્રીતિ હતી. એટલે તો મને કુંકાવાવમાં માના મૃત્યુ પછી પણ એકલવાયું ન જણાયું.

એ ગામ એક રીતે જુનવાણી હતું, પણ એને નવો રંગ આપવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો હતો. પ્રભાશંકર માસ્તરે એક શિક્ષકસમાજ સ્થાપેલો. એના આદ્ય પ્રણેતા તો ઘણું કરીને બગસરા દરબાર વાજસુરવાળા હતા. કલાપીના મિત્ર તરીકે એ એટલામાં એક સંસ્કારી આત્મા હતા. એમના ગામના હડાળાની દરબારી નિશાળના મહેતાજી હરખજી આ શિક્ષકસમાજમાં અગ્રેસર તરીકે ભાગ ભજવતા. આ શિક્ષક સમાજ એક મહત્ત્વનો જીવનપ્રસંગ બની રહેતો. કહાનજીભાઈએ પણ પ્રભાશંકર માસ્તરની પ્રણાલિકા ચાલુ રાખી. એવાં સંમેલન ભરાતાં ત્યારે અમને આનંદ થઈ રહેતો!

છતાં વીરપુરના હિસાબે આંહીંનું જીવન ઘણું ઓછું સંસ્કારી હતું, કારણ કે આ બાજુ હજી કેળવણીનો પ્રતાપ આવી રહ્યો હતો.

પણ કુંકાવાવમાં નિરાંત ન હતી. કારણ કે ઘેર

તો ધમાલ હોય. દુકાને જઈએ ત્યાં જોખવાનું, હિસાબ માંડવાનું, ખાંડ તૈયાર કરવાનું કામ ચાલે. એટલે આ વર્ષોમાં મારી કલ્પનાનો ભૂગરંગ ઊડવા માંડ્યો-પણ કુંકાવાવમાં એક મોટો ફાયદો થયો, એણે મને થોડો ઘણો વ્યવહારુ બનાવ્યો.

કુંકાવાવનો એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે. મારું કદ એ વખતે ઠીંગણું હતું. મારા કરતાં તો મોટા છોકરા છઠ્ઠી સાતમીમાં હતા. પણ એક છોકરો, અંદરજી, ત્રીજી ચોપડી ભણતો. તે ઊંચો તાડના ત્રીજા ભાગ જેવડો. ઊભો હોય તો હું એની છાતીએ માંડ પહોંચું! આ અંદરજીની આંખો, ગોળ બિલાડી જેવી. લાંબી ખજૂરી જેવો પાતળો દેહ. સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર વિનાની નાકમાંથી બોલાતી ભાષા અને મોં ઉપર બિલાડીએ ચૂંથ્યું હોય તેવા ઉઝરડા. માણસ એને જોતાં જ ધ્રૂજી ઊઠે. એવો વરવો અને કઢંગો અને પાછો ઠોઠડો! એ પાઠ બોલવા ઊભો થાય તો મારા કરતાં બમણો તો ઊંચો લાગે. હું તો એ વખતે ટેબલ ઉપરથી ઊઠું જ નહિ ને! અને કો એને ઊભો કરવો હોય ત્યારે આગળના મોટા ટેબલ ઉપર બેસું એટલે નાનો તો ન લાગું! પણ અંદરજી આ કળી ગયો હતો, એટલે એ તો તોફાન પણ કરે! ટેબલ ઉપર ચડું તો એના ગાલે હું માંડ તમાચો ચોડી શકું એટલે તમાચો તો અશક્ય. સોટી હજી એ વખતે હું રાખતો નહિ. એ વૈભવ મેં બીલખામાં શરૂ કરેલો. એટલે અંદરજી અમારે માટે એક કોયડા રૂપ થઈ પડ્યો!

ક્લાસમાં મોનિટર એને બનાવ્યો હોય તો ઉપાધિ ઓછી થાય. પણ અંદરજી ભણવામાં ભેંસના ભાઈ જેવો.

છોકરા નાનકડા હતા. પણ ટીખળને ને ઉમ્મરને બહુ ગાઢો સંબંધ છે. નાનકડા હોય તો ટીખળ વધારે હોય. મોટા હોય તો મસ્તી વધારે હોય. એટલે અંદરજી તો હવે મારી સત્તા માટે પ્રશ્ન રૂપ થઈ પડ્યો.

એક દિવસે કોણ જાણે શું બન્યું તે મારામાં હિમ્મત આવી ગઈ. અંદરજીને કાંઈક સવાલ પૂછ્યો. અંદરજીએ એવો જવાબ આપ્યો કે સૌ હસી પડ્યા. થઈ રહ્યું. મારું તો નાક કપાતું હતું. મારે અંદરજીને બેસારી જ દેવો જોઈએ. હિમ્મત આવી ગઈ. અંદરજી બેઠો હતો ત્યાં પહોંચી ગયો. બોલ્યા વિના ચોડી જ દીધી. ચોડતાં ચોડાઈ ગઈ-પણ મનમાં બીક હતી કે જો અંદરજી ઊભો થયો, તો મારું માથું એની છાતીમાં દાબી દેશે. એ બીકમાં ને બીકમાં મોટેથી ત્રાડ મારી: 'તું મને બનાવે છે એમ કે લે!' એમ કરીને બીજી ચોડી. ને પછી તો ત્રીજી પણ. ત્યાં તો અંદરજી રડી પડ્યો! ઓત્ તારીની આ આવડો દેહ છે, પણ અંદર તો છોકરું જ રહ્યું છે. તે દિવસથી અંદરજીનો ધાક ઊડી ગયો.

પણ હેડમાસ્તર કાલાનજી પરમાર માણસપરખુ હતા. એણે મને એકદમ આડમીમાં બોલાવી લીધો! અને પોતાના જ ખાસ મદદગાર તરીકે રાખી લીધો. એમની તબિયત એ વખતે નબળી હતી. એમને દમનો વ્યાધિ હતો. એટલે એક એવો શિક્ષક એમને જોતો હતો જે ટાકરીઆનો ટાકરીઓ હોય અને પાછો હોશિયાર પણ હોય. એમણે મને પસંદ કર્યો.

એમની આ પસંદગીથી મને ઊંચું ધોરણ તો મળ્યું પણ બેસવાનું એમની પાસે જ. એમાંથી મારા ઉપર એમનો વિશ્વાસ બેઠો. એટલે ઘરના કામકાજ માટે મને રોકવા માંડ્યા. પાંચ વાગે માસ્તરો ઘેર જાય-પણ હું સૌથી નાનો એટલે ઘરમાં કામ કરવા રોકાઉં. ખાટલા પાથરું. પથારી કરું. દીવાબત્તી તૈયાર કરું. વાતો કરું ને પછી મોડેથી ઘેર જાઉં! આ વસ્તુ મને તો ભારે પડવા માંડી. મને તે વખતે ખબર નહિ કે આ વસ્તુ મારી જેવી તેવી મહત્તાનો પાયો નાખનારી નીવડશે. આ કામમાં તૈયાર થયો તો એટલી વાત ઉપર મને વીરપુરમાં પાછળથી નોકરી મળી ત્યારે મોટી સગવડના મળી ગઈ હતી. મોડા મોડા વીરપુર માસ્તરની વહુ પાસે ચોપડીઓ વાંચવાની! તે વખતે ખૂંચતી આ વાત પણ ઉપકારક નીવડી. કુદરતની કેવી યોજના છે!

એક વખત રવિવારે અમે બે જણ કૂવામાં પીવા

ઊપડ્યા. હું અને એક નોનમેટ્રિક થયેલો સાત રૂપિયાનો માસ્તર હતો. એ નોનમેટ્રિકયો વળી નાટક લખતો. ને એ ભજવાશે ત્યારે પોતે શાહુકાર થાશે એમ સ્વપ્નાં સેવતો. એને આ હેડમાસ્તરનાં કપડાં ધોવા રવિવારે જવું પડે તે પસંદ ન હતું. પસંદ તો મને પણ ન હતું. પણ હું એ છતાં કોઈ દિવસ ગેરમુદરાઈ ન કરતો. હવે આ નોનમેટ્રિકયાએ મને એક યુક્તિ બતાવી.

'તારે અલ્યા! કોઇ દિવસ કપડાં ધોવા આવવું જ ન પડે એમ કરવું છે?'

'શી રીતે?' મેં પૂછ્યું.

'જો ધોરિયામાંથી ઝીણામાં ઝીણી રેતી લે. પછી આ સાહેબનું, લોનનું કડિયું છે નાં, એમાં થોડી થોડી વેરી દે. પછી તારે લૂગડું ધોવું તો છે જ. એટલે જરાક ધોકા દે જે. જોઈ લે મજા. આ કોઇ દી કપડું ધોવા ન આપે બીજું શું?'

તે દિવસે એના કહ્યા પ્રમાણે કપડાં ધોવાયાં. પણ ઘેર જઇને સૂકવ્યાં ત્યાં અસંખ્ય કાણાં!

ભાઈ નોનમેટ્રિકયો તો ગજબનો નીવડ્યો. ખરે ખર ત્યાર પછી કોઈએ કોઈ દિવસ કપડા ધોવાનું કહ્યું નહિ.

દેશળજી પરમારના પિતામાં એક મહાન ગુણ હતો. એ ન્યાયી બહુ જ હતા. શક્તિ જ્યાં જુએ ત્યાં એને પ્રોત્સાહિત કરે. મારામાં શક્તિ છે એ જાણી ગયા હતા. આ સ્થાનમાં હું ખોટી રીતે આવ્યો છું એ પણ જાણી ગયા. એમણે મને આગળ વધવાની સલાહ આપેલી. પોપટભાઇને મેટ્રિકમાં જોઇને મને તો કાંઇનું કાંઈ થાય. પણ ક્યાં કુંકાવાવ, ક્યાં રાજકોટ અને ક્યાં મેટ્રિક ને ક્યાં એ ખરચો. ક્ષિતિજમાં સઘળે અંધકાર હતો.

એક વખત એવું બન્યું કે અમારા મૂળગામ કેરાળામાં અમારા કુટુંબમાં લગનનો ઉત્સવ. કેરાળા કુંકાવાવ વચ્ચે પાંચ જ ગાઉનું અંતર. મારું મન ત્યાં જવા ઠેકડા મારે. પણ નિશાળ–નિશાળમાંથી રજા ન મળે.

શંકરભાઈ પોતે આવ્યા, પણ રજા ન મળી. પરીક્ષા માથા ઉપર હતી. આઠમીનો ભાર મારા ઉપર હતો. એટલે રજા એક દિવસની પણ આપવાની રહેજ ના હતી.

એટલામાં પોરબંદરથી મારા એક કાકા ત્યાં આવ્યા. દામોદરકાકા, એ પણ કેરાળા જવા ઊપડેલા. હવે તો મારું મન કહ્યું નહિ કરે એમ લાગ્યું. નોકરી છોડી દઇને ભાગી જવાનું મન થાય. પણ એમ કાંઈ ભાગી જવાય છે? હું તો રોઈ રોઈને અધમૂઓ થઇ ગયો, પણ રજા ન મળી તે ન જ મળી. શનિવારની બપોરે ઘેર જઇને ઓશરીમાં રોતો રોતો પડ્યો. ખાવાપિવાનું રામ રામ!

પણ હેડમાસ્તર અત્યંત પ્રમાણિક. શનિવારે સૌ ઘેર ગયા. તે પછી પહેલા આસિસ્ટંટે લગનમાં જવાની રજા માગી. પહેલો આસિસ્ટંટ તો વજનદાર ગણાય. એને ના પાડવી એ ઔચિત્યભંગ જેવું કહેવાય. એમણે એને જવાની હા તો પાડી. પણ તરત એનું મન ડંખ્યું. આને હા પાડું તો પેલા નાનકડા માણસને કેમ નહિ! હું પડ્યો પડ્યો રોતો હતો ત્યાં આવીને પહેલા આસિસ્ટંટે પોતે જ કહ્યું કે તમને હેડમાસ્તરે જવાની રજા આપી છે. આ હેડમાસ્તર પરમાર! અને હું પણ તરત ખાધાપીધા વિના રસ્તે જ પડી ગયો! વખત છે ને પાછળથી વિચાર ફેરવે તો!

હું કુંકાવાવ બહુ રહ્યો નહિ હોઉં. પ્રેમજી દવે વીરપુરમાંથી બદલાઈ ગયા હતા. એની જગ્યાએ એક મેમણ માસ્તર બાટવાથી આવ્યા. નુરમહમ્મદ અહમ્મદ કુમરી એ એનું નામ. આ માણસે મહેનત કરી અને મારી નિમણુક વીરપુરમાં થઈ.

આ પ્રમાણે હું બીજી વખત જ્યારે વીરપુરમાં આવ્યો, ત્યારે તમામ પ્રકારનું જીવનભાથું લઈને પછી જ ત્યાંથી નીકળ્યો. નુરમહમ્મદ માસ્તર એકલા હતા. છૈયાંછોકરાં કાંઈ મળે નહિ. એમનો એક ભાઈ જૂના વખતમાં ભાગી ગયેલો તેનો પત્તો હતો નહિ. જાતના મેમણ હતા, પણ બહુ જ અશરાફ આદમી હતા. એમની મારા ઉપર કેળવણીનું કેમ પણ બહુ જ

[અનુસંધાન પાને ૩૧ મે]

આ અંકથી શરૂ થતી 'ઊર્મિ–નવરચના'ની ચાલુ વાર્તા

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખંડ પહેલો: સત તમારાં મત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૧ લું.

જેમાં શ્રીમંત સરકારને એક ધૂનીની પિછાણ થાય છે.

શીંગોડા આમ તો નાની નદી છે. પણ ચોમાસામાં ગાંડીતુર બની બન્ને કાંઠા છલી નાખે છે. ઠુંઠા જેવો આંબો વસંતમાં લાકડું ફાડીને કોળી ઊઠે તેના જેવું આશ્ચર્યકારક એ પાતાળગંગી નદીનું એ વખતે રૂપ હોય છે. આ એની વિલક્ષણતાને પરિણામે શીંગોડાના ઉપલા પ્રવાહમાં ક્યાંક ક્યાંક નાનામોટા પ્રવાહો પડી ગયા છે. પણ એ કોતરો કંઇ મહી જેવાં બીકાળાં ને શૂન્યતાએ ભેંકાર નથી.

એક જ આદમીનાં પુણ્યે આ કોતરોને આંબા, જાંબુડા, રાયણ અને ચીકુના ઝુંડથી મહેકતા કરી મૂક્યાં છે. ત્રીશ વર્ષે એ વાતને હજુ માંડ થયાં છે.

......વર્ષની શિયાળાની એક સવારે એ વખતના સ્વપ્નસેવી મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર એક બે અંગરક્ષકો સાથે ઊભા હતા. પડખેનાં ગીરનાં જંગલમાંથી એક દીપડો આવ્યાના વાવડે એ આ તરફ ઊતરી આવ્યા હતા. થોડાક શિકારીઓ ગોરડ બાવળનાં ઝાળાં ઝાંખરામાંથી નીચે કોતરમાં જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઊતરતા હતા. એ બધા ગોરડની ઝાડીમાં દેખાતા બંધ થયા. મહારાજ દૂર દેખાતી ટેકરીઓ દૂરબીન માંડીને જોતા હતા ત્યાં કોતરમાંથી એક એકુ માણસે આવીને પ્રણામ કરી કંઇ ફળ ભેટ ધર્યાં.

મહારાજે દૂરબીન બાજુ પર મૂકી કહ્યું. "શું છે?"

"બોર."

"બોર! મૂઠી જેવડા!" આશ્ચર્યથી મહારાજ મોટા લીંબુ જેવા બોરને જોઇ રહ્યા.

પછી પૂછ્યું, "ક્યાંથી લાવ્યા?"

"અહીંની મારી બોરડી પરથી. મેં એ જાતે ઉછેરી છે."

"ભેટ ધરવા આવ્યા હશો?"

"નાજી! ભેટ લેવા આવ્યો છું."

હસીને મહારાજ કહે, "હં, ત્યારે તો લાભેલોભે આવ્યા છો! કહો, શું અરજ છે?"

"મહારાજ અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને યોગ્ય કિંમતે આપો."

"માગણી કરજો.".

"માગણી કર્યાં તો વરસ ત્રણ થઇ ગયાં. કોણ દાદ દે છે?"

"આપું, શું કરશો? બોરડી ઉછેરશો!"

"બોર પણ આ ગામડાંનાં છોકરાંને નથી મળતાં. પણ સાચું કારણ તો એ છે કે આ બધા કોતરોનું તળ સાચું છે. અંદરના ગાળામાં ધરા છે. ગમે ત્યાં આઠ હાથે પાણી નીકળે છે. જમીન પણ કોઇ ભાતની છે. શીંગોડાના મારને જો કોઇક રીતે રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે ને ગરીબનાં અમરફળ જેવાં બોરે ઢગલેઢગલાં ઊતરે.

"દીપડા રંજાડશે નહીં?"

"આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોયે ઘણું છે."

મહારાજે ઊંચું જોયું. એમની ભમરો ઘડીક ખેંચાઇ. એને મોઢામોઢ આવું કહેનાર કોણ હતો! જોયું તો બોલનાર તો મરકમરક હસી રહ્યો છે. નેણમાં ફરિયાદના રોષને બદલે સહજ કૌતુક છે. સયાજીરાવની સમગ્ર કારકિર્દી વિષે ગમે તે મતભેદ હોય પણ એમની જાહોજલાલીના કાળમાં માણસને પારખવાની શક્તિ અચૂક હતી એ વિષે મતભેદ નથી. એમણે ધારીધારીને બોલનારને જોયો. ઊંડો શ્વાસ લીધો. જાણે મનમાં કંઇક ઉતાર્યું, પછી એકાએક કહે:

"તમને આ કાતર આપ્યું. હમણાં જ લખી આપું છું. બીજી કંઈ મદદ જોઈતી હોય તો એ પણ ખેતીખાતું આપશે. પણ એક કામ કરો. પે...લું મંદિર જોયું!" એમણે કાતરને છેડે મથાળા પર ઊભેલ એક જીર્ણ શિવાલય બતાવ્યું.

"જી."

"એ અપૂજ રહે છે. પેશ્વા સરકારે બંધાવ્યું છે, અને જુનવાણી શિલ્પનો નમૂનો છે. એની પૂજાનો બંદોબસ્ત કરો."

"દુખ લગાડતા નહીં મહારાજ, મારાથી બને તેવું નથી."

"કેમ, મૂર્તિને નથી માનતા?"

"ના રે બાપુ! એમ તો અમે અને તમે સૌ મૂરતીયું જ છીએ ને? આ મૂરતીયુંને રહેવાની જગા નથી મળતી ત્યાં વળી પાણાની મૂરતીયું ક્યાં પધરાવવી?"

મહારાજ ઘડીભર કહેનાર સામે એકીટસે જોઈ રહ્યા. પછી કહે:

"વાત તો સાચી છે. પણ ત્યાંયે મૂર્તિને નામે આશરો સૌને મળે તેમ કરજો.

"ધર્મશાળા બંધાવીશ."

"ભલે આમેય આ તુલસીશ્યામ જવાઆવવાનો ધોરીમાર્ગ છે."

શિકારીઓ હજુ આવ્યા નહોતા. મહારાજને આમાં રસ પડ્યો. એમાં જાણ્યું કે આ ખેડૂત તો વણિક છે. નામ છે ગોપાળદાસ. બરડાના પેટાળના એક ગામડામાં રહે છે, ને આ બધી જમીનની ખટપટ કરે છે તે તો ભાઈબંધના દીકરા માટે. ઝરિયાની કોલિયરીનો ભાગદાર એ ભાઈબંધ ચારેક મહિના પહેલાં જ મરી ગયેલ છે અને જતાં જતાં દૂરથી જ એક ચિઠ્ઠીમાં બધી માલમિલકત અને દીકરાની ભાળવણી કરતા ગયા છે ગોપાળદાસને.

"તે આભપરાનો છાંયો મૂકીને અહીં શા સારુ જમીન માગો છો?

"બાપુ, અમે રહ્યા વાણિયા. મૂડી નાખતા પહેલાં સો ગળણે ગળીએ. ને એમાં આ તો પારકું ધન. જતે દહાડે પડ હોંકારો દે ત્યાં જ નાખ્યું કામનું ને? વળી મારા ભાઈબંધના વડવાઓ અસલ ગાયકવાડીના વતની હતા."

"તમે અહીં આવશો તો તમારા વેપારનું શું થશે?"

"વેપાર કંઈ કરતો જ નથી. હરિનામનો જ વેપાર કરવાનું મારા ગુરુએ કહ્યું છે."

"કોણ ગુરુ?"

"ગુરુ? ગુરુ માંડણ ભગત—કોળી થઈ ગયા ધોરાજી પડખે."

"કોળી ગુરુ? વાણિયાને!'

"હા. કોળી, મહારાજ! એના આતમાની ગુલાબી કોળા'તી એવી તો ભલભલા રિદ્ધિસિદ્ધિ વાળાનીયે કોળતાં જોઈ નથી."

"નામ તો સાંભળ્યું નથી." મહારાજે વિસ્મયથી કહ્યું. પછી કહે:

"પણ તેં કંઈક ચમત્કાર જોયો હશે."

"એકવાર મળ્યો છું, બાપુ. બીજી વાર દર્શને ગયો ત્યારે તો દેહ પડી ગયો 'તો. અમે તો પરીખ વાણિયા—એકવારમાં પારખી લીધું."

"શું બન્યું હતું?" મહારાજે પૂછ્યું.

"મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો. બરાબર એક વરસ ઉપરની વાત કરું છું. ગામમાં ખાસ કોઈને ઓળખું નહીં તે દરવાજા પાસેની મોટી ધરમશાળામાં ઊતરેલો. દોઢીમાં ભગત બેઠેલા, ગામમાંથી લોટની કાવડ માગી આવેલા, તે એની વહુ રોટલા ઘડે. ને ભગત કૂતરાંને નીરતાં જાય—કાળોવાન, આંખ્યો નીચે રાખવાની ટેવ. હસે ભારે. જાણે સાવ બાળક જેવું. અવાજ જોયો હોય તો વાંસળી જેવો. રહુડિયાં હારે કંઈક ગડબડ ગડબડ વાતો કરતા જાય અને મરક મરક હસ્યે જાય. એની બાઈ ઘડીક મારા સામું જુએ, ઘડીક એના ધણી સામું જુએ. ભમર ચડાવતી

જાય, આંખો નચાવતી જાય, બબડતી ફફડતી રોટલા કરતી'તી.' 'કહેનારને હવે સાંભળનાર સાંભળે છે કે નહીં એની પડી નહોતી. એ તો જાણે પોતાના મન સાથે જ વાત કરી રહ્યો હતો.

'મને થયું કે આ બેય જણાં બબડે છે પણ બબડવામાં કેટલો ફેર છે? આમ મનમાં વિચારું છું ત્યાં મારી સામે જોઈને ભગત કહે:

'શેઠ છો? શેનો વેપાર કરો છો?'

મેં કહ્યું: 'પરચૂરણ.'

'જથ્થાબંધ મૂકીને આવા પરચૂરણમાં શીદ પડ્યા છો?'

મેં કહ્યું, 'બાપુ મૂકી જુવેને!'

'મૂકી તો મોઈ પડી જ છે'-કહી મારી સામે એકટીશે જોઈ રહ્યા. એની આંખોના તેજે મનમાં મારગ કરી દીધો. શિલા જાણે ખસતા ગાંડી-મારાથી આંખ સામે આંખ મંડાણી નહીં. નીચે જોઈ ગયો. જોઉં તો ભગતના પડખામાં કાળો ગીંગોડો ચડી ગયેલો.

'મહારાજ આ ગીંગોડો ચડી ગયો છે.' કહી એ ઉખેડવા ગયો ત્યાં કહે:

'રે'વા દો એને. એને વળી બીજે ખાજ લેવા જાવું પડશે ને? બહુ દી થઇ ગ્યા છે એને.'

'વાહ.' શ્રીમંત સરકારથી બોલાઇ જવાયું. ગોપાળદાસે સહેજ થોભી વળી વાત આગળ ચલાવી.

'સાંજે વળી ભગત ભિક્ષા લેવા ગ્યા. હું મારા કામે ગ્યો. પાછો આવી જોઉં તો ડેલીની પરસાળમાં એક ઉલખટાઉ કોળી ભગતની વહુ સાથે વાત કરી રહ્યો છે. મને આવી લાગ્યો જાણીને એ ઊઠી ગ્યો. જાતાં જાતાં કાંઇક અણસારો કરીને કહે.

'ભગતને મળાણું તો નહીં. હવે તો મળાશેય નહીં.'

'હા હવે તો એવું જ ને!' કહી બાઈ ચૂપ રહી. છાડવા વદર ગામના. ત્યાં દસ વરસ કોકમાં સાથી હતા. દિવસે માલિકનું કામ કરે ને રાતે બળદને ધરની બે ગાઉ મારગ હાલ્યા આવે ને હનુમાનના મંદિરમાં કીર્તન કરી પાછા છાડવાવદર પોગી જાય. દર વરસ આમ શિયાળો, ઉનાળો કે ચોમાસું જોયા વિના ચલાવેલું. બે વરસથી આંહીં આવ્યા હતા. પણ બાઈને ગોઠતું નહોતું એ હું સમજી ગયો.

'રાતે હું ડેલીમાં ઓટલા પર સૂતો હતો. પડખે ખુલ્લા ફળીમાં જ ભગત ગુણિયું પાથરીને સૂતા હતા. બાઈ સૂતી હતી દોઢીના ઓટલા ઉપર. ઊંઘ આવતી નહોતી. વિચાર એ જ આવતા હતા કે આ માણસમાં આ તે ગાંડપણ છે કે ખરેખર એને કાંઈક નવું દર્શન થયું છે કે ગાંડપણ ને દર્શન બન્નેનું મિશ્રણ છે? આમ તો બધી વાતચીત, કામકાજ કરે છે. છતાં એના અવાજમાં ઘેલછા નથી? આવા ને આવા વિચારમાં ઊંઘી ગયો. કાંઈક સંચળ થાતાં જાગી ગયો. જોઉં તો પેલો ઉલખટાઉ છરીવાળો કોળી હાથમાં જોડા પકડી ભગતની વહુ પાસે બેઠો છે. વહુએ નાનકડી પોટલી હાથમાં લીધી છે ને પગથિયું ઊતરવાની તૈયારી કરે છે. મને થયું-કમજાત આવા ભદ્રિક સાધુ ધણીને સૂતો વેચીને જાય છે? પણ બોલવાનો અર્થ નહોતો.

થયું, છોને જતી. ભગતને પીડા ટળી—પણ આવો ધણી મૂકીને?

પેલાં બે દબાવેથી હેઠાં ઊતર્યાં. ધર્મશાળાનો દરવાજો તો ઉઘાડો જ હતો. થોડેક ગયાં હશે એટલે મેં સફાળા ઊઠીને ભગતને જગાડ્યા.

'ભગત, ઊઠો ઊઠો, તમારી વહુને કોક ઉપાડી ગ્યો.'

'રામ રામ, સારી વાત ભાઈ. પણ એનો બધો સામાન લઇને ગઈ છે ને!'

'એ ઊભા થઇને દોઢીમાં આવ્યા. ચંદ્રનાં કિરણોમાં પેલાના જોડા ને ભગતની વહુની સપાટો પડી હતી.

''અરે, આ તો બેઉ ભૂલી ગ્યાં. સાળાં ગાડિયાં!' કહેતાં એ ઊપડ્યા ને ઉતાવળા ઉતાવળા બહાર

નીકળ્યા. હું ય અડવાણે પગે પાછળ દોડયો,' કહી ગોપાળદાસે મહારાજ સામું જોયું. જોયું તો સેના ખાસ ખેલ સમશેરબહાદુર ગુર્જર મહારાજના મોં પર પ્રગટ અહોભાવ ને અપ્રગટ નમ્રતાનું અદ્‌ભુત મિશ્રણ પથરાયું હતું. શિકારીઓ થોડે દૂર ઊભા ઊભા સહેજ તુચ્છકારથી આ ચક્રમ ગામડિયા સામે જોતા હતા.

'પછી ?'

'બહુ આઘે તો ઓલ્યાં નો'તાં ભાગ્યાં. ચારેક ખેતરવા ગયાં હશે. ભગતે એમને ભાળ્યાં એટલે બૂમ પાડી. 'એ...રામ, ઊભાં રો, ઊભાં રો, રામ ઊભા રો. પેલાં માંડયાં ભાગવા. પણ ભગત ને હું આવી ગયા. જોયું તો પેલો ભેટમાંથી છરી કાઢવા મથી રહ્યો છે. અને બાઈએ કાંડું ઝાલી રાખ્યું છે.

'લ્યો રામ આ જોડા. રામને કાંટા લાગશે હાલા મફતના. દુ:ખી થા સારુ થાઓ છો ?' કહી ભગતે સપાટ અને જોડા મૂકી દીધા ને પટ પાછા વળી ગયા—ન બેમાંથી એકની સામું જોયું કે ન એક વેણ કીધું.

'હું ઘડીક ઊભો રહ્યો. આદમી ખીજડાના ઠૂંઠાની જેમ ઊભો હતો. બાઈ પાછા વળેલા ભગતના લાંબા ઓછાયાને લળી લળીને પગે લાગતી હતી. બે ખેતરવા હાલ્યા પછી એમણે પાછા ફરી કહ્યું.

'ભગવાન તમારા પર મહેરબાન થાઓ. તમારી અભળખા દીનોનાથ પૂરી કરે.'

'મહારાજ, જે કહો તે આ. ચમત્કાર કહો તો ચમત્કાર, પણ મેં ત્યાં રસ્તા વચ્ચે જ એમનું કાંડું ઝાલીને કહ્યું. 'ભગત, મને મંત્ર આપો.

'મંત્ર આપે શ્રીહરિ.'

'બહુ વિનવ્યા ત્યારે ચપટી ધૂળ આપીને કહે.' આને સેવજો, રામે ભળશે અને કામે થશે.'

'તે દી'નો વેપાર મૂકી દીધો છે. ભરડામાં ગાયો રાખ્યું છું ને આંધળાં લૂલાંની સેવા પણ કરું છું. ધૂળથીયે નીચો થઈને સૌમાં ભળી જવા મથું છું પણ એ'કારને તો રાવણ કરતાંય સહસ્રગણાં માથાં છે. એક કાપીએ ત્યાં સો ફૂટી નીકળે છે.'

થોડીવાર કોઈ ન બોલ્યું. મહારાજે ઘડીક થીગિડાના વેરાન પટ તરફ જોયું અને પછી આસમાન તરફ નજર માંડી. ગોપાળશેઠ તરફ જોઈ મનમાં કહે, એમાં અને પેલા આસમાનમાં સામ્ય હતું ? ને પેલાને થીગિડા વચ્ચે ? પોતાનામાં અવારનવાર ભાવનાનાં પૂર નહોતાં ચડતાં. થીગોડા જેમ જ એ વખતે સઘળું જ હરી શકવાનું સામર્થ્ય નહોતું દેખાતું ! ને ચોમાસું જતાં પાછો એ પટ શુષ્ક નિર્જળ ને વેરાન નહોતો બની જતો ? બાકી રહેતાં ગયેલા ચોમાસાની સાક્ષી સમા નિર્જન કોતરો. કોઈ એ કોતરોને સજીવન કરી શકે ખરો ? તળની ગુપ્ત ગંગાને બહાર લાવી શિયાળે ઉનાળે પય સીંચણ કરી દે એવો કોઈ ઉસ્તાદ મળે !

એમણે કહ્યું, "સાધારણ આંધળાનું તો ઠીક પણ છતી આંખે આંધળાનું કાંઈ કરો છો ખરા !" એમના કંઠસ્વરમાં પીડા અને ભાવોદ્રેક હતાં.

"એવા તો ઘણાંયે હતા માંડણભગત. મારે તો હજુ પંડના પડળ ઉતારવાનાં છે."

"તમે પેલા મંદિરને સમરાવો ને એમાં ભગતની મૂર્તિ રાખજો."

"ના મહારાજ, મૂરતી સૌની સરખી. ગોઈજ એકવાર મૂરતી કંડારી લઉં પછી હરિ જો વેળા રે'વા દેશે તો જોઈશ."

આ નકારે મહારાજને પાછા આસમાનમાંથી ધરતી પર લાવ્યા. બૂટ પર ચડેલી ધૂળ રૂમાલવતી ખંખેરી મોટરમાં બેઠા ને કહ્યું.

"તમારે જે કોતર જોઈતાં હોય તે તમને મળી જશે. ઉતારે આવજો."

"મારે મરત નથી જોતાં. કારણ કે મરનાર ઘણું મૂકી ગયો છે. ફક્ત આ હું...મારમાંથી બચાવો એટલી જ અરજ છે."

મહારાજ હસીને કહે. "ભલે."

મોટર ઊપડી. થોડે જઈને અટકી સહેજ પાછી લઈ હાથ લંબાવી ગોપાળદાસ શેઠને કહે.

"ખેતીવાડી ખાતું સોંપું ? રહેશો ? તમારા ગુરુની ઇચ્છા મુજબ ધરતીની સેવા થશે."

"હું શું કરું ? હું તો અંગ્રેજી મુદ્દલે ભણ્યો નથી. હું તો પંડ મહેનત કરી જાણું. આંધળાપાંગળા હોય એને મોકલી આપજો. એમને સાચવીશ.

'ચોક્કસને ?' મહારાજે આંખ નોંધીને પૂછ્યું.

સહેજ થોભી સયાજીરાવના સ્થૂળ દેહ તરફ જોઈને કહે. 'હા. રામના દરવાજા કોઈને માટે બંધ નહીં થાય.'

બીજે દિવસે જ મામલતદાર આવીને ગોપાળ શેઠે બતાવ્યાં તે કોતરો માપી ગયો. ને દસ દિવસ પછી ૧૦૦૦ એકર જમીન ખેતીવાડીના ઉત્તેજન માટે ભેટ આપવાનો દસ્તાવેજ પણ એમને મળી ગયો. એમાં મંદિર કે ધર્મશાળાની વ્યવસ્થા કરવાનો ઉલ્લેખ પણ નહોતો. છતાં લોકોએ તો જોયું કે ગોપાળબાપા એ મંદિર પાસે ધર્મશાળા બંધાવતા હતા. પડખેના ગામતળાટીએ પહેલાં મંદિરનો જિર્ણોદ્ધાર કરાવવાનું કહ્યું. પણ એને જવાબમાં ભજનની એક કડી મળી.

'પૂજારીના ઓશિયાળા ઠાકર ઠામેઠામજી,
મંદિરોના બંદીવાનો કહેવાના ભગવાન.'

લોકોએ જોયું કે માણસ પૂરો ધૂની હતો. કોતર લીધું ત્યારે આડખેપડખેના ખેડૂતો હસતા હતા. કારણકે શીંગોડાનું પાણી ધપાટો મારી વરસોવરસ કોતરોને ઊંધાચત્તા કરી નાખતું. એટલે શરૂઆતમાં જ્યારે એણે મુખ્ય કોતરના મોં આગળ મોટો બંધ બાંધ્યો ને વચ્ચે વચ્ચે નાના નાના બંધો બાંધવા શરૂ કર્યા ત્યારે સૌ હસવા માંડ્યા. 'એ પથરા જેટલા રૂપિયા નાખશે તોયે કશું વળવાનું નથી. પૂરનો માર જોયો છે ? પથરા ને રૂપિયા બેય તણાઈ જશે.' પણ આજે ત્રીશ વર્ષે લોકો જુદું જ કહે છે. ગોપાળદાસ આજે નથી–પણ લોકો એને ગોપાળબાપા કે માત્ર બાપાના નામથી જ યાદ કરે છે. આજે એ કોતરોમાં વેરાન બાવળની ઝાડીની જગાએ આંબા, ચીકુડી અને ફણસની ઘટાઓ છે; બાવળના ફૂલને બદલે ચંપો, રજનીગંધા ને પારિજાતનાં ફૂલોથી કોતર ઊભરાઈ રહ્યું છે; બેઉ કાંઠાના કોતરો આંબાની કલમોથી ફાલ્યાંફૂલ્યાં છે–જાણે એ કોતરમાં માતાંય ન હોય એમ કોતરો ઉપર ડોકાશિયાં કાઢ્યાં છે. લોકોએ હોંશે હોંશે એ કલમોને ગોપાળભોગ નામ દીધું છે. કારણ કે બાપાએ માત્ર ઝાડ જ નથી ઉછેરી જાણ્યાં પણ માણસના મનના રોપાને ઉછેરવાની રીત પણ સૌ આજુબાજુનાને બતાવી ગયા છે. કલમો તો નર્સરીવાળાની હતી, જમીન હતી ગાયકવાડ સરકારની ને મહેનત હતી ખેડૂતોના પંડની. પણ છતાંયે કોતરોના વૃક્ષોની ડાળે, કોતરોમાં વસતા ખેડૂતોના મનને માળે માળે ગોપાળબાપાનું નામ જ કેમ જાણે કોતરાઈ ગયું છે ! લોકોને પૂછશો તો એ નહીં કહી શકે, કદાચ એમની સ્ત્રીઓ કહેશે કે જો એમનું મન વાંચી શકો તો, જીભે તો એમને પણ કહેતાં નહીં આવડે. કારણ કે ભરપૂર પ્રેમ વાણી માટે જગા જ નથી રાખતો. અનંત આકાશના ઉપકારની કોઈ યાદી કરે છે ખરું ? પણ પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્ને, મધ્યરાત્રિએ એના તરફ નજર પડતાં જ અહોભાવે માથું નીચે નમાવ્યા સિવાય રહેવાતું નથી. બહુ પ્રાથમિક દશાનું કદાચ લક્ષણ હશે. પણ કોતરવાળા કોળી ખેડૂતો પ્રાથમિક જ હતાને બિચારા ! તેમાંયે અરજણ બારૈયો તો ખાસ હતો. પ્રાથમિક–શિકારની આદિમ અવસ્થાનો ભક્ત. પડખેના ગામમાં પગીપણું કરતો અને નવરાશે આ કોતરોમાં રોઝ, શિયાળ ને માછલાં મારી ગુજારો કરતો.

એક બપોરે આ કોતરના એકાંતમાં ઊંડા ધરામાં જાળ નાખીને બેઠો હતો. ખરોબપોર હતો. ને કોતરોમાં ચકલું યે ફરકતું નહોતું. કાંઈક અવાજ થતાં ઝુંગળી ખંખેરી ઊભો થયો. અવાજ પાણીમાંથી આવતો હતો. જોયું તો એક મોટી માછલી જાળમાં સપડાઈ હતી–તરફડિયાં મારીને છટકવા પ્રયત્ન કરતી પણ તેમ તેમ વધારે ને વધારે સપડાતી જતી હતી. માછલી ખાસી મોટી હતી. આંખો લાલ હતી ને મૂછો હતી ધોળી.

દાંતવતી એને જાળને બટકાં ભરતી જોઈ અરજણે એને બીજી માછલીઓનો લોભ કર્યા સિવાય બહાર ખેંચી લેવા ધાર્યું. જેવો એ જાળ બહાર કાઢવા જતો હતો ત્યાં કોઈકે એનું કાંડું પકડ્યું. જોયું તો બેઠીદડીનો એક આધેડ વયનો માણસ અને એની પછવાડે હતાં દસેક વરસનાં એક છોકરો ને છોકરી.

અરજણ અણુચિંતવ્યો પકડાઈ જતાં ગભરાયો, ઉપરાંત પોતાની પાસે કુહાડી ન હતી. એણે નમનતાઈથી કહ્યું: "છોડી દો. ઘરમાં દાણો નથી—છોકરાં ભૂખે મરે છે."

"લે" કહી પેલાએ કાંડું છોડ્યું ને ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયા કાઢ્યા.

આ તો એથીય અણુચિંતવ્યું હતું. આમ તો એ આગળ બેચાર વાર પકડાયો હતો. ને દર વખતે જાળ ખોઈ હતી. ને વધારામાં પકડનારને બેચાર પરખાવ્યા હતા ત્યારે જ છૂટયો હતો. એ તડકામાં ચળકતા પાંચ રૂપિયા સામે જોઈ રહ્યો.

"તારાં છોકરાં ભૂખે મરતાં હશે એમ આનાં છોકરાં પણ ભૂખે નહીં મરે? બિચારાં વાટ જોઈને બેઠાં હશે કે ક્યારે મા આવે. છોડી દે, છોડી દે."

અરજણે મૂંગા મૂંગા જાળની ગાંઠ છોડી, પેલી માછલી એક જ ફટકે દૂર જઈને તળિયે ચાલી ગઈ.

'જોયું, કેવી રાજી થઈ, બાપડી!' પછી પુલકિત થઈને કહે." 'એને યે છોકરાં તો હશે જ ને! નહીં તો આટલાં બધાં માછલાં ક્યાંથી થાત? એને યે એ ધવરાવતી હશે, ખવરાવતી હશે ને બધાં વાટ જોઈને બેઠાં હશે. મોટું પુણ્યનું કામ કર્યું આજ તેં.' કહી પોતાની ગાદલી જેવી હથેળીમાં પડેલા પાંચ રૂપિયા એના ખિસ્સામાં સરકાવી પૂછ્યું.

'શું કામ કરે છે?'

'છૂટક મજૂરી'

'જમીન નથી?'

'ક્યાંથી હોય–અમ જેવાની પાસે!'

'મારી ભેગા આવવું છે ખેડ કરવા?'

'આંહીં કોતરડામાં શું થાય?' અરજણે વેરાન કોતર બતાવ્યું.

'બધુંયે થાય, જો દાનતથી કરીએ તો ધરતી જેવો બીજો શેઠ કયો છે? તારો શેઠ તો તને તારી મહેનત જેટલું બહુ'તો આપતો હશે.'

'અરે તો તો સારું જ ને. મહેનત જ અમારી, બાકી બધુંય એમનું.'

'ત્યારે ધરતી તો એકાદ દાણો વાવનારને કેટલું આપે છે?'

'એક દાણાના તો હજાર દાણા થાય.'

'ત્યારે એકનું હજાર ગણું કરીને આપનાર શેઠને મૂકી એ મૂંડિયા શેઠો પાસે તમે સૌ અકરમી જાવ છો શા સારું!'

'જમીન જોઈને શેઠ.'

'આ રહી જમીન, છે કાંઈ બાવડાં!'

અરજણે પોતાના માંસલ સ્નાયુઓ અને પહોળી છાતી તરફ નજર કરી પૂછ્યું. 'શું આપશો?'

'એની મને કેમ ખબર પડે? આપનાર તો ઉપર અલ્લા ને નીચે ધરતી છે. આપણી દાનત હશે એવું આપશે. આપણ બેઉ સેંથારી. તને ગમે તે એક કોતર ઉપાડી લે. ફક્ત દારૂ નહીં પીવાય. એલફેલ નહીં બોલાય; જમીન મારી, મૂડી મારી, મે'નત સેંથારી. ને ભાગમાં બે ભાગ તારા ને એક મારો, છે જિગર?'

અરજણને લાગ્યું કે શેઠ કાંઈક લવારો કરે છે. માથું ફાટી જાય એવો સૂરજ તપે છે એટલે આ શેઠિયા માણસને બોલવાનો ખ્યાલ નહીં હોય. એણે કહ્યું.

'પણ મુસારો શું આપશો?'

'અકરમી કહ્યું નહીં—સેંથારી!'

હવે વાત લંબાવવામાં સાર નથી એમ સમજી અરજણે ચાલતી જ પકડી. બેખડ પર ચડીને જોયું તો શેઠ કુહાડી વતી ગોરડનું જંગલ કાપતા હતા. અને છોકરો ટીંબરું પર ચડી નીચે ઊભેલી છોકરીના માથામાં ટીંબરું મારતો હતો. —ચાલુ

ઘડતરકથા

[અનુસંધાન પાન ૨૪ થી શરૂ]

પ્રીતિ થઈ. એનું એક કારણ એ હતું કે જે વસ્તુની તાલીમ મેં કુંકાવાવમાં લીધી હતી, ભારવું મૂકવું, ઘર-કામ કરવું, બૈરાં પાસે વાતો કરવી, વાતો વાંચવી–એ વસ્તુની જ નુરમહમ્મદ માસ્તરને જરૂર હતી. એમણે મારી નિમણૂક કરાવી. અને હું વીરપુરમાં આવી ગયો.

વીરપુરમાં હું આવ્યો ખરો, પણ વિશાળ ઘરમાં મા, ભાભી, ગાયો, ભેંશો ભરી ભરી સમૃદ્ધિ હતી તે વિશાળ ઘર વારંવાર ખઉર જેવું લાગતું હતું! મારા પિતા ગામ જાય ત્યારે તો એ ઘરમાં એકલા રહેવાની હિમ્મત પણ ચાલે નહિ. આખું ઘર માના સંસ્મરણોથી ભર્યું હતું. કોઈ જગ્યા એવી નહિ કે જ્યાં હું ઊભો રહું અને મા ન સાંભરે।

એ હૃદય ઉપર કેટલો જબરજસ્ત આઘાત થયો હશે અને એમાંથી કેટકેટલી ઊર્મિઓ મરી ગઈ હશે એ જાણવાનું આજે કોઈ સાધન નથી. પણ માની આ ખાલી પડેલી જગ્યામાં કાંઈક પણ આવે તો જ આધાર મળે. એમાં એ વખતે એક વસ્તુ આવી ચડી. વાર્તારસ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરનાં વહુ જુવાન હતાં. છોકરું-છૈયું કોઈ હતું નહિ. કામકાજ આખો દિવસ કાંઈ મળે નહિ. આમ બાઈ થોડી મિજાજી, પણ એને સાહિત્યનો ભારે શોખ. ભણેલ તો કાંઈ નહિ. આવડે નહિ એક અક્ષર, પણ જો કોઈ વાંચે તો એ ઊઠવાનું નામ જ લે નહિ ને! ચુલા ઉપર રાંધણું બળી જાય એ હા, પણ વાર્તા અધૂરી મૂકવી એ બને નહિ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરની વહુ–એનું નામ ઘણું કરીને મરીયમ બીબી, એણે જુદા જુદા અનેક છોકરાઓ પાસે વાર્તાઓ વંચાવી. પણ એને કોઈ ફાવે નહિ. મરીયમ બીબીમાં ઊંચા પ્રકારની રસિકતા હતી. જેવો તેવો છોકરો વાંચે એ એને ગમે નહિ. એને તો વાર્તાના તાનેતાનમાં ઓતપ્રોત થાવું હતું. એ વખતે વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈનું દુર્ગાદાસ વંચાતું હતું. એક દિવસ સૌ વાંચતા હતા–એમાં મેં પણ વાંચ્યું. થઈ રહ્યું. બીજે દિવસેથી એ આખી કામગીરી મારી ઉપર જ આવી પડી! એટલું જ નહિ પાંચવાગે છૂટીને તરત અમે ઘેર જતા અને સાત સાડા સાતે પાછા વાતરસિયા ને રમતરસિયા સભા ભરવા આવી જતા. મરીયમ બીબી સોપારી ને સૂડી લઈને બેસે. વાત વાંચવી શરૂ થાય.

મરીયમ બીબીમાં એક પ્રકારનું તેજસ્વી રૂપ હતું. આંખ ફેરવીને બોલે ત્યારે લાગે કે હમણાં કાપી નાખશે. હસે ત્યારે તો જાણે મોતીના ઢગલા પડી રહ્યાં છે. એવા સુંદર દાંત! મોટી નિર્મળ આંખો, મુગલ ચિત્રમાં આવે છે એવું જોધપાઇ શૈલીનું થોડું ગોળ, નાકની સુરેખતા જાળવી રહેલું સુંદર મોં–અને એવી જ ભાવભરી એની ઉદારતા!

નાસ્તો તો ત્યાં હમેશાં ચાલે જ. નુરમહમ્મદ માસ્તર દરબારગઢમાં જાય એટલે આ સભા ભરાય. એમાં પ્રમુખસ્થાને મરીયમબીબી. મરીયમબીબીને એવો જ ચોપાટનો શોખ. જો કાંકરી ગાંડી કરે તો રાતના દસ વગાડે! એવો જ એને નાટકનો પ્રેમ. અમારી પાસે નાટક તૈયાર કરાવરાવે. કાંઈક લાડમાં રહેલી, સ્વભાવે અત્યંત મિલનસાર, ચારિત્રમાં અણીશુદ્ધ સો ટંચનું જાણે કુન્દન, છોકરા તમામ ભેગા થાય એ એના પુત્ર જેવા અને જેવડા. એટલે ધમાચકરડી અને રમતગમ્મત તો એવી જામે કે એમાં વખત ક્યાં જાય છે એનું કોઈને ભાન જ રહે નહિ।

મરીયમબીબીએ તમામ વિદ્યાનવિલાસ, સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ, જૂનાં પુસ્તકો. ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરણઘેલો, વનરાજ ચાવડો, નર્મગદ્ય, દુર્ગાદાસ, અને બીજાં જે જે વાર્તાનાં પુસ્તકો લાયબ્રેરીમાં હતાં તે તમામ કઢાવ્યાં. પછી મેં એ વાંચવા શરૂ કર્યાં. મને પણ એવો રસ પડવા માંડ્યો કે મરીયમ બીબીના ટહૌકા વચ્ચે આવે નહિ અને વાર્તાનો રસ જામે નહિ. મરીયમ બીબી વિના જાણે સભા નિર્જીવ થઈ જાય.

મરીયમબીબીએ તો જીવનની એક પળ પણ રસવિહોણી રહેવા દેવી ન હોય તેમ સવાર, બપોર, સાંજ જ્યારે વખત મળે ત્યારે આ તમામ ઇતિહાસની નવલકથાઓ સાંભળવા માંડી! અને મેં એ વાંચવા માંડી!

*

કાઠિયાવાડના એક ગામડાના અનુભવો

(ગતાંકથી ચાલુ)

ડૉ. સુમન્ત મહેતા

ગામના ધોરી રસ્તા પર બીડીનાં પાતરાં, કાગળ અને ચીંથરાંના કટકા અને બધાં ઘરોનો કચરો નાંખવામાં આવતો. રસ્તાની સફાઈ માટે ગ્રામસુધારણા ફંડ તરફથી યોજના થઈ હતી, પણ સારી દેખરેખના અભાવને લીધે તથા કોઈ પણ પ્રકારનું નિયમન કે શાસન ન હોવાને લીધે ઘણો કચરો રસ્તા પર પડી રહેતો. નાનાં છોકરાં રસ્તા ઊપર જાજરૂ જતાં પણ આમ કરવું ખોટું છે એવું ભાન તેમના માબાપોને જરાય નહોતું. કોઈ ઘરનું ખડેર હોય ત્યાં સ્ત્રીઓ જાજરૂ જતી. હિંદુઓ ચોખ્ખા હોય છે એમ કહેવું આપણને સહુને ગમે છે પણ ગામડાંઓમાં અપાર અસહ્ય ગંદકી હોય છે, કોઈ ઘરનો માણસ પૈસાદાર અને વગદાર હોય તેના ઘરમાંથી પાણી બહાર નીકળીને રસ્તામાં કિચડ કરે અને ગંદવાડમાં તેનાથી વધારો થાય છે. ઘણી વાર આવા મનુષ્યો જ ગ્રામસુધારણા સમિતિમાં સભ્ય હોય છે. આવાં ગામડાંઓમાં ચેપી રોગો ફેલાય, આંખો આવે, ચામડીના રોગો થાય તેમાં શી નવાઈ ?

જાહેર સાર્વજનિક સંસ્થાઓ

આ ગામડામાં છઠ્ઠા ધોરણ સુધીની શાળા હતી અને તેમાં ૧૩૮ છોકરાઓ ભણતા હતા. આ સંખ્યા ખરાબ ન કહેવાય પણ ખરેક ખેડૂતોનાં છોકરાં થોડાં જ ભણતાં. જો મહેનતુ પછાત વર્ગનાં છોકરાંઓને માબાપો શાળામાં મોકલવાની દરકાર ન કરે તો તેનો દોષ હું સમાજવ્યવસ્થાનો જોઉં છું. જે કેળવણી શાળાઓમાં અપાય છે તે દેખીતી રીતે ખેડુતને ઉપયોગી થતી હોત તો માબાપો હાથ જોડીને છોકરાંઓને શાળાઓમાં દાખલ કરવા માટે આવે; અને બીજું, કે જો પછાત વર્ગ કેળવણીની કિંમત સમજતો ન હોય તો તેમને સમજાવવાનું કામ ગામના આગેવાનો અને શિક્ષકોનું છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે ગામલોકોને બાળકોના હિતની દરકાર છે ખરી ! માત્ર એક જ શિક્ષક ટ્રેઇન્ડ હતા એટલે શિક્ષણ કેવી પંક્તિનું હોય ?

આ શાળામાં વણકરોના થોડા છોકરાઓ ભણતા હતા. આ બાળકો તરફ એવું બેદરકારીનું અને અપમાનજનક વર્તન થતું કે કોઈ પણ વણકર શા માટે છોકરાંને ત્યાં મોકલે છે તેની નવાઈ લાગે. હું પ્રખ્યું છું કે આ દેશમાં ૫૦૦૦ આંબેડકરો પાકે. મારા પર સ્પષ્ટ છાપ પાડી હતી કે મુખ્ય વાંધો બ્રાહ્મણ વાણીઆ શિક્ષકોને હતો, માબાપોને તેઓ જ ઉશ્કેરતા હતા. આ અસ્પૃશ્યવર્ગ આજ સુધી હિંદુ 'સવર્ણો'ને વળગી રહ્યો છે તે નવાઈ પામવા જેવું છે, પણ આ સવર્ણો પાસે આર્થિક બહિષ્કારનું રાક્ષસી શસ્ત્ર છે તે આપણે ભૂલી જવું ન જોઈએ.

ગામની કન્યાશાળા માટે સારું મકાન ગામના એક ધનિકે બંધાવી આપ્યું હતું અને તેમાં પાટલીઓ પણ હતી. તેમાં માત્ર ૪૦ છોકરીઓ ભણતી હતી. સેંકડે ૧૨ ટકા જેટલી સ્ત્રીઓ શાળામાં જવી જોઈએ એ ધોરણ સ્વીકારીએ તો ૧૨૦ છોકરીઓ હોવી જોઈએ. મુખ્ય શિક્ષિકા સારી હતી પણ જો બીજી ટ્રેઈન્ડ થયા વિનાની હોય તો શિક્ષણની શરૂઆત કોને હાથે થાય ! આવી શાળામાં સુસંસ્કારો શી રીતે આવે ! આ શાળાની પાસે એક સારું નાનું મકાન, વંડાવાળું, બાલક્રિડાંગણને માટે એક ધનિકે બંધાવી આપ્યું હતું. તેમાં બાળકોને રમવાને માટે સાધનો પણ સારાં આપવામાં આવેલાં, તે છતાં દુઃખની વાત એ હતી કે ગામલોકો તેમ જ શિક્ષકવર્ગની શિથિલતાને લીધે આ મકાનને તાળું મારેલું રહેતું.

ગ્રામસુધારણા ફંડની મદદથી બે-ત્રણ પેપરો મંગાવવાની ગોઠવણ થઈ હતી અને તે પેપરો વાંચવા માટે લોકોને શાળાના મકાનમાં જવું પડતું. શાળાના એક શિક્ષક આ પેપરોને સાચવતા. આ પ્રકારની વ્યવસ્થા બહુ ખોટી નથી પણ ગામને છેડે, શાળામાં જઈને વાંચવા જનારની સંખ્યા અત્યંત જુજ થઈ જતી.

બે ધનિક ગામરહીશોના ખર્ચે આ ગામડામાં

બે દવાખાનાં ચાલતાં હતાં. આપણા દેશમાં જ્યાં લાખો ગામડાંઓમાં દવાખાનાં હોતાં નથી, અને કેટલાંક ગામડાંથી સાત દસ માઇલ દૂર એકેય દવાખાનું ન હોય તેવી પરિસ્થિતિમાં આ ગામમા બે દવાખાનાં હતાં તે વિચિત્ર લાગતું હતું, અને આ દવાખાનાંઓને કાયમ કરવા માટે યોજના કે વ્યવસ્થા થઈ નહોતી એ લક્ષમા લેવા જેવી વાત છે. જ્યાં વોંઢાની જમાત હોય ત્યાં એક પુરુષને બે સ્ત્રીઓ હોય તેના જેવું કઢંગુ લાગતું હતું. એક દવાખાનાને બદલે નર્સ મિડવાઇફ રાખી હોય તો સારું એવી મારી સૂચના હવામાં ઊડી ગઈ હતી.

ધાર્મિક સંસ્થાઓ વિશે મારી પાસે બહુ વિગતવાર નોંધ છે, પણ આ લેખ બહુ લાંબો થઈ ગયો છે તેથી થોડી માહિતી ટૂંકાણમાં આપું છું. તાયવાડમાં એક મસ્જિદ હતી અને તેમાં જે ફકીર હતો તે કોરાને શરીફ શિખવી શકતો હતો. એક પોજાખાનું હતું. વૈષ્ણવો માટે હવેલી હતી, પણ ત્યાં ઉપદેશ આપવા માટે વ્યવસ્થા નહોતી. અમારા મકાનની સામે ઠાકોર દ્વાર હતું તેમાં રાધાકૃષ્ણ, બહુચરાજી, હનુમાન વગેરેની મૂર્તિઓ હતી. ત્રણેક શિવાલયો હતાં. એક શક્તિમાતાનું મંદિર હતું જેમાં અંબાભવાની અને બહુચરાજી માતાઓની મૂર્તિઓ હતી અને તેની પૂજા માટે કોતવાલનું એક કુટુંબ હતું. પાધરમાં ખોડીઆર માતાની અને તળાવ પાસે રાંદલદેની દેવડીઓ હતી. અનેક પ્રસંગે ગામમાં રાત્રે ભજનમંડળીઓ એકત્ર થઈને ગાવા બેસતી, અને તેમાં એક બે મુસ્લિમ ભાઈઓ પણ જોડાતા.

ગાયોને બેસવા માટે સારું સ્થાન હતું અને ત્યાં ખડ નાંખવામાં આવતું. પક્ષીઓ માટે પરબડી હતી.

વહેમી લોકોમાં 'નજર' ઊતરાવવાની પ્રથા હતી. ભૂતપ્રેતને કાઢવા માટે ભૂવાઓ હતા. ડાકલી વગાડીને તથા માથું ધુણાવીને ભૂવો જે સલાહ આપે તે પ્રમાણે ક્રિયા ખર્ચ કરીને લોકો સંતોષ માનતા. જો કોઈ મનુષ્ય (સ્ત્રી કે પુરુષ) નો જીવ સંસારમાં રહી ગયો હોય તો તેને માટે ગામની બહાર એક પાળિયો મૂકવામાં આવતો. તેમ કરવાથી મરનારના આત્માની સદ્‌ગતિ થશે એવી માન્યતા હતી. ગામડાંને પાધરે જે પાળિયા જોવામાં આવે છે તેમાંથી મોટા ભાગના તો કેવળ આવા વહેમના પરિણામે ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. આપણા કેટલાક લેખકો એવું કહે છે કે આ બધા પાળિયા કોઈ ધીંગાણામાં "ખપી" ગયેલા શૂરવીર યોદ્ધાઓ માટે રોપવામાં આવ્યા હોય છે એ વાત હું જાણું છું. આવા નરવીરો અકસ્માત અણધાર્યા મરી જવાને લીધે તેમના આત્માની શાંતિને માટે ઉપરના વહેમની દૃષ્ટિએ પાળિયા રોપાય છે, પણ જે બધા પાળિયા (ઘોડેસ્વાર મનુષ્યની મૂર્તિ હોવા છતાં) કેવળ શૂરવીરોના છે એ માન્યતા ખરી નથી એવું ગામ લોકોએ અમને કહ્યું હતું. આ બાબતમાં ખરી સાચી હકીકત શું છે તેની તપાસ કરવાનું કામ કોઈએ ઉપાડી લેવું જોઈએ. કોઈ માણસ ગાડાં નીચે છુંદાઈને મરી જાય, સખત તાવથી મરી જાય તેમના પણ પાળિયા ખડા કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન સંશોધન માગે છે.

કોઈ માણસને કે ગાય ભેંસ બળદને સાપ કરડ્યો હોય તો નાગદેવની અમુક રીતે પૂજા કરવામાં આવે છે. જો સર્પ ઝેરી હોય તો સવાશેર સાકરને બદલે સવામણ ચડાવી હોય તો પણ ડંખેલું પ્રાણી મરી જાય છે.

આ પાળિયાની બાબતમાં એક આયરે મને વાત કહી હતી તે નોંધું છું. વર્ષો પહેલાં દુકાળના દિવસોમા ઘણા માણસો ગામ છોડીને નાસી ગયા તેમાં એક ભરવાડ હતો. દિવસો ઘણા કાઠા હતા તેથી આ લોકો આમ આમ રખડ્યા અને તેમાંથી ઘણા મરી ગયા. જે જે મરી ગયા તેના માઠા સમાચાર ગામમાં આવતા અને તેમાં આ ભરવાડના મરણ સમાચાર એના કુટુંબને મળી ગયા. થોડા દિવસો પછી એ કુટુંબમાં કોઈ માંદું પડ્યું એટલે ભૂવાને બોલાવ્યો. ભૂવાએ વિધિપૂર્વક ધૂણીને આદેશ આપ્યો કે આ ભરવાડના જીવની શાંતિને માટે પાળિયો મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા લો તો રોગ મટશે. રોગ મટ્યો

કે કેમ તે વાત જુદી છે પણ ભરવાડની સ્ત્રીની પૂરી ખાતરી થઈ કે ધણી મરી જ ગયો છે એટલે તેણે દીપરવટો કર્યો, પાળિયો તૈયાર થયો એટલે તેને રોપવા માટે સગાસંબંધીઓ અને ભૂવો પાધરમાં એકઠાં થયાં એટલામાં દૂરથી પેલો જુવાન ભરવાડ પોતાના ગામ તરફ આવતો જણાયો. બીકણ લોકોને લાગ્યું કે સાક્ષાત ભૂત આવ્યું છે તેથી તે તો નાઠા, બીજા ઊભા રહ્યા. જીવતા ભરવાડને સમજાવી લેવાના પ્રયત્નો થયા પણ જ્યારે ભરવાડને ખબર પડી કે તેની સ્ત્રીએ ફરી લગ્ન કર્યાં છે એટલે તેણે ગુસ્સે થઈને ડાંગ ફેરવવા માંડી અને ભૂવાનાં હાડકાં ભાગ્યાં. આ વાત સાચી છે એમ મને કહેવામાં આવેલું. બનવા જોગ છે કે ભૂવાઓના ગપાટા તથા વ્હેમનાં પરિણામ બનાવવા માટે જોડી કાઢવામાં આવી હોય, તે છતાં એ જાણવા જેવી છે.

એ ત્રિપુટી

મેં એક વાત સેંકડો વખત સમજાવી છે અને તે વિશે વારંવાર લખ્યું છે કે હાલમાં જે જાતના અજ્ઞાન, ચારિત્ર્ય વિનાના, વ્યસની પૂજારીઓ (બાવા કે ગોસાંઈ) મંદિરોમાં રાખવામાં આવે છે તેમને બદલે જો ભણેલા, સેવાભાવી, ધર્મનો ઉપદેશ કરી શકે અને ગ્રામપ્રજાની કાંઈક સેવા પણ કરે તેવા માણસોને જ રોકી લેવા જોઈએ. આ બાબતમાં હિંદુઓમાં જે ખોટી દયા છે તે કાઢી નાંખવાની જરૂર છે. આવી દયાની પાછળ બેજવાબદારી અને બેદરકારી છે. દરેક ગામડાંના પૂજારીઓ ખરાબ હોય છે એમ નથી, પણ સોમાંથી નવાણું ખરાબ હોય તો સર્વસામાન્ય ટીકા કરવી જ પડે. ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ એ હકીકત મેં અનેકવાર રજૂ કરી છે કે ઇંગ્લંડ જેવા દેશમાં દરેક ગામડાંમાં બીજા કોઈ નહીં તો એક શિક્ષક, એક પાદરી અને એક દાક્તર હોય છે અને ગ્રામપ્રજાની અનેક ગૂંચો આ ત્રણમાંથી એક (કે વધારે) ઉકેલી આપે છે, અને સુસંસ્કારો રેડે છે. અહીંના આગેવાન યુવકો સાથે ધર્મ સંબંધી વાત નીકળતાં એકે કહ્યું કે "અમે તો ઈશ્વરના કરતાં પેટનો વિચાર કરીએ છીએ, ઈશ્વર તો પૈસાદાર ઘરબેઠું માણસો માટે છે. અમારે તો પેટની પૂજાનો વિચાર પહેલો કરવાનો રહ્યો. આપણા દેશમાં ધર્મનો રંગ ઘણો છે, પાઠ અને પૂજા, ટીલાં ને ટપકાં, મોટાં મોટાં મંદિરો અને માંહે પોલંપોલ-ખરો ધર્મ ભૂંસાઈ ગયો છે. ધર્માચાર્યો અને મહંતો મોટે ભાગે દંભી ભિખારીઓ છે. મ્હોંઢેથી રામનું નામ લેવાય છે પણ અંદર તો રોટલાની અને સ્ત્રીની ભૂખ હોય છે. સાચો ધર્મ તો ઉત્તમ આચારવિચારમાં પરિણમવો જોઈએ. હિંદુ ધર્મની અંદર, વખતે બધા ધર્મોની અંદર વિપ્લવ થવાની જરૂર છે. આ બધા ધર્મોની શુદ્ધિ થયા વિના ગ્રામપ્રજાના વિચારો સુધરશે નહીં.

સામાજિક જીવન

આ ગામડાંના સામાજિક જીવન વિશે લખવાનું અત્યંત અઘરું છે. સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે જે મોટી વયના માણસમાં વધારે બુદ્ધિ હોય છે કે સાહસવૃત્તિ હોય છે તે આવાં ગામડાંમાં રહેતો જ નથી, એ તો પરપ્રાંત ખેડે છે. જેવી રીતે હિંદ દેશમાંથી બ્રિટિશો નાણાં ઘસડી જાય છે, અને હિંદ દેશને કંગાલ રાખે છે તેવી જ રીતે શહેરો ગામડાંઓમાંથી બુદ્ધિવાન, કે કાર્યકુશળ, કે સાહસિક યુવાનોને આકર્ષીને ગામડાંઓનું સામાજિક જીવન ઉજ્જડ રસવિનાનું કરી નાંખે છે. આવાં ગામડાંઓમાં ઘણી ભારે સ્થિતિચુસ્તતા, જડતા અને મનનું સંકુચિતપણું જોવામાં આવે છે. આપણા સંસારમાં જે અનિષ્ટો સેંકડો વર્ષોથી ઘર ઘાલીને બેઠાં છે તેને વિશે આપણે જાણીએ, તે વિષેનું ભાન થાય છે તે છતાં તે અનિષ્ટોને દૂર કરવાની વૃત્તિ નહીં જેવી હોય છે અને હિંમત તેથી પણ ઓછી હોય છે. નબળી પ્રજાનું એક લક્ષણ છે કે—જો કોઈ બ્હારનો માણસ આવાં અનિષ્ટો તરફ આંગળી ચીંધે તો તે ક્રોધે ભરાય છે. હિંદુ સંસારમાં આપણે દીકરી અને વહુ વચ્ચે ભેદભાવ ગણ્યો છે, વહુને પોતાના કુટુંબમાં સમાવી લેવાનો પ્રયત્ન ઝાઝો જોવામાં

આવતો નથી. ભાભીનણંદના, સાસુવહુના અણબનાવને આપણે વખોડવાને બદલે 'મ્હલાવીએ' છીએ. કુમળી વયની વહુ પર ઘરકામનો અસહ્ય બોજો નાંખવાની, વહુથી સાસુના હુકમ વિના હાજતે પણ જઈ શકાય નહીં એવાં ક્રૂર વર્તનની, સાસરામાં પીયરીઆને ઉતારી પાડવાની, નિંદા કરવાની ટેવ, લગ્નપ્રસંગના દ્હેણદહેણની બાબતોમાં વર્ષો સુધી સાંભળવાં પડતા દરરોજનાં મહેણાં, આ પ્રકારનું ઝેરી વાતાવરણ બહુ પ્રચલિત છે. સાધારણ રીતે ઘરસંસારમાં ઠીક ઠીક કડવાશ હોય છે. ૩૫-૪૦ વર્ષની આધેડ વયની, અનેક છોકરાંઓની મા એવી એક સ્ત્રી કૂવા પર આવીને સહુના સાંભળતાં કહે કે આજે કૂવે આવતાં વાર લાગી કારણકે સાસુ ખોટીખોટી ટકટક કરતી હતી અને "તમારા ભાઈ" ઝઘડતા હતા—આવી આવી અનેક કૌટુંબિક કલહની વાતો કૂવા પર સંભળાતી હોય તો માનવાને કારણ મળે છે કે આપણા સમાજમાં વહુને નકામો, નાહક ત્રાસ આપવામાં આવે છે તે પ્રત્યે ઘૃણા કે દયાની લાગણી આપણા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી નથી. વહુઓથી અસહ્ય ત્રાસ સહન ન થાય તેથી કૂવા પૂરવા તે જાય એવા ભયંકર બનાવને સખત ભાષામાં વખોડી કાઢવાને બદલે તે વિષયને મલાવી મલાવીને રાગડા તાણવામાં આવે છે અને તે રાગડા સાંભળવામાં લોકોને આનંદ આવે છે. દીકરી-વહુ તરફના ભેદભાવ તથા વહુ તરફના દયાહીન ક્રૂર વર્તન પર સમાજે શાપ વરસાવવો જોઈએ, અને જો આવો અન્યાય અને ત્રાસ આપનારાને ફજેત કર્યાં હોય તો આવી શરમભરેલી સ્થિતિ અટકવાનો સંભવ છે. ગામની છોકરી ઉઘાડે મ્હોએ ફરે અને વહુઓને સખત લાજમલાજા પાળવા પડે, વહુઓ તનતોડ કામ કરે અને કુટુંબની દીકરીઓ તેને મદદ કરવાને બદલે વાંકાંવચકાં પાડીને નિંદા કરે, વહુના સાંભળતાં તેનાં સગાંવહાલાંઓની નિંદા કરે, મ્હેણાં મારે—એ સ્થિતિ કલંકરૂપ છે. આપણા હિંદદેશમાં આવી ભયંકર સ્થિતિ દરેક પ્રાંતમાં છે કે નહીં તેની મને ખબર નથી. આપણા પ્રાંતના પછાત ભાગોમાં હજી પ્રચલિત છે એ શરમ ભરેલું છે.

સારાં હવાપાણીને લીધે અને માનસિક ઘસારો ઓછો હોવાને લીધે આ પ્રાંતમાં ઘરડાં લોકો મોટી વય સુધી જીવ્યા કરે છે. આ વૃદ્ધ વર્ગે આ પ્રાંતને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે. એમણે સ્થિતિચુસ્તતા જાળવી રાખીને પ્રજાની પ્રગતિ અટકાવી છે. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા આ પ્રાંતમાં મૃતપાય થઈ રહી છે છતાં આજે તેનાં અનેક અનિષ્ટો નજરે પડે છે. વિધવાઓની સ્થિતિ ખરેખરી દયાજનક છે પણ ગામડાંઓમાં ઘણા મોટા ભાગના માણસોને તે જરાય ખૂંચતી નથી.

આવાં ગામડાંઓમાં બે ચીજ ઠીક પ્રમાણમાં જણાઇ આવે છે. સ્ત્રીઓને ઉપરાછાપરી છોકરાંઓ થયાં જ કરે છે. સવાથી બે વર્ષને આંતરે વસ્તી વધે છે, તેથી સુવાવડો અને ઘરકામની ભારે મહેનતથી જુવાન સ્ત્રીઓનાં શરીર ઘસાઇ જાય છે. ઘણા પુરુષો બીજી કે ત્રીજી વખત પરણેલા માલૂમ પડે છે. ઘણા બુઢ્ઢાઓને નાની સ્ત્રીઓ હોય છે અને તેના પરિણામે સમાજમાં ઘણી સંખ્યામાં નાની વયની વિધવાઓ પણ હોય છે અને અનીતિની શક્યતા વધે છે. કેટલીક કોમોમાં ૭-૮ છોકરાંઓનો બાપ જીવતી સ્ત્રી ઉપર બીજી યુવાન સ્ત્રી પરણે એવું બન્યું છે. આ હકીકત અમારી મુલાકાતના ગામડામાં નહોતી. અમે અનેક શક્તિશાળી વ્યક્તિઓ જોઈ કે જેઓ કેવળ આળસ અને ખોટા આત્મસંતોષને લઇને ગામડાંમાં સડયાં કરતી હતી.

ગ્રામસંરક્ષણ

આ ગામડામાં સરકાર તરફથી ચાર પસાયતા નીમવામાં આવ્યા છે જે ગામનું રક્ષણ કરે છે, પોલીસ પટેલના હાથ નીચે કામ કરતા હશે. આ બધા આયરો છે. આ લોકોની વસતી અહીં સારી છે. એ કોમ હિંમતવાન છે. શરીર કસાયલું હોય છે, ઘોડેસ્વારીનો શોખ હોય છે. તેમને સરકારે જમીન આપી હોય છે તેના પર કર થોડો લેવાય છે અને તેના બદલામાં જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે દરબાર તેમને હાજર થવાનો હુકમ ફરમાવી શકે છે. જ્યારે આ લોકો નોકરી પર ચડે

ત્યારે તેમને દરરોજના રૂ. ૦-૨-૬ મળતા હતા. આજે આવી રીતે નોકરી પર ચઢવાના પ્રસંગો અત્યંત જૂજ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે, જોઈએ તો દરેક ગામડાંની સમસ્ત પ્રજાએ આત્મરક્ષણ માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ. લડાયક કોમોની પ્રજા જરૂર આગળ પડતો ભાગ લેશે. આજે તો દરબારે આયરોની પાસેથી તલવાર, ઠાંસવાની બંદૂકો, ધારિયાં, મોટી લાઠીઓ વગેરે પડાવી લીધાં છે. આ મોટી ભૂલ થઈ છે. જ્યારે આ દેશમાં અરાજકતા આવવાના અનેક ચિહ્નો જણાઈ રહ્યા છે ત્યારે અગમબુદ્ધિ વાપરીને દરેક ગામડાંને હથિયારો, રક્ષણ કરવાની યોજનાઓ અને તાલીમ આપવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ગામપંચ

લગભગ બે ત્રણ હજાર વર્ષોથી હિંદદેશમાં ગામડાંઓનો વહીવટ પંચો માર્ફત થતો આવ્યો છે. કહેવત છે કે પંચ ત્યાં પરમેશ્વર એ વાત સાચી હતી. આજની દૃષ્ટિએ (લોકશાસનની) આ જૂનાં પંચોનું બંધારણ ન્યાયસર હતું કે નહીં એ પ્રશ્ન જુદો છે. બ્રિટિશ હિંદી સરકારે આ પંચોનું જોર રીતસર તોડી પાડ્યું અને પંચોનું નવું બંધારણ કર્યું કે જેમાં ખુશામતી અને ગુલામી માનસવાળા માણસો પેસી જાય છે. ભાવનગર રાજ્યમાં જ્યારે ખેડૂતોનાં કરજનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે બે આવશ્યક શરતો મુકાઈ હતી કે (૧) ગામડાંઓમાં સારી ગામપંચાયતો સ્થાપવી અને (૨) સહકારી મંડળીઓની ખીલવણી સર્વત્ર કરવી, કરજ નિવારણની યોજના સફળ કરવા માટે આ બન્ને શરતો અનિવાર્ય હતી, આ બન્ને સંસ્થાઓની ખીલવણી ઘણી જ ઓછી થઈ છે એ દુઃખની વાત છે. જે ગામડામાં અમે રહ્યાં હતાં ત્યાં એક સહકારી મંડળી હતી. અને તે મોટે ભાગે ખેડૂતોને નાણાં ધીરતી હતી, પણ એ મંડળીમાં ખરો જીવ નહોતો. વળી ગામમાં ગામપંચાયત નહોતી પણ એક ગ્રામસુધારણા ફંડની સમિતિ હતી. ગામ સફાઈનું કામ ઘણું નિરાશાજનક હતું. એ ફંડમાંથી એક બે પેપરો મંગાવીને મુખ્યશાળામાં રાખવામાં આવતાં હતાં અને સ્ત્રીઓને જાજરૂ જવા માટે બે વાડાં બાંધવાની તજવીજ થઈ હતી. આવડાં મોટાં ગામડાંમાં પુસ્તકાલય નહોતું; અને જે દવાખાનાં હતાં તે ખાનગી હતાં, તેમાં સરકારની મદદ નહોતી અને તે દવાખાનાં ચાલુ રહેશે તેની કિંચિત માત્ર ખાતરી નહોતી.

ગામપંચાયતના હકૂમતના પ્રશ્નની જોડે સંબંધ છે એવો એક બનાવ અમારી હાજરીમાં બની ગયો. તળાવની પાસે એક ગૃહસ્થનો મોટો કૂવો અને હવાડો (હવેડો, અવેડો) હતો અને સીમમાં જતાં આવતાં ઢોરો ત્યાં પાણી પીવા આવતાં. ઢોરોના પગરવટને લઈને હવાડાની પાસેની જમીન ખોદાઈ જઈને ત્યાં ખાડો પડયો હતો તેથી ગામ પટેલે એક દિવસે દાંડી પીટાવી કે જે જે ખેડૂતોની પાસે બળદો અને ગાડું હોય તેમણે અમાસના દિવસે સવારે ૮ વાગે કૂવાની પાસે હાજર થઈ જવું અને એકેક ગાડું ભરીને રેતી નાખવી જવી. આ રીતે સહકારથી ગામડાંના હિતનું કામ થાય તે જાણીને અમને આનંદ થયો અને તે સવારે અમે કૂવા પાસે એક ઝાડ નીચે જઈને બેઠાં. આઠ વાગે એક પણ ગાડું આવ્યું નહોતું, મુખી પટેલનું પણ નહીં. નવ વાગ્યા, સાડા દસ થયા. આવજા કરનારા ખેડૂતોને અમે પૂછ્યું પણ કાંઈ ઉત્તર આપે નહીં અને ખાડો જેવો હતો તેવો રહ્યો, અમે ઉનાળાના તાપમાં બે ત્રણ કલાકની મફત તપશ્ચર્યા કરી અને ગામસંગઠન વિશે હલકો અભિપ્રાય લઈને પાછાં વળ્યાં.

આવાં ગામડાંઓમાં પ્રજાજીવન બહુ ઓછું હોય છે, એવું માનવું ભૂલભરેલું છે. જે ગામડાંઓમાં બે ત્રણ ઉત્સાહી યુવાનો અને એક પણ ઉત્સાહી મોટેરો હોય છે ત્યાં જાગૃતિ આણી શકાય છે. જ્યારે દેશભરમાં જાગૃતિનો જુવાળ આવે છે ત્યારે આવાં ગામડાંઓમાં ચોરે અને મંદિરે તથા દીવાલો પર પત્રિકાઓ લખવામાં આવે છે અગર ચોડવામાં આવે છે. જો રાજકીય કે સામાજિક કે ધાર્મિક વિષયો પર ભાષણો ગોઠવવામાં આવે છે. તો તેમાં પુરુષો

તેમજ સ્ત્રીઓ સારી સંખ્યામાં હાજરી આપે છે. જગતમાં દુનિયા તો ઝૂકવાને તૈયાર છે પણ તેને કોઈ ઝુકાવનાર જોઈએ.

પરિણામ શું ?

આ લેખ ધાર્યા કરતાં વધારે લાંબો થઈ ગયો છે તેથી છેવટે એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને હવે સમાપ્ત કરવામાં આવે છે. અમને ત્રણ જણને આ ગામડાનાં જીવન વિશે પુષ્કળ જાણવાનું મળ્યું, અમે એક પ્રજાનાં સુખદુઃખ સહાનુભૂતિથી સમજતાં થયાં એ સહુથી મોટું—અને અમારે માટે કિંમતી—પરિણામ આવેલું ગણાય. બીજાં પરિણામ શું આવ્યાં તેનો ઉત્તર આપવો કાંઈક મુશ્કેલ છે. કેટલાંક પરિણામ તાત્કાલિક હોય છે, કેટલાંક વધારે ઊંડાં હોઈ લાંબે વખતે જણાય છે. તે છતાં આટલું કહેવામાં વાંધો નથી કે એ ગામડામાં એક પુસ્તકાલયની સ્થાપના થઈ હતી અને તેની વ્યવસ્થા ગામલોકો કરી રહ્યા છે. આજે તેને છઠ્ઠું વર્ષ પૂરું થયું છે. દરેક વર્ષે સારી જેવી રકમ ભેગી થાય છે તેમાંથી પેપરો અને પુસ્તકો મંગાવીને સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો તેનો લાભ લે છે.

(૨) અમે એ ગામડું છોડયું ત્યાર પછી અમને લેખિત સમાચાર આપવામાં આવ્યા હતા કે ગ્રામશાળાની છૂટ મળી છે. જો આ વાત ખરી હોય તો ગામલોકોને અભિનંદન ઘટે છે. થોડા જ સમય પહેલાં આંબલામાં વધારે તોફાન થયું હતું એવું અમે સાંભળેલું અને તેથી મેં સીધો ઉપદેશ કર્યો નહોતો. એમ ધારો કે એ છૂટ બહુ જ થોડા દિવસો સુધી આપવામાં આવેલી તો પણ મને સંતોષ થાય. કારણ કે હવે તો દેશનું વાતાવરણ એવું બદલાયું છે કે અસ્પૃશ્યોને સંપૂર્ણ રીતે અપનાવી લીધા વિના છૂટકો જ થવાનો નથી.

(૩) સ્ત્રીઓને જે ગૂંથવાનું શીખવવામાં આવ્યું હતું તેનો પ્રચાર ચાલુ રહ્યો હતો, વર્ગ પણ ચાલુ રહ્યો હતો અને સ્ત્રીઓએ પોતાનાં કામનું એક પ્રદર્શન ગોઠવ્યું હતું.

(૪) તાઈ તથા વણકર ભાઈઓને કામ મળે તે માટે સરકાર તરફથી બહુ સારી ગોઠવણ થઈ હતી અને અમારી રૂબરૂ તેમને ટુવાલ, નેપ્કીન, ટેબલક્લોથ વગેરે અનેક કામ આપવાની સરકારે મહેરબાની કરેલી. છ મહિના પછી અમે જ્યારે ફરીને એ ગામડે ગયા ત્યારે અમને ખબર મળ્યા કે આ લોકોએ કામ સ્વીકાર્યું નહોતું. કારણ કે તેમની પાસે સૂતર વેચાતું લેવાનાં પૂરા નાણાં નહોતાં—તેની ગોઠવણ પણ કરી આપવામાં આવેલી. છેવટનું પરિણામ અમે જાણતાં નથી—અમારે એટલું કહેવું પડે છે કે ગામડામાં ઉત્સાહી યુવાનો લાંબા વખત સુધી રહી શકતા નથી એટલે મોટામાં મોટી મુશ્કેલી આગેવાનીની છે. જો ગામલોકોને સતત દોરવણી મળે તો જ ગામસુધારણાંના કાર્યો સફળ થાય.

[સંપૂર્ણ]

※

દૂધ

હિંદુસ્તાનનાં જેટલાં દૂધાળાં ઢોર બીજા કોઈ દેશમાં નથી, પણ હિંદુસ્તાનના જેટલું ઓછું દૂધ બીજા કોઈ દેશના લોકો નહિ પીતા હોય.

આજે આપણા દેશમાં દર વર્ષે છ કરોડ મણ દૂધ પેદા થાય છે. દેશની કુલ વસ્તીને રોજનું માથા દીઠ પૂરું એક રતલ પણ દૂધ પાવું હોય તો વરસે એકત્રીસ કરોડ મણ દૂધ આપણે પેદા કરવું જોઈએ.

ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

આજ સવારે એમના શરીરે જરાયે ઠીક નહોતું. સવારે જ્યારે એમને પ્રણામ કરવા ગઈ ત્યારે વરંડામાં પાટ ઉપર થાકેલા સુસ્ત શરીરે બેઠા હતા. વર્ષાના વાદળમાં થઈને આછાં સૂર્યકિરણો એમના વદન પર પડતાં હતાં. મેં પૂછ્યું. "ડૉક્ટરને બોલાવવા મોકલું ને ?"

"નોનસેન્સ, ડૉક્ટર ! ડૉક્ટર મને શું કરશે ? હું શું ડૉક્ટરની દવા ખાવાનો હતો ? તદુપરાંત મારે તો હૃદયનો દુઃખાવો છે. હું જાણું છું એ જ મારું દ્વાર છે; દરેકને એક યા બીજું, કોઈક એક દ્વાર હોય છે, મારું મૃત્યુ-બાણ પણ ત્યાં જ છે. ઓચિન્તો એકાએક એક દિવસ સ્તબ્ધ બની જઈશ, ને એ ખોટું પણ નથી—જો ને......એ નહોતું કહ્યું મારા વિષે; કે એ મૃત્યુથી બહુ ડરે છે એટલે જ સતત લખતા ફરે છે કે 'હું ડરતો નથી' 'હું ડરતો નથી,' પણ એ વાત ખરી નથી. લેશ પણ સાચી નથી. જીવન વિષે મને વળગણ્યાં નથી. ફક્ત એક વાત મનમાં છે. તે શું એ જાણે છે ! એક જ કે આ વિશ્વભારતીને આટલી મહેનત કરીને ઊભી કરી છે, તેનું મારી ગેરહાજરીમાં શું કંઈ જ મહત્ત્વ કે મૂલ્ય નહિ રહે ! એની પાછળ કેવો પરિશ્રમ છે, એ તને ખબર નથી. કેવા દુઃખના એ દિવસો વીત્યા છે, જ્યારે નાની વહુ (કવિપત્ની મૃણાલિની દેવી)ના ઘરેણાં સુદ્ધાં લેવા પડ્યા હતા. ચારે તરફથી કરજ વધ્યે જતું હતું, વિદ્યાર્થીઓને ઘરનો ખર્ચ કરીને જમાડવા-વસ્ત્રો આપવાનું નક્કી કરીને વિદ્યાર્થીઓ શોધતો મેળવતો. કોઈ વિદ્યાર્થી તો મોકલે જ નહિ. ઊલટાના ગાડીભાડા ખર્ચી બીજાઓને ના પાડી આવે. આ જાતની સહાય મળી છે મને મારા સ્વદેશવાસીઓ તરફથી. અને એ જ વખતે એક પછી એક મૃત્યુ-શોક. ચાલ્યા આવતા હતા—એ દુઃખનો ઇતિહાસ પૂરેપૂરો લુપ્ત થઈ ચૂક્યો છે. લોકો જાણતા કે એ "હું" બહુ શોખીન માણસ છું, તદ્દન નિરાધાર બન્યો હતો. મારા સંસારમાં કંઈ જ બાનુસાહેબી નહોતી. નાનીવહુને પણ ઘણો ભાર વહેવો પડતો, જાણું છું કે એ વાત એ મનમાં યે નહોતી લાવતી. પણ જો આટલા વિઘ્નો દેશવાસીઓ તરફથી ન આવ્યા હોત તો, માત્ર અર્થાભાવે આટલું કષ્ટ વેઠવું ન પડત. મદદ ન મળે એ સામાન્ય વાત છે, પણ શું વિઘ્નો ! જવા દે, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું. હવે આટલું વેઠીને જે ખડું કર્યું છે તેનું જો મારી ગેરહાજરીમાં ઓછું મૂલ્ય અંકાશે તો આટલા દિવસની આ બધી મહેનત નકામી જશે, ને પછી રથી (કવિપુત્ર રથીન્દ્રનાથ) પણ કેમ કરીને જીવશે ? એની ચારે તરફ જે એક મહાન કાર્ય, વિશાળ ને વિરાટ કર્મક્ષેત્ર ઊભું છે તે ભાંગી પડતાં એ પણ અતિ અસહાય થઈ જશે ! મૃત્યુ વિષે આ એક જ વાત મને આડી આવે છે, અને તે મારી વિશ્વભારતી, બીજું કોઈ જ નહિ.

×

"શું વિચારો છો ?" એમણે પૂછ્યું.

"હું તમારી જો કંઈક આત્મીય હોત તો કેવું સારું થાત એનો જ વિચાર કરું છું." મેં કહ્યું.

"કેમ શા માટે ? આત્મીય ન હોવાથી કંઈ નુકસાન થયું શું ? આટલી કવિતાઓ વાંચ્યા પછી યે આવી બુદ્ધિ ? 'આત્મીય' હોઈએ એટલે જ શું આત્મીય થઈ જવાય છે ? તે કરતાં આ જે થયા છો એ વધુ સારું છે. પાસે હોવાથી જ જો સહુથી વધુ મેળવી શકાતું હોય તો તો મહાદેવે મને સહુથી વધુ મેળવ્યો હોત. પ્રથમ જેઓની વચ્ચે જીવન શરૂ કર્યું હતું, તેમની પાસેથી તણાઈ ચાલ્યો આવ્યો છું. મારું શાન્તિનિકેતન આખું યે અનાત્મીયોથી ભર્યું છે, પણ તેઓ તો અનાત્મીયો નથી. જેઓની વચ્ચે જન્મ્યો હતો, તેઓની પાસેથી તો દૂર નીકળી આવ્યો છું. તેઓમાં એવાયે અનેક છે જેઓ નથી મને યાદ કરતા, કે હું નથી એમને યાદ કરતો. આજે મારા પરાયા મારા થયા છે. એમાં નુકસાન શું છે ! તમે જેઓ પરાયા છો તેઓ જ્યારે પાસે આવો છો, આવો અકારણ નિર્વ્યાજ સ્નેહ દર્શાવો છો એની તો હું અવહેલના કરતો નથી. બહુ વિશાળ જગ્યા આપું છું અને—એ સ્નેહ, એ ઊંડી શ્રદ્ધા હું વિશ્વમાનવની

ભેટ ગણી સ્વીકારું છું. એથી હૃદય ભરાઈ આવે છે. સમજાતું નથી કે શા માટે આ બધું મળે છે, તમારા સહુ પાસેથી મળ્યું. છે ઘણું ઘણું, ફરિયાદ કરવા જેવું કંઈ જ નથી મારે. એથી જ જુઓ ને આ કટલાયે વિનાજરૂરના કાગળો લખું છું. જો કોઇને મારી લખી એક લીટી મેળવવાથી આનંદ થતો હોય તો એને પાછો કેમ વાળું? બેશક થાકેલા શરીરે ઘણો સમય એમાં જાય છે એ જાણું છું, પણ હું કોઇને પાછો નથી કાઢી શકતો. કોઈ જો મળવા આવે તો તડ દઈને કહેવાતું નથી કે વખત નથી. જે ઊંડો સ્નેહ તમે મને આપો છો, તે તમે મને શા માટે આપો છો તેની સાચે જ મને ખબર નથી. શું તે એ માટે કે હું બહુ મોટો કવિ છું? હું જો સુંદર કવિતાઓ લખતો હોઉં તો તેમાં તમારે શું? આ જીવનમાં ઘણું ઘણું મળ્યું છે દેશમાં-વિદેશમાં પ્રશંસાપત્ર અભિનંદન આ બધું અનેક કવિના નસીબમાં હોય છે, નોબલ પ્રાઈઝનું મૂલ્ય પણ નક્કી થયેલું છે, પરંતુ આ નિર્વ્યાજ ઊંડો સ્નેહ-પ્રેમ-એ અમૂલ્ય છે, દુર્લભ છે, કદાપિ ન માનશો કે હું એ નથી જાણતો.

×

"આપણે ત્યાં સ્ત્રીને પુરુષ સાથે જે જાતના સપ્તપદી બંધને બાંધવામાં આવી છે, એ બંધનનું પરિણામ એક પક્ષે શું ભોગવવું પડશે!" મેં પૂછ્યું.

"વારુ, પતિનો વિયોગ સ્ત્રી માટે વધુ દુઃખકર થાય છે કે પત્નીનો વિયોગ પતિ માટે આકરો બને છે?"

"વિધવાના દુઃખ સાથે કોઇની તુલના થઇ શકે ખરી? પતિઓને શું દુઃખ...?"

"પણ હું તો જોઉં છું કે વિધવાઓ દીર્ઘાયુ હોય છે."

"એ સાચું છે, કદાચ શુદ્ધાચારને કારણે એમ હશે. એકવાર વિધવા બનતા મરવું કઠીન થઇ જાય છે."

"ફક્ત એટલું જ શા માટે? મને તો લાગે છે કે પતિ રૂપી એક જબ્બર ભાર જે, સ્ત્રીને વહેવો પડે છે, તે દૂર થતા ભાર ઘણો હળવો બને છે. ત્યારની તે વેળાની મુક્તિ મન શરીરને થોડોક વિશ્રામ આપે છે. સેન્સરની ગણતરીમાં જોવામાં આવ્યું છે કે વિધુરો મરે છે વધુ, આનું કારણ કદાચ એમનો જે ભાર અગાઉ પત્ની-સ્ત્રી વહન કરતી તે ભાર એમને વહેવો પડતો હશે તે હશે, પોતાનો ભાર એ અતિ દુર્વહ ભાર છે. પત્નીરૂપી આદત બહુ ખરાબ આદત છે, એકવાર પડી પછી એનાથી બચવું મુશ્કેલ છે. એ કારણે જ તો પત્નીનું અવસાન થતાં સહુ લગ્ન માટે દોડે છે. ખાસ કરીને જ્યારે નાનાં નાનાં પુત્ર-પુત્રી હોય ત્યારે તો એ એક ભયાનક આફત થઇ જાય છે. કોણ એની દેખરેખ રાખે, ખવડાવે, એને મોટાં કરે, એ શું પુરુષનું કામ છે? ખાસ કરીને જેઓએ પોતાને ઘર સાથે ખૂબ એકાકાર કરી દીધો હોય એની આફત તો આથીયે વધુ છે."

થોડીવાર માટે એ શાન્ત-મૌન બન્યા-મહાદેવ ચાની સામગ્રી લઈ આવ્યો. તેઓ અન્ય મનસ્ક ભાવે કંઇક વિચારી રહ્યા હોય એમ લાગ્યું. થોડી વાર પછી એ બોલ્યા-બેશક, મારી પોતાની વાત તદ્દન જૂદી જ જાતની હતી. મેં કદીયે મારી જાતને દુનિયાદારીમાં ફસાવા નથી દીધી. કોઇ પણ પ્રકારેયે બંધાવું મારા સ્વભાવમાં જ નથી."

"પણ તમારે તો ગૃહ-સંસારનો ભાર એકલા એકલા જ વહેવો પડ્યો હતો ને?" મેં કહ્યું.

એ તો બનેલું જ. એની બધી વ્યવસ્થા, ભણાવવા-પરણાવવા, એટલે સુધી કે નવું બાળકોનું મૃત્યુ-દુઃખ પણ મારે એકલા એકલા જ વેઠવું પડેલું. બરાબર યાદ નથી પણ ઘણું કરીને વેલા*નાં લગ્ન એનાં મૃત્યુ પૂર્વે થયેલાં. બધું જ કર્યું છે, પણ જાળમાં ફસાયો નથી. દૂર રહીને જ.

"આ બધું કર્યું છે. બાળકોને મોટા કરવા, એમના ભણતરની વ્યવસ્થા વગેરે કર્યું છે. પણ એ

*-માધુરીલતા [કવિપુત્રી]

જાણે એક Intellectual Task હતું. એ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર-વિવેકથી પુરુષની દષ્ટિએ જ કર્યું છે. રથીને ભણાવવા જતાં જ તો આ શાન્તિનિકેતનનો ગુરુ બન્યો. બેશક ત્યારે એ હયાત હતી અને મને મારા કામમાં એણે મદદ પણ કરી હતી. અત્યારના છોકરાછોકરી જેવા આટલા અસંતોષી નહોતા. આધુનિક રીતે અમારા લગ્ન નહોતા થયા છતાં એમાં કશુંય ઓછું-અધિકું નહોતું. એક ઊંડી શ્રદ્ધાનો સંપર્ક હતો. તેમાં એણે તો ઇચ્છયું હતું શાન્તિનિકેતનના મારા કામમાં સંગિની થવાનું, ખાસ કરીને છેલ્લે છેલ્લે એનો ખૂબ જ આગ્રહ હતો મારી સાથે સહકાર્ય કરવાનો. પણ એ ન બની શક્યું, એ પછી ટૂંક સમયમાં જ એની એ ભયાનક માંદગી ઊપડી."

"તમને એની ખોટ બહુ સાલી હશે?" મેં પૂછ્યું.

"મેં હમણાં જ ન કહ્યું કે હું એક વાતમાં સદાયે ઉદાસીન ને નિરાસક્ત હતો. એ જ મારો સ્વભાવ રહ્યો છે. અંદર અંદરથી દૂર રહેવાની ટેવ હતી સર્વ વાતો વિષે. તદુપરાંત જ્યારે એનું અવસાન થયું-એ ચાલી ગઈ ત્યારે મને પળવારનોયે અવકાશ નહોતો. શાન્તિનિકેતનમાં ગુરુ બન્યો હતો, ગજવે પૈસા નહોતા. કરજ પર કરજ ચડયે જતું હતું. કરજભારે દબાયેલો હતો, કામનો કોઈ આરો-વારો નહોતો એ વેળા નિજ સુખ-દુઃખ પાછળ મનને ભટકવા દેવાનો સમય જ ક્યાં હતો? વચેટ પુત્રી આલમોડામાં મૃત્યુપથારીએ પડી હતી, એને ત્યાં મૂકી વારે વારે આવવું પડતું હતું શાન્તિનિકેતનમાં શાન્તિનિકેતનના કામસર. જવા-આવવાની દોડધામ ચાલતી રહેતી. ત્યારે સહુથી વધુ શું દુઃખ થતું જાણે છે? કે મારું એવું કોઈ નથી જેને હું બધું કહી શકું. સંસારમાં વાતોના હમલા તો નિરંતર થયા જ કરે છે. પણ સાચી સલાહ લેવા માટે નહિ; માત્ર બોલવા જ માટે. એવા કોઈકને મેળવવા ઇચ્છતો જેને હું બધું કહી શકું-એ તો જેને -તેને કહી ન શકાય? જ્યારે જીવનનું આ યુદ્ધ ચાલતું હતું, કામનો ભાર વધી રહ્યો હતો, ને પુત્રી મૃત્યુ માર્ગે આગળ વધી રહી હતી, ત્યારે સહુથી વધુ દુઃખ આ વાતનું જ થતું હતું કે એવું કોઈ નથી કે જેને હું મારું બધું......"

આ બધી વાતો એમને મોઢે વધુ વાર નથી સાંભળી...... ખૂબ જ ટૂંકાણમાં માત્ર એક બે વાર સાંભળેલી. કુટુમ્બજીવન વિષે, પોતાના દુઃખ-વેદના વિષે, ત્યાં સુધી કે એમની શારીરિક પીડા સંબંધી પણ તેઓ અજબ એવા મૌનધારી હતા.

×

"ચાલો, હવે જરા સ્થિર થઈને બેસજો. તમારું ચિત્ર દોરીશ. બેશક, આશા પણ ન રાખતા કે એ ચિત્ર તમારા જેવું થશે. ઊલટાની આશંકા!" એમણે મને કહ્યું. ને પછી એ આગળ બોલ્યા-

"એક વાત સાંભળેલી, અતિકુરૂપ એવા એક માણસે એક મહાન ચિતારા પાસે ખૂબ મહેનતાણું આપી પોતાનું ચિત્ર દોરાવ્યું. પછી છબી લેવા જતાં ચિત્રમાંનું મોં જોઈ એ અસ્થિર-આકરો બની બોલ્યો, 'આયે શું મારું ચિત્ર છે? તું ભલે તે ગમે તેવો આર્ટિસ્ટ હો, I must say it is a very bad work of Art." ચિતારાએ કહ્યું, "પણ શું કરું, you must admit that you are a bad work of nature."

પણ જો, હું તને કદીયે આવું નહિ કહું, કદીયે નહિ કહું, સાચું હશે તોયે નહિ કહું, મનમાં આવશે તોયે દાબી રાખીશ.

×

"એ રદ્દી કાગળિયા શા માટે ભેગા કરો છો!" ગુરુદેવે પૂછ્યું.

"આ રદ્દી કાગળ નથી. એ તો તમારી લખેલી કવિતાના કટકા છે."

"ઓહ, તમારા પ્રદર્શનમાં મૂકશો એમ લાગે છે!" તમને પહોંચી નહિ શકાય. ક્યાંકના નકામા કાગળો, ક્યાંક પડેલા ફાટેલા જોડા, એકાદું લૂગડું બધું ભેગું કરે છે. તમારું મકાન આખરે બેહુર મઠ બની જશે.

તદુપરાંત વળી એક ડાયરી છે જેમાં બધી વેર-વિખેર વાતો ભેળી થાય છે. મકાનને સંગ્રહસ્થાન બનાવી દો એનો વાંધો નથી, પણ જીવનને સંગ્રહસ્થાન કરી ન મૂકો એટલો જ મારો આગ્રહ છે. "ક્ષણિકામાં લખ્યું છે ને ફુરાય જા દાઓ ફુરાયે."

તે ભલેને બનતું મારું જીવન, એક સંગ્રહસ્થાન. એમાં વાંધો શું છે ?

વાંધો ? ખૂબ જ વાંધો, જબ્બર વાંધો છે. એ સંગ્રહસ્થાનના ગમી બનવાની મારી ઇચ્છા નથી. જે કેટલાક દિવસ તમારી સાથે રહી ગયો, તમને સહુને આનંદ આપી ગયો, એ જ સારું છે, સ્મૃતિભારે દાબી શાને ભારાક્રાન્ત કરવું તમારું જીવન ? આ કેટલાક દિવસની આનંદસ્મૃતિને જો આનંદિત બની યાદ રાખો તો સારું છે, જો યાદ કરીને આનંદ પામો તો વધારે સારું, પરંતુ એનો ભાર કે બોજો ન હોવો જોઇએ. હું તમારા જીવનમાં સમાધિ-મંદિર બનવા નથી ઇચ્છતો એ સ્પષ્ટ કહી દઉં છું, એમ કરશો તો ગઝબનો ઝઘડો કરી બેસીશ.

×

એક વાર કલકત્તાના મકાનમાં "વિચિત્રા" સભામાં ગુરુદેવ વાર્તા વાંચવાના હતા. વાર્તા પૂરી થઈ, ને સભા વિખેરાતાં ઠીક ઠીક રાત થઇ ગઈ. ત્યાર બાદ એક એક કરીને સહુને વિદાય આપતા આપતા એમના જમવાના નિયત સમય કરતાં ખૂબ ખૂબ મોડું થઈ ગયેલું. સહુના-ગયા પછી હજુ તેઓ જમવા બેસતા જ હતા ત્યાં કો'ક આવીને બારણા પાસે ઊભું રહ્યું. એમને એક ટેવ હતી, કે કોઈ બહારના માણસની હાજરીમાં ખાવું એમને રુચતું જ નહોતું. આપણા દેશની વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ સામાન્યતઃ ખૂલી જગ્યામાં સહુની સામે ઉઘાડે શરીરે બેસી તેલ ચોળે છે, નોકરો પાસે તેલ-ચોળાવી ન્હાઇ શકે છે. સહુની સામે બેસીને જમી શકે છે પરંતુ ગુરુદેવની પ્રકૃતિગત લજ્જાળુતા કંઈક જુદી જ હતી. નોકરો દ્વારા ન્હાવા કરવાનું તો આઘું રહ્યું, કોઇ અપરિચિત યા ઓછી પરિચિત વ્યક્તિની હાજરીમાં જમવું યે એમને નહોતું રુચતું, આથી કોઇ બહારની વ્યક્તિ હાજર હોય ત્યારે નિયત સમય વીતી જવા છતાં એમનું ભોજન લઇ હાજર નહોતા થતા. આવી નાની નાની સામાન્ય વાતોમાં પણ એમની અસામાન્ય વ્યંજના દેખાતી, જેમાં એમના હૃદયની ખાનદાની દેખા દેતી.

હવે એ દિવસની વાત જ આગળ ચલાવું. ગુરુદેવ જમવા માટે બેસતા જ હતા, ત્યાં પેલા સજ્જન આવીને ઊભા રહ્યા,-એ આવનારમાં પણ એક અજબ જેવી શક્તિ હતી કે તે કંઇ જ કારણ વિના, તદ્દન અવાંછિત ભાવે કલાકોના કલાકો રોકાઈ શકતા હતા. એમનામાં કંઈ ખોડ-ખામી કે સભ્યતાનો અભાવ હતો તેવું નહોતું, પરંતુ એમની હાજરી કંઇક અણ-ગમતી હાજરી હતી. હં, એ સજ્જન તો જામ્યા-તે જામ્યા જ. ન કંઇ કારણ કે ન કંઇ બોલવાનું, છતાં તેઓ તો બેઠા જ રહ્યા. અમે સહુ એક પછી એક અધિરા થઈ ઊઠયા, રાત પણ ઠીક ઠીક વીતી ગઈ. અનિયમિત પણ થયા. સરળી રીતે ભોજન પણ ન કરી શક્યા. જો કે અમારો મનોભાવ બોલીને અમે વ્યક્ત કર્યો નહોતો, છતાં તદ્દન ગોપવ્યો હતો એમ પણ ન કહી શકાય. એ સજ્જન કંઇ સમજ્યા હતા કે નહિ એની ખબર નથી. અવ્યક્ત મનોભાવને કળી જવા જેવી તીવ્ર અનુભૂતિ સહુને નથી હોતી, પણ કવિ તો બધું યે સમજી શકતા હતા. મોડીવારે પેલા સજ્જનમાં શુભ બુદ્ધિનો ઉદય થયો. એ ચાલ્યા ગયા પછી ગુરુદેવ બોલ્યા—"તમારામાં આ મોટો દોષ છે કે તમે અસહિષ્ણુ છો. જે પ્રિય હોય,-ગમતું હોય એને તો સહુ સહન કરી શકે, પણ જે અપ્રિય, અણગમતું-અવાંછિત છે-જેને બિચારાને કોઈ જ ઇચ્છતું નથી, જે કોઇને યે ગમે એમ નથી, પછી ભલે ને એની મૂઢતાને અંગે જ આમ હોય-તેને જો તમે સ્થાન ન આપી શકો તો તે અત્યંત અકરુણ છે. એ શું ઓછો બિચારો હતો, વિચારો તો, જો એમ ન હોત તો એની ઉપેક્ષા એ ન જાણી શક્યો હોત ! જે તમને ગમે છે, જે ઉપેક્ષણીય નથી, એને પાસે બેસા-ડવો તે કંઇ મોટી મહત્ત્વની વાત નથી, પરંતુ જે અયોગ્ય છે એને પણ થોડુંક સ્થાન આપવું જોઇએ !'

×

બપોરે એચિન્તો શાન્તિનિકેતનથી તાર આવ્યો. જલદીથી શાન્તિનિકેતન પાછા ફરવાની જરૂર હતી. તાર લઈ જઈને ઊભી રહી. તેઓ એકાગ્રચિત્તે વાંચી રહ્યા હતા. ચોપડી બંધ કરી ખોળામાં મૂકી તેઓ બોલ્યાઃ "કેમ શું ખબર?" તાર વાંચી જરા રહીને એમણે પૂછ્યું—"તમે વાંચ્યો?"

"હા" મેં ઉત્તર આપ્યો.

આ ખબર નજીકમાં જ આવશે એ હું જાણતો હતો, એથી જ તમે જ્યારે પડી ગયેલા ચહેરે અહીં આવ્યા ત્યારે ધાર્યું કે નક્કી મારા જવા વિષેના ખબર જ હોવા જોઈએ. પણ મનને અસ્વસ્થ કર્યે શું વળે? કામ છે ભાઈ કામ! મેં કહ્યું છે ને કે સપ્ટેમ્બરમાં આવવાનો છું. જવાનું જ જો બને નહિ તો આવવાનું કેમ બને? જવામાં યે મઝા છે અને આવવામાંયે મઝા છે, એમ નથી લાગતું તમને? જે થવાનું જ છે એના વિષે તર્ક કર્યે ફાયદો નથી. એના કરતાં હસતાં હસતાં જ રજા આપો ને!"

×

"યાદ છે એ પ્રથમ સ્વદેશીયુગની ચળવળમાં ભાગ લીધેલો તે, પણ વધુ વખત ટકી ન શક્યો. ગદ્ ગદ્ ભાવયુક્ત એ ભરપૂર આબોહવા ધીરે ધીરે કલુષિત થઈ ઊઠી. મનમાં તિરસ્કાર છૂટ્યો. માટિ તો નય, જેન મા'ટિ કેટે ભાષાય આરકી."

મને એ અસહ્ય થઈ પડતું. કોઈ રીતે એમની સાથે એકમત થઈ શકતો નહોતો. એકાદ સત્ય આદર્શ ઉપર ચાલનાર, સ્વસ્થ બુદ્ધિ–વિવેચના ઉપર પ્રતિષ્ઠિત સબળચરિત્ર વ્યક્તિ આપણે ત્યાં વિરલ છે. જ્યારે જોઈ શક્યો કે કેવા મૌખિક અને નકામા છે આ બધા ગદ્ ગદ્ કરી નાખતા ભાષણો, ત્યારે તેથી હું ટેવાઈ ગયો હતો.

"જલિયાનવાળા બાગનો પ્રસંગઃ અહીં હજુ એ વાત બરાબર રીતે નહોતી પહોંચી, બરાબર યાદ નથી પણ ઘણું કરીને મને એ ખબર ચૌધરીને ત્યાંથી મળેલા. એ સાંભળીને કેવું પ્રબળ અને અસહ્ય દુઃખ થયેલ. તે આજે પણ બરાબર યાદ છે. મનમાં થતા લાગ્યું કે શું આનો કોઈ ઉપાય નથી? કોઈ પ્રતિકાર નથી! કંઈ જ પ્રત્યુત્તર નથી શું? કંઈ જ શું નહિ કરી શકાય? આ પણ મૂંગા મૂંગા જ સહન કરવાનું થશે તો તો જીવન અસંભવ થઈ પડશે. એ જ રાત્રે એ કાગળ લખ્યો. રાત્રે ચાર વાગે કાગળ પૂરો કર્યો ત્યારે સૂવા જઈ શક્યો. કોઈને કહ્યું નહોતું આ વિશે. રથીને પણ નહિ, કારણ જાણતો હતો કે આ બધી વાતોમાં બહુ સલાહ-વાતોની જરૂર નથી, એમ કરવા જતાં પછી કોઈક આડું આવે એનો જ ભય હતો. ત્યારે મનની એવી સ્થિતિ થઈ હતી કે જે થઈ શકે તે, કંઈક પણ તુરત જ કરવું જોઈએ.

એ જ વખતે મેં.. ને કહ્યું કે તમે આ વિષે એક દેશવ્યાપી આંદોલન શરૂ કરો. તત્કાળ ચળવળ શરૂ કરો, પણ તે વખતે તેઓ રાજી ન થયા. ત્યારે તેમને ...સાથે કંઈક સગવડ વિષે વાતો ચાલતી હતી, એ બગાડવાની એમની ઇચ્છા નહોતી, પછીથી બેશક આ વિષયને જ મુખ્ય પ્લેટફોર્મ બનાવી અનેક ભાષણો એમણે આપ્યા હતા. એ વેળા મને કેવું આશ્ચર્ય થયું હતું તે કહી શકતો નથી.

તે પછી......ને મેં કહ્યું કે એક વિરોધ સભા બોલાવવાની તજવીજ કરો. હું યે બોલીશ તમે સહુ પણ બોલજો. એણે જવાબ આપ્યો–"તમે જ કરો અમે એમાં હાજરી આપીશું" આને તમે શું કહેશો! આ બધું પોલિટિશિયનોનું પોલિટિક્સ! અગત્ય જોઈને સાચવી સાચવીને ચાલવું-એ લોકો સાથે હું કદીયે મળતો નથી થઈ શક્યો. એ ખરું છે કે આ બધી વિરોધ સભાઓ બહુ ફળદાયી હોય છે એવું નથી. પરન્તુ અન્યાયનો વિરોધ જો યોગ્ય સમયે ન કરીએ તો તે આપણો આપણા પોતાના પ્રત્યે પણ અન્યાય છે. વિરોધ જ્યારે મનમાં ઊકળી રહ્યો હોય ત્યારે ચૂપ કરીને રહેવું, કારણ એજ સગવડપ્રદ છે, અને ત્યાર બાદ જરૂર મુજબ સગવડ પ્રમાણે વિરોધ ઉચ્ચારવો એ મારાથી થઈ શકે તેવું નથી. એથી એ જ રાતે કાગળ લખ્યા વિના મારો છૂટકો નહોતો. નિષ્ફળ વેદનાએ મારા મનને હાંફી રાખ્યું હતું.

એમાંથી છૂટવાનો બીજો કોઈ ઉપાય જ નહોતો. એમને (સરકારને) એ મોટું અપમાન લાગેલું. ઈંગ્લંડમાં પણ મેં જોયેલું કે ત્યાર બાદ લોકો એ વાતને ભૂલ્યા નથી, ભૂલી શકતાં નથી, રાજાનું અપમાન હતું ને? અંગ્રેજો રાજભક્ત જાતિ છે. રાજાનો અનાદર તેથી જ એમને માટે આટલો આઘાતકારી નીવડ્યો હતો. હું એ પહેલેથી જ જાણતો હતો, ને તેથી જ મેં લખ્યું હતું, કંઈ જ તો કરી શકાતું નથી, કેવો નકામો ને સામાન્ય હોય છે આપણો આ બધો નિષ્ફળ વિરોધ. એથી જ વિચાર્યું હતું કે મારી પાસે જે કંઈક શક્તિ છે, એનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ હું જે રીતે કરી શકું એમ છું તે રીતે જ કરીશ, ને મેં જોયું છે કે આ દેશમાં પણ લોકો એ વાતને ઘણો સમય સુધી ભૂલી શક્યા નહોતા—નથી.

×

બધો સામાન ચાર મોટરમાં મૂકવામાં આવ્યો. અમારી મોટર વચ્ચે ચાલતી હતી. મંગપુ પહાડને ફરતી ફરતી એ આગળ વધતી જતી. અમારી મોટી મોટર જરા ઢોળાવ પર આવતાં મેં ડ્રાઈવરને કહ્યું, કંઈજ વાંધો નહિ આવે, ધીમી ગતિએ જતાં અવાજ થાય." મેં કહ્યું, ભલે એમ હોય, પણ હવે અમારે બીજી નાની ગાડીમાં જવું છે." આ પહેલાં થોડા જ દિવસો ત્યાં એક કબ્બર મોટર અકસ્માત બની ગયો હતો, ત્યારથી મારા મનમાં બીક પેસી ગઈ હતી. તદુપરાંત ગુરુદેવને સાથે લઈને જાઉં છું એમાં જવાબદારી પણ કંઈ જેવી તેવી ગણાય? હું ડ્રાઈવર સાથે વાત કરતી હતી ત્યાં તો બીજી મોટરો પણ પાછળ આવી ને ઊભી રહી. સહુ આવીને પૂછવા લાગ્યા "શું છે? શું થયું?" વગેરે.

"અમારે નાની મોટર-ગાડીમાં જવું છે." મેં કહ્યું.

ગુરુદેવ અત્યાર સુધી ચૂપ હતા તે હવે બોલ્યાઃ "શા માટે! હું તો નથી ઊતરવાનો આ ગાડીમાંથી. એની વાત સાંભળો છો જ શા માટે? તદ્દન ખોટો ડર છે. ડરપોક નહિ તો! પહેલાં પોતે જ કહે છે કે ધીમે ચલાવજે, અને હવે ઢોળાવ લે છે એટલે ભયભીત બને છે!"

"ભલે એમ હશે પણ બીજી મોટરમાં જવામાં કંઈ નુકશાન તો નથી ને!

નુકશાન! ઘણું જ નુકસાન. તમને ભલે ન થાય પણ આ ડ્રાઈવર માટે તો એ અત્યંત અન્યાય હશે. એનો તો કંઈજ વાંક નથી. શા માટે આપણે ઊતરી જઈએ ને એને અપમાન ન લાગે?" એમણે કહ્યું.

"એને કંઈજ નહિ લાગે મનમાં." હું બોલી.

"મનમાં તો એને નક્કી લાગશે જ, એને અત્યંત ખોટું લાગશે. પણ એનો બિચારાનો કંઈ ઉપાય નહિ, એથી તમે કહો એ એણે મૂંગા મૂંગા સાંભળી લેવું જ રહ્યું."

※

લશ્કરનો અજગર

૧૯૪૩-૪૪ના વર્ષ માટે હિંદી સૈન્ય કરેલી ખાદ્યખોરાકીની વસ્તુઓની મૂળ માગણી અને દેશના અનાજસંકટને કારણે એ જ વર્ષ માટેની એમની ઘટાડેલી માગણીના આંકડા નીચે મુજબ છે.

	આટો	દાળ	ઘી	વેજીટેબલ અને તેલ	
મૂળ માગણી	૧,૩૮,૦૦૦	૨૩,૫૦૦	૧૧,૮૦૦	૧૮,૧૫૦	ટન
ઘટાડેલી માગણી	૮૪,૨૫૦	૧૫,૦૦૦	૮,૩૦૦	૧૧,૦૦૦	ટન

[વડી ધારાસભામાં ખોરાકપ્રધાન શ્રી જ્વાલાપ્રસાદ]

[૭]

બનારસના દરેકેદરેક માણસના અંતરમાં આનંદનો અને આશ્ચર્યનો એક સરખો સ્રોત વહી રહ્યો છે. આજે આ ગંગામૈયાને કાંઠે અદ્‌ભુત બનાવ બની ગયો. હલાહલ કલિયુગમાં સતજુગના આ એક પળના દર્શને તો ભલભલા નાસ્તિકોના દિલના પણ તાર ઝણઝણાવી દીધા !

ભક્તરાજ કબીરના પુત્ર કમાલે, એક રક્તપિતિયાને, હજારોની મેદનીના દેખતાં, એક પળના છઠ્ઠાભાગમાં, રામને નામે, તારી દીધો !

એક ફુંક મારે ને જેમ મહાન વિષધરનું વિષ ઊતરી જાય, અંજન આંજે ને જેમ જનમ આંધળો દેખતો થઇ જાય, માથે હાથ મૂકે ને જેમ પંગુ ચાલતો થઇ જાય–તેમ ગંગામૈયામાં, શરીરના અસહ્ય તાપથી ડૂબવા આવેલો ગળત કોઢિયો, ભક્તરાજ કબીરના પુત્ર કમાલનો હાથ અડતાં, તો જાણે નખમાં પણ રોગ ન હોય તેવો રાતોરાણ બની ગયો !

નગરી વારાણસીની શેરીએ શેરીએ ને ગંગા મૈયાને ઘાટે ઘાટે આજે આ અદ્‌ભુત પ્રસંગની કથા સાંભળીને માણસોને હર્ષરોમાંચ થાય ને !

ભગવાનનો કેવો પ્રતાપ !

માત્ર એક જ માણસના દિલમાં આ વાત સાંભળતાં, જાણે ઊંડું ઊંડું દુઃખ થઈ આવ્યું લાગે છે.

એની શાળના તાણાવાણા અટવાઈ જાય છે. એના હાથને મહેનત પડે છે. એની આંખ ઝાંખું મારે છે. કોઇ દિવસ નહિ ને આજે એની 'ઝીણી ઝીણી ચદરિયાં' વણતી વણાટમાં ભૂલ પડી જાય છે !

ભક્તરાજ કબીરને રામનામનો આ પ્રતાપ ગમતો નથી કે શું ? ભક્તરાજને, ભગવાનના મહિમાનું લોકકંઠી ગાન–એમાં કાંઇ ઊણપ દેખાય છે કે શું ?

ભગવાનના આવા મહિમાપ્રસંગે એના ભક્તના દિલમાં આવો વિષાદ ક્યાંથી ?

ભક્તના હૃદયમાં આ વેદના શાની ? શા માટે ?

ભક્તરાજ કમાલને કહી રહ્યા છેઃ ' જેણે રામનામને એક વખત પણ વટાવી ખાધું, કમાલ ! એને માટે પછી કોઈ જ દવા કામ કરતી નથી ! એ શું સર્વજ્ઞ નથી કે તમારા જ્ઞાનનો એને ટેકો મળે ત્યારે જ એ વાત જાણે ?

ભગવાનના નામને જે વાપરે છે, કોઇ પણ કામને માટે, એને જે મહિમા મળે છે, એ મહિમા એને પછી મારે છે ! ભગવાનનું નામ વટાવવા માટે છે જ નહિ. એ તો કેવળ લેવા માટે જ છે !

[૮]

ભગવાનનો દરબારગઢ બંધ થઈ ગયો. દ્વાર બિડાઈ ગયાં. પડદા પડી ગયા. દર્શન બંધ થઈ ગયાં. સેંકડો ને હજારો ભાવિક ભક્તજનો પાછા ફર્યા. પણ એમાં વિરહ કોઈને ન હતો. વ્યથા કોઈકને હતી. દુઃખ થોડાકને હતું. પણ રોષ સૌને હતો.

પૂજારીએ દર્શન વહેલાં બંધ કર્યાં એનો રોષ સૌના દિલમાં પ્રગટયો હતો.

પણ પૂજારીએ–દૂર ઊભેલા એક ચાંડાલને જોયો હતો.

એના દૃષ્ટિદોષથી પોતાનો ભગવાનને બચાવી લેવા એ દોડયો. એણે ઝડપથી પડદા

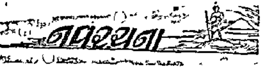

નાખી દીધા. મંદિરના દ્વાર એકદમ દઈ દીધાં. અને પછી તો દરબારગઢના દરવાજા જ બંધ કરી દીધા.

જ્યારે એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે લોકો ગુસ્સે થઈ ગયા હતા. પણ એ તો પોતાને લાગેલો દૃષ્ટિદોષ ધોવા નદી તરફ જઈ રહ્યો હતો !

જુગજુગનો વિજોગ હોય તેમ એક ખૂણામાં રસ્તા ઉપર ચાંડાલ ઊભો હતો. એના નેત્રમાંથી આંસુની ધાર વહેતી હતી. એના કંઠમાં શિશુનું રુદન હતું. એની આંખમાં તીવ્ર પિપાસા હતી.

પૂજારીને દયા આવી. સ્નાન કરીને પવિત્ર થવા તો જવું જ છે–એમ ધારીને એક ક્ષણ ત્યાં થોભ્યો: 'ચાંડાલનો જન્મ એ કર્મનો પરિપાક છે અભાગી માણસ ! પૂરાં બે વરસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને પછી આવજે. છેટેથી ભગવાનની ઝાંખી તો કરાવીશ !'

પૂજારી નદીએ નાહવા ચાલ્યો ગયો.

પણ બે વરસ, ત્રણ વરસ, ચાર વરસ પેલો ચાંડાલ ફરી દેખાયો જ નહિ !

એમ કરતાં એ એક દિવસ અચાનક બહાર રસ્તે દેખાયો. પૂજારીએ એને જોયો. ઊભા રહીને પૂછયું: 'અલ્યા ! પછી કેમ તું આવ્યો જ નહિ ? પ્રાયશ્ચિત્ત નથી કર્યું તેં ? મેં કહ્યું તે પ્રમાણે નથી કર્યું ?'

'કેમ નથી કર્યું ? કર્યું તો છે, હોવે !'

'ત્યારે ?'

'ભગવાને મને દર્શન દીધાં !'

'કોને તને ? હોય નહિ !'

'હોય નહિ કેમ ! દર્શન દીધાં અને પોતે જ મને કહ્યું કે હવે ત્યાં મંદિરે જતો નહિ. કારણ કે હું પોતે જ ત્યાં કોઈ દિવસ જાતો નથી !

[૯]

આજે તો ગાંધાર પ્રદેશની એક નારી પોતાની પાડોશણને વાત કહેતાં જાણે થાકતી જ નથી !

મધ્યદેશથી એને ત્યાં એક અદ્ભુત સોદાગર આવ્યો છે. એની પાસે સુવર્ણ છે. ચંદન છે. લંકાનાં મોતી છે. વિષહર છીપ છે. અમૂલ્ય વસ્ત્રો છે. પણ એની પાસે એક એવા તો ઊંચા પ્રકારના ચોખા છે કે ન પૂછો વાત !

એવા તો ગાંધારમાં કોઈએ કોઈ દિવસ જોયા જ નહિ હોય !

આજ એના રસોડામાં એ ભાત રંધાય છે. એની સુગંધથી મહોલ્લો આખો થોડીવારમાં ધમધમી ઊઠવાનો છે ! એવી અદ્ભુત એ ચીજ છે !

ઘેલી ગાંધારનારી તો લાકડાં ઉપર લાકડાં મૂકે છે ને ભાત ચોડવે છે. પણ ભાત ચડતા જ નથી.

એટલામાં તો સાંજે એનો પતિ ઘેર આવ્યો. સોદાગર એને મળ્યો. એણે પરદેશી મહેમાનનો સત્કાર કર્યો. એની પાસેની ચીજો લેઈ. ઘરમાં ગયો. ફાંફિલી પત્નીએ ભાતની વાત કરી.

ચોખાના દાણા જોયા ને એ પામી ગયો: એક ક્ષણ વિચાર કરતો થોભ્યો.

'કેમ શું વિચાર કરો છો ?'

'કાંઈ નહિ; જરા પેલો લોટો લાવને !'

લોટો આવ્યો. 'આ લોટો લઈને તું પેલા સોદાગર પાસે જા, પાણી માગ્યું છે એટલે

ચોખા ચડતા નથી. આપણા પાછળના તળાવડામાંથી પાણી લાવવાનું જરાક એને કહે!' પત્ની વાત પામી ગઇ. આ તો કોઇક રાજરમત છે! 'ભાઇ! જરાક ત્યાંથી પાણી લાવી આપશો? પાછળ વરંડાની ભીંત પાસે તળાવડું છે. આ અમારું પાણી જરાક ચોડવવામાં મોળું છે!' તેણે સોદાગરને કહ્યું.

સોદાગર લોટો લઇને પાછળ ગયો.

પાછળ તળાવડામાં પાણી હતું. પણ તળાવડા પાસે જ મરેલો કૂતરો પડયો હતો!

તેણે પોતાના નાકે લૂગડું ધર્યું. ને તળાવડામાંથી પાણી લેવા આગળ ગયો. પણ એના લોટામાં પાણીને બદલે જમીન સાથે અથડાવાનો અવાજ થયો!

પોતે મૂર્ખ તો બન્યો હતો, પણ કોઇ જોતું તો નથી એ જોવા એને ઝડપથી ડોક પાછી ફેરવી.

ઘરધણિયાણી ત્યાં ઊભી ઊભી હસતી હતીઃ 'મગધના મંત્રીરાજ! તમારા રાજાને કહેજો હજી ગાંધાર જાગતું છે! તમારા શાલભાત અમારા પાણીએ ચડે તેવા નથી! હાથીદાંત તો લંકાનો છે કે આસામનો મંત્રીરાજ?

મધ્યદેશમાંથી, ગાંધારની જાગૃતિ જોવા આવેલો મગધનો મંત્રી, બીજે દિવસે સવારે ઘેર જવા રવાના થઇ ગયો!

હજી આંહીં સૌ જાગતા હતા.

[૧૦]

અને ભયંકર જંગલેજંગલ પણ જાણે એ સાંભળી ને એક ક્ષણભર તો ઊર્મિભારે સ્મિતભર્યાં થઈ ગયાં.

જેણે જીવનભર કોઈ દી દયા નામ જાણ્યું ન હતું, લૂંટવું મારવું ને ખૂન કરવું, એ જેના નિત્યસંગાથી મિત્રો હતા, હાથતાળી દઈને નાસી જવાનો, દેશના આ પારથી પેલે પાર સુધી ધમાચકરડી કર્યા કરવાનો જ જેનો પિંઢારી માર્ગ હતો–સ્થિરતા જેણે જોઇ ન હતી, ઘર જેણે અનુભવ્યું ન હતું, એવા ચિતુના મોંમાં આ શબ્દો સાંભળ્યા અને એનાં સાથીઓ તો ઠીક; એ તો આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય, પણ જંગલના ઝાડેઝાડ, એની આજે જાણે નવી ઓળખાણ પામતાં હોય તેમ આશ્ચર્યથી ડોલી ઊઠયાં!

ચિતુ પિંઢારો! એના નામે તો કેટકેટલી ખૂના મરકી એમણે જોઈ હતી? એના મોંમાં આ શબ્દો! ત્યારે તો મા! જનની! તું જ ધરતી માતા! તું જ સર્વથી મહાન છે. સાથીઓ એક પછી એક ચિતુંને તજી રહ્યા હતા, ત્યારે લાગ્યું કે માલકમ તો પાછળ પડેલો પંજો હવે તો વહેલે મોડે, કોઇક દિવસ અચાનક જ આપણા નાયકને ઝડપી લેશે. ત્યારે સૌએ ભેગા થઈને કહ્યું: 'હવે સંતાવાનાં ઠેકાણાં રહ્યાં નથી. હવે ભાગવાની કોઇની તાકાત નથી. હવે અન્નપાણી મળતાં નથી. હવે આપણે ફિરંગીને શરણે ચાલ્યા જઈએ. બીજું કાંઈ નહિ જિંદગી તો બચાશે!'

'જિંદગી બચાવવાની શરતે જ શરણું લેવું!'

'અને વચમાં કોઈ અડીખમ આદમી રાખવો!'

'આપણી સામે ઘણી ઘણી વાતો હશે તો ભલે ગામગરાસ ન આપતો, રોટલો ખાવા દે તો ઘણું!'

'તમે સૌ કઈ રહ્યા?' ચિતુ બોલ્યોઃ

'હવે મારું સાંભળો !'

'તમારા કરતાં બે પાંચ ઉનાળા મેં વધુ જોયા છે. હું ફિરંગીને ઓળખું છું. એ મને મરતાં સુધી છોડે તેમ નથી. એનું પણ કાંઇ નહિ. પરંતુ મારામાં બે પગલાં પણ જવાની ત્રેવડ હશે ત્યાં સુધી હું એ ટુકરખાઉને શરણે નહિ જાઉં !'

'ખાતરી આપે પછી શું વાંધો? ફીરંગી ગમે તેવો હોય, એણે એનો બોલ ઉથાપ્યો નથી. અમીરખાનને જાગીર ન દીધી ?'

એનો સવાલ જુદો હતો. મારો સવાલ જુદો છે. મારું હાલત તો આજે મરાઠાઓના ડુંગરોમાં હું ભટકતો હોત. એ જ મારી નેમ હતી. છેલ્લું શરણું ત્યાં લેવાની. ભવાનીની છાયામાં મારો વાળ વાંકો થાત નહિ. પણ નર્મદા ઓળંગતાં ઓળંગતાં તો ફિરંગીનાં ઘોડાં આવી ચડ્યા અને મારે પાછું ફરવું પડ્યું. આજ હવે કોણ બાકી રહ્યું છે? એક પછી એક સૌ છોડીને ચાલી નીકળ્યા છે. વસીમહમ્મદે ઝેર લીધું. કરીમખાંએ જાગીર લીધી. નામદારખાંએ નોકરી લીધી. અમીરખાન સ્થિર થઈ ગયો. હવે કોણ છે ?'

'એટલે જ આપણે ફિરંગીને હવે તાબે થઇ જવું !'

'હવે ? રહી-રહીને ?' ચિતુ બોલ્યો: 'મને હવે જરજાગીરનો મોહ નથી. કેદનો ભય નથી. મરણની બીક નથી. મને તો દોસ્તો ! મારા દિલમાં રાત ને દી, સૂતાં ને બેસતાં, જાગતાં ને ચાલતાં. એક વાત આંહીં ખટકી રહી છે ! આંહીં મારા દિલમાં !'

એક ઘડીભર એ શાંત થઈ ગયો. પછી એણે ધીમેથી કહ્યું: 'મને આ ધરતીમાં ને આંહીં જ મરવાની તમન્ના છે. હું ગમે તેવો પણ આ ધરતીનો છું. ફિરંગી મને કાળે–પાણીએ મોકલે ને હિન્દુસ્તાનની બહાર હું મરું એના કરતાં તો આંહીં–આ ભૂમિમાં કમોતે મરું એ એક હજાર દરજ્જે સારું મારે તો મારાં ભૂકી હાડકાં, આ મારી માને ખોળે ધરવાં છે. હું ગમે તેવો હતો પણ મને દીકરો તો આ ધરતી જ કહેશે નાં ? હું કાંઈ એનો દીકરો મટું ? મારે તો આંહીં મરવું છે. ફિરંગીને શરણે જઈને હિંદુસ્તાનની બહાર મરવું નથી !'

અને લૂંટારાની મોંમાં પણ આ વાણી સાંભળીને મા ભારતમૈયા કયે મોંએ કહેવાની કે એ મારો દીકરો નથી !

જે જંગલ એને ભરખી જવાનાં હતાં એ પણ એની આ વાણી સાંભળીને ડોલી ઊઠયાં.

ત્યારે તો આ લૂંટારાના ચિત્તમાં પણ મા હોમકા વસી રહી છે ! ભૂકી હાડકાં માને ખોળે જ મૂકવાનો એને પણ અભિલાષ છે.

વાહ ! મા ! વાહ ! તારો પ્રેમ તો વિશ્વ-વ્યાપી છે !

[૧૨]

સ્વામી હરિદાસની પાસે એનો એક શિષ્ય આવ્યો.

હરિદાસજી તો સાધુની એ અવસ્થામાં હતા કે જ્યારે દુનિયામાં પોતે ઓતપ્રોત બની ગયા-હોય, દુનિયા એનામાં ઓતપ્રોત બની ગઈ હોય. બહારની કોઈ વસ્તુ જ્યાં રહે નહિ અને એમનાથી જુદું કાંઈ હોય નહિ. પણ શિષ્યની પાસે તો એક અમૂલખ ચીજ હતી. ચાર ચાર જોજનની તમામ સુગંધ જાણે

પ્રવાહીરૂપ કરીને સંઘરી લીધી હોય એવી એક અદ્દભુત અત્તરની શીશી એની પાસે હતી. એટલી નાનકડી ચીજમાં તો બે પાંચ હજારનું મૂલ્યાંકન ભર્યું હતું.

એણે તો ભારે ઉત્સાહથી મહારાજને ચરણે એ મોંઘા પરિમલ ભેટ કર્યો.

એક જરાક જ, એ પરિમલને પવનનો સ્પર્શ મળે અને સુગંધની તો સરિતા છલકાઇ જાય.

એવી અજબ મોહિની એમાં હતી.

એણે તો મહારાજને એ ચરણે ધરી. અત્તરની વાત કરી, અને એનાં મોંઘાં મૂલ્યાંકનની પ્રશસ્તિ કરી.

હરિદાસજીએ તો એ હાથમાં લીધી. જરાક દાટો ઢીલો થયો–અને જાણે કે હવામાં સુગંધની પરીઓ નૃત્ય કરવા લાગી.

અને બીજી જ ક્ષણે 'આ તો ખરેખર અદ્દભુત છે!' એમ બોલીને રેતીમાં અત્તરની શીશી ઢોળી દીધી.

ભક્તજન તો દિંગ્મૂઢ બની ગયો. 'અરે પ્રભુ! પ્રભુ!' પણ હરિદાસજી તો આકાશમાં મીટ માંડી રહ્યા હતા.

ખિન્ન થયેલો શિષ્ય ત્યાર પછી બાંકે બિહારીની મૂર્તિનાં દર્શન કરવા ગયો.

જ્યાં જુએ છે ત્યાં બિહારીની મૂર્તિ ઉપર એ જ અત્તર જાણે ઢળી પડ્યું છે. એવી જ ભભક ત્યાં ફેલાઇ ગઈ છે. જાણે કે હરિદાસજીએ આંહીં આવીને એમને ચરણે ધર્યું હોય!

[૧૨]

'રાજગૃહના નગરજનો! આજ તમારે ત્યાં એક બડભાગી ઉત્સવ આવી રહ્યો છે. સાંભળો છો કે? આજ તો તમારે આંગણે ભગવાન તથાગત પોતે દાનગ્રહણ કરવા બેસવાના છે. નગરજનો! સાંભળો છો કે? આજ તમારે આંગણે એક બડભાગી મહોત્સવ આવી રહ્યો છે! જાગ્રત બનો, નાગરિકો જાગ્રત બનો!'

પ્રભાતના સુનેરી રૂપેરી વાદળમાં પડઘા પાડતો બૌદ્ધભિખ્ખુ, ભગવાન તથાગતને નામે ઘોષણા કરતો ચાલી નીકળ્યો. અને રાજગૃહની શેરીએ શેરીમાં મોટો ગુંજારવ થઇ રહ્યો.

એવો કોણ અભાગી હોય જે ભગવાન તથાગતને સત્કારવા તૈયાર ન હોય? ઘેર ઘેરથી મોંઘા મૂલી ચીજો નીકળવા માંડી. સુવર્ણનાં પુષ્પો નીકળ્યાં. મોતીની માળાઓ નીકળી. અમૂલ્ય વસ્ત્રો ચળકી ઊઠયાં. કામરૂપ દેશનો હાથીદાંત નીકળ્યો. હીરા માણેક ને રત્નો બહાર આવ્યાં. પગપાળા, ઘોડા ઉપર, રથ ઉપર, ચાલતા, પાલખીમાં, સુખાસનમાં, હાથી ઉપર, જેને જેમ ઠીક લાગ્યું તેમ માનવની જાણે કે એક મહાકેડી નગર બહાર નીકળી પડી.

ઠેર ઠેર રંગબેરંગી આભુષણો દેખાવા માંડયા. ભગવાનના સાન્નિધ્યમાં પહોંચી જવા માટે સૌ અધીરા બનીને આગળ જવા માગતા હતા.

એટલામાં રાજા બિંબીસાર પોતે આવ્યો. હાથી ઉપર એની છડી સવારી હતી. સોનાનું એને માથે છત્ર હતું. ચમર ઢળતાં હતાં. વાજિંત્ર વાગતાં હતાં. એના હાથી હોદ્દામાંથી મોતીઓની માળા લટકતી હતી. ભગવાન તથાગતને ચરણે ધરવા માટે એણે લીધેલ સમૃદ્ધિ રત્નાકરને શરમાવે તેવી હતી!

'શ્રેષ્ઠદાન! શ્રેષ્ઠદાન!'ના લોકધ્વનિથી

આકાશ ગાજી ઊઠયું. રાજા આગળ વધ્યો. શ્રેષ્ઠીઓ, મંત્રીઓ, સેનાપતિઓ, ઉત્તમ નાગરિકો અને સામાન્ય પ્રજાજનોની કતારની કતાર ચાલતી રહી !'

ભગવાન તથાગત ત્યાં રાજગૃહની બહાર એક રાજમાર્ગ ઉપર બેસીને દાનેશ્વરીની આવતી જનતાને નિહાળી રહ્યા હતા.

દીનને માટે, હીનને માટે, અપંગ અને નિરાધારને માટે, અનાથ અને બંધુહીનને માટે, ભગવાન તથાગત પોતે, ત્યાં બેઠા હતા. શાંત એમની મુખમુદ્રા હતી મૌન રહીને એ દાન સ્વીકારી રહ્યા હતા.

રાજા બિંબિસારે બહુમૂલ્ય રત્નો આપ્યાં. ભગવાને એક હાથ લાંબો કરી એ સ્વીકાર્યાં. દીનને માટે, હીનને માટે અપંગ અને નિરાધારને માટે.

પછી યુવરાજ અજાતશત્રુ આવ્યો. મંત્રીઓ આવ્યા. નગરશ્રેષ્ઠીઓ આવ્યા. ભગવાને એક હાથ લાંબો કરીને એમાં સૌનાં દાન સ્વીકારતા ગયા. દીનને માટે, હીનને માટે, અપંગ અને અનાથને માટે

મેદની ઓછી થાય છે અને છેક છેવાડે એક વૃદ્ધા આવીને ઊભી છે; ભગવાનને દાન દેવા.

નથી એની પાસે વસ્ત્ર. નથી અલંકાર. નથી મૂલ્યવાન કોઈ ભેટ. એના શરીર ઉપર કપડાનું ઠેકાણું નથી. માત્ર એના હાથમાં ભેટ કહી શકાય તો ભેટ-એ ધરવા માટે એક અરધું ખાધેલું દાડમ રહ્યુ છે !

કોઈ રસ્તે ભિખ્ખુના શબ્દમાં સાંભળ્યું કે આજ તો ભગવાન પોતે દાન સ્વીકારે છે અને એ પોતાની પાસેની સઘળી દોલત-અરધું ખાધેલું દાડમ લઈને દોડતી આવી હતી !

અને એ લઈને એ આગળ આવી. 'મારા પ્રભુ ! મારા ભગવાન ! મારી રંકની પાસે આ છે !'

ભગવાન તથાગતે એક હાથ નહિ, ખોબો વાળીને બે હાથ દાન લેવા માટે આગળ ધર્યા: 'માડી ! આમાં એ મૂકો !'

અને લાખો અને કરોડોનાં રત્નો એ અરધા દાડમની પાસે ઝાંખાં પડીને નિસ્તેજ જેવાં બની રહ્યાં !

મેદનીમાંથી એકકંઠી મહાઘોષ ઊઠયો: 'ભગવાન તથાગતનો વિજય હો ! શ્રેષ્ઠદાનનો વિજય હો !

[૧૪]

વિક્રમપુરા વિશ્વવિદ્યાલયના આંગણે આજે એક મહામનોમંથન ચાલી રહેલું દેખાય છે !

કોઈ વિદ્યાવિવાદનો એ કૂટ પ્રશ્ન નથી કે શાસ્ત્રાર્થની ચર્ચા નથી.

કોઈ પરદેશી પંડિતની આગતાસ્વાગતાનો સવાલ નથી કે કોઈ રાજરાજેન્દ્રના આગમનની પ્રતીક્ષા નથી.

પણ તમામેતમામ ભિખ્ખુઓ આચાર્ય શ્રી દીપંકરની મુખમુદ્રા નિહાળે છે અને વિચારમાં પડી જાય છે.

સૌ જુએ છે કે આચાર્યના દિલમાં એક મહામનોમંથન જાગ્યું છે.

અને એ મનોમંથનનો તાગ ન જડતાં આખી વિક્રમપુરા વિશ્વવિદ્યાલયની ભિખ્ખુ જનતા ક્ષોભ કરે છે: 'આ મનોમંથન શાનું હશે ? આચાર્ય દીપંકર જેવાને મગજ રાખે

એવો આ કયો પ્રશ્ન હશે ? કોઈ અમંગલ ભાવિની તો એ આગાહી નહિ હોય ? '

આચાર્યને તેડવા માટે તિબેટથી એક મંડળી આવી હતી. દોઢ દોઢ વર્ષ થયાં એ આચાર્યને તિબેટ લઈ જવા માટે જ રોકાણી હતી. હવે સમય આવ્યો હતો જ્યારે તિબેટ જવું કે ન જવું એનો નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યુત્તર આપવાનો હતો.

આચાર્ય દીપંકરે વારંવાર ઈષ્ટદેવને પ્રાર્થના કરી: 'ભગવાન્ ! આટલો એક પ્રકાશ આપો મારા જવાથી બૌદ્ધધર્મની સેવા થાશે કે નહિ જવાથી ? '

અને ત્રીજે દિવસે પ્રત્યુત્તર મળ્યો: 'બાણું વર્ષનું જીવન જીવવું હોય તો આ વિક્રમશીલા વિશ્વવિદ્યાલય છે. બોંતેર વર્ષનું જીવન જીવવું હોય તો તિબેટ છે. તમને ગમે તે પંથ ત્યો: આચાર્ય !' પંથની સેવા બન્ને જગ્યાએ છે !'

તે દિવસે આચાર્યની મુદ્રા જોઈને ભિખ્ખુઓ આનંદી ઊઠયા. એમાં પ્રસન્નતા હતી. કોઈ રહસ્યપ્રાપ્તિની ઊંડી તૃપ્તિ હતી.

અને તરત આચાર્યે પોતાના સાન્નિધ્યમાં પેલા બન્ને તિબેટવાસી સાધુઓને બોલાવ્યા. આચાર્ય દીપંકરે તિબેટ જવાનો નિશ્ચય કરી લીધો હતો. લાંબુ જીવન નહિ– થોડું જીવન અને એટલી જ સેવા એ એમનો પંથનિર્માણ હતો !

※

શીઘ્રલેખનના ઉસ્તાદો

કલકત્તાના 'ઑલ ઇન્ડીઆ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સ્ટેનો ગ્રાફર્સ'' (શીઘ્રલહિયાઓનું મંડળ) તરફથી યોજેલી ટાઇપરાઇટિંગની હરિફાઇમાં મિનિટના સરેરાશ ૮૧૯ શબ્દો ટાઈપ કરી શકનાર મદ્રાસના શ્રી રામન ૧૯૩૬ના વર્ષનું પહેલું ઇનામ જીતી ગયા છે. બીજે નંબરે આવનારા મુંબઈના શ્રી શ્રીનિવાસ પાઇની ૩૬૫ મિનિટના ૭૭ શબ્દોની હતી.

ગામડું દરિયો બન્યું છે !

ગ્રામવાસી

કોઈ દર્દીને ડૉક્ટરની 'ટ્રીટમેન્ટ' ચાલુ હોય છતાં દર્દ તો વધતું જ જાય, એવી દશા આજે ગામડાંની છે. પૂ. મહાત્માજી કૉંગ્રેસમાં આવ્યા ત્યારથી કૉંગ્રેસની નજર ગામડા તરફ દોરાઈ છે, એમ કહીએ તો ચાલે પરંતુ એટલા લાંબા ગાળાને ધ્યાનમાં ન લેતા છેલ્લાં ૧૫ વર્ષોથી તો ગામડાના ઉદ્ધારની ચર્ચા દરેક રચનાત્મક કાર્યના પ્રસંગે થાય છે એ માટે જુદા જુદા કાર્યક્રમ પણ ઘડાયા છે છતાં આજે ગામડાંની સ્થિતિના સાચા માહિતગારને ખબર છે જ કે ગામડું પહેલા કરતા વધારે કરુણ બન્યું છે

જૂના કાળની સંઘશક્તિ ગામડામાંથી નષ્ટ થયાના ચિહ્નો ચોમેર નજરે પડે છે ચૂનાના પ્લાસ્ટરવાળી ખડકીઓ આજે જીર્ણ થઈ ગઈ છે, ખખડી ગઈ છે અને કેઈ કોઈ જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ છે, છતાં એ જૂની વારસામાં મળેલી મિલકતને સમારવા જેટલી સંઘશક્તિ ગામડે બતાવી નથી, ચકલાને ચણવા બાંધેલી ચબૂતરીનો માળો વર્ષોથી વરસાદથી પલળી કહોવાઈ જઈ તૂટી પડ્યો છે તેને સ્થળે નવો માળો બંધાયો નથી મંદિર અને મહાદેવની પણ એ સ્થિતિ છે

આનો જવાબ ઉડાવવો હોય તો કોઈ આ રીતે ઉડાવી શકે—એનો અર્થ સંઘશક્તિ દૂર થઈ છે એમ જ શાથી મનાય?

જૂની વસ્તુઓમાંથી લોકોની શ્રદ્ધા ઊડી ગઈ હોય અને તેથી આ સ્થિતિ કેમ ન ઊભી થઈ હોય? બરાબર છે એમ પણ બને, પરંતુ આખા ગામને પાણી ભરવાના કૂવાનું થાળું જીર્ણ થઈ ગયું છે, પાણી ગરગડિયો ખોવાઈ ગઈ છે, જે છે તે લોઢાની સળી ઘસાઈ જવાથી એટલી ઝૂકી જાય છે કે પાણી ખેંચનારને બીક લાગે છે ચોમાસામાં તળાવની પાળ ખોવાઈ ગઈ હોય છે, અને તે રસ્તે થઈને જતા આવતા માર્ગ રહેજ ચૂકે તો ઊંધાં પડે એવી સ્થિતિ બની હોય છે. છતાં આ વસ્તુઓનું સમારકામ ન થાય એનો અર્થ તો એવો કોઈ નહિ કરે ને કે એમાં પણ શ્રદ્ધા નથી? જૂની શ્રદ્ધા ન રહી હોય તો કોઈ નવી શ્રદ્ધા પણ ઊભી તો થયેલી હોય કે નહિ? એને સૂચવતી કોઈ લાયબ્રેરી, બાળાનું મકાન, રમવાનું ક્રિડાંગણ કે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવેલી દેખાતી નથી એટલે અંગ્રેજી કેળવણી નહોતી ત્યારે, અને સમાજ સાવ અભણ હતો તે દિવસે જે સંઘશક્તિ, સમાજના સાર્વજનિક કામ પ્રત્યેની લાગણી હતી એ આજે નથી, તે કબૂલ કર્યું રહ્યું

સાર્વજનિક કામની જે કરુણ સ્થિતિ છે, તેવી જ સમાજના સમૂહજીવનની કરુણતા છે. જૂની રૂઢિઓ ગઈ નથી, અને ઉપરથી એમાં જે એકબીજા પ્રત્યે સ્નેહભાવના હતી તે નષ્ટ થઈ છે સંપ જેવી કોઈ ચીજ દેખાતી નથી ઘરઘરના ભાગલા પડી ગયા છે મુરબ્બીઓની સલાહ કે આજ્ઞા માનવાની શિસ્ત નષ્ટ પામી છે, અને સાથે તેથી આવી પડતી જવાબદારી ઉપાડવાની પણ એટલી જ અશિસ્ત નજરે પડે છે પરિણામ એ આવ્યું કે ગામડું રઝળી ગયું છે અને દરેક ગામ એક જ ફરિયાદ કરે છે કે—અમારું ગામ પહેલાં કરતા સાવ બગડી ગયું છે. અમારા ગામના જેવું અંધેર બીજા ગામમાં સાવ તો નહિ જ હોય!

આ જાતની ફરિયાદ એક ગામની નથી. ગામેગામથી આ જ જાતના એક જ દર્દની બૂમ સંભળાય છે ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે કે ગ્રામોદ્ધારની ૧૫ વર્ષની માવજત (ટ્રીટમેન્ટ) ચાલ્યા કરે છે છતાં ગામડું પહેલા કરતા વધારે બગડ્યું શાથી? જવાબ એવો કોઈ આપશે કે કૉંગ્રેસનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ક્યારે કોઈએ પૂરેપૂરો અપનાવ્યો છે? ટ્રીટમેન્ટ ડૉક્ટરે ભલે તેટલો વખત ચાલુ રાખી હોય પરંતુ દર્દીએ દવા ક્યારે પીધી? દવા પીધા વગર નરી ટ્રીટમેન્ટથી તે કંઈ દર્દ મટતું હશે?

બરાબર છે પરંતુ તે વગર ડૉક્ટરની ટ્રીટમેન્ટ પણ ન હતી, પછી દવા તો હોય જ ક્યાંથી? જ્યાં ગામડું આજે છે તેટલું કરુણ બન્યું ન હતું તો

પછી કોંગ્રેસના ગ્રામોદ્ધારના કાર્યક્રમને ભલે પૂરો દેશે ન અપનાવ્યો હોય છતાં આછા આછા, સ્હેજ સ્હેજ પ્રયત્નો ય નથી થયા એમ કેમ કહેવાય? એટલે એથી આપણે લાભની આશા ન રાખીએ પણ બગાડ ન થાય તેટલું તો જરૂર ઇચ્છીએ. વળી ગામડું આજે પહેલાં જેટલું અજ્ઞાન નથી. એને પોતાને પણ પોતાની સ્થિતિનું ભાન છે—એ સજાગ છે. બાકી અમારું ગામ સાવ બગડી ગયું છે, એ ફરિયાદ જ એના મોંમાંથી ન ઊઠત. એટલે છેલ્લાં ૨૫ વર્ષમાં ગામડું ભલે સુધર્યું ન હોય તો પણ, એથી વિશેષ બગડવું તો નહોતું જ જોઇતું.

છતાં સત્ય એ છે કે, ગામડું સાચે જ પહેલાં કરતાં બધી રીતે ભૂંડું થયું છે.

એ સત્ય મારી નજર સમક્ષ રાખી હું જ્યારે વિચાર કરું છું. ત્યારે મારી નજર સન્મુખ બે ચિત્રો ખડાં થાય છે.

સાગર જોવાનો મને મળે છે ત્યારે મારું અંતર હસી ઊઠે છે. એને કિનારે બેસી ક્ષિતિજ સુધી પથરાયેલાં એનાં જળ નીરખતાં મારી આંખો ધરાતી નથી. એનાં મોજાં કિનારાના પથ્થર સામે માથું અફાળતા હોય છે, એ જોઇને મને મારું શૈશવ યાદ આવે છે. કોઇ વસ્તુ માટે કજિયો કરતો, અને તે મેળવવા બાને બરડે હાથથી બાચકા ભરતો અને રીસમાં માથું અફાળતો, હું ખડો થાઉં છું. થાય છે કે દરિયો પણ એમ ધરતી મા સાથે કજિયો તો નહિ કરતો હોય!

આમ દરિયા પ્રત્યે મને જેટલું મમત્વ છે તેથી વિશેષ ગામડા પ્રત્યે છે. ગામડું એ તો મારો પ્રાણ છે. અને મારા એકલાનો શું કામ, ગામડા પ્રત્યે જેને પ્રેમ નહિ હોય તેનો ય પ્રાણ તો ગામડું જ છે! છતાં બન્ને, દરિયો અને ગામડું વર્ષોવર્ષ અધિક ખારાં થતાં જાય છે. દરિયામાં ખારાશ વધવાનું જે કારણ છે, તે જ કારણ ગામડાની ખારાશ વધવાનું છે. દર સાલ વરસાદ થતાં પાણી સાથે ક્ષાર દરિયામાં ખેંચાઇ આવે છે. એમ ક્ષાર દરિયામાં દર વર્ષે વધતો જાય છે, અને ચોખ્ખું પાણી વરાળ થઇ ઊડી જાય છે.

ગામડાની સ્થિતિ દરિયા જેવી પચ્ચાસ વર્ષ પહેલાં ન હતી. પરંતુ તે પછી કેળવણીની નવી પદ્ધતિ આવતાં ગામડું પણ દરિયા જેવું બની ગયું. પચ્ચાસ વર્ષ પહેલાં કોઇ ગામડામાંથી બહાર ગયેલ નહિ દેખાય. અને મળશે તો પણ અલ્પ પ્રમાણ. પરંતુ છેલ્લા પચ્ચીસ વર્ષમાં એ પ્રમાણ પછાતમાં પછાત ગામડામાં પણ પ્રમાણમાં વધી ગયું છે. તેમાં જે લોકો અંગ્રેજી ભણેલા હતા તે જ બહાર ગયા એવું નથી બન્યું. ગામનો ભંગી ઝાડુ કાઢવા શહેરમાં ગયો, ગામનો ઢેડ મિલમાં એનો એ પોતાનો ધંધો કરવા ગયો. એ પ્રમાણે વાળંદ ગયો, ધોબી ગયો, મોચી ગયો અને બ્રાહ્મણ વાણિયા અને પાટીદારના ભણેલા છોકરાઓ પણ જુદા જુદા ધંધે–નોકરીએ બહાર ગયા. આમ આ જનારા ભણેલા હશે કે અભણ, પછાત જ્ઞાતિના હશે કે ઉજળિયાત જ્ઞાતિના, પણ એક વસ્તુ તો નક્કી જ છે કે, જેમનામાં કંઇ મીઠું હતું તે જ ગયા. અને મીઠા વગરના દેખાદેખીથી ગયા હશે તે ધક્કા ખાઇને પાછા પણ આવ્યા હશે.

આમ ગામડું, એના કિંમતી ધનમાં, માનવધનમાં ગરીબ બન્યું. દરિયામાંથી જેમ પાણી વરાળ લઇને ઊડી જાય છે તેમ ગામડામાંથી છેલ્લા ૨૫ વર્ષમાં કંઇક જવાહરવાળાં માનવ-શહેરોમાં અને પરદેશમાં ઊડી ગયાં. અને તેથી જ આજે, ગામડામાં વધારે ખારાશ વધી છે.

કોઇ પૂછશે–ત્યારે શું આજે ગામડામાં જે લોકો છે તે ક્ષાર જેવા છે એમ? સાવ તો એમ નહિ કહેવાય. દરિયો દર વર્ષે વિશેષ ખારો બનતો જાય છે ત્યારે એનો અર્થ એમ તો નહિ જ કે એમાં જે પાણી છે તેના ગુણમાં ખારાશ વધતી હોય છે. પાણીમાં તો પહેલાં હતો એ જ ગુણ છે, પરંતુ ક્ષારનું પ્રમાણ વધે છે એથી એનો ગુણ બદલાય છે. એમ ગામડામાં ચોખ્ખા પાણીના ગુણ જેવા માણસો નથી એમ નહિ, પરંતુ એ પ્રમાણમાં નવીન ઉમેરો થવાનો

સંભવ નથી, એમાં ઘટાડો થતો જાય છે, જ્યારે એટલા પ્રમાણમાં ક્ષારના ગુણધર્મવાળા માનસનો ઘટાડો થતો નથી. એટલે એકનું પ્રમાણ વધતું જાય છે, તેટલું બીજાનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે, અને તેથી બધી પ્રજા ક્ષાર જેવી છે એમ આક્ષેપ ન કરી શકાય છતાં સરવાળે ક્ષારનું પ્રમાણ વધ્યું છે, એનો ઇન્કાર થઈ શકે તેમ નથી. મારા મગજમાં ગામડા વિષે આ એક ચિત્ર ખડું થાય છે.

બીજું ચિત્ર, કોઈ તંદુરસ્ત માણસના શરીર ઉપર જખમ પડ્યો હોય અને તે જખમમાંથી સતત્ લોહી વહ્યા કરે, અને તેથી એની શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય. સામી બાજુથી ડૉક્ટર એ જખમમાંથી વહેતા લોહીને અટકાવવાનું પ્રથમ પગલું લીધા વગર, એને અશક્તિ આવી ગઈ છે તે માટે શક્તિની જુદી જુદી દવા આપ્યા કરે છે, દર્દીને છતાં શક્તિ આવતી નથી, એનામાં અશક્તિ વધતી જાય છે! આ ચિત્રમાં થોડી અવાસ્તવિકતા છે. ડૉક્ટર સાવ આવી ભૂલ ન કરે. અને દર્દી પોતે પણ એની બૂમ પાડે કે નહિ?

પરંતુ એ ચિત્ર મારા ગામડા સાથે સરખાવું છું ત્યારે એમાં એવી અવાસ્તવિકતા લાગતી નથી. ગામડાને જખમ થયો છે. એમાંથી તંદુરસ્ત લોહી સતત સાચે જ વહી જાય છે. એથી જ એનામાં આજે અશક્તિ વધેલી દેખાય છે. પરંતુ ગામડાને પોતાને પણ ભાગ્યે એ જખમનો ખ્યાલ આવ્યો હશે. અને આવે તો ય એ વહેતું લોહી રોકવાની એના ડૉક્ટર પાસે શક્તિ નથી. ડૉક્ટરે—રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં—એ અંગે પ્રયત્ન કર્યો દેખાયો નથી.

આમ ગામડું દિવસે દિવસે બગડતું જાય છે એ સત્ય હકીકત પાછળ એક જ કારણ છે, અને તે એનું માનવધન શહેરોમાં નિકાસ થઈ રહ્યું છે. એ જ્યાં સુધી બંધ ન થાય ત્યાં સુધી ગામડાંનો ઉદ્ધાર શક્ય નથી. ગામડાનો રોગ મટવાનો નથી. એ રોગ દિવસે દિવસે વધવાનો છે.

મારા આ શબ્દો વાંચી કોઈ વાચક તરત એની વાચનઓરડીમાં મને ન સંભળાય તો ભલે, કોઈ બીજો સાંભળનાર ન હોય તેમ પણ બને, છતાં બોલી ઊઠશે કે—અટ બળે છે કે ડીપણું ફાડે છે? નામ તો મોટું સુધરેલું—ગ્રામવાસી—રાખ્યું છે, પણ જાતનો તો સાવ બુદ્ધુ—ગામડિયો—જ છે! કૉંગ્રેસનો કાર્યક્રમ કોઈ દિવસ વાંચ્યો ય લાગતો નથી! દરેક વખતે કૉંગ્રેસ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર ભાર મૂક્યા વગર રહેતી નથી Back to nature ના સૂત્રની જેમ Back to villages, એ સૂત્ર તો કૉંગ્રેસે અપનાવી લીધું છે. દરેક વખતે સાત લાખ ગામડાંનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય એ જ દરેક કાર્યકરના મોંમાં બોલ હોય છે. ગ્રામસેવકો પકવવા માટે તો મહાદેવ દેસાઈ સ્મારકમાંથી ગૂજરાત વિદ્યાપીઠે તાજેતરમાં જ વિદ્યાલય ખોલ્યું. ગામડે પાછા ગયા વગર દેશનો ઉદ્ધાર નથી તેમ તો કોણ નથી જાણતું?

સાચી વાત ભાઈ. 'ગામડે જાવ' એમ બધા બોલે છે, એમાં કોઈ ના નહિ પાડી શકે. પરંતુ એ બોલ મનમાં વાગોળું છું ત્યારે મને બે ખેડુતોનો સંવાદ યાદ આવે છે.

રઘા પટેલ કહે: 'ભગવાન પટેલ, તમારી ખેતી સારી થાય છે અને મારી ખેતી કથળે છે કેમ?'

ભગવાન પટેલ મૂછમાં હસીને રઘા પટેલ સામે તાકી રહ્યા.

રઘા પટેલ: 'હસવાની વાત નથી. વરસોવરસ હું જોઉં છું કે તમારી ખેતી સારી થતી જાય છે, મારી કથળતી જાય છે.'

ભગવાન પટેલ: 'એની કૂંચી બહુ સહેલી છે. પણ એનો અમલ કરવો સહેલો નથી.'

રઘા પટેલ: 'પણ કહો તો ખરા.'

ભગવાન પટેલ: 'તમે સાથીઓને ખેતરમાં મોકલતી વખતે કહો છો—જાવ. હું સૌ પહેલાં તૈયાર થઈ એમને કહું છું—ચાલો!'

બે પડોશીઓની સારી-નરસી ખેતીના ભેદનું મૂળ આ બે શબ્દોમાં હતું—'જાવ' અને 'ચાલો'!

એમ આજે રવા પટેલની જેમ બધા કાર્યકરો પ્લેટફોર્મ ઉપરથી 'ગામડે જાવ' કહેતા હોય છે. ભગવાન પટેલની પેઠે 'ચાલો ગામડે' કેટલાએ કહ્યું?

અને છતાં, 'જાવ' એ બોધ સમજીને કેટલાય આશાભર્યા જુવાનીઆઓ ગામડામાં સેવા કરવા દોડી જાય છે. અને તે ઘડીએ એમને ઘણીય તમન્ના હોય છે કે ગામડાને મારી જીવનભરની સેવા આપીશ. પણ પાંચ વર્ષના જ જો કોઈ આંકડા કાઢે તો ૯૦ ટકા વર્ગ ગામડેથી નાસી છૂટ્યો હોય છે. ૧૦ ટકા ટકી રહ્યા હોય છે તે પણ ૧૦ અને ૧૫ વર્ષ બાદ નાસી છૂટ્યાના દાખલાઓ બનેલા છે. અપવાદરૂપ રહે છે કોઈ શ્રી. રવિશંકર મહારાજ અને શ્રી. બબલભાઈ જેવા. અને તે તો સંન્યાસી ધર્મી બની ગયેલા છે એટલે એ રીતે બીજાની ધીરજની કસોટી શી રીતે કઢાય?

એટલે 'ગામડે જાવ' કહેવાથી કોઈ ગામડે આવવાનું નથી. આવશે તો એ ગામડે ટકનાર નથી, અને અપવાદરૂપ કોઈ ટકશે, એથી કંઈ દેશનાં લાખો ગામડાંનો દી' વળી જવાનો નથી. અને 'ગામડે જાવ' એમ પ્લેટ-ફોર્મ ઉપર ઊભા રહી ગર્જના કરવી એને હું તો પારકાં છોકરાં જતી કરવા જેવી વાત સમજું છું. અને એવા અલ્પ જતી થાય તો ય ઉપર કહ્યું તેમ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ ધૂળ ઉપર લીંપણ છે.

તમે કહેશો — સેવાભાવી યુવકો ગામડે ન જાય તો ગામડાંનો ઉદ્ધાર શી રીતે થાય? પડેલા દેશને ઊભો કરવો હોય તો એટલો ભોગ આપવા યુવકોએ તૈયાર થવું જ રહ્યું. નહિ તો, જો આ ની આ ઘરેડમાં ગામડાં રહેશે તો આવેલી આઝાદી ઝૂંટવાઈ જશે.

કરુણતા તો છે જ. પરંતુ સામે પણ એટલી જ કરુણતા છે. હિન્દનાં સાત લાખ ગામડાંને ઊભાં કરવાં એ ખેતરમાં ઊગેલી મેથીની ભાજી ઉખાડવા જેવું સહેલું કામ નથી કે શહેરના થોડા સેવાભાવી યુવકો ગામડે જઈ એને બેઠું કરી દે! સેંકડોની ગણતરી એમાં ચાલે એવી નથી. લાખે લેખાં ગણાય તેવી સંખ્યાનું કામ છે. એટલી સંખ્યા શહેરો ક્યાંથી લાવશે? ગામડેથી જે યુવકો શહેરમાં તણાઈ આવે છે તે તો ગામડે નહિ જ જાય. એમને જવું ગમતું હોત તો પોતાનું ગામડું જ શું કામ છોડત?

તો ગામડે મોટી સંખ્યામાં યુવકો ક્યારે જાય?

આ પ્રશ્નનો દૃષ્ટિકોણ સાવ બદલી નાખવાની જરૂર છે. શહેરના યુવકોને મોકલવાની કંઈ જરૂર નથી. ગામડાના યુવકો શહેરમાં જતા કેમ અટકે, એ દૃષ્ટિએ પ્રશ્નને વિચારવાની જરૂર છે. અને એ રીતે જો પ્રશ્ન વિચારવો હશે તો સેવાની સુગરકોટેડ ક્વીનાઈન આપવાની આજ સુધી આપણને ટેવ પડી ગઈ છે, એ ગોળાથી કંઈ વળવાનું નથી. ક્વીનાઈનની ગોળીમાં તો કુદરત એના પડખે છે એટલે બાળકની જેમ મોટાં પણ એને કડવી જાણે છે છતાં લે છે. કારણ કે, સ્વાદની અસર જીભને થાય છે, અંદર પેટમાં સુગરનું પડ ઓગળી જતાં જો કડવાશ વ્યાપતી હોત તો એ કામ ન લાગત. એવાની સુગરકોટેડ ગોળીને એ સગવડ નથી. શરૂઆતમાં જુવાનીને લીધે સેવાની મીઠાશ એ માણી શકે છે, પરંતુ સમયના વહેવા સાથે ઉપરની સુગરની મીઠાશ ઓગળી જાય છે અને એના જીવનમાં કડવાશ વ્યાપે છે. ગામડા-માંથી એને શહેરમાં દોડી જવાનું મન થાય છે.

અને એમાં કોઈનો દોષ નથી. જેને શહેર સંઘરતું હોય તેવા કોઈને ગામડું ખેંચી શકે તેવું એની પાસે શું છે? હવા અને પાણીના ગામડાં તરફે ખૂબ ખૂબ વખાણ થાય છે, પણ નર્યા એથી આજના જમાનામાં કોનું પેટ ભરાય છે? આજના વિજ્ઞાનના જમાને શરીરની ભૂખ કરતાં, મનની ભૂખ એટલી પ્રબળ જગાડી છે કે, આજે માણસને શહેરમાં શરીરને પૂરતા પોષણવાળો ખોરાક મળતો ન હોવા છતાં, એને ગામડું ખેંચી શક્યું નથી. રેશનિંગની મુશ્કેલીનો આજે શહેરમાં પાર નથી; છતાં એ કારણે કેટલા શહેર છોડી ગામડે આવ્યા? અત્યારે ગામડે નિરાંત છે, એમ ત્યાં બેસી વાતો કરનાર ઘણા મળશે. પણ એમાંનો એકેય ગામડે આવ્યો? આવે જ નહિ.

ગામડાનાં ખાલી વખાણ ભલે આપણે કરતા હોઈએ, પરંતુ આપણે મન, શહેરના લોક જેટલી ગામડાના લોકની કિંમત નથી, એ આજે સાબિત થઇ ગયું છે. આજનાં કંટ્રોલના જમાનામાં, અંગ્રેજ નોકરશાહીએ જે ભેદભાવ શહેર અને ગામડાં વચ્ચે વહેંચણી વખતે કર્યો હતો, તે જ ભેદભાવ કોંગ્રેસના રાજ્યમાં ચાલુ રહ્યો છે. ખાંડ, કાપડનો ભેદભાવ તો સૌને ઉઘાડો ખૂંચે એવો છે. અને છેલ્લે અનાજના ભાવ ખેડૂતને નથી પોષાતા એ દીવા જેવી વાત છે છતાં એમાં વધારો નથી કર્યો. અને કાપડમાં એવા ભાવ કર્યા કે શહેરને સસ્તુ પડે અને ગામડાને મોંઘું પડે. ઝીણા કાપડમાં—જે શહેરના લોકોને મળે છે—ઘટાડો કર્યો (૧૨॥ ટકા જેટલો), અને જાડા કાપડમાં ૨૦ ટકાનો વધારો કર્યો. કારણ એ કે, ઝીણા કાપડમાં વધારે કમાણી હોવાથી મિલો એ કાપડ વધારે કાઢે છે તે હવે નહિ કાઢે અને જાડાના ભાવ વધાર્યા એટલે એ કાઢવા સ્વાભાવિક લલચાશે. અને તેથી જાડું કાપડ ગામડાને વધારે મળી રહેશે! ગરીબ ગામડાના માણસો ઉપર ૨૦ ટકાનો વધારો કર્યો એ કરતાં મિલોને સરકાર ફરજિયાત ઝીણા–જાડા કાપડનો અમુક ક્વોટા કાઢવો જ જોઈએ, એમ કરીને રસ્તો ન કાઢી શકત? પણ મુખમાં (વાણીમાં) ગામડું અને કાર્યમાં શહેર, એવી આ ચાલ છે.

આ નીતિ જ્યાં સુધી ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી ગામડાં ભાંગીને શહેર વધ્યે જવાનાં છે. શહેર સંઘરતું હોય તેવો કોઈ ગ્રામજન ગામડામાં ન રહે તો એ દોષ એનો નથી, એનામાં ગામ પ્રત્યે લાગણી કે સેવાભાવ નથી, એવી ગાળ કે શંકા કોઈ કરશો નહિ. એને ત્યાં સુધી 'ગામડે જાવ' એવી ખાલી છેતરવાની વાતો કરી કોઈને ભોળવવાની નીતિ કોંગ્રેસ–એના રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં ન રાખે, એ જ સત્યની નજીક છે.

કોઈનો ઉદ્ધાર બીજો કરી શકતો નથી. દરેક પોતાનો ઉદ્ધાર પોતે જ કરવાનો હોય છે. એમ ગામડાં જો ઊભાં થશે, તો એની પોતાની શક્તિથી. એના પોતાના માનવધનથી. એ માનવધન શહેરમાં વહેતું ત્યારે જ અટકે કે એને શહેર જેવી ગામડે પણ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં સગવડ હોય, તક હોય, અને શરીરની સાથે મનની ભૂખ સંતોષે તેવાં સાધનો હોય. બાકી શહેરમાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબની સગવડો થતી જાય, અને ગામડા માટે એ સગવડોની નિંદા કરી 'જરૂર નથી' એમ સમજાવવામાં આવે, એ કેવળ ઉપહાસજનક છે.

કોઈ કહેશે—ગામડાંને શહેરની નાની આવૃત્તિ બનાવવી એ શું શક્ય છે? સહેલી વાત છે? આવું તો નાનું છોકરુંય કહી શકે, પણ એ માટે કોઇ સહેલો રસ્તો હોય તો એ બની શકે.

સહેલા રસ્તાની વાત આવી એટલે મને શ્રી અંબુભાઈ પુરાણી હમણાં ગુજરાતમાં આવ્યા હતા ત્યારે એમને એક પ્રભુ મેળવવાના જિજ્ઞાસુએ પૂછેલો સવાલ યાદ આવ્યો.

જિજ્ઞાસુ: 'પ્રભુ મેળવવાનો સહેલો રસ્તો કયો?'

શ્રી અંબુભાઈ પ્રથમ તો સહેજ હસ્યા. પછી ધીમેથી બોલ્યા: 'ભાઈ! તમારે વસ્તુ કિંમતી જોઈએ છે—પ્રભુપ્રાપ્તિ. અને તેનું એટલું મૂલ્ય આપવું નથી, એ કેમ બને? આ તો આપણા રોજના વ્યવહારની વાત છે. જેટલી વસ્તુ કિંમતી એ પ્રમાણમાં દામ પણ વધારે આપવાનાં હોય છે. જો પ્રભુપ્રાપ્તિ જેવી કિંમતી વસ્તુની ઇચ્છા હોય તો એનો રસ્તો સહેલો શી રીતે હોઈ શકે?'

એ જ જવાબ ગ્રામોદ્ધાર માટે આપી શકાય. સાત લાખ ગામડાંને જો સજીવન કરવાં હોય તો એનો રસ્તો સહેલો ન હોય. એને માટે પૂરતી કિંમત આપવી જોઈએ. અને તે ત્યારે જ બને કે સરકાર આજની મૂડીવાદી પદ્ધતિને તિલાંજલિ આપી ગામડાંને ચૂસવાનું બંધ કરે. અને ગામડા (નાનાભાઇ)ને જે સગવડ ન આપી શકે તે શહેર (મોટાભાઈ)ને પક્ષપાત કરી સરકાર વડીલ તરીકે ન આપે. આવું ન બને ત્યાં સુધી ગામડું દરિયાની માફક દિવસે દિવસે વિશેષ ખારું થયા કરશે.

❋

જ્ઞાનગોષ્ઠિ

ધૂમકેતુ

આજે તો અચાનક જ શ્રી. રવિશંકર મહારાજનો પરિચય થઈ ગયો. પ્રાથમિક, સંસ્કારનાં પણ જ્યાં વાંધા છે, એવા આપણા લોકજીવનમાં સામાન્ય રીતે બહુ ગવાયલા રાજદ્વારી પુરુષોના સંસર્ગમાં આવ્યા પછી, આપણે આપણો પ્રથમનો અભિપ્રાય ભાગ્યે જ જાળવી શકીએ છીએ. ઘણાખરા પગ વિનાના રાખનાં રમકડાં નીકળી પડે છે, અને વર્તમાનપત્રોના 'હેડિંગે' સરજાવેલ ભ્રમ હોય છે. પણ શ્રી. રવિશંકર મહારાજમાં, સો ટચના સોનાની શુદ્ધિ લાગી એટલે થોડીવાર સન્નિધ્યમાં બેઠો. એમની સાદાઈનું મને મોહક આકર્ષણ લાગ્યું. એમાં મારા પોતાના સ્વભાવ કરતાં પણ વધુ તો મને મળેલા કુટુંબ-જીવનનો સંસ્કાર કારણરૂપ હતો. શ્રી મહારાજની જરૂરિયાત કરતાં પણ ઘણી વધારે ઓછી જરૂરિયાત ઉપર મેં મારા પિતાને જીવન ગાળતા જોયા હતા. એમણે પોતાનું વસ્ત્ર હમેશાં પોતાની રીતે સીવી લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. એટલે સુધી આ નિયમનું કડક પાલન એમણે કરેલું કે ત્રણ દોઢ આનાથી વધુ એમણે આખી જિંદગીમાં દરજીને આપ્યું નહિ હોય! એટલે શ્રી મહારાજની સાદી રહેણીકરણી મને વધુ આકર્ષક લાગી. બોલ્યા ત્યારે ખબર પડી કે એમની પાસે પ્રવચનકારની અનુભવ નીતરતી સીધી વાણી છે. આજે એમણે ધન ઉપર પોતાની થોડી સમજણ કહી બતાવી. એની બહુ જ મિતાક્ષરી નોંધ મેં લઈ લીધેલી, તેનો આ અર્થ વિસ્તાર કર્યો છે. અસંગતિ દોષ એમાં હોય, એ મારો ગણાવો જોઈએ. વેધકતા લાગે તો એ મહારાજશ્રીની માનવી જોઈએ. કાંઈ ન દેખાય તો એ કલમની અંધારી સૃષ્ટિની છાયા. અને કેવળ દોષ જ દેખાય-તો વાંચનારનો પણ અનધિકાર એવું કાંઈક હોઈ શકે.

"આપણી સંસ્કૃતિમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર વાત સમજાવી છે. એમાં મોક્ષ એટલે તો મુક્તિ-સંસારજીવનની કાંઈ ઉપાધિ નહિ એવી માન્યતા છે. એટલે બાકીનાં જે ત્રણ-ધર્મ, અર્થ અને કામ એનો આપણે સંસાર સંબંધે વિચાર કરવાનો રહ્યો. કામનો અર્થ ખરી રીતે પુરુષાર્થ એમ છે. કારણકે આપણા જૂના શાસ્ત્રોમાં પણ સ્વયંવર કરતી કન્યાઓ પુરુષાર્થને જાણે કે વરે છે. અર્થ છે, એ ધર્મ અને કામની વચ્ચે સત્તાતુલાની દાંડી જેવો છે. ધર્મસાધના માટે જરૂર અર્થની પડે છે. અર્થ વિનો કોઈ ધર્મ ટકતો નથી. કામ-પુરુષાર્થને માટે પણ, જરૂર તો અર્થની જ રહે છે.

"આ પ્રમાણે સંસારમાં જે સૌથી મહાન પદાર્થ છે તે અર્થ છે. અર્થ વિના ધર્મ પણ અશક્ય. અર્થ વિના કામ પણ અશક્ય.

"પરંતુ આપણી અત્યારની દુનિયાએ આ અર્થ વિષે એક મોટો અનર્થ આચર્યો છે. એણે અર્થનો અર્થ સિક્કા, પૈસા, ચલણી નાણું એવો કર્યો છે. ખરી રીતે અર્થ એટલે શક્તિ. મારે ગામતરે જવું હોય ને ખિસ્સામાં સિક્કા હોય તો સિક્કાના બળ વડે હું મારા પગનું કામ મોટરવાહન પાસે કરાવું. પણ જેની પાસે સિક્કા ન હોય અને પગમાં શક્તિ હોય, તે પગની પાસે પગનું કામ કરાવે. એટલે કે સિક્કા વડે નહિ, પણ શક્તિ છે એણે અર્થનો વ્યવહાર ચલાવ્યો. અર્થ એટલે રકમ, સિક્કા, પૈસા, ચલણી નાણું, નવી નોટો, એવો સમજણ-વ્યવહાર આપણે સ્થાપ્યો ત્યારથી આપણી અધોગતિ શરૂ થઈ છે. અર્થ એટલે શક્તિ. ધર્મને જાળવવા માટે જરૂર શક્તિની. પુરુષાર્થ માટે પણ જરૂર શક્તિની આ શક્તિ એ જ અર્થ છે અને સિક્કા એ ઉપાધિ છે એમ જ્યારે આપણે જાણીશું ત્યારે આપણો ઉદ્ધાર થાશે. શક્તિનો સંચય એટલે અર્થનો સંચય. આ પ્રમાણે બળવાન મનુષ્યો પ્રજામાં હોય તો એ પ્રજાને ધનવાન કહી શકાય. કેવળ બેંકમાં ખાતું ખોલેલાં લાખો ધનપતિઓ છતાં પણ પ્રજા અર્થહીન હોઈ શકે. ચાલવાની શક્તિ હોવી એટલું જ નહિ, બને ત્યાં સુધી ચાલી નાખવાની ઉત્સાહવૃત્તિ હોવી, એ પણ તમારી પાસેનું અર્થ જ છે. જે ચાલી શકતો નથી એ શક્તિ ઉછીની લે છે. આ પ્રમાણે જીવનક્ષેત્રના વ્યાપક વ્યવહારોને જો આપણે નવી જ દૃષ્ટિ આપવા માંડીએ તો એમાંથી

ધીમે ધીમે નવી રચના થઈ જાય. તમે કહ્યું તે બરાબર છે કે ઓસના લાઈકરગસે લોઢાનો સિક્કો ચલાવ્યો. અને એનું મૂલ્યાંકન એટલું ઓછું ઠરાવ્યું કે તમારે શાક ખરીદવું હોય તો પણ બે મણ સિક્કાનો ભાર વહેવો પડે. પરિણામે લોકો દ્રવ્યવિનિમયને બદલે વસ્તુવિનિમયનું મહત્ત્વ શીખ્યા. જે માણસે એક બે આનીભાર નમાલા કાગળમાં એક હજારનો લાલલીલો આંકડો મૂકીને, એનામાં હજાર રૂપિયાની કિમ્મત છે એમ ઠરાવી રાખ્યું એટલે ખરી રીતે માણસમાંથી માણસાઈ ઓછી કરી નાખવાનું વિષચક્ર ચલાવ્યું. નવી નોટોએ માણસને જેવા માણસાઈ વિનાના બનાવ્યા છે એવા બીજી કોઈ વસ્તુએ બનાવ્યા નહિ હોય! આનો ઉપાય શું? સિક્કાનો નાશ કરો. વસ્તુવિનિમયની પ્રથા ચલાવો. શક્તિનો સંચય કરો. ચોળાને બદલે જુવાર લ્યો. ને કપાસને બદલે વસ્ત્ર લ્યો. ઘીને બદલે દૂધ આપો. ને દૂધ સાટે છાશ લ્યો. જે માણસ ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાત રાખે છે એ એટલો વધારે શક્તિશાળી. એટલે અર્થવાન છે."

મહારાજજી સાથે તે દિવસે બીજી ઘણી વાતચીત થઈ. અને એ ઊઠ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે છ સાત વર્ષ પછી, મારા પિતાની જે સીધી આકર્ષક શૈલી હતી—એ ફરીને સાંભળવા મળી.

×

સમાજવાદ—અને સમાજધર્મ—એમાંથી પેલી વાત આપણા જુવાનોને આકર્ષે છે. બીજી વાત વિષે આપણને કાંઈ ખ્યાલ જ નથી, સમાજના ઊંડામાં ઊંડા થર-સુધી જે વાત રહી છે—એ વાતનો તાગ લેવાની આપણી અશક્તિએ આપણને એકદમ સસ્તામાં સિદ્ધ થાશે એમ ધારીને સમાજવાદ તરફ ધકેલ્યા છે. આર્થિક ચક્રોની ગતિ એવી રીતે ગોઠવાયલી છે કે આપણે એમાંથી કાંઈ પણ સિદ્ધ કરવું હોય તો આ બન્નેને અપનાવવા પડશે. સમાજવાદને, તેમજ સમાજધર્મને. સમાજધર્મ તમને એ શીખવે છે કે જ્યાં તમે છો, ત્યાં જે સમાજ છે, તેમાં તમે સામાન્યની પેઠે જીવતાં શીખો. તમારા સિક્કાના બળ વડે જુદું વિશિષ્ટત્વ સ્થાપવા પ્રયત્ન ન કરો. મોટર લાવો —તો કાં સૌ મોટરમાં બેસી શકે એવું કરો. અથવા તો સૌ ચાલે—એટલો શક્તિસંચય કરો. વિશિષ્ટ હક્કો હમેશાં ઈર્ષાને પોષે છે. એમાંથી વેર જન્મે છે. વેરને લીધે વેરની વૃદ્ધિ થાય છે. અને છેવટે પ્રજા નાશ પામે છે. પોતાની પાસે છતાં મા, જેમ બાળક માટે મીઠાઈ રાખી મૂકે છે, તેમ પોતાની પાસે સાધન છતાં, એ સાધનોનો વધારેમાં વધારે સાર્વજનિક ઉપયોગ કેમ થઈ શકે એવી રચના જે સમાજ કરશે એ સમાજને જ હવે સમાજ ટકવા દેશે. આ વસ્તુ જેટલી શ્રીમંતોને તેટલી જ રાજાઓને, લોકનેતાઓને, ને ગવર્નરોને પણ લાગુ પડશે. સમાજધર્મનું એ જેટલું પાલન કરશે—ભાષણમાં નહિ, ભાષણમાં તો સૌ લીમડાના પાન ખાવાનું કહે છે—એટલે અંશે સમાજની એ સ્થાપના કરી શકશે.

આવી રહેલો વિપ્લવ તમામની કસોટી કરી નાખશે.

×

આજે એક વિદ્વાનનો ભેટો અચાનક ગાડીમાં થઈ ગયો. એમણે એક ભારે પ્રશ્ન કર્યો: લોકૈષણાને કોઈ પણ જીતી શકે એ બને ખરું? રામચંદ્રજીએ સીતાનો ત્યાગ કર્યો એમાં આ લોકૈષણા જ બળવાન નહિ હોય? અને એટલા માટે જ રામચંદ્રજીને નહિ પણ ભગવાન કૃષ્ણને પૂર્ણપુરુષોત્તમ માનતા નહિ હોઈએ? ભવભૂતિએ તો એ પ્રસંગને અનુરૂપ ઉપાલંભ પણ આપ્યો છે.

આ વસ્તુ, એ જમાનાના કરતાં પણ આ જમાનામાં માણસની ભયંકર કસોટી માગે તેવી છે. આ જમાનામાં જ્યારે વર્તમાનપત્રો 'હેડિંગ' કરવાની કુશળતામાં ઘણા જ પાવરધા બન્યાં છે, ત્યારે આપણા જેવી બહુમતવાદને પચાવી નહિ શકેલી પ્રજા, તો સોના અને કથીરનો ભેદ સમજવામાં એટલી મંદબુદ્ધિ હશે કે સ્વશાસનના સમયમાં અંગ્રેજોને પણ સારા કહેવરાવે એટલાં પ્રતિહિનરતનાં કાર્યો નહિ થાય એ;

કહેવું આજે, ઘણું વહેલું છે. છતાં જેટલું સત્ત્વ આપણી પ્રજામાં હશે એટલો જ આ શાસનવ્યવહાર ઉજ્જવલ થઈ રહેશે. બહુમતવાદ ને શાસન, લોકસભા, ધારા, કાયદા, નિયમ, એ તમામ ભૂમિકા પશ્ચિમની છે. એ માત્ર ખોટી નથી, છદ્માવેષી અને ભયંકર છે. આજે જે સહેલાઇથી ગુંડાઓ છૂટી શકે છે, અને જે સિફતથી વકીલો ગુંડાગીરીને સજ્જનતાનો વેષ પહેરાવી શકે છે, એ આખી વસ્તુ દર્શાવે છે કે આપણને અંગ્રેજોએ જે વારસો આપ્યો છે એ વારસા પ્રમાણે જ જો આપણો રાજવ્યવહાર ચાલશે તો એમાંથી કેવળ અવ્યવસ્થા જ જન્મશે. આપણે જરૂર ધારાઓની નહિ–માણસોની છે. ખપ માણસોનો પડ્યો છે. મુંબઇ પ્રાંત ને તમામ પ્રાંતો–જે માગે છે, જે માગી રહ્યા છે તે વસ્તુ જુદી જ છે. પ્રધાનો ને ગવર્નરો–જો પોતાના જ સત્ત્વમાં મક્કમ હોય તો એમણે પહેલામાં પહેલું કામ–જેને એ લોકો બહુ મહત્ત્વ આપે છે એ 'ઓફીશ્યલ વિઝિટ'ને તિલાંજલિ દેવાનું હોઈ શકે. એમણે ગમે ત્યારે ને ગમે ત્યાં–જઇને ઊભા રહેવાની મધ્યયુગી રાજવૃત્તિ કેળવવી પડશે. તુમારપ્રથાને તો કોઈ સળગાવી જ મૂકે–અને એના કરતાં તો પ્રવોસીનિર્ણયને જ મહત્ત્વ આપે તો એ શાસન વધારે ઉજ્જવલ હશે. પણ આપણને શ્રમ ન લેવાની જે તાલીમ મળી છે તે ભયંકર છે. શ્રમ ને જાતશોધન–જે પ્રધાન એ કરતો હશે તે પ્રધાન હશે; ને બાકી તો ઓફીસર જઃ હશે અંગ્રેજ જેટલો જ તુમાખી. એટલો જ ગર્વિષ્ઠ.

×

'આપણી પ્રજામાં આજે સૌથી મોટામાં મોટી જરૂરિયાત શાની છે એ તમને ખબર છે?'

'શરીર કેળવવાની.'

'ના.'

'શિસ્તપાલનની?'

'ના.'

'ત્યારે?'

'શ્રદ્ધાની. ગમે તે કેળવણી લીધેલા માણસને તમે પૂછો. એના ઉત્તમમાં ઉત્તમ વિચારોનું પૃથક્કરણ કરો. એની સુંદરમાં સુંદર ઉક્તિઓનો તમે ક્યાસ કાઢો એક વસ્તુ તમને નહિ મળેઃ શ્રદ્ધા. એમને જે કહેવાનું છે તે શી રીતે કહેવાનું છે એનો જ એમાં સ્પષ્ટ ખ્યાલ હોય છે—પણ એ પોતાને કહેવાનું છે—પોતે જ એ કહેવા માગે છે, એવો કોઈ ખ્યાલ તેમાં હોતો નથી, કારણકે અત્યારની આપણી મોટામાં મોટી મહેચ્છા રાજશાસનની છે. એ મહેચ્છા માણસને બે શક્તિ આપે છે. પોતાનો પક્ષ સ્થાપવાની. સામા પક્ષને દંફાવવાની. બહુમતવાદનું શાસન એ છેવટે તો વકીલોનું જ શાસન રહેવાનું છે. વકીલો બહુમતવાદને જીતી લેવામાં ખરેખર બળવાન હોય છે. પણ એ જ બળ, શાસનને ઉજ્જવલ બનાવી શકે! અને તો આ બહુમતવાદ એ પણ, જુનવાણી પિંઢારાવાદનું આ જમાનાએ કરેલું ભાષાંતર નહિ હોય! એટલે જરૂર શ્રદ્ધાવાન વ્યક્તિઓની છે.'

'પણ શ્રદ્ધા એટલે શું?'

'કહું. પોતાના વેષમાં પોતાની તલ્લીનતા. એક ઉદાહરણ આપું. એક વખત કલિંગના રાજા પાસે આંધ્રદેશના રાજાએ ત્રણ સંન્યાસીઓ મોકલ્યા. વિનતિ કરી કે આમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ શોધી આપો.

રાજાએ સંન્યાસીઓનો સત્કાર કર્યો. રાખ્યા, માન આપ્યું. દિવસો વીત્યા એટલે તેમાંથી એકને બોલાવ્યો. તાંબાના સિંહાસન ઉપર એને બેસાર્યો. જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી. પછી રજા આપી. એ જ પ્રમાણે બીજા બેને પણ બોલાવીને વાતચીત કરી, પણ એમને રૂપાના ને સોનાના સિંહાસન ઉપર બેસાર્યા એટલો જ ફેર.

પછી થોડા વખત જવા દઇ એ જ ક્રમે ત્રણેને ફરી બોલાવરાવ્યા. પૂછ્યુંઃ 'મહારાજ! આપ જે સિંહાસન ઉપર બેસીને બ્રહ્મસત્યની જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી રહ્યા હતા તે સિંહાસન શાનું હતું એ કહી શકશો!'

'અરે! કેમ વળી–ત્રાંબાનું!'

'ત્યારે તમારા ગુરુબંધુ બેઠા હતા તે—?'

'એકનું રૂપાનું. એકનું સોનાનું.'

'એમ ? ત્યારે તો તમને આ બધું ધ્યાનમાં છે!'

'ધ્યાન તો હોય જ ના ?'

એ પ્રમાણે રાજાએ બીજા બન્નેને પણ બોલાવીને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો. એકે જવાબ વાળ્યોઃ 'મારું સિંહાસન તો રૂપાનું હતું!'

'ને તમારા ગુરુબંધુનું ?'

'એ ખબર નથી!'

બીજાએ કહ્યું : 'સિંહાસન શાનું હતું એ મને ખબર નથી. આપણે તો બ્રહ્મચર્ચા કરી હતી એટલું જ સાંભરે છે।'

'ને તમારા ગુરુબંધુ ? એ શાના સિંહાસન ઉપર બેઠેલા !'

'રાજન્! મને એ કાંઈ ખ્યાલ નથી!'

રાજાએ ઉત્તમ, મધ્યમ ને અધમ એ ત્રણને આ રીતે ઓળખ્યા. આનું નામ શ્રદ્ધા. પોતે સંન્યાસી છે તો સંન્યાસની શ્રદ્ધા. પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ છે તો શસ્ત્રની શ્રદ્ધા. પ્રધાન છે તો સુશાસનની શ્રદ્ધા. વિજ્ઞાની છે તો અણુબોમ્બને હઠાવવાની શ્રદ્ધા. પ્રોફેસર છે તો સંસ્કૃતિની શ્રદ્ધા. આવી શ્રદ્ધા—એ શ્રદ્ધા વડે રાજ્યો ચાલે છે. કાયદાઓ કોઈ દિવસ રાજ ચલાવી શકે નહિ—ને ચલાવતા પણ નથી. રાજ્યો તો, માણસો ચલાવે છે—માણસો જેમનામાં શ્રદ્ધા હોય. પોતાની રંગભૂમિ ઉપર ફના થઈ જવાની શક્તિ હોય. બાકી તો ઠીક હવે—તુમાર ઉપર સહી તો ગમે તે કરી શકે! બોલો, તમારી કેળવણીએ આ શ્રદ્ધા તમને આપી છે ? આ જવાબ ઉપર જ બધો આધાર છે! લોકોને પોતાનો ભાર ન લાગે, એમ જે વર્તે છે. એ શાંતિ મેળવે છે ને શાંતિ સ્થાપે છે. આનો અર્થ જ એ છે કે સુશાસન ચલાવવા માટે જે જે પ્રણાલિકા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન પરદેશીઓએ કર્યો છે તે તમામ પ્રણાલિકાઓ બદલાવ્યે જ છૂટકો છે. એણે કોઈ દિવસ વ્યક્તિગત રસ બતાવ્યો નથી. એણે લોકભાષામાં વાત કરી નથી. એણે જમીનની સુંદરતા જોઈ નથી. એણે અનુભવીઓનો લાભ મેળવ્યો નથી.

એ તમામ પ્રણાલિકાઓને નાબૂદ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તો—દલીલો અને દલીલોમાં રહેતા ફાંકાઓ એમની જ બોલબોલા હશે. દરેક ગામડામાં પાંચ માણસોની સભા સ્થપાશે—ત્યારે એક વખત ફરીથી નવા યુગનું મંડાણ થશે.

શ્રદ્ધાભર્યું સુશાસન—મારે સુશાસન કરવું જ છે એવી તેજસ્વી હિમ્મત—આપણો તાત્કાલિક પ્રશ્ન એ છે. અને એનો ઉકેલ વ્યક્તિની શ્રદ્ધામાં રહ્યો છે. માટે હું કહું છું કે આપણી કેળવણી પારો શ્રદ્ધા છે!

❊

લગ્ન–નોંધ

ન્યુયોર્કના લગ્ન–નોંધ દફતર કપર ૧૯૪૬ના વર્ષ દરમિયાન સૌથી વધુ લગ્નો નોંધાયાં હતાં. ૧૯૪૫ દરમિયાન ૭૪,૯૯૯ અને ૧૯૪૬ દરમિયાન ૧.૬૦,૩૪૫ લગ્નો નોંધાયેલાં હતાં. જો કોઇ ચાલુ વિવાહ જિજ્ઞાસુ આપણે ત્યાં થતા લગ્નોની નોંધ રાખે તો આપણાં શહેરોમાં થતા લગ્નોનો આંકડો આ સંખ્યાને પણ વટાવી જતો દેખાશે.

ડી. ડી. ટી.

કુમારી લતિકા દલાલ (બી. એસસી. ઓનર્સ)

[આ લેખના કર્તા કુમારી લતિકા હ. દલાલ બી. એસસી. (ઓનર્સ) આશાસ્પદ સંશોધનકાર છે. વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તેમની કારકિર્દી ઉજ્જવલ છે. તેમણે મુંબઇ યુનિવર્સિટીની વિજ્ઞાનની ઊંચી પરીક્ષાઓ ઘણા ઊંચે નંબરે પાસ કરેલી છે અને અત્યારે તેઓ રોયલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં "બનાવટી જંતુવિનાશક ઔષધો" પર સંશોધન કરી રહ્યા છે. તેમણે ડી. ડી. ટી. પર ડૉ. આર. સી. શાહની દોરવણી નીચે સારું સંશોધન કર્યું છે અને પોતાના સંશોધનની વિગતો થીસીસ—મહાનિબંધના રૂપમાં યુનિવર્સિટીને રજૂ કરી છે. સંશોધનમાં રસ લેતી ગુજરાતી વિદ્યાર્થિનીઓ કુમારી લતિકાબહેનની માફક પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામો લોકભોગ્ય ભાષામાં જનતાને માટે બહાર પાડે એ ખૂબ આનંદની વાત છે. કુ. લતિકાબહેને લખેલો આ લેખ તેમના અનુભવોના પરિપાક રૂપ છે અને ડી. ડી. ટી. સંબંધી ખૂબ આધારભૂત માહિતી પૂરી પાડે છે. —સંપાદક]

સને ૧૯૪૩ની સાલનો ડિસેમ્બર મહિનો ચાલતો હતો. મહાયુદ્ધનાં પલ્લાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રો તરફ ઢળ્યાં હતાં. તે અરસામાં ઇટલીના નેપલ્સ શહેરમાં ટાયફસ (Typhus) તાવનો ભયંકર રોગ ફાટી નીકળ્યો. શહેરની વસ્તી ખૂબ ગરીબ, તેટલી જ ગંદી, અને લોકોના શરીર જુઓ તો જૂથી ભરપૂર. આ જૂ આ રોગના ફેલાવાનું નિમિત્ત છે. નેપલ્સ શહેર તે વખતે સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના કબજામાં હતું. લશ્કરની આવજા ખૂબ અને લશ્કરમાં આ રોગ ફેલાય તો? અફસરોના મનમાં ચિંતા પેઠી. ઉપાય શું કરવો? વૈજ્ઞાનિકોને પૂછ્યું. તેઓએ સૂચવ્યું કે ફેલાવો અટકાવવા જૂનો નાશ કરો. થોડા વખત પર જ સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં ડી. ડી. ટી. નામના જંતુવિનાશકનો ખૂબ સફળ અખતરો થયો હતો. વિચાર કરવાનો સમય નહોતો. આખા શહેરની વસ્તીનાં કપડાં વગેરે સામાનમાં આ ડી. ડી. ટી. નો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો. આ શો ચમત્કાર! ફક્ત ત્રણ અઠવાડિયામાં તો આ જ્વર તદ્દન કાબૂમાં આવ્યો. આવો વિષમજ્વર ભર શિયાળામાં કાબૂમાં આવ્યો એ વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં અદ્ભુત હતું. પછી તો જોઇએ જ શું! જેમ સને ૧૯૩૭માં તે વખતના અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટનો પુત્ર સલ્ફા દવાઓથી મરણપથારીએથી સાજો થયો અને તે દવા માટે થયું હતું તેમ જ આ ડી. ડી. ટી. ઘરગથ્થુ નામ બની ગયું. આવી પ્રસિદ્ધિ ઘણી જ ઓછી શોધોને મળી જશે.

ડી.ડી.ટી. તો ટૂંકાવેલું નામ છે. એનું વૈજ્ઞાનિક નામ છે ૨:૨–બીસં–(૪–ક્લોરોફીનાઇલ)–૧:૧:૧–ટ્રાય ક્લોરો ઇથેન.ડી.ડી.ટી. યુદ્ધની એક ખૂબ મહત્ત્વની શોધ કહેવાય. ડી. ડી. ટી. ને 'જન્તુવિનાશકોમાં પેનીસીલીન'ની ઉપમા અપાય છે અને ખરે જ જેમ જેમ તેનો ઉપયોગ વધે છે તેમ તેમ તેની અસરકારકતા પેનીસીલીન જેવી જ આશ્ચર્યકારક માલૂમ પડતી જાય છે. છતાં, જેમ પેનીસીલીન સર્વ રોગોનું ઔષધ નથી તેમ ડી. ડી. ટી. પણ સઘળા જન્તુઓ સામેનો ઇલાજ નથી.

સને ૧૮૭૪માં સ્ટ્રાસબર્ગ શહેરમાં ઓથમાર ઝીડલર નામના વિદ્યાર્થીએ આ ડી. ડી. ટી. પ્રથમ બનાવ્યો—ફક્ત પોતાના અભ્યાસ માટે, પોતાની ડિગ્રી માટે થીસીસ (નિબંધ) લખવાના આશયથી. આ સંશોધનની બેરીશ્ટે (Berichte) નામના જર્મન વૈજ્ઞાનિક માસિકમાં ફક્ત ૭ લીટીમાં નોંધ લખી અને પોતે એક અદ્ભુત જંતુવિનાશકની શોધ કરી છે તેવો તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. છેક પાંસઠ વર્ષ પછી સને ૧૯૩૯માં પોલ મુલર નામના સ્વીટ્ઝરલૅન્ડના વૈજ્ઞાનિકે તેના આ જંતુવિનાશક ગુણો પ્રથમ નોંધ્યા. જાપાન વિશ્વયુદ્ધમાં જોડાયા પછી લાંબે વખતે જ્યારે જંતુવિનાશકોની ખૂબ અછત જણાવા માંડી ત્યારે જ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ડી. ડી. ટી. તરફ આકર્ષાયું.

ડી. ડી. ટી. 'જંતુવિનાશક' તરીકે વપરાવા લાગ્યું તે પહેલાં બીજા ઘણા પદાર્થો, જેવા કે પેરીસગ્રીન (Paris Green) થાયો સાયેનેટ્સ (Thiocyanates) પાયરેથ્રમ (Pyrethrum) ના ફૂલનું સત્ત્વ તે ડેરીસ નામના છોડના મૂળ (Derris Root)નું સત્ત્વ (રોટીનોન)(Rotenone) જંતુવિનાશક તરીકે વપરાતાં હતાં. તમાકુના છોડમાંથી

નીકળતા નિકોટીનનો (Nicotine) પણ આવો ઉપયોગ થતો. આ બધામાં વિશેષ ઉપયોગ થતો પાયરેથ્રમના સત્ત્વનો, જે ખાસ કરીને જાપાન પૂરું પાડતું હતું. બીજો વિશેષ ઉપયોગ ડેરિસના મૂળિયાના સત્ત્વ રોટીનોનનો થતો હતો. આ છોડ ખાસ કરીને મલાયામાં ખૂબ પ્રમાણમા થાય છે.

આ ચઇ યુદ્ધ પૂર્વેની સ્થિતિ. યુદ્ધ શરૂ થતાં ઊભા પાક અને ધાન્ય તથા અનાજને જંતુઓના ઉપદ્રવથી સંરક્ષવાની જરૂર પડી. અને તેથી વિશેષ તો જરૂર પડી મેલેરિયા, ટાયફસ જેવા જંતુઓથી ફેલાતા રોગોથી લશ્કરને બચાવવાની.

જાપાન યુદ્ધમાં પડ્યું: અને પાયરેથ્રમ મળતુ બંધ થયું. પછી ડેરિસ છોડના મૂળિયા પૂરું પાડતું મલાયા પણ જાપાનના હાથમા ગયું. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમા જ્યારે પાયરેથ્રમ અને રોટીનોન જેવા નીવડેલ જન્તુવિનાશકોની ખૂબ જરૂર પડી ત્યારે જ વૈજ્ઞાનિકોનું ધ્યાન ડી. ડી. ટી. ઉપર કેન્દ્રિત થયું.

એના જંતુવિનાશક ગુણો સ્વીટ્ઝર્લૅન્ડમાં જે. આર. ગાઇગીની કંપનીની બાસલે લેબોરેટરીમાં પ્રથમ સને ૧૯૩૯માં નોંધાયા. થોડા જ વખત પછી ૧૯૪૦–૪૧માં તે જ દેશમાં બટાટાના પાકમાં જંતુઓનો ઉપદ્રવ ફાટી નીકળ્યો. તેને કાબૂમાં લાવવા આ નવુ જંતુવિનાશક અસાધારણ રીતે અસરકારક નીવડ્યુ. પછી તેનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થયો નેપલ્સમાં. ત્યાર બાદ તેની જગપ્રસિદ્ધિએ તેનો ઉપયોગ ખૂબ વધારી દીધો છે અને જેમ જેમ તેના ઉપયોગ વધ્યા છે તેમ તેમ તેની જંતુવિનાશક તરીકે ઉપયોગિતા વિશેષ સિદ્ધ થતી ગઈ છે.

ડી. ડી. ટી. અને જંતુઓ

ડી. ડી. ટી. ઘણાં જન્તુઓ સામે અસરકારક પુરવાર થયું છે. માખી, મચ્છર, જૂ, કીડી, મંકોડા, ઊધઈ, માકડ, ચાંચડ, રાતી કીડી, (નિમેલ), ભમરી, કરોળિયા, વંદા, કંસારી, અને અનાજમાં પડતી જીવાત જેવા કે ધુંડ, ઇયળ વગેરે ઘણાં બધાં જંતુઓ તેનાથી નાશ પામે છે. મચ્છરની સામે ઘણું જ જીવલેણ પુરવાર થયુ છે. આ મચ્છરના વિનાશથી દુનિયામાંથી મેલેરિયા, ખસ, પીળો તાવ (Yellow fever), જેવા રોગો અદૃશ્ય થશે. જૂ (શરીર ઉપરની)ના નાશથી ટાયફસ નાબૂદ થશે. ચાંચડના નાશથી મરકી પ્લેગ ઉપર કાબૂ આવશે, અને ઘરમાં ઊડતી સામાન્ય માખી જે ઘણા બધા રોગોના ફેલાવા માટે કારણભૂત છે તેને પ્રાણઘાતક નીવડતું હોવાથી કોલેરા, ટાયફોઈડ, મરડો અને બીજા આંતરડાના રોગો થતાં અટકશે. ઉપરાંત ડી. ડી. ટી. છોડ, પાક, શાકભાજી ઉપર ઉપદ્રવ લાવતી ઘણી જીવાતો જેવા કે કાતરા, તીડ, ઝાડની જૂ, ઇયળ, અને અનાજ ને કઠોળને નુકસાન કરતા ઘણા જંતુઓ જેવા કે ઢિલ્લા, ધુંડ, ઇયળ વગેરે ઉપર અસરકારક છે તેથી પાક તથા ધાન્ય બંને સાચવવામાં ઘણું ઉપયોગી છે. આ રીતે ડી. ડી. ટી. એક ઉત્તમ રોગનિવારક પુરવાર થયું છે.

ડી. ડી. ટી ની બનાવટ

પ્રથમ બે ભાગ (molecular proportions) ક્લોરોબેન્ઝીન અને એક ભાગ ક્લોરલ ભેગા કરવામાં આવે છે ને પછી ગંધકનો તેજાબ ધીમે ધીમે ઉમેરવામાં આવે છે. આ દરમ્યાન આ ત્રણે પ્રવાહીનું મિશ્રણ સારી રીતે થવું આવશ્યક છે. વળી આ મિશ્રણનું ઉષ્ણતામાન (temperature) લગભગ ૪૫–૫૦થી ઉપર જવા દેવામાં આવતું નથી. થોડા જ વખતમાં ડી. ડી. ટી.ના સફેદ કણો દેખાવા માંડે છે. પાંચથી છ કલાક પછી આ સઘળું ઠંડા પાણી અગર બરફમા ઉમેરવામાં આવે છે. સઘળું ડી. ડી. ટી. નીચે એકઠું થાય છે. ઉપનું તેજાબવાળું પાણી નિતારી લેવાય છે અને નીચે રહેલા પદાર્થને ખૂબ પાણીથી ધોઇ તેજાબથી મુક્ત બનાવવામાં આવે છે. હવે એક બે વખત સહેજ સ્પિરિટ (alcohol)થી ધોઇ નાખ્યા પછી આ ડી. ડી. ટી. ઉપયોગમાં લઇ શકાય છે. આ થયો બજારમાં મળતો ડી. ડી. ટી. ઉપર જણાવેલી એક જ ક્રિયા (Reaction)મા ડી. ડી. ટી.ની સાથે સાથે ચૌદ બીજા પદાર્થો પેદા થાય છે. આમાંના કેટલાક જન્તુવિનાશક છે; પરન્તુ એક પણ ડી. ડી. ટી. જેટલું અસરકારક નથી. બજારમાં મળતા ડી. ડી. ટી. માં આ સઘળા પદાર્થો હોય છે. અને ડી. ડી. ટી. એટલે ૨: ૨–બીસ (૪. ક્લોરો ફીનાઇલ) ૧:–૧: ૧–ટ્રાય ક્લોરો ઇથેનનું પ્રમાણ તો લગભગ ૭૦ ટકા જેટલું હોય છે, પરન્તુ તેથી અસરકારકતામા કાંઇ

ખાસ ફેર પડતો નથી. આ ડી. ડી. ટી.નો રંગ સફેદથી ભૂખરાશ પડતા રાખોડિયા જેવો હોય છે અને તેમાં પાકા સફરજન જેવી વાસ આવે છે. વધારે સારું ડી. ડી. ટી. એક બે વખત રેક્ટીફાઇડ સ્પિરિટમાં દ્રાવણ કરી સ્ફટિકપાતન કરવાથી મેળવી શકાય. કેટલીક વખત આમ કર્યા પછી ચોખ્ખો ડી. ડી. ટી. ઝીણી સોયો જેવા સ્ફટિકમાં મળે છે.

સૂર્યના પ્રકાશથી ડી. ડી. ટી. ની અસરકારકતા ઓછી થાય છે એમ માનવામાં આવે છે તેથી તે રંગીન બાટલીમાં ભરીને ઠંડી જગાયાં રાખવું જોઈએ. વળી તેને સોડા અને લોખંડ અને એલ્યુમીનીયમના ક્ષારોના સંસર્ગમાં આવવા દેવું જોઇએ નહિ.

ડી. ડી. ટી. કેવા સ્વરૂપમાં મળે છે

એક જંતુવિનાશકની અસર તે કયી સ્થિતિમાં જંતુના સંસર્ગમાં આવે છે તેના ઉપર ખાસ આધાર રાખે છે. અર્થાત્ ઉપર પ્રમાણે બનાવેલા ડી. ડી. ટી.ની અસરકારકતા તેની મેળવણીની કળા ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખે છે. ડી. ડી. ટી. કેટલાક જુદા જુદા સ્વરૂપમાં વપરાય છે.

(૧) ભૂકા-પાવડર તરીકે-ઉપર પ્રમાણે બનાવેલો ડી. ડી. ટી સહેજ ચીકાશ પડતો હોય છે એટલે એકદમ સીધું જ ભૂકા જોડે મેળવતાં મળતું નથી. આથી તેને તેના જેટલા જ વજનમાં અબરખ, ચાક, હરસોક, ચિનાઈ માટી અગર બીજા આવા પદાર્થ જોડે બીજ (Fixe blanch keiselguhr) મેળવીને મશીનથી ખૂબ દળવામાં આવે છે જેથી તે ભૂકો થઈ જાય છે. આ પછી તેને ઉપર જણાવેલા (ચાક વગેરે) કોઈ પણ મેળવણ જોડે સહેલાઇથી મિશ્ર કરી શકાય છે. અને ડી. ડી. ટી. પાંચ કે દસ ટકા (અગર બીજું જોઇએ તે) પ્રમાણમાં રહે તેવી રીતે મિશ્રણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૨) પાણીમાં સૂક્ષ્મ તરતા કણોના સ્વરૂપમાં (suspension)-થોડીક ચિનાઈ માટી અને આલ્કીલ નેપ્થેલીન (alkyl naphthalene) જોડે મિશ્રણ કરી ડી. ડી. ટી.ને ઝીણા કણોના સ્વરૂપમાં પાણીમાં પ્રસરેલું રાખવામાં આવે છે, આમ તે પ્રસરેલું રહે તે માટે બીજા કેટલાક પદાર્થો (dispersing agents) નાખવાની પણ જરૂર રહે છે: આમાં ડી. ડી. ટી. ઠીક ઠીક સમય સુધી પ્રસરેલું રહે છે. પરન્તુ આ રીત તો ખાસ કરીને આ પ્રમાણે જોઈતું મિશ્રણ બનાવીને તરત જ અગર થોડા વખતમાં ઉપયોગમાં લેવું હોય તે માટે છે.

(૩) દ્રાવણ તરીકે ઘણુંખરું ઘાસતેલ કે એવા દ્રાવકો જે સસ્તા અને સહેલાઈથી મળી શકે એવા હોય તેનો ઉપયોગ થાય છે અને પાંચ અગર દસ ટકા ડી. ડી. ટી.નું પ્રમાણ હોય તેવી રીતે દ્રાવણ તૈયાર કરવામાં આવે છે.

(૪) ઇમલ્ઝન (emulsion) તરીકે-પહેલાં ડી. ડી. ટીનું કોઈ યોગ્ય દ્રાવકમાં દ્રાવણ કરવામાં આવે છે અને પછી પાણી જોડે એકું કરવામાં આવે છે. આમાં દ્રાવકની પસંદગી ઉપર ખૂબ આધાર રાખે છે. દ્રાવક એવું જોઇએ કે જે પાણીમાં ખૂબ ઝીણા (globule)ના રૂપે પ્રસરેલું રહે. આ રીતે ડી. ડી. ટી. ઉપર જણાવેલા કણો કરતાં વધારે સારી રીતે પ્રસરેલું રહે છે. વળી આમાં દ્રાવકનો ઉપયોગ ઓછો થાય છે.

(૫) બોંબ તરીકે-પહેલા જેમ પાયરેથ્રમના બોંબ આવતા હતા તેમ, પાયરેથ્રમની સાથે ડી. ડી. ટી. મેળવીને બોંબ બનાવવામાં આવે છે. આમાં ત્રણ ટકા ડી. ડી. ટી. બે ટકા પાયરેથ્રમનું અર્ક અને ૮૫ ટકા ફ્રીયોન હોય છે. આ બોંબનો નાની ઓરડી અથવા તબૂમાં જંતુઓને મારવા ઉપયોગ થાય છે. એક ઓરડીમાં લગભગ મધ્યસ્થાન પસંદ કરી ત્યાં ઊભા રહી તે ફોડવામાં આવે છે. ફ્રીયોનને લીધે તે ફાટે છે ને ખૂબ સૂક્ષ્મ રજકણોના ડી. ડી. ટી. આખી ઓરડીમાં ફેલાઈ જાય છે.

ડી. ડી. ટી. કેવી રીતે વાપરવો

પાંચ ટકા દ્રાવણમાં અગર suspension કે ઇમલ્ઝન તરીકે ડી. ડી. ટીનો છંટકાવ ભીંત વગેરે જ્યાં જ્યાં માખી, મચ્છર અગર બીજાં જંતુ બેસતા હોય ત્યાં કરવાથી આ જંતુ ટૂંક સમયમાં મરી જાય છે. આ છંટકાવ લગભગ બે મહિના સુધી અસરકારક રહે છે. આજ પ્રમાણે કંસારી, વંદા વગેરે માટે જોઈએ છે. કપડાં, પુસ્તકોના કબાટ

વગેરેમાં આવા એક ટકા દ્રાવણનો છંટકાવ કરવાથી કપડાં, પુસ્તકો ઊધઈ વગેરે સઘળી જીવાતથી બચાવી શકાય. તે જ પ્રમાણમાં પથારી ખાટલા વગેરે જગા ઉપર વાપરવાથી ૬ મહિના સુધી માંકડના ત્રાસથી બચી શકાય. ભૂકા તરીકે પણ કબાટ વગેરેમાં તથા ખાટલામાં નાખી શકાય. માથામાં જૂ અગર ખોડો હોય તો તે ૫ ટકા પ્રમાણમાં ભૂકાના સ્વરૂપમાં વાપરી શકાય. આ ભૂકો રાતે સૂતી વખતે માથામાં ઘસીને ભરવો. સવારે નહાતી વખતે માથું ધોઇ નાખવાથી માથામાંથી જૂ તથા ખોડો મરી જાય છે. વળી એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે ૧૦ ટકા પ્રમાણનો ડી. ડી. ટી.નો ભૂકો ફક્ત પડીકા જ વાળીને ઘઉં, ચોખા, બીજા અનાજ કે કઠોળમાં રાખવાથી આ ધાન્ય કિલ્લા, ભુંડા વગેરે જીવાતના ઉપદ્રવથી મુક્ત રાખી શકાય છે. વળી ઘર ધોળતી વખતે જો ચૂનામાં ૦.૬ ટકા ડી. ડી. ટી.નું પ્રમાણ રાખવામાં આવે તો પણ તે માખી મચ્છર વગેરે સામે અસરકારક નીવડે છે.

ડી. ડી. ટી. કેવી રીતે અસર કરે છે

ડી. ડી. ટી. બધા જંતુવિનાશકોમાં વિરલ છે. કારણકે એ બેવડી રીતે અસરકારક છે. સાધારણ રીતે જંતુવિનાશકના સંસર્ગમાં જંતુ આવવાથી મરણ પામે છે, અગર તો જંતુ તે ખાય છે અને તેથી તે મરણ પામે છે પણ એક જંતુવિનાશક આ બન્ને રીતે અસરકારક હોતું નથી. પરન્તુ ડી. ડી. ટી. બન્ને રીતે બહુ સારી અસર કરે છે.

જ્યારે ડી. ડી. ટી.નો ગ્યાસતેલમાં ઓગાળીને છંટકાવ કરવામાં આવે છે ત્યારે થોડા વખત પછી ગ્યાસતેલ ઊડી જાય છે અને ઘણા ઝીણા સ્ફટિકના રૂપમાં ડી ડી. ટી. તે વસ્તુ ઉપર ચોંટી રહે છે. માખી, મચ્છર, માંકડ કે બીજા કોઈ જંતુ તે વસ્તુ ઉપર ચાલતા આ ડી. ડી. ટી.ના સંસર્ગમાં આવ્યા વગર રહી શકે નહિ. પગ દ્વારા ડી. ડી. ટી. આ જંતુના શરીરમાં દાખલ થાય છે, અને પોતાની અસર કરે છે; જ્યારે જંતુની ઉપર છંટકાવ કર્યાથી તે બીજા કોઇ અવયવ દ્વારા દાખલ થાય છે અને જીવલેણ નીવડે છે. ડી. ડી. ટી. જ્ઞાનતંતુ ઉપર અસર કરે છે. જેમ સ્ટ્રીકનીન (ઝેરકોચલાનું સત્ત્વ) મનુષ્ય ઉપર અસર કરે છે તેવી જ અસર ડી. ડી. ટી. જંતુ ઉપર કરે છે. છંટકાવ બાદ જંતુ પહેલાં દારૂડિયા માફક ઉન્મત્ત થયેલું લાગે છે, પછી લથડિયા ખાવા માંડે છે; ધીમે ધીમે પક્ષાઘાત જેવી સ્થિતિ દેખાય છે અને છેવટે પડીને થોડીવારે મૃત્યુશરણ થાય છે.

એનો એક બીજો ગુણ તે એ કે જ્યારે બીજા જંતુવિનાશકોની અસર—તેનો કોઈ વસ્તુની ઉપર છંટકાવ કર્યા પછી—લાંબો વખત ટકતી નથી, જ્યારે ડી. ડી. ટી.ની અસર મહિનાઓ સુધી રહે છે. દાખલા તરીકે ભીંત ઉપર છાંટયા બાદ એથી ત્રણ મહિના સુધી માખી બેસે તો મરી જાય છે. ખાટલા વગેરે પર છંટકાવ કર્યો હોય તો ત્રણથી છ માસ માંકડ ઉપર અસર કરે છે. જ્યારે કપડાં ઉપર નાખ્યું હોય તો ધોવાય તો પણ લગભગ મહિના સુધી જૂ માટે જીવલેણ નીવડે છે.

ડી. ડી. ટી.માં એક જ ખામી છે અને તે એ કે તેની અસર બહુ જ ધીમી થાય છે, એટલે કોઈ વખત કલાકો સુધી તેની કાંઈ અસર જણાતી નથી.

ડી. ડી. ટી. અને મનુષ્ય

સ્વાભાવિક રીતે જ સવાલ ઊઠે કે જ્યારે ડી. ડી. ટી. જંતુઓને માટે આટલું બધું પ્રાણઘાતક છે તો મનુષ્ય ઉપર તે અસર નહિ કરતું હોય? દ્રાવણના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કર્યો હોય અને જો શરીરના સંસર્ગમાં દ્રાવણ આવે તો તે થોડીક અસર કરે છે. દ્રાવણ ચામડી દ્વારા શરીરમાં શોષાય છે અને તે ભાગમાં સહેજ ખુજલી જેવું લાગે છે. જો મોઢેથી વધારે પ્રમાણમાં લેવામાં આવે તો તે થોડીક ખરાબ અસર કરે છે, અને તેથી ખાવાની વસ્તુ માટે વાપરતા પહેલાં વિચાર કરવો જોઈએ. જોકે તેની અસર કાંઇ પણ દવા વગર ત્રણેક દિવસમાં સુધરી જાય છે. વળી જો સાધારણ રીતે વપરાતું ૫ ટકા પ્રમાણનું દ્રાવણ હોય તો તેના છંટકાવથી ગભરાવાને મનુષ્યને કાંઇ કારણ નથી અને ભૂકો તો બિલકુલ હાનિકારક નથી. સંયોગવશાત કોઇ ભાગ દ્રાવણના સંસર્ગમાં આવ્યો હોય તો તુરત જ ધોઈ નાખવું સારું છે.

ડી. ડી. ટી. અને બીજાં જંતુવિનાશકો

ડી. ડી. ટી. નું જંતુવિનાશક તરીકેનું મહત્ત્વ તો

તેને બીજા જંતુવિનાશક સાથે સરખામણી કર્યા પછી જ આંકી શકાય. આમાં ખાસ કરીને પાયરેથ્રમ, રોટીનોન અને થાયોસાયેનેટસ મુખ્ય છે.

પાયરેથ્રમનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે તે ઝડપથી જંતુ ઉપર અસર કરે છે, પરંતુ તેની ખામી એટલી કે તેની અસર છંટકાવ પછી લાંબા વખત સુધી રહેતી નથી અને મનુષ્યની ચામડી ઉપર પડવાથી સોજો લાવે છે.

રોટીનોન (ડેરિસ-મૂળનું સત્વ) એ શ્વાસતંત્રના દ્રાવણમાં અસર કરતું નથી અને તે પાયરેથ્રમ જેટલું ઝડપી પણ નથી. તે ભૂકા તરીકે સારું કામ આપે છે અને આ રીતે તે પાયરેથ્રમ કરતા વધારે લાંબા વખત સુધી અસર કરે છે, અને મનુષ્યની ચામડી ઉપર કોઈ પણ ખરાબ અસર કરતું નથી.

થાયોસાયેનેટસ અને આઇસોબ્યુટાઇલ અનડીસાઇલેનામાઇડ (isobutyl undecylanamide)ની અસર રોટીનોન જેવી છે. તે પણ પાયરેથ્રમ જેટલા ઝડપી નથી. પરન્તુ તે મનુષ્ય-માટે વધારે ઝેરી છે. વળી થાયોસાયેનેટની ગંધને લીધે પણ આ બન્ને વિશેષ ઉપયોગમાં લેવાતા નથી.

ડી.ડી.ટી.ની અસરકારકતા અત્યાર સુધી જાણીતા કોઈ પણ જંતુવિનાશકો કરતાં વધારે લાંબા વખત સુધી રહે છે વળી તેની વિનાશક શક્તિ બીજા કોઈ પણ જંતુવિનાશક કરતાં વિશેષ છે અર્થાત્ બીજા જંતુવિનાશકોની સરખામણીમાં ઘણા ઓછા પ્રમાણમાં વાપર્યું હોય તો પણ તે સારી અસર નિપજાવે છે. આ ઉપરાંત ડી. ડી. ટી. ઘણા જ જુદી જુદી જાતના જીવડા ઉપર અસર કરી શકે છે, જ્યારે ઉપર વર્ણવેલા જંતુવિનાશકો તો અમુક ચોક્કસ જાતના જીવડા માટે જ જીવલેણ છે. પાયરેથ્રમ ડી. ડી. ટી. કરતાં એક બાબતમાં ચડિયાતું છે અને તે તેની ઝડપી અસરમાં. ડી. ડી ટી. ની અસર પ્રમાણમાં ઘણી ધીમી થાય છે, આ જ તેની મોટી ખામી છે. પણ એટલું તો ચોક્કસ જ કે એક વખત જંતુ તેના સંસર્ગમાં આવ્યું તો મોડી વહેલી ડી. ડી. ટી. ની અસર નિઃસંદેહ થવાની જ. વળી ઉપરની ખામી ડી.ડી.ટી.ની જોડે થોડું પાયરેથ્રમ ભેળવીને દ્રાવણ બનાવવાથી દૂર કરી શકાય.

ડી. ડી. ટી. માછલી અને બીજા પાણીમાં રહેનારા પ્રાણીઓ માટે પણ જીવલેણ છે, તેથી પાણીવાળા જગા જેવી કે કૂવા, તળાવ વગેરેમાં અથવા તેની આજુબાજુ ડી ડી. ટી. નો છંટકાવ નુકસાનકારક નીવડે. વળી મધમાખી અને બીજા ઘણા જંતુઓ જે પ્રાણી તથા વનસ્પતિ જીવન માટે ખાસ અગત્યના છે તેમને માટે પણ તે હાનિકર્તા છે એટલે આ વસ્તુનો અવિચારી ઉપયોગ ઊલટો હાનિકારક થઈ પડે.

એ તો નિર્વિવાદ વાત છે કે અત્યાર સુધીના સઘળા જંતુવિનાશકોમાં ડી.ડી.ટી. કાંઈ અનેરું જ છે. આવા અસાધારણ ગુણો એક જ જંતુવિનાશકમાં મળી આવવા એ ખરે જ આશ્ચર્યકારક છે. આપણા દેશમાં તે ખૂબ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે. હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં રોગોના વાવર ચાલુ જ હોય છે. મેલેરિયા તો જાણે રોજનો થઈ પડ્યો છે. મરડો અતિસાર જાણે ઘર કરી બેઠા છે, જ્યારે કોલેરા તથા ટાઈફોડના પ્રમાણ કાંઇ ઓછા નથી દર વર્ષે લાખથી દોઢલાખ માણસો મેલેરિયાના ભોગ બને છે મરડા, અતિસારથી લગભગ બેથી અઢી લાખ માણસો મરણ પામે છે, જ્યારે કોલેરા લગભગ પોણોથી એક લાખ માણસોનો ભોગ લે છે. આ નવો જન્તુવિનાશક, આ બધા રોગોનો ફેલાવો અટકાવવા વાપરી શકાય. મચ્છરના ઉત્પત્તિ અને રહેઠાણ-સ્થાનો એટલે કે કાદવવાળી જગાઓ ઉપર છંટકાવ કરવાથી મચ્છરનો ઉપદ્રવ અટકી શકે. તેવી જ રીતે કોલેરા, ટાઇફોડ અને મરડાનો ફેલાવો કરતી માખી સામે પણ તેનો સફળ ઉપયોગ થઇ શકે. ઉપરાંત ઉપર જણાવ્યું છે તેમ ડી. ડી. ટી. ધાન્ય અને અનાજને જીવાતના ઉપદ્રવથી બચાવે છે એ આજના અનાજના અછતના દિવસોમાં ઘણું મહત્ત્વનું થઈ પડે. સાચે જ આ જન્તુવિનાશક ડી. ડી. ટી. કાંઇ વિરલ જ છે, અને જો તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ઘણું જ ઉપયોગી નીવડે એમ છે.

પાંકડાં

પુષ્કર ચંદરવાકર

ઘરની સામેના ઢાળિયાની ગમાણમાં પડેલ ચાસટીઆની સુગંધ પામી, હડકવડક દોડતી દોડતી ભગરના પગ ઢાળિયામાં ઢોરની પગની ખરિયેથી ઘસાઈને પડેલ ખાડામાં ધબ્બાંગ દેતો પડયો. ખાડામાં પગ પડતાં, ખાડાનાં છાણ અને મૂત્રના છાંટા ઢાળિયામાં ચારે તરફ ઊડયા, ખાડામાં નિરાંતતાં મચ્છરો ગણુગણાટ કરતા ઊડયા. આથી ભગર ભડકી અને એના મનમાં ચોરી હતી, કે રસોડામાં બેઠેલ કંકુમાને તેના આવ્યાની ખબર ન પડે તો સારું. પણ ત્યાં તેનો બીજો ય પગ માંદણામાં પડયો, અને તેનું પાણી છાલક દઈને ચારે વરફ ફેલાયું. એની છાલકથી ઢાળિયાની ભીંત ચીતરાઈ ગઈ અને એ અવાજે કંકુમા રસોડામાંથી બહાર આવ્યાં, ને બડબડયાં: 'વાલામુઈ, જાણે એના સારૂ જ નિરણ તૈયાર રાખ્યું ન હોય!'

ઓસરીમાં પડેલ ડંડિકાને લેતાં તેમણે ભગર પાછળ હડી કાઢી 'નખ્ખોદી આઠ વરસની ઢાંઢી થઈ પણ એકાદવાર ય વીંયાતું નથી, ને દાઢ તો ડળકતી...નાની' વઉ!' બોલી ને એકઢાળિયામાં આવી પહોંચ્યા. ભગર ગમાણના કાંધમાં ઊભી રહીને ચાસટીઆના તરણાને લેવા જીભ લંબાવતી ચોતરફ આંખો ફેરવતી હતી. ત્યાં તો ભગરની નજર ચૂકાવીને ભગરના બરડામાં 'લે ખા નાની વઉ, ખાવાનો જ આ રાંડને હડકવા ઊપડયો છે.' ઉપરાઉપર બેત્રણ ડંડિકાના કંકુમાએ ઘા કરી લીધા.

ભગર જાણે સમજી ગઈ હોય તેમ આંખો નીચી ઢાળી જરાક ઉતાવળી ગતિએ ઢાળિયા બહાર નીકળી ગઈ. એની પાછળ પાછળ કંકુમા જતાં હતા. 'પદમા પટલનું બોરકું જોઈ મેં કલ્યાણને પરણાવ્યો ત્યારે પાણીએ ગાજતું નાળીયર જ ફુસો નીકળ્યું.' અને તેમણે ભગર પાછળ દોટ દીધી.' હં, તારી દાઢ હજુ ય ડળકતી લાગે છે. ઉભી રે', મારા ભઈની ઘરવાળી.' બોલી તેમણે બેત્રણ બીજા પ્રહાર ભગર પર કરી લીધા. હવે ભગરે દોટ લીધી. એટલે ડંડિકાનો પ્રહાર જોઈએ તેટલો સફળ ન કરી શકાય એવું બન્યું. પણ તો ય હજુ ડંડિકાનો છૂટો ઘા થઈ શકે એમ હતું. તેથી કંકુમાએ ભગર પર ડંડિકાનો છૂટો ઘા કર્યો, પણ એ તો તદ્દન ખાલી ગયો, પણ તો ય કાયમની નિરાંત માટે ખડકીની સાંકળ દઈને ઘરમાં આવી બેઠા. અને બડબડવા લાગ્યા, 'વમો જોઈ કલ્યાણને પદમા પટલના ઘરે પરણાવ્યો. વર સારો કારયાવર લાવશે, મારો છોકરો સાસરે કોડ માણશે, લાડ લડશે, એવી મોટી આશાથી જ તો!'

'એને પરણ્યાને સવીસવી વરસ વીતી ગયા. પદમા પટલે આણું કર્યું, પરિયાણું કર્યું, માથે સૂરજ જેવો ધણી તપે છે ને જૂઠું તો કેમ બોલાય! પણ આ ધામેણામાં આપેલ ડોબું અને માથરામાં આપેલ છોડી, શી ખબર કેવા મને એણે આપ્યા છે, તે હું તો સુખી ન થઈ તે ન જ થઈ.'

ત્યાં બહારથી ટહુકો આવ્યો, 'કંકુડોશી!'

'ઊભા રે'જો, ઊભી બો'ન.'

કંકુડોશીએ જઈને ખડકીની સાંકળ ઉઘાડી.

'ભાભી, કો' કે ન કો' પણ આજ તમારી ભગરનું અઉં જાણે ઊતર્યું હોય એમ મને લાગ્યું. અમારા ફળિયામાં લીંબડા હેઠે ઊભી છે, તે મારી ન્યાં નજર પડી.'

'થાશે નવે અવતાર. વેવઈએ બધા બારઆરી કાઢી છે. આઠ આઠ વરસનું ચારોણું માથે પડયું, જાત જ સાલી સાવ કોબાડ છે.'

'તે ખૂંટ આવી જ નથી?'

'આ ય ડોબું મનમોજી બન્યું છે. આ બોબા જેવડા ગામમાં કયા ભરવાડની એવી વેળા છે કે ગામ-કજું ખૂંટ રાખે! તમને કયાં ખબર નથી કે આટલા પડખામાં ગોધવટે જ હમીરા ભરવાડ વન્યા કોઈના ઘરે ખૂંટ નથી.'

'પણ ચારપાંચ મહિના મોર્ય જ આપણા ગામનો રાહો ગોહળી લાવ્યો તો અમારી પાડોને, ચાર પૂરા થઈને પાંચમો બેઠો છે. ત્યારે કહમારો આને દોરી

જીવતી ને!'

'એ ય મરે શું? ધણો એ તો બચ્ચારો ખૂંટની વાંહે ફરતો આ રાંડને લઈને ફર્યા કર્યું એની વાંહે આખો દી-ભાંગી નાખ્યો, ધઉંનો કોઠ છોહડીને પણ આ જ જ્યાં ખૂંટ કંઈક ધીરે ત્યાં ફૂંફાડે, પાછળ ટાંટિયા ઉલાળે, ઊરાધા ઉડાડે કે ખૂંટ છેટો ખસી જાય. જ્યાં ખૂંટને પાંહે ઢૂંકવા ન દે, ત્યાં પછી ફળવાની તો'શી જ વાત કરવી!'

'ભલું કે'વાય. આવું ડોબું તો મેં નવી નવાઈનું પહેલવહેલું સાંભળ્યું. મારા તો માથે ધોળા આવી ગ્યા, પંદરથી વીશ ડોબા આ હાથ હેઠેથી નીકળી ગ્યા પણ ખૂંટ હારે આવી ધમાચકડી કોઈ ડોબે કરી હોય એવું સાંભળવામાં આવ્યું નથી. કંઈક ભરાડી હોય, તો પે'લ વેતર પૂરતું જ, પણ પછે તો ડોબાને ખૂંટ હારે એવું ભળી જાય છે કે ખૂંટની ગંધે ગંધે ખૂંટની વાંહે આથડે. આનું તો બવ કે'વાય?'

'ઢોર શું ઘણાં માણસ ય એવા હોય છે. શે'રમાં હવે ઘણી છોડિયું ઘર ક્યાં માંડે છે! એમના જેવું આ ડોબું!'

'ભાભી! કેમ એટલું બધું!'

'ઉજમબોન! એનું કો'ક ગરાક હોય તો કે'જો.'

',ભાભી! ગરાક તો કોણ હોય! તમારી ભગર હવે જગબત્રીસીએ ચડી ગઈ છે. ગામમાં, સૌ અડખે-પડખેના ગામમાં જાણ થઈ ગઈ કે ખાલી છે એકે ય વેતર વીંયાણી નથી. ને ઈમાં તમો કો' છો ઈમ ખૂંટ ભાળી ભૂરાટી થાય છે તો પછી ઈને લેવા કોણ હિંમત કરે! સાચું-કવ, પૈસા તો બધાને મન નાણું છે, કાંકરા તો નઈને! પરસેવો પાડ્યે નું આવે છે, તો કંઈ ઈમનામ આંખ્યું વીંચી લે કોઈ! અને હવે ઈ પાડું તો નથી ને! આઠ વરસની તો થવા આવી, મોરી ટીલાણુનું આ ચોથું વેતર થાશે. વેતિયાળ હોય તો સૌ કોઈ લેવા મન કરે! પાંકડાંનો ગાળો ડોકમાં કોણ ઘાલે?'

'બોન! વગર પૈસે, ઈમનામ લેવા ય કોઈ છે સાબદું? હું ઈ બદલાને જોવું છું ને મારું શરીર લોહી બળી જાય છે, કરશો વાત!'

'ભાભી! આ તે કાંઈ પાડો છે તે હાલો લઈ જઈએ. ને હળમાં જોતરવામાં ય કામ લાગે!'

'સાચું કવ ત્યારે, હું ઈનાથી ધરાઈ રઈ છું. આ ગિયા શ્રાવણમાં ભીમનાથ માદેવમાં જઈને મૂકી આવી'તી, હું જાતે દોરતી દોરતી પરાણે પૂન્ય કર્યું, પણ ત્યાં યે ઇ ખીલે ઈણે ધમસાણ કર્યું! વાંહે ત્રીજે દી મા'તનો (મહંત) સંધેશો આવ્યો કે અમારે પાપ નથી વો'રવું. તમારું ખડેલું ખાતું નથી. અવાડામાં મોં બોળતું નથી. ખીલા હારે માથા પછાડે છે. મા'તને ધરમસંકટ આવ્યું, અને બચ્ચારા કલ્યાણને, સાંતી વગડામાં રખડતું મેલી ભીમનાથથી દોરી લાવવી પડી. ઈમાં આ ખૂંટ આવ્યો, ત્યારે ઈણે ઈનો સભાવ વતાડ્યો મને તો ઇ દીથી ઈ માથાના ભારી ઘા જેવી અળખામણી લાગે છે. સૂઝ જ નથી પડતી કે ઈનો ધડોલાડવો લાવવો કઈ રીત્યે!

'ઓલ્યા ભવ આપણે ઈનું ખાધું હશે, તે આ ભવ ભેંશ થઈ ઇ ખાવા આવી હશે, ઈમ માની મન મનાવવું રિયું. ઈના નશીબે આમ બે પાંદડે નઈ હોય, ઈમ પણ હોય!'

ઉજમ ડોશીની આ દલીલ કંકુમાના ગળે ન ઊતરી. અને તેનો પ્રતિકાર કરવાના નિશ્ચયને તેમણે દાબી દીધો.

'વતનું તો હવે ઠેકાણે પડી ગ્યું ને! તમારે અવળાને બવળી ઉપાધિઓ ઓણ સાલ આવ્યાં જ કરી છે, રિસામણેથી કલ્યાણ વઉ તેડી આવ્યો કે કે'? પદમો પટલ આમ માણસ સારો. કશી ય વાઢ્ઢ વગર કે' છે કે આગળા કરી દીધી.'

'આગળ નો કરી દે તારે કરે શું? ઈને બીજું સંઘરે ઈમ કોણ છે? જેવું આ ડોબું પાંકડું, એવી જ ઈની છોડી, અમારું તો ઈણે ઘર ફાડ્યું છે.. આઠઆઠ વરસ પરણ્યા થ્યાં, પણ ઈની કૂંખ જ ખાલી રઈ. ખોળો ભરાય નઈ, ગજબ જ કે'વાય ને!'

'પણ ઇમાં બચ્ચારી રાળયાત શું કરે! ભગવાનની મરજીની વાત.'

'પદમો પટલ-અમારો તો ઓલ્યા ભવનો દશમન નીવડયો છે. પાંહે પાંચ પૈસા છે, જીભ મીઠી છે, છોડીના અવગુણ પામી ગયો છે, તે છોડીને સમજાવી રાખી છે કે તારા વરને તું વશ રાખજે. ને અમારે આ ઢાંઢકું છે. આ વેળા એના પિયર ગઇ, તારે તેડવી જ નો'તી. અલ્યા આપડે કે'વડાવીં કે સાંજે મોકલી દેજો. સાંજની સવાર ઇના બાપથી થાય કીમ? ઇની ભાભીને સુવાવડ આવવાની હતી. ઇમાં અમારા પોરડાને શું! ઇની ભાભી છોકરું જણે ઇમાં આ વવને શું? મારે તો તેડવી જ નો'તી! પણ આ ઢાંઢકાને ઓલ્યા ફોહલામણે શીશામાં ઉતાર્યો હશે. કલ્યાણિયો ય પેટનો ખૂટલ થઇ ગયો છે! બોલવું કંઇ, હાલવું કંઇ! અંધાથી ગયો, ત્યારે મેં કેરાવી કેરાવીને કીધું'તું કે આ વેળા ગાળો ગળામાં નો ઘાલીશ, હા હા, આંયા કર્યે રાખ્યા ને સાંજે ઇની રૂપાળીને લઇને ઘરે આવી ઊભો રિયો, તાંણી કાઢેલનો. જગજાનીશીએ મારે કેટલુંક હો હો થાવું. આથી વધુ શિખામણ માનણીને આપવાની હોય!'

'પણ કાલ નીરુડે ચારપાંચ વઉઆરુ વાતું કરતી'તી કે કલ્યાણભાઇનાં વઉ આ વેળા મઇનો થઇ ગીયો તો ય નાવ્યાં નથી.'

'ચૈતરવૈશાખનાં વાદળા જેવો એનો ગાભ. પણ જો સાચું પડે તો તો તમારાં મોંમાં ગોળ.'

'તારે સાચી વાત કવ? મારા વંશનો વેલો વહેતો રે' ઇ તો વહુના લઇને જ ને! આપડી એ દશમન તો નથી જ. છેવટે તો અસ્ત્રીની જાત્યું. ઇને દખ દેતાં કીમ જીવ હાલે? પણ આવાં પાંકડાને રાખીને શું કરી. અને ઓલ્યો ભોણું ઢાંઢકું છે. ઇને ઇમ ભાને ય પડતું નથી કે આપડે વઉને લાવ્યા છો શું કામ? વઉ એવી ફોહલામણી છે કે કલ્યાણ ઘરમાં હોય ત્યારે આડી પડી પડી કામ કરશે. ઘડીકમાં વાસીદું તો ઘડીકમાં પાણી રાતે મારા પગ સુદ્ધાં દાબવા બેસી જાશે, પણ ઇના પેટમાં પાપ રો છે.

ઇ જાણી ગઇ છે કે આવું અસ્ત્રીચરિત નઇ કરું તો ઘરવાળો ડંડિકો લઇ મને ફરી વળશે. કલ્યાણ આજ બરવાળે હટાણે ગયો. વે'લા પરોઢિયે, તો ઇ ટાણે ઊઠીને ઘણું શિરામણ કરી ખવરાવ્યું. હારે બપોરાનું ભાત પણ બંધાવ્યું. અને એની મોર હાંડિયાને ધોળીને ઇ વહીએ ગઇ. દૂઝણા ડોબાંની પાડું ખઇ લેવાય. પણ આવું કામે ય નો ખમી લેવાય.

હું તો વે'લામોડી બીજી કરાવવાની છું. ભલેને ઇ ઇના ધણીને ગાંઠ મારી બાંધી રાખે. મારે તો આ વેળા જ છેડો ફાડી આલવો'તો દાઝ હતો, સોગડી બાજી ચડી હતી. પણ ફોસલામણીએ કંસારમાં વધુ પડતું ઘી અને માથે દળેલ સાકર પીરસી હશે, તે શરમ ભરીને નીચી મૂંડીએ ખઇ તેડીને હાલ્યો આવ્યો. તાણી કાઢેલ નઇ તો બીજું શું?'

પણ સાટે આપડે કંઇ ઇ દશમન છે ખરી? તમે કો' છો ઇમ ભર્યું પેટ હોય તો તો મારે ઇ સોનાની છે.

'લ્યો તારે હું જવં! હું તો તમને આ જ સમાચાર દેવા આવી'તી.' બોલી ઊજમડોશી ઊભાં થયાં.

'તો તો બોન, તમારા મોંમાં ગોળ.' બોલી કંકુમાએ તેમને વિદાય આપી.

પોતે એકલા થાંભલીના ટેકે બરડો ટેકવીને બેઠા. સામે ટોડલા માથે ચકલી તેનાં નાનકડાં બચ્ચાંનાં મોંમાં તેની ચાંચ ઘાલીને ચપચપ ખવડાવી રહી હતી, તેના પર તેમની નજર પડી તેમનાં મનમાં અત્યાર સુધીમાં અનેક ક્ષણો જે વિચારમાં વ્યતીત થઇ હતી, તેણે અત્યારે ફરી ઉછાળો લીધો, તે મનમાં જ બડબડયા, 'કલ્યાણના ઘરે આ બાર મઇનામાં ઘોડિયું બંધાવવું...પણ ઊજમબોન કહી ગયાં એમ હોય તો સાતઆઠ મઇનામાં જ ઘોડિયું...' અને તેમનાં વ્યગ્ર મનને આમ જરા શાંતિ મળી

બપોરા નમી ગયા. અને સૌ દાડિયું લોક વાડમાંથી નીંદણકામ પૂરું કરી ઘેર આવ્યું ત્યારે નીંદણની ગાંસડી લઇ રૂપલી કોળણ તેની ગાસડી નાખવા

કોઢમાં આવી. એને જોઇને કંકુમાએ સાદ દીધો, 'અલી ડયલી ! આમ તો મર !'

ડયલી ઓશરીમાં આવી બેઠી. 'મા. પેલા પાણીનો કળશ્યો આપો.'

'તરશે મરી જાય છ, કેવડાવ્યું હોત તો સામે પાણી લઈ આવત.' બોલી કંકુમાએ તેની સામે પાણીનો કળશ્યો મૂકયો, અને વાત કાઢી. 'અલી ગામની જુવાન વહુઆરું તારી કાકીની શું વાત કરે છે ?'

'શેની ?'

'કે' છે કે તમારા કલ્યાણકાકાની વહુને મઇના...'

'ડોશી. તમે ભાળતા હશો, ઈ પાંકડાંને શું મઈના રે'તા'તા ! આ અમથડી મોર વાઢમાં જ ધણે ઈ કે મને કોઈ અડતા નઇ. તમેય ડોશી મઈના જ ...ા ભાળી રિયા છો ? આ તે ડોશી છે કાંઈ ?' બોલી તે ચાલતી થઈ. કંકુમા મનમાં ધૂંવાફૂંવા થયાં. ત્યાં ખડકી ખખડયાનો અવાજ આવ્યો, પણ તેમનું ધ્યાન ખડકી પર ન હતું. તે તો વહુના વિચારમાં જ હતા.

ખાલી બંધ કરેલ ખડકીને માથાવતી હડસેલી ભગર ફરીવાર કોઢમાં આવી ઊભી. અકરાંતિયા ખાઉધરાની પેઠે મોટા મોટા ડુચડા લઈ ચાસટીઓ ખાવા લાગી. એની નજર સકળવકળ ચારે તરફ ઘૂમતી હતી. એમાં અચાનકે કંકુમાની અને તેની નજર એક થઇ. કંકુમાં ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં ઊભા થયા. આ વખતે ભગર પણ પામી ગઇ હતી કે જરૂર મારું પણ આવી બનશે. કંકુમાએ પણ નિર્ણય કર્યો હતો, કે આ રાંડનો આજ તો ટાંટિયો જ ભાંગી નાખું ! તેમણે ફળિયામાં પડેલ પાવડો હાથમાં લઇને દોટ કાઢી. પણ ફળિયામાં કૂતરાએ પાડેલ ખાડાનું તેમને ભાન ન રહ્યું, ભગરની પાછળ જવામાં ચિત્ત પરોવાયેલું હોવાથી શરતચૂકથી તે ભૂલ્યા, અને પગ ખાડામાં પડયો, તે ખાડામાં જ બેસી ગયા. પગ લચકાઈ ગયો, ભગર દોડીને બહાર દોડી ગઈ,

'સાગડી રાંડનો ટાંટિયો માગ ઘરમાં ન જોઈએ !' પાવડાના હાથાના ટેકે મહામહેનતે ઊભા થઈ, એક હાથને પાવડાના હાથા સાથે ટેકવી ડોશી ઓશરીની કોર પર આવ્યા. 'કલ્યાણિયાની વહુએ ભલા મૂઇ છે. ગામ આખાનો ઉતાર અને આળસ આ ઘરમાં ભરાયો છે. ઇના બાપને દટાય એવો ઇના સમણાએ ખાડો ખોદ્યો છે, પણ પૂરવાની જ બાધા.' અને તેમણે તેમના પગને લાંબો ટૂંકો કરી જોયો. પગનો એકેય સાંધો નથી મરડાયો એવું તેમને લાગ્યું. હવે તો સાંજ પડવા આવી હતી. કંકુમાના મનમાં આજ એક જ વાતનો ધીંભાડો ધૂંધવાઇ રહ્યો હતો. ઘરનું બધું કામકાજ તેમના શિરે આવ્યું હતું, પણ *કામકાજથી તે કંઇ ગાંજ્યા જાય એમ ન હતું.* પણ આવી રીતનું કામ માથે પડે તે તો માથે ભાઞ્યા બરાબર તેમને લાગ્યું. તે ઊભા થવાની તૈયારીમાં હતા, ત્યાં ખડકીનું બારણું ખખડયું. અને બળદના ટોકરાના રણકાર કાન પર પડ્યો.

તે મનમાં બડબડયા, 'આ બરવાળેથી હટાણું કરીને આવ્યો પણ ઓલી રાયજાદી હજુ વાડીમાં મારે છે.'

ત્યાં કલ્યાણ અને બળદો ફળિયામાં દેખાયાં. ડોશીનો કાળ ફૂંફાડી રહ્યો હતો. તેમણે કલ્યાણને કોઢ તરફ જતો જોયો. તે બોલ્યા વગર બેઠા હતા ત્યાં જ બેસી રહ્યા. કલ્યાણ બળદોને ગમાણ પર બાંધીને ઓરડે વળ્યો.

'મા !'

'તારે માનો શું ખપ !'

કલ્યાણ મનમાં સમજી ગયો કે કંઇક વિપરીત ઘરમાં બન્યું છે.

કલ્યાણે હટાણાની વાત કાઢી, હમણાં બકરીની તાજી લહેતરી (સીઝન) ગઇ હતી, અને થોડી રોકડ રકમ ગજવામાં હોવાથી, રળિયાત માટે ઘરચોળું બરવાળાની બજારમાંથી ખરીદ્યું હતું તે વાત અત્યારે સમય પારખી તેણે દબાવી રાખી.

'તારે હટાણાનું ગાણું ગાવું છે. મારો જીવ જાય

છે. આ તારાં પાંકડાનાં પાપે!' બોલી કંકુમાએ પગનો મચકોડ બતાવ્યો. પગની ઘૂંટી પર જરાતરા નહીં જેવો સોજો ચડી આવ્યો હતો.

'એ તો કો'કનો જીવ લેશે. કે'વા શકનના ઈ ઘરમાં ગર્યાં છે કે ઘરમાં કોઈ માણસના જીવને જંપ વળતો નથી. ડાકણ છે ઈ ડાકણ.'

તું શું જોઈ ઈની વાંહે આંધળો થીયો છું ઈની જ મને ખબર પડતી નથી. અલ્યા, ઘણી ય ભેંસુંની ખરીયું ધોળી હોય છે. ઢીંચણ સુધીના ગુંડા ય ધોળા હોય છે. કપાળમા ધોળું ટીલું ય હોય છે. આવડી મોટી દુનિયામાં આવી ઘણી ય ભેંસું ભાળી, અને ઘણાના ઘરમાં ય ભાળી, પણ તારી જેમ કોઈ ગાંડું ભાળ્યું નહીં. કઈ નઈ, ઈ તો ઘરનો કાળ છે.' અને તેમના રોષની માત્રા વધી.

'મારે ધોળા ઘરમે ય આ ઘરમાં ઈ ડોબું ન જોયે. તું તારે નોખો રે. તારી બાયડી, તું અને ઇ ડોબું; ત્રણ જાવ નોખા. પણ જો મારી હારે રે'વું હોય, તો મારે ઇ ડોબું નો જો'યે.'

કલ્યાણ કશું ય ન બોલતા માના મોં સામે જોઈ રહ્યો.

'એમાં મારા મોં સામે શું જોવ છ! મોમાંથી બોલી નાખ ને! હા. બોલી ઘરવાળી વગર મોં બા'ર વેણ કયાંથી કઢાય! ઇણે તને વશ કરી લીધો છે ઈ હું કયાં નથી જાણતી?'

'પણ મા, ઇને કયાં મૂકી આવવી? તમે જ કો! મંદિરમાં મૂકી આવ્યા, ત્યાંથી ઘરે લાવવી પડી. એનું અંજળપાણી હશે ન્યાં લગણ આપડા ખોરડે...'

'મૂકવી હોય તો કયાં ઓછા ઠેકાણે છે? પણ રાત પડયે ઓલી રૂપાળી તારા કાનના મૂળિયાં ઉમેળી નાખે. ઈ સારૂ તું આલાબાલા કઈ મને સમજાવ છ, ઇ શું હું નથી સમજતી?'

'તમે જ કો' ને કે કયાં મૂકી આવવી?'

'અલ્યા વાંકાભાઈ, ઇને મૂકી આવ્યા પછી ઓલી તને સખે પાણીનો ઘૂંટડો ય ગળા હેઠે ઉતારવા દેશે? બે ય સરખા છે બે ય. મારી વાત સાંભળ. ખાડો ઈ રૂપાળીએ પૂર્યો હોત તો મારો પગ......પણ એ ય મારા લોઈની તરસી છે. હું પૂરું તો જ પૂરાય. આ ઢેડી સવારના વાઢે સીધાવ્યા છે, ઇને સાવ નફકરા. કરશે ડોશી. મારા બાપ! તું ઈમાં શુ મોઈ પડયો છું? મારે લાગ આવ્યો'તો, તારે સાટે તું તારા ઘોડાને સાંસતો નો રાખી રિયો, ને આ તેડી આવ્યો. આ વઢિ મારા ઘરમાં કંઇ ખાજ મારે ઇમ નથી.'

'પણ તારે મા કરવું શું?'

'કરે શું? ડોબાને કસઇવાડે વેચી આવ્ય, ને નવું બૈરૂં ગોતી આવ્ય. પછે ઈની મેળે આ ઈના બાપના ઘર ભેળું થાશે.'

'મા...'

'મા, મા શું કરે છ. હું સાચું કવ છુ. આ બૈરું તારું બૂંહારી વાંગી દે ઈમ નથી. તને કામગરી ભલે લાગે પણ તું જો છ. કોના કહ્યામાં છે? જરા ધરપ. રોટલા શીરાવી લે. કાલ સવારમાં વેલો ઊઠીને... સમજયો કે?' 'રાણપરના કસાઈ ખાટલે...થઈ રિયું. પૈસાના પૈસા ઊપજશે, ને ઘરઆંગણેથી બલ્લા ટળશે.''

કલ્યાણનાં મને તો ના પાડી દીધી.

'ઊઠ શીરાવી લે. ઈ તો આવશે, ભટકતી અથડાતી.'

કલ્યાણની ભૂખ ભાંગી ગઇ હતી, પણ તો ય તેને ખાવા ઊઠવું પડયું. તે બાણ્ણા પર આવી બેઠો. માએ પાછી તે જ વાત ઉપાડી.

'અલ્યા, આ ડોબે આપડે દૂઝાણાવાળા ને આ વઉએ વંશાળા કે'વડ ઈમ નથી.'

અને બધી તરફથી અવળાઅવળા પાસા નાખીને કલ્યાણને બીજે દિવસે ડોબું વેચવા જવા માટે તૈયાર કર્યો. કલ્યાણે એ જ નિર્ણય, પણ એની માને કહ્યો, 'પણ જોજે -હો, ફસકી નો જાતો. તારો બાપે ય તારા જેવો હતો.'

ડોશીની આખી રાત વહુદીકરાના ખાટલાની

ચોકી કરવામાં ગઈ. તેમનાં મનમાં હતું કે જો કલ્યાણ અને રળિયાત એક અધઘડી ભેગાં થયાં તો આ છોકરો માંડમાંડ ઊભો થયો છે, તે પાછો ગળાયા બળદ જેમ બેસી જશે. આખી રાતનો અજંપો વહોરી તેમણે બરોબર ચોકી રાખી, તેમને સંતોષ થયો કે, 'ના, છોકરો આ જ સમજ્યો લાગે છે. બોલી મોંઢે પણ નથી ઢૂંક્યો.'

વહેલું પરોઢ થયું. રળિયાત તો ઓશરીના ખૂણામાં મૂંજના ખાટલા પર શણનો ઝોયળો નાખીને નિરાંતે સૂતી હતી, કલ્યાણ ફળિયા વચ્ચે ખાટલો નાખી સૂતો હતો. તેની પાસે કંકુમા જઈને ઊભા રહ્યા, અને હાથ વતી જ તેને ઢંઢોળ્યો. કલ્યાણ બડાક દઈને બેઠો થયો, એની નજર સામે મા પડી. 'વેળા થઈ ગઈ છે, સાત ગઉ ધરતી કાપવાની છે. મોંસૂજણા મોર ન્યાં આંબવું ય (પહોંચવું) જોશે ને! શિરામણ સાબદુ છે, ધરમના કામમાં અહુર (મોડું) શું કરવું?'

કલ્યાણની આંખો લાલલાલચોળ હતી તે વાત કંકુમાના કળ્યામાં આવી ગઈ, અને આખી રાત કલ્યાણે ખાટલામાં તરફડિયા માર્યાં હતાં, તે અત્યારે તેમને યાદ પણ આવ્યું.

'રસોડામાં આવ છ ને!' બોલી ડોશી ગયા.

કલ્યાણ બેઠો થયો, એણે પગ ઉપાડયા, પણ જાણે તે પાછા ન પડતા હોય તેમ તેને લાગ્યું. તે રસોડામાં આવી ઊભો. 'મા, શિરામણ હારે બાંધી દે. અતારમાં શું ભૂખ લાગી હોય?'

એણે રાતે ખાધું ન હતું, છતાં ય અત્યારમાં તેને ખાવાની રુચિ ન હતી.

'જે ભાવે ઈ' પણ તો ય કલ્યાણે માથું ધૂણાવ્યું. 'પણ વળતાં માલણપરામાં દેવશી પટલની છોડીને જોતો...'

'ડોશુ કયાં છે?' કલ્યાણે જોવાની તત્પરતા બતાવી.

'મમાણે બાંધી છે. ચાસડીઓ ખાતી હશે. મેં નીર્યો છે, જાતા જાતામાં ભલે ઈ ય બચારી લીલોતરી ખાતી જાય.' બોલી ડોશીએ ભાતાની પોટલી કલ્યાણ સામે ધરી. કલ્યાણ મોંમાં દાતણ નાખી પોટલી લેતો ચાલતો થયો.

ડોશીના મનમાં શી ખબર પણ એક પ્રકારનો રંજ જન્મ્યો. અને તે મનમાં બોલી, 'આવો છોકરો મારી પૂંઠે જલમે, એવું મેં આ ભવમાં તો નો'તુ માન્યું.' અને તે બહાર આવ્યા. કોઈક ઘરેથી ઘંટીના સૂર આવતા હતા. તારોડિયાનો તારો માથા પરથી ચોડોઘણો જ નમ્યો હોય એવું કંકુમાને લાગ્યું.

તે બહાર આવીને રળિયાતના ખાટલા પાસે ઊભા, રળિયાતના, નિરાંતથી, શાંતિથી નાકનાં નસકોરા બોલતાં હતાં. 'આ જ ઈને જરા ય ફિકરી નથી. ઈનોય છેલ્લો દી' છે ને!

બોલી ડોશી તેમના ખાટલામાં આવી પડયા. એમનું મન નવી આવનારી વહુમાં પરોવાયું. ત્યાં વળી કલ્યાણ યાદ આવ્યો, ભગર યાદ આવી. કસઈનો ખાટલો યાદ આવ્યો. રાણપુરની બજાર યાદ આવી. એમની નજર સામે કલ્યાણનું ચિત્ર આવ્યું. તે જતો હતો. ને મનમાં નવી ઘરવાળીનો હરખ હશે...

પણ ના. કલ્યાણના પગ ભાંગી ગયા હોય એવું કલ્યાણને પોતાને લાગ્યું. એના પંડયની અંદરનાનું કહ્યું તે ન માની રહ્યો હોય એવું તેને લાગ્યું. તેની ચાલગતિમાં આજ ઘણો ફેર પડી ગયો હોય તેનું તેને ભાન થયું. સાત ગાઉ ધરતી કાપતાં તેના પગે આવી ખૂટલાઈ કદી ય આદરી ન હતી. સૂરજ રાણપુરના સીમાડે સામો આવી ઊભો રહ્યો, ત્યારે એના મને ધોડો ઘડયો. 'આ ડોબાને લઈને કસઈખાટકે જાતા કો'ક ભાળી જાય તો તો પછી મારે ગામમાં કયા મોંએ પાછા ફરવું!'

તો ય એણે પગ ઉપાડ્યા. એના ગૂડા ગળી ગયા હતા એવું ભાન એને તો થઈ ગયું હતું, પણ એમાં ય ભગરના પંડય પર એની નજર પડતી ત્યારે તો અંદરનો માંયલો કળકળી ઊઠતો.

માંડમાંડ રગશિયા ગાડાના બેડ્ડ જેમ રાણપુર

પાદરે તો તે પહોંચ્યો. ગામના કસાઇખાટલા તરફ નજર નાખવા જતો હતો ત્યાં અચાનક તેની નજર ભગર પર પડી. અને બંનેની નજર એક થઈ. થોડીક ક્ષણ સુધી બંનેની નજર એક જ રહી. અને કલ્યાણને મનમાં ઊગી નીકળ્યું કે ભગર એની પાસે દયા યાચે છે. અબોલ જીવ બીજી કઈ રીતે માગણી કરે? આટલી વાર નજર ખોડી, નહીં તો, મારી સામે જુએ શું કામ?

અને એમાં ય તે જ ઘડીએ ભગરની આંખમાંથી પાણી નીતર્યું.

કલ્યાણે કસાઈખાટલા સામે નજર સુદ્ધાં પણ ન નાખી, તેણે ભગરને પાછી તેના ગામ તરફ વાળી લીધી. ત્યાં રાણપુરના પાદરમાં જ શિવાશેઠનો મુનીમ સુખચંદનો સાયકલ પર ભેટો થયો. એણે સાયકલ ઊભી રાખી, 'કાં કલ્યાણભાઈ! અત્યારના પો'રમાં ઘર કોર ક્યાંથી, હારે આ ભગર!'

'ભગરનો દોરો કરાવવા...' જાણી જોઇને તે જૂઠું બોલ્યો. 'કાલ રાતે આંયા પિ'રના થાનકે આવ્યો'તો. રાતે જ પાછા વળી નીકળવું'તું...પણ...'

'તારે તમારી મોર્ય હું ઘરે પોંચીશ. માને તમારા સમાચાર આપી દઈશ.' બોલી એ સાયકલ પર સ્વાર થઇ સાયકલને હાંકી મેલી.

આખી રાતના ઉજાગરાના, વિચારના, પરિણામે અને આખી વાટના વિચારના પરિણામે તે મનમાં છેલ્લું વાક્ય બોલ્યો, "સૌ સૌના અંજળપાણી પરમાણે જીવે છે, ને ભોગવે છે, ઈમાં વળી નવી લાવવાની વાત શી! આ ડોણું અને રળિયાત! અંજળપાણી પરમાણે રે'શે ને જીવશે.'

અને એણે પગને ઉતાવળે ઉપાડ્યા. પણ તેની પહેલાં કલાક સવાકલાક વહેલો સુખચંદ ગામમાં આવી ગયો હતો. તેણે હોંશે હોંશે, કંકુમાને કહ્યું. 'કલ્યાણભાઇ અને ભગર મારી વાંહે હાલ્યા આવે છે. ફકર ન કરશો.' બોલી તે પાછો વળ્યો.

માથા પર થયેલ તરવારના ઘાને ઝીલતાં મોં પર થતી વ્યથાની રેખાઓ જેવી રેખાઓ કંકુમાના મોં પર ઘટાટોપ થઇ અને બોલ્યા, 'તાણીકાઢેલ, એ ય પાંકડો નીકળ્યો.'*

* લેખકના/આગામી વાર્તાસંગ્રહમાંથી.

❊

મદ્રાસના સરકારી નોકરો

મદ્રાસ પ્રાંતની સરકાર બધા મળીને ૧,૫૨,૮૦૦ પગારદાર નોકરો પાસેથી કામ લે છે.

એમાથી—

૨૯૫ને	રૂા. ૧૦૦૦ કરતાં વધુ પગાર મળે છે
૧૨૦૦ને	„ ૪૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી.
૫૪૦૦ને	„ ૨૦૦ થી ૪૦૦ સુધી.
૬૭,૪૦૦ને	„ ૪૦ થી ૨૦૦ સુધી. અને
૭૮,૬૦૦ને	„ ૪૦ થી ઓછો પગાર મળે છે.

ઝર્કસીસ ચક્રવર્તિ સમ્રાટ હતો. પૂર્વમાં સતલજના કાંઠાથી તે પશ્ચિમમાં ઈજીયન સમુદ્ર સુધી એનું મહારાજ્ય ફેલાયેલું હતું. દક્ષિણમાં એબીસીનિયાથી માંડીને ઉત્તરે કાળાસમુદ્ર સુધી એની આણ મનાતી. ઈરાની લોકો પોતાના રાજ્યમાં સુંજાઈ જાય તેવા ગરમથી માંડીને થીજી જાય તેવા ઠંડા પ્રદેશો હતા તે સૌને સંભળાવતા. ઝર્કસીસ શિયાળામાં બેબીલોનમાં રહેતો ને ઉનાળામાં રુસા તો ચોમાસામાં પર્સીપોલીસ. દસહજાર અંગરક્ષકો એની તહેનાતમાં રાતદિવસ રહેતા, ને એના જનાનખાનામાં એના મહારાજ્યના એકેએક પ્રદેશની રમણીઓ હતી. મદીલી આંખવાળી એબીસીનિય નર્તિકાઓ ચાલે ત્યારે જાણે રૂપ ઢળી પડતું હોય તેવી હિંદવાણીઓ, મિજાજી સીરીયન કન્યાઓ, જાદુગરીણી સમી સરકાશીયમુ ને વાર્તાલાપમાં કુશળ, બુદ્ધિપ્રભાવે ચમકાવતી ગ્રીક યુવતીઓ સૌનો એ સ્વામી હતો. ચક્રવર્તિની નજર જે ચીજ પર પડતી, એ એની જ ગણાતી. પછી એ ઘોડો હોય કે યૌવનમુગ્ધ કુમારિકા. બાપે એની ભેટ બાદશાહને ધરીને કૃતાર્થ થવાનું હતું. બાદશાહના જનાનખાનામાં પ્રવેશ મળતાં પહેલા છ મહિના સુધી એને અત્તરનું માલિશ થતું. ને દૂધ જ એને પીવા મળતું. જેથી એનો ચહેરો પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો ઊજળો થાય, ને એની હાજરીથી જ સુગંધની મહેક છૂટે.

ઝર્કસિસના પલંગ પર સોનાની દ્રાક્ષની વેલ ચડાવી હતી, ને દ્રાક્ષના ઝુમખાની જગ્યાએ હીરા–માણેકના ઝુમખા ગોઠવ્યા હતા; એના અંગરક્ષકો એની હાજરીમાં મોં ઢાંકીને ઊભા રહેતા. રખેને પોતાના દુર્ગંધિત શ્વાસથી શાહેનશાહ એચેન બની જાય!

આ પલંગ પર મશરૂની તળાઈમાં પણ એક ભંડિયું શાહને ખૂંચી રહ્યું હતું ને તે ગ્રીસ. ઈજીપ્ત-ન્યુબીઆ, પંજાબ, સીસ્તાન, અરબસ્તાન, અફઘાનિસ્તાન, અસિરીયા, આયોનીયા, લીડીયા, ને બીજા અસંખ્ય દેશોએ શાહના કદમ આગળ માથું ઝુકાવ્યું હતું–પણ ખારેક જેવડા આ ગ્રીસે એની પાસે ઘૂંટણ નમાવવાની ના તે ના જ પાડી હતી એટલું જ નહિ પણ આશ્ચર્યની અવધિ તો એ થઈ હતી કે એના પિતા દરાયસને એમણે મેરેથોનના મેદાનમાં હાર આપી હતી. એના વિશાળ સામ્રાજ્યના પ્રમાણમાં આ નાની હાર કાંઈ મહત્ત્વની વાત નહોતી; એના પિતા કાંઈક અતિવિશ્વાસમાં ગાફેલ રહ્યા હતા—પણ છતાંએ હાર તે હાર તો હતી જ. ગ્રીસને એ. હરાવીને ઈજીયન સમુદ્રમાં ફગાવી દે ત્યારે જ એ ઝર્કસીસ.

બરાબર આ ટાંકણે જ એથેન્સે દેશનિકાલ કરેલ રાજા ને સ્પાર્ટાએ હાંકી કાઢેલ ઉમરાવ એની સહાય માગવા આવ્યા.

ઝર્કસીસને એ જ જોઈતું હતું.

એથેન્સે એક બીજી ભૂલ પણ કરી હતી. સોલોને ગ્રીક લોકોને વ્યાપાર કરવાને પ્રેર્યા હતા. ને સૂર્યમાળાના ગ્રહોની જેમ ગ્રીક થાણાં ઠેર ઠેર નખાયાં હતાં. કાળાસમુદ્રના છેડાથી માંડીને તે સીસીલી સુધી ગ્રીકો પોતાની કોઠીઓ નાખતા હતા. એશિયામાઈનરના કાંઠા પર આયોનીઆમાં આવી ઘણી ગ્રીક વસાહતો હતી. આજસુધી એ બધા ઈરાનના શાહની આણ નીચે વેપાર કર્યા કરતા. પણ દરાયસને મેરેથોનમાં જ્યારે ગ્રીકોએ હાર આપી ત્યારે આ બધી વસાહતોમાં સળવળાટ થયો; ને એમણે ઈરાની સામ્રાજ્ય સામે બળવો કર્યો; ને ગ્રીસના જુદાં જુદાં રાજ્યોની મદદ લેવા દૂતો મોકલ્યા. એથેન્સ સિવાય સૌએ ના ભણી. ગ્રીસની ભૂમિ પર ઈરાની લશ્કરને હરાવવું તે એક વાત હતી, ને ઈરાની સામ્રાજ્યની ભૂમિ પર ઇરાનને હરાવવું તે જુદી વાત હતી એ સિદ્ધ કરનાર એલેકઝાંડરને હજી ચારસો વર્ષની વાર હતી. પોતાની માતૃભૂમિના ટેકા વગરના આ વસાહતી ગ્રીકો હાર્યા. એમની મુખ્ય નગરી મીલેટસને ઈરાનીઓએ બાળી ને ખોદી નાખી–સ્ત્રી અને પુરુષોને ગુલામ બનાવી તીગ્રીસ નદીની નહેરો બાંધવા મોકલી આપ્યા.

આ બળવાખોરોને તો સજા થઈ હતી પણ એને પ્રેરનાર એથેન્સ છટકી ગયું હતું ઝર્કસીસે હવે એથેન્સને ઉથલાવવાનું નક્કી કર્યું. એમાં એકવીસે પ્રાંતોમાં ગ્રીસ પર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરવાનું ફરમાન કાઢ્યું—ને પોતાના દૂતોને ગ્રીસના બધા રાજ્યોમાં તાબેદારીનાં ચિહ્ન તરીકે માટી ને જળ લઈ આવવા મોકલ્યા. માત્ર સ્પાર્ટાના ને એથેન્સમાં કોઈને મોકલવા કે નહિ તે વિચારતો હતો. કારણ કે એના પિતા જીવતા થોડા વખત પહેલા એણે આવા દૂતો મોકલેલા. તેને સ્પાર્ટાએ કૂવામાં ફગાવી દીધેલા ને કહેલું 'ત્યાં માટી ને જળ બંને છે લઈ લો.'

બરાબર આ જ વખતે બે સ્પાર્ટનો આવ્યાના ખબર પહેરેગીરે આપ્યા. એમના શરીર પોલાદના બન્યા હોય તેવા સુદૃઢ હતા. માથું નમાવ્યા વિના ટટ્ટાર એ ઊભા રહ્યા. એને લાવનાર એલચીએ કહ્યું.

"આ શાહોના શાહ સૂર્યપુત્ર ઝર્કસીસ છે, એને દંડવત પ્રણામ કરી કૃતાર્થ થાઓ."

સ્પાર્ટન ગ્રીકોને માટે આ ભાષા ને દેખાવ નવીન હતો. એ તો સામે સિંહાસન પર સેંકડો અંગરક્ષકોથી વીંટળાયલ સોના—ને હીરાથી જ ઘડ્યો હોય તેવા ઝર્કસીસને ટગર ટગર જોઈ જ રહ્યા. પેલાએ ફરીથી દંડથી પ્રણામ કરવાનું કહ્યું. ત્યારે એક જણે સ્પષ્ટ જવાબ આપ્યો. "અમે દેવતાના જેવું માન કોઈ માણસને આપતા નથી. ડેલ્ફીના એપોલો આગળ જ ગ્રીકોના માથા નમે છે. માણસની આવી પૂજા કરવાનું અમારે ત્યાં શીખવાતું જ નથી. ભોંય સાથે અમારું માથું ફોડશો તો પણ એ નહિ બને."

અંગરક્ષકો આ ઉદ્ધત જવાબ આપનારાઓને તલવારથી પૂરા કરવા આવતા હતા ત્યાં ઝર્કસીસે આંગળી ઊંચી કરીને પૂછ્યું.

"તો અહીં શા માટે આવ્યા છો?"

"હે ધરાનાધીશ, અમને સ્પાર્ટનોએ મોકલ્યા છે, પોતે એક ભૂલ કરી છે તેનો બદલો વાળી આપવા. તમે તાબેદારી સ્વીકારવું કહેણ લઈને મોકલેલા દૂતોને સ્પાર્ટનોએ આવેશની પળમાં કૂવામાં નાખી દીધા. પણ પછી સૌને આ કૃત્ય ન્યાયવિરોધી લાગ્યું ને સ્પાર્ટાના શ્રેષ્ઠ કુટુંબોમાંથી અમને બે જણને એના બદલામાં તમારી પાસે સજા ખમવા માટે મોકલ્યા છે. તમે અમને વાઘને મોંએ ફાડાવી શકો છો—અથવા હાથીને પગે કરી શકો છો."

ઝર્કસીસ ઘડીભર દિગ્મૂઢ થઈ બંને જુવાન સ્પાર્ટનોના તેજોપૂર્ણ ચહેરા સામે તાકી રહ્યો; પછી બાદશાહને જ ગૌરવ આપે તેવી રીતે કહ્યું: 'હું સ્પાર્ટનોનું અનુકરણ નથી કરતો. એમણે બધા જ લોકો જેને અવધ્ય ગણે છે તે દૂતોનો વધ કરી એ અપકીર્તિ મેળવી છે. હું પણ તમને હણું તો આડકતરી રીતે એ જ દોષને પાત્ર થાઉં. તમે જઈ શકો છો, પણ જતાં જતાં અહીં હું ગ્રીસના સર્વનાશની જે તૈયારીઓ કરી રહ્યો છું તે જોતા જજો ને જેવું જુઓ તેવું જ જઈને કહેજો.'

સ્પાર્ટન દૂતો પાછા જતા હતા ત્યારે એક સરદારે કહ્યું; 'આ મહાન વૈભવશાળી સમ્રાટની મૈત્રી તમે નથી ઇચ્છતા? તમારા પર સમ્રાટની કૃપા ઊતરી છે. એ તમને આખા ગ્રીસ જેવડા પ્રાંતની માટી જેમ સરદારી આપશે—"

મારે શી ખામી છે? ત્યાં ગ્રીસમાં થોડા પર્વત સિવાય શું બન્યું છે! સ્પાર્ટન દૂતે કહ્યું. "તમારી સલાહ અમારે માટે બંધબેસતી નથી. તમે તમારા અનુભવ પરથી કહો છો, પણ અમારો અનુભવ તમને ક્યાંથી હોય? તમને આ ગોલામીગીરી સહજ છે; પણ મુક્તિ એ કેવી મીઠી ચીજ છે તે તમે કદી જાણ્યું નથી. જો તમે જાણ્યું હોત તો તમે જ અમને કાળજાતૂટ મહેનત કરીને પણ એની રખેવાળી કરવાની સલાહ આપી હોત."

આ હતું ગ્રીસ ને આ હતું ઈરાન. એક પ્રજાસત્તા—ને બીજું સામ્રાજ્ય. એની વચ્ચે અથડામણ નીર્માઈ ચૂકી હતી. વાસ્તવિક રીતે એ બે સંસ્કૃતિ જ હતી.

ઈરાની લોકો બધા દુઃખી હતા કે દગાપસ ઉદાર કે દયાળુ નહોતો તેમ નથી—સ્પાર્ટન દૂતોને જ એની

ઉદારતાનો તો અનુભવ થઈ જ ચૂક્યો હતો; પણ મહત્વની વાત એ હતી કે ઈરાની સામ્રાજ્યમાં એક સમ્રાટ હતો—ને બાકીના બધા ગોલા. ગોલાને સમ્રાટ ગમે તે પળે રાણા કરી શકતો હતો. પણ એ ગોલાના જન્મથી અધિકારે નહિ પણ સમ્રાટની મીઠી દૃષ્ટિથી; અહીં રાજકારણ જ હતું નહિ—કારણ કે પ્રજા જ નહોતી. ને ગ્રીકોને મન તો પ્રજાતંત્ર એ શ્વાસોચ્છવાસ-સમું હતું. એટલે ગ્રીક-ઈરાન વિગ્રહ એ માત્ર વ્યાપારનો જ વિગ્રહ ન હતો, વિચારનો પણ હતો જ. ચાબૂક અને ચિંતન વચ્ચેનો એ વિગ્રહ હતો.

❊

ડેલ્ફીના મંદિરમાં જાણે ઉલ્કાપાત મચી ગયો છે. મંદિરના પૂજારીઓ, રક્ષકો—ને શહેરના નગરજનો જાણે વજ્ર પડ્યું હોય તેમ મૂઢ બની ગયા છે. કોણ જાણે કેટલાંય ગણ્યાં ન ગણાય એટલાં વર્ષોથી આ મંદિર ઊભું છે—ને અગણિત યાત્રાળુઓ પોતાની શંકાનું સમાધાન કરવા, આશા પૂરવા સારુ માનતા કરવા આવ્યા છે ને દેવે કોઈને ધક્કો મારી પાછા કાઢ્યા નથી. પણ આજે એથેન્સની લોકસભાએ મોકલેલા દૂતો જેવા પગથિયાં ચડ્યાં કે તેવી જ દેવદર્શિની બોલી ઊઠી: 'કંગાલો શા સારુ અહીં બેઠા છો? ભાગવા માંડો. સૂર્ય પુત્રનો રથ તમારી પછવાડે આવી રહ્યો છે—ને તમારું શહેર, બધાં શહેરો સળગીને રાખ થઈ ગયાં ભાળું છું.—અરે આ દેવતાના મંદિરો પણ તૂટશે—નીકળો અહીંથી—બહાર દુ:ખ ને શોકનો દરિયો ઊભરાય છે ત્યાં.'

એથેન્સના દૂતો સાંભળ્યું ત્યારના જડપત્થરની જેમ ત્યાંના ત્યાં બેઠા હતા. એમની ભૂખતરસ મરી ગઈ હતી.

ઝર્કસીસ મહાન પ્રલયની જેમ ચડી આવતો હતો તેની સૌને જાણ હતી; પણ દેવો પણ એમને તજી જવા બેઠા છે તેની એમને ખબર ન હતી. દેવો એમને કાંઈક માર્ગ સુઝાડે તે માટે વિનવવા તો એમને અહીં મોકલ્યા હતા.

આ ભયાનક સત્યાનાશની વાણી એ કઈ રીતે એથેન્સની લોકસભામાં સંભળાવશે? ને આ સાંભળ્યા પછી કોની છાતીમાં હામ રહેશે? આવો સંદેશો લઈ જવાની એમની જ હામ ન હતી. એટલે જ ભૂખ્યા-તરસ્યા ત્યાં બેઠા હતા. ગામના લોકોએ આવીને એમણે સમજાવ્યા પણ દૂતો તો કહે—"કાં તો દેવ અમારું બલિદાન લે—ને કાં તો આનો કાંઈક માર્ગ બતાવે. આ કાળમુખી ભવિષ્યવાણી લઈને અમે જવાના નથી."

બેઠા—ત્યાંને ત્યાં બેઠા. એક દિવસ—બે દિવસ—ત્રણ દિવસ—અન્નપાણી ઊંઘ તજી દેવપ્રતિમાને વિનવતા બેસી રહ્યા. ત્રીજે દિવસે દેવદર્શિનીએ કહ્યું.

"દેવીએ જ્યુપીટર (ઇંદ્ર)ને તમારા વતી વિનંતિ કરી પણ કાલના લેખને ઇંદ્ર પણ ફેરવી શકતો નથી. તમારાં શહેરો જશે—દેવો જશે—તમારું રક્ષણ માત્ર લાકડાની દિવાલો કરશે—ભાગો—એનું રક્ષણ શોધો. દેવપ્રિય સાલેમીસ લાણી વખતે સૌની કાપણી કરશે."

"કાંઈક આશા હતી. લાકડાની દીવાલોનું રક્ષણ લેવાનું કહેવા દૂતો એથેન્સ તરફ વળ્યા ને ડેલ્ફીના લોકો લાકડાની દીવાલો એટલે શું? ને એનું રક્ષણ કેમ ગોતવું તેની ચર્ચામાં પડ્યા; કંઈક ઉત્સાહીઓ આ સંદેશો આખા ગ્રીસમાં પહોંચાડવા વછેરાની જેમ ગામેગામ ઉપડ્યા.

❊

મોટા ભાગના ગ્રીકોએ ઝર્કસીસના દૂતો જોડે જ તાબેદારી સ્વીકાર સૂચક માટી ને જળ મોકલી જ આપ્યાં હતાં. માત્ર એથેન્સ, સ્પાર્ટા ને બીજા ગણ્યાં-ગાંઠ્યાં શહેરોએ જ સામનાનો દૃઢસંકલ્પ કર્યો હતો.

ને ગ્રીકોની હામ છૂટી જાય તેમાં કશું આશ્ચર્ય પણ ન હતું. એ પહેલાંના ઇતિહાસમાં કદી બન્યું ન હોય તેવું પ્રચંડ સૈન્ય ઝર્કસીસે ઊભું કર્યું હતું. ગ્રીસ એના સામ્રાજ્યના સોમા ભાગ જેટલું ન હતું. ને એના સૈન્યની સંખ્યા જેટલી સમગ્ર ગ્રીસની બધી વસ્તીની સંખ્યા પણ ન હતી. ઝર્કસીસે દરિયા ને જમીન બંને રસ્તે ગ્રીસને ભીડાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. આ માટે એણે ૧૨૦૦ વહાણોનો કાફલો તૈયાર

કર્યો હતો. ગ્રીસ ને એશિયા વચ્ચેની હેલેસ્પોંટની સામુદ્રધૂનિ પર પૂલ બાંધવા માટે ૬૦૦ વહાણું અલગ રાખ્યાં હતાં ને કુલ ૫૦ લાખ માણસોની વિરાટ ફોજ લઈને એ હથેળા જેવડા ગ્રીસને ચગદી નાખવા એશિયામાંથી ઊતરી આવતો હતો. એશિયાના એકે-એક મુલકના સૈનિકો એમાં હતા. દતુશળમાં તલવારો વાળા હાથીઓની અંબાડી પર અચૂક લક્ષ્યવેધ કર-નારા હિંદી સૈનિકો એમાં હતા—રથયુદ્ધમાં કુશળ એવા અચરીસીનો હતા–કશા જ હથિયાર વિના માત્ર લાંબા દોરડાના ગાળાથી સફાઈપૂર્વક દુશ્મનોના ગળામાં ફાંસો નાખી શકનાર કાસ્પીયન કાંઠાના જંગલીઓ એમાં હતા. ઘોડેસ્વારી માટે મશહુર આરબો ને સિંહ સાથે બથોબથ આવનારા ન્યુબીયનો પણ એ હરોળમાં હતા; સોના—રૂપાના બખ્તરોમાં શોભતા ઇરાનીઓ તો શાહના સર્વોત્તમ સૈનિકો ગણાતા; હેલેસ્પોન્ટને પાર કરી ઝર્કસીસનું સૈન્ય ગ્રીસના ઉત્તર ભાગમાં પ્રવેશ્યું ત્યારે સામાન્ય નાગરિકોએ ઝર્કસીસ માનવી હોય તે જ માન્યું નહિ. કારણ કે હેલેસ્પોંટને પાર કરતાં જ એના સૈન્યને સાત દિવસ ને સાત રાત લાગ્યાં હતાં—એટલું અમાપ્યિત એ દળ હતું.

હેલેસ્પોંટ આગળ ઝર્કસીસે પોતાના સમગ્ર સૈન્યની કવાયત રાખેલી. નૌકાસૈન્યના વહાણો પણ સજ્જ થઇને હારબંધ કાંઠાથી થોડે દૂર ઊભા હતા. ને ભૂમિફોજ તો દરેક જાતિવાર અલગ અલગ જથ્થામાં ગોઠવાઈ હતી. ઝર્કસીસ રથમાં બેસીને દરેક જથ્થાનું નિરી-ક્ષણ કરતો ને થોડા સવાલો પૂછી આગળ ચાલતો. એની પછવાડે સૂર્યમંદિરના પુજારીઓ ને લહીઆ અદબ ભેર ચાલતા હતા. ભૂમિફોજનું નિરીક્ષણ પૂરું થતા, ઝર્કસીસ રથને બદલે પોતાના વહાણ પર ચડ્યો ને તૂતક પર ઊભેલા સૈનિકોના જયનાદો વચ્ચે આખા નૌકાસૈન્યનું નિરીક્ષણ કર્યું. બધું જ બરાબર એની આજ્ઞા મુજબ હતું. લંગર ઉપાડવાના હુકમની રાહ જોતાં વહાણો દરિયાની છાતી પર નાચી રહ્યાં હતાં– એણે સ્પાર્ટાના દ્રોહીરાજા દિમિત્રને બોલાવ્યો ને પોતાની આ વિશાળ ભુવકી ને દરિયાઈ સેના બતાવી, પૂછ્યું.

'તમને એમ લાગે છે કે આ જોયા પછી ગ્રીકો લડવાનો વિચાર પણ કરે? તમે ગ્રીક છો એટલે એમને ઓળખતા હો જ.'

'શાહ—હું આપને રુચે તેવું કહું કે સાચું કહું?'

'સાચું લાગે તે કહેવાની હું તમને છૂટ આપું છું.'

'શાહનશાહ, આપે સાચું કહેવાની છૂટ આપી છે ત્યારે સાચું કહું છું, જેથી પાછળથી કોઇ ન કહે કે ગ્રીકો જુઠાબોલા કે ખુશામતખોર છે. ગ્રીકો ગરીબાઈ-માં ઉછર્યા છે. એમને કુદરત સાથે ઝઝૂમવું ને સહન કરવું તે રમત વાત છે. આપ ખાત્રી રાખજો કે જે બેડી પહેરાવવા આપ આવ્યા છો તેનો સૌ સામનો કરશે. અને કદાચ બધા જ ગ્રીકો તમને મળી જશે તો પણ એકલા સ્પાર્ટનો આપનો સામનો કરશે. કેટલી સંખ્યામાં તે પૂછોમાં. એક સો હજાર–અરે એકસો હશે તો પણ લડશે.'

'શું વાત કરો છો? મને તો એ બડાઇ લાગે છે. એમની પાસે ૫૦૦૦ સૈનિકો હોય પણ આ સૈન્ય એના કરતાં હજારગણું છે!

દિમિત્રે નમ્રતાથી કહ્યું: 'એ લાગતું જ હતું કે આપને મારી વાત નહિ ગમે. જે લોકોએ મારા અધિકારો ઝૂંટવી લીધા છે ને જેમણે મને દેશવટો દીધો છે તેનાં હું વખાણ તો ન જ કરું પણ આપે સાચું કહેવાનું કહ્યું ત્યારે મારે સાચું જ કહેવું જોઇએ. એ વાત સાચી છે કે સ્પાર્ટનોમાં એકચક્રી સમ્રાટ નથી. પણ એમના પર એ સમ્રાટ કરતાં ક્યાંય વધારે શક્તિશાળી સ્પાર્ટન શિસ્ત છે. ને આનાથી આપની આ રૈયત બીએ છે તેનાથી પણ એ શિસ્તથી સ્પાર્ટનો વધારે બીએ છે– ને સ્પાર્ટાની શિસ્ત હરો-ળને ન તૂટવા દેવાનું શીખવે છે.'

ઝર્કસીસે સહજ હસીને દિમિત્રને વિદાય આપી. સ્પાર્ટાની આ શેખી તોડવા જ એ આવ્યો હતો. પણ સમય એને બતાવવાનો હતો કે દિમિત્રે જે કહ્યું તેમાં અતિશયોક્તિ તો નહોતી જ. હોય તો પણ થોડી અલ્પોક્તિ જ હતી. પણ એતો થર્મોપોલીમાં સિદ્ધ થવાનું હતું ને થર્મોપોલી હજી દૂર હતું.*

* લેખકની 'ગ્રીમની વાતો' નામના પ્રગટ થનાર પુસ્તકમાંથી.

※

અ. મ. રા.

આત્મરચના અથવા આશ્રમી કેળવણી

[લે. જુગતરામ દવે: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; મૂલ્ય, સાડા ચાર રૂપિયા.]

પ્રવેશકમાં કાકા કાલેલકરે જેમને 'આપણી ભોળી જનતાના દરબારમાં પહોંચી ગયેલા સંસ્કારી દુનિયાના એલચી' કહ્યા છે તે શ્રી. જુગતરામ દવેએ સાબરમતી જેલમાં આશ્રમજીવન પરત્વે જે 'ચિન્તવન રોજ બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં કર્યું તેનું ફળ આ પ્રવચનો છે.' આશ્રમજીવનના નવા ઉમેદવારોને સંબોધાયેલા ગ્રંથમાંનાં ૭૬ પ્રવચનોમાં કર્તાએ સ્વચ્છતા, શરીરશ્રમ, સત્યવ્રત, આહાર, સમયપત્રક, 'મહાકાર્ય' ભંગીકાર્ય, સ્વયંપાક, ખાદી, સ્વદેશી, પોશાક, પ્રાર્થના, ગ્રામવાસીઓનો સંપર્ક અને સેવા–એવા આશ્રમજીવનના આચાર ધર્મની સિદ્ધાન્તનિષ્ઠ અને વ્યવહારુ માર્ગદર્શનથી ભરેલી ચર્ચા કરી છે. આશ્રમવાસીઓના ખાનગી જીવન અને કુટુંબ જીવન વિષે પણ કેટલાંક પ્રવચનોમાં ચર્ચા કરી છે. આશ્રમવાસીઓનાં પત્નીઓ, બાળકો, બાળકોની કેળવણી, સંતાનોનાં લગ્ન, જ્ઞાતિ સાથે તેમનો સંબંધ અને એવા બધા પ્રશ્નો એ નિમિત્તે કર્તાની વિચારણામાં આવી ગયા છે. છેવટે આત્મરચનાનો એકાદશ વ્રતનો અભ્યાસક્રમ, તેનાં ફળ, તેને માટે આશ્રમની અગત્ય અને એવા આશ્રમનું આદર્શ સ્વરૂપ કર્તાએ ચર્ચ્યું છે. આમ, આશ્રમવાસીના આશ્રમજીવન અને ખાનગી ગૃહજીવન પરત્વે ચર્ચા કરી એ બંને ક્ષેત્રમાંના એના ધર્મ સ્પષ્ટ સમજાવી કર્તાએ દેશસેવક સત્યાગ્રહી સ્વરાજ સૈનિક તરીકેનો આશ્રમવાસીનો ધર્મ દર્શાવ્યો છે. પ્રત્યેક આશ્રમવાસી પહેલો ને છેલ્લો એક સત્યાગ્રહી, રાષ્ટ્રસેવક સ્વરાજ સૈનિક છે અથવા હોવો જોઈએ એમ ગૃહીત કરી લઈને જ આ છોંતેર પ્રવચનો લખાયાં છે. જાત પર જરાય રહેમ ન રાખતું આવું સંયમકઠોર આશ્રમજીવન આમ છતાં રસ અને કળાથી ભરપૂર છે એમ પણ કર્તા બતાવવા મથ્યા છે.

ગ્રંથની સામગ્રી તરત જ કહી આપે છે કે શ્રી. જુગતરામ દવેએ રજૂ કરેલો આશ્રમનો આદર્શ પ્રાચીન આર્યાવર્તના ગુરુકુળ કે ઋષ્યાશ્રમનો નહિ પણ ગાંધીજીએ પ્રચારેલો અને પ્રચાલેલો આશ્રમી આદર્શ છે. એક રીતે એમ જ કહેવાય કે ગાંધીજીની આશ્રમભાવનાએ અને તેના સાબરમતી અને વર્ધા ખાતે થયેલા અમલે શ્રી. દવેની વિચારણાને પ્રેરી છે. ગ્રંથ આ રીતે જોતાં ગાંધીજીએ ઘડેલાં સાબરમતી સત્યાગ્રહાશ્રમના નિયમો અને કાર્યપ્રણાલીનું તેમ જ ગાંધીજીના 'મંગળ પ્રભાત' એ વ્રતવિચારનું મહાભાષ્ય જ છે.

ગાંધીજીની આશ્રમભાવનાના ભાષ્યકાર થવા માટે શ્રી. જુગતરામ દવે પૂરા અધિકારી પણ છે. સત્યાગ્રહાશ્રમમાં એ રહેલા છે તેમજ વર્ષોથી વેડછીના સ્વરાજ–આશ્રમના સંચાલક કે પ્રાણ પણ છે. આશ્રમજીવન અને ગ્રામસેવા માટે સાચી નિષ્ઠા તો એમનામાં ઘણી છે. આ વિષય પર અનુભવ અને પ્રતીતિના બળ સાથે અને અધિકારથી બોલવાનું એમને જ ભાગે એવું કામ એમને આથી ફાળ્યું છે ખરું. આશ્રમને તેઓ 'આત્મરચનાની શાળા' કહે છે. એવી આત્મરચના (ખરી રીતે 'જીવનઘડતર' કે 'આત્મવિકાસ' વધુ સારો શબ્દ હતો) પોતાની મેળેય માણસ કરી શકે એ સંભવને ઉવેખ્યા વગર તેઓ માને છે કે આશ્રમ જ એને માટે જરૂરી છે. આશ્રમી કેળવણી આત્મરચના અને સ્વરાજરચનાના કાર્ય માટે તાલીમ મેળવવાનું મોટું સાધન છે એવી એમની શ્રદ્ધાદૃઢ માન્યતા છે. આ ગ્રંથમાં તેમણે એવી આશ્રમી કેળવણીના આદર્શમાં પોતાની અનન્ય નિષ્ઠા લલકારી છે અને લોકોની ટીકાથી તથા પોતાની નબળાઈથી ઢીલા પડતાં આશ્રમવાસીઓને પોતાની હરોળ સમાલી ટટ્ટાર બની 'એક–કતાર' થવાનો જાણે આદેશ આપ્યો છે અને આશ્રમી આચારની પ્રતિષ્ઠા પુનરપિ સ્થાપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

આહાર, આશ્રમવાસી બાળકોની કેળવણી, પ્રાર્થના, સત્યાગ્રહીનાં સત્ય–અહિંસા, અને આત્મરચનાનાં એકાદશ વ્રત–એટલા વિષયોને એમણે ઠીક વિસ્તાર આપ્યો છે. આશ્રમવાસીના આશ્રમજીવન અને કુટુંબજીવન તથા જ્ઞાતિજીવન વચ્ચે વિસંવાદ ન રહે, તેનામાં પોતાનાં બાહ્યાભ્યંતર સ્વરૂપો વચ્ચે વિરોધ ન રહે, તેનામાં દંભ કે મિથ્યાચાર ન પેસી જાય, તે નિયમજડ વેદિયો પણ ન બની જાય–એ બધા માટે કર્તાએ સારી ચેતવણી આપી છે. એ,

તથા આશ્રમવાસીનું માનસ, 'તેની નબળાઈ', તેના માર્ગમાં આવનારી મુશ્કેલીઓ, અન્ય તરફથી થતી સંભવિત તેની હાંસી ને ટીકા—આ સર્વનું તેમણે કરેલું નિરૂપણ તેઓ ભયસંભવો તથા વાસ્તવિકતા પ્રત્યે કેટલા જાગ્રત છે એ બતાવે છે

બાળકેળવણી અને ઉચ્ચ શિક્ષણ વિશેના તેમનાં મંતવ્યો સહુને ગળે નહિ ઊતરે. પણ એમની નજર સમક્ષ જીવનની પળેપળ રાષ્ટ્રને ચરણે ધરી દેનાર ગ્રામસેવક જ છે એ ભૂલવું ન ઘટે. એવો સેવક પોતાનાં સંતાનોને પોતાની રીતે જ ઉછેરી પોતાનાં આદર્શો અધૂરા પૂરાં કરવા તેમને તૈયાર કરે એવો પણ આગ્રહ એમનો છે. એટલે, એમણે કહ્યું તેથી બીજું એ કહી શકે એમ હતું જ નહિ. ગાંધીજીના જ વિચારોને જેમ સમગ્ર ગ્રંથમાં તેમ આ બાબતમાં પણ કર્તા ઉદ્દ્ઘોષતા જણાય છે.

ગ્રંથ અતિવિસ્તારી થઈ ગયો છે તે તો શ્રુતિમાતાની પેઠે વસ્તુનું ખંતપૂર્વક આમતેમ ફેરવી તપાસીને પૂરું નિરૂપણ કરવાના કર્તાના આશયને લીધે. પણ એમની લેખનકળાનો તથા એમનામાં છુપાયેલા સાહિત્યકાર જીવડાનો એથી જ ઠીક પરિચય પમાય છે. જો કે સંક્ષેપમાં ન જ લખી શકાત એમ નથી. ભાષા સરળ, પ્રવાહી, અને એક પ્રકારની સાત્ત્વિક છટાવાળી છે.

પ્રવેશકકાર કાકાસાહેબ કહે છે તેમ આશ્રમમીમાંસામાં આ ગ્રંથ પ્રમાણગ્રંથ ગણાશે અને 'રચનાત્મક કાર્યક્રમને વરેલા રાષ્ટ્રસેવકોને આમાંથી જાણવાનું ઘણું મળશે.'

હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી
ઈ. સ. ૧૬૦૦—૧૮૦૦

[લેખક, મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ; પ્રકાશક, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ]

મૂલ્ય ચાર રૂપિયા.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ દસ્તકની સુરજબેન સ્મારક ગ્રંથમાળાનું આ બીજું પુસ્તક હિંદુસ્તાન અંગે તેના કર્તાએ કરેલા અભ્યાસની નોંધોમાંથી જન્મ્યું છે. કર્તાના શબ્દોમાં 'તે બાળકોનું પાઠ્યપુસ્તક નથી પરંતુ મોટા વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોને મદદરૂપ થશે'

પુસ્તકમાં નવું સંશોધન નથી, પણ નવી દૃષ્ટિ; એમાં પ્રવર્તી છે, અને એમાં જ એની વિશિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા રહેલ છે, એ નવી દૃષ્ટિ તે રાષ્ટ્રીય અથવા ભારતીય દૃષ્ટિ ઉપલબ્ધ જૂના-નવા પ્રમાણગ્રંથોનો અને શાળાઓનાં ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં અંગ્રેજોએ પોતા-વિરોધી જે હકીકતો દબાવી કે છૂપાવી રાખી છે તેનો પૂરો ઉપયોગ કરીને હિંદી નજરે ઈ. સ. ૧૬૦૦થી ૧૮૦૦ સુધીના બે શતકના ઇતિહાસપ્રવાહને શ્રી મગનભાઈએ અત્રે રજૂ કર્યો છે.

પુસ્તકને બાર ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. પહેલા ખંડમાં પોર્ટુગીઝ વલંદા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વેપારીઓના હિંદપ્રવેશ ને વેપારરીતિની, બીજામાં મોગલ સામ્રાજ્યના પડતી કાળની અને મરાઠાઓની કજિયાખોરીની, અને ત્રીજામાં ગોરા વેપારીઓની રાજકીય આકાંક્ષાઓના પ્રારંભ તથા વૃદ્ધિની અને દેશી સિપાહીની શોધની કથા છે. ચોથાથી આઠમા સુધીના પાંચ ખંડો અંગ્રેજો નસીબના જોરે, ફ્રેન્ચોની અણઆવડતથી, સિરાજના ભોળપ ને બાધાઈથી, મીરજાફર ને શેઠોના દેશદ્રોહથી અને ક્લાઈવના અધર્મી પ્રપંચથી બંગાળા કેમ સર કરી બેઠા તેની કથા કહે છે. મરાઠા રાજમંડળમાં અંગ્રેજોનો પગપેસારો નવમા ખંડનો, કંપની સરકારનું રાજ્યતંત્ર દસમાનો, અને પરદેશી રાજવ્યવહારનું મંડાણ અને ગ્રામપંચાયત પર ઘા, વેપારનો નાશ અને રાજાઓનો હ્રાસ એ એની ત્રણ અસરો અગિયારમા ખંડનો વિષય બને છે ટીપુના અંગ્રેજોએ કરેલા પરાજય, ખરડાની જીતના મરાઠાશાહીના અંતિમ વિજય, સ્વરાજના ખરા શત્રુ અંગ્રેજોને મદદ આપવા દઈ નબળા સ્વદેશીઓ (નિઝામ, બાદશાહ શાહઆલમ અને ટીપુ)ને જેર કરવામાં ધ્યાન આપવાની નાનાફડનવીસની ભૂલ અને નાનાફડનવીસના મૃત્યુની માહિતી આપતા બારમા ખંડના અંત સાથે પુસ્તક પૂરું થાય છે. ત્યાર પછીનો રજવાડી હિંદના પરાજયનો ઇતિહાસ ૧૯મી

સદીનો છે. એ હવે પછી આ જ પદ્ધતિએ પ્રગટ કરવાની કર્તાની મુરાદ છે. એ તેઓ વહેલી સિદ્ધ કરે એવી આશા રાખીએ.

કલકત્તાની કાળી કોટડી વિશેની વાતને જૂઠાણોલી હોલ્વેલની 'તોપ' તરીકે ઓળખાવી કર્તાએ, એ બનાવ બન્યો જ નથી એમ આપણા ઇતિહાસકારોને આધારે સિદ્ધ કર્યું છે. પ્લાસીના યુદ્ધને એમણે વાજબી રીતે જ અંગ્રેજોનું સિરાજ સામેનું દેશદ્રોહી ફિતૂર કહી 'પ્લાસીનો બળવો' જ ઠરાવ્યું છે. કલાઇવ અને હેસ્ટિંગ્ઝ જેવાનાં ન્યાય નીતિ ને માણસાઈ વિનાનાં કરતૂકો, આપણી નબળાઇઓ ને ભૂલો, રાઘોબાની સ્વાર્થમય પ્રપંચલીલા અને નાનાફડનવીસની મુત્સદ્દીગીરી એ સર્વ પર પણ એમણે ઠીક પ્રકાશ પાડ્યો છે. અંગ્રેજોની ફત્તેહ વેળા આપણા લોકોમાં રાષ્ટ્રનિષ્ઠા કે દેશાભિમાન જેવું કશું હતું નહિ અને એથી આપણે હાર્યા એ બહુ બોલાતા અભિપ્રાયની ચર્ચા કરી કર્તાએ એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે એવું અંગ્રેજોના જેવું એક જાતિના અભિમાન પર રચાયેલું દેશાભિમાન આપણા જેવા અનેક જાતિઓ, ધર્મો અને ભાષાઓના વિશાળ ખંડ જેવડા દેશમાં બહુ શક્ય નહિ, પણ રાષ્ટ્રનિષ્ઠા જેવું એક અંગ જ ગણાય તે સંસ્કૃતિનિષ્ઠા તો આપણે ત્યાં હતી જ. એ સંસ્કૃતિશક્તિનો રાજકારણ પર પ્રભાવ પણ હતો જ. યુરોપના લોકો આજે એવો કાંઈક યુરોપવ્યાપી સાંસ્કૃતિક પ્રબંધ ઓળે છે. આપણી પાસે તેનું પાયારૂપ ચણતર હતું એમ કહી શકાય. પૂરે માત્ર સ્વતંત્ર રાજકીય સમૂહ તરીકે પણ ફાવવાના ગુણ. તે સારુ આપણે નિષ્ઠાનો એક નવો પ્રકાર ખીલવવો જોઈએ.' નિષ્ઠાનો આ નવો પ્રકાર તે વેળા નહોતો, ૧૯ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પ્રગટી હિંદી પ્રજાને એક રાજકીય બળ એ બનાવે છે. કર્તાનું આ પૃથક્કરણ સાચું છે.

પુસ્તકને શ્રી. મગનભાઇનું આવું ઇતિહાસ-પૃથક્કરણ તથા રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિનો પ્રકાશ એક તરેહની વિશિષ્ટતા અર્પે છે. એની ઉપયોગિતા સ્વયંસ્પષ્ટ છે.

શ્રી. નેત્રમણિભાઇને: (લે. કાકા કાલેલકર; પ્રકા. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર;) મૂલ્ય, ચૌદ આના

કાકા સાહેબે તેમના એક ભક્ત સ્વ. નેત્રમણિ શ્રોફ તથા તેનાં પુત્ર-પુત્રી પર લખેલા ૯૮ પત્રોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય છે. અંગતને જાહેરમાં મૂકતાં કાકાસાહેબ જેવી સુજ્ઞ વ્યક્તિને સ્વાભાવિક રીતે સંકોચ નહિ થયો હોય એમ નહિ, પણ સ્વ. નેત્રમણિભાઈનું આ રીતે સ્મારક કરવાનો લોભ બલવત્તર બન્યો હશે એવું અનુમાન સહેજે થાય છે. 'એમાં નેત્ર મણિભાઈના પ્રેમાળ, સંસ્કારી, ભક્ત હૃદયનો પડઘો છે.' એ કાકાસાહેબનું વાક્ય સાચું છે. એમના પ્રત્યેનો સ્વર્ગસ્થનો આ પત્રોમાં સૂચિત થતો ભક્તિભાવ અજબ છે.

જેમ નેત્રમણિભાઇનું સૂચિત તેમ કાકાસાહેબનું વ્યક્ત દર્શન આ પુસ્તકમાંના પત્રો કરાવે છે. નેત્રમણિભાઇનો કાકાસાહેબ માટેનો આદરભર્યો અનુગ્રહ તેમની ધાર્મિકતાને અંગે બંધાયો હતો, પણ કાકાસાહેબે તેમની પરના પત્રોમાં પોતાની ધાર્મિકતા, આધ્યાત્મિક અનુભવો, સાધના વગેરેની વાત ક્યારેક માત્ર સૂચવીને પ્રધાનાથી જ પતાવી છે, અને પોતે ધાર્મિક પુરુષ નહિ પણ રાષ્ટ્રસેવક જ છે એ એમના મન પર ઠસાવ્યા કીધું છે, એ એક ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત છે. ધર્મની કરતાં વહેવારની વાતો આ પત્રોમાં વિશેષ છેડાઇ છે... એમાં વૃત્તિ એ પ્રેમી પ્રશંસકના સ્નેહાદરનો પ્રત્યુત્તર આપવાની જ છે. છતાં પત્રલેખક છે કાકાસાહેબ, એટલે આ પત્રોમાંથી જાણવા જેવું ઘણું મળી રહે છે. કાકાસાહેબનો કર્મયોગ, એમનો 'રસયોગ,' એમના ખોરાકના પ્રયોગો, સંગીતની એમના પર થતી અસર, એકાંત સાધનાની ઇચ્છા છતાં ભારતમાં ફરતા રહેવાનું પ્રારબ્ધ, લેખો કરતાં પત્ર લેખન દ્વારા વ્યક્તિગત સેવા પર કેટલાંક વરસથી એમની વધતી જતી શ્રદ્ધા, જીવનમાં જાહેર સેવાકાર્યના ત્યાગમાં એમની અસંમતિ, સેવા અને પૂજા વચ્ચે એમણે બતાવેલો ભેદ એ એવી આ પત્રોમાંની કાકાસાહેબનો આંતર-બાહ્ય પરિચય આપતી જાણવાજે

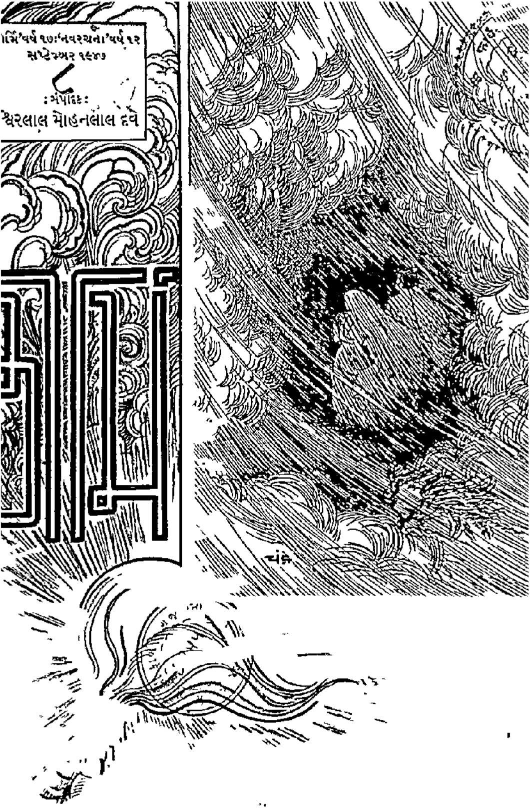
ર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨
સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭
૮
: સંપાદક :
શ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

વૈવિધ્યભર્યાં ત્રણ નવાં પુસ્તકો

હિમાલયનું પર્યટન

લેખક

હિંમતલાલ તુનારા

હિમાલય અનેક નદીઓને જન્મ આપે છે. હિમાલયમાં બરફમાંથી ઓગળેલાં પાણી અનેક સ્રોતો દ્વારા વહે છે. તે નદીઓ અને એ સ્રોતો ગગન ચુંબી વૃક્ષોના મહા અરણ્યને પોષે છે. એ વૃક્ષો દ્વારા અને એ નદીઓનાં નીર દ્વારા માણસને વિવિધ સમૃદ્ધિ મળે છે. પણ જ્યાં હિમાલયનાં શિખરો આકાશ સાથે વાતો કરે છે ત્યાં નથી રહી શકતા મનુષ્યો, નથી ઊગી શકતાં મહાવૃક્ષો અને વનસ્પતિ લતાઓ અને ત્યાં નથી વહેતી નાની કે મોટી નદીઓ. ત્યાં તો ફક્ત એકાંત હોય છે. આકાશ ધુમ્મસથી ઘેરાએલું હોય છે અથવા સૂર્યકિરણોથી પ્રજ્વલિત થએલું હોય છે. ત્યાં નથી હોતી સંસ્કૃતિ, સમૃદ્ધિ કે નથી હોતી માનવોચિત ચિંતા. ત્યાં હોય છે ફક્ત ધ્યાન, મન વગરનું મનન અને શુદ્ધ ચૈતન્યનું પૃથ્વી ઉપર અવતરેલું સનાતન સ્ફુરણ. કાકા કાલેલકર

કિંમત રૂા. ત્રણ : ટ. ખ. ૦-૧-૦

દૃષ્ટાંત કથાઓ

લેખક

નાનાભાઈ ભટ્ટ

આ કથાઓના ઉગમ ખાસ કરીને મારી ભાગવત પુરાણની સમાલમાંથી થયો છે. ભાગવત પુરાણમાં જ્ઞાનનાં અને ભક્તિનાં રહસ્યો ગામડાંનાં અભણ ભાઈ-બહેનો પાસે મૂકવાનાં હોય છે ત્યારે મારા જેવા પોથી પંડિતની ભારે કસોટી થાય છે. આવા કસોટી-કામમાં આ અને આવાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાંતોની મદદથી હું મારી સમાલને સીમખીમ પાર ઉતારી શકું છું અને એ અભણ ભાઈ-બહેનો ભાગવત સમજ્યાં હોય કે નહીં પણ મારી આ કથાઓને સમજીને લાંબા વખત સુધી ચિત્તમાં સંઘરે છે એવો મારો અનુભવ છે.

—લેખકના નિવેદનમાંથી

પાના ૧૧૬ : કિંમત માત્ર રૂા. એક ટ. ખ. ચાર આના

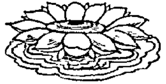

ગુજરાતી ભાષા-લેખન

લેખક

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

કોઈક પણ સંખ્યાની જેમને ઉમેદ છે તેવો હરકોઈ લેખક જે કાંઈ લખે તે પ્રામાણિક જ લખી શકે એવું સાક્ષર ગુજરાત સમક્ષ રજુ કરવાના અનેક પ્રયત્નોમાંનો આ ગુજરાતી ભાષા-લેખન પણ એક પ્રયત્ન છે.

લેખન-શુદ્ધિ એ કોઈપણ ભાષાના લેખનનું પ્રધાન અંગ છે. આપણે જોઈએ છીએ કે બેદરકારીને અંગે ભલભલા લેખકો પણ શુદ્ધ લેખનમાં થાપ ખાઈ જાય છે. અહીં એવા કોઈ દોષ બતાવવાનો હેતુ નથી. પણ આવી ભૂલોમાંથી કેમ બચી જવાય એ પ્રત્યેક ભાષા-લેખકે જાણવું જરૂરનું છે.

ભાષા-લેખન સચોટ બનાવવાને માટે ભાષા જેમ બને તેમ સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ. આ વસ્તુ શી રીતે કહેતાંથી સાધી શકાય છે. આ પુસ્તકમાં એ વિષયનો પણ સમાવેશ કર્યો છે.

અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સામાન્ય જનોને આ પુસ્તક એક કિંમતી માર્ગદર્શક જેવું બની રહેશે.

કિંમત રૂા. પાંચ - રજી. ટ. ખ. ૦-૧

પ્રા પ્તિ સ્થા ન

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

રતનપોળ-ટીક પુલ નીચે · ગાંધી રસ્તો · અમદાવાદ ~~~~~ ભીમરાજ બિલ્ડિંગ · કાલબાદેવી રોડ · મુંબઈ

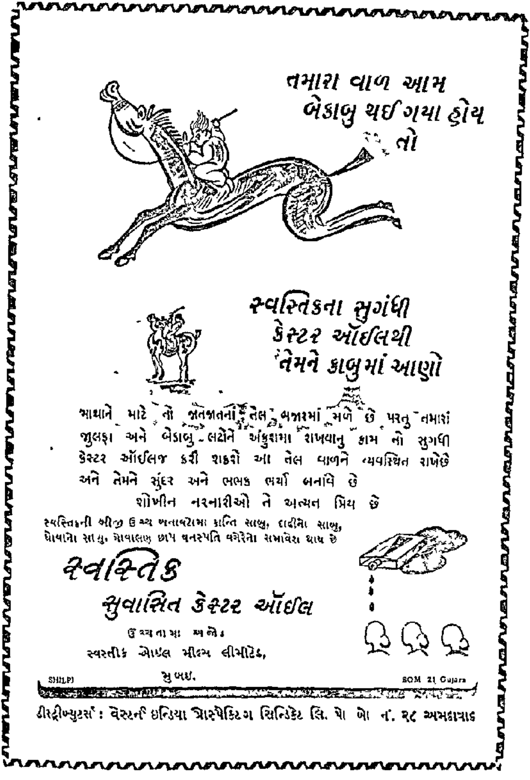

તમારા વાળ આમ
બેકાબુ થઈ ગયા હોય
તો
સ્વસ્તિકના સુગંધી
કેસ્ટર ઑઈલથી
તેમને કાબુમાં આણો
માથાને માટે તો જાતજાતનાં તેલ બજારમાં મળે છે પરંતુ તમારાં જુલફાં અને બેકાબુ લટોને અંકુશમાં રાખવાનું કામ તો સુગંધી કેસ્ટર ઑઈલજ કરી શકશે આ તેલ વાળને વ્યવસ્થિત રાખેછે અને તેમને સુંદર અને ભભક ભર્યા બનાવે છે
શોખીન નરનારીઓ ને અત્યંત પ્રિય છે
સ્વસ્તિકની બીજી ઉચ્ચ બનાવટોમાં કાન્તિ સાબુ, દાદીનો સાબુ, ધોવાનો સાબુ, ગોવાળણ છાપ વનસ્પતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે
સ્વસ્તિક
સુવાસિત કેસ્ટર ઑઈલ
ઉત્પન્ન કર્તા :
સ્વસ્તીક ઓઈલ મીલ્સ લીમીટેડ,
મુંબઈ.
SHILPI
SOM 21 Gujara
ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોસ્પેકિટંગ સિન્ડિકેટ લિ. પો બો નં. ૨૮ અમદાવાદ

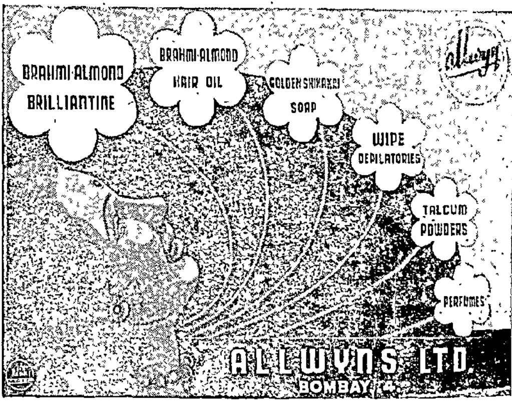

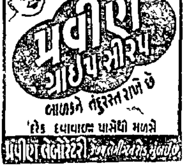

અનેક રોગની એકજ દવા

જીવનધારા

કોલેરા, સંગ્રહણી શરદી, બદનનો દુખાવો, પાણીવિકાર, સંધિવા, અશક્તિ, સોજા, અજીર્ણ આપચો, ખાંસી, શ્વાસ, દમ, દાંત, દાઢમાં કળતર, પેટ પેડુનો દુખાવો, અમુંઝણ, ઝેરી ડંખ, મોઢાની દુર્ગંધી, દરેક જાતના તાવ, ઘા પડવો, લોહી નીકળવું, તથા અનેક જાતના દરદોમાં તેમજ રેલ્વે, સ્ટીમર યા મોટરની મુસાફરીમાં તાત્કાલિક ઉપયોગી થઈ પડનારી અમૂલ્ય ઔષધિ. કિંમત મોટી બાટલી રૂા. ૧।।, વચલી બાટલી રૂા. ૧। અને નાની બાટલી રૂા. ૦।।≈ ટ.ખ. જુદું.

દરેક ઠેકાણે વેચાય છે

રજીસ્ટર્ડ ટ્રેડમાર્ક "જિનસ" નં. ૩૦૨

જે. એન. શેઠના—નડિયાદ

સ્ટોકીસ્ટ : કેચનલાલ વાડીલાલની કું.
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મંગળદાસ રોડ, મુંબઈ—૨

નેપચ્યૂન
જિંદગી, આગ
અને
અકસ્માત
ના વીમાનું
કામ કરે
છે

કુલ અસ્કયામત
રૂ. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઇએ છે.

નેપચ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઑફિસ :
નેપચ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.
અમદાવાદ બ્રાંચ :
પાંચકુવા, અમદાવાદ.

પૂંઠા ઉપર 'સપ્ટેમ્બર' માસ ભૂલથી છપાયો છે
તેને બદલે 'નવેમ્બર' માસ વાંચવો.

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક આઠમો
નવેમ્બર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	શક્તિ અને પાછી પ્રકાશ	ધૂમકેતુ	૫
૨	અજપો	ચંદ્રવદન મહેતા	૭
૩	મૃત્યુનો વેપાર	પુનર્વસુ	૮
૪	વહેતાં પાણી	(માસિક નોંધ)	૯
૫	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૭
૬	ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી (ચાલુ વાર્તા)	દર્શક	૨૫
૭	પ્રકાશની દુનિયામાં	શશિન્ ઓઝા	૩૨
૮	આસો	વિનોદિની નીલકંઠ	૪૦
૯	આંસુઓથી ભીંજાયેલાં ગ્રામ–ગીત	અનુ. નિધાદચંદ્ર	૪૧
૧૦	ચિત્રકાર રવીન્દ્ર	અનુ. રમણીક મેઘાણી	૪૪
૧૧	ગુરુદેવ–અમારે આંગણે	અનુ. રમણીક મેઘાણી	૪૫
૧૨	ઝરણું	શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ	૫૧
૧૩	પ્રવાસનાં થોડાં સ્મરણો	અંબાલાલ પુરાણી	૫૨
૧૪	વ્યથિતને	સ્નેહરશ્મિ	૫૫
૧૫	કાની જીવનનું એક કડવું સ્મરણ	વ્રજલાલ ત્રિવેદી	૫૬
૧૬	વિચારપુષ્પ	ભાસ્કર વ્હોરા	૬૧
૧૭	રંગ સજાવટનું નવું વિજ્ઞાન	પદ્મકાન્ત ર. શાહ	૬૨
૧૮	ગનલ	ભાસ્કર વ્હોરા	૬૩
૧૯	મેઘબિંદુ	ધૂમકેતુ	૬૪
૨૦	શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહની ષષ્ઠિપૂર્તિ	ઈશ્વર પેટલીકર	૭૧
૨૧	વિજ્ઞાનદર્શન	બંસીગાંધી, જયંતિલાલ દે. ઓઝા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૭૪
૨૨	ગ્રંથસમીક્ષા	— જા. મ. શા.	૭૮

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂ. ૭–૦–૦ :: પરદેશમાં : રૂ. ૧૦–૦–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ–૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ

ભગિનીનો પ્રથમ દીપોત્સવી અંક

તંત્રી: પુષ્પાવતી મહેતા

નવા સ્વરૂપે પ્રગટ થતા 'ભગિની'ના ત્રણ અંકો તમે જોયા હશે. જે હેતુને લક્ષમાં રાખીને અમે આ પ્રકાશન શરૂ કર્યું છે તે કેટલે અંશે સફળ થયું છે તે તો વાંચકો અમને લખી જણાવે ત્યારે ખબર પડે.

પણ આ ત્રણ મહિનાનો અનુભવ અમને સુખભર્યો છે. અજાણ્યા હાથોએ અમને સત્કાર આપ્યો છે. જાણીતા સ્નેહીઓએ અમને ઉત્સાહ ને સાથ દીધો છે 'ભગિની' આ સૌના સંયુક્ત પરિશ્રમથી આગળ વધી રહ્યું છે.

દિવાળી આવે છે. અમને ય થાય છે કે અમે કાંઈક વિશેષ અમારા વાચકને આપીએ. જેને ઝંખતા હતા તે સ્વરાજ આવ્યું. આપણી ઝંખનાનું આ સ્વરાજ છે કે કેમ એ તો રચાતો ઇતિહાસ બોલે છે. એ ઉપર કાંઇક પણ અભિપ્રાય અત્યારે દેવો એ ઉતાવળમાં ખપશે. પણ આપણા દેશના આપણે સ્વામી બન્યા. આપણે જે રચના કરવી છે તે મુક્તપણે કરી શકીએ તેવા સંજોગો આપણને સાંપડ્યા છે, અંધાધૂંધી ને ગાંડપણમાં એનો વિનાશ ન કરી બેસીએ તે જોવાનું આપણું કામ છે. આપણે બહેનો એ ભગીરથ કાર્ય વિશેષ ચીવટ ને ખંતથી કરી શકીશું.

આવી રચનાત્મક દૃષ્ટિને ખ્યાલમાં રાખીને આવતો દીપોત્સવી અંક અમે તૈયાર કરી રહ્યા છીએ.

ગ્રાહકોને વાર્ષિક ૭ રૂપિયાના લવાજમમાં ઘેર બેઠા મળશે. આ અંક દળદાર ને અનેક રીતે વૈવિધ્યભર્યો બનશે.

ગ્રાહક થવા માટે આજે જ તમારું નામ મોકલો.

ભા ર તી સા હિ ત્ય સં ઘ લિ મિ ટે ડ

ભીમરાજ બિલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી : મુંબઇ–૨ ફરનાન્ડીઝ પુલ, ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

એજન્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કાં.

મંગળદાસ રોડ, મુંબઇ ૨.

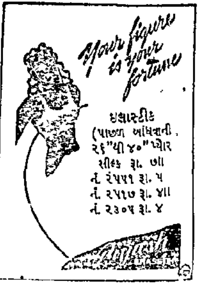

પીયૂષ હોઝીયરી વર્ક્સ

રાજા મહેતાની સ્ટ્રીટ–અમદાવાદ

૮૦ નાગદેવી ક્રોસ લેન, મુંબઈ નં. ૩.

શક્તિ અને પછી પ્રકાશ

નવરાત્રિ પછી આવી રહેલા દીપોત્સવી તહેવારમાં એક રહસ્ય રહેલું છે. જે સમયે છાપાં, શાહી, કાગળ ને શબ્દો આટલાં સસ્તાં અને તેથી નિર્માલ્ય ન હતાં—તે જમાનામાં સંદેશો આપવાની અને સંદેશાને પરંપરા દ્વારા પ્રજામાં સ્થાપિત કરવાની એક અનોખી રીતિ હતી એક રજપૂત શૈલીના ચિત્રમાં એક હરણ આપેલું છે ને એક કબૂતર મૂકેલું છે. અને એટલો જ સંદેશો કોઈ નારી વિદેશ મોકલી રહી છે એવો ભાવાર્થ એમાં છુપાયેલો છે. પ્રેમીને મોકલેલા એ સંદેશામાં હરણના જેટલી ત્વરિત ગતિથી આવી પહોંચવાનો પ્રેમધ્વનિ મુકાયેલો છે

એવી રીતે આ આપણા તહેવારોની પણ અનુક્રમી રચનામાં જેમ એક તરફથી ઋતુ ઋતુના આનંદનો તાણો મૂકેલો છે, તેમ બીજી તરફથી પ્રજાજીવનને આપવાના સંદેશાનો એમાં વાણો પણ રહેલો છે એવા તાણાવાણાનું આ વસ્ત્ર આખું વણાતું આવે છે પ્રજાને એમાંથી સ્વસ્થતા અને શાંતિનો સંદેશો મળી રહે છે. 'સ્વ સ્થતા' શબ્દ જ ધ્વનિપૂર્ણ છે. 'સ્વ'માં 'સ્થિર' થવાને માટે માણસ પાસે નિત્યજાગૃતિ જોઈએ નિત્યજાગૃતિ વિના સ્વસ્થતા નહિ સ્વસ્થતા વિના આનંદ, મંગલ, ઉત્સવ, પ્રકાશ, એ નહિ. અને શક્તિની ઉપાસના વિના નિત્યજાગૃતિ નહિ આવે. આ ત્રિપુટી કાર્યક્રમ નવરાત્રિ અને દીપોત્સવીના મહાન તહેવારોમાં સંદેશારૂપે રહ્યો છે.

નવરાત્રિનો મહોત્સવ—એ સૌંદર્યનો મહોત્સવ છે. સુંદરતાને પવિત્રતા સાથે સાંકળી લેવાનો એમાં ધ્વનિ રહ્યો છે. જે કાંઈ સુંદર છે એને વ્યક્તિ કે પ્રજા જ્યારે પવિત્ર ગણે છે, ત્યારે એ ભાવના એની હૃદયગુહામાં એક સ્થિર શાંત, નાનો શો દીપ, પ્રગટાવે છે. અને એવા દીપ દ્વારા જ, પ્રજામાં સાંસ્કારિક શક્તિનો સંચાર થાય છે.

પરંતુ સાંસ્કારિક શક્તિને, હંમેશાં એક બીજી એવી જ જંગલી શક્તિનો સામનો કરવાનો હોય છે. તદ્દન શાંત, એકાંત બિનઉપદ્રવી સંયમિત જીવન ગાળનાર, રામચંદ્રની સીતાને ઉપાડી જનાર કોઇ ને કોઈ રાવણ આ સંસારમાં હંમેશાં હાજર હોય છે. રામ અને રાવણનું યુદ્ધ, પાંડવકૌરવનું યુદ્ધ, સંસ્કારી શક્તિ અને જંગલી બળ વચ્ચેનું યુદ્ધ, એ વિશ્વનો અનાદિઅનંત કાર્યક્રમ છે. એ કાર્યક્રમનો જે વ્યવહાર, એ પ્રજાએ કે વ્યક્તિએ ઉપાડયે જ છૂટકો છે. એટલે જ્યારે આપણે નવરાત્રિનો મહોત્સવ કરીએ છીએ, ત્યારે ખરી રીતે સૌન્દર્યને પવિત્ર ગણવાની પ્રતિજ્ઞા લઇએ છીએ. નારી તમામનાં રૂપને રક્ષવાનો એ પ્રજાકીય જાહેર કૉલ છે, અને ધરણી, ધરણી એટલે સ્ત્રી, અને પોતાનો ધર્મ—એ ત્રણ ઉપર થતા દરેક આક્રમણને હાથમાં સમશેર લઇને રક્ષવાનો અને એ રક્ષણ કરતાં, જીવન હોમવું પડે તો જીવન હોમવાનો એ પ્રજાકીય નિર્ધાર છે. જેમ સેવા કે શુદ્રવૃત્તિ એ પ્રજામાંની દરેકેદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે, કોઈ એક જ વર્ગનો એ વિશિષ્ટ અધિકાર નથી, અને એટલા માટે મજૂરીને ગૌરવ આપવાની જેમ આપણામાં આજે વૃત્તિ જાગી રહી છે, તેમ પોતાનું અને પોતાની આસપાસના તમામનું રક્ષણ કરવાની ક્ષત્રિયવૃત્તિ એ પણ દરેકેદરેક વ્યક્તિનો ધર્મ છે. અને એને પણ એ જ ગૌરવથી અપનાવવાની વૃત્તિ આપણામાં આવી જવી જોઇએ. જીવવું હોય તો—આ એક જ શરતે જીવી શકાશે, એ સમય આવી ગયો છે.

એટલા માટે આપણા સારુ તો, આ નવરાત્રિ મહોત્સવનું ઘણા મોટા પાયા ઉપર પુનરુત્થાન થાય એ જરૂરી બન્યું છે.

નવરાત્રિ મહોત્સવને અંતે—વિજયાદશમી આવે છે. અને ત્યાર પછી તરત દીપોત્સવીની હવા ફેલાય છે.

જ્યારે વ્યક્તિના કે પ્રજાના જીવનમાં, એક શાંત સ્થિર, નાના સરખા દીપકે, શક્તિનો સંચાર કર્યો હોય, અને એણે પોતાના જીવનમાં વિજયપ્રસ્થાન કર્યું હોય—જંગલીબળને પરાજય આપીને સંસ્કારીશક્તિનો ધ્વજ ફરકાવ્યો હોય, ત્યારે જે એક મહાન આનંદ, જીવનમાંથી પ્રગટ થવા માટે થનગની રહે, એ આનંદ હજારો દીપકના પ્રકાશ વડે જ પ્રગટાવી શકાય; એટલા માટે દીપોત્સવીનો મહોત્સવ આપણે ઊજવીએ છીએ; એ મહોત્સવને શાંત સમયમાં પણ, જો આપણે પાડેલા ચીલા જેવો થવા ન દઈએ, અને એમાં રહેલી જ્વલંત ભાવનાને સતેજ રાખીએ તો આપણાં જીવનમાં પ્રકાશ આવવાનો.

એ પરંપરાનું આ મહત્ત્વ છે. નહિતર તો ભેગો થયેલો યુગયુગનો આવો કચરો આપણા જીવનને રૂંધી નાખે અને વળી કુંઠિત પણ બનાવે.

શક્તિસંચાર પછી આવનારા આ જીવનપ્રકાશ મહોત્સવને આપણે ફરીથી એનું ગૌરવ અપાવવાનો નિશ્ચય કરીએ. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રતાપે એ કારકુની સલામીનો દિવસ થઈ ગયો. આપણે એને ખાધાખોરાકી દિવસ બનાવી નાખ્યો. હવે જો સ્વતંત્રતા, ખરા અર્થમાં આવી હોય તો, આપણે જેમ આપણાં તમામ જીવન અન્વયી અંગોનો વિચાર કરીએ છીએ તેમ તહેવારોનો પણ વિચાર કરીએ. અને વધારે કાંઈ નહિ તો, વરસમાં માત્ર એક દિવસ અને તે આ દીપોત્સવીનો દિવસ જ એવો રાખીએ કે જે દિવસે કોઈ પણ ભેદભાવ વિના તમામેતમામ, તમામેતમામનું હાર્દિક રીતે માંગલ્ય ઇચ્છે. અને એ ઇચ્છા છેવટે ક્રિયામાં પરિણમે.

ધૂમકેતુ

※

અજંપો

રે જી, જીવ ના જંપે મારો
જીવડો ના જંપે મારો
સાગર સારી, ગંગા ઝીલી, ઘટઘટ કીધી ફેરી,
આખરના એક વિરામ માટે નહિ દીઠી ક્યાં દેરી,
એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

નવલખ તારા આભ મિનારા ગેબ ગગનની ઘેરી,
સરસ્વતીરે નદીસમીરે વાટ લીધી ગિરિ કેરી,
એ જી, જીવ જંપે ના મારો.

હીરલા ઘોળ્યા, વિષ વાગોળ્યાં, તેજકિરણનાં જાળાં,
નવઘર ખૂંદ્યાં, વળી ઉકેલ્યાં પાતાળનાં પરવાળાં,
એ જી, જંપે ના મારો,
જીવડો ના જંપે મારો.

ચંદ્રવદન મહેતા

મૃત્યુનો વેપાર

पुनर्वसु

વૈધવ્યના આંસુની જેમ ગંગાના નીર ધીમેધીમે; અહીંથી વળાંક લઇને વહેતાં હતાં. કિનારાથી થોડે દૂર સુગંધ-સરોવર સમું એક ઉદ્યાન હતું તેથી લોભાઇને ભાતભાતના સુંદર અસુંદર પંખી ત્યાં ઊતરતાં અને સુગંધથી અકળાતાં ત્યારે ઊડી જતાં. કલરવનો જાણે મેળો મળ્યો હતો. ઉદ્યાનની વચોવચ ગગનના ગુમાન સમી હેમની એક હવેલી હતી. ઊંચા આસમાનને આમંત્રણ આપતાં હોય તેવાં તેના નીલમ મઢ્યા કાંગરાં હતાં. તેમાંના એક કાંગરા પર નિર્ધનની નારીના નિંદાયેલા યૌવનની ભ્રાંતિ થાય તેવી અલંકારવિહોણી એક કાયા બેઠી હતી. સ્મશાનના આવાસની અંધારી મહોલાત શી એની કાંતિ હતી, અને અંગ ઉપર એક વસ્ત્ર એણે ઓઢ્યું હતું. એને પાટા બાંધ્યા હતાં ને છતાં શાંતિ અને સ્થિરતાને એણે જાળવી રાખ્યા હતાં. થોડા પહેરેગીરો એની ફરતા ઊભા હતાં, અને તેની પાસે એક માણસ ઝળહળતી જ્યોત સમું આસન નાખીને બેઠો હતો.

એક વખત એક સંન્યાસી ત્યાંથી નીકળ્યો અને આ દૃશ્ય જોઇ તેને કૌતુક થયું.

સંન્યાસી હવેલીમાં ગયો અને એણે જોયું કે દુનિયાના રત્નો હવેલીના માલિકે જ્યાં જ્યાં જડી શકાય ત્યાં જડયા હતાં. કલ્પના જેટલો વૈભવ સર્જી શકે તે બધો જ ત્યાં હતો. પછી તે ઉપર ગયો. ત્યાં પણ તેણે જોયું કે ઝળહળતા આસન પર બેઠેલ વ્યક્તિનો દેહ સોનાનો બનવો જ બાકી રહ્યો હતો. તેણે તેને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું, 'આપનો પરિચય કરી શકું છું!'

આસન પર બેઠેલ વ્યક્તિએ કહ્યું, 'અલબત્ત, હું આ હવેલીનો માલિક અને દુનિયાનો સૌથી ધનવંત છું.'

'ને આ સ્ત્રી કોણ છે?' સંન્યાસીએ પૂછ્યું.

'એ મૃત્યુ છે.'

'મૃત્યુ!'

'હા, મૃત્યુ.'

'એની આંખે પાટા શા માટે બાંધ્યા છે?'

'એની દૃષ્ટિ જ્યાં પડે છે ત્યાંથી જીવન ઊડી જાય છે તેથી.'

વેપાર છે, સમજ્યા સંન્યાસીજી?'

'મૃત્યુનો વેપાર?'

'હા, જેને મૃત્યુ જોઇએ તેને મૃત્યુ—અને જીવન જોઇએ તેને જીવન અમે આપીએ છીએ.'

'હું કંઇ જ સમજી શકતો નથી. લોકો શું મૃત્યુ માગવા પણ આવે છે?'

'ટોળેટોળા, ત્યાં જુઓ.' મહાધનવંતે બતાવેલ દિશા તરફ સંન્યાસીએ જોયું તો લોકોનો એક મોટો સમુદાય એક મેદાનમાં પડયો હતો. તદ્દન નવસ્ત્રામાં ગણાય તેવી તેમની વેશભૂષા હતી. ભૂખ, રોગ, શોક અને ત્રાસથી તેઓ વ્યાકુળ હતાં. નાના બાળકો જમીન પર ઊંધા પડયા પડયા ધૂળ ખાતા હતાં. કેટલાક વ્યાકુળ બનીને ચીસો પાડતા હોય તેમ લાગતું હતું, જ્યારે કેટલાક અનંત આસમાનની સામે સ્થિર દૃષ્ટિથી તાકી રહ્યા હતા. કેટલીક અચેતન સ્ત્રીઓના દેહમાંથી ગીધ, કાગડાઓ, વગેરેએ નસોના ઝૂમખાને બહાર કાઢી નાખ્યા હતા, અને ફરીફરીને તેઓ ત્યાં આવીને તેને ઠોલતા હતા. સંન્યાસીને પોતાનો શ્વાસ બેસી જતો લાગ્યો. વધુ તે ન જોઇ શકયો.

'જોયું! તેમને મૃત્યુની જરૂર છે પણ તે માટે ચૂકવવાનાં નાણા તેમની પાસે નથી.'

'પણ આ બધાને અનંતકાળ સુધી પૈસા ન મળે તો અનંતકાળ સુધીના આ તરફડાટથી તમને શો લાભ?'

'અમને લાભ?' ધનવંત હસ્યો, 'તેઓ મફત જીવી શકતા પણ નથી. ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ તેઓ જ્યાં લગી જીવે ત્યાં લગી દરવર્ષે જીવવા માટે નિયત કિંમત તેમને ચૂકવવી પડે છે.'

'અને ન ચૂકવે તો?'

સંન્યાસીને પોતાની પીઠ તરફ બતાવીને તે બોલ્યો, 'આ કારખાનાં જોયાં! ત્યાં અને સામે લીલાં ખેતરો દેખાય છે ત્યાં આમના જુવાન પુત્ર-પુત્રીઓ કામ કરે છે. જો જીવનની કિંમત વખતસર ન મળે તો તેઓને મૃત્યુ, અને આ લોકોને જીવનની સજા મળે છે.'

'ઓ પ્રભુ!' સંન્યાસીએ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. ધનવંત હસ્યો.

ઉદ્યાનમાંથી બહાર નીકળીને અંતરિક્ષને સંબોધીને સંન્યાસીથી બોલી જવાયું. 'આ પણ શું તારું જ સર્જન છે પ્રભુ!'

ને આ રોગની ઔષધિ શોધવા એ ચાલ્યો ગયો.

જુદાઇના દિવાસ્વપ્નમાંથી જાગી રહેલા મુસલમાનો

પાકિસ્તાનનો પરપોટો ફૂટી ગયો છે. પાકિસ્તાનની સ્થાપનાને બે જ મહિના થયા ત્યાં તો એની મૂંબેશ ઉઠાવવામાં મોખરે રહેલા હિંદના મુસલમાનોનો ભ્રમ ભાંગવા માંડ્યો છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પગથી માથા સુધી જુદા છે, હિંદુઓ મુસલમાનોના દુશ્મનો છે, એ બન્ને કદી સાથે રહી શકે નહિ વગેરે ઝેરીલા પ્રચારની મદદથી છેલ્લાં દસ વર્ષમાં લાખ્ખો મુસલમાનોની આસપાસ એક માયાવી વાતાવરણ ઊભું કરી, પાકિસ્તાની સ્વર્ગનો મોહ પેદા કરી, અજ્ઞાન અને ગરીબ મુસલમાનોને આંધળા બનાવી મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોની એક સત્તાલોલુપ ટોળકીએ પાકિસ્તાની ગઢ જીતી લીધો. પણ અંદર દાખલ થઇને એ સત્તાશોખીનોએ પોતાની જેહાદ પાછળ ખુવાર બનેલા એ લાખો મુસલમાનો સામે ગઢના દરવાજા બંધ કરી દીધા છે. ગઢની અંદર લૂંટના ભાગ પાડવા માટે વિખવાદ જાગ્યો છે. બીડાયેલા દરવાજા સામે આશાભરી મીટ માંડીને ઊભેલી મુસ્લિમ જનતાના ચહેરા ઉપર ઝડપભેર હતાશાની સંખ્યા પથરાતી આવે છે. જુદાઇના દિવાસ્વપ્નમાંથી જાગીને એ આંખો ચોળે છે અને જુએ છે કે દેશભરમાં, પ્રાંતે પ્રાંતે ને નગરે નગરે, મહોલ્લે મહોલ્લે ને ગામડાંની શેરીએ શેરીએ સર્વત્ર એકતા એકતા જ છે, હિંદુ અને મુસલમાનો એકબીજાના જીવનમાં વણાઈ ગયેલા છે. અને એમને જુદા પાડવા જતાં બન્નેના અંગ ઉપર ઉઝરડા પડ્યા છે, બન્નેના દેહમાંથી વહેલા લોહીનો એક જ રેલો ચાલ્યો જાય છે.

અખંડ હિંદુસ્તાનના જેમના સ્વપ્નાં ખંડિત બન્યાં છે તેમના કરતાંય વધુ દયાપાત્ર હાલત પાકિસ્તાનનું જેમનું ખ્વાબ આજે ઝાંઝવાંના જળની માફક ઊડી ગયું છે તેમની છે. અખંડ હિંદના હિમાયતીઓ આજની ઘડીએ પરાજય પામ્યા છે ખરા, પણ સત્ય અને ન્યાય ખાતર પોતે યથાશક્તિ લડી જાણ્યાની મગરૂબી તેમના દિલમાં ભરી છે, પોતાના સ્વપ્ન કાજે ફરીને ઝઝુમવાનું મનોબળ એમના અંતરમાં જીવતું પડ્યું છે, પોતાના આખરી વિજય વિશેની એમની શ્રદ્ધા અડગ રહી છે. ત્યારે પાકિસ્તાનના અંધ અનુયાયીઓ પોતાની પોકળ સિદ્ધિથી નાસીપાસ બન્યા છે, એક જૂઠ, પ્રપંચ, છલના અને ગેરઇન્સાફ કાજે પોતાની તાકાત વેડફી નાખ્યાનો અફસોસ એમના દિલને કોરી રહ્યો છે. અને પોતે વાવેલા બાવળની શૂળો આજે એમના જ દેહને, એમના જ કલેજાને ભોંકી રહી છે.

બે રાષ્ટ્રનો વિઘાતક વિચાર હવે દફનાવી દેવો પડશે

મુસલમાનોની આવી લાચાર હાલત જોઇને જેમને સૌથી વધુ દુઃખ થતું હશે તે રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમો આજ સુધી પોતાને તરછોડનાર, અપમાનનાર, ભાંડનાર, મારનાર, સતાવનાર લીગ–અનુયાયીઓના સમૂહને ફરી એકવાર સન્માર્ગે ચડાવવા મથી રહ્યા છે. હિંદુસ્તાનના આથમણા પાડોશી રાષ્ટ્ર ઈરાનમાં આપણા એલચી નિમાયેલા સૈયદ અલી ઝહીર કહ્યું છે કે—

> 'જેમને 'ભાડુતી' અને 'અમીચંદો' કહેવામાં આવતા હતા તેવા અમારા જેવા થોડાક માણસોએ આજની ખાનાખરાબીની પહેલેથી જ આગાહી કરી રાખેલી, અમે મુસ્લિમોને વારંવાર એનાથી ચેતવાનું કહેલું એ વાતથી આજે કોઇ આશ્વાસન લઇ શકાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનની આજની દુર્દશા જોઇને અમારા દિલ વેદના અને દુઃખથી ભરાઈ ગયાં છે. ખુદ કોંગ્રેસે પાકિસ્તાન મંજૂર રાખ્યું ત્યારે પણ અમારું મન તો માનતું જ નહોતું. હિંદુસ્તાનના કોમી ભાગલા પાડવાથી આ દેશ કમજોર બન્યો છે અને મુસ્લિમો માટે તો એ ભાગલા આત્મઘાતક બનવાનો સંભવ છે. પણ હવે તો આપણે પરિસ્થિતિ આજે જેવી છે તેવીનો જ વિચાર કરવાનો છે.
>
> 'પ્રથમ પહેલાં તો બે રાષ્ટ્રના વિઘાતક

વિચારને આપણે જમીનમાં ઊંડે ઊંડે દફનાવી દેવાનો છે. આ જમાનામાં કોઇ પણ રાજ્ય પોતાની પ્રજાની બીજા રાજ્ય પ્રત્યેની વફાદારી સાંખી શકે નહિ. જે રાજ્યમાં પોતે જીવવાના છે અને મરવાના છે તેની પ્રત્યે નિર્ભેળ વફાદારી દાખવવાનું અને એ રાષ્ટ્રના સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરવાનું મુસલમાનો જેટલું જલદી શીખે તેટલું તેમને માટે અને રાજ્યને માટે સારું છે. સ્વતંત્ર દેશના નાગરિક–દરજ્જાનો આ મુળભૂત સિદ્ધાંત જો કોઇ સમજી શકે નહિ તો બહેતર છે કે એ હિંદ છોડીને પોતાને જ્યાં ફાવે ત્યાં ચાલ્યા જાય.'

પાકિસ્તાનની સ્થાપના પછી હિંદ અને પાકિસ્તાનમાંથી વસ્તીની જે મોટી ફેરબદલી થઇ રહી છે તેથી પ્રજાને જે અસહ્ય યાતનાઓ વેઠવી પડી છે તે વર્ષોના વર્ષો સુધી ભૂલી શકાશે નહિ, અને બન્ને રાજ્યોની પ્રજાઓ વચ્ચેના સંબંધોને એ પેઢીઓ સુધી કડવા કરી મૂકશે. એનો સીધો સરળ ઇલાજ શ્રી અલી ઝહીર સૂચવે છે કે, હિંદના મુસલમાનોએ જેમ પાકિસ્તાનની ચળવળમાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો તેમ બન્ને સંસ્થાનોના એકીકરણની જેહાદ પણ એમણે જ હવે ઉપાડવી જોઇએ.

આવી જ ડહાપણભરી વાતો આવા સુજ્ઞ મુસ્લિમો પોતાના ધર્મભાઇઓને વર્ષોથી કહેતા આવ્યા હતા. પણ મુસલમાનોના એક મોટા વર્ગને એ ડહાપણ જે ન સમજાવી શકયું તે આજે અનુભવ સમજાવી રહ્યો છે. જેમના કુહાડાના હાથા એ બન્યા હતા તે અંગ્રેજો આજે જતા રહ્યા છે, અને જેમની એફામ ગુલબાગો ઉપર એમણે જીવનની મોટી મુરાદો બાંધી હતી તે પાકિસ્તાનવાદીઓ પણ પોબાર થઇ ગયા છે. મુસલમાનોના એટલા ખુશકિસ્મત છે કે ગાંધીજી અને જવાહરલાલ નેહરુ જેવા રાષ્ટ્રનેતાઓએ હિંદી પ્રજા ઉપરથી પોતાનો કાબુ હજી ગુમાવ્યો નથી. એટલે હિંદમાં એ હશે ત્યાં સુધી મુસલમાનોને સદાય ન્યાય મળતો રહેશે—પણ આજે તો હવે એમને એકલો ન્યાય જ મળશે. પાછલા વર્ષોના બનાવો ન બન્યા હોત તો નાના ભાઈ લેખે એમને બહુમતી કોમ પાસેથી જે ઉદારદિલી અને લાડકોડ મળત એ તો એમણે લીગને પ્રતાપે ગુમાવ્યાં છે.

દોસ્તીના લેબાસવાળા દુશ્મનને સાથે મળીને હાંકી કાઢીએ

કઠોર વાસ્તવિકતા મુસલમાનોની નીંદ આજ ઉડાડી રહી છે તે જોઇને લીગના નેતાઓ ચોંકી ઊઠયા છે. તેઓ જાણે છે કે મુસલમાનોની જે તાકાત પોતે મઝહબી ઝનૂનને મારગે વાળી શકયા તે જ જો સાચે મારગે ચડશે તો એમના જેવા મધ્યયુગી માનસવાળા માનવીઓને ચગદી નાખશે એટલે ચૌધરી ખલિકુઝમાન અને (નોઆખાલીનો હત્યાકાંડ જેમના અમલ દરમિયાન ભજવાયો તે સંયુક્ત બંગાળના માજી વડાપ્રધાન) શ્રી. સુહરાવર્દી જેવા કેટલાક ચબરાક પુરુષો હિંદ પ્રત્યેની વફાદારીની વાતો કરવા લાગ્યા છે. હિંદી સરકારની ખફા નજર અને જાગેલી મુસ્લિમ જનતાના રોષમાંથી બચવાનો આ એક રસ્તો એમણે ખોળ્યો છે. રાષ્ટ્રના આગેવાનો તો અનેકવાર દૂધથી દાઝેલા છે તેથી, ઉપરથી શાંત દેખાતા આ ફુંફાડા ચરૂઓથી એ હવે તો ચેતીને ચાલશે તેવી આશા રાખી શકાય. પરંતુ મુસલમાનોએ પોતાના આ સાચા દુશ્મનોથી હવે જલદી સંપૂર્ણપણે અળગા થઇ જવું જોઇએ. બનાવો બન્યા છે, અને બનાવોએ મુસલમાનોને બતાવી આપ્યું છે કે સાચું કોણ હતું ને ખોટું કોણ હતું, દોસ્ત કોણ હતું અને દુશ્મન કોણ હતું. હવે એ જૂઠ ફરી સત્યનો સ્વાંગ સજીને એમની સામે આવે, એ દુશ્મન દોસ્તીનો નવો લેબાસ ધારણ કરીને એમને પડખામાં લેવા આવે ત્યારે એને સાચે સ્વરૂપે ઉઘાડો પાડવાનું અને એને હાંકી કાઢવાનું કામ મુસલમાનોએ સહુ હિંદીઓની સાથે રહીને કરવાનું છે.

મુસ્લિમ લીગના આગેવાનોને હાંકી કાઢીને, મુસ્લિમ લીગને વિખેરી નાખીને, હજી પણ ઝેર ફેલાવી રહેલાં મુસ્લિમ લીગી છાપાંઓને હાથમાંથી પાતાં મૂકીને મુસલમાનોએ પોતાના દિલની સચ્ચાઇ બતાવી આપવાની છે. નવા આગેવાનો, નવી સંસ્થાઓ અને નવાં અખબારો એમણે શોધી લેવાનાં છે,

એમની પાસેથી નવી પ્રેરણા પીવાની છે, એમની દ્વારા પોતાની મુરાદોને બર લાવવાની છે. લીગનું હવે અવસાન થઈ જવું જોઈએ. કોમવાદ દફનાવાઈ જવો જોઈએ. એ જ સાચો રસ્તો છે, કારણકે એ જ રસ્તે મુસલમાન અમર બનશે, ઇસ્લામ અમર બનશે.

પાકિસ્તાની મોરલીના સૂર મુજબ
હજીય નાચતા લીગવાદીઓ

મુસલમાનોના માનસપરિવર્તનની આજની ઘડીએ એમની સાથે ખામોશીથી કામ લેવાની સાથે સાથે જે કોઈ આગેવાનો કે છાપાંઓ હજી એને કોમવાદને અને વેરઝેરને મારગે દોરવા માટે ધમપછાડા કરી રહેલા જણાય તેમને નિર્દયપણે આ દેશમાંથી હાંકી કાઢવાની જરૂર છે. ચૌધરી ખલિકુઝમાન અને શ્રી. સુહરાવર્દી તો નિયાગ એટલા બધા સુકુમાર ચામડીવાળા છે કે વફાદારી દર્શાવવાની થોડી માગણીઓથી પણ એ આકળા બની ગયા છે! હજી મુસ્લિમ લીગની સંગ્રામ-સમિતિના સભ્યપદનો ભાર તો એમણે પોતાના શિરેથી ઉતાર્યો નથી. મંત્રણાઓ ચલાવવા અને સલાહો કે આદેશો લેવા તો હજીયે એ વારંવાર કરાંચી દોડયા જાય છે. વફાદારીની કડવી જાહેરાત પણ તેઓ કરે છે તે તો શ્રી ઝીણાના આદેશને કારણે જ—બાકી એમનાં દિલમાં એવી કોઈ ભાવના આપમેળે ઊગી નથી. મુંબઈનાં સત્તર લીગવાદી છાપાંના તંત્રીઓએ હિંદ પ્રત્યે વફાદારીની જાહેરાત કરી તેની સાથે સાથે ધમંડભેર જણાવેલું કે, પાકિસ્તાનની જેહાદને ટેકો આપવા માટે અમે મગરૂર છીએ. હિંદ પ્રત્યે તેઓ કેવાક વફાદાર છે તે તો એમાંના કોઈપણ એક છાપાને ઉઘાડીને જોવાથી જણાશે: પાકિસ્તાનમાં બિનમુસ્લિમો પર થયેલા અત્યાચારોને એ નજીવા ગણાવે છે, હિંદમાં પડેલા એના પ્રત્યાઘાતને મોટા ભયાનક સ્વરૂપે ચીતરે છે, પાકિસ્તાની મોરલીના સૂર પ્રમાણે કાશ્મીરની વિરુદ્ધમાં અને હૈદ્રાબાદ કે જૂનાગઢની તરફેણમાં એ કિકિયાટા કરે છે.

હિંદમાં હિંદુઓનું રાજ્ય થવું જોઈએ એવી 'ભયંકર માગણી' કરનાર દિલ્હીના એક છાપા વિશે ગાંધીજીએ પોતાના પ્રાર્થના-પ્રવચનમાં ઇશારો કરેલો અને પૂછેલું કે, આવાં છાપાં ચાલવા દઈ શકાય? વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ આવો થાય છે? એ જ પ્રમાણે હરકોઈ રીતે આ દેશમાં હવે કોમવાદને ફરી ઊભો કરવા મથનારા તમામ છાપા સામે કડક પગલાં લેવાનો સમય આવી ગયો છે. તંત્રી પરિષદને હાથે વારતહેવારે ઘડાતા નવા નવા 'નૈતિક ધારાઓ'નો ભાગ્યે જ અમલ થતો હોય છે. અને કોઈ રડ્યુંખડ્યું છાપું એનો અમલ કરવા જાય તો જાહેરખબરો અને વાચકો ગુમાવવું હોય છે.

સમાચાર-કટારોને ચડતો
નિરર્થક કોમી રંગ

પ્રયત્નપૂર્વક પેસાડેલા કોમવાદ ઉપરાંત આપણાં છાપાંની સમાચાર-કટારોમાં એક બીજા પ્રકારનો કોમી રંગ અજાણે પેસી ગયેલો જણાય છે. ગાડી નીચે કોઈ જાનવર કચરાઈ જાય તો એ હકીકતને વિગતવાર રજૂ કરવામાં જેમ એક ગાય, બકરી, ભેંસ કે કૂતરું-ગધેડું કચરાઈ ગયાનું લખાય છે તેમ આવા અકસ્માતોમાં કોઈ માણસ સંડોવાય ત્યારે એક હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી કે ઢેઢ-ભંગી અગદાઈ ગયાનાં મથાળાં બંધાતાં હોય છે. નજીવા કારણોસર કે અંગત અદાવતને કારણે થયેલી મારામારીઓમાં પણ કયે પક્ષે 'ભૈયા' કે 'શીખ' હતા ને કયે પક્ષે 'પઠાણ' હતા તે વિનાકારણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવતું હોય છે. આ પ્રથા નિર્દોષ હશે, પણ અત્યારના નાજુક વાતાવરણમાં એ કેટલીક વાર અનર્થ પેદા કરે છે—કે જે પેદા કરવાની કોઈની ઇચ્છા હોતી નથી.

અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપાલિટી હસ્તક ચાલતી બસમાં એક કંડક્ટરે એક ટિકિટ-ઇન્સ્પેક્ટરનું ખૂન કર્યું. (ખૂની અને મરનાર કઈ કોમના હતા તેની સાથે આપણે નિસ્બત નથી.) ખૂનનું કારણ એવું બહાર આવ્યું છે કે કંડક્ટર ટિકિટો આપવામાં અને પૈસા લેવામાં કેટલીક ગેરરીતિઓ અજમાવતો હતો તે ચબરાક ઇન્સ્પેક્ટરના ધ્યાનમાં આવતાં તેણે તેની વિરુદ્ધ ફરિયાદ નોંધાવેલી, અને આવી ફરિયાદોની

સંખ્યા વધવાથી કંડક્ટરને નોકરમાંથી રજા મળેલી તેથી એનું લોહી તપી ગયેલું. સદ્ભાગ્યે, ભાગતા ગુનેગારને રસ્તા પરના માણસોએ હિંમતપૂર્વક પકડી પોલીસને હવાલે કરી દીધો; તેથી કાયદો હવે કાયદાનું કામ કરશે, અને અપરાધીને યોગ્ય નસ્યત મળશે.

સમાજમાં બનતા ગુનાઓ માટે પ્રજાની પણ જવાબદારી છે

પણ આ કિસ્સામાં શું એકલો એ કંડક્ટર જ અપરાધી છે? જેની વચ્ચે એ રાતદિવસ વસે છે અને કામ બજાવે છે તે શહેરી સમાજ એના આવા વર્તન માટે કેટલેક અંશે જવાબદાર નથી? કંડક્ટરની ગેરરીતિઓને કારણે શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીને નાણાંકીય નુકસાન થતું હતું—મ્યુનિસિપાલિટીને એટલે કે તેના સભ્યોને ચૂંટનારા શહેરીજનોને, મતદારોને, કર ભરનારાઓને. પણ એકલે હાથે તાળી નહોતી પડતી. કંડક્ટરની ગેરરીતિઓનો સાક્ષી બસના મુસાફરોનો મોટો સમૂહ જેમ પોતાની નિષ્ક્રીયતાથી એ કંડક્ટરને મદદરૂપ બનતો હતો, તેમ કેટલાય મુસાફરો એ ગેરરીતિઓના ભાગીદાર બનીને તેને ઉત્તેજન આપતા હશે. ટિકિટના પૂરા પૈસા ન દેનારા, અરધા કંડક્ટરને દઈને અરધા પોતાના ખીસામાં પાછા મૂકનારા અને વગર ટિકિટે મુસાફરી કરનારા મુસાફરોનો સારો એવો વર્ગ માત્ર અમદાવાદમાં જ નહિ પણ મુંબઈ વગેરે શહેરોમાંય અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવી લુચ્ચાઈ કરીને મ્યુનિસિપાલિટીને—એટલે કે સમાજને અને આખર જતાં પોતાની જાતને જ છેતરનારા આ મુસાફરો પણ પાછા ગરીબ મજૂરો કે અભણ ગામડિયાઓ નહિ પણ સુશિક્ષિત સુધરેલા સમાજમાં વસનારા ઊજળા નગરવાસીઓ હોય છે.

વાત બહુ જ નાની છે. એમાં સવાલ બહુ બહુ તો એકાદ આનાનો હોય છે. પણ એમાંથી આપણા સ્વભાવનું દર્શન થાય છે. કંડક્ટર બિચારો રૂખસદ પામ્યો, કારણ કે જેમ મુસાફરો પાસેથી પોતે લાંચ લેતો, તેમ બીજાઓને લાંચ આપવાની આવડત—હુશિયારી એનામાં કદાચ નહિ હોય. લડાઈને કારણે આપણા સમાજમાં આ કંડક્ટર કરતાં તો હજારગણા ગંભીર ગુનાઓ સિફતથી કરનારા સેંકડો માણસો ફૂટી નીકળ્યા છે. એમને નસ્યત કરનારું કોઈ નથી. સમાજમાં જે કાંઈ ગુનાઓ થાય તેને દાબી દેવાની જેમ સરકારની ફરજ છે, તેમ એ ગુનાઓને પોષતું વાતાવરણ ઊભું ન થવા દેવાની જવાબદારી શું પ્રજાની નથી?

સ્વાતંત્ર્ય-દિનની ખુશાલીમાં ૧૫મી ઑગસ્ટે મદ્રાસ પ્રાંતના ૭૫૦૦ કેદીઓને જેલમાંથી છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. પણ કેદખાનાંની વસ્તીમાં આ ઘટાડો લાંબો વખત ટક્યો નહિ! બે જ મહિનામાં ૪૫૦૦ નવા કેદીઓ એ જેલોમાં ફરી દાખલ થઈ ગયા! આવા બનાવો આપણને ફરી ફરીને યાદ કરાવે છે કે સમાજમાં નિશાળો જેમ ઓછી, દરિદ્રતાલો જેમ ઓછી, રહેવાને સારાં ઘર જેમ ઓછાં ને સત્ત્વશીલ ખોરાક જેમ ઓછો તેમ કેદખાનાંની સંખ્યા વધુ ને વધુ રહેવાની, એ કેદખાનાંની વસ્તી પણ વધતી જ જવાની.

આવું નિયંત્રણવિહીન વર્તન દેશને વસ્ત્રહીન બનાવશે

ઔદ્યોગિક અદાલતમાંથી પોતાની કોઈ ફરિયાદ અંગે સાંપડેલા અણગમતા ચુકાદાના વિરોધમાં મુંબઈમાં કાપડની કેટલીક મિલોના કામદારોએ હડતાલ પાડેલી તેને પરિણામે એક જ અઠવાડિયામાં આખા મુંબઈ શહેર અને પરાંની પ્રજાને એક વરસ ચાલે તેટલા કાપડનું ઉત્પાદન ઘટી ગયું. આ હકીકત જેમ ચોંકાવનારી છે, તેમ મજૂરો તથા માલિકોને સમસ્ત સમાજ પ્રત્યેની તેમની ગંભીર જવાબદારી અંગે જાગ્રત કરનારી હોવી જોઈએ. આ રીતે કાપડના ઉત્પાદનમાં વારતહેવારે ભંગાણ પડાવનારાઓ જોતજોતામાં તો આખા દેશને નગ્ન સ્વરૂપે જીવવાની ફરજ પાડી શકે. આવા મહત્ત્વના ઉદ્યોગના મજૂરો અને માલિકોને કોઈપણ જાતના નિયંત્રણ વગર મનફાવે તેમ વર્તવા દેવાનું સરકારને કે પ્રજાને પાલવે નહિ.

લડાઈ પૂરી થયાને બે વર્ષ વીતી ગયાં છતાં કાપડની બૂમ એવી ને એવી જ કેમ રહી છે તેનું

કારણ સામાન્ય પ્રજાજનને શોષ્યું જડતું નથી. લડાઈનાં આકરાં વર્ષો દરમિયાન લશ્કર માટે લાખો વાર કાપડ પૂરું પાડવા છતાં આ દેશની મિલો સરેરાશ પ્રજાજન માટે જેટલું લૂગડું ફાજલ પાડી શકતી હતી તેટલું પણ આજે એ આપી નથી શકતી તે બીના મતિને મૂંઝવી નાખે તેવી છે. લડાઇ પહેલાં, જ્યારે એક ચીનને બાદ કરતાં હિંદુસ્તાન જગતભરમાં સૌથી ઓછું કાપડ પહેરનારો દેશ હતો ત્યારે, સરેરાશ હિંદી પ્રજાજન વર્ષે ૧૬ વાર કાપડ પામતો હતો. (તે વખતે સરેરાશ અમેરિકનને વર્ષે ૫૫ વાર, અંગ્રેજને ૪૫ વાર, પશ્ચિમ યુરોપવાસીને ૩૦ થી ૩૫ વાર, પૂર્વ યુરોપવાસીને ૨૦ થી ૨૫ વાર અને જાપાનીને ૨૦ વાર કાપડ મળતું હતું.) આજે આઠ વર્ષ પછી, જગત આખાએ જ્યારે પ્રગતિ કરી હશે ત્યારે, આપણો પ્રજાજન આ વરસનું પૂરું ૧૧ વાર કાપડ પણ નથી પામ્યો. ૧૯૩૮–'૩૯ દરમિયાન હિંદુસ્તાનની મિલો અને હાથશાળાએ ૬૨૦ કરોડ વાર કાપડ પેદા કરેલું, અને ૧૯૪૬–'૪૭ માં (વસ્તીમાં લગભગ ચાર કરોડનો વધારો થયો છે ત્યારે) એ આંકડો ઘટીને ૪૬૦ કરોડ ઉપર આવી ગયો છે.

ઉત્પાદનમાં વધારો કરતી નાની નાની મજૂર સગવડો

આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ લાવવા માટે સંખ્યાબંધ પરિષદો ભરાઈ ચૂકી છે અને પાર વિનાની ચર્ચાઓને અંતે એમનું વિસર્જન પણ થઈ ગયેલ છે. મજૂરો વધારે પગાર માગે છે, મિલ–માલિકો એમના ભંડારોમાં લખલૂટ નફો હલવાયો હોવા છતાં ભાવ–વધારાનો આગ્રહ રાખે છે. આવી સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી હાલતમાંથી નીકળવાનો એક માર્ગ એ સૂચવાયો છે કે મજૂરોને અને માલિકોને પગાર કે ભાવમાં વધારો કરીને રોકડ નાણાં આપવાને બદલે એમને બીજી સગવડો આપીને સંતોષવા.

એક જ નાની શી સગવડ મળવાથી મજૂરોનાં મન કેટલાં સંતુષ્ટ રહે છે (અને તેથી ઉત્પાદનમાં કેટલો ફેર પડે છે) તે સારાં 'કેન્ટીન' (નારતાગૃહ) વાળી અને કેન્ટીન વિનાની મિલોને સરખાવી જોવાથી કદાચ જણાઈ આવશે. આપણાં શહેરોનો વિકાસ સદંતર ઢંગધડા વગરનો થયો હોવાથી કારખાનાં અને તેમાં કામ કરનારાં મજૂરો આપણોને અંતરે વેર–વિખેર પડેલાં હોય છે. તેથી હજારો મજૂરોને એક ટંકનું ભોજન તો બપોરની અર્ધીએક કલાકની છુટ્ટી, દરમિયાન મિલ–કારખાના નજીકની કોઇ અંધારી હોટલમાં લૂખુંસૂકું ખાઇ લઇને દોડાદોડ ફરજ ઉપર હાજર થઈ જવું પડતું હોય છે. એને બદલે પ્રત્યેક મિલ–કારખાનામાં જ તેના કામદારોને સારો સત્ત્વશીલ આહાર વાજબી દામે મળતો હોય તો તેમની તંદુરસ્તી જળવાઈ રહે અને બે પૈસાની બચત એના ખીસામાં રહે. શાણા ઉદ્યોગપતિઓ તરત સમજશે કે કામદારોની તંદુરસ્તી અને ખીસામાંની બચત એ ઉદ્યોગની મોટી થાપણ છે, અને મિલ–કારખાનામાં આવાં નારતાગૃહો ચલાવવાથી સરવાળે આખા ઉદ્યોગને જ લાભ છે. ફેક્ટરી એક્ટમાં જ યોગ્ય સુધારા કરાવીને પ્રાંતીક સરકાર આવી જરૂરિયાતો માટે પ્રબંધ કરાવી શકે.

મદ્રાસની સરકારે આ બાબતમાં અમુક નિયમો કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે, જેને પરિણામે સામાન્ય રીતે ૨૫૦થી વધુ કામદારો જ્યાં કામ કરતાં હોય તેવા દરેક કારખાનાના માલિકે પોતાના કામદારોને માટે ચોક્કસ પ્રકારનું નારતાગૃહ યોજવું પડશે. આવાં નારતાગૃહોનો વહીવટ ઇત્યાદિ સંભાળવા અને જુદી જુદી વાનીઓની કિંમત નક્કી કરવા મજૂરો અને માલિકોના સરખી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી એક સમિતિ નીમવાની પણ આ નિયમોમાં જોગવાઈ છે.

જેમ નિશાળના વિદ્યાર્થીઓને મફત દૂધ અને (ગરીબ બાળકોને) બપોરનો નાસ્તો આપવાની બાબતમાં તેમ કામદારો માટેનાં નારતાગૃહો યોજવાની બાબતમાં પણ મદ્રાસે પહેલ કરીને બીજા પ્રાંતો માટે દાખલો બેસાડ્યો છે.

હરિજનોને વટલાવવાનું હીન પાકિસ્તાની કાવત્રું

બાગલા પાડીને રાજ કરવાના બ્રિટિશ સરકારના સિદ્ધાંતના આટલાં વર્ષો સુધી પ્યાલાં પાયાં પછી પાકિસ્તાનવાદીઓ હવે એનો નાપાક પ્રયોગ હિન–

મુસ્લિમો ઉપર કરવા મથી રહ્યા છે. કૉંગ્રેસે વચગાળાની સરકારમાં પોતાના ભાગની બેઠકોમાંથી એક રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમને આપી તેને વાદે વાદે મુસ્લિમ લીગે શ્રી. જોગેન્દ્રનાથ મંડળ નામના દલિતોના એક પૂતળા–આગેવાન શોધીને પોતાના હિસ્સાનું એક પ્રધાનપદું એમના શિરે ઠોકી બેસાડેલું. એ જ નીતિ ચાલુ રાખીને પાકિસ્તાની પ્રધાનમંડળમાં પણ શ્રી મંડળને એક આસન અપાયું હતું. હવે એક ડગલું આગળ વધીને કહેવાતા સવર્ણ હિંદુઓ અને હરિજનો વચ્ચે મોટી ફાચર મારવાનો દુષ્ટ પ્રયત્ન પાકિસ્તાનવાદીઓએ આદર્યો છે. કરાંચીના દલિત વર્ગના માનવીઓનાં બાવડાં ઉપર ચાંદ–તારાવાળા લીલા બિલ્લા પહેરાવવાનો પ્રબંધ પાકિસ્તાની સરકારે કર્યો છે. એની ઉપર 'દલિત વર્ગ'નું નામ લખેલું હશે, જેથી બિનમુસ્લિમ લઘુમતી ઉપરના પાકિસ્તાની મુસ્લિમોના રોષમાંથી એમને જુદા તારવી લઈ શકાય. આ સંબંધમાં સિંધની સરકારે બહાર પાડેલી જાહેરાતનો ધ્વનિ પણ એવો જ છે કે બીજા બિન–મુસ્લિમોનું ચાહે તે થાવ, પણ દલિત વર્ગના માનવીઓ તો મુસ્લિમોના મિત્ર છે, માટે તેમને કશી ઈજા ન થવી જોઈએ.

ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ આ પગલું ધીમે ધીમે પાકિસ્તાની હરિજનોને ઇસ્લામમાં વટલાવવા ભણી દોરી જશે. સૌ હિંદુઓ આવી પ્રપંચલીલાથી ખિન્ન બને તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ હરિજનો હિંદુ ધર્મમાં રહે તે માટે કહેવાતા સવર્ણ હિંદુઓએ કદીય કશી લાગણી ક્યાં બતાવી છે! હિંદુ ધર્મમાં રહેવાથી હરિજનો આભડછેટની પશુ સાથેના વર્તાવસમી અપમાનકારક પ્રથાના ભોગ બને છે, એમના અલગ 'ઢેડવાડા' કે 'હરિજનવાસ' બંધાય છે, એમને સાર્વજનિક હોટલોમાં કે હિંદુઓના મંદિરોમાં પ્રવેશ કરવા દેવામા આવતો નથી, જીવનભર એ પીડિત કચડાયેલી દશામાં રહે છે. ઇસ્લામ અંગીકાર કરવાથી એ મુસ્લિમોની બિરાદરીભરી જમાતમાં સમાનતા પ્રાપ્ત કરે છે અને એના એ જ સવર્ણ હિંદુઓ પણ તે પછી એમની સાથે માનમોભામાં રહીને વાત કરતાં થઈ જાય છે. મુસલમાન બનીને કોઈ લાભ મેળવી લેવાની લાલચે નહિ, તો પણ હિંદુ ધર્મમાં પોતાને મળેલા ગુલામ સરખા સ્થાનમાંથી નીકળવા એ ધર્મપલટો કરે તો હરિજનોને આપણાથી કેમ દોષ દઈ શકાય!

સફાઈકાર્યની આપત્તિ હવે ઈજારાનું સ્વરૂપ ધરે છે

હરિજનોના પ્રશ્ન પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવાથી હિંદુ સમાજ પોતાને જ મોટું નુકસાન કરી રહ્યો છે. હરિજનો આજે જે કાર્ય કરે છે તે તેમની કોમના ઇજારા જેવું બની ગયું છે. અને એક વખત એમના માટે જ આપત્તિ સમાન ગણાતું હતું તે કાર્ય આજે એમના હાથમાં ભરેલી બંધૂકનું સ્વરૂપ ધારણ કરતું જાય છે. આર્થિક સંજોગો હરિજનોને જાગ્રત કરી રહ્યા છે અને શહેરોની સુધરાઈ સાથેનાં એમનાં ઘર્ષણો વધી રહ્યાં છે આનો ઉકેલ માત્ર વધુ પગાર કે વધુ સગવડો આપવાથી આવી જવાનો નથી. 'સુધરાઈઓ અને સફાઈ કામદારો' નામની 'હરિજનબંધુ'માંની એક નોંધમાં શ્રી પરીક્ષિતલાલ મજમુદારે કરેલાં આ સૂચનો એના ઉકેલ માટે ઘણાં મહત્ત્વનાં છે:

> 'સમાજમાં ગંદું ગણાતું છતાં જાહેર સ્વાસ્થ્યને અતિ ઉપયોગી એવું સફાઈનું કામ માત્ર એક જ વર્ગ ઉપર ફરજિયાત નાખીને સમાજે આ મુશ્કેલી વહોરી લીધી છે. આ કામ પોતાના વિના બીજું કોઈ કરનાર નથી એ જાતનું એ વર્ગને રહેતું છૂપું ભાન પરિસ્થિતિમાં વધારે ગૂંચવણ ઊભી કરે છે. આ સંજોગોમાં નોકરોના હક્કો અને તેમને મળતી સગવડો માત્રથી આ ગૂંચવાડાનો નિકાલ આવવા સંભવ નથી. સાચું જોતાં સફાઈના કામને દુર્ગંધ ઓછી કરી, વધારે શાસ્ત્રીય બનાવી આકર્ષક બનાવવું જોઈએ...સફાઈ કામનું મહત્ત્વ વધારવા માટે સફાઈ કામદારોનો દરજ્જો વધારીને તેમજ તેમને સફાઈની અનુકૂળતાઓ આપીને આ કામ એવી સ્થિતિએ લઈ જવું જોઈએ કે એ વ્યવસાય એક જ વર્ગનો ઈજારો છે એ ભાવના નાબૂદ થાય, બીજાઓને તેમાં આવવાનું આકર્ષણ થાય, અને એમાં નોકરી કરતાં સૌને વ્યવસ્થિત

થવાની ફરજ પડે......

'જન્મથી જેમના ઉપર સમાજે માત્ર સફાઈનું કામ લાદ્યું છે તેમને સફાઈ સિવાયનાં બીજાં કામમાં જોડીને તેમના જીવનનિર્વાહના બીજા માર્ગો ખુલ્લા કરી આપવા જોઈએ. આ નૈતિક જોખમદારી સમાજની છે.'

ટપાલની સુંદર ટિકિટો
ભાવના-વિચારોનું વાહન બને

ગયે વર્ષે વચગાળાની સરકારની સ્થાપના થઈ અને બંધારણસભાની પહેલી બેઠક મળી તેની યાદગીરીમાં આપણા દેશમાં ખાસ ટપાલની ટિકિટો બહાર પાડવાનું સૂચન કરતો જે એક કાગળ હિંદી સરકારના ટપાલ-ખાતા ઉપર લખાયેલો તે અહીં આ કટારોમાં આપવામાં આવ્યો હતો. તેના જવાબમાં ટપાલ-ખાતાના મંત્રીએ જણાવેલું કે એ બે પ્રસંગો એટલા ઓચિંતાના આવી પડેલા કે તેમને અનુરૂપ ટિકિટો ચીતરાવી, છાપી, તૈયાર કરાવી, બહાર પાડવાનું કામ એટલી ટૂંકી મુદતમાં થઈ શકે તેમ નહોતું. સાથે સાથે એટલું આશ્વાસન અપાયેલું કે ભવિષ્યમાં રાષ્ટ્રીય સરકારની સ્થાપના થાય તે પ્રસંગે ખાસ ટિકિટો બહાર પાડવાની 'વિચારણા ચાલી રહી છે.' તે પછી કેટલાય મહિનાઓનો સમય મળવા છતાં ટપાલ-ખાતું ૧૫મી ઑગસ્ટ માટેની ખાસ ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું નહોતું. તેને પણ બે મહિના વીતી ગયા છતાં ય હજી એવી ટિકિટો બહાર પડી નથી.

'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ'માં જાણીતા ટિકિટ-સંગ્રાહક શ્રી. જાલ કૂપર 'હિંદને માટે નવી ટિકિટો જોઈએ' નામે રસિક લેખમાં લખે છે કેઃ—

'દરેક દેશની ટપાલની ટિકિટો દુનિયાભરમાં તેના શ્રેષ્ઠ એલચી તરીકેનું કામ બજાવે છે. અને સ્વતંત્ર થયા પછી હિંદે જો પોતાની જ નવી ટિકિટો બહાર પાડી હોત તો કાગળની એ ઝીણી ઝીણી કટકીઓએ આપણી આઝાદીનો સંદેશો જગતભરમાં પહોંચાડ્યો હોત.

'૧૮૫૪ની સાલથી હિંદની ટિકિટો ઉપર બ્રિટિશ રાજા કે રાણીનું મહોરું મુકાતું આવ્યું છે. હિંદ હજી બ્રિટિશ સામ્રાજ્યસમૂહમાં છે તે સાચું, પણ તેથી તેને પોતાની નિરાળી ટપાલ-ટિકિટો બહાર પાડતાં કોઈ રોકતું નથી. હકીકતમાં તો બીજાં બ્રિટિશ સંસ્થાનો પોતાનું કુદરતી સૌંદર્ય, ને પોતાની સંસ્કૃતિની કે પોતાના ઉદ્યોગોની કોઈ બાજુનું દર્શન કરાવતી પોતાની અલગ ટિકિટો મગરૂબીભેર બહાર પાડતાં આવ્યાં છે. મહત્ત્વના બનાવોની યાદગીરીમાં તેઓ વખતોવખત ખાસ ટિકિટો પણ બહાર પાડે છે...

'હિંદુસ્તાનનો ભૂતકાળ ભવ્ય છે. આપણી તવારીખમાંના જુદા જુદા બનાવો, આપણાં ઐતિહાસિક સ્થળો-શિલ્પો, આપણું કુદરતી સૌંદર્ય, આપણા ઉદ્યોગો અને આપણો ભાવિ કાર્યક્રમ પણ રજૂ કરે તેવી ચિત્રાત્મક ટિકિટો આપણે બહાર પાડવી જરૂરી છે . . .

'નાસિકના સરકારી છાપખાનામાં આપણી પાસે સારામાં સારા કારીગરો છે. એમને સુયોગ્ય ચિત્રો તૈયાર કરી આપવામાં આવે તો એ સુંદર ટિકિટો બનાવી શકે તેમ છે. લડાઈ દરમિયાન આ છાપખાનું થોડા જ સમયમાં બરમા માટે અને દૂરના સુદાન માટે જો ટિકિટો તૈયાર કરી શક્યું હતું તો આપણી પોતાની જ ટિકિટો એ ટૂંકી મુદતમાં કેમ તૈયાર ન કરી શકે?'

ટપાલની ટિકિટો ભેગી કરનારાં રસિયા શોખીનો સરકારને ઘણી આવક કરાવી આપતા હોય છે. અમેરિકામાં આવા શોખીનોની સંખ્યા કરોડેક જેટલી છે અને છેલ્લા એક જ વર્ષ દરમિયાન એમણે ૩૩,૩૧,૦૦૦ ડોલરની ટિકીટો ખરીદેલી. ખાસ પ્રસંગોએ બહાર પડતી ટિકિટો વાટે પૈસા કમાવા ઉપરાંત સરકાર દેશમાં એક પ્રકારનું વાતાવરણ પણ ઊભું કરી શકે છે. શ્રી કૂપર જણાવે છે તેમ ન્યુ ઝીલેન્ડ, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ વગેરે કેટલાક દેશોમાં દર વર્ષે તંદુરસ્તી-સપ્તાહની ઊજવણીમાં ખાસ ટિકિટો બહાર પડે છે, તે તેના છાપેલ દર કરતાં થોડી વધુ કિંમતે વેચાય છે. અને એ રીતે થતી વધારાની આવકમાંથી બાળકોની સંસ્થાઓને મદદ કરવામાં આવે છે. (આટલું લખાયા પછી સમાચાર મળે છે કે નવેમ્બરની

આખર સુધીમાં હિંદી સ્વાતંત્ર્યના સ્મારકની ટિકિટો બહાર પડવાની છે. પોતાની આળસ ઉડાડીને આપણા ટપાલ-ખાતાએ શ્રી કૂપરે સૂચવેલી દિશામાં ઘણું કરવાની જરૂર છે.)

ભાષાભેદના વાદવિવાદમાં
કોમવાદે અંધેર ફેલાવ્યું છે

યુક્તપ્રાંતની સરકારે હિંદીને રાજભાષા બનાવીને એક હિંમતભર્યું પગલું ભર્યું છે. બે ભાષાના મિશ્રણ સમી હિંદુસ્તાનીને રાષ્ટ્રભાષા બનાવી તેને બે લિપિમાં લખવાની ગાંધીજીની હિમાયત છતાં યુક્તપ્રાંતની સરકારે આવું નિર્ણયાત્મક પગલું ભર્યું તેથી કેટલાકને આશ્ચર્ય થયું હશે. ખરી વાત એ છે કે અંગ્રેજી રાજઅમલના અંત સાથે અંગ્રેજી ભાષાને પણ વિદાય આપવાની આપણી ઉત્કટ ઇચ્છાને હિંદી-હિંદુસ્તાનીની અનંત અફળ ચર્ચાઓ ગુંગળાવી મારતી હતી. એમાંથી તાત્કાલિક કોઈ પણ એક જેવો સૂઝે તેવો રસ્તો લઈને તેને વળગી રહેવાથી, બીજું કાંઈ નહિ તો, અંગ્રેજીને તો આપણે વિદાય આપી શકીએ છીએ. બે વિરુદ્ધ જ પ્રકારની લિપિઓનો બોજો આપણી પ્રજા ઉપર લાદવાની વાત દેશના ઘણા મોટા ભાગને ગળે હજી ઊતરતી નથી. ઘણાનું એમ પણ માનવું છે કે ભાષાભેદના વાદવિવાદમાં કોમભેદને નાહક વધુ પડતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. ચોટી, દાઢી અને હેટના તફાવતો એક સર્વમાન્ય રાષ્ટ્રભાષાના સ્વીકાર આડે ન આવવા જોઈએ.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે શિક્ષિત મુસ્લિમોનો જે ભાગ ઊર્દૂ લિપિ જાણે છે તેમને સંતોષવા ખાતર જ આપણી રાષ્ટ્રભાષાને બે લિપિમાં લખવાનો આગ્રહ થઈ રહ્યો છે. એ જ રીતે જો લાખ્ખો માણસો બંગાળી, અંગ્રેજી કે અન્ય લિપિઓ વાપરે છે તેઓ એક નવો દુરાગ્રહ લઈ બેસે તો તેમને સંતોષવા જતાં આપણે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રશ્ન અંગે અંધેર ફેલાવી દઈશું. દેવનાગરી, ઊર્દૂ કે અંગ્રેજી (રોમન), હિંદુઓ, મુસલમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ નામની ત્રણ જુદી જુદી કોમની લિપિઓ છે એ વાત મનમાંથી ભૂસી નાખીને પછી, રાષ્ટ્રહિતની દ્રષ્ટિએ, માત્ર ભાષા-લિપિના ગુણદોષની જ દ્રષ્ટિએ આ પ્રશ્નની વિચારણા કેમ નહિ થતી હોય તે એક કોયડો છે. જેમને દેવનાગરી માટે કોઈ વિશેષ પ્યાર નથી, ઊર્દૂ માટે મહોબ્બત નથી, અંગ્રેજીનો મોહ નથી, અને આ ત્રણમાંથી જે કોઈ પણ લિપિ વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ સાબિત થાય તેને સમગ્ર દેશના હિતમાં સ્વીકારવા જે તૈયાર હશે તેવા કરોડો અભણ માનવીઓની તો આ લિપિ-ચર્ચામાં કોઈ ગણતરી થતી નથી.

માનવજીવન સાથેનો સંગીતનો
અતલ ઊંડો સંબંધ

કલકત્તામાં મળેલી અખિલ હિંદ સંગીત પરિષદને પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી રાજાજીએ કહેલી આ વાત ઉપરછલી નહિ પણ માનવીનાં અંતરનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોનું દર્શન કરાવનારી છે:

> 'માનવ-સ્વભાવને ઈશ્વરની નજીકની કક્ષાએ પહોંચાડવા માટે સંગીત કરતાં વિશેષ તાકાતવાન બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. ઘરેઘરમાં જો સંગીત દાખલ કરવામાં આવે તો દેશમાંથી કેટલાંય બૂરાં તત્ત્વો દૂર થઈ શકે. કારણ કે સંગીત એ નર્યું આનંદપ્રમોદનું સાધન નથી, પરંતુ માનવીની અંદરના હળાહળને દૂર કરનારી દૈવી ઔષધિ છે. જનસમૂહમાં શાંતિનો પ્રચાર કરવામાં સંગીત મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શકે તેમ છે.'

બૂંગિયા ઢોલના સાદે સાબદા થતા ગામડાંના શૂરાઓ, મારુ જ મસક-વાજાંના સૂરોથી સાથે કદમ મિલાવતા સેંકડો સ્કોટિશ સૈનિકો, શાયરના યુદ્ધ-લલકાર સુણી જાતને હોમી દેનારા વીરો અને મદારીની મોરલી ઉપર ડોલનારા વિષધરો—એ બધાં સંગીતના જીવન ઉપરના પ્રભાવનાં જ દૃષ્ટાંતો છે. અમેરિકામાં તો ઘવાયેલા કે અપંગ બનેલા યુદ્ધ-સૈનિકોને અપાતી તબીબી સારવારમાં ચોક્કસ પ્રકારના સંગીતની માવજત પણ શામિલ કરાયેલ છે. પ્રથમ ઊંદરડા અને પછી ગામનાં બાળકોને પાગલ બનાવીને તાણી જનારા પેલા બંસીવાળાની કથા ખરે જ નરી કલ્પનાજન્ય નહિ હોય.

૨૪-૧૦-'૪૭ મ૦

ધૂમકેતુ

ચાલી આવતી આપકથાનો હપ્તો નવમો

વાણી ઉપર સંયમ એટલે શું—એનું વ્યવહારુ સ્વરૂપ જેવું શ્રીમન્નથુરામશર્માના સાન્નિધ્યમાં મેં જોયું, એવું ત્યાર પછી બીજે ક્યાંય જોયું નથી. નહિતર, ઠીક ઠીક મોટા કહેવાય એવા ઘણા પુરુષોનો મને પરિચયલાભ તો મળ્યો છે. શ્રીમન્નથુરામશર્મા એવા પ્રખર વિદ્વાન ન હતા કે જેની વિદ્વત્તા છક્ક કરી નાખે; તેમ જ વિદ્વત્તા વિષે કાંઇ પણ યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધવાની મારી એ અવસ્થા પણ ન કહેવાય. જોકે આર્યમુનિ, શાસ્ત્રી મણિશંકર, હાથીભાઇ, આત્માનંદજી, રંગનંદજી, ભાસ્કરાનંદ, ગણેશાનંદ એવા ઘણા ઘણા વિદ્વાનોને મેં સાંભળ્યા હતા, અને ભલે એમનાં ગહન સત્યોને આમૂલાગ્ર મેં ગ્રહણ ન કર્યાં હોય, છતાં હું એ અનુભવોને લીધે, થોડા ઘણો પણ અધિકારી કોટિનો પ્રેક્ષક તો ગણાઉં, એટલે એમની વિદ્વત્તામાં જે આકર્ષણ હતું તે શાનું હતું એ ઠીક ઠીક સમજવાની માનસિક સ્થિતિમાં તો હું હતો જ. એમની વાણીમાં રહેલો સંયમ—એ પ્રવચનકારનો અને અનુભવી વ્યવહારદક્ષ પુરુષનો સંયમ હતો. એ પ્રચારક નહિ—પ્રવચનકાર હતા. આપણા ઘણા સારા વિદ્વાનો આકર્ષક રીતે ભાષણો ને લેખો લખે છે છતાં, એ ઉપરથી તો કોઇકનો પ્રચાર કરતા હોય છે ને એ રીતે એ Second hand જેવા લાગે છે. શ્રીમન્નથુરામશર્મા પાસે અનુભવસત્યોનો ઘણો મોટો સંગ્રહ હતો. ઉપનિષદ્ હજો એમની કથામાં લોકસમજણવાળી વાર્તાઓનો રસસંભાર હમેશાં આવતો. એથી એમની કથાઓ લોકપ્રિય પણ થતી ને લોકોત્તર પણ રહેતી.

આનંદાશ્રમના આ ધાર્મિક વાતાવરણનો મેં ઠીક લાભ ઉઠાવ્યો એમ કહી શકાય.

પરંતુ એટલું છતાં એ ભૂલવું ન જોઇએ કે ધર્મની એ આંતરશુદ્ધિ મારામાં કેટલી આવી કે ન આવી એનું માપ કાઢવું મુશ્કેલ છે. જોકે તેનો અભ્યાસ, વ્યવસાય ને જીવનપરિચય એકંદરે મને જીવનદર્શનમાં ઘણાં ઉપયોગી નીવડ્યાં છે.

શ્રીમન્નથુરામશર્માનું જે શિષ્યમંડળ હતું તે ગુણાનુરાગી ભક્તજનોનું હતું. શ્રદ્ધા એ એમાં મહત્ત્વનો વિષય હતો. બુદ્ધિનું સ્થાન ત્યાં નહિ જેવું જ હોય. ભક્તિ પ્રધાન હતી. આચાર સંપૂર્ણપણે સનાતની હતો. વિચારમાં શાંકરવેદાંતનું પ્રાબલ્ય હતું. પણ જે ભક્તજનો ત્યાં આવતા એ સઘળા કોઇ એક કોટિના ન હતા. કેટલાક એવા પણ આવતા કે જેમને મન મહારાજશ્રી—ભગવાનનો અવતાર જ હતા. સંત સાધુ એટલે એક ચમત્કારી પુરુષ તરીકે પણ એમને જોનારા આવતા. એમનામાં રહેલી ઉત્તમ પ્રકારની મનોદશાને એ રીતે જાણવાવાળા ઘણા ઓછા હતા.

એક વખતની વાત છે કે ચોથા નંબરના ઓરડામાં એક ગૃહસ્થ આવ્યા. ઘણું કરીને એ આફ્રિકાથી આવી રહ્યા હતા. તે થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા, અને અમે ગુરુબંધુ તરીકે હળતાભળતા થયા ત્યારે એમણે મને પૂછ્યું કે: 'મહારાજશ્રી છ માસની સમાધિમાં ક્યારે બેસે છે?—અમે ત્યાં આફ્રિકામાં એમ સાંભળ્યું છે કે છ માસની સમાધિમાં મહારાજશ્રી બેસે છે!'

એને મારે શું પ્રત્યુત્તર વાળવો? મેં મહારાજશ્રીને કોઇ દિવસ છ મહિના તો શું—છ કલાકની પણ સમાધિમાં બેઠેલા જોયા ન હતા. પણ એનો અર્થ એમ ન હતો કે એવી શક્તિ એમની પાસે કોઇ દિવસ

ન હતી. એટલે મારી તો કફોડી સ્થિતિ થઈ—આને શું પ્રત્યુત્તર આપવો ?

મેં કહ્યું : 'બેસે છે—કે નહિ એ ખબર નથી, પણ બેસતા હોય તો અત્યારે એને માટે હવે સમય નથી. આંહીં તમે એમની એક પળ—નિરર્થક જતી જુઓ છો ? આ જ મહાન સમાધિ નથી ?'

એમનું સમાધાન થયું કે નહિ એ તો કહી ન શકાય. પણ મારે માટે તો એ સમાધાન હતું જ.

ચમત્કાર જાણવાની સામાન્યજનની પૃચ્છાનો આ નમૂનો છે. તો હું, અને જેને કાંઈક વધુ ચોક્કસપણે રહેવાની ટેવ હોય એવો માણસ પણ તરત અનુમાન કરવા પ્રેરાય એવા વિરલ પ્રસંગો પણ ઘણી વખત બનતા. મેં અનુભવ્યા હતા. એમાંનો એક નોંધવા જેવો છે.

હું તો ત્યાં નવરોધૂપ હતો. એટલે લગભગ આઠેપહોર આશ્રમમાં જ રહેતો. ને જ્યારે પણ—મહારાજશ્રીનાં દર્શન થાય ત્યારે હાથ જોડીને ઊભો જ હોઉં ! મહારાજશ્રીને પણ શ્રીમાન ભટ્ટજી ગૌરીશંકરના એક સંબંધી તરીકે મારા ઉપર પુત્ર જેવી પ્રીતિ હતી. એમ તો મને કાંઈક લાડઘેલી છૂટ હતી એમ પણ લાગે.

એક વખતની વાત છે, મહારાજશ્રી નહાવાની ઓરડીમાં હતા. એમનો કાર્યક્રમ જ એવો કે આખો દિવસ એ અવિરતપણે ચાલતો જ હોય ! નહાતી વખતે—એક તરફ જરાક વિનોદ થતો હોય, તો બીજી તરફ વ્યવસ્થાપકની હિસાબી ગૂંચનો જવાબ અપાતો હોય, ત્રીજી તરફ નિત્યક્રમની કોઈ પૃચ્છા ચાલી રહી હોય તો, મુંબઈ, ભાવનગર, સુરતથી આવેલા કોઈ ભક્તજન તરફ એકાદ સુરદાસની કે તુલસીની ટૂંક પણ પ્રસન્નતાપૂર્વક અપાતી હોય ! સમયને તો જાણે પળે પળે રસમય કરી મૂકવાની એમની પાસે જીવન-કલા જ હતી ! બપોરના લગભગ સાડાઅગિયારને સુમારે બીલખા દરબાર આલાવાળા ત્યાં આવ્યા. હું ત્યાં બેઠો હતો. બીજો પણ બે ચાર ભક્તજનોનો સમૂહ હતો. દરબાર નીકળેલા જૂનાગઢ જવા, તે વખતે હજી રેલ્વે નહિ, એટલે ઘોડાગાડી સડકે નીકળી, ને આશ્રમ પાસેથી નીકળતાં, આંહીં દર્શને આવ્યા.

દરબાર આલાવાળાને ઘણું કરીને અફીણનું બંધાણ હતું. ધોળા નિમાળામાં શોભી રહેલા એમના પાતળા, કાંઈક વાંકા બનેલા દેહમાં, હજી પણ એક પ્રકારનો એવો કાંટો રહેતો કે એમની શેહ પડતી. કુંડાવાવમાં તો એ જ્યારે જઈને રહેતા ત્યારે બાર નહિ કોઈનો કે બજારમાં ઉઘાડે માથે નીકળે.

'કોણ ઈ ગોલીનો ?' ત્યાંથી જ વાત છૂટે. મધ્યયુગી માનસના આ પુરુષમાં એક મહાન ગુણ પણ હતો. જેને પોતાનો માન્યો ને બાંય પકડી એની બાંય પછી એ ન છોડતા. પણ દરબારને હિસાબકિતાબ ને ઊપજ–ખરચનું ભાગ્યે જ ધ્યાન રહેતું ! એમની વિનોદવાર્તા કહેવાતી કે, કામદાર રાતીવાદળી લીંટીવાળું નામાનું ચોપડું લઈને ગયો. દરબાર આ રાતીવાદળી લીંટીઓ તરફ જોઈ રહ્યા. પછી એણે કહ્યું : 'કામદાર ! આ તમે કેદખાના જેવા સળિયા શેના નાખ્યા છે ! ને એમાં આ માખીના ટાંગા જેવા અક્ષર શું છે ?'

'બાપુ ! એ તો રૂપિયા આના પાઈનાં ખાનાં છે !'

'એમ ? અરે ! રંગ છે કામદાર ! ત્યારે હવે આમાં પૈસો બા'રો નીકળે જ કયાંથી ?'

પણ એ કામદાર કોણ એ કોઈ કહેતું નથી. અને આવી વાતો દેશી દરબારો વિષે ચાલ્યા જ કરે છે એમાં સાચાખોટાનું માપ કાઢવું એ પણ પાછો પુરાતત્ત્વનો—અને એમાં પણ કાઠિયાવાડી પુરાતત્ત્વનો વિષય બની જાય છે !

આ દરબાર આલાવાળા ઉપર એ વખતે દેવું થયેલું. પ્રાંતનો તાકીદનો કાગળ હતો. મેનેજમેંટ મૂકવાનો નિર્દેશ હતો. પોતાના ધોળામાં ધૂળ મળે—જો પોતાના જીવતાં મેનેજમેન્ટ આવે તો—એ વટના માર્યા દરબાર પ્રાંતને મળવા નીકળેલા.

એટલે અત્યારે એ આવ્યા ત્યારે કોઈ અનોખી જ રીતભાતમાં હતા. બે હાથ જોડયા હતા. કંઠ રૂંધાતો હતો. આ સાધુના ચમત્કારે ઊગરી જવાય એવી ભાવના હતી. મહારાજશ્રીને રાજદ્વારી ભૂમિકાની તો જાણ હતી જ. દરબારશ્રીએ પ્રણામ કર્યા અને

વિનંતી કરી: 'આબરૂ હવે તો તમારા હાથમાં છે ભગવાન!'

મહારાજશ્રીએ સૂચક જવાબ વાળ્યો: 'શ્રદ્ધા હશે તો વાંધો નહિ આવે!'

આ જવાબ તો પેલા વિખ્યાત જોશીની વાત જેવો 'Son no daughter' જેવો જ હતો.* પણ એ એમ જ હતો એમ કહેવાય તેમ ન હતું. એ એક બુદ્ધિ બહારનો વિષય ગણાય. પરંતુ ગમે તેમ, દરબાર આલાવાળાની અવસ્થાને માન આપીને, પ્રાંતે મેનેજમેન્ટ ન કર્યું એ ચોક્કસ. દરબારની આબરૂ રહી ગઈ. અને ત્યાર પછી દરબાર જ્યારે પાછા ફર્યા ત્યારે તો નિયમિત કથામાં આવનાર પણ બની ગયા હતા!

શ્રદ્ધાનો જન્મ શી રીતે થાય છે એ સમજવામાં આપણને આજના વિજ્ઞાનયુગના માણસોને કદાચ ઓછો રસ હોય; પણ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્મામાં વચનસિદ્ધિ હતી એમ માનનારા એમના ઘણા ભક્તોને મેં જોયા હતા. આજ એનો ખુલાસો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો એ ધૃષ્ટતા ગણાય. પણ બે પ્રસંગ—મેં અનુભવેલા—એ અહીં કેવળ કુતૂહલની ખાતર આપું છું. એની સત્ય—કે અસત્ય કોઈ પ્રકારની પ્રતીતિ વિના.

એક વખત એક સાધુ આવેલા. એમનું નામ એ વખતે જનાર્દન હતું. હાલમાં તો એ હૈયાત પણ નહિ હોય. પણ એ શ્રી. ભટ્ટજી ગૌરીશંકર પાસે આવેલા, અને શાંતિમધુ એટલે એમણે માન આપીને સત્કાર કરેલો.

જનાર્દનજી મહારાજ વિષે લોકવાયકા હતી કે એમણે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી હતી. એ સિદ્ધિનો એવો મહિમા ગણાય છે કે એનો જાણકાર જે વચન નાખે, તે સામો માણસ પાળે જ પાળે. મેં તો આ સાધુસંત પાસેથી સાંભળેલું ને યોગપુસ્તકોમાંથી વાંચેલું. એથી વિશેષ અનુપાત એમાં નહિ.

આ જનાર્દન મહારાજ એ વખતે દર વર્ષે ભંડારો કરતા.

આસપાસથી પાંચ પચીસ હજાર માણસ આવતાં, ત્રણ દિવસ ધામધૂમ થતી, ભજન ભોજન કીર્તન થતાં ને સૌ વેગળ જતા.

આટલે સુધી તો આ વસ્તુમાં અત્યારની દૃષ્ટિને કાંઈ આકર્ષક કે નવીન લાગે તેમ ન હતું. પણ કહેવાતું એમ કે એનો ભંડારો અખૂટ હતો!

એ કોઈએ જોયું ન હતું. પ્રત્યક્ષ મેં અનુભવ્યું ન હતું. એટલે એ શંકાથી પર ન હતું.

આ જનાર્દન મહારાજને એવો કાંઈક ભંડારો કરવાનો હતો. એટલા માટે એ ભીલખામાં પૈસા લેવા આવ્યા હતા. ભીલખાના દરબાર ખપા કાઠી. વજ્યા તે વજ્યા ને ગળ્યા તો ગળ્યા. એટલે જો કોઈક આ દરબારોમાં પ્રતિષ્ઠા ધરાવનારો માણસ હોય તો ઠીક પડે—એમની પાસે જતાં, એમ ધારીને ભટ્ટજીને મળ્યા. ભટ્ટજીનું દરબારમાં ઘણું માન રહેતું. અને એમની પ્રતિષ્ઠા પણ સારી હતી.

જનાર્દન મહારાજ સાથે ભટ્ટજી ભીલખા દરબારોને મળવા નીકળ્યા ત્યારે હું ત્યાં ઊભો હતો. ભટ્ટજીને આશા ન હતી કે પાંચસો સાતસો રૂપિયા પણ ભંડારા માટે થાય. જનાર્દન મહારાજના વચનમાં એક અજબ રણકો હતો. આજ એ રણકો અને મહારાજનો પાતળો લાંબો તેજસ્વી દેહ યાદ આવે છે. કેવળ આ રણકા ઉપર જ—આ વસ્તુનું મંડાણ રહ્યું છે, એટલે એની કિંમત વ્યક્તિગત મત જેટલી મનાય. જનાર્દન મહારાજ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે

* એક જોશી ઘણા ખ્યાતનામા હતો. એને એક રાજા પાસે જવાનું થયું. રાજાએ તો એને સાણસામાં લીધો: 'રાણીને શું આવશે એ કહો! પુત્ર કે પુત્રી?' હવે એમાંથી ગમે તે કહે એમાં ભય તો હતો જ. એટલે જોશીએ કહ્યું: 'મહારાજ! એમ શું કરવા? આ કાગળ ઉપર હું લખી દઉં છું, તમે રાખી મૂકો. પરિણામ આવે ત્યારે જો જો. પછી લખીને રાજાને આપ્યું: 'Son no daughter જો પુત્ર આવે તો કહેવા થાય કે Son, no daughter, જો પુત્રી આવે તો કહેવાય કે 'Son no, daughter'

ભટ્ટજીને પણ આશ્ચર્ય થયું. 'અણે તે સ્વરોદયની સિદ્ધિ મેળવી છે કે શું? જેની જેની પાસે જઈને જેટલી જેટલી રકમ એણે કહી, એટલી એટલી કેમ જાણે આપવાની જ હોય, એમ સૌ આપતા ગયા!' પાંચસોનો સંભવ ન હતો ત્યાં મહારાજ જનાર્દન પાંચ હજાર લઈ આવ્યા હતા! અને તે પણ એક કલાકમાં જ!

પરંતુ આ તો એક આડકથા, એવું કહેવા માટે કે, આનંદાશ્રમનું આખું વાતાવરણ મને જે રસ્તો લેવાનું મન હતું—યોગમાર્ગ—એને પ્રેરણા આપનારું હતું!

જનાર્દન મહારાજને જમવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ એમણે તો બે ઊડિયાં લઈને ત્યાં માળીના ક્યારામાં જ, બે ત્રણ રૂપિયા ભારનો શીરો હલાવી નાખ્યો. હું થાળી લેવા દોડ્યો, ત્યાં તો કેળનું નાનકડું પાન કાપીને, થાળી બનાવી એ તો જમવા પણ બેસી ગયા!

આવી ધાર્મિક વાતાવરણને ઉત્તેજના આપનાર વસ્તુઓ ત્યાં બન્યા જ કરતી.

એક વખત કોયલીના મહંત આવેલા. એ માણસને પણ સિદ્ધિ વરેલી હતી એમ કહેવતું. આ તો બધી લોકોક્તિઓ કહેવાય. એનું પરીક્ષણ એ તો ઘણી ઉપાસનાનો—તેમજ પ્રત્યક્ષ દર્શનનો, જ્ઞાનનો અને વળી શ્રદ્ધાનો એવો વિષય છે. એમાં માથું મારતાં જલમંથન જ, અનધિકારી માટે તો નીવડવાનો સંભવ. પણ આ મહંતને મેં એક એવી મનોદશામાં તલ્લીન જોયા હતા કે આજ દિવસ સુધી એ ચિત્ર તો મારી સાથે ને સાથે રહ્યું છે. મારા આંતરચક્ષુ સમક્ષ—ઘણી વખત શબ્દો મૂર્તસ્વરૂપ પણ બને છે. વળી પરિચયમાં આવેલી ને ન આવેલી—એવી અસંખ્ય વ્યક્તિઓ, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સજ્જનો, દુર્જનો, ડાકુઓ, વેપારીઓ, શઠો, સંતો, શિક્ષકો, વકીલો—એક આખી ચલચિત્રમાળા જાણે સંકેલાઈને અંદર બેઠી છે, એમાં આ મહંતનું ચિત્ર અત્યારે પણ તાદૃશ છે. એની રજૂઆત એક ચિત્ર તરીકે જ હું કરું છું, ને એ રીતે જ એ લેવું ઘટે છે.

એક વખત એ આનંદાશ્રમમાં આવવાના હતા, એ ખબર મળ્યા. સવારે દસેક વાગે ખબર પડી કે આવ્યા છે. બે ચાર કલાક જ રોકાવાના હતા. એ વખતે મહારાજશ્રીની સવારી બહાર ગામ હતી.

મેં તો ઘણી રાહ જોઈ, પણ મહંતનાં ક્યાંય આશ્રમમાં દર્શન થયાં નહિ.

એટલામાં વાલદાસજી નીકળ્યા. વાલદાસજીને મારા પ્રત્યે પક્ષપાત ઘણો. હું તો પછી એમનો શિષ્ય! મને કહે, આવવું છે? મેં કીધું ક્યાં? તો કહે, ચાલો તો ખરા. મસ્ત માણસ કેવા હોય એ જોવું હોય તો!

આશ્રમને ઓતરાદે દરવાજેથી બહાર નીકળ્યા તો પચાસેક એક બે ખેતર મૂકીને જતાં, એક ખેતરમાં, એક આમલીની છાયા નીચે, એક જબરજસ્ત પ્રચંડ શરીરવાળો, મલ્લ જેવો આદમી, પોતાના ભગવા ભગવા વેષમાં, ઊભો ઊભો, જેમ મસ્ત હાથી ઝુલે એમ ઝુલ્યા કરતો નજરે પડ્યો! એની વાત, કોઈ કોઈ ભજનપંક્તિ, હાથનિશાનીઓ જાણે કે હતા. એ એને મન એની સંસારસૃષ્ટિ હોય, ને આસપાસનો તમામ સંસાર એ હવા હોય, એવી અર્ધભાન અર્ધા અજ્ઞાન અવસ્થામાં, બસ ત્યાં ઊભા ઊભા, એણે તો પોતાની મસ્ત દશાનો એક વિચિત્ર જ અનુભવ મને આપ્યો! ચૈતન્ય વિષે કહેવાય છે કે જગામાં એણે કૃષ્ણચરણ જોયા અને કોણ જાણે શું થયું તે દેહનું ભાન જ ભૂલી ગયા! માણસ દેહનું ભાન ભૂલે એ દયાપાત્ર ઘેલછાનો પરિચય તો આપણને ઘણી વખત મળે, પણ દેહનું ભાન ભૂલ્યા છતાં, જેના ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં આપણી પોતાની રંક અવસ્થાનો આપણને ખ્યાલ આવે, એવાં દૃશ્યો ક્યારેક જ જોવા મળે છે—આ દૃશ્ય એવું હતું! ત્યાર પછી હું ઘણી વખત કેટલાક સાધુસંતોને મળ્યો છું, અને પ્રત્યક્ષ નહિ તો લગભગ પ્રત્યક્ષ ગણી શકાય એવો એમનો પ્રભાવ પરિચય પણ મેળવ્યો છે, છતાં મેં, આ જે મસ્તદશા તે દિવસે જોઈ—એવી દશાનો અનુભવ ક્યારેય મળ્યો નથી. અમે અને વાલદાસજી સૌ આ જોઈ રહ્યા!

બે એક કલાક પછી ફળાહાર લઇને ત્યાં ગયા, ત્યારે મહંતજી સ્વસ્થ આસન ઉપર બેઠા હતા. અને મહારાજશ્રીના ખબર અંતર પૂછી સામાન્ય વાતોએ વળગ્યા હતા!

આવા આવા વાતાવરણની મારા ઉપર એક જબરજસ્ત આક્રમણકારી અસર થઇ રહી હતી. મારી પાસે મૂડીમાં તો બીજું કાંઇ હતું નહિ—પણ જે મૂડીમાં હતું તે સાહિત્યધન આ રસ્તે વળવા માંડ્યું હતું. બરાબર તે સમયે લખેલાં, પણ અપ્રગટ રહેલાં અને અપ્રગટ રાખવા યોગ્ય, એવાં જે કેટલાંક લખાણો હજી સચવાયેલાં છે, એમાંનાં એક પુસ્તક—'કુદરત વિહાર'માંથી લીધેલો થોડો ભાગ એ વખતની માનસિક સ્થિતિનો કાંઇક ખ્યાલ આપી રહે છે.

'કુદરત વિહાર' એ કુદરતની માનવજીવન ઉપર અસર એને લગતું કાંઇક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે મેં તે વખતે ધારણ કરેલું 'વિહારી' નામ મૂક્યું છે. સરારૂપિયો ને પેરોજ જુદું, એ રીતે એ પુસ્તક પ્રગટ કરવાની યોજના કાંઇ પાર પડી લાગતી નથી. પણ એવી રીતે પુસ્તક પ્રકાશનની ધૂન પણ આ આશ્રમમાંથી જ મળી જણાય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે મહારાજશ્રી પોતાનાં પુસ્તકનાં 'પ્રૂફ્સ' જોતા જ હોય! એમણે અનેક ધાર્મિક પુસ્તકો આપ્યા છે. અને એ રીતે જનતા ઉપર ઘણો મોટો ઉપકાર કર્યો છે. હું એ વખતે આશ્રમમાં એ વાતાવરણમાં હતો એટલે કુદરતી રીતે એ વસ્તુની મારા ઉપર પણ અસર થઇ છે. 'કુદરત વિહાર'ની પ્રસ્તાવનામાં એ પુસ્તક વિષે કાંઇક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન છે. તેમાં લખ્યું છે:

"વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થો એ શું છે? કુદરતના સૌંદર્યમાંથી—કુદરતવિહાર કરતાં થયેલી ઉચ્ચતમ ભાવનાઓનો દિવ્ય સન્ત પુરુષોએ લખેલો લેખ. કુદરત વિહાર કરતાં ઉચ્ચ માનવહૃદયને થયેલા પવિત્ર અનુભવોનો ચિતાર. એ ચિતારની અન્ય વિદેશી પર પણ અલૌકિક અસર છે, કુદરતનાં આવા અનુપમ ગૂઢ તત્ત્વોને વિશ્વમાન્ય ગ્રન્થોમાં અવલોકી વિદેશીઓએ આનંદમય ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા છે:

આખી દુનિયામાં ઉપનિષદોના જેવી કલ્યાણકારક અને શ્રેયસ્કર કોઇ પણ બીજી વિદ્યા નથી. તે મારા જીવનની દોરી છે ને તે જ મારા મૃત્યુનો દિલાસો છે. (શોપનહોર)

ઉત્તમ સંસ્કાર, ઉત્તમ વાચન, ઉત્તમ સંગ, ઉત્તમ વિહાર—કુદરતવિહાર છે. તેમાં કુદરતવિહાર એ અન્ય સાધનોની ખોટ પણ કાંઇક અંશે પૂરી પાડે છે. તેથી ઉત્તમ છે......" આવી રીતે આ 'કુદરતવિહાર'માં કુદરત પ્રત્યેના પક્ષપાતની ઘણી દલીલો કરેલી છે. અને છેવટે, શ્રીમન્નથુરામશર્મા પોતાના પ્રવચનમાં ભક્તિને જે ઉપમા આપતા, એ ઉપમા વાપરીને પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે: 'કુદરત વિહાર એ કસ્તુરીની દલાલી છે! કોલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા થાય. કસ્તુરીની દલાલીમાં છેવટે થોડી પણ સુગંધી મળે.

વસન્તવન એ સ્થળ—અને વસન્તપંચમીએ બહાર પાડવા ધારેલું આ પુસ્તક પછી તો કાંઇ પ્રગટ થયું નથી. પણ એવી રીતે ત્યારપછી બીજાં ઘણાં પુસ્તકો લખાઇ લખાઇને સારો સમૂહ થયો. અને છેવટનો માર્ગ હાથમાં આવતા પહેલાંની કાંઇક ભૂમિકા બંધાણી. બાકી તો આ 'કુદરતવિહાર' જે નોટમાં છે—એ જ નોટમાં પાઠશાળાના વાક્યનાં અત્યંત કઢંગા ભાષાન્તરો પણ છે. 'In the my new story—will help me the Mahimunam strotas" કોઇ લખવા ધારેલી વાર્તા માટે મહિમ્નસ્તોત્રના ઉપયોગની આ નોંધ છે. આ ભૂમિકાનો વખત–આપણે ત્યાં લોકોક્તિ પ્રમાણે બાર વર્ષનું તપ ગણે છે, એવો અકસ્માત બરાબર બાર વર્ષનો બની ગયો છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮-૯ થી ઇ. સ. ૧૯૨૧ સુધી મેં જે જે લખ્યું તે તે અપ્રગટ ને અપક્વ સંઘરાતું ગયું! માત્ર એટલું જ કે એ ઉત્સાહ દિનપ્રતિદિન વધતો ગયો!

ભજનની અને ભક્તિની આ ધૂનમાં એ વખતે જે કેટલીક કવિતાઓ કરેલી છે તેમાં પણ—વૈરાગ્યની વાતો આવે છે. આ કવિતા હિંદીમાં પણ કરી છે એ એની વિશેષતા છે. કારણ કે ઘણાંખરા ભજનો

ને ભક્તવાક્યો હિંદીમાં જ બોલાતાં સાંભળવાના મળ્યાં હોય, એટલે એ માર્ગ પકડ્યો લાગે છે.

એક કવિતામાં મથાળે 'રાહ...' લખીને પછી રહેવા દીધો છે. કારણ કે કોઇ રાહ મદદે આવ્યો જણાતો નથી! પણ ચરણાવલિની એ પછી નોંધ છે.

'હમ તો રે અગુવો ભેખ ધરેંગે

ભેખ ધરેંગે અલખ જગવેંગે...હમતો.

ભેખ ધરી હમ ચલે જાવેંગે, હમ પિછુ કોઇ ન આવેંગે

હમ પિછુ કદી કોઇ આવે તો, પત્તા નહિ પાવેંગે...હમ

શયનહમેં ભૂમિતલ કરના, અન્ન હમેરા ઓઢનના,

ભગવેં પહેરી દેશ ફરેંગે, શિતલ જલમેં નાવેંગે...હમ

આસન મારી બૈઠે અગનમેં, ઇન્દ્રીયકુ દહન કરેંગે

મૃગચર્મ પર સ્થિત હમારી, જયરા બો! વદન વદેંગે...હમ

શ્રીમન્નથુરામ શર્માના કોઇ પ્રવચનમાંથી નોંધી લીધેલ નીચેની ઉક્તિ,—જે ઘણું કરીને છોટમકાવ્યમાંથી લાગે છે તે, આ હિંદીકાવ્યની પ્રેરણાનું કારણ જણાય છે.

"હલાહલ સિન્ધુ કે પારા, અગ્નિ કા દ્વીપ હૈ સારા,

ભૂખા ખગ ધારસે પાતે, કટે ઉસ રાહકુ જાતે,

મુનિ વહા ડાલ મૃગછાલા

જપે નિજ નામકી માલા.

શિતલજલ તો આશ્રમની પાસે 'વાંકડા' વોંકળાનું હતું જ. જપ તપ પણ ચાલુ હતાં. હમેશાં કેટલી માળા ફેરવી એની નોંધ પણ રાખી છે, પણ એમ કાંઇ ભેખ લેવા એ સહેલી વાત છે? ભેખ બેખ તો કાંઇ લીધો નહિ, પણ એ વખતે કાવ્યોનો—વૈરાગ્યના કાવ્યનો ઠીક ઠીક જથ્થો પ્રગટ્યો લાગે છે! સારું થયું કે ખીસામાં તે વખતે નોંધેલી સિલક પ્રમાણે, સવા છ રૂપિયા જ હતા, અને વળી બીલખામાં કોઇ પ્રેસ ન હતું, નહિતર આ ભજનાવલિ જો વહેલી જ પ્રગટ થઇ હોત તો તો રામકહાણી જ રહી જાત! જો કે

'કરના ફકીરી ક્યા દિલગીરી સદા મગનમેં રહેનાજી!

અને 'ફીકર સબકુ ખાત હે, ફીકર સબકા પીર

ફીકર કી ફાકી કરે, ઉસકા નામ ફકીર.

એવી એવી તો ઘણી વૈરાગ્ય પ્રશંસાત્મક સૂત્રાવલિ નોંધેલી પડી છે. અને સેંકડો શ્લોકો યાદ રહી શકે માટે કોઇ 'યોગ ચિંતામણિ'માંથી નીચેનો પ્રયોગ પણ નોંધી રાખ્યો છે કે જેથી, ગીતા વગેરે મોંએ યાદ થઇ જાય! પ્રયોગ આ પ્રમાણે છે. મેં એ કર્યો નથી. કોઇને કરવાની હું ભલામણ કરતો નથી. કોઇ વૈદરાજને પ્રકાશ પાડવા જેવું લાગે તો ભલે.

ગળો, અઘેડો, વાવડીંગ, શંખાવળી, વિદ્યાચાળી, વજ, સુંઠ, શતાવરી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં મેળવી સેવન કરવું, તો ૧૦૦૦ શ્લોક મોંએ રાખી શકવાની શક્તિ આવે.

પરંતુ આ પ્રમાણે જ્યારે જીવનવ્યવહાર આમથી તેમ હિંડોળે ચડ્યો હતો, ત્યારે એક અત્યંત અગત્યની ઘટના બની લાગે છે. અત્યાર સુધી લખાણોમાં જે એક પ્રકારની અનુકરણવૃત્તિનો પડઘો હતો, એમાં આ પહેલવહેલો, પેન્સિલના અક્ષરથી નોંધાયલો એકરાર નજરે પડે છે. એની નીચે તા : ૨૪ : ૧૨ : ૧૦ છે. ને સહી તો હજી 'મણિરાય'ના નામની જ છે.

"સુખ લખવામાં જે આનંદ છે, જે કવિતામાં આનંદ છે, તે તે કરનાર—અનુભવનાર જાણે છે. તેમાં એક પ્રકારના દુઃખનું વિસ્મરણ હોઇ અત્યાનંદ પૂર્ણરૂપે વસી રહ્યો છે!"

કવિ નર્મદાશંકરનું જ જણાય એવું આ વાક્ય પહેલવહેલું લખાણ કરવાનું કેમ મન થયું હશે તે દર્શાવવા માટેનો અમૂલ્ય ઉલ્લેખ ગણી શકાય? ઘણીખરી એ વખતની કવિતાઓ, જે વૈરાગ્યની નથી, તે કાં અનુભવમાંથી અથવા તો આઘાતમાંથી જન્મી છે. એ કવિતામાં કાંઇ શકરવાર નથી, પણ બીલખાથી હું ભંડારા જતો, ત્યારે એ ત્રણ ચાર માઇલના રસ્તામાં જે ખાખરાનાં જંગલ આવતાં, નદી આવતી, રમણીય જેવી થોડી કુદરત આવતી, ત્યારે કોઇ ખાખરાના ઝાડ નીચે હું બપોરે રોંઢો માળવા બેસી જતો. અને આ સુંદરતાને લીધે હોય તેમ—એ વખતે મને મારી મા સાંભરી આવતાં, ને હું બેઠો બેઠો કવિતાઓ કર્યા કરતો! ખાખરાની છાયા નીચે લખેલી અસંખ્ય પંક્તિઓ આજ લગી સચ-

વાપરી હતી—પણ એમાં કાંઈ કવિતા હોય?—એટલે પછી એ વિસારે પડી ગઈ

આ પ્રમાણે એક તરફ અભ્યાસ, એક તરફ થોડોઘણો પણ વૈરાગ્ય, એક તરફ માતાનો શોક—એક તરફ આ નવો અનુભવ—એ સઘળાની વચ્ચે હું સુકાની વિનાના વહાણની પેઠે ફરતો હતો, જે વખતે મનમાં જે આકર્ષણ થઈ પડે તે કરતો હતો, એ વખતે જીવનને થોડું નિયંત્રણ જરૂરી હતું પણ એ આપે કોણ? મન પોતે શોધે તો તો થઈ રહ્યું ને! પણ કાંઈક નિયંત્રણ અનિવાર્ય રીતે શોધવું પડે ને મન એકધ્યેયમાં વળે એની ત્રણ ચાર ઘટનાઓ એ વખતે બની ગઈ એમને કાનક્રમે નોંધવી તો અશક્ય છે—અને એમ નોંધવાની જરૂર પણ નથી, પરંતુ એ વસ્તુઓ એ કાળે એમ ન હોત તો જીવન પ્રવાહનું રૂપ કેવું હોત એ કહેવું મુશ્કેલ તો છે।

'જૂઠા સબ જગત તમાસા હૈ
બાજીગરને બાગ બનાયા ફૂલ ઔર ફલ ખાસા હૈ,
એક ઘડી પછી ધુરી ઉડાવે, એસા સકલ વિલાસા હૈ
જૂઠા સબ જગત તમાસા હૈ

એવા છોટમ કવિના પદ ગાતો, સવાર સાંજની પહર પહર માળા કરતો, ધીમે ધીમે પદ્માસન સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતો, અભ્યાસ કરતા પણ વધારે ધ્યાન આશ્રમજીવનમાં આપતો, હું તો ફરી ગયો હતો. જગતનું રૂપ કાંઈ અકારું લાગતું ન હતું, લાગ્યું ન હતું, લાગવાનું પણ ન હતું, પણ એ શી રીતે અકારું લાગવા માંડે, અને શી રીતે ઝપાટાબંધ યોગાસન સિદ્ધ થાય એ માટે મેં ઉદ્યોગ આદર્યો હતો એ ચોક્કસ

ઘનશ્યામ વસંત વિહારી, મનમોહન મંગળકારી,
દિવ્યસ્વરૂપ અનંત શક્તિધર, અભિન્ન સખિન કો પ્યારી
નિરાલંક, નિર્લેપ, નિરંતર, ભોગી ને બ્રહ્મચારી
અજબ ગતિ નાથ વિહારી
ઘનશ્યામ વસંત વિહારી—

આવી આવી છોટમની, પ્રીતમની, ધીરાની, કબીરની—એ વાણી દ્વારા એક મોહક વૈરાગ્યમય વાતાવરણ રચીને એમાં મારી જાતને પૂરવાનો એક મહાપ્રયત્ન મેં શરૂ કર્યો હતો 'કુદરતવિહાર' 'અવધૂત એમ એલ એલ બી' 'કથાકુમારી' એ સઘળી કૃતિઓ એ વાતાવરણને જ પોષક હતી પણ અધૂરા જ્ઞાન સિવાય એમાં બીજી કોઈ પરિપક્વ ભૂમિકા ન હતી છતાં એ પ્રયત્ન ચાલુ રહ્યો હોત—તો સાધુ થવાની હરેક શક્યતા એમાં રહી હતી પછી સાચા કે ખોટા—એ પ્રશ્ન મહત્ત્વનો એ વખતે લાગ્યો ન હતો એ વખતે આશ્રમમાં અમદાવાદના એક ગૃહસ્થ આવ્યા તે ગુજરાતમાં ક્યાંક સ્ટેશનમાસ્તર હતા એનું નામ મણિલાલ મગનલાલ ત્રિવેદી એ ચાતુર્માસ કરવા માટે ત્યાં આવેલા એ વખતે મહારાજશ્રી ઘણું કરીને બહારગામ હતા એટલે એમણે ભટ્ટજીને ત્યાં જમવાનું રાખ્યું

આ મણિલાલ મેસ્મેરીઝમના જબ્બર ઉપાસક હતા એ વખતે તો એ હજી શરૂઆતનો પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ એમના એ પ્રયત્નમાં દિલની ખરેખરી સચ્ચાઈ હતી થોડા વખત પછી તો એમણે પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપી દીધું અને આશ્રમમાં પોતાની ઉપાસના સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નમાં એકચિત્ત થઈ ગયા એમને હરતા ફરતા મારી સાથે વાતચીતનો સંબંધ થયો મેસ્મેરીઝમના આ પ્રયોગોમાં "એમને કોઈ એવા છોકરાની જરૂર હતી, જેનું હૃદય, આવી પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રદ્ધાન્વિત હોય મારી સાથે એ વખતે ચોથા નંબરના ઓરડામાં ભાદરણના ચતુરભાઈ આશાભાઈ પટેલ રહેતા હતા એ તો આશ્રમમાં શરૂઆતમાં સેવા અર્થે આવીને વસી જ ગયા હતા પણ જીવનનો મેળ, આ વસ્તુ સાથે હજી લાગેલો નહિ પાછળથી તો એ આશ્રમના ઘણા મોટા, સક્રિય અને સહાયક ભક્ત બની ગયા—પણ તે વખતે એમના જીવનના પ્રથમના દિવસો હતા મણિલાલે આ ચતુરભાઈ ઉપર પ્રયોગો કરી જોયા પણ એમાં કાંઈ બહુ પ્રગતિ થઈ શકી નહિ

એ પ્રયોગો જોવા માટે આશ્રમનું મંડળ ગત્રે ભેગું થતું જૂનાગઢના એક નાગર ગૃહસ્થ હતા. રઘુનાથજીભાઈ એનું નામ પહેલા તો એ મુન્સફ હતા પાછલી અવસ્થામાં આશ્રમમાં આવીને વસી ગયા હતા તે આવતા આશ્રમના શિષ્ય સમૂહમાંના એક નાગાર્જુન ભાઈ હતા—ને આવતા મૂળ તો એમનું શરીર મેરનું બાંધો સુદૃઢ શરીર રૂપાળું—ભરજુવાની. અને પોતે

સંસ્કારી. મહારાજશ્રીની ગેરહાજરીમાં એ સુકાન સંભાળતા. એ પણ ત્યાં આવતા. વાલદાસજી હોય. ભટ્ટજી મહારાજ ક્યારેક આવતા. આમ ચાર પાંચ માણસોની આશ્રમી મંડળી, એક નાના પાયા ઉપરના આ આત્મિક પ્રયોગમાંથી, કાંઈ મોટું સત્યાન્વેષણ કાઢવા માટે નહિ—પરંતુ આ પણ શક્ય છે, એટલું જ જાણવા માટે, આ વસ્તુની ઉપાસના, કરી રહી હતી.

મણિલાલે આ પ્રવૃત્તિમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી. પણ યોગ્ય 'મીડીયમ' ને અભાવે એ અટકી બેઠેલા. એટલે 'વિધેય' તરીકે છેવટે મારી વરણી થઈ! એમાં મણિલાલજીને સફળતા મળી—અને એમને મારા પ્રત્યે એક પ્રકારનો પક્ષપાત થયો. આ મણિલાલજીને હું પછી પાછળનાં વર્ષોમાં—લગભગ ઈ. સ. ૧૯૧૮ ૧૯૧૯માં મળેલો ત્યારે તો એમણે આ વિષયમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરેલી, અને મેં પોતે જ એનો જાત-અનુભવ પણ લીધેલો.

આ મણિલાલજીનો ઉલ્લેખ આંહીં એટલા માટે કર્યો છે કે મારી જીવનવિધાયક એક ઘટના—જે આંહીં બની—એમાં એમની આટલી પક્ષપાત ભરેલી લાગણી ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ હું માનું છું. એ ઘટના શી રીતે બની—એ તો હવે આવશે, પણ એની આ ભૂમિકા યાદ રાખવા માટે જ આંહીં નોંધ કરી છે.

મણિલાલજીએ એક માસિક કાઢવાનું શરૂ કરેલું તે પણ લગભગ આ અરસામાં. એમણે સ્ટેશનમાસ્તરનું પદ મૂકી દીધું ત્યારે જ એ વાત એમણે નક્કી કરેલી. એમના ચિત્તમાં, છોટાલાલ માસ્તરનું, શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગનું સમર્થ 'મહાકાલ' રમી રહ્યું હતું. 'મહાકાલ' 'પ્રાતઃકાલ' 'ભૈરવ' 'યમદંડ' વગેરે માસિકો આધ્યાત્મિક શક્તિના આવિર્ભાવ વિષે, એની બેસન્ટે, ભારતવર્ષનું જે ધ્યાન ખેંચેલું, એનાં નાનાં મોટાં ફળ રૂપે હતાં. પણ એમાં માસ્તર છોટાલાલની કલમની શૈલિની અજબ હતી. હું એનો નિત્યનો વાંચનારો હતો. એટલે મણિલાલજીએ જ્યારે 'બ્રહ્મનાદ' નામે માસિક કાઢવું શરૂ કર્યું ત્યારે મને તો ઘણો આનંદ થયો. મને થયું કે આપણે એમાં સ્થાન મળ્યું.

લગભગ શ્રેયસાધક અધિકારી વર્ગ જેવાં જ હતાં. એ માસિકમાં એક વખત આપણા વિખ્યાત શિક્ષણશાસ્ત્રી નૃસિંહપ્રસાદ–નાનાભાઈએ—એક વિચિત્ર સ્વપ્ન-કથા આપેલી એ મને હજી સાંભરે છે. સ્મૃતિ ભૂલતી ન હોય—તો એ લેખ જ્યારે નાનાભાઈ, મહારાજશ્રી પાસે વાંચી રહ્યા હતા, એના મૂળ સ્વરૂપમાં, ત્યારે સાનંદાશ્ચર્ય સાંભળનારા 'શ્રોતૃગણમાં હું પણ એક હતો. 'બ્રહ્મનાદ'નો એ સાચવેલો અંક અત્યારે હાથ-વગો નથી, નહિતર એ લેખની થોડી વાનગી—એક માનસ ઉપર પડતી છાપ લેખે—એવા જેવી છે. એમાં ઘણું કરીને એમ આવતું હતું કે નાનાભાઈ, આશ્રમની ફરસબંધી ઉપર સૂતા હતા, ત્યાં એમને એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે જાણે એ પોતે ગોપી બની ગયા! ભક્તજનોની પરિભાષા પ્રમાણે તો શ્રીમન્નથુરામશર્મા એ કૃષ્ણાવતાર જ ગણાતા હતા. એટલે આ ગોપીને ભગવાન શ્રીમન્નથુરામ શર્મા, ક્યાંક સ્વપ્ને દેખાતા લઈ જાય છે, ત્યાં એ રાસ જુએ છે—એટલામાં ઘણું કરીને રામજી હામણા ઊટકવાવાળાના હાથમાંથી કાંઈ ઠામ પડે છે ને નાનાભાઈનું સ્વપ્નભંગ થઈ જાય છે!

આ મણિલાલજી ત્યાં હતા, ત્યારે જ 'બ્રહ્મનાદ'ના ઠીક આહકો નોંધાયા હતા, અને ઘણું કરીને એ માસિક થોડાં વર્ષોનું આયુષ્ય ભોગવી પછી લુપ્ત થઈ ગયું હતું. મણિલાલજીના પેઠે, પણ વધારે પ્રેમથી, અને ઘણી જ નિકટતાથી, મારી ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર એક માણસની આંખ ફરતી રહેતી હતી. એ હતા આશ્રમના મુખ્ય શિષ્ય ગણાય એવા નાગાર્જુન ભાઈ.

એ મૂળ રહેવાસી પોરબંદર–બખમૂલાના. એમના ભાઈ માલદેવ રાણા ત્યાં પોરબંદર હાઈસ્કૂલમાં તે પહેલાં ચિત્રશિક્ષક હતા. એમણે શ્રીમન્નથુરામ શર્માની એક ઘણી જ સુંદર કહેવાય એવી મોટી છબી તૈયાર કરી હતી. નાગાર્જુન ભાઈ, એ વખતે, મારી પ્રવૃત્તિમાં એટલો બધો રસ લેતા—ખાસ કરીને એમને ખબર પડી કે આ કાંઈક લખે છે ત્યાર પછી—કે હું ન હોઉં ત્યારે ઘણી વખત, એ મારું લખાણ વાંચી જતા. એવી એક આખી નોટ મારી પાસે છે, એમાં

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૯ ઉપર)

* આ 'બ્રહ્મનાદ' માસિકનું સ્વરૂપ અને 'મિશન'

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખંડ પહેલો : સત તમારાં વ્રત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૪ થું

આ ભક્તિઆ ભજનમંડળી નથી

આભાએ પૂછ્યું તો ખરું કે 'તને આ હૃદયરોગ થયો શાને લીધે?'

પણ રોહિણી એને કહે કઈ રીતે? હૃદયની વાત જીભ કેટલીક વર્ણવી શકે? વાત બહુ લાંબી છે. પણ એટલી સુખદ નથી—બહુ વરસોની વાત છે. રોઢાટાણું હતું રોહિણી વાછરડાંને પાણી પાઈને પાછી આવતી હતી. એક હાથમા ભાગી છૂટવા મથતા એક મસ્ત વાછરડાને પકડી રાખ્યો હતો ને કહેતી હતી "ભાગી જઈશ ક્યાં તોફાની?" ને બીજે હાથે બાકીના ટોળાને હાંકતી આવતી હતી. સામેથી સત્યકામને આવતો જોઈ જરાક બેધ્યાન થતાં તોફાની વાછડો એના હાથમાથી છટક્યો ને સીધી કેડસમા ઊભેલ રજકામા દોટ મૂકી. રોહિણી પછવાડે દોડવા ગઈ, પણ ત્યા બાકીનું ટોળું પછવાડે કોઈ નથી એમ સમજતા આમતેમ વિખરાઈ જવા માડ્યું. એટલે થોભી સત્યકામને જ બૂમ મારી.

'અરે પેલો વરુણ નાસી ગયો. દોડ તો, બધાં રજકો ખૂંદી નાખશે.'

પણ સત્યકામ જાણે સાંભળતો ન હોય તેમ તે તરફ વળ્યો જ નહિ.

'અરે કાન ક્યાં મૂક્યા છે?' રોહિણીએ એના તરફ ચાલતાં કહ્યું.

પણ સત્યકામ તો ગંભીર મોએ એની સામે જોયા વિના સહેજ તરીને મક્કમકાટ ચાલ્યો ગયો. રોહિણી ઘડીભર દિગ્મૂઢ બની ગઈ. આમ કેમ? નાસભાગ કરતાં વાછરડાંને ભૂલી એ એની પછવાડે ગઈ, કહે·

'ક્યાં જાય છે?'

'તું જુએ તો ખરે,' ઉરેથી એક કવર બનાવીને કહે. 'ટપાલ નાખવા' ને જાણે ભાગી જવા માગતો હોય તેમ બમણી ઉતાવળે પગ ઉપાડ્યા.

રોહિણી તો જોઈ જ રહી. પાણીઆએ નાસી ગયેલ વાછરડો પકડીને એના હાથમાં સોંપ્યો તે લઈને મૂંગી મૂંગી ઘર તરફ ચાલી. એ હસી હોય ને સત્યકામ હસ્યો ન હોય તેવું આજ સુધી કદી બન્યું નથી. આ ફૂલપાનથી ઘેરાયલી વાડીમાં સાથે રમતાં ને સાથે ચણતાં બે સારસ બચ્ચાંની જેમ બંને ઉછર્યાં છે. હજુ હમણાં જ બંને જણા વાછર્ડાં ધમારતા હતા. ને બાપાએ બોલાવ્યો એટલે આવું છું કહીને ગયો હતો. એટલામાં શું બની ગયું? બાપા એને વઢ્યા હશે? માગ પર રીસે ભરાણો હશે? પણ તો યે એ બોલાવે ને સત્યકામ ઊભો ન રહે તેવું બને નહિ ને આજ તો રીસનું કંઈ કારણ પણ નહોતું.

'હત, તારી સેતાન' જુએ તો વાછરડો એના હાથમાંથી છટકીને નાઠો હતો. એણે નાસતા વાછડા તરફ દૂરની ભેખડ પર ચઢી અદૃશ્ય થતા સત્યકામ તરફ વારાફરતી નજર ફેંકી ને પછી ખિન્ન મને વાછરડાને પકડવા વળી. પણ એના પગમા પહેલાંના જેટલું જોર ન હતું.

કોઈક નિર્મળ નેણુ કિશોરના અબોલાએ એનું હૈવત હરી લીધું હતું.

સીનાપુર દોઢ માઈલ દૂર હતું. ત્યાંથી આવતાં સહેજ કલાક થાય. રોહિણીએ વાછડાને ગોધીને બાંધ્યો; શાક સુધાર્યું, ચૂલે ખીચડી મૂકી, ને ઓશરીમાં પોતાનો હાથ લંબાવીને આમંત્રણ દેતા આગોપાલવના થડે ભરાઈ લઈને બેઠી. થયું કે આ જ ઝાડની નીચે સીનાજી બેસ હશે, આ જ ઝાડના કોઈક દૂરના કાકા, મામા કે દાદાની છાયા નીચે ને? કોઈક પેઢીએ તો આ આગોપાલવ પેલા સીનાજીના અગોક સાથે મગી જતો હશે ને? એનો જ આ વારસને! એ લોકો વારસામાં વાર્તાઓ કહી જતા હોય? ઝાડને જો વાત કહેનારી ઇંદ્રિય હોય તો તો જરૂર એ સીનાજી

કેવાં હતાં તે વાત કહે. દરિયાથી વીંટાયેલા એ સોને મઢ્યા ટાપુમાં સીતાજીની અપાર મનોવ્યથા ને ચિંતાનો સર્વોત્તમ સાથી આ આશોપાલવ સિવાય બીજું આજે કોણ હતું ? એકાદ રાત્રે એની પોતાની ડાળ વડે એને ઊંઘમાંથી જગાડી એ બધી વાત કહેશે ? નહિતર ઓશરીમાં આવવાનો શો અર્થ હતો ? પેલા સાવિત્રી-વાળા વડને એણે ઘણું પાણી પાયું હતું પણ એ કેમ ઓશરીમાં ડાળ નહોતો ફેલાવતો ?

આવા આવા વિચારમાં એણે શાક પણ વધાર્યું ને રાંધી રહી. છતાં સત્યકામ કેમ ન આવ્યો ? રોજ તો એ સીતાપુરથી આવીને ટપાલ-શાક બધું એને જ આપતો. સત્યકામની તપાસ કરવા એ બહાર નીકળતી હતી ત્યાં એક મજૂરે આવીને ટપાલ આપી.

'સત્યકામભાઈ કયાં ?'

'ધરા પર નહાવા ગયા છે–ને આ મોકલ્યું છે.' એ ધરા તરફ ઉપડી.

મૂળે ધરો ઊંડો તો હતો જ. પણ ગોપાલ બાપાએ કોતર લીધા પછી વધારે ઊંડો ને પહોળો કરાવ્યો હતો ત્રીશેક વાર લાંબા ને દશેક વાર પહોળા આ ધરા પર મશીન મૂકયું હતું. એક બાજુના છેડા પર થોડાં કમળ પણ ઊગાડયાં હતાં.

રોહિણી ધરા પર પહોંચી ત્યારે સંધ્યા થઇ ગઇ હતી. મશીન બંધ કરીને અરજણ ઘેર જતો હતો. સામેની ભેખડ પર દેખાતા શિવાલયની ધજા તરફ ઊભા રહી સત્યકામ ખોબામાં જળ લઇને આંખો મીંચી સંધ્યા કરતો હતો. ભેખડની જેમ જ એના મોં પર અંધાર ઊતરતો આવતો હતો.

રોહિણી આમ તો ચાર પાંચ વર્ષથી સત્યકામ સાથે રહે છે. ઝરિયાથી ગોપાળબાપા એને લઈ આવ્યા ત્યારથી બંને સાથે જ રમ્યાં, કૂદ્યાં ને નાચ્યા છે. એકબીજાના વાળ ખેંચ્યા છે. ગાલ તાણ્યા છે, ને ધીંગામસ્તી કરી છે. સત્યકામ કોઇ બીજાનો છોકરો છે, અરે કોઇ અન્ય નામધારી વ્યક્તિ છે તેવું જ એને લાગ્યું નથી. જાણે પોતાનું જ વધારાનું કેમ ન હોય તેવા એકાત્મભાવે એની સાથે હળી ગઇ છે. શા કારણે આમ બન્યું હશે તેનીય ખબર નથી. એ પંચાતમાં જ બંનેમાંથી કોઇ પડ્યું નથી. મોડી રાત સુધી બુલંદ સૂરે ગવાતાં મસ્તીછલોછલ અભેદભાવ-વાળાં ભજનોની હવાનું એ બીજ હશે કે એમના સ્વભાવની કોઇ અણધારી અણપ્રીછી હાકલ હશે !

ગમે તે હોય, પણ આજ ભૂખરી સંધ્યામાં અર્ધ્ય આપતા સત્યકામને જોઇને સામે કાંઠે ઊભાં ઊભાં રોહિણીને પહેલી જ વાર થયું કે 'ના સત્યકામ કોઈક બીજો છે, ને હુંય એનાથી અલગ છું.' ઘડી-ભર પાણીમાંથી ફેંકાયેલ માછલીના જેવો તરફડાટ થયો. પણ પાણીમાં પડીને એની અંજલિમાંના શ્વેત કમલને ઝૂંટવી લેવાનું રોજની જેમ આજે મન ન થયું. માત્ર એની જેમ એકખાતે કાંઠે ઊભાં ઊભાં એને જોયા કર્યો. સામેની કરાડ જેવો જ એ સુમ-હિત છે, તેવો જ દુર્ગમ્ય ને દૃઢ છે. એને તોડવાનું સરળ નથી. પણ જો ભેદે તેને વળતર પણ મળી રહે તેમ છે. જેમ જેમ એ એકાગ્રમને સત્યકામને એની પછવાડે ઊભેલી નાની પણ અંધારામાં મોટી લાગતી કરાડ તરફ જોતી ગઇ તેમ તેમ એને ખબર પડતી ગઇ કે એ બેની વચ્ચે મોટામાં મોટું સામ્ય તો એ હતું કે બંનેના પેટાળમાં અખૂટ વારિ ભર્યાં છે. પીતાં ધરાઈએ નહિ–ને પાઘે ખૂટે નહિ તેવાં ને પેલી કરાડનાં પેટાળમાં તો હીરા મોતી હોય કે નહિ, પણ સત્યકામની ભીતરમાં તેજસ્વી રત્નો હતાં ને એક રત્ન પર લખ્યું હતું.' 'રોહિણી.'

'રોહિણી.'

એણે ચમકીને જોયું. સત્યકામ એને પેલું શ્વેત કમલ પ્રવાહમાં મૂકતો હતો.

'કેમ ટપાલ કોઇકની જોડે મોકલી ?' રેતીમાં બેસતાં એણે કહ્યું. 'કેમ કાંઇ મારે જ આવવું જોઇએ તેવું છે ?'

રોહિણીએ ડોકું નમાવ્યું.

'તારો કાંઇ નોકરચાકર છું ?'

'એકવાર નહિ સત્તર વાર' રોહિણીએ હસીને કહ્યું.

'હું તો આ વાડીનો શેઠ છું. બાપાને પૂછી જોજે.'

'તો હું શેઠનીય શેઠાણી છું.'

'કોની શેઠાણી છો તેની ખબર નથી–ચાલ ઘેર. અંધારું થાય છે.'

'તું શા માટે આજે રિસાયો છે તે કહે, પછી ચાલું.'

'ચાલ ઘેર રસ્તામાં કહું.' ચાલતાં ચાલતાં કહ્યું, તને ખબર છે અહીં પેલા મહેમાનો આવેલા–અમદાવાદના બેરિસ્ટર!

હં–

'એણે બાપાની પાસે તારું માગું કર્યું છે.'

'તે!'

'તે શું તને કાંઇ નથી લાગતું!'

'જરાય નહિ, રાજાના તાજની ધણુય–ભિખારીઓ માગણી કરતા હોય છે.'

'પણ એ કાંઇ ભિખારી નથી, બેરિસ્ટર છે.'

'બેરિસ્ટર એટલે મોટો ભિખારી.'

'પણ બાપા તારો વિચાર તો પૂછશે.'

'પૂછશે. તેમાં તેં હસવાનું બંધ શા માટે કર્યું? મેં કાંઇ કાગળ લખ્યો હતો? કે મેં તને કાગળ નાખવા મોકલ્યો હતો! કે જાણે ખરાખરનો કાગળ નાખવા જતો હોય તેવું મોં કરી નાંખ્યું!'

'તું નાની છે—તને કશી ખબર નથી.'

'હું નાની નથી, બા કહેતી હતી કે છોકરીઓને બે વરસ વહેલી અક્કલ આવે. તમને સત્તર વર્ષ થયાં તોય હજુ સાન નથી આવી. મને આ વાડીમાંથી કોઇ લઇ જઇ શકે તેમ નથી. વડોદરાનો ગાયકવાડ પણ નહિ. તું મને હાંકી કાઢે તો વળી જુદી વાત છે.'

'હું તને! કેવી જૂઠી વાત કરે છે!'–વધુ કહે ત્યાં તો ઘર આવી ગયું.

થોડા દિવસ પછી એ બેઠી બેઠી ભરત ગૂંથતી હતી. ગોપાલ બાપા અજીદના મોહડા ગૂંથતા હતા. એ કહે—

'તારી બા એમ લખે છે કે હવે તારા માટે કોઇક ઘર નજરમાં રાખ્યા કરીએ તો ઠીક.

'મારી બા નકામી ફિકર કરે છે.'

'એ તો માનો જીવ છે ને—ઉપરાંત આજથી ઘર ગોતીએ ત્યારે બે ચાર વર્ષે મળે. તું સમાય એવું તો હોવું જોઇએ ને!'

મને તો આંહી જ મારું ઘર હોય એવું લાગે છે. આ કાંઇ ઘર નથી?'

ગોપાલ બાપા સહેજ હસ્યા. ને પાછા મોડ ગૂંથવા માંડયા. દીકરીને વધારે પૂછવાની એને જરૂર ન લાગી. માત્ર બીજે દિવસે અમદાવાદ કાગળ લખી નાખ્યો કે—'હેમંત માટે બીજે તપાસમાં રેવા કરે.—' ને તે નાખવા સત્યકામને આપ્યો.

સત્યકામ ટપાલ નાખવા ઉતાવળે પગે જતો હતો ત્યાં પાણી ભરીને આવતી રોહિણીએ કહ્યું:

'કેમ આંહીં રહીને? કોણ કાઢવાનું હતું મને? સત્યકામની આંખો હારયે ઊભરાઇ ગઇ. બીજે દિવસે ગોપાલ બાપાએ રીતસરનું બન્નેનું વેવિશાળ જાહેર કરી દીધું.

× × × ×

સુખ અને દુઃખ બન્નેથી નહિ લેપાવાની શક્તિ રોહિણીએ પાછલા જીવનમાં મેળવી હતી. તો પણ એ દિવસોની વાત નીકળતાં સ્હેજે એનાથી કહેવાઇ જવાતું, તે હિ નો દિવસા ગતાઃ। મર્યાદા પુરુષોત્તમે પણ જો નિઃશ્વાસ સાથે આમ કહ્યું હોય તો રોહિણી તો આખરે માટીની જ હતી ને!

વાવાઝોડાથી તો ઘરમાંય આવરો લઇ શકાય છે પણ ઝીણા સુગંધિત મલયાનીલ તો દીવાલોની તરડ—નળિયાંની પોલ—એવા કંઇ કંઇ અણધાર્યાં રસ્તેથીયે અંદર પેસી જઇને મનને મત્ત કરી નાખે છે

ને એ નાનકડી મંજરીનું એ કાળનું જીવન હતું અપાર મીઠું. ગોપાલ બાપાના ભાવભર્યા પરોઢિયાના અવાજે એ ઊઠતાં.

જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળિયા
તુજ વિના ધેનુમાં કોણ જાશે.

સંગીતકારો જે તાલ—લયથી જે જમાવટ કરે છે તેનો તો ગોપાલ બાપામાં અભાવ હતો. કંઠ પણ ગાંધર્વ કે કિન્નર સમો ન હતો. પણ પેલા ગોકુળના અણબૂઝ ગોપોની બધી અણઆવડત ને અશુદ્ધપણાને જે એક ગુણે ઢાંકી દીધા હતા તે નિર્વ્યાજ—અહૈતુકી ભક્તિના જોરે એમના પરોઢિયાં—પ્રાતઃસ્નાન કરતાંયે પાવનકારી કરી દીધાં હતાં.

'ગદગદ કંઠે બૂડતાં, બાંહડી કોણ રહાશે.' એમ ગાતા ત્યારે જાણે ભક્તિની નદીમાં નાહતા હોય તેમ રોહિણી ને સત્યકામને લાગતું. ગોપાળ બાપાનો પ્રિય શ્લોક પણ હતો.

तेनाधीतं श्रुतिगणाः नोपासीत महत्तमाः ।
अव्रता तप्त तपसाः सत्संगा मान मुपागताः ॥
केवलेन हि भावेन गोप्यो गावो नगामृगाः ।
येन्ये मूढ धियो नागाः सिद्धा मामी पुरङसा ॥

દિવસમાં કેટલીયે વાર ખામણાં ખોદતાં ભમ-રૂળીને છાંટણી કરતાં—બળદોને ધમારતા એ આ બોલ્યા કરતા ને કહેતા કે ઇશ્વર તો દયાઘન છે. આમ ન હોત તો તો બુદ્ધિશાળીઓ જ એના દર-બારમાં પેસી શકત ને? અમ જેવા અભણને લૂલાં પાંગળાં ત્યાં પહોંચત કયે ભવે—પણ મારે વાલે ભક્તિ ગોપીને સૌને માટે મારગ મોકળો કરી દીધો છે.

રોહિણી ને સત્યકામ આવું સાંભળતાં—પહેલાં અનુકરણ ખાતર—પછી આપ્તવચનમાં શ્રદ્ધાભાવે, ને દહાડા જતાં સમજણપૂર્વક એ શ્લોકો ને ગીતો રટતાં રટતાં સવારે ઘંટીએ બેસતાં, ગાયો દોહતાં, ફૂલ વીણતાં, ફળ ઉતારતાં થાક જાણે લાગતો નહોતો. આ ગીતોની સુરાવલીએ જાણે એ હરી લીધો હતો. આવડી મોટી વાડીમાં કામનો કાંઈ પાર ન હતો—ક્યાંક ઝાડ પડી ગયું હોય, ક્યાંક ઝાડને ટેકો આપવાનો હોય, ક્યાંક આંબાને ઘણ લાગ્યો હોય, વાડ તૂટી ગઈ હોય, શાક-ભાજી ઉતારવાનું—વાવવાનું—નીંદવાનું ગણ્યા ન ગણાય તટલાં કામો ચાલ્યાં કરતાં. કામ તો પૂરે તેમ જ ન હતું. પણ ગોપાળબાપા સૂરજ માથે આવે ને સૂરજ ડૂબે એટલે બધું જ બંધ કરાવી દેતા.—એ કહેતા કે કામ તો ચાલ્યા જ કરશે; પણ કામ જેને ધરવું છે તે કિરતારનેય સંભારવો જોઈએ ને. બાકી બપોર વચાળે તુલસી રામાયણનો વારો આવતો. મંદિરના લખીરામજી મહારાજ એ વાંચતા. લખી-રામજી પણ ગાણવા જેવા વ્યક્તિ હતા. નાનપણથી બાવાની જમાતમાં ભાગી ગયેલા. પછી વળી કાશીના એક અન્નછત્રમાં લઘુકૌમુદી ભણવા ગયેલા. પણ વિદ્યા ચડી નહિ. એટલે વૃંદાવનના એક જાત્રાળુ સંઘમાં ભળી ગયેલા. એ સંઘ માર્ગીઓનો હતો. એટલે વળી છટકી એક કૃષ્ણકિર્તન મંડળીમાં તબ-લચી થયેલા ને એ કળાના એવા વિશારદ થયેલા કે આજુબાજુનાં રજવાડાં કોઈ સંગીતનો જલસો થતો ત્યારે કોઈ કોઈ વાર સંગીતના જલસામાં બોલાવતા. પણ એક વાર એક સંગીતકારે—નૈનાં લગો મેરે જાન —ગાતાં ગાતાં પડખે બેઠેલ એક ગણિકાને અડપલું કર્યું. એ જોઈને તબલું પછાડી ઊભા થઈ ગયેલા. મોંમાંથી તમાકુ થૂંકીને કહે, 'ક્યા યે ચીજ સુન્દરી જૈસે કે લિએ ભગવાનને બનાઈ હૈ! ભગવાનકે ગુણ સમજાને બજાય ઇસકો છૂના હી હરામ હૈ!' કહી ચાલ્યા આવેલા તે ફરી ગયેલા નહિ. લખીરામજીને ચાર છોકરાં હતાં. સીતાપર નાનું ગામ. એમાં પાછા એમના બીજા બે ભાઈઓ ભાગદાર. એટલે રોટલા મળી રે'તાં મુશ્કેલી ઘણી આવતી. પણ લખીરામજીએ જલ-સામાં જવું બંધ કર્યું, તે તો કર્યું જ. પેટ પૂરવા પોતે પોતાનાં સ્ત્રી-છોકરાં સૌને લાણી કરતાં શીખવ્યું.

ગોપાલ બાપાએ આંબાવાડી શરૂ કરી ત્યારે એ એકવાર બીજા મજૂરો જોડે લાણી કરવા આવેલા. પણ એ દાતરડું હાથમાં લઈને વાઢવા જતા હતા ત્યાં ગોપાલબાપા એમનો હાથ ઝાલીને કહે—તમને બીજું કામ બતાવું. પછી મંદિરમાં લઈ જઈને કહે—આની સેવાપૂજા કરજો. લખીરામજીને તો ધોડતાં ઢાળ મળી ગયો. બપોરે એ રામાયણ વાંચતા. ને સાંજે ભજનમંડળીમાં બેઠક જમાવતા. ને દિવસે રોહિણીને તબલાં પણ શીખવતા. એની સપ્રમાણ આંગળીઓ ને

થાપી મારવાની કુનેહ જોઇને કહેતા—

'બેટી તુમ તાલ દેનેકે લિએ હી જન્મી હે!' રોહિણી પૂછતી 'ને સત્યકામ?'

'કુછ કામકા નહિ, બિલકુલ નિકમ્મ લડકા.' લખીરામજીને સત્યકામ બહુ ગમતો નહિ. કારણ કે એ લખીરામજીની ગાંજાની ચલમ-ગાંજો ઘણીવાર ચોરીને સંતાડી દેતો. લખીરામજી ધૂંવાપૂંવા થઇને એને પૂછતા તો કહેતો:

'તમે ગાંજાના કેફમાં ક્યાંય મૂકી આવ્યા હશો.'

ગોપાળ બાપાની પાસે એક વાર રાવ ખાવા ગયા તો કહે, 'આ રામભજનનો કેફ ઓછો, છે એ કરો છો?'

મને એ લપ પેલી બાવાની જમાતે વળગાડી છે તે મને છોડતી નથી.

'બોલોમાં બોલોમાં, લખીરામજી–રામના ભક્તની પાસે તો મહારાક્ષસ પણ ન ટકી શકે.'

'રાક્ષસ હોત તભી તો ઠીક. લેકીન યે તો બડા...' કહી માથું ખંજવાળતા ચાલ્યા જતા—ને પાછા સત્યકામ પાસે જઇને કરગરતા.

'યે સાલે જમાતવાલેને યે બલા દી હૈન.' કહી એ પોતાના રખડપટ્ટીના ભાતભાતના રંગદર્શી અનુભવો વધાર મરચાં સાથે કહેતા—ને વચમાં વચમાં કહેતા:

'અભી લા દે. ગાંજાકા બહુત કામ પડતા હૈ!' પણ લખીરમજીનો કંઠ પહાડી હતો. બીજાપુરના ગોળ ગુમ્મજમાંથી જેમ નાદ ઘોરે તેમ એમના દુહા–ચોપાઇ સાંભળનારના મનમાં બહુ વખત સુધી ઘોર્યા કરતાં.

રાત્રે સાથીઓને વાળુપાણી કરાવી ઢોરને નીરણ-પૂળો કર્યા પછી ભજનમંડળી જામતી. પ્રસંગવશાત્ એમાં આજુબાજુના બીજા ભજનિકો પણ ભળતા, પણ નિયમિત આવનાર બે ચાર જણ જ હતા. એમાં એક સીતાપુરના સ્ટેશન માસ્તર પરમાણંદદાસ હતા. રેલ્વે ખાતામાં કોઈ કોઈ વાર પાસા પાડેલ હીરા જેવા સ્વચ્છ ચારિત્ર્યવાળા માણસો મળી આવે છે. રોજ રોજ અનેક માણસોને ઘડીક થંભી જઇને પછી તરત જ ચાલ્યા જતા જોઇને જગત એક મુસાફરખાનું છે એ વાત વહેલી તકે વસી જતી હશે? કે રાતદિવસની ધમાલ ને દોડધામથી કંટાળી કોઇ ચિરશાંતિનું બિંદુ શોધતા હશે? ગમે તે હો, પરમાણંદદાસ શ્રીજી મહારાજના પરમ ભાવિક ભક્ત તરીકે આજુબાજુ ઘણા વખતથી જાણીતા હતા. લાંચિયું રેલ્વેખાતું તેમને લેપી શક્યું નહોતું. ટ્રાફિક ઉપરીઓ પણ એમના તરફ હંમેશાં આદરભાવે જોતા. સવારથી સાંજ સુધી ખડેપગે રેલ્વેની નોકરી બજાવી સાંજ પડતાં વાળુ કરી હાથમાં લાકડી ને આંગળીએ પોતાના નાના વિનાયકને લઇને એ ગોપાળ બાપાના કોતર તરફ ચાલી નીકળતા. જે દિવસે એ કોઈ કારણવશાત્ ન આવ્યા હોય તે દહાડે ભજનોનો રંગ જામતો નહિ. ને ગોપાળબાપાને બીજે દિવસે સ્ટેશને આંટો થતો. ગોપાળબાપાની ને એમની પહેલવહેલી ઓળખાણ આ રીતે થયેલી: બપોરની ગાડીના પેસેન્જરો લગભગ ચાલ્યા ગયા હતા. પરમાણંદદાસ જમવા જવાની તૈયારી કરતા હતા. ત્યાં ખભે ખડીઓ ને ભેટ બાંધેલ એક માણસે એમને કહ્યું:

'માસ્તરસાહેબ–મારો ડબલ ચાર્જ લેવાનો છે.'

પરમાણંદદાસ સહેજ આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યા. દુનિયા દિન પર દિન જે રીતે બગડતી જતી હતી તે રીતે આ વાત જરા નવાઈ પમાડે તેવી હતી.

'હું વગર ટિકિટે બેસી ગયો છું. ગાર્ડસાહેબને કહેવાની વેળા નહોતી રહી.'

'ડોસા અમારે ત્યાં તો એવા સેંકડો જાય છે તમારે પૈસા આપવાની શી જરૂર છે?'

'રેલખાતાને વખતે ખપ નહિ હોય, પણ મારે હિસાબ આપવાનો છે ને, દીનાનાથને?' બાપાએ ખડિયો જરા ઉતારી કહ્યું.

'સાચી વાત છે એની આંખ આંજી જાય એવો હજી કોઇ જન્મ્યો નથી.' કહી એમણે પૈસા લીધેલા ને ખાસ આગ્રહ કરી જમાડીને જ વિદાય કરેલા. પરમાણંદદાસ ગોપાળબાપાને મોટાભાઈ કહેતા.

લાડુભટ્ટ બ્રહ્માનંદને વૈરાગ્યવીર નિષ્કુલાનંદના ભજનોના પીરસનાર એ એકલા જ હતા. સ્વામી સંપ્રદાયની શીલપ્રિયતા એમના હાડોહાડમાં વસી હતી. એટલે કોઇ બદફેલ માણસની સંગે બેસવાનું આવતાં પણ એ અકળાઈ જતા. એકવાર અગિયારસનો નાનો એવો ઓચ્છવ હતો. ને આજુબાજુના ઘણા ભજનિકો માનભોગની લાલચે એકઠા થયા હતા. આમાં એક જુવાન કાઠી સુરગવાળો પણ આવેલ હતો. ગળામાં એ માળાના બેરખા પે'રતો. ને ચારે બાજુ ભગત કહેવડાવતો. જોકે સૌ કોઇ જાણતા—કે એનો દિવસનો ધંધો ભજન ગાવાનો હતો. રાત્રે તો ઘર ફાડવાનું જ ચાલતું. દીકરીઓનાં સાટાં કરવાં હોય, ચોરાઉ માલ સગેવગે કરવો હોય તો એનો આશરો લેવાતો. આજ એ પણ આવી ચડ્યો હતો. એણે સાખી ગાવાની શરૂ કરી એટલે પરમાણંદદાસે ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું.

'પરમાણંદભાઇ ક્યાં ઊઠ્યા.' લખીરામજીએ કહ્યું.

'હવે હું જઇશ. સહેજ વે'લું જાવું છે.'

'તમારો વારો તો કાઢીને જાવ.'

'હું તો છું જ ને આજ આ સુરગભાઈને જ સાંભળો.'

કાઠી ભગત કાચો ન હતો. એ સમજતો જ હતો.

'ભાઇ અમારા મોંની વાણી પરમાણંદભાઇને નહિ ગમતી હોય.'

'વાણી તો કરણી હોય તો સારી લાગે.'

બાકી તો ગ્રામોફોનની રેકર્ડ ક્યાં નથી સંભળાતી. ગોપાળ બાપા કહે, 'હા ભાઈ હા, ભજન તો ઘાયલ આત્માની વાણી છે. મહીંથી વીંધાણા વિના એને અડીએ તો બગલાનો અવતાર આવે.'

'સહુ મોટા સાધુ થઇ ગયા છો તે પારખું થાશે. ભજન કાંઇ કોઈના આવગાં છે!' સુરગ કાઠીએ ઊભા થતાં કહ્યું.

પરમાણંદદાસ આગળ આવીને કહે, 'સુરાભાઇ એ તો જે ગા વાળે તે અરજણ. ભજન જે ભગતિ કરે ઇ સૌનાં, પણ ગળામાં તમ જેમ માળા નાખે ને ગભરૂડી છોકરીઉંના કબાલા કરી આવીને આંહીં બેઠકમાં ભજન' ગાય—એ

'શીલ બરછી સત હથિયાર
એજી...વીરા મારા
માયલાસે જુધ્ધ કરો હોજી...'

'ને સૌ સાંભળી રહે એવી ભફાકીઆ મંડળી અહીં નથી. રામધણીનું નામ લેવું હોય તો લ્યો, પણ સાચા દલથી લ્યો.'

કાઠીએ લાલચોળ થઈ કહ્યું. 'જોવાશે જોવાશે, એ બધું.' કહી એ ચાલ્યો ગયો. ફરી ડોકાયો નહિ. રોજની બેઠકમાં ચોથો જણ હતો, સીતાપરનો એક વણિક. અહીં મંડળીમાં સૌ એને નરસિંહ મહેતા કહેતા. જોકે એનું નામ હતું દામોદર શેઠ.

સીતાપરમાં નાનકડી હાટડી હતી. ને પાંચસાત વીઘાં જમીન હતી. પણ હાટડી જ્યારે ઘરાક આવે ત્યારે બંધ રહેતી ને ઘરાક ન આવે ત્યારે ઊઘડતી. કારણ કે દામો શેઠ વધારે સમય તો ગામ પરગામ ભજનમંડળીઓમાં જતો. અહીં વાડીમાં રોજ કલાક દોઢ કલાક ભજન થાય તેથી તેમને પૂરતું ન પડે. એટલે આજુબાજુના ગામમાં ક્યાં ભજન છે તે ખબર કઢાવી રાખતા ને સીધા રાતે જ ત્યાં ઉપડતા. આજુબાજુ પાંચસાત ગાઉમાં ભજનમંડળી હોય ત્યારે સૌ સમજતા જ કે દામાશેઠ વહેલામોડા ત્યાં પહોંચવાના જ. મેલું પંચિયુ, મેલો કોટ, મેલ ખાઇને ફાટી ગયેલી પાઘડી ને હસુ હસુ થઈ રહેલું મોં, હાથમાં કરતાલ લઈને મીરાંના ભજનોની ઝૂક બોલાવતા ત્યારે વાયુ ઘડીભર થીર થઇ જાય. થાક જાણે એને લાગતો જ નહિ. ગળું બેસતું નહિ. બસ ગાયા જ કરે, ગાયા જ કરે, વચમાં કરતાલ લઈને ઊભા થઈ જાય. વહેલી પરોઢે દાતણ લઈને ઘરભણી હાલતા થાય. ઘેર આવીને બેસો ઊંઘો તો પહર જાય બપોર વચાળે દુકાન ઉઘાડે ત્યારે કોણ લેવા આવે! બે ચાર પૈસાના ચણામમરા વેચાય. કોઇ બેડું

ઘેર હોય તો માલ લે દે. ઘર કેમ ચાલે છે તેની ખબર નહિ. હરિકૃપાથી ધણિયાણી માણેકબાઇ કરતાં ઠીક મળેલાં, એટલે કંકાસ ન કરે. પાપડ સેવ વડી કરીને ઘરની ખોટ પૂરી જાય. દામા શેઠને ભજનોનું જ ઘેલું એમ નહિ. કોઇ સત્શીલ જૈન મહારાજ આવ્યા હોય, સાધુ સંન્યાસી આવ્યા હોય જોગીજતી હોય, તોય—ત્યાં પહોંચ્યા જ હોય. ગામને પાદરેથી નીકળે તો સામાન ઉચકાવીને ગાઉ સાથે જાય. આમાંથી જ એમને બે વાતનો શોખ લાગેલો. એક યોગ ને બીજો ફલજ્યોતિષ. કોકને ત્યાં બાળક અવતર્યાના ખબર પડે એટલે દુકાને બેઠા કુંડલી માંડે ને આંકડા લખે ભૂંસે. ભજનોમાં વારે વારે આવતા સહસ્રદલ કમલ પાર શૂન શિખરે ઉનમતા સમાધિએ પહોંચવા યોગ સાધવામા મદદ કરે તેવા ગુરુની શોધ કર્યા કરેલી. છેવટે થાકીને જાતે જ પ્રાણાયમની શરૂઆત પણ કરેલી. પણ કંઇક ગડબડ થતા રહેલું મગજ ખસી ગયું—એટલે માંડી વાળ્યું ને ફક્ત ગુરુની શોધ કર્યા કરતા હતા. એમના ભજનો હતા મુખ્યત્વે રામાનંદકી ફોજમેં સન્મુખ લડે કબીરનાં.

ને છેલ્લો હતો અરજણ પોતે. ધર્મરાજની વાંસે વાંસે જેમ કૂતરો સ્વર્ગમા પેસી ગયેલો તેમ અરજણનો ભજનના લોકમાં પ્રવેશ થયેલો. આ બધા નહોતા જાણતા તેવા—થયો—મંગાબાઇના જેવા અજ્ઞાત ભજનિકોના ભજનો ગોખી લાવીને એણે આમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું.

આ ઝાડપાન ગાયો, કોતગે ને અર્ધ ગાંડાઘેલા ભજનિકો એ સૌની છાયામાં રોહિણી ને સત્યકામ ઊછરતાં હતાં. જાણે એમની ચારે બાજુ સત્ય ને સૌન્દર્યના તાણાવાણાવાળી બિછાત બિછાવી હતી. કોઇ કોઈવાર તો એમને પોતાને ય થતું કે પોતે ય એ અલૌકિક બિછાતના તાણાવાણા છે. રાતદિનનો એ અણદીઠ વણકર જાણે એમને ભાત ભાતના રંગ પાઇને કોઇક અપૂર્વ ભાતીગળ વસ્ત્રની અંદર બંનેને સાથે ને સાથે ગૂંથી રહ્યો છે. તેઓ એકલાં ન હતાં. તેમ તેમણે પોતાનો માર્ગ કોઇકની જોડે ઝઘડીને કાઢવાનો ન હતો. તેમના પંથમા તો કેટલાંય યાત્રીઓ સાથે હતાં. પેલા મંજીરાં ને કીરતાલો પણ સંગમાં હતાં. ને વિશ્વનો નિયંતા જ એમનો સાર્થવાહ હતો. આ વણઝારમાં વિહરઘેલી 'દાસી' જીવણ પ્રતિભાવંત પુરુષોમાંય તરી આવતી અજોડ નારી તોરલ—મર્મીઓનો સ્વામી દાદુ, વીરસાધક કબીર, એકલપંથી ગોરખ—એમ કેટલાય મરજીવા હતા. જાતપાતના કિલ્લા તો એને તૂટી જ ગયા હતા. પણ નરનારીના ભેદ જાણે એને ટળી ગયા હતા. આવા જલદ દારૂના કેફે એમને પણ કેફ ચડાવ્યો હતો. અવારનવાર મંડળીમાં સત્યકામ ને રોહિણી પણ સૂર પુરાવા બેસી જતાં. એમને ખ્યાલ પણ ન રહેતો કે પ્રેક્ષકો પોતે જ નટ બની રાસમંડળીમાં ઘૂમી રહ્યાં છે.

(ચાલુ)

❋

જીવન અને મરણ

જીવનના બળોનું મરણના બળો ઉપર પરિપૂર્ણ પ્રભુત્વ જામે અને એમાંથી જે સમન્વય સર્જાય એનું નામ આરોગ્ય.

જીવનનાં બળો અને મરણનાં બળો વચ્ચે જે વિગ્રહ જામે એનું નામ ઉગ્રરોગ.

જીવન અને મરણનાં બળોએ પારસ્પર કરેલું સમાધાન એનું નામ હઠીલોરોગ અને જીવનનાં બળોનું દાસત્વ સ્વીકારે એનું નામ વિનાશક રોગ. —ર, એન્જિનીયર.

પ્રકાશની દુનિયામાં

શશિન્ ઓઝા

લોકો તો કહેતા કે એ જન્મથી જ અંધ છે. માતાના ઉદરમાં એની પાસે અંધારાનું સામ્રાજ્ય વ્યાપ્યું હતું. જેને લોકો પ્રકાશની દુનિયા કહે છે, એ પ્રકાશની દુનિયામાં આવ્યા પછી પણ એની આસપાસ તો ગહન અંધારું જ વીંટળાયલું રહ્યું. જાણે અંધારી આલમનો એક જ અદનો પ્રવાસી હતો !

બાલ્યકાળથી તે મરણપર્યન્ત આ પ્રકાશવિહોણું એકલવાયું જીવન ગાળવાનું દુર્ભાગ્ય તેને વારસામાં મળ્યું હોય એવું પણ ન હતું. તેની માતા ઉચ્ચ કુળની અને સુશીલ હતી. તે સ્વરૂપવાન, ભૂરા નેત્રાવાળી, ગૌર બદનવાળી અને તંદુરસ્ત હતી. તેનો પિતા પણ એવો જ નીરોગી ને કુલીન હતો. કોણ જાણે વિધાતાની કઈ નિગૂઢ યોજનાએ આમાં કામણ કર્યું હશે !

રામ જાણે ! પણ અમરનાથ બંને આંખોએ અંધ હતો એ દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત હતી.

ઉષાસંધ્યાની મનોહર રંગલીલા તેને મન કલ્પના જ હતી. મધુર રંગસુશોભિત પુષ્પોની એ માત્ર સુગંધ જ માણી શકતો. તેને પ્યાર કરતા મીઠી મીઠી વાણીથી તેના અંતરને ભીંજવતા તેના પ્યારા સ્વજનોના માત્ર તે અવાજ જ સાંભળી શકતો.

આવા તેને મન અદૃષ્ટ જગતમાં એ ટેકે ટેકે ચાલતો. વચ્ચે કંઇ કંઇ આવતું ને મોટા મોટા અવાજો થતા. ને કોઇ સ્થળે તો પગ લથડી જવાથી એ પડતો અને શરીરે ઉઝરડા થતા. તેની સુતીવ્ર સ્મરણશક્તિને બધું વિશ્વ ઘોંઘાટ, કર્કશતા અને કકળાટથી ભરેલું લાગતું. છાયા અને પ્રકાશ, સૂર્ય અને ચન્દ્ર, દિવસ અને રજની, રૂપ અને રંગ, અંતર અને પ્રમાણ, સૌન્દર્ય અને વિરૂપતા—આ બધા એને મન અર્થવિહીન શબ્દચોકઠા જ હતા. ખાલી હવાઇ કલ્પના જ હતી.

ધન અને વૈભવથી જ માણસ પૈસાદાર ગણાય, તો અમરનાથ સંપત્તિવાન પુરુષ હતો. પણ પોતાની સ્થૂળ સંપત્તિ કરતા તેની માતા અને તેની બહેનને જ એ મોટા વૈભવ સમાન લેખતો. એ બંને તેના ઉપર અપાર મમતા રાખતા. તેના પિતાને પોતે પુત્રમાં એક જ પુત્ર હતો. તેથી પિતાએ તેના ઉપર ઊંચી ઊંચી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ બાંધી હતી. જાણે આખી જિંદગીનું પોતે જ એક જ સાંત્વનરૂપ હતો. પણ એ એક પુત્ર પણ જ્યારે આંખોએ અંધ અવતર્યો છે, એવી તેને ખબર પડી ત્યારે નિરાશામાં જ ભગ્નહૃદય દશામાં એ મરણ પામ્યો.

અમરનાથ ધીમે ધીમે સુંદર યુવાન બન્યો. તે શરીરે સુદૃઢ હતો. સ્વભાવે મધુર અને મિતભાષી હતો. સંગીતનો તે નિષ્ણાત બન્યો. જિંદગીની અપાર નિરાશામય ક્ષણોમાં પણ સંગીત તેનું સાથી બનતું ને તેના આત્માને આનંદની ઊર્મિથી અભિષેક કરતું. પિયાનો, વાયોલિન વગેરે ઉપર તેનું અદ્‌ભુત પ્રભુત્વ હતું. મધુર બંસરીના જેવા મીઠા નિનાદે તે ગાઇ શકતો. તેના કંઠમાંથી જાણે અમૃતની ધારા રેલાતી. સાહિત્યનો પણ તે એવો જ શોખીન હતો. વિના નેત્રે સાહિત્ય દ્વારા એ નવરસરુચિર વિશ્વમાં વિચરણ કરી શકતો.

અંધત્વને લઈને આવતાં અમુક અમુક નિયંત્રણો બાદ કરીએ તો તે પૂરેપૂરી રીતે સુખી માણસ હતો.

દિવસનો મોટો ભાગ તે સાગરકિનારે આવેલા પોતાના, રમણીય પ્રાસાદમાં વ્યતીત કરતો. અને બારીએ બેસી સાગરના ભરતી અને ઓટનું ચિરંતન સંગીતપાન કર્યા કરતો. ને સમુદ્રની ખારી સુવાસ માણતો. શહેરના ઘોંઘાટ અને ગીરદી તેને ગૂંગળાવી નાખતાં. અહીં સાગરની શીતળ તરંગ-વીચિ-ઉપરથી આવતી અનિલલહરી તેના મનને ચેતનથી ભરી દેતી તેથી મુક્ત પંખીના જેટલો કલકલનિનાદ તેનો આત્મા અહીં કરી શકતો.

કેટલીવાર તે પાસેના ડુંગરાઓમાં જઇ બેસતો. પ્રકૃતિની નીરવતામાં તેને પ્રથમ શાંતિ મળતી. પણ

પછી અપ્રમેય નીરવતાનો નિધિ તેને ગૂંગળાવી દેતો. પ્રકૃતિની એકલતા, નીરવતા અને નિગૂઢતાની જ તેને ભીતિ લાગવા માંડતી. ને તેથી પોતાની પરિચારિકાઓને પોતાને પુનઃ સાગરતટે લઇ જવાનું એ ફરમાન કરતો. જલધિના પ્રચંડ ઘૂઘવાટ, ખડકો સાથેની તેની અવિરામ યુદ્ધઘોષણા, સાગર જલલહરીઓની મોઢા ઉપર ઊડતી આછી ઝરમર ને તેની શીતળ હવા–આટલાથી પુનઃ તેને શાંતિ પ્રાપ્ત થતી. ને ફરીવાર તેનું અંતઃકરણ પ્રસન્નતાથી નાચી ઊઠતું.

આમ ચોવીશે કલાક તેની આ જ જાતની એકધારી ને અવિવિધ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહેતી. ને જીવનનાં નીર વહ્યાં કરતાં. પૃથ્વી, આકાશ અને સમુદ્રની આશ્ચર્યકારક ઘટનાઓને નજરોનજર નીરખવાની આશા તો હવે તેને કદાપિ હતી જ નહિ. અલબત્ત એ માટે એણે પ્રયત્નો પૂરેપૂરા કર્યા હતા. પૈસા પાણીની જેમ વાપર્યા હતા. આંખના મોટા મોટા ડૉક્ટરો, સ્પેશિયાલિસ્ટો, વિદેશ જઇ આવેલા સુનામાંકિત પદવીધારીઓ તેની આંખ તપાસી ગયા હતા. ને દિલગીરી સહિત ' કશું થઈ શકે એમ નથી. માણસના હાથની વાત નથી.' એવા એવા નિરાશાજનક ઉદ્‌ગારો સાથે પાછા ગયા હતા.

અમરનાથને પોતાને પણ હવે આશા ન હતી. પણ પોતાના પ્રિય સ્વજનોના પ્રેમની ખાતર એ બધા પાસે આંખ તપાસાવા દેતો. અને જેટલું દુઃખ વેઠાય તેટલું વેઠતો. તે સમજતો કે ખોટી આશા રાખવી એ પણ નિરાશાને આમંત્રણ આપવા જેવું છે, એ વિચાર છોડી દેવામાં જ શાંતિ અને સુખ છે!

આમ ચોવીશ વર્ષ પૂરા થયા. અને તેને પચીસમું વર્ષ બેઠું.

એક વખતે એ બેઠો હતો ત્યાં તેના મિત્ર પ્રફુલ્લચંદ્રે અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક તેને ખબર આપ્યા કે ઇટાલીથી આંખના એક ખાસ ડૉક્ટર આપણા દેશમાં આવ્યા છે. અનેકોને તેણે નેત્રદાન આપ્યું છે. કેટલાય માણસોની દૃષ્ટિ તેમણે સંજીવિત કરી તેમને દેખતા કર્યા છે. નજીવામાં નજીવી નેત્રક્ષતિમાંથી ગંભીરમાં ગંભીર કેસ તેણે સફળતાપૂર્વક પાર પાડ્યા છે, લોકોમાં પણ એ૦ગતે વિષે પાર વિનાની વાતો થાય છે. એટલે તમે કહો તો આપણે પણ પારખું કરી જોઇએ. મારા મનમાં અમરને દેખતો જોવાની ખૂબ ઇચ્છા છે.

અમરનાથ શાંતચિત્તે આ બધી વાત સાંભળી રહ્યો.

ત્યાં અંદરથી તેના મા, બેન વગેરે આ વાત સાંભળી આવી પહોંચ્યા.

પ્રફુલ્લે વાત આગળ ચલાવી, ' એ ડૉક્ટર મારા મિત્ર છે. હું અને તે સાથે અભ્યાસ કરતા. મેં આદિથી અંત સુધી બધી વાત કરી છે.'

બધાના મોં આનંદથી મલક્યા.

' પણ ' પ્રફુલ્લે બધાને વધારે આતુર બનાવતા કહ્યું, ' એ એક શરત મૂકે છે કે હું કેસ હાથમાં લઉં. મારા ઉપચાર શરૂ કરું. પણ જો એ જન્મથી જ અંધ હશે તો કદાચ સફળતાને ઓછો અવકાશ રહે...?'

' પણ અમર તો બિચારો જન્માંધ છે.' માએ દુઃખપૂર્વક કહ્યું.

' ના ' પ્રફુલ્લે કહ્યું ' મારો મિત્ર વળી એમ કહે છે કે સાવ જન્મથી જ અંધ હોય એવું બહુ વિરલ બને છે. તેણે જોકે અમરને જોયો નથી, પણ એ ધારે છે કે અમરનાથ જન્મ્યા પછી એક બે કલાક તો દેખતો જ હશે, પાછળથી અંધત્વ આવ્યું હોવું જોઈએ.'

બે ઘડી બધા શાંત બની ગયા. કોઈ અકલ્પ્ય આનંદ અને મુગ્ધતાની ઊર્મિ બધાના અંતરમાં સ્ફૂર ઊઠી.

' તો એને તાર કરી આજે ને આજે જ બોલાવો. અમરની આંખ સાજી થશે તો આપણે એને એ જે ફી માગશે તે આપશું.' માએ ઉત્સાહથી કહ્યું.

અને ઇટાલિયન ડૉક્ટરને તુરત તાર કરી બોલાવવામાં આવ્યો.

માતાએ અને બહેને અમરનાથને આ સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે હસતા હસતા કહ્યું, ' એમ બા, હજુ

આ એક બાકી છે! મારા મનમાં એમ કે હવે આ બાબતનો છેડો આવી ગયો હશે!'

પણ જ્યારે પંદર દિવસ પછી ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા, ત્યારે અમરનાથે પૂર્ણશ્રદ્ધા અને વિનયશીલતાથી પોતાની જાતને ડૉક્ટરને સોંપી દીધી.

'હું ધારું છું.' ડૉક્ટરે પ્રાથમિક તપાસ પછી કહ્યું, 'કે પૂરેપૂરો સંભવ છે...' અને પછી કહેતા કહેતા, ડૉક્ટર પોતાની ટેકનીકલ ભાષામાં લપસી પડ્યા હોય એમ પ્રલાપે ચઢી ગયા. તેની વાતચીતમાં 'Sclerotic coat', 'choroid canal of schlemn' 'Tarsal cartilage' ને એવા એવા બીજા અમરનાથને તેમ જ સામાન્ય માણસને ન સમજાય એવા અસંખ્ય શબ્દો આવવા લાગ્યા. અમરનાથ શાંતિથી આ બધું સાંભળી રહ્યો. તેને આમાં કશી ગમ પડી નહિ. તેને માત્ર એક જાણવા મળ્યું કે પૂરી સફળતા વિષે તો ડૉક્ટરને પોતાને પણ આત્મશ્રદ્ધા નથી લાગતી.

ત્યાં અચાનક ડૉક્ટરે પૂછ્યું, 'માફ કરશો. એક વાત પૂછું?'

'જરૂર' અમરનાથે નમ્રતાથી કહ્યું.

'તમારે વિષેની સત્ય જ હકીકત મને કહેશો.

'ચોક્કસ' અમરનાથે દૃઢતાથી કહ્યું.

'ત્યારે આ કેસ વિષેની સાચી વિગત આપને જણાવું તો ધીરતાથી સહન કરી શકશો ને?'

'જરૂર' અમરનાથે ફરીથી અનુનમ નિશ્ચયભરી મુદ્રાથી કહ્યું.

'ત્યારે હું તમને કહું છું કે હું જરૂર તમારા તિમિરભરપૂર નેત્રોને ફરીથી જ્યોતિથી ઝગમગતા બનાવીશને તમને દેખતા કરીશ. પણ કાયમ માટે જોઈ શકો એમ કરું...પણ...પણ...'

ડૉક્ટર જરા બોલતા અચકાયા.

'એમ?' અમરનાથે ઉલ્લાસથી કહ્યું.

'પણ... હું તમારાથી કશી વાત છુપાવીશ નહિ...પણ સંભવ છે કે મારા ઉપચારને લીધે તમારી આંખ સાજી થાય, પણ એ કાયમ માટે કદાચ નહિ. Only Temporary—અલ્પકાળ માટે ટૂંકી મુદ્દત માટે જ...' અને ફરી ડૉક્ટર પોતાની ડૉક્ટરી પરિભાષામાં કંઈક બોલ્યા. પછી કહ્યું, 'જરૂર જરૂર તમને આંખો પાછી મળશે. તમે દેખતા થશો. તમે નવી દુનિયા—નૂતન વિશ્વ—જોશો. પણ કદાચ થોડીવાર માટે—*Purely Temporary*—જોશો, તમે આ વસ્તુસ્થિતિ સહી શકશો?'

ડૉક્ટર જવાબ મેળવવાની આશાએ અમરનાથની મુખમુદ્રા સામે જોઈ રહ્યા.

'એ જરા મુશ્કેલ છે.' અમરનાથે કંપિત સ્વરે કહ્યું. 'અલ્પકાળ માટે જ? પણ એ ય હું ખમી શકીશ.'

'તમે બરાબર સમજ્યા ને?' ઇટાલિયન ડૉક્ટરે ફરીથી કહ્યું, 'અલ્પકાળ માટે જ તમે જોઈ શકશો એનો અર્થ તો તમે સારી પેઠે સમજી શકો છો ને? અત્યારે તમને નેત્રોની ખોટ પૂરેપૂરી નહિ વરતાય. આંખનો ઉપયોગ કરવાની, વૈવિધ્યભર્યા વિશ્વના સૌન્દર્યનું દર્શન કરવાની દેખતા તક જ તમને સાંપડી નથી. પણ તમને એકાએક કરવામાં આવે; તમારી આંખ સાજી થાય, ને તમે અલ્પકાળ માટે આ દુનિયા જુવો, થોડીક જ મિનિટમાં આ નવરંગી વિશ્વ પર તમારી આંખ ફરી ઢળે, અને ફરી પાછા તમે અંધ બની જાવ...ફરી અસાધ્ય અંધાપાના ઓળા છવાય ને ચિરંતન અંધકારની ગર્તામાં ગબડી પડો...'

ડૉક્ટર એકાએક મૂંગા થઈ ગયા.

'હું ગમે તે જોખમ ખેડવા અને સહન કરવા તૈયાર છું.' અમરનાથે વીરતાથી કહ્યું, 'માત્ર એમાં જો સફળતાને અવકાશ હોય તો.'

'સફળતા માટે બધો અવકાશ છે. જો હું કહું એમ શબ્દેશબ્દ તમે કરો તો.' ડૉક્ટરે કહ્યું.

'એ માટે તમે મારા ઉપર શ્રદ્ધા રાખો.'

અને આમ વાત નક્કી થઈ. ઇટાલિયન ડૉક્ટરે ઘરમાં જ પોતાનું નિવાસસ્થાન રાખ્યું, અને પોતાના ઉપચાર શરૂ કર્યા.

ઉપચારની ક્રિયા જેટલી વેદનાજનક હતી તેટલી જ મંદ અને કંટાળા ભરેલી હતી. છ અઠવાડિયા સુધી અમરનાથને અંધારી એકાંત ઓરડીમાં પોતાની પીઠ ઉપર જ સૂઈ રહેવાની આજ્ઞા થઈ હતી. તેની આંખે પ્લાસ્ટર લગાડી પાટા બાંધવામાં આવ્યા. તેના ખોરાકમાં પણ કડક નિયમન અને ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. ગભરાવતી એકલતા, 'શું થશે?' ની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા હલનચલનવિહોણી નિષ્ક્રિય દૃષ્ટિ. નિદ્રાવિહોણી રાત્રિઓ–આ બધું તેણે પ્રશસ્ય હિંમત અને શાંતિથી સહન કર્યું: ન તો તેણે કશી ફરિયાદ કરી, ન તો કદી તેણે નાની સરખીયે બૂમ પાડી, ન તો તેણે કદી ડૉક્ટરના હાથ ઝાલી ઉત્સુકતાની પૂછ્યું કે આ ક્રૂર ક્રિયાનો ક્યારે અંત આવશે. એક આદર્શ દર્દીની છટાથી તેણે બધું મૂંગે મોંએ સહન કર્યું.

છઠ્ઠા અઠવાડિયાનો છેલ્લો દિવસ ઊગ્યો.

ચા દેવા નોકર ડૉક્ટરના રૂમમાં ગયો. પણ રૂમમાં જતા જ એ આભો બની ગયો. ડૉક્ટર રૂમમાં ન હતા. આખા ઘરમાં સનસનાટી વ્યાપી ગઈ. સૌએ પૂછ્યું: ડૉક્ટર ક્યાં ગયા? ડૉક્ટરનું એક પણ અવશેષ રૂમમાં પડ્યું ન હતું. બેગ, જોડા, કોટ કંઈ ન મળે! ડૉક્ટર ચાલ્યા ગયા હતા.

અમરનાથના મા અને બેનના મોઢા ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું. બંનેએ અવાક બની એકબીજાની સામે જોયા કર્યું. દુઃખ અને આશ્ચર્યના ભારથી કોઈ કશું બોલી શક્યું નહિ. પોતાના સ્વપ્નો ને મનોરથોનો આવો જ અંજામ આવવાનો હશે?

ત્યાં તો ડૉક્ટર સાહેબના રૂમમાંથી આ ચિઠ્ઠી મળી આવી છે કહેતો નોકર ઉપર આવ્યો. ને બાને ચિઠ્ઠી આપી.

પણ બિચારી વૃદ્ધ સ્રીની આંખ આગળ વિશ્વ ફરતું હતું. છેવટે તેણે માંડમાંડ પોતાની લાગણી ઉપર કાબૂ મેળવ્યો. ને ચિઠ્ઠી લીધી. ચિઠ્ઠી વાંચતાં એની આંખમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. તેથી તેણે તે ચિઠ્ઠી પોતાની દીકરીને આપી ને કહ્યું.

"વાંચ બેન."

દીકરીએ તે પત્ર મોટેથી વાંચ્યો.

તેમાં ડૉક્ટરે પ્રથમ તો શરમને લઈને માફી માગી હતી. તેમાં લખ્યું હતું કે દક્ષિણ અમેરિકાના એક લક્ષાધિપતિએ પોતાને પચીસ હજાર ડૉલર આપવાનું કહી પોતાના પુત્રની આંખના ઉપચાર માટે બોલાવ્યો છે. તેની આંખ એકદમ જવાની તૈયારીમાં છે. એટલે પોતાને જવું જ જોઈએ. ને આવી સારી રકમને હું કઈ રીતે પાછી ઠેલી શકું? ઉપરાંત અમરનાથ માટે હવે ઝાઝું કશું કરવાનું રહેતું નથી. છેલ્લા પ્લાસ્ટરનો ભુક્કો થઈ જાય એટલે પાટા સલામતીપૂર્વક છોડી લેવાના છે. ને જો અમરનાથને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થવાની ભાગ્યમાં લખી હશે, તો જરૂર મળી ચૂકી હશે–એ પછી થોડીક સામાન્ય સૂચનાઓ હતી. ને છેવટ ખાસ ચેતવણી રૂપે લખ્યું હતું કે એ જોઈ શકશે તો ટૂંકી મુદ્દત માટે જ, થોડા કલાક માટે જ.

આ સાંભળી મા–દીકરી બંનેનાં હૃદયમાં ફરી હિંમત અને ઉત્સાહ પ્રગટ્યા. ને આશાના અંકુરો ઊગ્યા, કે હજી અમરનાથ જોઈ શકશે ખરો. તેથી બંને સાથે અમરનાથના ખંડમાં ગયા. ને ખૂબ નમ્રતા અને મૃદુતાથી દર્દીને જરાય આઘાત ન લાગે એવી શૈલીમાં ડૉક્ટરના જતા રહેવાના સમાચાર આપ્યા.

અમરનાથે શાંતિથી પથારીમાં પડ્યા પડ્યા સાંભળ્યા કર્યું. પછી તેણે કહ્યું, 'ત્યારે એ તો પૂરા દૂંભી નીકળ્યા. પણ જ્યાં સુધી પૂરી વાતની ખબર ન પડે ત્યાં સુધી સાવ એનો કાંકરો ન કાઢી શકાય. થોડા દિવસ રાહ જોઈએ.'

છેલ્લા દિવસો પૂરેપૂરી કસોટીના દિવસો હતા. ધીમે ધીમે પ્લાસ્ટર ઊખડી ગયું. એ પછી પાંચ દિવસો જવા દેવામાં આવ્યા. અમરનાથને લાગ્યું કે હવે પાટા પૂર્ણપણે કાઢી નાખવાનો સમય પાકી ગયો છે.

છેવટે અંધાની દુનિયામાં અવનવો ચમત્કાર કરતી પળ આવી પહોંચી. જે પળ તેને પ્રકાશ અને સૌન્દર્યની દુનિયાની બક્ષિસ આપવાની હતી.

જ્યારે એ અવસર આવ્યો ત્યારે તેને અંતરમાં

ખૂબ સંકોચ થયો. તેનો હાથ ધ્રુજ્યો. આંખ ઉપરના પાટા ઉપરથી હાથ જઇ પાછો આવ્યો. ભય શાનો હતો? સંકોચ કેમ? હૃદય કેમ બમણા વેગથી ધબકારા મારે છે? પ્રેમલવહેલા માનવીલોકને જોવાની સોનેરી તક, અથવા તો દુર્વિધિની વક્રતાને લઇ કદાપિ નહિ જોવાની ખરબ પળ—એ બેમાંથી એકકે બાબતનો આઘાત એ કઇ રીતે સહન કરી શકશે?

બાઓ તેનો આ ગૂઢ સંકોચ જોઇ રહી.

'નહિ, કદાપિ નહિ.' તે બોલી ઊઠ્યો. 'બા મારી હિંમત નથી ચાલતી. આ કરતા આનો પ્રયોગ ન કર્યો હોત તો સારું હતું. હું એ સ્થિતિમાં જ વધુ સુખી હોત. ને હજી યે પરિણામ શૂન્ય આવે તો મારે અંધારું જ રહેવાનું. હું કદી સુખી નહિ થઉં. હે રામ!' કહી તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

માતાએ પોતાનો પ્રેમાળ હાથ તેના મસ્તક ઉપર મૂક્યો. અમરનાથે તેને ઝાલી બચ્ચી ભરી.

'બા', અમરનાથે શાંત, ઉદાસીન સ્વરે બોલવા માંડ્યું. 'તમે બધાએ મારી પાસે રંગબેરંગી પંખીઓના કલકલ નિનાદોની વાતો કરી છે, રંગ ભભકભર્યાં પુષ્પો તરુવૃન્દો અને હરિત ઉપવનોની વાત કરી છે, રંગો અને રેખાનાં વર્ણનો કર્યાં છે, સુવર્ણરંગી ભાસ્કર અને રૌપ્યમોહક ચંદ્રની આહ્લાદકતા વર્ણવી છે., નાનાં નાનાં બાળકો, ઝીણાંઝીણાં તારકો, શ્વેતરૂપાળી ચાંદની, ચંદ્ર, સૂર્ય, આકાશ... પણ બા...' કહેતા કહેતા એ ધ્રૂજ્યો. 'કદાચ હું એ સહન નહિ કરી શકું. પણ જો એ સહન કરવાનું જ હોય તો હું એ એકલો સહન કરીશ. ને તે ય એક માણસને છાજે એમ...' ફરી દૃઢ અવાજે એણે ચાલુ રાખ્યું, 'હું એકલો જ એ સહન કરીશ.'

'એકલા!' બધા એકીઅવાજે આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યા.

'કેમ નહિ? એકાંતમાં જ માણસ સારી રીતે પ્રાર્થના કરી શકે છે. એકલો હોય ત્યારે જ માણસ ઈશ્વરની વધારે નજદીક હોય છે. હું એકલો જ રહીશ.'

આ વખતે બધા રડ્યા. અમરનાથને છાતીએ વળગી પડ્યા. પણ અમરનાથ તેના નિશ્ચયમાં દૃઢ રહ્યો. વિનંતી, આજીજી, આંસુ કશું તેને ચળાવી શક્યું નહિ.

'હું તમારા પ્રિય મુખારવિન્દો જોવા જેટલાં બળ અને તત્પરતા ન કેળવી શકું, ત્યાંસુધી હું એકલો જ રહીશ. અને જ્યાંસુધી હું ન કહું ત્યાંસુધી તમારે કોઇએ પણ ત્યાં ન આવવું. તમારે ત્યાંસુધી રાહ જોવી.'

'પણ...' મા ડૂસકું ખાતી બોલી.

'બા,' કઠોર સ્વરે અમરનાથે કહ્યું, 'તું તારી જ નજર આગળ મને શરમાવવા માગે છે? હું રાડું પાડું, ચીસ નાખી જાઉં, એ બધું તમારી આગળ કરાવી મને નીચું જોવરાવવું છે? હું એકલો રહીને જ બધી ક્રિયા કરીશ.'

અને અમરનાથને એકલો મૂકી સૌ પાછા ફર્યાં. અમરનાથે અંદરથી દ્વાર બંધ કર્યું.

'યાદ રાખો, હું ન બોલાવું ત્યાંસુધી ઉતાવળા થઇ કોઇ ન આવતા.' આ એના છેલ્લા શબ્દો હતા.

અને ઓરડામાં જઇ ધીમેધીમે અમરનાથે પાટા છોડવા માંડ્યા. તેની આંગળીઓ ધ્રૂજતી હતી. છોડતી વખતે તેની આંખોમાં તીક્ષ્ણ શૂળ ભોંકાતું હોય એવી વેદના થતી હતી. તેથી નાના બાળકની જેમ તેનાથી ચિત્કાર થઇ જતો હતો.

છેવટે તેણે પાટો સાવ છોડી નાખી દૂર કર્યો.

તેના મુખમાંથી આનંદની ચિચિયારી નીકળી ગઇ.

તે જોઇ શકતો હતો!

તેના આંખના ડોળા, આસપાસ—આજુબાજુ એમ બધે આડાઅવળા ફરી શકતા હતા તે જોઇ શકતો હતો. તેને દેખાતું હતું. ન માન્યામાં આવે છતાં ખરેખરી હકીકત તે જોવા લાગ્યો.

પ્રથમ તેને ઝાંખું ધુમ્મસ જેવું બધે જણાવા લાગ્યું. ધીમેધીમે બધું સ્પષ્ટ થતું જતું હતું.

ક્ષેને બીક લાગવા માંડી. દ્વાર શોધી બહાર જવાની તેને ઇચ્છા થઇ, રાડ પાડી બા ને બેનને એકદમ જોવાનો તેને ઉમળકો આવ્યો. પણ આસપાસની અનેક આશ્ચર્યભરી વસ્તુમાં દ્વાર કયું–એ જ તેની કલ્પનામાં ન આવ્યું. તેના હૃદયના ધબકારા વધી ગયા.

એ શાંત આસમાની દિવસ હતો. આકાશ ને દરિયો બંને સમાનરંગી બની એકત્વ ધારણ કરી રહ્યા હતા. સમુદ્ર ઉપર એક જહાજ પસાર થતું હતું. અમરનાથ આશ્ચર્યથી-એ જોઇ રહ્યો. શું હશે? જિંદગીમા પહેલવહેલું તેણે આ દ્રશ્ય જોયું.

બીજી તરફ આકાશમાં કાળા ધાબા જેવું કંઈક ઊડતું તેણે જોયું, એ કદાચ પક્ષી હોય એમ તેણે કલ્પના કરી. પણ પેલું સમુદ્રના જળ ઉપર આસાનીથી સરકતું જાય છે એ શું? વહાણ વિષે માત્ર તેને પુસ્તકિયું જ્ઞાન હતું.

ધીમેધીમે એની ભીતિ ઓછી થતી ગઈ. હવે તેને પોતાના સ્વજનોને તુરંત બોલાવવાની પણ વૃત્તિ ન થઇ. પ્રકૃતિના વૈભવનું દર્શન કરવામાં એ મગ્ન બની ગયો.

ન્યૂઝપેપરનું ઊડતું પાનિયું દૂર તેની નજરે પડ્યું. 'એ શું? માણસ હશે? એને નવાઈ થઈ. મોજાંઓનો અવાજ એને કાને પડ્યો. સમુદ્રની તો તેને આપમેળે ખબર પડી ગઈ. આ સમુદ્ર! આવો અગાધ! સમુદ્રની ગહનતા અને વિરાટતાથી તે ચકિત બની ગયો.'

આમ એક કલાક પસાર થઇ ગયો.

આ તરફ તેના મા, બહેન વગેરેની આતુરતા ખૂબ વધી પડી હતી. તેઓ બધાએ દ્વાર પાસે આવી ઉત્સાહથી બારણું ખખડાવ્યું.

અમરનાથે અવાજ સાંભળ્યો.

'હજી નહિ.' તેણે કહ્યું. 'હું જોઇ શકું છું. હું બરોબર છું.'

મા ચાલી ગઈ. એનાં પગલાં શમી જતાં અમરનાથે સાંભળ્યા.

એ ફરી ઊભો થયો. ને સોફા ઉપર પડ્યો. તેને વિચાર ઉપર વિચાર આવવા લાગ્યા. હવે તેને નવી જ જાતનો ભય ઉપસ્થિત થયો. તે તેના મનની સમતોલતા ડગી જવાનો. જો એ ડગી તો પછી થઇ રહ્યું: શારીરિક અંધતા કરતા પણ આ માનસિક અંધતા વધુ ભયંકર ને અસહ્ય છે.

ફરી દ્વારે ખખડાટ થયો. ફરી એણે એ જ શબ્દો કહ્યા, 'હમણા નહિ.'

ક્યાંય સુધી તેણે માતાને-પોતાના નામના પોકારો કરી કરી પોતાને સાદ પાડતી-સાંભળી. અવાજ દીન અને કરુણ બનતો જતો હતો. પણ, તેને થયું કે હજી પોતાની માતાને જોવાનો સમય પાક્યો નથી. પોતાની માતાને પહેલવહેલી જોવાનો આનંદ ને આઘાત સહન કરી શકે એટલી તત્પરતા હજી પોતાનામાં નથી આવી એમ તેને લાગ્યું.

ફરી તેણે આકાશ અને સમુદ્ર ઉપર દૃષ્ટિ ફેંકી.

બે કલાક વ્યતીત થયા.

ફરી બે વાર માતાએ દ્વાર ખખડાવ્યું. ને તેણે એ જ જવાબ વાળ્યો.

છેલ્લીવાર પણ એણે જડપૂર્વક એ જ જવાબ વાળ્યો, ને સ્મિત કર્યું.

પણ એ સ્મિતનો આનંદ ઝાઝો ન ટક્યો.

આ શું?

તેણે આંખો ચોળી હજી આંખો બળતી હતી ને દુખતી હતી. શું ધીમેધીમે અંધત્વ પાછું ફરતું હતું? ધીમે ધીમે દૃષ્ટિના દીપક ઓલવવા લાગ્યા? તેણે આંખ ઉઘાડમીંચ કરી. સમુદ્ર અને આકાશના રંગો જાણે ગેરા ઘેરા બનતા જતા હતા! વસ્તુના આકારો અસ્પષ્ટ અને ધૂંધળા બનતા જતા હતા, એમાં શંકા ન હતી.

પહેલાં સામેની રેતી અને વૃક્ષોના આકારો ને રંગો એ બરોબર જોઇ શકતો હતો, અત્યારે એના રંગ ને આકારમાંથી કંઈ પરખાતું ન હતું.

થોડીવાર પહેલાં સમુદ્રતરંગોનો આરોહ-અવરોહ તે નિરખતો હતો. હવે—

તે ભ્રમિતચિત્તની જેમ અસહાયપણે નીચે બેસી ગયો. ભીંત ઉપરના ચિત્રો, ફર્નિચર, જાજમ-બધું ધીમે ધીમે ઝાંખું ઝાંખું થતું જતું હતું.

અને તરત તેને ઈટાલિયન ડૉક્ટરની ચેતવણીના શબ્દો યાદ આવ્યા, કે તે જોઈ શકશે પણ ટૂંક વખત માટે. 'Perhaps for a few hours, Perhaps for *only* a few mimutes.'

દષ્ટિપ્રાપ્તિના આનંદમાં આ વાત એ ભૂલી ગયો હતો. હવે એ ભયંકર સત્ય તેની સામે ડાચુ ફાડીને ઊભું હતું. પુનઃ તેને હવે અંધારા ખંડમાં જવાનું હતું. કોઈ અભેદ્ય ખીણમાં તેને હવે ધકેલાઈ જવાનું! દુનિયાની માત્ર ઘડીભરની ચમક, ને પુનઃ તેનો અંત, દુનિયાની નવીનતાનું સંક્ષિપ્ત દર્શન અને ફરી આમરણાંત નિર્દય અંધારું!

આમ વિચારતાં વિચારતાં ય તેનાં નેત્રોની દીપ્તિ એકદમ ઓછી થતી જતી હતી.

તેણે રાડ નાખી. ઊભો થયો. તે દ્વાર તરફ ફાંફાં મારતો આગળ વધ્યો ને દ્વાર ઉઘાડી એકદમ બહાર આવ્યો. તેની વેદના ભરેલી ચીસે ખંડેખંડની શાંતિનો ભંગ કર્યો, ને મૂર્છા ખાઈ તે ભોંય પર ઢળી ગયો.

× × ×

જ્યારે તે પુનઃ ભાનમાં આવ્યો, ત્યારે તેને પોતાનો નવો જન્મ થયો હોય એમ લાગ્યું. કારણ અત્યારે તે ફરીથી જોઈ શકતો હતો. શાંત, મૃદુ, સોનેરી તેજ હવાને ચેતનથી ભરી રહ્યું હતું. તેની માતા પાસે જ બેઠી હતી.

'તું મને જોઈ શકે છે, પ્રિય?' માતાએ પૂછ્યું.

'હા, હું મૃત્યુ પામ્યો છું, ને તને જોઈ શકું છું.'

'ના ભાઈ એ તારો ભ્રમ છે. તું જીવે છે.' કહી માએ તેને બચી ભરી.

'પણ, મને યાદ છે. મેં જોયું, જાણ્યું ને ફરી અંધત્વ આવ્યું.'

'ના,' માએ કહ્યું. 'તું હવે કાયમ જોઈ શકીશ' પાછળ ઊભેલા પ્રફુલ્લે કહ્યું.

'હા,' માએ અનુમોદન આપ્યું. 'તું હવે કાયમ જોઈ શકીશ. તેં જે અનુભવ્યું તે અંધત્વ ન હતું, એ હું તને કેમ સમજાવું? તેનું કારણ રાત પડી હતી એ હતું. રાત પડે ત્યારે એ રીતે જ ધીમે ધીમે પ્રકાશ ઓછો થઈ જાય. દિવસ આથમી જાય ને રાત પડે એનું નામ જ અંધારું!

પણ આ પૂરેપૂરી રીતે સમજતાં તેને કેટલાયે દિવસો લાગ્યા.×

× સૂચિત.

મેઘાણીનો છેલ્લો વાર્તાસંગ્રહ

આ પંદર નવી વાર્તાઓમાં લેખક માટીનાં માનવીઓ વચ્ચે અથડાયા છે. અને જીવતાં-જાગતાં માનવ હૃદયોના સારા-નબળા ધબકારા, મનોવ્યાપાર, આવેશ, વિચાર, વિકાર ઇત્યાદિની પોતે નિહાળેલી બહુરંગી લીલાનું એમણે સુરેખ આલેખન કર્યું છે.

કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ રજિ. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૪થી ચાલુ)

એમણે પોતે કેટલીક નોંધ કરેલી છે. મેં મારી ખાનગી ચોપડીમાં–મારા મનનું ચિત્ર આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોય ત્યાં એમણે, એ મનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પ્રકાશ પાડનારું કાંઈક નિવેદન લખી નાખ્યું હોય ! બીજે દિવસે હું એનો પ્રત્યુત્તર લખું એમ અમારો પરોક્ષ માનસવ્યાપાર–થોડો વખત ચાલ્યો હતો ! એ પણ યોગની ઉપાસનાની સોપાન પરંપરાના ઉત્સુક પથિક હતા. અને ખૂબ સંયમથી આગળ વધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પણ શરીર ક્ષત્રિયનું હતું–એટલે ઘણી વખત મનને તેજસ્વિતાનો રંગ લાગી જતો. છતાં એ પોતાની રીતે આગળ વધવા માટેના એક સાચા ઉપાસક હતા.

એમને આ મારા ઉપર થોડોઘણો અનુરાગ હતો–એ પણ ઉપકારક નીવડયો.

આ પ્રમાણે જાણે વિધિ થોડા અંકોડા મેળવી રહી હતી. એમાં એક તૂટતો અંકોડો અત્યંત વિચિત્ર રીતે એણે મેળવ્યો એમ કહી શકાય.

એક ગૃહસ્થ એ વખતે ત્યાં આવ્યા. એ મૂળ તો આફ્રિકામાં વ્યાપાર અર્થે વસેલા. દેશમાં આવ્યા ત્યારે અહીં શાંતિ માટે આવેલા. આવા તમામ ભરચૂરણ પરચૂરણ મહેમાનો ચોથા નંબરના ઓરડામાં આવતા. ત્યાં ચતુરભાઈ પણ ખરા. હું પણ ત્યાં. આ ગૃહસ્થ પણ ત્યાં. બીજું કોઈ આવે તો એ પણ ત્યાં. એટલે અમારો એ સાર્વજનિક ઓરડો એક રીતે આખો દિવસ ગાજતો હોય. હું તો મારે રાતે લખવું હોય ત્યારે ઘણુંખરું ડેલીએ-કાનમ પાસે જતો. દેવદાન ભાઈ બેઠા હોંકારા મારે–ને હું બેઠો લખું કે લેખન કરું.

આ ગૃહસ્થ જે આવ્યા એમને યોગનો ઘણો શોખ હતો. પણ આ તમામ ક્રિયાઓ એવી છે કે એમાં મોટા મોટા નરપુંગવોની પણ ધીરજ ખૂટી જાય. મનનો શરીર ઉપર કાબૂ એટલે શું–એનો, ખ્યાલ તો ઘણુંખરું માનવને મોટી ઉમ્મર સુધી આવતો જ નથી. ઘણાને તો એ વાતની કાંઈ ગતા ગમ જ હોતી નથી. એમને માટે તો શરીર ને મન એવા કોઈ જુદા પદાર્થો છે એવી સમજણનું જ દેવાળું હોય છે ! થોડીઘણી મન વિષેની વાતો સમજનારા બહારનો જે થોડો વિવેક તેઓ રાખી શકે છે, સમાજ સાથેના વર્તનમા, એમાં જ મનના વિકાસની સમાપ્તિ જૂએ છે. પોતાનું મન—એ નામનો એક અદ્ભુત પદાર્થ, પોતાની પાસે છે, ને, એમાં કાંઈક અચિંત્ય એવી શક્તિ વસી રહી છે. એ વસ્તુનો જે માણસને થોડોઘણો પણ ખ્યાલ આવી શકે છે—એને એ વિષેનું કોઈ માર્ગદર્શન મળી શકે તેમ હોતું નથી. એટલે બને છે એવું કે આ અદ્ભુત પદાર્થને સૌ રખડાવ્યા કરે છે—અને તેથી એ સૌને રખડાવ્યા કરે છે !

આ ગૃહસ્થ જે આવ્યા–એમણે મારી પાસે યોગસાધનની ને સાધનાની વાત શરૂ કરી. અમે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક બેસવા પણ માંડયા. પણ પેલું ગીતાજીમાં કહ્યું નથી—કે વિષયો છોડવાથી વિષયો છૂટે તો પણ એમનો રસ ન છૂટે—એ વાતની પ્રતીતિ હવે આવવા માંડી !

અમે યોગાસનની અદ્ભુત વાતો કરતા કરતા ધીમે ધીમે અમને પોતાને પણ ખબર ન પડે તેમ, ખેચરી મુદ્રામાં જઈ પડ્યા ! જેમ કૃષ્ણ અને ગોપીના ભાવમાં, શૃંગારની શક્યતા અનધિકારીને માટે પ્રલોભન રૂપ થઈ પડે છે, તેમ યોગની આ મુદ્રાઓમાં ખેચરી મુદ્રાની વાત—શૃંગારને પોષી શકે છે. કારણ કે એ મુદ્રા સિદ્ધ કરનાર જોગી, જાણે કે, સ્ત્રીની શક્તિને પણ પોતે ખેંચી લેતો હોય એવી વાત છે. અમારે તો આ બધી વાતો હતી—પણ એ વાતોથી ચલિત થયેલા મનને પછી—યોગાસન ઉપર બેસારવામાં ઘણી વિકળતા અનુભવવી પડે તેમ હતું ! આ ભાઈની યોગની આ વાતોએ સૂતેલો શૃંગારરસ જાગ્રત કર્યો. તે બરાબર એ જ વખતે એક બીજી ઘટના એવી બની કે એણે તો માણસજાતની મોટામાં મોટી લાગણી, પ્રેમ—એની એક મોહકસૃષ્ટિ જ આખી ખડી કરી દીધી!

★

આસો

વિનોદિની નીલકંઠ

આસો માસ બેસે છે, ત્યારે કાં તો નાનપણમાં દિવાળીની બહુ ઉત્સુકતાથી વાટ જોતાં, તેથી કે કેમ? પણ જાણે એમ જ લાગે છે કે જેની રાહ જોતાં હતાં તે મહિનો છેવટે આવી પહોંચ્યો છે! આસોમાં આપણું વર્ષ પૂરું થાય છે, એટલે જાણે એ ઘરડા વર્ષની સાથે આપણે પણ મુક્તિનો-છૂટકારાનો-દમ ખેંચીએ છીએ. આપણું અમદાવાદ તો વેપારી શહેર રહ્યું, એટલે આસોમાં બધા હિસાબ, કિતાબ, લ્હેણુંદેણું ચૂકતે થાય છે. પણ અનેક પાસાંવાળા કોઈ રત્નની માફક આપણાં લોક-જીવનને પણ કેટલી બાજુઓ છે! વેપારી અમદાવાદ: અને તે જ અમદાવાદમાં કેટકેટલાં સંગીત, નૃત્ય અને ચિત્રનાં કળાકેન્દ્રો, રંગ અને રૂપકમંડળો! આસો માસને ગરબાને તાલે, નૃત્યને નૂપુર ઝંકારે અને નાટકોની ઝમકે આખું શહેર કેવું ગાજી ઊઠે છે!

આસો મહિનો શરૂ જ કેવા સુંદર દિવસથી થાય છે. નવરાત્રિનું પહેલું નોરતું બેસે ને આસો માસ બેસી જાય છે. ગામડે ને શહેરમાં, ઠેર ઠેર ગરબા ગવાય છે. સ્ત્રીઓનો આ ખાસ માનીતો મહિનો. પોતાનાં ઘર લીંપીગુંપી, વાળીઝાડી, છાજલીઓ ઉપર ગોઠવેલાં નાનાં મોટાં તમામ વાસણો માંજી ને ચકચકાટ કરી, સ્ત્રીઓ પોતાના હૈયાનો હર્ષ પ્રદર્શિત કરે છે.

ચોમાસામાં વાવેલું અનાજ, બેસતા આસોમાં લણી લઈ, ખેડૂતો 'હાશ' કરે છે; બારે માસનો હિસાબ પતાવી વેપારી નચિન્ત બને છે; નિશાળોમાં રજા પડતાં બાળકગણ અને તેથી પણ વધુ તો એમને ભણાવનો શિક્ષકવૃન્દ ધૂંસરીમાંથી છૂટેલા ઘાણીના બળદ જેવો આનંદ અનુભવે છે; કારખાનાંઓમાં દિવાળીનાં તહેવારોની રજા, દિવાળીની મળનારી સુખડી વગેરેની આશામાં કામદારવર્ગ ખુશાલ બને છે. આપણા નિર્ધન, નિરુત્સાહી અને દુઃખિયારા દેશમાં આસો મહિનો ખરેખર આશીર્વાદસમો છે. વસંતઋતુમાં જેમ નાનામાં નાના છોડથી માંડી તે સૌથી પુરાતન વૃક્ષ સુધીની તમામ વનસ્પતિ નવપલ્લવિત થાય છે, તેમ જ શરદુત્સવ અને દીપોત્સવમાં આ બાલવૃદ્ધ માનવોહર્ષાન્વિત થાય છે.

આ માસે આકાશ પણ કેવું સાચા 'આસમાની' રંગનું જણાય છે! ચોમાસાનાં જળભર્યાં વાદળાં વિદાય થયાં છે, અને તેની જગાએ સફેદ રૂના કે બરફના ઢગલા જેવાં વાદળાંથી આભ વિરાજે છે. વળી ચોમાસાના ચાર માસ વાદળાંના પડદા પાછળથી ક્વચિત જ ડોકાયમાન થતો ચન્દ્રમા પણ શરદનો ઉત્સવ ઊજવવા જાણે વધારે ચાંદની રેડે છે. આસોના ચાંદરણાંનો મહિમા ગાતાં કવિજનો તો થાકતા જ નથી.

અન્ત અને આદિ, આદિ અને અન્ત એક બીજામાં એવાં ઓતપ્રોત હોય છે કે જ્યારે આપણે અન્ત આવ્યો સમજીએ છીએ, ત્યારે તો આદિનો આરંભ થઈ ગયો હોય છે! આસો માસે પણ તેમ જ બને છે. દિવાળીને દિવસે અમાસની રાત્રે વર્ષનો અન્ત આવે છે, પણ અમાસની રાત પૂરી થતા પહેલાં તો જાણે પડવાનું વહાણું વાય છે. અને એ રીતે જૂનું વર્ષ આથમતાંમાં તો નવાનો ઉદય થઈ જાય છે.

બેસતે વર્ષે સબરસ વેચતા શિશુઓ પણ એ જ રીતે નિદ્રાધીનલોકોને જગાડી નવા વર્ષના શુકન કરાવે છે:

અમાસની રાતે-પડવાને વહાણે' સબરસ! સબરસ!

★

આંસુઓથી ભીંજાયેલાં ગ્રામ-ગીત

લે૦ અક્ષયચન્દ્ર શર્મા
અનુ૦ નિષાદચંદ્ર

ડુંગર ઉપર, મારુજી, ઘર કરું જી,
કાંઇ બાદલરા કરસ્યૂં (ઓ જી ઓ) કિવાડ,
બિજલીરે પલકે દેખું, ભંરથવાને આંવતાજી."

હે પ્રિતમ ! એકાદ ડુંગર પર હું ઘર બનાવીશ. એના વાદળના કમાડ હશે. અને હે પ્રિતમ ! વીજળીને અજવાળે હું તને ફરીથી આવતો દેખીશ.

આવા ગ્રામ્ય-ગીતોની મધુરતા અને સુંદરતા કોને ન લોભાવે ? ઉલ્લાસ અને આંસુઓનાં બસ ઝરણાંઓ જ ઊભરાય છે. રસ-પ્રવાહમુક્ત વેગથી વહે છે. આ ગ્રામ્ય-ગીતો જ્યારે કોઇ વિરહિણી બાળાનાં આંસુઓમાં પલળીને, ખેતરના ખળામાં, તારાજડિત રાત્રિમાં, શ્રાવણ ભાદરવાની અંધારી રજનિમાં અથવા વસન્તના ઉન્માદક સૌંદર્યમાં ગુંજી ઊઠે છે. ત્યારે થાય છે કે આ સૂકી ધરતી આ આંસુઓને લીધે જ આટલી સરસ છે.

આ આંસુઓ સાહિત્યમાં મોતી પેઠે જગમગી ઊઠે છે. હૃદયની તીવ્ર વેદના, ઊંડી અનુભૂતિ અને સહેજ અભિવ્યક્તિને અંગે આ ગીતો અમર થઇ જાય છે. આજે પણ આ ગીતોની મધુરતા જ ગ્રામવાસીઓનાં શ્રમથી જર્જરિત બનેલા જીવનમાં રંગ પૂરે છે.

જુઓ, આ નવવધૂ હૃદયમાં કેટલી મધુર અભિલાષાઓ લઇને સાસરે આવી છે ! પોતાના પ્રિયતમને એ મીઠાશભર્યા સ્વરે કહી રહી છે:

ઇક થંભિયો, ઢોલા મહલ ચિણાય;
ચ્યારું દિસામેં રાખો ગોખડા, જી મારા રાજ !
ગોખે ગોખે દીવલો સંજોય, રાજીન્દા ઢોલા:
હિયે રે ચાનણિયે ઢાલું ઢોલિયો, જી મારા રાજ.
બાદલ વરણી સેજ બિછાય, રાજીન્દા ઢોલા.

હે પ્રિતમ ! એક થાંભલાવાળો કોઈ ઊંચો મહેલ ચણાવો, એની ચારે દિશામાં ઝરૂખા મંડાવો, હું ગોખે ગોખે દીપ જલાવીશ અને એ દીપના પ્રકાશમાં ઢોલિયે ઢાળીને ઉપર આસમાની સેજ બિછાવીશ.

પરંતુ એની એ અભિલાષા પૂરી નથી થતી. એના પ્રિયતમને દૂર દૂર નોકરી માટે નિમંત્રણ મળે છે. વિયોગની આ કરુણ વેળાએ એ તરુણી મૂંગી ઊભી રહીને ફક્ત પોતાના આંસુઓની ઝડી બાંધી દે છે. અને કહે છે

આંસુ તો છલકાયા કાયર મોર જ્યું, જી મારા રાજ !

કાયર મોરની પેઠે મારાં આંસુ છલકાય છે, હે પ્રિતમ, તમે રોકાઇ જાઓ !

પરદેશ જતા પતિની સાથે મર્યાદામાં રહીને એ આસપાસનાં વૃક્ષોનાં રૂપક આપીને કહે છે.

બાય ચાલ્યા છો, ભંવરજી પીંપલીજી
હાંજી, ઢોલા, હો ગઇ ઘેર-ઘુમેર
બેઠણકી રુત ચાલ્યા ચાકરીજી.

હે પ્રિતમ ! આ પ્રેમરૂપી પીપર તમે જ વાવી હતી. આજે એ ફાલીફૂલી છે. એની ઘાટી શાખાઓ આજે ચારે બાજુ ફેલાણી છે. આ ઋતુ તો આવી શીતળ છાયામાં બેસીને વિશ્રામ કરવા માટે છે. આવા મધુર સમયે તમે ક્યાં ચાલ્યા પ્રિતમ ?

એ તરુણી 'પીપર'દ્વારા પોતાના યૌવન તરફ સંકેત કરે છે. પરંતુ એનો પતિ લાચાર છે. તેને છોડીને દૂર પરદેશમાં એને જવાનું જ છે. હવે એ યુવતી કરુણ સ્વરે કહે છે—કહેતી વેળા જાણે એની સમક્ષ બુઢાપાની કાળી છાયા ન દેખાતી હોય !—

" જોબન સદા ના, ભંવરજી, થિર રહેજી
હાંજી, ઢોલા, ઢળતી ફિરતી છાંય,
પુલરા વાયોડા મોતી નીપજે જી."

પ્રિયતમ ! આ જોબન હંમેશાં ટકવાનું નથી ! વાદળની ચંચળ છાયાની પેઠે આ જુવાની પણ ચાલી જવાની છે. સમયસર વરસવાથીજ છિપલીઓમાં મોતી પાકે છે !

પરંતુ આ બધી વિનવણી વ્યર્થ ગઈ. પાસે ઊભેલી સખી પણ એના પ્રિયતમની સિફારીશ કરવા લાગી.

" સોનારૈ સરીખી ઘણુ પીળરી જી
રૂપા રૈ સરીખી થારી ઘણુ ઉજ્જલી જી
પરભાતે સિધાજ્યો, આજ રૈયોની રાત."

તમારી સ્ત્રી સોના જેવી સુંદર અને ચાંદી જેવી ઊજળી છે. રાત્રે ક્યાં જાઓ છો? રાત તો રોકાઓ. સવારે જજો.

પરંતુ પ્રિતમે જ્યારે માન્યું જ નહિ ત્યારે તે બોલી,

" બરજ ચઢો ન આભાકી બીજલી,
બરજ ચઢો ના બાગાં માંયલી કોયલી જી રાજ,
બરજ ચઢો ના પડોસિનકો દીવલો જી."

હે પ્રિતમ! જો તમારે જવું જ હોય તો પછી જાઓ, પણ જરા વાદળમાં ચમકતી વીજળીને અને બાગમાં ટહુકતી કોયલને મનાઈ કરતા જાઓ! સૂની રાતમાં જ્યારે પડોશણના શૃંગાર-મંદિરના દીપકને ઝગમગતો જોઈશ તો નહિ સહી શકું. તેને તો મનાઈ કરતા જાઓ! પ્રિયતમ જવાબ આપે છે કે " એ તો એનો સ્વભાવ છે. હું એને શી રીતે મનાઈ કરું?' ત્યારે એ ગુસ્સે થઈને કહે છે કે

" ત્રિસકો પિયાલો થારી ઘણુને દે ચઢો."

મને તો વિષનો પ્યાલો જ દેતા જાઓ, પછી સુખેથી તમે સિધાવો.

પરંતુ એનો પ્રિતમ ન રોકાયો તે ન જ રોકાયો. તે પ્રેમ-ભર્યાં પાલવને છોડાવીને સામે તૈયાર ઊભેલ ઘોડા તરફ આગળ વધ્યો.

" અંચલ સામે ચાલિયો, અંચલ છોર છુડાય. જબ પગ મેલ્યો ઢોલૈ પાગડે

ડબડબ ભરીયા છે નૈણ,
આંસુ તો પૂંછ્યા ઢોલો પેચ સું જી,
લીની છે હિવડે લગાય."

જ્યારે પ્રિતમે ઘોડાની પેગડીમાં પગ મૂક્યો ત્યારે તેની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ. ડબડબ કરતાં ટીપાં પડવા માંડ્યા. પ્રિતમે પોતાની પાઘડીના છેડાથી તેના આંસુ લૂછ્યાં અને એને હૈડાં સરખી ચાંપીને ધીરજ આપી.

એનો પ્રિતમ તો ઘોડા પર બેસીને ચાલી નીકળ્યો. એ બિચારી ઊભી ઊભી કહેવા લાગી.

' નાગજી, ઘડી દોય ઘુડલા થામ, રે
બૈરી, ઘૂંઘટકી છાયા કરૂં, ઓ નાગજી,
તાવડિયો પાપી પડે.'

હે પ્રિતમ! ઘડી-બે-ઘડી તો ઘોડાને રોકો! જોતાં નથી કેવો આકરો તડકો છે? આવો તો ઘુમટાની છાયાથી તમને તડકામાં શાંતિ આપું.

પરંતુ એનો પ્રિતમ રોકાતો નથી.

એ તો એકલી ઉદાસી બેસી રહે છે. એને તો બધે એકલું એકલું જ લાગે છે.

' મ્હારો આંગણિયું સૂનો યૂં પડ્યો જી
કોઇ પાણી બિના એ તાલાવ'

મારું આંગણું આજ સૂનું પડ્યું છે—જાણે પાણી વિનાનું તળાવ! પોતાના પ્રિતમના વિયોગમાં એ માછલીની જેમ તરફડે છે. એટલામાં કાળી કાળી વાદળીઓ આકાશમાં પથરાઇ જાય છે. પ્રિયતમની મધુર સ્મૃતિ એને અધીર અને વિહ્વળ બનાવે છે. તે પોતાના પ્રિતમને સંબોધીને કહી ઊઠે છે—

' સાવન તો લાગ્યો પિયા, ભાદવો જી
કોઇ બરસણ લાગ્યો, બરસણ લાગ્યો જી મેહ,
અબ ઘર આજ્યા ગોરીરા બાલમાજી રાજ.'

—હે પ્રિતમ! શ્રાવણ-ભાદરવો તો આવી પણ ગયા. વર્ષા પણ શરૂ થઈ ગઇ. હવે તો ઓ પ્રાણ-પ્યારા, ઘરે આવો!

દેવલોકમાં ગોપીઓ પણ 'બરુ યે બદરવા ઉપરસન આવે' કહીને કૃષ્ણને બોલાવી રહી હતી. પોતે પણ પ્રિતમને કોઇ પણ રીતે બોલાવવા ઇચ્છે છે. ઘરના કામકાજના બહાને પણ એકવાર આવે તો ઠીક એમ એને થાય છે—

' છપ્પર પુરાના પિયા પડ ગયા રે
કોઈ ટપકણ લાગ્યો, ટપકણ લાગ્યો જ જીણ.'

હે પ્રિતમ! ઘરનું છાપરું યે જુનું થઇ ગયું છે.

એની અંદરથી પાણીનાં ટીપાં ટપ ટપ કરતાં નીચે પડે છે.

આમ કહીને એ પોતાની ઢળતી જુવાનીનું સૂચન કરે છે. તે પોતાના પ્રિતમને ચોખ્ખું કહી દેવા માગે છે જોબન વારે વારે નથી આવતું.

'ઉજડ ખેડા ફિર બસે મારુજી, નિરધનિયા ધન હોય
ગયોડા જોબન ફિર નહિ બાવડે, અબ ઘર આવોની
અંધેરે ઘરકા ચ્યાનણાજી.'

હે પ્રિતમ! ઉજ્જડ થયેલું ગામ ફરી વાર શ્રીમંત થઇ શકે છે પરંતુ હે પ્રિતમ! ચાલ્યું ગયેલું યૌવન ફરી પાછું નથી આવતું. એ માટે હે મારા અન્ધારા ઘરના પ્રકાશ, તમે પાછા ફરો.

એનો પ્રિતમ તો દૂર દૂર છે. પોને તો ફક્ત આ ઘર જોયું છે અને જોઇ છે વાણીયૂંકી નાગણ જેવી જતી કેડીને. સામે વિરહનો અફાટ સાગર પડ્યો છે. નિરાશ થઇને તે પોતાની લાચારી ગાઇને સંતોષ માને છે—

'કુવો તો હુવે તો ઢોલા, ડાક લુંજી,
કોઇ સમદર ડાક્યો, સમદર ડાક્યો ના જાય.'

હે પ્રિતમ! તું તો બહુ જ દૂર છે. કૂવાને તો હજી યે ટપીજવાય પણ સાગરને તો હું શી રીતે ઓળંગી શકું?

'ટાબર હુવે તો પિયા રાખ લુંજી
ઢોલા, જોબન રાખ્યો ના જાય.'

નાનું બચ્ચું તોફાને ચડે તો તો એને શાંત કરી શકું. હે પ્રિતમ, પરંતુ આ જોબનને તો હું કેમ શાંત કરી શકું?

એ વિરહિણી રાતની રાત તારા ગણવામાં જ પસાર કરે છે. મિલનની સેંકડો સ્મૃતિઓ એની ધીરજની પાળ તોડી નાખે છે.

'ત્રિનછાં વિલખ્ખી પિયા, વેલડીજી.'

જોતા નથી, હે પ્રિતમ! વેલો પણ વૃક્ષ પર વિંટળાઇ વળી છે!

'તારા તો છાઇ, પિયા રાતડીજી
ઢોલા, ફુલડાં છાઇ, ફુલડાં છાઈ જી સેજ
અબ ઘર આ જા, ગોરીરા, બાલમા હો જી.'

તારાથી છવાયેલ સુંદર રાત છે, હે પ્રિતમ! શય્યામાં મેં ફૂલ પાથરી રાખ્યા છે, હું તારી પ્રતીક્ષા કરું છું, હવે તો પાછા ફરો, પ્રિતમ. આવો—' જોબન છાઇ ઘણુ ભલી, તારા છાઇ રાત'—જેવો સુયોગ ફરી ક્યારે સાંપડશે?

ગડગડાટ કરતાં વાદળને જોઇને એને થાય છે કે 'શું મારા પ્રિતમ રહેતા હશે ત્યાં વર્ષા નહિ હોય! પપીહો ત્યાં 'પિયુ' 'પિયુ' નહિ રટતો હોય? જો ત્યાં વર્ષા હોય, પપીહો 'પિયુ' 'પિયુ' બોલતો હોય તો મારા પ્રિતમ કેમ પાછા ન આવે!' તે પપીહાને વિનંતિ કરે છે—

'સાવણ આયો, સાયબાજી, વેલાં સુર રહી વાડ,
ચાતક સુર રહ્યો મેઘ ને, પિવન સુર રહી નાર
પપૈયા તું બોલ રે, જિત મ્હારે આલીજે ભંવરરો
સુકામ.'

હે પપૈહા! શ્રાવણ તો આવી પે ગયો. આ લતાઓ વૃક્ષને માટે ઝૂરે છે, ચાતક વાદળને માટે તરસે છે, વિયોગી સ્ત્રી પોતાના પ્રિતમ માટે તડપે છે. મારો પ્રિતમ જ્યાં હોય ત્યાં જઇને તું 'પિયુ, પિયુ' બોલ પપૈહા!

એની સખીઓ એને પૂછે છે:

'મૈં તનેં પૂછું, એ સખી,
થારા કિસવિધ ખુલાજી કેસ,
નૈણ રૈ, ટપકા પડે,
થારા કિસવિધ બિરંગા જી ભેસ!'

પ્રિય સખી! તારા વાળ આજે કેમ વણઓળાયેલ છે! તારી આંખોમાં આંસુ કેમ ટપકે છે? તારો વેશ આવો કઢંગો કેમ છે?

પરંતુ તે આનો શો ઉત્તર આપે!

"સારણ પરણી ઠાકરો જી ધસમસ પતલી હોય;
પરદેસીણ ગોરડી જી સુરસુર પિંજર હોય.'

પછી તે પોતાના પ્રિતમને પક્ષીઓ દ્વારા સંદેશો મોકલે છે. વિયોગ એટલો તીવ્ર બને છે કે એને બીજું સૂઝતું જ નથી છેવટે તે પોતાના પ્રિતમને પત્ર લખે છે.

'દોલેને કાગદ લિખું, બૈઠ મહલકે જી માંય,
આંગલિયાંરી મૂંદડીજી, ઢોલા, હત્ર આવે મ્હારી બાંય'

હું મારા મહેલમાં પત્ર લખવા બેઠી છું. વિરહને અંગે હું એવી સુકાઈ ગઈ છું કે આંગળીમાંની વીંટી, હાથમાં કંકણ તરીકે વપરાય છે! પત્રમાં પોતાના પ્રિતમને અનેક ઠપકા સંભળાવવા છે પણ પ્રેમનો પ્રવાહ એને બીજી દિશામાં જ લઈ જાય છે. તે ઠપકાઓ તે પત્રમાં ન લખી શકી. તે બધા ઠપકા તેણે પત્રની કોર પર એવી રીતે લખ્યા કે એ બરાબર વાંચી ન શકાય!

'એવડ છેવડ ઓળમા જી, બિચ બિચ, સાત સલામ.'

આવા તો સેંકડો ગ્રામ-ગીતો વિયોગિનીઓના આંસુઓથી ભીંજાયેલ છે. એ વિરહિણીઓ વર્ષાની ઝડીઓમાં પણ ગરમ લૂથી પીડાતી હોય છે.

'દર હુઆ ફિર આવસ્યો, પાવસ કાઠ પરિયાંહ:
હિલે નવોઢા નારકો, બાલમ બિછડિયાહ.'

હે લૂ! 'જ્યારે વર્ષાઋતુ આવશે, તડામાર વરસાદ પડશે ત્યારે તું ક્યાં જઈશ?' લૂએ ઉત્તર આપ્યો કે 'ત્યારે હું પતિઓથી વિખૂટી પડેલી નવોઢા સ્ત્રીઓના હૃદયમાં વાસ કરીશ.'

(હિંદી પરથી)

★

ચિત્રકાર રવીન્દ્ર

ચિત્રકલા તેઓ કદી કયાં શીખ્યા નહોતા. તેમ જ નિયમ પૂરઃસર એનો અભ્યાસ પણ નહોતો કર્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે જ એ એમનામાં આવી વસી હતી. એમના ચિત્રોની ભાવ વ્યંજના-ટેકનિક બધું જ એમનું પોતીકું હતું. કોઈપણ શાળાની અસર એમના પર ન હોવાથી જ એ આટલા મૌલિક અને બલિષ્ટ ભાવવાહી થયા હતા.

તેમના ચિત્રો મનોભાવને વ્યક્ત કરનાર ચિત્રો છે એમ તેઓ કહેતા. અને એ ચિત્રો એ ભાવ વ્યક્ત પણ કરતા એમ ઘણાનું માનવું છે.

એમણે સદાયે વિચારોને અને ભાવનાઓને દેહ આપવા મહેનત કરી છે. અક્ષર દેહ આપવામાં તો એમની કુશળતા જગપ્રસિદ્ધ છે. ચિત્રદેહ આપવા માટે એ કોઈ રૂપકારની પીંછી લઈને નહોતા આવ્યા. અંતરના ઊંડાણેથી જે અને જેવી કલ્પના આવતી, મનની આંખો સામે જે ચિત્ર-દૃશ્ય ખડું થતું, તેને બરાબર તેવા જ અવિકાર ભાવ,-રૂપ એમના ચિત્રોમાં રંગ અને રેખામાં આપવા એ સાધના. એમની ચિત્રકળા વિષે એમણે એક સ્થળે બે લીટીઓમાં જ ઘણું ઘણું કહી આપ્યું છે—

जेमुन तेमुन एरा बांका बांका—
किछु भाषा दिये, किछु तुलि दिये आंका.
(જેમ તેમ અને વાંકું-ચૂંકું—
કંઈક ભાષાએ, કંઇક પીંછીએ દોર્યું)

પરંતુ ચિત્રો દોરવાનું એમણે શરૂ કર્યું હતું તો એક અકસ્માતથી. પોતાના કાવ્યોની મૂળ પ્રતમાં સુધારાવધારા કરવા જતાં, એની છેકછાકીના આડાઅવળા લીટાઓમાં એમણે એક દિવસ એક ચિત્ર જોયું; ને એમને મનમાં થયું કે જો જરાક કાળજીપૂર્વક આવા લીટાઓ જ દોરું તો એ સાચું ચિત્ર બને: ને ત્યારથી જ રવીન્દ્રનાથ ચિત્રકાર બન્યા.

અનુ. રમણીક મેઘાણી.

ગુરુદેવ—અમારે આંગણે

મૂળ લેખિકા : શ્રી. મૈત્રેયી દેવી

અનુવાદક : રમણીક મેઘાણી

[૧]

[મંગપુ તે રવીન્દ્રનાથ (મૈત્રેયીદેવી)માંથી]

૧૯૩૮ની ૨૧ મી એ પૂજનીય ગુરુદેવ પહેલીવાર કાલિમ્પોન્ગથી મંગપુ આવ્યા હતા. ૯મી જૂન સુધી અમારે ત્યાં રહી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ પાછા ફરેલા. બીજીવાર ૧૯૩૯ના મે મહિનાની ૧૪ મીએ પુરીથી મંગપુ આવી ગ્રીષ્મની છુટ્ટી ગાળી ૧૭ મી જૂને કલકત્તા પાછા ફરેલા, એ જ વર્ષમાં શરદમાં ૧૨ મી સપ્ટેમ્બરે મંગપુ આવ્યા હતા અને બે મહિનાથી થોડું વધુ રોકાઇ નવેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં કલકત્તા પાછા ફર્યા હતા. અને છેલ્લે ચોથી વાર ૧૯૪૦ના એપ્રિલની ૨૧ મીએ અહીં આવેલા, ૨૫ વૈશાખનો એમના જન્મદિનનો ઉત્સવ અહીં જ ઉજવાયો, તે પછી તેઓ કાલિમ્પોન્ગ ગયા હતા. એ જ વરસે શરદઋતુમાં પણ અહીં આવવાની વાત હતી, અને તે માટે તેઓ પોતાનો કેટલોક સર-સામાન પણ અહીં મૂકી ગયા હતા,—પરંતુ અમારા દુર્ભાગ્યે તે પછી તેઓ આવી ન શક્યા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બરમાં અસ્વસ્થ શરીર મંગપુ જેવા-દાક્તરોવિહોણા ગામડાગામમાં આવવું યોગ્ય નહિ ગણાય ધારી તેઓ પહેલા કાલિમ્પોન્ગ આવ્યા, જરા સ્વસ્થ થયા પછી મંગપુ આવવાની વાત હતી, પરંતુ તેમ ન બન્યું. ઓચિંતાની એમની માંદગી વધી, ને ૨૮મી સપ્ટેમ્બરે બેભાનાવસ્થામાં એમને કલકત્તા લઇ જવામાં આવ્યા.

મારી આ કૃતિનું લખાણ વેરણ-છેરણ કાગળોમાં જેમ તેમ લખેલું હતું, તેમાં રોજેરોજની તારીખો પણ ટાંકવામાં નહોતી આવી. તે કારણે અહીં આ કૃતિમાં તેની તારીખો બરાબર નથી મૂકી શકાઈ. ઇતિહાસ સાચવવાનો કે સાહિત્યસર્જનનો કોઇ ઉદ્દેશ મારો હતો પણ નહિ. તક મળતાં જ હું એમના શ્રીમુખની વાતો લખી લેતી, અને બીજાં કામો કરતાં કરતાં મનોમન એ ગણગણ્યા કરતી. એને મનમાં જાળવી રાખતી, પણ એ બધું માત્ર મારા નિજાનન્દ માટે જ હતું. અને બીજી એક વાત પણ અહીં નોંધવી જરૂરી છે કે ગુરુદેવે મારું આ લખાણ જોઇ જવા વારંવાર મારી પાસે તેની માગણી કરેલી, રમૂજ-મશ્કરી પણ કરેલી, પણ મેં ક્યારેય એમને આ લખાણ બતાવ્યું નહોતું. જે વાતો એમણે તદ્દન કૌટુંબિકભાવે કહેલી, જે વાતો છપાવવાની હોત તો કદાચ તેઓ જુદી રીતે કહેત, તે પણ અહીં મુકાઇ હશે. કૌટુંબિક વાતો જાહેરમાં આવે છે, ત્યારે અપરાધ કરવા જેવું કંઇ થાય તો તે અસંભવિત નથી. છતાં એમની વાતો પર આખાયે દેશનો અધિકાર છે એ સ્મરણ સાથે આ ડાયરી પ્રગટ કરી છે.

મંગપુ — મૈત્રેયીદેવી

એપ્રિલ ૧૯૪૩

: ૧ :

આજે જે વાત લખવા બેઠી છું, તે માત્ર સ્મૃતિ કથા જ નથી, એ મારા જીવનનું જીવનદાયી ઝરણું છે. એમના આખરી પ્રયાણ પૂર્વે ચાર વર્ષ ઉપર થોડા દિવસો માટે તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા. એ અપાર સૌભાગ્યવંતા આનંદોજ્જ્વલ દિવસો આજે જીવનવાટની વચ્ચે જીવંત ઊભા છે, એને આધારે મૃત્યુ-વેદનાના ઊંડા આઘાતને પણ આંતરી શકું છું. અનેક પ્રકારના કામમાં, નાની-મોટી મેળ વિનાની કેટલીયે વાતો ને વિચારોમાં દિવસ વીતે છે; પરંતુ નિવૃત્તિ મળતાં જ મન એના છૂપા ખૂણે જઇ પહોંચે છે, જ્યાં સુધી અમૂલી સમ્પદ સચવાઇને પડી છે. એથી જ કહેતી હતી કે આ માત્ર સ્મૃતિ-કથા નથી. આ તો જીવનનો એ આનંદધારા છે, કે જેનાં સરસ સજીવ હૃદયાવેગને મૃત્યુ પણ બાધક નીવડી શક્યું નથી. કવિ—મહામાનવ; જ્યાં હોય ત્યાં તેનાં અંતરતમ ચિત્તનું પ્રાગટ્ય કવિતા, ગીત, ચિત્રો વગેરે અનેકવિધ રૂપે થવાનું જ. એમનાં ગીતોમાં ને કવિતામાં પરમ માનવનો એ અલૌકિક અનિર્વચનીય સ્પર્શ ઘણા પામ્યા છે, પરંતુ એમની સામાન્ય છૂટીછવાઇ પળોનું,—રોજેરોજ વીતતી એ પળોમાંયે જે અનન્ત માધુર્ય ને સુકુમાર સૌન્દર્ય હતું, તે તથા તેમની

એકેએક વાત, ને તેમનું પ્રત્યેક વર્તન કેવું ઉપભોગ્ય, કેવું મનોરમ હતું તે લખીને યા બીજી કોઇ પણ રીતે, જાળવી રાખી શકાયું નથી. જેમ કોઈ પ્રાણીને પીંખી પીંખીને જોવા છતાં યે એના પ્રાણનો પાર પામી શકાતો નથી, તેજ રીતે માનવીની વાતને લખી રાખીને તેમાંથી જ એને શોધવા જતાં આપણે એનું સાચું પૂર્ણ સ્વરૂપ ખોઇ બેસીશું; કારણ એની આજુ-બાજુનું વાતાવરણ એમાં નથી હોતું. ગુરુદેવ પાસે જે મધુર હાસ્ય હતું, અર્ધા ગવાયેલા ગીતના જે વ્હેતા સૂર હતા, ચારેબાજુ કુદરતનો જે સુન્દર સ્પર્શ હતો, અને એ સૌથી વધુ તો એમનાં અજબ એવા કંઠનું જે સભર અમૃત હતું, તે બધાથી વેગળું વાતાવરણ વિહોણી બે–ચાર વાતોને જાળવી રાખવાની મથામણમાં એક અત્યંત કરુણ વ્યર્થતા રહી છે, પણ શું કરું ? જે ખોવાઈ જવા કાજે જ સર્જાયેલું છે એને પણ મન સાચવી રાખવા માગે છે—"सम्मुख उर्मिरे डाके पश्चातेर देउ–दिबो ना दिबो ना जेते" (આગળ ધસતાં મોજાંઓને પાછળના મોજાંઓ કહે છે કે તમને નહિ જવા દઇએ, નહિ જવા દઇએ) એથી જ વખત મળતાં એમની આખા યે દિવસની વાતચીત, રમૂજ, મશ્કરી વગેરે લખી રાખવાનું ગમતું. તેઓ એ જાણતા. અને સપ્રેમ હસીને કહેતા "जीवने कोतो स्मृतिमंदिर बानावे ? ता होय ना, जानो ना जीवनटा मरणेरई यज्ञ." જીવનમાં કેટલાં સ્મૃતિમંદિર બનાવીશ ? એ નહિ બને, જાણતી નથી જીવન એ મરણનો જ યજ્ઞ છે. એ વાત એટલી સાચી છે કે એનો અસ્વીકાર નહિ કરી શકાય. બધું જ એ ભડભડતા યજ્ઞ કુંડમાં સળગીને બાષ્પ થઈ જશે. એમ ન હોત તો ક્યાં ગયા એ મધુર કંઠનાં ગીતો, એ સહાસ્ય સરસ પ્રાણનો પ્રકાશ, એ લૌકિક દેહને આવરીને રહેલી એ અલૌકિક જ્યોતિર્મય આભા ! પરંતુ તેમ છતાં 'आयुक्षीण दीपमुखे शिखा निब्'-निब', आंधारेर मास ह'ते के डाकिछे तारे, कहिछेच्छे शतवार–जेते दिब ना रे' (બુઝાતા દીવાની ટમટમતી જ્યોતને એકદમ અંધ-કારમાં વિલિન થઇ જતી રોકીને એ કોણ વારંવાર કહી રહ્યું છે કે તને હું નહીં જવા દઉં, નહીં જવા દઉં.)

આ પ્રકારની કૃતિમાં બીજી પણ એક મુસીબત છે. અને તે એ નિત્યનાં ગૃહજીવન લખાણમાં ખેંચી લાવે છે તે. એમાં એક એવું પાસું આવી જ જાય છે જે તદ્દન વ્યક્તિગત હોય છે, અને તેથી કરીને એ સહુની વચ્ચે મૂકવા જેવું કે સહુને માટે માણવા જેવું નથી હોતું. પરંતુ ગુરુદેવનાં રોજરોજનાં નિત્ય-જીવનની વાતો, રમૂજ, કાંઇ ખાસ વાત કે ખાસ ચર્ચા નહિ, તદ્દન સામાન્ય વાતો જે તેઓ તેમનાં નોકર વનમાળી સાથે યા કોઈ બાળક સાથે પણ કરતા, તેમાં પણ એક એવું કદીયે ન સાંભળેલું અજબ સૌંદર્ય રહેતું, કે જે સૌંદર્ય અંગત વાતોમાં પણ સાર્વજનિક રસ જન્માવતું. એથી જ 'અંગત વાત' એ શબ્દો દ્વારા સમજાતી મર્યાદા જેવી કોઇ મર્યાદિતતા એમની કોઇ જ વાતોમાં ન હતી એમ લાગે છે. જે ભાષામાં તેઓ તદ્દન મૂઢ, અભણ ને ગમાર લોકો સાથે વાતો કરતાં તે પણ સાહિત્યની ભાષા જ હતી. રસથી સભર હતી એની છટા–એથી જ અમારી બીજી બધી વાતોને બાજુએ મૂકી એમની વાતચીતોમાંથી થોડા થોડા ટુકડા જ એ આનન્દો-જ્જવલ દિવસોના થોડાંક ચિત્રો જ અહીં એકત્ર કર્યાં છે. અત્યંત પંગુ અને અધૂરી છે આ કૃતિ; એમાં ઘણું ઘણું રહી ગયું હોઇને સમગ્રતાનો ભાવ પણ આમાં નિષ્પન્ન થઇ શક્યો નથી. કોઇ પણ કૃતિમાં માનવીનું જે ચિત્રણ હોય છે તે એક જુદા પ્રકારનું હોય છે, પરન્તુ માનવી સાથેના માનવીના વ્યવહારમાં જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે તો એ ખાસ પળો સાથે જડાયેલું હોય છે, એ પળોથી એને જુદું કરી, એને શબ્દદેહ આપવા જતાં એનો એ સૂર નાશ તો પામવાનો જ આમ છતાં થાય છે કે શક્ય એટલું તો લખી જ રાખું.

જે કેટલીકવાર તેઓ અમારે ત્યાં આવ્યા હતા તે કેટલાક મહિના અમારા જીવનમાં સહુથી ઉજ્જવળ સહુથી આનન્દમય સમય હતો. એમાંનું કંઇ જ ગુમાવવું પોષાય તેવું નથી જે આનંદ-ધારાનું એ સર્જન કરતાં તેમાં ડૂબકી મારીને જાણ્યું છે કે જીવનમાં કેટલો આનંદ મેળવવો શક્ય છે. જો આવા

સભર પ્રાણનું ઝરણું લઇને, આવી હાસ્યસહ પ્રશાન્તિ સાથે તેઓ અમારી વચ્ચે આવીને ઊભા ન હોત તો અમે કદીયે જાણી જ ન શકત કે આટલા આનંદિત થવાનું, આવો રાજીપો પોતાનો કરવાનું સામર્થ્ય અમારામાં પણ છે. એમને કેન્દ્ર કરીને ચારેબાજુ આનંદનાં ઝરણાં વહેતાં. અહીં એ કહેવું પડશે કે તેઓ જેમને પોતાની સાથે લાવ્યા હતા, તેઓ પણ એ આનંદમાં અમારા સાથી હતા. એ કેટલાક દિવસનાં ઉત્સવમાં તેઓનો ભાગ પણ ભુલાય તેમ નથી. આ કૃતિમાં એ બધીયે આનંદ–સ્મૃતિઓનો સમાવેશ નથી થયો, પરંતુ એ મહામૂલા દિવસોનું કંઇ જ જીવનમાં ભુલાવાનું નથી, એટલે સુધી કે તેમાં આ વનમાળી ને આ કાનુ પણ અંતરનાં ઊંડાણે પ્રવેશી ચૂક્યાં છે.

પર્વ પહેલું

કાલિમ્પોન્ગથી તાર મળ્યો : 'Have just arrived. will be leased to see you.'

હું હમણાં થોડા દિવસથી કવિને અમારે ત્યાં તેડી લાવવા ઇચ્છતી હતી, પણ અમારે ત્યાંની જેવી તેવી સગવડમાં એમને આમંત્રણ આપતાં હું ખચકાતી હતી. આ વિષે એમને કહેતાં એ બોલી ઊઠ્યા, 'ના ના, તમારા પહાડી બંગલા તો બહુ સુંદર હોય છે તે હું જાણું છું પરંતુ મારી કાયા જ હવે જરા કથળી છે, એટલે હરવા–ફરવાનું મારે માટે જરા મુશ્કેલ બન્યું છે.'

આ વખતે એમના જન્મદિન ૨૫ પચ્ચીસમી વૈશાખે તેઓ અહીં કાલિમ્પોન્ગ જ હતા. એ દિવસે ટેલિફોન દ્વારા Broadcast(વાચન–પ્રવચન) કરવાની ખાસ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી, એમણે 'જન્મદિન' નામક એક લાંબી કવિતા તેમાં વાંચી સંભળાવી હતી. પ્રભાતના પહોરમાં જ અમે ત્રણે ત્યાં હાજર થઇ ગયા. મારી નાની બહેન ચિત્રિતાને જોઇ એ બોલી ઊઠ્યા, 'અરે! આ અહીં ક્યાંથી? દાક્તર, તમે નસીબદાર છો હો, એક હકતી, ને એક ઉપર લટકાની! અમારું તો ભાઇ આવું સદ્ભાગ્ય નહોતું!'

બપોર વેળાએ એકાએક ગુણ ગુણ ધ્વનિ સાંભળી બેઠકગૃહમાં જઇને જોયું તો ચિત્રિતા એમના પગ પાસે બેઠી છે, ને ગુરુદેવનાં હાથમાં 'સંચયિતા' આપીને કવિતા સાંભળવાની મજાની ભૂમિકા બાંધી રહી છે, મને જોતાં જ કવિ બોલી ઊઠ્યા: 'આ શું! તને ક્યાંથી ખબર પડી? અમે અહીં છાનાં છાનાં કાવ્યાલોચના કરતા હતા–જેને 'કવિતા–પાઠ' કહે છે તે 'जदि भरिया लइबे कुंभ एशो ओगो एशो मोर हृदयनीरे' પ્રેમના વિવિધ સ્તર, વિવિધ ઊંડાણની આ કથા છે. જો માત્ર ઉપરથી થોડુંક લઇ લેવું હોય તો પણ છે, જો ભરી લેવું હોય તો તે પણ છે. અને જો માત્ર જરાક સ્પર્શ જ કરવો હોય યા ઘડો વહાવી પાણીમાં બેસી રહેવા ઇચ્છતા હો તો તે પણ ચાલશે, જો ડૂબકી મારી હૃદય–ધારામાં નહાવા ઇચ્છતા હો તો તો એ પણ કંઇ ખોટું નથી અને જો મૃત્યુ જ ઇચ્છતા હો તો આવો અહીં ઝંપલાવો, તો પછી ઘડો વહાવીને પાણીમાં બેસી રહે નહિ ચાલે પાણીમાં ઝંપલાવવું જ પડશે. પ્રેમ–ચાહનાના વિવિધ રૂપોની આ વાત છે.'

તે દિવસે 'જન્મદિન' કવિતા પણ અમને સંભળાવી. એમાં 'ऐकेच्छे पेलव शेफालिका'–વાળી જે લીંટી છે તેની સાથે એને બદલે મૂકી શકાય એવી એક લીંટી હતી, 'ऐंकेचितलो तन्वी शेफालिका' એમણે પૂછ્યું. કઇ રાખું કહો તો?'

'મને પૂછો છો?'–મેં ખૂબ જ વિસ્મય પામી પૂછ્યું.

'શા સારું નહિ! કેમ કંઇ વાંધો છે?'–એમણે સામો સવાલ કર્યો.

'પણ એનો ઉત્તર આપવો એ મારે માટે અતિશય અજુગતું નહિ કહેવાય!' મેં કહ્યું.

એ જ વખતે ટપાલ આવી. મોટો એવો એક કોથળો, બધી જ ટપાલ જન્મદિનના ખાસ અંકો, જન્મદિન–પ્રણામના પત્રો, કવિતાઓ વગેરેની હતી.

'તેં એક કવિતા યે ન લખી? હમણાં થોડા દિવસથી જોઉં છું કે તારી મારે માટેની ભક્તિ

ગઝબના વેગથી ઘટતી જાય છે. જો પણે રહ્યા કાગળ-કલમ, જરા સપાટાથી 'हे रवीन्द्र कवीन्द्र' કરીને કંઇક લખી નાખું જોઉં. મારું નામ ભારે મઝાનું છે, કવિઓને બહુ સરળતા થઈ ગઈ છે. માત્રામેળ ને પ્રાસાનુપ્રાસ માટે ઝગડા પાડતા આંટા ન મારવા પડે. रवीन्द्र પછી कवीन्द्र મૂકી દો એટલે કામ ચાલ્યું—' મારા તરફ જોઇ એમણે કહ્યું.

તે દિવસે પારાવાર ફૂલો આવ્યા હતા, કાલિમ્પોન્ગવાસીઓ ગુરુદેવને ફૂલ-હાર પહેરાવી ગયા હતા. ચિત્રિતા અને નંદનીએ એ ફૂલોથી એમની પાટ શણગારી દીધી હતી.

'દાદામોશાય, ચાલો જુઓ તો તમારા ઓરડામાં અમે શું કર્યું છે તે!' એ બન્નેએ આવી ગુરુદેવને કહ્યું.

ત્યાં જઈ બધું જોઇને એ બોલી ઊઠ્યા—'આ શો ગઝબ કર્યો! આ બધું જોતાં મન ઉદાસ થઇ જાય છે. સંગિનીવિહોણી ફૂલશય્યા!'

સાંજે ઘેર પાછા ફરતી વેળા ચિત્રિતાના ચશ્માનું ઘર ક્યાં યે ન મળ્યું. ઘરમાં હતા તે સહુ આખું મકાન-ખૂણેખૂણો શોધી વળ્યા. વનમાળી તે દરમિયાન એકવાર બોલેલો પણ ખરો કે 'બાબામોશાયના ગજવામાં જોયું?'

ને ત્યારે ગુરુદેવ બોલી ઊઠ્યા હતા કે—'લો, સાંભળો વાત! જો કંઇ ઊઠાવવું જ હોય તો સારી ચીજ ન લઉં, ચશ્માનું ઘર શા માટે લઉં? મારી પસંદગી ઓછી તારા જેવી છે!'

પણ વળતે જ દિવસે એક ચિઠ્ઠિ સાથે ચશ્મા મંગપુ આવી પહોંચ્યા. વનમાળીની શંકા ખરી હતી, ચશ્મા એમના ગજવામાં જ હતા. પરંતુ એમણે એ જાણીજોઇને નહોતા લીધા, એ ચશ્મા પોતાના જ છે એમ માનીને ઝભ્ભાના મોટા ગજવાની ગૂફામાં એ મૂકી રાખેલા. ત્યાંથી એ ચશ્માનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું વનમાળીનું એ કામ—અજબ કામ હતું, ત્યારથી કોઇનું કંઇ પણ ખોવાતા પ્રથમ યાદ આવતું —'બાબામોશાયના ગજવામાં જોયું!'

અમે રહેતા એ મકાનથી જરા ઊંચે વન-રાજિ વચ્ચે એક ખાલી મકાન હતું ત્યાં બધી ગોઠવણ કરીશું એમ નક્કી કર્યું. કાગળ મળ્યો કે આવતા બુધવારે તેઓ મંગપુ પહોંચે છે. સરસામાન વગેરે લઇ અમે બધાં ખૂબ ઉત્સાહસહ એ મકાનમાં ગયા, ને ત્યાં બધું વ્યવસ્થિત કરવા લાગ્યા, તેવામાં ખબર મળ્યા કે નિયમ મુજબ કાર્યક્રમમાં ફેરફાર થયો છે, એ કેવી ભયંકર નિરાશા હતી! અમારા મેદનીપુરના રસોયાએ સાંભળેલું કે બુધવારે રવિબાબુ આવવાનાં છે, પણ સાંભળેલી વાતનો જરા ગોટો કરીને એ સમજેલો કે બુધબાબુ રવિવારે આવશે. એણે પૂછ્યું 'વારુ મોટી બહેન, બુધબાબુ માણસ કેવા છે!' એ વાત ઉપર અમે એમની સાથે ખૂબ ખૂબ હસ્યા હતા.

એ પછી બે ચાર દિવસે જ આવવાનો દિવસ નક્કી કરી એમણે ખબર મોકલ્યા. કાગળ મળતાં જ અમે કાલિમ્પોન્ગ જઇને હાજર થઇ ગયા. રથીદાએ કહ્યું: 'આ વેળા પોર્ટફોલિઓ અંદાજરત કરીને જજો. હાલે તમે જ્યારે ફળની ટોકરી મોકલાવી ત્યારે બાપુજીએ કહ્યું હતું કે—'હવે મોકું કર્યું પાલવશે નહિ. મૈત્રેયી રોષે ભરાઇ છે એથી જ મારે માટેની બધી ચીજો અહીં મોકલવી શરૂ કરી દીધી છે.'

પગ ઉપર એક શ્વેત ચાદર વીંટાળીને તલ્લિન થઇને તેઓ કંઇક લખ્યે જતા હતા, હું જઇને ઊભી રહી કે તુરત એ બોલી ઊઠ્યા—'આ આવ્યા! કેમ મને ના પાડવા આવ્યા છો કે પછી સુભદ્રાની જેમ મારું હરણ કરી જવાનો છે? પણ તમે ઉઠાવી જાવ એ પહેલા હું આપ મેળે જ તમારે ત્યાં આવી પહોંચીશ જોઇ લેજો—'

જે દિવસે સુરેલ-ળાં મકાનમાં એમનું આવવાનું નક્કી હતું, તે દિવસે સવારથી જ અવિરામ વર્ષા ચાલુ હતી. અહીં પહાડી પ્રદેશમાં વર્ષા એકવાર શરૂ થયા પછી ધોધમાર ચાલુ જ રહે છે. ચારે બાજુના ઊભા પહાડોને આવરી લેતાં વર્ષાનાં વાદળાં ઉપર-નીચે દોડદોડ કરી રહ્યા છે. હું દ્વિધાસહ રાહ જોઈ

રહી છું કે આવા દિવસે તેઓ અહીં આવશે કે નહિ.

લગભગ ત્રણ વાગ્યા ત્યાં મોટરનો અવાજ સંભળાયો. મનમાં આ શંકા એટલી બધી હતી કે મોટરમાંથી તેઓ હાથ હલાવતા હતા છતાં હું તે પણ જોઈ શકતી ન હતી. મનમાં થતું કે ના કોઈ નથી મોટર નજીક આવીને ઊભી રહી ન રહી ત્યાં તો એ બોલી ઊઠ્યા ' આજ તો ગજબ થઈ જાત, તારા ડ્રાઈવરે એક મોટા સાહેબની ગાડી સાથે આ ગાડી અટકાડી દીધી. એ સાહેબ એને એ જ વખતે પકડીને લઈ જતો હતો, પછી શું ! બહુ સમજાવી કરીને માંડ માંડ એને છોડાવ્યો માંડ બચ્યા. શરૂઆતમાં આમ થયું, તમારે ત્યાં અહીં હવે નૈવ નૈવ ચ' (રહેવામાં માલ નથી.)

હું સાથોસાથ જરા ડરી ગઈ હતી. સૌના મોં પડી ગયેલા. મેં ધાર્યું, એમ :જ હશે–ત્યાં તો એ બોલી ઊઠ્યા–' જવાદો તમારી પરીક્ષા થઈ ગઈ જે કહીશ એ વાત ખરી માની લેશો એ સમજાઈ ગયું. પણ સદાયે જો સાચું જ બોલું તો વાત કહેવાની મઝા રહે ખરી ?

વરંડામાં, આવી એક ખુરશી પર જરા થાક ખાઈને પછી તેઓ બોલ્યા,–' રસ્તે મને કંઈ તકલીફ નથી પડી હો. કેવો મઝાનો વન–પથ છે. તમારું આ વન પણ અજબ છે હો લાંબા લાંબા આ બધાં વૃક્ષો આકાશ સામે જોતાં ઊભાં છે, ને નીચે એની ગાઢ છાયામા ઘેરું ઘેરું અંધારું આને જ તો કહેવાય અરણ્ય.'

એમને ખુરશીમાં બેસારી દાદર વાટે ઉપર લઈ જવાની વાત થઈ, પણ તેઓ તો એ વાતને કાન ન આપતાં સીધા જ ઉપર જઈ પહોંચ્યા ઉપર જતાં જતાંએ બોલ્યો, ' મારે માટે સગવડની આટલી બધી ચિન્તા તમે શા માટે કરતા હતા ? આ તો રાજમહેલ જેવું છે. ઉપર એમને માટેના ખાસ ઓરડામાં બારી પાસેની ખુરસી પર બેસી પગ એમણે બારીના ઓટા પર ટેકવ્યા. સાંજ ત્યારે થવા આવી હતી, કેટલાક પંખીઓએ અમારાં છતનાં કબૂતરિયામાં માળો કર્યો હતો, તેઓ કલરવ કરતા આવજા કરતા હતા.–દૂરના પહાડ ઉપર એક–બે દીવા પ્રગટી ચૂક્યા હતા. અંદર ઓરડામાં આછું અંધારું હતું. બહાર મેઘછાયા આકાશ તરફ - જોતાં જોતાં એ બોલ્યા,– ' હું જીતી, આ સ્થળ મને ગમશે તે તું જાણતી જ હતી, એથી જ તો મને આટલો આગ્રહ કરી શકી. કાલિમ્પોન્ગમાં બીજા બધા કહેતા હતા કે–' પહેલા અમે જગ્યા જોઈ આવીએ ' મેં એમને કહ્યું કે–'ના એવી કંઈ જરૂર નથી, હું ત્યાં જઈશ ત્યારે આપમેળે બધું જોઈ લઈશ. '

ગુરુદેવની ઉપલી વાત સાંભળી મારું આખુંયે અંતર આનન્દે નાચી ઊઠયું. માંડ માંડ મને સંભાળતા હું બોલી–' આપ અમારે ત્યાં આવ્યા છો ! ' અને મારે માથે હાથ મૂકી એ બોલ્યા–' કેમ ન આવું ? આ તમારે ત્યાં આવ્યો જ છું ને ! '

વળતે દિવસે સવારે હું રસોઈની તૈયારીમાં પરોવાયેલી હતી, ત્યાં આવીને મારી બહેન ચિત્રિતા બોલી–' આ જો એમણે *પત્રો લખી ત્રણ આના ટપાલ ખર્ચના આપ્યા છે. હું કેમે કરી ન–હોતી લેતી, તો એમણે કહ્યું કે ' જઈને દેજે તારી બહેનને ' હવે શું કરું આનું ? "

' બાંધો દે મારા પાલવને છેડે–' મેં કહ્યું

એણે બિચારીએ નિરૂપાય થઈને અનિચ્છાપૂર્વક એમ કર્યું. થોડીવાર પછી ઉપર પહોંચીને જોઉં છું તો તેઓ એક ચિત્તે ' বাংলা ভাষা পরিচয় નામનું પુસ્તક લખી રહ્યા હતા–' આજ તો પ્રભાતના પહોરમા જ ત્રણ આના કમાણી ' કહેતા મેં પાલવ છેડે બાંધેલ પૈસા દેખાડ્યા.

' વાહ, બાંધ્યાં ને ગાંઠે ! ઠીક તમારી બહેન તો બિચારી ભલું માણસ છે, કહેવા લાગી ના, ના, એ શું ? તમારે તે ટિકિટના પૈસા આપવાનાં હોય ? હું ટિકિટ ચોડી દઈશ–મેં કહ્યું ' આપી દેજે તારી બહેનને, જે આ બધી ચીજોની કિંમત સમજે છે. તારે ક્યાં દુનિયાદારીની ચિન્તા છે. તે તું આ ત્રણ આનાનું મૂલ્ય સમજે ? 'એકવાર એને સાચે ઠેકાણે

પહોંચાડ, ને પછી જો જો કે આને અપનાવી લેતા એ જરાયે વાર નહિ લગાડે. ઠીક, પણ હવે શું? વહુ દિકરીએ આઠ આનાનાં પૈસા આપ્યા હતા, તેમાંથી ત્રણ આના તો ગયા, બાકી પાંચ આનાની પૂંજી રહી છે! સાવચેત રહેવું પડશે કહી પોતાનું 'પેન'નું-'ઝરણાં કલમ'નું બાકસ હાથમાં લઇ તેઓ તેમાં પાંચ આના શોધવા લાગ્યા.

'પણ તમારી એક ઝરણાં-કલમ તમારે મને આપવી પડશે.' મેં કહ્યું, અને તુરત એમણે ગંભીર થઇ પાછળ-વળી વનમાળી તરફ જોતાં કહ્યું:—'અરે આ અહીં ક્યાં આવી ચડયા? વધુ નહિ,-હવે ગાંસડાપોટલા બાંધવા માંડ, નહી તો એકેય ચીજ અહીંથી પાછી નહિ લઇ જઇ શકાય' વનમાળી હસતો હસતો ચાલ્યો ગયો. કલમના એ બાકસમાં બારેએક કલમની સાથે બે-ચાર આના જેટલા પૈસા—જે એમની પૂંજી હતી—હમેશાં પડયા રહેતા, અને એ પૈસા ઉપર મારી નજર પડી છે—મને એનો ગજબનો લોભ છે આવી એમની શંકા તેઓ સદાયે જાહેર કર્યા કરતા.

થોડા દિવસ પહેલાં એક ગમ્મત પડે તેવો બનાવ બની ગયો હતો. તેઓ બોલપુરથી કલકત્તા જતા હતા. બર્દવાન સ્ટેશને એક લેમોનેડ પીઈ મહા મુશીબતમાં પડી ગયા. ગાડી ઉપડું ઉપડું થતી હતી, એમની સ્થિતિ સમજી લેમોનેડવાળો પૈસા લીધા વિના એમ ને એમ જ ચાલ્યો ગયો. એ બનાવ પછીથી તેઓ પોતાની પાસે કંઈક પૈસા રાખે છે. જો કે તેઓ કહે છે કે વધુ સગવડ તો પૈસા પાસે ન હોય એમાં જ સચવાય છે. જ્યારે જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે ખિસ્સાં ફંફોળવા લાગીએ એટલે સાથે જે કોઇ હોય—ખાસ કરીને તમારા જેવી કોઇ સહૃદયા હોય તો તો કંઇ ચિન્તા જ નહિ.—એ બોલી ઊઠે કે—'ચિન્તા ન કરો. હું આપી દઉં છું' હકીકતમાં આપણે તો બિન્દુમાત્ર પણ ચિન્તા ન કરતા હોઇએ, છતાં શકય એટલી નિરુપાયતાનો ને કરગુતાનો દેખાવ કરીને કહીએ કે 'ના, ના, તમે શા માટે હેરાન થાવ છો! એ શું!' આ રીતે બહુ મજાથી ચાલ્યું જાય છે!

એ જ દિવસે એક પેલિકન પેન (ઝરણાં કલમ) મને આપી, એની સાથે નીચે મુજબની એક ચબરખી હતી—

સુરેલ, દાર્જિલીંગ

હું વિખ્યાત ઠાકુર કુટુમ્બમાં જન્મેલો કવિ સાર્વભૌમ રવીન્દ્રનાથ—

શ્રીમતી મૈત્રેયીદેવીને આજે જેઠ વદ દશમના દિવસે બપોર પહેલાં, અંગ્રેજી સાડા નવ વાગે પેલિકન કૃત એક ઝરણાં-કલમ (उत्सलेखनी) મારી પૂરેપૂરી રાજીખુશીથી-હૈયું સાબિત રાખી ભેટ આપું છું. તે એ કલમને પુત્ર, પ્રપૌત્રાદિ વંશ-વંશજ વારસો પર્યંત વાપરવાને હકદાર છે. આના બદલામાં તે જો એની કોઇ અમૂલ્ય કલમ મને ભેટ આપશે તો તે હું વિના સંકોચે તત્ક્ષણ સ્વીકારીશ એનો પણ સહુ સમક્ષ સ્વીકાર કરું છું. કદાચ એ બાકી નહિ જાય. સૂર્ય-ચંદ્રની સાખે. ૯ મી જેઠ ૧૩૪૫ (બંગાબ્દ).

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

'કેવો સુંદર વિનિમય! તમે જો એક કલમ આના બદલામાં આપશો તો તે લેવામાં મને જરા યે વાંધો નથી એ વાત પણ સ્પષ્ટપણે લખી રાખવી સારી પણ મારા સાક્ષીઓને જોવા—જાણવા યે મૂકેલ બન્યા છે, તમારા ગેબની પાછી તે સૂર્યદેવ તો અદ્રશ્ય જ થઇ ગયા છે'—તેઓ બોલ્યા.

'વાહ! તમારો ન્યાય પણ મજાનો હો! તમારે ચંદ-સૂરજ અને મારે મેઘ! વરસો-વર્ષે તમે એમ જ કહેશો, કેમ, જાણે એ મારો જ દોષ ન હોય!'—મેં કહ્યું.

તો પછી દોષ દઉં કોને? નજીકમાં જ કોઇ વિરોધી ન હોય તો તો દિવસ આખો કજિયા વિના જ કાઢવો પડે ને!' એમણે ઉત્તર વાળ્યો.

સુરેલવાળા મકાનમાં પ્રભાતના પાંચ વાગે ચા વગેરે પતાવી નવ-સાડાનવ સુધી એમનું કાગળો લખવાનું ને बांग्ला भाषा परिचय પુસ્તક લખવાનું કામ

ચાલતું. એમના બેઠક-ગૃહની પછવાડી બારીમાંથી એક મોટું તાડ-વૃક્ષ દેખાતું, વિશાળ વૃક્ષ, એની સીધી ડાળીઓ—જાણે બે બાજુ હાથ લાંબા કરીને કોઇ ઊભું જ હોય તેમ લાગતું. એની નીચે એક બીજું વૃક્ષ હતું 'કેમેલિયા' એના ફૂલોને લઇને એ ધોળું દેખાતું. ગુરુદેવ એને કહેતા મીણનાં ફૂલ. ઘણીયે વાર જોતી, કે લખતા લખતા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જઇ તેઓ એ વિશાળ છાયા પાથરતા વૃક્ષો તરફ જોતાં બેઠાં છે.

દસ વાગતાં વાગતા ભોજન પતાવી ખુરશી પર આરામ કરતાં કરતાં તેઓ એક સંસ્કૃત અંગ્રેજી ડિક્શનેરી વાંચતા. બે કલાક પછી ઊભા થઇ ફરી લેખનમાં પરોવાતાં. અને ક્યારેક ક્યારેક તો છેક સાંજ સુધી એમનું એ કામ ચાલતું. કેટલીકવાર તો મેં કહેલું કે આરામખુરશી પર બેઠા બેઠા જ પાટિયું રાખીને લખવાનું રાખો. તો થાક ઓછો જણાશે.' પણ એ તેઓ સાંભળતા જ નહિ, એ કહેતા કે—'ખુરશી પર બેસી ટેબલ પર ઝૂકીને નથી લખતો તો મારી વિચારધારાનો પ્રવાહ બરાબર નથી વહેતો. આરામખુરશી પર ઝૂલતા ઝૂલતા કદી લખી ન શકાય. આ પણ એક તપશ્ચર્યા છે, એટલો આરામ કર્યે કંઇ ચાલે!'

ત્રણ સાડાત્રણે ટપાલ આવતી, એ વખતે છાપાં ને કાગળો વાંચવામાં બહુ મઝા થતી. એક દિવસ એક કાગળ આવ્યો, એક સજ્જન સન્નારીએ તે લખ્યો હતો—તેમાં હતું કે 'આપ શ્રીમતી મૈત્રેયીને ત્યાં ગયા છો, એનાં આ સૌભાગ્યથી ખૂબ આનન્દિત થઈ છું'—વાચના વાંચતા જરા હસી અમારી તરફ જોઇ એ બોલ્યા—'અર્થાત કે 'એની મને ઇર્ષા આવે છે.' એ વખતે એમને મળવા બીજા કેટલાક જણ આવવાની વાત હતી, તેઓ અમારે ત્યાં નહીં પણ બીજે ઊતરશે એમ તે લોકોએ જણાવેલું. એ જ કાગળ સૌ પહેલો મોટેથી વાંચવો શરૂ કર્યો, ને પછી તો એ રહી ન શક્યા. મને ખરાબ લાગ્યું, જરા દુઃખ થયું, હું બોલી—'બરાબર છે, અમારે—ગરીબને ત્યાં એ લોકો શા માટે આવે?' ને તરત કવિ બોલી ઊઠ્યા—'બેશક, બેશક, તેઓ ઓછા મારા જેવા અપાત્રો છે, કે તમારા જરા જેવા સંકેત માત્રથી અહીં આવી પડે અને તે પછીના તમારા સો સો શત સંકેતો છતાંયે અહીંથી જવાનું નામ જ ન લે.

❊

ઝરણું

(મંદાક્રાન્તા)

"નાના માગ ચરણ થકી શે' પંથ લાંબો કપાશે?
અદ્રિ, હે જલધિ સુધીના શે' પ્રવાસે પગાશે?"
એવું ધારે ગભરું ઝરણું, સ્વાન્તમાં ધ્યેય રાખે,
ને ચાલે જ્યાં ડગડગ ભરી, પંથ પૂરો કપાયે.

—શંભુપ્રસાદ ભટ્ટ.

છું કે ઘડીભર મારો આ સંતુષ્ટ જીવન વિષેનો અસંતોષ અપવાદ જેવી મનોદશાને આભારી તો નહિ હોય એમ મને પ્રશ્ન થાય છે. પરંતુ એનો કોઇ ઉપાય હોય એમ જણાતું નથી. મને તો કોઇ આવું નિશ્ચિંત સુવ્યવસ્થિત અને એકધારું જીવન જીવવા માટે ગમે તેટલી લાલચ આપે તો પણ હું માનું છું કે હું એમાં સુખી તો ભાગ્યે જ થઇ શકું. કદાચ એમ જ હશે કે કેટલીક પ્રકૃતિઓ એવા જીવન માટે ઘડાયલી જ નહિ હોય! અને એમ પણ જરૂર બને કે જેના હૃદયમાં આવી કોઇ અપ્રાપ્ય કે અસિદ્ધ આદર્શની તમન્ના ન હોય તેને એ નીરસતા સાલતી પણ નહિ હોય.

મદ્રાસ મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર મિ. અપ્પન એમના એક મિત્ર મિ. મેનનની મારી સાથે મુલાકાત કરાવવાને બહુ આતુર હતા. અને આ મિ. મેનનને મળ્યા પછી મને લાગ્યું કે એ એક મુલાકાત કરવા લાયક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ પણ હતી. હિંદનું સ્વાતંત્ર્ય સર કરવામાં જે અનેક અજ્ઞાત વ્યક્તિઓનો ફાળો પેઢીઓથી ચાલ્યો આવે છે અને જેની એકત્રિત અને વધતી જતી અસરને પરિણામે સ્વતંત્રતા હાંસલ થઈ છે તેમાંની એક વ્યક્તિ મિ. મેનન ગણી શકાય. બાહ્ય કાર્યની દૃષ્ટિએ જોવા જઇએ તો તો કદાચ એમનું કાર્ય બહુ જ ઓછું છે એમ કહી શકાય. પરંતુ સંકલ્પના પાલનની દૃષ્ટિએ એમનું કાર્ય મોટું નહિ તો પણ ઊંચા પ્રકારનું તો જરૂર ગણી શકાય. મિ. મેનન મલબારનાં મોપલા ડીસ્ટ્રીકટના એક પ્રધાન કાર્યકર હતા અને અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહના આદર્શનો પ્રચાર એ લોકોમાં કરતા હતા. ગંભીર ગેરસમજૂતીનો ભોગ તેઓ એ રીતે થયા કે જ્યારે જ્યારે તેઓ મોપલાઓને બોધ આપતા કે તેમણે અહિંસક રહેવું જોઈએ ત્યારે ત્યારે મોપલાઓ એમ જ સમજતા કે 'આ તો ફક્ત આપણને બહારથી કહેવા પૂરતું છે. ખરેખર તો આપણે હિંસા જ કરવાની છે અને એવું જ મિ. મેનન આપણને કહે છે.' પોતાના હેતુનો આટલો વિપર્યાય, જાહેર કરેલ હેતુથી આટલી ખોટી અને વિરોધી ગેરસમજૂતી—ભાગ્યેજ સંભવી શકે.

પરિણામે જ્યારે કટોકટીનો સમય આવ્યો ત્યારે મોપલાઓએ તોફાન કર્યું, રમખાણ મચાવ્યું, ખૂનો કર્યાં, હિંદુઓને અને સરકારી ઓફિસરોને પણ માર્યા. સરકારે આ બધાને માટે મિ. મેનનને જવાબદાર ગણીને એમની ધરપકડ કરી! કેસ ચાલ્યો તેમાં એમની પ્રત્યક્ષ સાક્ષી એમના પોતાના ભાષણો રૂપે પડી હતી તે છતાં એમને સજા થઇ! સજાના લાંબા વર્ષો દરમિયાન સરકારી ઓફિસરો, મિત્રો, સગાઓ અને કેટલાક મહાસભાવાદીઓએ પણ એમને કેવળ ઔપચારિક રીતે એવી બાંહેધરી આપવાનું કહ્યું કે પોતે એવી ચળવળમાં ભાગ નહિ લે. પરંતુ મિ. મેનને એ બધાનો ઇન્કાર કરીને સ્વતંત્ર નાગરિક સિવાય બીજી કોઇ પણ અવસ્થા સ્વીકારીને બહાર આવવાની ચોખ્ખી ના પાડી. જેલમાં જે સમય મળ્યો તેનો એમણે પૂરો સદુપયોગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ જેલમાં જ આરંભીને ઘણી સારી રીતે આગળ વધાર્યો તથા તત્ત્વજ્ઞાનનાં પુસ્તકો પણ ઘણાં વાંચ્યાં. ૧૪ વર્ષને અન્તે જ્યારે ફરીને મહાસભા સત્તા ઉપર આવી ત્યારે મિ. મેનનનો બિનશરતી છૂટકારો થયો, ત્યારે એ/એમના થોડા જીવતા રહેલા કુટુંબીઓને મળી શક્યા, અને ઉપેન્દ્રનાથ બેનરજી પોતાની કાળાપાણીની યાત્રા કરીને પાછા ફર્યા તે વખતને માટે પોતે લખે છે તેમ મિ. મેનને પણ 'પોતાનું ઢીંગલા ઢીંગલીનું ઘર ફરીથી માંડ્યું' મિ. મેનનના મનમાં સરકાર પ્રત્યે રોષ નથી, તેમ' પોતાને થયેલા ઘોર અન્યાય વિષેનું વધારે પડતું દુઃખ પણ નથી. એમણે પોતાના પર ગુજરેલી વિપત્તિ પ્રકૃતિના અનંત ધમસાણમાં અનિવાર્ય એવી એક પરિસ્થિતિ તરીકે સ્વીકારી લીધી હોય એમ લાગ્યું—એટલું જ નહિ પરંતુ પોતાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે આટલો બધો નવરાશનો અને નવરાશમાં અભ્યાસ કરવાનો સમય મળ્યો તેથી જાણે એક પ્રકારની છૂટકારાની લાગણી એ અનુભવતા લાગ્યા! બહાર હોત તો કામમાં ને કામમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું લગભગ ફરજિયાત થાત, જ્યારે આ લાંબા કારાવાસમાં પૂરતી નવરાશ અને

અભ્યાસને માટે સમય મળ્યાં તેનો એક પ્રકારનો સંતોષ તેમના બોલવામાં દેખાતો હતો. સાધના વિષે એમની ધગશ હજી જોઇએ તેવી તીવ્ર અને લાગી નહિ પણ આટલું એ ખાતરીપૂર્વક કહેવા જેટલો લાંબો અમારે પરિચય થયો હતો એમ હું કહી શકું નહિ.

બીજું એક સંસ્મરણ ભાઇ મોહનલાલ પરીખને આભારી છે. અમદાવાદમાં તે વખતે લગભગ વસવાટ વગરના જંગલ જેવા લાગતા—અને હવે તો શહેરના ભાગ બનેલા—ગુજરાત કૉલેજની પાસેના ડૉ. ચંદુલાલના બંગલામાં હું રહેતો હતો તે સમયની, એટલે કે ૧૯૧૬-૧૭ ની, એ હકીકત છે. મોહનલાલ અને પૂંજાલાલ તે વખતે મારી સાથે રાત્રે સૂતા હતા અને ઉપર અગાસીમાં કાંઈ અવાજ થયો. લાગ્યું કે કદાચ કોઈ ઉપર હોય. સ્વાભાવિક રીતે જ મોહનલાલ એવા હિંમતને કસનારા પ્રસંગોથી ટેવાયલા ન હતા એટલે એમના મન પર કાંઈક ભયની છાયા મેં જોઈ હોવી જોઈએ. પછી તો એને દૂર કરવા માટે જ જાણે હોય તેમ મેં મોહનલાલ અને પૂંજાલાલને પાછળની નિસરણી પર થઈને ઉપર જઈને તપાસ કરવાને કહ્યું. ગયા વગર ચાલે તેમ ન હતું. અને જતાં છાતી પૂરેપૂરી ચાલતી ન હતી ! ! આખરે પૂંજાલાલ અને મોહનલાલ બન્ને ઉપર ગયા અને ભયનું કાંઈ જ કારણ ન હતું એની ખાતરી કરીને પાછા આવ્યા. મોહનલાલને તો આ ઘટના ભયની લાગણી દૂર કરવા લેવાયલા ઉપાય તરીકે યાદ રહી ગઈ હતી. હું માનું છું કે ત્યાર પછી એમનામાં ભયની લાગણી ઘણી ઓછી તો થઈ ગઈ હશે.

※

વ્યથિતને

વેદના અફળ, મિત્ર, છે ન કો,
ને ત્વદીય ભરી મૌન-દુઃખથી
વેદનામય અશાન્ત જિન્દગી
છે ન વ્યર્થ ક્ષણજીવી સ્વપ્ન શી.
સાગરે સભર વારિ-રાશિને
જો ધરાનું ઉર હોય સીંચવું,
તો તપીજ રવિ આતપે રહ્યો
તેહને જલધિ-અંક છોડવો.
અગ્નિમાં નહિ તપ્યા વિના પડે.
માટીથી જુદું સુવર્ણ કોઈ દી;
ને ચહે વિવિધ ઘાટ તે કદી
તો રિસાવું કયમ એરણે અને ?
તાહરે ય જગપંકમાં રહી
છે લલાટ મહીં જીવવું લખ્યું,
પંકને ય પછી તો ન શે સખા,
અર્પવી હૃદય-પદ્મથી સુધા ?

[આગામી 'પનઘટ'માંથી] સ્નેહરશ્મિ

ફાની જીવનનું એક કડવું સ્મરણ

વ્રજલાલ ત્રિવેદી

જેમાં મયુરી નંદાનો ત્યાગ કરે છે

'બારણું ઉઘાડ જોઉં ! આ માટે અંદરથી ઈસ્ટાપડી દઈ દીધી ?'

'એ...ના ! ના ! બારણું હવે નહિ ઊઘડે ! હવે હું બારણું નહિ ઉઘાડું !'

એ મા...આ...રે... ? મારે તારી પાસે આવવું છે...એ. હું ઘાસલેટ છાંટીને બળી મરું છું રે...એ. હવે મારે જીવવું નથી રે...'

અંધારા ઓરડાના એક ખૂણામાંથી ઉપર મુજબ ધ્રુસકાના અવાજ બહાર ફળીઆમાં સંભળાવા લાગ્યા.

પૃથ્વી ઉપર આભમાંથી કાળી ચાદર ધીમે ધીમે પથરાતી જતી હતી. ફળીઆ પાછળના ઘરની વચમાં મસ્ત પીપળો પોતાનું કલેવર હવામાં ફફડાવતો હતો. દુકાન વધાવીને ઘેર આવેલ પાડોશી વાણીઆને સાં સુતા પહેલાં ચા તૈયાર કરવા સ્ટવનો ઉછળો ભભડાટ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. આખી શેરી નિરવ શાંતિ લેવા તૈયારી કરતી હતી. શરીર ઉપર વાળ વગરનો એક દમયેલ કૂતરો 'ભગત' રાતની ચોકી કરવા માટે હાંફતા હાંફતા પોતાની ફરજ ઉપર હાજર થઈને ડાઉં ડાઉં કરતો બીજી શેરીના કૂતરાઓને આલએલ આપતો હતો. ફાની દુનિયાના બદકીસમ માનવીઓના કુટુંબ કલેશની વેદનાનું દર્શન કરવા સપ્તર્ષિનું મંડળ, ધીમે ધીમે આભમાં ડોકિયા કરતું ઉપર ચઢતું હતું, એવે સમયે ઉપરપ્રમાણે એક જીવન નાટકનો સાચો પ્રવેશ ભજવાવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. અને ગામના ચોકમાં ટાવરે તરત જ અગિયારના ટકોરાની સંજ્ઞા કરી.

બંધબારણાની, લોઢાના સળીઆવાળી જાળી પાસે ઊભા રહીને નંદાએ એની પત્ની મયુરીને વિવેકથી બે ત્રણ વખત કહ્યું કે:

આવું કરવું એ આપણે માટે શોભે નહિં, બહાર કોઈ સાંભળે તો ખરાબ કહેવાય ઉઘાડી નાખ જોઉં બારણું !

પૂનઃ અંદરથી જવાબ આવ્યો...

વોય, વોય, મારી મા ! મારે બારણું હવે નથી ઉઘાડવું રે...એ. મારે તો, હવે આવી જ રીતની શોભા કરવી છે મારે...એ, બધાં સાંભળશે તો શું થઈ જવાનું છે...રે...એ.

સ્ટેશનના યાર્ડની બહાર જેમ ગાડીનો વેગ વધવા લાગે તેવી રીતે મયુરીએ એને જે કાર્ય કરવું હતું એનો વેગ વધારવા માંડ્યો.

આ ચરિત્રની અસર ધીરે ધીરે નંદાના શરીર ઉપર થવા લાગી. એની છાતી ઉપર મૂંજવણની અસર થવા લાગી. એનું કારણ એટલું જ કે, છેલ્લા કેટલાક મહિનાથી નંદા ગંભીર માંદગીમાંથી નવે અવતારે બચ્યો હતો. એક ઓરડીએ બાજુના ઘરમાં, નંદાના મામા અને મામી, છોકરાં, વગેરે સૂતા હતા. તેમને જગાડ્યા. અને આ હકીકત જણાવી નંદાના મામાએ પણ શાંતિથી સમજાવી બારણું ઉઘાડવા કહ્યું.

મયુરીઃ-(તરત જ અંદરથી પ્રત્યુત્તર સંભળાયો).

એ...ના...ના...હવે હું આ બળી મુઇ. તમે બધા સુઈ જાઓ. મારે માથે દુઃખના ડુંગર ઊગ્યા રે...એ બાડી...રે...તું ક્યાં છો. રે...દેખાતી કેમ નથી...રે...એ.

નંદે તથા એના મામાએ વિચાર કર્યો, હવે આનું કરવું શું. કોઈ વાતે સમજે નહિ. પાડોશમાંથી બે ત્રણ બૈરાંઓને બોલાવ્યા. અંદર આવી અને તેમણે પણ સમજાવવાની શરૂઆત કરી. શેરીમાં પણ બાંધા આગળ, રેડિયો મથક આગળ કોઈ નેતાનું ભાષણ સાંભળવા માણસો ભેગા થઈને એકચિત્તે સાંભળે તેમ શાંત અને સ્વસ્થ એકચિત્તે આ હકીકત કાન દઈને સાંભળવા લાગ્યા.

બેટા મયુરી...ઉઘાડ બાપા ઉઘાડ ! ગામનું માણસ સાંભળે અને ઠેકડી જેવો જોવે ઈ એમાં આપણી આબરૂની શી શોભા ! દીકરી ઉઘાડ જોઉં મયુરી ! ડાહી થઈ જા જોઈએ. લે ખોલને હવે ? તારી જેવું કોલેજમાં ભણેલું સિનિયર થયેલું છોકરું આવું કજેતા કરતું હશે વળી ?

આગળ કરતાં વેગ વધ્યો અને ભુમરાણુ સાથે અવાજ આવ્યો.

"હવે તમે બધા અહિંથી વયા જાવ રે,.. હાય... હાય...હાય, મારૂં બધું બળીઓલાણું, હવે હું જ બાકી રહી. તમે બધા જાઓ પછી મારે શાંતિથી બળી મરવું છે. અરેરેરે...ઘાસલેટ તો આ ડબામાં જોઈએ પણ...દીવાસળી ક્યાં હળગી ગઈ ! તાકડે છયે જડતી નથી, મા...રે, હવે હું કેવી રીતે બળી મરીશ માડી રે...એ ?"

"હે બાઈ રાખ્ય રાખ્ય હવે હદ થઈ. આમ સકડોળે શું જોઈને સડવા માંડી. બારણું ઉઘાડી નાખને બાઈ...તારી કરતા અડાણ બાઈડી હારી. આવા સરીતર તો ભણેલાને જ આવડે બાઈ, રોગાં હવે તો સુધરેલા છોડીયુને ભણાવા જ ઉમટ્યા છે. જાણે મોટી હાકેસરું નો કરવી હોય !"

કંટાળીને આવેલા બૈરાંઓ, બારી પાસે ઊભા રહીને એકબીજાના કાનમાં ગણગણાટ કરે છે. બે હાથ લાંબા કરીને ! આવું તે ક્યાંઈ ભાળ્યું છે રોડુ ? આ તો વરી નફ્ફટાઈ નહિ તો બીજુ શું ? ભણી ભણીને તો ચોપટડીની જેમ ધણીની હામે બોલફાયુ જ કરવી છે ને ?

બે એક મિનીટની શાંતિ પથરાઈ, મથુરીએ ઘણી જ બારણું ન ઉઘાડવાની હઠ પકડી લીધી હતી. નંદાનું સાસરૂં ગામમાં જ હતું. અને એ રહેતો'તો, એનાથી ૨૦ થી ૨૫ કદમ દૂર જ મથુરીના પિતા રહેતા હતા. એમને બોલાવવા માટે માણસ મોકલ્યું. દરમિયાન બારની હિલચાલ સાંભળવા મથુરીએ અંદરનું કબાટ અંધારામાં જ ઉઘાડયુ, નંદાને વધુ ડર લાગ્યો. કે હવે ચોક્કસ અંદરથી દીવાસળીનું બાક્સ લેવા તૈયારી કરે છે. એટલે ફરી નંદે કહ્યું, કે હવે તું બારણું ઉઘાડી નાખ, તારા બાપાને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું છે.

નંદાના આવા વાક્યોનો જવાબ નંદાને મળ્યો નહિં. એટલે એને વધુ ચિંતા થઈ બહાર બધા વધુ ગભરામણુમાં પડ્યા. અને એમ થયું કે કદાચ ગલા-ફૂંપ ખાધો લાગે છે...

પણ આ નાટક ભજવાઈ ગયા પછી નંદાએ જ્યારે અંદર તપાસ કરી ત્યારે કબાટમાંથી બે સોનાની બંગડી અને એક ચેઈન ધીરે રહીને આ બે ત્રણ મિનિટના ગાળામાં કબાટમાંથી સેરવીને મથુરીએ પોતાના હાથ તથા ગળામાં પહેરી લીધા.

જીવન નાટકના પ્રવેશનો બીજો પડદો બહુ જોસથી ખુલે છે. મથુરીના બાપા ઓઘડશંકર તથા બીજા ચાર પાંચ પડોશીઓ પણ ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે. ઓઘડશંકરના ઓશરીમાં પ્રવેશ થતાં મથુરી વધુ આવેશમાં આવે છે.

ઓઘડશંકર કહે દીકરી ! મથુરી ઉઘાડ તને આ શું થયું ! આ બધુ શું ? તું મારી બધેકા કુટુંબની દીકરી, તારે વળી દુઃખ શું ? તારી પાછળ તો હું પીસ્તાળીસ વરસનો રીંછ જેવો બેઠો છું તને કાંઈ કોઈ કહેતો ફાડી જ ખાઉંને ! મારી દીકરી જલદી ઉઘાડ, જલદી ઉઘાડ.

(ભયંકર કકળાટ કરી) અંદરથી. મથુરી કહે:

"એ...તા. બાપુજી...તમે શું કામ આવ્યા, તમારે ન્હોતું આવવું હું તો એ આ બળી મરૂં છું, આ મારા હાથમાં ઘાસલેટનો ભરેલો શીશો છે, માથા ઉપર રેડું એટલી જ વાર છે"

ઓઘડશંકર : એ ના. ના. ના. મથુરી બેટા, એવો બળી મરવાનો જુલમ તું કરીશ નહિં, ઈ તો આપઘાત કહેવાય. સાત જનમારા બળવું પડશે, તું મારી દીકરી ભણેલી છો જરા સમજ તો ખરી ! તને કોણ બળી મરવાનું કહે છે ? એની જીભ જ કરડી ખાઉંને ?

મથુરી : (અંદરથી) એ...બાપા... મને એમણે ઘાસલેટનો શીસો અને બાકસ ચીંધ્યા. મને નરક ઢસરડવાનું કીધું...! મારી મરી ગએલી માને ગાળ્યું દીધી. મારે માથે દુઃખના ડુંગરા ખડકાણા બાપુજી...ઈ. હવે તમે એકદમ વયા જાવ હું હવે એકદમ બળી મરું છું. આ ઘાસલેટનો શીસો રેડ્યો, હવે દીવાસળી ચાંપુ એટલી

જ વાર છે. પણ દીવાદળી જડતી જ નથી. બાપા...રે

પછી તરત જ ઓઘડશંકરે બારી પાસેથી નંદાને ધક્કો માર્યો નંદો થાંભલી સાથે ભટકતો રહી ગયો. અને અસ્વસ્થ શરીરે ફળીઆમાં પથારી ઉપર મન કાબુ રાખી શાંત બેસી રહ્યો. નંદા તરફ તાકુકીને રાક્ષસની જેવી ભયંકર મુખમુદ્રા કરીને ઓઘડશંકર ગર્જના કરી ઊઠયા જાણે અષાઢ ગહેંકયો.

આવડા ચશ્માએ કીધું તને ? ઓય મારો હાળો ચશ્મો. મારી દીકરીનો ધાંસલેટનો સીસો બતાવ્યો લે... અને એની મરો ગઓક્ષી માને ગાળ્યું દીધી કાં ? ચાકુએ ચાકુએ હુલાવી નાખું હાળા ચશ્મા ! બ્હાર નીકળી જો બ્હાર પછી ખબર પાડું અને વળી કર્માંનો દીકર્યો રોજ હવારમાં મારી દીકરીને હનડી નાખે, દાતણ કરવા બેહે, તે ચશ્માને કોયળો પાથરી દેવો પડે, દાતણને પલાળી દેવું પડે, પાણીનો ગલાસ જોવે, અંદર કોગળા કરવા મોઢું જોવે, હ્યો કો જાણ્યે ઘરે તિજોરી ફાટી જાતી હોય એમ લોઈ પી ગ્યો લોઈ મારી ફુટડી મથુરીનું.

ઉઘાડ જોઇ બાપા ! ઉઘાડ જોઇ ! હું તને કરગરું છું. આ મારી ઉંમર જો. હું વિધુર. હજી તારે એકનો એક ભાઈ પરણાવવો છે. અને આ ઓલી તારી નાની બહેન, મરણ પથારી ઉપરથી માંમાંડ બેઠી થઈ છે એની પણ તને દયા નથી આવતી ?

(અંદરથી) મથુરી...એ ના...ના...બાપુજી... હવે હું નહિં ઉઘાડું હું તો આ બળી મરી. એ... બા...રે...હું આ આવી.

(ધાંસલેટનો સીસો અંધારામાં ઠલવાય છે. અને એની વાસ ચારે તરફ ફેલાય છે.)

ભયંકર મુખમુદ્રા સહિત એનો બાપ ઓઘડશંકર હાથમાં ગોળ પત્થર લઈ જાળિયા પાસે જાય છે.

જાળિયા બહાર બીજા આપઘાતનું નાટક શરૂ થયું.

ઓઘડશંકર : ત્યારે જો આ મારા હાથમાં પથરો છે. જેવી તું દીવાદળી ચાંપ એ પહેલાં જ હું અહિં સામે જ માથું ફોડું છું. એ...રહેવા દેજે હો... એ...તું સળગીશમાં હો...હું માથું ફોડું છું, આ જો...મારા હાથમાં પથરો ભટકાડું એટલીજ વાર છે.

મથુરી : (અંદરથી) એ–ના–ના–બાપુજી–ઈ.

ઓઘડશંકર : (બ્હારથી) એ–હા–હા...મારી મથુરી તારી અને મારી હાંડી બજારમાં હારે જ નિકળશે બેટા મથુરી. લે જોઇ લે તારે દીવાસળી સળગાવી જો જોઇએ, એટલે લોહીની ધારાવટી જ શરું આ ઘડીએ.

એટલામાં મથુરીના દૂરના કાકા અને બીજા બે ત્રણ પાડોશીઓ જાળી નજીક આવીને—

મથુરીના કાકા : આઘા ખસો ઓઘડભાઇ...કેમ એઇ, શું છે તારે, ઉઘાડવું છે કે નહિં હવે ? કે આમ ધાંધલ જ મચાવવી છે ? પહેલાં ઉઘાડી નાખ ઝટ પછી તારે જે કહેવું હોય ઈ કેજે. નહિં તો હમણાં બારણું ખેડવી નાખવું પડશે સમજીને ?

મથુરી : (અંદરથી) એ...મારે હવે બળી મરવું છે. યાકા...મારે હવે કશું કહેવું નથી કાકા. હવે તો બળી મર્યે જ છુટકો છે. કાકા.

મથુરીના કાકા : તો પણ હવે બળી મરવું હોય તો પછી વાર કેટલી ? આખા ગામને ભેગું કરીને બળી મરવું છે તારે ! બળતા હશે ઈ ગામ ગજવીને બળતા હશે ખરુંને ? લે ઉઘાડ હવે પોપાગાળા કરતી નકામી. ખોટા ઢોંગ કરતી. એલા કોણ છે ? કોશ લઇ આવો કોઇ બારણું જ ખેડવી નાખવું પડશે, આણે તો ફજેતી જ આદરી છે.

બે જણા કોશ-લેવા દોડે છે.—શેરીના માણસોને આ નેપથ્યમાં ભજવાતા પ્રવેશને સાંભળવામાં તીવ્ર રસ પ્રગટે છે—

વાતાવરણ વધુ ગમગીન બને છે. હવામાં ઝુલતો પીંપળો શાંત થઇ જાય છે. વાણીઆના રટવનો

ભભડાટ એકાએક બંધ થઇ જાય છે. ઓલ્યો દમલેલ બગત પણ મોઢાની લાળ ઉડાડતો શેરીના માણસોના ટોળા પાસે કાન અને પૂંછડી ઉલાળતો બારણા પાસે ખડો થઇ જાય છે. અંધારપછેડીની પાછળ નભમાં ઊંચે, ચઢતા સપ્તર્ષિમંડળે પણ વધુ ઉપર ચઢીને ડોકિયાં કરવાનું માંડીવાળી, એટલેથી જ અદશ્ય થવાનું નક્કી કર્યું. બીચારા સાતે જણા આંગીરસ જામદગ્નેય, કશ્યપ, ભારદ્વાજ, વગેરે આ પોતાના ઊંચા કુળના વારસદારોના અહકુકુંભના ભવાડા જોઇને શરમાણા તે ઠેઠ પાતાળમાં ઉતરી ગયા; કે ભાગો ભાઇ, આ તો હવે આપણા કુળમાં સતીઓને બદલે શંખણીઓના ચરિત્રો આપણાં પવિત્ર કુળોને બુડાડવા પેદા થવા લાગી, એટલે એ પણ બધા ભાગી ગયા.

ડોશ લઇને બીજી તરફથી તાબડતોબ બે માણસો હાજર થઇ ગયા તે અગાઉ બીજી તરફથી નંદાના મામાએ પણ પોતાના જીવને હોડમાં મૂકયો, એક વીસ વર્ષના જુવાનને સાથે લઇ ઓરડાના મેડા ઉપર વિલાયતી નળીઆનો ખપેડો તોડીને અંદર ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો.

નંદાનાંમામા : એલાભાઇ! જુવાન. જો જે હો! અંધારૂં ઘોર છે. જરાક ભૂલ્યો તો તો સોએ સો પુરા. કયાંથી ચઢશું ઓરડા ઉપર ? મામું... કયાંઇ લાગ નથી ઉપર ચઢવાનો.

જુવાન : હા મામું કયાંઇથી ટીકી લાગે એવું નથી. એક વાતે બની શકે. કાકા! તમે આ રાંધણીઆ વાળા ખોરડા ઉપર ઘોડો થાઓ તો હું ટીંગાઇને ઉપર કૂદી પડું. ઇ શીવાય બીજો ઉપાય નથી.

નંદાનામામા : એલાભાઇ! ઇ તો સાહસ કહેવાય. કયાંક તું તો કાળાટીલી દઇને ઘડીકમાં, નાસકણુામાં વળી કયાંક ફૂદકણું ઊભું કરીશ.

જુવાન : હવે કાંઇ નથી થાવું તમ્ તમારે ઘોડો પલાણોને, આ ઘડીએ ખોરડા ઉપર કુદયો જુઓને.

મહામહેનતે બંન્ને જણા અંધારામાં ખોરડા ઉપર ચઢે છે. હવે કયાંથી ખપેડો તોડવો એ વિચારમાં ક્ષણવાર આજુબાજુ જાતા નળીયા આઘાપાછા કરવા લાગે છે.

જુવાન : એ આંપથી કરો ઉંચા નળીયા આવડો આજ ઓરડાના અંદરનો ભાગ લાગે છે. જુવાને નળીઆના ખપેડાના ચોકઠામાં પોતાના મજબુત શરીરને અંધારા ઓરડામાં તોળ્યું.

જુવાન : મેડાના નીચેના ભાગથી ખપેડો ઘણો ઊંચો હતો, લાકડાનું પીઢીયું કયે ઠેકાણે છે કાકા ? પીઢીયાના આધાર વગર પડાય એવું નથી. અહીંથી તો ટાંટીઆના ટુકડાજ થાય.

ખપેડાના ચોકઠા સાથે તોળાએલા જુવાને અંદર જુકતા પડકારો કર્યો.

નંદાનમામા : એલાભાઇ બાળા તું ઉપર આવી જા અહિંયા સુરાતનનું કામ નથી અહિંયા કળે કામ કરવું પડશે. જુવાનને ઉપર ખેંચી લીધો.

તુરતજ નંદાના મામા અંદર સોળાણા. ધીરે રહીને દિવાલ ઉપરની લાકડાની ખીલી પર પગ ટેકવ્યો. એક નાની પીઢરી ઉપર બન્ને પગ મૂકી હળવે રહીને નીચે લટકી પડયા. શરીર જરા ધ્રુજી ઉઠયું. પરશેવો રેબઝેબ છુટવા લાગ્યો. હવે તો ડયા વગર છુટકો ન હતો. પાછળથી જુવાન પણ અંદર ઉતર્યો બન્ને જણા મેડા ઉપર તો ઉતર્યા. રે ટલામાં દોઢ કલાકથી બળવાની તૈયારી કરતી મથુરીએ ઊભા થઇને દાદરાનું કમાડ પણ અંદરથી દઇ દીધું. ભારે મુશ્કેલીમાં મૂકી દીધા, ઘાસલેટનો સીસો શરીર ઉપર રેડવાને બદલે જમીન ઉપર ઢોળી નાખ્યો. ઓલ્યો જુવાન અને નંદાના મામા પણ ગભરાણા. ઘાસલેટનો ડબો દાદરા નીચે ખૂણામાં ભરેલો પડયો હતો. ન કરે નારાયણ અને દીવાસળી ડબામાં ચાંપે એકાદ લુગડાનો ગાભો નાખી દે તો દાદરો આખો સળગે, જમીન પર રેડયું છે ત્યાં પણ ચાંપે તો આખી ખાટ ભડભડ સળગવા માંડે, એટલે દાદરામાં ઊભેલા પેલા જુવાન તથા નંદાના મામાને પણ ભાગવું જોં ભારે થઇ પડે. બન્ને જણાએ વિચાર કર્યો કે એક સાથે પગનું પાટું મારીને દાદરાના આડથના પાટીઆ ઉખેડી નાખવા

આ પ્રમાણે અહિં બંન્ને પાટુ મારવાની તૈયારી કરે છે ત્યાં બ્હારથી બે ત્રણ માણસો લોઢાની કોશો ધારાવીને ઓરડાના બારણા બેડવી નાખવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

મથુરીના કાકા– લે હવે બારણું ઉઘાડવું છે કે અમે બારણું બેડવી નાખીએ !

મથુરી–(ઓરડાની અંદરથી) બારણું બેડશો નહિં... મારે બળવું જ છે. પણ અંધારામાં મને દિવાસળી નથી જડતી. હવે મારે શું કરવું...રે (બહાર બધા એકી સાથે) એવા મારો ઝોટકો ! શાબાશ હો કરો બળ ! કરાડ કરતીકને અંદરની ઇસ્ટાપડી લાકડાની સાથે ઘસાઇને બારણું કડાક દઇને ઊઘડી ગયું એની સાથે જ દાદરામાં ઉભેલા જુવાને અને મ્હારા મામાએ પગના જોરથી પાટુ મારીને દાદરાનું પણ તોડી નાખ્યું અને હુડુડુડુ કરતાકને બધા અંદર દાખલ થઈ ગયા.

અંદરનું દશ્ય જુદું જ હતું. નંદાની પત્ની મથુરીએ ઘણી જ સીફતથી આખો પે ઘાસલેટનો બાટલો પોતાના શરીરને એક પણ છાંટો અડાડયા સિવાય જમીન ઉપર, પોતે જે ખુણામાં બેઠી હતી તેનાથી ચાર હાથ દૂર ખાટ નીચે, જમીન ઉપર ઢોળી નાંખ્યો હતો. જે ઠેકાણે પોતે બાકસ' દીવાસળીનું રાખતી હતી. ત્યાં જ દોઢ બાકસ ભરેલું બારી પાસે પડેલું હતું, ઉપરાંત અડધો ડઝન બાકસ ભરેલાં, અંદર રહીને એણે જે કમાટ ઉઘાડયું તેમાં તેની સામે જ પડયાં હતાં. ફાનસ સાફ કરવાના ગાભા ત્રણ ચાર જુદા જુદા અસ્તવ્યસ્ત ગોઠવી રાખ્યાં હતાં અને પોતે સહીસલામત રેડીઓના મથક ઉપર લાઉડસ્પીકર સામે જેવી રીતે કોઇ ગાવાવાળું કે ભાષણ કરવાવાળું શાંતિ અને સ્વસ્થતાથી બેઠું હોય તેવી રીતે ઓરડાના એક બાજુના ખુણામાં લપાઇને સ્થાન મેળવી લીધું હતું. ઘર નંદાના મામેનું બળવાનું હતું. ઘાસલેટ મોંઘા ભાવનું નંદાનું ઉંધું વાળ્યું.

મથુરીની જીભ અને ગળામાં આજે ભણેતરની ખુમારીનો જે તરવરાટ પેદા થયો હતો, એણે શેરીના અને બાપના ઉંઘતા માણસોને જગાડીને, આજની ભણેલી ચાલાક સ્ત્રીઓ ગૃહકલેશના બાના પાછળ બળી મરવાનો ખોટો ઢોંગ કરવાની કેટલી તૈયારીઓ કરે છે તેનું આબેહૂબ નાટક ભજવી બતાવ્યું અને નંદાની જેવા દુનિઆના ભોતડા પતિઓને ખ્યાલ કરી બતાવ્યો કે સ્ત્રીઓ ભણતરને ટોડલે પહોંચ્યા પછી કેટલો ભાવપૂર્વક અભિનય કરે છે. તેનો આ તાદશ દાખલો જોઇને અમારા અભિનયની તમારે મુક્ત કંઠે પ્રસંશા કરવાની છે.

(પ્રવેશ છેલ્લો)

દૃશ્ય

કડકડાટ અને ભડભડાટ સાથે બંન્ને બાજુનો દરવાજા ઊપડી જાય છે. બધા ઓરડામાં પ્રવેશ કરે છે ઉપર પ્રમાણે વર્ણન કરેલું દશ્ય ઓરડાની અંદર દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઓધડશંકર : (એક જબ્બર ધુરકાટ સાથે અંદર ધસી જાય છે) આઘા ખસી જાઓ ! આઘા ખસી જાઓ ! મારી કુટડી મથુરી દીકરીને બધાયે ગભરાવી મૂકી, (દીકરીને બે હાથે પકડી લ્યે છે)

મારી રતન, ! દીકર્યાં, ! બેટા ! મથુરી ! તું શું કામ બળ્ય બાપા ! હાય ઉભી થા ઝટ. આંઇ નરકમાં એક મિનિટ આપણે રેવું નથી મારો હાળો ચરમો નફ્ફટ, મારી રતનને રોળી નાખવા તૈયાર થયો.

મથુરી : (મોટેથી રડતાં) એ...બા...પા... મા મારે તમારે ઘેર નથી આવવું. પછી મને અહિંયાં આવવા નો દ્યે; હું તો અહિંયાં જ રહીશ બાપા...રે

ઓધડશંકર : અરે વાત છે કાંઇ ! તને નો આવવા દે તો આપણે આવવું જ છે કયાં પાછું. પીસ્તાળીસ વરસનો હજી બેઠો છું ને હું ! છવડા ઇ રાંડના ચરમાને બીજી મળશે પણ મને કોઇ તું બીજી મળવાની છે. દીકર્યાં ! હાલ્ય છેક ઘરે. મારે તારી બહુ જરર છે. હું વિધુર છું. ઇ તને નથી ખબર દીકરી ! મને રોટલા ઘડી દેવાવાળું

જોશેને ! રોટલાનો ક્યાં દકાળ પડ્યો છે આપણે ઘેર તે આ નરકમાં રાખું તને !

(છોકરીના કાકા તરફ લાંબા હાથ કરીને અભિનયથી)—ત્યે તમે આંઇ કુવે નંખાવી મ્હારી ટીટડીને, તમારે કાંઈ એમાં ! હાલ્ય બાપ ઉભી થઇજા -એક દિકરી છે એમ હું મારે બીજો (મિલ્કતની વ્હેંચણીમાં નહિ માત્ર વિધુર બાપને રાંધી ખવરાવવામાં.)

- ત્હારી માએ ગામતરૂં કર્યું' અને દિકરો હજી કુંવારો એટલે જ મારે તને આટલી મમતાથી ઘેર લઇ જાવી જોવેસને બાપા ! દીકરાને હજી પરણાવવો છે બેટા, ત્યાં સુધી તો ત્હારૂં ડગલે ને પગલે કામ છે. મ્હારી રતન ! મથુરી, હવે તો મરી જાઉં ત્યાં ત્યાં સુધી તને મોકલવાનો જ નથી. એ ઇ...ને લીલાલેર.

સાકમો સંકોરતી મથુરી એના પિતા ઓઘડશંકર સાથે ઝડપથી અદશ્ય થાય છે....બીજે દિવસે એક ભરવાડણ ઓઘડશંકરને ઘેર દૂધ દેવા જાય છે. એ મથુરીને પુછે છે.

ભરવાડય : એલી બાઇ આ તને હું પુછ્યું. વાણીયા, બ્રાહ્મણનું સોરું થઇને આવું બળી મરવાનું તને શોભે ?

મથુરી : એ ના...ના કાકી તમે હમજો નહિં ને ? મારે બળવું- 'તું ક્યાં, ઇ તો મારે દઝાવવાતા બધાને, બળે નઈ જીવડો ઇ ?

આવું કરીઇ તો જ આપણું ધાર્યું ઘરમાં થાય ને ? નકરતો આવા ભોતડા ધણી આપણે માથે પેધી જાય પેધી ! શું હમજ્યા ? તમે અબુધ ભરવાડ. આમા તમને હમજાણુ નો પડે. અમે શેરમાં ભણેલા તે આવી કળું જાણીઇ.

※

— વિચારપુષ્પ —

આ માનવીના ઉરથી ખીલીને
વિચારનું કોમળ પુષ્પ ન્હાનું,
નવા નવા રંગ ધરી મઝાનું
આશા ધરે—પ્રાણ પરાગ અર્પી,
દશે દિશામાં સુજ કીર્તિ સ્થાપું
ઉરે ઉરે પ્રેમ—સુવાસ પ્રેરું.
ના ભાન કે પુષ્પ અનેક એવાં
ઉગે ઉગે ત્યાં કરમાઇ જાતાં,
ને જો કદાપિ ક્ષણ એ ઉગે તો
વંટોળિયો માનવના અહંનો,
ક્ષણે ક્ષણે ભીષણતા વધારી
ધૂમંત એ ચક્કર માંહી તેને
જમીન સાથે પટકાવી દેશે.
ફસાવી, ટોળી; રગદોળી દેશે !

ભાસ્કર વ્હોરા

રંગ સજાવટનું નવું વિજ્ઞાન

પદ્મકાન્ત ર. શાહ

બોંતેર ડિગ્રી ફેરેનહાઈટથી વધુ ઉષ્મામાન ન હોવા છતાં 'એર કંડિશન' કરેલી એક કારખાનાની ઓરડીમાં કામ કરતી સ્ત્રીઓએ ઠંડી લાગવાની ફરિયાદ કરી હતી. તેની દિવાલોનો આસમાની હરિત રંગ બદલીને પીળો કરવામાં આવતાં એ ફરિયાદ મટી ગઈ. બીજા કારખાનામાં કાળા રંગની પતરાંની પેટીઓ ઊંચકતા મજૂરોએ પીઠ દુઃખી જવાની ફરિયાદ નોંધાવી હતી. 'એ જ પેટીઓને ઝાંખા લીલા રંગે રંગવામાં આવતાં પેલા જ મજૂરોએ કહ્યું, 'આ હલકા વજનની પેટીઓથી અમને ભારે રાહત રહે છે!'

રંગના આવા ભૂલાવામાં નાંખતા ચમત્કારિક ગુણો વિજ્ઞાનને અજાણ્યા નથી, સામાન્ય માણસને નીલરંગી ઓરડીની ગરમી તેટલી જ ઉષ્ણતાવાળી રક્તરંગી ઓરડીની કરતા ઘણી ઓછી જણાશે. તે જ પ્રમાણે, ઘેરા રંગની વસ્તુઓ આછા રંગની વસ્તુઓ કરતાં સરખા વજનવાળી છતાં પ્રમાણમાં ભારે લાગશે. ગયા દસ વર્ષમાં રંગ આયોજનનું એક નવું શાસ્ત્ર (Science) ઊભું થયું છે, જે રંગના આવા ચમત્કારિક ગુણોને લક્ષમાં લઈ જીવનના અનેક ક્ષેત્રોમાં બહોળા પાયા ઉપર રંગોની અનુરૂપ સજાવટ કરવાનું વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન આપે છે.

શ્વેતરંગ એ સાત રંગોનો બનેલો છે એ વાત જાણીતી છે, શ્વેતરંગનું ત્રિપાર્શ્વ કાચ વડે વિભાજન કરતાં તેનું મેઘધનુષના રંગોમાં રૂપાન્તર થઈ જાય છે. આ રંગોમાં નીચેના સાત રંગો છે. જાંબલી, ભૂરો, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાતો. હવે આ રંગોમાં જાંબલી, ભૂરો, આસમાની અને લીલો એ ઠંડા અને આહલાદક રંગો છે અને પીળો, નારંગી અને રાતો એ ગરમ અને તંગ રંગો છે. હોવર્ડ કેચામ (Howard ketcham) નામના એક જાણીતા રંગ નિષ્ણાતે પેટ્રોલ પંપ સ્ટેશનોના રંગોનું યોગ્ય આયોજન કરીને સ્ટેશનોનું પેટ્રોલ વેચાણ પ્રથમના કરતાં દોઢું કરી આપ્યું હતું. રક્ત રંગ માણસને કાર્યરત બનવાની પ્રેરણા આપે છે જ્યારે લીલો રંગ (જે રંગ નિસર્ગનો પણ છે) શાંતિ અને સુખ ઉત્પન્ન કરે છે. લંડનની અંદર 'બ્લેક ફ્રાયર્સ બ્રિજ' લોકોને આત્મહત્યા કરવા ઉશ્કેરતો એમ મનાતું. એનું કાળું લોખંડી સ્વરૂપ જ્યારે તેજસ્વી લીલા રંગમાં બદલી નાંખવામાં આવ્યું ત્યારે આત્મહત્યાનું પ્રમાણ એક તૃતીયાંશ ઓછું થઈ ગયું હતું.

ઘણા પ્રાણીઓ ઉપર રંગની અસર બિલકુલ હોતી નથી. પણ જંતુઓ ઉપર આની ઘણી અસર થાય છે. આસમાની રંગ માખીઓનું અપાકર્ષણ કરે છે. શિકાગોમાં એક કંદોઈએ પોતાની દુકાનની કાચની એક બારી સૂર્યનો તડકો ઓછો કરવા ભૂરી રંગી હતી. તે વખતે એમ જણાયુ કે જ્યારે બીજી બારીઓ ઉપર માખોનું જૂથ જામેલું હતું ત્યારે એ બારી આગળ એકકે માખી ફરકતી ન હતી! પરંતુ મચ્છરો ભૂરા રંગથી આકર્ષાય છે. યુદ્ધમાં નૌકાદળને ભેજવાળી જગ્યામાં કામ કરતા નાવિકોનો ભૂરો યુનિફોર્મ બદલી નાંખવો પડ્યો કારણ કે એના વડે તેમને વધુ મચ્છરો કરડતા હતા! મચ્છરો અને બીજા રાત્રે ઊડતા જંતુઓ તેમજ જીવડાં ઘેરા નારંગી રંગના પ્રકાશ વડે દૂર હટી જાય છે. રાત્રિનું નિયોન લાઈટ મચ્છરોને આવતાં અટકાવવામાં મદદરૂપ થઈ પડે છે.

રંગની આ પ્રતિભાનો ઉપયોગ કરી વહાણના માલિકોનું ઘણું દ્રવ્ય બચી શકશે. બાર્નેકલ નામના જંતુઓ ઘેરા રંગોથી ઘણા આકર્ષાતા અને વહાણના તળિયામાં આવા ઘેરા રંગો લગાડવાને પરિણામે વહાણો પર બાર્નેકલ જંતુઓની સારા પ્રમાણમાં જમાવટ થતી અને તેથી તળિયાં જલદી ખવાઈ જતાં. તળિયાં પર શ્વેત અથવા આછો લીલો રંગ કરવાથી બાર્નેકલનો હુમલો બંધ થઈ ગયો અને અમેરિકન વહાણવટાને પ્રતિ વર્ષ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરનો બચાવ થઈ શક્યો.

યુદ્ધ દરમિયાન ઉદ્યોગોનો વિકાસ થતાં આ રંગ

–આયોજનની કળાને સારો એવો વેગ મળ્યો છે અને હવે દરેક કારખાનામાં રંગોની સુયોગ્ય સજાવટ કરી કાર્યકરોને એકલી રાહત જ નહિ પણ પ્રકાશનું પ્રમાણ વધારી ઉત્પાદનની વૃદ્ધિ આણી શકાઇ છે. એક લોખંડના કારખાનામાં યંત્રોના સ્થૂળ ભાગોનો રંગ રાખોડી અને ગતિમાન ભાગોનો રંગ ઝાંખો કેસરી કરવામાં આવ્યો છે. ત્યાં છતનો રંગ સફેદ રાખેલો છે અને દિવાલો તથા સ્તંભોનો રંગ આઠ ફૂટની ઊંચાઇ સુધી ભૂખરો લીલો રાખવામાં આવ્યો છે, જ્યારે ભોંય તળિયું રાખોડી રંગનું છે. આગ હોલવવાના સાધનો લાલ રંગનાં છે અને પ્રાથમિક સારવારનાં સાધનોની પેટી લીલા રંગે રંગેલી છે. છેડાના ભાગો અને કિનારો પીળા રંગના રંગી તેમના પર કાળી પટ્ટી મારવામાં આવી છે અને સ્વિચો તથા ચાવીઓની પેટીઓ ભૂરી રંગવામાં આવી છે.

આવી રીતે રંગની સજાવટ જોનારના મનની અંદર પ્રસન્નતા ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રકાશનો પણ વ્યય થતો તે બચાવે છે. કેમ્બ્રિજ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ કંપની, ન્યુયોર્ક, જણાવે છે કે આ 'કલર કંડિશનિંગ'ને પરિણામે તેના ઉત્પાદનમાં ૧૫ ટકા કામ કરવાની ચોકસતામાં ૪૦ ટકાનો વધારો તો થયો હતો. તે ઉપરાંત કાર્યકરોની ગેરહાજરીમાં ૬૦ ટકા જેટલો ઘટાડો પણ થયો હતો! બીજી એક ફેક્ટરીએ એવું નિવેદન કર્યું હતું કે બે મહિનાની અંદર જમીન પર પડીને કચરા ભેગી વળાઇને ખોવાઇ જતી વસ્તુઓ બંધ થઇ જતાં રંગામણીનો ચમેલો ખર્ચ વસુલ થઇ ગયો હતો! અકસ્માતોના આંકડામાં પણ સુયોગ્ય રંગામણીને લીધે સારો ઘટાડો નોંધાયો છે તેમજ આંખોનું સંરક્ષણ થઇ શક્યું છે.

રંગોની શોધ સર આઇઝેક ન્યુટને વર્ષો પહેલાં કરી હતી પણ તેમના ચમત્કારિક ગુણો તો હમણાં જ લક્ષમાં આવ્યા હોય એવું સર્જાયેલું શાસ્ત્ર તદ્દન આધુનિક છે.*

---

* Popular Science, June 1947 ના એક લેખ ઉપરથી.

※

મનવા

ઓ મનવા રે મનવા!
ભૂલ નહિ– ભૂતકાળ ભયાનક
પા પા પગલી પાડી અચાનક
વ્યોમ સદનમાં– સાગર મધ્યે
કૂદી રહ્યો – ઉડી રહ્યો. ૧

ઓ મનવા રે મનવા!
મંત્ર યુગે મહાનલ પ્રગટાવી
યંત્ર યુગે અણુશક્તિ સર્જાવી
વિશ્વ શક્તિનું સત્ય સનાતન
કૃધી રહ્યો – ચોજી રહ્યો. ૨

ઓ મનવા રે મનવા!
પરમ બ્રહ્મના નિગૂઢ તત્ત્વને
ગ્રહ ઉપગ્રહની ભવ્ય સફરને
કાળ કિનારે ઘૂમી ઘૂમીને
શોધી રહ્યો – ચોજી રહ્યો. ૩

ઓ મનવા રે મનવા!
યુગયુગ કેરા રંગ પુરેલું
જગત સિદ્ધિનું ચિત્ર મધુરું
કોણ કહેતું રહ્યું અધુરું?
પૂછી રહ્યો – મોહી રહ્યો. ૪

ભાસ્કર વ્હોરા

[૨૫]

અવધિ રે ! અવધિ !

ધૂમકેતુ

રે ચિતોડી રાણા વીર લખમશી ! તને સંભારીએ છીએ અને અમને લાગે છે કે કાં તો તું આ ભૂમિનો નથી, કાં અમે આ ભૂમિના નથી !

બલિદાનનો મહિમા ગાતી કેટલી કેટલી ચારણ બિરદાવલિઓએ, રજપૂતીના વીરરસને વીરભદ્દરી છંદમાં ખડો કર્યો છે, પરંતુ એ વીરભદ્દરી છંદ પોતે પણ, તારી આ વીરતા વિષે સાંભળીને એક ઘડીભર તો ઠરી જ ગયો! એના દેહમાં સમાય એના કરતાં વધારે વીરરસ–વીરરસ શું ? નર્યો લોહરસ–એમાં હતો !

તેં જે વીરચરિત રેડ્યો'તો, રાણા ! તારે તોડને આંગણે, એણે તો ડુંગરમાળા અરવલ્લીનાં તજ્જર જેવાં ખડકની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેતાં કર્યાં–હર્ષનાં, અને વળી શોકનાં ! અને તું તો નરકેસરી, તારા શોણિત ભીના રંગમાંથી, ન ડગ્યો, ન હઠ્યો, ન ઝાંખો પડ્યો, ન મોળો પડ્યો, ન થાક્યો, ન ભય પામ્યો–તે તો તારો કેસરિયો વાઘો ધાર્યો તે ધાર્યો !

એટલે જ અમને આશ્ચર્ય થાય છે કે રે રાણા લખમશી ! તારી એ શમશેરનું લોહ તું કઈ ભૂમિમાંથી ઉપાડી લાવ્યો હતો એ તો કહે ! આજ અમારે આંગણે બાપ ! એની ખોટ પડી છે ! લોહની ! પાણી પીધેલ લોહની !

તારી એ વીરરસની ઉદ્રેક મૂર્તિ જોઈને, ભગવાન રુદ્રને મન થઈ આવ્યું, તારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને કહેવાનું કે, 'ચિતોડી રાણા ! વિષપાનનું કંઠાભરણ આજ દિવસ સુધી અદ્વિતીય ગણાતું–આજ તું એનો ભાગ પડાવનારો આટલાં વર્ષે, આ ડુંગરમાળામાં જન્મ્યો !'

રે ! રાણા લખમશી ! તારી આ વીરકથા સાંભરીએ છીએ–અને અમારાં તો આજ, આટલાં વરસે રૂંવેરૂંવાં ખડાં થઈ જાય છે ! અમને કોકને એ ભાગ્યનો એક સહસ્રાંશ તો મળે !

તારે આંગણે જુદ્ધ આવ્યું હતું. તેં એ નોતર્યું ન હતું. પણ જ્યારે હાલતું હાલતું તારે આંગણે આવ્યું, ત્યારે તું રજપૂતનો દીકરો, કાંઈ ડુંગરમાળામાં થોડો ભાગી જવાનો હતો ? તેં તો ખીલજી અલાઉદ્દીનની સામે ચિતોડના દુર્ગને આધારે, તારી નિતસંગાથી સમશેરનો આધાર લીધો.

પદ્મિનીને લેવા આવ્યો'તો, આ દિલ્હીનો બાદશાહ, ત્યારે એક વખત તો, પેલા સાતસો મીયાનામાં બેઠેલા ને ઉપાડનારા થઈને ઓગણપચાસસો રજપૂતોએ, એ એક નારીને માટે, જાનન્યોછાવારી કરીને, રજપૂતીનો જયજયકાર વર્તાવ્યો હતો !

આ જ એ જ બાદશાહ, તારે આંગણે પાછો ફરીને આવ્યો છે ! રજપૂતીનું પાણી માપવાની એને નેમ છે !

હિંદભરની રજપૂતીની મીટ તારાં ઉપર મંડાઈ છે. તું પડે તો રજપૂતી પડે. તું ડગે તો રજપૂતી રંડાય. તું શરણે થાય તો રજપૂતની નારીના મોં ઉપર એક હજાર મણ કાજળના કાળા લીસરડા પડે !

તારે તો ગઢ અજિત રાખવો'તો. પણ

અજિત રહેલું—એ કેટલું આકરું છે એનું દર્શન એક મધરાતે તને થયું. મા ભવાનીનું રણચંડી રૂપ તારી સામે આવીને સ્વપ્નમાં ખડું થઈ ગયું. હાથમાં એને ખડ્ગ છે. કંઠે કરેણની માલા છે. શોણિતભીના એના હાથ છે. ભયંકર વિષધરોની જટાજૂટમાં વીંટાયલાં માનાં અગ્નિનેત્ર છે. તું તો રાણા જોઇ જ રહ્યો! પછી તેં હાથ જોડીને કહ્યું: 'કોણ છો દેવી! તમે? શું છે તમારે? રજપૂતી મારીની, જે વખતે આજ તાવણી થઈ રહી છે, તે વખતે આવું રૂપ મારા પોતાના મહેલમાં શું કરવા લાવ્યાં છો?'

'મને ન ઓળખી રાણા! હું તો ભવાની! રણક્ષેત્રની દેવી!'

'મા! ત્યારે તો તમે જ મને રસ્તો બતાવો, મારી આ રજપૂતી શી રીતે અવિશુદ્ધ પાર ઊતરે?'

'રાણા! પહેલાં તો તું મન સાથે નક્કી કર. તારે શું જોઇએ છીએ? અવિશુદ્ધ રજપૂતી કે વિજય?'

'માં! રજપૂતી!'

'અલ્યા એ રાણા! ફરીને બોલ, ફરીને બોલ, ફરીને વિચારીને બોલ! રજપૂતી તો ખંડેરોમાં વસે છે. વિજયધ્વનિ મહાલયમાં મહાલે છે. તારે શું જોઇએ છીએ, હવે કહે! રજપૂતી કે વિજય?'

'માં! મને તો રજપૂતીની ખેવના છે!'

'હું જાણું છું—મને ખબર જ હતી, કે આ ભૂમિનો કોઇ બાળક, રજપૂતી વિના બીજી કોઈ વસ્તુને મહામોલી નહિ ગણે, અરવલ્લીની ડુંગરમાળાનાં પાણી પી પીને, રજપૂત માત્ર ગાંડાતુર બન્યા છે પણ રાણા! મારે તો આજે એ હવે રજપૂતોનો ખપ પડયો છે જે, આ જુદી જ જાતના માણસો સામે, પોતાનો દાવ ખેલી શકે; પણ તમારે સૌને તો એ રજપૂતીનો મોહ છે—જે ખંડેરોમાં વસે છે! તો ભલે, તું ઉજ્જવલ રજપૂતીનો વારસો લે, પણ જો, ચિતોડની ગાદીના બાર રાણાઓ જ્યારે મરશે, ત્યારે એક રાણો—ને એક વંશવેલો પાંગરશે અને લડાઈ રજપૂતીની ત્યારે જીવતી રહેશે! તારી રજપૂતી નિષ્કલંક રહેશે. પણ આ તારી સામે પડયા છે એને રોળીટોળી નાખનારો તો તારી બારમી પેઢીએ થાશે* તમારે સૌને રજપૂતી—રજપૂતીનો મોહ છે. પણ આ કાંઇ રજપૂતીનાં ઘરાક નથી! આની સામે લડનારાની તો જુદી જ માટી જોઇએ! હું હવે એ માટી માગું છું!'

દેવી તો અદશ્ય થઈ પણ રાણા લખમશીને પછી ઊંઘ ન આવી એને તો ચિતોડના બાર રાણાઓનાં માએ બલિદાન માગ્યાં હતાં, એ કયાંથી લાવી આપવાં, એની મનમાં ગડમાંગ થઈ રહી

અને એને સાંભર્યું. 'આહા!' એ પોતાની શય્યામાં જ બેઠો થઇ ગયો. 'વાહ! મા! વાહ! તેં રજપૂતીને અમર રાખવાનો કેવો ભીષણ પંથ આજ મને બતાવ્યો છે! મારે દીકરા બાર છે—એમાંથી અગિયાર ચિતોડના રાણા બનશે, અને બારમો હું! આવતી કાલથીજ એક એક રાણાનો રાજ્યાભિષેક થાશે, એક એક રાણો જુદ્ધે ચડશે! છેલ્લો હું! વાહ!

* લખમશી રાણાની બારમી પેઢીએ શિવાજી મહારાજ થાય, એમ દંતકથામાં કહેવાય છે. લખમશીનો અજયસિંહ, અજયસિંહનો સજ્જનસિંહ દક્ષિણમાં ગયો. તેની ૧૧મી પેઢીએ શિવાજી.

માં ! વાહ !'

રાણાનો એ નિશ્ચય થયો ન થયો અને માનો આકાશી શબ્દઘોષ ફરીને એને કાને પડયો:

'રે મેવાડી રાણા ! મેં આ ભોગ માગ્યા છે પણ મને નરમાંસની કોઈ તૃષા જાગી છે એમ તું માનતો ના. પણ જમાનો એક, આ જમીન ઉપર એવો આવી રહ્યો છે, જ્યારે માણસો, આતતાયીઓને હણી નાખવાનો શુદ્ધ ગીતાધર્મ પાળવાને બદલે, એમની સામેથી, મૂરખની જેમ, પશુની જેમ, અરે કોઈ ઘેલછા પામેલા વિહ્વળની જેમ ભાગશે--સ્ત્રીઓનાં શિયળ માટે પણ નહિ લડે, ધરતી માટે પણ નહિ લડે, ધર્મ માટે પણ નહિ લડે, વારંવાર વિશ્વાસ મૂકશે ને શાંતિ માગ્યા કરશે, છેતરાશે તો પણ શાંતિ માગશે, ભીરુતાથી એવા ડરશે કે જેની પાસે કોઇ જ વિશ્વાસબિંદુ રહ્યું નથી, ત્યાં વિશ્વાસ મૂકવા જશે—એ વખતે આ દેશમાં, ભીષણતાની કોઇ પરંપરા જાગતી રહે, અને માણસોના દિલમાં, રહેલો માણસ ન જાગે તો કાંઇ નહિ, પણ પશુ જાગીને પણ સામેના પશુ સામે લડીને મરી છૂટે—માટે મેં આ ભોગ માગ્યા છે રાણા! એવી કોઈક ભીષણવાત, જ્યારે ભીષણતા જ રેલાઈ રહી હોય ત્યારે, કોઈ ચારણી છંદનો કવિ ગાઈ ગાઈને પણ કોઈકને જગાડે, તો આંહીં કોઇક જાગે—હે રાણા ! આ તારી ભૂમિની ઉજ્જવલ રજપૂતી ચાલતી રહે, માટે મેં આ ભોગ માગ્યા છે ! મને તું નરમાંસની ભૂખી માનતો ના ! પણ એ જમાનો આવે જ્યારે નરમાંસ સોંઘાં બને, ને પશુઓ મોંઘાં થાય, ત્યારે આ તારા રજપૂતો—બીજું કોઈ નહિ તો છેવટે રજપૂતો—પણ, એટલું સમજે કે ભીષણતા સામે તો એ જીવશે જે ભીષણ બનશે, માટે મેં આ ભોગ માગ્યા છે રાણા ! ભીષણ રજપૂતી જ નરપીશાચી ભયંકરતાને રોકશે—એ પરંપરાને જીવતી રાખવા, આ ભોગ મેં આપ્યા છે એમ માનજે રાણા !'

મા ભવાનીના શબ્દના પડછંદા જાણે અરવલ્લીની ડુંગરમાળામાંથી ઊઠતા હોય તેમ, ઘેરો, ગંભીર, કોઈ ચારણી છંદનો નાદ ઊપડયો:

'ધર જાતાં ધ્રમ પલટતાં, ને ત્રિયા પડતાં તાવ,
એ તિહુંહી દિન મરણરા, કહા રંક કહા રાવ !'

ધરતી, ધરમ ને ધરણી પર, પડે ભૂંડ દેખાવ,
સમા ખરા ત્રણ મરણના, હોય રંક કે રાવ !

[૨૧]

રૂપ રૂપ ને અરૂપ!

કલિંગાધિપતિએ એક વિશ્વખ્યાત મંદિર આદર્યું છે.

દૂર-દૂર સમુદ્રપારથી આવેલા વિદેશીઓ એને નિહાળે અને નિહાળ્યા જ કરે, જમાનાના જમાના જાય પણ એના જેવું કોઈનાથી ન થાય, વિજેતા એને જોતાં થંભી જાય, શિલ્પીઓ આશ્ચર્યમૂઢ બની જાય, એક વખત ત્યાં આવેલો-ફરી ફરીને એક હજાર વખત ત્યાં આવ્યા જ કરે, કલિંગરાજે, એવું અદ્ભુત મંદિર ઊભું કરવા ધાર્યું છે !

સોનું, રત્ન, માણેક, મોતી એણે સોંઘાં કર્યાં છે અને પથ્થર-પથ્થરને મોંઘા કર્યા છે.

મંદિર ઊભું થયું. અને સૌને લાગ્યું કે વિશ્વમોહિની માયાને ત્યાં, જાણે પથ્થરમાં, કોઇ પોઢાડી ગયું છે ! એવી અદ્ભુત મોહિની સ્થળે સ્થળે પાથરેલી છે ! સૌંદર્ય દેવીને આવેલું સ્વપ્નું, શિલ્પીએ જાણે કે ચોરીને ત્યાં નખશિખ

ઉતારી લીધું છે! જોનારો તે શું જુએ ને શું ન જુએ? એની આંખ થાકે, પણ કલ્પના ન થાકે!

ત્યાં ઊભેલી નૃત્યબાલાઓની મોહક જુવાની જોવા તો કાલ પોતે પોતાનું કામ ભૂલી જાય, એવી ત્યાં નાજુક કારીગરી, કરનારાએ કરી છે! પ્રેમસમાધિમાં પડેલાં આંહીંનાં યુગલ જોઈને તો છેટે ઊભેલા ખોખડધજ વૃક્ષોને પણ નવાં અંકુર ફૂટ્યાં છે! એવી ધનુષબાલાઓએ ચાંપેલાં ધનુષ, જુવાનોને પ્રેમનાં શરથી વીંધે છે, તો વૃદ્ધોને ફરીને રણના કોડ જગાડે છે! ત્યાં ઊભેલી દર્પણકન્યાઓ રૂપ જોતાં પોતે થાકતી નથી, તો એમને જોતાં, જોનારા થાકતા નથી! આંહીં તો ખૂણેખૂણામાં, કંદોરે કંદોરામાં, કુંભીએ કુંભીમાં, સ્તમ્ભમાં, ગજયૂથમાં, નરયૂથમાં, દેવવાહનમાં, રાસલીલામાં, ચાંદની-ખેલતી નારીઓમાં—ઠેકાણે ઠેકાણે એટલું તો રૂપ ઢોળાયું છે કે હવે નવી રૂપલીલા સરજવા માટે, બ્રહ્મદેવે પોતાના હૃદયમાં નહિ, આ મંદિરમાં, દૃષ્ટિ માંડવાની રહેશે!

ધન્ય છે રે! શિલ્પી! તને ધન્ય છે. મંદિરને છંટકાવ કરતો સમુદ્ર આ રૂપ જોશે ને માનશે કે મારી પુત્રી લક્ષ્મી ઊભી છે, લક્ષ્મી જોશે ને માનશે કે એ તો બ્રીજભાન કુમારી રાધાનું પ્રેમસપનું છે! ભક્તો માનશે કે આ દેવલોકની રચના છે, દેવલોક તો સમજશે કે આવી તો ભક્તિની જ પ્રેમકલ્પના હોય! તેં—'હે શિલ્પી! તારી જીવનની સઘળી મૂડી અંહીં ખરચી નાખી, અને તું ધન્ય બન્યો!

એટલે જ જ્યારે કલિંગરાજે કહ્યું કે 'હે શિલ્પી! જેવું મંદિર બનાવ્યું છે, એવી હવે ભગવાન જગતનાથની મૂર્તિ બનાવો, ત્યારે તારી આંખમાંથી અશ્રુની ધારા ચાલી નીકળી તેં કહ્યું: 'હે મહારાજ! આ તમે મને પહેલાં કહ્યું હોત! મારી રંકની તો સઘળી મૂડી હવે ખરચાઈ ગઈ! હું દરિદ્રી—હવે શું આપી શકવાનો હતો? જગન્નાથની મૂર્તિ સરજનારો તો હવે કોઇ, બીજો શિલ્પી, મહારાજની પાસે આવી ચડશે! મારું રંકનું એ ભાગ્ય નહિ હોય, ભગવાનની ચરણરજ મસ્તકે મૂકવાનું!'

સભા તારાં પ્રેમાશ્રુ નિહાળી રહી! પણ જ્યાં પ્રેમને કોઈ સમજતું નથી, ત્યાં પ્રેમાશ્રુની તો શી વાત કરવી? કોઈને એમાં ગરીબી લાગી કલ્પનાની, કોઈને ભક્તિની, કોઇને વ્યવહારની, કોઈને શિલ્પકૌશલ્યની.

—અને તું તો નતમસ્તકે રાજસભાને પ્રણમીને ચાલી નીકળ્યો!

કલિંગરાજે ઘોષણા કરાવી. એણે ફરીને રૂપું, સોનું, હીરા, મોતી, માણેક સસ્તાં કર્યાં. દેશવિદેશથી અનેક શિલ્પીઓ આવવા માંડ્યા! સૌ મંદિર જુએ છે—અને દિઙ્મૂઢ બની જાય છે! આ વિધાનકૌશલ્ય? આ રમણીય ભવ્યતા? પૃથ્વીના કોઈ શિલ્પીની એ કારીગરી ન હોય!

એનો ઘડવૈયો કાં ગાંધર્વલોકનો કાં સ્વર્ગલોકનો! પૃથ્વી લોકનો તો કોઈ ન હોય!

આ મંદિરને યોગ્ય મૂર્તિવિધાન કરવું—એ તો એ જ કરી શકશે, જેણે આવું મનોરમ સ્વપ્ન ઊભું કર્યું છે! બીજા કોઈનું એ કામ નહિ!

મંદિરને શોભે એવું જગન્નાથનું સ્વરૂપ-વિધાન કરનારને, ભારોભાર સોનું, રૂપું, હીરા, માણેક, મોતી મળવાનાં હતાં, પણ બગાડનારને—મૃત્યુ! કોઇ આહ્વાન ઉપાડવાની હિમ્મત

કરતું નથી. આ રૂપલીલા સામે રૂપ સરજવું —અને તે પણ જગતના નાથનું—કોઈ કહેતાં કોઈ શિલ્પી પગ માંડતો નથી!

—માથું ધુણાવી ધુણાવીને એક પછી એક અનેક ધુરંધર શિલ્પીઓ ચાલ્યા જાય છે!

અંતે એક શિલ્પી આવ્યો. એણે કલિંગરાજનું આહ્વાન ઉપાડી લીધું. પણ એણે એક શરત મૂકી. 'હું આમાં ભગવાન જગન્નાથનું એ સ્વરૂપ મૂકીશ, જે આ મંદિરના ઘડવૈયા શિલ્પીના હૃદયમાં રમી રહેલું, હું દેખું છું! મારુ રૂપ પણ નહિ મૂકું, તમે ધાર્યું છે એવું રૂપ પણ નહિ મૂકું! મારે તો જેણે આ મહાન મંદિર સરજ્યું છે એને અંજલિ આપવાની છે. આંહીંના પથ્થરેપથ્થરમાં મને એ રૂપ દેખાય છે! જે એના હૃદયમાં વસી રહ્યું છે! બોલો છે કબૂલ?'

'કબૂલ-કબૂલ—અમારે પણ મંદિરને અનુરૂપ રૂપ મૂકવાની જ નેમ છે!' સૌએ કબૂલ કર્યું. સૌના દિલમાં આશા પ્રગટી.

મંદિરનું આ રમણીય રૂપ નિહાળીને જે શિલ્પી ડાલી ગયો છે, એ શિલ્પી ભગવાન જગન્નાથનું જે રૂપ સરજશે એ કાંઈ જેવું તેવું નહિ હોય!

'પણ જુઓ,' શિલ્પીએ કહ્યું: 'હું જે રૂપ ભગવાનનું જોઈ રહ્યો છું-એ રૂપ ઘડતાં, એક મહિનો થાશે!'

'કબૂલ—એ પણ કબૂલ—!'

'મહિનામાં એક પળ—પણ ઓછી હશે, ને-તમે જો. કોઈ ઉતાવળ કરશો તો ઉપાસના મારી અફળ જાશે, તમારી મૂર્તિ જાશે!'

'ભલે એમ તો એમ.'

'પણ તમારે મને, એ દરમ્યાન બોલાવવો નહિ. કોઈ પ્રશ્ન પૂછવો નહિ. હું કામ કરું ત્યાં આવવું નહિ. કાંઈ અવાજ દેવો નહિ. હું ગમે તે કરું એમાં હરકત કરવી નહિ!'

શિલ્પીની શરતોએ જરાક સૌને વિચાર કરતા કરી મૂકયા, પણ થોડીવાર પછી એ શરતો પણ સ્વીકારી લીધી.

મંદિરમાં શિલ્પી કામ કરવા બેસી ગયો. ત્યાં કોઈને ફરકવાની મના છે. અવાજ કરવાની પણ મના છે. થોડા દિવસ તો શાંત કામ ચાલતું રહ્યું.

પછી એકાએક મોટામોટા અવાજ થવા માંડયા. મંદિરમાં જાણે ભાંગતોડ થઇ રહી હોય એવી, આશંકાનો સૌના મનમાં, સંચાર થયો: 'આ અવાજ શા માટે?

'મૂર્તિવિધાનમાં આટલી બધી ગરબડ શી?' પણ શિલ્પીની શરત સાંભરી આવી. સૌ મુદ્દત પૂરી થવાની રાહ જોવા લાગ્યા.

પણ અઠવાડિયું આડે રહ્યું—અને સૌને ખાતરી થવા માંડી કે, શિલ્પી ભાંગતોડ કરતો હોય તો જ આટલા અવાજ આવે!

શંકા પેઠી—પછી તો મનમાં એકહજાર ગણી ચિંતા આવી. સૌને થયું હાય રે! આ તો અનુપમ મંદિરનું નખોદ વળી જાશે.

પણ—વચન શિલ્પીનું વચન? એનું શું! હજી તો મુદત થઈ નથી. વચ્ચે એને કેમ બોલાવાય?

ચાર છ દિવસ બાકી રહ્યા—અને રાજા, પ્રધાન, મંત્રીમંડળ સૌ ચિંતાતુર બની ગયા. અવાજ અસહ્ય થતો જતો હતો. ભાંગતોડ ચોખ્ખી સંભળાતી હતી. મોટા મોટા ગદેડા જાણે પડતા હતા! શંકાથી ક્રોધથી, ચિંતાથી, પરિણામના ભયથી, સૌ વ્યાકુળ બની ગયા.

પણ શિલ્પીને અપાયલું વચન ?...નિરાધારીથી એક દિવસ તો સૌ મૂગા રહ્યા

બીજા દિવસના અવાજે તો વિહ્‌વળતાને વધારી મૂકી. રાત ને દિવસ અવાજ આવવા લાગ્યો.

સૌનાં મન વ્યગ્ર થઈ ગયાં મૂર્તિ ન મળે તો કાંઈ નહિ—પણ મંદિર તો બચશે નહિતર આ તો બધું નાશ કરી નાખશે !

મુદ્દતની વાત પડતી મૂકીને સૌ અંદર દોડયા.

અંદર શું હતું ? કાંઈ જ નહિ ! પેલો શિલ્પી બેઠો એક આકૃતિ કોતરી રહ્યો હતો. હજી એ અપૂર્ણ ને અ-રૂપ હતી !

'અરે ! એ મોટા શિલ્પીના દીકરા ! આ તારી જગતના નાથની મૂર્તિ છે ? આ ?' કલિંગરાજે ક્રોધમાં કહ્યું. પણ મંદિર સહીસલામત હતું—એટલો એને સંતોષ હતો.

શિલ્પીએ શાંત નમ્રતાથી કહ્યુ: 'આપણી શરત સાંભરે છે મહારાજ ? એમાં એક પળની પણ ઉતાવળ કરવાની ન હતી. ને હજી તો આખા કેટલા દિવસો બાકી રહ્યા છે ?'

'તો હવે મૂર્તિ પૂરી કરી આપો ! આને કાંઈ મુકાય ! ક્યાં આ મંદિર—ને ક્યાં આ ?'

'મહારાજ ! ત્યારે આ મંદિરના મહાન શિલ્પીના અંતરમાં તો હવે આવું કોઈ અરૂપ જ રમી રહ્યું હતું એમ હું સમજું છું ! એને ખબર હતી કે રૂપને મર્યાદા છે. પણ અરૂપ ને ? મર્યાદા જ નહિ ! જ્યારે રૂપ તમામ ખલાસ થાય, ત્યારે પછી અરૂપ આવે ! શિલ્પી એવું કોઈ અરૂપ આંહીં મૂકવાનો હતો ! રૂપનો મહિમા તો જાણે એણે પ્રગટાવ્યો—આ મંદિરમાં, હવે તો એને અરૂપનો મહિમા ગાવાનો હતો. આંહીં આવે, જે કોઈ ભક્તજન, એ આ અરૂપમાં એટલું રૂપ દેખે, જેટલું એની પાસે પ્રેમનું પોટલું હોય ! રૂપભગવાન તો એવા માટે હતા, જેમને રૂપાળું મંદિર ને રૂપાળું પૂતળું જોઈતું હોય ! પણ આ શિલ્પી—ખરેખરો મહાન હતો એણે મંદિર તો સૌને માટે બનાવ્યું, પણ જગતના નાથનું રૂપ તો, જેનું જેટલું ગજું, તેટલું જ તેને મળે—એમ એ બનાવત ! પણ એ શી રીતે બને ? એક અરૂપ મૂકીને. સૌને એ દ્વારા એ કહેવાનો હતો કે જેટલું તમારું પોતાનું પ્રેમપોટલું હોય, તેટલું આ જગતના નાથનું રૂપ છે ! આ મંદિરમાં, મહારાજ ! શિલ્પીએ એટલું રૂપ મૂકી દીધું હતું, કે હવે એમાં રૂપનું એક વધુ ચાંગળું પણ ચાલે તેમ ન હતું. એ હતું સર્વાંગ સંપૂર્ણ.

હવે એમાં એક જ રૂપ વધુ સમાવી શકાય તેમ હતું. દરેક ભક્તજનના દિલમાં જે જુદું જુદું રહ્યું છે તે ! અને તેથી અ-રૂપ ! મહારાજ ! ભગવાન રૂપમાં વસે છે—એટલો જ એ અરૂપમાં વસે છે આ મૂર્તિવિધાનનું એ તત્ત્વ હવે સૌનું બનો—અને મહાન શિલ્પીની એ મહાન કલાને આપણે પિછાનો !'

સૌને નમીને એક પળમાં જ શિલ્પી અદૃશ્ય થઈ ગયો !

(૨૭)

જનકસભા

સાંભળ્યું કોઈ એ ? આજ જનકપુરીમાં એક આશ્ચર્ય થયું !

મહારાજ * જનકની મિથિલાનગરીમાં બ્રહ્મસભા ભરાણી હતી મોટા મોટા ઋષિમુનિઓ

* દેવરાતનો પુત્ર, દૈવરાતિ જનક તે આંહીં સમજવાનો.

ત્યાં હતા. જેમના એક પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપતાં લોં ભારે પડી જાય, એવા વિદ્વાનો બેઠા હતા.

'જે શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય એ સોનેરી શૃંગમંડિત આ એક સહસ્ર ગાયો' લઈ જાય' —વિદેહસભામાં દેવરાતિની આ ઘોષણાએ એક ક્ષણભર તો કેકયમાંથી ને ગાંધારમાંથી, કુરુ-પાંચાલમાંથી ને કોશલમાંથી, દૂર મધ્ય દેશ-માંથી ને કાશ્મીરમાંથી આવેલા સૌને સ્તબ્ધ કરી દીધા. આ વિદ્વદ્પરિષદ્ જ્યાં આશ્વલાયન ઋષિ હતા, ભુજ્યુ, ઉષસ્ત, કહોડ હતા, મુનિ ઉદ્દાલક હતા, ત્યાં કોની માએ સવાશેર સૂંઠ ખાધી હોય કે પોતાની બ્રહ્મનિષ્ઠ સ્થિતિને શ્રેષ્ઠતમ પ્રગટ કરવાની હિમ્મત કરે? અને હિમ્મત કરે તો આ પરિષદના એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તો એને નેવનાં પાણી મોભે ચડે!

સૌ અંદર સમસમી રહ્યા છે. એટલામાં ઋષિ યાજ્ઞવલ્કય ઊભા થયા. પોતાના શિષ્યોને કહ્યું: 'ગાયો આપણે હાંકી લ્યો!'

સૌ સાંભળી રહ્યાં. આ એ જ યાજ્ઞવલ્કય હતા. જેને એના અભિમાન માટે, વૈશંપાયને શાપ આપ્યો હતો! ઋષિમુનિઓને યાજ્ઞ-વલ્કયની ધૃષ્ટતા ખૂંચી રહી.

પણ યાજ્ઞવલ્કયે સૌ સાંભળે તેમ ફરીને મોટેથી પોતાના શિષ્ય પ્રોક્તકારીને કહ્યું: 'અરે! પ્રોક્તકારી! તું કોની રાહ જુએ છે? આ ગાયો યાજ્ઞવલ્કય બ્રહ્મનિષ્ઠ લઇ જાય છે, એમ બોલીને તું હાંકી જા!'

સભામાં મોટી હોહા થઇ પડી. બ્રહ્મનિષ્ઠ આ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ?

ટપોટપ યાજ્ઞવલ્કય ઉપર બ્રહ્મવિદ્યા વિષે પ્રશ્નોની વર્ષા વરસવા માંડી!

પણ એક એક પ્રત્યુત્તર આવે છે ને વિદ્વાનોનાં મોં સિવાઈ જાય છે. શાકલ્ય ઋષિએ દલીલો ખૂટી ત્યારે નિંદા કરી! પણ એનો તરત વિનાશ થયો!

એ વખતે મહાબ્રહ્મનિષ્ઠ ગાર્ગી ઊભી થઈ. મહા પંડિતોએ જેની સમક્ષ પરાજય સ્વીકાર્યો હતો તેને હંફાવવાનું બીડું એણે ઝડપ્યું. એણે પોતાની તેજસ્વી વાણીમાં કહ્યું: 'હું પ્રશ્ન પૂછું છું?'.

'પૂછો!' યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું.

'આ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી કોણે?'

'ઈશ્વરે!'

'ચંદ્ર, તારા, સૂર્ય સઘળી સચરાચર સૃષ્ટિ એ શું છે?'

'એ પણ ઈશ્વર!'

'એણે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી?'

'હા!'

'એ ઈશ્વરને કોણે ઉત્પન્ન કર્યો?'

'આ પ્રશ્ન નથી!'

'કેમ રે! યાજ્ઞવલ્કય! મેં પૂછયું તેનો પ્રત્યુત્તર ક્યાં છે? ઈશ્વરને કોણે ઉત્પન્ન કર્યો?'

'એ કોઇ જાણતું નથી!'

'પણ હું જાણું છું!'

'કોણે? ઈશ્વરને કોણ ઉત્પન્ન કરે?'

'સૃષ્ટિ એ ઈશ્વર છે, માટે જે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરે તે ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરે! ઈશ્વરને ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઈશ્વર!'

*

શ્રી. ચુનીલાલ વ. શાહની ષષ્ઠિપૂર્તિ

ઈશ્વર પેટલીકર

એક દિવસ છાપામાં વાંચ્યું: 'જાણીના નવલકથાકાર શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહને આ મે માસમાં સાઠ વર્ષ પૂરાં થઈ એકસઠમું વર્ષ બેઠું હોઈ, તેમની ષષ્ઠિપૂર્તિ ઊજવવાની અમદાવાદ-મુંબઈ શહેર-ની સાહિત્ય-રસિક જનતા વિચારણા કરે છે. ત્યારબાદ નાનાં મોટાં બધાં છાપાંમાં એ અંગે ઉત્સાહ બતાવતા સમાચારો આવવા લાગ્યા.

પણ આ વાત મારા માન્યામાં ન આવતી હોય તેમ હૃદય વારે વારે પ્રશ્ન કરતું 'શું આ સાચું છે? મુરબ્બી ચુનીભાઈને સાઠ વર્ષ થયાં?'

એમનો બેઠીદડીનો ભરાવદાર દેહ જુવાનિયા જેવો ખમીસ-કોટનો સુઘડ પહેરવેશ, સારી જાતની ચા પીવાનો શોખ અને સિગારેટનું ધૂમ્રપાન એ બધું ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ સન્મુખ ખડું થયું સવાલ થયો— ખોટી વાત. ચુનીભાઈને સાઠ થયા કહેનારની બુદ્ધિ ઠેકાણે ન હોવી જોઈએ!

વળી એમની નવલકથાઓ પણ મને એ સાઠ વર્ષના થયા હોય તેમ માનવા દેતી નથી. છેલ્લી છેલ્લી એમની નવલો જોનારને લાગશે કે, 'જિગર અને અમી'નો પ્રેમ આલેખનાર વૃદ્ધ ન હોય. 'તપોવન' અને 'નિયંત્રક'નું આધુનિક વાતાવરણ હૂબહૂ સર્જનાર અને અદ્યતન પાત્રો—તારિકા, સુવર્ન, સુસ્મિતા, ગિરીશ વગેરેને જન્માવનારને વૃદ્ધ કહેનારની અક્કલ સાચે જ મારી ગઈ હોવી જોઈએ.

વળી છેલ્લી એમની નવલકથા 'એકલવીર' વાંચનારને એક ખાતરી તો જરૂર થશે, નવલકથા તરીકે એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે એમ ભલે કોઈ ન સ્વીકારે, પણ ચુનીભાઈને સાઠ વર્ષ નથી થયાં તે વાત એ વાંચીને સર્વને કબૂલ કરવી પડશે. ઐતિહાસિક નવલકથાને આત્મકથાના રૂપમાં લખવાનો એમનો એ નવીન પ્રયોગ છે. વળી સાચે જ એ વૃદ્ધ થયા હોત તો 'એકલવીર'નો જે 'પ્રવેશક' એમણે લખ્યો છે, તે એ ન લખી શકત. વાચકોને ભ્રમમાં નાખવાનું એ ચાતુર્ય એક યુવક નવલકારનું હોય તેમ વાંચતાં ખાતરી થાય છે. કેવી હાવભાવભરી બનાવટ કરી છે! અને એ બનાવટ પૂરેપૂરી કરી પણ જાણી છે!

જાણે કોઈ ગ્રંથ, પાટણનાં ખંડિયેરોમાંથી સાચે જ હાથ લાગી ગયો હોય, એમાં પોતાના ઘરનું કંઈ ન ઉમેરતાં જાણે એનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો હોય તે જ પ્રમાણે નવલકથા ઠેઠ સુધી જવા દીધી છે. અને અંત પણ જે બનાવટ કરી છે, તે સંપૂર્ણ દીપી ઊઠે તેવો આપ્યો છે. વાર્તા અધૂરી હોય તેમ અટકાવી છે, અને કહ્યું છે—જે ગ્રંથ મને પાટણના ખંડિયેરમાંથી મળ્યો હતો તેનાં તે પછીનાં પાનાં નહિ હોવાથી વાર્તા અહીં જ અટકે છે!

વાહ ચુનીભાઈ! તમે જુવાનને શરમાવે તેવા નવીન પ્રયોગ કરતા ક્રમે સારી નવલો નિયમિત આપ્યે જાવ છો એ જાણી હું રાચતો હતો અને માનતો હતો કે તમે દિવસે દિવસે જુવાન થતા જાઓ છો! ત્યાં કોણ જાણે કોને દુર્બુદ્ધિ સૂઝી કે તમારી જન્મ તારીખ ઉપરથી એણે સાઠ વર્ષ પૂરાં

એ દુર્બુદ્ધિ બતાવનાર જે ગુનેગાર હોય તેણે સાથે જ ચુનીભાઇની અને ગુજરાતની કુસેવા કરી છે। ચુનીભાઇને પોતાને પણ લેખનની એકરતતામાં ઉંમરનું સ્મરણ નહિ રહેતું હોય, તે આ ષષ્ઠિપૂર્તિ પ્રસંગ ઊજવવાથી કાયમ રહેશે. અને ન કરે નારાયણ અને એમને પોતે વૃદ્ધ થઇ ગયા છે એ ખ્યાલ અંતરમાં ઘર કરી ગયો તો-એમને દિવસે દિવસે જે જુવાની ફૂટે છે તેનાં વળતાં પાણી થઇ જવાનાં. આશા રાખીએ કે એ ભ્રમમાં એ પોતે નહિ ફસાય. છતાં જો લેખનમાં પ્રગતિ અટકેલી લાગે તો એનો ગુનો ષષ્ઠિપૂર્તિની પ્રથમ દુર્બુદ્ધિ બતાવનાર ઉપર છે.

તો શું ચુનીભાઈમાં ઉંમરના પ્રમાણમાં કોઈ ગુણાવગુણ હજુ સુધી આવ્યા નથી?

ના કેમ આવે! તો તો કુદરત હારી ગણાય.

ચુનીભાઈને 'પ્રજાબંધુ'ના એક અંગ તરીકે જોતાં મને નારિયેરી યાદ આવે છે. મનુષ્યે એને ઉછેરતી વખતે થોડું જળ સીંચ્યું હોય છે તે ઉપકારનો બદલો વાળવા નારિયેરી મોટી થતાં અમૃતસમુ જળ મનુષ્યને પાવા માટે પોતાને માથે નારિયેરનો ભારે બોજો જીવતાં લગી લેઇને ફરે છે. એક ક્ષણે ચુનીભાઇ 'પ્રજાબંધુ'માં દાખલ થયા ને પછી આજ ચાલીસ વર્ષ સુધી એ જ પત્રમાં ટકી રહેનાર એમના જેવો ગુજરાતમાં કોઈ દાખલો છે! 'પ્રજાબંધુ'ની ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના સાપ્તાહિક તરીકે એકધારી જે પ્રતિષ્ઠા છે, નીતનવીનતા સાથે અંકને સમૃદ્ધ બનાવવાની પ્રયોગશીલતા છે, તે ચુનીભાઇને આભારી છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. આજે જ્યારે નવાં નવાં છાપાં પ્રસિદ્ધ થતાં જાય છે ત્યારે એવા સફળ અને પીઢ પત્રકારને વધારે પગારની લાલચ નહિ આવતી હોય શું? છતાં એ લાલચને વશ થયા વગર, નારિયેરીની જેમ એ 'પ્રજાબંધુ'નો નાની ઉંમરનો ઉપકાર અત્યાર સુધી ભૂલ્યા નથી, એમ એમની કાર્યથી એકનિષ્ઠા સાક્ષી પૂરે છે. આ ગુણ એમની ઉંમરનો છે.

કાર્ય પ્રત્યેની ચિવટ એ એમનો ઉંમરનો બીજો ગુણ છે. 'પ્રજાબંધુ'નું એક એક પાન મશીન ઉપર જતા પહેલાં ચુનીભાઇની આંખ આગળથી પસાર થાય છે. પુસ્તકોમાં પણ ભાગ્યે જોવા મળતી જોડણીની શુદ્ધતા 'પ્રજાબંધુ'માં જે જળવાય છે, તે પણ એમની ઉંમરનો ગુણ છે.

ચુનીભાઇનો તંત્રી તરીકેની તટસ્થતાનો મોટો ગુણ એ પણ એમની ઉંમરનો પ્રભાવ છે. એમના ટેબલ ઉપર પડેલા લેખની કિંમત, એ લખાણમાં કેટલું સત્ત્વ છે તે ઉપર છે. એ લેખક ઘણો જાણીતો છે કે મોટો ડિગ્રીધારી છે, એથી એ બિલકુલ દોરવાતા નથી. સાવ નવું નામ હોય તેથી એ લખાણની ઉપેક્ષા પણ થતી નથી. વળી લેખકોને તંત્રીઓ અંગે જવાબ ન આપવાની કે લખાણ ટિકિટ બીડ્યા છતાં પરત ન કરવાની જે ફરિયાદ હોય છે તેવું 'પ્રજાબંધુ'માં નથી બનતું એમ જે કોઈ અનુભવ કહે છે, તે ગુણ પણ ચુનીભાઇનો છે. આમ નારિયેરીની જેમ, જે 'પ્રજાબંધુ'એ મધ્યકાલે ચુનીભાઈને ધાર્યા હતા, તે 'પ્રજાબંધુ'ને ચુનીભાઈ આજે ધરી રહ્યા છે।

આવા જાણીતા નવલકાર અને પત્રકારને જેમણે એમના ગિરધરનગરના નિવાસસ્થાને જોયા હશે તેમને ઘરની સાદાઇ, બંડી સાથે ટૂંકું પહેરેલું ધોતિયું અને ટેબલ-ખુરસીને સ્થાને શેતરંજી ઉપર બેસી ઓછાડ ઉપર કાગળ રાખી લખતા નિરખવાનું સદ્ભાગ્ય મળ્યું હશે, એ બધી સાદાઈ પણ તેમની વયનો ગુણ છે.

પરંતુ સૌ કરતાં એમથી વયનો મોટો ગુણ કાર્યરતપણું. નિષ્ફળતા મળે છતાં જે કામ કરવાનું ધાર્યું તેને નિરાશ થયા વગર બમણા વેગે વળગી રહેવું. એનો સાહિત્ય-જગતમાં મોટો દાખલો ચુનીભાઇ છે.

નિષ્ફળતા એ સફળતાનો પાયો છે, એ સૂત્ર એમણે સાચું પાડી બતાવ્યું છે. એમનાં શરૂઆતનાં સર્જન સાવ સાધારણ છે. એથી એમને કંઇ પ્રોત્સાહન પણ મળ્યું નથી. છતાં એ લેખનને વળગી જ રહ્યા અને આજે સાઠમે વર્ષે પણ કોઇ નવલકાર

ગુજરાતમાં નિયમિત નવલ આપનો નથી ત્યારે એ સફળ નવલો આપે જાય છે.

આ સિવાય બે ગુણ તો એમનામાં એવા છે કે તે સફળતા મળ્યા પછી ટકાવવા મુશ્કેલ ગણાય છે. એક જાહેર સભાઓમાં મોખરે સ્થાન લેવાની ઇચ્છાનો અભાવ અને બીજો, પોતાની કૃતિની ત્રુટીઓ નાના માણસ પાસેથી પણ હસતે મોઢે સાંભળવાની-સ્વીકારવાની ખેલદિલી.

આમ એમનામાં જેમ વધના ઘણા ગુણ છે, તેમ અવગુણપૂર્વગ્રહ પણ છે. પરંતુ એ અવગુણ ચંદ્રમાના ડાઘ જેવા છે એટલે ઘણાને એ લાગતો નથી-ઊલટું અમુક વર્ગ એને મોટો ગુણ પણ માને છે. નવલકથાઓ બોધપ્રધાન હોવી જોઈએ એમ એમની નવલો વાંચતાં લાગ્યા કરે છે. કથામાં બોધ હોય તેનો મુદ્દલ વાંધો નથી. ટોલ્સ્ટોયની કૃતિઓ એવી જ છે. પરંતુ ચુનીભાઈની કથાઓનો બોધ મોટે ભાગે 'જૂનું એટલું સારું અને નવું એટલું ખોટું' એવા પૂર્વગ્રહવાળો હોય છે. એટલે પૂર્વગ્રહને લીધે એમનાં પાત્રો અને સંવાદ ક્યારેક ક્યારેક કૃત્રિમ બની જાય છે.

પણ ભૂલ્યો ! ભગવાને એ પૂર્વગ્રહ જાણીને જ મૂક્યો હશે. એમની કૃતિઓ નજરાય નહિ તે માટે ! ચંદ્રમાંના ડાઘનું પણ એવું જ હશે કે શું ?

આવા ચુનીભાઈને એમના બને ક્ષેત્ર તરફથી માન મળ્યું છે. એમની સુંદર નવલકથાઓ બદલ સાહિત્ય સભાએ ૧૯૩૭ માં રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો હતો. સફળ પત્રકાર તરીકેનું બહુમાન મુંબઈ ખાતે ભરાયેલ સાહિત્ય પરિષદે તેમને પત્રકાર વિભાગના પ્રમુખ ચૂંટીને કર્યું હતું.

આવા ગુણીજનની પૂજા આપણે એમની ષષ્ઠિપૂર્તિ દ્વારા કરવા ઊભા થયા છીએ તે વયને લીધે નહિ, ગુણને લીધે જ. વય એ તો એક નિમિત્ત જ છે.

મુરબ્બી ચુનીભાઈ દીર્ઘાયુષ ભોગવી ગુજરાતની સાહિત્યસેવા વધુ સારી કરે એ જ પ્રભુને પ્રાર્થના !

❊

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિરની ત્રણ નવી નવલકથા

૧ આશાનું બીજ ભાગ ૧લો } રૂા. ૯-૦-૦
" ભાગ ૨જો } ટ. ખ. ૦-૧૦-૦
૨ માતાનું હૃદય કિંમત રૂા. ૩-૦-૦ ટ. ખ ૦-૫-૦
૩ અથડાતા વાયરા નવેંબરની ૧૫મીએ પ્રગટ થશે.

અમારાં બીજાં પ્રકાશનો

લા મિઝરેબલ (દુનિયાભરની શ્રેષ્ઠ નવલકથા)

	બન્ને ભાગના રૂા.	૮-૦-૦	ટ. ખ. ૦-૮-૦
મહાદેવભાઈ	(જીવનપરિચય)	૩-૦-૦	ટ. ખ. ૦-૪-૦
પથ્થરનાં પારેવાં	(નાટક સંગ્રહ)	૨-૧૨-૦	ટ. ખ. ૦-૪-૦
ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે ભા. ૧-૨-૩-૪		૧૧-૪-૦	ટ. ખ ૧-૦-૦

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

સંસ્કાર સાહિત્ય મંદિર જોરાવરનગર (B. S. RLY.)
આઝાદ ભંડાર-ડી/૧૧ માધવજી બિલ્ડિંગ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ મુંબઈ-૪

શ્રી. બચી ગાંધી, બી. એસ્સી.
પ્રો. જયંતીલાલ દે. ઓઝા, એમ. એસ્સી.
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, એમ એસ્સી, પીએચ.ડી.

મધુર દાંત વિ. મજબૂત દાંત

અમેરિકન મેડીકલ એસોસિએશન તરફથી પ્રગટ થતા 'હાઇજીઆ' માસિકના ઓગષ્ટ ૧૯૪૭ના અંકમાં 'મધુર દાંત વિ. મજબૂત દાંત' (Sweet tooth versus Sonnd Teeth) શીર્ષક એક વિચારપ્રેરક લેખ છે અને તેમાં દાંત વિષે અગત્યની માહિતી આપેલી છે.

માનવીના શરીરમાં કઠણમાં કઠણ પેશી (tissue) દાંતનું એનેમલ છે; અને છતાં તાજુબીની વાત છે કે આનો સડાથી નાશ થાય છે. દાંતના સડાનું કારણ શોધતા વૈજ્ઞાનિકોનો એવો મત છે કે દાંત ઉપરનું કઠણ પડ તેની સપાટી પર અસર કરતા તેજાબોથી ખવાઇ જાય છે.

આવા તેજાબો બેક્ટેરીઆ ઉદ્ભિજ્જાણુઓની હાજરી અને કાર્યશક્તિને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી દાંત વચ્ચે તેમ જ પેઢાની જગ્યાઓ ઉપર ખાડા કેમ પડે છે તે સમજાય છે. આવી જગ્યાઓમાં બેક્ટેરીઆ ભરાય છે અને દાંતની સપાટીને ચોંટીને આસાનીથી રહે છે. દાંતના જે ભાગો સારી રીતે બહાર દેખાતા હોય છે અને જે ચાવતી વખતે ખોરાકના તેના ઉપર ફરવાથી સાફ થતા રહે છે તેના ઉપર સડો થતો નથી. આ વિષયનો અભ્યાસ સૂચવે છે કે જે લોકો ખોરાક સારી રીતે ચાવે છે તેમના દાંતમાં, બીજા લોકોના કરતાં ઓછો સડો થાય છે.

હવે જો બેક્ટેરીઆ જ આ સડાનું સીધું કારણ હોય તો તેઓ રોગ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે છે? એક વાત તો ચોક્કસ છે કે તે કોઈ કાણુ દાંતમાં કાણા પાડતા નથી. બેક્ટેરીઆ પોતાની જીવનપ્રવૃત્તિમાં કેટલાક પદાર્થો પોતાના શરીરમાંથી કાઢે છે જે આજુબાજુના પદાર્થોમાં રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરે છે. રાસાયણિક ફેરફારો ઉત્પન્ન કરતા આવા પદાર્થો 'એન્ઝાઇમ્સ' (enzymes)ના નામથી ઓળખાય છે. દૂધનું ખાટું થવું, ફળફળાદિમાં આથો આવવો (fermentation) અને માંસમાં સડો ઉત્પન્ન થવો (putrefaction) વગેરે ફેરફારો માટે આ એન્ઝાઇમો કારણભૂત હોય છે.

એટલે બેક્ટેરીઆ, દાંતની રક્ષિત સપાટી પર રહીને એન્ઝાઇમ ઉત્પન્ન કરવાની પોતાની શક્તિને લીધે પાસેના પદાર્થમાં 'કંઈક' ઉત્પન્ન કરે છે જે દાંતના એનેમલનો નાશ કરે છે. આ કંઈક એક તેજાબ હોય છે અને તેનામાં કઠણ [illegible] ઓગાળવાની પ્રબળ શક્તિ હોય છે. ત્યારે દાંતની સપાટી પર એવો કયો પદાર્થ હોય કે જેમાંથી આવો પ્રબળ શક્તિ ધરાવતો તેજાબ ઉત્પન્ન થતો હોય? એ પદાર્થ આપણા ખોરાકમાં રહેલો હોવો જોઈએ એ તો ચોક્કસ. આપણે જે ખોરાક મોંમાં મૂકીએ છીએ તે પૈકી એક જ જાતના પદાર્થનું તેજાબમાં રૂપાંતર થઈ શકે અને તે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો એટલે કે ખાંડ અને મેંદાવાળા પદાર્થો (સ્ટાર્ચ). આ પદાર્થો કાર્બોહાઇડ્રેટ તરીકે ઓળખાય છે. આ પદાર્થો જેટલા વધારે સાફ (refined) તેટલું તેનું તેજાબમાં જલદીથી રૂપાંતર થાય છે.

પુષ્કળ સાબિતી ઉપરથી પુરવાર થયેલ છે કે ખોરાકમાં લેવાતા કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો દાંતના સડાની સાથે સંકળાયેલા છે. જૂના વખતમાં ઇજિપ્તના લોકોએ એવું નોંધેલું કે જે લોકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં સ્વાદિષ્ટ ખજૂર અને અંજીર લેતા તેમનામાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ વધારે હતું. અગાઉ એસ્કીમો જાતિમાં દાંતના સડાનું અસ્તિત્વ લગભગ ગેરહાજર હતું; પરંતુ જ્યારથી તેણે સુધરેલા માણસનો ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો ત્યારથી તેનામાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ દાખલ થયું. એસ્કીમોને કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો ભાવવા માંડ્યા અને આ રીતે સ્વાદિષ્ટ દાંતના શોખે હલાવ્યો તેના કુદરતી દાંત સડવા માંડ્યા. આજ દરીઆકાંઠા ઉપર જ્યાં એસ્કીમોએ સુધરેલી દુનિયામાં પગપેસારો કર્યો છે ત્યાં તેમના દાંત ભયજનક રીતિએ સડેલા હોવાની નોંધ થયેલ છે. જંગલી એસ્કીમોનો ખોરાક પહેલાં મુખ્યત્વે ચરબીવાળા અને પ્રોટીન પદાર્થોનો હતો અને તેમના ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોનું પ્રમાણ-તો ફક્ત દસ ટકા જ હતું. આ ખોરાકમાં હવે એટલો બધો સુધારો થયો છે કે ખોરાકનો લગભગ અર્ધોઅર્ધ ભાગ કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોનો હોય છે.

આવી જ સ્થિતિ બીજી જાતિઓમાં માલૂમ પડેલ છે. જ્યાં સુધી લોકો પોતે જે પ્રદેશમાં રહેતા હોય ત્યાં ઊગતા કુદરતી ખોરાક લેવાનું રાખે ત્યાંસુધી તેઓ દાંતના સડાથી મુક્ત રહે છે, પરંતુ જેવા તે સાફ કરેલ અને સ્વાદિષ્ટ ખોરાક લેવાનું શરૂ કરે છે કે તરત જ દાંતની પીડા શરૂ થાય છે.

પહેલા એવી માન્યતા હતી કે દાંતનો સડો અમુક વસ્તુ—દા. ત. વીટામીન 'ડી' અથવા 'સી' અગર કેલ્સીઅમ—ની ગેરહાજરીને આભારી હોય. પરંતુ સારા પ્રમાણમાં માહિતી મળે છે કે દાંતનો સડો ખોરાકની અમુક વસ્તુઓની ગેરહાજરીને લીધે નહિ પરંતુ ખોરાકના વધારે પ્રમાણને લીધે હોય છે અને ખોરાકનો આ વધારો તે—સાફ કરેલા કાર્બોહાઈડ્રેટ પદાર્થો લડાઈના વખતમાં કેદખાના, કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પો કે આવી બીજી જગ્યાએ રાખવામાં આવેલા અને ખરાબ પોષણના ભોગ થઇ પડેલા માનવીઓમાં દાંતના સડાનો વધારો જણાતો નથી. હિંદમાં એક દુકાળ પીડિત વિસ્તારમાં જ્યાં અમેરિકાના આહાર ધોરણની સરખામણીમાં ખોરાક ઘણો ઓછો અને સત્વહીન હતો અને આથી કરીને જ્યાં લોકોમાં તીવ્ર ખરાબ પોષણની નિશાનીઓ માલૂમ પડતી હતી ત્યાંથી મળતા અહેવાલ પ્રમાણે દર બે બાળકે સડેલા દાંતની હાજરી જણાતી હતી. ૩૦૦ બાળકો તપાસવામા આવ્યા હતા. ન્યુયોર્કમાં રોચેસ્ટરમા તેજ ઉંમરના બાળકોમાં ઓછું પોષણ પામેલા હિંદુ બાળકો કરતા ૩૫ ગણા વધારે સડેલા દાંત જોવામા આવ્યા હતા.

યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં ખાંડની વપરાશમાં ખૂબ જ વધારો થયેલ છે. ગઈ સદીની શરૂઆતમા દરેક માણસ દીઠ દર વર્ષે ૧૦ પાઉંડ ખાંડના વપરાશ હતો. હવે એવી ગણતરી થયેલ છે કે લગભગ ૧૨૫ પાઉંડ દર માણસ દીઠ દર વર્ષે વપરાય છે.

હવે આનો ઉપાય શો ? સારા પ્રમાણમાં સાબિતી મળે છે કે ખાંડ અને મેદાવાળા પદાર્થોનું પ્રમાણ ખોરાકમા ઓછું કરવાથી દાંતના સડાનું પ્રમાણ ઓછું કરી શકાય. ખાસ કરીને ખાંડ નુકસાનકારક છે. આવા કેસમા માણસને મધુપ્રમેહના દર્દીને જેમ કાર્બોહાઈડ્રેટ રહિત ખોરાક ઉપર રાખવામાં આવે છે તેમ દાંતનો સડો થતો હોય તેવી વ્યક્તિને બેથી ત્રણ અઠવાડિયા માટે ખોરાકમાં કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થ આપવામાં ન આવે. થોડા વખત પછી આ પ્રતિબંધમાં થોડી છૂટ મૂકવામાં આવે અને બીજા બે કે ત્રણ અઠવાડિયા માટે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો થોડા પ્રમાણમા આપવામાં આવે. પરંતુ ખરી મુશ્કેલી એ છે કે માણસોને ખાંડ અને બિન કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થો લેવાની ટેવમાંથી મુક્ત કરવાનું કામ બહુ કઠણ છે કારણકે તેનો સ્વાદ એવો ઇષ્ટ હોય છે કે તેનો લાભ છોડી દેવાનું કાર્ય ઘણું કઠણ છે.

આ મુશ્કેલીને અંગે વૈજ્ઞાનિકોએ દાંતનો સડો અટકાવવા બીજી રીતો શોધવા પ્રયત્ન કરેલ છે. તેમાંની કેટલીક મુખ્ય રીતોનો અહીં ઉલ્લેખ કરીએ: એક તો મોમાં જે બેક્ટીરીઆ એના નુકસાનકારક તેજાબો ઉત્પન્ન કરે છે તેનો નાશ કરવો; બીજું દાંતની એવી પેશી ઉત્પન્ન થાય જે તેજાબમા ઓછી ઓગળી શકે; ત્રીજું મોમા એન્ઝાઇમ ઝેરનો ઉપયોગ કરવો જે બેક્ટીરીઆમાથી ઉત્પન્ન થતા, કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોના તેજાબમા રૂપાતર કરતા, એન્ઝાઇમને નિષ્ક્રિય બનાવે, ચોથું જે તેજાબ દાંત ઉપર અસર કરે છે તેનુ ક્ષારમા પરિવર્તન (neutrali-Zation) કરવું; અને દાંતની સપાટી પરથી કાર્બોહાઇડ્રેટને, તેનું નુકસાનકારક તેજાબમા રૂપાંતર થાય તે પહેલા, ત્યાંથી દૂર કરવો દાંતનો સડો અટકાવવાની આ બધી શક્ય રીતો વૈજ્ઞાનિક તપાસમાં છે.

દાંતનો સડો અટકાવવા સૂચવાએલી કેટલીક રીતોનો અહીં નિર્દેશ કરવો યોગ્ય લાગે છે. હજુ તો તે બધી પ્રયોગાત્મક સ્થિતિમાં જ છે. તાજેતરમાં એવું માલુમ પડેલ છે કે એમોનીઆના આલ્કલાઇન ક્ષારો દાંતનો સડો ઉત્પન્ન કરનારા બેક્ટીરીઆનો નાશ કરે છે. કેટલાક લોકો જેઓ દાંતના સડાથી બિલકુલ મુક્ત હોય છે તેમના મોમા કુદરતી રીતે એમોનીઆ ઉત્પન્ન થાય છે અને આને લીધે તેમના મોંમાં આ બેકટીરીઆ જંતુઓ હોતા નથી એવું માલૂમ પડે છે. એમોનીઆ યુક્ત કરેલા દંતમંજનનો ઉપયોગ આ માટે થઈ શકે કે કેમ એ વિષે પ્રયોગાત્મક અભ્યાસ થઈ રહેલ છે.

કેટલાક વર્ષોથી એવું જાણવામાં આવેલ છે કે જે જગ્યાએ પીવાના પાણીમાં દર દસ લાખે એકના પ્રમાણમાં 'ફ્લોરીન' હોય તેવી જગ્યાએ જન્મેલા અને

ઊછરેલા માણસોમાં દાંતના સડાનું પ્રમાણ બીજી જગ્યાઓ કરતાં ઓછું માલૂમ પડેલ છે. ફ્લોરીનની આ અસરનું કારણ એ છે કે તેનામાં દાંતને તેજાબમાં ઓગળતા અટકાવવાની શક્તિ છે. આથી જુદા જુદા ફ્લોરીનયુક્ત પદાર્થો દાંત ઉપર લગાડવામાં આવે છે. પરંતુ ફ્લોરીન ઝેરી તત્ત્વ છે અને તેથી તેનો બહુ સાવચેતીપૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ફ્લોરીન પેદા કરતી ગોળીઓ અને ટીકડીઓના ઉપયોગની શક્યતા વિષે અભ્યાસ થઇ રહેલો છે.

બેક્ટીરીઆ જે એન્ઝાઇમો મોંમાં કાઢે છે અને જે કાર્બોહાઇડ્રેટ પદાર્થોનું તેજાબમાં રૂપાંતર કરી, દાંતનો સડો ઉત્પન્ન કરે છે તે એન્ઝાઇમોનો નાશ કરવા 'એન્ઝાઇમ ઝેર'ના ઉપયોગનો વિચાર થઇ રહેલ છે. આવો એક પદાર્થ વીટામીન 'કે' છે, જે 'એન્ઝાઇમ ઝેર' તરીકે કામ આપે છે. આ તેમ જ બીજા આવા પદાર્થોનો ઉપયોગ હજુ પ્રયોગાત્મક સ્થિતિમાં છે.

અંતમાં, કાર્બામાઇડવાળા દંતમંજનનો ઉપયોગ સૂચવાએલ છે. આ કાર્બામાઇડ મોંમાં રહેલા યુરીએઝ નામના ખમીરથી એમોનીઅમ કાર્બોનેટમાં રૂપાંતર પામે છે, આ એમોનીઅમ કાર્બોનેટ આલ્કલાઇન હોઇ તેજાબનું ક્ષારમાં પરિવર્તન કરે છે. ૨૦૦ લોકોમાં આવા દંતમંજનના બે વર્ષના વપરાશથી દાંતના સડાની બાબતમાં ૬૦ ટકા ઘટાડો થયાનું પુરવાર થયેલ છે.

૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન પેટ્રોલ' વિમાનોમાં વપરાતું પેટ્રોલ. પણ આ પ્રવાહીને પેટ્રોલ તરીકે ઓળખાવવું એ મોટરને 'ઘોડા વિનાની ગાડી' કહેવી એના જેટલું અજુગતું લાગે છે. અત્યારે જે '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પ્રવાહી તૈયાર કરવામાં આવે છે તે એક વિશિષ્ટ ચીજ છે. તેની બનાવટની પ્રગતિ રાસાયનિક ઉદ્યોગની ફત્તેહની કલગીરૂપ છે.

એ સુવિદિત છે કે જમીનમાંથી નીકળતું પેટ્રોલિયમ કુદરતનો કિંમતી ખજાનો છે. તેમાથી પેટ્રોલ, કેરોસીન, વેસેલીન ઇત્યાદિ ચીજો કાઢવામાં આવે છે. પેટ્રોલ ઓછી ઉષ્ણતાએ નીકળતો અંશ છે. પેટ્રોલિયમને ઓછી ગરમીએ આસવવાથી પેટ્રોલ નીકળે છે. આ પેટ્રોલ રાસાયનિક રીતે એક પદાર્થ નથીઃ અનેક જુદાજુદા પ્રવાહી પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. આ પદાર્થો કારબન અને હાઇડ્રોજનના સંયોજનથી બનેલા છે, એટલે હાઇડ્રો-કારબન તરીકે ઓળખાય છે. આ હાઇડ્રો-કારબનો બળતણ તરીકે ખૂબ કિંમતી છે. મોટરગાડીમાં તો પેટ્રોલનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો તે અગાઉ મોટે ભાગે તે એક નકામો પદાર્થ ગણાતો. તેને સાચવવાનું કામ પણ જોખમકારક લેખાતું કારણકે તે સહેલાઇથી સળગી ઊઠે એવો પદાર્થ છે. પેટ્રોલિયમમાંથી તેને જો બરાબર કાઢી ન લેવામાં આવે તો ભયંકર પરિણામો આવે છે. પેટ્રોલ કાઢયા પછી કેરોસીન કાઢવામાં આવે છે. જો પેટ્રોલને કેરોસીનમાંથી બરાબર કાઢી ન લેવામાં આવે તો કેરોસીન પણ સળગી ઊઠે.

પેટ્રોલમાં હલકાં વજનના અને ઓછી ઉષ્ણતાએ ઊકળતા હાઇડ્રોકારબનો આવેલા છે.

ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે પેટ્રોલ સંબંધી આ સ્થિતિ હતી. જેમ જેમ મોટરવ્યવહાર વધતો ગયો તેમ તેમ પેટ્રોલની માગણી વધતી ચાલી. એટલે તેનું ઉત્પાદન વધારવા પ્રયત્નો શરૂ થયા. ભારે વજનના હાઇડ્રોકારબનોને દબાણમાં ગરમ કરીને તેમાંથી હલકા હાઇડ્રોકારબનો બનાવવાની વ્યાવહારિક રીત અસ્તિત્વમાં આવી. આથી પેટ્રોલનું ઉત્પાદન બેવડું થઇ ગયું.

'૧૦૦ ઓક્ટેઇન વાળાની પેટ્રોલ' લડાઇની જરૂરિયાતને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલી તદ્દન નિરાળી વસ્તુ છે. તેનો લગભગ પોણો ભાગ નવી રાસાયનિક રીતો વડે ખાસ બનાવેલા પદાર્થોનો છે. વિમાનના ખાસ એન્જીનો ચલાવવા માટે યોજાયેલી આ વસ્તુ છે. મૂળ તો આ '૧૦૦ ઓક્ટેઇન' પેટ્રોલ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં શરૂ થયેલી સંશોધન પ્રવૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવેલું બચ્ચું છે.

આંતરદાહક એન્જીન (Internal combustion engine) માં દબાણ વધારવામાં આવે તો અમુક કદ અને વજનના એન્જીનની કાર્યશક્તિ વધે છે અને વધારે શક્તિ મળે છે, એમ સંશોધન દ્વારા એન્જીનીયરોએ શોધી કાઢયું હતું. પણ આ શોધને વ્યવહારમાં મૂકતાં ગંભીર અડચણો ઊભી થઇ. એમ માલૂમ પડયું કે દબાણનું પ્રમાણ વધારતાં બળતણ તરીકે વપરાતું પેટ્રોલ એન્જીનમાં ધડકા (knock)

આપવા લાગ્યું. પ્રથમ તો આનું કારણ એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું કે પ્લગમાંથી તણખો પેટ્રોલને સળગાવે તે પહેલાં જ તે સળગી જાય છે. પણ એ ખોટું હતું.

થોમસ મીડગ્લેએ પુરવાર કરી બતાવ્યું કે વધારે દબાણને લીધે હવા–પેટ્રોલનું મિશ્રણ એકદમ જલદીથી ભડાકા સાથે બળી જાય છે. વળી તેણે શોધી કાઢયું કે કુદરતી પેટ્રોલ કરતાં બનાવટી પેટ્રોલ વાપરવાથી ધક્કા (knock) ઓછા થાય છે. અત્યાર સુધી એવી માન્યતા ચાલતી હતી કે, કુદરતી પેટ્રોલ બનાવટી કરતાં ચડિયાતું છે.

ઉપરના સંશોધનોએ એન્જીન બનાવનારાઓને અને મોટર કંપનીઓને નવા એન્જીન અને સ્પાર્કપ્લગ બનાવવા પ્રેર્યા. બીજી બાજુ, પેટ્રોલ કંપનીઓએ વધારે દબાણમાં કાર્યક્ષમ પેટ્રોલ બનાવવાનું સંશોધન કાર્ય ઉપાડયું. એક પ્રકારની ઉત્તેજક હરીફાઈ ચાલુ થઇ.

લેડ ટેટ્રાઇથાઇલ જેવા ધક્કા વિરોધી (anti-knock) પદાર્થો પેટ્રોલમાં વપરાવા લાગ્યા, અને પેટ્રોલમાં પણ સુધારા થવા લાગ્યા. કયું પેટ્રોલ સારું એ ત્યારે ચર્ચા ચાલી. આ બાબતમા પેટ્રોલના સારા-નરસાપણાનું માપ કાઢવા જુદાજુદા—કુદરતી તેમજ બનાવટી—પેટ્રોલોના ધક્કા વિરોધી ગુણો બરાબર માપી શકાય એવું કાંઇક શોધવાની જરૂર ઊભી થઇ. ડૉ. ગ્રેહામ એડગરે આવું એક માપ શોધી કાઢયું.

જે પેટ્રોલમાં નોરમલ હેપ્ટેઇન નામના હાઇડ્રોકારબન વિશેષ પ્રમાણમાં હોય તે પેટ્રોલ એન્જીન શરૂ કરતાં ખૂબ ધક્કો આપે છે. શુદ્ધ નોરમલ હેપ્ટેઇન સૌથી વધારે ધક્કો આપે છે.

એથી ઊલટું આઇસો, ઑકટેઇન નામનો હાઇડ્રોકારબન ઓછામા ઓછો ધક્કો પેદા કરે છે. આ ઉપરથી જુદા જુદા પ્રમાણમા હેપ્ટેઇન અને ઑકટેઇન મેળવીને પેટ્રોલ તૈયાર કરવામાં આવ્યા. સંશોધન પરથી નક્કી થયું કે ૬૦ ટકા ઑકટેઇન અને ૪૦ ટકા હેપ્ટેઇન મેળવીને બનાવેલું પેટ્રોલ જેટલો ધક્કો અમુક એન્જીનમાં પેદા કરે તેવા પેટ્રોલને 'ઑકટેઇન ૬૦ નંબર' કહેવો. પરિણામે વિશેષ સારા પેટ્રોલની ખીલવણી જલદી થવા લાગી; છેલ્લાં ૧૫ વર્ષમાં 'ઑકટેઇન નંબર ૭૨' સુધી પહોંચ્યો. આડકતરી રીતે આવા ઑકટેઇન હાઇડ્રો કારબનનું સંયોજન કરવા સંશોધનકારો મંડી પડયા. એ ખૂબીની વાત છે કે ખનીજ પેટ્રોલમાં આ ઑકટેઇન અત્યાર સુધી માલૂમ પડયો નથી. પણ રાસાયનિક રીતે તે બનાવી શકાય છે. અને તેનું ખર્ચ ગેલન દીઠ રૂપિયા પચાસ આવે છે. આ તો ભારે પડે ! માત્ર પ્રયોગો પૂરતું તે કામમાં લઇ શકાય.

પણ રાસાયનિકોએ કાર્ય પડતું ન મૂકયું. નવી રીતો યોજીને સસ્તું ઑકટેઇન બનાવવા પ્રયત્નો ચાલુ રહ્યા, અને ગેલન દીઠ પાંચ રૂપિયા સુધી કિંમત ઘટાડી શકાઇ.

વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું. અમેરિકાના વિમાન ખાતાને લાગ્યું કે ઑકટેઇનવાળું પેટ્રોલ લશ્કરી કામ માટે ખૂબ ઉપયોગી છે અને શરૂઆતની પાંચ રૂપિયાની કિંમત કાંઇ બહુ ન ગણી શકાય. તેમણે એક મોટી ટાંકી ઑકટેઇન તૈયાર કરાવ્યું. તેની વપરાશમાં તેની ઉપયોગિતા પુરવાર થઇ.

અમેરિકાના લશ્કરમાં વપરાતી બધી મોટર-ગાડીઓ આ ઑકટેઇન પેટ્રોલ પર કામ કરવા લાગી. પણ ઉત્પાદન ઓછુ પડયુ.

૧૯૪૦માં ઉનાળામાં '૧૦૦ ઑકટેઇન' પેટ્રોલ મોટા જથ્થામાં ઉત્પન્ન કરવા પેટ્રોલ કંપનીઓને અવકાશ મળ્યો બનાવટની રીતોમાં સુધારણા થતી ગઇ અને આજે અમેરિકામા ૩૫ હજાર પીપ રોજના ૧૦૦ ઑકટેઇન પેટ્રોલના તૈયાર થાય છે.

ઈંગ્લંડના વિમાની યુદ્ધમાં જર્મનીને હરાવવામાં આ ઑકટેઇન પેટ્રોલે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. જર્મન વિમાનીઓને આ સગવડ નહોતી, એટલે તેઓ હલકું પેટ્રોલ વાપરતા અને વધારે ઝડપથી અને વિશેષ ઊંચાઇએ તે ઊડી ન શકતા.

સંશોધન કદી વાંઝિયું રહેતું નથી. દેશના ઉદ્યોગોની ખીલવણીમાં તેને ચોક્કસ સ્થાન મળ્યું છે. માત્ર ટૂંકી દૃષ્ટિવાળા જ તેને વગોવે છે. અને ઉતારી પાડે છે. આપણા દેશની પ્રગતિ માટે આ સ્થિતિ કયારે આવશે ?

વિલક્ષણ ફુદકા-શૈલીમાં ને પાછી પોતાની ભાષામાં લીધેલી છે અને છે તે સ્વરૂપમાં ગુ. સા. સભાની કાર્યવહીમાં પણ છપાતી જોઈતી ન હતી.

ઉત્સાહી સંપાદકોએ સ્વ૦ નવલરામ ત્રિવેદીનાં અ-ગ્રંથસ્થ લખાણોના બે સંગ્રહ બનાવવાનો લોભ જતો કરીને સહેજ કડક પસંદગી કરીને એક જ સંગ્રહ આ અને હવે પછી પ્રગટનાર 'અવશેષ વિવેચનો'ની સામગ્રીમાંથી કર્યો હોત તો સંગ્રહનું ગૌરવ વધત અને સ્વ૦ નવલરામના વિવેચકયશને સ્થિર બનાવે એવી સામગ્રી રજૂ કર્યાનો તેઓ વધુ સંતોષ લઇ શકત.

રસદર્શન

[લે. ડૉ. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ; પ્રકા૦ યુગધર્મ કાર્યાલય, મુંબઈ; પોણાત્રણ રૂપિયા]

જાણીતા સંસ્કારપ્રેમી જાહેર સેવક દાક્તર હરિપ્રસાદ દેસાઇએ આજના યુવકોને જાણે સૌંદર્ય અને સંસ્કારની પૂજાની દીક્ષા આપવા પોતે પોતાના સંસ્કારઘડતરની કહાણી તેમને સંભારી સંભારીને કહેતા હોય તેવી શૈલીમાં લખેલી 'કુમાર'માં આ જ મથાળા નીચે પ્રગટ થયેલી લેખમાળાને આ પુસ્તક તેને વાજબી રીતે ઘટે જ છે એવું સ્થાયિત્વ અર્પે છે. જેણે પોતાનાં પ્રાણમનને પ્રફુલ્લ—એમના શબ્દોમાં 'ફૂલરૂપ' કર્યાં છે અને અંતરમાં રસ અને સંસ્કાર પૂર્યા છે એવી પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સાહિત્ય, સંગીત, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, ચિત્ર, સંગ્રહસ્થાનો, પ્રાણીબાગો, સત્પુરુષો અને કલાકારોનાં દર્શન-સમાગમ, પર્યટનો અને વાચન જેવી સંસ્કારસામગ્રીના પોતે જુવાનીના સમયથી આજસુધીમાં કરેલા સાત્ત્વિક ઉપભોગની મધુર સ્મરણી દાક્તર હરિપ્રસાદે એમાં આલેખી છે. પુસ્તકમાંથી હિંદના પ્રાકૃતિક સૌંદર્ય અને કલાસમૃદ્ધિનો પરિચય તો મળશે જ, પણ દાક્તર હરિપ્રસાદનો ખુદનો પરિચય પણ એમાંથી થશે. તેઓ, જેમને તેમણે આ પુસ્તક અર્પણ કર્યું છે તે સૌંદર્યનારાયણના પોતાની રીતના નમ્ર પણ નિષ્ઠાળુ ભક્ત છે. સાહિત્ય, સંગીત, કળા, પ્રકૃતિસૌંદર્ય, સંગ્રહસ્થાનો અને એવા અનેક વિષયોમાં રસ લઇ શકતા એ સંસ્કારી જીવનનું વ્યક્તિત્વ એમની ધાર્મિકતા, દેશપ્રીતિ, વિનોદવૃત્તિ, આશાવાદ ને સૌંદર્યરસિકતા ઇત્યાદિ ગુણ-લક્ષણો સાથે પુસ્તકમાં છતું થાય છે. 'આ પૃથ્વી પાસેથી, જળ પાસેથી, આકાશ પાસેથી, તેજ પાસેથી, અને વાયુ પાસેથી મેં જીવનભર રસ અને સૌંદર્ય જ મેળવ્યાં છે.' એમ કહી શકતા દાક્તર આમાં ક્યારેક જૂનાં સંસ્મરણો ઉખેળે છે, ક્યારેક જોયેલાં ને આંખ ભરીને પીધેલાં દૃશ્યો વર્ણવે છે—જેમાં ક્યારેક (જેમકે પૃ. ૧૩, પરિચ્છેદ બીજામાં) કાલેલકરી શૈલીરમ્યતા ય આવી જાય છે, ક્યારેક પોતાના સંસ્કારઘડતરની અંગત વાતો કરવા માંડી જાય છે, અને ક્યારેક પોતાનાં સંવેદનો તથા ક્યારેક સારા વિચારો રજૂ કરે છે. વિચારોમાં એમના કલા વિશેના વિચારો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. તેનો એક નમૂનો નીચેનોઃ—

'...અત્યંત બેચેની અને તીવ્ર વેદનાના તાપ એને (=જગતને) ઘેરી વળ્યા છે. આ દુઃખમાંથી એને કોણ છોડાવશે?

છોડાવશે આપણી લલિતકલાઓ—કવિતા, સાહિત્ય, સંગીત, નાટક, નૃત્ય, ચિત્રો ને નૂતન દૃષ્ટિના ક્રિયાકાંડ પૂજાવિધિઓઃ—સુવ્યવસ્થિત જીવન અને શિસ્તપ્રેમ અને સહકાર.

...અસત્ય, મલિનતા, પ્રમાદ, લોભ, કામ, ક્રોધ વગેરે કચરા આપણા પવિત્ર આત્માને દબાવી રહ્યાં છે. ચિત્રો, મૂર્તિઓ, સંગીત ને નૃત્યના સત્સંગથી એ કચરા, ધોવાશે, અને અસત્ય દૂર થશે ...

...જગતમાં વ્યાપી રહેલું માધુર્ય એ લલિત કલાઓ દ્વારા રસજીવન જીવતાં જીવતાં જ મળતું જાય છે, ને 'સ્વર્ગ અહીં જ છે, અહીં જ છે, અહીં જ છે' એમ ખાતરી થાય છે. (પૃ. ૧૩૬-૩૭)

દાક્તરના લખાણમાં ઉત્કટતા નથી પણ તેમાં તેમની નિખાલસતા પૂરેપૂરી ઊતરી છે.

આ જગત ને જીવન જે કોઈ સાત્ત્વિક આનંદ આપી જીવ્યું મીઠું લગાડી શકે એમ છે તેની ઉપાસનાનો થોડોક ચેપ આ પુસ્તક તેના વાંચનારાઓને અવશ્ય લગાડશે.

❋

અનેક ભાષાઓમાં જેનો અનુવાદ થયો છે એવી પ્રખ્યાત નવલકથા

મ ન્વ ન્ત ર

લેખક
તારાશંકર બંદ્યોપાધ્યાય

અનુવાદક
રમણીક મેઘાણી

રાષ્ટ્રના વર્તમાન પરિસ્થિતિની પાશ્વાદ્ભૂ ઉપર બંગાળના આ યુગના નૂતન આદર્શ અનુપ્રાણિત યુવક-યુવતિઓનાં જીવન વિષે લખવાની લેખકની કલ્પના છે. એ કલ્પનાને આ પાનાઓ ઉપર લેખકે સચોટ, અને મર્મગ્રાહી અને સમર્થ રીતે રજૂ કરી છે. આવી નવલકથા દસકા બે દસકામાં સહેજે ઘડાતી નથી. જીવનનું આવું દર્શન અંધારા આકાશમાં ચમકતા તારા જેવું છે.

એક સમર્થ વિષયને એક સમર્થ કલમે અહીં રજૂ કરી છે.

કિંમત રૂપિયા સાડાચાર   પાનાઓ ત્રણ સો એંશી   ટપાલ ખર્ચ આઠ આના

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકચંદ શ્રોફ; ૧૬ શ્રીમાળી સોસાયટી • અમદાવાદ.
મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ • ભારતી મુદ્રણાલય : દરબારની પોળ • ચાર રસ્તા; ખાડિયા • અમદાવાદ.
વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક. સાયન્ટિફિક પબ્લિસિટી કો માણેક ચોકની સામે • અમદાવાદ

સંપાદક:
શ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

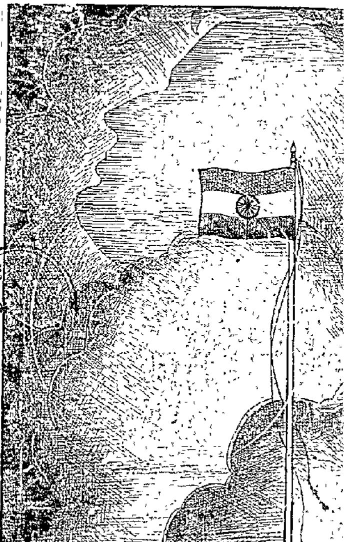

સ્મૃતિ

ાગરૂ બહેતર, ભૂલી જાજે અમારી યાદ ફાની!
રી યાદે દુભવજે ના સુખી તમ જિન્દગાની.
ી સ્વાધીનતા આવેઃ વિનંતિ ભાઇ! છાની;
ોમોને યે સ્મરી લેજે જરી-પલ એક નાની!
(ત્રવહના) ઝવેરચંદ મેઘાણી

સંતપ્ત આત્મા · ચિત્રકાર: ચંદ્ર ત્રિવેદી (બહાર પડેલા 'સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞ'ના ચિત્રસંપુટ

...અને ...નવરચના

અણખેડ્યા પ્રદેશને સ્પર્શતું પ્રકાશન

આપણે આંગણે ઊડનારાં

નિરંજન વર્મા : જયમલ્લ પરમાર

૭ પક્ષી-પરિચય ગ્રંથાવલિનું ઝૂમખું : ઘેર બેઠાં કિંમત રૂા. ચાર

(૧) આંગણાંના શણગાર (૨) ઊડતા ભંગી (૩) વગડામાં વસનારાં

(૪) રૂપરૂપના અંબાર (૫) કંઠે સોહામણાં (૬) પ્રેમી પંખીડાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફુવારા-ઠીક પુલ · ગાંધી રસ્તો · અમદાવાદ
મીમરાજ બિલ્ડિંગ · કાલબાદેવી રોડ · મુંબાઈ-૨

લેખક
નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર

કોઈ કાકા સાહેબ કે કોઈ 'વનેચર' જેવા રડ્યાખડ્યા જ જેમાં પડ્યા છે તેવા, રસિક છતાં અણખેડ્યા પ્રદેશમાં આ બે લેખકોનો ગ્રંથકારે પ્રવેશ એ મહત્ત્વની ઘટના છે. આપણે આંગણે ઊડનારાં પંખીઓના જીવનને બને એટલું ઝીણવટથી જાણવાની વૃત્તિ થતાં, તેને માટે પરિશ્રમપૂર્વક રખડપાટ કરી, તેમણે લગભગ વીસ પંખીઓનો ને તેમની પેટાજાતિઓનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસમંડિત, ચિત્રાત્મક પરિચય આ પુસ્તકમાં આપ્યો છે. એમાં ઠેરઠેર લોકગીતો, લોકકથાઓ કે પૌરાણિક કથાઓનો આશરો પણ લીધો છે. પ્રસ્તાવનામાં શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય કહે છે, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ પુસ્તક પહેલવહેલું જ છે. અહીં રજૂઆત સર્વત્ર એવી તો પ્રવાહી ને પ્રસન્ન શૈલીમાં થઈ છે કે સરકારી નવલકથા જેટલો ઉચ્ચ આનંદ એમાંથી નીતરી રહે છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં તરછોડાયેલા આવા વિષયોને આવા અધિકારી લેખકો વધુ શાસ્ત્રશુદ્ધ પદ્ધતિએ વિસ્તારથી ખેડે એ બહુ જ જરૂરનું છે. —ગુ. સા. પરિષદ

કિંમત માત્ર રૂા. ૪-૪-૦

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ : 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક છઠ્ઠો
સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	સ્વાધીનતા	ધૂમકેતુ	૩
૨	ચિતારો	અજ્ઞાત	૬
૩	વહેતાં પાણી	માસિક નોંધ	૮
૪	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૧૭
૫	ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી (ચાલુ વાર્તા)	દર્શક	૨૪
૬	પ્રાણવલ્લભ	ક્ષ.	૩૨
૭	પાનગોષ્ઠિ	અ-કવિ	૩૭
૮	ઊછરતી પેઢી : આરોગ્યનો પાયો	ભૂપતરાય મો. દવે	૪૨
૯	રાણા પ્રતાપના વંશજો	'સુધીરભાઈ'	૪૫
૧૦	મેઘબિંદુ	ધૂમકેતુ	૪૮
૧૧	સાગર	ઈશ્વર પેટલીકર	૫૪
૧૨	દેશદેશની લોકકથાઓ	રામચંદ્ર શુક્લ	૬૦
૧૩	વિજ્ઞાન દર્શન	બંસીગાંધી, જયંતિલાલ દે. ઓઝા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૬૩
૧૪	ગ્રંથસમીક્ષા	બ. મ. રા.	૬૮
૧૫	ગુરુદેવનાં સંસ્મરણો	રમણીક મેઘાણી	૭૪

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂા. ૭-૦-૦ :: પરદેશમાં : રૂા. ૧૦-૦-૦
છૂટક નકલ બાર આના

નેપચ્યૂન
જિંદગી, આગ
અને
અકસ્માત
ના વીમાનું
કામ કરે
છે

કુલ અસ્કયામત
રૂા. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઈએ છે

નેપચ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઑફિસ :
નેપચ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :
પાંચકૂવા, અમદાવાદ

ભગિની

તંત્રી : પુષ્પાવતી મહેતા

નવદૃષ્ટિવડું અને સમાજના પ્રશ્નોને દિલસોઝભરી રીતે વિચાર ચર્ચા કરતું આ નવું સામયિક પ્રગટ થઈ ગયું છે.

આજે જે સ્ત્રીઓ અંગે સામયિકો નીકળે છે તે સૌમાં વિશિષ્ટ ભાત ને સ્થાન 'ભગિની'એ ઊભું કર્યું છે.

દસ આનાની ટપાલની ટિકિટ મોકલી એક નમૂનાનો અંક મંગાવશો. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશમાં ૭-૮-૦

દર મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

ગ્રાહક માટે લખો:—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ
રાવપુરા, વડોદરા: પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, ખપાટિયા ચકલો, સુરત
એસ. કે. મેઘાણી, ૧૪ અમરતલા, કલકત્તા.

અપચો થયો હોય તો કંઈ સાબુથી દૂર નહિ થાય

અમારો 'કાન્તિ' કામણગારો કે આજ્ઞાએ એવા લીસા ફેરફારનો સર્જક છે એવું અમે કહેતા નથી.

એમ તો પછી એ સાબુમાં અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કાં ન કહેવું ?

- કાન્તિ ન્હાવાનો છે અવ્વલ નંબરનો સાબુ
- સસ્તાપણાનો એનીજ.
- કોમળમાં કોમળ ચામડીને પણ બળતરા કે ઈજા કરતો નથી.
- નાજુક ચિત્તહારી સુગંધવાળો એ સાબુ અજમાવી લેશો?

સ્વસ્તિકની બીજી ઉંચી બનાવટોમાં શીકાકાઈ, સુગંધીતેલ, દાઢીના સાબુ, ધોવાના સાબુ, ગોવાલણ છાપ વનસ્પતિ ઘી વગેરે વગેરે છે.

કાન્તિ ન્હાવાનો સાબુ

સ્વસ્તિક ઓઈલ મીલ્સ લીમીટેડ, મુંબઈ.

SOM 17 Gujarati

SHILPI

ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ : વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા પ્રોસ્પેક્ટિંગ સિન્ડીકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ.

સ્વાધીનતા

મુંબઈના બારામાંથી જે સ્ટીમર અંગ્રેજોને લઇને પોતાના દેશ તરફ સીધાવી રહી હતી, એમના એ પ્રયાણુ ઉપર આપણે જરાક જ ચિંતનદૃષ્ટિ કરીએ, તો સ્વાધીનતાનો સાચો અર્થ તરત સમજાઈ જાય. એમના દેશને એમનો આજે ખપ પડયો છે. અને તરત એમણે એ હાકલનો જવાબ આપ્યો; અને આ દેશ છોડી ગયા. એ વખતે કોઈ વ્યક્તિગત ન્યાય અન્યાયની વાત કરવા રોકાયો નહિ, પોતાની સત્તા સગવડતા ઉપર પડતા કાપની ચર્ચાચર્ચામાં ઊતર્યો નહિ, દેશની હાકલ પડી છે — એ એક જ કેન્દ્રીવર્તી વિચારે, દરેકેદરેક અંગ્રેજ ભાગ્યો ઇંગ્લંડ તરફ અત્યારે જઇ રહ્યો છે. કોંગ્રેસની બીકથી પણ એ ભાગ્યો નથી, અને આપણી ખંજરબાજીથી પણ ડર્યો નથી. એનું પોતાનું વહાણુ મધદરિયે છે ને એમાં ફાંકું પડ્યું છે. એ ફાંકામાં પોતાની જાતને હોમવા માટે એ જઈ રહ્યો છે.

આ પ્રયાણુમાં એક બીજું રહસ્ય પણ છે. એનો મોટામાં મોટો માણસ પણ દેશની સ્થાપિત સરકારને માન આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજે છે. એના વ્યક્તિગત વિચારો ભલે ગમે તે પ્રકારના હોય, પણ એ પોતે સમષ્ટિની સાથે જવામાં જ દેશકલ્યાણને જોનારો છે.

આપણા દેશમાં હમણાં જે વ્યાપક ખંજરબાજી ચાલી ગઇ, હજી ચાલે છે અને હવે પછી પણ જે ચાલવાની છે, એણે આપણને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આપણે ક્યાં ઊભા છીએ. આપણો ઘણો મોટો જનસમૂહ — સેંકડો ને હજારોને હિસાબે નહિ, પણ લાખોને હિસાબે, હજુ જાનવરી અવસ્થામાં છે. થોડાક જ ગુંડાઓનું, આ કામ હોય તો પણ જનસમુદાયની ઘણી મોટી સંખ્યાની સહાનુભૂતિ કે ભીરુતા વિના એમ એ ચાલી શકે નહિ વળી જે વખતે દેશના એક ભાગમાં ખંજરબાજી ચાલે છે, ત્યારે એના બીજા જ ભાગમાં શાંતિનું નાટક પણ ચાલે છે. આવી વ્યવસ્થિત, હોંશિયારી ભરેલી, વિશ્વાસઘાતી અને ભયંકર રીતે વ્યાપક એવી ગુંડાગીરી પાસે વારંવાર મહાન આદર્શોની વાતો કરનારા, કાં રાજનીતિ સમજતા નથી, અને કાં પોતાના સ્વપ્નની દુનિયામાં એટલા મસ્ત છે કે એમને વ્યવહારુ સામાન્ય બુદ્ધિ વડે થતી કોઇ વ્યવસ્થિત યોજના ઉપર

નજર પણ કરવાની ફુરસદ નથી. થોડી છદ્મશાંતિને અંતે ગુંડાશાહી ફરી પ્રગટે ત્યારે વધારે મોટા આદર્શ સિવાય બીજી કોઇ વસ્તુ આપણી પાસે નથી — એ આ ચિત્રની ભયંકર કરુણતા છે. પરંતુ એ વીતી ગયેલી પળને, એમાંથી કાંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વિના કે જ્ઞાન મેળવીને એને ક્રિયામાં મૂક્યા વિના, એમ ને એમ, ઘડીભરની છેતરામણી સુંદર સૃષ્ટિ નિહાળીને, આપણે જો ભૂલી જઈશું, તો એ પળ પાછી આવશે ત્યારે રાતે પાણીએ રોશું!

પરંતુ આપણે આજે એ ભૂતકાળને જવા દઈએ. ભવિષ્યને પણ જવા દઈએ. સેંકડો હજારો ને લાખો માણસોએ જે દિલભર ઉત્સાહથી સ્વાધીનતાની પળને બહુમાન આપ્યું હતું એનું સ્મરણ કરીએ, તો આપણને લાગશે કે કહો ન કહો, પણ સ્વાધીનતાની આ જાદુઈ પળે, જનતાને નવા પ્રાણનું દર્શન કરાવ્યું છે. નવા પ્રાણની મોહિની લગાડી છે. નવા પ્રાણને પ્રાણ બતાવ્યો છે. પ્રજાનો આ જાગેલો પ્રાણ—સ્થિર રહેશે કે પેરેશુટિયા ધ્વજ ફરકાવવામાં જ અતિતૃપ્તિ માણી લેશે? શી રીતે એ પ્રાણ સમર્થ બને? શી રીતે એ વ્યાપક બને? શી રીતે એ સ્થિર બને?

સ્વાધીન ભારતના હવે આ પ્રશ્નો છે. જે પ્રાણ આવ્યો છે એ પ્રાણની પ્રતિષ્ઠા કરવાના.

અંગ્રેજો પરદેશી હતા. અને એ દેશાભિમાની પરદેશી હતા. એટલે એમણે મૂકેલો વારસો એટલો સડી ગયેલો છે કે, એમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવામાં ન આવે, તો એનો એ વારસો પણ, અણફૂટયા બોમ્બની પેઠે, આપણો વિનાશ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. એટલે પહેલું કામ એણે મૂકેલા વારસાને દફે કરવાનું છે. કાંટાથી કાંટો નીકળે તેમ, એમણે મૂકેલો વારસો, એમના જ સદ્દગુણોનો આશ્રય લેવાથી દફે થઈ શકે તેમ છે. અંગ્રેજો દેશપ્રેમી છે. વ્યવસ્થિત છે. વ્યવહારુ છે. સંકટ સમયની એમની સહનશીલતા તો આખી પૃથ્વીમાં અજોડ ગણાય છે. અંગ્રેજ બચ્ચો ભલે વીર ન હોય, પણ એ ધીર તો છે જ. અને એનો કાયદાપ્રેમ એનો પોતાનો જ છે. આપણે એ જ સદ્દગુણો કેળવીએ તો એના વારસાને દાટી શકીએ. અંગ્રેજોએ વારસામાં નવી નોટો આપી છે. માણસાઈનું દેવાળું આપ્યું છે. જૂના રાગદ્વેષનો ઢગલો આપ્યો છે. હિન્દુમુસ્લિમનો અટપટો પ્રશ્ન આપ્યો છે. તુમાર, ફાઈલો, કાગળો ને લંબાણચર્ચા આપ્યાં છે. તાજમહેલનાં ખાણાં ને પ્રધાનોની ખાણાબાજીનો બ્રેકઆટરિયો રિવાજ આપ્યો છે. કમિટીઓ આપી છે. કેવળ હાજરજવાબી આપી છે. કાયદા, દલીલ, અને કાયરતા આપ્યાં છે. પરંતુ એણે ભાષા પણ આપી છે. 'જર્નાલિઝમ' આપ્યું છે. સિનેમા આપ્યું છે. શિક્ષણ-સંસ્કારનો પંથ આપ્યો છે. વિજ્ઞાનનો પ્રેમ આપ્યો છે. યંત્રવાદ આપ્યો છે. ઉદ્યોગ આપ્યો છે. અને નવા વિચારો આપ્યા છે.

હવે આપણે સ્વાધીન થયા છીએ ત્યારે, આપણે આપણાં મોહક સ્વપ્નાં ને ભ્રમણા ભરેલાં જાળાં ઊભાં કરીશું કે એણે જ આપેલા સાધનોના સદુપયોગથી, એણે જ મૂકેલા વારસાને હડસેલી કાઢીશું, એનો આધાર આપણા પોતાના ઉપર જ છે.

હવે સ્વાધીનભારતના ઉત્કર્ષની આડે- માત્ર બે જ વસ્તુ ઊભી છે. એક એના અશક્ય આદર્શો અને બીજી એની નિરર્થક કલ્પનાઓ.

આદર્શો માટે શક્ય ભૂમિકાનો પાયો સ્વીકારવામાં આવે, અને કલ્પનાઓને વ્યવહારુ સ્વરૂપો પૂરાં પાડવામાં આવે, તો આ દેશની સ્વાધીનતા એ ખરા અર્થમાં સ્વાધીનતા બને. નહિતર તો જેમ હરેક સુંદર સ્વપ્નનું જાગ્રત અવસ્થા એ મૃત્યુ છે, તેમ આ સ્વપ્નની પણ કોઈ ને કોઈ અવસ્થા રાખ સરજાવે અને એ રાખમાંથી વળી પાછો નવો પ્રાણ પણ પ્રગટે.

કારણ કે અંગ્રેજોનો વારસો એવો છે કે એનો વારસો લેવો સહેલો છે. તુમારો તો હરકોઈ ચલાવી શકે-પણ એના સદ્ગુણ મેળવવા એ ઘણા અઘરા છે, અને તેમાં પણ આપણા એણે એવા બે ભાગ પાડ્યા છે, કે હજી પણ ધારે, તો એ, આખા નાટક ઉપર પડદો પાડી શકે. આપણો વિજય તો, એણે જે કાંઈ આ કર્યું હોય, એનો સુંદર ઉપયોગ કરી લેવામાં રહ્યો છે.

એ અઘરું કામ જો આપણે પાર પાડી શકીએ, વ્યવસ્થિતપણે સંકટને ટાળતાં શીખીએ, તો જ આ સ્વાધીનતા આપણને સોનેરી સ્વર્ગ બતાવી શકે. આપણો ઉદ્ધાર આપણી સ્વાધીનતામાં હતો. પણ આપણી ખરી સ્વાધીનતા તો હવે જ આપણી વ્યવસ્થાશક્તિમાંથી ઉદ્ભવનારી છે.

સઘળો આધાર આપણે કેટલી ઝડપથી વ્યવસ્થિત થઈ શકીએ છીએ તેના ઉપર છે.

વ્યવસ્થિત એટલે સઘળી રીતે વ્યવસ્થિત. કાયદો પસાર થાય ત્યારે આપણે માલિકીવાદનો ત્યાગ કરીએ; કે ખીલ આવે ત્યારે આપણી જરૂરિયાતોને કાપવા બેસીએ, કે નિયમ થાય ત્યારે શરીર ઘડવા બેસીએ, કે દંડ મુકાય ત્યારે વર્ગવિગ્રહ અટકાવીએ એનો કાંઈ જ અર્થ નથી. આપણી વ્યવસ્થા એટલે આપણી આસપાસનાં નવાં બળોને પિછાનીને એ પ્રમાણે આપણું જીવન ઘડી કાઢવાની આપણી પ્રાણશક્તિ.

આ પ્રાણશક્તિ આપણી પ્રજામાં હશે તો આ સ્વાધીનતા હમેશને- માટે આપણી છે. નહિતર પરાધીન પ્રજાને મળેલ આટલી સ્વપ્નછાયા-એનું કાવ્ય રચવા માટે એ કાંઈ ખોટો વિષય નથી.

ચિતારો !

અજ્ઞાત

સીમલામાં મશોબ્રાના માર્ગનું રૂપ કાંઈક અનોખું છે. મશોબ્રારસ્તા ઉપરના પહેલા પુલ પાસેની ટેકરીઓ ઉપર થોડાંક દેવદારના ઊંચા ઝાડ ઊભાં છે. અને આજુબાજુની હરિયાળી ઓને લીધે ત્યાં કુંડ જેવું બની રહે છે. એ જગ્યાએ જવાની પગદંડી પણ રળિયામણી છે. આજથી થોડાં વર્ષો પહેલાં ત્યાં એક કલાકાર રહેતો હતો. એ માણસ ઘણો વિચિત્ર ગણાતો, અને જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાની નાનકડી ઝૂંપડીને બારણે બેઠો સિગાર પીતો હોય. એનું ઝૂંપડું પણ એના જેવું જ વિચિત્ર હતું. પણ એણે આસપાસ ચારે તરફ વિવિધરંગી ફૂલછોડ રોપીને એને આકર્ષક બનાવ્યું હતું. જ્યારે જુઓ ત્યારે પોતાની એક તૂટેલ ખુરશીમાં બેસીને સદાશિવ સિગાર ફૂંકતો હોય !

પોતાને કલાકાર કહેવરાવતો આ સદાશિવ મૂળ અહીંનો ન હતો. પણ એક વખત એક કુટુંબ સાથે સીમલા આવેલો ને પછી અહીં જ સ્થિર થઈ ગયેલો. એને રમતારામને પોતાના ગામમાં કાંઈ ખાસ આકર્ષણ ન હતું.

પોતે એકલો જ હતો. અને આ હિમાલયી સૌન્દર્યે એને ઘેલો ઘેલો કરી મૂક્યો, એટલે એને છોડીને પાછા ફરવાની હવે એને ઇચ્છા પણ રહી ન હતી. અને હવે તો એ વાતને પંદર વીસ વર્ષ પણ થઈ ગયાં હતાં.

આ વિચિત્ર કલાકારને કોઈ ને કોઈ કદરના લાલ મળતા રહેતા. એ પોતાની જાતને કલાકાર કહેવરાવતો, પણ ખરી રીતે તો એ ચિત્રકાર પણ ન હતો. એ તો સારો સરસ છબીચિતારો (Portrait painter) હતો. ફોટો આપો તો એના ઉપરથી ને સામે બેસો તો જોઈ જોઈને એવી સરસ તમારી છબી તૈયાર કરે કે તમે તમારી એ જાતને જાણે જાણતા ન હો તેમ જોયા જ કરો ! તમને પણ લાગે કે તમારી એ જાત તો તમારી જાતથી આજ સુધી અજાણી રહી હતી ! એક વખત એક મોટા જમીનદાર એના કૂતરાની એવી પ્રતિછબી માટે એને ૩૫૦૦ રૂ. આપી ગયેલો ! એ સાચું કે તે પછી ત્રણ વરસ સુધી એની માસિક આવક દોઢસોથી કદી વધી ન હતી પણ વારંવાર કોઈ ને કોઈ અકસ્માત એના જીવનમાં બની રહેતો ને સદાશિવનું ગાડું ગબડ્યે જતું !

પણ એને જીવનમાં એક અસંતોષ હતો. એ કોઈ દિવસ એનું કલાકારી ચિત્ર આપી શકશે કે નહિ ! કે નહિ જ આપી શકે ?

એ એનું કલાકારી ચિત્ર એટલે એણે હિમાલયનું પ્રથમ દર્શન કર્યું એ ભવ્ય ઉત્તુંગ શિખરમાળાના અંકમાં સૂતેલા રમ્ય પ્રભાતની પહેલવહેલી સુભગ સુરખી ! હિમકન્યકા જેવી મનોહારી, એવી જ અદ્ભુત આકર્ષણધારી !

પણ એ એની હિમકન્યકા કોઈ દિવસ પૂરી ન થઈ તે ન જ થઈ.

સદાશિવને જીવનમાં અસંતોષ રહી ગયો. ત્યારે તો એણે આ જીવનમાં કોઈ જીવન ડોલાવનારી પગને પોતાની પાછળ દોડી નહિ ! એ તો ઠીક—એણે એ મેળવી પણ નહિ. એ પણ ઠીક, એણે એ અનુભવી પણ નહિ. તે પણ ભલે—આવી સુભગ પળ એણે જો જરાક જાણી હોત તો પણ એના જીવનમાં એક સામર્થ્ય વસી રહેત !

પણ હિમકન્યકા સરી ગઈ. સરી જ ગઈ, વર્ષો સુધી સરી ગઈ !

જાણે કે એ કોઈ દિવસ એની પાસે આવી જ ન હતી !

[૨]

આજે હિમાલયનો ગાંડો વરસાદ શરૂ થયો હતો. આકાશમાં કડાકા ભડાકા થતા હતા. ડુંગરાઓ ગાજતા હતા. પાણી જાણે કે ભૈરવી અવાજે દોડતાં હતાં. ચારેતરફની સજીવસૃષ્ટિ તો ક્યારની ખૂણેખાંચરે બેસી ગઈ હતી.

એ વખતે એક મોટર સદાશિવની ઝૂંપડી પાસે અટકી. તેમાંથી બે જણાં ઊતર્યાં. એક પુરુષ હતો. બીજી સ્ત્રી હતી દેખીતી રીતે એમની શ્રીમંતાઈ કુદરતના આ કોપને પણ ડારી શકે એવી પ્રબળ હતી.

નખશીખ એ એવા સુસજ્જિત હતાં કે પાણી એમની ઉપરથી દદડતું હતું, પણ એ જાણે કે પાણીને ગેલ ગણતાં હતાં.

પેલા પુરુષે ઉપર જોયું: ' આ જ એ પાગલનું ઝૂંપડું લાગે છે ! '

એની સાથેની લટકુડીમટકુડી રૂપાળી જુવાન નારી સાથે એ પગદંડી ઉપર ચડવા માંડ્યો !

પેલી સ્ત્રીનો શણગાર—એ તો છુપાઇ ગયો હતો. પણ એનું રૂપ એ વધારે પ્રગટ થયું હતું મોહક એનાં નેણ હતાં, ભરાવ લાલ હોઠ હતા. એના વાળ એના જ હતા. અને એની સૌન્દર્યલીલા અદ્‌ભુત કહી શકાય તેવી હતી !

તે પેલા પુરુષની પાછળ પાછળ ચાલી !

ઝૂંપડીનું બારણું ઠસાવીને સદાશિવ કાચની એક બારીમાંથી વહેતાં ઝરણાંને જોઈ રહ્યો હતો.

એટલામાં બારણા ઉપર એક ટકોરો થયો.

સદાશિવે ઊઠીને બારણું ઉઘાડ્યું.

બન્ને જણાં અંદર દાખલ થયાં અને સદાશિવ આભો જ બની ગયો. આવા શ્રીમંત મહેમાનો એને ક્યારે ય મળ્યા ન હતા. ૩૫૦૦નો કૂતરો ચિતરાવનાર પેલો જમીનદાર રાજા પણ આની પાસે પાણી ભરે ! એ ડોલી ઊઠયો એની પાસે પેલી લાકડાની પેટીમાં આજે તો હવે ત્રણ જ રૂપિયા બાકી હતા.

ઈશ્વર કેવો માયાળુ છે. એ ક્યારેક અકસ્માત કેવો પોતાના શિશુને બરાબર પળે સંભાળી લે છે ! સદાશિવે ઉતાવળમાં ગભરાટમાં બે તૂટલી ખુરશી એમની સામે ધરી !

[૩]

એમનો આવવાનો હેતુ જાણતાં ચિતારો ડોલી ઊઠયો ! તે વિચાર કરી રહ્યો: આને પાંચ હજાર કહેવા. પાંચ હજાર ! એનાં દસ વરસ નિરાંતે નીકળી જશે, ને દસ વરસ પછી તો એ નહિ હોય. અત્યારે એને એગણુસાઠમું તો હતું.

પણ અચાનક એની સ્મૃતિ ઉપરથી જરાક રાખ ઊડી ગઈ. તે વિચારમાં પડી ગયો.

'કેસરીમલ્લ ! '

પુરુષનું એ નામ હતું. પોતાની આ પ્રિયતમાના અત્યારના રૂપને એ સ્થિર કરાવી લેવા માગતો હતો. આવતીકાલનો કાલ પછી એને ક્યાંથી સ્પર્શવાનો હતો ?

' ક્યા બિચાર કરતે હો ! પાંચ હજાર દામ કમી નહિ સાહબ ! '

' શેઠજી–એ સામે ખડા હય, 'ડોગ' કા ' ફોટા ' જરા યે બાજુ નજર કીજિયે' ! સાડીતીનહજાર યે કુત્તે કા હય ! '

' વો લોગ લૈયા ! રાજામહારાજા લોગ—

' આપ ભી કમ તો નહિ હો–મૈં બિના સાત હજાર પીછી લે ન સકતા હું ! ઇસમેં દો છવી હય ! '

સદાશિવને લાગ્યું કે પોતે એક ભારે મોટો પાર ઉતારી રહ્યો છે ! દસ વરસ–કમમાં કમ દસ–એની રોટી પાકી ગઈ છે.

' અચ્છા સા'બ ! હમ દોનુંકી–એકહી સાથમેં...'

' હાં જી, એકહી સાથમેં... '

' આપ પિછાનતે હો ઇસ સન્નારી પ્રભાવતી દેવી કો ? '

' જી, અભી, હરરોજ પિછાન મિલેગી '

' આપ ? '

' નહિ માલૂમ આપકુ ? મેરા નામ કેસરીમલ્લ.

' ધૂંધલીમલ્લ ? '

' હા જી ! કામ કલસે શરૂ હુએ ગા ? '

' પરસુંસે ! '

' અચ્છા, નમસ્તે ! ' તે તરત ઊઠયો.

' જી ! નમસ્તે ! '

બન્ને ઊઠીને ચાલતાં થયાં. બહાર હવા ખુશનુમા બની ગઈ હતી. સર્વત્ર આસમાની ઘેરી છાંયનો મોહક રંગ ફેલાઇ ગયો હતો. દૂર ડુંગરા ઉપર ત્રણ મેઘધનુષ દેખાતાં હતાં.

ચિતારો એમને જતાં જોઇ રહ્યો અને પછી કુદરતને તો જોઈ જ રહ્યો

' હિમકન્યકા ! ' એણે ઝૂંપડીમાં ફરી પ્રવેશ કરતાં નિઃશ્વાસ નાખ્યો : ' અરે રે ! હિમકન્યકા ! '

[૪]

રાતની ઊંઘની તાજગીમાંથી ઊઠીને સવારે પોતાની ડોશી પીતાં સદાશિવ થંભી ગયો. પ્યાલો એના હાથમાં જ

રહી ગયો. એણે તરત ઊઠીને પોતાનું કબાટ ઉઘાડયું, એક જૂનો કાગળિયો ગોત્યો. કાંઇક વાંચ્યું. ભારે પગલે એ પાછો ફર્યો. મન જાણે એનું ભાંગી ગયું હોય તેમ—એના પગમાં જરાક લથડાટ હતો.

'ત્યારે તો આ માણસ એ જ. ચોક્કસ જ એ. બધી વાત—અરે ! એનો ફોટો છે ને !'

—અને તે વિચારમાં પડી ગયો: મનસંવાદી ફિલસૂફી જાણે એના અંતરમાં ઊગી નીકળી.

'સદાશિવ ! તેં આટલાં વરસ રાહ જોઇ, પણ હિમકન્યકાવાળી વિરલપળ તો ન મળી તે ન જ મળી. પણ ત્યારે ભાઈ ! તારા જીવનમાં આ પણ એક વિરલ પળ નહિ ? તું ક્યારે તલવાર લઇને મરવા જવાનો હતો—તારા ધરમ માટે ? આ તારો ધરમ. બીજું શું ?'

'ના પાડવાનો ?'

'હાસ્તો ભાઇ !' પોતે જ પોતાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

'પણ શું કરવા ?' મનમાંથી પ્રશ્ન આવ્યો.

'કેમ અલ્યા, શું કરવા ? આ માણસ કેસરીમલ્લ—જેણે એક બાલાને, આ તારી ઝૂંપડીની આસપાસ જ ક્યાંક, હણી નાખી, શરીર ભોગવી ભોગવીને, ને એ તો પૈસી વેરીને છૂટી ગયો—પણ તું હવે એનો, કોઇનો નહિ ને એનો, 'પોરટ્રેઇટ' કરવા બેસીશ ? એનો ચિતારો તું ? તું આનો ચિતારો ? કોઇનો નહિ ને આનો ?'

'અલ્યા ! સદાશિવ ! આ ગાંડે રવાડે તને કોણે ચડાવ્યો ?' અંદર ને અંદર મનોગત વાત ચાલી. વળી પ્રત્યુત્તર મળ્યો :

'પણ પેલી એક કોઈકની વાત છે, એ તને યાદ નથી ? અદ્ભુત પીંછી એ ચિતારા પાસે. જે એની સામે બેસે એને એ અમર કરી મૂકે. એક વખત કોઈ દેશદ્રોહી આવી ચડે છે. ના નથી પાડતો એ—ઘસીને ! આ હાથઆંગળાં નહિ કામે તો નહિ કામે—પણ એ આંહીં તો નહિ જ વપરાય. અલ્યા ! પેલા ઢાકાના મલમલી આંગળાવાળાનું એ કહેલું હતું તેનું શું ? અને તારાં પણ આંગળા જ છે નાં ?'

'પણ હું—હું તો છબીચિતારો. જે બેસે એની પ્રતિકૃતિ કરવી—એ મારો ધરમ. હું એને શી રીતે ના પાડું ? શા માટે ના પાડું ? મારો ધરમ ચૂકું ? મારો વ્યવહારધર્મ ભૂલું ?'

'ત્યારે તો તારો ધરમ વેશ્યા જેવો ભાઇ ! હાં ! એને જુવાન, વૃદ્ધ, અકાલવૃદ્ધ, અપંગ, કાંઈ જોવાનું નહિ. એને માણસ જોવાનો અધિકાર નહિ—પૈસા લેવાનો અધિકાર !'

'પણ એવું તો આ દુનિયામાં ક્યાં નથી થાતું !'

'તે હશે—સદાશિવ ! પણ તને આવી પળ ક્યારે મળવાની છે ? તારે ગામડે તો વળી, આવી ના પાડ્યાની ઘટના, તને કીર્તિ પણ અપાવત. આંહીં તો એ પણ નહિ મળે. આંહીં તને અજાણ્યાને કોણ ઓળખે છે ! સદાશિવ ! આવી વિરલપળ નહિ આવે હો ભાઈ ! પેલી તો આવે ત્યારે, ભાઈ ! આ તો ઝડપી લે !'

અરધી પીધેલી કોફીનો ઠંડો થયેલો પ્યાલો ત્યાં પડ્યો હતો—તે હજતો રહી ગયો. સદાશિવ એક કાગળ કાઢીને કાંઇક ઉતાવળે લખવા માંડ્યો. એમાં વપરાયલા No, શબ્દનો એનો મરોડ—કોઇક એ મરોડ પચાસ વર્ષ પછી જુએ, તો પણ એ 'ના'નો લખનારો શું કહેવા માગે છે, એ જાણે મનોમંથનનો વિષય બની રહે, એટલું બધું કાંઈક, એ એક શબ્દના મરોડમાં જ સદાશિવથી આવી ગયું હતું.

અને એ કાગળ લખી ટપાલમાં નાંખી તે રાતે ચિતારો નિરાંતે સૂઈ ગયો. આજના જેવું જાણે એ કોઈ દિવસ સૂતો જ ન હતો.

•

પણ બીજે દિવસે પ્રભાતે ચિતારાને કોફી કરવાનો વખત પણ ન હતો. એ ઉતાવળે ઉતાવળે, પોતાના કેનવાસ ઉપર જાણે સિંહની ફાળથી, કાંઇનું કાંઇ કરી નાખવાના વેગમાં હતો.

રાતમાં એક મહા આશ્ચર્ય બન્યું હતું.

પંદર પંદર વર્ષમાં કોઈ દિવસ એની નજરે નહિ આવેલી પેલી 'હિમકન્યકા' ને આજે એણે પહેલવહેલી, કલ્પનાના ઇંદ્રધનુરંગી હોડલામાં બેઠેલી, સ્પષ્ટપણે જોઇ હતી !

એને હવે ઉતાવળ હતી. એ 'હિમકન્યકા' પાછી ક્યાંક હાથતાળી દઇને નાસી જાય નહિ.

※

માસિક નોંધ

સ્વતંત્રતાને પગલે પગલે નવા પલટાઓ લાવો

ગુલામીની જંજીરો તૂટી છે. એક વિરાટ કારાગાર સમા આ દેશમાં વસનાગ માનવીઓનાં બંધન છેદાયાં છે. મહાત્માજીના એકાણી ઉપવાસથી માંડીને નવી દિલ્હીના ભવ્ય ભોજન સમારંભો સુધીની વિધવિધ રીતે લાખ્ખો હિન્દીજનોએ સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિના મંગલ પર્વની ઉજવણી કરી છે. મધરાતના અંધકાર વચ્ચેથી પ્રગટેલા આ યુગપલટાના વીજળી જેવા ચમકારાએ કરોડો મૂઢ આંખોને આંજી દીધી છે. હજારો ચિતા–ભસ્મની ધગધગતી ધૂળ–રાખે દાયકાઓ પછી કે વર્ષો અને મહિનાઓ પછી, ચિર શાતા અનુભવી હશે.

પંદરમી ઓગસ્ટે આ દેશે જે મેળવ્યું છે તેને સ્વતંત્ર થવાની સ્વતંત્રતા ('ફ્રીડમ ટુ બી ફ્રી') કહી શકાય. તે દિવસે આપણા પગમાંથી બેડીઓ છૂટી છે. આપણી હાલત માટે આ એક ઘણો ક્રાંતિકારી પલટો ગણાય. પરંતુ તેને પગલે પગલે એવા જ બીજા પલટાઓ જો ચાલ્યા ન આવે તો માત્ર આ એક પલટાનો અર્થ કાંઈ રહેશે નહિ. પગમાં લોઢાની બેડીઓ હતી ત્યારે લાંબા કાળ સુધી એક સ્થળે બેસી રહેનાર માણસ એ બેડીઓ છૂટયા પછી પણ ઊઠીને અંગની આળસ ન ખંખેરે, આગળ વધવા દોટ ન મૂકે, અથવા તો અગાઉ કાટ ખાધેલ લોઢાની હતી તેને સ્થાને સુવર્ણની રૂપાળી બેડીઓ પહેરી લઈ જાય એ પણ બનવાજોગ છે. એ રીતે, માનવી પોતે મેળવેલી સ્વતંત્રતા ભોગવે નહિ ત્યાં સુધી સાચે જ સ્વતંત્ર કેમ ગણાય ?

પંડિત જવાહરલાલે કોલ આપ્યો છે કે, આ દેશમાં કોઈ નાગું–ભૂખ્યું ન રહે એવો દિવસ લાવીને જ અમે જંપશું. આપણી સમક્ષનું સૌથી ભગીરથ અને વિકટ કાર્ય એ જ છે. રાષ્ટ્રીય સરકારના એક પ્રધાન શ્રી મથાઇએ પણ એક ભાષણમાં દેશની આર્થિક ઇમારતનું ચણતરકામ કેટલું અગત્યનું છે તેની ઉપર ભાર મૂકયો છે, આપણા દેશની પ્રજા એક જ પુરાતન સંસ્કૃતિની અને ભવ્ય તવારીખની વારસદાર હોવા ઉપરાંત વિદેશી હકૂમત સામે લડવાના સંયુક્ત કાર્યને કારણે જ તેનામાં આટલી બધી એકરાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જાગ્રત થઈ છે. એ વિદેશી અમલનો અંત આવતાં આ રાષ્ટ્રભાવનાને હવે કંગાલિયત સામેના એટલા જ અગત્યના યુદ્ધમાં જોતરી દેવી જોઇએ. ગરીબીને દૂર કરવા જેટલી જ અગત્ય શ્રી મથાઇ આર્થિક અસમાનતાઓનો નાશ કરવાના કાર્યને આપે છે.

સ્થાપિત હિતોની ઝેરીલી પકડ દૂર કરવાની આકરી લડત

દેશના મોટા મોટા ઉદ્યોગો સાથે વર્ષો સુધી સંકળાયેલા શ્રી મથાઇ જેવા માનવી આર્થિક અસમાનતાઓ દૂર કરવાની, ગરીબ–તવંગર વચ્ચેના ભેદ બને તેટલા ઓછા કરવાની વાતો કરે છે તે બતાવે છે કે શ્રીમંતોનો સહવાસ એમના અર્થશાસ્ત્રીના પ્રાણને ગૂંગળાવી શકયો નથી. શ્રી મથાઈ વધુ સ્પષ્ટ વાણી તો એ પણ બોલ્યા છે કે—

'ઓગણીસમી સદીની શરૂઆતથી કોઇ પણ દેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો ઇતિહાસ વાંચશો તો તમને જણાશે કે એ ચળવળ ચાલુ હોય ત્યારે ઇચ્છા—અનિચ્છાએ પણ તેને એ દેશનાં સ્થાપિત હિતોની લાગવગ, એની મદદ અને એનાં સાધનો ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. મોટાં, સુવ્યવસ્થિત સ્થાપિત હિતો માટે તો એ ભારે લાભનો સોદો બને છે, કારણ કે રાષ્ટ્રવાદને પોતાનું આર્થિક પાસું હોય છે, અને તેથી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સંડોવાયેલાં સ્થાપિત હિતો પરદેશીઓની હરીફાઇ સામે ઠીક ઠીક રક્ષણ મેળવી શકે છે.

'પણ આપણે યાદ રાખવાનો મુદ્દો તો એ છે કે દેશની રાષ્ટ્રીય ચળવળનો વિજયી અંત આવે ત્યારે પ્રજાને ભાન થાય છે કે ચળવળ દરમિયાન જેની મદદ ઉપર પોતે

ઘણો આધાર રાખ્યો હતો તે સ્થાપિત હિતોની પકડમાં એ સપડાઇ ગઈ છે. આજે હિંદમાં આપણી હાલત પણ અમુક અંશે આવી બની છે. આપણી સમક્ષ બાકી રહેલું મુખ્ય કાર્ય આપણી પ્રજાને જકડતી સ્થાપિત હિતોની આ પકડને દૂર કરવાનું અથવા ઢીલી પાડવાનું છે. એને માટેની લડત લાંબી, આકરી અને જહેમતભરી બનશે. પણ આપણે એ કાર્ય હિંમત-પૂર્વક અને આપણી તમામ શક્તિઓ વડે નહિ કરીએ તો આપણી સ્વતંત્રતા એળે જશે.'

વિદેશીઓ સામે લડનારાઓ મૂડીવાદ સામે અચલ રહેશે ?

શ્રી મસાણીએ હિંમતપૂર્વક જેની સામે આંગળી ચીંધી છે તે સ્થાપિત હિતોની પકડ આપણા પ્રજા-જીવન ઉપર કેટલી મજબૂત છે તે તો આપણી ચોપાસના રોજિંદા જીવનમાં ડગલે ને પગલે પળેપળે દેખાય છે. આપણા પ્રાંતીય રાજકારભારના સુકાની આગેવાનોથી માંડીને વડી સરકારના રાષ્ટ્રનેતાઓ સુધી પણ આ ઝેરીલી પકડ પહોંચેલી જોઇ શકાય છે. વિદેશીઓ સામેનું યુદ્ધ ચાલુ હતું ત્યારે એ યુદ્ધમાં એક ડગલું પણ પાછું ન હઠે તેવા યોદ્ધાઓના નામ સેંકડોને હિસાબે આપણે લઇ શકીએ તેમ હતા. પણ મૂડીવાદીઓ સાથે જરાય સમાધાન ન કરે તેવા ટેકના આગેવાનોના નામોની ટીપ કરવા બેસીએ તો આજે ગાંધીજીની પછી એ યાદી બહુ લાંબી બને કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.

દેશની સામે આ એક ભારે વિકટ કોયડો ઊભો થયો છે. આજ સુધી પ્રજાના અધિકારો માટે લડેલી કોંગ્રેસે રાજકારભાર હાથમાં ધર્યો છે ત્યારે એને એની ભૂલો બતાવે, એની ટીકા કરે, એની ખામીઓ સામે લોકમત તૈયાર કરે અને વખત આવ્યે, જરૂર પડ્યે, ચૂંટણીમાં એને શિકસ્ત આપીને લોકશાહી રસમ પ્રમાણે નવી સરકાર રચી શકે તેવો સુવ્યવસ્થિત વિરોધ પક્ષ દેશમાં ક્યાંય દેખાતો નથી. ટીકાઓ કરે છે તેઓ ચૂંટણીમાં જીતી શકે તેવા કે જીતીને રાજતંત્રની અપાર જવાબદારીઓ સંભાળી લઇ શકે તેવા વ્યવહારકુશળ નથી, અને ચૂંટણીમાં પોતાનું પાણી બતાવી શકે તેવા જે છે તેમની મથરાવટી મેલી છે.

સમાજવાદીઓ વહીવટ સંભાળી કાર્યશક્તિની વાનગી આપી શકે

સમાજવાદી પક્ષને ૧૯૪૨ની લડત દરમિયાન કેટલીક કીર્તિ સાંપડી છે. તેને તે કોંગ્રેસની નરી ટીકાઓ કરવામાં જ ક્યાંક વેડફી નાખશે એવી દહેશત રહે છે. રચનાત્મક કાર્યના પૂંજ ખડકાયા છે તેમાંથી એ હજી માંડ તરણાં ઉપાડી શકે છે. એ પક્ષની આવી કાંઇક અંશે નિષ્ક્રીય દશાનો જાણે કે બચાવ કરતા હોય તેમ શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણે અમદાવાદમાં કહ્યું કે, હવે પછીની ચૂંટણીમાં પ્રજા અમને ચૂંટી મોકલશે તો અમે સૌ સારાંવાનાં કરી દેશું. વળતા દિવસોમાં જ સરદાર વલ્લભભાઇએ તેનો જવાબ આપ્યો કે, આવતી ચૂંટણીઓ સુધી થોભવાની જરૂર નથી, આવો, આજે જ નવમાંથી એક પ્રાંતની લગામ હાથમાં ઝાલી લ્યો, અને તમને સમજાશે કે કેટલી વીશે સો થાય છે. સાફદિલ સમાજવાદીઓ માટે આ એક સુંદર તક હતી—કેટલી વીશે સો થાય છે તે સમજવાની ભલે નહિ, પણ પોતાના આદર્શોને પ્રજા સમક્ષ વ્યવહારમાં મૂકી બતાવવાની. 'અમને સત્તા સોંપવી એ સરદારના હાથની વાત નથી,' એવો જવાબ સાચો નથી, કારણ કે આજે તો હજી સરદાર ધારે તો સમાજવાદીઓને કોઈ પણ પ્રાંતનો વહીવટ સોંપી શકે તેવી સ્થિતિમાં છે. કાલે પછી એવી સ્થિતિ ન હોય, કે એવી મનોદશા પણ ન રહે, તે વાત જુદી છે.

પ્રજાનાં દિલ હવે પછીથી માત્ર વચનો ઉપર ઇતબાર નહિ રાખી શકે—કારણ કે ખુદ કોંગ્રેસને માટે પણ પોતે આપેલાં વચનો પાળવાનું કાર્ય કેટલું મુશ્કેલ બની ગયું છે તે લોકો અનુભવી રહ્યા છે. સમાજવાદીઓ પણ વચનો આપવાને બદલે આવી તક ઝડપીને પોતાની કાર્યશક્તિની

વાનગી પ્રજાને ચખાડે તો જ તેઓ લોકોને પ્રિય થઈ પડશે. અલબત્ત, વહીવટ સંભાળવામાં એક મુસીબત તો રહેલી છે જ—બહાર વનકેસરી સમા ગર્જના કરતા જવાહર–સરદાર પણ જો પ્રધાન બન્યા પછી મેંદા જેવા બની ગયા તો સમાજવાદીઓને તો એથી ય વધુ નરમ બનવું પડે.

હિંદુસ્તાનને હાંસીપાત્ર બનાવતો સીમા–પંચનો ચુકાદો

બે મુસ્લિમો, એક હિંદુ અને એક શીખ, એવા ચાર સભ્યો, તેના પ્રમુખપદે શ્રી રેડક્લિફ નામના એક વિદેશવાસી અંગ્રેજ: એવા સીમા–પંચ પાસેથી પ્રીતિની સરહદો વિશે કોઈ ન્યાયી ચુકાદાની આશા રાખવી એ કેટલું હાસ્યસ્પદ છે તે હવે, એ પંચનો ચુકાદો આવી ગયા પછી, પૂરેપૂરું સમજાય છે. બે બિલાડીઓને બનાવી જનાર પુરાણી વાર્તા માંહેલા વાંદરાની આવી હૂબહૂ નકલ અર્વાચીન કાળમાં કરી જાણનાર શ્રી રેડક્લિફનો જોટો જડવો જેમ મુશ્કેલ છે, તેમ એવા એક વિદેશી ઇન્સાનના સ્વચ્છંદી તરંગો ઉપર પોતાના દેશના લાખ્ખો માનવીઓ અને અબજોની દોલતના ફેંસલાનો આધાર રાખનારી મનોવૃત્તિ પણ એક હિંદુસ્તાનના આગેવાનો સિવાય ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંય જોવા મળી શકે. 'બંગાળ સીમા–પંચની કાર્યવહીમાં હું હાજર ન રહી શકયો કારણ કે હું પંજાબ સીમા–પંચનો પણ પ્રમુખ હતો, અને પંજાબ સીમા–પંચની કાર્યવહીમાં હું હાજર ન રહી શકયો કારણ કે બંગાળ સીમા–પંચના પ્રમુખ તરીકે હું એના કાર્યમાં રોકાયેલો હતો,' એવો નફ્ફટ ખુલાસો કરનાર એ અંગ્રેજ પાસે આપણે આપણી ભૂમિના ટુકડા કરાવવા જેટલી પામરતા બતાવી તેના કરતાં તો કોઈ આંધળા છોકરી પાસે પંજાબ અને બંગાળના નકશાઓ ઉપર લીટા કરાવીને તે મુજબ નવી સીમાઓ રચી હોત તો આપણી દશા જગતની આંખોમાં આટલી હાંસીપાત્ર કદાચ બની હોત.

ખેર, એ સીમા–પંચનો ચુકાદો અમાન્ય ઠરાવીને તેને ખાતર લડવા ઊભા થવા કરતાં અનેકગણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો હિંદ અને પાકિસ્તાન, બેઉની સરકારો અને પ્રજા સમક્ષ પડેલાં છે. દરેક પ્રજા જેમ પોતાના નેતાઓના વિજયનો ફાલ લણે છે તેમ તેમના પરાજયો, તેમની ભૂલો અને તેમની નબળાઈઓનાં પરિણામો પણ તેણે હસતે મુખે સ્વીકારી લેવાં રહે છે. આવી મહાભૂમિના ભાગલા આપણે વેઠી લીધા છે, અને કરોડો મુસ્લિમોને હિંદમાં તેમજ કરોડો બિન–મુસ્લિમોને પાકિસ્તાનમાં પરદેશીઓ જેવા બનીને રહેવા દેવાનું આપણે સ્વીકાર્યું છે, તો પછી આપણા એકાદ–બે જિલ્લા આપણી સરહદને પેલે પાર રહી ગયાથી ગમગીન ન બની જઈએ; કારણ કે આપણી મૂળ સીમાઓમાંથી તો એકાદ–બે જિલ્લાઓ જ નહિ પણ બે લાખ ચોરસ માઇલ જેટલો પાકિસ્તાની પ્રદેશ સરકી ગયો છે, આપણાં સાત કરોડ બંધુઓ આપણી પાસેથી હડસેલાઈ ગયાં છે. ઉપરાંત આપણા હાથમાં જેનું સ્વરાજ આવ્યું છે તે (બ્રિટિશ) હિંદ કરતાંય વધુ મોટો, લગભગ સાત લાખ ચોરસ માઇલ જેટલો વિશાળ પ્રદેશ અને નવ કરોડ હિન્દીજનો તો 'સ્વતંત્ર અને સાર્વભૌમ દેશી રાજ્યો'માં રહી ગયા છે. ખુલના જિલ્લો કે ચટગાંવની ટેકરીઓ પૂર્વ બંગાળમાં ગયાં તે તો એની તોલે કાંઈ જ નથી.

અખંડ હિંદની અંતરની દીપમાળ ભાગલાને ભૂંસી નાખશે

પંદરમી ઓગસ્ટના પર્વની ઉજવણીથી વંચિત રહ્યું એક તો પંજાબ—કે જ્યાં કોમેકોમો વચ્ચેની આટલા મોટા પાયા પરની કાપાકાપી બંધ કરાવવાનું કાર્ય હિંદ–પાકિસ્તાનના સંયુક્ત લશ્કરી દળો માટે પણ મુશ્કેલ બની ગયું છે. પાંચ નદીઓના પ્રદેશના ભાગલા સામે જાણે કે એ ભૂમિનો કણેકણ બંડ પોકારી ઊઠયો છે. આ દિવસોમાં પંજાબીઓના હૃદયની વ્યથા કેવી હશે તે રમખાણગ્રસ્ત વિસ્તારોમાંથી નાસી આવેલા પંજાબીઓએ દિલ્હીનાં છાપામાં પત્રો લખીને પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરેલી કરુણ હકીકતોમાંથી જાણી શકાય છે. 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સ' ઉપરના એવા એક પત્રમાં તેના લખનારે એટલે સુધી કહ્યું છે કે ભડકે

બળી રહેલા અને લોહીલોહાણ બનેલા પંજાબની આપણા આગેવાનોને કાંઈ જ પડી નથી, અને જો યુક્તપ્રાંત કે ગુજરાતના ભાગલા પાડવાનું નક્કી થયું હોત તો તેઓ આટલા સ્વસ્થ ચિત્તે બેસી રહ્યા ન હોત. જવાહર અને સરદારને મન તો શું યુક્તપ્રાંત, શું ગુજરાત કે શું પંજાબ, આખું હિંદુસ્તાન પોતાનું વતન છે અને એના કોઇ પણ ભાગમાં દાવાનળ સળગતો હોય તેના ડામ તેમના અંતર ઉપર દેવાતા જ હોય. પરંતુ ગુજરાત-યુક્તપ્રાંતની પ્રજા વિશે આવું કહી શકાય ખરું ! પંજાબની વેદનાનો અંશ પણ આપણે અનુભવીએ છીએ ખરા ? રાજકીય સરહદો ભલે બદલાઇ ગઈ, આપણા અંતરમાં અખંડ હિંદની અસલ સરહદો ઉપર દીપમાળ પ્રગટેલી રાખશું તો ભાગલાને જોતજોતામાં ભૂંસી નાખી શકશું.

આઝાદીનો અણનમ યોદ્ધો
પઠાણ ગૂંગળાવાઈ રહ્યો છે

પંજાબને માથે તો આળ હતું કે એ એશઆરામી બનીને સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં હમેશાં પછાત રહ્યું છે. પણ સરહદ પ્રાંતના પઠાણોએ એવો શો અપરાધ કર્યો હશે કે એમને પણ સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિની ઉજવણીથી વંચિત રહેવું પડ્યું. સરહદને આપણે ભૂલી તો નથી ગયાને ? સ્વતંત્રતા મેળવવાની અધીરાઈમાં આપણે સરહદનો બલિ તો ધરી દીધો નથી ને ! બાદશાહખાનની ઇચ્છા વિરુદ્ધ જઈને આપણા નેતાઓએ ત્રીજી જૂનની જાહેરાતની સરહદી લોકમત અંગેની કલમ સ્વીકારી લીધી ત્યારથી જાણે કે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદના અને સરહદી પઠાણોના રાહ ન્યારા બની ગયા છે, ત્યારથી પઠાણોને દિલ્હીને બદલે કાબુલ વધુ નજીક લાગવા માંડ્યું છે. સરહદના બનાવો અંગે અનેક પ્રકારની આશંકાઓ જન્માવતી ચૂપકીદી લોકમતના ચુકાદા પછી આપણે સેવી રહ્યા છીએ. પંદરમી ઑગસ્ટની ઉજવણી અંગેના સમાચારો કોઇ અંધારખૂણે પડેલાં ગામડાંમાંથી પણ આવ્યા, પરંતુ ન આવ્યા એક સરહદમાંથી — સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામમાં સદા મોખરે રહેલા, આખર લગી અણનમ રહેલા પઠાણોના વતનમાંથી. અને તે પછી સરહદની ધારાસભામાં બહુમતી ધરાવતા ડૉ. ખાનસાહેબના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળને પાકિસ્તાની સરમુખત્યારની આજ્ઞા પ્રમાણે એક નામચીન અંગ્રેજ ગવર્નર બરતરફ કરે છે, એક પછી એક દિવસ વીતે છે અને છતાં સરકારમાંના કે સરકાર બહારના રાષ્ટ્રીય આગેવાનોના મોઢામાંથી એ વિશે એક સખૂન પણ નીકળતો નથી. ગાંધીજીની પ્રાર્થના-સભામાં પણ (આ લખતાં સુધી) જાણે કે એ વિષય અંગે- કાળજીપૂર્વકની ચૂપકીદી સેવાતી હોય તેવું લાગે છે.

આ બધો ભેદ શો છે તે સમજાતું નથી. એક વિદેશી સરકાર, મુસ્લિમ લીગના પોતાના જ મઝહબી ભાઈઓ અને બહુકાલ સુધી જેની સાથે ખભેખભા મિલાવીને લડેલા તે હિન્દી રાષ્ટ્રવાદીઓ — એ ત્રણ વચ્ચે થયેલી કોઈ ક્રૂર સમજણને પરિણામે ગૂંગળાઈ રહેલા પઠાણની પણ આપણે દયા તો ખાવાની જ નથી. કારણ કે પઠાણોમાં જેમ શાંત સત્યાગ્રહી ખુદાઈ ખિદમતગારો છે તેમ ઝમ્મે પખ્તુનવાળા નવજવાન બંધૂકધારીઓ પણ છે. દયા તો આપણી જ ખાવાની રહે છે, કે આવો એક વિરલ સાથી આપણી હરોળમાંથી આમ ખેરવાઈ રહ્યો છે.

આજનો ઝેરી ચકરાવો અને
પ્રજાકીય સરકારનું કર્તવ્ય

સ્વાતંત્ર્ય-સૂરજનાં કિરણો પણ જેમાં અટવાઇ જાય તેવાં કાળ-જાળાં આજે આપણી આસપાસ ગુંથાઇ ગયાં છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માં 'આજનો ઝેરી ચકરાવો' નામે લેખમાં શ્રી બબલભાઈ મહેતા કહે છે તેમ —

> 'આજકાલ આપણે સૌ એક એવા ઝેરી ચકરાવામાં ફસાયા છીએ કે એમાંથી શી રીતે બહાર નીકળવું એની જ કોઇને સૂઝ પડતી નથી. . . .
>
> 'સરકારી તંત્ર શિથિલ થઇ ગયું છે એવું કહેનારા પણ આપણે અને લાંચ આપી લઇને એ તંત્રને શિથિલ બનાવનારા પણ આપણે !

'કાળા બજાર સામે પોકાર પાડનારા પણ આપણે અને આવા જમાનામાં કાળું બજાર ન કરીએ તો શી રીતે રહેવાય, એવું કહેનારા પણ આપણે !

'બધે લાગવગ પેસી ગઈ છે એવું કહેનારા પણ આપણે અને લાગવગ વાપરીને એનો લાભ ઉઠાવનારા પણ આપણે !'

જનતાની વચ્ચે વસનારા શ્રી બબલભાઈ જેવા લોકસેવક આપણી પ્રજાની અવદશાનું આમ દર્શન કરાવી તેને સન્માર્ગે ચડવા પ્રેરે તે યથાર્થ જ છે. પરંતુ તેને લીધે સરકાર પોતાની જવાબદારીમાંથી છૂટી જઈ શકે નહિ, તેની ઓથે પોતાની નિષ્ક્રીયતા એ છુપાવી શકે નહિ. સારું અને નરસું આચરનારાઓના ભેદ તો સમાજમાં સદાય રહેવાના જ. એ બેના એકમેક સામે છેદ ઉડાવીને પોતાની ફરજ પોતે બજાવી રહેલ છે તેવું માનવાની ભૂલ વિદેશી હકૂમત કરી શકે, પ્રજાકીય સરકારો હરગીઝ નહિ. ચોરી ન કરવાનો કાયદો કર્યા પછી એકસોની વસતીમાંથી પચાસ ચોરી નથી કરતા તો બીજા પચાસ ચોરી કરે છે, માટે અમે શું કરીએ ? એમ કોઈ સરકાર કહેતી નથી. એ સોમાંથી એક જ પ્રજાજન ચોરી ન કરનારો હોય તો પણ સરકારનું કર્તવ્ય તો બાકીના નવ્વાણુંને નશ્યત કરી, કેળવણી આપી ચોરીઓ અટકાવવાનું જ હોવું જોઈએ.

સદાય સામે ઘૂરકતો ભૂખમરો હવે કાયમી નિકાલ માગે છે

'અનાજ પહેલું કે કાપડ ?' એ નામે એક લેખમાં શ્રી રવિશંકર મહારાજે ઘણાના મનમાં ઘોળાઈ રહેલા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો છે, કે દર વર્ષે 'વધુ અનાજ ઉગાડો'ની ઝૂંબેશ ચાલે છે અને છતાં ભૂખમરો કેમ સદાય આપણી સામે ઘૂરકતો રહે છે ? મહારાજશ્રી કહે છે, તેમ, અનાજ વધુ પેદા ન થવાનાં બે કારણો એ છે કે: (૧) ખેડૂતને અનાજના પૂરતા ભાવ નથી મળતા. કાપડના ભાવ નક્કી કરવામાં મિલમાલિકને કેટલા ભાવ પોષાશે, એને અમુક ટકા નફો રહેશે કે નહિ વિગેરેનો વિચાર થાય છે: પરંતુ અનાજનો ભાવ નક્કી કરવામાં એ અનાજ પકવનાર ખેડૂતનો કાંઈ જ અવાજ નથી હોતો. (૨) અનાજ ઉગાડવા માટે ખોળ કે ખાતર જોઈએ, પંપ પતરાં કે સિમેન્ટ જોઈએ, હળ માટે લાકડું ને લોખંડ જોઈએ એ ખેડૂતને મેળવી આપવાની કોઈ જ વ્યવસ્થા નથી હોતી, અને હોય છે તો એવી કે જેનો લાભ ખેડૂતને મળવો મુશ્કેલ બને.

આપણે ત્યાં કેટલાક વર્ષોથી અનાજની હાડમારી અસહ્ય બની રહી છે, પરદેશથી માગીભીખીને સડેલા જવ–મકાઈ (માગીભીખીને નહિ, સોનાની સામે જોખીને) આપણી પ્રજાને ખવરાવાઈ રહ્યાં છે. હવે તો એ પરિસ્થિતિના મિટાવ માટે આકરાં હિંમતપૂર્વકનાં પગલાં ભરાવાં જોઈએ. પરદેશથી અનાજ આયાત કરવામાં આપણે આપણી સંપત્તિની બેફામ લૂંટ ચાલવા દઈએ છીએ અને પોષણહીન ખોરાક ઉપર આપણી પ્રજાને જિવાડી રહ્યા છીએ.

વધુ અનાજ ઉગાડવાની પ્રેરણાદાયી બ્રિટિશ યોજના

બ્રિટન જેવા દેશમાં કુલ ડોલર–ખર્ચનો અરધો હિસ્સો તો અનાજની આયાત પાછળ વેડફાઈ જાય છે એ જોઈને ત્યાંની સરકાર ચોંકી ઊઠી છે, જીવનધોરણ તૂટી પડે ને ભિખારી–દશામાં તેને જીવવું ન પડે તે માટે ઘર આંગણે જ અનાજનું ઉત્પાદન વધારવા તેણે કમર કસી છે. આવતાં ચાર વર્ષ દરમિયાન દસ કરોડ પાઉન્ડની કિંમતનું વધારાનું અનાજ બ્રિટનમાં જ પેદા કરવાની જેહાદ બ્રિટનના ખેતી–પ્રધાન શ્રી ટોમ વિલિયમ્સે શરૂ કરી છે. આ જેહાદ નિષ્ફળ જશે તો બ્રિટનની પ્રજાને પૂરતું પોષણ નહિ મળે તેમજ બેકારી વધી પડશે એવી ચેતવણી એમણે ખેડૂત–સંઘની સભામા આપી છે. ઉત્પાદનના આ વધારાનો અરધો ભાગ તો વધુ કાર્યદક્ષતાથી જ સાંપડશે એવી એમને આશા છે. બાકીના અરધા ભાગ માટે દેશનાં સાધનોનો વધારો કરાશે. આવતે જ

વર્ષે પાંચ લાખ એકર વધુ જમીનમાં ઘઉંની ખેતી થશે. શ્રી વિલિયમ્સે ખેડૂતોને કોલ આપ્યો છે કે, અનાજના ભાવ વધારાશે, ખેતી માટે 'લોન' અપાશે, રોકડ નાણાંની મદદ અપાશે, મકાનો અને યંત્રો માટે ખેતીને સૌથી પ્રથમ હક્ક ગણાશે, અને બીજી અનેક નાની મોટી સગવડોનો લાભ તેઓ લઇ શકશે.

આપણા શાસનકર્તાઓ માટે આ બધું પ્રેરણાદાયી નથી? જાહેર મેળાવડાઓ, મિજબાનીઓ અને ઉદ્ઘાટન-ક્રિયાના સમારંભોમાં એક વર્ષ સુધી ન જવાની પ્રતિજ્ઞા પ્રધાનો લઈ જુએ તો એમની અંદર સુપ્ત રહેલી શક્તિઓને માટે બીજાં કેટલાં પ્રજા-ઉપકારી કાર્યક્ષેત્રો પડ્યાં છે તે તેમને જરૂર દેખાશે.

વહીવટીતંત્રમાં પ્રવર્તી રહેલી વિચારશૂન્યતાનો વધુ નમૂનો

પ્રજાકીય પ્રધાનોના હાથમાં પ્રાંતોનો વહીવટ આવ્યાને વરસ ઉપર થઈ ગયું છતાં રાજકારભારમાં ઠેરઠેર જે વિચારશૂન્યતા પ્રસરી રહેલી દેખાય છે તેનું એક વધુ દૃષ્ટાંત ગાંધીજીને પોતાની ઉપર આવેલો એક પત્ર 'હરિજનબંધુ'માં પ્રગટ કરીને આપવું પડ્યું છે. ઘોડદોડની શરતોને પરિણામે રેલ્વે-તંત્રને જે અસહ્ય ઘસારો થાય છે, અનાજનો બગાડ થાય છે, પેટ્રોલનો વ્યય થાય છે અને લોકોમાં એક હરામચસકો વધુ ને વધુ ફેલાતો જાય છે તેનો નિર્દેશ કરીને એ પત્રલેખક ગાંધીજીને કહે છે કે—

'હકીકત તો એ છે કે આપણામાંના ઘણાની મુખ્ય દશા તો એ ને એ જ રહી છે...ગઈકાલે આપણે સરકારી અમલદારોના વલણ, શક્તિ, આવડત, રીત વગેરે પર પ્રહાર કરતા હતા. આજે એ જ અમલદારોના હાથમાં લગામ રહી છે અને તેની પકડ વધારે દૃઢ બની છે. તંત્ર આખું તેને શરણે હોય તેવું લાગે છે. તેના અનુભવો અને કાર્યશક્તિ વગર આપણું ગાડું જરા પણ ચાલી શકે તેવું નથી લાગતું. પરિણામે તેમની બેપરવાઇ અને ઉન્માદ પર અસર થઇ છે. જે લોકોએ લાખો કરોડોના ગોટાળા કર્યા છે, જેને અવ્યવસ્થામાં લાભ છે, જેણે કાર્ય અને જવાબદારી ટાળવાની જ કુશળતા કેળવી છે, જેણે પ્રજાનો ખ્યાલ સામે રાખ્યો નથી અને આજે પ્રજાને 'લેતા જાઓ' કહેવાની તક (જેમને) મળી છે તેનામાં એકાએક ફેરફારની કઈ રીતે આશા રાખી શકાય?'

એ ઉપર ટીકા કરતાં ગાંધીજી કહે છે કે 'હવે તો સ્વરાજ થયું! હજુ આપણે એવા ને એવા! જો આપણે નહીં ચેતીએ તો વાન બદલ્યા તેથી સાન બદલવાની નથી એમ સિદ્ધ કરશું.' એ કેટલું સાચું છે!

વર્તમાનપત્રો વિશેનાં બે અચરજો

'હરિજનબંધુ'ના એ જ અંકમાં જેને 'વિષે પોતાનો અભિપ્રાય બોલી બતાવતાં ગાંધીજીનું ગળું બેસી ગયું છે' તે મીઠાઇ બનાવવામાં થઈ રહેલા દૂધના વ્યય અંગે પણ શ્રી સુશીલા નૈયરની એક નોંધ છે. અચરજ તો એ વાતનું થાય છે કે 'ઘોડ-દોડની લત' અને 'દૂધની મીઠાઇ' જેવાં દેખીતાં અને અનેકવાર વર્ણવાઈ ગયેલાં સામાજિક અનિષ્ટો સામેની જેહાદ પોતાનાં પ્રાનાં ઉપર ચાલુ રાખીને આપણાં વર્તમાનપત્રો, 'હરિજનબંધુ'ની કટારોમાં બીજી મૂલ્યવાન લેખન-પ્રસાદી માટે મોકળાશ કેમ નહિ કરી આપતાં હોય! લોકોની આજે જાગેલી વધુ ને વધુ સમાચારો માટેની ભૂખ આપણાં છાપાં પૂરી સંતોષી શકતાં નથી ત્યાં એમને હજી વધુ જાહેર ખબર લેવાની છૂટ આપવી જોઇએ એવી ભલામણ અખબારી-કાગળ સલાહકાર-સમિતિએ તેની તાજેતરની બેઠકમાં કરી છે તે પણ ઓછા આશ્ચર્યની બીના નથી.

ધર્મ અને દેશપ્રેમની ઓથે પ્રગતિશત્રુઓના મોરચા

પાકિસ્તાન મંજૂર રાખીને આપણે મુસ્લિમ લીગની રોજેરોજની ઝઘડાવૃત્તિમાંથી તો છૂટ્યા, પણ કોમવાદી મનોદશા તો બીજી દિશામાંથી પણ આપણી સન્મુખ આવીને ઊભી રહે છે. હિંદમાં ગોવધ અટકાવવાની જેહાદમાં પોતે, પોતાની પત્નીઓ અને પોતાના જમાઇ સુદ્ધાં દેહ પાડશે એવી જાહેરાત જાણીતા કરોડપતિ

નવરચના

ઉદ્યોગપતિ શ્રી. દાલમીયાંએ કરી તેમાંથી કોમવાદને એક નવો મોરચો મળ્યો. હિંદી રાજ્ય સંઘમાં ગોવધ સામે કાનૂની પ્રતિબંધ મૂકવાની માગણી કરતાં ૫૦,૦૦૦ પત્તાં, ૭૦,૦૦૦ કાગળો અને હજારો તાર એકલા રાજેન્દ્રબાબુ ઉપર જુલાઈની ૨૫મી સુધીમાં આવેલા. મુક્ત પ્રાંતમાં પ્રજાકીય પ્રધાનમંડળ સામે 'સીધાં પગલાં'ની નકલી ચળવળ માંડનાર હિંદુ મહાસભાએ પણ પોતાની માગણીઓમાં પાછળથી આ નવી માગણીનો ઉમેરો કર્યો હતો. આપણી પ્રજાનો મોટો ભાગ શિક્ષિત કે જાગ્રત ન હોવાથી મૂડીવાદીઓ, જમીનદારો અને પ્રગતિના શત્રુઓ ધર્મના (અને દેશ-પ્રેમના પણ) ઓઠા હેઠળ આવી જેહાદો અને ચળવળો ઊભી કરીને સત્તા હાથ કરવા વારંવાર ધમપછાડા મારતા રહેવાના જ.

લડાઈ દરમિયાન ગોરાં લશ્કરોને ખવરાવવામાં વર્ષો સુધી હિંદુસ્તાનની હજારો ગાયોની કતલ થઈ રહી હતી ત્યારે કેમ કોઈ ગોરક્ષકો જાગ્યા નહોતા, તે સમજવું મુશ્કેલ નથી, કારણ કે આજે ગોરક્ષક બનેલાઓ એ દિવસોમાં એ લશ્કરોને અને સરકારને માટે જાતજાતનાં સરંજામ પૂરા પાડવાના ગંજાવર કોન્ટ્રાક્ટ લઈને બેસી ગયેલા હતા. હિંદુ ધર્મમાં ગોવધની મનાઈ હોય તેથી હિંદી રાજ્ય સંઘથી તેની સામે કાનૂની પ્રતિબંધ મૂકી શકાય નહિ, કારણ કે હિંદ એ એકલા હિંદુઓનો દેશ નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, હિંદુ ધર્મ હિંદુઓને ગોવધની મનાઈ કરે છે, આખી દુનિયાને નહિ. વળી કોઈ ધર્મના નિયમોને કાયદાનું સ્વરૂપ આપીને તેને ટકાવી રાખવો તે તો એક જર્જરિત બનીને સડી ગયેલ સંસ્થાને ટકાવી રાખવા બરોબર થયું. હિંદુ ધર્મ એ રીતે ક્યાં સુધી ટકી શકશે? હિંદુઓમાં સાચી ધર્મભાવના હશે અને એમનામાં તાકાત હશે તો મુસ્લિમો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ, તમામ વિધર્મીઓ એમના ધર્મના સિદ્ધાંતોની અદબ પાળશે. મસીદ પાસે વાજાં ન વગાડવા માટે મુસ્લિમોને કોઈ કાયદો કરાવવો નહોતું જવું પડ્યું.

ગોમાંસ ખાનારાઓ પાસેથી શીખવા જેવો ગો-ઉછેર

વસ્તુતઃ ગોરક્ષાનું કાર્ય આવા કાયદાઓથી નહિ પણ ગોપાલન માટેના મોટા પાયા પરના કાર્યક્રમોથી જ થઈ શકે. યુરોપના દેશોમાં, અમેરિકામાં અને બીજે ગોવધનો પ્રતિબંધ નથી, લાખો લોકો નિયમિત રીતે ગાયનું માંસ ખાય છે, અને છતાં એ સર્વ દેશો ગાયની કેવી ઉમદા જાળવણી કરે છે તે તો સફેદ હાથણી જેવી એમની ગાયોને જોઈએ તો તરત સમજી શકાય તેવું છે. ત્યાં ગાયોની પદ્ધતિસરની માવજત થાય છે, એનું શરીર વધુ ને વધુ કદાવર બને, એ જીવે ત્યાં સુધી એનાં આંચળ વધુ ને વધુ દૂધ આપતાં રહે અને એને મારો ત્યારે એની કાયા વધુ ને વધુ પૌષ્ટિક માંસ આપતી રહે, એવી વિજ્ઞાનની શોધખોળો એ દેશોમાં થતી રહે છે. આપણને ગાય ઉપર જો ખરેખર પ્રેમ હોય—અરે આપણાં બાળકોને રોજ એક શેર દૂધ પાવા જેટલો પ્યાર પણ એમની ઉપર હોય તો ગો-ઉછેરની બાબતમાં પશ્ચિમના દેશો પાસેથી આપણે ઘણું શીખવાનું છે.

ભુલાઈ જવાયા સુધારાઓ વાસીદામાં તણાઈ જાય છે

સ્વતંત્રતા આવી ગયા પછી સ્વદેશપ્રેમ અને સ્વભાષાપ્રેમની જે અનેક નાની નાની સરવાણીઓ ફૂટી નીકળી છે તેમાંની એક છે બ્રિટિશ સરકારે આપેલા ખિતાબોનો ત્યાગ કરવાની, અને બીજી છે અંગ્રેજોએ બગાડેલા હિંદી નામોની અસલ સ્વરૂપે પુનઃસ્થાપના કરવાની. હિંદની બંધારણસભાએ આઝાદ હિંદમાં કોઈને ઇલ્કાબો ન આપવાનો અને કોઈ પણ વિદેશી હકૂમતે હિંદી નાગરિકને આપેલા ઇલ્કાબો મંજૂર ન રાખવાનો નિર્ણય કર્યો તે પછી કેટલાક ખિતાબધારીઓમાં પોતાના ઇલ્કાબોનો ત્યાગ કરવા જેટલી જાગૃતિ આવી શકી છે. અંગ્રેજોએ આપેલા ખિતાબોને હવે આપણા સ્મરણમાંથી જ ભૂંસી નાખવા માટે દરેકદરેક ખિતાબધારીમાં એવી સદ્બુદ્ધિ જાગે ત્યાં સુધી ધીરજપૂર્વક રાહ જોઈ શકાય નહિ. એનો સીધો-

સાદો રસ્તો લોકવ્યવહારમાંથી ઇલ્કાબોને નાબૂદ કરવાનો છે. ખરી રીતે સામાન્ય પ્રજાજનને તો કોણ ખિતાબધારી છે અને કોણ નહિ તે જાણવાની ઝાઝી તમા નથી હોતી. માત્ર આપણાં વર્તમાનપત્રો હવે ઇલ્કાબો વાપરવાનું બંધ કરે એટલે ખિતાબો પૂરેપૂરા દફનાવાઇ જશે. આજથી મહિનાઓ પૂર્વે મુંબઇના અંગ્રેજી સાપ્તાહિક 'ફોરમે' એ ઇલ્કાબો સામે પોતાની કટારોમાં પ્રવેશબંધી ફરમાવીને અનુકરણીય પહેલ કરી હતી. પરંતુ બીજાં છાપાંઓ, કોણ જાણે કેમ પોતાનાં પાનાં વિદેશી હકૂમતે આપેલા ઇલ્કાબોથી શોભાવવાનો મોહ છોડી શકયા નહોતા. તાજેતરમાં દિલ્હીના 'હિંદુસ્તાન ટાઇમ્સે' ૧૫ મી ઓગસ્ટથી કોઈ પણ હિંદીના નામની આગળ–પાછળ વિદેશીઓએ આપેલા ખિતાબ ન લગાડવાની જાહેરાત કરી છે. હવે બીજાં છાપાંઓને પણ એને પગલે ચાલવામાં શી મૂંઝવણ હશે?

ઉપર કહી બીજી પ્રવૃત્તિની શરૂઆત યુક્તપ્રાંતમાં થઇ ચૂકી છે. ગંગાને બદલે 'ગેન્જીઝ', યમુનાને બદલે 'જમના', મથુરાને બદલે 'મુત્રા', વિંધ્યાચલને બદલે 'ઇંડાચલ' જેવા શબ્દો ચલણી બનાવીને અંગ્રેજોએ આપણી ભાષા ઉપર જે કાદવ ઉડાડયો હતો તે હવે સાફ કરીને અસલ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાનો હુકમ યુક્તપ્રાંતની સરકારે કાઢયો છે. મદ્રાસના પ્રધાનમંડળે પણ એવાં જ પગલાં ભરવાનું નક્કી કર્યું છે. આવી બાબતોમાં તમામ પ્રાંતો એકસરખી નીતિ એકી–સાથે અપનાવતા હોય તો થઇ રહેલા પરિવર્તનની પ્રજામાનસ ઉપર સચોટ છાપ પડે. એકલદોકલ અને છૂટાછવાયા સુધારાઓ તો રોજિંદા અનેક સમાચારોના વાસીદામાં તણાઇ જાય છે.

જનવિરાટની ઉન્નતિ માટે પ્રજાકીય ઝુંબેશોની જરૂર

અલબત્ત એ બનવાજોગ છે કે કેટલાય ઝીણા ઝીણા સામાજિક કે સાંસ્કૃતિક સુધારાઓ વહીવટી–તંત્રની અનેક ગડમથલો આડે પ્રધાનોને સૂઝતા ન હોય. તો પછી આપણી સાહિત્ય–સંસ્થાઓએ એમને વારંવાર જુદી જુદી સૂચનાઓની ટીપ મોકલતા રહેવું જોઈએ. ગુજરાતમાં દાખલા તરીકે, કેટલાંય નામો અંગ્રેજોને હાથે વિકૃત થયેલાં છે. એ બધાની ટીપ કરીને સરકારને મોકલવાનું અને તેમાં સુધારા સૂચવવાનું કાર્ય એ ભાષાની સેવા જ છે. એ જ રીતે આપણાં શહેરો–ગામોમાં હજારો દુકાનોનાં પાટીઆં અંગ્રેજીમાં લખેલાં અથવા તો 'હેર કટિંગ સલુન', 'રેલરિંગ વર્કસ', 'શૂ–મેકર', 'વૉશિંગ કંપની,' 'કેમિસ્ટ એન્ડ ડ્રગિસ્ટ' વિગેરે અંગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો ગુજરાતી લિપિમાં લખાયેલાં હોય છે. એ પાટીઆં પાસે એકાદ મિનિટ ઊભા રહીને જોવાથી એ કેટલાં અર્થહીન અને હાસ્યાસ્પદ છે તે સમજાય છે. ગુજરાત સાહિત્યસભા કે ગુજરાત વિદ્યાસભા જેવી કોઈ સંસ્થા દસબાર ચિતારાઓનો એક કાફલો રોકાવીને શહેરના મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપરની બધી દુકાનોનાં પાટીઆં પોતાને ખરચે નવેસરથી શુદ્ધ ભાષામાં ને શુદ્ધ જોડણીમાં લખાવી દેવાની ઝુંબેશ ઉઠાવશે તો એ ગુજરાતની નજીવી સેવા નહિ ગણાય. 'આપણી' સરકાર આવી ગઇ છે તેથી દરેક બાબતમાં એ જ પહેલ કરે તેવી આશા રાખીને બેસી રહેશું તો કદી આરો નહિ આવે એટલું સાફસૂફીનું કાર્ય આપણી સમક્ષ પડેલું છે. સરકાર તો આપણી હોય કે પારકી, એના તંત્રની અમુક મર્યાદાઓ હંમેશા રહેવાની. માટે જ ચાહ્ય તેવા સ્વરાજ–સુરાજ્યવાળા.રાષ્ટ્રમાં પણ આપમેળે સુધારાની ઝુંબેશ ઉઠાવનારી પ્રજાકીય સંસ્થાઓની જરૂર રહેતી જ આવી છે. તેના વિના જનવિરાટની ઝડપી ઉન્નતિ શક્ય નથી.

સત્ત્વહીન દેશી ફિલ્મો ઉદ્યોગને નામશેષ બનાવશે

અમેરિકાએ બ્રિટનને જે લોન આપેલી તેનો ચાલીસ ટકા ભાગ તો અંગ્રેજ પ્રજાએ અમેરિકન ફિલ્મો અને અમેરિકન સિગારેટો જેવી બે મોજશોખની ચીજો પાછળ વેડફી નાખ્યો હોવાથી બ્રિટનની મજૂર–સરકારે. અમેરિકન ફિલ્મ–તમાકુની આયાત ઉપર ભારે આકરી જકાત નાખી છે. દર વર્ષે અમેરિકન ફિલ્મો પાછળ જ બ્રિટનની પ્રજા પોણા

અનુસંધાન પાન ૬૭ ઉપર

ચાલી આવતી આપકથાનો હપ્તો સાતમો

ધૂમકેતુ

❀ જેમાં હું એકીસાથે છ નવલકથાઓ શરૂ કરું છું. ને છમાંથી એકે પૂરી કરતો નથી. ❀ મરિયમબીબી ઉર્ફે ખતીજા પાસે હું વાર્તાઓ ઉપર વાર્તાઓ વાંચ્યે જ જાઉં છું ! ❀ વીરપુર પછી બીલખાના શ્રીમન્નથુરામ શર્માના આનંદાશ્રમને પંથે.

મરિયમબીબીનું ઘણું કરીને એક બીજું નામ પણ હતું. ખતીજા. આ ખતીજામાં જેવી ઊંચા પ્રકારની સાહિત્ય રસિકતા હતી, તેવી જ શૂરવીરતા પ્રત્યે પ્રેમભક્તિ પણ હતી. વીર દુર્ગાદાસ વાંચતાં, જ્યાં એ અન્યાયનો સામનો કરતાં ઘાયલ થાય છે ને કૂવામાં સંતાય છે, દુશ્મનો તપાસ કરવા આવે છે, અને જે કૂવામાં દુર્ગાદાસ સંતાયો છે એના લગભગ કાંઠા સુધી આવે છે, એ હમણાં પકડાયો કે શું એવી ગંભીર પળ આવે છે, વાંચનાર સાંભળનાર સૌ હવે શું થશે એની આતુરહ્રદયે રાહ જુએ છે, અને ખતીજાબીબીની આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો ચાલવા માંડે છે! એનો સહાનુભૂતિભર્યો આત્મા દુર્ગાદાસ ઉપર આવતું બાદશાહી આક્રમણ સહી શકતો નથી.

તે દિવસે તો મારામાં રહેલા કોઇ અજ્ઞાત માનસને ખતીજાબીબીનું આ વાર્તાપ્રિય માનસ ગમ્યું હશે એમ કહી શકાય, પણ આજે જ્યારે આખા પ્રસંગને નજર સમક્ષ ખડો કરીને પૃથક્કરણશીલતાથી નિહાળું છું ત્યારે લાગે છે કે હું કુંકાવાવથી આવ્યો ને જે વખંભર ઘર, શૂન્યતાના સાગર સમું લાગતું હતું, એ ઘરમાંથી મારે દૂર ને દૂર ભાગી જવું હતું! એ ઘરમાં તો હું એક પળ પણ ઊભો રહું અને જાણે તરત માની મધુર છબી સામે ખડી થઈ જાય! આંખમાં આંસુ તો આવ્યાં રહે નહિ—ને વ્યાકુળતાનો કોઇ પાર નહિ. કેટલીક વખત તો ઘેલછામાં હું ખરેખર માનું કે કોઈ ને કોઈ ખંડમાં મા બેઠાં હશે! એક પછી એક ઓરડા જોવા પણ માંડું, પરંતુ મરેલ કોઇ, કોઈ દિવસ પાછું આવ્યું છે—તે મા પાછાં આવે! એ તો માનવને મળેલા અપૂર્વ વારસાની વસ્તુ બની ગયાં, કલ્પનાની. અને એ કલ્પનામાં તો હું એમને વર્ષો સુધી મળતો રહ્યો ને એ મને મળતાં રહ્યાં!

મારું એ સ્થાન, એ વખતે મને લાગે છે, ખતીજાબીબીએ લઇ લીધું ને મને ભાંગી જતો બચાવી લીધો. ક્યાં બાટવા પાસેના કોણ જાણે ક્યા ગામડાની ધર્મે અને જાતિએ તદ્દન જુદી એવી આ અભણ મેમણબાઇ અને ક્યાં હું ઉચ્ચ કુળનો બ્રાહ્મણ! વાર્તારસની સાંકળે તો અમારા જેવા અનેક છોકરાઓને ત્યાં ભેગા કર્યા, પણ મરિયમબીબીનો સુગંધ સુગંધ મહેકતો, જુવાન, હસમુખો, નિર્દોષ, તેજસ્વી કડક ચહેરો, એના લૂગડાંની મોહક ભભક, એની બારણા ઉપર ગાદી નાખીને રાણીની પેઠે બેસવાની છટા અને એને પોતાને છોકરું નહિ અને મારા ઉપર વરસતું એવું લગભગ માતૃત્વભર્યું વહાલ! હું તો નુરમહમ્મદ અહમદ કુમકી માસ્તરનો રૂપરડી પાંચનો વગર ખરીદેલો ચોવીસે કલાકનો રાજીખુશીનો ગુલામ જ બની રહ્યો!

નુરમહમ્મદ માસ્તરને અમારા ઘર સાથે એવો તો ઘાટો સંબંધ પછીથી થઇ ગયો કે એ તો સુખે દુઃખે અમારી સાથે ઊભા રહે. પોતે જાતના મેમણ હતા, અને વર્ષો સુધી બાટવા સિવાય બીજું કોઇ ગામ વેઠેલું જ નહિ, એટલે આંહીં આવવું પડેલું એ એને ગમ્યું ન હતું, પણ જ્યારે આવવું જ પડ્યું, ત્યારે તો પોતે ગામમાં એક એવી મીઠી માયા ફેલાવી દીધી કે ન પૂછો વાત.

નુરમહમ્મદ માસ્તર આવા-માયાળુ હતા અને ખતીજા વાર્તારસની ભારે શોખીન હતી, એટલે હું

તો નિશાળનો માસ્તર નહિ પણ એમના નાનકડા ઘરવ્યવહારનો કારભારી જ થઈ રહ્યો. ગામમાંથી કાંઈ લાવવુંકરવું હોય તો ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેન, ને શામળભાઈ વિલેજપોસ્ટમેન સાથે હું પણ ખરો! કોઈ નાનકડા નિશાળના 'પોલિટિક્સ'નો પ્રશ્ન હોય તો એમાં પણ હું ખરો! અને દરબારગઢમાં જતાઆવતા માસ્તરની પાછળ ચાલવામાં પણ આપણે.

એક વખત મને સાંભરે છે કે પોસ્ટખાતાને લગતો કાંઈક 'કેસ' હતો. આંહીં નિશાળમાં સ્કૂલ-કામ સાથે પોસ્ટકામ પણ ચાલતું. સવારના દસ-સાડાદસ થયા હશે, છોકરાં નિશાળમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરતાં હતાં નિશાળના પગથિયાં પાસે એક ઊંટ હકક કરતું આવીને ઊભું રહ્યું. ઉપરથી પૂરા છ ફીટ ઊંચા, મિલિટરી દેખાવના લાલાકાકા ઊતરી પડ્યા. અને એક પોસ્ટમેન બાલુભાઈનાં ગોટા અંગે આવેલા એટલે પૂરા બે કલાક સુધી સૌની જડતી લઈ લીધી. એ વખતે નુરમહમ્મદ માસ્તરે મને રજૂ કર્યો. નિશાળમાંથી વખતે પોતાને ચાર છ દિવસ બહાર જવું પડે તો પોસ્ટની એમને ભારે ચિંતા રહેતી, અને પોસ્ટલખાતું જડતી લઈ ન નાખે માટે કોઈક પોસ્ટનો જાણકાર માણસ આંહીં છે એમ વાત રજૂ કરવી પડતી. મને એવા પોસ્ટખાતાના જાણકાર આદમી તરીકે લાલાકાકા પાસે રજૂ કરવામાં આવ્યો. લાલાકાકા તો મારી સામે જોઈ જ રહ્યા: 'આ છોકરો તમારી ગેરહાજરીમાં પોસ્ટખાતું ભળવશે? આનું માનશે કોણ?'

નુરમહમ્મદ માસ્તરે કહ્યું: 'અરે સાહેબ! આ છોકરો તો ભારે હોશિયાર છે. નિશાળનો કારભાર એ જ ચલાવે છે ને!'

નુરમહમ્મદ માસ્તર થોડા દિવસની રજા ઉપર ગયા. પોસ્ટખાતાનો કારભાર મારી પાસે આવ્યો. હેડમાસ્તરની ખુરશી ઉપર બેસીને, પોસ્ટકાર્ડ, કવર, ને ટિકિટ વેચતાં મને જે અધિકારપ્રાપ્તિનો આનંદ મળ્યો હશે એની આજે તો કલ્પના જ કરવી રહી. નિશાળના માસ્તરને કોઈ સલામ ન કરે પણ પોસ્ટમાસ્તરને તો સૌ સલામ કરે. દરબારી પટાવાળા ટપાલ લેવા આવે તો સલામ કરીને પાટલી ઉપર બેસે. વેપારી આવે તો 'સાહેબ! એક ટિકિટ આપજો!' એમ કહીને ઊભો રહે, ખતીજાબીબી તો બારણાના ઉંબરા ઉપર બેઠી બેઠી હસ્યા જ કરે!

'અલ્યા! બીજું કાંઈ નહિ તું ક્યાંક ગાંડો થઈ જાય, ગાંડો!'

પરંતુ એવડા નાનકડા અધિકારનો પણ નશો કેવો હોય છે એનો અનુભવ તો તરત થઈ ગયો. નિશાળની સાથે જ માસ્તરનું રહેઠાણ ઘર હતું. અને રહેઠાણ ઘરનું એક બારણું નિશાળ તરફ જ હતું. એના ઉંબરા ઉપર બેઠી ખતીજાબીબી મારા હાલહવાલ જોતી હોય ને વખતે કોંક દગડારી ન જાય એનું પણ ધ્યાન રાખતી હોય. ટપાલની થેલી આવી, ઉતાવળે તોડી, અંદરથી રાજકોટી સાહેબનું કવર નીકળી પડ્યું! વાંચતાં જ લોહી ઊડી ગયું!

ગોકુળભાઈ પોસ્ટમેન, ધીરા શાંત, ડાહ્યા શ્રીમાળી સામે ઊભા હતા તેમણે ધીમેથી કહ્યું: 'શું છે ભાઈ!'

'કયું' હશે કાંઈક ભમાના ભાઈ જેવું!' ખતીજાબીબી બોલી: 'ભાઈને એમ હતું કે આ તો રાજગાદી મળી ગઈ છે!'

હિસાબમાં ભૂલ નીકળી હતી ને ચેનવણી-ખારી પહોંચી હતી.

અધિકારનો નશો તો એમ આગળ વધતો અટકી પડ્યો પણ અધિકારની એક ખૂબી છે. એમાંથી તમને કાંઈ ને કાંઈ અંગત લાભ ઉઠાવવાનું મળી જાય—તો એનો આનંદ વળી કાંઈ ઓર. હોય! આપણી પહેલી કહેવત નથી કે ચોરીનો ગોળ વધારે મીઠો લાગે!

પણ માસ્તરખાતા જેવું આ પોસ્ટખાતું. એ કાંઈ થોડું રેવન્યુખાતું છે કે ગોળનાં માટલાં ને માટલાં મળે? આમાં તો શું? કોંક અમણનો મ. ઓ. આફ્રિકાથી આવ્યો હોય તો પાણીપાવલું આપે. પણ એવો કોઈ મનીઓરડરે ય મારા આ છ દિવસના રાજમાં ક્યાંયથી ભૂલો પડ્યો નહિ! એટલે એવું પાવલું ય મળ્યું નહિ! પણ નસીબજોગે ગામમાં એક

ભૂખડીબારશે જેવી નાટકમંડળી આવી ચડેલી, એના અભિનયકારો દિવસે પણ સફેદો લગાવીને ગામમાં ફરે એવા હતા. ને ઊતરેલા આવેની ગોંડલની સડકની ધરમશાળામાં તે ત્યાં ખીચડી પકાવી લેતા!

આ નાટકિયાઓ પોસ્ટ ઑફિસે અવારનવાર આવ્યા કરતા. એમાં એક બ્રાહ્મણ કરસનજી હતો એ એનો મેનેજર હતો. મેનેજર પણ, ભૂખડીબારશ જેવી નાટક કંપનીના મેનેજરનો તો શું પગાર હોય? મને પાંચ મળતા તો કરસનજીને ૭ મળતા! આ કરસનજીના ખાનગી કાગળ આવે. ૭ રૂપિયાના પગારમાં એને કોણ જાણે ક્યાંથી લગનીનો કીડો લાગી ગયેલો કે એ તો સવાર ને સાંજ કાગળ લેવા આવ્યો જ હોય! ત્રણ દિવસની તપશ્ચર્યાને અંતે, જ્યારે પ્રિયતમાનો સંદેશો ન મળ્યો, ત્યારે કરસનજીએ પોતે કોઈ અત્યંત ગુપ્ત વાત કહેતો હોય તેમ કહ્યું કે 'સાહેબ! મારો કાગળ આવે તો તમે લઈ રાખજો! નાટક-કંપનીમાં મોકલતા નહિ!'

મેં હા પાડી. ને સાથે જ કહ્યું: 'કરસનજીભાઈ! એક વખત તો નાટક બતાવો!'

તરતદાન ને મહાપુણ્યનો આ પ્રયોગ જોગ જોગે સફળ નીવડ્યો: કરસનજી કહે: 'આવો ને સાહેબ! કાલે જ ભગતની જગ્યામાં નાટક કરવાનું છે. દરબાર સાહેબ પણ પધારવાના છે. દરબારી માણસ સિવાય બીજાને આવવા દેવાના નથી, પણ દરવાજે હું હોઈશ. તમે આવજો!'

આ નાટકકંપનીવાળા બે વર્ગ રાખતા. એક પહેલો વર્ગ ને બીજો, બીજો વર્ગ. ત્રીજો વર્ગ એમાં હતો નહિ. ત્રીજો વર્ગ પછી સ્ત્રીઓનો વર્ગ. પહેલા વર્ગની ટિકિટ એક આનો હતી. ને બીજા વર્ગના બે પૈસા. કોઈ વળી બહુ નિસ્બારમાં હોય ને 'વન્સમોર'માં બે આની દેંકશે એવું લાગે તો આગલી હરોળમાં બે ત્રણ તૂટલફૂટલ ખુરશીઓ તાત્કાલિક મુકાતી. આ કરસનજીનું નાટક જોવાનો આવી રીતે મફતિયો, સત્તાના જોરે મોકો મળ્યો, એનાથી મને જે આનંદ થયો, એવો આનંદ ભાગ્યે જ મારા અનુભવવામાં આવ્યો હશે! મને લાગે છે માણસને સત્તાપ્રાપ્તિ જેવો આનંદ બીજી કોઈ વસ્તુમાં નહિ મળતો હોય. એવા અધિકારને અંગે જે લાભ મળે, તે મારા જેવાને એ પેમાનો હોય કે મોટા સોદો ને મોટો અધિકાર હોય તો નવીનકોર મોટરનો હોય કે લાખોની લાંચનો હોય એ વસ્તુનું કાંઈ બહુ મહત્ત્વ નથી. માણસની Stage—એનું વિકાસસ્થાન બતાવવા માટેની એ પારાશીશી છે એ મહત્ત્વનું છે. સત્તાને ખરી ગંભીરતાથી સમજનાર માણસનું જો સાચું ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે, તો જેમ આઈન્સ્ટાઈનના સિદ્ધાંત વિષે કહેવાય છે કે, એને ખરી રીતે સમજનાર પાંચ ૭ જણા જ છે, તેમ આ સત્તાનું પણ થાય. ત્રણ ચાર માણસો આખી દુનિયામાંથી ભાગ્યે જ નીકળે જેમણે વિક્રમ, અશોક, કે રામની પેઠે અધિકારનો અર્થ ગ્રહણ કર્યો હોય! ને એમ તો દુનિયાના પાંચ સાત હજાર વરસના ઇતિહાસમાં પણ આવી વ્યક્તિઓ એક બે હજાર વરસના અંતરે માંડ એક બે આવે! સત્તાનો નશો એવો ભયંકર છે!

પણ આ કરસનજીના નાટકે અમને એક ચેટક લગાડ્યું. માસ્તર નુરમહમ્મદ હમણાં હતા નહિ ને છોકરાઓ ભણવા આવતા, એમના ઘાસલેટિયા પૈસા પૈસાના દીવા લાઈટનો ભપકો આપવા હાજર હતા. નિશાળે છોકરા સાત આઠ સૂવા આવતા એમના ખાટલાથી પડદાનો પ્રશ્ન ઊકલી જતો હતો. પૃથ્વીરાજનું નાટક ભજવી નાખવાનો વિચાર મંજૂર થયો. શહાબુદ્દીનનો પાઠ લેવા એક મતવાનો છોકરો આગળ આવ્યો પડદા, તૂટેલા કપડાં, સીનસીનેરી કરવાનું ભભકાબંધ કાપડ, એ બધું પૂરું પાડવાનું મરિયમ બીબીએ કબૂલ કર્યું અને ત્રણ જ દિવસની મહેનતે આઠ હતી એટલે રાતદિવસ જોયા વિના અમારી કંપનીએ કામ શરૂ કર્યું!

છેવટે નાટક પડ્યું. શનિવારની રાતે. રવિવારે તો હેડમાસ્તર આવવાના હતા. નાટક જોવા માટે પ્રેક્ષકોની ધમાલનો પાર ન હતો. ઘણાખરા નિશાળિયા. અને પુરબહારમાં, નિશાળનો ઘંટ વગાડવાની સાથે, પડદો ઊપડ્યો ને નાંદી શરૂ થઈ!

પણ નાટકના પહેલા અંકનો પહેલો પ્રવેશ હજી તો ચાલતો હતો ત્યાં નિશાળની ખડકીની સાંકળ ખખડી. ગોકળભાઇ ટપાલીનો જ અવાજ સંભળાયો 'ગૌરીભાઇ!'

અલ્યા માર્યા! આ તો નુરમહમ્મદ માસ્તર પોતે! વહેલા આવી પહોંચ્યા! એકદમ ધમાલ થઇ પડી. પડદાના ખાટલાની તરત પથારીઓ બની ગઇ.' કડિયું, પાઘડી ને સુંથણો પહેરીને માસ્તર થઈ બેઠેલા મરિયમ બીબી દોડ્યાં અંદર, તે પહોંચ્યાં સીધાં રસોડામાં. ને સીનસીનેરીના ભપકાનું ગાંઠલુંપોટલું વાળીને સાથે ઉપાડતાં ગયાં. લાઇટ બધી ગોઠવાઇ ગઈ! જુદી જુદી. ને ડાહ્યાડમરા છોકરાનાં 'ગ્રપ' ઝપાટાબંધ રચપાઇ ગયાં. સાંકળ ઉઘાડવા માટે હું ઊપડ્યો ને પાછળ જરાક હાથ હલાવતો ગયો. એ નિશાની સમજી જવામાં પાવરધા છોકરાઓએ તરત મોટેથી ઉપાડી લીધું:

'અગીઆરી અગીઆરી એકવિશાં સો
બારબારાં ચમાલસો!'

નુરમહમ્મદ માસ્તર આવ્યા ત્યારે તો છક્ક થઈ ગયા. વ્યવસ્થિત રાત્રિ ક્લાસ જ જાણે કામ કરી રહ્યો હતો. ગોકળભાઇને મેં જરાક આંખથી જ વિનતી કરી આબરૂ જાળવી લેવાનું કહ્યું! ને એટલામાં તો ખતીજા પાણીની ખાલી ગાગર લઇને બહાર આવી: 'લે તો, એ, પાણી ભરી આવ જા, મીનુલવાવમાંથી!'

હું પાણી લેવા દોડ્યો ગયો:

પાછળ સૌ છોકરા બહુ ધ્યાનપૂર્વક ગોપડીનાં પતાં ફેરવવા માંડ્યા! પણ હું તો જેવો મીનલવાવમાં ગયો એવો જ દોડતો પાછો આવ્યો! પાણીની લગોલગ પગથિયાં ઉપર તો એક પાતળો સુંદર જુવાન રજપૂત રાજા-જયસિંહ સિદ્ધરાજ પોતે-આંટા મારી રહ્યો હતો!

હું તો ગાગર હાથમાં ને દોડતો જ પાછો આવ્યો. 'અરે! જા રે મૂરખ!' કહીને નુરમહમ્મદ માસ્તર પોતે ફાનસ લઇને મારી સાથે પાણી ભરવા આવ્યા. ત્યાં કાંઈ હતું નહિ.

નુરમહમ્મદ માસ્તરે અમારા ઘર સાથે એવી તો પ્રેમભરી રીત રાખેલી કે એ આખરે ઘેર આવીને નિરાંતે બેસતા. એક વખત મારા પિતાની સખ્ત માંદગી વખતે તો એમણે એક ખાસ ઉકાળો પોતે ઘેર આવીને તૈયાર કરાવેલો ને એ આપેલો. એનાથી તરત તાવ ઊતરી ગયો હતો.

એ માસ્તરના આગ્રહને પરિણામે અમે જે ગામ બહાર રહેતા – તે પછી ગામમાં રહેવા આવ્યા. ગામને છેવાડે અમારાં ઘર જ્યાં હતાં ત્યાં હવે પડતરની છાયા દેખાવા માંડી હતી. સુમરાં હતા તે સિંધમાં ગયા. એક મીરાણી રહેતી એ ભાગી ગઈ, કવિરાજ ગૌરીશંકર ગોમટામાં રહેવા માંડ્યા, પીંજારા અલિહાનું મકાન જે ઉનાળામાં તો તાંતથી રાત આખી ગાજતું હોય એટલી એને ત્યાં કણબીની ઘરાકી રહેતી. તે પણ સૌ ઘર છોડી ગયાં. લંગડો રજપૂત કોણજાણે ક્યાં ચાલ્યો ગયો. અને સુમલડોશી પણ મરી પરવારી. દેવકૃષ્ણકાકા જેતપુર ને રાજકોટ અધવારું કરી બેઠા. અને દામોદરકાકા પોરબંદર પહોચ્યા!

એવડા મોટા વખંભર પામાં કોઇ જ મળે નહિ. જાણે કે ધરતીએ ત્યાંની માયા સંકેલવા માંડી હતી. એટલે એ સમે ધીમે ધીમે ગામ તરફ અમારું પ્રયાણ થયું.

એટલામાં તો ભગતમહારાજની જગ્યા સામે એક મીઠાની વખાર હતી. એની હરરાજી થઈ. મારા પિતા એ હરરાજી વખતે હાજર હશે, ને યોગાનુયોગ નુરમહમ્મદ માસ્તર પણ સાથે હતા. એમણે એ વખાર લઇ લેવા ને ત્યાં મકાન કરી નાખવાનું પિતાને કહ્યું. ને એમણે હરરાજીમાં એ લીધી. પોતાની હમેશની ચોકસાઇ ભરેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે એ વિષે એમણે નોંધ રાખી છે. અમુક એટલે એ રૂપિયામાં વખાર લીધેલી. અને તેના રૂપીઆ વીરપુર દરબારને ચોપડે અમુક પાને જમા થયા છે! આટલી બધી ચોકસાઇ સાધારણમાં સાધારણ મણાતી બાબતમાં પણ એ હમેશાં બતાવતા. અને તેથી એમને મન કોઇ પણ વિષયમાં હાર પામવી એ જીવનનું હલકટમાં હલકટ રૂપ જણાતું!

ખતીજાએ મારી પાસે, નિશાળની લાયબ્રેરીનું એક પણ પુસ્તક બાકી રહેવા દીધું નહિ. પ્રાણી અને પક્ષીના વર્ણન સીખે લગભગ તમામેતમામ પુસ્તક એણે મારી પાસે વંચાવ્યા. એમાં જેટલો ફાયદો એને થયો એના કરતાં વધારે ફાયદો મને થયો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોઈ પુસ્તક એવું રહ્યુ નહિ કે જે મેં વાંચ્યું ન હોય. શાવણમંદોદરી સંવાદ–અને શામળની ઘણીખરી વાતો ત્યારે વંચાઈ ગઈ !

આ પ્રમાણે એક બાજુ ખતીજાબીબી પાસે વાચન ચાલતું, તો બીજી બાજુ મારા કેટલાક દોસ્તો રાજકોટ ભણવા ગયેલા એટલે મને રાજકોટનું આકર્ષણ વધતું હતું. વિચાર થતો કે રાજકોટ જઈને અંગ્રેજી ભણવા બેસી જાઉં. પણ ત્યાં રહેવાનું કંઈ સાધન મળે નહિ. બીજું, વીરપુરમાંથી અંગ્રેજી ભણવાવાળા કોઈએ હજુ સુધી કાંઇ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી ન હતી. ત્રીજું, બન્ને મોટા ભાઇઓ રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી પસાર થઇ ગયા હતા ને માસ્તર બની ગયા હતા, એટલે એ રસ્તો સહેલો લાગતો હતો.

પરિણામે હું વીરપુરમાં જ રહ્યો ને ત્યાં સોળ વરસ પૂરા થવાની રાહ જોવા લાગ્યો. એ પૂરાં થાય તો પછી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં જવાય !

અમે છેવાડાનાં ઘર છોડી દીધાં ને ગામમાં રહેવા આવ્યા એટલે કામ વધ્યું. છેવાડે તો મજા હતી કે જ્યારે ઠીક પડે ત્યારે લોટો ને ધોતિયું લઈને ઊપડો એટલે નાહવાનું પતી જાય નિત્યકર્મ થઇ જાય. ને ઉપાધિ પણ ઓછી. આંહીં ભગતની જગ્યા સામે જે ઘર કર્યું એમાં તો નહાવાધોવાની ભારે ઉપાધિ. એટલે છેવાડાના ઘરનું આકર્ષણ ને વાસ ચાલુ જ રહ્યાં !

પણ હવે અમે બાપદિકરો બે જ જણા. પાડોશ ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ રહ્યો હતો. હવે તો એક દી ઘરમાં લોટ ખૂટે તો બીજે દી દાળ હોય નહિ. એક દી રોટલો શાક રાંધી નાખીએ, હિંમત કરીને, પણ પછી ત્રણ દિવસ સુધી એમ થાય કે જાણે હવે રાંધીએ જ નહિ. મને રોટલો બાજરીનો કરતાં આવડે નહિ ને ઘઉંના લોટમાં કોઈ દી પાણીનો મેળ રહે નહિ. મન તો એવું થાય કે જો કોઈ તૈયાર રોટલોદાળ આપે તો એને ત્યાં જ રહી જાઇએ ! પણ એમ કાંઇ હવે જીવનનો થાક ચડયે કામ આવે તેમ ન હતું. ઘર મોટું, ભર્યું ભર્યું મૂકીને મા ચાલી નીકળ્યા. ત્યાર પછી મારા પિતાએ ઘણીખરી ઉપાધિ તો કાઢી નાખી હતી છતાં સરસામાન–ખાટલા ગાદલાં ગોદડાં પટારા પેટી–બધાંને સાચવવાનાં હતાં. અમને એ વખતે મોટામાં મોટું દુખ રોટલા ઘડવાનું અને એમાં પણ હમેશનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન લોટનો. દાણા હોય પણ લોટ કોણ દળી દે ? આડોશપાડોશમાંથી તો દળી આપે એવાં સૌ વિદાય લઈ રહ્યાં હતાં. એટલે અમે બાપદીકરાએ એનો રસ્તો ગોતી કાઢયો–લોટ માગવાનો. મેં લીધું બોઘરણું હાથમાં ને કર્યું લોટ માગવાનુ શરૂ.

સવારમાં હું દર રવિવારે નીકળી પડું. રજા હોય ત્યારે પણ બોઘરણું લઇને આંટો મારી આવું. એમાં લોટ તૈયાર મળે—એટલે પછી રોટલા કરવાની ઉપાધિ જ બાકી રહે.

પણ ગામમાં અમારી પ્રતિષ્ઠા શાહુકારની. એટલે આ લોટ માગવાની વાતમાં ગામે અમારી સાથે જોઇએ તેવો સહકાર કર્યો નહિ. લોટ મળે ખરો, પણ દેનારને એમ લાગે કે ગરીબ બ્રાહ્મણને દીધો હોય તો સારું. છતાં આ લોટ માગવાની સફરે તો વળી નવો જ અનુભવ દીધો.

પહેલવહેલો મોરબિયા પામાં જાઉં–ત્યાં તોતીમા એટલી ભોળી ભોળી ને ધર્મનિષ્ઠ બાઇ એઓ એવો ભરીને આપે કે એના એક ખોબામાંથી જ તમારા તો બે રોટલા થઈ જાય ! પછી દરબાર જીવુભાની ડેલી ઉઘાડી હોય તો ત્યાંનો ખોબો પણ ખરો. અને પછી નીકળું આખું ગામ ફરવા. કયાંક તો નાનકડી છોકરીઓ, મારી પાસે ભણતી, ઓશરીમાં બેઠી હોય, એટલે દોડીને લોટ લઇ આવે. આ લોટ માગતાં માગતાં ઘરઘરનો જે અનુભવ મળ્યો, રહેણી કરણી, રીતભાત વેષસજાવટ, બૈરાંનાં છણકા, રોષ, તોષ, કલેશ, માર્મિક વિનોદ, શૃંગારગોષ્ઠિ, નિંદાગોષ્ઠિ ગુપ્તગોષ્ઠિ–કયાંક રખારીમાં દેરવટું વાળ્યું હોય એટલે ધણી ખાટલામાં નાનકડો છોકરો સૂતો હોય ને બૈરું

મોઢું, દૂધના બોઘરણાની રમઝટ બોલાવતું હોય, ક્યાંક મારપીટ ચાલતી હોય, ક્યાંક રોટલા ઘડાતા હોય, ક્યાંક રસોડામાંથી ડોકિયું કરીને તમને જુએ પણ લોટ આપ્યા વિના નણંદ ભોજાઈ બેઠાં વાતો જ કર્યા કરે. તમને એમ થાય કે ખબર છે એટલે હમણાં આવશે. તમે તમારી હાજરીની જાણ કરવા ઓશરીમાં બેઠેલ ૭ મહિનાના છોકરાં સાથે વાત પણ ચલાવો, 'કાં બાબુ! કુકે છે નાં? કેવું ઊભું છે જો તો!' પણ ન આપવાવાળા તો ન આપે તે ન જ આપે. અને તમે થાકીને રસ્તો માપો એટલે પાછા ટાઢાવિવેકથી કહેશેઃ 'મા'રાજ! જરાક ખડકી દેતા જાજો હો!' ઊના કરતાં પણ આ ટાઢોમાર તો તમને બીજા પાંચ ઘર સુધી નિરાશાવાદી કરી મૂકે, પણ ત્યાં વળી કોઈ ઉત્સાહભરી, ઘરની નવીવહુ, સાસુની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને, પુણ્ય હાંસલ કરી લેવાની ઉતાવળમાં, મોટો ખોબો ભરીને લોટ આપવા, તમે 'નારાયણ પ્રસન્ન' બોલો ન બોલો ત્યાં જ ઉતાવળે બહાર નીકળતી દેખાય! અને તમારા પગમાં નવું જોર આવે!

આ ખોબામાં સૌથી મોટો ખોબો ભગતની જગ્યાના લક્ષ્મણ કોઠારીનો. માયાળુ અને વિવેકી. ત્યાં જગ્યામાં બળદથી ચાલતો મોટો ઘંટ હતો, ને લોટ આખો દિવસ દળાતો જ હોય. લખમણ કોઠારી આ મોટી લોઢાની સૂંડલી લઈને આવે ને ખોબો બે ખોબા લોટ નાખીને બોઘરણું છલકાવી દે!

આવી રીતે અમારો પિતાપુત્રનો જીવનવ્યવહાર ચાલી રહ્યો હતો. એમાં અમને એક મોટામાં મોટી મોજ પડી રહેતી તે એ કે, પાંચ પંદર દિવસે દામા-કંદોઈના પેંડા આવ્યા જ હોય!

આ દામોકંદોઈ જાણે કે અમારો જૂનો ઘરાક. કોણ જાણે શું કરતો પણ મહિને બે મહિને કાંઈક ઘરેણું લઈને એ રૂપિયા વ્યાજે લેવા આવ્યો જ હોય! નામું માંડતાં ઘણી વખત શબ્દ ઉપર તકરાર પણ થાય–રાજકૈવૂક ઘરેણું ઘરેણાવટ છે–એ વાક્ય તો મારા પિતા દરેક નામામાં અવશ્ય લખાવે જ! અને એનો અર્થ સમજાતાં, ઘણી વખત માલ વધારે હોય ને પૈસા ઓછા વ્યાજે લેવાના હોય, ત્યારે લેનારને મૂંઝવણ થતી.

આ દામો કંદોઈ અમારો લગભગ નિત્યનો ગ્રાહક. એને કાંઈક મૂકવું જ હોય–ને કાંઈક લેવું જ હોય. ભાગ્યરેખા એવી કે ઘેર છોકરીઓનો જ જથ્થો. એમાં એ પોતે, બૈરું ને છોકરાં–સઘળા સરખાં તોતડિયાં ને સરખાં ગડબડિયાં! દામો કંદોઈ આવે, રૂપિયા લઈ જાય, ઘરેણું મૂકી જાય, ને વ્યાજ મહિને ચડપે ચડયું દેવાનું હોય, એટલે વ્યાજ માટે હું પાંચ પંદર દિવસે જઈને ઊભો જ રહું. 'દામાકાકા! મારા બાપાએ કહ્યું છે એક શેર પેંડા આપો!'

જો ઠેકાણે હોય તો તો દામોકાકો જોખી દે નહિ-તર કહેશે કાલે આવજો.

કાલે જાઓ ત્યાં એ તમને છેટેથી જોઈને જ દુકાનને તાળું મારતો હોય. 'હવે કાલે આવજો, આજ મારે જાવું છે જરાક!'

પણ તમે એને શેના છોડો? ત્રીજે દી જાઓ, એટલે પછી શેર મૂકીને જોખે ત્યાં તો તમે ન બોલો કે 'દામાકાકા! બશેરનું કહ્યું છે હો!'

દામાકાકાને ના પાડવાની કે પીછેહઠ કરવાની તક ન હોય. કારણ કે એણે આખી સૂંડલી પેંડાની બહાર કાઢી હોય.

આ દામાકંદોઈના પેંડા રંગ રાખી દેતા. સાંજે રાંધવાનું આળસ થાય જ. ત્યારે ભલા આ પેંડા ને ભલી આખી રાત. સવારની વાત સવારે!

નુરમહમ્મદ માસ્તરની જ્યાં બદલી થઈ ત્યાં વીરપુરમાંથી વિદાય લેવાની મારી ઘડી પણ આવી પહોંચી. એ વખતે અંબાશંકરભાઈ બંધાળામાં માસ્તર. અને એનો સંબંધ થયેલો બીલખા આનંદાશ્રમના સંચાલક જેવા ગણાતા ભટ્ટજી ગૌરીશંકરને સાં. બીલખાની પાસે જ બંધાળા. એટલે મારે હવે બીલખા જાવું એમ નક્કી થયું.

વીરપુરમાંથી રજા લીધી. બીલખામાં ચાર અંગ્રેજી સુધીની મિડલસ્કૂલ હતી. એટલે ત્યાં દાખલ થવું એમ ઠર્યું. ને હું ઊપડયો બીલખા તરફ અંગ્રેજી ભણવા.

- એ વખતે બીલખાજૂનાગઢ વચ્ચે રેલવે નહિ. જૂનાગઢથી બીલખા સુધી એકા ને ગાડાં ચાલતાં. એમાં બેસીને હું બીલખા આવ્યો.

બીલખામાં એ વખતે તાલુકાસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર તરીકે જાદવજીભાઇ કરીને એક વાણિયા હતા. એમણે કહ્યું કે નાહકના અંગ્રેજીમા વરસો શું કરવા બગાડો છો ? પરભારા ત્રીજી અંગ્રેજીમાં દાખલ થવાય એટલું ઘેર જ કરી લો ને! તમે આઠ ગુજરાતી તો કરી છે !

મિડલસ્કૂલના હેડમાસ્તર દેવશંકરે એ વાતને સંમતિ આપી એટલામાં બીલખામાં એક સાત રૂપિયાના આસિસ્ટંટની જગ્યા ખાલી પડી. આ પ્રલોભન ઘણું જબરું હતું. પાંચે રૂપિયાને બદલે સાત મળતા હતા!

એટલે સ્કૂલમાં દાખલ થવાની અરજી કરી. અને સાત રૂપિયામાં દાખલ પણ થઈ ગયો.

પરંતુ એ વય જ એવું કે જે રંગની ભૂમિકા જોવા મળે એનો રંગ તરત લાગે. વીરપુરમાં દયાનંદ સરસ્વતીનો આર્યસમાજી રંગ દીઠો હતો. નિત્યાનંદ, આત્માનંદ, શંકરાનંદ, મણિશંકર શાસ્ત્રી, આર્યમૂનિ જેવાની વાણી સાંભળવા મળી હતી. આંહીં તદ્દન નવી જ ભૂમિકા મળી.

બીલખામાં શ્રીમન્નથુરામશર્માનો આનંદાશ્રમ છે. એ સ્થળ અત્યંત સુંદર, સ્વચ્છ ને આકર્ષક છે. ગૌરીશંકર ભટ્ટજીનું ત્યાં ઘણું માન હતું. અંબાશંકરભાઈના એ સાસરા એટલે એ રીતે મને પણ ત્યાં સ્થાન હતું. એમનું કુટુંબ આશ્રમની પાસે, ગોવિંદજીભાઈનો ઓરડો કહેવાતો તેમાં રહેતું. આ ગોવિંદજી લાખાણી પોરબંદરના વકીલ હતા. ને આશ્રમના પરમભક્ત હતા. એમણે ને ઘણા ભક્તજનોએ ત્યાં ઓરડા બંધાવેલા, ચાતુર્માસમાં રહેવા માટે, એટલે એ ઓરડા પછી આશ્રમમા રહેનારાઓને વાપરવા મળતા.

આ આશ્રમમાં એક વસ્તુ ઘણી સુંદર હતી. ત્યાં પુસ્તકાલય હતું, તેમાં અગણ્ય પુસ્તકો હતા. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, ગોપાનિષદો વગેરે તો મને વીરપુરમાં વાંચવા મળી ગયાં હતાં. પણ આંહીં વળી તદ્દન નવી જ જાતનું આકર્ષણ મારે માટે તૈયાર હતું. કબીર, નાનક, દાદુ, તુલસીકૃત રામાયણ, મીરાં, ચંદ્રકાન્ત, ભક્તચરિત્રો, સંતો સાધુઓ, જોગીઓ—એક આખી નવી જ સૃષ્ટિ આંહીં હતી.

હું તો મારા નિયમ પ્રમાણે પાછો આ પુસ્તકોના છંદમા પડી ગયો.

આંહીં એક બીજી વસ્તુ પણ બની. મને રહેવા માટે એક ઓરડો મળી ગયેલો. એનું નામ ચોથા નંબરનો ઓરડો. જે કોઈ આગંતુક થોડા વખત માટે આવે એને ત્યાં સ્થાન અપાતું. એટલે એક રીતે એમાં પરચૂરણિયો વર્ગ આવતોજતો રહેતો. મારો ધામો આંહીં પડ્યો. અને આ વાતાવરણ મળ્યું. પુસ્તકાલય મળ્યું. ને આખો દિવસ ટીલાંટપકાં, જપમાળા, સંધ્ય પૂજા, ધાબળી, ચાંખડી એવી એવી નવી ભૂમિકા મળી—એ ભૂમિકામાંથી હો કે પછી ગમે તેમ હો—મેં પહેલવહેલાં લખવાનું આંહી શરૂ કર્યું.

અને એક બે નહિ પણ એકીસાથે ૭ નવલકથાઓ શરૂ કરી. એમના નામ પણ આશ્ચર્યજનક હતાં. એક હતી ' અવધૂત, એમ. એ. એલ. એલ. બી.' બીજી હતી, 'કંથાકુમારી' ત્રીજી હતી, 'વિહારી' ચોથી હતી, ઘણું કરીને, ' રમા ' પાંચમી ' યશપાલ ' નામે હતી.

આમાંની એક પણ મારાથી પૂરી થઇ નહિ.

પછી મેં એક મોટું તત્ત્વજ્ઞાનનું પુસ્તક—'ચંદ્રકાન્ત'ની ધાટી ઉપર રચવા માંડ્યું.

ચોથા નંબરના ઓરડામાં જ્યારે આવનાર જનાર કોઈ ન હોય ત્યારે તો એ ઓરડાનો રાજા સેવક સ્વામી જે કાંઈ ગણો તે હું હતો. ફાનસ તો એક ત્યાં રાત આખી રહેતું. કાગળનો કાંઇ ગામમાં હજી તોટો ન હતો. શાહી 'બ્લ્યુબ્લેક'નું પડીકું એક પૈસાનું તો છ મહિના ચાલે તેમ હતું. કામ કાંઈ બીજું હતુ નહિ. એટલે હું તો રાત પડે ને મારા કામમાં ચોંટું. કોઇને ખબર ન પડે એમ મેં તો લગભગ ત્રણથી ચાર હજાર કાગળ—ફુલ્સકેપના યા કાગળ—લખી નાખ્યા !

આ વ્યાયામે મને લખાણ કરવાની—ઘણું લખી શકવાની ટેવ આપી બીજો તો કાંઇ ફાયદો થયો હોય તેમ લાગતું નથી. 'કંથાકુમારી' તો આજ પણ મારી પાસે પડી છે, એમાંનો કોઈ પ્રસંગ કે શી વાત છે એ તો યાદ નથી, પણ એમાં આવતી એક કવિતા હજી યાદ છે.

' જાગો કંથાધારી.કંથા કંથને જગાવે ! '

⁂

ગતાંકથી શરૂ થયેલી 'ઊર્મિ–નવરચના'ની ચાલુ વાર્તા

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

દર્શક

ખંડ પહેલો : સત તમારાં વ્રત અમારાં

પ્રકરણ ૨ જું

જેમાં સત્યકામને ભાન થાય છે કે લક્ષ્મી નો હોય તેય દુઃખ છે ને વધારે હોય તેય દુઃખ છે.

બે વર્ષ પછાની વાત છે, અરજણ તો એને ગોપાળબાપા સાથે થયેલ વાત ભૂલી ગયો હતો. પણ એકવાર પોરબંદર તરફના કોઇ શેઠ કુટુંબ જોડે વ્રજધામ ભોમિયા તરીકે ગયેલો. વળતાં કોતર આગળથી ગાડાં નીકળ્યાં ત્યાં ધર્મશાળા ને મોટા પૂલ જેવો બંધ બંધાતો જોઇને કહે:

'આંહીં આ સીમમાં શું બંધાય છે?'

'આ કોતર તમારી સીમના કો'ક શેઠે હમણાં સરકાર પાસેથી વેચાતું લીધું છે. એને આંહીં મોટો બગીચો કરવો છે.'

'બંધ ઉપરથી તો લાગે છે કે જમીન ઝાઝી રોકી હશે.' શેઠના એક નાનાભાઇ જે યુરોપિયન પોશાકમાં સજ્જ થઇ પાલખામાં બેઠા બેઠા સિગારેટ પીતા હતા તેણે કહ્યું:

અરજણે કહ્યું, 'એ તો ભગવાનને ખબર. પણ સૌ કહે છે કે શેઠ જીવવાળા છે.'

'એ તો પહેલાં જ જોઇએ. લક્ષ્મી વિના તો વિષ્ણુનેય ક્યાં ચાલે છે?' મોટા શેઠે તપખીરનો સડાકો મારતાં કહ્યું: 'હવે તો સ્વામીના સાધુનેય લક્ષ્મી ખપવા માંડી છે.'

અરજણ એની ચામડાની નાની પડતીમાંથી જરદો કાઢી ચૂંગી ભરતાં કહે "પૈસા તો શેઠ સૌની પાસે હોય છે. હ્યોને તમ પાસેય હશે નહિતર આ વીશ માણસનો રસાલો લઇને કાંઇ જાત્રાએ નીકળાય છે? પણ બાપુ જીવની વાત નોખી છે." એને કહેવાનું મન તો થયું કે ચાર દિવસથી તમે મુંબઇનું હલવાપૂરીનું ભાતું ખાઓ છો ત્યારે આ ચાર જણ અમે છીએ પણ એમ સૂઝ્યું કે લાવો એનેય જીવ છે તે થોડું નોખું કાઢીને આપીએ. આ તો સવાર-સાંજ નાખ્યાં છે ઢેબરાં. આ પીળી બીડિયું એક ઓલવાઇ નો જાય ત્યાં બીજી સળગાવો છો ને અરધી ચૂસીને ફેંકી દો છો–પણ ચલમુંવાળાને એક પાકીટ આપવાનું મન થાતું નથી.' પણ હોઠે આવેલ વેણુને પાછા વાળી મંદિર તરફ જોઇને કહે.

'દર્શન કરવાં છે? બહુ જાગતા શંકર છે. શેઠની ધર્મશાળા સારી છે. પથારી–પાગરણ વાસણ–કુસણ બધી સગવડ છે. ગરીબગુરબાં માટે શેઠે સદાવ્રત ચલુ કર્યું છે.

'મોટા શેઠે તપખીરની ડાબલી એકકોર મૂકી હતી–ને પાનનો ડાબલો હાથમાં લીધો હતો–ચૂનો લગાડતાં લગાડતાં કહે 'શેઠ ક્યાંના છે?'

'આપણને ગામના નામની તો કાંઇ ખબર નથી. તમારા બરડા કોર્યના કો'ક ગામના છે. આમ તો ધનબાદ–ઝરિયામાં મોટી કોલસાની ખાણું હતી પણ કોણ જાણે શુંય થતું તે સરપ કાંચળી ફગાવે તેમ બધુંય ઉતારીને આંહીં આવીને બેસી ગયા છે. આ ઝાડ ઉછેરે છે–ગાયું ઉપર તો અનહદ પ્રીત.

'ઝરિયામાં કાંઇક દેવાળું બેવાળું કાઢ્યું હશે.' નાનાશેઠે સિગારના ધુમાડા કાઢતા કહ્યું.

'અરે, નહિતર આ ખૂણામાં આવીને સંતાવાની જરૂર શી? મોટા શેઠે પાનનું બીડું મોંમાં મૂક્યું–ને બળદની પીઠ પર પીચકારી લગાવી.

અરજણને માઠું લાગ્યું, એને થયું કે કોઇક એની અંબામાંની છાબીને કંકુને બદલે મેશનો ચાંદલો કરે છે. પણ શેઠિયા હારે વાદ થાય? એણે બંધ વાળવા કર્યું

'લોક વખાણ બહુ કરે છે. આંગણેથી કોઇ ભૂખ્યું–દુખ્યું પાછું જતું નથી. આ મંદિરનો કોઠો આવ્યો. દર્શન કરવાં હોય તો ઊતરો.'

'આ બેરાં મંડળીને જવું હોય તો ગાડું થોભાવો. અમારે તો બધેય દેવતા જ છે.' નાનાશેઠે સિગારેટની

લિજ્જત લેતાં કહ્યું. કહેતા હતા ત્યાં ઓમંડળમાંથી જ કોઈક બોલ્યું.

'તમારે તો ગૌમાં જ છે ને. જાત્રાએ નીકળ્યા છે ત્યારે થાનક તો જોતા જવું જોઈને: તમે તો બંધાવો ત્યારે ખરું—પણ બંધાવનારાનું જોઈ ને તો આંખ ઠારી, કેમ ભાભીજી' પણ ભાભીજી કંઈક વિશેષ કહે તે પહેલા મોટાશેઠે ગાડું થોભાવતાં કહ્યું ને પોતેય હેઠે ઊતરી મંદિર તરફ ઊપડ્યા.

'નાની વહુ સાચું કહે છે. થાનક બંધાવતાં ય કાંઈ ઓછું ખરચ થાય છે. હાલ નાના હાલ્ય.'

અરજણ આ યાત્રાળુઓને મંદિરમાં લઈ ગયો ત્યારે અંદર કોઈ કોમળ સ્વરે ગાતું હતું.

જય શંકર પાર્વતિ પતે
જય શંભો શશિખંડમંડનમ
મદનાન્તક ભક્તવત્સલ
પ્રિય કૈલાસ દયાસુધાસ્બુધે.

આંતરગર્ભગૃહમાં જાણે વીણા વાગી રહી હતી. જોયું તો એક ચૌદેક વર્ષની કન્યા શંકરને જલાભિષેક કરતી સ્તોત્ર ગાતી હતી. હાથમાં બંગડીની જગ્યાએ ફૂલના કંકણ પહેર્યાં હતાં—કાનની બુટ્ટીમાં સુંદર પીળાં ફૂલ નાખ્યા હતાં, કપાળમાં કેસરની પીયળ તાણી હાથમાં ઘસી ઘસીને ઊજળો કરેલ તાંબાનો લોટો પકડી અભિષેક કરતાં ગાઇ રહી છે.

અહીં એકાંતમાં આવેલ આ મંદિરમાં ઓચિંતાનાં આટલાં બધાં માણસો આવી ચડશે એવી કલ્પના રોહિણીને નહોતી. એટલે આજે અગિયારશને દિવસે કોઈને માટે રાંધવાનું ન હતું એમ સમજી નિરાંતે, શંકરની પૂજા કરવા આવી હતી. સત્યકામ ને બાપા બંને દૂરના ખેતરે ગયા હતા, લખીરામજીને હજુ પૂજા કરવા આવવાને વાર હતી;—એટલે આજ મુક્તમને સ્તવન લલકારતી હતી સૂર્યોદય, નદીનો પટ કોતરમાં કોળેલી આંબાની કલમો, ને બાપા ને સત્યકામની ગેરહાજરીમાં કરેલો આ ઠઠારો એ બધાંથી આજે એ મોજમાં આવી ગઈ હતી. સ્તોત્ર પૂરું થતાં જ, દાસ શીખેલ ભજન—

કોણ છે માઝમ રાત વાલા
કોણ છે માઝમ રાત
અધુરી દેળાનો આંગણે ઊભો
પલ વિચારે બાર રે
—કમાડે કરતાલ બજાવે
કોણ છે માઝમ રાત રે

ઉપાડવાની શરૂઆત કરતી હતી, ત્યાં આટલા બધા સમુદાયને આવેલો જોઈને સહેજ હેબતાઈ ગઈ. ખસી ગયેલ પછેડો ઓઢી ફૂલની છાબડી લઈને ઝટ-ઝટ બહાર નીકળી. અરજણે એને શેઠની દીકરી તરીકે ઓળખી એટલે કહે,

'બહેન, શેઠ ઘરે છે? આ પોરબંદર તરફના શેઠિયા છે. અહીંથી નીકળ્યા ત્યાં સૌને થયું કે લાવોને દર્શન કરતા જઈ ને વાડી જોતા જઈ.'

ચૌદવર્ષે નથી હોતી પૂરી સરલતા, કે નથી હોતી પૂરી લજ્જા એ સંધિકાળે સરલતાની ઓઠે લજ્જા અંતરમાં પેસતી હોય છે. એટલે નથી આવડતું સાફ કહેતા કે નથી આવડતું સ્પષ્ટ સૂચન કરતાં. રોહિણી આ મનોરમ, ને નિગૂઢ સંધિકાળે ઊભી હતી. એ કહે:

'બાપા તો ખોડિયારવાળા ખેતરે ગયા છે. પણ બપોરટાણે આવી જશે.'

'નાના શેઠ જે અત્યાર સુધી કન્યાની સામે એકીટશે જોતાં સિગારેટ ચૂસવાનું ભૂલી ગયા હતા. તેમણે સિગારેટ ફગાવી દીધી, ને પોતાની પાછળ ઊભેલ પોતાના દીકરા સામે જોયું પછી કહે—

'અમે તો જાશું બહેન, મોડું થાય છે.'

'તમે પોરબંદર તરફના છો ને! અમે ય એ તરફના છીએ.' કહી એ અમચાઈ ઊભી.

બાઈઓ બધી મંદિરને પ્રદક્ષિણા કરતાં પરસાળેથી નીચેનું કોતર જોતી વાતો કરતી:

'કેવી રૂડી વાડી જમાવી છે—અહીં જંગલમાં મંગળ કર્યું છે' મોટાશેઠ પણ પરસાળ પર ઊભા ઊભા નીચેનું પહેલું કોતર જોતા હતા. આશરે સોએક

વીઘાંના બે કોતરમાંથી લીંબુડીને ચીકુડીનાં ઊઘડેલાં ફૂલોની સુગંધી આવતી. બરાબર વચાળે એક નાના ટેકરા પર રાવણા ને આંબાના ઝુંડ વચ્ચે બાંધેલું લાલ ઈંટોનું મકાન દેખાતું હતું. એક બાજુથી પાણી ખેંચવા મશીનનો ભક્-ભક્-ભખ-ભખ અવાજ આવતો હતો:—

'આવાં તો ૨૦ કોતર છે હો.' બરજણ પાછળ ઊભો હતો, તેણે કહ્યું.

મોટા શેઠ એકાએક કહે, 'નાના, ભલે બપોરા આંહીં જ ગાળીએ. બાઇઓને કહે, તમે ભલે શંકરની સેવાપૂજા કરો—ભાઇ ઓળખાણ તો મોટી ખાણ છે.'

રોહિણીએ સૌને દૂધ પીવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. કોતરના પગથિયાં ઊતરતાં હતાં ત્યાં નીચેથી અવાજ આવ્યો. 'રોહિણી રોહિણી' પંદરેક વર્ષનો છોકરો ચાર ચાર પગથિયાં એકસાથે ઠેકતો ઉપર આવતો હતો. રોહિણી સાથે આ મહેમાનોને જોઇ જરીક ખચકાયો. પછી પાછો ઉત્સાહમાં આવી એનો હાથ પકડી કહેઃ

આપણી ત્રિવેણી વિયાણી.

છોકરી હસીને હળવેથી હાથ છોડાવતાં કહે 'આ મહેમાનોના નસીબમાં બળી ખાવાની લખી હશે.'

'વાછડો આપ્યો. હું સાચો પડ્યોને? રંગ આબાદ ત્રિવેણી જેવો ગોરો ગળકડો.'

'સત્યકામ, તું બાપાને બોલાવા કોકને મોકલ. કહેજે કે મહેમાન આવ્યા છે.'

'હું જ જાઉં. પણ વાવડીનું નામ ગોતી રાખજે હં.' કહેતોક ચચ્ચાર પગથિયાં ઊતરતો ચાલ્યો ગયો.

'વાછરડા જેવો જ છે.' નાના શેઠે કહ્યું.

ઝાડના ઝુંડ વચ્ચે લાલ ઈંટનું બેઠાઘાટનું મકાન હતું. મોટી ફળીમાં એક આશોપાલવના થડે તાજી વિયાયેલ ગાય વાછરડાને ચાટતી હતી. એના ઘડા જેવા આઉ પર નજર પડે તેવું હતું. રોહિણીએ સૌને ખાટલા ઢાળી દીધા, પાણી પાયું ને પછી ગાયની સારવારમાં પડી.

મહેમાનો વાડીમાં ફરવા નીકળ્યા. બંને ભાઈઓ એક તરફ ને છોકરાં તથા બૈરાંઓ બીજી તરફ.

'માણસ સાવ ભગત નથી લાગતો.'

'કેમ'

'પાંચ વર્ષે આમાંથી વીશ હજાર રૂપિયા રળશે. કલકત્તાને મુંબઇમાં આ કેરી ને ચીકુના મોં માગ્યા ભાવ લેશે. ને જમીન મળી હશે પાણીને મૂલે. મજૂરી ય આ તરફ છે સસ્તી. તને શું લાગે છે!'

નાનાએ કહ્યું 'મને થાય છે કે માણસ ભમરાનની આટલી બધી ભક્તિ શા સારુ કરતો હશે?

લક્ષ્મીને રીઝવવા વિષ્ણુને ભજવા જ-જોઇએને. દુનિયા આખી દલાલ થઈ ગઈ છે સાળી—એ બધું સમજવા જેવું હોય છે.

'મને એ વાત બરાબર નથી લાગતી. યુરોપમાં ભગવાન સામે કોઇને સગપણ નથી. છતાં ય એ બધા લક્ષ્મીવાન થયે જાય છે એ શું સૌ નહિ જોતા હોય? પછી થોડીકવાર મૂંગા રહીને કહે, સાચું સાદાઈમાં ય એક જાતની સુંદરતા હોય છે. પેલી છોકરીને કાનમાં ફૂલ શોભતાં'તાં તેના દસ ભાગનાં ય આપણી વાણિયણોને હેમનાં એરીંગ કાંય શોભતાં નથી.

'છોડી છે રૂપાળી' મારી આંખમાં આપણા હેમંત માટે વસી ગઈ છે.

'એ તો હું, તમે રોકાવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે જ સમજી ગયો હતો. પણ I think it impossible (હું એ અશક્ય ધારું છું.)

'ઇમ્પોશિબલમાં હું સમજું નહિ. હું તો સાદો હિસાબ માંડું—કે દીકરી સુખમાં પડે એ કોને ન ગમે! આપણે ત્યાં શું ખામી છે?'

કોતરના છેડા પર બંને પહોંચ્યા હતા, મોટા ધરા પર ચાલતું એંજિન જોવા જતા હતા ત્યાં કાંઈક બૂમાબૂમ સંભળાઈ.

'દોડો, દોડો.'

બંને ઉતાવળે પગે પાછા ફર્યા. ઘરતરફ વાડીના મજૂરો દોડાદોડ જતા હતા. કોઇકે કહ્યું.

'એરૂ આભડયો છે' ને મોટા શેઠના પેટમાં ફાળ પડી. દોડતાં દોડતાં એમણે પૂછ્યું.

'હેં' મોટા શેઠનો સાદ ફાટી ગયો. બાકીના પંચાસ સો ડગલાં કેમ કપાણાં તેની ખબર ન રહી. ફળીમાં પહોંચીને જુએ તો બૈરાંએ યે કકળાણ માંડયું છે. આશોપાલવ પડખેના રાવણા નીચે ખાટલા પર હેમંતને સૂવાડયો છે. મોંનો વિભૂતિ ઊડી ગઈ છે. ને ફીણના ફોસા ચાલ્યા જાય છે. એક બે હાડિયા એને પવન નાંખે છે ને રોહિણી એના પગના કાંડે દોરી બાંધી રહી છે. મોટા શેઠ તો આ જોતાં જ પોધરા સાદે રોઈ પડ્યા.

'મારા બાપલીઆ, અભાગ બે ઘરના દીવા, મને આંહીં વિસામો લેવાનું ક્યાં સૂઝ્યું?'

રોહિણી ઘડીક આ ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધને રડતો જોઇ થંભી ગઇ ને તરત કહે:

'મોહન તારી છરી લાવ'

'શું કરશો એને? આંહીં કાંઈ દવા નથી—અલ્યા અરજણ અડબેપડબે.' નાના શેઠ જાણે કોઇક બીજો જ માણસ બોલતો હોય તેમ બોલ્યા.

'કાંઈ જરૂર નથી—' રોહિણી બોલી—'મોહન તું છરી લાવ.'

છરી લાવતાં જ એણે અંગૂઠા પર કાપ મૂકવા માંડયો. એક બે બૈરાં ઊભાં થઇ ગયાં.

'અમારા દીકરાને વાઢના નહિ.' પણ એ કોઇ અટકાવે તે પહેલાં તો રોહિણીએ કાપ મૂકી દીધો હતો ને મોંમાં અંગૂઠો મૂકી લોહી ચૂસી ચૂસીને બહાર થૂંકતી હતી.

વિનાયક 'હાં-હાં બહેન-' કરતાં કરતાં હાથ ઝાલી પાછી ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો.

રોહિણીએ કાળું કીટોડા જેવું લોહી થૂંકી કાઢ્યું. લાંબો શ્વાસ લીધો—ને કહ્યું. 'અરિહંત, અરિહંત કહો.'

મોટા શેઠ, એના નાનાભાઇ, બૈરાં બધા ફાટી આંખે જોઈ જ રહ્યા. નાનાભાઇ બેરિસ્ટર છે. વિલાયત જઈ આવ્યા છે. દેશદેશાવરમાં ભટક્યા છે. ભાતભાતની અજાયબીઓ અનેક સ્થળે જોઈ છે. કાળજું કંપી ઊઠે તેવાં દશ્યો ય જોયાં છે—ને મોટાશેઠે પણ દુનિયાના ખેલ ખેલવા ને જોવામાં બાકી રાખી નથી. પણ અત્યારે સામે જે દશ્ય જોયું તેનાથી એમની મતિ મૂઢ બની ગઇ. જાણે એમને પોતાને જ સર્પદંશ થયો હોય તેમ હાથ પગ ટાઢા પડી જવા માંડ્યા. ઘડી પછી શું બની જાય તે વિચારે મગજ કંપવા માંડ્યું. એક જણને ઝેર ચડ્યું હોય તો બીજો ચૂસીને ઉતારી શકે છે એમ સાંભળ્યું હતું. પણ એમ ચૂસનાર કોઇ હોય તેમ માન્યું નહોતું. ને તેમ કોઈ ચૌદ વર્ષની છોકરી હોય તે તો સાત ભવે ય કલ્પાય તેવું ન હતું. શું થશે એનું? ક્યાંક એના પેટમાં થોડુંક ઝેર જશે તો? નહિ આનું કાંઇ ઊતરે ને પેલીએ ઢળી પડશે તો? એના બાપને શું જવાબ આપશું?

'બહેન જોગમાયા તું તારું ધ્યાન રાખજે હો.' મોટા શેઠથી બોલી જવાયું.

રોહિણીએ ઇશારા વતી ધીરજ આપી. ફરી લોહી થૂંકી કહે:

'બાપા કહેતા હતા કે કોકને ઝેર ચડ્યું હોય તો ઉતારવાનો સૌથી હાથવગો ઉપાય કોકે ચોખ્ખા મોઢે એ ચૂસી ચૂસીને કાઢવા માંડવું એ જ છે. બે ત્રણ જણને કરડેલો ત્યારે ઝેર આમ જ ઉતાર્યું હતું. આજ મારે અગિયારશ છે.' કહી તેણે ફરી ચૂસવા માંડ્યું.

'તારા મોંમાં અમી બહેન' મોટા શેઠે કહ્યું. 'છોકરો બેઠો થાય તો શંકરના થાળાને રૂપે મઢાવું. અમારા બે ઘરમાં એ દીવો છે.'

'ચાર લાખનો વારસદાર છે.' બાઇઓમાંથી એકે આંસુ પાડતાં કહ્યું. થોડીવારે છોકરાએ પગ હલાવ્યા. મોટા શેઠની આંખમાં હરખનાં આંસુ આવ્યાં.

'જે શંકર જે ભોળાનાથ' એમણે મંદિર તરફ હાથ જોડ્યા, ત્યાં ફળીમાં સત્યકામ ગોપાળ ભામાને લઈને દાખલ થયો. ગોપાળ બાપાએ ખાટલાના ઓશીકે બેસી છોકરાના માથે હાથ ફેરવ્યો ને કહ્યું 'વારાંગી તારી રક્ષા કરે ભાઈ' રોહિણી તરફ જો

કહે, 'બધા સરપ ઝેરી હોતા નથી. બીકનુંયે ઝેર ચડે છે.'

થોડીવારે હેમંતે આંખો ઉઘાડી. 'એને મા, દાદી સૌ વીંટી વળ્યાં. ગોપાળબાપા એક બાજુ ઊઠીને કહે: 'કહો ક્યાંના પરોણા? આજ તો આ કોતરમાં મેળો થયો.'

'અમે પોરબંદરના.'

'વાહ! પોરબંદર, સુદામાપુરી, મહાત્માગાંધીની જનમભોમ વાહ! એની કોરનો વાયરો અડે તો ય પાપ ટળે. બેટા આ સૌ મહેમાન માટે ચાપાણી કર્યાં?'

'આમાં ક્યાંથી કરે? આવ્યા કે તુરત જ આમ બની ગયું.'

'હોય એ તો ચાલ્યા કરે. પરમેશ્વરની મહેર છે કે આ ત્રણ વર્ષમાં તો હજી કોઇને ઈજા પહોંચી નથી.'

'પણ તમે દવા કેમ નથી રાખતા, કે માનતા નથી?' નાના શેઠે કહ્યું.

'દવા તો હોય છે, પણ રોહિણીને આ જ સૂઝ્યું. હું હોત તો ઊસટીની દવા આપત. હાજર સો હથિયાર.'

'પણ બહેન કાંઈ હિંમતવાળી શું કહીએ એને. દૂધ પીતી હોય તેમ ચપ્પ લઈને અંગૂઠો મોંમાં લીધો.'

રાત્રે વાળુપાણી કરીને મોટા શેઠે સૌની ઓળખાણ કરાવી. વિનાયકરાવ ને પોતે બન્ને નાના-મોટા ભાઈઓ હતા. હજુ સેવારૂજ ચાલતું હતું પોતાને પોરબંદરમાં આફ્રિકાના એજન્ટની મોટી દુકાન હતી, વિનાયકરાવ બેરિસ્ટર હતા. ને અમદાવાદમાં વકીલાત કરતા હતા. નાની વહુએ વિનાયકરાવ વિલાયતથી હેમખેમ પાછા આવે એ સારુ તુલસીશ્યામની જાત્રાની માનતા માની હતી પણ આજ દી સુધી નીકળાયું નહોતું. આજ ઘણાં વખતે મોકો મળતાં નીકળેલાં વગેરે...પછી ગોપાળરાવને પૂછતાં કહ્યું.

'હું તો વાણોતર છું. આ સત્યકામના બાપા આ બધું મને ભળાવી ગયા છે. એના બાપ હતા ગિયાના મોટા વેપારી, ઘેર કોલસાની મોટી ખાણો હતી. હજીએ કાંઇક છે. જોકે, હું ઓછી કરી રહ્યો છું. અહીંઆં બધું લાવતું જાઉં છું. પણ અમે નાનપણથી લંગોટિયા ભાઇબંધ, ને ભજનોના પૂરા શોખીન. કો'ક રાતજ ઘેર રહીએ. બાકી રાતુંની રાતું ભજન મંડળીઓમાં જ જાય. વેપાર પણ હારે કરતા. શરૂઆતમાં ઝરિયાના કામમાં મારોએ થોડોક ભાગ હતો. પણ પછી કાઢી નાખ્યું. ને ગયું ને અપંગની ચાકરીમાં પડ્યો. છેલ્લે છેલ્લે તો સત્યકામના બાપનેય એ બધું નહોતું ગમતું. કહેતા છે ને કોલસાની દલાલી-પણ માયામાંથી મોટા મુનિવરે ઝટ છૂટી શકતા નથી. હું તો અહીં ખૂણે પડ્યો છું. ને ભોં હારે બાથોડિયાં લઉં છું.'

'આમાં કેટલીક પેદાશ થાશે છે?'

'પેદાશ તો શું થાય? દોઢ ટકો વ્યાજ ઊપજે.'

'ઝરિયામાં તો વધારે ઊપજતું હશે ને?'

'ત્યાં તો પચીસ ટકા ઊપજતાં'તા. ને સાચું કહીએ તો બમણા થાતા'તા'

મોટા શેઠની આંખો ફાટી ગઈ. 'શું કહો છો! તો આ ધંધો શા સારુ માંડ્યો?' એ તો હજુ એમ સમજતા હતા કે ગોપાળ શેઠ ક્યાંક ભરાઇ પડ્યા હશે, તે અહીં ભાગી આવ્યા.

'મનની મોજ છે ને!' ગોપાળ બાપાએ હસીને કહ્યું, 'પણ આથી તો અમારા ધંધામાંય વધારે ઊપજે. અહીં પોરબંદરમાં સિમેન્ટનું કારખાનું ચલાવીએ છીએ. પાંચ ટકા તો અમે વ્યાજ આપીએ.'

'મને કારખાનાં નથી ગમતાં.' મોટા શેઠ મૂંગા થઇ ગયા. 'ર' ના 'જ' એ એમની વાચા હરી લીધી.

બેરિસ્ટરે પૂછ્યું: 'સર્પને તમે નથી મારતા!'

'ઘરમાં આવેને સાણસીથી ન પકડાય તો પછી મારીએ.'

'ખેતરમાં શું કામ ન મારો!'

'એને બિચારાને ક્યાંક તો રહેવા દેવા જોઇએને.'

'એનો શું ખપ છે કે રહેવા દેવા?'

'ખપ તો ઝેરનો ય પડે છે. સરપનું ય એમ જ.

અમારા ખેતરના ઘણાય જીવજંતુને એ ખાઈ જાય એટલું અમારું કામ કરે છે.'

'પણ કોઈને કરડે ત્યારે!'

'એને મોઢે સવામણનું તાળું છે. ભાઈ માંડ્યું હોય તેને જ કરડે.'

'બિલકુલ હમ્બગ.' કેરિસ્ટરે ધીમેથી કહ્યું.

ગોપાળશેઠે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. એ તો ભજનની એક ટૂંક જ બોલ્યા:

'મરજ કાતરણી લઈને બેઠો,
હરજી દિનદયાળ.
વધે ઘટે તેને કરે બરોબર,
સૌની લ્યે સંભાળ.
ઘણી તો ધીરાનો રે,
હરિ મારો દિઉ હો.'

પણ કેરિસ્ટરને માટે આ તો એથીયે મોટું હમ્બગ હતું. ધણી તો કર્યાં પાપો પાપો ઊંઘતો હતો. ને અહીં સાંઢોએ તો બેતર ભેળી માર્યું હતું. એને આ પુરાણા માનવીના ચહેરા સામે જોતાં જ એ વિચાર શમી ગયો. કેવી શીતળતા એ ચહેરા પર હતી. ચંદ્રમા સામે મીટ માંડીને બને આંખોમાં બાળકની સરળતા ને શ્રદ્ધા નહોતાં! જે સરળતા ને શ્રદ્ધાથી પેલી ચૌદ વર્ષની કન્યા ઝેર ચૂમતા માંડી હતી. તેનો જન્મદાતા આ પુરવ હતો, એમણે સહેજ વિનયથી વાત બદલવા સમજવા માગતા હોય તેમ પૂછ્યું:

'મગો તે.'

'ઈશ્વરના ઘરની કોરટ!'

'ત્યાં હું ને તમે ક્યાં ગયા છીએ!' કેરિસ્ટરે હસીને કહ્યું.

'સારું' છે કે નથી ગયા નહિતર ત્યાંય બધું ગોરી ભારત જેવા થઈ ગયા છીએ આપણે તો.' સહેજ ગોપાળ બાપાએ (ગોપાળ બાપ હવે થઈ ગયા) પછી પુષ્પપ્રકોપને સહેજ શમાવતાં કહ્યું. 'ત્યાં એને લાખ નહિ પણ કોડ લાખ વર્ષે મળતાં'તાં. ને અહીં બધું રોકીય લોકો પચીસ હજાર નહિ અને એ વાત સાચી. ઈશ્વરના ચોપડામાં એ એક જ વાત લખાતી હોત તો તો જરૂર હું એની અદાલતમાં હારી જાત. પણ ત્યાં તો બીજુંય ઘણું લખાય છે. ત્યાં કાળાં ઘોર કેદખાનાં જેવી ખાણોમાં કામ કરતા અને કોલસાની રોપલી માથા પર લઈને રોટમરોટ જતા. મજૂરોનો પરસેવો ને નિમાસા બારીમાં કચરાઈ જતાં બાળકની ચીસો અને આગ લાગતાં સળગીને ભડથું થતાં બાપડીઓના ગૂંગળામણ ન જાય તેવા આર્તનાદ, આ બધુંય ત્યાંની કમાણીની સામે ઉધાર પાસામાં આવતું હતું એ બધાની રૂપિયા આના પાઈમાં કિંમત મૂકી જુઓ, ને પછી કમાણીમાંથી એને બાદ કરો. ને બીજી તરફ કહીનાં દવાખાનામાં આ બધા રોગીઓને સારો કરે પાણીઆનું પુન્ય, આટલાં ઢગ પંખીઓને ચણવાનું પુન્ય ઉમેરો. ને પછી કેવું ઊજળું નમે છે તે જુઓ.'

'ત્યારે !'

'હું તો લક્ષ્મી ને વિષ્ણુની પેલી ડોર અલખ છે તેનો ચેલો છું.'

'પાની બાઢે નાવમેં ઘરમેં બાઢે દામ
દોનું હાથ ઉલેચીએ યેહી સજ્જનકા કામ.'

એવા પરિતાપથી એ બોલ્યા કે મોટા શેઠ જેવા લક્ષ્મીજડ ને પણ એ સમજાઈ ગયું. એમણે થોડી વારે વાત ફેરવી.

'આ શંકરના થાળાને રૂપે મઢાવવા માટે મારી જીભ કચરાણી છે. તમે એનો અડસટ્ટો આપશો !'

'એ બધું તમે મોટા માણસો જાણો ભાઈ ! મને તો એમાં કાંઈ સમજ ન પડે.' કહી એ સૂવા ઊઠ્યા.

મોટા શેઠે સૂતી વખતે નાનાને કહ્યું: 'કાંઈક અડું વેતરાણું.' બેરિસ્ટર અંગ્રેજીમાં ગણગણ્યા. પછી કહે, 'મહામાનવ' મોટા શેઠને તો એકેય સમજાય તેવું નહોતું.

સવારે નીકળતી વખતે બેરિસ્ટરે હજાર રૂપિયા ગોપાળબાપાને આપતા કહ્યું, 'અમારા વતી આ ધર્મશાળામાં ગમે ત્યાં ખરચજો.'

'નાં ભાઈ' અહીં ભગવાને ઘણું દીધું છે. જ્યાં ખોટ છે, ત્યાં જ વાપરજો.'

મોટા શેઠ કહે: 'અમારે તો હેમંત ઊગરી ગયો એટલે મોટો ઓચ્છવ છે. એના સંભારણામાં આટલું રાખો.'

'તમે સમજતા નથી. આ કંઈ સાધુબાવાની જગ્યા થોડી જ છે ! ને મને ભગવાને આપ્યું છે. જ્યાં ખોટ હોય ત્યાં દીકરાને માથેથી ઉતારીને આપી દેજો.

'ભગવાન એની રક્ષા કરશે.' કહી એ પાછા ફરી ગયા. સત્યકામ એમને રસ્તામાં કહે કે: 'આ લક્ષ્મીવાળાના અંધાપાનો ય પાર નથી. માણું ! લક્ષ્મી નો હોય તે યે દખ છે, ને હોય તે યે દખ.'

'એ તો વળી મોટું દખ.' પછવાડેથી કોઈ બોલ્યું. ગોપાલ બાપા જુએ તો શેઠના સાથવાળો અરજણ.

ગોપાલ બાપાએ એને ઓળખ્યો. 'તું કેમ રોકાણો છે ?'

'તે દી' તમે કહ્યું હતું ને ! આંહી રાખશો.'

'સેવાધારી રાખવી છે ?'

'સાથી રાખો.'

'સાથી એટલે સેવાધારી. ભાગદાર, પાપ ને પુણ્ય બેયમાં હું !'

અરજણે સંમતિ બતાવવા માથું ડોલાવ્યું.

આમ બેરિસ્ટર ગયા ને અરજણ રોકાઈ પડ્યો.

થોડા દિવસ પછી ગોપાળબાપાને કાગળ મળ્યો.

અંદર લખ્યું હતું :

મુરબ્બી શ્રી,

તમે અમને સૌને કદાચ ભૂલી ગયા હશો. પણ અમે તો તમને ભૂલી શક્યા નથી. હેમંત તમારી વાડીને, તમને તથા બહેન રોહિણીને વારંવાર યાદ કરે છે. જૂના લોકો એમ માને છે કે જાત્રા એળે જતી નથી. હું તો નવા જમાનાનો માણસ છું. ઘણા ય દેશનું પાણી પીધું છે, એટલે આવી વાત માનતો નથી. પણ તુલસીશ્યામની આ વખતની જાત્રા પૂરતી તો એ વાત સાચી ઠરી એમ લાગે છે. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તમારા પરિચયે મને નવી દિશામાં વિચાર કરતો કર્યો છે. જોકે મારો બંધાર એવો ઘડાણો છે કે મારા નિશ્ચયો જેટલા ઝપાટાબંધ થાય છે તેથી યે ઝપાટાબંધ તૂટે છે. ગાંધીજીનો આશ્રમ તો અમે રહીએ છીએ તેની પાસે જ છે. ત્યાં આવવા જવાનું ઘણીવાર થાય છે. પણ તમારે ત્યાં આવ્યો નહોતો, ત્યાં સુધી એમની વાત સમજવાની જાણે ચાવી નહોતી મળી, પણ ત્યાંથી આવ્યા પછી એય થોડુંથે ક સમજાય છે. પણ અમારા જેવા માણસોને તો સમજાય તો ય શું ને ન સમજાય તોય શું ? હસ્તિસ્નાનવત્‌ક્રિયા જેવું.

જીવનનો ઘડો એટએટલે ઠેકાણેથી તડીફૂટી ગયોં હોય છે કે એક સાંધો ત્યાં તેર તૂટે જેવી આંતરદશા હોય છે.

પણ કાગળ સાથે સાથ તો લખું છું બીજા એક કામ માટે.

બહેન રોહિણીને જોઈ ત્યારથી એના ગુણ મારા મનમાં વસ્યા છે. વહેલે કે મોડે એને વળાવવાનો વિચાર કરો ત્યારે મને યાદ કરશો ? મારા હેમંતને એણે બચાવ્યો છે એ જ મારે મનની જાણે પ્રકૃતિની યોજનાનું સૂચન છે. છતાંયે લોભવશ તમને એ સૂચન કરી રાખું છું. લોભ શું છે તેય તેય તમને કહી નાખું. મને પૈસાનો લોભ ખાસ નથી. મોટાભાઈને હશે, પણ મને એ નથી—કારણ કે ઘણું કમાયો છું ને ઘણું કમાઈ શકું તેવી આ ગાંડી ગુજરાતમાં શક્યતા છે. પણ તમારો 'પાણી આડે નાવમે'વાળો દુહો સાંભળ્યા પછી આ લક્ષ્મીને ઓપે ને ઓપે કોઈક ગૌરવભેર રીતે વાવરે તેવાને ઘરમાં લાવવાનો લોભ વધ્યો છે. બહેન રોહિણી અમારા ઘરમાં આવીને ફક્ત એ એક કામ કરે તોયે અમે સાર્થક થશું.

હું નવા વિચારનો માણસ છું તે તો સારી રીત-ભાત ઉપરથી જ તમે સમજ્યા હશો. એટલે ચિ. રોહિણી જો આવશે તો મારા ઘરમાં હેમંત અને અચ્યુત ઉપરાંત ત્રીજા દીકરા તરીકે જ રહેશે તે તમે ખાતરી રાખજો.

કાંઈ પરિચય વિના આવું માગું નાખ્યું છે તે ધૃષ્ટતા કહેવાય તેની મને ખબર છે. પણ લાલચ એટલી મોટી છે કે હિંમત બીડી છે.

લિ. વિનાયકરાવના પ્રણામ

ગોપાળબાપાએ ફરી ફરીને વાંચ્યું. એમને લાગ્યું કે બેરિસ્ટર કોઈક ભારે મનોમંથનમાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા એ વાત નિઃસંશય હતી. પણ એમાં રોહિણી એમને શું મદદગાર થવાની હતી ? પણ ગમે તે હોય, બેરિસ્ટર માણસ–વિલાયત જઈ આવેલો–ઘેર લક્ષ્મીનો વરસાદ વરસે–એથી આ નમનતાણ કંઈ જેવીતેવી ન કહેવાય. એમણે હોનકલમ લઈને ટૂંકમાં લખી નાખ્યું.

ભાઈશ્રી પાંચ વિનાયકરાવભાઈ,

તમારી લાગણીએ અમારું મન તમારા ભણી ખેંચ્યું છે. પણ ઋણાનુબંધે સઘળું બને છે. રોહિણીનું મન જોતાં જ્યાં એનું નિર્માણ થયું લાગે છે ત્યાં જો નહિ થાય તો તમારું ઘર હું જરૂર સ્મરણમાં રાખીશ. તમારો સાચો ભાવ હશે તો રોહિણી તો શું—પણ એથી યે સરસ પ્રભુ આપશે. મારો તો એક વિચાર પાકો છે કે રોહિણી લક્ષ્મીવિનાના માણસને વરે પણ માણસ વિનાની લક્ષ્મીને નહિ વરે...બાકી તો હરિઇચ્છા બળવાન છે.

એમણે કાગળ લખીને સત્યકામને આપ્યો. ને સાથે બેરિસ્ટરનો કાગળ આપી કહ્યું, ' આમાં ઉપર અંગ્રેજીમાં સરનામું છાપ્યું છે તે પ્રમાણે કરીને ટપાલમાં નાખી આવજે. સહેજ જોઈ જજે કે લખવામાં ક્યાંય કાનોમાતર કપાઈ તો નથી ગયો ને ?

સત્યકામે કાગળ લીધો..વાંચીને સાવચેતીથી જાણે પોતાનું અંતર બીડતો હોય તેમ કાગળ બીડી દીધો.

❊

પગાર–વધારો

તાજેતરમાં જાહેર થયેલા રેલ્વેમજૂરોના પગાર-વધારા અંગે મધ્યસ્થ સરકારને વધારાના ૪૩ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થવાનો છે. એ ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે રેલ્વેનાં નૂર-ભાડાં વધારવાની વિચારણા ચાલી રહી છે.

પ્રાણવલ્લભ !

જ.

શાળાઓના ઇન્સ્પેક્ટર રાવસાહેબ ભોગીલાલનો નિવૃત્તિજીવનનો આજનો પહેલો દિવસ જાણે કે સોને મઢ્યો હોય તેમ પહેલાં તો એમનાં અંતરમાં જીવનમુક્તિ જેવો એમને આનંદ આનંદ લાગવા માંડ્યો. સામેના 'કમ્પાઉન્ડ'માં અત્યારમાં જ મોર નૃત્ય કરવા માટે થનગની રહ્યો હતો. અને ક્રોસી-ટસના ઊંચા ઝાડની એક ઊંચી ડાળી ઉપર બેસીને કોયલ હેતુ વિનાની મધુરી વાણી રેલાવી રહી હતી. લટકણિયા ફૂલછોડ ઉપર ગુંજગુંજને પોતાનું મધુરું ગીત-ગુંજન રેલાવવું શરૂ કર્યું હતું. તો જૂઈના અસંખ્ય ફૂલોએ એમના હૃદય જીવનનો સઘળો પરિમલ એકીસાથે જાણે સૃષ્ટિને અર્પી દેવાનો હોય તેમ હવામાં જાદુઈલહેરથી છાની સુગંધ ફેલાવી મૂકી હતી. રાવસાહેબ ભોગીલાલ આ સઘળું જોતાં ખુશખુશાલ થઈ ગયા.

લાંબા નોકરીજીવનમાં આમથી તેમ ને તેમથી આમ એમને અથડાવી અથડાવીને ખાતાએ એમનો કસ કાઢી નાખ્યો હતો. અને ફૂલ જેવા સેંકડો અને હજારો શિશુઓના કૂમળા આત્માના આ ઘડવૈયાને પેન્શન આપ્યું ત્યારે રોકડો રૂપરડી ! વિદાય વેળાએ એક વકીલે એમની પાંત્રીસ વર્ષની સેવા વિષે ભાષણ કર્યું હતું અને સાડાસત્તર તોલાનો ચાંદીનો કપ એટ આપ્યો હતો એટલું વિશેષ. એ ગમે તેમ થયું પણ પોતે આજે તો મુક્ત હતા. હવે એમની પાસે કોઈ માસ્તર, 'સાહેબ ! બાર રૂપિયા પગાર મળે છે ને બાર છોકરાં છે !' એમ કહેવા માટે આવવાનો ન હતો; હવે અઠિયલ ટટ્ટુ સાથે હાજર થઈને બીબો એમને અત્યારમાં ઉતાવળ કરવાનું કહેવા માટે કોઈ દિવસ ત્યાં ઊભો નહિ હોય ! પોતે વિશાળ કમ્પાઉન્ડમાં જરા ટેલશે, થોડાક શંકરસ્તોત્રો બોલશે, બીડીપત્ર ઉતરાવશે, ત્યાં 'ચા-ટેબલ' ઉપરથી બાઈ એમને બોલાવશે ને રોજિંદા પત્રો આવશે, એ વાંચતાં વાંચતાં બન્ને બાઈઓ જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કરશે—અને એમ ને એમ જીવનની એક નવી મધુરી પરોઢ ચાલી જશે.

રાવસાહેબ ભોગીલાલના મનસ્વપ્નોની જાણે જાણે થઈ ગઈ હોય તેમ રસ્તેથી પસાર થતો સાઈકલવાળો 'ટાઈમ્સ !' કરીને બૂમ પાડતો ઉતાવળમાં પેપર ફેંકતો ચાલ્યો ગયો. ભોગીલાલે 'ટાઇમ્સ' ઉપાડી લીધું ને હાથમાં ને હાથમાં એને રાખીને જરાક આમ લટાર મારી, એટલામાં તો રંગે કાળી, પણ નાકનેણે દેખાવડી, જુવાન ગોઆનીઝ ઘરઆયા લીલી, સામેથી આવતી દેખાઈ 'સાહેબ ! ચા કે લીયે 'મેમસા'બ' બુલાતે હૈ !'

આ 'મેમસાબ' નો પ્રયોગ ભોગીલાલના મનને જરાક ધક્કો આપતો હજી વિરામ પામે ન પામે, ત્યાં તો 'બોબ્ડહેર' વાળાં બે રૂપાળાં છોકરાં, 'અંકલ મને ! અંકલ ! મને' કરતાં એમની તરફ દોડતાં આવતાં એમની નજરે પડ્યાં !

એ બન્ને 'ટાઇમ્સ' માગી રહ્યાં હતાં ! પેલા 'મેમસા'બ' પછી તરત આવેલો આ 'અંકલ' પ્રયોગ, રાવસાહેબના કાનને અપરિચિતતાને લીધે સહેજ કર્કશ જણાયો, પણ એમના બંનેના હાથમાં 'ટાઇમ્સ' રહેવા દઈને એ ચટેબલ તરફ વળ્યા.

[૨]

'ચા-ટેબલ' ઉપર પ્રાણવલ્લભ અને એની વહુ હાથમાં એક એક રકાબીમાં કેળાં લઈને તાજાં જ પથારીમાંથી આવ્યાં હોય તેમ હજી શયનની ઝભ્ભામાં જ ઊભાં હતાં. ને ઊભાં ઊભાં જ કેળાં ખાઈ રહ્યાં હતાં. હજી એમની આંખમાં ગુલાબી નિદ્રાની છાયા રમી રહી હતી. રાતનાં પથારીકપડાં પહેરેલાં એમનાં શરીર ઉપર ઊડી રહેલા વાળને એક હાથથી જરાક પાછા હડસેલતાં, બંને એકસાથે જ અંગ્રેજીમાં બોલી ઊઠ્યાં : 'આ લેશો તમે !' આ એટલે કેળાં.

ભોગીલાલે જમીન ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખીને સહેજ હસતાં હસતાં જવાબ વાળ્યો: 'અત્યારમાં ! ના જી ! કેળાં તો ભારે પડે !'

'ઓલરાઈટ,. ધેન ટેક ટી,' [ભલે, તો ચા લો] ડાર્લિંગ ! શરૂ ! ધન કપ—'

શર્વરીનો અપભ્રંશ પામેલ 'ડાર્લિંગ શરૂ' તરફ

નજર ન કરતાં, ભોગીલાલ તો ખુરશી ખેંચીને સામે બેઠા. પોતે જુવાન હતા, અને તાજા જ ગ્રેજ્યુએટ થઈને નોકરીને પહેલે દિવસે નેતરની સોટી ને લાંબો કોટ પહેરીને નિશાળે જવા નીકળ્યા એ દિવસ એમને અચાનક યાદ આવી ગયો. આ એનો નાનો ભાઈ પ્રાણવલ્લભ ત્યારે તો ભણતો હતો. પણ ભણવામાં હોશિયાર હતો. પોતે સંકલ્પ કર્યો હતો કે પેટે પાટા બાંધીને કે ગમે એટલાં ટ્યુશન કરીને કે બાપદાદાનાં ખોરડાં ને ખેતર વેચીને પણ એને તો ખૂબ ભણાવવો ! એમનો એ સંકલ્પ પાર પડ્યો. એટલું જ નહિ, પણ, હવે તો જતી રહેલી અંગ્રેજ સરકારે જે કેટલાક ભાગ્યશાળી આત્માઓનું આઈ. સી. એસ.-સર્જન કર્યું હતું, એમાં જોઈતું પ્રાણવલ્લભને સ્થાન મળી ગયું ! ભાગ્યનો કેવો મહાયોગ; આજ જ્યારે રા. બ. ભોગીલાલ ઇન્સ્પેક્ટરપદેથી નિર્વાણ પામતા હતા, ત્યારે યોગાનુયોગ એ જ શહેરમાં નાનો ભાઈ પ્રાણવલ્લભ આઈ. સી. એસ. ડેપ્યુટી કલેક્ટર તરીકે, મોટા આલિશાન બંગલામાં ને હજારોની ગાદીમાં બેઠો હતો. એની વહુ શર્વરી ને છોકરાં પણ અહીં જ હતાં. ભોગીલાલ સાંઝે સીધા નાનાભાઈને બંગલે ગયા. શનિવાર હોવાથી સાંજે તો જમવાના ન હતા. એટલે નિરાંતે જીવનની પહેલી મોટી ઊંઘ ખેંચી કાઢી ! આજે રવિવારની સવારનો સોનેરી સૂર્યોદય નિહાળીને એમના મનમાં અજબ શાંતિ થઈ હતી. પોતાના શાંતિમય નિવૃત્ત જીવનપંથનો રસ્તો એ આંહીં દેખી રહ્યા હતા. પોતે વર્ષોથી વિધુર હતા. છોકરી એક મોટી હતી તે સાસરે હતી. બાકી કોઈ હતું નહિ. પ્રાણવલ્લભ અત્યારે 'ટી-ટેબલ' ઉપર એમને પહેલવહેલો જ મળતો હતો. પણ એ તો કામના બોજાને અંગે હોય—એમ રાવસાહેબ સમજતા હતા. ચા સામગ્રીનો સત્કાર એ જોઈ રહ્યા.'

અનેક વસ્તુઓ ત્યાં હતી. ચાની સાથે બ્રેડ, માખણ, જેલી, ઈંડાં, કેળાં દૂધ વગેરે તમામ પદાર્થોની એક તાસક એમની સામે ધરતી પેલી જુવાન આયા ત્યાં ઊભી હતી !

ઈંડાંને જોતાં જ હાથ ભોગીલાલથી ખંખેરાઈ ગયા. 'અરે ! અરે ! એ આંહીં નહિ, આંહીં નહિ ! લઈ લે ! લઈ લે !' અને એમણે જરાક અવાજ થાય તેમ ખુરશી પણ ખસેડી.

આઘે લાલ પટ્ટો પહેરીને ઊભેલો ચપરાશી મોં આડે રૂમાલ રાખીને હસતો હતો. લીલીના મોં ઉપર એક હાસ્યરેખા આવી જતાં, એણે પણ લુચ્ચાઈથી પોતાની દક્ષિણી ઢબે પહેરેલી સાડીને, જરાક આડીઅવળી ખેંચીને એ હાસ્ય છુપાવી લીધું પણ સાહેબ પ્રાણવલ્લભથી એ કાંઈ અજાણ્યું ન રહ્યું. જે વાતાવરણમાં એનો વર્ગ અક્કડ ને ખાં ગણાતો—એટીકેટ–શિષ્ટાચાર—એનો આ ભંગ, એને જરાક ખૂંચ્યો. એણે ધીમેથી પણ મક્કમપણે અને અંગ્રેજીમાં જ કહ્યું: 'Have manners-please' રીતભાત રાખો એ સંબોધન ખરી રીતે તો ભોગીલાલને હતું, પણ એમણે કાંઈક રોષભરેલી તીરછી દષ્ટિએ તરત, ચપરાશીને ઊધડો લીધો: 'બેવકૂફ ! એ ઇધર સે ઉઠા લો !

[૩]

પ્રાણવલ્લભની સાથે સાંજે ફરીને પાછા આવ્યા ત્યારે રા. બ. ભોગીલાલ ધીમે શાંત પગલે પોતાના કમરામાં ચાલ્યા ગયા. પ્રાણવલ્લભનાં છોકરાં કોઈ પ્રદર્શનનું પ્રાણી જોતાં હોય તેમ એમનો લાંબો કોટ અને જુનવાણી પેલી લાકડી જોઈ રહ્યાં હતાં ! ભોગીલાલે એમને પ્રેમથી બોલાવ્યાં, પણ એટલામાં તો 'ચલો, 'બાબાલોક' 'મેમસા'બ' બુલાતે' કહીને આયા લીલી એમને લેવા માટે ત્યાં આવી પહોંચી હતી !

શર્વરીને વાત કરીશ, આ છોકરાંને ભણાવવાની, એ વિચાર ભોગીલાલને આવી ગયો.

સાંજે વાળુ કરવા બેઠા ત્યારે પાટલાને ટેવાયેલા ભોગીલાલે ખુરશી ઉપર નીચે પગ રાખવાનું ને ખાવાનું કૃત્રિમ અવસ્થામાંથી બચવા પોતાના પગ ખુરશીમાં પહોળી પલાંઠીની પેઠે ગોઠવ્યા. પીરસવા આવી રહેલા બાયની ચકોર દષ્ટિએ એ હાસ્ય પ્રસંગને તત્કાલ પકડી લીધો ને આજે જરાક આયા લીલીએ સવારે એના મોં ઉપર મીઠી ચૂંદડી ખણી હતી

એની મધુર યાદ હજી એની નસેનસમાં વેગ ભરી રહી હતી, એટલે એનાથી ઉતાવળે ચલાઈ ગયું ને જરાક મોટેથી હસાઈ ગયું અને એની સાથે જ ખનન કરતા જમીન ઉપર પડેલા થાળમાંથી દૂધીનાં મૂઠિયાં, ઢોકળાં ને સમોસા એવો વર્ણસંકરી પંચરત્ન માલ વેરાઈ પડ્યો!

પ્રાણવલ્લભની બોલ્યા વિનાની એ તરફ વળેલી એક વેધક દૃષ્ટિએ બાયને તો મોં ભેગો કરી નાખ્યો, પણ એ દૃષ્ટિને પાછા ફરતાં જ શરૂની નજર અથડાઈ! એ નજર એટલી વારમાં તો રા. બ. ની હવે ઉતાવળે છૂટતી પલાંઠી ઉપર જરાક જઈને પ્રાણવલ્લભને ઉપાલંભ દેતી, છેક રસોડામાં તાલ લઈને નાચી રહેલી લીલી સુધી પહોંચી ગઈ હતી. 'લીલી ત્યાં શું કરે છે તું? આ જોતી નથી?' એમણે લીલીને હાંક મારી.

'પણ 'મેમસા'બ! મેં ક્યા કરું?' કરતી લીલી આવી: 'વો અંધા કી માફક દોડ રહે, થે, ઔર નઝર બી ફરકી કીધર થી–ઉધર! મેં ક્યા કરું?'

લીલીએ આંખના એક ઉલાળામાં ભોગીલાલના જંગલી પગોંડાનો ઉલ્લેખ કરી નાખ્યો હતો!

વાણી વિનાની વાણીમાં વાણી બોલવાની આ કળાનો ભોગીલાલ તો કાંઈ ભેદ પણ મેળવી ન શક્યા. એ તરત મૂંગા મૂંગા ખુરશીમાં સીધી બેઠક રાખી ને નીચે મોંએ ટુવાલ રાખીને જમવા માંડ્યા!

જમ્યા પછી પ્રાણવલ્લભ ચીરૂટ ફૂંકતા બેઠા ને થોડી વારમાં શર્વરી ત્યાં આવી પહોંચી.

બોલ્યા વિના જ બન્ને સમજી ગયાં હતાં કે એમને ભોગીલાલ વિષે વાત કરવાની હતી. નામ ઉચ્ચાર્યા વિના જ પ્રાણવલ્લભે કહ્યું: 'શરૂ! ડાર્લિંગ! એનો કમરો બરાબર હમેશાં 'ડીસઈન્ફેક્ટ' જંતુહીન કરાવતી રહેજે હો. કેટલીક વાત...'

'એ કેટલા દિવસ રહેવાના છે?'

'મને કાંઈ કહ્યું નથી!'

'[illegible]'

'યેસ...' બહારથી કોઈકનો પગરવ સંભળાતાં પ્રાણવલ્લભ જવાબમાં બોલ્યો. એટલામાં ધીમે પગલે ચાલ્યા આવતા ભોગીલાલ જ ત્યાં દેખાયા.

'આ આવ્યા લો, તમે જ પૂછી લેજો.'

ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભની સામે આવીને બેઠો. પોતે મોટાભાઈ હતો. પ્રાણવલ્લભ નાનો હતો. પણ આ જમાનાએ જે કેટલાક સંબંધો બદલી કાઢ્યા છે તેમાં આ પણ હવે અનિવાર્ય રીતે આવી જ જાય, એ વિવેક એમણે કેળવી લીધો હોય એમ જણાયું. પહેલાં તો એ શાંત સ્થિર બેઠો. પછી બોલ્યો: 'પ્રાણવલ્લભ! મને થાય છે કે, મારો દી જાય, જો તને ને શર્વરીને ફાવે તો, છોકરાં બન્નેને થોડુંક સવારે હું ભણાવું! સાંજે થોડાંક સંસ્કૃત સુભાષિતો શીખવાડું!'

'સવારે તો છોકરાં ભણે છે! બ્રધર! અને સુભાષિતનો જમાનો ગયો.'

'હા...ના...બરાબર!' ભોગીલાલના મનમાં ગડભાંગ થઈ. એક પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવીને જ શમી ગયો: 'કોઈ મહાન વિચારકનાં વાક્યો મરતાં હશે ખરાં!' તે ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા.

એમને તો ઓછામાં ઓછા ઘર્ષણમાં થોડા દિવસો કાઢી નાખવા હતા. એટલે એ વધુ કાંઈ બોલ્યા નહિ: પછી ધીમેથી એમણે કહ્યું: 'તો તો બરાબર, શર્વરીને પણ એ જ રુચે છે!'

'યેસ...જમાનો જ બદલાયો છે, બ્રધર!'

પ્રાણવલ્લભના મોમાંથી આ બીજી વખત આવેલા 'બ્રધર' શબ્દે ભોગીલાલને ઊભા જ કરી દીધા: 'આ તો મેં કહ્યું, હું આંહીં રહું, ને તમને કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડું તો...'

'યેસ થેંક્યું બટ બાઈ ધ બાઈ, તમે કેટલું રહેવાના છો?' પ્રાણવલ્લભે ચીરૂટ હાથમાં પકડી રાખીને જ પૂછ્યું.

'હું? હું તો હવે પ્રાણવલ્લભ! પેન્શન ઉપર જ છું નાં!'

શર્વરીની ઉપાલંભ ભરેલી આશ્ચર્યદષ્ટિને એમની પીઠ જોઇ શકે તેમ ન હતું !

[૪]

બીજે દિવસે વહેલી સવારમા ભોગીલાલ બેઠા. અનેક સુભાષિતોથી પોતાના કમરાને શાંત ગુંજારવ આપતા હતા. અને અત્યાર સુધી ન જડેલો એવો કાંઇક અર્થ એમાથી મળી આવતાં આનંદની નવી લહરી અનુભવી રહ્યા હતા, એટલામાં એમણે કમરાના બારણા ઉપર પડેલો ધીમો ટકોરો સાંભળ્યો :

' કોણ ! ' તે અંદરથી જ બોલ્યા.

' મેમસાહેબ ' બોલતે, સાહેબ ! સાહેબલોક કી ઊંઘમેં ઇસસેં ખલલ પડેગી . . . '

' હાં . . . હાં . . ' ભોગીલાલે તરત ગુંજારવ બંધ કરી દીધો. પણ એમણે આજે પહેલવહેલાં જ વાણીસ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ જાણે કે જાણ્યો. એ મનમાં ને મનમાં, જરાક ધીમે અવાજે બોલતા તો રહ્યા, પણ એમને પહેલી વખત લાગ્યું કે, આ સઘળી પ્રભાતી સામગ્રીનાં જીવનસમાધાનકારી તત્ત્વો મૌનમાં કે દબાયલા સ્વરમાં જાણે ખીલતા જ નથી ! કેમ જાણે એ બોલવા માટે કે વધુ સાર્થક શબ્દ વાપરીએ તો ગાવા માટે હોય ! કેટલીક ધર્મપ્રાર્થનાઓ ઊંચા બુલંદ અવાજે અપાય છે એનું રહસ્ય પણ આજે જ જાણે એમને મળ્યું.

પણ એમની એ મૂંગી વિચારધારાને બહારના કાંઇક ઉશ્કેરાયલા કમ્પાઉન્ડના 'બુલડૉગ'ના અવાજે વિલિન કરી નાખી, એમણે પોતાની જીવનસમાધાનકારી સુભાષિતાવલિ ધીમે અવાજે ચાલુ રાખી. પણ બહાર ચપરાશીઓ વચ્ચે થતી વાતચીતના થોડાક પકડી શકાય એવા શબ્દોએ એમને માહિતી આપી તેમ શાંતિ પણ આપી. કાલે રાતે પ્રાણવલ્લભ મોડેથી નાટક જોઇને પાછો ફરેલો એટલે હજી સૂતો હતો. ને ઉશ્કેરાયલા ભસતા 'બુલડૉગ'ને બહાર લઈ જવાની વેતરણ ચાલતી હતી. ભોગીલાલને મનમાં એક સમાધાન થયું કે, એટલા માટે બહુ મોટેથી કોઈ અવાજ ન કરે એમ ધ્યાન અપાતું હતું.

પરંતુ બીજે દિવસે જ્યારે એ પ્રમાણે ટકોરો આવ્યો ત્યારે ભોગીલાલને આશ્ચર્ય થયું: ' પ્રાણવલ્લભ હમેશાં ઉજાગરા કરશે તો તો એની તબિયત છેક લથડશે. હમેશાં ઉજાગરા કરે છે કે શું ? ' ટકોરા પછી કોઇ દેખાયું નહિ, છતાં તેનો અર્થ સમજીને એમણે શાંત રીતે બહુ ધીમે અવાજે મંગલપ્રભાતને જગાડવાનું ચાલુ રાખ્યું !

ત્રીજે દિવસે પડેલા ટકોરાને, એમણે નોકરનું ક્ષુદ્રમાનસ સમજી, તરત ધીમેથી બારણું ખોલી પકડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. ત્યાં પેલી આયા ઊભી હતી. ' જી સા'બ ! મેમસા'બ ઊંઘતે હે ! ' તેણે ધીમેથી કહ્યું.

' મેમસા'બ ? '

' હાં જી, મેમસા'બ. સબ સા'બલોક બહુત 'લેઇટ' કમરેમેં જાતેવાલે હે. આપ લોગ તો હમેરી નોકર લોગકી સાથ વહેલે જાગતે ! '

ભોગીલાલ તરત શાંત થઇ ગયો. અહીં હમેશાં મોડી રાત સુધી જાગવાની પ્રથા જ ચાલતી લાગે છે. બુલડૉગને આજે પણ બહાર દોરી જતા પટાવાળાને એણે બારીમાંથી દીઠો. તે ખાટલામાં બેસીને ધીમેથી પોતાનો ગુંજારવ કરી રહ્યા !

પણ આજે ભોગીલાલે ખાણાટેબલ ઉપર ધીમેથી વાત મૂકી: ' પ્રાણવલ્લભ ! મોડી રાતનો હમેશનો ઉજાગરો તો ભાઈ ! શરીરને કથળાવી દે ! શર્વરીનું શરીર પણ ઠીક રહેતું લાગતું નથી. રાતનો ઘણો ઉજાગરો એમાં વધારો કરે ! '

' એ તો શરીર જાળવનાર ઉપર આધાર છે. યુરોપિયન ઘણુંખરું કામ રાતના મોડેથી કરે છે ! એમને કેમ કાંઇ થતું નથી ? '

દષ્ટિભેદની, પોતાની અને પ્રાણવલ્લભની વચ્ચે રહેલ મહાન ખીણનું અસ્તિત્વ જેવું અત્યારે રાવસાહેબને જણાયું, તેવું આટલા દિવસોમાં ક્યારે ય જણાયું ન હતું. પણ એમણે જોયું કે સમજાવવા જતાં આ ભેદ વધારે ઘેરો થાય; પક્ષ રજૂ કરતાં વધુ તીવ્ર થાય. એમણે શાંત મૌન રાખવાનું યોગ્ય ધાર્યું. થોડી વાર પછી એ પોતાના કમરા તરફ ફરી ગયા: એમના પગલામાં ગંભીર મનોમંથનનો ભાર આવી ગયો હતો

'વર્ણ' અને વર્ગ' કરતાં પણ વધુ ભયંકર એવું એક એક વ્યક્તિના વર્ગનું અસ્તિત્વ આવી રહ્યું છે કે શું! એ વિચારે એ ધ્રૂજી ઊઠયા.

તે સાંજે, પોતાનો સરસામાન તૈયાર કરી ભોગીલાલ કમ્પાઉન્ડના ઝાંપા પાસે જ પહોંચી, કોઈ ગાડી નીકળવાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. થોડે દૂરથી આવતી ગાડીને એમણે હાથ લાંબો કરી રોકી પણ ખરી, એટલામાં 'હોર્ન' વાગ્યું. ફરવા જવાનો વખત હોવાથી શર્વરી અને પ્રાણવલ્લભ આવતાં જણાયાં.

પોતે 'ટ્રી ટેમ્પલ' ઉપર જ રજા તો લઈ લીધી હતી, છતાં જાણે આ જ છેલ્લો મેળાપનો અવસર હોય તેમ ભોગીલાલથી ગભરાટમાં કે વ્યથામાં બે હાથ જોડીને પ્રાણવલ્લભને જોતાં જ એને પ્રણામ થઈ ગયા. જવાબમાં પ્રાણવલ્લભનું માથું જરાક—સહેજ, એક તરફ હાલતું જણાયું. શર્વરીના મોં ઉપર આવી ગયેલું કાંઈક મશ્કરી ભરેલું છાનું હાસ્ય ભોગીલાલે જોયું ન જોયું અને જીવનસમાધાન શોધતા હોય તેમ જરાક નિમીલિત નયને આ ધરતીના હરિયાળા મોં ઉપર નજર કરતા હતા ન હતા, ત્યાં જ ગાડીવાનના ઘોઘરા અવાજે એમને જાગ્રત કર્યા:

'ચાલો, કાકા! ક્યાં જવું છે?'

※

યુવાનને

[સુભાષ] અનુવાદકઃ—રમણીક મેઘાણી

આપણે આ ધરતી પર આવ્યા છીએ એક ઉદ્દેશ પૂરો કરવા.

યુવાનના પૂરા આનંદ અને ભરપૂર તાઝગી સાથે આપણે આ મરતલોકમાં ઊતર્યા છીએ એક સત્યની સ્થાપનાને ખાતર......

આશા, ઉત્સાહ, ત્યાગ અને ચેતન સાથે આપણે અહીં—આ અવની પર આવ્યા છીએ સર્જનને કારણે. કારણ સર્જનમાં જ જીવનનો શાશ્વત આનંદ છે.

તન, મન, પ્રાણ, બુદ્ધિ નિચોવીને આપણે સર્જન કરીશું. આત્મદાનમાં જે મહાઆનંદ છુપાયો છે એ આનંદના આસ્વાદે આ ધરતી પણ ધન્ય બનશે....

જે નવીન છે, જે સરસ છે, જે અનાસ્વાદિત છે એનાં જ આપણે ઉપાસક છીએ. આપણે જ છીએ જડમાં ચેતનને ફૂંકનારા. જૂનામાં નવાં ને અને બંધનમાં મુક્તિને આણનારાં.

આપણે છીએ તો અનન્તી આ ધરતીનાં યાત્રાળુ જ, પરન્તુ અજાણ્યા પંથના જ આપણે આશક છીએ. ભૂલો કરવાને આપણે પરમ અધિકારી છીએ. એથી જ ઘણાંની નજરે આપણે ઘરબારવિહોણાં લક્ષ્મીવિહોણાં છીએ. પણ એનો જ તો આપણને ગર્વ છે.

યુવાની સદાયે, સર્વદેશોમાં ઘર-બારવિહોણી – લક્ષ્મીવિહોણી જ રહી છે. અતૃપ્ત આકાંક્ષાનાં ઉન્માદમાં આપણે દોડયા જઈએ છીએ, ભૂલો કરીએ છીએ, ભ્રાન્તિમાં પડીએ છીએ. ઠોકરો ખાઈએ છીએ. છતાં આપણાં તાંડવ નર્તનનો અંત નથી... આપણે અવિરામ ગતિ છીએ.

દેશોદેશની મુક્તિનો ઇતિહાસ આપણે જ સર્જીએ છીએ. વિરોધ ઉઠાવતાં, યુદ્ધનો સંદેશ આપતાં, પ્રલયની સૂચના દેતાં આપણે આગળ ધપીએ છીએ. જ્યાં જ્યાં બંધન, અન્યાય, ગુંડાગીરી, વહેમ, કુસંસ્કાર–સંકીર્ણતા દેખાય છે ત્યાં ત્યાં પોલાદી મુક્કો ઉગામતા આપણે હાજર જ હોઈએ છીએ.

સમુદ્રમંથન વેળા નીકળેલ ગરલ સમસ્તનું પાન કરી જનાર નીલકંઠને આદર્શ બનાવી જે કહી શકે કે—"મારામાં આનંદનું ઝરણ ફૂટ્યું છે તેથી સંસારના સકળ દુઃખ દૈન્યને હું મારા ઉપર વહોરી લઈ શકું એમ છું, બધીયે યાતના ને વેદના હું મારે શિરે લઉં છું. કારણ એનાં થકી જ હું પરમ સત્યને પામી શક્યો છું"– એ વ્યક્તિ જ સાધનામાં સિદ્ધિ પામી છે....

આપણે એ જ સાધનામાં સિદ્ધ થવાનું છે.

અ-કવિ

મ્યુઝિયમમાં મૂકવા જેવા નમૂના

'મ્યુઝિયમ' થવાનું છે એ સાંભળીને મને લાગ્યું કે કહો ન કહો પણ અહીં હજી બુદ્ધિનું છેક દેવાળું નથી નીકળ્યું. આ 'ટર્કીશલોટ' ખાવા દેવાની મહેરબાનીની રાહે મંજૂરી થઈ ગઈ, પછી તો મ્યુઝિયમ'ની અનિવાર્ય જરૂરિયાત ઊભી થઈ જ હતી. એ લોટના સેવનથી જે હાડપિંજરો ઊભાં થશે, એ તમામને ક્યાંક મૂકવા તો પડશે જ ના? એમને ક્યાં મૂકવાં એનો એક 'માસ્ટરપ્લાન' કર્યા વિના છૂટકો જ ન હતો. ત્યાં સારું થયું કે 'મ્યુઝિયમ' આવ્યું! હવે એ હાડપિંજરો ત્યાં નિરાંતે ઊભાં રહેશે ને એ કલાના નમૂનાનો રસિક ચર્ચા કરતાં કોઈને થાક પણ નહિ લાગે! કારણ કે એ એક અનોખી જ કળા હશે!

સાચું બુદ્ધિ તો બુદ્ધિવાનોની રહી છે એ કાંઈ ખોટું નથી હો! મને એક મોટામાં મોટી બીક એ છે કે પંદરમી તારીખે દેશ સ્વાધીન થયા પછી આવો બુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો ચાલુ રહે તો બીજું કાંઈ નહિ બુદ્ધિશાળીઓને મૂકવા માટે આપણે એક બીજું મ્યુઝિયમ પણ તૈયાર કરવું પડે!

અને એ તો મને લાગ્યું જ છે કે આપણા આ દેશે કીડી મંકોડી કીટ પતંગ તમામેતમામનો વિચાર કર્યો છે. ખોડાં ઢોર ને લૂલાંલંગડાંનો પણ વિચાર કર્યો છે. દર ત્રણ-ત્રણ વરસે આવતા અધિક માસમાં તો પાંદરાં સીખેનો પણ વિચાર કરવાવાળા માણસો પડ્યા છે. ગાંડાઓનો વિચાર કરીને ગાંડાઓની હોસ્પિટલ કાઢી છે. પણ અતિ બુદ્ધિશાળીઓનો આપણે વિચાર કર્યો લાગતો નથી. કદાચ એ પાક આ જમાનાનો હશે! અતિ બુદ્ધિશાળીઓ માટે એક વસ્તુની ચોક્કસ જરૂર છે. એક અખાડાની. વચ્ચે લીલાવતી મુનશીએ બુદ્ધિશાળીઓનો અખાડો એવું કાંઈક લખ્યું ત્યારે મને લાગ્યું, હતું કે બુદ્ધિશાળીઓની મદદે ઊતરે કોઈક હરિનો લાલ જાગ્યો ખરો. અથવા વ્યાકરણ શુદ્ધ કરવું હોય તો હરિની લાડણી જાગી ખરી! પણ એમની વસ્તુ તો, તમામ સાહિત્યકારોના 'પ્લાન' પૈસાને અભાવે રખડી પડે છે, તેમ, રખડી પડી! સાહિત્યકારોને ખરી રીતે 'પ્લાન' ઘડતા આવડતા નથી. એ બિચારા પાણીમાં હોડી હાંકવા જાય છે, પણ આમાં તો કળા જોઈએ, રેતીમાં વહાણ હાંકવાની! રશિયાના કોક દોઢ શિલિંગના પુસ્તકમાં 'પ્લાન'નું વાંચ્યું એટલે અંહીં પણ સૌ 'પ્લાન' ઉપર નહોતા ઝૂકી પડ્યા? અને ત્યાં તો મંગળ-મુહૂર્તમાં ટર્કીશ લોટનો પ્લાન આવ્યો એટલે સૌની આંખ ઊઘડી ગઈ કે ના, પ્લાન છે તો ખરા! આ 'પ્લાન' તો ધીમે ધીમે પ્રગટ થયા જ કરશે. પણ મને એક વાત તો સો ટચના સોના જેવી લાગી ગઈ. આપણા ગરીબોને શિક્ષિત કરવાનો કહે છે એક વિચાર 'તાજ'માં થયો હતો, ખાણું લેતાં લેતાં ને એ વખતે પ્રૌઢશિક્ષણનો આ 'પ્લાન' સફળ થવાની વાતો થાતી હતી. આ વૃક્ષરામિત્રસતાને ને મકનભારતીને ને હવુ ભગિયાને ખરું ભણાવવાવાળા હવે નીકળશે 'તાજ' માંથી! એ પણ સોનામાં સુગંધ મળ્યે એવી વાત થઈ!

પણ આ તો આપણે આડે ચીલે ચડી ગયા, આજ આપણે તો મ્યુઝિયમના નમૂનાઓ માત્ર પૂરા પાડવા છે. અલબત્ત, મ્યુનિસિપાલિટી મેમ્બરોમાંથી પણ ઘણાએ નમૂના પૂરા પાડશે. છતાં મને લાગ્યું કે આવું મોટું કામ આપણા દેશમાં કળા માટે થાય છે, તો થોડાક નમૂના હું પણ પૂરા પાડું જ!

આપણી આ સરકાર જે ચાલી ગઈ એણે તો જાણે આઈ. સી એસ.ના થોડાક નમૂના આપણને અવારનવાર બતાવ્યા હતા, પણ હવે તો એમની પણ ખોટ થાશે એટલે નવા નમૂના ઊભા કર્યા વિના છૂટકો નથી.

એક નમૂનો તો આપણે ત્યાં 'લાલજી' ભાઈનો છે. સુંદરમે એમના વાર્તા-સંગ્રહમાં ભીમજીભાઈનો આપ્યો છે તેવો. એ લાલજીભાઈ જાણે કોઈ વિષયમાં નિષ્ણાત નહિ એવું નહિ, સંગીત તો એમનું. વ્યાકરણ એમનું.

ભાષા એમની. અરે ! ચાર હું એક દિવસ છક્ક થઇ ગયો, લાલજીભાઇએ તો ધનુર્વેદ વિષે ભાષણ આપ્યું ! સારું થયું કે એ તો છેવટે બોલી ગયા કે ધનુર્વાનો કોઈ અકસીર ઉપાય હોય તો તે ભાંગના સેવનનો છે. એટલે તો એમનું આખું ભાષણ ત્યારે ચોખ્ખું થયું !

પણ નરસિંહ મહેતાએ પેલું ગાયું છે નાં કે ' નામરૂપ જૂજવાં અંતે તો હેમનું હેમ હોયે-' એના ખરા પાલનકર્તા લાલજીભાઈ. બીજા બધા તો કડી મોંએ ગોખે એટલું જ. ધનુર્વેદ કે ધનુર્વા લાલજીભાઇ એ તમામેતમામ વિષયને એક ગણે ને એક ગણીને બોલે !

પ્રોફે. અમનચમનને તમે મળો તો એ નમૂનો પણ કાઢી નાખવા જેવો નથી. એમણે પ્રોફેસર પદ લેતા પહેલા રેશમી કાપડની દુકાન ચલાવી, પણ સામું પેરેશુટિયું આવી પડ્યું એટલે એમણે પી. એચ ડી. જ કરી નાખ્યું !

પણ એ ડિગ્રી મળ્યા પછી પ્રોફે. અમનચમન ચોપડીને બહુ તસ્દી આપતા નથી. એમનો એક સિદ્ધાંત છે કે ભણાવવાવાળાને કોઇ ભણાવી શકવાનું નથી. એટલે ખરી રીતે, જે નથી ભણાવતા એ સાચા પ્રોફેસરો છે. ને જે ભણાવે છે એ બિચારા હજી વિદ્યાર્થીઓ જ છે ! પ્રોફે. અમનચમન એક ફિલસૂફી શીખ્યા છે કે આ તમામેતમામ વાદળની છાયા છે. હમણાં આ છાયા છે, બીજી વખતે બીજી ! આ છાયા છે ત્યાં એનો લાભ લઇ લો ! બાકી ભણાવવાવાળા તમામ માસ્તર થાય છે ને ને ભણવાવાળા મજો કરે છે ! પણ આ અમનચમનનો નમૂનો ક્યાંથી આવ્યો એ પણ જાણવા જેવું છે.

અમારે ત્યાં એક હતા વકીલ. રૂપિયા હંમેશનાં ટેબલ ઉપર બે હજાર મુકાવે. પછી એમણે કાઢી એક શાળા. શાળામાં ભેગા કર્યા માસ્તરો. પછી ત્યાં આપ્યું એક ભાષણ. આ ચર્ચામાં એમણે એમ કહ્યું કે તમારો મોટો ધરમ સેવાનો છે. તમે દેશના થાંભલા છો. ... ... આધાર છે ... એમણે ધાર્યું કે

આમ આ ભાષણથી ભેખધારીઓ નીકળી પડશે ને સંસ્થા ચાલશે, પણ એમાંથી પછી નીકળ્યા અમનચમન.

અમનચમનનો આમ જન્મ થયો છે.

એટલે અમનચમનનો નમૂનો પણ રાખવા જેવો ખરો !

હવે ત્યોને એક ત્રીજો નમૂનો આપું એ પેદાશ પણ તાજી જ છે. એને તમે મળો તો ઓળખી શકો નહિ કે આ તે બૈરું છે કે અ-બૈરું. પતાણી લેંઘો પહેરે. પહેરણ પહેરે. ને ઉપર વાદળી રંગનું ઉપરણું નાખે ! વાળનાં પાછળ કાન સુધી જ પહોંચે એવાં ઓડિયાં રાખે ! અને 'હાય રે !' કહીને લટકું એવું કરે કે તમને પડે શંકા કે મણું આ તે બૈરું ગણવું કે અ-બૈરું ગણવું ! હાથમાં એની પાસે ભરેલી થેલીમાં ચોપડી અચૂક હોય-બનતાં સુધી હિંદની જુદી જુદી વેશ્યાવૃત્તિના અભ્યાસની. અને એની પોતાની ' આઇડિયોલોજી ' તદ્દન ' ક્લીઅર ' હોય ! ચોપડી રાખવાનો ને એમનો સંબંધ ધૂમ્ર અને અગ્નિ જેવો. પણ વાંચવાનો ને એમનો સંબંધ બાદરાયણ સંબંધ જેવો !' છતાં તે બાબતમાં ગોરા હોય જ !

આ પણ લેવા જેવો નમૂનો ગણાય. લેવો ન લેવો એ તમારી ઇચ્છા. હિંદયુનિયનમાં રાખવો કે પાકીસ્તાનમાં એ તમારી ઇચ્છા, મેં તો રજૂ કર્યો. અને આ નવીન નમૂનો પણ ભૂલતા નહિ. શીકરથમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા પછી ઉદયભાનુ શાસ્ત્રાચાર્ય નૃત્ય શીખ્યા. અને દોઢ મહિનામાં એમણે એમાં નિષ્ણાત પદ મેળવ્યું. પછી એ થયા નૃત્યકલાચાર્ય. એ ' સ્ટેજ ' ઉપર બનતા સુધી ઇંદ્ર થાય કે શંકર હોય ! શંકર થઇને કૂદકો મારે ત્યારે ધૂળ ઊડે ને ઇંદ્ર થઇને મારે, ત્યારે વીજળીવાળાને ડર લાગે !

' જો, જો ' કરીને આ હસતે મોંએ કોણ સામે ઊભા છે ખબર છે ? ત્રણુ અઠવાડિયામાં એમણે મોન્ટેસોરીનું શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, અને બીજા બેમાં નાસ્તા સીખેની શાળા સ્થાપી હતી. એમને ત્યાં

એટલા બધા સર્જક શિશુઓ આવે છે કે ભવિષ્યમા હવે કોઇ વિવેચક શિશુ આહીં રહેવાનું નથી। એમને ત્યા તમામેતમામમાં ' સર્જક શક્તિ ' છે એમને ત્યાં શક્તિવાળા શિશુઓ આવતા હતા ત્યા સુધી તો એ પહોચી શકતા પણ હવે કામે નથી પહોચી વળતા, કારણકે ' પ્રતિભાશાળી ' શિશુઓનો પાક આ છેલ્લા વર્ષોમા, ખાસ કરીને સરકારી લોટ આવ્યા પછી, વધી પડયો છે। પોતાનું 'બારક' ' કરા 'મા પાઉ'ર' નથી એ જાણીને કોઈ બૈરીએ એમને ' જયહિંદશિશુ ' નો આદ આપો છે તે એમણે ટેબલના ખાનામા રાખ્યો છે।

એમના ભાષણ પછી હવે સૌ બૈરાને ખાતરી થઇ ગઈ છે કે એમની કૂખે ' સર્જક પ્રતિભાઓ 'નો સોંઘો પાક આવવા માંડયો છે। બ્રહ્મદેવ પણ એ ચિંતામા છે કે આટલી બધી પ્રતિભા જો એકી સાથે પ્રગટશે તો એક નવી સૃષ્ટિનો ખપ પડશે

પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે એકાદ નવું સ્થાન હવે નીકળી પડે તો નવાઈ નહિ।

બૈરાને શું વાઘ છે ખબર ? ગપ્પા। ત્યારે એ કલાના નિષ્ણાત આ અમારા અભયપ્રમાદને તમે ઓળખો છો ? એમણે એ વિદ્યાને પોતાની કરી છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે એ એકા સ્ટેલિનની ને ચર્ચીલની—ઉદનામા ઉદલી ખાનગી ખબરો કહેતા હોય। માઉન્ટબેટને આપેની સિગારેટને વલ્લભભાઇએ શી રીતે ફેંકી દીધી એ તમને એ કહી શકશે ને તે પણ પોતે ત્યાં હાજર હોય તેમ। જવાહર નહેરુ ભાષણમાં ભાગરો વાટવાના હતા પણ વલ્લભભાઇએ ચરોતરની તમાકુ સુંઘાડી એટલે એમને છીંક આવતા એ આખું વાકય જ રહી ગયુ એની એક આ ભાઇને જ ખબર હો। અને દાઢથી બે કરોડ ઊકરે માગનાર કોણ છે એ પણ એ જાણતા હોય।

એમને હિંદીમહાસાગરના અનામી ટાપુના એલચીની જગ્યાની ઓફર' આવેલી, પણ આપણે 'મેવા' નથી જોઇતા —પણ તો 'દેશમેવા' કરવી છે એ ભાવનાથી એમણે એ જતી કરેલી। અને અત્યારે એક સપ્તવર્ષીય મોટી યોજનામા પડયા છે એમની ઇચ્છા એવી છે કે એક પોળમાં એક મહાન પ્રયોગ દાખલ કરવો

એ પોળમા રહેનારા તમામ એકસરખા કપડાં પહેરે, એકસરખી ટોપી નાખે, વળી નામને લીધે આપણામા જાતિભાવ જાગ્રત રહે છે એટલે સૌ પોતના વાસા ઉપર ને છાતી ઉપર નંબર નાખે, ને પોળમાં કોઈ મહાશંકર ને કોઇ ફુલચંદ ને કોઇ પ્રેમલીના રહે જ નહિ ને। નંબર ૧, ૧૩, ૧૩૩, ૭૫૫૬, ૮૭૦૧, એમ બધા નંબર હોય। કોઈ વાણિયો નહિ, બ્રાહ્મણ નહિ, ક્ષત્રી નહિ—બધાય નંબર। ૧૭, ૨૭, ૩૫ ૩૪૦, ૩૫૦૦ એમને બોલાવવા હોય તો પણ નં ૩૫, નં ૧૦૧ ને બોલાવે ને એકસોએક, પચાસને બોલાવે બાકી જે ગોપાળની આરતી।

એ પોળમા એક બીજો અખતરો થવાનો છે તમામનું અનાજ કરશે ભેગું ને પછી બનાવાશે એક મોટું રસોડું સવારે ૭ ૩૦ ત્યાં આ મળશે બપોરે ૧૨ ૩૦ મકાઇના રોટલા, લીમડાના પાનનું શાક, ને દીનકર દેસાઈ સાહેબે મોકલેલા ખાખરાના પડિયામા ડેગાની છાલના ભજિયાં પીરસાશે. સાંજે ૬ ૩૦ ત્યાં થૂલું ને છાશ અપાશે દાનમિયાએ ગૌવધ બંધ કરાવવા જે ઝુંબેશ ઉપાડી છે તેના ફળ રૂપે આ છાલ, સોનેરી ઘડામાં લઇને પહેરવદેતા તો એ એ શેઠિયા જ પીરસવા નીકળે એવી ગોઠવણ કરવી છે। આ ઘડો સિધો મોગી માક જેવો થાય માટે એટલું સોનું દલમિયા સાહેબ કાચી ખતે મોકલી આપશે ને તેમાથી એ કળાક રીગરી તૈયાર થશે।

ભગવાન એમની આ દેશદાઝને અમર કરે। માથે ખપરું રહેવાનું સૌને જોઈએ માટે ગોઠવણ એવી થવાની છે કે ઘ ઘર વચ્ચે આગાશીની દીવાલો કાઢી નખાશે ને પથરાશે મોટા પાથરણા આ પ્રશ્ન। કઈ પેજ પહેરવદેનો કરવની છે એની બાબતી કરવાનું મારું ગજું નહિ તો। એ કામ સમાજશાસ્ત્રીઓમા પણ મોથી સારો નમૂનો મારા જેવો તો ૮ પોને જ પુ

માણસ પોતાની જાતને જાણે એ સ્થિતિ ઘણી વિરલ કહેવાય છે, પણ મને 'ગુરુ મળ્યા બ્રહ્મજ્ઞાની' એટલે આ સ્થિતિ આવી ગઈ છે. અને તમે મને ઓળખો એના કરતાં હું મને વધારે ઓળખું છું. એમ તો જાણે આ જમાનો બહુમતીનો રહ્યો અને બહુમતી મેળવવા માણસે પોતાની જાત પ્રગટ કરવાની રહી, એટલે સૌ કોઈ પોતપોતાને જાણતા તો હોય જ છે. પણ પેલી અરજીમાં આવે તેમ, અથવા નવીનચંદ્ર બનેલા સરસ્વતીચંદ્રે બુદ્ધિધનને કહ્યું હતું તેમ, મારું પહેલું 'ક્વૉલિફિકેશન' એટલે મારો પહેલો સદ્‌ગુણ એ કે હું વાંચ્યા વિના વિદ્વાન ગણાઉં છું. અને વિદ્વાન થયા વિના વિદ્વાન બની શકું છું. હું તમામ પુસ્તકોનાં 'પ્રાઈસલીસ્ટ' વાંચતો જ રહું છું એટલે એવું પુસ્તક ભાગ્યે જ પ્રગટ થાય છે કે જેનું નામ મેં વાંચ્યું ન હોય!

મારી બીજી ખૂબી એ છે કે હું બોલતો નથી, અને બોલું છું તો મારો મત આપતો નથી. એટલે મારામાં શું છે એ મારો આતમરામ જાણે છે ને બીજામાં શું છે એ હું જાણું છું! મારી ત્રીજી ખૂબી એ છે કે હું લખતો નથી ને લેખક છું, હસતો નથી ને હાસ્યપ્રેરક છું, વાંચતો નથી ને વાચક છું, અને સેવા જાતની કરું છું ને સેવક સૌનો છું! 'ફોરેઈન સેક્રેટરી' તરીકે આપણું હિંદીયુનિયન મને લાયક ગણે કે ન ગણે એ સવાલ જુદો છે, પણ એકે ભાષા હું ભલે ન જાણતો હોઉં, છતાં દરેક ભાષાની ડિક્સનરી મારી પાસે છે!

મારા આ સદ્‌ગુણ પ્રત્યે હું સૌનું ધ્યાન દોરું છું. મેં કોઈ વિષયમાં ચંચુપાત કર્યો નથી, પણ મારા જેવું ગ્રામોફોની થાળીવાજું મળવું મુશ્કેલ છે. તમે દુનિયાના ગમે તે ખૂણામાં એક વાક્ય બોલો હું તરત એ વાક્યને થાળીવાજા ઉપર લગાડી આપું છું!

એક નવો નમૂનો પ્રહર્ષણપ્રસાદનો પણ છે. પ્રહર્ષણ કહો કે પ્રહસન કહો બધું સરખું છે. પણ એમનામાં એ ખૂબી છે કે ઘણાખરા હાસ્યરસિક લેખકો દેખાવે હાસ્યપ્રેરક હોતા નથી, પણ આ પ્રહસનપ્રસાદ તો બોલ્યા વિના જ હાસ્યપ્રેરે તેવા છે!

એ ઘણુંખરું બોલતા નથી. હસે જ છે. તમે કહો કે લોકોમાં અજબ ઉત્સાહ પ્રગટ્યો છે. તો એ એમના સ્થૂળ શરીરને–આ શરીરને અમે ગજશરીર કહીએ છીએ–શ્વાસોચ્છ્વાસનો શબ્દ ઘસારો નહિ આપે. એ તરત હસવાના–તે બહુ મોટેથી મહાહાસ્ય નહિ. ધીમું મંદ મર્કટી હાસ્ય! મેં તે પહેલાં ક્યાંક હંસ-હંસન નંદનંદન વિષે લખ્યું હતું, પણ એ વખતે આ પ્રહર્ષણપ્રસાદનો તો ખ્યાલ જ નહિ! આ ઉકરડે પડેલું રત્ન તો અચાનક જ મળ્યું. અને મળ્યું એટલે તો બાપલિયા! આવું મોંઘું રત્ન કાંઈ હું છોડું? ને હું છોડું તો પણ એ મને શેના છોડે! પ્રહસનપ્રસાદનો આ એક અજબ ગુણ છે. એ તમારી સાથે વાતો નહિ કરે, હસ હસ જ કરશે, જવાબમાં પણ હસશે ને સવાલમાં પણ હસશે. તમે કહો કે આજ વરસાદ સારો આવ્યો તો એ શબ્દઅર્થ નહિ કરે. હાસ્ય એ જ એમનો મોટો શબ્દ! હમણાં આપણે ત્યાં દિવેલિયા ગંભીર મોંની છત થઈ ગઈ છે એનું કારણ પણ આ પ્રહસનપ્રસાદ. બધું હાસ્ય, એમને સોંપાઈ ગયું પછી લોકોમાં વહેંચવા જેવું ઓછું રહ્યું એટલે બિચારા બધા પણ શું કરે?

પ્રહસનપ્રસાદની પાસે બેસવાની મોજ માણનારો પછી બીજી મોજ ભાગ્યે જ માણી શકે તો. પણ પાછાં જો જો હો, તમે એમનાં આ અતિને ગાંડપણ ગણતા નહિ. લોકમહેરામણ ઉલ્લાસે ચડ્યો ત્યારે 'પેરેશુટિયા સીલ્ક'ના રાષ્ટ્રીય દેશી વાવટા એમણે પહેલા તૈયાર કર્યા બીજાને તો પછી સમજ પડી! એમ તો એ હવાની ગંધના મોટા જાણકાર છે. તમારું પોલીસખાતું જાણે તે પહેલાં ત્રણ દિવસથી એ વાતાવરણ જાણતા હોય, તે કઈ ખડકીમાં એમનું ગજશરીર બરાબર ખડકાઈ રહેશે એ પણ એમણે શોધી કાઢ્યું હોય. એ ભલે ને ધીમી ગજગતિએ જતા હોય પણ એમના મોં ઉપર ફરકતું હાસ્ય બધું જાણતું હોય. આ સુખી જીવાત્મા પરમાત્માએ ઘડ્યો ત્યાર પછી એની પણ કલ્પના થાકી ગઈ હોય તેમ

એવું બીજું બાબું એ ઘડી શક્યો નથી. નહિતર કોઈને નહિ ને એની બબલીની બાને, આવું માનવ-સહેજખડું શરીર આપીને એ કવિજનોનો ઉપાલંભ શું કરવા સહે ! અરે ! ભાઈ પ્રજાપતિ ! તું એમના જેવો બીજો એક સુખાત્મા સરજી શક્યો નહિ તે આવું ખડમાંકડી જેવું, કોઈને માટે નહિ ને એમને માટે નિર્માણ કર્યું ! એ બન્નેને સાથે ઊભા રાખીને, આપણે રવિશંકર રાવળ વારંવાર કહે છે નાં, 'કમ્પોઝીશન' એવું ચિત્રણ સરજાવવું હોય તો ભલે, આપણી કાંઈ ના નથી, બાકી એની બબલીની બાને એની સાથે ઊભા-રહેવાની બાઈસા'બ ! હું તો ભલામણ કરતો નથી ! આ પ્રહસનપ્રસાદે તમારા શેકસપીઅરને પણ છક્કડ ખવરાવી છે. એ કવિ વારંવાર કહેતો નાં કે હું જાડા નરથી ડરતો નથી, પણ એણે આ અમદાવાદી પ્રહસનપ્રસાદ નહિ દીઠેલા તો ! નહિતર તો એ બિચારો પણ નાટક લખતાં જ થંભી જાત. પૂછોને પણ પેલા લારીવાળા ગલાજીને ? શું થયું તે !

ગલાજીને બચારાને મન થયું કે લાવને સૌ ફરકાવે છે તે હું પણ એક ધજા ફરકાવું. પોતાની લારી ઉપર એમણે મૂક્યો રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ને બેરાંની સાથે હાલ્યા મલપતી ચાલે ! એમને એમ કે પ્રહસનપરસાદની રાતદી થોડી ઊઠબેસ કરી છે ! આટલા રૂપામાં શું લેશે ? ને માગશે તો આપી દેશું ચાર આના !

એમનો ધ્વજ તો લારી ઉપર લહેરખી લે ને એમનું મન પણ ક્યાંય હરખ માય નહિ !

ગલાજીને તો બેરું'ય જોબનવંતુ મળેલું એટલે લારી તો રમતી આવે ને ધ્વજ લહેરાતો આવે ! રાષ્ટ્રીય ધ્વજ ! ગલાજી પાછા જનમોજે ચઢી ગયેલા, સૌએ કહ્યું નાં કે હવે દખ જાશે, એટલે એમને દખમાં દખ ખાવાનું એ પણ હવે જાશે, એમ સમજીને એમના પગ, જે અન્નના અભાવે પેળા પડેલા, તે'ય આજનો દિવસ રંગમાં આવી ગયેલા ! કોક અદકચાંસળીવાળાએ એમને શાકરમાયા બતાવેલી કે હવે તો દેશના પરધાન પણ કાં તો તમારી સાથે મકાઈનો રોટલો ખાશે ને નકર પરધાનપદું, સાપ કાંચળી છોડે એમ છોડી દેશે, એટલે ગલાજી તો ગાતા જાય રેંકડીને હિલોળે ચડાવતા જાય ને ત્રિરંગી ધ્વજ તો શું લહેરાતો આવે ! ગલાજીની છાતીમાં અભિમાન તો ક્યાંય માય નહિ હો !

ને એમ ને એમ આવ્યા પ્રહસનપરસાદની દુકાને !

'કેમ કાકા ! આ તમે આપ્યો પણ જોયો ?' ગલાજીએ લારીને ચડાવેલો પેરેશુટિયો ધ્વજ બતાવ્યો. પ્રહસનપ્રસાદ જેનું નામ !

એ તે કાંઈ બોલતા હશે ! એ તો હસ્યા !

ને એની સામે હથેળી ધરી ! ને પોતાની બીજી હથેળીમાં નોટો બે ને એક આઠ આનડી બતાવી !

ગલાજીના પેટમાં તો ધ્રાસકો પડ્યો !

અહીંરૂપિયા !

ત્યાં તો પ્રહસનપ્રસાદની આભળ ધરેલી હથેળીના આંગળાં ઉતાવળથી નિશાની કરતાં હાલ્યાં ! ઝટ પૈસા કાઢ, નહિ તો રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવ્યો બાપલા !

પણ આ પ્રહસનને ધક્કા પાછી ઘણાને થાક ચડ્યો તો હું કોણ ?

※

—: કોણે કેટલું ખાધું :—

૧૯૪૬ના આખા વર્ષ દરમિયાન પરદેશોમાંથી આપણે કુલ ૨૨ લાખ ૪૯ હજાર ટન અનાજની આયાત કરી હતી.

પ્રાંતે-પ્રાંતમાં વહેંચી દેવાયેલા આ અનાજમાંથી મદ્રાસ ઇલાકાને ફાળે સૌથી મોટો જથ્થો ૪,૯૭,૦૦૦ ટનનો-ગયેલો. તે પછી આવતા મુંબઈને ૪૧૧,૦૦૦ ટન, બંગાળને ૨,૨૬૦૦૦ ટન, મૈસુરને ૧,૫૯,૦૦૦ ટન, સંયુક્ત પ્રાંતને ૧,૪૧,૦૦૦ ટન અને બિહારને ૧,૨૨,૦૦૦ ટન અનાજ મળેલું.

ઊછરતી પેઢી : આરોગ્યનો પાયો

ભૂપતરાય મો. દવે

આપણે ત્યાં બાળકોને ઉછેરવાનું કાર્ય મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને કરવાનું હોય છે, સ્ત્રી ભણેલી હોય, કેળવાયેલી હોય, તેમજ સંસ્કારી હોય તો તે પોતાના બાળકોમાં સુસંસ્કાર રેડે છે. અને આદર્શ બાળક બનાવે છે.

આરોગ્ય જાળવવા માટે સૌથી પહેલું લક્ષ ખોરાક તરફ રાખવાની જરૂર છે. ખાસ કરીને બાળકોનો ખોરાક હળવો અને પોષણતત્ત્વોથી ભરપૂર હોવો જોઈએ. બાળકોના શરીરઘડતરમાં પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનો અને લોહ મળે તે માટે તાજું દૂધ અને ફળોનો ઉપયોગ દરરોજ વિવેકપૂર્વક કરીએ એ ખૂબજ મહત્ત્વનું છે. આ ઉપરાંત ટમેટા, ગાજર, લીલાંપાનવાળી તાજી ભાજીઓ અને બીજા શાકો અવારનવાર આહારમાં લેવાં જેથી બાળકોનું શરીર નીરોગી અને જીવનશક્તિથી ભરપૂર બને.

ખાસ કરીને તીખાં, તળેલાં અને ઠંડા પદાર્થો, અથાણાં વગેરે નુકસાનકારક પદાર્થો બાળકોને ન આપવા. આ પદાર્થો તન્દુરસ્તીના મહાન દુશ્મન છે. તેમજ રોગોને ઉત્પન્ન કરનારા છે.

ઊછરતી પેઢીના બાળકોના શરીર આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તપાસતાં તદ્દન નબળાં ગણાય. હજી તો ઊગીને ઊભાં થતાં હોય ત્યાં જ તેઓ કેડમાંથી આગળ ઝૂકી ગયેલ, નિસ્તેજ, ફિક્કાં, નબળાં અને માયકાંગલાં જોવામાં આવે છે. આ કરુણ સ્થિતિ આજની ઊછરતી પેઢીનાં બાળકોની છે

ઊછરતી પેઢીના બાળકોનું શરીરસ્વાસ્થ્ય નબળું છે તેનાં કેટલાંક કારણો છે. ખાસ કરીને નિશાળોમાં ચાલતો વધુ પડતો અભ્યાસક્રમ અને તેને લીધે પડતો સખત માનસિક પરિશ્રમ. આ બે કારણોને લીધે યુવાન-યુવતીઓનું આરોગ્ય દિન પ્રતિદિન ઘસાતું જાય છે. અભ્યાસનો અતિશય બોજો હળવો કરવામાં આવે તો ઊછરતી પેઢીના યુવાન-યુવતીઓનું આરોગ્ય અને આયુષ્ય, કદાચ લાંબુ ટકે.

આ ઉપરાંત માબાપોના અતિપ્રેમથી બાળકોની તન્દુરસ્તી જોખમાય છે. આજે કેટલાયે કુટુંબમાં બાળકોને રમત-ગમતનો લાભ ન લેવા માટે ઘરની ચાર દીવાલોમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે. આની પછવાડે બીજું કોઈ કારણ નથી હોતું.

પોતાનું બાળક બીમાર ન પડે, હાથપગ ન ભાગી બેસે, એનામાં ખરાબ સંસ્કાર ન પડે, તોફાની ન બને એ જ મુખ્ય ઉદ્દેશ તેઓનો હોય છે. માબાપોના અતિપ્રેમથી બાળકોનું આ રીતે જીવન ઘડતર નબળું થાય છે.

આવી સંકુચિત મનોવૃત્તિથી માબાપોએ દૂર રહેવું જોઈએ. કારણ કે આ રીતે બાળકોનો ઉછેર થવાથી બાળક મોટું થતાં શરમાળ, ઓછાબોલું અને એકાંતીજીવી બને છે. તેને કોઈ મિત્ર પણ નથી હોતો. તે પોતાના મનની મૂંઝવણ કોઈને કહી નથી શકતું. તેનું જીવન નીરસ અને કંટાળા ભરેલું બની રહે છે. આજ સ્થિતિ કન્યાઓની પણ થાય છે.

બાળકો ઉપર વધારે પડતો અંકુશ રાખવાથી તેની કેટલીયે નૈસર્ગિક શક્તિઓ રૂંધાય છે. ખાસ કરીને શરીરનો વિકાસ નથી થતો. લાંબે સમયે તેની તિવ્ર બુદ્ધિ કુંઠિત બને છે, અભ્યાસમાં પાછળ રહે છે, અને શરીર ઘસાતું જાય છે.

બાળકોને તો જેમ બને તેમ સ્વતંત્ર રીતે ખેલવા દો, કૂદવા દો, અને વિવિધ રમતોમાં ભાગ લેવા દો. આથીજ તેઓનું જીવન મર્દાનગીભર્યું બનશે.

ઊછરતી પેઢીના બાળકોમાં અનેક વ્યસનો જોવામાં આવે છે. વ્યસનોથી તેઓનું આરોગ્ય બગડે છે. શરીર જીર્ણ બને છે. ખાસ કરીને કબજીયાત એ તેઓનો મહારોગ છે. આ રોગથી તેઓ ભયંકર રીતે રિબાતા હોય છે. પરિણામે નાનામોટા રોગ જેવાં કે મંદાગ્નિ, ગેસ, પાયોરીઆ, દમ, ક્ષય, પાતળાપણું વગેરે રોગ તેઓના સાથીદાર બને છે.

મોટે ભાગે પાયોરીઆથી તેઓના દાંત નબળા પડી ગયેલ જોવામાં આવે છે. દાંતમાથી લોહી અને

પડ્યું રહેવું હોય તે ઝેરી તત્ત્વ હોજરીમાં જવાથી હોજરી અશુદ્ધ થાય છે. આમ થોડા મહિના આ સ્થિતિમાં ગાળે છે ત્યારે દાંતના નિષ્ણાત ડૉક્ટરની સલાહથી ખોરાક દાંતો પડાવી નાખવાની તેઓને ફરજ પડે છે. જેને લીધે યુવાન હોવા છતાં વૃદ્ધની માફક 'બનાવટી દાંતનું ચોકઠું' મુખમાં ગોઠવવું પડે છે. આવી સ્થિતિ વ્યસનોથી થાય છે. આ પણ ઊછરતી પેઢીની એક આશ્ચર્યભરી નવીનતા છે.

ઊગતી પ્રજા આ રીતે પોતાનું શરીરસ્વાસ્થ્ય વેડફી નાખે છે એથી ભવિષ્યની પ્રજા પર જે માઠી અસર પહોંચશે એની કલ્પનાથી મૂછ જવાય છે.

ઊછરતી પેઢીના યુવાન-યુવતીઓ મોજશોખમાં ખૂબ જ રંગાયેલા જોવામાં આવે છે. આ મોજશોખ કપડાં અને પફપાવડરમાં નજરે પડે છે. તેઓ કપડાં અને પફપાવડરની ટાપટીપમાં કલાકો સુધી રોકાયેલાં રહે છે. આની સાથે થોડી શરીર સ્વાસ્થ્યની માવજત કરે તો તેઓના શરીર ભાવી પ્રજાને પ્રેરણારૂપ ચોક્કસ બનશે.

આપણે ત્યાં કન્યાઓનું શરીરસ્વાસ્થ્ય ઘણું જ નબળું જોવામાં આવે છે. કેટલાક રૂઢિચુસ્ત કુટુંબોમાં કન્યાઓ ઘરથી બહાર ફરવા ન જાય તેની ખાસ ચોકી ગોઠવેલી હોય છે. આ દુઃખદ સ્થિતિમાં કન્યાઓનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ રૂંધાય છે. પરિણામે જીવનભર અજ્ઞાનતા, અને રોગથી ઘેરાયેલી સ્થિતિમાં તેઓ દિવસો પસાર કરે છે.

આવી વિષમ સ્થિતિ જેમ બને તેમ વહેલી સુધરે એ જ કલ્યાણકારી છે.

આજની ઊછરતી પેઢીના યુવાન-યુવતીઓના શરીર ખડતલ અને સુડોળ બનાવવા માટે રમત-ગમતના વિવિધ કાર્યક્રમો ગોઠવાવા જોઈએ. શરીર-સૌન્દર્યની અને મહેનગીભર્યા વ્યાયામપ્રયોગોની હરીફાઈ અવાર-નવાર શહેરો તેમજ ગામડાંઓમાં પ્રજાજનો તરફથી યોજવામાં આવે તો હિંદનું ભાવિ યૌવનધન જરૂર સમૃદ્ધ બનાવી શકાય.

ઊછરતી પેઢીની કન્યાઓના શરીર જોતાં ભવિષ્યની પ્રજા કેવી બનશે એની કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે નિરાશા સિવાય બીજું સૂઝતું નથી. આપણે કન્યાઓને બુદ્ધિના વિકાસ માટે અને જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગી થાય તેવી કેળવણી આપીએ છીએ તેની સાથે શારીરિક કેળવણી આપવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. આમ દરેક કન્યાને ફરજિયાત શારીરિક કેળવણી આપીને તેઓના નબળાં શરીરને સશક્ત, ખડતલ, સુડોળ, ચેતનવંતા બનાવવાની સૌથી પ્રથમ ફરજ આપણી છે.

ઊછરતી પેઢીના બાળકોનું શરીરસ્વાસ્થ્ય કેટલું કંગાલ છે તેની સાક્ષીરૂપે લાખો અને કરોડો રૂપિયાની દવાઓ પરદેશથી હિંદમાં દર વરસે આયાત થાય છે છતાં હિંદમાં સ્ત્રીઓનું, અને બાળકોનું મરણ-પ્રમાણ ઘટવાને બદલે પ્રતિદિન વધતું જાય છે. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે.

આપણી નિશાળોમાં, કૉલેજોમાં અને કન્યાશાળાઓમાં ઊછરતી પેઢીના બાળકોની તન્દુરસ્તીનો ડૉક્ટરી અભિપ્રાય જોઈશું તો તેમાં બહુ જ જૂજ સંખ્યામાં સંપૂર્ણ તન્દુરસ્ત વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થિનીઓની હશે. આવું પરિણામ હિંદની પ્રજા માટે ગૌરવભર્યું ન કહેવાય.

આમ હોવા છતાં આપણે કદી બાળકોના આરોગ્ય તરફ લક્ષ આપતા નથી. એ આપણા માટે શોભાસ્પદ નથી.

આપણે એક બાબત તો યાદ રાખવી જોઈએ. કે શરીરમાંથી ઘસાઈ ગયેલી શક્તિને ફરી વાર જાગૃત કરવી હોય તો કુદરતનો સાથ લીધા વગર સિદ્ધિ પ્રાપ્ત નહિ થાય. દવાઓના ઝેરી ઘૂંટડાઓ પીવાને બદલે ચોખ્ખી તાજી હવા, પોષણ તત્ત્વોથી ભરેલો ખોરાક, સાદો-હળવો વ્યાયામ, અને આરામ આજ તન્દુરસ્તી મેળવવા માટેના રાજમાર્ગો છે.

આ સિવાયના બીજા ઉપચારો શરીરને તદ્દન નીરોગી બનાવવા માટે સંપૂર્ણ સફળ નથી નીવડતા. આ પ્રકારનો અનુભવ સૌ કોઈને થોડો ઘણો થયો હોય છે.

નવું મકાન ચણાતું હોય ત્યારે મકાનમાલિક તેનો પાયો ખૂબ જ ઊંડો અને મજબૂત બનાવે છે. કારણ કે મકાનનો મુખ્ય આધાર પાયા પર હોય છે. જો પાયો કાચો અને ઉપરછલ્લો નાખવામાં આવે છે તો મકાન લાંબો વખત ટકતું નથી. થોડોઘણો આંચકો લાગતાં આખું યે મકાન પડીને વેરાન બને છે.

આવી જ સ્થિતિ ઊછરતી પેઢીના બાળકોની તબિયત વિષેની છે. જો નાનપણથી જ બાળકોની તન્દુરસ્તી પ્રત્યે માબાપો બેદરકારી સેવશે તો ભવિષ્યમાં તેઓ નબળાં-રોગી બની રહેશે.

પુત્ર હશે તો તેની ભવિષ્યની પ્રજા માંદલી, કદરૂપી અને દેશને ભારરૂપ બનશે.

જો પુત્રી હશે તો તેની જવાબદારી ઘણી જ મોટી છે. માતા થયા પછી સંસારની જવાબદારી સહન કરવાની શારીરિક તાકાત તેનામાં નહિ હોય તો નવી પ્રજા માયકાંગલી અને રોગીષ્ટ થશે. પરિણામે તેઓ પણ દુઃખભરી જિંદગી જીવી થોડા વરસમાં જીવનયાત્રા સમાપ્ત કરશે.

હિંદમાં દર વરસે સુવારોગથી મોટી સંખ્યામાં સ્ત્રીઓના મરણ નીપજે છે. કારણ કે કન્યાઓના શરીર બચપણથી જ નબળાં હોય છે. તેની પછવાડે માબાપની બેદરકારી જોવામાં આવે છે. આ બાબત સૌ કોઈએ વિચારવા જેવી છે.

કન્યાઓના શરીર પછવાડે પહેલેથી જ કાળજી રાખવામાં આવે તો મોટી ઉંમરે જે માતાની જવાબદારી તેઓ પર આવે છે તે જવાબદારી સહેલાઈથી પાર પાડી શકશે અને સુખમય જીવન જીવી શકશે.

છેલ્લે છેલ્લે માબાપોને એટલું જ કહેવાનું છે કે તમારા બાળકોને ભલે પુત્ર હોય કે પુત્રી હોય તે બંનેને સમદૃષ્ટિથી નિહાળજો. તેઓને આદર્શ નાગરિક બનાવજો. તેઓના મનનો અને શરીરનો સંપૂર્ણ વિકાસ થાય તે માટે જેટલું બની શકે તેટલું નિઃસ્વાર્થપણે કરી છૂટજો. યાદ રાખો તમારા બાળકો ભવિષ્યની મહાન પ્રજા બનવાની છે.

ઊછરતી પેઢીના બાળકોની તન્દુરસ્તી માટે દરેક રીતે માવજત કરજો કારણ કે આરોગ્યનો પાયો જેટલો મજબૂત, ઊંડો અને સુદૃઢ હશે તેટલી હિંદની પ્રજા બળવાન, સાહસિક, નીડર અને મર્દાનગીવાળી બનશે.×

× ઑલ-ઇંડિયા-રેડિયો મુંબઈથી તા. ૯-૮-૪૭ને રોજ થયેલ વાર્તાલાપ. ઑલ-ઇંડિયા-રેડિયોના સૌજન્યથી.

※

શ્રી રવિશંકર મહારાજના જીવનના નવનીત સમી આ કથાઓને ગુજરાતે ઉત્સાહભેર આવકારી છે. એની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે

કિંમત રૂા. ત્રણ : પોસ્ટેજ : ૭ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ પો. બો. ૭૪ અમદાવાદ

રાણા પ્રતાપના વંશજો

'સુધીરભાઈ'

ગાડી ઘોડી હતી એટલે ડ્રાઈવરે ઝડપ વધારી મૂકી હતી બહારથી પવન જોરથી વાતો હતો. અંદર પંખો ફરતો હતો. અને છતાં ગરમીથી હેરાન હેરાન થતા હોય તેમ સેકન્ડ ક્લાસના ચાર ઉતારુઓ વાતચીતમાં વારેવારે 'ગરમી ઘણી છે' એમ મોં કટાણું કરી બબડતા હતા.

એ સૂરમાં ફક્ત મેં મારો સૂર નહોતો પુરાવ્યો, એ વાત તરફ એકનું ધ્યાન ખેંચાતાં એમણે મારા સામે જોઈ કહ્યું: 'તમે ખાદી પહેરી છે એટલે માનું છું કે તમને ગરમી નહિ લાગતી હોય.'

હું જવાબ આપ્યા વગર ફક્ત હસ્યો.

પેલા ભાઈએ એમના સાથીદાર તરફ નજર કરતાં કહ્યું: 'નગીનભાઈ! એ વાત તો ખરી જ કે ખાદીધારીઓ ખડતલ તો હોય છે જ!'

નગીનભાઈ તડ ને ફડ બોલનારા માણસ લાગ્યા. એમણે તરત કહ્યું: 'છગનભાઈ! જવા દો ને એ બધી વાતો. પાછા આ ભાઈને કંઈ ખોટું લાગશે.' અને એમણે મારા તરફ નજર કરી.

મેં તરત જવાબ આપ્યો: 'સાચું હોય તો એમાં ખોટું લગાડવાનું કંઈ કારણ નથી. ખુશીથી કહો.'

નગીનભાઈ વ્યવહારુ લાગ્યા. ઘા કરતા પહેલાં વળી ખાતરી કરી.

'પાછા ખોટું ન લગાડતા. હું તો સર્વસંમત વાત કરું છું.' અને એમણે કહ્યું: 'ખાદીવાળાએ જ આ દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું છે!'

મારાથી હસી જવાયું.

'હસી ન કાઢતા. જાતઅનુભવ કહું છું. કાળાં બજારમાં પહેલો નંબર એમનો, લાંચરુશવતમાં પણ પહેલા, લાગવગ અને બાંધછોડ પણ એમના બાપની જ. ફોજદાર, જવાબદાર કે સરદાર ગમે તેટલી બૂમો પાડે પણ એમના માણસોએ જ દેશને બરબાદ કર્યો છે.'

નગીનભાઈએ ટકો આપ્યો: 'હું તો સૌ કોઈને કહું છું કે ધોતિયાઓનો વિશ્વાસ ન કરશો.'

નગીનભાઈ બાર દેનાં બોલી ઊઠ્યા: 'વિશ્વાસ શું—એમનાથી બીતા રહેવું પડશે. અત્યાર સુધી લોકો કાળા ડગલાથી બીતા હતા, હવે ધોળા ડગલીઓથી બીશે એ જમાનો આવ્યો છે!'

મારી રીતે મેં એનો જવાબ આપી ચર્ચા સમેટી લીધી. મુસાફરી લાંબી હતી એટલે પાછા એ લોકો પાના રમવામાં ગૂંથાયા. હું વિચારમાં પડ્યો.

ખાદી વિષે, અને ખાદીધારીઓ અંગે, આ ટીકા આજે સામાન્ય થઈ ગઈ છે. મને પણ આ કંઈ પહેલો અનુભવ ન હતો, છતાં આજે મને વિચાર કરવાનો અવકાશ હોવાથી એ અંગે જ વિચારો આવવા લાગ્યા.

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સડો પેઠા વગર નથી રહેતો એમ માની હું આ પહેલાં આવી ટીકાને ધ્યાનમાં નહોતો લેતો. પરંતુ આજે એટલાથી મારા મનને સંતોષ ન થયો. સડેલો ભાગ વધારે હતો અને તંદુરસ્ત થોડો હતો, એમ મને દેખાવા લાગ્યું. ૨૫ વર્ષના છેલ્લા ગાંધીવાદી સમાજ ઉપર ગાડીની ઝડપે નજર નાખી જોઈ.

એ સાથે સનાતન ધર્મ સન્મુખ આવ્યો. હજારો વર્ષથી ચાલતા એ ધર્મમાં જે સડો પેઠેલો છે એ અત્યાર સુધી મને અસહ્ય લાગતો હતો તે નજીવો લાગ્યો. ૨૫ વર્ષમાં ગાંધીવાદી સમાજમાં જો આટલો સડો પેસી ગયો તો સનાતન ધર્મમાં એ હિસાબે તો સડો જ નથી!

પણ થયું, ખાદી પહેરે છે એ બધા ઓછા ગાંધીવાદી છે! ફાંસો દેખી આવક થનાર દરેક યુગમાં મળી રહેવાના. એટલે એવા લકસાધુઓ ખાદીને કે ગાંધીવાદને વગોવે. એમાં સાચો પણ શું કરે! એને શી રીતે રોકે!

અને મારી સામે ખાદીને ન સમજનારો ધર્મ, આવીને ઊભો રહ્યો. એ નાનો હતો ત્યારે શુદ્ધ હતો એની કોઈથી ના પડાય તેમ ન હતું, એમ હું આજ સુધી માનતો હતો. પરંતુ આજે [illegible]

ગાડી પૂરઝડપે જતી હતી તેથી કે કોઇ કારણે, મગજ ઘૂમવા જેવું થયું હતું. ગઇકાલ સુધી જે વર્ગને હું શુદ્ધ માનતો હતો તે પણ મને અશુદ્ધ દેખાવા લાગ્યો. અને એમાં મેં મારી જાતને પણ જોઇ !

કાળાં બજાર ન કર્યાં હોય, કે ખોટી ધાંધલ ન કરી હોય, એટલું જ કંઇ ખાદી માગતી હતી ? ગાંધીજીનો ખાદી પાછળ શો ભાવ છે ! સ્વદેશીને, ગ્રામોદ્યોગને, જાતમહેનતને અપનાવો એ ખાદી પાછળનો સંદેશો છે. એ સંદેશો મેં ઝીલ્યો છે ! વિચારબાણે સીધો મારા ઉપર જ હુમલો કર્યો.

મારી પ્રથમ નજર મારાં ખાદીનાં કપડાં ઉપર ગઇ ! મેં ત્યાં જે દૃશ્ય જોયું તે સમાજમાં હું લજવાઇ ગયો. એ દૃશ્ય રોજનું હતું, છતાં મારી આંખે આજે જ જોયું ! મારાં કપડાંમાં ભભકો નાંખતી ગળી કર્યાની બનાવટ છે ? અસલ ઇંગ્લંડની ગળીને બદલે નકલી (દેશી) ન આવે તે માટે હું કેટલી કાળજી રાખતો હતો ! લડાઇના વખતમાં એ શોધી જડતી ન હતી છતાં, લયલા પાછળ મજનૂ ભમે તેમ હું એ મેળવવા ભમ્યો હતો. ગળી વગરની ખાદી મેં લડાઇમાં પણ પહેરી ન હતી. એ ગળી માટે તો મહાત્માજી લડાઇ લડયા હતા ! સતીની અંગરક્ષક જ વેશ્યા !

પહેરણના ઉપલા ખિસ્સામાં ગોલ્ડટેપની ચકચક થતી, લાઇફ ટાઇમ, સેફ્સ પેન ઉપર મારી બીજી ક્ષણે નજર ગઇ. પરદેશી વસ્તુ અને એની શાહી પણ પરદેશી ! પારકર શાહી કાળા બજારમાંથી ખરીદીને જ એમાં ભરાતી હતી !

ત્રીજી નજર, હું જેના ઉપર આડો પડયો હતો તે બિસ્તરા ઉપર ગઇ. સેકન્ડ ક્લાસની પોચી ગાદીવાળી, આખું પાટિયું રોકતી જગા પૂરતી સગવડવાળી ન હોય તેમ એના ઉપર મેં મારો બિસ્તરો પાથર્યો હતો. બેડિંગ ઇંગ્લીશ હતું. હું ખાદી શરીર ઉપર જ અંગિકાર કરતો, એટલે એકલિયામાં વપરાયેલું ઓશિકું અને ચાદર મિલની બનાવટનાં હતાં.

પથારીમાં કીડીઓ હોય અને ચટકા ભરે તેમ મારા અંતરમાં ચટકા ભરાતા હતા. અને હું આમતેમ ફરતો હતો. એથી નજર જુદી જુદી જગાએ પડતી હતી. ઉપરના બર્થ ઉપર પડેલી ખાસી ચામડાની બેગ દેખાઇ. તેના ઉપર આખીનું કવર હતું. એની અંદર, પડેલું સાડત્રીસ રૂપિયાનું ચામડાનું પોર્ટમેન્ટો નજર સમક્ષ આવ્યું.

હું...હું......શું ખાદીને લાયક છું ? બિચારા બાપુએ ખાદી પાછળ શું કલ્પ્યું છે, ને અમે શું લેઇ નાખીએ છીએ !

હું તો જાતે કાંતતો પણ ન હતો; છતાં જે કાંતતા હતા તેમાંના જેમને હું ઓળખતો હતો એ પણ ખાદીને તો લજવતા હતા એમ મને આજે દેખાવા માંડયું.

બાપુજી ખાદી આમવર્ગને માટે માનતા હતા. ત્યારે આજે પહેલાં જે લોકો રેશમી પહેરતા હતા તે વર્ગમાં એને સ્થાને ખાદી વપરાતી હતી. અને રેશમીમાં જેટલો વૈભવ માનતા હતા એવા જ વૈભવ સાથે. અને તેથી બાપુજીની ભાવના એ જ ખાદીધારીઓના ઘરમાં કપૂત થતી હતી.

એન્જિનમાંથી ઊડેલી કોલસી આવતાંને મારી આંખમાં પડી. હું આંખ ચોળવા લાગ્યો. ત્યાં તો ગાડીએ વળાંક લીધો એટલે મારી પથારી ઉપર કોલસી કોલસી થઇ ગઇ. મેં રૂમાલ વતી પથારી સાફ કરી.

પણ મગજમાં પડેલી તણખી અંદર પ્રજળ્યા કરતી હતી. મને મારો ભૂતકાળ યાદ આવ્યો. છેલ્લાં ચાર વર્ષમાં હું સારું કમાયો હતો. સેકન્ડ ક્લાસમાં ફરતો થઇ ગયો હતો. મકાન બદલીને શહેરની બહાર સોસાયટીમાં ભાડે લીધું હતું. ઘરમાં રેડિયો હતો, ગ્રામોફોન હતું, ટાઇમ્સ દૈનિક આવતું હતું, ઘરકામ કરનાર રામો વધ્યો હતો. સાઇકલમાંથી મોટરસાઇકલે આવ્યો હતો. છતાં મોટર વગર પૂરતી સગવડ ન ગણાય તેમ અસંતોષ અનુભવતો હતો. અને હું ખાદીધારી હતો !

મારી સામે ખાદીની ફોજ ખડી થઇ. એમાંથી આમજનતાનો પ્રતિનિધિ શોધ્યો જડતો ન હતો.

એક પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતાં એક મિલમાલિકનાં પત્ની ખાદી ઉપર ભાષણ કરતાં હતાં એ ચિત્ર મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડું થયું. એ પ્રસંગે તો મને એ ભાષણ ઘણું સુંદર લાગ્યું હતું, પરંતુ આજે મને એ હાસ્યાસ્પદ લાગ્યું. એમને અને ખાદીને, ગ્રામોદ્યોગને શો સંબંધ? મિલોની આવકમાંથી વૈભવશાળી જીવન ભોગવવાનું અને શોખ ખાતર એથી તદ્દન વિરોધના વિષયો ઉપર જ્ઞાન આપવાનું! અને છતાં લોકોને એ અજુગતું નથી લાગતું!

મારી ખાદી મને જ ક્યાં અજુગતી લાગતી હતી?

મારી નજર નગીનભાઈ તરફ ગઈ. પરંતુ એ ત્યારે જાણે તો પાનાં રમવામાં મશગૂલ થઈ ગયા હતા. ખાદીધારીઓ બધા કંઈ ખરાબ નથી એમ હું ઘડી પહેલાં બચાવ કરી શક્યો હતો. પરંતુ મને થતું કે આ દૃષ્ટિ જો એમની પાસે હોત તો હું શું જવાબ આપત?

ખાદી પહેરીને હું કોઈને ઉતરતો ન હતો, એ જેમ એક સત્ય હતું, તેમ ખાદીની ભાવના અપનાવ્યા સિવાય ખાદીનું નર્યું કાપડ પહેરી હું જાણે-અજાણે દંભ સેવી રહ્યો હતો, એ પણ એવું જ સત્ય હતું.

કોઈ દર્દીને પીડાને લીધે ચેન ન પડે તેમ, મને પણ પેલી પથારીમાં પડ્યો હતો છતાં ચેન પડતું ન હતું. હું દંભ સેવું છું એમ જેમ મને આજે સમજ પડી તેમ બીજાને પણ નહિ જ પડી હોય, તેમ મને લાગ્યું.

કદાચ હું એટલી વિચારસરણી ઉપર ચડી ગયો તો નથી, એ માટે મેં મગજનું બારણું ખોલી, ખુલ્લી હવા અંદર આવવા દેવા, માથું બારી બહાર કાઢ્યું. એન્જિનમાંથી છૂટેલી વરાળને લીધે મારા મોં ઉપર પ્રસ્વેદના જેવાં ટીપાં બાઝ્યાં. મગજ ઘડી ઠંડું થયું. ડોકું બહાર નાખીને હું થોડીવાર પડી રહ્યો!

એમ ઠંડા પડેલા મગજમાં વળી એક નવું જ મોજું ભરાઈ ગયું. ઓચિંતા રાણા પ્રતાપના વંશજો મારી સન્મુખ આવીને ખડા થયા. મારાથી હસી જવાયું. સારું હતું કે પેલા બધા રમતમાં મશગૂલ હતા, બાકી 'શું હસ્યા?' એમ પ્રશ્ન કોઈએ કર્યો હોત તો હું શું જવાબ આપત?

રાણા પ્રતાપના ટેકની અને દુઃખની વાતથી કોણ અજાણ્યું છે? પરંતુ એ ટેક અને દુઃખ એના વંશજો ન ટકાવી શક્યા. એમણે બાદશાહી આગળ નમતું જોખ્યું. ગાદી મળી, વૈભવ મળ્યો, અને જે રાણો વનવન ભટકતો હતો અને ખાવાના પણ ટંકે સાંસા પડતા હતા, એના વંશજો પાછા અસલ રાજવૈભવની જેમ સોનાની થાળીમાં જમતા થઈ ગયા. પણ એ વૈભવ ભોગવતાં એ વંશજોને પ્રતાપનાં ટેક અને દુઃખ આડે આવતાં હતાં. છેવટ પ્રતાપને પણ માઠું ન લાગે માટે એમણે વચલો રસ્તો કાઢ્યો. વૈભવ તો બધો ભોગવવો. રાજપાટ પણ ગુલામી સ્હી ભોગવવું, અને રાણા પ્રતાપના સાચા વંશજ તો છીએ એટલે સોનાની થાળી નીચે પતરાળું મૂકવું!

એ વંશજો જેવો જ હું દેખાયો.

મહાત્માજીના ગ્રામોદ્યોગ કે સ્વદેશીને સ્વીકારવાં નહિ. જીવન બધું વૈભવશાળી ભોગવવું. છતાં પ્રતાપના વંશજોની જેમ એ વૈભવ નીચે ફક્ત પતરાળા જેવી ખાદી શરીર ઉપર મૂકી રાખવી!

ખાદી પહેરીને સુખચેન કરતો વર્ગ મોટો છે. એમાંથી થોડો જે બચે છે તેનો મોટો ભાગ રાણા પ્રતાપના વંશજ તરીકે સમાઈ જાય છે. અને પછી કેટલા બાકી રહેતા હશે તેની તો કોઈ પણ ગણતરી કરે ત્યારે માલૂમ પડે.

તે મુસાફરીમાંથી ઘેર જઈને તરત મેં ખાદીનાં કપડાં બાળી તો ન દીધાં, પણ મિલનું ધોતિયું પહેરવા માંડ્યું. થયું કે એ કપડાં જેમ જેમ ફાટશે તેમ નવાં મિલનાં જ સીવડાવવાં.

'વિદ્યાર્થી' અવસ્થામાંથી જ મને ખાદીમાં જોનાર દરેક માણસ મિલનું ધોતિયું જોતાં ધરતીકંપ થયો હોય તેમ કંપી ઊઠતા: 'તમે! તમે! સુધીરભાઈ આ શું કર્યું!'

હું હસીને કહેતો: 'મારે રાણા પ્રતાપના વંશજ નથી થવું!'

❋

[૧૪]

બનારસના પંડિતો મૂંજવણમાં પડી ગયા છે, ભલભલા નૈયાયિકો માથું ડોલાવીને બોલી રહ્યા છેઃ 'અજબ વાત છે ને! સાવ સાદી અને એકદમ જ અભેદ!'

શાસ્ત્રીઓ, તત્ત્વજ્ઞો, પંડિતો મુગ્ધ બની ગયા છે. ચ રા જ મ એમને ખપતો નથી. વિજય મળે તેમ નથી. પીછેહઠનો માર્ગ નથી. આગળ જવાનો પણ રસ્તો નથી. કોઈને હાથે નહિ — અને એક આવા સામાન્ય અપંડિત જેવા માણસને હાથે, આવા મહાન ગંભીર પ્રશ્નનો આવો અણધાર્યો ઉકેલ મળે? ગજબ વાત છે ને!

બનારસ નગરીમાં દિવસોથી એક શાસ્ત્રચર્ચા ચાલી રહી હતી. દ્વૈતવાદ અને અદ્વૈતવાદના સમર્થનમાં ને સામનામાં ધુરંધર પંડિતો રોકાયા હતા. કોઈ પક્ષ જીતે એમ લાગતું ન હતું. વજ્જરની અભેદ્ય શાસ્ત્ર દીવાલોએ બેમે વિજય માર્ગ બતાવ્યો હતો — પણ વિજયશંખ ફૂંકનારો હજી કોઈ એમાંથી નીકળ્યો ન હતો.

દ્વૈતવાદ ને અદ્વૈતવાદ, પુરુષ અને પ્રકૃતિ, ઈશ્વર અને માયા, આત્મા અને પરમાત્મા, જીવ અને શિવ, અરે! સઘળાં જ ત્યાં દિવસોથી આવ્યાં હતાં અને વિદ્વાનો પાસે ઊભાં ઊભાં ધ્રૂજતાં હતાં! વિજય કોઈનો ન હતો!

એટલામાં આ શાસ્ત્રીય ચર્ચા ભક્ત કવિ કબીરજીને કાને આવી.

કોઈ શિષ્યે હાથ જોડયા: 'ગુરુદેવ! આજ દિવસોથી નગરીમાં, વિદ્વાનો, દ્વૈત અદ્વૈત તત્ત્વની શાસ્ત્રચર્ચા ચલાવી રહ્યા છે. એક વખત એ પણ જોવા જેવું છે!'

'એમ? શું ચર્ચા ચાલે છે?'

'ભગવાન અનેક પદાર્થોથી પર છે. એને બધા વિદ્વાનો એ કબૂલે છે.'

'શેના શેનાથી ભગવાન પર છે?'

'ભગવાન જાણે રૂપથી પર. એનું કોઈ રૂપ નહિ! ઉપમાથી પર! અનુપમ!'

'બરાબર!'

'રસથી પણ પર. ગંધથી પર. સ્પર્શથી પર. ગુણથી પર — ગુણાતીત. ક્રિયાથી પર!'

'બરાબર! તબ તો લિયા! હમેરા એક છોટા સા પ્રશ્ન યે બડે વિદ્વાનો કી સભા મેં જરા મૂકના. "જો પરમાત્મા રૂપસે નિકલ ગયા, રસસે અતીત હો ગયા, ગુણ, ગંધ, સ્પર્શ, ક્રિયા કોઈ બંધન હૈ કૂદમેં ન આયા, વો ભગવાન અંતમેં આકર, કહું સંખ્યા મેં લપટ ગયા?" જો સબસે પર હૈ — વો સંખ્યા સે ભી પર. કહું ઐસા નહિ હો સકતા?'

એ વાત વિદ્વાનોની સભા પાસે આવી, અને આશ્ચર્ય! આશ્ચર્ય! કોઈને એનો ઉત્તર મળતો નથી કોઈને આ ઉકેલનો સામનો સૂઝતો નથી.

કોઈ વિજય કબૂલવા નથી. કોઈ પરાજય માનતા નથી. મૂંગા મૂંગા એક પછી એક પોતપોતાની પોથીનું લાકડિયું ઠોકણ કોપે છે!

નૈયાયિકો માથું ડોલાવીને એક જ વાક્ય બોલે છેઃ 'આ તો અજબ વાત છે ને! સાવ સાદી પણ એકદમ અભેદ!'

[૧૫]

દરપળે નાનાસાહેબ આવ્યાંની બૂમ પડતી હતી અને બીજી જ પળે એ ખોટી ઠરતી.

હતી. ઇ. સ. ૧૮૫૭નો સર્વભક્ષી સમય હતો. એ વખતે કોણ કોને નહિ ખાય એ કહેવું મુશ્કેલ હતું.

કાનપુર લખનૌ પાસેનું માનગંજનું નાનકડું કસબું એ સમયે પોતાનો વાવટો ફરકાવતું સ્વતંત્ર થઈ બેઠું.

પણ વાવટા માત્ર, એનો વેપાર કરનાર વેપારી સિવાય, બીજા તમામને માટે, ભયંકર છે. એ ફરકાવવામાં નાનકડા છોકરાને પણ મજા પડે છે : પરંતુ એને રક્ષવામાં તો ભલભલાનાં પાણી ઊતરી જાય છે.

માનગંજને પાદર પણ વાવટો ફરકતાની સાથે રણથંભ રોપાયો. લશ્કર દોડ્યું આવ્યું. જુદ્ધ ચાલ્યું. બે કલાકના તોપમારાએ ગઢમાં ગાબડું પાડી દીધું. ગોળીને સામે વરસાદે લશ્કર અંદર પેઠું અને થોડીવારમાં તો પાંચસો માણસનાં શબ થઇ ગયાં! એક વાવટા માટે!

બીજે દિવસે તો ગઢ પાડી નાખવાનો હુકમ થયો. કોઈ ઘર મજબૂત હોય, જ્યાં બળવાખોરો રક્ષણ લઈ શકે, તો એને પણ જમીનદોસ્ત કરવાનું હતું!

એક ઘર પાસેથી એક બુઢ્ઢો નીકળી આવ્યો. તેના ધોળા નિમાળા ને જર્જરિત વૃદ્ધાવસ્થા દુશ્મનને પણ રોવરાવે તેવાં હતાં. તે પોતાના ઘરમાંથી બહાર નીકળ્યો. ઘર પાડનારા મજૂરો પાસે થઇને ધીમે પગલે ગોરા સાહેબ પાસે ગયો. ઘર બચાવી લેવાની એની નેમ હશે, એમ ધારીને ગોરાએ કહ્યું :

'તમે બોલો કે તમને કોઇકે ચડાવ્યા હતા, અને આમાં તમારો ભાગ ન હતો — તો ઘર બચી જાય!'

'ઘર બચી જાય?' વૃદ્ધે જવાબ વાળ્યો :

'પણ હું એટલા માટે આવ્યો જ નથી.: હું તો સાહેબ! ગઇકાલે જુવાનજોધ પાંચ છોકરાઓનો બાપ હતો. એમાંથી ત્રણ તો દરવાજા પાસે ઢળી પડયા છે! હું ઘર બચાવવા નહિ, જાણવા માટે આવ્યો હતો, કે મારા બીજા બે છોકરા પણ એમ રણમાં પડયા છે ને તમારે ત્યાં કેદમાં નથી! મારે તો એટલું જાણવું'તું! ઘર તો આ માતા ધરતી ઉપર ઘાતાં આવે છે ને પડતાં આવે છે. મોટા ગઢેલ રહેલા નથી — તો આ બિચારું શું?'

સાંભળીને ગોરો છક્ક થઈ ગયો : 'બધે જ જો બધા આવા હશે — તો તો થઈ રહ્યું!'

[૧૬]

ભગવાન તથાગત મૃત્યુશય્યા ઉપર છે!

એક જિજ્ઞાસુ આવ્યો. સુભદ્ર એનું નામ. એનું મન અનેક પ્રશ્નોથી છલકી રહ્યું છે!

આનંદે એને રોકયો. 'ભાઈ! હવે આજ સમય નથી!'

'પણ મારે એક જ પ્રશ્ન પૂછવો છે!'

'પણ સુભદ્ર! હવે સમય નથી!'

ભગવાન તથાગતે એ સાંભળ્યું. ધીમે શાંત અવાજે એમણે કહ્યું : 'આનંદ! એ સુભદ્રને આવવા દે. છેલ્લીપળ સુધી જ્ઞાનનો તો અવકાશ છે જ!'

[૧૭]

સ્વર્ગમાં જ્યાં વૃક્ષો ઉપર નિત્ય પુષ્પોની સુગંધી મહેકી રહી છે, જ્યાં રોજ રોજ ચાંદની માંથી અમૃત ઝરે છે, જ્યાં આનંદાશ્રુ સિવાય બીજાં કોઇ આંસુ નથી, જ્યાં બિન્દુ નથી, વેદના નથી, વ્યથા-નથી, જ્યાં વ્યાધિ નથી, ત્યાં સ્વર્ગમાં પણ આજે રાજદેવનું એક મોજું

આવી ચડયું ! જ્યાં કાંઇ અછત નથી, ત્યાં પણ આજે કાંઈક ઓછું પડયું !

ભગવાને ગાયું કે ઋષિઓમાં હું ભૃગુ છું ! અને ખળભળાટ મચી ગયો : 'હેં ! કોઈ નહિ ને ભૃગુ ?'

નહિ દુર્વાસા, નહિ ભારદ્વાજ, નહિ વસિષ્ઠ, નહિ ગૌતમ, નહિ વિશ્વામિત્ર, અરે ! નહિ નારદ—અને ભૃગુ ? ભૃગુની આ મહત્તા શા માટે ? એણે તપની કઇ સિદ્ધિ અમારા કરતાં વધુ મેળવી છે ? એણે જ્ઞાનની કઈ દિશા અમારી અણદીઠ એવી દીઠી છે ? એણે યોગની કઇ ભૂમિકા અમારી અજાણી એવી જાણી છે ? કોઇ નહિ ને ભૃગુ ? શા માટે ?

નિત્ય ખીલી રહેલી વસંતઋતુના પુષ્પોની પરિમલભીની હવામાં પણ એ એક જ ગુંજારવ થઇ રહ્યો છે: ભૃગુનું આ બહુમાન શા માટે ?

ભગવાન વસિષ્ઠના ચાંદની જેવા શીતળ તપ કરતાં શું એમનું તપ વધે ? ચૌદ બ્રહ્માંડને ધ્રુજાવી મૂકનાર દુર્વાસા કરતાં શું એમની તેજસ્વિતા વધે ? સેંકડો પરાજયોને પાછળ મૂકનાર વિશ્વામિત્ર કરતાં આ ભૃગુ વધારે ? અને ! હરપળે જે ભગવાનના ગુણગાનમાં જ રમનાર છે, એ નારદ પણ આની તોલે નહિ ?

શંકાની, આશંકાઓની, પ્રશ્નોની, પ્રત્યુત્તરોની આપ-લે ચાલી.

હવાની લેરખી ઉપર થઈને આ છાને અસંતોષ ભગવાન કૃષ્ણને સ્પર્શી ગયો.

એક દિવસ ઋષિસભાને આમંત્રણ અપાયું. સૌ ભેગા થયા.

'ઋષિવરો ! તમે સૌ સહજસમાધિના ક્યાં સ્વામી નથી કે આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરની બીજેથી અપેક્ષા રાખો છો ? પ્રશ્નને પ્રત્યુત્તર ત્યાં બેઠો છે, જ્યાં તમારો પ્રશ્ન બેઠો છે.'

એક ક્ષણમાં તો આખી મંડળી જાણે નિશ્ચેષ્ટ આરસમૂર્તિઓ હોય તેવી બની ગઈ !

ઋષિવરો સમાધિમાં બેઠા હતા.

બે ચાર પળ એમ ને એમ વીતી. અને જાગતા રહેલા ભગવાન કૃષ્ણ, ઉતાવળમાં બોલી ઊઠયા : 'અરે આ શું ! આ તો બ્રહ્મદેવ પોતે આંહી આવી રહ્યા છે !'

તરત ઋષિમંડળીમાંના દરેકે દરેકની સમાધિ જાણે છૂટી ગઇ ! 'ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? કઈ તરફ દેખાયા ? બ્રહ્મદેવ પોતે જ હતા ? કેમ પાછા દેખાયા નહિ ?'

વિવિધ પ્રશ્નાવલિથી હવા છવાઈ ગઈ.

મંદમંદ હસીને ભગવાને કહ્યું: 'ભૃગુ પાસે જતા જણાયા. આપણે સૌ ત્યાં જઈએ !'

આ રેવાના આરસી કિનારા ઉપર જ્યાં ભૃગુ ઋષિનો આશ્રમ હતો ત્યાં સૌ આવ્યા. ઋષિને ધ્યાનમાં જોઈને સૌ થોડીવાર શાંત ઊભા રહ્યા.

પણ ભૃગુની સમાધિ છૂટી નહિ: 'ભૃગુ મહારાજ ! બ્રહ્મદેવ આવે છે તમને મળવા !'

ભૃગુનું ધ્યાનભંગ થયું નહિ.

ભગવાને થોડીવાર પછી ફરીને કહ્યુ: આ વખત અવાજ વધારે મોટો કર્યો: એના કાન પાસે જઈને શબ્દ કર્યો: 'બ્રહ્મદેવ પોતે આવી રહ્યા છે તમને મળવા ! ભૃગુદેવ !'

પણ ભૃગુએ કાંઇ ધ્યાનમાં લીધું લાગ્યું નહિ.

'ભૃગુદેવ ! ભગવાન બ્રહ્મદેવ આ આવ્યા. અર્ઘ્યપાદોદક તમારે અર્પણ નથી કરવાં કે શું ?'

ભૃગુની ધ્યાનસ્થ યોગમુદ્રામાં કાંઇ જ ફેરફાર થયો નહિ!

ફરી વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું : 'ભૃગુદેવ! આ આવ્યા હો!) એમની પાદુકાનો અવાજ સંભળાય છે. લ્યો, બ્રહ્મદેવ પોતે જ છે!'

નયન ઉઘાડયા વિના જ પ્રત્યુત્તર આવ્યો: 'આ કોણ અજ્ઞાની જેવી વાત આજ મારા કાન પાસે કરી રહ્યું છે? બ્રહ્મદેવ શું આંહીં મારી પાસે નથી કે એમને જોવામળવાનું મારે હોય? એ મારી સાથે કઇ પળે નથી? ક્યારે એ દૂર થયા કે એમને આવવાપણું હોય? જેને હું અંદર જોઉં છું, ને જોઇ રહ્યો છું, એને બહાર જોવા માટેની આવી અજ્ઞાનવાર્તા આ પ્રદેશમાં આજે મને કોણ કરી રહ્યું છે?'

શબ્દ બંધ થતાની સાથે જ ભૃગુઋષિના નિમીલિત નયનો ઉપર સહજ સમાધિનો આનંદ છવાઈ ગયો.

શરમથી નીચે ઢળેલા મોં વાળી ઋષિમંડળીમાં એકદમ શાંતિ વ્યાપી ગઇ. કોઈ કાંઇ બોલતું નથી. કોઈ કાંઈ બોલી શકતું નથી.

[૨૮]

કોઇને ખબર છે મા ધરતી કેમ નિરંતર યુવાન દેખાય છે? કોઈ જાણો છો?

મા પૃથ્વી જ્યારે જ્યારે અદ્ભુત દશ્ય જુએ છે, ત્યારે ત્યારે એને ફરીને નવયૌવન પ્રગટે છે.

એટલે તો આ પુરાણી ધરતી ક્યારે ય યૌવન છોડતી નથી.

આવાં દશ્યો—બે ચાર સૈકે—કોઇ ને કોઇ ઠેકાણે, પ્રગટે જ છે. અને ફરી ફરીને એ અમરવેલીના પાને, જૂનીપુરાણી બોખડધજ બનતી મા ધરતી, જાણે કે નવજોબન મેળવે છે! મા ધરતીની ચિરંતન યુવાવસ્થાનું આ રહસ્ય છે! આ અમરવેલીનું પાન!

આજ એ દશ્ય સ્થાનેશ્વર પાસે પ્રગટ થયું.

પ્રભાકરવર્ધન મૃત્યુશય્યા ઉપર પડયો હતો. કુમાર હર્ષવર્ધન આવી પહોંચવાની રાહ જોવાતી હતી. કુમાર આવ્યો, પિતાને મળ્યો, એણે એને રાજની સોંપણ કરી અને પછી તરત એણે પ્રયાણ કર્યું. એ વખતે મોટો કુમાર રાજ્યવર્ધન ત્યાંથી દૂર હતો. રાજ તો પ્રભાકરવર્ધને, હર્ષવર્ધનને સોંપી દીધું હતું.

કર્મચારીઓએ કહ્યું: 'મહારાજ! હવે રાજદંડ સંભાળો. છત્ર ધારણ કરો. પ્રજાપાલનની ઘોષણા કરાવો. શોકનો ત્યાગ કરો! રાજા તમે છો!'

'પણ મોટાભાઈ—મોટાભાઇ ક્યાં છે?'

'મોટાભાઈ આવતા હશે કે આવશે—સમય છે, ત્યાં તીરંદાજોથી દરેક દુર્ગને આપણે સુરક્ષિત કરાવી લઈએ!'

હર્ષવર્ધને એક શોકભરી દષ્ટિ ચારે તરફ ફેરી. એ દષ્ટિના વિષાદે કેકને પીગળાવી દીધા. તેણે ધીમા શોકઘેરા અવાજે કહ્યું: 'હું જે જાણું છું એ સંસ્કૃતિ આ નથી! આ તો અનાર્યતા છે!'

રાજ્યવર્ધન થોડા દિવસ પછી આવ્યો ત્યારે નગરી આખી હજી શોકમાં હતી. ક્યાંય ઉત્સવ થતો એણે જોયો નહિ. કોઇના મોં ઉપર ઉલ્લાસ દીઠો નહિ. સિંહાસન ઉપર બેઠેલ કોઇને નિહાળ્યો નહિ. તેણે હર્ષવર્ધનને એક તરફ બોલાવ્યો 'ભાઈ! આ તું શું આદરી બેઠો છે? સશસ્ત્ર દુશ્મનોની વચ્ચે આપણે બેઠા છીએ.

આટલા દિવસ શોક હોય ? રાજદંડ ધારણ કરીને, આપણા પિતાની ઈચ્છા પ્રમાણે, હવે તારે રાજ્યવ્યવહાર ચલાવવો ઘટે છે !'

'પિતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ? કોણે કહ્યું મોટાભાઈ ? તમને કોઇએ ખોટા સમાચાર આપ્યા છે !' પોતે પિતાની મૃત્યુઈચ્છાને ગુપ્ત રાખવાની યોજના કરી હતી. પણ કોઈ ભેદ-પારખુએ રાજ્યવર્ધનને હકીકત જણાવી દીધી લાગે છે, એમ જાણીને હર્ષવર્ધને એનો વધારે જોરથી પ્રતિકાર કર્યો: 'પિતાની ઈચ્છા એવી હતી જ નહિ. રાજદંડ તો તમારી રાહ જુએ છે, મોટાભાઈ !'

રાજ્યવર્ધનની એક આંખમાં હર્ષનાં અને એક આંખમાં શોકનાં આંસુ આવ્યાં.

'ભાઇ ! તારા કરતાં પિતાની ઇચ્છાને હું ઘણી વધારે વખત જાણી શકયો છું. હું તને પણ જાણું છું. તારા પ્રેમને હું ન જાણું ? પણ સ્થાનેશ્વરનો રાજ્યદંડ અત્યારે તો તારા હાથમાં જ હોવો . . . .'

રાજ્યવર્ધનનો શબ્દ મોંમાં અધૂરો જ રહી ગયો. ઉતાવળે પ્રવેશ પામતા સંદેશ-વાહકનો તૂટતો, ઠરડાતો, ગભરાયલો, વિકળ અવાજ આવ્યો: 'મહારાજ ! હું કનોજથી .. આવું છું ! મહારાજ ગ્રહવર્માનું ખૂન થયું છે !'

'હેં !'

બનેવીના ખૂનના સમાચારે બંનેના ચહેરા એકસાથે વિહ્વળ બની ગયા.

'પણ એ કર્યું કોણે ? કોને યમદંડનો સ્વાદ લેવાનું મન થયું છે ? કોણે આ..'

'અવંતીનો દુષ્ટ રાજા —'.

'અવંતીનાથ ?'

'હર્ષવર્ધન ! હવે સમય નથી. મારી સઘળી વૃત્તિઓનો આગ્રહ સંન્યસ્ત ઉપર મને લઈ જતો હતો. મારે સંસાર તજવો હતો. તું સ્થાનેશ્વરનો રાજા અને હું વનનો રાજા. પણ હવે તો ભાઈ ! હું તારો સેના-નાયક — હું અવંતી સામે લડવા જાઉં છું અને તું રાજ્યદંડ ધારણ કરી આંહીં વ્યવસ્થા સ્થાપજે. બળતું ઘર કૃષ્ણાર્પણ કરીને હું સંન્યસ્ત લઉં એ તો ભીરુનો સંન્યાસ હોય !'

'તમે સૈન્ય દોરો મોટાભાઈ ! હું તમારી પાછળ આવી રહ્યો છું ! આપણે રાજદંડનો પ્રશ્ન હમણાં અભરાઇએ મૂકી દીધો છે ! બાકી એ શોભે મોટાભાઇના હાથમાં જ ! આપણા કુળની આ રીત છે !'

રાજ્ય માટે જેણે પિતાપુત્રને, ભાઇભાઇને, માતાપુત્રીને, પાતપત્નીને, લડતાં જોઈ જોઈને વૃદ્ધાવસ્થાનો થાક અનુભવ્યો હતો, એ મા ધરતીને તો આ દૃશ્યે નવજુવાનીનો રોમાંચ-કારી અનુભવ કરાવ્યો.

એનાથી પણ બોલાઈ ગયું: 'શું દૃશ્ય છે ! પણ જોવા મળે છે એક, એક યુગમાં — તો બીજું, બીજા યુગમાં !'

[૯]

અરે ! પાગલ રસખાન ! તું પણ આ શું આદરી બેઠો છે !

કયાંય નહિ ને વૃંદાવનમાં તને આ શી ઘેલછા લાગી છે ?

તારે માટે થઇને શું ભગવાન નવું રૂપ ધારણ કરે ?

તેં જેવું પેલા ચિત્રમાં જોયું છે તેવું, વેણુનાદ ગોપીવલ્લભનું કામધેનુ ચરાવંત રસ-

રૂપ તારે જોવું છે. પણ રે! પાગલ! આંહીં વૃંદાવનમાં, તારે કોઇ મંદિરમાં હોય તેવું નહિ, તારા મનમાં હોય તેવું, તારા નયનમાં વસ્યુ છે એવું રૂપ જોવું છે, તો એમ શું મંદિર મંદિરના ભગવાન આજ તારે માટે થઇને અવનવો સ્વાંગ સજે?

અને એમ તો રે ઘેલા! ભગવાન કેટલાં રૂપ ધારે?

તેં તારા જાતિકુલનો વિચાર કર્યો નથી, અભ્યાસશાસ્ત્ર પંડિતાઇનો ખ્યાલ કર્યો નથી, આચાર સ્વચ્છતા નાવણધોવણનો ભેદ નીરખ્યો નથી, અને બસ એક તારી પ્રેમની નાનકડી ગાંઠડી ઉપર મસ્ત બનીને, આટલો મદાર રાખ્યો છે; પણ જમનાનાં જળ તો એવી કૈંક ગાંઠડીને ઉપાડી ગયાં છે! એ શું તારી ગાંઠડી રહેવા દેશે? રે પાગલ! તું ભુખ્યો તરસ્યો, રાત દિવસ જોયા વિના, ધૂન લગાવીને બેસી ગયો છે એ રૂપ જોવા — પણ એ રૂપ તને આંહીં જોવા નહિ મળે ભાઈ!

એ રૂપ તો પરમવૈષ્ણવનું ધન છે. તેં આ પાગલીપ્રેમ વિરહ અનુભવ્યો—અને એ રૂપ તને જોવા મળશે—તો તેર પછી શાસ્ત્ર પંડિતો શું કરશે? પછી કોણ કથાવાર્તા માંડશે? પછી કોણ આચારવિચાર રાખશે? પછી કોણ નાવણધોવણ કરશે? રે પાગલ!

પરંતુ રસખાનની ઘેલછાએ તો ત્રીજે દિવસે જ ગૌલોકને ખળભળાવી મૂક્યો.

હજારો લાખો ને કરોડો રૂપોમાંથી, રસખાનના નયનમાં વસેલું, બાંકેબિહારીનું રૂપ ધારીને ભગવાને વેણુવાદન ઉપાડયું, અને એના નાદે આખું વૃંદાવન ડોલી ઊઠયું! રે પાગલ રસખાન! આ તે તારો વિજય કે ભગવાનનો પરાજય?

ભગવાનને એકને આટલાં અનેક રૂપ રાખવાં પડે છે એ શું આટલા માટે? ત્યારે તો તું પણ ભગવાન! જેટલાં મનુષ્ય ને જેટલી કલ્પના અને જેટલી એની પ્રેમ ગાંઠડી એટલાં રૂપ રાખી રહ્યો છે કે શું? આટલા માટે તેં કહ્યું હતું કે હું—મને એકલાને ન રુચ્યું માટે અનેક રૂપ થાઉં છું? ત્યારે તો તું એક કે બે કે અનેક કે સંખ્યાતીત?'.

※

લોકકંઠે ઝીલેલા આ ત્રેપન રવીન્દ્રગીતોનો સંગ્રહ કોઈ વાંચ્યા વિના ન રહે.

કિંમત રૂ. ચાર : પોસ્ટેજ : પાંચ આના

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ પો. બો ૭૩ અમદાવાદ

સાગર

ઈશ્વર પેટલીકર

સાંજે જમીને અમે ત્રણેય જણ દરિયા કિનારે ફરવા નીકળ્યાં. થોડું ફર્યાં. પછી ભીની રેતી ઉપર બેઠાં. સામે વિશાળ દરિયો અનંત આકાશ સુધી પથરાયો હતો. મારે માટે મુંબઇ આવું ત્યારે દરિયો આકર્ષણવાળું સ્થળ હતો. સારો એવો વખત ગયો છતાં હું એના ભણી તાકી રહ્યો હતો.

પિનાકીનને તો એ રોજનો થઈ પડેલો. શિવાજી પાર્ક રહે એટલે રોજ ફરવા જવાનું જ દરિયા ઉપર. એટલે હું હોઉં ત્યારે દરિયા કરતાં મારી વાતો એને વધુ ગમે, હું પણ એવો વાતોડિયો એટલે વાત કરતાં થાકું નહિ. એનો સ્વભાવ પણ એવો એટલે જ અમે બંને થોડા સમયમાં ખાસ મિત્રો થયેલા, એમ માનું છું. કાન્તાને મારો અનુભવ નવો હતો. એણે મારાથી છાનું પિનાકીનને કહ્યું પણ ખરું કે, અરવિંદભાઈ વાતો કરતાં થાકતા જ નથી!

એટલે આવા વાતોડિયા માણસનું મૌન એ ય એક કુતૂહલ ગણાય. કાન્તાએ પિનાકીનને ધીમેથી એનો ઈશારો કરી આપ્યો. પિનાકીને મારા ખભે હાથ મૂકી; મને સમાધિમાંથી જગાડતો હોય તેમ હલાવ્યો. કહ્યું: 'કેમ કંઈ સમુદ્રમાં એવું શું જોઈ રહ્યો છે?'

સમુદ્રમાં હું શું જોઈ રહ્યો હતો એની મને જ ખબર ન હતી. મેં કહ્યું: 'દરિયો જોવાનો કોક દિવસ મળે એટલે કુતૂહલ ખાતર પણ માણસ તાકી રહે.' અને એ વિષય ન લંબાવતાં મેં ઉમેર્યું: 'ચાલ હવે પેલી વાત માંડ.'

પિનાકીને હસીને કાન્તા સામે જોયું.

મેં કહ્યું: 'તારે બદલે કાન્તા બહેન કહેતાં હોય તો મને વાંધો નથી.'

કાન્તાએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો.

પિનાકીને કહ્યું: 'સામો જવાબ ન આપવો એ એનો ગુણ મને નથી ગમતો.'

'તો પછી ગુણ નહિ અવગુણ કહે.' મેં હસીને કહ્યું. અને સામે ઉમેર્યું: 'પિનાકીન! સ્ત્રી હમેશાં ઓછા-બોલી હોતી જ નથી. એના પગ નવી ધરતી ઉપર પૂરા ન ચોંટે ત્યાં સુધી એ લપસી ન પડાય તે માટે જોઈ જોઈને પગ માંડતી હોય છે, પણ ભોમિયણ થતાં એવી દોડાદોડ કરે છે કે પુરુષ કંટાળી જાય છે!'

કાન્તા મારી આ વાતથી પ્રથમ જ હસી. ગઈ-કાલનો હું કાન્તાને જોયા કરતો હતો. વગર જોયે એની બહાદુરીથી હું એના ઉપર વારી ગયો હતો. અઢાર વર્ષની હોવા છતાં એણે કેટલી બહાદુરી બતાવી હતી? મને થતું કે એ કાન્તા જરૂર સિંહણ જેવી હશે. પરંતુ મેં કાન્તાને જોઈ ત્યારે વળી મને વિચારમાં નાખી દીધો. ગામડાની તંદુરસ્તી, ગામ-ડાની નિર્દોષતા, ગામડાની મૂંઝવણ અને સંકોચ પણ ગામડાનો. મને થયું આ તો સસલું છે. અને છતાં હિંમત શહેરની છોકરીની! મને એ સમજાતું જ ન હતું કે સસલામાં સિંહણની હિંમત શી રીતે આવી! પણ પાછો હું દરિયાનો આશરો લેતો. દરિયાને જેમ પામી શકાતો નથી, તેમ માણસને પણ માપી શકાતો નથી. એ છે તો ૬—૬।। ફૂટ. પણ અગાધતા સમુદ્રની છે!

'કાન્તા ગઈકાલથી મારી વાતો સાંભળતી હતી, પણ સામે મેંએ એ અત્યાર સુધી આવીને બેઠી ન હતી. મારી વાતોથી એ કંટાળી ગઈ હતી એમ એણે જે પિનાકીનને ફરિયાદરૂપે નહિ પણ કુતૂહલરૂપે કહ્યું હતું, તેમ કોઈ વાત ગમ્યાનું કહ્યું ન હતું. એટલે એ હસી એને મેં મારો વિજય માન્યો. અને એ વિજયમાં મેં હસીને પિનાકીન સામે જોયું.

પિનાકીને કહ્યું: 'કાન્તાની એ વાત કહેવાની મનાઈ છે.'

'કેમ?'

'કહે છે કે એમાં કહેતા ફરવાનું શું છે?'

'મૃગને પોતાનામાં કસ્તુરી છે. એની ખબર હોતી નથી.'

કાન્તા બોલીઃ 'એમ કહીને ક્રોધને ચડાવી ન મારો.'

મેં નિખાલસતાથી કહ્યુંઃ 'કાન્તાબહેન! સાચે જ તમને આમાં ચડાવી મારવાની વાત જ નથી. પિનાકીનનો પત્ર આવ્યો ત્યારથી, અજ્ઞાત એવાં તમારા ઉપર હું વારી ગયો છું. તમે સાચું નહિ માનો પણ ખાલી ફરવા ખાતર જ આ વખતે મુંબઈ આવ્યો તેમાં તમને નજરે જોવાની પણ ઝંખના ખરી.'

આમસંકોચ કાન્તાના મોં ઉપર છવાઈ ગયો. એ નીચું જોઈ ગઈ. છતાં મેં તો મારી વાત ચાલુ રાખીઃ 'પિનાકીનને મેં પત્રમાં પણ લખ્યું હતું, તમેય વાંચ્યું હશે, કે ભાઈ ટૂંકમાં તારી વાત સાંભળી ને સંતોષ નથી થયો, વિગતથી આખી વાત લખી જણાવ. એણે લખ્યું કે એ બધી વાતો પત્રમાં લખવા કરતાં રૂબરૂ મળીશું ત્યારે માંડીને કરીશ.'

કાન્તા કંઈ ઇન્કાર ન કરી શકી. પિનાકીન એના મોં ઉપરના ભાવથી મંજૂરી મળી એમ પામી ગયો હતો એટલે એણે વાતની શરૂઆત કરી.

'નાતમાં હું બહુ ગવાઈ ગયો હતો એ તો તું જાણે છે. નાત એવી પાછી જડ છે એટલે છોકરીને જોવા દે, પણ આપણે ના પાડીએ એ સહી ન લે. બે ચાર છોકરીઓને જોઈ ને મેં ના પાડેલી, એટલે નાતે મનથી એવો નિશ્ચય કરેલો કે કોઈએ એને પૂછવા ન જવું, ન જવા દેવો. મેં પણ એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે મને યોગ્ય લાગે તો જ હા પાડવી, બાકી ન મનનું ન કરવું. કોઈ લાયક મળે તો હું તો પરજ્ઞાતિની કન્યા લાવવા તૈયાર હતો. લાયક છોકરી વગર બીજી લાલચ પણ મને ન હતી...'

એ બધી વાતોથી હું અજાણ્યુ ન હતો એટલે વચ્ચે બોલી ઊઠ્યો : 'એ બધી પ્રસ્તાવના મૂકીને મૂળ વાત શરૂ કરને.'

'કાન્તાના પિતાની માગણી આવી. એ લોકોનું કુટુંબ રૂઢિ પ્રમાણે મને કન્યા ન આપે. પરંતુ હું ભણેલોગણેલો અને મુંબઈમાં સારું કમાતો લાયક યુવક છું માની એમણે હિંમત કરી. કન્યા જોવા જવામાં મને કડવા અનુભવ થયેલા હતા એટલે મેં એમને લખ્યું કે, તમે પ્રથમ મારા અંગે જેટલી તપાસ કરવી હોય તેટલી કરી લો. મેં સૌને પણ મારી હકીકત સ્પષ્ટ જણાવી. અને ઉમેર્યું કે કાન્તાને જોયા પછી હું હા પાડીશ એવું કહી શકતો નથી. એટલે નાનો કદાચ જવાબ આવે ને તેમને ખોટું લાગે તેમ હોય તો મને માફ કરશો.'

'વડોદરામાં હું અને કાન્તા મળ્યાં. ગામડે અંગ્રેજી ત્રણ ભણેલી, આગળ ૭ ધોરણ સુધી વડોદરા કાકાને ત્યાં રહીને ભણેલી. એટલું ભણતર બહુ થઈ ગયું માની માએ એને આગલી સાલ ઉઠાડી લેઈ ગામડે આણી હતી. સંકોચ તો એનામાં આજે છે તેથી તે દિવસે વિશેષ હોય તે સ્વાભાવિક છે. મેં થોડા સવાલો પૂછ્યા એના એણે જવાબો આપ્યા. ટૂંકમાં ગને એ ગમી.'

મેં કાન્તાના મોં ઉપર ભાવ જોવા એના તરફ દૃષ્ટિ કરી. રાતનો અમલ શરૂ થઈ ગયો હતો એટલે દિવસની જેમ ભાવ જોવા શક્ય નહોતા. છતાં મને ખ્યાલ આવ્યો કે એના મોં ઉપર લજ્જા હતી.

'મેં એના પિતાને હા પાડી. લગ્ન વૈશાખમાં ગોઠવાશે તેમ તે ઘડીએ સામાન્ય વાત થઈ. હું મુંબઈમાં ઘરની શોધમાં પડ્યો. લગ્નજીવનનાં મધુરાં સ્વપ્નો રચવા લાગ્યો. કાન્તાને મુંબઈની છોકરીઓ જેવી હું કેમ ઘડીશ તેમ પણ વિચારવા લાગ્યો હતો. કોણ જાણે કેમ, પણ એને જોતાં મારું હૈયું બોલી ઊઠ્યું હતું કે તું જે છોકરી શોધે છે તે આ જ છે. એમાં થોડા ઘાટ ઘડવાના બાકી છે, પણ એ ઘડાતાં વાર નહિ લાગે. તું જેમ ઘડવા માગીશ તેમ ઘડાય તેવી આ જ છોકરી છે!'

પિનાકીન અટક્યો. મેં કાન્તા સામે જોયું. મને પણ થયું કે એ જરૂર વ્યક્તિત્વવાળી તો છે જ.

'અરવિંદ! મેં ગણુદજારની પાઘડી આપી શિવાજી પાર્કવાળો આ ફ્લેટ રાખી લીધો હતો. એ મેળવતાં શું થયું છે તે મારું મન જાણે છે. ઑફિસથી છૂટી હું ક્યાં ક્યાં દોડતો, કોને કોને

મળતો, કેટલાં કેટલાં ઘર જોઈ નાખતો, નામે મુંબઈમાં ઘર રાખવું એવું જ ધાર્યું હોત તો તરત બની ગયું હોત. પરંતુ મારે તો દરિયો જોઈતો હતો, ચાલીનું કે માળાનું જીવન નહિ પણ સ્વતંત્ર ફ્લેટનું જીવન જોઈતું હતું. સંસ્કારી ગુજરાતી અને દક્ષિણી વસ્તી જોઈતી હતી. અને તે ખાતર અઢીહજારે એ બીજા સાથે નક્કી થયેલું છતાં મેં ત્રણહજાર આપીને 'મની મેન્શન 'નો એ ફ્લેટ તરત રાખી લીધો. અઠવાડિયામાં બધું ફરનીચર વસાવ્યું. રેડિયો લાગ્યો, ઇલેક્ટ્રિક પંખો લાગ્યો, ટેબલલેમ્પ સરસ અમેરિકન લાગ્યો......'

હું હસ્યો. કાન્તા હસી કે નહિ તે જોવા મેં એના સામે જોયું, ત્યાં એ બોલી: 'એ બધું વર્ણન નહિ કરો તો પણ એમણે જાતે એ જોયું છે.'

હું બોલ્યો: 'નહિ, કાન્તાબહેન !– વસ્તુઓ જોવામાં કંઈ મજા નથી, એ વસાવવા પાછળના ભાવ જોવા એમાં જ ખરી મજા છે. બાકી એવી લુખ્ખી વાત ટૂંકમાં હું ક્યાં નથી જાણતો ?'

પિનાકીને મારી દલીલ સ્વીકારી હોય તેમ એણે વાત મૂળ પ્રવાહ પ્રમાણે વહેવા દીધી: 'અરવિંદ ! એક દિવસ મને જ કાન્તાની ઇર્ષા આવી ને મુંબઈમાં બે વરસ ઓળખીતાના ભેગાં જેમતેમ ખેંચી નાખ્યાં, એક વરસ મિત્રની સીંગલ રૂમમાં નભાવી લીધું. છેલ્લાં બે વર્ષ પરેલના ગંદા મજૂર લત્તામાં પાઘડી ન ખર્ચવી પડે માટે જીવન ખેંચી નાખ્યું. અને પિનાકીન બસ પૈસાનો પૂજારી હોય તેમ એને ભેગા કર્યા કર્યાં ! અને આજે એની ભોક્તા કાન્તા હજુ આવી નથી તે પહેલાં શું આ બધી તૈયારી ચાલી રહી છે ! ત્યારે પિનાકીન વૈભવ ભોગવશે તે પણ કાન્તાને લીધે જ ને !'

મેં સંમતિ આપતાં કહ્યું: 'સાચે જ, ઇર્ષા આવે એવું જ થયું છે ! પરેલની તારી એ ઓરડી કાન્તા-બહેને જોઈ હોત તો એમને પણ ખ્યાલ આવત.' અને મેં કાન્તાબહેન તરફ જોઈ કહ્યું: 'કાલ રવિવાર છે, બપોરે જમીને આરામ કરવાને બદલે એ રૂમ કાન્તાબહેનને બતાવી આવ.'

કાન્તા બોલી: 'તમારે એ દરખાસ્ત મૂકવાની કંઈ જરૂર નથી. મને તમારા કહ્યા વગર જ બતાવી દીધી છે. પુરુષનામાં એટલો સંપ નથી હોતો, એમ તમને સાંભળીને મને લાગ્યું છે.'

'સાંભળ ! સાંભળ !' મેં ઉતાવળે પિનાકીનને કહ્યું: 'કાન્તાબહેન શાંત છે તેમ જોજે માની બેસતો. જોયું આ આખી પુરુષજાત ઉપર કટાક્ષ કર્યો તે !'

'પણ મારો આટલો ટાંચે ચણેલો મહેલ જમીન-દોસ્ત થઈ ગયો.' એ ગંઇગુજરીને સંભારતાં પિનાકીન સાચે જ ગળગળો થઈ ગયો: 'કાન્તાના પિતાનો વેવિશાળ ફોક કરતો પત્ર આવ્યો. મને તે વખતે મચ્છવેધના સ્થંભે ચડેલો કર્ણ યાદ આવ્યો. એને અપમાનના શબ્દો ગૂંજી ઊઠ્યા—તું દાસીપુત્ર છે એટલે મચ્છવેધ કરીશ તો પણ દ્રૌપદી તને નહિ વરે ! દ્રૌપદીનો કર્ણ જીવનપર્યંત કેમ કટ્ટો દુશ્મન બની રહ્યો તે માનસ મને તે ક્ષણે આપોઆપ સમજાઈ ગયું. પત્રમાં લખ્યું હતું કે તમે હલકા ગામના છો એટલે કાન્તાના મોસાળપક્ષનો મોટો વાંધો છે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી. એટલે વેવિશાળ ફોક સમજજો !'

ઘડીભર અમે ત્રણેય પૂતળાં હોઈએ તેમ જડાઈ રહ્યાં. 'અરવિંદ ! વિવાહ ફોક થયાનો મને અફસોસ ન હતો. કાન્તાનો વિચાર બદલાયો હોત અને તેથી ના પાડી હોત તો હું સમજત કે એને પૂરતો અધિકાર છે. મેં મારું ગામ-કુળ છુપાવીને વાત કરી હોત તો તો જુદી વાત હતી. મેં બધી વાત કહીને કહી હતી. બધાંએ વાંધો માન્યો ન હતો. મોસાળપક્ષ પણ સંમત હતો. પરંતુ કોઈએ મોસાળપક્ષને એ અંગે મહેણું માર્યું. એના ફળરૂપે મને ડામ દેવાયો. હલકા ગામને કારણે મારું વેવિશાળ તૂટ્યું–મારું ઘર ભાંગ્યું ! મારાથી ન રહેવાયું. મેં ધ્રુજાવીને પત્ર લખ્યો અને મારું હૈયું ઠાલવ્યું.'

અને પિનાકીનનો અવાજ ઊંચો થયો : એ પત્રે મારું ભાંગી ગયેલું ઘર પાછું ચણાવવું શરૂ થયું.

કાન્તાને એ પત્ર વાંચવામાં આવ્યો એ પોતે પણ મારી જેમ ઘાયલ થઈ હતી. એણે પણ એની રીતે સ્વપ્ન રચ્યાં હતાં. એમાં એનો પોતાનો જ સ્વાર્થ બગડી રહ્યો છે એમ એને લાગ્યું હતું છાની રડતી, પત્ર લખીને પિતાને પણ આપ્યો હતો, પરંતુ એમાં એનું કંઇ વળ્યું નહતું. એમાં મારો પણ એવો દુઃખપૂર્ણ પત્ર વાંચતાં એનામાં હિંમત આવી. એણે એક સ્નેહી માર-ફત—જે મારો સંબંધ થાય તેમ ઇચ્છતા હતા—એનું પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. મેં એના જવાબમાં એ સ્નેહીને લખ્યું કે, દોષ બધો કાન્તાના પક્ષનો છે. એમાં હું શું કરું? જો કાન્તાની તૈયારી હોય તો હું તો એનો થવા તૈયાર જ છું જ.'

'પિનાકીનનું મોં ખીલી ઊઠયું તે મેં અંધારામાં પણ વર્તું. ભાષામાં પણ હર્ષ સ્પષ્ટ સંભળાતો હતો: 'બસ! એ પત્રે કામણ કર્યું. કાન્તાનો પત્ર આવ્યો કે બાપાથી છાનીમાની એ આવવા તૈયાર છે. મારું હૈયું નાચી ઊઠયું. મને ઊંડે ઊંડે, કોણ જાણે શાથી પણ થયા કરતું હતું કે, મારું લગ્ન કંઇ ધરડેવાળું થવાનું નથી. એટલે આ સ્થિતિ આવતાં મારામાં પ્રથમ કરતાંય વિશેષ જુસ્સો અને ઉમંગ ઊભરાવા લાગ્યો. છતાં મેં એ ઉપર કાબૂ રાખ્યો. કાન્તાને લખ્યું કે મારા પત્રથી જ જો તું આવવા તૈયાર થઇ હોય તો પૂરતો વિચાર કરજે. એક બાજુ, એક વખત જોયેલો અજાણ્યો યુવક છે અને બીજી બાજુ ઘર છે, જે પછી કાયમ માટે બંધ થવાનું છે. મારા કોઇ શા છે એ શું કહું? છતાં કોઇ પ્રસંગ આવે ને તને પસ્તાવા જેવું લાગે તો એમ ન થવું જોઇએ કે એના પત્રોએ પોતે છેતરાઇ. માટે મક્કમ વિચાર હોય તો જ પગલું ભરજે.'

પિનાકીન અટકયો. કાન્તા સાવ શાન્ત હતી. થોડી દૂર હતી એટલે એના ભાવ પારખવા શકય નહોતા એટલે એના તરફ જોવા વગર હું એકચિત્તે વાત સાંભળ્યા કરતો હતો.

'અરવિંદ! પત્ર લખવાનો તો લખ્યો, પણ પોસ્ટ કરતાં મન ઢચુંપચું થતું હતું. કાન્તાનો એવો વિચાર બદલાઇ જશે તો! કાન્તાને હું ઝંખતો હતો પછી એવાં ગાંડાં કાઢવાની શી જરૂર? પણ છેવટ પત્ર તે દિવસે જ પોસ્ટ કર્યો. કાન્તાએ લખ્યું કે પોતે શી રીતે નાસી છૂટે તે વિચારીને પત્ર લખશે. એ માટે બધી વ્યવસ્થા તમારે કરવી પડશે.'

પિનાકીને દરિયા તરફ હાથ કરતાં કહ્યું: 'આ સમુદ્રમાં જેમ મોજાં ઊછળે છે તેમ મારા મગજમાં મોજાં ઊછળવા લાગ્યાં. શું કરવું? સીધી મુંબઇ લાવવી એમ એક વખત વિચાર્યું. પણ થયું કે ના, એ મૂર્ખાઇ ગણાશે. રસ્તામાં જ, પાછળથી તાર થાય ને લગ્ન પહેલાં પકડાઇ જઇએ તો વચ્ચે ઉપાધી આવે. ગોઠવવું એવું કે તરત લગ્ન થઇ જાય. પછી મુંબઇ આવવું. એને ગામથી વડોદરા આવતાં મોટરરસ્તે કલાક જ લાગે તેમ હતો એટલે રાતે ને રાતે વડો-દરા લગ્ન પતાવી દેવું. એ રાત્રે મેઇલમાં મુંબઇ જઇ શકાય નહિ એટલે દિવસ વડોદરામાં રહેવું પડે. બીજે રાત્રે વળી વાત જાય...પકડાઇ ગયા તો...પોતાની તો ઠીક, પણ કાન્તાને એ લોકો શું કરે......એ મોજાંનું વર્ણન આજે થાય તેમ નથી.

'ચાલો આગળ જવા દો.' મેં ટહુકો પૂરતાં કહ્યું.

'કાન્તાએ પણ એનો વિરોધ નોંધાવ્યો હતો. એટલે ઘરનાં બધાં શંકાશીલ રહેતાં હતાં. મારા પ્રથમ પત્ર પહેલાં એણે ધમકી પણ આપેલી કે જો તમે નહિ માનો તો હું મારો સૂઝ્યો રસ્તો લેઇશ. એ વખતે એ રસ્તો શો હતો એની કાન્તાને પણ ખબર ન હતી. ઘરનાં બધાંએ એનો અર્થ કૂવો હવાડો કર્યો હતો. પરંતુ અમારી બંનેની વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થયા પછી એણે વર્તન બદલી નાખ્યું. નાખુશી ભૂંસી નાખી. બીજે વિવાહની વાત થતી તેનો વિરોધ પણ એણે મૂકી દીધો. ઘરનાં છેતરાયાં. કુટુંબમાં એક દીકરીનું લગ્ન આવતું હતું ત્યારે બાપુજીનો લાગ મળશે માની એણે એ તારીખ જણાવી. રાતે નવ વાગે ગામથી થોડુંક દૂરની જગાએ મોટર તૈયાર ઊભી રાખવી, એમ સૂચના પત્રમાં લખી જણાવી. એ પછી શું કરવું એ અમારે જોવાનું હતું.

'હું આગલે દિવસે વડોદરા આવ્યો. મારા બે મિત્રોએ બધી વ્યવસ્થા કરવાની માથે લીધી હતી. કાન્તાને ખાનગીમાં મદદ કરનાર પેલાં સ્નેહી હતા જ. મારે મોટર સાથે ન આવવું એમ બધાંનો મત હતો. વાત પણ બરાબર હતી. પરંતુ જે મિત્રો મારે માટે જતા હતા એમને માથે પણ જોખમ ઓછું ન હતું. જો પકડાઇ ગયા તો ઝનૂની લોક ત્યાં જ કૂટી નાખે. મિત્રોની એ કંઈ જાણ બહાર ન હતું. છતાં પિનાકીનના લગ્ન આગળ એ જોખમ એમને દેખાતું ન હતું. મોટર ગઈ. કાન્તા આવી. વિધિની તો એટલી કોને પડી હતી, એટલે કાયદેસર લગ્ન ગણાય તે માટે વિધિ પતાવી. ઉપડી મેલ, ઘણા વખત ત્રણ કલાક મોડો હોય છે તેમ હોય તો, માટે એમ માની દોડી જોયું. ભાગ્ય તે ઘડી જોરમાં હતું એટલે ત્રણને બદલે સાડાત્રણ કલાક મેલ મોડો નીકળ્યો. એ જ રાતે ભાગ મુંબઇ ભણી!'

પિનાકીનને થાક ચડ્યો હોય તેમ એ ત્યાં જ અટકી ગયો. મેં કાન્તા ભણી જોયું. એની હિંમત મને સમજાતી ન હતી. ઘર તરફથી તે પછી મોટો વિરોધ થયો હતો. 'તને અમે મરી ગયેલી માનીએ છીએ માટે તારે હવે અમને કાગળ ન લખવો.' એમ કાન્તાએ એક પત્ર લખ્યો તેનો જવાબ આવ્યો હતો. એ લગ્નના અઠવાડિયા પછી પિનાકીને મારા પત્રમાં લખ્યું હતું કે; કાન્તા મેં ધારી હતી તેના કરતાં વધારે હિંમતબાજ છે. ઘર છોડ્યાનો એને સહેજે પસ્તાવો નથી. સ્વર્ગથી હું બે આંગળ જ નીચે ઉતર્યો તેમ આજે લાગે છે'!

હું એ વિચારમાં દરિયા સામે તાક્યો. મને વળી માણસના મનની અને દરિયાની અગાધતા સરખાં લાગ્યાં. દરિયા ઉપરથી ઠંડો અને ઉનાળામાં અમૃત જેવો લાગે તેવો પવન આવતો હતો. દરિયો એના ભૈરવ રાગે ગાઇ રહ્યો હતો. કાન્તા હાથ વતી રેતી ફેંદતી હતી. હું વિચારોના સાગરમાં ડૂબકીઓ ખાતો હતો. પિનાકીન એના સ્વર્ગમાં ડોલી રહ્યો હતો.

કેટલો વખત એમ મૌનમાં વહી ગયો તેની કોઇને ખબર ન હતી. છેવટે પિનાકીને જ એનો ભંગ કર્યો: 'અરવિંદ! આ લગ્ન જો સીધેસીધું થયું હોત તો મને થોડું નુકસાન થયું તે ન થાત.'

નવી વાત સાંભળતાં મેં ઉત્સુકતાપૂર્વક પૂછ્યું: 'નુકસાન વળી શું ગયું?'

'મારી નોકરીની જગા તો તું જાણે છે. લગ્ન નિયમ મુજબ થયું હોત તો કંકોત્રીઓ લખાત. બધાંને મારી જરૂર રહી એટલે સહેજે પાંચસો સાતસો રૂપિયા ચાંદલો—ભેટસોગાદ મળત. અને કાન્તાના પિતા–મારી તો કોઇ શરત નહોતી છતાં–પચ્ચાસ તોલા જણશો કરવાના હતા.'

મારી આંખમાં ઓચિંતી રેતી પડી હોય તેમ મેં આંખો લૂછી, અને દરિયા ભણી નજર માંડી. આ કોણ બોલતું હતું? ઘડી પહેલાં બોલનાર—'મને લાયક છોકરી વગર બીજી લાલચ પણ ન હતી.'—એના મોંમાં આ શબ્દો! હું કાન્તા હોઉં તો મારું હૈયું જ બેસી જાય. કાતીલ જખમ થાય. નોનસેન્સ! લગ્ન એ શું પુરુષને મન છેવટે, ઊંડે ઊંડે નફાતોટાનો જ ધંધો છે શું!

મેં એવી કોઇ લાગણી કાન્તામાં જાગી છે, કે નહિ તે જોવા એના તરફ નજર કરી. પણ એ તો દરિયાની જેમ ગંભીર જ હતી.

બસ! મારી ચોમેર દરિયો જ પથરાઇ રહ્યો હતો. વિશાળ આકાશ સુધી પથરાયેલો સમુદ્ર નહોતો પામી શકતો તેમ પિનાકીન–કાન્તાના મનનો સાગર પણ નહોતો પામી શકતો. અને હું, મારો તો પાર જ નહોતો પામી શક્યો! બસ! ચોમેર સાગર! સાગર! ને સાગર!

મને એથી થવા કરતું હતું કે મારા જેવું જો કાન્તાનું ઊર્મિતંત્ર હોત તો જરૂર પિનાકીનના આ શબ્દોથી હચમચી ગયું હોત. 'ભૂંડા! જેને માટે હું કાયમનું ઘર છોડી આવી છતાં આંખમાંથી એક આંસુ પણ પાડ્યું નથી, ત્યારે તું ચાર પૈસાનો નફાતોટો તારવે છે! મેં તને સાચું મોતી માન્યો હતો ત્યારે તું ફટકિયું મોતી નીકળ્યો!'

સારો એવો મૌનમાં સમય પસાર થઈ ગયો. પિનાકીન છેવટ બોલ્યો: 'કેમ કંઈ મૂગો થઈ ગયો? વાતમાં મઝા ન પડી?'

હું શું બોલું?

કાન્તાએ કહ્યું: 'ચાલો હવે ઊઠીશું?'

દરિયાથી જાણે હું અકળાઈ ગયો હોઉં તેમ સૌ પહેલાં ઊઠ્યો.

હું મુંબઈ હજુ પાંચ દિવસ રહેવાનો હતો. પરંતુ સવારથી મારો મુકામ બીજે બદલાવો હતો. જતાં પહેલાં હું ફોન કરીશ એમ જણાવી બંનેની વિદાય લીધી.

ગુરુવારે સાંજે હું જતો હતો ત્યારે મને મળવા ગુજરાત મેલ ઉપર પિનાકીન અને કાન્તા બંને આવ્યાં હતાં. બીજા પણ મિત્રો હતા. કપડાંનો રંગ કાચો નીકળતાં એ ઊડીને ઝાંખું પડી જાય તેવું ઝાંખું મોં મને આજે કાન્તાનું લાગ્યું. મેં સ્વાભાવિક પૂછ્યું: 'કેમ કંઈ કાન્તાબહેન! શરીર ઠીક નથી? તો નહોતું આવવું.' અને પિનાકીનને ઠપકો આપતાં ઉમેર્યું: 'તું ય સાવ જડ્ડો લાગે છે ને! આવા શરીરે......'

કાન્તાએ અમારી બધાંની નજર ચુકાવવા મોં ફેરવી લીધું. પણ હું તરત પામી ગયો કે એમની આંખમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું હતું.

પિનાકીન બોલ્યો: 'અરવિંદ! તે સાંજે આપણે દરિયેથી ફરીને આવ્યા ત્યારથી કાન્તા બદલાઈ ગઈ છે!'

મારું હૈયું ફફડી ઊઠ્યું. સિંદરણ જેવા સ્વભાવવાળી આ સ્ત્રીને જો હૈયામાં ઘા થયો હશે તો ભારે થઈ પડશે. સમજી હશે તો ઘા થયા વગર રહે નહિ!

મને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયેલો જોઈ મારા બીજા મિત્રો પણ વાતચીત કરતા અટકી ગયા. પિનાકીનને હું બધા વચ્ચે તો શું કહું? એટલે મેં તે ઘડીએ એટલું કહ્યું કે, 'કાન્તાબહેનનો રોગ હું પારખી ગયો છું. દવા ઘેર જઈને મોકલીશ.' અને ગાડી ઊપડી એટલે સૌને વંદન કરતાં મેં કાન્તાબહેન સામે જોઈને કહ્યું: 'હું તમને ઓળખી ગયો છું, કાન્તાબહેન હો! પિનાકીન ભલોભોળો છે. એની કોઈ વાતને ગંભીર ન માની લેતાં!'

પણ મારા પાછલા શબ્દો કાન્તાબહેને સાંભળ્યા હશે કે કેમ એની મને શંકા છે.

❊

લેખક: ઝવેરચંદ મેઘાણી

હાસ્ય અને કટાક્ષને વણતું આ પુસ્તક એકવાર વાંચી જજો. જીવનની ઘોડીક પળો હળવી થશે.

કિંમત રૂા. ૨-૮-૦ રજિ. પોસ્ટ ખર્ચ ૦-૫-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ મુંબઈ–અમદાવાદ

દેશદેશની લોકકથાઓ

રામચંદ્ર શુક્લ

શ્રી નિરંજન વર્મા અને શ્રી જયમલ્લ પરમારે સન ૧૯૪૪માં દેશદેશની લોકકથાઓના ૭ ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલા તેની સન ૧૯૪૬માં બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ગૌડ બંગાળ, પંજાબ, બુંદેલખંડ, કાઠિયાવાડ અને રાજસ્થાન પ્રદેશોની લોકવાર્તાઓને ૭ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, તેમાં બે ભાગ ગૌડ બંગાળની વાર્તાઓ રોકે છે. નિવેદનમાં સંગ્રાહકો જણાવે છે કે 'સાહસ, શૌર્ય, ઉદારતા, કારુણ્ય, પ્રેમ, પરાક્રમ કે બુદ્ધિચાતુરી—એવાં કાંઈક ને કાંઈક તત્ત્વોને ઉદ્‌બોધતી વાર્તાઓ જ સંઘરવામાં આવી છે.'

માનવસ્વભાવ અને મનુષ્યની લાગણીઓ સર્વત્ર એક જ પ્રકારની હોય છે: માત્ર સંજોગો અને વાતાવરણના ભેદના પરિણામે એમાં ભિન્નતા દેખાય છે. હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોની આ કથાઓ વાંચતાં એમાં બુદ્ધિગમ્ય તત્ત્વો આ જમાનામાં ઓછાં જણાય, છતાં દરેક યુગમાં લોકમાનસ તે તે વખતની કલ્પનાઓ, આકાંક્ષાઓ, આદર્શો અને સ્થિતિને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે વ્યક્ત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને એમાંથી સમય જતાં લોકસમૂહમાંથી લોકકથાઓ પેદા થાય છે. એનું કથાનક સમય હોય છે. વસ્તુ ગૂંથણી હોતી નથી છતાં વાર્તાપ્રવાહ રસપ્રદ હોય છે. અને ન મનાય તેવાં પ્રસંગોનું આલેખન હોવા છતાં, એ રસ આપે છે. વાંચી શકતાં નાનાં બાળકોથી માંડી અનુભવી વૃદ્ધો સુદ્ધાં એનાથી આકર્ષાય છે; કારણ કે રસ વૈવિધ્યને કારણે એ તમામને આનંદ આપે છે.

વાર્તાઓ વાંચતાં જણાશે કે અપર માનાં સંતાનોની વિષમ સ્થિતિનો ખ્યાલ લોકલાગણીને ઉત્તેજિત કરતો હતો. ધ્રુવજીની પૌરાણિક કથામાં આવતી અપર મા ત્યારથી પ્રજાની લોકકથાઓમાં સ્થાન ભોગવે છે; અને આજ સુધી લોકસમૂહનો એ વિષેનો અનુભવ એવો ને એવો જ છે. 'બુંદેલખંડની વાતો'માં રાણી કહે છે. 'મહારાજ! પ્રતિજ્ઞા કરો કે મારા મોત બાદ તમે ફરીથી નહિ પરણો. જો બીજી રાણી આવી તો મારા બાળકોનો એ જાન લેવાની.' પણ રાજા બીજી રાણી પરણે છે, અને સંત અને વસંત બન્ને કુંવરોને દેશવટો દે છે. જગદેવ પરમારની જાણીતી વાર્તામાં અપરમાને કારણે જગદેવ પાટણ જાય છે, અને પોતાની હિંમત અને નિમકહલાલીથી પરાક્રમી નીવડે છે. 'પંજાબની વાતો'માં 'અલકુ ને શલકુ'માં પણ વાર્તાની શરૂઆત એવા પ્રસંગથી જ થાય છે. ગૌડ બંગાળાની વાતોના. બીજા ભાગમાં 'વિચાર કર, રાજા'માં બીજી રાણી આગલી રાણીના કુંવરો વિરુદ્ધ રાજાના કાન ભંભેર્યા કરે છે. પણ એ તમામ વાર્તાઓમાં અપરમાની અસૂયાને પરિણામે કષ્ટ ભોગવતાં સંતાનોનાં સાહસ ને બુદ્ધિચાતુર્યનો ચિતાર અપરમાની અસૂયાને ગૌણ બનાવી દે છે.

હિંદમાં ઘણા વખતથી માનવ માત્રના કલ્પનાક્ષેત્રમાં પરી અને રાક્ષસ સમાજને લગતી અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે. વાર્તાઓની ઘટનાઓ રાક્ષસો અને પરીના પ્રસંગોથી રોમાંચક અને અદ્‌ભુત વાતાવરણમાં બનતી હોય એમ લાગે છે, અને બાલમાનસને એ અતિશય રોચક બને છે. 'ગૌડ બંગાળની વાતો ભા-૨'માંની 'હજારીમલ-એકલમલ' વાર્તા રૂપસુંદર રાક્ષસી બ્રાહ્મણને આકર્ષી એની જાળમાં ફસાવે છે તેનો ચિતાર આપે છે. કાચું માંસ ખાવાના રાક્ષસના સ્વભાવમાંથી એનું ખરું સ્વરૂપ જેવું કે છરા જેવા દાંત, મોટી જીભ અને ગુફા જેવડું મોં. બ્રાહ્મણીને ખબર પડે છે અને તે પકડાઈ જાય છે. પણ પછી તો એ બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મણી બન્નેને ઓહિયાં કરી જાય છે. પણ આ રાક્ષસીના બે દીકરાઓ નિશાળેથી બારોબાર નાસી જાય છે. અને રસ્તામાં હજારીમલ એની માને મારી નાખે છે. બીજે ગામ બન્ને જણ જાય છે. ત્યાં બ્રાહ્મણને ઘેર રાત રોકાયા. આ ગામમાં રાક્ષસી માટે ઘર દીઠ એક માણસ ખાવા મોકલવો પડતો. આજે તેનો વારો હતો એથી ઘરમાં ગમગીની હતી, એકલમલ અને હજારીમલ બન્ને રાક્ષસ માટે એ રાતે મંદિરમાં જાય છે, અને 'ખાઉં, ખાઉં'

કરતી રાક્ષસી રાતે આવે છે અને હજારીમલ એને મારી નાખે છે. તે ગામનો રાજા એની કન્યા હજારીમલને પરણાવે છે મહાભારતમાં બકાસુર લોકોને ત્રાસ આપતો અને ઘર દીઠ રાતે એક માણસ ખાતો તેને ભીમ મારે છે. આ પ્રચલિત કથાની અસર ત્યાર પછીની અનેક લોકકથાઓમાં જણાઈ આવે છે. એકલમલ્લને રાક્ષસી દાસીએ ત્યાંથી કઢાવ્યો ત્યારે તે રાક્ષસોના બીજા મુલકમાં આવી પડે છે. ત્યાં રાક્ષસો દિવસે ચરવા જાય અને રાતે ઘેર પાછા આવે. ત્યાં એને સુવર્ણકેસ મળી જાય છે. આખીય વાર્તા રાક્ષસી ઘટનાઓનો ચિતાર આપે છે, 'બુંદેલખંડની વાતો'માં 'સંત અને વસંત'ની વાર્તામાં વસંતને રાક્ષસી મળે છે. અને તેને આખો ને આખો ગળી જાય છે, પણ અંદરથી કટાર મારી રાક્ષસીને મારીને બહાર આવે છે. 'કાઠિયાવાડની વાતો'માંની 'સાત માને ધાવેલો' કથામાં પણ રાક્ષસી રાણી આવે છે, અને એ નગરનાં લોકોને ખાય છે.

આ લોકકથાઓમાં એકલા પુરુષોનાં સાહસ અને બુદ્ધિચાતુર્યની કથાઓ છે, એમ નથી. પરી જેવી સ્ત્રીઓનાં સૌન્દર્યથી આકર્ષાતા પુરુષોનાં બુદ્ધિ અને બલ સાથે સુકોમળ સ્ત્રીઓનાં અપૂર્વ સાહસની કથાઓ પણ એમાં છે. જગદેવ પરમાર સાથે વીરમતી શોભે છે. મોતી પદમણીના રૂપથી રાજા આકર્ષાય છે, પણ એને મેળવવામાં એના ઉખાણા અને સમસ્યાઓનો ઉકેલ એની રાણી કહે છે. સમસ્યા આલેખનારી મોતી પદમણી અને એનો ઉકેલ કરનારી રાણી આગળ રાજા સામાન્ય મોર પાળેલો માણસ જણાય છે. 'રતનીચોરી'માં રાજકુમારી પોતાની બુદ્ધિશક્તિથી ચારભાઈઓમાંથી ચોરીને કુશળતાથી પકડી આપે છે, અને ચોર પણ તે મોઘમ રહેવા દે છે 'રાણી શુકનવંતી'માં પણ રાણીની બુદ્ધિથી હજામનો ફેજ થાય છે 'પંજાબની વાતો'માં 'ઓરતની મરદાનગી'માં પુરુષવેશમાં રહી બેગમ હુસેનશાહના નામથી અનેક પરાક્રમો કરે છે, અને રાજપાટ મેળવે છે. 'ગૌડ બંગાળની વાતો ભાગ. ૧'માં 'આપકમીં' દીકરી પોતાના સોદાગર પિતાની સંપત્તિ છોડી ચાલી નીકળે છે. અને પોતાના શ્રમથી ધીમેધીમે સંપત્તિવાળી બની રાજકુમારને પરણે છે.

મુખ્યત્વે રાજકુમારોના સાહસ અને શૌર્યની કથાઓ એમાં છે. માનસિંહ ને અભેસિંહ, જગદેવ, રાજા શાલીવાહન અને બાળીઓ: એ તેમ જ બીજા રાજકુમારો કાં તો રાક્ષસો મારે છે અથવા કપરા સંજોગોમાંથી પાર નીકળી દુશ્મનોને હંફાવી અજબ હિંમત દર્શાવી અંતે વિજેતા બને છે. એ સાથે સામાન્ય જનસમૂહના બીજા વર્ગની પણ કથાઓ એમાં આલેખાયલી છે. 'નવરંગ અને સબરંગ' બન્ને ચોર છે, ભારે હોશિયાર છે અને કોઈના હાથમાં આવતા નથી. રાજાના મહેલમાં પણ ચોરી કરે. સબરંગ રાજાના દરેક હુકમો જુદા જુદા વેશ લઈ જાણતો હોવા છતાં બુદ્ધિબળથી ચોરી કરી ભંગ કરે છે 'મામો અને ભાણેજ' બન્ને ચોર છે અને એકબીજાથી ચડે એવા છે. એ વાતમાં એકબીજાને બુદ્ધિથી ચોરી કરવાના અને હંફાવવાના અનેક પ્રસંગો છે. 'બાપ તેવા બેટા'માં બે ચોર છે, અને એમના ચોરપરાક્રમની કથા છે. 'અલકુ અને શરકુ' માંનો શરકુ ચોર નથી, પણ ઘણો જ હોશિયાર અને કુશળ છે. એના બુદ્ધિચાતુર્યના અનેક પ્રસંગો એ વાર્તામાં છે.

વાર્તાઓમાં ઉંદરમાંથી પછી કસુંબલ બનતી રાણીની કથાઓ: સુંદર મીનરેલી પૂતળી પર મોહ પામેલા અને એને શોધતા શાહજાદાની કથા છે: બોલતાં વાછડો અને વાછડી કથામાં આવી પાત્રોનો મેળાપ કરાવે છે: 'જગમાલ માલાવત'માં લાકડી મદદે આવીને લડતાં ભૂતપ્રેતો છે: 'સોનેરી પંખી' ને શોધતા રાજકુમારનાં પરાક્રમો છે: બોલતાં પોપટ અને મેના છે: દરવાજે સવારમાં દેખાતા આનંદવા માણસો છે રાજા બનવાની ઘટનાઓ છે; આગળ અવનારની અદ્ભુત કથાઓ છે, અને બોલતી પૂતળીઓ પણ છે.

સંયોજકોએ ભાષા સરળ રાખી છે, અને પ્રચલિત શાળાઓમાં ભણતા નાના છોકરાઓ અને છોકરીઓ પણ એ હોંશે વાંચી આનંદ મેળવે છે. એવી સરળ

ભાષાના જોરે સંયોજકો અદ્‌ભુત વાતાવરણ પણ ઊભું કરે છે. પરંતુ રાક્ષસીના દરેક પ્રસંગોમાં પ્રસંગની એકવિધતા સાથે ભાષા અને કથનપ્રકાર પણ એક જ જાતનો રહે છે. ચોરનું બુદ્ધિચાતુર્ય માત્ર 'બુંદેલખંડ' અને ગૌડબંગાળ—' વાતો સિવાય બીજે નથી, રાજસ્થાનની બધી વાતો અદ્‌ભુત અને સાહસિક પ્રસંગોથી ભરી છે, તેમ જ સમસ્યા અને ઉકેલમાં પારંગત મોતી પદમણી અને રાજરાણીનું આલેખન કરે છેઃ શરૂપનું બુદ્ધિચાતુર્ય અને ઓરતની મરદાનગી 'પંજાબની કથાઓ' આપે છેઃ 'ચાર મૂરખા'ની વાત પણ એમાં જ છે. ગૌડ બંગાળની વાતોના બીજા ભાગમાં રાક્ષસીને મારવાના પરાક્રમની, નાગને મારવાની, બોલતાં વાછડા–વાછડીની ઘટનાઓ અને દેવાંશી ઘોડા અને પોપટની વાર્તાઓ દ્વારા બુદ્ધિ બતાવતો નાનો રાજકુમાર છે. કાઠિયાવાડની વાતો પણ મુખ્યત્વે અદ્‌ભુત પ્રસંગો આલેખે છે.

આ વાર્તાઓનું બાલમાનસ પર એટલું બધું આકર્ષણ રહે છે કે બીજી ગુજરાતી ભણતો બાળક નિશાળમાં આ કથાઓ વાંચવા સાથે દફતરમાં લઈ જાય છે, અને વર્ગમાંનો બીજો વિદ્યાર્થી એનાથી આકર્ષાઈ એ દફતરમાંથી નિરાંતે ઘેર આસ્વાદ લેવા એમાંની એક બે ચોપડીઓ ઉપાડી જાય છે; અને આ અવલોકન લખતા પહેલાં એ ચોપડીઓનું પારાયણ બાળકો પાસે કર્યું છે. અદ્‌ભુત કથારસ નાના કે મોટા સૌને એટલો જ આકર્ષક હોય છે.×

× દેશ–દેશની લોકકથાઓ ભા. ૧–૨ લેખક નિરંજન વર્મા. જયમલ્લ પરમારઃ ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ અમદાવાદ કિંમત રૂ. ૬–૦–૦. પોસ્ટેજ ૦–૬–૦

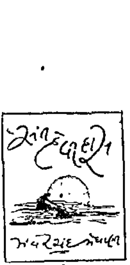

ઉલ્લાસ વાચનમાળા.

ઉલ્લાસ વાચનમાળા.

ઝવેરચંદ મેઘાણી સંપાદિત ઉલ્લાસ વાંચનમાળાના આ ત્રણે પુસ્તકો ખૂબ સસ્તી કિંમતે પ્રગટ કર્યાં છે. બાળકો–જુવાનો અને વૃદ્ધો સૌ કોઈને રસ ને આનંદ આપતું સાહિત્ય વસાવજો.

ત્રણે પુસ્તકની કિંમત માત્ર રૂ. ૨–૪–૦ રજિ. પોસ્ટેજ ૦–૫–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ મુંબઈ—અમદાવાદ

શ્રી. બંસી ગાંધી, बी. एससी.
પ્રોફે. જયંતીલાલ દે. ઓઝા, एम. एससी.
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, एम एससी, पीएच डी.

બાયક્રોમેટનો ઉદ્યોગ

૧૯૧૪-૧૮ના મહાયુદ્ધ દરમિયાન આપણા દેશના અનેક જુદા જુદા ઉદ્યોગો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા; પરંતુ યુદ્ધવિરામ થયા બાદ પરદેશોમાંથી સસ્તો માલ ખૂબ આયાત થવા લાગ્યો. આ હરીફાઈમાં હિંદના ઊગતા ઉદ્યોગો ટકી ન શક્યા અને તેમાંના ઘણાંખરાં નાશ પામ્યા.

તાજેતરમાં બંધ પડેલ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન પણ કેટલાય નવા ઉદ્યોગો દેશમાં ચાલુ થયા છે. આગળના અનુભવ પરથી આ વખત સરકાર ઉદ્યોગોને રક્ષણ આપે એવી માગણી થઇ રહી છે. આવા નવા ઉદ્યોગોમાં એક ઉદ્યોગ બાયક્રોમેટ બનાવવાનો છે. આ ઉદ્યોગને સરકારે મદદ કરી છે એ વાત બરાબર છે, પણ બીજી બાજુ પરદેશોમાંથી બાયક્રોમેટની આયાત વધારતી જાય છે. ૧૯૪૨–૧૯૪૪ના બે વર્ષના ગાળામાં ૨૫૦૦ ટન કરતાં વધારે બાયક્રોમેટ દેશમાં આયાત કરવામાં આવ્યો છે, એ નવાઈની વાત છે. યુદ્ધપૂર્વે બધો બાયક્રોમેટ પરદેશથી આવતો. નવાઈની બીના છે કે આની બનાવટ માટે જરૂરી બધી સામગ્રી દેશમાં સુલભ્ય છે, છતાં તેની બનાવટ અહીંયા ન થતી. બાયક્રોમેટની બનાવટમાં આવશ્યક કાચો પદાર્થ ક્રોમાઇટ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએથી પુષ્કળ નીકળે છે (જુઓ ઊર્મિ અને નવરચના, ૧૯૪૬ના જુલાઇનો અંક, પાનું ૨૯૦). હિંદનું આ કાચું ધન પરદેશ ખાતે ચડતું: દર વર્ષે છવ્વીસથી અઠ્ઠાવીસ હજાર ટન ક્રોમાઇટ પરદેશ મોકલવામાં આવતું. અને તેમાંથી બાયક્રોમેટ બનાવીને અહીંયા વેચાવા આવતો. ૧૯૩૩–૧૯૩૬ સુધી દર વર્ષે પરદેશોમાંથી ૫૮૭૦ હંડ્રેવેટ પોટાશિયમ બાયક્રોમેટ અને ૧૮૫૦૦ હંડ્રેવેટ સોડિયમ બાયક્રોમેટ હિંદમાં આયાત થયો હતો: આશરે સાડાપાંચ લાખ રૂપિયાની કિંમત થાય.

આપણા દેશમાં બાયક્રોમેટ બનાવવાનું શરૂ થયું: અનુભવે માલૂમ પડ્યું કે બનાવટની ક્રિયામાં ક્યાંક ખામી રહેલી છે: ધારેલ પ્રમાણમાં માલની પેદાશ ન ઊતરતી. આનું કારણ શોધી કાઢવા સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું. માલૂમ પડ્યું કે ભઠ્ઠીની રચનામાં ખામી રહેલી છે. મુંબઇ સરકારના ઉદ્યોગ ખાતા તરફથી આ દિશામાં થયેલું કાર્ય નોંધપાત્ર છે. બાયક્રોમેટની બનાવટમાં ભઠ્ઠીની સુધારણા અને તેથી માલની પેદાશમાં થયેલ સુધારો — બાયક્રોમેટના ઉદ્યોગની આજની સંતોષકારક પરિસ્થિતિ આને આભારી છે.

બાયક્રોમેટની બનાવટમાં નીચેના કાચા પદાર્થોની જરૂર પડે છે:

(૧) ક્રોમાઇટ : આ કાચો પદાર્થ હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જગ્યાએથી નીકળે છે. બલુચિસ્તાન તેમ જ માઇસોરમાંથી નીકળતો ક્રોમાઇટ ઊંચા પ્રકારનો છે. તેમાં ક્રોમિયમ ઑક્સાઇડ ૫૬.૫ ટકા સુધી હોય છે.

(૨) ચૂનો : ચૂના-પથ્થર આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યાએથી મળી આવે છે. ચૂનો એટલા માટે વાપરવો પડે છે કે ભઠ્ઠીમાં ક્રોમાઇટ અને સોડા ગરમીને લીધે ઓગળીને ગઠ્ઠો થઇ જાય તેને ચૂનો અટકાવે છે, અને એને છિદ્રમય રાખી પ્રક્રિયા ચાલુ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.

(૩) સોડા : હવે દેશમાં સોડા બનાવવાના કારખાના ચાલુ થયા છે અને સોડા પુષ્કળ મળી શકે છે. ઉપરાંત પરદેશથી પણ પુષ્કળ સોડા આયાત થાય છે.

(૪) ગંધકનો તેજાબ : દેશમાં આ તેજાબ બને છે અને સહેલાઈથી મળી શકે છે.

(૫) પોટાશિયમ ક્લોરાઇડ : આ રસાયણ પણ દેશમાં મળે છે.

પર્યાવર્તન ભઠ્ઠી (reverberatory furnace) માં ક્રોમાઇટ, સોડા અને ચૂનાનું મિશ્રણ ૧૦૫૦° — ૧૧૦૦° ડિગ્રીની ગરમીએ ગરમ કરવામાં આવે છે. ભઠ્ઠીમાં પ્રક્રિયા ચાલતી હોય ત્યારે

હવા અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ચૂનો કોઈ ભાગ લેતો નથી પણ સોડા અને ક્રોમાઈટના ઓગળતા જથ્થાને છિદ્રમય રાખે છે જેથી અંદર હવા જઈ શકે અને પ્રક્રિયા બરાબર ચાલે.

આ રીતે સોડિયમ ક્રોમાઈટ તૈયાર થાય છે, આ પદાર્થને જુદો પાડવા ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલા ગરમ જથ્થાને પાણી સાથે ભેળવવામાં આવે છે. સોડિયમ ક્રોમાઈટ પાણીમાં ઓગળે છે અને બાકીની અશુદ્ધિઓ અદ્રાવ્ય હોઈ તેમાંથી જુદી પડે છે. આ દ્રાવણ પીળા રંગનું હોય છે. આ સોડિયમ ક્રોમાઈટના દ્રાવણમાં ગંધકનો તેજાબ નાખવામાં આવે છે, જેથી ક્રોમાઈટનું બાયક્રોમેટમાં પરિવર્તન થાય છે. આ તેજાબવાળા દ્રાવણને અમુક વિશિષ્ટ ઘનતા (૬૭ ડિગ્રી બોમે સુધી) આવે ત્યાંસુધી ઉકાળવામાં આવે છે. આથી બીજા પદાર્થો ઘનરૂપે જુદા પડી જાય છે. પછીના દ્રાવણને જરૂરિયાત મુજબ ઉકાળવાથી બાયક્રોમેટના પીળા સ્ફટિકો આવવા લાગે છે: તેને સેન્ટ્રીફ્યુગલ વડે જુદા પાડવામાં આવે છે.

સોડિયમ બાયક્રોમેટ ઘણું સસ્તું હોય છે અને તેને પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ સાથે મેળવીને પોટાશિયમ બાયક્રોમેટ બનાવાય છે. પોટાશિયમ બાયક્રોમેટના ચકચકિત રાતા સ્ફટિકો થાય છે.

આધુનિક રીતમાં, ૩૪૦ પૌંડ ક્રોમાઈટનો બારીક ભૂકો, ૨૭૦ પૌંડ સોડા અને ૭૬૦ પૌંડ ચૂનાના મિશ્રણને ભઠ્ઠીમાં એકમ ચાર્જ (ઓરણા) તરીકે લેવાય છે.

દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૩ હજાર ટન બાયક્રોમેટની પેદાશ થાય છે. અત્યારે એક હંડ્રેડવેટનો ભાવ ૬૮-૭૫ રૂપિયા સુધી ચાલે છે. હવે સરકારે આ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપ્યું છે. આશા છે કે ભાવ ૩૫–૩૮ રૂપિયા થશે. મુંબઈ, કાનપુર, માઈસોરમાં ડાયક્રોમેટ બનાવવાના કારખાના ચાલે છે.

બાયક્રોમેટ હુન્નરઉદ્યોગમાં ખૂબ વપરાય છે. ચામડાં કેળવવામાં, લેમનક્રોમ, ક્રોમયેલો ઇત્યાદિ રંગોની બનાવટમાં ક્રોમિયમના અન્ય ક્ષારો બનાવવામાં બાયક્રોમેટ ઉપયોગમાં આવે છે. બાયક્રોમેટ ફોટોગ્રાફીમાં પણ છાપવાની કાર્બન અને ગમડાયક્રોમેટ રીતોમાં ઉપયોગી થાય છે. ડાયક્રોમેટ બેટરીમાં પણ બાયક્રોમેટ સલ્ફ્યુરિક ઍસિડની સાથે કામમાં આવે છે. ડાયક્રોમેટ જારણકર્તા તરીકે (oxidising agent) વપરાય છે. લોહના ક્ષારોનું જારણ કરવામાં ડાયક્રોમેટ પૃથક્કરણમાં વપરાય છે. કાપડને બાબી રંગવામાં બાયક્રોમેટ વપરાય છે. રંગ પાકો કરનાર દ્રવ્ય (mordaut) તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગને ખીલવવાનો ઘણો અવકાશ છે.

जीवो जीवस्य जीवनम्

(Biological Control)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ની વાત છે. કૅલિફોર્નિયામાં લીંબુની જાતનાં ફળોનું ખૂબ વાવેતર થાય. એ જાતનાં ફળોના અનેક રોપાઓ પરદેશમાંથી મંગાવી ત્યાંના ખેડૂત વાવે અને પાક પણ ખૂબ ઊતરે. એક વખત કોઈ એકાદ રોપા સાથે છપગ જેવા એક બે જીવ આવી પડ્યા. ખેડૂતને તેમની હાજરીની ખબર પણ ન હતી. પણ એ જીવે આખા વાવેતરના વાવેતર સાફ કરી નાખ્યા જોતજોતામાં એ જીવની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ કે ખેડૂતોને એ ફળોનું વાવેતર જ કાઢી નાખવું પડ્યું.!

આનો ઉપાય શો કરવો? એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકે પ્રશ્ન ઊંચકી લીધો. એવા ફળો ક્યાં ક્યાં થાય છે અને એ બધે ઠેકાણે આવા જીવો હોય છે કે કેમ! અને હોય છે તો કેમ નુકસાન નથી કરતા! તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે જે જગાએ આવા જીવ હોય છે ત્યાં તેને મારી ખાનારું એક જાતનું પક્ષી પણ હોય છે. તેથી તેવાં જીવની સંખ્યા વધી જતી નથી અને પાક બગડતો નથી.

રોગની દવા મળી ગઈ. એવા પક્ષી કૅલિફોર્નિયામાં વસાવવામાં આવ્યાં. પક્ષીને ઉજાણી મળી ગઈ. જોતજોતામાં પક્ષીની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઈ અને પેલા જીવની સંખ્યા ઘટતી ચાલી. વાવેતર સજીવન થયાં.

બધા જ જીવ સાફ થઈ ગયા. અને પક્ષીઓ

કુદરત વ્યય ઓછો બને. ખરું! ઓછું નથી બનતું. જીવ વધુ હોય ત્યાં ભૂખે મરીને ખાસ્સો ઘટાડો થાય એટલે તેઓ વધવા માંડે. ભૂખથી નબળાં પડેલા પક્ષીને જાણે જીવ ઓછા આવે એટલે એમને ભૂખે મરવું પડે, એટલે પછી પણ વધી શકે નહિ. ખોરાકના જથ્થાના પ્રમાણમાં જ જાનારા જીવી શકે એટલે એ પક્ષી અને તેનો ખોરાક એવા નાના જીવ વચ્ચે એક ચોક્કસ પ્રકારનું પ્રમાણ જળવાઈ રહે. કુદરતમાં આવી યોજના ખૂબ જોવા મળે છે. તેને અંગ્રેજીમાં biological control કહે છે.

રોમનોએ રોમ વસાવ્યું. તેમને વહાણ બાંધવા હતાં. ખેતી માટે જમીન જોઈતી હતી. શું કરવું? ત્યાં મોટાં મોટાં જંગલ હતાં. જમીન બારે માસ લીલીછમ રહેતી. વરસાદ સારો આવતો અને જંગલોની પાર વિસ્તરેલા મેદાનો ફળદ્રુપ હતાં. તેમણે જંગલો કાપવા માંડ્યાં, અને લાકડાનાં વહાણ બાંધ્યાં. થોડા સમયમાં જંગલો સાફ થયાં. વહાણ બંધાયાં અને ખેતી કરવા જમીન મળી. પણ!

સદાય લીલી રહેતી જમીન તાપથી સુકાઈ ગઈ. વરસાદ ઓછો થયો અને વરસોવરસ જમીન ધોવાતી ગઈ. અગાઉ ફળદ્રુપ પ્રદેશ હતો તેની ફળદ્રુપતા ઘટી. અને જંગલો કાપી સાફ કરેલી જમીન ખેતી માટે નકામી નીવડી. કુદરતને સમજ્યા વગર રોમનોએ વાપરેલી બુદ્ધિ તેમને જ ભારે પડી.

સૈકાઓ ગયા. વિજ્ઞાન વિકસતું ગયું. જંગલોની અગત્ય સમજાઈ. નવાં જંગલો વસાવવા પ્રયત્ન થયા. જંગલોમાં કયાં ઝાડ રોપવાં? જે જે ઝાડ કાંઈક ઉત્પન્ન આપતાં રહે તેવાં જ ઝાડ રોપવાનું માનવબુદ્ધિને સૂઝ્યું. પણ કુદરતે કદી એક જ પ્રકારનાં વૃક્ષ હોય એવાં જંગલ સરજ્યાં નહોતાં. કુદરતે તેમાં કયું ડહાપણ વાપર્યું છે તે સમજવાની માણસને વાર હતી. જંગલો બનાવવા પાછળ ઠીક ઠીક પૈસા ખરચાયા. પણ ધાર્યું પરિણામ આવ્યું નહિ. ઝાડ ન તો સારાં ઊગ્યાં કે ન તેનું ઉત્પન્ન આવ્યું. ફરી એક વાર દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં કુદરતી જંગલો છે ત્યાં ત્યાં જઈ તે તપાસવાની–તેમાંથી સાર લેવાની માણસને ગરજ પડી. મનુષ્યબુદ્ધિ હારી. કુદરત જીતી. વૈજ્ઞાનિક કુદરતને ખોળે ગયો, તેણે શું જોયું?

કુદરતી જંગલમાં અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો છે. કોઈક ઊંચાં તો કોઈક નીચાં, કોઈક ઝાડનાં ખરી પડેલાં પાન બીજી જાતનાં ઝાડને ખાતરની ગરજ સારતાં હોય. કોઈક ઝાડ છાયામાં જ ઊગી શકતાં હોય અને તેમને છાયા આપવાનું કામ મોટાં ઝાડ કરતાં હોય. કોઈક ઝાડનાં ફળફૂલ કે પાન ખાનારાં જીવજંતુ કે પક્ષીઓ બીજાં અનેક જાતનાં વૃક્ષોને પથરાવવાનું કે તેનાં બી વિખેરવાનું કામ કરતાં હોય. ત્યાં અનેક જાતની જીવસૃષ્ટિ વસે. તે બધી એકબીજાને સહારે ઊછરે. દરેક કોઈ નહિ ને કોઈક વૃક્ષને ઉપયોગમાં આવે. વૃક્ષ તેને ઉપયોગમાં આવે. કોઈ પણ એક જ પ્રકારનાં ઝાડનું જંગલ જ ન મળે. એકબીજાના સહારે નાના પ્રકારનાં અનેક છોડ અને ઝાડ પશુ, પંખી અને વનસ્પતિ ઊછરે. Biological Control નું અદ્ભુત દૃશ્ય.

ફક્ત જડ આર્થિક દૃષ્ટિ નજર સામે રાખી ચોક્કસ જાતનાં ઝાડનાં જંગલ બનાવવાનું અયોગ્ય છે. જંગલો નવાં વસાવવાં જ હોય તો મિશ્ર જંગલો વસાવવાં જોઈએ. ત્યાં અનેક જાતની વનસ્પતિ જોઈએ જ અને તે પણ એકબીજાને આધાર આપે તેવી જ.

રોમનોએ જંગલો સાફ કરી નાખ્યાં ત્યારે ત્યાં કઈ કઈ જાતનાં ઝાડ છોડ કે વેલા હતા અગર તો તેમાં કઈ કઈ જાતની જીવસૃષ્ટિ રહેતી હતી તેની નોંધ કોણે રાખી હોય! અને એવી નોંધના આધાર વગર ત્યાંની આબોહવાને અનુકૂળ આવે એવી વનસ્પતિ, છોડ કે ઝાડ શોધી શોધીને કયા પ્રમાણમાં વાવવાં કે જેથી જંગલ ઓછા સમયમાં અને ઓછા ખર્ચે તૈયાર થાય, જમીન સુકાતી અટકે, જમીનનું ધોવાણ અટકે અને વરસાદ વધે!

વૈજ્ઞાનિકે શક્ય તેટલી માહિતી ભેગી કરીને કામ આરંભ્યું. પ્રયત્નને પરિણામે મિશ્ર જંગલો ઊભાં

હવા અંદર દાખલ કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયામાં ચૂનો કોઈ ભાગ લેતો નથી પણ સોડા અને ક્રોમાઈટના ઓગળતા જથ્થાને છિદ્રમય રાખે છે જેથી અંદર હવા જઈ શકે અને પ્રક્રિયા બરાબર ચાલે.

આ રીતે સોડિયમ ક્રોમાઈટ તૈયાર થાય છે, આ પદાર્થને જુદો પાડવા ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલા ગરમ જથ્થાને પાણી સાથે ભેળવવામાં આવે છે. સોડિયમ ક્રોમાઈટ પાણીમાં ઓગળે છે અને બાકીની અશુદ્ધિઓ અદ્રાવ્ય હોઈ તેમાંથી જુદી પડે છે. આ દ્રાવણ પીળારંગનું હોય છે. આ સોડિયમ ક્રોમાઈટના દ્રાવણમાં ગંધકનો તેજાબ નાખવામાં આવે છે, જેથી ક્રોમાઈટનું બાયક્રોમેટમાં પરિવર્તન થાય છે. આ તેજાબવાળા દ્રાવણને અમુક વિશિષ્ટ ઘનતા (૬૭ ડિગ્રી બોમે સુધી) આવે ત્યાંસુધી ઉકાળવામાં આવે છે. આથી બીજા પદાર્થો ઘનરૂપે જુદા પડી જાય છે. પછીના દ્રાવણને જરૂરિયાત મુજબ ઉકાળવાથી બાયક્રોમેટના પીળા સ્ફટિકો બાવવા લાગે છે: તેને સેન્ટ્રીફ્યુગલ વડે જુદા પાડવામાં આવે છે.

સોડિયમ બાયક્રોમેટ ઘણું સસ્તું હોય છે અને તેને પોટાશિયમ ક્લોરાઈડ સાથે મેળવીને પોટાશિયમ બાયક્રોમેટ બનાવાય છે. પોટાશિયમ બાયક્રોમેટના ચકચકિત રાતા સ્ફટિકો થાય છે.

આધુનિક રીતમાં, ૩૪૦ પૌંડ ક્રોમાઈટનો બારીક ભૂકો, ૨૭૦ પૌંડ સોડા અને ૩૬૦ પૌંડ ચૂનાના મિશ્રણને ભઠ્ઠીમાં એકમ ચાર્જ (ઓરણા) તરીકે લેવાય છે.

દર વર્ષે આપણા દેશમાં ૩ હજાર ટન બાયક્રોમેટની પેદાશ થાય છે. અત્યારે એક હંડ્રેડવેટનો ભાવ ૬૮-૭૫ રૂપિયા સુધી ચાલે છે. હવે સરકારે આ ઉદ્યોગને રક્ષણ આપ્યું છે. આશા છે કે ભાવ ૩૫-૩૮ રૂપિયા થશે. મુંબઈ, કાનપુર, માઈસોરમાં ડાયક્રોમેટ બનાવવાના કારખાના ચાલે છે.

બાયક્રોમેટ હુન્નરઉદ્યોગમાં ખૂબ વપરાય છે. ચામડાં કેળવવામાં, લેમનક્રોમ, ક્રોમયેલો ઇત્યાદિ રંગોની બનાવટમાં ક્રોમિયમના અન્ય ક્ષારો બનાવવામાં બાયક્રોમેટ ઉપયોગમાં આવે છે. બાયક્રોમેટ ફોટોગ્રાફીમાં પણ છાપવાની કાર્બન અને ગમડાયક્રોમેટ રીતોમાં ઉપયોગી થાય છે. ડાયક્રોમેટ બેટરીમાં પણ બાયક્રોમેટ સલ્ફ્યુરિક એસિડની સાથે કામમાં આવે છે. ડાયક્રોમેટ જારણકર્તા તરીકે (oxidising agent) વપરાય છે. લોહના ક્ષારોનું જારણ કરવામાં ડાયક્રોમેટ પૃથક્કરણમાં વપરાય છે. કાપડને પાકી રંગવામાં બાયક્રોમેટ વપરાય છે. રંગ પાકો કરનાર દ્રવ્ય (mordaut) તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.

આપણા દેશમાં આ ઉદ્યોગને ખીલવવાનો ઘણો અવકાશ છે.

जीवो जीवस्य जीवनम्

(Biological Control)

ઇ. સ. ૧૮૮૫ની વાત છે. કેલિફોર્નિયામાં લીંબુની જાતનાં ફળોનું ખૂબ વાવેતર થાય. એ જાતનાં ફળોના અનેક રોપાઓ પરદેશમાંથી મંગાવી ત્યાંના ખેડૂત વાવે અને પાક પણ ખૂબ ઊતરે. એક વખત કોઈ એકાદ રોપા સાથે ઇયળ જેવા એક બે જીવ આવી પડયા. ખેડૂતને તેમની હાજરીની ખબર પણ ન હતી. પણ એ જીવે આખા વાવેતરના વાવેતર સાફ કરી નાખ્યા જોતજોતામાં એ જીવની સંખ્યા એટલી વધી ગઈ કે ખેડૂતોને એ ફળોનું વાવેતર જ કાઢી નાખવું પડયું.!

આનો ઉપાય શો કરવો? એક જર્મન વૈજ્ઞાનિકે પ્રશ્ન ઊંચકી લીધો. એવા ફળો ક્યાં ક્યાં થાય છે અને એ બધે ઠેકાણે આવા જીવો હોય છે કે કેમ! અને હોય છે તો કેમ નુકસાન નથી કરતા? તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું કે જે જગ્યાએ આવા જીવ હોય છે ત્યાં તેને મારી ખાનારું એક જાતનું પક્ષી પણ હોય છે. તેથી તેવાં જીવની સંખ્યા વધી જતી નથી અને પાક બગડતો નથી.

રોગની દવા મળી ગઈ. એવા પક્ષી કેલિફોર્નિયામાં વસાવવામાં આવ્યાં. પક્ષીને ઉજાણી મળી ગઈ. જોતજોતામાં પક્ષીની સંખ્યા ખૂબ વધી ગઇ અને પેલા જીવની સંખ્યા ઘટતી ચાલી. વાવેતર સજીવન થયાં.

બધા જ જીવ સાફ થઇ જાય અને પક્ષીઓ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૬થી ચાલુ)
બે કરોડ પાઉન્ડનો ધુમાડો કરે છે, એટલે રાષ્ટ્રીય કરકસરની પ્રચંડ હિલચાલમાં આ ખર્ચ પણ આંખને ઘણો ખટકે તેવો છે. બ્રિટનના આકરા જકાત-વધારા સામે વળતાં પગલાં તરીકે અમેરિકન ફિલ્મોની સમૂળગી નિકાસ બંધ કરી દેવાની ધમકી હોલીવૂડે આપી છે. આ ધમકી પાછળ માત્ર ડંફાસ નથી. બ્રિટનમાં લોકો રવિવારે દેવળમાં નહિ જતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શનિવારે સિનેમા જોવા જાય છે. તેમાંય વળી સિનેમા જોવાની લતે અમેરિકન ફિલ્મો સાથે એટલી બધી મહોબ્બત કરી છે કે બ્રિટનમાં દેખાડાતી દર પાંચ ફિલ્મોમાંથી એક જ બ્રિટિશ બનાવટની હોય છે. ખુદ અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકો બ્રિટિશ ફિલ્મ કરતાં અમેરિકનને વધુ પસંદ કરે છે! એટલે અમેરિકાથી ફિલ્મો આવતી સદંતર બંધ થઈ જાય તો બ્રિટિશ પ્રજામાં જરૂર એક મોટો ખળભળાટ પેદા થાય.

અમેરિકન ફિલ્મોએ માત્ર બ્રિટનની જ નહિ પણ જગતભરની સિનેમા-બજારો ઉપર ભારી મજબૂત પકડ જમાવી છે. આજે તો અમેરિકા અંગ્રેજી ભાષામાં વિદેશી જીવનની ફિલ્મો બતાવીને આપણા દેશના કરોડો રૂપિયા ઢસડી જાય છે. હિન્દી જીવનની ફિલ્મો અંગ્રેજી ભાષામાં તો એ ઉતારી ચૂક્યું છે. હવે ઉછેલું પગલું હિંદી ભાષામાં હિંદી જીવનની ફિલ્મો ઉતારવાનું એને માટે બાકી રહ્યું છે. આપણો ફિલ્મ-ઉદ્યોગ અત્યારનાં જેવાં જ રદ્દી ચિત્રો ઉતારવાનું ચાલુ રાખશે તો આ ત્રીજું પગલું ભરાતાં સુધીમાં એ લગભગ નામશેષ બની જાય તેવી શક્યતા છે. એવું બનશે તો આપણી દેશીય ફિલ્મ-સંસ્થાઓના અવસાનથી પ્રજાને બહુ રંજ નહિ થાય, અફસોસ માત્ર એટલો થશે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવ્યા છતાં, આવી મહત્ત્વની 'કલાના ક્ષેત્રમાં તો આપણે પરાધીન રહ્યા.

અધિકારરક્ષાની ચીવટ ને

ફરજ-બજાવણીની ઉત્કટ ભાવના

પે-કમિશનની, મજૂરો માટે અલ્પસંતોષી ભલામણો અનુસાર પોતાના ૧,૫૨,૮૦૦ નોકરિયાતોને પગાર-ભથ્થાં આપવા જતાં મદ્રાસ સરકારને પોતાની આમદાનીનો અરધો હિસ્સો પગાર-ચૂકવણીમાં જ ખરચી નાખવો પડે તેમ હોઈને એ ભલામણોનો અમલ કરવાની અશક્તિ એ પ્રાંતના એક પ્રધાને જાહેર કરી છે.

બીજા પ્રાંતોની નાણાંકીય હાલત પણ, આથી ખરાબ નહિ તો, આવી જ હશે એમ માની શકાય. આમાં દયા કોની ખાવી! ટૂંકા પગારદાર સરકારી નોકરની કે કરભારણથી લદાયેલા સામાન્ય પ્રજાજનની? તે એક વિકટ પ્રશ્ન છે. હજી તો સંપૂર્ણ સ્વરાજપ્રાપ્તિની સાથેસાથે દરેક સરકારી ખાતામાં વધુ ને વધુ કાર્યબોજ ઉપાડવા નવા માણસોની ભરતી કરવી પડશે ત્યારે વળી એમનો બોજો હજી વધશે. એ બોજો વેઠવા પ્રજા તો જ તૈયાર થાય કે જો સરકારી નોકરિયાતો પોતાને પ્રજા સમસ્તના સેવક સમજે અને નીચેના સમાચારમાં પડી છે તેવી ઉચ્ચ ભાવનાથી એ સેવા બજાવે:

> 'ન્યુયોર્કમાં વધી પડેલા ગુનાઓને પહોંચી વળવા માટે એ શહેરના ૧૭,૦૦૦ પોલીસોએ દર ૭ દિવસે વગર પગારે વધારાના ચાર કલાકની ફરજ બજાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વધારાના સમયની ફરજ-બજાવણી દરમિયાન તેઓ સાદાં કપડાં પહેરે છે અને બિનસરકારી વાહનોમાં બેસી શહેરની ગલીઓમાં ગુના પકડવા ઘૂમતા રહે છે.'

આપણા જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં મજૂરવર્ગમાં પોતાના અધિકારરક્ષાની ભાવના વધી છે તે જેમ સુખની વાત છે, તેમ પોતાના કાર્યમાંથી એમની ચીવટ, એમનો ઉમંગ અને જવાબદારીની ભાવના ઘટ્યાં છે તે અમંગળ બીના છે. પગારના વધારા માટે પરદેશોના આંકડા ભલે રજૂ થાય; ફરજ-બજાવણી અંગેની ત્યાંની હકીકત પણ કદીક આપણે સંભારી લેવી જોઈએ.

તા. ૨૭-૯-'૪૭ મ૦

※

થવા લાગ્યાં અને તે કારગત પણ નીવડયાં પણ તે અસલ જંગલ જેવાં તો નહિ જ. biological controlનો અભ્યાસ અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને પરિણામે શકય તેટલું બધું કરવાથી નવાં જંગલો વસાવવાનું કામ થાળે પડતું ગયું.

આપણા દેશનાં જંગલો કપાતાં જાય છે. દેશની એ કુદરતી સંપત્તિનો નાશ થતો કયારે અટકશે?

ગુજરાતના ઘણા ભાગોમાં આવી Biological contolની જીવવૈજ્ઞાનિક નિયમની એક પ્રથા પ્રચલિત છે. ચોમાસામાં તળાવો પાણીથી ભરપૂર બને છે. કેટલાકમાં બારે માસ પાણી રહે છે અને કેટલાકમાં ફકત ચોમાસા પૂરતું જ પાણી રહે છે. આ પાણીમાં લીલ તેમ જ બીજી વનસ્પતિ ઊગે છે. ડિસેમ્બરની આખરમાં આ તળાવો સૂકાવા માંડે છે અને તે સાથે તેમાં રહેલી વનસ્પતિ પણ સૂકાવા માંડે છે. આ સમય દરમિયાન તેમાં ધીમે ધીમે સડો પેસે છે અને તેથી તેમાંથી આસપાસ ખરાબ વાસ ફેલાય છે. આને લઈને તળાવનું પાણી બગડે છે અને તેથી ગામડાના લોકોને પીવાના તેમ જ બીજા ઉપયોગ માટે તેમ જ ઢોરોને પીવા માટે પાણી તદ્દન નકામું થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં ગામલોકો કેરડાંના ડાખળા એકઠાં કરી, તેને સૂકવી નાખી તળાવમાં નાખે છે. જેવા કેરડાના ડાખળા સડવા માંડે છે તેવાં તળાવની અંદર રહેલી લીલ તેમ જ બીજી વનસ્પતિ પણ સડવા માંડે છે અને અંતે બધી વનસ્પતિ પાણીની સપાટી ઉપરથી તળિયે જઈ બેસે છે. આથી પાણી ફરી સ્વચ્છ બને છે અને ગામલોકોને પીવાના તેમ જ બીજા ઉપયોગ માટે તે વાપરવાલાયક બને છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીની ત્રણ નવલકથાઓ

વિષયે અને શૈલીએ સાવ અનોખી એવી આ ત્રણે નવલકથાઓ ગુજરાતની વિખ્યાત કૃતિઓ છે.

એનું વાંચન હૈયામાં મંગલ ભાવના ઊભી કરશે. એક વાર તો વાંચી જુઓ.

કિંમત ૩-૦-૦ : કિંમત ૪-૦-૦ : કિંમત ૧-૮-૦ ત્રણે સાથે મંગાવનારને પોસ્ટેજ માફ.

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ મુંબઈ : અમદાવાદ

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૬થી ચાલુ)

બે કરોડ પાઉન્ડનો ધુમાડો કરે છે, એટલે રાષ્ટ્રીય કરકસરની પ્રચંડ હિલચાલમાં આ ખર્ચ પણ આંખને ઘણો ખટકે તેવો છે. બ્રિટનના આકરાં જકાત-વધારા સામે વળતાં પગલાં તરીકે અમેરિકન ફિલ્મોની સમૂળગી નિકાસ બંધ કરી દેવાની ધમકી હોલીવૂડે આપી છે. આ ધમકી પાછળ માત્ર ડંફાસ નથી. બ્રિટનમાં લોકો રવિવારે દેવળમાં નહિ જતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં શનિવારે સિનેમા જોવા જાય છે. તેમાંય વળી સિનેમા જોવાની લતે અમેરિકન ફિલ્મો સાથે એટલી બધી મહોબ્બત કરી છે કે બ્રિટનમાં દેખાડાતી દર પાંચ ફિલ્મોમાંથી એક જ બ્રિટિશ બનાવટની હોય છે. ખુદ અંગ્રેજ સ્ત્રી-પુરુષ-બાળકો બ્રિટિશ ફિલ્મ કરતાં અમેરિકનને વધુ પસંદ કરે છે! એટલે અમેરિકાથી ફિલ્મો આવતી સદંતર બંધ થઈ જાય તો બ્રિટિશ પ્રજામાં જરૂર એક મોટો ખળભળાટ પેદા થાય.

અમેરિકન ફિલ્મોએ માત્ર બ્રિટનની જ નહિ પણ જગતભરની સિનેમા-બજારો ઉપર આવી મજબૂત પકડ જમાવી છે. આજે તો અમેરિકા અંગ્રેજી ભાષામાં વિદેશી જીવનની ફિલ્મો બતાવીને આપણા દેશના કરોડો રૂપિયા ઢસડી જાય છે. હિન્દી જીવનની ફિલ્મો અંગ્રેજી ભાષામાં તો એ ઉતારી ચૂક્યું છે. હવે છેલ્લું પગલું હિંદી ભાષામાં હિંદી જીવનની ફિલ્મો ઉતારવાનું એને માટે બાકી રહ્યું છે. આપણો ફિલ્મ-ઉદ્યોગ અત્યારનાં જેવાં જ રદ્દી ચિત્રો ઉતારવાનું ચાલુ રાખશે તો આ ત્રીજું પગલું ભરાતાં સુધીમાં એ લગભગ નામશેષ બની જાય તેવી શક્યતા છે. એવું બનશે તો આપણી કેટલીય ફિલ્મ-સંસ્થાઓના અવસાનથી પ્રજાને બહુ રંજ નહિ થાય, અફસોસ માત્ર એટલો થશે કે રાજકીય સ્વતંત્રતા મેળવ્યા છતાં, આવી મહત્ત્વની કલાના ક્ષેત્રમાં તો આપણે પરાધીન રહ્યા.

અધિકારરક્ષાની ચીવટ ને
ફરજ-બજાવણીની ઉત્કટ ભાવના

પે-કમિશનની, મજૂરો માટે અસંતોષી ભલામણો અનુસાર પોતાના ૧,૫૨,૮૦૦ નોકરિયાતોને પગાર-ભથ્થાં આપવા જતાં મદ્રાસ સરકારને પોતાની આમદાનીનો અરધો હિસ્સો પગાર-ચૂકવણીમાં જ ખરચી નાખવો પડે તેમ હોઈને એ ભલામણોનો અમલ કરવાની અશક્તિ એ પ્રાંતના એક પ્રધાને જાહેર કરી છે.

બીજા પ્રાંતોની નાણાંકીય હાલત પણ, આથી ખરાબ નહિ તો, આવી જ હશે એમ માની શકાય. આમાં દયા કોની ખાવી ! ટૂંકા પગારદાર સરકારી નોકરની કે કરભારણથી લદાયેલા સામાન્ય પ્રજાજનની ? તે એક વિકટ પ્રશ્ન છે. હજુ તો સંપૂર્ણ સ્વરાજપ્રાપ્તિની સાથેસાથે દરેક સરકારી ખાતામાં વધુ ને વધુ કાર્યબોજ ઉપાડવા નવા માણસોની ભરતી કરવી પડશે ત્યારે વળી એમનો બોજો હજી વધશે. એ બોજો વેઠવા પ્રજા તો જ તૈયાર થાય કે જો સરકારી નોકરિયાતો પોતાને પ્રજા સમસ્તના સેવક સમજે અને નીચેના સમાચારમાં પડી છે તેવી ઉચ્ચ ભાવનાથી એ સેવા બજાવે :

> 'ન્યુયોર્કમાં વધી પડેલા ગુનાઓને પહોંચી વળવા માટે એ શહેરના ૧૭,૦૦૦ પોલીસોએ દર ૭ દિવસે વગર પગારે વધારાના ચાર કલાકની ફરજ બજાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ વધારાના સમયની ફરજ-બજાવણી દરમિયાન તેઓ સાદાં કપડાં પહેરે છે અને બિનસરકારી વાહનોમાં બેસી શહેરની ગલીઓમાં ગુના પકડતા ઘૂમતા રહે છે.'

આપણા જીવનના સર્વ ક્ષેત્રોમાં મજૂરવર્ગમાં પોતાના અધિકારરક્ષાની ભાવના વધી છે તે જેમ સુખની વાત છે, તેમ પોતાના કાર્યમાંથી એમની ચીવટ, એમનો ઉમંગ અને જવાબદારીની ભાવના ઘટ્યાં છે તે અમંગળ બીના છે. પગારના વધારા માટે પરદેશોના આંકડા ભલે રજૂ થાય; ફરજ-બજાવણી અંગેની ત્યાંની હકીકત પણ કદીક આપણે સંભારી લેવી જોઈએ.

તા. ૨૭-૮-'૪૭ મ૦

※

અ. મ. રા.

કેળવણીની પગદંડી

[લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ; મુખ્ય વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્યસંઘ–મુંબઈ–અમદાવાદ; મૂલ્ય સાડાત્રણ રૂપિયા.]

પહેલાંના દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના નિયામક અને હાલના આંબલાની ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ શાળાના 'મુખ્ય મહેતાજી', નવી કેળવણીના સારા પ્રયોગકાર અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકાર શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટનાં પૂરી બે વીશી ઉપરનાં શિક્ષણક્ષેત્રીય પ્રયોગો અને અનુભવ આ પુસ્તકના નાનામોટા મળી કુલ ૬૪ લેખોની પાછળ ઊભા છે. એ સાથે ઊભી છે એમની દૃષ્ટિ પણ; જે દૃષ્ટિ કેળવણીનો માત્ર બૌદ્ધિક ભણતર એવો એકાંગી અર્થ ન કરતાં જીવનવ્યાપક સર્વાંગીણ કેળવણી એવો કરે છે, જેમાં શારીરિક, ચારિત્ર્ય-વિષયક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને બધા પ્રકારની કેળવણીનો સમાસ થઈ જાય છે.

૨૩ વર્ષના ગાળામાં લખાયેલા આ સંગ્રહમાંના કેળવણીવિષયક લેખોને બે ખંડમાં વહેંચ્યા છેઃ (૧) સિદ્ધાન્તચર્ચા, અને (૧) વ્યવહારચર્ચા. પણ બીજા પ્રકારના લેખો આગલા ખંડમાં નથી આવ્યા, અથવા આગલા ખંડના લેખોમાં વ્યવહાર તરફ નજર નથી એમ નથી. ખરી રીતે આદર્શ, અને વ્યવહારની ભૂમિકા પર એને કેમ ઉતારાય, એની જ વિચારણા બધા લેખોમાં થયેલી છે.

ઇતર ગુજરાતી સાહિત્યના શિક્ષણનો સાચો માર્ગ કયો તે બતાવે છે, ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેવાં પસંદ કરાય એની ચર્ચા અધિકારીની ઢબે કરે છે, પ્રવાસો વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીમાં શો ભોગ ભજવે એ કહે છે, ચારિત્ર્યની કેળવણી કેમ અપાય તે થ સૂચવે છે, અને ઔદ્યોગિક તથા ધાર્મિક કેળવણીની પણ સિદ્ધાન્ત અને અમલ બંનેની દૃષ્ટિએ સારી ચર્ચા કરે છે. પણ એમના મોટા ભાગના લેખો શિક્ષણ-સંસ્થાઓ અને છાત્રાલયોનાં આદર્શ સંચાલનની અને તેની પાછળ રહેલી જોઈતી દૃષ્ટિની વાત કરે છે. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના સંચાલનને અંગે એમને આવી વિચારણા કરવી પ્રાપ્ત થઈ હશે એનું જ પરિણામ એ લેખોને ગણાય. એવા લેખોમાં શિક્ષણસંસ્થા કરતાં છાત્રાલયે એમની પાસે ઘણું લખાવ્યું છે. છાત્રાલયનાં વિવિધ પ્રશ્નો વિચારતાં ગૃહપતિ અને તેની લાયકાત પર થી. નાનાભાઈએ જુદા જુદા લેખોમાં ઘણું એકંદર ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે. ગૃહપતિનો આદર્શ અને તેની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ તેમણે કેવો ઊંચો બાંધ્યો છે એ એ બતાવે છે. છાત્રાલયના રસોડા, કોઠાર જેવી બાબતો પર પણ એમની ઝીણી અને સાફ નજર ફરી વળી છે એ પણ ઘણા લેખો બતાવી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે શિસ્ત, ચારિત્ર્ય, સ્વાશ્રય, આરોગ્ય, પ્રવાસ, ભણતર-ગણતર અને જાહેરજીવન જેવા મહત્ત્વના વિષયોની ચર્ચા પણ કેટલાક લેખોમાં થઈ છે.

કેળવણીના મિશનને વરેલા અને તે દ્વારા આજની ઊગતી અને આવતી કાલની નાગરિક પેઢીને ઘડવા માગનારાઓને તેમ જ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને છાત્રાલયોના વર્તમાન અને ભાવિ સંચાલકોને આ અધિકારી કેળવણીવિચારકના લેખો સુપથ્ય અને અનુભવપૂત માર્ગદર્શન જરૂર આપશે. એ લેખોને આ પુસ્તકરૂપે ગ્રંથસ્થ કર્યા તે સારું કર્યું છે એમ સૌ કહેશે.

અંધારના ઓળા

[લે. ટોલ્સ્ટોય; રૂપાંતરકાર. મૂળશંકર મો. ભટ્ટ; પ્રકાશક, ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ આંબલા; મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો.]

બેચાર નાની બાબતોમાં પરદેશી હોવાની ચાડી ખાતું, બીજી બધી રીતે આપણા ગામડાંના ખેડૂતજીવનને અનુરૂપ બનાવી દેવાયેલું ટોલ્સ્ટોયની Power of Darkness એ નાટ્યકૃતિનું આ સફળ ગુજરાતી વેશાંતર છે, ગ્રામવાતાવરણ અને તળપદી ભાષાની શ્રી. મૂળશંકર ભટ્ટની પકડે એ સફળતામાં સારો એવો હિસ્સો આપ્યો છે.

નાટક ટોલ્સ્ટોયની નીતિભાવનાનું સર્જન છે અને એ કારણે ઉદ્દેશપ્રધાન કૃતિ છે. અંધાર જેવા પાપનાં

સીમાડા પૂરા થવા આવે ત્યારે પુણ્યવૃત્તિના પ્રકાશની ટશરો ફૂટે એ ટોલ્સ્ટોયે તેમાં સરસ રીતે બતાવ્યું છે. પ્રેમજી બેહુનો સાથી પ્રેમજીની બીજી વારની પત્ની દાસુ અને તેની પહેલી પત્નીની દીકરી સાથેના શિથિલાચાર ને પાપમાં આગળ વધતો જાય છે અને પ્રેમજીનું અકુદરતી મોત એ પાપમાં વધારો કરે છે. પણ આખરે તેનો મોહમૂર્છિત અંતરાત્મા જાગે છે અને તેને પાપમાંથી પાછાં પગલાં કરવાને આદેશ આપે છે. એનું પહેલું સક્રિય પગલું તે એણે જાહેરમાં કરેલો પોતાનાં પાપનો જિરફ્તારી વહોરી લેતો એકરાર. એ જ અંધારાની સીમ પૂરી થતાં દેખાવા માંડેલો પ્રકાશ. નાથુ પાપમાર્ગે આગળ અને આગળ વધ્યો તે જાણે એની મા મત્રિનો સંસ્કારવારસો, અને પુણ્યોદયની પળ એના જીવનમાં જાગી તે જાણે એના પ્રભુપરાયણ ભગત બાપનો કંઈક સંસ્કાર એનામાં ઊતર્યો હશે તેનું પરિણામ, એ ટોલ્સ્ટોયે કુશળતાથી અંદર સૂચવ્યું છે.

એવી ટોલ્સ્ટોયકૃતિનું આ વેશાંતર આપણે ત્યાં ભજવવાપાત્ર નાટકોની ઓછી સંખ્યામાં એકનો ઉમેરો કરે છે, અને તેથી આપણા સત્કારનું અધિકારી છે.

ભારતમેં અંગ્રેજી અમલ

[લેખક, 'ચકોર', પ્રકાશક, મેસર્સ એન. એમ. ઠક્કરની કંપની–મુંબઈ; મૂલ્ય, સાડા ત્રણ રૂપિયા.]

પીળા કાગળ પર સુંદર રીતે છપાયેલી આકર્ષક ગેટ-અપ ને વેષ્ટનવાળા બેટ આપી શકાય તેવી સગવડવાળા આ ચિત્રપોથીની સહેતુપ્રકાશિત પ્રથમ આવૃત્તિ ખલાસ થતાં આ બીજી આવૃત્તિ થોડા જ માસમાં પ્રગટ થઈ છે તે એને મળેલા સત્કારનું એક ચિહ્ન છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ ભારતમાંના અંગ્રેજ અમલની સંપૂર્ણ દસ્તાવેજી ચિત્રપોથી એ નથી, પણ જ્હોન બુલે ભારતમાં ખેલેલી મેલી લીલાનું તહોમતનામું છે., મરાઠ–ન્યાયોચિત, બની બેઠેલા બ્રિટન આગળ તેની સામેનું તહોમતનામું 'અક્ષય' પણ કારમી ગર્જના ભાખનારી ગિરા' ચિત્રગિરામાં ગુજરાતના યશસ્વી કટાક્ષચિત્રકાર 'ચકોરે' આ પોથીનાં કુલ ૫૩ ચિત્રો દ્વારા ઘડ્યું છે. એ રીતે આ જુવાન ચિત્રકારે પોતાની દેશદાઝ અને મનોવ્યથાને સચોટ રીતે રેખામાં ઠાલવી છે. જ્હોન બુલ સામેનું તહોમતનામું રજૂ કરી 'હિંદ છોડો' અને તેથી ય આગળ જઈ 'ઓશવા પંજાબી કરો'ની હાકલમાં 'ચકોર' પોતાની ચિત્રમાળાની સમાપ્તિ લાવે છે. 'રક્ષણ' 'સોગત' 'હાયર' 'લૂંટ' 'કાતર' 'રમેરાણું' 'બહાનાં', તથા 'ગોરાનો બોજ' એ ચિત્રો કલાકારની સૂઝ પીંછીકૌશલ, અને ભારતના ઇતિહાસ તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તેમનું દર્શન બતાવી આપે છે. દરેક ચિત્ર નીચે ચિત્રકારે પોતે ચિત્રનું વક્તવ્ય ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. એમની ભાષામાં આવેશ ને ઉગ્રતા વધુ પ્રમાણમાં આવ્યાં છે. પોતાની દેશદાઝ ને મનોવ્યથાને એમણે ઠાલવી છે એમ આગળ કહ્યું ને જેમ રેખાઓ દ્વારા તેમ આ ભાષા દ્વારા પણ દરેક ચિત્રની સામેના કોરા પાના પર 'ચકોર'ના આ ગુજરાતી ચિત્ર-વક્તવ્યોનાં અંગ્રેજી ને હિંદી ભાષાંતરો છાપ્યાં છે. એમાં હિંદી ભાષાંતર સારું ને તેજસ્વી છે, પણ અંગ્રેજી એક તો છે જ નબળું ને તેમાં પાછું અત્યંત અશુદ્ધ છપાયું છે. હિંદ બહાર આ ચિત્રપોથીને મોકલવાની ઉમેદ હોય તો અંગ્રેજી ભાષાંતર સુધારવું અને શુદ્ધ રીતે છાપવું ખૂબ જરૂરી બનશે.

પ્રભુનું ધન

[અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ; વોરા એન્ડ કંપની લિ૦ મુંબઈ, ૨; વિક્રેતા, એન. એમ. ઠક્કર એન્ડ કંપની; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

અંગ્રેજ સાહિત્ય વિવેચકો વડે અનાદરાયેલી પણ તેના સમયમાં કોઈ લેખકને નં મળી હોય એવી પ્રચંડ લોકપ્રિયતા રળનાર વિક્ટોરિયન યુગની, અંગ્રેજ નવલકથાલેખિકા મેરી કોરેલીની 'ધ ટ્રેઝર ઑફ હેવન' નામક અતિ લોકપ્રિય કથાનો આ અનુવાદ

अ. म. रा.

કેળવણીની પગદંડી

[લે. નાનાભાઈ ભટ્ટ; મુખ્ય વિક્રેતા, ભારતી સાહિત્ય સંઘ–મુંબઈ–અમદાવાદ; મૂલ્ય સાડાત્રણ રૂપિયા.]

પહેલાંના દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીભવનના નિયામક અને હાલના આંબલાની ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ શાળાના 'મુખ્ય મહેતાજી', નવી કેળવણીના સારા પ્રયોગકાર અને અગ્રગણ્ય કેળવણીકાર શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટના પૂરી બે વીશી ઉપરના શિક્ષણક્ષેત્રીય પ્રયોગો અને અનુભવ આ પુસ્તકના નાનામોટા મળી કુલ ૬૪ લેખોની પાછળ ઊભા છે. એ સાથે ઊભી છે એમની દૃષ્ટિ પણ; જે દૃષ્ટિ કેળવણીનો માત્ર બૌદ્ધિક ભણતર એવો એકાંગી અર્થ ન કરતાં જીવનવ્યાપક સર્વાંગીણ કેળવણી એવો કરે છે, જેમાં શારીરિક, ચારિત્ર્યવિષયક, ઔદ્યોગિક, ધાર્મિક અને બધા પ્રકારની કેળવણીનો સમાસ થઈ જાય છે.

૨૩ વર્ષના ગાળામાં લખાયેલા આ સંગ્રહમાંના કેળવણીવિષયક લેખોને બે ખંડમાં વહેંચ્યા છેઃ (૧) સિદ્ધાન્તચર્ચા, અને (૨) વ્યવહારચર્ચા. પણ બીજા પ્રકારના લેખો આગલા ખંડમાં નથી આવ્યા, અથવા આગલા ખંડના લેખોમાં વ્યવહાર તરફ નજર નથી એમ નથી. ખરી રીતે આદર્શ, અને વ્યવહારની ભૂમિકા પર એને કેમ ઉતારાય, એની જ વિચારણા બધા લેખોમાં થયેલી છે.

દર્તી ગુજરાતી સાહિત્યના શિક્ષણનો સાચો માર્ગ કયો તે બતાવે છે, ઇતિહાસનાં પાઠ્યપુસ્તકો કેવાં પસંદ કરાય એની ચર્ચા અધિકારીની ઢબે કરે છે, પ્રવાસો વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીમાં શો ભાગ ભજવે એ કહે છે, ચારિત્ર્યની કેળવણી કેમ અપાય તે થ સૂચવે છે, અને ઔદ્યોગિક તથા ધાર્મિક કેળવણીની પણ સિદ્ધાન્ત અને અમલ બંનેની દૃષ્ટિએ સારી ચર્ચા કરે છે. પણ એમના મોટા ભાગના લેખો શિક્ષણસંસ્થાઓ અને છાત્રાલયોનાં આદર્શ સંચાલનની અને તેની પાછળ રહેલી જોઈતી દૃષ્ટિની વાત કરે છે. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થાના સંચાલનને અંગે એમને આવી વિચારણા કરવી પ્રાપ્ત થઈ હશે એનું જ પરિણામ એ લેખોને ગણાય. એવા લેખોમાં શિક્ષણસંસ્થા કરતાં છાત્રાલયે એમની પાસે વધુ માગ્યું છે. છાત્રાલયનાં વિવિધ પ્રશ્નો વિચારતાં ગૃહપતિ અને તેની લાયકાત પર શ્રી. નાનાભાઈએ જુદા જુદા લેખોમાં ઠીક પ્રમાણમાં લખ્યું છે. ગૃહપતિનો આદર્શ અને તેની જવાબદારીઓનો ખ્યાલ તેમણે કેટલો ઊંચો બાંધ્યો છે એ એ બતાવે છે. છાત્રાલયના રસોડા, કોઠાર જેવી બાબતો પર પણ એમની ઝીણી અને સાફ નજર ફરી વળી છે એ પણ ઘણા લેખો બતાવી આપે છે. વિદ્યાર્થીઓ પરત્વે શિસ્ત, ચારિત્ર્ય, સ્વાશ્રય, આરોગ્ય, પ્રવાસ, ભણતર–ગણતર અને જાહેરજીવન જેવા મહત્ત્વના વિષયોની ચર્ચા પણ કેટલાક લેખોમાં થઈ છે.

કેળવણીના મિશનને વરેલા અને તે દ્વારા આજની ઊગતી અને આવતી કાલની નાગરિક પેઢીને ઘડવા માગનારાઓને તેમ જ શિક્ષણસંસ્થાઓ અને છાત્રાલયોના વર્તમાન અને ભાવિ સંચાલકોને આ અધિકારી કેળવણીવિચારકના લેખો સુપથ્ય અને અનુભવપૂત માર્ગદર્શન જરૂર આપશે. એ લેખોને આ પુસ્તકરૂપે ગ્રંથસ્થ કર્યા તે સારું કર્યું છે એમ સૌ કહેશે.

અંધારના સીમાડા

[લે. ટોલ્સ્ટોય; રૂપાંતરકાર મૂળશંકર મો. ભટ્ટ; પ્રકાશક, ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ આંબલા; મૂલ્ય દોઢ રૂપિયો.]

બેચાર નાની બાબતોમાં પરદેશી હોવાની ચાડી ખાતું, બીજી બધી રીતે આપણા ગામડાંના ખેડૂતજીવનને અનુરૂપ બનાવી દેવાયેલું ટોલ્સ્ટોયની Power of Darkness એ નાટ્યકૃતિનું આ સફળ ગુજરાતી વેશાંતર છે, ગ્રામવાતાવરણ અને તળપદી ભાષાની શ્રી. મૂળશંકર ભટ્ટની પકડે એ સફળતામાં સારો એવો હિસ્સો આપ્યો છે.

નાટક ટોલ્સ્ટોયની નીતિભાવનાનું સર્જન છે અને એ કારણે ઉદ્દેશપ્રધાન કૃતિ છે. અંધાર જેવા પાપના

સીમાડા પૂરા થવા આવે ત્યારે પુણ્યવૃત્તિના પ્રકાશની રશ્મિ ફૂટે એ ટૉલ્સ્ટૉયે તેમાં સરસ રીતે બતાવ્યું છે. પ્રેમજી એહુનો સાથી પ્રેમજીની બીજી વારની પત્ની સાથે અને તેની પહેલી પત્નીની દીકરી સાથેના શિથિલાચાર ને પાપમાં આગળ વધતો જાય છે અને પ્રેમજીનું અકુદરતી મોત એ પાપમાં વધારો કરે છે. પણ આખરે તેનો મોહમૂર્છિત અંતરાત્મા જાગે છે અને તેને પાપમાંથી પાછાં પગલાં કરવાને આદેશ આપે છે. એનું પહેલું સક્રિય પગલું તે એણે જાહેરમાં કરેલો પોતાના પાપનો ગિરફ્તારી વહોરી લેતો એકરાર. એ જ અંધારાની સીમ પૂરી થતાં દેખાવા માંડેલો પ્રકાશ. નાયક પાપમાર્ગે આગળ અને આગળ વધ્યો તે જાણે એની મા મણિનો સંસ્કારવારસો, અને પુણ્યોદયની પળ એના જીવનમાં જાગી તે જાણે એના પ્રભુપરાયણ ભગત બાપના કેટકે સંસ્કાર એનામાં ઊતર્યા હશે તેનું પરિણામ, એ ટૉલ્સ્ટૉયે કુશળતાથી અંદર ગૂંથ્યું છે.

એવી ટૉલ્સ્ટૉયકૃતિનું આ વેશાંતર આપણે ત્યાં ભજવવાપાત્ર નાટકોની ઓછી સંખ્યામાં એકનો ઉમેરો કરે છે, અને તેથી આપણા સત્કારનું અધિકારી છે.

ભારતમેં અંગ્રેજી અમલ

[લેખક, 'ચકોર', પ્રકાશક, મેસર્સ એન. એમ. ઠક્કરની કંપની–મુંબઈ; મૂલ્ય, સાડા ત્રણ રૂપિયા]

પીળા કાગળ પર સુંદર રીતે છપાયેલી આકર્ષક ગેટ-અપ ને વેષ્ટનવાળા ભેટ આપી શકાય તેવી સજાવટવાળી આ ચિત્રપોથીની સંદેશપ્રકાશિત પ્રથમ આવૃત્તિ ખલાસ થતાં આ બીજી આવૃત્તિ થોડા જ માસમાં પ્રગટ થઈ છે તે એને મળેલા સત્કારનું એક ચિહ્ન છે. એનું નામ સૂચવે છે તેમ ભારતમાંના અંગ્રેજ અમલની સંપૂર્ણ દસ્તાવેજી ચિત્રપોથી એ નથી, પણ જહોન બુલે ભારતમાં એસેમ્બ્લી મેળી, લીધાનું તહોમતનામું ઈ. પ્રકારનું ચિત્રપોથી બની બેઠેલ બ્રિટન આગળ તેની સામેનું તહોમતનામું 'અસહ્ય પણ કારમી ગજબ ભાખનારી ગિરા' ચિત્રલિપિમાં ગુજરાતના યશસ્વી કટાક્ષચિત્રકાર 'ચકોરે' આ પોથીનાં કુલ ૫૩ ચિત્રો દ્વારા મૂક્યું છે. એ રીતે આ જુવાન ચિત્રકારે પોતાની દેશદાઝ અને મનોવ્યથાને સચોટ રીતે રેખામાં ઠાલવી છે. જહોન બુલ સાથેનું તકરાર-નામું રજૂ કરી 'હિંદ છોડો' અને તેથી ય આગળ જઈ 'એશિયા ખાલી કરો'ની હાકલમાં 'ચકોર' પોતાની ચિત્રમાળાની સમાપ્તિ લાવે છે. 'રક્ષણ' 'સોબત' 'હાયર' 'લૂંટ' 'કાતર' 'રમેરાજી' 'બહાનાં', તથા 'ગોરાનો બોજ' એ ચિત્રો કલાકારની સૂઝ પીછીકૌશલ, અને ભારતના ઇતિહાસ તથા વર્તમાન પરિસ્થિતિનું તેમનું દર્શન બતાવી આપે છે. દરેક ચિત્ર નીચે ચિત્રકારે પોતે ચિત્રનું વક્તવ્ય ગુજરાતીમાં લખ્યું છે. એમની ભાષામાં આવેશ ને ઉગ્રતા પણ પ્રમાણમાં આવ્યાં છે. પોતાની દેશદાઝ ને મનોવ્યથાને એમણે ઠાલવી છે એમ આગળ કહ્યું ને જેમ રેખાઓ દ્વારા તેમ આ ભાષા દ્વારા પણ દરેક ચિત્રની સામેના કોરા પાના પર 'ચકોર'ના આ ગુજરાતી ચિત્ર-વક્તવ્યોનાં અંગ્રેજી ને હિંદી ભાષાંતરો છાપ્યાં છે. એમાં હિંદી ભાષાંતર સારું ને તેજસ્વી છે, પણ અંગ્રેજી એક તો છે જ નબળું ને તેમાં પાછું અત્યંત અશુદ્ધ છપાયું છે. હિંદ બહાર આ ચિત્રપોથીને મોકલવાની ઉમેદ હોય તો અંગ્રેજી ભાષાંતર સુધારવું અને શુદ્ધ રીતે છાપવું ખૂબ જરૂરી બનશે.

પ્રભુનું ધન

[અનુ. ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ; વોરા ઍન્ડ કંપની લિ૦ મુંબઈ, ૨; વિક્રેતા, એન. એમ. ઠક્કર ઍન્ડ કંપની; મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા]

અંગ્રેજ સાહિત્ય વિવેચકો વડે અનાદર પામેલી પણ તેના સમયમાં કોઈ લેખકને ન મળી હોય એવી પ્રચંડ લોકપ્રિયતા રળનાર વિક્ટોરિયન યુગની, અંગ્રેજ નવલકથાલેખિકા મેરી કૉરેલીની 'ધ ટ્રેઝર ઑફ હેવન' નામક અતિ લોકપ્રિય કથાનો આ અનુવાદ

છે, અનુવાદકે તેના પર પસંદગી ઉતારી તેમાં ટોલ્સ્ટોયે તેમને શીખવેલી સાહિત્યભાવનાએ કામ કર્યું જણાય છે.

કૃતિ ધ્યેયલક્ષી છે, અને એક ઉમદા રહસ્ય એ બોધે છે. તે એ કે દુનિયામાં સ્થૂળ સંપત્તિ માનવીને ખરાં સુખશાતાની દાતા નથી, એ માનવીનું ખરું ધન નથી. મનુષ્યને જીવનનાં મોદ્ય અને માંગલ્યનો અનુભવ કરાવે એ ધન તો છે પ્રેમ, માનવીના અંતરમાંથી માનવબંધુ માટે ઊછળતો, પરમાત્માની અમોલી બક્ષિસ જેવો, સ્વાર્થ કે બદલાની અપેક્ષા વિનાનો, નિર્મળ પ્રેમ. એની આગળ દુનિયાનો વૈભવ તુચ્છ છે. કથા આ વાત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધ કરી આપવા જ જાણે લખાઈ છે, એટલે એ સીધી લીટીએ દોડે છે. પણ એમ છતાં એમાં કૃત્રિમતા નથી આવી.

કથા આવી છે: કરોડપતિ વૃદ્ધ ડેવિડ, પોતાની શ્રીમંતાઈમાં આળોટતાં થાકેલો, પોતાના પૈસા તરફ જ નજર રાખતા લાલચુ અને ખુશામતિયા પ્રેમથી કંટાળેલો, અંતરમાં એકલો અટૂલો ને બેચેન, કાળા માથાના કોઈ માનવીના નિર્મળ નિઃસ્વાર્થ સાચા પ્રેમની શોધમાં પોતાની વૈભવી દુનિયા છોડી પોતાનો સગડ ભૂંસી નાખી એક અકિંચન આદમીના વેશમાં લંડનથી દૂર દૂર નીકળી પડે છે. એની એ શોધ લેખિકાએ સફળ થતી નિરૂપી છે. એટલે સામાન્યોની અને ગરીબોની દુનિયામાં સામાન્યજન જેવો બની વિચરતો એ શ્રીમંતાઈના કૃત્રિમ આનંદોને બદલે કુદરતી મુક્ત જીવનનો શુદ્ધ સ્વાભાવિક આનંદ મેળવે છે એમ નિરૂપી લેખિકાએ એને પરમાત્માના દિવ્ય પ્રેમામૃતની પૃથ્વીવાસી આવૃત્તિ જેવો નિઃસ્વાર્થ અને સાચો પ્રેમ એના પર ઢોળતાં માનવીઓ એને આરુ ઉધરાણું કરનાર ટોમ ને તેના ગામડિયા સાગરિતો, કમણીમાં તેને બેસાડનાર બાઇ મેગ રોસ, અને વાવાઝોડામાં અધમૂવા થયેલા એને બચાવનાર અને વહાલસોયી પુત્રીની માફક મમતાભરી એની સેવાચાકરી કરનાર મેરી ડીન જેવાં—એક પછી એક ભેટાડ્યાં છે. એ માનવંતાથી મઘમઘતી અહિંસક પ્રીતિનો આસ્વાદ ચાખી ડેવિડ અંતરમાં શોના અને જીવનનું નવું ખરું સુખ અનુભવે છે. પોતાની ઉપકારકર્તી મેરીને પોતાના અઢળક ધનનો વારસો સોંપી જવા તેણે કરેલા વીલને વિશે પોતાના સોલિસિટરને પોતાના અજ્ઞાતવાસમાંથી તેણે લખેલા પત્રમાં તેણે પોતાની કૃતાર્થતા આ રીતે વ્યક્ત કરી છે.

'... હું જે વસ્તુ—પ્રેમ-શોધતો હતો, ને જે મને કદી પણ મળવા વિષે તમને શંકા હતી, તે મુને મળી. ધરતીનું ધન તો મારી પાસે દસલાખથ છે, ને તેનો ઉપભોગ મેં ક્વચિત જ કર્યો છે. પણ શુદ્ધ, નિઃસ્વાર્થ, કોમળ પ્રેમરૂપી જે પ્રભુનું ધન છે —જે ગરીબાઈ માંદગી ને એવાં બીજાં તમામ દુઃખો પણ સહન કરી શકે છે—તે તો મને અત્યાર સુધી કદી મળ્યું નહોતું. હવે મારા આત્માની અશાન્તિ ને ઝંખના શમી છે. હું સુખી છું ...વળી, એક માણસના અતિ ઉત્કટ, વિશુદ્ધ ને નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ દ્વારા હું ઈશ્વરી પ્રેમની હસ્તી વિષે વિશ્વાસ રાખતાં શીખ્યો છું.'

પ્રભુનું આ પરમધન પામતા ડેવિડનું જીવનદર્શન ફરી જાય છે. તે બોલી ઊઠે છે કે 'દુનિય ખરેખર સુંદર છે', અને એ ભાન એના જીવનમાં જે પ્રસન્નતા ભરે છે તેનો સુખાનુભવ કરતો એ એ અજ્ઞાત દશામાં જ મૃત્યુની ચિરશાંતિમાં પોઢી જાય છે.

ડેવિડના અવસાન સાથે કથાનું પ્રયોજન પૂરું થાય છે, પણ કથા પૂરી થતી નથી. ડેવિડને વિશ્વમાંગલ્યનું દર્શન કરાવનાર મેરીના એ પુણ્યકાર્યનો સહસ્રગણો બદલો વાળી વાચકોની કવિન્યાયની વૃત્તિ સંતોષવા તેમ જ શુદ્ધ પ્રેમનું વધુ એક દૃષ્ટાન્તથી ગૌરવ કરવા લેખિકાએ મેરીને એંગસ જેવા ભાવનાશાળી મહત્ત્વાકાંક્ષી નરનો ઊંડો નિર્મળ પ્રેમ સંપડાવ્યો છે. આમ કરીને આ ધ્યેયલક્ષી સાદી કથામાં એક પ્રણયકથાનો પરિમલ પણ તેણે મહેકાવ્યો છે. એમ તો મેરીને ડેવિડ પોતાના અઢળક ધનનો વારસો સોંપતો જાય છે, પણ એ ખબર પડતાં મેરીએ બતાવેલા ઉદ્વેગ ને વિષાદથી તેમ જ એંગસે બતાવેલી

મેરોનીથી લેખિકાએ જીવનના મૂલ્યોમાંથી ધનનો તો પ્રકરણ જ કાઢી નાખ્યો છે, એ પણ કથાનો અંતભાગ બરાબર બતાવી આપે છે. ખરું કહીએ તો આખી કથામાં લેખિકાએ શ્રીમંતાઈ, તેના દુર્વિલાસો અને તેનું કાચાપણું બતાવીને ગરીબો પ્રત્યે હમદર્દી વ્યક્ત કર્યા કીધી છે. નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને માનવતાની મહેક પણ ગરીબોમાં જ તેણે બતાવ્યાં છે. આમ કરીને સ્થૂળ ધનવૈભવ કરતાં પ્રભુના પરમ ધન પ્રેમનો મહિમા તેણે રસતરબોળ સ્થાપ્યો છે.

કથામાં મેરી કોરેલીની અન્ય કથાઓમાં આવે છે તેવા અદ્‌ભુત બનાવો અને તેથી નિષ્પન્ન થતો રસ નથી. લેખિકાએ સાદા માણસો, તેમની સાદી સીધી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ અને વર્તન, સાદા વાતાવરણ અને સામાન્ય પ્રસંગોથી જ પોતાનું કામ કાઢી લીધું છે, તેમ છતાં કૃતિ સાદ્યન્ત રસવાળી તો રહી જ છે એ લેખિકાની સિદ્ધિ ગણાય.

વાચકોને સાચાં ને શાશ્વત મૂલ્યો શીખવે અને તેમને સુપથ પ્રદર્શક નીવડે એવી કથાઓ જ લોકોમાં વહેતી મૂકવી ઘટે. અનુવાદકનું આ કાર્ય તેથી અનુમોદનને પાત્ર ઠરે છે. અનુવાદ વિષે કંઈ કહેવા જેવું નથી. શ્રી ચન્દ્રશંકર શુક્લ તો આપણા સિદ્ધહસ્ત અનુવાદક છે. તેમણે એકે મહત્ત્વનો પ્રસંગ ટાળ્યા વિના મૂળ કથાને ટૂંકાવીને પ્રવાહી ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. જેવી તેવી બંગાળી અને ઇતર પ્રાંતીય કથાઓના યથાર્થ અનુવાદોની ભીડમાંથી પોતાનો માર્ગ કાઢી આ અનુવાદ સંસ્કારપ્રિય ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન અવશ્ય આકર્ષશે.

ગીતાદર્શન

[અનુ૦ ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ; પ્રકા૦ વોરા ઍન્ડ કંપની લિ., મુંબઈ ૨; વિક્રેતા, એન. એમ. ઠક્કર ઍન્ડ કં. મુંબઈ ૨; મૂલ્ય, સાડાત્રણ રૂપિયા.]

શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનના 'ઇન્ડિયન ફિલોસોફિ' ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાંના ગીતાવિષયક નવમા પ્રકરણનો આ અનુવાદ ગુજરાતની વાચનરુચિક સંસ્કારપ્રેમી જનતાને ભારતીય ધર્મ, સંસ્કૃતિ ને તત્ત્વજ્ઞાનનો પંડિતપ્રવર રાધાકૃષ્ણનની અધિકારી અને છટાભરી વાણીમાં પરિચય કરાવવાના શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લના નિષ્ઠાયુક્ત સેવાકાર્યનું એક વધુ ફળ છે. ગીતાનો મર્મ જાણવા ઇચ્છનારાઓને એનું વાચન ઘણું ફલપ્રદ થઈ પડ્યા વિના રહી શકશે નહિ. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં 'સૌથી અધિક પ્રભાવશાળી ગ્રંથ' ગીતાને કહી શ્રી. રાધાકૃષ્ણને એનું વૈશિષ્ટ્ય અને મહત્ત્વ પ્રથમ સમજાવી, અન્ય મતોની રજૂઆત સાથે ગીતાનો રચનાકાળ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં મૂકવાનું પોતાનું વલણ બતાવી, ગીતા એ સત્ તત્ત્વ વિષેનો દાર્શનિક સિદ્ધાન્ત નિરૂપતી બ્રહ્મવિદ્યા જ નહિ પણ યોગશાસ્ત્ર એટલે બ્રહ્મ વિષેના તત્ત્વજ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવાની સાધના શીખવનારું શાસ્ત્ર પણ છે એ બાબતને આગળ કરી, પછી પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ, જગત ને જીવાત્માનાં સ્વરૂપ, પરબ્રહ્મનો પ્રકૃતિ સાથેનો સંબંધ, નીતિનિયમ ને સદાચાર, જ્ઞાન ભક્તિ ને કર્મના ત્રિમાર્ગ, માનવીનું આત્મસ્વાતંત્ર્ય અને મોક્ષ એ સર્વ વિષયોના સંબંધમાં ગીતાકારે જે કહ્યું છે તેનો સર્વગ્રાહી સારસંક્ષેપ રજૂ કર્યો છે. ગીતાની મુખ્ય ભાવના તો ઉપનિષદોની, પણ તેણે એમના કરતાં ભક્તિ પર વધુ ભાર દીધો, વેદના યજ્ઞસિદ્ધાન્તને ગીતાએ નવું જ રૂપ આપી સાચા આત્મજ્ઞાન સાથે તેનો મેળ સાધ્યો, મનુષ્યની ભિન્નરુચિતા અને તેના પરિણામરૂપ સાધનોની અનેકતાનો સ્વીકાર કરી જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મ એ ઈશ્વરપ્રાપ્તિના ત્રણ રાજમાર્ગો એકમેકથી વિરોધી નથી પણ સંવાદી ને ઉપકારી છે એ સમજાવી તેનો સમન્વય પ્રબોધ્યો છે: આ ને આવા મુદ્દાઓ શ્રી. રાધાકૃષ્ણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યા છે. મૂળ કૃતિનો અને એના પુરોગામી ભાષ્યકારોના કાર્યનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અને તે સાથે તેના પરનું પોતાનું મૌલિક ચિન્તનમનન શ્રી. રાધાકૃષ્ણને આ ગીતા-પ્રકરણમાં સર્વત્ર દેખાઈ આવેલ છે. ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાન વિષે જેઓ પોતાનો અભ્યાસ વધારી તેનાં નિયમને તેનું મનન

આવડે છે તે પણ આ પુસ્તક બતાવી આપે છે.

પુસ્તકમાં શ્રી રાધાકૃષ્ણનના ગીતા-પ્રકરણનો અનુવાદ તો ૬૪ પાનાં જ રોકે છે. પછી આવે છે કોઈ પાછી ઉચિત રીતે સ્થાન પામી શકે એવા એની પુરવણી લેખાય એવા શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના એક કરાંચી-વ્યાખ્યાનનો 'ગીતાનો સંદેશો' નામનો અનુવાદ, મૂળ લેખકનાં ટિપ્પણોમાં ઉલ્લેખાયેલા શ્લોકોનો સમૂળ અનુવાદ, અનુવાદકનાં ૮૫ પાનાં રોકતા ટિપ્પણો, અને કૃષ્ણની રાસલીલા અને ગીતાના માયાવાદ પરનાં અનુવાદકનાં પરિશિષ્ટો—એ બધી સામગ્રી પુસ્તકની શોભા બને એવી છે. અનુવાદક શ્રી. ચંદ્રશંકર શુક્લ જેવા તત્ત્વવિદ્ અને તત્ત્વપ્રેમી છે, અને એમનાં શાસ્ત્રજ્ઞાન સ્વાધ્યાયતપ અને ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યમાં ઊંડી પ્રીતિ જેવા પૂર્ણ પ્રસંસા ને ધન્યવાદનાં અધિકારી છે તે એમણે પોતા તરફથી આપેલાં ટિપ્પણો તથા પરિશિષ્ટો સ્વયં કહી આપે છે. રાસલીલાના રૂપકને તેમાં છુપાડાયેલા આધ્યાત્મિક રહસ્યને ન કરી તેમણે સુંદર રીતે સાફ કરીને સમજાવ્યું છે. તેમાં તેમ જ માયાવાદનો સાચો ખુલાસો જે એમણે આપ્યો છે તેમાં એમના પુસ્તકિયા અભ્યાસ ઉપરાંત પોતાની તત્ત્વસમજ ને સાચી દૃષ્ટિ પણ તેમણે બતાવી આપ્યાં છે.

ગીતાના અને તેને કેન્દ્રમાં રાખી ભારતના સમગ્ર તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવા માટે આ પુસ્તક જિજ્ઞાસુઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે. આવાં પુસ્તકોના અનુવાદો થાય છે ને તે લોકોમાં જાય પણ છે તે આપણી પ્રજાના ભાવિ માટે એક ઊજળું ચિહ્ન ગણાવું જોઈએ.

મહારાજ થયા પહેલાં

(લે. બબલભાઈ મહેતા; કમલ પ્રકાશન મંદિર, ગુર્જર ધનુ બ્રૂહાઉસ, ભદ્ર, અમદાવાદ; મૂલ્ય બે રૂપિયા)

"માણસાઈના દીવા" પુસ્તકથી સ્વ. મેઘાણીએ જેમના ઊજળા જીવનકાર્ય અને મૂંગી સિદ્ધિનું જાહેર સંકીર્તન કર્યું એ શ્રી. રવિશંકર મહારાજના શૈશવની આ કથા છે. ૧૯૪૪ના કારાવાસમાં આશ્રમ જેવા શ્રી. બબલભાઈ મહેતા મહારાજના સાથી હતા. તે વખતે એમની પાસે બેસીને બધ પૂછી પૂછીને એમની પાસેથી નોંધી કરીને જાણે આપણે પોતે એ કહેતા હોય એ રીતે શ્રી બબલભાઈએ તેમનું આ ચરિત્ર તૈયાર કરેલું, તે સંજોગવશાત્ આજે આટલે વર્ષે કમલ પ્રકાશન મંદિરની કિશોર ગ્રંથમાળાના મુહૂર્તવંતા પ્રથમ પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થાય છે. આજથી ૬૨ વર્ષ પર ખેડા જિલ્લામાં એક નાના ગામડામાં સાધારણ સ્થિતિના મહેતાજીને ઘેર જન્મેલા રવિશંકર વ્યાસ આજના 'મહારાજ' અને 'દાદા' કેવી રીતે બન્યા તેનો પ્રેરક ઇતિહાસ આ લઘુ પુસ્તક રજૂ કરે છે. નાનપણથી શરીરે મજબૂત અને વૃત્તિમાં સાહસિક, નિર્ભય અને સેવાભાવી એવા મહારાજના ઘડતરમાં તેમની વિદ્યાર્થીદશામાં તેમના પિતા શિવરામ વ્યાસનો અને નાગરદાસ માસ્તરનો અને નિશાળ છોડ્યા પછી તેમને આર્યસમાજનો રંગ લગાડનાર છોટાલાલ કવિનો ફાળો નોંધી લેખકે ત્યાર પછીના તેમના વિકાસમાં સ્વામી નિત્યાનંદજી, મોહનલાલ પંડ્યા અને ગાંધીજીની પ્રેરક અસર વિગતે વર્ણવી છે. ગામડામાં ખેતી અને યજમાનવૃત્તિ કરનાર આ અલ્પશિક્ષિત બ્રાહ્મણ પ્રથમ આર્યસમાજ પ્રત્યે ઢળી શંકરાચાર્યની જોહુકમી સામે બંડ કરે, યજમાનવૃત્તિ મૂકી દઈ અયાચકવૃત્તિ કેળવે, મોહનલાલ પંડ્યા પ્રત્યે અને તેની દ્વારા ગાંધીજીના પ્રત્યે આકર્ષાય અને એક પછી એક જાહેર સેવાકાર્ય ઉપાડતો જાય જાહેર જીવનમાં ખેંચાય. 'સ્વરાજવાળો' બની પોષાક ખાનપાન ને આચારવિચારમાં ક્રાન્તિકારક ફેરફારો કરે, અને લોકસેવક અને સાચા સક્રિય રાષ્ટ્રીય કાર્યકર બને—એ કથા રસિક છે તેટલી જ બોધદાયક પણ છે. લખાવટ સ્વચ્છ અને સરળ છે, અને પુસ્તક વાર્તારસ પણ આપે છે, તેથી કિશોરોના હાથમાં આ પુસ્તક અવશ્ય મૂકવા જેવું છે. '...આજની તરુણ પેઢીને એ પવિત્ર પુરુષના જીવનમાંથી પ્રેરણા, બળ અને ઉત્સાહ મેળવવામાં મદદરૂપ થશે.' એ લેખકની શ્રદ્ધા સાચી છે.

સીતા-વનવાસ

શકુન્તલા

[અનુ૦ રમણલાલ સોની; કમલ પ્રકાશન મંદિર, સો. એજન્ટ ઇંદ્રધનુ બુક હાઉસ ભદ્ર, અમદાવાદ: મૂલ્ય સવા રૂપિયો દરેકનો.]

કમલ પ્રકાશન મંદિરે શરૂ કરેલી ગૃહિણી ગ્રંથમાળાનાં સંખ્યાંક ૧ ને ૩નાં આ બેઉ લઘુ પુસ્તકો બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરના 'સીતા-વનવાસ' અને 'શકુંતલા' એ બે કૃતિઓના અનુવાદ છે. પહેલા પુસ્તકમાં ભવભૂતિના 'ઉત્તરરામચરિત' અને વાલ્મીકિ રામાયણના ઉત્તરકાંડને આધારે કારુણ્યમૂર્તિ સીતાના વનવાસની કથા છે, અને બીજામાં કાલિદાસના 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ' નાટકનું વાર્તારૂપ સંકલન છે. સંસ્કૃતથી અણુજાણ્યા બહોળા જનસમૂહને માટે પંડિત ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે સરળ સુવાચ્ય વાર્તાઓ રૂપે સીતા ને શકુન્તલાની કથાઓ બંગાળીમાં લખેલી. તેને ગુજરાતી અનુવાદરૂપે ગુજરાતી બહેનો આગળ રજૂ કરવામાં એમને સ્ત્રીોપયોગી અને સ્વચ્છ શિષ્ટ સાહિત્ય પીરસવાની કમલ પ્રકાશન મંદિરના વ્યવસ્થાપકોની ઇચ્છા પ્રવર્તી જણાય છે.

ભારતની વીરાંગનાઓ

[લે. રામનારાયણ ના. પાઠક; કમલ પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ; છૂટક મૂલ્ય સવા રૂપિયો.]

આ લઘુ પુસ્તક ઉપર ઉલ્લેખાયેલી ગૃહિણી ગ્રંથમાળાનું બીજું પુસ્તક છે. એમાં રાણકદેવી, પદ્મિની ચાંદ સુલતાના, ઝાંશીની રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને અહલ્યાબાઈ હોલ્કર એ ભારતની પાંચ સુપુત્રીઓની બહેનોને પ્રેરણાદાયક ચરિત્રકથાઓ સંગ્રહવામાં આવી છે. અબળા મનાતી સુકુમાર નારી પ્રસંગ આવ્યે ધર્મની અને રાષ્ટ્રની રક્ષા કેવા વીરત્વથી અને કેવી દક્ષતાથી કરી શકે છે એ આ પાંચે કથાઓ પોતપોતાની રીતે બતાવી જાય છે. સ્વતંત્ર ભારતના હવે શરૂ થતા નવા પુરુષાર્થમાં સ્ત્રીઓએ ય પોતાનો પૂરો ફાળો આપવાનો છે. એવે સમયે ભારતનાં આ નારીરત્નોની ચરિત્રકથાઓનું વાચન તેમને માટે સ્ફૂર્તિકર નીવડશે.

✳

ઊન

આવતાં ત્રણેક વર્ષો સુધી હિંદની ઊનની જરૂરિયાત વાર્ષિક ત્રણ ક્રોડ રતલ જેટલી રહેશે એમ મનાય છે. હિંદમાંની ઊનની મિલો અત્યારની માફક જ પાળી કામ કરવું ચાલુ રાખે તો આ માંગને પહોંચી વળવા જેટલું ઉત્પાદન એ કરી શકશે. હિંદમાં કુલ ૧૯ ઊનની મિલો છે. તેમાંની ૭ મુંબઈ-વડોદરામાં, ૪ યુક્તપ્રાંતમાં, ૪ અમૃતસરમાં ૨ મૈસુરમાં, ૧ ધારીવાલમાં ને ૧ કાશ્મીરમાં છે

સારું છે, પણ નિન્દાખોરો જેઓને એ સાંભળીને વેદના થાય એની પાસે જ વધારી વધારીને વાતો કરે છે,–એમાં જ એમને વધુ આનંદ આવે છે."

"આ વાત સાચી છે, કારણ અનેકવાર સહન કરવું પડ્યું છે." મેં કહ્યું.

"ત્યારે ના કેમ પાડી હતી ! ઘણીયે વાતો મારે કાને પડી છે–પડે છે. એક જણે કહેલું કે એણે સાંભળ્યું હતું કે સુન્દરી સ્ત્રીઓ સિવાય કોઇને હું મારી પાસે આવવા નથી દેતો. આહા, સાંભળીને રોમાંચ થયો હતો. એવી વ્યવસ્થા કરી શકાઇ હોત તો ખોટું ન થાત. તો શાન્તિનિકેતન સ્ત્રીજાતિ વિહોણું હોત. અને નક્કી જે આવી વાતો કરે છે એણે તમને જોયા નથી ! એમ બનત તો તમારી જ કેવી ગતિ થાત !"

"કેવું અપમાન ! માત્ર ઉંમર અને ચહેરાને અંગે આવું અપમાન કરો એ તો સહેવાતું નથી જ"

"ના, ના, ઉંમરને અંગે હું .. ખુણામાં આવેલ હું તો સ્પષ્ટપણે જાણું સ્થંભા સ્થિર એની મૂર્તિએ લીશથી જરાય વધ–મનમાં એક અભૂતપૂર્વ આશ્ચર્યનો જે કાચનો કેમ. મારું હૃદય ભરાઇ આવ્યું, આંખમાં રાત્રે આવ્યા, શા માટે તે તો નથી જાણતી !... ......કેટલી વાર ત્યાં ઊભી રહી હઈશ તે યાદ નથી. ઓચિન્તા જાગી ઊઠ્યા હોય તેમ મારા તરફ જોઇ ગુરુદેવે પૂછ્યું:

"કેમ ક્યારે આવ્યા છો તમે ? આવો, આવો, સામે. બેસો પેલી ખુરશી ખેંચીને. આટલા ગંભીર થઈને શું વિચારો છો ?"

"હું વિચારતી હતી કે કઈ રીતે એ શક્ય બન્યું. કઈ રીતે એ સંભવિત થયું કે અમે નિરાશ થયા હઇશું. અમને દુઃખ થયું હશે એ વિચારે આપને આખી રાત ઊંઘ ન આવી ! કેપાંકનો એક ટેક્સી ડ્રાઇવર, એ દુઃખિત થશે એ વિચારે ભય હોવા છતાં તમે તેની ટેક્સીમાંથી ઊતરો નહિ ! તમે શું અમારા એટલા બધા અંગત છો ! એમ તો નથી લાગતું. તમે જ્યારે મૂંગા મૂંગા બેઠા હતા ત્યારે હું આ જ વિચા-

છે માત્ર પેલો (બાલકુમદા) નો રસ,–બધુ જોઈ, બંગાળના ગામડા મેં જોયા નથી એ સાચું નથી– બંગાળના ગામડા મેં ખૂબ ઊંડાણપૂર્વક જોયા છે, જોયો છે એનો આનંદ ને જોઇ છે એની વેદના. હોડીમાં બેઠા બેઠા એ જોવાનું જ તો મારું કામ હતું. બેઠો બેઠો જોતો હતો. કલ્પગુચ્છની મુદ્રણ ક.. છે તમને !"

એ દિવસે એમણે વાંચી "સમાપ્તિ." એ વાર્તા એમને વિશેષ યાદ હતી. કહેતા હતા–" રજામાંયે રોજ જોતો હતો; સ્ત્રીઓ ઘાટ ઉપરે આવતી, કેક છોકરાને તેડીને, તો કો'ક વળી ભારોએક વાસણ લઇને, તો કોક વળી કાખમાં ગાગર લઈને. દશ બાર અગિયાર વર્ષની ટૂંકા ટૂંકા વાળ વાળી એ છોકરી કાખમાં ......

વાનું શક્ય બન્યું છે. એવો ન હોત, જો ... રાખી હોત તો મારું બધું નાશ પામત. ... ભાંગીને ધૂળ ભેગો થયો હોત.

કોઇ પણ બંધન મને સાંકળ બનીને ... નથી. કદી ચિરદિનથી હું મનોમન ઉદાસી ... નાનપણથી જ નહિ પણ શિશુવયથી જ. ત્યારે ... ટાણે જ્યારે સૂરજ ધોમ ધખ્યો હોય અને બપોર હોય, માર્ગ પરથી ફેરીવાળાઓ ઊંચા ... પાડતા ચાલ્યા જતા હોય અને વચ્ચે વચ્ચે ... જતી સમળાઓનો સાદ સાંભળતો ત્યારે તે મારા મનને અદૃશ્યપણે દૂર લઈ જતાં. નિર્જન બપોરે એ સમળાઓના સાદ જાણે દૂર–સુદૂરના સાદ ... હું એકલો એકલો ત્રીજા માળના ઓરડેઓરડાર ... ફરતો રહેતો ત્યારથી જ જાણે એ શરૂ થયેલું. સદા ... સંસારના શત-સહસ્ર પ્રકારના કામમાં રહ્યો છું,–પણ મારું મન હોડી જેમ કિનારા પરના બંધનોમાં ... નહી જાય છે તેમ વહેતું-તણાતું રહ્યું છે, કિનારાના બંધન મારે માટે નહોતા. જો એમ થાત, જો સંસારના નાનામોટા અસંખ્ય બંધનોમાં મેં મને ફસાવા દીધો હોત તો મારું બધું નકામું જાત. મારો ભાગ્ય- દેવતા એમ નહિ થવા દે, એમ કરે તો તો બધું

એ એક સમુદ્ર છે એમા એટલુ બધુ ભર્યું છે – એનો અંત જ નથી એક બાજુથી જેમ દૂર-સુદૂર પ્રસારી ઊંડી વિચારધારા એમા છે, તો બીજી બાજુથી એમા બાલીશતાનોયે પાર નથી – ગીતા અને દાદીમાની જોણી જોડા જોડ ગયા છે અત્યારે જેમ સત્ય ન હોવાથી યા અસંભવિત વાતો ન હોવાથી માનવીનુ મન ખુશ નથી થતુ, તેથી કરીને વાતાને પણ સત્યના વાઘા પહેરાવવા પડે છે,–એ દિવસોમા માનવીનુ મન આજના માનવી જેવુ અગતોષી નહોતુ વાર્તા, એટલે વાર્તા જ. એમા સંભવ–અસંભવ એનાકાર થઈ જાય છે. એમ ન હોત તો ઋષિમુનિઓની સાથે સાપ પણ દિન-શાસ્ત્રઆલોચના કઈ રીતે કરી શકત? લાવો તો પેલી મારી ડાયરી, મે જે નોધ કરી છે તે તમને આપુ હવે વધુ મારાથી નહિ થાય, એમા તો લાંબા દિવસો લાગે એવુ છે હુ તમને જેમ કહેતો જાઉ તેમ લખવુ શરૂ કરો

આમા એક ખ્યાલ રાખવો જરૂરી છે કે મહાભારતની આખી વાર્તા એક રૂપક છે અને એક વાત કહેવી છે અને એ કૃષ્ણને અવલબીને છે કૃષ્ણ જ આના નાયક છે પાચ પાડવોએ ભીમરી હતી મહાણ કરી હતી કૃષ્ણાને, અર્થાત્ કૃષ્ણાની cult–કૃષ્ણની નીતિને, એમ ન હોય તો પાચ ભાઈઓને એક કન્યા વરે એ શુ કદીયે સંભવિત છે ખરુ? કૃષ્ણાને જેઓ વર્યા, કૃષ્ણ એને જ આધીન બન્યો. યુદ્ધ દેશ કે ધરતીના હિસ્સા માટે નહોતુ પણ કૃષ્ણને અગે સિદ્ધાંત પરત્વે હતુ એમ ન હોત તો કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં આ એકમો વાર લાગી ગીતા ગાવી શ કદી શક્ય હતી? કઈ જ અર્થ નહોતો એનો તમે મારી ડાયરીમાથી આ બધુ નોધી લો

મહાભારતની સૌથી ઊંડી મર્મ વાણી,–જે ઉપદેશ છે તે ઋષિમુનિઓના ઉપદેશોમા, કે યુધિષ્ઠિરની આદર્શવાદિતામા નથી એ છે મહાપ્રસ્થાનમા. આ જન્મભર યુદ્ધ, આગલી મારામારી ને કાપાકાપી–યુદ્ધમાની એ બધુ લોભને માટે નહોતુ સ્વાર્થની મૂઢતામા એની સમાપ્તિ નથી, ત્યાગને માટે જ એ આમક્ષા કે વર્ષા માટે જ એનુ મહત્ત્વ છે એનુ નિદર્શન જ આ મહાભારતનો મુખ્ય સૂર છે

આ સ્થળે આ મહાયુદ્ધ વિષે તેઓના ગયા ૧૩૪૭ની ૭મી પોષના ઉત્સવ વેળાના ભાષણમાથી ટાગોર વર્તમાન કાળના લોકો આ હિંસક યુદ્ધની પશ્ચાદ્ભૂમિકા ઉપર મહાભારતના યુદ્ધને એમણે કઈ રીતે જોયુ હતુ તે આપણે તેમાથી જાણી લઈશુ—

❋

માહમવેલા

આકાશમાં સાત માઈલની ઊંચાઈએથી કલાક ૭૦૦ (માઈલ) વડે ફરીને પૃથ્વી ઉપર ઊતરવાનુ સાહસ આઠ રશિયન સૈનિકોએ ખેડયુ છે ૩૬,૦૦૦ ફૂટ ઊંચે સ્ટ્રેટોસ્ફીઅરમા ઉડતા વિમાનમાથી કૂદી પડનારા આ છત્રીસૈનિકો વીસ મિનિટમા પૃથ્વી ઉપર સહીસલામત ઊતર્યા હતા

એજન્ટ : કંચનલાલ વાડીલાલની કું.

ગંગાદાસ રોડ, મુંબઇ ૨.

[illegible]દાર પાનમાં ખાવા માટે
ખુશબોદાર

રાધાકૃષ્ણ છાપ કાથો
રાધાકૃષ્ણ છાપ મુખવાસ

રસફુલ અને સુગંધીદાર પાન માટે
વાપરી ખાત્રી કરો.

બનાવનાર:

શેઠ સી. સી. કડીવાલા

સોલએજન્ટ:

જયંત વી. શાહ એન્ડ કું.
તસોદ સ્ટેશન જિ. અમદાવાદ.

ગામેગામ એજન્ટો નીમવાના છે.

૨૮

વર્ષથી
જનતાની એકધારી
સેવા કરી રહી છે

આરગસ

ઇન્શ્યોરન્સ
કંપની લિ.

ઉચ્ચ કક્ષાની આ

હિંદી વીમાસંસ્થા

આપનો સહકાર વાંછે છે.

કાર્યક્ષેત્રમાં
રસ ધરાવ-
નારને અમારું
હાર્દિક આમં-
ત્રણ છે.

સૂર્યકાન્ત બી. શાહ બી. એ.

સી. એમ. જશ

મેનેજિંગ ડિરેક્ટર્સ

વડી ઑફિસ
૨૬૯/૧ ગાંધીરોડ : અમદાવાદ

ઊર્મિ

નવરચના

'ઊર્મિ' · વર્ષ ૧૭ · અંક   'નવરચના' · વર્ષ ૧૨

ઑક્ટોબર '૫૭

સંપાદક

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

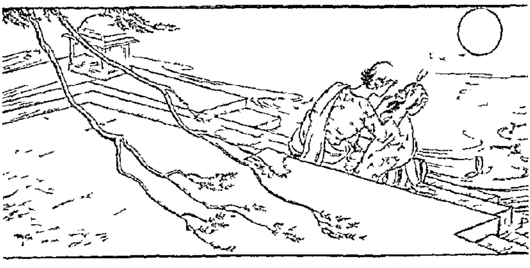

આસ્માનની અગાધતાનું દર્શન કરાવતું પ્રથમ પ્રકાશન

લેખક
નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર

પ્રસ્તાવના
કાકા કાલેલકર

આ પુસ્તક માત્ર તારાઓનો પરિચય જ નથી આપતું. તારાઓના પરિચય સાથે તે મુગ્ધ વાચક સામે અનેક મનોરમ કલ્પનાઓ મૂકી જાય છે અને તેના મનમાં આકાશની મોહકતા ઊભી કરી જાય છે. તારાઓ વિષયક આપણી તેમ જ દેશપરદેશની લોકસાહિત્યિક અને પૌરાણિક વાર્તાઓ કહી જાય છે અને મનને હળવું કરી જાય છે. વાયુ, વાદળાં, વીજળી અને વરસાદ સાથે ઋતુઋતુનાં વિવિધ મનમોહક ચિત્રો રજૂ કરી જાય છે અને આકાશી ફલકને વિસ્તારી મૂકે છે.

આ ઉપરાંત જ્યોતિષશાસ્ત્રના ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રાથમિક મહત્વની લગભગ બધી બાબતોને પ્રકરણવાર વહેંચી નાખીને તેનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવા અઘરા વિષયનું નિરૂપણ કરવા છતાં લેખકોની રસાળ ને પ્રવાહી શૈલી વાચકને પહેલેથી છેલ્લે સુધી પકડી રાખે છે અને હસતારમતાં એ વિષયનું પ્રાથમિક સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી જાય છે.

બીજું સૌથી મહત્વનું અંગ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે ઋતુના છ નકશાઓ. એ જેટલા સ્પષ્ટ છે એટલા જ સુંદર છે. એ નકશા વાચકના ભોમિયા બનીને ઋતુઋતુના તારાઓનો પરિચય કરાવી જાય છે. આવું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળ્યા બાદ વાચકને આકાશ વિષે કશી અસ્પષ્ટતા કે મૂંઝવણ નહિ રહે. આખું પુસ્તક વાંચ્યા વિના ને વસાવ્યા વિના રહેશો નહિ. છ મોટા નકશા ને બીજા અનેક ચિત્રો સાથે કિંમત ૩-૮-૦ રૂા. પોસ્ટ ખર્ચ ૦-૧-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ફુવારા-ડીલા પુલ · ગાંધી રસ્તો · અમદાવાદ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ · કાલબાદેવી રોડ · મુંબાઈ-૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘરેઘરમાં હોવું જોઈએ, જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અંધારી ક્ષણોમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દૃષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા હાથે કરીને પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે તમારી ભાવી પ્રજા માટે શાનો વારસો મૂકી જવા ધારો છો? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો?

• જે ઘરમાં એકાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાનું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની.

આસ્માનની અગાધતાનું દર્શન કરાવતું પ્રથમ પ્રકાશન

લેખક
નિરંજન વર્મા
જયમલ્લ પરમાર

પ્રસ્તાવના
કાકા કાલેલકર

આ પુસ્તક માત્ર તારાઓનો પરિચય જ નથી આપતું. તારાઓના પરિચય સાથે તે મુગ્ધ વાચક સામે અનેક અનોખી કલ્પનાઓ મૂકી જાય છે અને તેના મનમાં આકાશની માદકતા ઊભી કરી જાય છે તારાઓ વિષયક આપણી તેમ જ દેશ-પરદેશની લોકસાહિત્યિક અને પૌરાણિક વાર્તાઓ કહી જાય છે અને મનને હળવું કરી જાય છે. વાયુ, વાદળાં, વીજળી અને વરસાદ સાથે ઋતુઋતુનાં વિવિધ મનમોહક ચિત્રો રજૂ કરી જાય છે અને આકાશી ફલકને વિસ્તારી મૂકે છે.

આ ઉપરાંત જ્યોતિષશાસ્ત્રના ભૌતિક વિજ્ઞાનની પ્રાથમિક મહત્ત્વની લગભગ બધી બાબતોને પ્રકરણવાર વહેંચી નાખીને તેનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે. આવા અઘરા વિષયનું વિવરણ કરવા છતાં લેખકોની રસાળ ને પ્રવાહી શૈલી વાચકને પહેલેથી છેલ્લે સુધી પકડી રાખે છે અને હસતાંરમતાં એ વિષયનું પ્રાથમિક સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપી જાય છે.

બીજું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલ છે ઋતુના છ નકશાઓ. એ જેટલા સ્પષ્ટ છે એટલા જ સુંદર છે. એ નકશા વાચકના ભોમિયા બનીને ઋતુઋતુના તારાઓનો પરિચય કરાવી જાય છે. આવું સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન મળ્યા બાદ વાચકને આકાશ વિષે કશી અસ્પષ્ટતા કે મૂંઝવણ નહિ રહે. આખું પુસ્તક વાંચ્યા વિના ને વસાવ્યા વિના રહેશો નહિ. છ મોટા નકશા ને બીજા અનેક ચિત્રો સાથે કિંમત ૩-૮-૦ રજી. પોસ્ટ ખર્ચ ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ : ફરનાન્ડીઝ પુલ • ગાંધી રસ્તો • અમદાવાદ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ • કાલબાદેવી રોડ • મુંબઈ-૨

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

સ્થાપના : ૧૯૩૬ :: લિમિટેડ : ૧૯૪૫

પુસ્તકોનું નવું સૂચિપત્ર : ઓક્ટોબર : ૧૯૪૭

સાહિત્ય

ભારતી સંઘ લિ.

મુંબઇ અમદાવાદ

શિષ્ટ પુસ્તકોનું વાંચન ઘેરઘેરમાં હોવું જોઇએ, જ્ઞાન એ દીવો છે. જીવનની અંધારી ક્ષણોમાં તમને એ પ્રકાશ આપશે. જે પ્રજામાં દૃષ્ટિ નથી, જ્ઞાન નથી એ પ્રજા હાથે કરીને પોતે પોતાનો જ વિનાશ નોતરે છે. તમારી ભાવી પ્રજા માટે શાનો વારસો મૂકી જવા ધારો છો? ધનનો, પ્રમાદનો, કે જ્ઞાન ને શક્તિનો?

જે ઘરમાં એકાદું શિષ્ટ-સંસ્કારી નાનું એવું પણ પુસ્તકાલય ન હોય એ ઘર સૂના કબ્રસ્તાન જેવું છે. પસંદગી તમારે જ કરવાની છે જીવન કે મૃત્યુની.

નવલકથા

૧ કાળચક્ર	૨-૦-૦	૩૨ કાયાકલ્પ ભા. ૧-૨	૪-૦-૦
૨ સમરાંગણ	૩-૮-૦	૩૩ કાયા કલ્પ ભા. ૩	૩-૦-૦
૩ સુધરી ક્યારે	૪-૦-૦	૩૪ ક્રાન્તિ	૪-૦-૦
૪ પ્રભુ પધાર્યા	૨-૮-૦	૩૫ પરિવર્તન	૪-૮-૦
૫ ભીડેલાં દ્વાર	૩-૦-૦	૩૬ ક્ષમા	૫-૦-૦
૬ દીપનિર્વાણ	૩-૪-૦	૩૭ કર્મફળ	૩-૦-૦
૭ બંદીઘર	૩-૦-૦	૩૮ લોહીના ચણા	૪-૮-૦
૮ બંધન અને મુક્તિ	૨-૮-૦	૩૯ શશી જતી	૨-૦-૦
૯ પ્રેમ અને પૂજા ભા. ૧-૨	૫-૦-૦	૪૦ પશ્ચિમને સમરાંગણે	૩-૦-૦
૧૦ અણખૂટ ધારા	૩-૦-૦	૪૧ અંધકાર	૨-૦-૦
૧૧ ખંડિત કલેવરો	૩-૮-૦	૪૨ પતન અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૩-૦-૦
૧૨ કદમ કદમ બઢાયેજા ભા. ૧	૩-૮-૦	૪૩ કાંટાની વાડ	૨-૮-૦
૧૩ સુરભિ	૨-૮-૦	૪૪ ધરતી	૨-૮-૦
૧૪ પાછલે બારણે	૨-૮-૦	૪૫ લા' મિઝરાબલ ખંડ ૧	૪-૮-૦
૧૫ ઉપમા	૩-૮-૦	૪૬ લા' મિઝરાબલ ખંડ ૨	૩-૧૨-૦
૧૬ સુવર્ણમૃગ	૩-૮-૦	૪૭ જંગલનો રાજા ટારઝન	૪-૮-૦
૧૭ જગતનો તાત	૨-૮-૦	૪૮ ઘરને માગે	૪-૦-૦
૧૮ આવતી કાલ	૩-૦-૦	૪૯ જ્વાલા	૩-૮-૦
સાથી	૫-૦-૦	૫૦ પુનરાગમન ખંડ ૧	૩-૦-૦
સોહાગ	૨-૮-૦	૫૧ પુનરાગમન ખંડ ૨	૨-૮-૦
૨૧ માનવતાનાં મૂલ	૪-૦-૦	૫૨ પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	૨-૮-૦
૨૨ પચાસ વર્ષ પછી	૩-૦-૦	૫૩ જીવનનું ઝેર	૨-૮-૦
૨૩ ખાંડાની ધાર	૪-૦-૦	૫૪ દીનબંધુ	૨-૮-૦
૨૪ રૂપમતી	૪-૦-૦	૫૫ મંગળમૂર્તિ	૨-૦-૦
૨૫ અવન્તીનાથ	૪-૮-૦	૫૬ જાગતા રે'જો ખંડ ૧	૨-૮-૦
૨૬ જનમટીપ	૩-૦-૦	૫૭ જાગતા રે'જો ખંડ ૨	૨-૦-૦
૨૭ લખ્યાં લેખ	૩-૧૨-૦	૫૮ એ પત્ની કોની ?	
૨૮ ધરતીનો અવતાર	૨-૮-૦	૫૯ પથેર પાચાલી	૨-૮-૦
૨૯ પખીનો મેળો	૨-૮-૦	૬૦ ધરભણી	૧-૮-૦
૩૦ પાદરના તીરથ	૨-૮-૦	૬૧ ચિરતન નારી	૩-૮-૦
૩૧ મન્વંતર	૪-૮-૦	૬૨ ગોદ	૧-૮-૦

નવલિકા

૧ માણસાઈના દીવા	૩-૦-૦	૫ રંગ છે બારોટ !	૩-૦-૦
૨ વિલોપન	૩-૦-૦	૬ દરિયાપારના બહારવટિયા	૩-૦-૦
૩ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦	૭ વેરાનમાં	૨-૦-૦
૪ મેઘાણીની નવલિકાઓ ખંડ ૨	૩-૮-૦	૮ દિલેરની વાતો ભા. ૧	૨-૮-૦

૯ દિરેફની વાતો ભા. ૨	૨-૮-૦	૨૬ શોધને અંતે	૨-૪-૦
૧૦ દિરેફની વાતો ભા. ૩	૨-૮-૦	૨૭ પીળીપત્ર	૩-૦-૦
૧૧ લખચોરાશી	૩-૦-૦	૨૮ ગોવાલણી અને બીજી વાતો	૨-૮-૦
૧૨ માનતા	૨-૮-૦	૨૯ નવું જીવતર	૧-૦-૦
૧૩ પાંખ વિનાના	૩-૦-૦	૩૦ વારસ	૨-૪-૦
૧૪ પશમી	૨-૮-૦	૩૧ મા વિનાના	૨-૮-૦
૧૫ પ્રથમ પત્ની	૨-૮-૦	૩૨ સાગરના સાવજ	૨-૮-૦
૧૬ જીવન સરિતા	૧-૮-૦	૩૩ વામા	૨-૮-૦
૧૭ દીઠું મેં ગામડું જ્યાં	૨-૮-૦	૩૪ મહારાજની સાથે	૧-૮-૦
૧૮ જીવનનાં વહેણો	૩-૦-૦	૩૫ દ્રષ્ટાંત કથાઓ	૧-૦-૦
૧૯ તેજ છાયા	૨-૮-૦	૩૬ ઇતિહાસ કથાઓ-રોમ	૧-૮-૦
૨૦ આખાં હૈયાં	૩-૦-૦	૩૭ ,, ,, -ગ્રીસ	૧-૦-૦
૨૧ દુલિંક્ષ	૩-૪-૦	૩૮ પરીકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૨ આત્મચિત્રો	૨-૮-૦	૩૯ પરીકથાઓ ભા. ૨	૩-૮-૦
૨૩ વિશ્વસાહિત્યની વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૦ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૧	૩-૦-૦
૨૪ હિન્દીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ	૩-૦-૦	૪૧ દેશદેશની લોકકથાઓ ભા. ૨	૩-૦-૦
૨૫ ત્રણ પગલાં	૩-૦-૦	૪૨ ૩૫ કથાઓ ખંડ ૧	૩-૦-૦

નાટકો

૧ સાપના ભારા	૨-૦-૦	૬ પિયોગોરી	૧-૦-૦
૨ અંધારાના સીમાડા	૧-૮-૦	૭ ૧૮૫૭ ને જલિયાંવાલા	૩-૦-૦
૩ શિખરિણી	૧-૮-૦	૮ હંસી	૦-૧૨-૦
૪ વહેમના વમળમાં	૧-૪-૦	૯ વિધિના વિધાન	૦-૧૨-૦
૫ તારકમંદિર	૦-૧૦-૦	૧૦ જવનિકા	૧-૪-૦

જીવનચરિત્રો અને પ્રસંગચિત્રો

૧ મહાદેવભાઈ	૩-૦-૦	૯ શાહનવાઝની સંગાથે	૨-૦-૦
૨ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	૨-૮-૦	૧૦ મુસ્તફા કમાલ	૧-૮-૦
૩ રામ અને કૃષ્ણ	૧-૪-૦	૧૧ વૈજ્ઞાનિક જગત	૧-૮-૦
૪ બુદ્ધ અને મહાવીર	૧-૦-૦	૧૨ પુરુષાર્થની પ્રતિમાઓ	૨-૪-૦
૫ ગાંધીજીના સાન્નિધ્યમાં	૧-૮-૦	૧૩ ગાંધી બાપુ ભા. ૧	૪-૮-૦
૬ બાપુની છાયામાં	૨-૦-૦	૧૪ ગાંધી બાપુ ભા. ૨	૪-૮-૦
૭ જીવનશિલ્પીઓ	૨-૮-૦	૧૫ હરતાં ફરતાં હાડપિંજરો વચ્ચે	૩-૮-૦
૮ સુભાષના સેનાનીઓ	૩-૦-૦	૧૬ મહાન વૈજ્ઞાનિકો ખંડ ૧	૧-૦-૦
		૧૭ હિરોશિમા	૧-૧૨-૦

પ્રવાસવર્ણન અને સાહસકથાઓ

૧ મહાન મુસાફરો	૨-૦-૦	૬ મેં પાંખો ફફડાવી	૨-૦-૦
૨ ધરતીને મથાળે	૩-૦-૦	૭ સરહદ પાર સુભાષ	૨-૦-૦
૩ એકાન્ત સામ્રાજ્યમાં	૩-૪-૦	૮ હિમાલયનું પર્યટન	૩-૦-૦
૪ સાહસિક સોદાગરો	૨-૧૨-૦	૯ કલાકારની સંસ્કાર યાત્રા	
૫ દક્ષિણ ભારતનાં તીર્થધામો	૨-૦-૦	૧૦ ગગનરાજ	

ઈતિહાસ—રાજકરણ

૧ આપણું બાંધવરાષ્ટ્ર ચીન	૩-૦-૦	૧૧ દક્ષિણ આફ્રિકાની રંગભૂમિ	૩-૮-૦
૨ જય ઇન્ડોનેશિયા	૧-૮-૦	૧૨ ઇતિહાસ કથાઓ રોમ	૧-૮-૦
૩ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૧	૯-૪-૦	૧૩ ,, ,, ગ્રીસ ભા. ૧	૧-૪-૦
૪ ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય ભા. ૨	૯-૪-૦	૧૪ ,, ,, ગ્રીસ ભા. ૨	૧-૪-૦
૫ સત્તાવન	૨-૮-૦	૧૫ ગુલામીની શૃંખલા	૨-૮-૦
૬ સત્તાવનની કત્લેઆમ	૨-૮-૦	૧૬ મહારાજ્યોની યુદ્ધશક્તિ	૨-૦-૦
૭ આપણી સાગર સૈનિક	૩-૦-૦	૧૭ લાલકિલ્લાનો મુકદ્દમો	૧-૮-૦
૮ બે વિચારધારા	૨-૧૨-૦	૧૮ હિંદ વિશ્વયુદ્ધના વમળમાં	૧-૦-૦
૯ જો લડત આવે તો	૧-૦-૦	૧૯ ૧૯૪૨નાં પગરણ	૦-૧૦-૦
૧૦ વૈજ્ઞાનિક સમાજવાદ	૨-૦-૦	૨૦ આઝાદીની યજ્ઞજ્વાળા	૦-૯-૦

નિસર્ગોપચાર અને આરોગ્ય

૧ હું નિસર્ગોપચાર તરફ કેમ વળ્યો ?	૨-૮-૦	૧૪ હઠીલાં દર્દોમાં કુદરતી ઉપચાર	૧-૮-૦
૨ ઉમરોગોમાં નિસર્ગોપચાર	૨-૦-૦	૧૫ દવાનો છેલ્લો ઘૂંટડો	૨-૦-૦
૩ નિસર્ગોપચારનું જીવનદર્શન	૨-૮-૦	૧૬ ક્ષય અને દમમાં નૈસર્ગિક સારવાર	૩-૦-૦
૪ નિસર્ગોપચાર વિચાર અને વ્યવહાર	૧-૮-૦	૧૭ દૂધ સર્વ સંપૂર્ણ ખોરાક	૧-૮-૦
૫ નિસર્ગોપચાર અને જલોપચાર ભા ૧	૦-૬-૦	૧૮ મારો જલોપચાર	૩-૦-૦
૬ ,, ,, ભા. ૨	૦-૭-૬	૧૯ દૂધ મૃત્યુલોકનું અમૃત	૨-૮-૦
૭ આદર્શ ખોરાક કોને કહેવો ?	૦-૬-૦	૨૦ શરીર રચનાનું રહસ્ય	૧-૪-૦
૮ પહેલું સુખ	૦-૬-૦	૨૧ સો વર્ષ જીવવાની કળા	૨-૮-૦
૯ ખોરાકની પસંદગી	૦-૬-૦	૨૨ એકાદશીનો ઉપવાસ	૦-૫-૦
૧૦ કસરત મહેનત અને રમત	૦-૬-૦	૨૩ ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે	૨-૦-૦
૧૧ કલેજાનાં રોગો	૦-૧૨-૦	૨૪ વૈજ્ઞાનિક નિસર્ગોપચાર	છપાય છે
૧૨ લાંબું ચાલો અને લાંબું જીવો	૦-૯-૦	૨૫ આસન અને આરોગ્ય	,,
૧૩ વેક્સિનેશન કે સેનિટેશન	૦-૯-૦		

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ૦ :: મુંબઈ : અમદાવાદ

નેપચ્યૂન
જિંદગી, આગ
અને
અકસ્માત
ના વીમાનું
કામ કરે
છે

કુલ અસ્કયામત
રૂા. ૫૫,૦૦,૦૦૦થી વધુ

કામકાજ કરવા લાગવગવાળા
અને શક્તિશાળી એજન્ટો
જોઇએ છે.

નેપચ્યૂન એસ્યુરન્સ
કંપની લિમિટેડ

: હેડ ઓફિસ :
પચ્યૂન બીલ્ડીંગ, મુંબઈ.

અમદાવાદ બ્રાંચ :
પાચકૂવા અમદાવાદ

સમાજ, સાહિત્ય અને સંસ્કારનું માસિક

ઊર્મિ અને નવરચના

'ઊર્મિ' વર્ષ ૧૭ · 'નવરચના' વર્ષ ૧૨ : અંક સાતમો
ઑક્ટોબર : ૧૯૪૭

ક્રમ

૧	કવિને	ધૂમકેતુ	૭
૨	ચમેલી	બ.ક.	૯
૩	વહેતાં પાણી	(માસિક નોંધ)	૧૪
૪	જીવનપંથ	ધૂમકેતુ	૨૧
૫	ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી (ચાલુ વાર્તા)	દર્શક	૨૫
૬	મેઘબિંદુ	ધૂમકેતુ	૩૨
૭	સ્મરણ-સૌરભ ઝરી	"નૌતમ"	૪૩
૮	મનોમન	રમણીક મેઘાણી	૪૪
૯	વાર્તા વિનાની વાર્તા	ધૂમકેતુ	૫૦
૧૦	ગ્રામસેવકની કોર્ટ	ઈશ્વર પેટલીકર	૬૨
૧૧	પાગ અને આયોડીનના વિષપ્રયોગનો એક લાક્ષણિક કેસ	ડૉ. હેન્રી લિન્ડારહાર એમ.ડી.	૬૮
૧૨	વિજ્ઞાનદર્શન	બંસીગાંધી, જયંતિલાલ દે. ઓઝા, નરસિંહ મૂ. શાહ	૭૦
૧૩	ગ્રંથસમીક્ષા	અ. મ રા.	૭૫

: વાર્ષિક લવાજમ :

દેશમાં : રૂા. ૭-૦-૦ :: પરદેશમાં : રૂા ૧૦-૦-૦

ભગિની

તંત્રી : પુષ્પાવતી મહેતા

નવદૃષ્ટિવતુ અને સમાજના પ્રશ્નોને હિંમતભરી રીતે વિચાર-ચર્ચા કરતું આ નવું સામયિક પ્રગટ થઇ ગયું છે.

આજે જે સ્ત્રીઓ અંગે સામયિકો નીકળે છે તે સૌમાં વિશિષ્ટ ભાત ને સ્થાન 'ભગિની'એ ઊભું કર્યું છે.

દસ આનાની ટપાલની ટિકિટો મોકલી એક નમૂનાનો અંક મંગાવશો. વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં ૬-૦-૦ પરદેશમાં ૭-૮-૦

દર મહિનાની પંદરમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

ગ્રાહક માટે લખો:—

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ : મુંબઈ-૨
ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ
રાવપુરા, વડોદરા: પ્રગતિ સાહિત્ય મંદિર, ખપાટિયા ચકલો, સુરત
એલ. કે. મેઘાણી, ૧૪ અમરતલા, કલકત્તા

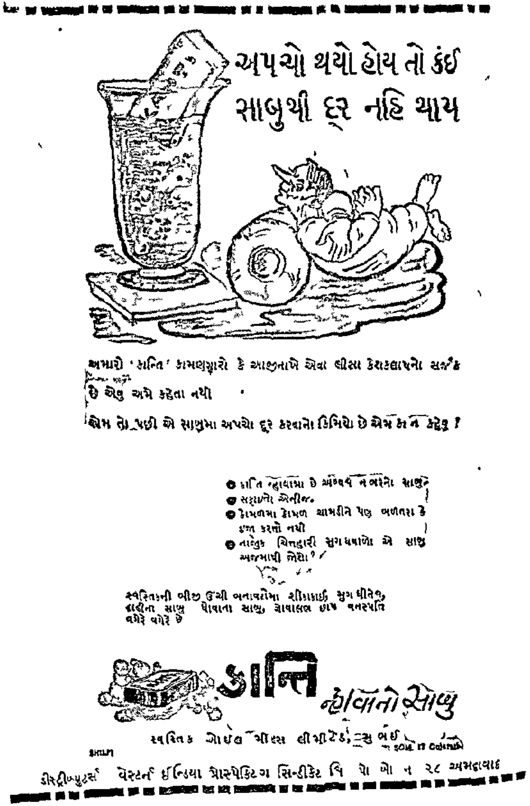
અપચો થયો હોય તો કંઈ
સાબુથી દૂર નહિ થાય
અમારો 'કાન્તિ' કામણગારો કે આજીનાએ એવા લીસા કેશકલાપનો સર્જક
છે એવું અમે કહેતા નથી
એમ તો પછી એ સાબુમા અપચો દૂર કરવાનો કિમિયો છે એમ કેમ ન કહેવું ?
કાન્તિ ન્હાવામા છે અજવાળ નખરેનો સાબુ
કોમળમા કોમળ ચામડીને પણ બળતરા કે ડંખ કરતો નથી
નાજુક ચિત્તહારી સુગંધવાળો એ સાબુ અજમાવી જોયો ?
સ્વસ્તિકની બીજી ઉંચી બનાવટોમા શીકાકાઈ, સુગંધીતેલ, દાઢીના સાબુ ધોવાના સાબુ, ગ્રોવાસણ છાપ વનસ્પતિ વગેરે વગેરે છે
કાન્તિ ન્હાવાનો સાબુ
સ્વસ્તિક ઓઇલ મીલ્સ લીમીટેડ, મુંબઈ
ડીસ્ટ્રીબ્યુટર્સ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પ્રોસ્પેકટિંગ સિન્ડીકેટ લિ. પો. બો. નં. ૨૮ અમદાવાદ

કવિને !

કવિ ! તારી કવિતા તો એક એવો શબ્દ ગૂંથ્યો પુલ છે કે જેની ઉપર થઇને આ દુનિયાનાં માણુસો સ્વર્ગની શોભા નિહાળવા જાય છે, અને સ્વર્ગનાં માણુસો આ દુનિયા જોવા આવે છે !

તારી પાસે એક એવી અમર જીવનજળની જાહ્નવી છે કે સેંકડો ને હજારો તૃષાતુર આત્માઓ એનાં પાણી પીવા આવે છે. ખોબે ખોબે પાણી પીએ છે, થોડીવાર આરામ લ્યે છે, ને પછી જીવનપંથને માર્ગે એ ભાથા ઉપર તો આગળ વધ્યે જાય છે !

કવિજન ! તારી પાસે જે સૌન્દર્યનું વૃક્ષ છે, તેનાં ફળ ચાખવા માટે અમરલોકના નિવાસીઓને પણ ફરી પૃથ્વીમાં જન્મ લેવાનું મન થાય તેવું છે. તને આકાશી કુસુમ, ગીતનું બુલબુલ, રંગરંગી વાદળ, સ્વર્ગીય ગંધર્વ, શબ્દશિલ્પી, દિવ્યગાયક—ને એવાં કૈં કૈં વિશેષણો આજ દિવસ સુધી લગાડવામાં આવ્યાં છે. પણ એમાંનું કોઈ તારા માટે ઋગ્વેદવાપર્યા કવિશબ્દની તોલે આવે તેવું નથી. તું તો કવિ છો; અને 'કવિ' જ રહેજે !

માનવતા ભૂખી કવિતા માટે તો હરેક જમાનામાં લોકોનાં ટોળે ટોળાં રાહ જોઈને ઊભાં રહે છે. સૌની આંખમાં એક જ કરુણતા ભરી વેદના ઉભરાય છે. સૌના હૃદયમાં એક જ ઊંડી અભિલાષા છે. સૌના અંતરમાં એક જ આરજૂ છે.

અમારું આ વ્યથાભરેલું મૌન, એને વાણી આપનાર, કવિ, અરે કવિ ક્યાં છે ? યુગયુગ ઘેરી અમારા દિલની અંધારખીણને પ્રકાશ આપનાર એક નાનો દીપ ક્યાં છે ?' તું, ભાઈ ! કવિજન ! તું જૂગજુગ જૂની માનવતાની અને માનવ આત્માની અંધકાર ભરી કંદરાઓને તું અજવાળજે !

આ કંદરાઓમાં તું એકલો જ પ્રવેશ મેળવી શકશે. ત્યાં બીજું કોઈ આવી શકે તેમ નથી, આવે તેમ પણ નથી. એ કંદરાઓને પહોંચવાને તારે

માર્ગે જનતાએ ભૂખની દુઃખની અને બેદરકારીની કંટક ભરેલી કેડીઓ તૈયાર કરી રાખેલી છે.

પણ કાંઈ ફીકર નહિ એ પંથે આજ દિવસ સુધી જે કવિજન વિચર્યા છે, એમણે ઓઢેલા ગરીબીના અંચળાની સુગંધભરેલી સોનેરી રજ ત્યાં ઠેકાણે ઠેકાણે કેડીને પ્રકાશતી પથરાયલી છે.

એ જ માર્ગે ભાઈ! એ જ બાદશાહી ગરીબીના પંથે, તારો અને તારા જેવા સૌનો ભાગ્યપંથ પથરાયલો પડયો છે!

કહેનારાઓએ કહ્યું છે કે કુદરતની કવિતા એટલે ફૂલ. અને હું કહું છું કે ફૂલની કવિતા એટલે કવ! પણ કાંટા ભર્યા તારા કીર્તિ મુગટમાં ગુલાબની પાંદડીનાં આંસુ છૂપાયાં છે! તું ફૂલો માટે રડે છે અને તારે માટે મિત્ર! બીજું કોઈ નહિ ફૂલો રડે છે!

તારે ચોરે બેસીને એનું માત્ર એક ચાંગળું ચાખનારાઓને જીવનભરની ગરીબી, વ્યથા અને આંસુ મળ્યાં છે. પણ તેં તો મિત્ર! એ સઘળાંની અંજલિ કરીને, એવી એવી તો દિલ ડોલાવનારી, સત્યની, અહિંસાની, પ્રેમની, પ્રાણની, શ્રદ્ધાની-અને સૌની ટોચ જેવી સૌન્દર્યવાણી કહી છે કે અમને એમ લાગે છે, તારા માનસરોવરમાં છલોછલ અમૃતભર્યાં છે, જ્યાં આવેલું દરેક કાતિલ વિષ અમૃત બનીને પાછું સંજીવની રૂપ ધારે છે!

તમામે તમામ ગરીબીને તજી દે પણ મિત્ર! તું ગરીબીને તજતો નહિ. ગરીબીને તું તજીશ તો તો પછી કવિ! ગરીબી કોઈ દિવસ ગરીબને નહિ તજે!

સૌ કોઈ ગરીબીને તજે પણ કવિ! તું ગરીબીનું એક એવું ગૌરવગાન ગા કે જેથી કોઈ આ દુનિયામાં પોતે ગરીબ ન રહે. માટે પોતાના પાડોશીને ગરીબ રાખવા મથે છે, એ ગરીબનો પણ ગરીબ છે! અને એ જ ખરો ગરીબ છે. બાકીના તમામ શ્રીમંત છે. અને શ્રીમંત સઘળા એક સરખા છે!

તારો દેશ કવિ! શ્રીમંતોનો બને ને એમાં કોઈ ગરીબ ન રહે માટે તું હવે આજે ગરીબીનું ગાન ગા!

એક એવું ગાન ગા મિત્ર! એક એવું ગાન ગા, કે જે માનવહૃદયમાંથી એકી અવાજે એક એવો અવાજ ઊભો કરે કે જેને શાંત કરવા માટે શ્રીમંતોની તમામ શ્રીમંતાઈ ઓછી પડે. અને છેવટે એ પણ ગરીબીના ગૌરવ ગાનમાં રાચી રહે!

ધૂમકેતુ

ચમેલી

સ. દા.

કોણ જાણે આજે શું થયું હતું તે પળેપળ પંખીની માફક ઊડતી ચમેલી તદ્દન શાંત થઈ ગઈ હતી! ખંજન પક્ષીને શાંત જોઈને જેવી નવાઈ લાગે એવી એ નવાઈ હતી. ચમેલી આંહીં પાંચ ૭ મહિના થયાં આવી હશે પણ આડોશપાડોશમાં એનું નામ સૌની જીભે ચડી ગયું હતું. કોઈની ચમેલી ભાભી, કોઈની ચમેલી કાકી, કોઈની ચમેલી માશી, કોઈની ચમેલી મામી, અને અસંખ્યની તો ચમેલી બેન, પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં હવામાં નામ તો ચમેલીનું જ ગૂંજતું હોય! અને જ્યારે જુઓ ત્યારે હસતી! કેમ જાણે એનો જન્મ જ હસવા માટે હોય!

અને એમ કેમ ન હોય? માત્ર ૭ મહિનામાં તો એણે શહેરનો રંગ આબાદ પકડી લીધો હતો. નહિતર હતી ગામડાની, ભણેલી પણ બહુ નહિ, છતાં કોઈ પ્રોફે. બલવંતને એમ મેણું ન મારી શકે હવે કે, અલ્યા! તારી વહુ તો બોઘા જેવી છે. એવી 'અપ ટુ-ડેઈટ' એ બની ગઈ હતી. ને બોલવા ચાલવામાં પણ શું—એનામાં છટા છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરતા, ભલે દલીલ ન હોય.

કોઈ કામ એવું નહિ જેમાં ચમેલીને રસ ન પડે. જ્યારે જૂઓ ત્યારે એ ફરતી જ હોય. આ એ જમણનું રાંધ્યું, પ્રોફેસર થયા પ્રોફેસરું કરવા કે ચમેલી છૂટી! એને ચા ચવાણા ચેવડાથી માંડીને શીખંડ સુધી તમામ વાતમાં રસ. બંગડી પીનથી માંડીને સીફોન સુધી તમામે તમામ જાતમાં એની ગતાગમ. અને યુરોપી મોરચાથી માંડીને અણુબોમ્બ સુધીની વાણી એના ધ્યાનમાં. એણે તો જાણે ૭ મહિનામાં કાયાપલટ કરી નાખી.

આજે એવી ચમેલીને, ગંભીર બનીને લીમડાની ડાળ ઉપર બેઠેલા પક્ષી સામે નજર માંડતી નિરખવી એ તો કોઈ કરુણ કાવ્યની છેલ્લી બે પંક્તિ, જાણે સજીવન થઈ હોય એવું લાગે! ચમેલી—અને ગંભીરતા, એને આ છેલ્લા ૭ મહિનામાં કોઈએ સાથે જોયાં ન હતાં! એટલે આજે તમામે તમામ ઠેકાણે એક વાત નીકળી પડી: 'અરે! આ શું થયું છે ચમેલીને? આમ કાં જડ જેવી બેઠી! પ્રોફેસર સાથે બગડ્યું છે કે છે શું?'

પણ પ્રોફેસર બલવંત શાંતમૂર્તિ હતા. વેદનાના સાગરને એ પી શકતા. કોઈ રીતે ચમેલી સાથે એને તકરાર થાય એ ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ જેવી વાત હતી.

પણ હા, પેલો એક જુવાન દેખાય છે, બળવંતનો ભાઈ નાનો એ આંહીં થોડા દિવસ થયાં આવ્યો છે. સૌને લાગ્યું કે ચમેલીનું ગાંભીર્ય એને લીધે છે.

'હા બાઈ! હસમુખાં તો સૌ રહે, સાંજે રાંધવું ન પડે ત્યાં સુધી, પણ હવે તો ચમેલી બેનને રાંધવું પડતું હશે, આ બળવંતભાઈના ભાઈ આવ્યા છે ને, દિલીપભાઈ, એટલે પંખીને પાંજરામાં પડેલું પૂરો ને લાગે એમ લાગે તો ખરું જ ના? આજ કાલનાં બૈરાં, રાંધવાનું ન હોય ને, 'રૂમીલી રૂમઝૂમ' જવાનું હોય તો સોળે કળાથી ખીલે. 'ચૂલારૂમ'માં જવાનું આવે કે જાણે દિવસનું પોયણું! આપણને બૈરાંને કોણ વધ કરે? કહેવતમાં શું છે? કાં ચૂલો ને કાં ખોળો! એમાં ખોળાને તો વાર છે—તે આ ચૂલાએ વશ કર્યાં! બીજું કાંઈ નથી લ્યો, બે વખત ચૂલો ફૂંકતાં એમને પેટમાં દુખે છે. બલવંતભાઈ તો હતા સાદા તે સાંજ સવારનું જમી લેતા, ને આ છે જરાક વરણાગીયા. ચમેલી બેનને પેટમાં એ દુઃખે છે લ્યો!'

પણ કર્ણોપકર્ણ ફેલાતા આ સમાચારે ચમેલી બેનનું ગાંભીર્ય કાંઈ ઓછું ન કર્યું.

જ્યારે જુઓ ત્યારે એ તો લીમડાની ડાળ ઉપર બેઠેલા એકાદ પંખીને જોતા જ હોય!

[૨]

દિલીપ જ્યારે ટપામાંથી એની ગામડાની બેગ સાથે પહેલવહેલો ઊતર્યો ત્યારે એને જોઈને ચમેલી તો ઓછી ઓછી થઈ ગઈ હતી. એને તો નાના દિયરની વસ્તી મળી. ભાઈભાઈની વચ્ચે આઠ ને આઠ ચાલ્યાં જાય એટલું અંતર હતું. પ્રોફેસર છતાં બળવંતનું પાટલુન કાયમ ટાઈપનું. દિલીપનું તો પાટલુન

જ તમારી આંખો પકડી રાખે. બળવંત હાથમાંથી ચોપડી મૂકે નહિ. દિલીપ ચોપડી હાથમાં જ લ્યે નહિ ને! બળવંતને કોઈ કામમાં જાણે પોતાનો અભિપ્રાય નહિ. દિલીપને પોતાના અભિપ્રાય સિવાય, બીજા કોઈનો અભિપ્રાય નહિ. બળવંતને બધી ઉપાધિ લાગે. દિલીપને બધી મજા લાગે. વાતોનો તો એની પાસે ઢગલો. નવી નવી રમતનો એને શોખ. નવી નવી વાનગી પણ એ જાણે. ચમેલીને તો મજા પડી ગઈ. દિલીપ પણ આખો દિવસ ખુશમિજાજથી વાતો કરતો જ હોય. પાછા એણે તો અલકમલક જોયા હતા. આપણા દેશના–ભયંકર આચારવિચારથી એ તો ધ્રૂજી ઊઠતો!

ચમેલી પાસે કેવી કેવી વાતો એ કરે? પહેલાં તો ચમેલી નિર્દોષ ભાવે એ સાંભળીને હસ્યા જ કરતી! પણ ધીમે ધીમે એને દિલીપના અવાજમા ફેર દેખાયો અને એ ધ્રૂજી ઊઠી!

એક દિવસ બપોરે એ ઘરમાં કાંઇ કામે ગઈ તે દિલીપ પાછળ આવ્યો: 'ભાભી! આ મને ખબર નહિ હો, તમે પણ મારાથી આ છૂપાવી રાખ્યું? આમ તો તમે આગળ વધેલ છો! કોઇ કહી શકે નહિ કે તમને અમુક વાતની ગતાગમ નથી!

'શાની વાત કરો છો દિલીપભાઇ? મેં તો તમારાથી કાંઇ છૂપાવ્યું નથી!'

'કેમ? કાલે કબાટ ઉઘાડીને તમે કપડાં જોતાં'તાં ત્યારે પેલી 'બોક્સ'માં શું હતું?'

'મારા એરિંગની વાત કરો છો!'

'જુઓ! મને બનાવો છો કે?' દિલીપનો અવાજ ધીમો પડ્યો, 'કે પછી પરીક્ષા લ્યો છો?'

પણ અવાજની ધીમાશ ને મીઠાશ જોઇને ચમેલી ધ્રૂજી ઊઠી. છતાં તેણે પોતાના અવાજમાં ફેર કર્યા વિના જ હિમ્મતથી કહ્યું. 'શાની વાત છે બોલી નાખોને!'

'મને ખબર નહિ, મેં તો કીધું' મોટાભાઈ છે ટીલાંટપકાં, એ તે આવી ઊંચી ઢબની વાતમાં શું સમજે? પણ તમે એને'ય રસિક બનાવી દીધા લાગે છે!'

'દિલીપભાઇ! એમ ગોળ ગોળ વાત કરો તો મને એમાં કાંઇ ગતાગમ પડે નહિ. હું કાંઈ થોડું તમારી પેઠે ભણી છું!'

'ભણ્યાં નથી, પણ ગણ્યાં કેટલું છો! હવે કાઢો કબાટમાંથી!'

'પણ શું! તમે શેની વાત કરો છો?'

'હજી બનાવો છો? કે હવે તો તાવો છો! શું તમે કોઈ દી વાપરતાં નથી ભાભી?'

'પણ શું?'

'આ પેલું 'બોક્સ'માં છે એ! એ...એ એટલા માટે જ છે. માણસ... પણ આ રહ્યું લ્યો... આંહીં પડ્યું છે ને શું!'

દિલીપે શકરાબાજની ઝડપથી આ યુગમાં ઘેર ઘેર વસાવવા માંડેલા સાધન ઉપાડ્યાં! કબાટમાં લુગડાં ગોઠવતાં એ અચાનક બહાર પડી ગયેલ! ભાભી ચમેલી તો સ્તબ્ધ બની ગઇ. તેણે દિલીપની નજરમાં ભયંકર રોગ દીઠો:

દિલીપ ભાઇ! મારે કામ છે!'

'તમે પાછાં ઢોંગમાં પડ્યાં કે? તમને સમજાયું નથી કે આ વપરાતાં થયા પછી કોઈ જાતની જવાબદારીનો ભય રહેતો નથી. વળી કોઇ પ્રત્યે આપણે બેવફા નીવડતા નથી...! એ બીજો ફાયદો...' શું સમજો છો?

'દિલીપભાઇ! તમે...!'

ચમેલી તો ધ્રૂજતી બહાર જ દોડી ગઈ.

દિલીપ એની પાછળ ધીમે પગલે બહાર આવ્યો. મને ખબર નહિ તમે આટલાં orthodox જૂનવાણી છો. પણ એ તો ધીમે ધીમે આપણે એને ટેવાવું પડશે–શહેરોમાં જ્યાં ભેગું જીવન છે, ત્યાં તો કલેશ અટકાવવા માટે આ એક અમોઘ શસ્ત્ર છે તમે આવા વિચાર ધરાવો છો આ બાબતમાં હજી –હુ–'દિલીપ ધીમે ધીમે ફરતા ચાલ્યો ગયો.

[૩]

ચમેલી તો એની વાતમાં કાંઇ સમજી નહિ. તે પહેલાં પ્રોફે. બલવંતની વાતમાં પણ કાંઇ સમજી ન હતી. એને કાંઇક એવું યાદ હતું કે પ્રોફે. બલવંત

તો એની તબીયતની વાત કરતો હતો. પણ બલવંત તો બલવંત હતો. અને આ તો ચમેલીને જુદીજ માટીનો માનવી લાગ્યો એ તો હવે એકલાં ઘરમાં રહેતાં મૂંજવા લાગી. એને આવી ગંભીર જોઈને બલવંતને ધ્રાસ્કો પડ્યો. એણે એને પૂછ્યું; 'ચમેલી! તને કાંઈ લાગે છે?'

'શાનું?'

'વખતે બીક લાગતી હોય તો!'

'ના, ના, એવું કાંઈ નથી!'

'હોય તો નહિ જ. તારી તબીયતની સંભાળ લેવા માટે તો મેં પેલાં વસાવ્યાં છે. અને એનો ઉપયોગ હોય ત્યાં સુધી તો વાંધો નથી. પણ ત્યારે તું ગંભીર કેમ બની ગઈ છો? મને તો બીક લાગી કે આવી નાજુક તબીયતે તને મંદવાડ આવે તો તો આવી જ બને નાં! હગણાં હમણાં તો એવા 'કેસ' બહુ થાય છે!

ચમેલી બલવંતને કાંઈ કહી શકતી નહિ. બલવંતના અત્યંત કોમળ સ્વભાવની ચમેલીને જાણ હતી. આવો ભાર સહન કરવાની એનામાં શક્તિ ન હતી. પણ પોતે વાત ન કરે તો આ દિલીપ—એનો શું ભરોંસો હવે? અને એ એનો શું અર્થ કરે!

એને તો હવે ચિંતા થઈ પડી! એની બપોરની ઊંઘ ઊડી ગઈ. સવાર સાંજનો વિનોદ ઊડી ગયો. એને પહેલા તો એમ હતું કે બે પાંચ દિવસ આને જાળવી લેવો—ને એના ઝપાટામાં ન આવવું, પણ ચમેલીએ બળવંતને કાંઈ કહ્યું નથી, એ જ્યારે દિલીપે જાણ્યું, ત્યારે એણે એનો અવળો અર્થ લીધો! વળી આ વાત જણાઈ જાય નહિ માટે ચમેલીએ બહારનો વિવેક બરાબર જાળવી રાખવાનું કર્યું, એટલે તો દિલીપને પોતાની માન્યતા ખરી લાગી.

પરિણામે એ તો પોતાનો જવાનો દિવસ ઠેલતો જ રહ્યો!

એટલામાં એક દિવસ સવારમાં એક ટપો આવીને ઊભો રહ્યો. ટપામાંથી બે જણાં ઊતર્યાં અને ચમેલી તો આભી જ બની ગઈ. એક તો એની વિધવા માશી હતી—પણ બીજી આ રંજન એ કેમ આવી હશે! અનુમાન કરતાં તો ચમેલીનાં ઘરણ મરી ગયાં.

રંજનને લઈને માશી આવ્યાં હશે, એને અહીં ઠેકાણેસર પાડવા તો નહિ હોય?

અને ત્યાંનો થોડીવાર પછી આડીઅવળી વાતો થઈ ને રંજન જરાક બહાર ગઈ, ત્યાં જ માશીએ ફોડ પાડીઃ 'દિએ નહીં એટલી રાતે વધે છે માડી! એટલે કીધું, જઈ તો આવું. તારો દેર—અમે આવ્યાં ત્યારે બહાર ઊભો'તો એ જ કે? છે તો દેખાવડો! શું ભણ્યો છે?'

ચમેલીના પેટમાં ધ્રાસ્કો પડ્યોઃ 'અરે! માશી એ તો આજનાં ભણતર. એમાં દોઢિયાં થાવાં મુશ્કેલ. અને ઘરવખરીમાં તો કાંઈ બાંધે એ!'

'એ તો એમ જ હોય! તારું જ સંભાર ને! બલવંત તો કોન લમને ભણ્યો'તો પણ વર હોય તો રૂડો! ઘર તો પછી થઈ જાય!'

'પણ વર હોય તો!'

'એટલે તો તને પૂછ્યું. બાઈ! રંજનને તો તું તલેતલ જાણે છે. તારા દેરને પણ જાણે. તું જ કહે કે અમારે શું કરવું? આવતો શિયાળો હવે ખમે એમ નથી! પછી તો તમારે આંહી શે'રમાં સાંધા ચાલે. ગામડાગામમાં તો આખું ગામ ખાઈ જાય!'

'ત્યારે માશી! હું કહું છું કે આ તમારે ચોક્કસ જ કરવા જેવું...'

ચમેલીના મોમાંથી નીકળનારો 'નથી' શબ્દ અધર રહી ગયો. પાછળથી અવાજ આવ્યો.

'કેમ! ક્યારે આવ્યાં છો!' કહેતોકને બલવંત આવ્યો. તેની પાછળ જ દિલીપ પણ હતો, સામે બારણેથી રંજન પણ આવી રહી હતી.

'આવો, આવો, આ હમણાંજ આવ્યા. કીધું દિલીપભાઈ આવ્યા છે, મળી આવીએ. રંજન! આંહી આવને—આ બલવંતભાઈને તો તું ઓળખતી પણ નહિ હો! તો ક્યાંથી ઓળખે! ક્યારે જોયા હોય!'

માશીની નજરે દિલીપ ચાલ્યો છે, ચમેલી તો વિચારમાં પડી ગઈ. પછી માશી સામે જોઈ રહી. માશી તો જે હેતુ માટે આવ્યા હતા એને લગતીજ

દરેક વાતને સમજે એવી સ્થિતિમાં હતા. એટલે ચમેલીની નજરમાં એણે પોતાના હેતુને અનુકૂળ એવું જ કાંઈક વાંચ્યુ ને એ આગળ વધ્યા.

'આ અમારી રંજનને હવે ઠેકાણે પાડી દ્યો—તમે—એટલા માટે તો એને ભેગી લાવી છું!'

'તે સારું કર્યું'—અમારે,પણ દિલીપભાઈનું કરવાનું જ છે ને! અમે પણ મુંઝવણમાં પડયા છીએ!'

'હ્યો! તો તો સોનામાં સુગંધ મળી. અમને તમારા જેવું ઠેકાણું કયાંથી મળશે?'

'પણ એમ કંઈ હોય હવે આ જમાનામાં?' ચમેલીને વાતને કયો દોર આપવો તે સમજ ન પડી. 'રંજનબેન અને દિલીપભાઈનું મન માને—હવે તો એમને જોવાનું' તેનાથી એમ જ બોલાય તેમ હતું.

'બરાબર છે. એ તો પહેલું. જુઓ, એણે બરાબર તોડ કાઢયો ના?' બલવંતે કહ્યું.

'શાનું પડખું સેવ્યું છે? કેમ ન કાઢે? એણે જ મને કહ્યું કે માશી! મારા દેર પણ હમણાં આવ્યા છે!'

'એણે કહ્યું એમ? ત્યારે તો ...'

પ્રોફે. બલવંત વાકય ગળી ગયા.

ચમેલી કાંઇ સમજી નહિ. બીજા તો કાંઈ સમજે તેમ ન હતા. દિલીપ સાંભળી રહી. ચમેલી હેબતાઈ પણ ગઈ. એને કેમ વાત કરવી એ સમજમાં ન આવ્યું એણે ન ધારેલા એવા મારગે વાત ચાલી ગઈ હતી.

[૪]

'પણ એને વાંધો શું છે? કન્યા પસંદ નથી? ઘર નાનું લાગે છે? વિચાર નથી કે છે-શું?'

'તે તો માશી! કાંઇક બોલે તો ખબર પડે નાં?'

'તેં પૂછ્યું નહિ હોય?'

'રંજને પૂછયું હશે નાં?'

'રંજનમાં તે એવી ગતાગમ હોય દીકરી! તે તો ઊડનાં પંખી ન પાડે! એ તો બિચારી સાધી સાદી નિર્દોષ—' ચમેલી ચમકી ઊઠી:

'પણ માશી! તો તો મેં તમને કહ્યું નહિ, જાવાં દ્યો ને આ વાત જ! હું તમને તે દિવસે કહેવા માગતી'તી એ! આ કરવા જેવું નથી!'

'પણ કયાંય બીજે ગોતવું તો પડશે નાં?'

'પણ આ વાતમાં કાંઇ માલ નથી માશી!'

'કેમ?'

ચમેલી શું જવાબ આપે? માશીને લાગ્યું કે ચમેલી નાહકની ચેળે છે.

'પણ ત્યારે તો કાંઈક બોલ્યા હોત. આ આવ્યા બલવંતભાઈ!'

પ્રોફે. બલવંત આવ્યા. તે શાંતમૂર્તિ હતા. છતાં એમના ચહેરા ઉપર પણ આજે જરાક ગુસ્સો દેખાતો હતો. ચમેલી એ જોઇ રહી.

'કાં ભાઇ?'

'તમે જરાક નીચે જઈને આડીઅવળી વાત કરોને—દિલીપને મેં બોલાવ્યો છે. હમણાં આંહીં આવશે, હું પૂછી લઉં. પછી તમને કહું.

ચમેલી એની સામે જોઈ રહી. એણે બલવંતને આટલો આકરો સ્પષ્ટ આજે પહેલવહેલો જોયો. તેને કાંઈ સમજ પડી નહિ. એ પોતે આ વાત ન બને તો સારું એ ઇચ્છી રહી હતી. પણ બલવંતને આમાં રસ લેતા જોઈ એ શાંત થઈ ગઈ.

પ્રોફેસરે તેની સામે જોયું. તેણે ધીમેથી કહ્યું.

'દિલીપને તેં કાંઈ પૂછ્યું છે?'

'શાનું?'

'રંજન બાબત!'

'ના.'

'તો તારો શું મત છે?'

'મારે? મારે શું કહેવાનું હતું? પણ આપણે જ્યારે ઘરનો વિચાર કરીએ, વરનો વિચાર કરીએ, બધાનો વિચાર કરીએ—પણ જે વડે જીવન ચાલવાનું છે એ અંતરંગજીવનનો કયારે વિચાર કરીશું?'

બળવંતે વધારે એકાગ્રતાથી તેની સામે જોયું. 'મારે એ જ જાણવાનું હતું! તારે પોતાને કાંઇ ખાસ કહેવાનું છે?' 'ખાસ તો શું હોય!' તે બોલતાં બોલી. પણ તરત એના મનમાં એક વિચાર આવ્યો. બલવંતને કહે ન કહે પણ પેલી ઘટનાની થોડી ગંધ

હોય તેવું લાગે છે. તેનો ચહેરો ઊતરી ગયો. પણ એટલામાં તો દિલીપ આવ્યો. તેના વરણાગી વેડા આજે તો વધારે ખીલ્યા હતા. એક તરફથી એ રંજનને જાણે આકર્ષવા માગતો હતો. બીજી તરફથી જાતને બચાવી લેવા માગતો હતો.

'દિલીપ! આપણે શું જવાબ દેવો છે—આ રંજન વિષે!' બલવંતે તરત એને પૂછ્યું.

'જવાબ દેવાનો છે?'

'ત્યારે નહિ? તું એને પસંદ કરે છે કે નહિ? બીજું, તને ફાવશે કે નહિ? છોકરી તો સારી છે!'

'પણ, બ્રધર' આ 'બોધરેશન' એવું શું!'

'હાં...હાં...ત્યારે તને નહિ ફાવે કાં?'

'ભલે એ થોડા દી રહે—જોઈએ' દિલીપ બોલ્યો: 'આપણે પરિચય થાય પછી...'

'પણ પછી યે તું—તેં વિચાર કર્યો છે?'

'શાનો?'

'અરે! ગાંડાભાઈ! શાનો શું? પરણવાનો!'

'પણ, બ્રધર!' એ તો પાછું 'બોધરેશન'

'ત્યારે એમ બોલને, મારા ભાઈ! તારે જવાબદારી લેવી નથી. પણ લો તો પછી સરતી મોજ લેવી છે, એમ આનો અર્થ સમજવો? આ લોકો દિલીપ! એવી વસ્તુને ટેવાયલા નથી!'

'પણ મને આ 'બોધરેશન' ગમતું નથી બ્રધર!'

'તે તારી ઈચ્છાનો વિષય છે. પણ જેમ તને 'બોધરેશન' ગમતું નથી, તેમ મને તારું કોઈ પણ ધ્યેય વિનાનું સ્વતંત્ર જીવન ગમતું નથી. હું એને એક પ્રકારની કાયરતા ગણું છું! સ્વતંત્રતાને ધ્યેય સાથે સંબંધ છે. નહિતર એ કાયરતા છે.'

'કાયરતા?'

'ત્યારે નહિ? તમે જવાબદારી લેવા માગતા નથી. પણ જે કાંઈ સરતામાં મળી જાય—જવાબદારી વિના, તે લેવા માગો છો, કાયરતા પણ એ જ માગે છે. તને ન ગમે તો ભલે પણ આ ઠીક નથી. વિશ્વક્રમમાં ક્યાંય એકલવાયાપણાને સ્થાન હોય જ નહિ. તમારી જાતને તમે બરાબર તપાસો એટલે તમારું અસ્તિત્વ તમને તરત મળી જાય. આ તો તમે જાત છુપાવો છો તે એટલે તમને સઘળે અપૂર્ણતા લાગે છે! ચમેલી! તું કાંઈક કહેતી હતી ને!'

'મારે તો રંજનને કહેવાનું હતું!'

'શું?'

'તમારા આંતરિક જીવન વિષેનો મારો પરિચય!' ચમેલીએ લેશ પણ વ્યગ્રતા વિના કહ્યું તે સાંભળીને બલવંત ચમકી ઊઠ્યો.

પણ દિલીપ એ સાંભળતાં જ એકદમ સફાળો ઊભો જ થઈ ગયો: બલવંતે એને જતો રોક્યો: 'જો દિલીપ! એની પૂર્તિ હું કરી દઉં. વિજ્ઞાન વ્યક્તિને માટે જરૂરી પ્રસંગનો આશીર્વાદ છે બીનજવાબદારી ભરેલી રીતે જે લોકો વિજ્ઞાનને વાપરે છે—એ લોકો રાક્ષસોને નોતરે છે. મારે ત્યાં - હજી વિજ્ઞાન રાક્ષસનો સ્વાંગ ધારી શક્યું નથી. આપણે ત્યાં એક વહેમ છે ખબર છે? ભૂતને કામ જોઈએ! વિજ્ઞાન પણ ભૂતયંત્ર છે!

તારે હવે શાંત સ્વસ્થ રોજિંદુ જીવન ગાળવા માટે પણ તાલીમ લેવી પડે એવું છે!'

દિલીપ બોલ્યા વિના ધીમે શાંત પગલે નીચે ગયો. તેને કાંઈ આ વાત ગળે ઊતરી નહિ. એણે જીવનવ્યવહારને જોવા માટે જુદી રીતે દૃષ્ટિને કેળવી હતી.

ચમેલી પ્રોફેસર સામે જોઈ રહી: 'ત્યારે તો તમને આ ખબર હતી—મારે, કહેવું.'

'તને ગભરાયલી દીઠી અને હું કળી ગયો હતો!'

એટલામાં નીચેથી દિલીપનો અવાજ આવ્યો:

'મોટાભાઈ! પેલા લોકોને મેં કહી દીધું...'

'હે!'

'મને નહિ ફાવે!'

'ચાલો, રંજન બચી ગઈ!' ચમેલી બોલી.

થોડીવારમાં જ ઘર પાછું પહેલાનાં જેવું બની ગયું. દિલીપ ક્યાંક બહાર જઈ રહ્યો હતો.

'ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા—એ જ મહત્ત્વ નહિ હોય!' પ્રોફેસરે એને જતો જોયો—અને એ બોલી ઊઠ્યા.

માસિક નોંધ

આ વર્ષની ગાંધી–જયંતી રાષ્ટ્રપિતાની ઉમ્મરમાં એક વર્ષનો ઉમેરો કરે છે તેના કરતાં આ રાષ્ટ્રને એની પુખ્ત વયે પહોંચેલું જુએ છે તેમાં તેનું વિશેષ મહત્ત્વ રહેલું છે. સોળમે વર્ષે દીકરો પુત્ર મટીને મિત્ર બને છે તેમ રાષ્ટ્રીય હિંદ પણ યુવાવસ્થાને આરંભે પોતાના એ પાલક પિતા સાથેના સંબંધોમાં પલટો અનુભવી રહ્યું છે. ગાંધીજી એના એ જ છે, એમના વિચારો એના એ જ છે, રાષ્ટ્રનો એમની પ્રત્યેનો પ્રેમ-ભક્તિભાવ પણ એટલો ને એટલો જ છે; પણ હિંદના વિચાર હવે બદલાઈ રહ્યા છે; ગાંધીજીએ ચિંધાડેલા માર્ગથી ઊલટી દિશામાં તેના ડગલાં વારંવાર પડતાં દેખાય છે. આમાં એવું પણ ન માનવું જોઇએ કે આજ સુધી રાષ્ટ્ર ગાંધીજીને અનુસર્યું તેમાં દંભ હતો કે ઢોંગઢકો હતો, યુવાનોમાં પિતા સામે બંડ ઉઠાવનાર ચાલુ તે માણસની પણ બાલ્યાવસ્થા–કિશોરાવસ્થાના આજ્ઞાંકિતપણા માટે આવો આક્ષેપ ન થઇ શકે. સંપૂર્ણ સહૃદયતા હોવા છતાં વિચારભેદ–પંથભેદ સંભવી શકે છે.

પુત્રવત્સલ રાષ્ટ્રપિતાના અંતરનો વલોપાત

દરેક પુત્રવત્સલ પિતાની માફક ગાંધીજી પણ પોતાના શિશુના જીવનમાં આવી રહેલા આવા પલટાથી હૃદયના અતલ ઊંડાણમાં ભારે વ્યથા અનુભવી રહ્યા છે. મહાત્માને છાજે તેવો આકરો સંયમ આ સંક્રાંતિકાળ દરમિયાન એમણે પોતાની વાણી ઉપર રાખ્યો હોવા છતાં એમની વ્યથાની ઝાંખી આપતાં છૂટક છૂટક વાક્યો એમનાં પ્રાર્થના–પ્રવચનોમાં અને લખાણોમાં મળી આવે છે. થોડા અઠવાડિયા પૂર્વે નવા રાષ્ટ્રધ્વજ વિશેના 'હરિજન બંધુ'ના અગ્રલેખમાં એમનાથી લખાઇ ગયેલા આવા એક હૃદયવિદારક પરિહાસવાળા ફકરામાં એમના અંતરનો આ વલોપાત ઉભરાઇ ગયેલો દેખાય છે:

'કોઇ કહે છે કે આસલ ઝંડાનો લોપ થયો. નવો યુગ બેઠો છે તેમાં નવી રીત થઇ છે. તેને શોભાવે તેવો ફક્ત ઝંડો થયો છે. હજી લગી એવા કોઈ સુપુત્રને મેં જોયો નથી, જેને પોતાની મા કુરૂપ લાગી હોય! સોનાને ઓપ ચડે એ સંભવે, પણ માને ઓપ કોણ ચડાવી શકે?...... હવે તો શંકા ઉઠાવાઇ છે. રેંટિયો તો ડોસીમાનો હતો; ગાંધીનું રમકડું હતું. સ્વરાજ ડોસીમાનું ન હોય, એ તો જોદ્ધાનું હોય. એટલે હવે અમારે સાવજના મહોરાવાળુ અશોકનું ચક્ર જોઇએ...... અમને નામર્દી ન ખપે. મર્દોની અહિંસા કોણે દીઠી છે? જોઇશું ત્યારે વાત. ખાદી પહેરીને અમે થાકયા. હવે તો કાયનાં કપડાં પહેરીશું...... ખાદી વડે શહેરોને નહીં બગાડીએ. ગરીબ ગામડિયા ખુશીથી ખાદી પહેરે. ખાદી પહેરવી ગુનો નહીં ગણીએ. રેંટિયો ડોશીમાની ઝૂંપડીમાં ચાલતા દઇશું, એ આ નવા યુગમાં મહેરબાની ગણાવી જોઇએ.'

ગળેથી ઘંટીનું પડ છૂટે છે— કે શિરછત્ર જાય છે?

ગાંધીજીએ અહીં ઝંડા વિશે જે લખ્યું છે તે વત્તેઓછે અંશે એમનાં કેટલાય આદર્શો, સ્વપ્નો અને વિચારોને લાગુ પડે છે. એમની ૭૯ મી વર્ષગાંઠે ખોટા ઢોલાડંકારા, ચીલાબદ્ધ વિભૂતિપૂજા કે અતિશયોક્તિભર્યાં લાગણી–ઊભરાનાં પ્રદર્શનો કરવાને બદલે આપણો ગાંધીત્યાગ કેટલે અંશે ઇષ્ટ કે અનર્થકારી છે, કેટલે અંશે ગાંધીવાદની મર્યાદાઓમાંથી જન્મેલો કે આપણી જ નબળાઇઓમાંથી પેદા થયેલો છે તેમજ પ્રગતિશીલ કે પ્રગતિવિરોધી બળોએ સરજેલો છે તેનો સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરીએ.' ગાંધીત્યાગથી આપણે ગળેથી ઘંટીનું પડ છૂટે છે કે શિરછત્ર ઝૂંટવાઇ જાય છે તે વિશે બે પ્રામાણિક અને બલવાન વિચારશ્રેણીઓ પ્રવર્તે છે. એક બાજુ ગાંધીજી ઘંટીનું પડ હોય તો પણ એ અમારે જોઇએ છે, એવું કહેનારા છે, તેમ બીજે પક્ષે એવું કહેનારા પણ પણ પાકયા છે કે, શિરછત્ર હોય તો પણ ગાંધી હવે અમારે ન ખપે.

આવી બે ભિન્ન ભિન્ન મનોદશા માત્ર સામાન્ય પ્રજાજનોનાં જ નહિ પણ ટોચના આગેવાનોનાં આચરણમાં પણ દેખાય છે. ૭૯ મી ગાંધી–જયંતીને ટાંકણે આ દ્વિધામાંથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ આપણને સૂઝે તો આપણા કાર્યપ્રદેશમાં સર્વત્ર ખૂટતી એક-સૂત્રતા આપણને ફરી લાધશે.

સાગરપારના મુલકોમાં પણ ગાંધીજીનાં તપતેજ ઝળહળ્યાં

આજે કેટલાય મહિનાઓથી નોઆખલી, બિહાર, કલકત્તા અને છેલ્લે દિલ્હીમાં કોમી ઝનૂન, પાશવી હિંસા અને વૈરપિપાસુ પ્રતિહિંસાનાં બળો સામે પ્રેમ અને ઇન્સાનિયતનો જે મરણિયો સંગ્રામ ગાંધીજી એકલે હાથે લડતા આવ્યા છે અને એક પછી એક અદ્દિયાતા ચમત્કારો સમા વિજયો પ્રાપ્ત કરતા આવ્યા છે તેનાં તપ–તેજ સાગરપારના મુલકો સુધી પહોંચ્યાં છે. આ વર્ષના શાંતિના નોબેલ—પારિતોષિક માટે નોર્વેની પ્રજા સમક્ષ ગાંધીજીનું નામ સૂચનરૂપે રજૂ થયું છે. ચીનનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ આ સૂચન વધાવી લીધું છે. પ્રશંસા અને પારિતોષિકોની સીમા તો ગાંધીજીનું જીવનકાર્ય ક્યારનુંય વટાવી ગયું છે. છતાં, આવું પારિતોષિક ગાંધીજીને અર્પીને પોતાનું જ ગૌરવ વધારવાનો તથા પૂર્વના દેશોથી પોતે ઘણુંખરું વિમુખ રહેલ છે તેવું મેણું મિટાવવાનો મોકો નોર્વેની પાર્લામેન્ટ સમક્ષ આવી ઊભો છે.

પરદેશો ગાંધીજીનું આમ સન્માન કરે તે એક વાત છે, પરંતુ ખુદ આપણે તેમનાં જ દેશવાસીઓ આવી ગાંધીપૂજામાંથી ઊંચા ન આવીએ તે તો હવે શેખચલ્લીભર્યું ગણાવું જોઈએ. ઇતિહાસ આપણે વિશે બીજું ગમે તે કહેશે, પણ ગાંધીજીની પૂજા આપણે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી કરી એવું તો એ નહિ જ કહી શકે. એ પૂજાનો કાળ વીતી ગયો છે. હવે જેટલી પૂજા થાય છે તે તો એમના આદર્શોને અનુસરવાની આપણી અશક્તિ ઉપરનું ઢાંકણ માત્ર છે. દસ લાખ રૂપિયાને ખરચે મુંબઈમાં ગાંધીજીનું પૂતળું ઊભું કરવાની યોજનાનું મૂલ્યાંકન આ દૃષ્ટિએ થવું જોઈએ.

જીવતા ગાંધીને સ્થાને પાષાણની પ્રતિમા જ ખપે છે?

ગાંધી નામની જીવતી જાગતી વ્યક્તિને નિર્જનતામાં, એકલવાસમાં ધકેલી દેવી અને તેને સ્થાને નિર્જીવ, વાચાહીન, પાષાણની પ્રતિમા રોપવી એ એક ઘોર આત્મવંચના છે. એનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે જે ગાંધી, આપણી પાસેથી કાર્ય માગે છે, વિચારશક્તિ માગે છે, સુધારા માગે છે, પ્રેમ અને બલિદાન માગે છે, સત્ય અને ટેક માગે છે, જે આપણી આકરી તાવણી કરે છે, જેની આર્ષદૃષ્ટિ આપણા ઊજળા જામાની આરપાર જઈને આપણાં તોલમાપ કાઢી લે છે તે ગાંધી આપણને નથી ખપતો: આપણને તો ખપે છે મૂંગી મૂંગી આપણાં કાળાં-ધોળાં માફ કરતી, આપણે ધરેલા મનફાવ્યા અન્નકૂટ આરોગી જતી અને વારતહેવારે જેનું ચરણામૃત લઈને આપણી જાતને પુનિત માની–મનાવી શકીએ તેવી મૂર્તિ. જો એમ જ હશે તો એક દિવસ એપોલો બંદર આગળ ગાંધીની મૂર્તિ ઊભી હશે અને એની નજર સામે જ હિંદુ–મુસલમાનો ખંજરબાજી કરતા હશે, એ પ્રતિમાવાળો ચકદો વાળનાર ભંગી રસ્તાની પગથી પર બેસીને જ સામેની હોટલમાં ચા પી શકતો હશે, પાલવા બંદરે વિદેશી માલથી ભરેલી સ્ટીમરો ઠલવાયે જતી હશે, અને 'હરિજનબંધુ'નો ઉપયોગ શનિ–રવિનાં સહેલાણીઓ ત્યાં બેસીને પત્તી તરીકે જ કરતાં હશે. ગાંધીજીને આમ જીવતા દાટી દેનારા 'રાષ્ટ્રવાદીઓ' કરતાં તો કલકત્તામાં એક રાતે એમના ઉતારા પર હુમલો કરનારા કોમવાદીઓ વધુ સાફ-દિલ ગણાય.

બકિંગહામ-સભામાં મુકાયેલી વિદેશી કલાકારની ગાંધી–તસવીર

વર્તમાનપત્રો ઉપર મોકલેલાં ચર્ચાપત્રોમાં શ્રી તેંડુલકરે આવી જે ખિન્નતા વ્યક્ત કરી છે તેમાં ઘણાં દુભાયેલાં દેશાની લાગણીઓનો પડઘો પડ્યો હશે:—

'સત્તરેક વર્ષો પૂર્વે લંડનમાં બિરસેને હાથે ચિતરાયેલી ગાંધીજીની તસવીર ભારે દબદબાપૂર્વક બંધારણસભાના ખંડમાં ખુલ્લી મૂકવામાં આવી

છે. ખાસ આ ચિત્રને જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે, તેનાં કારણો જાણવાનું મન સહેજે થાય છે.

'એ ચિત્રની છબી જોતાં એ કોઈ મહાન કલાકૃતિ હોય તેમ જણાતું નથી. ગાંધીજી જેવી વિભૂતિનું આ ચિત્ર સદંતર પ્રેરણારહિત છે. ઉપરાંત બે દાયકા પૂર્વે એ ચિતરાયેલું છે. ૧૯૪૭માં ગાંધીજી જેવા છે તેવા દેખાડતું ચિત્ર શું આપણને મળી શકે તેમ નથી?

'આપણું ગુલામી માનસ હજી ગયું નથી. ઘણુંખરું તો આ ચિત્ર એક અંગ્રેજે દોરેલું છે તે કારણે જ તેની પસંદગી થઈ હશે. કે પછી મરહૂમ પ્રભાશંકર પટ્ટણીના પુત્રે એ ભેટ આપેલ છે તે કારણે! એવું કહેવાય છે કે ધારાસભાના સભ્યો આ સિવાય બીજું કોઈ ચિત્ર સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા.

'બિરલેનું દોરેલું ચિત્ર સ્વીકારી લેવામાં ધારાસભાએ અણછાજતી ઉતાવળ બતાવી છે, એટલું જ નહિ પણ નંદલાલે દોરેલાં ગાંધીજીનાં ચિત્રોની કદર કરવાનો મોકો ગુમાવ્યો છે. નંદલાલે દોરેલું ગાંધીજીનું દાંડીકૂચ વેળાનું ચિત્ર સાં વધુ શોભત. ભવિષ્યમાં તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે હિંદી કલાની કદર કરવાની અને તેને ઉત્તેજન આપવાની પોતાની ઈચ્છાની નક્કર સાબિતી આપવી રહેશે.'

કોમવાદની જડ ઉખેડનારાં બે આવકારદાયી પગલાં

કોમવાદના કફનમાં મુંબઈ સરકારે તાજેતરમાં બે ખીલા ઠોકયા છે તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે. પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને સ્થાનિક સ્વરાજની બીજી સંસ્થાઓની હવે પછીની ચૂંટણીઓ સંયુક્ત મતાધિકારને ધોરણે જ કરવાનો એમનો નિર્ણય ઘણો આવકારદાયી છે, અને આથી વહેલો એ ન લઈ શકાયો તે વાત પૂરતો જ ખેદ રહે છે. આ નિર્ણયને પરિણામે પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓ વગેરેની ચૂંટણીઓ અમુક વખત સુધી મુલતવી રાખવી પડે એ તો દેખીતું છે. પરંતુ મતપત્રો નવેસરથી તૈયાર કરવામાં સદંતર અનિવાર્ય તેટલા, ઓછામાં ઓછા સમય સુધી જ આ મુદત નખાવી જોઈએ. પ્રજાને અળખામણા બનેલા સભ્યોવાળી મ્યુનિસિપાલિટીઓ આ નિર્ણયની ઓથે રહીને પોતાની આવરદા વધારવાની કોશિશ ન કરે તે અંગે સાવચેતી લેવાવી જોઈએ.

પ્રાંતની મુસ્લિમ કન્યાઓની કેળવણી માટેની ખાસ સગવડોની લીગ પક્ષની માગણીના જવાબમાં મુંબઈની ધારાસભામાં વડા પ્રધાન શ્રી ખેરે જે બે શબ્દો કહ્યા તે સવેળાના છે, અને પ્રાંતના કોમી આગેવાનો ડાહ્યા હોય તો તેમને માટે આથી વિશેષ ટકોરની જરૂર ન હોવી જોઈએ:

> 'થોડા દિવસ ઉપર જેમ અમે અસ્પૃશ્યતાને દફનાવી દીધી હતી તેમ કોમવાદને પણ ઊંડે ઊંડે દાટી દેવાના પ્રયત્નો આ સરકાર ચાલુ જ રાખશે. આ ધારાસભામાં મુસ્લિમ લીગ અને હિંદુ મહાસભા જેવા પક્ષો આ છેલ્લી વારના જ હશે. ભવિષ્યમાં તો સંયુક્ત મતાધિકાર મુજબ ચૂંટાઈ આવેલા હિંદી પક્ષો જ અહીં મોજુદ હશે......કોઈ પણ એક કોમ માટે એક પણ નિશાળ ઉઘાડવાનો અમારો ઇરાદો નથી. બધી જ નિશાળો તમામ કોમો માટે ખુલ્લી હોવી જોઈએ. અમુક કોમને માટે અમુક ભાષાનું શિક્ષણ જરૂરી હોવાથી તેને માટે જુદી નિશાળો કે કોલેજો ખોલવાની માગણી ખરે જ ભારે બેહૂદી છે. શિક્ષણ સર્વને માટે એકસરખું જ હોવું જોઈએ. મુસલમાનોએ તેઓ આ દેશના જ વતની છે તે વાતની કાયમને માટે ગાંઠ વાળવી જોઈએ અને પોતાનું વર્તન એ જાતનું રાખવું જોઈએ.'

'એક પણ પાંચમી કતારિયો સાંખી લઈ શકાય નહિ'

યુક્તપ્રાંતના રમખાણગ્રસ્ત પશ્ચિમી જિલ્લાઓના પ્રવાસ દરમિયાન વડા પ્રધાન પંડિત પંતે કરેલાં ભાષણોનો એક મુખ્ય સૂર શ્રી ખેરની વિચારસરણીને આગળ લઈ જાય છે:

'પ્રજાના તમામ વર્ગોને સમાન અધિકાર મળે તે માટેની પહેલી જરૂરિયાત રાજ્ય પ્રત્યે સંપૂર્ણ અને અફર વફાદારી દાખવવાની છે. મુસ્લિમોએ ખાસ તો એ સમજવું જોઈએ કે દેશના ભાગલા પડયા પછી હિંદી સંઘને એક આદર્શ રાજ્ય બનાવવામાં એમણે અમને મદદ કરવી જોઈએ અને પાકિસ્તાન સાથે ઘર્ષણ થાય ત્યારે પણ વફાદારીપૂર્વક અમારી પડખે જ ઊભા રહેવું જોઈએ. મુસ્લિમોએ પોતે આ રાજ્યના નાગરિકો છે તેમ માનવું જોઈએ અને એકતા તથા ભાઈચારાને ખાતર પોતાનાં અંગત હિતોનો ભોગ આપવા તૈયાર થવું જોઈએ. હિંદમાં અમે એક પણ પાંચમી કતારિયાને સાંખી લઈ શકીએ નહિ એ તો દેખીતું જ છે. માટે, જેઓ આ રાજ્યને વફાદાર રહેવા ન માગતા હોય તેઓ પાકિસ્તાન ભણી રવાના થઈ જાય એ જ બહેતર છે.'

હિંદમાંના ઘણાખરા લીગવાદીઓ, એમના આગેવાન ચૌધરી ખલિકુઝમાને બંધારણસભામાં તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે વફાદારીની જાહેરાત કર્યા છતાં, આ દેશ પ્રત્યે વફાદાર નથી, એવી સરદાર વલ્લભભાઈની માન્યતાને ગાંધીજીએ પ્રસિદ્ધિ આપી છે. શ્રી ખેર, પંડિત પંત, અને સરદારશ્રીના આ સ્પષ્ટ વક્તૃત્વમાંથી કોમવાદના વિષધરને સાણસામાં લેવા માટેની જરૂરી મક્કમતાનું દર્શન સામાન્ય પ્રજાજનને થતું હશે અને ભૂતકાળની મનામણાં-નીતિનો આખરે અંત આવી રહ્યો જાણીને એ રાહતની લાગણી અનુભવતો હશે.

વફાદારીની વાત કરતી વખતે, માત્ર મુસ્લિમો જ આ દેશને બેવફા અને તેરા છે એવો ગલત ખ્યાલ કોઈના મગજમાં રહી ન જાય. બ્રિટિશ શહેનશાહ પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવામાં કદી નાનપ ન અનુભવનાર મુંબઈ પ્રાંતના એકમાત્ર હિંદુ મહાસભાવાદી ધારાસભ્ય શ્રી કરંદીકરે પ્રજાકીય બંધારણસભાને વફાદારી દાખવવાનો ઇન્કાર કર્યો છે અને તેમ કરવા જતાં ધારાસભામાંના પોતાના સ્થાનનો પણ ભોગ આપ્યો છે. એ બતાવે છે કે બધા મુસ્લિમો જેમ બેવફા નથી, તેમ બધા જ બિન-મુસ્લિમો વફાદાર પણ નથી.

પાકિસ્તાનવાદીઓ માગે છે—

કોઈ પણ હિસાબે ઘર્ષણ

હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચેના ઘર્ષણ પ્રત્યે જે ઈશારો ઉપર પંડિત પંતે કર્યો છે તેમાં વાસ્તવિકતાને તેના સાચા સ્વરૂપે ઓળખાવવામાં આવી છે. જન્મભૂમિના ટુકડા કર્યા પછી અને વસ્તીની ફેરબદલીનું બીભત્સ સ્વપ્ન થોડેઘણે અંશે સિદ્ધ કરી લીધા પછી પણ પાકિસ્તાનવાદીઓને જંપ વળતો દેખાતો નથી. કોઈ પણ હિસાબે ઘર્ષણ ઊભું કરવા એ જાણે તલપાપડ બન્યા છે.

મુસ્લિમ બહુમતીવાળા પ્રદેશોમાં બિનમુસ્લિમોને માથે જે વીતકો વીત્યાં છે તેને વિશે એક સખૂન પણ ન ઉચ્ચારવાની શ્રી ઝીણાની ધૃષ્ટતાએ તો ગાંધીજી જેવા શાંતિદૂતના મોઢામાં પણ આંગળાં નાખીને બે વેણ બોલાવ્યાં છે. એથી ય આગળ વધીને, પાકિસ્તાનવાદીઓ ક્યાં સુધી જઈ શકે તેમ છે, અને બે રાજ્યો વચ્ચે ઘર્ષણ ટાળવાની એમની બેપરવાઈ કેટલી હદ સુધીની છે તે તો જૂનાગઢ જેવા ૮૦ ટકા બિન-મુસ્લિમ વસ્તીવાળા રાજ્યને પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ આપીને એમણે બતાવી આપ્યું છે. જૂનાગઢની પ્રજા ત્યાંના પૂતળા નવાબ કે પાકિસ્તાની દીવાનના ખીસામાં રાખવાની કોઈ ચીજ હોય એટલી આસાની અને એનમાંથી આ અનિષ્ટ જોડાણ કરવામાં આવ્યું છે.

જૂનાગઢના રાજ્યકર્તાનું આ પગલું માત્ર જૂનાગઢની કચડાયેલી પ્રજાને જ નહિ પણ સમગ્ર કાઠિયાવાડને પડકાર સમાન છે.

અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સીમાડાએ કાઠિયાવાડની ધરતીને પીંખી નાખેલ છે. છતાં સંગઠનનો એક અખંડ વારસો તમામ સૌરાષ્ટ્રવાસીઓના રુધિરમાં ઊતરેલો છે. જૂનાગઢના નવાબે પોતાની પ્રજાને સુની વેચેલ છે. ચારણ કવિઓએ બિરદાવેલી વીરભૂમિ સોરઠના વંશજો પણ આવી ઘોર ગુલામી સહી ન શકે. સૌરાષ્ટ્રનું ખમીર સાવ મરી પરવાર્યું ન હોય તો માઝા મૂકી ગયેલા નવાબી મદને એ જોતજોતામાં ભાંગી નાખી શકે તેમ છે.

જવાંમર્દીનાં નીર ખૂટયાં ન હોય તો સોરઠિયાઓ આપબળે ઝૂઝે

કાઠિયાવાડના અવલ દરજ્જાના પ્રજાશત્રુનો પડકાર ઝીલવાનું કામ મૂછને વળ દઈ જાણનાર દરેક સોરઠિયા જુવાનનું છે. કોઈ કાઠિયાવાડી મરદ એવી આશાએ બેસી ન રહે કે હિંદી સંઘના ગુરખાં, શીખ કે જાટનું લશ્કર આવીને એમને જૂનાગઢ જિતાવી આપશે. ના, જૂનાગઢના ભાડૂતી મકરાણીઓનો જવાબ તો કાઠિયાવાડની ધરતીમાંથી જ જાગવો જોઈએ. સોરઠી મરદાનગી તો સામે ચાલીને બહારના સાથીઓને પણ કહી દે, કે શત્રુને અમે એકલે હાથે મહાત કરશું.

કાઠિયાવાડ અને જૂનાગઢી નવાબશાહી વચ્ચેનું યુદ્ધ અનિવાર્ય છે, જરૂરી પણ છે. પરંતુ માત્ર જૂનાગઢને કારણે હિંદ–પાકિસ્તાન વચ્ચે ઘર્ષણ ઊભું કરાવ્યાનું મેણું કાઠિયાવાડીઓને શોભા ન અપાવે. પાકિસ્તાન અને હિંદ, બન્ને ઊભાં ઊભાં ભલે જુએ, પણ લડત તો જૂનાગઢ અને સૌરાષ્ટ્ર વચ્ચેની જ હોવી જોઈએ. સોરઠવાસીઓ કોઈની વાટે ન રહે. જામસાહેબ જેવા, ઘણે અંશે જૂનાગઢના નવાબ જેવા જ એકહથ્થુ શાસનકર્તાનો એહસાન પોતાને શિરે એ ખડ્ડુ ન ચડાવે. મુંબઈમાં ઉત્સાહભેર રચાયેલી 'કામચલાઉ સરકાર'ને આધારે પણ કાઠિયાવાડીઓ બેસી ન રહે. દિલ્હીના ધાન કે મુંબઈનો પ્રાણવાયુ સૌરાષ્ટ્રને જિવાડી નહિ શકે. જામસાહેબની મદદ વડે જિતાયેલા જૂનાગઢમાં જનતાનું રાજ નહિ હોય. સોરઠી જવાંમર્દીનાં નીર ખૂટ્યાં ન હોય તો સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને બીજા કોઈની મદદની જરૂર ન રહે. ત્રાવણકોર'મૈસૂરથી પ્રજા કોઈની વાટે રહી નહોતી અને એને વિજય સાંપડી રહ્યો છે. હૈદ્રાબાદની અને કાશ્મીરની જનતા એકલે હાથે લડી રહી છે—અને એમને પણ વિજય જ વરશે. જૂનાગઢનો મદ ભાંગવામાં જેટલો વિલંબ થશે તેટલી ગૂંચવણો વધતી જશે. પહેલો ઘા હંમેશા સવાલાખનો હોય છે.

સ્વરાજના શાસનકર્તાઓ વિદેશી અસરોથી મુક્ત બને

'વિશ્વવાત્સલ્ય'માં એક લેખમાં શ્રી રવિશંકર મહારાજે આપણને સાંપડેલા સ્વરાજનું સ્વરૂપ આ રીતે આલેખ્યું છે:

> '૧૫મી ઑગસ્ટે સ્વરાજ આવ્યું; પણ સ્વરાજ આવ્યું એટલે શું આવ્યું? અંગ્રેજો ગયા, રાજવ્યવસ્થામાં તેમની ખાલી પડેલી જગ્યાઓએ આપણા માણસો બેઠા, એટલું જ ને! પણ એથી કાંઈ સ્વરાજ નહિ આવી શકે...... સ્વરાજને માટે જે કલમ હતી તેનું પાલન આપણે ન કર્યું. સ્વરાજ્ય તો આવ્યું, પણ રચનાત્મક કામ થયું નહિ, આજે જો અંગ્રેજો જાય છે તો તે આપણા બળથી નહિ પણ અનબનાવથી જાય છે. એક સભામાં ફક્ત એક જ માણસ ભંગાણ પડાવી શકે. "અંગ્રેજો ચાલ્યા જાવ" કહી આપણે એવી હોહા મચાવી દીધી કે અંગ્રેજોને રહેવું ભારે પડી ગયું. પણ સભા વિખેર્યા પછી ફરી ગોઠવવી એ કામ અઘરું છે.

આ અઘરું કામ પાર પાડવા આપણા જે આગેવાનો તત્પર બન્યા છે તેઓ વિદેશી આચાર-વિચારની કેટલીક અસરોમાંથી મુક્ત ન હોવાને કારણે હજી આ સ્વરાજ અને આપણા સ્વપ્નામાંના હિંદ–સ્વરાજ વચ્ચે તફાવત છે તે કોઈ કોઈ વાર સાંભરી આવે છે. પાકિસ્તાનમાંના હિંદી હાઈ–કમિશ્નર શ્રી શ્રીપ્રકાશે કાશીમં 'એમના માનમાં યોજાયેલા એક ભોજન–સમારંભમાં જાહેર કરેલું કે પંજાબનાં તોફાનોમાં ૨.૯ લાખ માણસો માર્યા ગયા છે. પશ્ચિમના શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આવી મહત્ત્વની જાહેરાતો કદાચ આવા મિજબાની–સમારંભોમાં થતી હશે, પરંતુ, પોતાના દેશબંધુઓની કતલનો આંકડો દોઢ લાખ ઉપર પહોંચ્યાની બીના ભોજન–સમારંભ વેળા ઉચ્ચારવાની વાત હિંદી સંસ્કારભાવના સાથે મેળ નથી ખાતી. મોટા મોટા સમારંભો યોજવા, ખાણાંપીણાંની મહેફિલો ગોઠવવી અને તેની વચ્ચે વચ્ચે જે સમય મળે તે દરમિયાન રાજકારભાર સંભાળતા જવાની પશ્ચિમના દેશોની રસમમાંથી આપણા આગેવાનોએ નીકળી જવાની જરૂર છે.

આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓ
મહેફિલ-સંસ્થાઓ બની રહી છે

પશ્ચિમી શિષ્ટાચારનું અનુકરણ કરતા દેશના આગેવાનોની નકલ કરનારા લઘુ-નેતાઓ તો આજે ઘણાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં ઘર કરી ગયેલા દેખાય છે. મદ્રાસના નાયબ-નગરપતિ શ્રી લક્ષ્મીનારાયન 'હિન્દુ' ઉપરના એક ચર્ચાપત્રમા લખે છે કે—

'મદ્રાસની કોર્પોરેશન એક નાગરિક સંસ્થા મટી જઈને કોઈ સંગીત-સમેલન બની ગઈ છે તે હકીકત પ્રત્યે હું પ્રજાનું અને કોર્પોરેશનના મારા સાથી-સભ્યોનુ ધ્યાન ખેંચવા માગુ છુ છેલ્લા થોડા વર્ષોના મારા અનુભવ પરથી હું કહી શકું છુ કે અગાઉના વખતમા આવા સમારંભો પાછળ કોર્પોરેશન વરસના રૂા ૨૦૦૦ થી વધુ ખર્ચ કરતી નહોતી. પણ હવે, મને લાગે છે કે, મિજલસો અને માનપત્ર આપવાના સમારંભો પાછળ આ એક જ વર્ષને અંતે મદ્રાસ કોર્પોરેશન રૂા ૧૫,૦૦૦ ખરચી ચૂકી હશે પ્રજાના નાણાનો આ નર્યો વ્યય છે એમ હું હૃદયપૂર્વક માનું છુ માનવતા નગરપતિને અને બીજા સભ્યોને આવા સમારંભો પાછળ એક પાઈ પણ ન ખરચવાની હુ વિનતી કરું છુ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ, સરોજિની નાયડુ અને રાજગોપાલાચારી જેવા કોંગ્રેસના જે આગેવાનોને અગાઉ આવા માનપત્રો અપાઈ ચૂક્યાં છે તેઓ ફરીથી અહીં આવે ત્યારે તેમને માટે ફરી એવો ઉડાઉ ખર્ચ કરવો તે ખુદ તેમને પણ નહિ રુચે.'

કલકત્તાની કોર્પોરેશને હમણા જ ગાંધીજીને ત્રીજી વારનું માનપત્ર આપ્યું તે તો કદાચ ગાંધીજીએ કલકત્તાને વધુ એક રુધિરસ્નાનમાંથી ચમત્કારિક રીતે ઉગારી લીધુ હોવાને કારણે ક્ષમ્ય ગણાત, પણ વળી પાછુ બીજે જ અઠવાડિયે શ્રી જયપ્રકાશ નારાયણને માનપત્ર આપ્યા વિના એને ચેન પડયુ નહિ મુબઈની કોર્પોરેશને પંડિત નેહરુ, બાબુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ વગેરે રાષ્ટ્રીય પ્રધાનોને માનપત્ર આપવાનો નિર્ણય કરેલો, પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે, મહાસમિતિની બેઠક હવે મુબઈને બદલે દિલ્હીમા મળવાની છે તેથી, હાલ તુરત પૂરતો મુબઈની પ્રજાના પૈસાનો એટલો ધુમાડો થતો બચી ગયો છે સ્થાનિક સ્વરાજખાતાના પ્રાંતીય પ્રધાનને ફરી વિનતી કરીએ છીએ કે પ્રજાના નાણાંની આવી બરબાદી મ્યુનિસિપાલિટીઓને હાથે ન થાય તે માટે કાયદેસરની જોગવાઈ કરે.

શહેરોની સૂરત પલટવા
ઊગતા જુવાનો કમર કસે

માનપત્રો આપવાનો સમારંભો ગોઠવવાનો, રાજદ્વારી ઠરાવો કરવાનો અને વહીવટી પ્રશ્નોની અનંત ચર્ચાઓ કરવાનો આ મહારોગ કોર્પોરેશનોના મહાલયોમાંથી નીકળીને મોટા-નાના શહેરો સુધી પોતાનો ચેપ લગાડતો લગાડતો પહોંચી ગયો છે પ્રજાની તંદુરસ્તી ઉપર પૂરતુ ધ્યાન આપવાનું કર્તવ્ય તો થોડા અપવાદ સિવાય સ્થાનિક સ્વરાજની તમામ સંસ્થાઓએ વિસારી દીધેલું જ ભાસે છે.

શહેરોમા શિક્ષિત અને સમૃદ્ધ પ્રજા વસે છે ત્યાં પણ આવી હાલત છે તો પછી કંગાલિયત અને અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા ગામડાંનું તો પૂછવુ જ શું? બહુ ઉત્સાહી મ્યુનિસિપાલિટી હોય તો તે તંદુરસ્તી વિષેનાં થોડાં ચાર-પાંચ ચોપાનિયાં પ્રજામાં વહેંચે છે, અથવા તો તેના પ્રમુખ કે સભ્યો એ વિષય પર એકાદ ભાષણ આપી આવે છે. એવા પ્રમુખ-સભ્યોનું આયુષ્ય હજાર વર્ષનું થાય તો પણ સમાજની તંદુરસ્તીમા એમને હાથે ભાગ્યે જ કશો સુધારો થઈ શકે

મુખ્ય જરૂર તો આવા હોદ્દેદારોએ જાતે આગળ આવીને દાખલો બેસાડવાની છે દરેક બાબતમા ગાંધીજીનો દાખલો ન લેવો હોય તો હમણાં જ અવસાન પામેલા ન્યુયોર્ક નગરીના લાડીલા મેયર લા ગાર્ડીઆને સંભારીએ લાગલાગટ બાર વર્ષ સુધી ન્યુયોર્કના નગરપતિપદે બિરાજનારે એ શહેરમાંથી ડાકુ-જુગારીઓના અડ્ડા શોધી શોધીને સાફ કરી નાખ્યા હતા અને નગરજનોને સ્વચ્છ, સુરક્ષિત જીવનની ભેટ ધરી હતી પણ પ્રજાનો અપાર પ્રેમ સંપાદન કરીને તેમના અંતરમા કાયમની યાદ મૂકી જનારુ કયુ તત્ત્વ લા ગાર્ડીઆમા હતું? ન્યુયોર્ક શહેરમાં જ્યારે જ્યારે મોટી આગો લાગતી ત્યારે આગના બંબાઓ સાથે

એ નગરપતિ પણ બંબાવાળાનો લોખંડી ટોપ પહેરીને ત્યાં પહોંચી જતો અને કામે લાગી જતો. ન્યુયોર્કના બગીચાઓમાં પ્રજાને મધુરું સંગીત પીરસાતું તેનું સંચાલન પણ એ જાતે સાદા ખમીસ-પાટલૂનભેર કરતો. મુંબઇ સરકારે મુલતવી રાખેલી ચૂંટણીઓ વહેલી વહેલી જ્યારે થાય ત્યારે આપણાં નગરોને પણ લા ગાર્ડીઆઓ મળી રહે!

સારાં ચિત્રો માટેની જરૂર :

જાગ્રત સેન્સર, જાગ્રત પ્રેક્ષકો

ઇંગ્લંડના રાજાની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાત-વેળાના 'ન્યૂઝ રીલ' (સમાચાર-ફિલ્મ)માંથી હિંદના ગૌરવ માટે અપમાનજનક એવાં અમુક દશ્યો ઉપર સપાટાબંધ કાતર ચલાવનાર મુંબઈના ફિલ્મ સેન્સર ખાતાએ પોતાની ઊંઘ ઊડી રહ્યાની એક એંધાણી આપી છે. સેન્સર-બોર્ડની સાથે સાથે પ્રેક્ષકવર્ગે પણ પોતાની ફિલ્મ-રુચિનું ધોરણ ઊંચું લાવવાનું રહે છે. સેન્સરનું કામ ફિલ્મોમાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને પેસતાં અટકાવવાનું છે. સારાં, કલામય ચિત્રો સરજાવવાનું કાર્ય તો જાગ્રત અને મક્કમ પ્રજામત જ કરાવી શકે. ઊંચી કક્ષાનાં હિંદી ચિત્રો જોયાંને કેટલો બધો સમય વીતી ગયો હશે! આપણું ફિલ્મ-સંગીત તો કેટલી રેઢિયાળ કક્ષાએ ઊતરી પડ્યું છે! સારાં ચિત્રોની ભૂખ સંતોષવા માટે કરોડો રૂપિયા આપણે લંડન અને હોલીવૂડ મોકલી રહ્યા છીએ. રાષ્ટ્રઘડતર માટે અતિ આવશ્યક એવી ચીજોને ભોગે આપણી વિદેશી અરકયામતો આપણે પરદેશોમાંથી છાપેલી અને કોરી કચકડા-પટ્ટીઓ લાવવા પાછળ બરબાદ કરી છીએ. ઇંગ્લંડે અમેરિકન ફિલ્મોની આયાત બંધ કરવાની હિંમત કરી : આપણે નથી કરી; અને તેથી સોમંદ ખાતા થોડાંક પણ સારાં ચિત્રો આપણે જોવા પામીએ છીએ.

શિક્ષણ-સમાચાર

નવી નવી ઘડાઈ રહેલી કેળવણીની ભગીરથ યોજનાઓ માટે જેમ નાણાંની તેમ શિક્ષકોની પણ ભારે તંગી છે. શિક્ષકોની તંગીને પહોંચી વળવા માટે મેટ્રિક પાસ કરનાર કે ગ્રેજ્યુએટ બનનાર દરેક વિદ્યાર્થી પાસેથી ગામડામાં ફરજિયાત એક વર્ષનું શિક્ષણકાર્ય કરાવવું જોઇએ તેવી સૂચના આપણા પ્રાંતમાં થઇ છે. યુક્તપ્રાંતમાં બીજા વિષયોની સાથે સાથે ઇન્ટરની પરીક્ષામાં શિક્ષણશાસ્ત્રનો વિષય જ દાખલ કરવાનું સરકારે નક્કી કર્યું છે. આ પગલું અનુકરણીય છે. અમસ્થાય ઇન્ટર પાસ કરનારા કે ગ્રેજ્યુએટ થયેલા કેટલાય જુવાનો શિક્ષકના ધંધાનું શરણું શોધતા હોય છે, તે પછી કૉલેજોમાં એમને એ વિષયનું રીતસરનું જ્ઞાન આપીને અધકચરા માસ્તરોને બદલે પાવરધા શિક્ષકો જ શા માટે ન બનાવવા!

—માધ્યમિક શિક્ષણની પુનઃરચના અંગે વિચારણા ચલાવવા મદ્રાસના શિક્ષણ-પ્રધાન શ્રી અવિનાશી લિંગમ્‌ના પ્રમુખપદે મળેલી મદ્રાસના કેળવણીકારોની એક પરિષદે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે શારીરિક શિક્ષણના નવા અભ્યાસક્રમમાં કિશોરો અને કન્યાઓ માટેનાં લોકનૃત્યોને મહત્ત્વનું સ્થાન આપવું જોઇએ, અને દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પ્રચલિત હોય તેવાં જૂનાં લોકનૃત્યોને આધુનિક યુગની જરૂરિયાત પ્રમાણે નવેસરથી અપનાવી, સંગીત સાથે બેસાડી, બધી જ નિશાળોમાં દાખલ કરવાં જોઇએ.

નાગપુરની મોરિસ કૉલેજ, જબલપુરની રૉબર્ટસન કૉલેજ અને અમરાવતીની કિંગ એડવર્ડ કૉલેજનાં નામો તાત્કાલિક બદલીને અનુક્રમે નાગપુર મહાવિદ્યાલય, જબલપુર મહાવિદ્યાલય અને વિદર્ભ મહાવિદ્યાલય રાખવાનો હુકમ મધ્યપ્રાંતની સરકારે કાઢ્યો છે. મુંબઇની એલફિન્સ્ટન, સિડનહામ વિગેરે કૉલેજોના નામ ક્યારે બદલાય છે.

ન્યુયોર્કની નિશાળોમાં વિદ્યાર્થીઓની ટૂકડીઓ સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાની કચેરીની મુલાકાતે જઈને વિશ્વ-સંસ્થાનું સંચાલન કઈ રીતે થાય છે, એનો કાર્યપ્રદેશ કેટલો છે, એની ખૂબીઓ-ખામીઓ શી શી છે વગેરેનો અભ્યાસ કરે છે અને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થાનું વડું મથક તો આપણા દેશમાં નથી, પણ આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓના કાર્યનો આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ આપણા વિદ્યાર્થીઓને વારંવાર મળતો રહે તો એક દાયકામાં આપણાં ગામ-શહેરોની સૂરત પલટાઇ જશે એવું નિઃસંદેહ માની શકાય.

તા. ૨૬-૯-૪૭ મ૦

જીવનપંથ

ચાલી આવતી આપકથાનો હપ્તો આઠમો

ધૂમકેતુ

શ્રીમન્નથુરામ શર્માનો આશ્રમ : અને 'શંકરાચાર્ય' થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગે છે; સાધુ થવાની ઇચ્છા થાય છે; ક્યાંક મઠ બાંધવાની તમન્ના જાગે છે; પણ છેવટે તો પાઠમાળા ગોખવા માંડું છું !

શ્રીમન્નથુરામ શર્માને એમના ભક્તજનો તો શ્રીમન્નાથ ભગવાન એ નામે જ સંબોધતા. 'જે નાથ !' કે 'જે ગુરુદેવ !' સામસામે શિષ્યો મળે ત્યારે એ એમનો નમસ્કાર રહેતો. શ્રીમન્નથુરામ શર્મા એ વખતે સોરઠ વિખ્યાત તો હતા જ પણ એમનું શિષ્યમંડળ મુંબઇમાં, કરાંચીમાં અને ગુજરાતભરમાં હતું. ભાવનગરમાં, અમદાવાદમાં, જામનગરમાં, સુરતમાં એમ ઘણે ઠેકાણે ફેલાયલું હતું. આફ્રિકા સુધી એમનું નામ જાણીતું હતું. આપણા નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ એક વખત એમના અનન્ય શિષ્ય હતા. ભાવનગરના હરગોવિંદ માસ્તર, કુતિયાણાના માણેકલાલ માસ્તર, જૂનાગઢના મહારાણી પ્રસાદ, પોરબંદરના ગોવિંદજી વકીલ, જામનગરના રવજીભાઈ સુરતના નાનાભાઇ, આપણા ચિત્રકાર રવિશંકર રાવળના પિતા મહાશંકરભાઇ, જયેષ્ઠારામ ભાઇ, કેશવલાલભાઇ, લીંબુડાનાં કસ્તુર બેન, મુંબઇનાં કસ્તુરબેન, ઉલ્લશંકર વ્યાસના પિતા દયાશંકર વકીલ, અને એમ તો એ નામાવલિ એટલી મોટી થઈ જાય કે વખતે વિસ્મૃતિને લીધે લેવા જેવું કોઇ નામ રહી પણ જાય :

પણ મને તો આશ્રમજીવનનો જે લાભ મળ્યો એ એક રીતે જીવનવિધાયક નીવડ્યો.

અંહીં જ મેં મારા વિદ્યાજીવનનો પાયો મેળવ્યો. આંહીંથી જ મેં સંસારજીવનનો પાયો નાખ્યો. આંહીં જ મને મોટાં મકાન, મોટાં માણસો અને મોટાઇનો કાંઇક ખ્યાલ આવ્યો. આંહીંથી જ મારા દિલમાં કીર્તિની મહત્ત્વાકાંક્ષા જાગી ઊઠી. આંહીં મને એવું એવું જાણવાનું મળ્યું કે જીવનમાં એ પાછળથી ઘણું જ ઉપયોગી થઇ પડ્યું. આંહીં મને વાણીની છટાનો, શૈલીનો, કાંઇક અસરકારક રીતે કહેવાનો શોખ થઇ આવ્યો. આંહીં રહેતા મોટા માણસોનો કે સભાલોલુભનો, પછી કોઇ દિવસ મારે માટે પ્રશ્ન જ રહ્યો નહિ. આંહીં હું રહ્યો તો ત્રણેક વર્ષ—પણ એ ત્રણે વર્ષની પળેપળ જાણે અનેક અનુભવોથી સભર ભરેલી બની ગઇ !

હું તાલુકા સ્કૂલમાં માસ્તર હતો અને ખાનગી અભ્યાસ કરી ચોથી અંગ્રેજી પાસ થઇ—સર્ટિફિકેટ મેળવવાની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. મિડલસ્કૂલના હેડ માસ્તર દેવશંકરભાઇ આશ્રમના ભક્ત હતા. અને અંબાશંકરભાઈ સાથે એમને પરિચય પણ હતો. પોતે કાંઇ ભણાવવામાં બહુ હોશિયાર ન હતા—પણ એમને ઠોઠ છોકરા પ્રત્યે ઊલટી વધારે પ્રીતિ રહેતી, એ એમનું મોટામાં મોટું સદ્‌ગુણી તત્ત્વ હતું ! અને હું બીજું કાંઇ હોઉં કે નહિ એ સવાલ બાજુએ મૂકીએ, પણ ઠોઠ તો હું ચોક્કસ હતો ! ખરી રીતે તો ચોથી અંગ્રેજીથી માંડીને સાતમી અંગ્રેજી સુધી હું કાંઈ જ ભણ્યો ન હતો ! મારું ભણવાનું શરૂ જ મેટ્રિક પછી થયું. ત્યાં સુધી તો મેં ગાડું જ ગબડાવ્યે રાખ્યું. સારું થાય કોઇ ને કોઇ મારા જેવા ઠોઠ છોકરાનું કે પાસ થવાનો કોઈ ને કોઈ નુસખો અમે ભેગા મળીને શોધી કાઢતા. બનતાં સુધી તો પેપર ફોડી લેતા—અને એમાં ન ફાવીએ તો પછી, ચોરી ! ભલે ને પહેલું ધોરણ ને બીજું ધોરણ ને સાતમું ધોરણ માસ્તરો ભેગાં કરે. પણ છોકરા સૌની સહાનુભૂતિ તો અમારી ચોરી માટે હોય હોય ને હોય જ ! અને એકની એક કે પ્રચલિત થઈ ગયેલી જુક્તિ અજમાવવા જેવા અમે ઠોઠ ન હતા. અમે ઠોઠ ભણવામાં હતા—કાંઇ જુક્તિઓ શોધવામાં ન હતા. અમારી એક સરસમાં સરસ જુક્તિ તો એ હતી કે નખ ઉપર, બહુ જ ઝીણા અક્ષરે, પેન્સિલથી ઉપયોગી હોય એવું લખી લેવું ! એ કોઇ દેખે તો ભૂંસતાં વાર ન થાય, ને ન દેખે તો જોવામાં કાંઇ જોખમ નહિ ! પહેરણની છાળના નીચેના ભાગમાં પણ લખી લેવાય. પણ એમાં પકડાવાનો થોડો ભય ખરો.

ચયેલી લખાણપ્રવૃત્તિને કાંઇક પણ પ્રતિષ્ઠા છેક ઇ. સ. ૧૯૨૫-૧૯૨૬માં મળી એ ઘટના મારા જીવનને અત્યંત ઉપકારક થઈ પડી એમ હું માનું છું. એ વખતે કે પછી કૉલેજ જીવન દરમ્યાન પણ, જો મારાં લખાણો પ્રગટ થવા માંડયા હોત, ને એકાદ-બે સ્થળે ફોટો મુકાઇ ગયા હોત તો હું માનું છું કે જે કાંઈ વિકાસ થયો તે કોઈ દિવસ થાત જ નહિ. પણ લખાંણુ પ્રગટ થવાની બહુ તક મળી નહિ. ને મારી લખાણ પ્રવૃત્તિ ચાલુ જ રહી એમાં મોટો ફાયદો થયો. વ્યાયામ મળતો જ રહ્યો. અભ્યાસ વધતાં એ લખાણ મેં પોતે જ રદ કરી નાખ્યાં, ને એ પ્રમાણે અપરિપક્વ અવસ્થામાં હમેશને માટે પડી જવાના ભયમાંથી હું ઊગરી ગયો.

આ પ્રમાણે બીલખાનો મારો નિવાસ એક રીતે મને બહુ જ ઉપકારક નીવડયો.

બીલખાનું આ આનંદાશ્રમનું સ્થાન, જૂનાગઢ બીલખાની સડક ઉપર આવેલું છે. દૂર ગિરનારનો પહાડ દેખાય છે. થોડેક દૂર કાળવાનો વોંકળો છે, આશ્રમમાંથી બહાર નીકળો કે તરત તમે કુદરતને ખોળે પહોંચી જાઓ, એવી એની સ્થાન રમણીયતા છે.

આ આશ્રમના સ્થાપન ને સંચાલનમાં ગૌરીશંકર ભટ્ટ, દયાશંકર વકીલ, શંકરપ્રસાદ વકીલ કાઠી દરબારો વગેરેનો ઘણો મોટો સાથ હતો. મહારાજ શ્રીમન્નથુરામ શર્મા એ આશ્રમને, યુરોપીઅન પણ મોંમા આંગળાં નાખી જાય એવી સ્વચ્છતાથી જાળવતા. તમે આશ્રમના દરવાજામાં પ્રવેશ કરો અને એની વિશાળ ફરસબંધીવાળો ચોક નજરે પડે. એક પ્રકારની મન ઉપર સ્વચ્છતાની છાપ પડે. એક ચબરખી પણ આખા આશ્રમમાં ઊડતી તમને નજરે ન પડે. મહારાજશ્રીના જીવનનો અત્યંત નિકટવર્તી માણસ એ અર્થમાં હતો કે હું એમની પાસે દિવસમાં પાંચ સાત વખત તો જતો જતો ને જતો. મેં, એમના ભક્તો અનુભવે છે, એવો કોઇ ચમત્કાર એમનામાં દીઠો ન હતો તેમ જ ત્યાં આવનારા ઘણા વિદ્વાનો જેમ ગદ્ગદ્કંઠ થઈ જતા, એવો હૃદયભાવ પણ મને કોઇ દિવસ સ્ફૂર્યો ન હતો. પણ એ તો કદાચ એને માટે જોઇતી મારી તૈયારી ન હોય, એમ પણ હોય. પણ એ બધી આધ્યાત્મિક વાત બાજુએ મૂકીએ તો મહારાજશ્રીમાં બે વસ્તુઓ અસાધારણ હતી. એક એમની સ્વચ્છતા બીજી એમની વ્યવસ્થા. જે વસ્તુ જ્યાં રહેતી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ હોવી જોઇએ એ વિષે એમની કાળજી બહુ જ ઝીણવટ ભરી રહેતી મૂળ તો એ માસ્તર હતા, પછી એમાંથી ધીમે ધીમે આ પંથે ચડયા હતા, એટલે એમનામાં પુરુષાર્થનું અને પ્રયત્નનું અજબ મિલન હતું. એમને એક પળ પણ ખરેખરા-અર્થમાં એક પળ પણ આળસમાં બેઠેલા મેં કોઇ દિવસ જોયા ન હતા.

એમની વાણીમાં પ્રવચનકારની મધુરતા હતી. પણ એમની ખરી ખૂબી તો એ હતી કે—એમની વાણીમાં, સાચેસાચા અર્થમાં વિવેક વસી રહ્યો હતો. વિવેક એટલે સાધારણ વિનય એ અર્થ નહિ, પણ વિવેક એટલે પોતામાં કોઈ પણ શબ્દમાં, કાર્યમાં, કે ભાવમાં કે નિશાનીમાં પણ, લેશ પણ આવેશ ન આવવો જોઇએ એ અર્થ. એ અર્થમાં શ્રીમન્નથુરામ શર્મા વિવેકસંપન્ન હતા.

સાંજે એમનાં પ્રવચનો થતાં. એ પ્રવચનોમાં હું હાજર રહેતો. એમની વિદ્વત્તા લોકભોગ્ય હતી. એમણે ગીતા, પાતંજલયોગદર્શન. ઉપનિષદ્, પંચદશી. વગેરે ઘણા પુસ્તકોનાં સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર ગુજરાતીને-જનતાને આપેલ છે. સહજાનંદસ્વામીની પેઠે એમનાં પ્રવચન, લુહાર સુતાર કુંભાર વગેરે સાધારણ ભણેલ વર્ગને તેમજ વેપારી, માસ્તરો: કારકુનો, એવા સાધારણ સ્થિતિના માણસોને ઘણી સગવડ પડતાં અને વિશદ જણાતાં. એ વખતે આનંદાશ્રમની જાહોજલાલી હતી. અને આષાઢ સુદી પૂર્ણિમા અને કાર્તિક સુદી પૂર્ણિમાએ જો મહારાજશ્રી બીલખામાં હોય તો આસપાસથી ને ગુજરાત મુંબાઈ જેટલે દૂરથી પણ ઓછામાં ઓછું બે હજાર માણસ ભેગું થાતું. વિદ્વદ્પરિષદ્ જેવો કાર્યક્રમ થઇ રહેતો ને જપ, તપ, સાધના, સંધ્યા, યોગ, ભક્તિ એવા એવા અનેક વિષયો ઉપર ભક્તજનોનાં પ્રવચનથી ત્રણ દિવસ સુધી આનંદાશ્રમ ગાજી રહેતો.*

---

* શ્રી 'ધૂમકેતુ'ની નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે આ વખતે જીવનપંથનો હપ્તો ઓછો મળી શક્યો છે, આવતે વખતે આ સંસ્મરણોનો વિશેષ ભાગ આવશે.

'ઊર્મિ–નવરચના'ની ચાલુ વાર્તા : હપ્તો ત્રીજો

ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી

ખંડ પહેલો : વ્રત તમારાં વ્રત અમારાં

દર્શક

પ્રકરણ ૩ જું

બે બહેનો

લોકો માને છે કે બીજું જગતયુદ્ધ ૧૯૩૯ની ૩જી સપ્ટેમ્બરને દિવસે શરૂ થયું. પણ સાચી વાત એ છે કે બીજું મહાયુદ્ધ ૧૯૩૬ના માર્ચની સાતમીએ હિટલરે રૂહાઇનલેંડમાં લશ્કર દાખલ કરીને શરૂ કર્યું હતું. પહેલો સવાલાખનો ઘા એણે કર્યો હતો, છેલ્લો ઘા કેટલા લાખનો તે કહેવા એ જીવ્યો હોત તો સારું હતું. વાવે તેવું લણે છે એટલું જ નથી વાવે છે, તે જ લણે છે.

એ જ ૧૯૩૬ના માર્ચની છઠ્ઠીની સવારે શીંગોડાના કોતરોમાં જે નાના નાના બગીચા ફાલી ઊઠ્યા છે તેમાંના એક બગીચાના એક મધુમાલતીના વેલી-મંડપમાં બે યુવતીઓ બેઠી બેઠી કાંતે છે. અવાર-નવાર કોઇકની રાહ જોતી હોય તેમ દૂરના ફાટક તરફ જોયા કરે છે. અજાણ્યો માણસ પણ કહી શકે કે આ બંને બહેનો છે. માત્ર મોટી છે જુઇનો ઢગલો, જ્યારે નાની છે ગુલાબનો. એકમાં છે શાંતિ બીજીમાં સૌરભ. બંનેનો પહેરવેશ પણ એક જ ઘાટનો છે. માત્ર નાનીના હાથમાં સોનાની પાતળી બંગડીઓ છે, જ્યારે મોટી બહેન છે નિરલંકાર પણ એથીયે એની શોભા ઘટી નથી. પ્રાતઃકાળે ધોવાઇને નિરભ્ર થઇ ગયેલા નિઃસીમ આકાશમાં જે શાંતિપૂર્ણ, સંયમ, પ્રસન્ન છતાં ગૂઢ શોભા હોય છે તેવી જ શોભાઝલક મોટી બહેનના મોં પર અંકાયલી છે. કોઇક કવિએ આવા જ કોઇક ભગિની યુગ્મને જોઇને મધુમાલતીનું નામ શોધી કાઢ્યું હશે.

'મોટી બહેન હું તો હવે કાલે જવાની,' નાનીએ કહ્યું.

'રેખા, અચ્યુતભાઇ આજે તો આવવા જ જોઇએ, તેં ગાડી મોકલી છે?'

'ગાડી તો રોજ મોકલું જ છું ને. રોહિણીબહેન, તારા દેર તો બહુ મોંઘા.'

'તેં જોયા નથી એટલે કેમ ખબર પડે કે કેટલા મોંઘા છે! પણ તને એ ખબર પાડવા જ અહીં બોલાવી છે. તને તારી બુદ્ધિની થોડીક ખુમારી છે ને!'

'હું જાણું છું તમારા મનની વાત હં. તમે મને શું કામ બોલાવી છે તે તમે ભલેને ન કહો.'

રોહિણી હસીને કહે, 'કહે જોઇએ શું કામ બોલાવી છે?'

'તમારા મનમાં એમ છે કે તમારા દિયરને જોઇને હું કદાચ થોડીક પલળું ખરી.'

રોહિણી વધુ હસીને મીઠપભર્યા કંઠે કહે, 'પૂરે-પૂરી પલળે એમ મારા મનમાં તો છે. એના જેવા બુદ્ધિધન, નિર્ભય ને તેજસ્વી મેં બીજા જોયા નથી.' થોડીવારે સહેજ વિષાદથી સુધારીને કહે, 'જોયા છે પણ ઓછાં.'

'પણ તેથી શું? લગ્નમાં તમને બધાને શું સ્વાદ લાગે છે કે મારી પાછળ લાગ્યા છો?'

નાની બહેન સામે તાકી રહેલ રોહિણીનો મર-કાટ હજુ શમ્યો ન હતો. મરક મરક હસીને કહે, 'એ તો મુંગે સાકર ખાધા જેવી વાત છે.'

'એવી ખોટી ઉપમાઓ આપો મા. ગુરુદેવ તો એમ કહે છે કે બધાં ય બંધનો સહેલાં છે પણ લગ્ન જેવું બંધન નથી.'

'તારા ગુરુદેવ પણ એક બંધન છે.' એ જ મરકાટ સાથે રોહિણીએ કહ્યું.

રેખાએ રેંટિયો મૂકી દીધો ને ગંભીર થઇને કહ્યું, 'ફરી આવું કહેશો તો અહીંથી હું ચાલી જઇશ. બધી નિંદા સહન કરીશ, પણ ગુરુનિંદા સહન ન થાય.'

'એટલે જ કહું છું કે ગુરુ પણ એક બંધન છે. બંધન જ પીડા કરે ને?' રેખા ઊઠવા જતી હતી ત્યાં મોટી બહેનના ચહેરા સામે જોતાં સમજી ગઇ કે એને ચીડવવા ને મજાક કરવા જ આ બોલાઇ રહ્યું છે. એટલે તરત જ હસીને બેસી પડતાં કહેઃ

'હં સમજી ગઇ, મને ખીજવવા જ બોલો છો.'

'તો પછી ખીજાવ છો શા માટે?'

'તમે નહિ ખીજાતાં હો ખરું!' પછી તરત જ કહે, 'તમને કેમ કદી ખીજાતાં જોયા નથી!'

'મારે ગુરુ નથી એટલે.'

'હવે નહિ ખીજાઉં હો. તમે તમારે બોલો.' પછી છેક બહેનના મોં પાસે મોં આણીને કહે, 'પણ એકવાર કહો જોઈએ તમને કેમ કોઈ દિવસ ગુસ્સે થતાં, ક્રોધે તપી જતાં જોયા નથી? નાનપણથી યાદ કરું છું ત્યારના આવાં જ છો એમ કેમ મોટીબહેન!'

'તને બધું યાદ થોડું જ છે? હું ખીજાતી. હજુ ય કોકના પર ખીજાતી હઈશ' મોટીબહેને જાણે ઉતાવળું વાક્ય બોલતાં થાકી ગઈ હોય તેમ પૂરી મૂકી દીધી, ને દૂર પડેલું ઓશીકું પાસે ખેંચતાં કહ્યું 'કાલ રાતનું થોડું પાંસળામાં દુઃખે છે.'

રેખા તરત જ ઊભી થઈ ને ઘર તરફ ચાલવા માંડી. રોહિણીએ કહ્યું, 'ક્યાં ચાલી?' થોડી વારે ચોળવાની દવા લાવી એટલે કહે, 'રહેવા દેને આટલી બધી સારવાર, અહીં તો રહેવાતી નથી.'

'એ તો છે જ, આંહી કોને અમરપટો લખી આપ્યો છે—પડખું ફર—પણ કામ નહિ થાય ને રાત્રે ભણાશે નહિ.'

'એ તો હું ભૂલી જ ગઈ, રજા રાખેશું, છોકરાઓને કહેવરાવી દઈએ'

'કેમ તારા દિયર આવે છે એટલે?'

'હા જ તો આટલે વર્ષે આવે છે. એની સાથે એક યુરોપિયન બાઈ પણ છે, એ બધાની આગતા-સ્વાગતામાં-જ રાત પડી જશે— એમ હશે તો રાત્રે એમની પાસે જ અનુભવો કહેવરાવશું તેં અચ્યુત-ભાઈને જોયા છે?'

'એકવાર હું તારે ત્યાં અમદાવાદ આવેલી ત્યારે જોયેલા. મારી સામે જ જમવા બેઠા હતા. આખો વારે મિજાજી છે. ટમાટું ખાતાં ખાતાં પહેરણ બગડી ગયેલું ને આપણે સૌ હસી પડેલાં.'

'તેં ય ભલું યાદ રાખ્યું છે. તારી સામે જોવામાં ધ્યાન હશે.'

'શું તું ય તે મોટીબહેન. વારે વારે એ વાત ઉખેળે છે. હું એને કે કોઈને પરણવાની નથી. ને તેં આશા બાંધી હશે તે તૂટી પડશે એટલે પછી હૃદયરોગ છે તે ક્યાંય વધી પડશે. તને એ શાને લીધે છે?'

'આશા બાંધી છે એ વાત તો સાચી છે. તું જાણે છે આજ હું કેટલા ભારે નિસાસે મરું છું! રોગ-બોગ તો ઈશ્વર જાણે.' કહેતાં કહેતાં ગળું ખંખારવા થંભી તે કહે, 'હું ત્રણ ઘરનો ભાર વહી રહી છું. મારા ઘરનો, આપણા ઘરનો ને આ ઘરનો.'

'આ એટલે?'

'એટલે સત્યકામભાઈની મિલકતનો. બાપાએ એ પણ મને જ ભળાવેલ છે ને?'

'તે એનું શું છે?'

'શું છે કેમ? આ બધી વાડી, આ કોતરો, આ ખેડૂતો ને એનાં છોકરાં એ બધી ભળામણી કોને છે?'

'એ તો ભારે છે જ.'

'ઉપરાંત ભાણવડનો આપણો અપંગાશ્રમ, ને કાકાજીના બધા શેર ને ડિબેંચર્સ ને એવું કંઈ કંઈ. ભલી થઈને કંઈક તો ઉપાડ!'

'તે પરણીશ એટલે ઉપાડીશ એમ?'

'એક ઘરનું તો ઉપાડીશ ને, તારા ઘરનું તું સંભાળ એમ નહિ કહું? અચ્યુતભાઈ પણ નાસ નાસ કરે ને તું ય ડોકું ધુણાવ્યા કરે એ કાંઈ ચાલે?'

'હું તો એટલું જાણું કે બધી મિથ્યા ઉપાધિ છે. સંસારમાં ક્યાંય સુખ નથી. એક જ શાશ્વત સુખ છે કેવળજ્ઞાનનું.'

'તારું જ્ઞાન સાચે જ કેવળ જ્ઞાન જ છે. રેખા, એ વાત તને કે' દી સમજાશે.' રોહિણીએ સહેજ ખેદથી કહ્યું ને પછી ઊભી થઈ કહ્યું, 'હું છોકરાઓ પાસે જરાક આંટો મારી આવું. મેઈલ ક્યારે આવે છે?'

'રાઇટ ટાઇમ હોય તો ૧૧ વાગ્યે–પણ અહીં એ બને જ ક્યાંથી ?'

'તું એ લોકોને માટે નહાવાનો બાથરૂમ તૈયાર કરાવ. હું પહેલાં વાપરતી એ ટબ ભરાવજે.' કહી રોહિણી એક બાજુએ વળી.

ચારે બાજુએ સોએક એકરમાં ઊંચુંનીચું કોતર પથરાયું હતું. પણ આશ્ચર્યની વાત તો એ હતી કે એનો એક ટુંકો પણ એના માલિકે નકામો જવા દીધો ન હતો. પગથિયાંની જેમ અટારીઓ પાડીને ભાતભાતનાં ઝાડોનાં હાર–તોરણો જાણે કર્યાં હતાં. છેક ઉપરના ભાગમાં હતી ઓરડીઓ. એની નીચે વાળી હતી જામફળીઓ ને તળિયું આખું આંબા–ચીકુ–મોસંબી ને ફણસથી પૂર્યું હતું. આંબાને છાંયડે પણ અમલસાડી લીંડી-પીપર ને કંવાની સેરીયન વાવ્યાં હતાં. જ્યાં જ્યાં ઢાળ આવતો ત્યાં ત્યાં બંધો-બાંધી ધોવાણ અટકાવ્યું હતું. વચમાં વચમાં ઘટાદાર ઝાડોની નીચે પથ્થરના બાંકડા મૂક્યા હતા. અહીંતહીં માણસો ક્યારા ગોડના–પાણી વાળતા કે છાંટણી કરતા દેખાતા. રોજ તો રોહિણી જ્યારે નીકળે ત્યારે આમાંના કે કટની સાથે વાત કરતી પણ આજે એનું ધ્યાન આ બધામાં નહોતું. હિંમરના આગમનની તૈયારીમાં એ પડી હતી. કોતરના એક છેડા પર બીજું મકાન હતું. તેના આંગણામાં બે ચાર હીંચકા ને રમવાની ઘોડીઓ હતી. રોહિણીએ ઓસરી પર ચડતાં જ કહ્યું.

'નિર્મળ'

એક દશેક વર્ષના લંગડા છોકરાએ બહાર આવી કહ્યું, 'નિર્મળભાઈ મશીન બોટવાઇ જતાં ઘરા પર ગયા છે. બીજા પણ ત્યાં ગયા છે, મશીન ઉખેળે છે એ જોવા.'

'મહિ હતો ને શીખ્ને ગયો ! તારા માટે આ મોસંબી છે. છોલતાં ફાવશે ?' છોકરાએ હસીને ડોકું ધુણાવ્યું.

'લાવ છોલી આપું.' કહી એ છોલવા બેઠી. આમે એને થાક લાગ્યો હતો.

રોહિણીનું આ જ સાચું ઘર હતું. પેલા ઘરમાં તો ગણ્યા કલાકો જ રહેતી. રેખાએ વર્ગ પાડવાની ધમકી આપી હતી તે કંઈ ખોટી નહોતી આપી. ગામગામના ભાતભાતના છોકરાઓને સેવામાં કરી એ એવી જવાબદારી લઈ બેઠી હતી કે માંદગી પણ એને આરામ લેવા દે તેમ ન હતું. હજુ પંદર દહાડા પહેલાં જ આ બાળકને એ લઈ આવી હતી. ગાડીમાં એ નાના રાવણહથ્થા પર કારુના રાસડા ગાઈને પેસેન્જરોને રીઝવી પોતાના રોટલા રળતો હતો. રોહિણી એને સમજાવીને તેડી લાવી હતી. બીજો એક અનાથાશ્રમમાંથી ભાગીને આવ્યો હતો. નિર્મળ જેવા કેટલાક એના ઓળખીતા સંભાવિત ખેડૂતોના છોકરાઓ પણ હતા. આ બધાને સંભાળવામાં એના હૃદયરોગને ક્યાં નવરાશ મળે તેમ હતી !

એણે મોસંબી છોલી હાથમાં મૂકતાં પૂછ્યું.

'અહીં ગમે છે કે ? કોઈ બીજવતું નથી ને !'

હસીને કહે, 'હવે દોઢ ટાંગ કોઇ કહે છે ! કહે તો ય ગભરાવું નહિ હો. મારે ય આ ડાબો હાથ ખોટો પડતો જાય છે. હું ય દોઢ હાથ જ છું.'

છોકરો હસી પડ્યો. એ નીચે ઊતરી એટલે કહે, 'આજ રાત્રે કાગવાળી વાર્તા કહેવાના ને !'

'આજે તો એક મોટા મહેમાન આવવાના છે–વિલાયતથી-ચીનથી–એ એની મુસાફરીની વાત કહેશે. ને એટલે વર્ગો પણ બંધ રહેશે એમ સૌને કહી દેજે હં !'

કહી એ નીચે ઊતરી ધણીક ધગ તરફ ચાલી, પણ કોણ જાણે કેમ એને એ તરફ જવાનું ગમ્યું નહિ. કોતરની એક ભેખડ પર ઝૂકી રહેલ ફણસ નીચેના એક પથરા પર બેસી પડી. હમણાં હમણાં એને ચેન પડતું નહોતું. વર્ષો પહેલાં એકવાર શમેલો હૃદયરોગ ફરીવાર અવારનવાર ઊપડી આવ્યો. કામનો કોઈ પાર નહોતો. પણ મન એકેયમાં ચોંટતું નહિ. આ ચાર કાગા દૂબળા છોકરાઓ જો એની પાસે ન હોત તો સંભવ છે કે એનો નિયમ કાપેલો પણ એને મુશ્કેલ થઈ પડત. રેખાને બોલાવી એનું

માની ને બાપાની ચાકરી કરી હોય તો આ એક અભળખા પૂરી કરજે. આ ધરતીના સાચા ધણીને જુહાર્યા વિના જાઉં તો તો હું અવગતે જ જાઉં ને!'

અરજણ ડોસા આમે હવે અવસ્થાવાન થવાથી ઓછું ભાળતા હતા, ને આજ તો વળી ખાસ આંખોને અંદર ઉતારી દીધી હતી, એટલે એને ખબર નહોતી કે એમનો હાથ ઝાલીને દોરી જતી રોહિણીની આંખોમાંથી એમના વેણે વેણે મોતી જેવાં અશ્રુબિંદુ ટપટપ પડ્યે જતાં હતાં. એમની ઓરડી આવતાં એ કહે 'હે બહેન, આ અચ્યુતભાઈ આટલો બધો મલક ભમ્યા છે તે એમને ક્યા ય સત્યકામભાઈનો ભેટો નહિ થયો હોય?'

કમળ પોતાને ડોલાવીને જળબિંદુઓ ખંખેરી નાખે તેમ આંસુ ખંખેરી રોહિણી કહે 'અરજણકાકા, તમારી ભોળાભાવની આસ્થા છે ને તમે સમજ્યા ત્યારથી પાપ કર્યું નથી એટલે ભગવાન તમારી આશા કેમ નહિ પૂરી કરે?'

'પણ બહેન તને કાંઈ વાવડ?'

પરાણે હસીને રોહિણીએ કહ્યુ, 'એટલી જ ખબર છે કે એક દિવસે અહીં આવીશ એમ છેલ્લે લખ્યું હતું.' કહેતી જાણે ઊભું પણ ન રહેવાતું હોય તેમ ઉતાવળે ઉતાવળે ઘરમાં જઈ છાતી સાથે ઓશીકું દબાવીને પડી. રેખા દોડતી આવીને કહે 'ઊલટું વધ્યુંને? કોઈનું માને નહિ. કાકાજીને ઉપરથી બોલાવું?'

રેખાને ફનાટમાં શીશીઓ વીંખતી, હાંફળી હાંફળી થતી જોઈ પાસેથી કહે, 'બાપી થા મા, તારી મોટી બહેન એમ મરી નહિ જાય. એની કુંડલીમા તો લાંબું જીવવાનું લખ્યું છે. પેલા આવવાના છે એની તૈયારી કર.' ફરી ઓશીકા પર છાતી દબાવી કહે 'મારાથી પગથિયે પણ લેવા જવાશે કે કેમ?'

રેખા એક પ્યાલામાં દવા તૈયાર કરતાં કહે 'તને આ હૃદયરોગ થયો શાને લીધે?'

'મારાં કરમે' કહી એણે દવા લીધી ને પડખુ ફરી ગઈ.

અરજણકાકાએ અનાયાસે સત્યકામને સંભારીને કેવાં કેવાં પડો ઉખેળ્યાં હતાં આજે? રેખાને એ કેમ કહે કે આ હૃદયરોગ એને ક્યાંથી વળગ્યો! એની પાસે આખું ચિત્ર ખડું થયું. સત્યકામ એની સ્મૃતિમાં ભજનની કડીઓ મૂકીને ગયાને ય ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. વચ્ચે એ સાવ લુપ્ત થઈ ગયાના સમાચાર આવ્યાને ય ઘણા મહિના થયા હતા. ઝેરના ઘૂંટ જેવું વૈધવ્ય લઈને એ અચ્યુત જોડે આવતી હતી. ડબ્બામાં સૌ એના સુકુમાર ચહેરા તરફ જોઈને કહેતાં હતા.

'ભાઈ કળજુગમાં તો ભગવાને કાળજાવિનાનો થઈ ગયો છે, નહિતર કાંઈ આવો કાળો કોપ કરે!'

'અહાહા! છાતી ચીરાઈ જાય છે.' કોઈકે કહ્યું.

એ તો મૂંગે મોંએ, અવનત મસ્તકે આ બધા ય સહાનુભૂતિનાં વાક્યોથી વિંધાતી બેસી રહી હતી. અબળા લોચણનું પદ એના ગળામાં આવી આવીને પાછુ જતું હતું.

જીરે લાખા ખૂંદી રે ખમે માતા પૃથ્વીને
વાઢી તો ખમે વનરાઈ
કઠણ વચન મારાં સાધુડાં ખમે
નીર તો સાયરમા સમાય

ત્યાં એણે સાંભળ્યું, 'કોની વાત ચાલે છે! લલિત?'.

એના કાન ચમક્યા. કોનો આ કંઠસ્વર? ઊંચું જોયું. માણસો ખીચોખીચ હતા. પાટિયા ઉપર ને વચ્ચે ય બેઠાં હતાં. દેખાયુ નહિ માત્ર સંભળાયું.

'કોઈ સદવિધવા છે પંડિતજી, અનાયાસે સહાનુભૂતિ પ્રગટ થઈ જાય તેવું જ છે. જાણે સરસ્વતીની મૂર્તિ.'

'લલિત, તારો ઉપમાદોષ છે. સરસ્વતી તો બ્રહ્મચારિણી છે. એને વૈધવ્ય કેવું?'

રોહિણી ચમકી. ફરી એ જ કંઠસ્વર! હવે એનાથી ન રહેવાયું. પૂંઠવા નિમિત્તે ઊઠીને તરત બેસી ગઈ. એ જ હતો. અંગેઅંગથી મીઠપ વર્ષાવતો સત્યકામ. માત્ર એક જ ફેર હતો. આંખો નહોતી,

મોં પર શીળીના ડાઘા. શું શીળીમાં ખોઈ હતી આંખો? કે આ કોઈ બીજું હતું? એની આંખો છેલ્લા દસ દિવસના અપાર દુઃખથી હારી જઈને એને છેતરતી તો નહોતી! હેમંતના છેલ્લા કલાકો જતા હતા ત્યારથી એ કોઈકને વહારે ધાવા પ્રાર્થતી હતી. શું ખરેખર, એ ધા સાંભળીને આવેલ હશે? ભગવાને મોકલેલ હશે? પણ હોય કેવી રીતે? ને હોય તોય શું ખપના! કોણ એને ઓળખે છે? એ ય કેમ ઓળખે? કોણ કહે? ને કોણ સાંભળે? એના હૈયામાં ચુંથાવા માંડ્યું, જાણે હમણાં બેભાન થઈ જશે. પણ મને સાવધાન થઈ કહ્યું, 'પણ એ જ છે એની ખાતરી શું? એને યાદ આવ્યું કે સત્યકામને ડાબે ખભે લાલ લાખું હતું. પંડિતજી ઉઘાડે ડીલે એક ધોતિયું પહેરીને જ બેઠા હતા. એ ફરી ઊભી થઈ ને જોયું. એના ભાગ્યના લેખ જેવું લાખું લખપખતું હતું. એના પગ બેસતા હતા—

પેટમાં આંકડી આવતી હોય તેમ બે પગ વચ્ચે માથું નાખી એ બેસી ગઈ. પોતે વિધવા ને એ અંધ? રુદન દબાવવા જતાં એના પડખામાં શૂળ આવતું હતું. પણ પંડિતજી કોઈની સાથે વાત કરતા હતા. 'પરમ દિવસે હું ઊપડીશ; જર્મનીમાં કેટલું રહેવાનું થશે તેની અત્યારે ખબર નથી. પણ બુદ્ધધર્મ વિષે ત્યાં જેટલું જાણવા જેવું હશે તે પૂરું કરીને જ આવવાની ઇચ્છા છે. તું પ્રમાદી ન થતો. અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વધારજે. ને સાથે સાથે થોડીક અંગમહેનત કરજે. તારું શરીર સાવ દૂબળું છે!'

બોલવાની એ જ હલક, એ જ લઢણ. આંસુ ઊડી ગયાં. એણે ઊંચું જોયું. પંડિતજી ઊભા થઈને પાટિયા પરથી સામાન ઉતારતા હતા. 'હવે નડિયાદ આવશે ને? લલિત તૈયારી કર.'

'બસ અહીં જ ઊતરવાના?' રોહિણીના અંતરે ચીસ નાખી. 'સત્યકામ આમ તો જો, તારી જોડે જ હું બેઠી છું. હું રોહિણી, દુભંગા, પણ કોને કહે? ને કોણ સમજે. ગાડી અટકી. લલિતથી દોરવાતા પંડિતજી નીકળ્યા. લોકો માર્ગ આપતા હતા. રોહિણીનો પગ ભૂલમાં એમનાથી કચરાઈ ગયો.

'કોનો પગ આવ્યો?'

'એ તો પેલાં વિધવા બહેનનો પગ હતો.' લલિતે એમને પ્લેટફોર્મ પર ઉતારતાં કહ્યું.

'નામ પૂછતો લલિત, એમની ક્ષમા માગવી જોઈએ.'

સીટી વાગી. ગાડી ઊપડી. એનું હૃદય ચિંખાતું હોય તેવી આંકડીઓ આવતી હતી. સહેવાતું નહોતું. એ ઢળી પડી. અચ્યુત જાણે એને કહેતો હતો. 'રોહિણી ભાભી!'

રોહિણીને એ સ્મરણેય આજ ફરી એ જ હૃદયશૂળ ઊપાડ્યું હતું. એણે બૂમ મારી, 'રેખા,' પણ બોલાઈ ગયું 'સત્યકામ.'

ચમકીને આજુબાજુ વિહ્વળતાથી જોયું કે કોઈ હતું તો નહિ ને?

એની આંખમાંથી ઝરઝર ઝરઝર ટીપાં પડવા માંડ્યાં.

'ભગવાન નાનપણથી આજસુધીમાં ઘણાંય અંધ ને અપંગની સેવા કરી છે. વધુ એકની સેવાની તક નહિ આપો?'

બહાર ગાડીના પૈડાંનો અવાજ આવ્યો.

★

ધૂમકેતુ

[૨૦]

તક્ષશિલાનો એ પૂતળાં બનાવનારો અદ્દભુત હતો. એક વખત એને પોતાને પોતાનું પૂતળું કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એનું બનાવેલું પૂતળું નિર્જીવ છે એમ તો કોઈ, એના ઉપર હાથ મૂકે તો પણ માની શકે નહિ એવી અદ્દભુત એની કારીગરી હતી.

એણે સાંભળ્યું કે જમરાજાના દૂત જ્યારે માણસને લેવા આવે છે, ત્યારે જમરાજાએ જે ચહેરો મોરો કહ્યો હોય એને જ એ ઉપાડી જાય છે. બીજાને નહિ.

તક્ષશિલાના આ કલાકોવિદ્‌ને જમરાજાના દૂતની પરીક્ષા કરવાનું મન થઈ આવ્યું. એણે પોતાનું પૂતળું બનાવ્યું. જોનારા એ જોઈ ને ઘડીભર ભ્રમમાં પડી ગયા. મિત્રોએને પોતાને બોલાવતાં પહેલાં પૂતળાંને સંબોધન કરવા માંડયા! એટલું બધું એ હૂબહૂ હતું.

પછી તો એણે પોતાનાં એક પછી એક સાત પૂતળાં તૈયાર કર્યાં સાતે એવાં કે એક જૂઓ ને બીજું ભૂલો!

એનો મૃત્યુદિવસ આવ્યો ત્યારે સાતે પૂતળાંને એક સરખી શય્યામાં એણે સુવાર્યાં.

પોતે પણ પોતાની શય્યા ત્યાં જ કરી.

જે ઘડી અને પળે, નક્ષત્રશાસ્ત્રીએ એનું મૃત્યુ ભાખ્યું હતું, બરાબર એ ઘડી અને એ પળ આવી ગયાં!

પોતાના મૃત્યુની એ હરપળે પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. પણ કોણ જાણે કેમ એનો કોઇએ ભાવ જ પૂછયો નહિ!

વાત જમલોકમાં ચર્ચાવા માંડી. 'તક્ષશિલાના એક અદ્દભુત કલાકોવિદે પોતાની કલાથી, જમલોકના દૂતને પણ, ભ્રમણામાં નાખ્યો છે. કોને લઇ જવાનો છે એ દૂતને ખબર જ પડતી નથી. એક સરખા આઠ માણસમાંથી કોને હાજર કરવો એ જ એને સૂજતું નથી! એવા એક સરખા, નેણે નાકે ચહેરે મોરે, અરે તલે તલમાં, આઠ માણસો સૂતાં છે!

'જમને હંફાવનાર આ કલાકારની ચારે તરફ પ્રશંસા થઈ રહી! તમામ દેવતાઓને પણ ઊંડો છાનો આનંદ થયો! એમને પણ –ભલે યુગ યુગને અંતે, પણ એક સમયે તો, જમનું તેડું માનવાનું હતું નાં? એટલે નિર્ણીત સમયમાં પળ વિપળનો પણ ફેર સહન ન કરનાર, જમ લોકની થતી આ અવહેલનાએ એમને સૌને કાખલી કૂટતા કરી દીધા! 'હતો જાય ડાસો! એક વિપળ પણ વધારે એણે કોઈને ઠરવા દીધા ન હતા. એને પણ હંફાવનાર આજ નીકળ્યો નાં? એક સાવિત્રી નીકળી હતી આજ એક આ બીજો મળી આવ્યો.'

યમરાજનું મોં સિવાઈ ગયું છે વિચાર કરી રહ્યા છે. પોતે સ્વયં તેડવા જાય તો તો ચૌદલોકમાં ખળભળાટ મચી જાય નાં? સ્વયં તો, કોઈ અવતારી પુરુષને સંદેશો આપવાનો હોય, ત્યારે જવાનો નિયમ હતો!

નિયમનો એક દોરાવા ફેર પણ જમલોકની પ્રતિષ્ઠાને ધૂળ મેળવી દે. એ લોકની તો પ્રતિષ્ઠા જ અવિચળ નિયમ ઉપર!

અંતે એમણે બ્રહ્મની ઉપાસના આદરી. એ બ્રહ્મ–જે સર્વને ધી આપે છે, જે શબ્દ

ને વાણીમાં શક્તિ મૂકે છે, જે તમામ મુશ્કેલીમાં માર્ગ દર્શાવે છે.

બ્રહ્મદેવે એમના અંતરમાં આવીને માર્ગ દર્શાવ્યો. યમરાજે દૂતને સૂચના આપી વળાવ્યો. તક્ષશિલાના એ કલાકારને જલદી હાજર કરવા નિર્દેશ કર્યો.

દૂત એનાં પાશ ને શસ્ત્ર અસ્ત્ર લઈને ચાલી નીકળ્યો.

જે ખંડમાં એક જ સ્વરૂપનાં આઠ માણસો મૃત્યુની રાહ જોઇને પડ્યાં હતાં, ત્યાં એ આવ્યો. ફરી ફરીને એમને જોવા લાગ્યો. એક રુંવાડામાં તો ફેર હો! જિંદગીભરનો કલાકારનો શ્રમ એ જોઈ જ રહ્યો. ભલભલાને મોંમાં આગળાં નખાવે એવી અદ્ભુત એ કલા હતી. ભ્રમણામાં ને ભ્રમણામાં એ ત્યાં ઊભો રહ્યો. થોડીવાર એ પ્રમાણે એ ત્યાં ઉભો પછી ધીમેથી, પણ કલાકારના કાન ઉપર અથડાય એવો એક નાનો સરખો શબ્દ એણે કર્યો: 'હાં! છેવટે મળી આવી! મળી ગઈ... આ એક ભૂલ રહી ગઈ છે!'

'ભૂલ? મારી? હોય નહિ!' કલાકારે તરત સો ટચના સોના જેવો આત્મશ્રદ્ધાથી ભરપૂર જવાબ વાળ્યો.

પણ એને ધ્યાન રહ્યું નહિ! આ પ્રત્યુત્તરે એને સૌનાથી જુદો કરી બતાવ્યો હતો.

અને તરત જ દૂતનું કામ સહેલું થઈ પડ્યું!

તક્ષશિલાના આ કલાકોવિદે પળ બે પળ જમલોકને પણ મૂંઝવ્યાની આ કથા જ્યારે પ્રચલિત થઈ, ત્યારે તત્ત્વજ્ઞો જરાએ જરા અહંમને શી રીતે ગાળી નખાય એની આંટીઘૂંટી શોધવામાં પડી ગયા!

—કારણ કે એમને ખબર હતી કે, જમદેવની પાસે એને માટે મૃત્યુ નથી, જેને કાયા વાણી મનમાં ક્યાંય અહમ્ નથી.

[૨૧]

એક જુવાન ઋષિકુમાર, મહા ઘોર અરણ્યમાં, એકલો ચાલ્યો જાય છે. એને લુંટાવાની બીક નથી. મૃત્યુનો ભય નથી. જીવનની જાણે કે એને પરવા નથી. એના અંતરનો કોઈક અડગ વજ્રનિશ્ચય જ એને આગળ ને આગળ દોરી રહ્યો છે! ગૌતમી નદીના તટ ઉપર આવીને એણે આસન લગાવ્યું.

નદીમાં નાહવા માટે અસંખ્ય સુંદરીઓ આવે છે. જેમને જોઈને મહા ઋષિઓનાં ચિત્ત ચલિત થઇ જાય, એવી વિલાસક્રીડા હરરોજ અને હરક્ષણે આ નદીનાં જળ નિહાળી રહ્યાં છે. કેટલી એ ભરયૌવન ભરી નારીઓનાં, સૂર્યને પણ જોવા ન મળે, એવાં અંગઉપાંગ ઉપર નજર માંડતા, જલક્રીડા શોખીનોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં રખડે છે—પણ જેણે એક જ ધ્યેયને પોતાનું બનાવ્યું છે, એ જુવાન ઋષિકુમારે, આ લીલાને, પોતાના તપની પરીક્ષા માટેની આવશ્યક સામગ્રી તરીકે, પોતે જ સ્વીકારી લીધી છે. એટલે એણે તો ત્યાં જ ધામા નાખ્યા. અને ભગવાન શંકરનું એકધ્યાની તપ આદર્યું. એણે પોતાના મનને જાણે મૂઠીમાં પકડી લીધું. એવી ઉગ્ર ઉપાસના એણે શરૂ કરી. જ્યારે ભગવાન શંકરે દર્શન આપ્યું, ત્યારે ઋષિકુમારે કહ્યું: 'આ નહિ, ભગવાન્ આ નહિ, મારે તો એ રૂદ્રરૂપ જોવું છે, જે સર્વનો વિનાશ કરે છે, જે ભવ્ય છે, પણ જે ભયંકર છે, મારે તો એ રૂપ જોવું છે. મારે વરદાન પણ એની પાસે જ માગવું છે! મારે

આ મંગલ રૂપનું કામ નથી!'

'પણ અલ્યા! એ તરુણ! તારી આ ઊગતી જુવાની અને મારા એ ભયંકર રૂપના દર્શનની તને તાલાવેલી લાગી છે એ શું? એ રૂપ તો કોક સમેને માટે છે! એ તો સર્વનાશની આગાહી રૂપ છે.'

'હા પ્રભુ! પણ જનમજનમાંતરમાં ન ભુલાય એવી વૈરની તૃપ્તિ મારે કરવાની છે. એટલે તો મારે એ રૂપની ઉપાસના છે!'

જુવાન ઋષિકુમારના વજ્જર દિલને નિહાળીને જેમનું અંતર મંદ મંદ હસી રહ્યું છે એ ભગવાન શંકરે, સહેજ હસીને જુવાનના માથા ઉપર પ્રેમભર્યો હાથ મૂક્યોઃ 'તારું નામ શું ઋષિકુમાર?'

'પિપ્પલાદ!'

'ત્યારે તો તું ઋષિ દધીચિનો પુત્ર?'

'હા પ્રભુ!'

'કોઈ ને નહિ ને તને આ સૂઝ્યું? તારા પિતાએ તો બીજાને માટે જીવન આપ્યું હતું, કોઈ નહિ ને તું ઊઠીને, રુદ્રરૂપની અભિલાષા સેવી રહ્યો છે?'

'મારા પિતા દધીચિને છળકપટથી મારવામાં આવ્યા. મારી માતા પ્રાતિથેયીએ મારા જન્મ સુધી રાહ જોઈ, અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. અને માતાએ વનદેવતાની સંભાળમાં સોંપ્યો. પીપરનાં પાન ખાઈને હું મોટો થયો. મારું નામ પાડનાર કોઈ જ મળે નહિ! મારું નામ પણ જનતાએ જ અકસ્માત ઉપાડી લીધું પિપ્પલાદ! આજ હવે મારે વેર લેવું છે. મેં રુદ્રરૂપની ઉપાસના એટલા માટે આદરી છે. મારે એ રૂપ લેવું છે! વરદાન પણ એની પાસેથી જ લેવું છે!'

'તું એ જવા દે, પિપ્પલાદ! હું તને સ્વર્ગમાં દેવસભામાં સ્થાન અપાવું!'

'દેવસભા? અરે! એ તો દસ્યુઓ છે દસ્યુઓ, હું એમને તો હણી નાખવા માગું છું!'

'તો તું કૈલાસમાં આવ. હું તને મારો કુબેર ભંડારી બનાવું!'

તરુણે હસીને કહ્યું: 'વૈભવ મારે જોવો નથી. અને જોતો પણ નથી. મારે તો ભયંકરતા જોવી છે!'

ભગવાને પિપ્પલાદની વૈરલાલસાની ઉગ્રતા જોઈ. એને કોઈ હવે વારી શકે તેમ નથી, એ પણ જોયુંઃ એનો પાઠ એ પોતે જ શીખશે, એમ વિચારીને અત્યંત શાંતિથી એમણે કહ્યું: 'ત્યારે જો બેટા! એ રૂપ તો યુગનો નાશ થવાનો હોય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે ઘેર ઘેર માનવને માનવ ભરખી જવાની ભૂખ જાગે છે. અગ્નિદાહ, જલક્રીડા જેવો લાગે છે! ત્યારે માતા, સ્ત્રી, ભગિની, નારીનું કોઈ રૂપ પવિત્ર રહેતું નથી ત્યારે રાક્ષસ ને પિશાચ માણસ કરતાં વધારે માયાળુ જણાય છે. પિપ્પલાદ! તારે એ રૂપ જોવું છે?'

તરુણ ઋષિકુમારે વજ્જર નિશ્ચયથી કહ્યું: 'હા, ભગવાન! મારે એ રૂપ જોવું છે. મને જામદગ્નેય જગતોદ્ધારક લાગે છે!'

'ત્યારે જો તરુણ! એક દિવસ ભયંકર અગ્નિની શિખા જેવું મારું ત્રીજું નેત્ર તારા અંતરમાં તને દેખા દેશે—ત્યારે જે સામર્થ્ય તું માગે છે, વૈરતૃપ્તિના આનંદનું, એ સામર્થ્ય તને મળશે. પણ બેટા! એમાં આનંદ નહિ આવે હો!'

'મારે આનંદની ખેવના પણ નથી. મારે તો કેવળ વેરનું વેર લેવું છે! જેમણે દધીચિ જેવા પિતાને હણ્યા, મારી માને અગ્નિપ્રવેશ કરાવરાવ્યો—એમને મારે હણવા છે. પછી એનું પરિણામ ગમે તે હો!'

ભગવાન શંકરે, એની ઉગ્રતાનો મંદમંદ હસીને જાણે કે ઉત્તેજક સ્વીકાર કર્યો, અને પછી પોતે અદ્દશ્ય થઈ ગયા.

પછી એક દિવસ પિપ્પલાદને, અંતરમા, ભગવાન રૂદ્રના ત્રીજા નયનનો સાક્ષાત્કાર થયો. જાણે કે એવી અગ્નિશિખા ત્યાં પ્રજ્જવળી રહી છે કે જેને કોઈ સમાવી શકે નહિ, જેને કોઈ જોઈ શકે નહિ, અને કોઈ જાણી શકે નહિ.

રૂદ્રના એ ત્રીજાનેત્રમાંથી સર્વભક્ષી મહાકૃત્યા પેદા થઇ સર્વનાશંકરી એ શક્તિએ તો ઉત્પન્ન થતાં જ માગણી કરી: 'કોનો નાશ કરવો છે બોલો? વિનાશ એ મારો ધર્મ છે. એના વિના હું તો એક ક્ષણભર પણ રહી શકું નહિ. કોનો નાશ કરવો છે બોલો!'

પિપ્પલાદે કહ્યું: 'તમામ દેવોનો નાશ કરો!'

અને તરત જ શક્તિએ તો પહેલવહેલાં જ પિપ્પલાદને પકડયો.

'અરે! મારો નહિ—દેવોનો નાશ કરો!'

'પણ એ માટે માણસનો પણ નાશ કરવો રહ્યો. દેવત્વનો અંશ પણ ન હોય એવો કોઇ માણસ જ નથી!'

ઋષિકુમાર તો સાંભળીને મૂંગો જ થઇ ગયો. કૃત્યાને જવાબ આપી શકતો નથી. કામ પણ સોંપી શકતો નથી. સર્વભક્ષી અગ્નિની કરાલ જિહ્વા જેવી એ, એની પાસે માગણી કરી રહી છે: 'કોનો નાશ કરવો છે? બોલો!'

પછી પિપ્પલાદે ભગવાન શંકરના મંગલ સ્વરૂપની પ્રાર્થના માંડી.

થોડીવારે એના અંતરમાં પ્રકાશ થયો: પિપ્પલાદ! ઋષિકુમાર! મેં તો તને—પ્રથમથી જ ચેતાવ્યો હતો. ભયંકર વિદ્વેષથી પ્રેરાઈને, જે વેરનો અગ્નિ સચેત રાખવા માગે છે, એણે પોતાનું જે કાંઈ થોડું ઘણું દેવત્વ હોય, તે પહેલાં અગ્નિમાં હોમ્યે જ છૂટકો છે. કૃત્યા, એટલે પહેલાં તારો નાશ કરશે—અને પછી તારી આજ્ઞા પ્રમાણે સૌનો નાશ કરશે!'

'ત્યારે તો દેવાધિદેવ! મારે એવો આપઘાત કરવો નથી!'

'દ્વેષ તમામ—આપઘાતને પંથે જ દોરે છે, ઋષિકુમાર! દ્વેષનો અર્થ જ આપઘાત!'

'ભગવાન્! ત્યારે તો હવે આ કૃત્યાને શમાવો! મારે એવું વેર લેવું નથી—કે જેમાં છેવટે હું જ ન હોઉં!'

છેવટે ભગવાન શંકરે પાંચ નદીઓ દ્વારા એ કૃત્યાને સમુદ્રના વડવાગ્નિમાં શમાવી.

[૧૨]

એક મુસ્લિમ સંત ઇમામ ધીઝાલીની કથા છે. પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનમાં એ વિદ્યામય બની ગયા હતા. રાત્રે મોડી રાત સુધી દીવો કરીને એકા વિદ્યાભ્યાસ કરતા જ હોય! એક સમયની વાત છે. અતિશય શ્રમથી થાકીને તે પોતાના દીવા પાસે જ આંખો મીંચી ગયા. ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ.

થોડીવાર થઇ ને એમને એક સ્વપ્ન આવ્યું.

સ્વપ્નમાં જાણે ખ્વાજા ખીઝર-ઈલ્મ માત્રના ફિરસ્તો-એને બોલાવી રહ્યા હતા: 'ઘીઝાલી! જાગી જાઓ, જાગી જાઓ, દુનિયાના તમામ ઈલ્મો, તમામ વિદ્યાઓ, તમામ જ્ઞાનભંડારો, હું તમારા માટે તમને ભેટ દેવા આવ્યો છું! હવે જાગીને મોડી રાતનાં જાગરણ તમારે કરવાં નહિ પડે. હવે કાંઈ વાંચવું નહિ પડે. હમણાં હું સઘળું તમને ભેટ આપી દઉં છું!'

પણ જવાબ સાંભળીને તો ફિરસ્તો દંગ થઈ ગયો: 'મારે કોઈ ભેટ સોગાદનો ખપ નથી. મારે તો મહેનત કરીને ઇલ્મ હાથ કરવો છે!'

'ત્યારે?'

'આ દીવામાં વધું ને વધુ તેલ મળ્યા કરે એવું કરો-બીજું બધું હું કરી લઈશ!'

[૨૩]

નેપાળની ભૂમિ ઉપર કાષ્ટમંડપ [ખટ-મંડુ] માં આજ માણસ માતાં નથી. ઠેર ઠેરથી પહાડી ગુરખાઓ, નેપાલીઓ અને નેવરાઓ ઊતરી આવ્યા છે બ્રાહ્મણો હાજર થયા છે. ફૂલોના ઢગલા પડયા છે. ખાત મુહૂર્તની જલયંત્રી ઘડી ઉપર રાજજોષીઓ રાહ જોઇને ઊભા છે.

એક મહાનમંદિર બાંધવાનો નિર્ણય થયો હતો. અને એ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે જનતાના આટલાં ટોળાં આજે ઊભરાયાં હતાં

સૈનિકો, સેનાપતિઓ, પ્રધાનો, રાજ-રાણાઓ, તમામ આવી ગયા હતા. માત્ર નેપાલમહારાજ ભૂપતિમલ્લના આવવાની વાર હતી.

સૌના મનમાં એક જ વિવેકી વિચાર ઘૂમી રહ્યો હતો: 'મહારાજ આવે, એમનો હાથ જરાક ઇંટને અડી જાય, એટલે બસ મુહૂર્ત સચવાઈ જાય. સૌ રાજકર્મચારીઓ એ ચિંતામાં જ પડયા હતા. મુહૂર્ત ચાલ્યું ન જાય-એની જ સૌને પડી હતી.

એટલામાં તો રાજપુરોહિતે અવાજ કર્યો: સમય થઇ ગયો હતો

પણ મહારાજ ભૂપતિમલ્લ-એનો હજી કયાંય પત્તો ન હતો.

રાજરાણાઓ, સેનાપતિઓ, ઊંચાનીચાં થાવા માંડ્યા. નજર ખોડી ખોડીને જોવા માંડયા. પણ હજી કયાંય રાજસવારી દેખાતી ન હતી. રાજપુરોહિતે ફરીને કહ્યું: 'સમય થઈ ગયો છે. હવે વખત નહિ રહે!'

બરાબર એ જ વખતે એક સાદો ગુરખા જેવો જણાતો માણસ, માથે -ઇંટોનો સૂંડલો લીધો છે, અને રાજપુરોહિત ગોરની સામે આવીને ઊભો રહ્યો!

પુરોહિતે ઊંચે જોયું અને એ તો દિંગ થઈ ગયો. કર્મચારીઓમાં સનસનાટી ફેલાઈ ગઈ તમામ રાજપુરુષો ઉતાવળા આકળા થઈ ગયા. મહારાજ ભૂપતિમલ્લ પોતે જ માથે ઇંટનો સૂંડલો લઈ ને ત્યાં ઊભા હતા!

'રાજપુરોહિત મહારાજ! લ્યો, હું પળ સાચવવા આવી ગયો છું...'

'અરે પણ મહારાજ! મહારાજ....!'

'મંદિર ભગવાન ચંદ્રમૌલીશ્વરનું બાંધવાનું છે, પુરોહિતજી! કોઈ મકાન બાંધવું નથી. મારા ને તમારા સૌના છોકરાં, જો એમને રક્ષશે તો એ એમને રક્ષશે નહિતર-આપણે મંદિરો બાંધ્યા કરીશું, ને તોડવાવાળા તોડયા કરશે. આની પાછળ-મરવાવાળા

ઊભા થાય માટે આ મંદિર બાંધવું છે! લ્યો, હવે વખત જાય છે!'

અને પછી તો તમામેતમામ માણસો, ત્યાં ઊભેલાં તમામ, મંદિરના કામમાં લાગી ગયાં!

[૨૪]

વારાણસી- નગરીમાં આજે મહોત્સવ છે. કાશીરાજની વિદ્યાસભામાં દેશપરદેશના અનેક વિદ્વાનો આવવાના છે.

એક મહાન પ્રશ્નનો આજે નિકાલ થવાનો છે.

અત્યાર સુધી માણસજાત જેની શોધ કરી કરીને થાકી છે, તે 'શાંતિ' કયાંથી આવે છે, કયાં રહે છે, શી રીતે મળે છે, કોને એની પ્રાપ્તિ થાય છે-એ તમામેતમામ આંટીઘૂંટીભર્યા પ્રશ્નોની આજે છણાવટ કરી નાણવાની રાજઘોષણાએ સો નાગરિકોને આકર્ષ્યા છે.

શાંતિની શોધમાં પડેલાં, અનેક માણસો, એ પરમસત્યને જલદીથી જાણી લેવા માટે, ઉપરતળે થઈ ગયાં છે. સૌને તાલાવેલી લાગી છે. શાંતિનો કોઇ ટૂંકો રાજમાર્ગ આજની વિદ્દ્પરિષદમાંથી મળી રહેવાની એમને આશા જન્મી છે. સૌને શાંતિ જોઈએ છીએ.

રાજમહાલયના ચોગાનમાં માણસો તો માતાં નથી. અંતે કાશીરાજ આવ્યા. રાજપુરોહિત આવ્યા, પંડિતો આવ્યા.

: વિદ્યાસભા ભરાણી. એક બાજુ દેશ-વિદેશના વિદ્વાનો બેઠા છે. વિચક્ષણ ને વિદ્વાન રાજમંત્રીઓ ત્યાં છે શ્રેષ્ઠીઓ આવ્યા છે. નગરજનો છે. સામાન્યજનો પણ વિદ્યાસભાના વાદવિવાદ સાંભળવા ભેગા થયા છે. નગરનો નારીસમુદાય આવી પહોંચ્યો છે. વિદ્યાસભાનો આનંદોત્સવ આખી નગરી જાણે કે માણી રહી છે. નગરની વારાંગનાઓ પણ, વિદ્યા-ચતુરાઈમાં, કોઈનાથી ગાંજી જાય તેમ નથી. એ પણ ત્યાં આવી છે. રંગમંચ ઉપર શાંતિના માર્ગની, વિદ્વાનોએ પણ મહાશાસ્ત્રોમાંથી શોધ ચલાવવા માંડી છે.

એક એક વિદ્વાન બોલે છે—અને આખી સભાનાં મસ્તક ધૂણી જાય છે. એની જ વાત સાચી લાગે છે!

આજે વાણીની શી છટા ત્યાં ઊભરાય છે! વાક્પ્રવાહની કેવી કેવી અસ્ખલિત ધારા વહી રહી છે! તર્કશાસ્ત્રની તેરતેર વરસે પણ ન ઊકલે, એવી શી શી રમત એમાં દેખા દે છે! વેદ વેદાંગ ઉપનિષદ ન્યાયની રમણીય સૂક્તાવલિઓના અજબ ઘોષથી વિદ્યાસભા આખી ગાજી રહી છે!

શાંતિનો માર્ગ—સૌ શાંતિનો માર્ગ—શોધી રહ્યા છે! પિશાચ સિવાય બીજા કોને શાંતિ ન જોતી હોય?

પણ વિદ્વાનોની વાક્છટામાં જો એ રહેતી હોય તો તો એનો એ ઘડીએ જ જન્મ થાય એટલી બારતી આજે ત્યાં વિકસી રહી હતી!

શાસ્ત્રાર્થમાં હોય, તો કોઇ શાસ્ત્રનું દૃષ્ટાંત બાકી રહ્યું ન હતું. વાણીદેવના પોતે જ, આજે ત્યાં, પોતાના શરીરના આ રૂપને જોવા માટે, જાણે ખડે પગે ઊભી રહી ગઈ હતી!

બહુ બહુ વાદવિવાદને અંતે રાજપુરોહિતે ઘોષણા કરી અને વિદ્વાનોનાં રાજમંત્રીઓનાં, દેશવિદેશના પંડિતોનાં, શ્રેષ્ઠીઓનાં, વદન ઉપર

આનંદની એક ઝલક આવી ગઈ. કોઈ મહાસત્યની પ્રાપ્તિનો અજબ સંતોષ ત્યાં પ્રગટી ઊઠયો. અનેકનાં માથાં ડોલી ગયાં. કેટલાય માણસોના ગોમાંથી હર્ષનો અવાજ આવ્યો. કાશીરાજ પોતે, નતમસ્તકે, કોઈ દૈવીપ્રસાદ મેળવતા હોય તેમ, એ વાણી ઝીલવા તત્પર થઈ રહ્યા. સત્યનું સાક્ષાત્ દર્શન થયું હોય તેમ અસંખ્ય નારીઓના નેણમાંથી આનંદનાં આંસુ વહેવા માંડયાં!

છેવટે, કોઈને નહિ ને આ વિદ્યાસભાને સત્ય મળ્યું હતું.

'છેવટે કાશીરાજની વિદ્યાસભામાં, કયાંય નહિ ને આ વિદ્યાસભામાં, સત્ય આવ્યું હતું!

સભાની એવી દિગંતવ્યાપી કીર્તિનો ગૌરવ અનુભવતાં વારાંગનાઓને પણ રોમાંચ થયો.

'નગરજનો હો!' રાજપુરોહિતે ઘોષણા માંડીઃ 'મહારાજ કાશીરાજની વિદ્યાસભાને જે સત્ય આંહીં પ્રાપ્ત થયું છે તે આ છે.'

'શ્રૂયતામ્ શ્રૂયતામ્'

'શાંતિનો માર્ગ' રાજપુરોહિતનો ગંભીર અવાજ સંભળાયોઃ 'અનેક શાસ્ત્રમંથનને અંતે, વિદ્વાનોએ એ શોધી કાઢયો છે. હું તમને એ સંભળાવું છું. શ્રૂયતામ્ શાંતિ, વેદાભ્યાસથી મળે છે! વેદાભ્યાસીને એ પ્રાપ્ત થાય છે! વેદાભ્યાસમાં વસનારી એ વસ્તુ છે.'

'જય હો વેદાભ્યાસનો!' એક મહાઘોષ ઊઠયો. અને એના ધ્વનિના પડઘા રાજમહાલયના ગગનચુંબી ઘુંમટોમાંથી ઊપડયા.

પણ એ પડઘા શમે ન શમે તે પહેલાં, તપસ્વી જેવા જણાતા એક જુવાનિયાની કાંસાના સ્વચ્છ રણકા જેવી, અક્ષરે અક્ષરમાં અણિશુદ્ધ વાણી સંભળાણી.

'કોણ આ કહે છે?- આ ખોટું છે!'

'કોણ એ બોલ્યું? કોણ છે એ? કોણ એ?'

'કેવો છે એ? કયાંનો છે? શું છે એને?' સભામાંથી આવી રહેલી પ્રશ્નોની પરંપરાએ જુવાનને જરાક થંભાવી દીધો. પણ એ શમતાં જ એનો સ્વચ્છ રણકો પાછો ફરીને સંભળાયોઃ 'સજ્જનો! વેદાભ્યાસથી શાંતિ ન મળે. વેદાભ્યાસથી જ્ઞાન મળે. કર્મકાંડથી પણ શાંતિ ન મળે. એનાથી કામચલાઉ રાહત મળે. શાંતિ તો એક જ વસ્તુમાંથી આવે છે. જીવનના સંયમમાંથી.'

'બેસાડી દો એને! કોણ છે એ?' પાછા અવાજ શરૂ થયા. પણ રાજપુરોહિતે હાથ લાંબો કરતાં જ, એક કાંકરી પડે તો પણ સંભળાય એવી, અવાજવિહીનતા તરત ત્યાં ફેલાઈ ગઈ. સભા આખી ચિત્રવત્ બની ગઈ હતી.

રાજપુરોહિતે કરડી આંખે, જુવાનની સામે જોયું. એણે એને નખશીખ નીરખ્યો: માપી લેવાનો હોય તેમ. એને જુવાન તેજસ્વી જણાયો. એકદમ શેહ ખાઈ જાય એમ લાગ્યું નહિ

'કોણ છે તું?' રાજપુરોહિતે પૂછયું, 'વેદનિંદાનો દંડ દેશનિકાલ છે, ખબર છે તને?'

'મેં વેદની નિંદા કરી નથી.' એણે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'વેદવિદ્યા શું આપી શકે એટલુંજ મેં તો કહ્યું છે. વેદવિદ્યા કે કોઈ પણ વિદ્યા, જ્ઞાન આપવું એ વિદ્યાનો ધર્મ છે. પણ જ્ઞાન, શાંતિ ન આપી શકે!'

'ત્યારે કોણ તું આપે?' સભામાંથી

હાસ્યનું એક પ્રચંડ મોજું ઊઠ્યું. પરંતુ લેશ પણ ગભરાયા વિના એણે જવાબ વાળ્યો

'શાંતિ તો, કેવળ જીવનના સંયમમાંથી જ મળે! કોઇ કોઈને આપી શકે નહિ!'

''તેં કેમ જાણ્યું ?'

'આ મારું પોતાનું સત્ય છે!, મેં એ મેળવ્યું છે!'

'તારું ? તું કોણ ? તારો એ વિષે શો અધિકાર ? અધિકાર તારો શું છે, એ દર્શાવ!'

જુવાનના જરાક ઝંખવાતા ચહેરાને રાજ પુરોહિતે નિહાળ્યો અને એણે સિંહગર્જનાથી કહ્યું: 'તારો અધિકાર શું છે ? કેમ બોલતો નથી ? તારું ગોત્ર કયું ? માતા કોણ ? પિતા કોણ ? તારો અધિકાર શું છે ?'

'અધિકાર ? અધિકાર—' જુવાનની જીભ જરાક થોથરાણી એને ખબર ન હતી કે એની મા કોણ હતી! એને જાણ ન હતી કે એનો પિતા કોણ હતો. એની પાસે તો મૂઠીમાં મૂઠી, અનુભવનું આ આટલું પોટલું હતું. એને એ વાણી આપી રહ્યો હતો. બીજા કોઇ અધિકારની એને ખબર ન હતી એ અવાક્ જેવો થોડીવાર ત્યાં ઊભો રહ્યો. રાજ-પુરોહિતે તરત કહ્યું: 'અધિકાર વિના છોકરા! આંહીં ઊભા રહેવાતું નથી. તારા જેવાનો ન્યાય તો દેશનિકાલ જ હોઇ શકે. છતાં તું જા— તારો કાંઇ જ અધિકાર નથી, આ વિષયમાં. તને દેશનિકાલ નથી મળતો એટલું તારું સદ્ભાગ્ય—જા—!'

પુરોહિતની આ વાણીનો તરત પડઘો પડ્યો: 'અરયા! આ તો અનધિકારી છે— કોણ છે કાઢો એને! અનધિકારી? અનધિકારી આંહીં ક્યાંથી ? કાઢો એને!'

ભગ્નહૃદયે પણ ઉન્નત મસ્તકે, ધીમા શાંત પગલે, જુવાન તપસ્વી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો: એના મોઢેથી બોલાયલા શબ્દો 'વિજય મારો છે, ભલે કીર્તિ અન્યની હો!' લોકોના ઉપહાસી અવાજમાં ડૂબી ગયા.

'વિજય મારો છે, ભલે કીર્તિ અન્યની હો!' એમ બોલતો બોલતો એ નગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો.

કોઇ એને અટકાવી શક્યું નહિ, કોઇ એને રોકી શક્યું નહિ, કોઇ એને પૂછી પણ શક્યુ નહિ પણ એના એકલાના સ્વચ્છ રણકાએ હજારોના દિલમાં એક કૌતુકભરી તાલાવેલી જાગતી કરી છે. સૌને થયું છે કે એ જુવાન છે કોણ ? એણે કહ્યું એ પણ સાચું નહિ હોય ?

રસ્તે ચાલતો ભિખારી પણ બીજા ભિખારીને ધીમેથી પૂછે છે: 'રાજપુરોહિતને કોઇએ ગુણો ભાર્યો એ સાચી વાત ?'

નાકે આંગળી મૂકી, હજી વધુ ધીમે બોલવાની સૂચના કરતો, બીજો ભિખારી, હસતો હસતો, ડોકું ધુણાવીને હા પાડતો, ચુપચુપ ચાલી નીકળે છે.

સઘળે એની છાની પણ વિશાળ વિજય-ઘોષણા થઈ રહી છે

પોતાના ભાલા ઉપર માથું ટાળીને સૈનિકો પૂછયા કરે છે: 'વાત શું છે ? કોઇ દુશ્મન રાજનો વિગ્રહસંદેશ આવ્યો છે કે છે શું ? રાજસભા કેમ ઝંખી લાગે છે!'

અરે! નગરની વારાંગનાઓ પણ અંદર અંદર એકબીજીને પૂછે છે: 'આ કોણે આજ

સોનેરી દીપિકાઓની સુગંધલહરીવાળા તેજસ્વી પ્રકાશમાં, એક સુખાસન ઉપર બેસીને એ સમાચારવાહકની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો.

એના કાને ધીમા પગલાંનો અવાજ આવ્યો :

'કોણ ?'

'એ તો હું–હું !'

'અરે ! આ તો એ રાજસભાવાળો જુવાન પોતે જ–કદાચ હવે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા આવ્યો હશે. ! પુરોહિતને મનમાં વિચાર આવ્યો. તેણે હાથ લંબાવીને સહેજ ઈશારતથી, ઉદ્દાલકની પાછળ એને રોકવા માટે ઉતાવળે દોડ્યા આવતા પ્રતિહારીને થંભવી દીધો. દેખીતી રીતે પ્રતિહારીની નજર ચૂકવીને એ આંહીં આવી પહોંચ્યો હતો

'કેમ કોણ છે તું ?' પુરોહિતે ગર્વથી પૂછ્યું: 'મારે તારો વાદ આંહીં સાંભળવો નથી !'

ઉદ્દાલકે શાંતિથી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો: 'હું હવે વાદ કરવા નથી આવ્યો. હું તો મારો અધિકાર કહેવા આવ્યો છું. તમે મને પ્રશ્ન કર્યો નાં, ભરસભામાં, મારો આ વિષય વિષે પરંપરાગત અધિકાર શું ? હું એ અધિકારની તમને પ્રતીતિ આપવા આવ્યો છું !'

'પ્રતીતિ આપવા ? આંહીં ? આંહીં, શા માટે ?

'કોણે તને આંહીં મોકલ્યો છે ?'

'એણે, જે મને ઓળખે છે–ને જેને તમે ઓળખો છો !'

'કોણ છે એ ?'

ઉદ્દાલકે પોતાના રાજપુરોહિત સામે ધરીઃ 'આ મુદ્રા લઈને મને તમારી પાસે, એણે મોકલ્યો છે જેને તમે ઓળખો છો. વાત તમારી સત્ય હો, કે મારી સત્ય હો, પણ જ્યારે તમે પૂછ્યું કે મારો અધિકાર શો–? અને હું મૂંગો થઈ ગયો. તમે એને જ તમારો વિજય માન્યો. પણ ના, વિજય તો સત્યનો થવો જોઈ એ. મારા અધિકારની આ પ્રતીતિ!' રાજપુરોહિતની જ નામમુદ્રા ઉદ્દાલક એની સામે ધરી રહ્યો. કોને આ ક્યારે આપી હતી એ રાજપુરોહિતને ધ્યાન ન હતું. તેણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'પણ તારું નામ શું ?'

'ઉદ્દાલક !'

રાજપુરોહિતને આખો પ્રસંગ સ્મૃતિ સમક્ષ આવી ગયો. તેણે માથું નીચે ઢાળી દીધું. એના અધિકારની ના પડાય તેમ ન હતું.

મારે કહેવાનું સત્ય આ પ્રમાણે અધિકારીનું સત્ય છે.

તમે મારા અધિકારનો પ્રશ્ન કરો–તો બોલો, હવે હું મારો અધિકાર રજૂ કરું ? મારો એટલો જ અધિકાર આ વિષયમાં છે–જેટલો તમારો પોતાનો છે. મારો ભલે પરાજય હો પણ સત્યનો તો વિજય ટંકારવ હો !'

'આ સિવાય વધુ કાંઈ તારે કહેવાનું છે ?'

'હા, મારે તમારો વૈભવવારસો જોતો નથી. મારે તમારી કીર્તિ જોતી નથી. મારે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો ખપ નથી. મારે તો જે સત્ય મને મળ્યું છે–એ પ્રગટ કરવાનું છે. અને એ પ્રગટ કરવાનો મારો અધિકાર છે. હું તો એ જાણવા આવ્યો હતો–કે આ હું પ્રગટ કરું કે ન કરું ?

રાજપુરોહિત થોડીવાર ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. પછી એણે ધીમેથી માથું ઊંચું કર્યું: નજર ઉદ્દાલક સામે ઠેરવી: શાંત ધીમા સ્વસ્થ અવાજે કહ્યું: 'તને જે સત્ય મળ્યું છે ઉદ્દાલક! એ અનુભવનું સત્ય છે. શાંતિ તો જીવનમાં ત્યારે જ આવતી હશે—જ્યારે જીવનમાં સંયમ આવતો હશે!'

ઉદ્દાલકને એની જનેતાની વાણી યાદ આવી: શ્રેષ્ઠતમ જન ભલે એના અંધકારમાં જ ગળી જાય એને લાગ્યું કે એનું સત્ય ઉચ્ચારવાનો એનો અધિકાર આથી સ્વીકારાયો હતો. અને એ વિજય-સત્યનો એવો વિજય—એને અત્યારે તો બસ હતો.

'ત્યારે તો વ્યક્તિજીવનના સત્યનો જ પરમ વિજય હો—પરંપરા, અધિકાર, શાસ્ત્ર, સઘળું જ ગૌણ હો! સત્યનો જ જય હો..! ભિખ્ખુઓ! સત્યનો જ જય હો!'

—અને શાંત રાત્રિમાં પોતાની એ મંગલ વિજય ઘોષણા કરતો ઉદ્દાલક ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

※

સ્મરણ–સૌરભ ઝરી!

(પરમ્પરિત ઝુલણા)

રોજ એ આવતી
ખંડ મારે હયા–હાસ્ય રેલાવતી,
મંજરી શી મીઠી મ્હેક ફેલાવતી,
કાલું ઘેલું વદી હૈયું બહેલાવતી,
રોજ એ આવતી!

આવતી એ, પડ્યા પુસ્તકો પીંખતી,
ગોઠવીને મૂક્યા કાગળો પાખતી.
ફાઇલોથી ધરી 'ટીકુ' ફિસ્ચોલતી
ક્યાંય ઊડી જતી!

ટહુકતા એ જતો થાક મારો સરી,
—થાય વિક્ષેપ જો કાર્યમાં એ ઘડી—
મગજ હળવું થયે કલમ હાથે ધરી
માંડું લખવા ફરી!

માંડું લખવા હું ત્યાં કલ્પના ઊભરે
બાલિકાથી પીંખાયેલ મુજ કાગળે
પંક્તિઓ મધુરતમ કાવ્યકેરી સરે
શેં, ન જાણું ખરે!

જન્મી અહીં ત્યાર પ્હેલાં હરી લો પરી!
જીવન લેશ થઈ ગ્હેકતી મંજરી
પણ અરે ખીલી ના ખીલી ત્યાં તો ખરી!
—સ્મરણ-સૌરભ ઝરી!*

—"નૌનમ"

*વિક્ટર હ્યુગોના એક ફ્રેન્ચ કાવ્ય પરથી સૂચિત.

દ્વિજેનની વાત

શ્રી. શરદિન્દુ બંધોપાધ્યાય
અનુ૦ રમણીક મેઘાણી

આજે ઓફિસેથી પાછા વળતાં અતિશય મોડું થઈ ગયું. આમ મોડું થાય એ એને ગમતું નથી. એનું મોં ભારે થઇ જાય છે, આંખમાં ગંભીરતા છવાઇ જાય છે, છતાં મોંએ એ કંઇજ નહિ બોલે; મનમાં ને મનમાં ધુંધવાયા કરશે. ગજબ છે આ સ્ત્રીજાતનો સ્વભાવ. અમારા લગ્નને પાંચ વર્ષનાં વહાણાં વાઇ ગયાં. છતાં આજ સુધીમાં કદીયે એ મારી સાથે ઝઘડી નથી. રોષે ભરાશે તો મોં ભીડી રાખશે; ભાવ-હાવભાવ દ્વારા જણાવા દેશે કે એને અણગમો થયો છે. कोपो यत्र भृकुटि रचना, विग्रहो यत्र मौनम्.

પણ આજે એને એમ નહિ કરવા દઉં, મોડું થવાનું કારણ ગજવામાંથી અન્યમનસ્કપણે ટેબલ ઉપર મૂકી દઇશ કે તુરત એનો અણગમો ગળીને પાણી થઈ જશે.

આજે પગાર મળ્યો. રસ્તામાં વિચાર આવ્યો કે પૂરેપૂરો પગાર ઘેર લઈ જઇશ તો કંઇ બચવાનું છે જ નહિ, તો પછી અત્યારે ખીસામાં રૂપિયા છે ત્યારે શા માટે કંઇક સરસ ચીજ એને માટે લઇ ન લઉં, અને નજર ઊંચી કરી તો સામે જ ઝવેરી હીરાલાલ મોતીલાલની દુકાન દેખાણી, પગ આપમેળે એ બાજુ વળ્યા. બહુ ખર્ચ કરવો ન પડયો. પંદર જ રૂપિયામાં એક સાડી-પીન મળી ગઇ. ચીજ સારી હતી.

ઘેર આવીને જોયું તો એ એક આરામખુરશીમાં પડી પડી કોંક નવલકથા વાંચે છે, મને જોતાં જ ઘડિયાળમાં ટીકી ટીકીને જોયું, ને પછી ચોપડી નીચે મૂકી બોલી—'કેમ, આવી ગયા ?'

આ રીતની વાત મને નથી ગમતી. 'આવી ગયા !' એટલે શું ? હું આવું એ કંઇ અસાધારણ વાત છે ! કે પછી આજે હું પાછો ફરવાનો જ નહોતો ? મુદ્દે આમ ટોણો મારીને જ બોલવાની એને ટેવ છે. બરાબર સાડાપાંચને ટકોરે જ ઘેર આવી જઈશ એવું એણું લખી દીધું છે ?

ઘડી કરેલ ધોતિયું—બાંડિયું મારી નજીક મૂકી 'કપડાં બદલો' કહી એ અંદર ચાલી ગઈ. અર્થાત મારા ઉપર એ ગઝબની રોષે ભરાઈ છે તે શું કરશું ! એથી હું ઓછો ઘડિયાળના કાંટાની જેમ ચાલી શકવાનો છું ? ચાવી દીધેલું કોઇ રમકડું તો નથી ને !

હાથ-મોં ધોઇ, કપડાં બદલીને બેઠો છું. એ આવીને ચા નાસ્તો મૂકી ગઈ. જોયું તો આજ ફરીને મોહનભોગ બનાવ્યો છે. એથી......પણ જવા દો ભૂખ ખૂબ લાગી છે........

પણ એથી જ તો ખાવાનું ઠંડુ થઇને સાવ ચવડ થઈ ગયું છે. કદાચ બપોરે ફુરસદની વેળાએ તૈયાર કરી રાખ્યું હશે. અને એમ જ હોય ને ! હું તો દાડિયો—મજૂર, થાકીપાકીને ઘેર આવી ટાઢુંવાસી ઉદરમાં ઓરી લઇશ, ખાવાનું કંઈક મળે એટલે બસ, એથી વધુની આશા રાખવી જ ખોટું...પણ જવા દો, ચા તો ગરમ છે, શા માટે ! શું જરૂર હતી ! એ પણ બપોરે બનાવી રાખી હોત તો ચાલત.

'આજે તમારો પગારનો દિવસ હતો ને !'.

હં, એ વાત ઠીક યાદ આવી, ને ગજવામાંથી પાકીટ કાઢી મેં હાથમાં આપ્યું:—'આ—લે.'

રૂપિયા, ગણી ભમ્મર-ઊંચી કરી એણે પૂછ્યું- 'પંદર રૂપિયા ઓછા છે !'

હિસાબ જોઇએ છે ! મારી કમાણીમાંથી યે હું કંઈ ખરચું તો એના યે પાઈ-પૈસાનો મારે હિસાબ દેવો પડશે. ધૂળવાળો એ વાત ઉપર. આ દુનિયા એક ઝંઝટ જ છે.

મેં કહ્યું—'વાપર્યા છે.'

એ પ્રશ્નાત્મક રીતે મારી સામે જોઇ રહી. કેમ જાણે આટલો ખુલાસો સંતોષકારક નથી. ક્યાં વાપર્યા ! કેમ વાપર્યા એ પણ કહેવું પડશે ! એ શું એમ માને છે કે હું ક્યાંક દારૂ પીઇને રૂપિયા ઉડાડી આવ્યો છું ! કે પછી એથી યે વધુ શંકાજનક કંઈક બીજું !

ઓહ ! આ સ્ત્રીઓનાં મન જેવું શંકિત મન દુનિયામાં ક્યાંય નહિ હોય, ના, હું નહિ કહું, કંઈ જ નહિ કહું. જોઉં છું. શા માટે એ સાફ—સીધી રીતે નથી પૂછતી ? પણ એ કદી યે એમ નહિ કરે, મનમાં ને મનમાં બળવું એ જ એનો સ્વભાવ છે.

પૂછ્યું હોત તો શું એ અપમાનિત થવાની હતી ? કે હું ખોટું બોલવાનો હતો ? પૂછ્યું હોત તો મારે કહેવું જ પડત; અને હું કહેત જ ને કે 'તારે માટે એક ચીજ લાવ્યો છું.' ચાલો, સારું જ થયું, કાલે આ ભોળા નસીબની સાડી-પીન પાછી જ આપી આવીશ. કહીશ કે મને પસંદ નથી પડી. ખોટું શું છે ? રૂપિયા બચી જશે.'

રૂપિયા લઈને એ ધમધમ દાદરે થઈ ઉપર ચાલી ગઈ. ધગમ્ કરતાં કમાડનું બારણું બંધ થયું એ સંભળાયું, અર્થાત—'હું કેવી ખિજાઈ છું એ જુઓ'.

નીચે પાછી આવીને જરા દૂરની એક ખુરશી પર બેઠી. મોંમાં કંઈ વાત જ નહિ, મને જોતાં જ જાણે બધી યે વાત ખુટી ગઈ. પાંચ મિનિટ અમે બેઉ મૂંગેમૂંગા બેઠા રહ્યા. કદાચ એને હશે કે હું જ શરૂઆત કરીશ, પણ હું શા માટે પહેલો બોલું ! શરૂઆત સદાયે મારે જ કરવી, એટલે શું ?

ઘણીવારે એ બોલી, 'છાપું વાંચશો ?'

હા, 'છાપું વાંચશો' સીધી રીતે કહેવું'તું ને કે 'મને તમારો સંસર્ગ નથી ગમતો, તમને ગમે એ કરો, હું જાઉં છું.' દિવસ આખાની રજળપાટ પછી સાંજે ઘેર આવું છું ત્યારે કેવો અજબ સત્કાર ! અપૂર્વ ચમત્કાર ! લાગે છે કે પેલી નવલકથા હજુ પૂરી નહિ થઈ હોય, એથી જ ઉતાવળથી થાય છે, પણ તો 'મેં' ક્યાં એને પકડી રાખી છે ? કે 'આ એ તું મને મૂકીને ક્યાંય જા મા' એમ હું કહી શકયો યે નથી. જઈ શકતી હતી. બાનું શોધવાની શું જરૂર હતી !

ઓજાત જેવું છાપું ભીંજે...બેર એથી જ તો લોકો સાધુ, સંન્યાસી થઈ જાય છે ને ! મને યે સમજાતું નથી, કંટાળો આવ્યો છે.

જાઉં, જરા ફરી આવું. ઘર તો નથી, ધરમશાળા છે, અને આ માટે જ લોકો ગાંડા બને છે !

ઊભા થઈ ઝભ્ભો પહેરતા પહેરતા કહ્યું, 'જરા ફરી આવું.'

કંઈ જ જવાબ નહિ, પૂછ-પરછ નહિ, બહુ સારું, એ જ ભલે રહ્યું. જૂતા પેરી લાકડી લઈને જેવો બહાર નીકળું છું તેવો જ—'આજે બપોરથી મા'રાજને તાવ...'

મા'રાજને તાવ આવ્યો છે તે હું શું કરું ? હું કાંઈ ધન્વંતરી છું ! એમ તો છે નહિ. મૂળે વાતનું તાત્પર્ય ઊંડું, ઘણું ઊંડું છે, ક્યારેક ક્યારેક ફરીને ઘેર પાછા વળતા નવ વાગી જતાં, ચોરે બેઠા પછી ઝટ ન ઊઠાય, એથી ચેતવી દેવો સારું. આજે એ જાતે જ રાંધવાની છે એટલે મારે મોડું ન કરવું. હું જાણે ઓવારાજમાં—નારી શાસનતંત્ર નીચે સદાકાળ સખત શાસન નીચે છું. મિત્રો વગેરેમાં હળવાભળવાની યે રજા નહિ.

'વારુ' કહી હું ચાલી નીકળ્યો.

× × ×

બરાબર નવ વાગે ઘેર પાછો ફર્યો. જોઉં છું તો રસોઈ વગેરે પતાવીને બાઈસાહેબ બેઠાં છે, તુરત જમવા બેસી ગયો. કોણ જાણે વળી મોડું થઈ જાય ને એ રોષે ભરાઈ બેસે તો ?

ના, બહુ સારી રાંધે છે ફક્કડ. બાની આ રસોઈ મા'રાજ કરે છે, છતાં એ જાણે વેઠ હોય એમ લાગે છે.

હું તો કોઈની સાથે ઝઘડવા નથી માગતો, છતાં એ જરા જરામાં આવું મોં ચીડ કરતી હશે ? કેમ જાણે હું બહુ બોલ્યો ન હોઉં ! વારુ, મારો દોષ હતો. મેં જ જાણી જોઈને ઢોંગ કર્યો હતો.

બાઈને ઊઠયો. એના હાથમાંથી પાન લેતા હું બોલ્યો—'ઓહ, આજે શું ગરમી છે ! રાત્રે ઊંઘ આવે તો સારું.'

અને એ મોં બીગાડી બોલી—'બરાબર છે, હું

આજે નીચે છો ઉપર સાદડી પાથરીને સૂઇશ.'

કઇ વાત, ને કેવો જવાબ!

ના, આ સ્ત્રીઓના મનમાં જલેબી જેવાં ગૂંચળાં હોય છે. સીધી વાત કરવાનું એ લોકો જાણતાં જ નથી. એ મારી પડખે સૂએ છે એથી જ મને ગરમી લાગે છે, અને એથી એ નીચે છો ઉપર સાદડી પાથરી સૂશે! આટલા દિવસ જાણે...પણ કંઇ પરવા નહિ, જે થતું હોય તે ભલે થતું, એને એકલા સૂવું છે, તો મારે શું વાંધો છે? હું જ નીચેનાં ઘરમાં પાટ પર પડ્યો રહીશ. એ ભલે ઉપલો આખો ખંડ વાપરે. કોઇને કંઇ જ તકલીફ નહિ; બધી રીતે સારું.

મેં કહ્યું—'હું જ નીચે પાટ પર સૂઇશ. તારે તકલીફ લેવાની જરૂર નથી.'

ને નીચે પાટ પર મારી જાતે જ ચાદર પાથરી સૂઇ ગયો. કોઇની મદદની મારે અપેક્ષા નથી. એથી બારણાં પાસે ઊભા ઊભા જોયું, ને પછી નિસાસો નાંખવાનો ડોળ કરીને એ ઉપર ચાલી ગઇ.

આ દુનિયા જ જુદી છે. આ દસથી પાંચ ઑફિસે જાઉં છું, કોને માટે? આ ઘરબાર, મિત્ર-દોસ્તો, પત્ની-બાળકો બધું મિથ્યા છે! માયા છે! વેદાન્ત ખરું જ કહે કે માયા...

ઊંઘ આવે છે. રાતના અગિયાર થયા. ઊંઘી જ જાઉં એ જ સારું. બીજી વાતો યાદ કરીને યે શું કરવું છે? બધા-બધાં જ

આહ!—કોણ—?

મિનાની વાત

સાચે જ બાપુ આટલું મોડું એ શીદ કરતા હશે? ઑફિસેથી પાંચે છૂટે છે, તો પછી આટલી વાર શું કરે છે? દી' આખો બહાર- રહ્યા પછીયે ઝટપટ ઘેર આવવાનું મન નથી થતું કે શું?

હું જ કાલી વિચારીને બળી મરી છું: આખરે સ્ત્રી ખરીને! પુરુષો ને તો નહિ વિચાર કે નહિ ચિન્તા. હું આખો દી' એકલી પડી રહું છું એનો રજ માત્ર વિચાર નહિ. અને હોય પણ શા માટે! દાઇ-દાસી કે કામવાળીનો કોઇ ક્યારેય વિચાર કરે છે ખરું?

ભલા આટલો વખત શું કરતા હશે? રસ્તે રસ્તે ફરતા હશે? મનાતું નથી. તો? કોણ જાણે! સમજાતું નથી, ને બીજું કંઇ વિચારવું યે ગમતું નથી.

આજે વહેલા વહેલા નાસ્તો તૈયાર કરી ચાનું પાણી ચૂલે ચડાવી રાખ્યું છે. ટાઢું ખાઇ-શકે નહિ, તે મોડું પાલવશે નહિ. જરાક વાર લાગી કે તુરત રોજે ભરાશે. જાણી જોઇને આજે મોડાં આવશે, જાણું છું ને એને માથામાં રાઇ કયાં ઓછી છે! આજે મેં બરાબર પાંચ વાગ્યે ગરમાગરમ ચાનાસ્તો તૈયાર રાખ્યા છે એટલે એ ૭ વાગ્યા પહેલા ઘેર દેખાશે જ નહિ.

કંઇ કહેતાં યે બીક લાગે છે, મોં એવું તો ચડાવશે કે બસ; કેમ જાણે મેં બહુ મોટો અન્યાય ન કરી નાંખ્યો હોય! કંઇ કહેવાનો યે ઉપાય નહિ. એવું તો છે આ પુરુષોનું પૌરુષ કે તુરત ઘવાઇ જાય. મોં આવડું ચડી જશે. એવું કાળું મોં કરવા કરતાં તો બકી નાખવું સારું. શું કામ કહેતા નથી. મોં તો મઝાનું છે. આમ મોં ચડાવીને સજા કરે છે એ તો બાઇ નથી સહેવાતું.

૭ વાગ્યા. હજુ યે એ દેખાયા નહિ. ચા-નાસ્તો ઠરીને ઠીકરું થઇ ગયાં. આમ શીદ કરે છે એ પણ હું નથી જાણતી. સ્ત્રીને હેરાન કરવી, એને દુઃખ આપવું એ જ આ લોકોનો સ્વભાવ છે. જાઉં, ફરી કંઇક ગરમ ગરમ બનાવી નાખું. એ ઠરી ગયેલ નાસ્તો એ શાના ખાય!

ના, આજ તો કહી જ દઇશ કે આટલું મોડું શીદ કર્યું? હું શું કંઇ વિસાતમાં જ નહિ. દિવસ આખા પછી યે ઘેર આવવામાં વળી બે કલાકનું મોડું! શા માટે? ઘેર હું તે કંઇ વાઘ-દીપડો છું કે શું! દિવસને અંતે યે મોં જોવાનું મન નથી થતું! મારે તો......ના, પુરુષોનું એ નસીબ નથી, એ તો ફક્ત અમારું-અમનું સ્ત્રીઓનાં ભાગ્યમાં જ લખાયું છે.

અમને આજ પાંચ વરસ વીતી ગયા, ક્યારેય દિવસને માટે પણ માવતર જવાનું મન નથી. થયું

અને એ? હું બાપને ઘેર જાઉં એટલે બસ ખુશ-ખુશાલ. ભલે એમ જ કરીશ. જો હું એમને ગમતી જ નથી તો પછી અહીં રહું તો યે શું ને ન રહું તો યે શું?

આ આવ્યા. મોં મલક મલક કેવું મલકે છે! મલકે જ ને. કેટલા ફરી ફરીને લહેર કરતા આવે છે, પછી મોં ન કેમ મલકે! મને જોતાં જ પાછું ચઢી જવાનું.

ના, મારા મનોભાવ એને નહિ કળાવા દઉં, કળાવા દેવાથી ફાયદો યે શો? મારા રોષ કે અભિ-માનની કોને પડી છે! એ કરતાં એક ચોપડી લઈને જ બેસું, જાણે કંઈ જ થયું નથી.

એ આવ્યા. ઘરમાં આવ્યા. મોં પર મોડું થયાનો પસ્તાવો કે શરમનું નામ નથી. કેમ જાણે મોડું કરીને મોટો વાઘ ન માર્યો હોય? ઘડિયાળમાં જોયું તો સવા છ. ચોપડી બંધ કરી બહુ નરમાશથી પૂછ્યું: 'કેમ, આવી ગયા?'

મોં એવું તો કાળું પડી ગયું. કેમ જાણે સ્વીચ દાબીને વીજળીની બત્તી બંધ ન કરી હોય.

શું કહ્યું હતું મેં? 'આવી ગયા' કહેવામાં જ આટલો દોષ થઈ ગયો? એ સિવાય કહું પણ શું! જો કહેત કે આટલા મોડા કેમ આવ્યા તો જ બરાબર કહેવાત કેમ! અને મને જોતાં જ મોં કેવું કટાણું કરી ગયા! હું ઘેર ન હોત તો એમને મઝા પડત.

પણ એટલું કહીને ઓછું મારાથી મૂંગા બેસી રહેવાય છે! ઝટપટ બદલવાનાં કપડાં આપી ખાવાનું લેવા ગઈ. ખાવાનું તો જે થવાનું હતું તે જ થયું. ચૂલો ઠરી જતાં ચાનું પાણી પણ ઠંડુ થઈ ગયેલું. જેવા મારા નસીબ, એવું જ થાય ને!

જેવું હતું એવું લાવીને એ તો ધરી દીધું એમની સામે. આંખમાં ઝળઝળિયાં આવવા લાગ્યાં પણ શું કરું! હવે તો નવેસરથી શરૂ કરવાનો યે સંભવ નથી. એમણે એક કોળિયો મોમાં મૂકી રકાબી બાજુએ મૂકી દીધી. હું શું કરું! ઓ રે મારે શું કરવું? તમે શીદ આટલા મોડા આવ્યા? દોષ એકલો મારો જ છે શું?

ભલે, મારો જ દોષ. ભૂલ થઈ. પણ એ કંઈ બોલતા કેમ નથી! આમ મોંએ દિવેલ પીધેલાં હોઈને સજા કરવાની શું જરૂર હતી!

જવા દો. છતાં ચા સાવ તો નહોતી જ ઠરી ગઈ. ખેર, હવે કંઈ બીજી વાત કાઢું, જો મન કંઈક બીજે વળે તો.

પૂછ્યું, આજ તમારો પગાર-દિવસ હતો કેમ!

મોંએથી કંઈ જ ન બોલ્યા. ઊભા થઈને ખીસામાંથી પાકીટ કાઢીને હાથમાં મૂકી દીધું. કેમ જાણે હું રૂપિયા માટે જ મરતી ન હોઉં! હું માત્ર રૂપિયાને જ ઓળખતી ન હોઉં! આવું અપમાન! બારી વાટે પાકીટ બહાર ફગાવી દેવાનું મન થયું. ઓ...રે મારું મોત કેમ નથી આવતું!

રૂપિયા ગણી જોયા. પંદર ઓછા હતા. આ એક કલાકમાં પંદર રૂપિયાનું શું કર્યું હશે! હાથમાં રૂપિયા આવ્યા એટલે આવી બન્યું. આમ જ નવ-છ કર-વાના. ના બાપુ, આ મારાથી નહિ સહેવાય. કાં થોડીક ચોપડીઓ ખરીદી હશે, કાં કોઈ મિત્રને ઉછીના આપ્યા હશે. મિત્રને ઉછીના આપવા એટલે...

કહ્યું—'પંદર રૂપિયા ઘટે છે!'

જવાબ મળ્યો—'વાપર્યા છે.'

કેમ જાણે હું એટલું યે સમજતી ન હોઉં! વાપર્યા ન હોય તો ઓછા એ ખીસામાંથી પાંખ કરીને ઊડી જવાના હતા! સીધો જવાબ—ક્યાં વાપર્યા એ ન કહેવાયું. ને ખરું જ. શા માટે કહે? એનાં પોતાના રૂપિયા ને એણે જ વાપર્યા! એનો હિસાબ મને આપે તો તો એમનું અપમાન થયું ગણાય ને! હું તો એમની કંઈ જ નથી,—પછી રૂપિયા ક્યાં વપરાયા એ જાણવાનો હક પણ મને ક્યાંથી હોય!

જવા દે. રૂપિયા ઉપર કબાટમાં મૂકી આવું. નહિ તો પાછું કંઈક ધારશે, શું ધારશે એ તો એ જ જાણે.

મનમાં જાળાં ઊભાં કરવા એ તો જાણે એનો સ્વભાવ જ—

પાછી આવીને બેઠી. છતાં કંઇ જ બોલતા નથી. ભલા મૂંગેમૂંગા બે જણાં સામસામાં કયાં સુધી બેસી રહી શકે ? મારા ઉપર રોષે ભરાયા છે એટલું તો કહી શકતા હતા ને. ના બાપુ ! આમ ખોટેખોટું મોં ચડાવીને બેસો એ મને જરા યે ગમતું નથી.

છાપું ટેબલ પર જ પડ્યું હતું. એ વાંચવા એ તરફડતા હોય એમ લાગ્યું. તે એ વાંચવાની કોણ ના પાડતું હતું ? હાથપગ જોડીને બેઠા રહેવાની શું જરૂર હતી ?

પૂછ્યું—' છાપું વાંચવું છે ? '

ને એમનું મોં વધુ શામળું થઈ ગયું. થોડીવાર મૂગા રહીને પછી ઊભા થઈને કપડાં પહેરવા લાગ્યા. ને મોં વધારે કાળું કરતાં બોલ્યા—' જરા ફરી આવું.'

વળી કયા અપરાધમાં આવી !

વારુ ફરવા જાવ છો—જાવ મારી સાથે એક પળ પણ નથી ગમતું, એ તો હું યે જાણું છું, પણ આ બાજુ રસોયો બપોરથી જ તાવમાં પટકાયો છે. ક્યારે એ આવીને દવા આપશે એની જ રાહ જોઇ રહ્યો છે. એમને હાથે દવા લીધા વિના ઘરનાંનો કોઇનો તાવ જતો નથી. હવે શું કરું ? એ તો જાય છે કલબમાં, સાડા નવ પછી આવશે. ત્યાં સુધી બિચારા મા'રાજ ને ટીપું દવાયે નહિ મળે ?

બીતા બીતા કહ્યું—' મા'રાજને આજ બપોરથી તાવ......'

સારું, કહી એ બહાર ચાલ્યા ગયા.

સારું એટલે શું ? મા'રાજને તાવ આવ્યો છે એમાં ' સારું ' કહેવાનો શો અર્થ ? બધી જ વાત જાણે નકામી ! પાંચ વરસથી આ ઘર માંડ્યું છે, ઉંમર પણ ખાસ કંઇ ઓછી નથી થઈ, તોયે એનાં મનનો તાગ ન પામી. ના, મારાથી હવે વધુ નહિ સહેવાય. આ બધું નથી ગમતું. મનમાં થાય છે કે ક્યાંક ભાગી જાઉં.

પણ જાઉં એ કયાં ? સદાને માટે ઘરમાં પુરાઈ રહેવા જ સર્જાઇ છું, ને અંતકાળ સુધી ઘરમાં પુરાઈ જ રહીશ. બહારની દુનિયા આખી પુરુષોની છે. માત્ર ઘર જ અમારું સ્ત્રીઓનું. ને હું તો ઘરની બહાર જવા માગતી યે નથી, પણ એ થોડીવાર માટે પણ ઘરમાં રહે છે ? થોડીકવાર પણ ઘરમાં મારી સાથે રહેતા હોય તો મારે બીજું કંઇ ન જોઇએ.

ભલે, જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં રહો. હું એકલી એકલી ગૂંગળાઉં એમાં તમારે શું ! તમે તો પુરુષ છો ને—પાષાણમાંથી સર્જેલા.

ના, હવે વધુ નહિ વિચારું. જાઉં, કપડાં બદલીને રસોડામાં લાગું. ભલા આખો દી એકલી રહું છું. જરા સરખી યે દયા નથી આવતી ?

એ જ નવ વાગ્યા. આ આવ્યા. એક મિનિટ પણ વહેલા આવવાનું નામ નહિ. ત્યાં તો દિલોજાન હારતો છે ને !

આવ્યા ભેળાં જ પાટલે. વાતચીત કે બોલવું કંઈ જ નહિ. છતાં જોઉં છું તો બહારથી આવતાં જ મોં મલકે છે. મલકે જ ને ! બહાર કેવી મઝા ! કેટલા મિત્રો ! શા માટે ન મલકે ? મારી સાથે હસીને વાતો કરતાં તો માથા પર જાણે આસમાન તૂટી પડે છે. ભલે, હું યે કંઈ નહિ બોલું. સાંભળવું જ જો ન ગમતું હોય તો બોલવું જ શા માટે ?.

પાન લેતા લેતા પહેલીવાર બોલ્યા.—' ઓહ ! શું ગરમી છે આજે ! રાત્રે ઊંઘ આવે તો સારું.'

એટલા શબ્દોનો અર્થ હું ન સમજું એમ ને ! ગરમી ખાસ બહુ નથી, પણ હું પાસે સુઉં છું. એટલે ઊંઘ નહિ આવતી હોય ! ભલે એ જ બરાબર. હું જુદી જ સૂઇશ. એમાં શું છે ! એક પથારીમાં સૂતા જો દુઃખ પડતું હોય તો હું નીચે જ સૂઇશ.

કહ્યું—' ભલે, તો હું જુદી શેતરંજી પર સૂઇશ.'

' ના, એમ પણ નહિ, મારી સાથે એક ઓરડીમાં સૂતાં પણ એમને ત્રાસ થશે. એ બોલ્યા—' હું નીચેના રૂમમાં પાટ પર સૂઈ રહીશ. તારે કંઈ જ

તકલીફ લેવાની જરૂર નથી.

× × ×

પોતાની મેળે પથારી કરીને સૂતા. સારું ! સારું !

કોણ જાણે કેમ પણ મારી આંખમાં આંસુ જોયા વિના એમને જાણે નિરાંત નથી વળતી. જીવને જાણે ચેન નથી પડતું. હું એકલી એકલી આંટા મારતી ફરું છું. બીજું શું કરું ? આંખમાં તો ઊંઘનું ઓસાણુ જ નથી.

સૂછું ! એ નીચે પાટ પર પડ્યા રહ્યા અને હું— !

અગિયાર વાગ્યા. હવે એ સૂઈ ગયા હોય એમ લાગ્યું. દિવસ આખો કામ કરી કરીને—

ના. હું નહિ રહી શકું, આમ નહિ રહી શકું. શા માટે હું દૂર દૂર પડી રહું ? આ પાંચ વરસમાં એક દિવસ પણ જુદી સૂતી છું ? જાઉં, જોઉં—

ઊંઘી ગયા છે. પાટનું બિછાનું—ગોદડું કે ઓશીકું યે નહિ. માત્ર શેતરંજી અને ચાદર. સખત લાકડું શરીરે કહતું હશે. તો યે ઊંઘી ગયા છે. ભલા આમ શા માટે ? મારા પર રોષ કરી પોતાને જ સજા કરવા—શા માટે ?

પડખે સૂતી કે તુરત 'એ કોણ ?' કહેતા ચોંકી ઊઠ્યા, ને પછી તન્દ્રામાં જ મને ભેટી પડતા બોલ્યા—'મિના.'

આ તો રોષનો દેખાવ હતો. ઊંઘમાં પડતાં જ સૂઈ ગયા.

'ચાલો ઉપરના ઘરમાં જઈને સૂઈ જઈએ'— મેં કહ્યું.

હવે ઊંઘ બરાબર ઊડી. એ બોલ્યા—'ના. આજ તો અહીં જ સૂઈશું. આવ, અત્યારે ઉપર નથી જવું.'

એ જ સારું

'પણ એક વાત, ઓશીકું તો નથી ? એના—'

'કંઈ વાંધો નહિ. તું છો એટલે હવે મને કંઈ તકલીફ નહિ પડે.'

❋

મેઘાણીની નવલિકાઓ ભાગ ૧—૨

આ કુલ ચાલીસ વાર્તાઓ કોઈ એક વાદનું સમર્થન કરવા માટે, કોઈ નીતિ અથવા આચારનો પ્રચાર કરવા માટે, કોઈ રોગ-દંભનું ઢાંકણ ખોલવા માટે કે જીવનની કોઈ સમસ્યાનો ઉકેલ સૂચવવાની કલ્પના બુદ્ધિથી લખાઈ નથી. કોઈપણ ઉદ્દેશ કે વલણ વિના કેવળ દુનિયાને નીરખવામાં જે એક હેતુવિહીન ને દૈવરહિત રહસ્ય જડે છે તે રહસ્યને સૌંદર્યની સપાટી પર ઉકેલવા માટે એનું આલેખન થયું છે.

કિંમત બંને ભાગના થઈને રૂ. ૬–૮–૦ રજી. ટ. ખ. ૦–૧૦–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

*વાર્તા વિનાની વાર્તા

[પાત્રોની અનૌપચારિક પરિષદનો એક અનુભવ]

ધૂમકેતુ

શરૂઆતથી જ હું કહી દેવા માગું છું કે આ વાર્તાસંગ્રહમાં આ એક વાર્તા નથી. એ નવલિકા નથી. પ્રસંગચિત્ર કે રેખાંકન પણ નથી. લાંબી વાર્તા નથી. ટૂચકો નથી. કોઈ બનાવનું વર્ણન નથી. ક્યાંય સાંભળેલી કથની નથી. એ શું છે એની મને પોતાને ખબર નથી. અને એ શું છે એ જાણવાની તમારે તો જરૂર પણ નથી.

એક વખતની આ વાત છે, હું એ સમયે થોકડા-બંધ વાર્તાઓ લખતો. અને છેક ટપાલ ઑફિસ સુધી હું જાતે ટપાલમાં નાખવા જતો. જવાબ માટે ટિકિટો પણ સાથે બીડતો. ત્રીજે કે ચોથે દિવસે વાર્તાઓનો ઢગલેઢગલો, તંત્રીઓ, મને પાછો મોકલી દેતા. કોઈને વાર્તા જોતી જ નહોતી ને!

આજ સવારે હું વહેલો ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે ગઈકાલે એવી એક પાછી ફરેલી વાર્તાનો ઘા હજી મને રૂઝાણો ન હતો. મને કાંઈનું કાંઈ કરી નાખવાનું મન થાતું. પણ હું કોઈનું 'કાંઈ' કરી નાખતો. એવી મનોવ્યાપારી અવસ્થામાં હું ઝપાટાબંધ મારે રસ્તે જતો હતો, ત્યાં અચાનક શિવુભા ગોર જેવું કોઈક દેખાણું.

અને શિવુભાનો અવાજ પણ સંભળાયો: 'અરે! ભાઈ! તમે મને તમે કહીં રાખ્યું'તું ને કે હું તને ક્યાંક ને ક્યાંક લઈ લેશ, પણ હજી સુધી કોઈને નહિ ને મને જ લટકાવી રાખ્યો છે!'

આંખો ચોળીને આ દીવાસ્વપ્નની માયા છે કે શું એમ નક્કી કરવા થોભું છું, ત્યાં તો કોઈક બીજો માણસ દેખાણો: 'કેમ મા'રાજ! ઓળખો છો? આપણે તો દીમાં દસ વખત મળતા! હું નરસી બકાલ! તમે મને ય ક્યાં લીધો છે!'

'અને હું? હું તો તમારા હિસાબમાં જ હવે નથી રહી કાં? મારા જોબન પાછળ તમે ફર્યા કર-તા'તા એ ભૂલી ગયા? હું રાણી!'

'આહા! રાણી તું હમણાં ક્યાં છો?'

જવાબને બદલે એક નવો જ ચહેરો દેખાયો: 'તમે મને દીઠો નથી, પણ મારી એક કારીગરીનો કટકો મદ્રાસી મહેલમાં જોયો છે એ યાદ છે નાં? હું પાટણનો. પટોળાની છેલી છેલ્લી અદ્ભુત નકશી કરવાવાળો. તે પછી હવે નકશીની એ વિશિષ્ટતા અલોપ થઈ ગઈ છે! હું પોતે પણ હવે ભૂલી ગયો છું. શું કરું? એમાંથી શેર ખીચડી મળતી હોત, તો હું મારા બાપ-દાદાના સમયની સાત સાત પેઢીથી આવતી વસ્તુને કાંઇ જતી કરું? પણ શેર ખીચડીના પણ પાટણના પ્રખ્યાત પટોળામાં વાંધા પડ્યા! હું બૅંકમાં હવે તો પટાવાળો છું. મારું પણ કાંઈક લખોને, ભાઈ સાહેબ!'

'અને હું! મારું તમે ક્યારે આપવાના છો! ઈ. સ. ૧૯૨૪ની સાલથી હું તમારી પાછળ ભટકું છું એ તમને ખબર છે? તે પછી તો તમે દિલ્હી પણ જોઈ લીધું! હવે મને ક્યારે આલેખવાના છો? હું તો ભારતની ભાગ્યવિધાતા, પૃથ્વીરાજની પ્રેયસી, હું સંયુક્તા, તમે મને પણ લટકાવો છો? સોલંકી યુગમાં ફરતા ફરતા તમે ભોળા ભીમદેવ સુધી આવો ત્યાં સુધી મારે લટક્યા કરવું એમ?'

'અને મારું શું? તમે મારી નોંધ કરી છે એ તમને ખબર છે? અકબરી જમાનાનો દસોંદ સ ચિલારો—એ હું! હું છું તો બીસ્તીનો છોકરો, પણ તમે મને આજ દિવસ સુધી પૂરી રાખ્યો છે તેનું શું? કાં મને આલેખો—નહિ તો છુટ્ટો તો કરો!'

'આ બધા તો ઠીક, તમારા જૂના દોસ્તો છે, પણ હમણાં હમણાં તમે મને સિંધની રેતરણના મારા ખાડામાંથી ખાંખખોળાં કરીને ગોતી કાઢ્યો છે—પહેલો મને જ પ્રગટ કરોને! હું સોમનાથના પૂજારીનો છોકરો! મેં લીધેલું વેર તો ગજનીના દરવાજા સુધી એની પાછળ પડ્યું હતું! ખબર છે? આ તમારો જમાનો પણ મને જ પહેલો માગે છે! મને—સોમ-નાથના પૂજારીના છોકરાને!'

---

* શ્રી 'ધૂમકેતુ'ના ત્રણ નવા વાર્તાસંગ્રહો 'પરિશેષ' 'આકાશદીપ' અને 'વનછાયા' બહાર પડે છે, તેમાંથી.

'અને હું—હું તમારી પણ, પ્રિયમાં પ્રિય નારી-મૂર્તિ—આમ્રપાલી! મારું શું? મને લટકાવી રાખી ને ચૌલાને પ્રગટાવી એ ન્યાય કર્યો?'

'અઢારસો સત્તાવનના કુંવરસિંહને ભૂલી જઈને તમે આવા નારીમોહમાં પડશો એ મને ખબર હોત તો હું તમારી પાસે આવત જ નહિ ને!'

'અરે! પણ, હું તમને સૌને 'મેઘબિંદુ'માં...'

મારી બોલી તો અધૂરી જ પડી રહી.

'મેઘબિંદુ' તો ઠીક, રુદ્રમહાલયના ભવ્યસ્વપ્નનો સર્જક હું. સર્વશ્રેષ્ઠ ગુજરાતી—જયસિંહદેવ... સિદ્ધરાજ—હું પણ રાહ જોતો ઊભો રહું એમ? મારા વિના ગુજરાતનું ભવ્યસ્વપ્ન—'

'અરે! મહારાજ! મહારાજ!......' મેં હાથ જોડ્યા. પણ ત્યાં તો બીજા અવાજ ઊઠ્યા.

'જુઓ, આ તમારી ઇતિહાસકથાઓમાં અમને ભૂલતા નહિ, અમને ગુજરાતણોને! મંજુલાને, મુક્તાને, મોહિનીને, મંજુકેશીને, સુકેશીને, સુહાસિનીને અને બીજી અનેકને. અમને ભૂલશો તો અમે તમને ભૂલી જાશું. નારી વિના નવલકથાનો જન્મ જ ક્યાં છે? એક તો સરજાવો અમારા વિનાની!'

'અરે! દેવીઓ પાહિમામ્! પાહિમામ્! તમારા વિનાનો સંસાર સરજવાની ખુદ બ્રહ્મદેવ જેવાની હિંમત ચાલી નથી. અરે! તો હું તે કોણ? મંજુલાઓ, મુક્તાઓ, મોહિનીઓ, હું તમને કોઈને ભૂલું તેમ નથી. તમે છો તો ગુજરાત છે. અને નવલકથાઓ પણ છે. પણ હું શું કરું? મને...જરાક શ્વાસ લેવાનો વખત.

...કાન પાસે રણકા સંભળાતાં હું બોલતો જ બંધ થઈ ગયો:

'એ મંજુલા—મંજુલામાં મને ભૂલતા નહિ હો! હું રૂપાળી. હું નીચલા વરણી. તમને પહેલી કીર્તિ અમારા જેવા પાસેથી મળી છે એ ખબર છે ના? રૂપાળી ભૂખડી ને ચોખડીમાંથી. અને તમે ભૂલો તોપણ અમે હવે તમને રેઢા મેલીએ તેમ નથી. તમારે તો તરત દોટ દેવી છે વૈશાલીમાં! પણ પેલાં આ ગેમલપર ને સરવરિયું ને ખડિયું ને એવું એવું સંભારશે!'

પણ હવે તો મને જવાબ દેવાનો જ સમય રહ્યો નહિ. એક પછી એક, ઇતિહાસમાંથી, કલ્પનામાંથી, પરિચયમાંથી, પ્રસંગોમાંથી, નોંધપોથીઓમાંથી, વર્તમાનપત્રની કાપલીઓમાંથી, મુસાફરીમિત્રોમાંથી, એક પછી એક વ્યક્તિ ઊભી જ થવા માંડી:

'અને હું...' 'અને હું...' 'મને—પહેલાં મને' 'પહેલો તો હું જ' એવા એવા સ્વરોથી આખું આકાશ છવાઈ ગયું.

'સજ્જનો અને સન્નારીઓ...'

'અરે! આ કોઈ પરિષદ નથી. આંહીં તો અમે છીએ, તમારા વર્ષોના મિત્રો—આંહીં કોઈ સજ્જન પણ નથી, ને સન્નારી પણ નથી. આંહીં તો છે આ ખાંટ રાયવો, અલીડો પિંજારો, રાણકી કોળણ, બકાલ નરસી...'

'પણ હું એક તમારી પરિષદ જ ભરવા માગું છું. મારે તમને બે બોલ કહેવા છે. ને તમારા બે બોલ સાંભળવા છે. મારે તમને કેટલાંકને સરજવાં? તમે હવે થોડાંક બીજે સીધાવો.'

'ના, હું હવે બીજે જાઉં? આટલાં વર્ષે? હું બીજે જવાની નથી. બીજા ઘણાએ મને બનાવી છે. કેટલાક મને ઓળખતા નથી. અને કેટલાંકને મેં ઓળખ્યા નથી...' સંયુક્તાએ કહ્યું.

'અને હું પણ નહિ—મને ઘડનારાએ મને જાણે એક રિસાળ નમાલો છોકરો ઘાર્યો છે! કેમ જાણે હું દોઢ ગામનો ગરાશિયો હોઉં ને કામદાર ભણાવે એટલું જ ભણ્યો હોઉં! મારું અવંતીનાથનું તો બિરુદ હવે લજવાય છે!' મહારાજ જયસિંહદેવ સિદ્ધરાજે કહ્યું.

'અને હું? હું હવે બીજે જાઉં? મારે તો તમે મને 'આત્માના આંસુ'માં જે સજીવનતા આપી હતી એ માણવા જોઈએ છીએ!' આમ્રપાલી બોલી.

'અને અમારે પણ...' રૂપાળીએ કહ્યું.

'અને અમારે પણ...' શિવુભાગોર બોલ્યો, 'પણ હું તમને બધાને......'

'તમે જ લખ્યું છે ને' રુદ્રશરણે કહ્યું. 'બાલ્ઝાકની સૃષ્ટિમાં બે હજાર પાત્રો હતાં . . . !'

પણ એ બાલ્ઝાક હતો; હું તો બ્રાહ્મણ; એવી વાતો આંહીં ગુજરાતમાં તમારે ન કરવી. આંહીં તો આ તમને બોલાવ્યાં છે, એ પણ એક અંગ્રેજી લેખાણને આધારે,-એનું શું? તે પહેલાં મુનશીએ તમને બોલાવ્યાં હતાં, એ પણ ત્યાંથી જ, જ્યાંથી આ હું ઉપાડી આવ્યો. એક લેખકે નવલકથાના પાંચ છ પાત્રો કોઈ લેખકની શોધમાં પડ્યાં છે એવું એવું લખ્યું છે, એનો પણ આધાર મળી ગયો. આમાં બાલ્ઝાકના બે હજાર પાત્રો તો ક્યાંથી ઊભાં થાય બોલો જોઈ? હવે તમે સૌ એમ કરો–પહેલાં આ ઉતાવળિયાં ક્યારનાં રાહ જુએ છે નાનકડાં, એમને આવી જવા દો. પછી પાછો તમારો વારો. આ શિવુભા ગોર, બિચારા ઉતાવળા થાય છે. એમને બીક છે કે એ રહ્યા એક નાનકડા ગામડાના પંતુજી, તે ક્યાંક ઠેબે ચડી જાશે. પહેલાં એની વાત આપણે સૌ સાંભળો. બોલો તો શિવુભા, તમારી વાત ઉપાડો.

[૧] શિવુભા

ચીભડિયા ગામની શીમ પૂરી થાય ને થેરડી ગામના ખેતર દેખાય ત્યાં સુધી મારી મા મને વળાવી જાતી. નાનકડું ધોતિયું, ભરેલી ટોપી, ને હાથમાં એકડો ઘૂંટી ઘૂંટીને ભુક્કા કાઢી નાખેલી મારી પાટી લઈને હું દોઢ માઈલ હમેશાં ભણવા જાઉં. એમાં સવારે જાઉં ને સાંજે આવું. બપોરે રોટલો મારા માસીને ત્યાં ખાઈ લઉં. મન તો એવું ઘર આંગણે ચોંટ્યું હોય! કાકી તો છાશે ય આપે નહિ ને! પણ શું કરે! મારી ઉમ્મર પણ કેટલી? પાંચ વરસની. ત્યારનું મને મન હતું કે મારે ગામમાં જ એક નિશાળ એવી મોટી કાઢવી કાઢવી ને કાઢવી. મોટો થાઉં એટલી વાર!

તો દરબાર. વસ્તી તો ઓગણીસસો માણસની ને દરબાર દસ. બસો માણસોને એક દરબાર! એમાં કોઈ દી નિશાળ થાવા જ દે નહિ ને કોઈ!

નિશાળ માટેની પેરવી કરવા કોઈક આવી ચડે, તો માળા એ વખતે દસે દરબાર ભેગા થઈ જાય. નહિતર લડતાં હોય! પછી તો દસ દિ સુધી–ઉપર ઘીનું જ તો! જમાનો પણ રૂપિયાનું અઢી શેર ઘી–લીલી ઝાંય વાળું–એવો.

સાહેબ ઘણાખરા બ્રાહ્મણ–લાડુભક્ત! દસ દિ ઝાપટી જાય. દોઢ શેર ખરેખર વજન વધારતા જાય ને દફતરો ભરી જાય એ નફામાં. શેરો મારે કે ગામમાં ત્રણ છોકરાં પણ થાય તેમ નથી! એ તો દોઢ માઈલ નિશાળ આઘે છે, ને ગામ લોકનાં સગાં વહાલાં ત્યાં છે, એટલે છોકરાંને પરબારાં ખાવા માટે મોકલી દે છે! બાકી ભણવામાં ઘણાખરા મીંડું છે!'

એમ ને એમ હાલ્યું ઈ તો. આ સરકારે રાજ કર્યું એ પણ કાગળ વડે, ને ખોયું એ પણ કાગળ વડે! તુમારનું ને કાગળનું તો સરકારમાં બહુ જોર. તુમારિયા પાર વિનાના થયા. પણ ચીભડિયા ગામમાં નિશાળ ન આવી તે ન આવી!

હું ભણી આવ્યો. મોટો થઈને આવ્યો. પણ કોઈ દરબાર ડગે–એ તો ન ભુતો ન ભવિષ્યતિ. મેં કહ્યું: 'બાપુ! એક નિશાળ આપણા ગામમાં હોય તો સારું!'

'અરે જાવ રે! માસ્તર! એવી નાખી દેવા જેવી વાત અમને શું તમે શીખવાડતા'તા! અમારે ઈ લફરું નો જોઈ લા! એના કરતાં ભલે નિહાળનો સાં'બ ચાર દિ લાડવા ખાઈ જાતો. બામણનો છોકરો તો છે!'

કોઈએ મારું માન્યું નહિ. મારી નોકરી બીજે. હું રજા ઉપર આવું ત્યારે મહેનત કરું પણ કોઈ એકના બે થાય નહિ.

હું તો મારા ગામડાની બીજી શી સેવા કરવાનો હતો! આટલી સેવા કરવા મથામણ કરી, પણ કોઈ

ત્યાર પછી તો ચોરે છોકરાંને ભેગાં કરીને ભણાવું. છોકરાં માંડ્યાં આવવા. કોક કોક દી પઈ પઈ વળી પેલી રંગીન ગોળી પણ આપું!

દરબારો કહે: 'ભલે ને ખુવાર થાતો બામણ. આંહીં ચીભડિયામાં નિશાળ નો થાય. દારૂ ગાળવાની ભઠ્ઠી કરવી હોય તો અમે કરી દઈં. બાકી આ વાતમાં તો આ બિચારો શિવુભા ગાંડનું ગોપીચંદન ખોવાનો છે!'

મને પણ લગની લાગી. એક આટલી તો માગ ગામની સેવા કરતો જાઉં! બીજું કાંઈ ન બને તો કાંઈ નહિ!

અંતે બહુ મહેનતે માંડ માંડ એક સાહેબને કાંઈક સદ્‌બુદ્ધિ સૂઝી, તે એણે સાત રૂપિયાની જગ્યા કાઢી. ચોરે નિશાળ બેસે. એમ નક્કી કર્યું!

પણ સાત રૂપિયામાં કોઈ પરગામનો માસ્તર જ આવ્યો નહિ. આવે તો કોઈ ઓરડું રહેવા આપે નહિ. દરબારો તો કામલી કૂટવા માંડ્યા કે લ્યો! કાઢો નિશાળ! આ ગામ તે ભણતું હશે!

છેવટે મેં મારી દસ રૂપિયાની નોકરીમાંથી આંહીં સાત રૂપિયામાં આવવાનું કબૂલ કર્યું!

એમાં ભોગ તો ત્રણ રૂપિયાનો હતો. પણ ગવર્નર કોઈ ૭૨૦૦ ના ૪૮૦૦ લેવા બહાર પડે તો વર્તમાનપત્રો જે હેડીંગ કરે તે મને શિવુભા પંતુજીને ક્યાં જોવા મળવાનું હતું! હું તો મારાથી થઈ શકે એટલી વધારેમાં વધારે જાત ઘસણી કરી છૂટ્યો. ત્રીજા ભાગનો પગાર મેં ગુમાવ્યો ને ઘરવાળાના મેણાં ટોણાં મળ્યાં તે જુદાં!

પણ દરબાર સૌ પામી ગયા કે આ મારે બેટે શિવુભાએ આ લહરૂં ખોર્યું!

હું તો એમની કસુંબા કોટડીમાં મળવા પણ ગયો, મારે એમ કે સૌ ખીજાશે–પણ ના, કોણ જાણે કેમ, કોઈએ કાંઈ કહ્યું જ નહિને! સૌએ આવકાર દીધો! મેં મનમાં કીધું, ચાલો, સારું થયું. આ સૌએ માથે પડ્યું નભાવી લેવાની વૃત્તિ દાખવી એટલે નિરાંતે રહેવાશે તો ખરું.

ચોરે બેસીને હું તો માંડ્યો ભણાવવા. થોડા વખતમાં તો અમારું ચીભડિયું ગામ પ્રખ્યાતિ પામ્યું. અમે આંકની પાટ લઈએ, લેખાં પૂછીએ, મેં તો વળી મોટા છોકરાઓમાં, સામસામા કોયડા નખાવવાનું શરૂ કર્યું. અને ગામનાં માણસ તો એ જોવા ભેગાં થાય! એમ કરતાં કરતાં તો છોકરાં, દેખાદેખીથી, કોળી ખાંટ, આયર, વાઘરી, સૌનાં આવવા માંડ્યાં. ને સંખ્યા પણ વધી.

એટલામાં યોગાનુયોગ એક સાહેબ પણ ઠીક ચીભડિયાની નિશાળ જોવા આવ્યો, ને નિશાળને કાયમની કરી દીધી!

મારા મનને એમ હતું કે, હવે આ દરબાર કાં તો મને ભેગા થઈને કાઢશે, પણ ના, સૌ મૂંગા જ રહ્યા.

એટલામાં ચીભડિયાની નિશાળનું વજન વધ્યું. બહારગામના છોકરાં ત્યાં આવવા માંડ્યાં. મને તો આનંદ થયો. મારે હાથે એક કામ થયાનો સંતોષ મને મળ્યો.

પણ હું જો ગામ છોડું તો નિશાળ તરત બંધ થાય તેમ હતું. એટલે મેં બીજે બાર ને પંદર જતા કરીને, આંહીં જ સાત રૂપિયામાં મુકામ રાખ્યો. ગામ આખું મારાં વખાણ કરે. પણ કોઈ પૈ પરખાવે એ વાતમાં કાંઈ માલ ન મળે!

એવામાં દસની જગ્યાના પંદર થવાની મહાન યોજના આવી!

લાખો લેખાં મજૂનારી સરકાર. નિશાળમાં દસના અગિયાર થાય, એને એ વખતે ભવ્ય મોટી યોજના ગણતી! અને હજી પણ શું બગડી ગયું છે! સૌ સમજે છે કે ભાષણમાં આ પંતુજીઓને ચગાવવા ને બાકી તો ભંગીની સાથે જ રાખવા! ગવર્નર જનરલથી દોઢમાંતીના જરાસિંધ સુધી આ જ પ્રમાણે બધા તે વખતે વરતતા અને હમણાં પણ વરતે છે!

આ યોજનાને તોડી પાડવી એમ દરબારોએ નિશ્ચય કર્યો. એ યોજનાને પાર ઉતારવી એમ મેં નિશ્ચય કર્યો.

દરબારોએ એક જુક્તિ ગોઠવી. એક કોઇ ખટપટી વાણિયો મળી ગયો. એણે બતાવ્યું કે પાસેને ગામડે સાહેબ પરીક્ષા લેવા આવે, ત્યારે આપણે ગુપચુપ આંહીં બોલાવી લાવવા. ને તે દિ ચોરામાં કોઇ છોકરું ફરકે નહિ એમ કરી મૂકવું. એટલે નિશાળ બંધ! કહેવું કે નામ ખોટાં, હાજરી ખોટી ને માસ્તર આંહીના છે ને ખસવું નથી આંહીંથી, એટલે આ ધંધો આદર્યો છે. સૌને એ વાત ગમી ગઇ. હું તો સોંજે વાઘરોળા ગામે ભવાઇ હતી તે જોવા જાતો'તો, ત્યાં રસ્તામાં જ વાઘરોળાના બે પટલીયા મળી ગયા.

'જે જે ગરૂદેવ!' કરતા'કને ઊભા રહ્યા: 'આ તમારી કોર આવતા'તા, ત્યાં ઠીક થયું તમે જ મળી ગયા. અમારો મનજી, ને દિવાળી ને નથુ ને ભગલો હમણાં બે ચાર દિ નહિ આવે!'

'કેમ? એક હારે ચારે જણા! કાંઇ છે?'

'તમને કયાં ખબર નથી ગરૂદેવ! તે અમને પૂછો છો માબાપ?'

'તો ય પણ?'

'આ સાંભળ્યું છે કે છોકરાંવને બોજા ઉપાડી જાય છે!'

'કોણે કહ્યું?'

'આ આણી કોર તો બે દિ થ્યાં ઊડયું છે!'

'ના ના, સાવ ખોટી વાત. કોણે આ ગપ હાંકયું છે?'

'આ ભગવાનજી કામદાર ને સૌએ આણીકોર બધે કે'વરાવી દીધું છે. હમણાં તમારે ત્યાં કોઇધાક બે પાચ દિ!'

મને મનમાં વિચાર આવી ગયો. મારું બેટું! સાહેબ હમણાં આટલામાં છે, ને આ વાત, એની વચ્ચે કાંઇ મેળ તો નહિ હોય? અને વાતેય એવી વેતી મૂકી છે કે, કોઇ કોઇને પૂછે નહિ, પણ અંદર અંદર મૂંજયા કરે!

'મેં તો તરત જ એનું ઊંડાણ માપી લીધું. 'પટલીયા બન્નેને હારે ઉપાડયા: ' અરે! તમે કાંઇ સમજો નહિ ને ભલા માણસ, આ તો કામદારની જ રમત છે. હાલો, મારી ભેગા, ગામડે ગામડે કહેવરાવી દઇએ કે કાલે સા'બ આવવાના છે, ને પતાસાં વેચવાનાં છે!'

'પણ પતાસાં?'

'પતાસાં ભેગાં થઇ જાશે-તમે હાલોને, મારી ભેગા!'

બીજે દિ દરબારની ડેલી ઉપર મેં નજર કરી. આઠ દસ દરબાર બેઠા'તા. હું ત્યાંથી નીકળ્યો.

'કાં? આવોને માહતર! આજ તો બહુ વે'લાં ઘોડાં જોડયાં છે!'

'શું કરે ભૈ! એમને, આ પારકી પંજોસણ સાચવવાની છે!' કામદાર ભગવાનજીએ મીઠી વાણીમાં કહ્યું. પણ એની આંખમાં બેઠેલી ઠંડી મશ્કરી દેખાતી હતી. એટલે મને ધરપત થઇ કે ના, મેં જે કર્યું છે તે છે તો બરાબર!

નવવાગ્યા ને સગરામ સીમમાં દેખાણો. એક છોકરા જાસૂસે દોડીને ખબર આપ્યા. છોકરા બહાર ગામના હજી તો બહુ આવ્યા નો'તા, ને ગામના પણ થોડાક તો આડાઅવળા થઇ ગયા'તા. તરત મેં તો આખા ગામમાં મારું સેન છૂટું મૂકી દીધું: 'હાલો! સા'બ આવ્યા છે. ને નિશાળમાં પતાસાં વહેંચે છે! દોડો! હાલો!'

સેને સેનાનું કામ બરાબર કર્યું.

સાહેબ આવ્યા, ત્યાં તો નિશાળ હકડેઠઠ હાલે! દરબાર એક બે, ચોરે આંટા મારી ગયા, તે મનમાં ને મનમાં ધા ખાઇ ગયા: , મારો બેટો! એક આ માથાનો મળ્યો!' દરબાર જીવુભાએ તો બે વેણ મને કહ્યાં પણ ખરાં પણ ગમે તેમ મેં નિશાળ તો ટકાવી દીધી. પંદરની જગ્યા થઇ, એક પાંચનો આસિસ્ટંટ પણ મળ્યો. પણ અમારા ગામડાનાં વેર અમારી અનોખી રીતે લેવાય છે. મારા ઉપર જે વીતી એ હું તમને શી રીતે કહું!'

શિવુભાનો સાદ ગળગળો થઇ ગયો. તે અવાક્

જેવો ઊભો જ રહી ગયો. એની સામે હું તો જોઈ જ રહ્યો. પણ મૂગી વેદનાનો અવતાર હોય તેમ શિવુભા બોલતો બંધ થઈ ગયો હતો. તેણે ધ્રૂજતો હાથ કરી એક તરફ નિશાની કરી, તો ત્યાં એક નવું દૃશ્ય દેખાયું. શિવુભા તો અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. કસુંબા દરબાર દેખાયો. આ નવા દૃશ્યમાં પહેલા તો અંદરોઅંદર દરબારો ગોષ્ટિ કરી રહ્યા હતા: 'જીવુભા! બા! એમ તીખાં વેણ માહતરને નો કઈ આ ભગવાન. કામદારે કહ્યું ઈ બરાબર છે. બા તો આ કહુંબાનો મારો કે મારો બેટો સાત જનમારા, આપણને સંભારે!'

'બા! સાચી કહી છે ભાણુભાએ. બા મારતા આવડવા જોઈએ. તીખું વેણ આપણા મોંમાં નો શોભે!'

'હા! બાપુ! હા. વેણ કાઢો તો વાત ઉઘાડી થઈ ને તો કાગળિયું થાય. પણ કસુંબાનું કાંઈ કાગળિયું થાય છે? જુઓને, હમણાં આ બાજુ આવતો લાગે છે. એને મારા બેટાને આપણામાં ભળીને પછી પગ પહોળા કરવા છે. પણ આ વખતે હવે એવો દાણો દો કે બેઠો જ નો થાય!' કામદાર બોલ્યા.

'કોણ પેંસ કરશે?'

'જીવુભા જ કરે. તીખાં વેણ ઈ બોલ્યા'તા બા! હવે માહતરને એક જરાક કહુંબો કરાવે તો મનમેળ થાય! પછી તો વાટકી વાટકીનું કામ કરશે. આ તો નાગરાજનું વરદાન છે બા! એક વખત આંખે ચડ્યું હોય તો'ય મણીધરનો નશો!'

એટલામાં શિવુભા ત્યાં દેખાણો.

શિવુભાને આ કસુંબા દરબારમાં સૌ તાણ ઉપર તાણ કરી રહ્યા હતા. 'થોડોક બા! આપણે મનમેળ થઈ ગયો છે, એમ બતાવવા! બસ, આટલો જ બા!'

બે પળ તદ્દન શાંતિ રહી. પાછું દૃશ્ય બદલાયું. શિવુભા ઘર આગળ બેઠો હતો. શરીર એનું નખાઈ ગયું હતું. વહુને કહી રહ્યો તો: 'કપાળથી થોડુંક પેદા કર. એક મગની ફાડ જેટલું! નહિ તો રે'વાતું નથી! અરે ભગવાન! મને ક્યાં કમત સૂઝી! ગામને ભણાવવાની!'

શિવુભાના બે ત્રણ છોકરાં, નિર્માલ્ય જેવાં, ઓશરીની ધારે બેસીને મા સામે જોઈ રહ્યાં હતાં.

માની આંખમાંથી ડબક ડબક આંસુ પડતાં હતાં: 'પણ તમને આ મારા પીટ્યાઓએ, આ બંધાણું વળગાડી દીધું ને તમારા ઉપર એમ વેર લીધું! હવે ઘરમાં આ એક તાસળી રહી છે વેચવાની!'

એ જ દૃશ્યમાં શું પ્રયત્ન કરતો દેખાય છે, શિવુભા પોતાના બંધનથી પોતે મુક્ત થવાનો, પણ બંધાણું શરીરનું, જેમ જેમ છોડવા પ્રયત્ન કરે છે તેમ તેમ વધારે ને વધારે શરીર નખાતું જાય છે!

એ જ વખતે કિલ્લોલ કરતા દરબારો દરબારી નિશાળના ખંડેર ઉપર નજર નાખીને બેઠેલા દેખાય છે.

એક પણ છોકરો હવે ત્યાં દેખાતો નથી. ગામનાં છોકરાં સવારમાં રોટલા બાંધી બાંધીને પડખેને ગામડે ભણવા જાય છે. ગામ આખું વાત કરે છે: 'શિવુભાએ પણ મફતનું મોટા હારે વેર બાંધ્યું!'

શિવુભાની મૂગી વેદના, ઝાંખા પડતા સૂર્યાસ્તમાં ભળી જાય છે. એક ઘડીભર ત્યાં શોક ઘેરી શાંતિ છવાઈ રહે છે.

પછી તરત દૃશ્ય બદલાય છે.

[૨] મનની મોજ

એક પગ અને એક ગ્રામ્ય ગામનું દૃશ્ય દેખાય છે. એની બન્ને બાજુએ કુંવળી, બાજરો, મગ, વાલોળ, બટાકાની ક્યારીઓ લચે છે. એવી દૂંટી, પોતડી, જાડું ખમખમાટ લાલ પેંગડું, ઉપર વાટેલો ફાળિયાનો કટકો ને હાથમાં આવળની સોટી લઈને, એની પાછળ ધીમે ધીમે આવતો એક માણસ નજરે પડે છે.

'મને ઓળખ્યો?' હું નરસી ભગત!

પણ હું મારી વાત કહું એના કરતાં એ વાત

કહેવાય એ મને વધારે ગમે. મારે પણ એક જીવન-હતું. તમારા જેવું જ. તમારા જેવો જ હું પણ જીવતો જાગતો, બોલતો ચાલતો માણસ હતો. મેં પણ સુખ-દુઃખ, વેદના, યાતના, આશા, નિરાશા ભોગવ્યાં હતાં. પોતે પોતાની વાત બીજાને મોંએ સાંભળવી એ પણ એક અનેરો આનંદ છે. ચાંચ, મારી વાત હવે કહેશે- હું તો સાંભળીશ.

નરસી બકાલ પણ અદશ્ય થઈ ગયો. પણ એની આખી વાત આ રહી.

નરસિંહ કે નૃસિંહ—ખરી રીતે તો આસપાસના ગામડાંમાં ખૂબ જાણીતો થયેલો શબ્દ નરશી—અને ઘણી વખત તો 'નરશી'માંથી અપભ્રંશ થઈને બની જતો 'નરછી' બકાલ, આજે એકલો પોતાના અડીયલ ટટ્ટુ સાથે, અત્યારે રસ્તો કાપી રહ્યો હતો. ટટ્ટુ સાથે, ટટ્ટુ ઉપર નહિ. કારણ કે ઉપર બેસવાનો હક ગાજરમૂળાને માટે અનામત જેવો હતો. એને કે એના ટટ્ટુને આ રસ્તો કાંઈ નવો ન હતો. રવિવારે સૂરજ ઊગ્યા વિના રહે તો, નરસિંહ આસપાસના ગામડાંની 'વિઝીટ' માર્યા વિના રહે.

નરસિંહ આ સઘળા ગામડાંઓમાં બકાલું વેચવા જતો. દર રવિવારે પોતાના ટટ્ટુ ઉપર બકાલાની પોટલી લટકાવી, બકાલું થોડું હોય તો કોઈ વખત માથે બેસીને, નહિતર ટટ્ટુને દોરતો, આ રસ્તે તે નીકળતો ને ગામડાંઓમાં ફરી બકાલું વેચી, જાર, બાજરો, ચોળા, કપાસ. મગ, અડદ, કળથી, એમ જુદી જુદી સામગ્રી લઈને બીજે દિવસે ઘેર પહોંચી જતો. રાત ગમે તે ગામડામાં ગાળી લેતો.

આજે એ એ જ રીતે ચાલી રહ્યો હતો. જે રસ્તા ઉપર, એણે જુવાનીમાં, દાણાના વેપારી, પછી રૂના વેપારી, છેવટે જીવનના માલિક થવાનાં સ્વપ્ન સેવ્યાં હતાં તે જ રસ્તા ઉપર, દિવસોના અનુભવ પછી ડાહ્યા થયેલા બન્ને—નરસી અને એનું ટટ્ટુ પોતાની હંમેશની ચાલે આજે પણ ચાલી રહ્યાં હતાં. એમને ઉતાવળ કરવાની જરૂર જણાતી ન હતી. તેમ જ છેક ધીમે ચાલીને અંધારામાં ઠેબાં ખાવાની પણ ઇચ્છા ન હતી. એટલે બન્ને એમના નિયમ પ્રમાણે જ ચાલી રહ્યાં હતાં. નરસિંહે, ઘોડાની લગામ પણ ડોક ઉપર નાખી દીધી હતી. હાંકયા વિના ચાલે એટલી જ ચાલ ઉપર સંતોષ માનીને પોતે કાંઈક વિચારમાં મગ્ન હતો.

એટલામાં નગરપરાની સીમનાં ઝાડ દેખાયાં. નગરપરાથી ત્રણ માઈલ રાજપરા. અને રાજપરાથી ત્રણ માઈલ ભાડેર. ભાડેરમાં રાત ગાળી બીજે દિવસે રોટલા-ટાણે સવારમાં પોતાને ગામ—સનાળીયા—પહોંચવાનો આજે એને અચાનક વિચાર આવી ગયો. નહિતર, કોઈ મનદુઃખને કારણે એણે છેલ્લાં સાત વરસથી ભાડેરની સીમનાં ઝાડ પણ જોયાં ન હતાં! ભાડેરને પોતાના બકાલાથી એણે બહિષ્કૃત જ કર્યું હતું ને! પણ આજે જરાક એ વિચાર આવી ગયો ને કોણ જાણે કેમ એના પગલામાં પણ ઉતાવળ આવી.

નરસિંહના દેખાવમાં તો કોઈને ઉચ્છૃંખલતા કે ઉતાવળીયાપણું લાગે તેમ ન હતું. પણ ભાડેરમાં રાત ગાળવી છે, એ વિચારે તેને પ્રેર્યો હોય કે ગમે તેમ, તેણે પોતાના ટટ્ટુને લગામ ઝાલી જરા ઉતાવળે દોર્યું. તેના આ વર્તનથી આશ્ચર્ય પામ્યું હોય તેમ ટટ્ટુ પહેલાં તો ઊભું રહ્યું. પોતાને નરસિંહે કોઈ દિવસ ઉતાવળા ચાલવાનું કહ્યું હોય એવું એની સ્મૃતિમાં હતું નહિ. ખરી રીતે એ અને એનો માલિક ધીમા ચાલવા માટે જ નિર્માણ થયાં હતાં. આજે જ નરસિંહની રગમાં ઉતાવળ આવી બેઠી હોય તેમ એને લાગ્યું.

અને પોતે જ્યારે ઊભું રહ્યું અને નરસિંહે આવળની સોટી લગાવી, ત્યારે તો એ પામી જ ગયું કે, કહો ન કહો પણ ડોસાનું ચટકયું લાગે છે!

ડોસો તો નરસીને કહેવો હોય તો ભલે, બાકી ખરી રીતે એને હવે જરાક અવસ્થા જણાતી હતી.

આ બકાલી નરસિંહને જોનારા એને જાણી પણ શકે નહિ! એ વખતે એ હરો જુગારી હતો. મોટો થયો ત્યારે એણે જુગાર છોડયો—પણ પછી જીવનમાં એકધારા નિયમિત ધોરણ ઉપર ચાલવું એ

એને હમેશાં આકરું લાગવા માંડ્યું! બાર વરસનો હતો ત્યારે જ એ ઝમકુડી સાથે પરણ્યો હતો. એને પરણવું પડ્યું હતું, કારણ કે ત્યાર પછી થોડે વર્ષે માબાપ મરણ પામ્યાં—અને નરસિંહનું હવે ચાલત તો એ ઝમકુને કે કોઈને પરણત જ નહિ ને! એણે રખડુજીવનનો સ્વાદ ચાખ્યો હતો. અને એને ખબર હતી કે પરણવાથી, જીવનને ઘણો ઘસારો વેઠવો પડે છે. આવી એની ફિલસૂફી એ કોઈ માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાંથી તારવેલી ન હતી—પણ માબાપ વિનાના રખડુ છોકરાઓમાં પરિસ્થિતિને લીધે આવતી હોશિયારી અને ઉચ્છૃંખલતા એ બન્નેના મેળમાંથી એ જન્મેલી હતી. પણ ઝમકુડી એને કાંઈ, એની ફિલસૂફી માટે છોડી દે તેવી ન હતી. એ તો એને વળગી. એટલે ઝમકુડીને પરણ્યા પછી પણ થોડાંક વર્ષ સુધી નરસિંહ ઘણુંખરું જુગારીઓના મેળામાં રખડતો. પણ એમાં જ્યારે તડાકો પડે ત્યારે જોઈ લ્યો એનો રંગ! એની ચાલમાં જુદું જ જોમ રહેતું ત્યારે એ હાલતાં ને ચાલતાં લેમન પીતો. એ રૂપિયાનું પાન બનાવવાનું કહેતો. કાં અત્તરવાળાની દુકાને પહોંચતો, અને નહિતર કોળણ કંકુડીને ત્યાં સાત આઠ મિત્રોની મિજબાની—આખી રાતની મિજબાની તો અવશ્ય જમાવતો.

એ કોળણ કંકુડી ભાડેરમાં હતી નરસિંહને એ ખબર હતી. હમણાં વર્ષો થયાં વહી રહેલા ભારનો થાક ઉતારવા માટે જતો હોય તેમ નરસિંહ ભાડેર તરફ આજે અચાનક જ વળ્યો. કદાચ એ ભાડેર જવાનો છે એની ખબર એને પોતાને પણ ન હતી.

વર્ષો થયાં વહી રહેલો ભાર તો એટલા માટે કે નરસિંહને ખબર હતી કે આ બકાલું—અરધોશેર ડુંગળી ને એક શેર બટેટાં, પૈસાનાં મરચાં ને અરધા પૈસાનાં ગાજર—એમાં એનો શકરવાર વળે તેમ ન હતો. એને તો ઘણું મન હતું કે છકા પંજાની રમત જમાવીને એક વખત તો આસપાસનાં બાર બાર ગામને નોતરીને એકસો આઠ પારાયણનો જે જે કાર બોલાવી દઉં. પણ પછી કાંઈક વખતને લીધે, કાંઈક ઝમકુડીના નિસાસાને લીધે, અને વધુ તો, પોતે જેને પોતાની માનીને, રાત દિ જોયા વિના જેની સેવા કરવા ખડેપગે તૈયાર રહેતો, જેનું ઘર પોતાના જેવા અનેક જુગારીઓનું વિશ્રામસ્થાન હતું. અને છતાં જેનો સાચો પ્રેમ—સાચો પ્રેમ હોઈ શકે તો—પોતે માનતો હતો કે, પોતાને જ મળ્યો હતો—એ કોળણ કંકુએ એ વખતે બતાવેલી ઉપેક્ષાવૃત્તિને લીધે, નરસિંહે, જુગાર છોડી દીધો. અને બકાલાના પૈસા આપનારા કંટાળા ભરેલા કામ ઉપર મન સ્થિર કર્યું. અને એક ધંધાની ધરેડમાં ચિત્ત પરોવી પોતાની સઘળી આશા—અને આકાંક્ષા હોમી દઈ ધંધાનો ભાર ઉપાડ્યો—એ ધંધાનો ભાર હવે એને આકરો લાગે છે—એમ તો હરકોઈ જોનાર, એની ધીમી, સ્થિર, એકધારી ચાલ, ટટ્ટુની પણ એવી જ ચાલ અને નરસિંહની નીચે નમેલી ડોક, એ ઉપરથી કહી શકે. હમણાં હવે ઝમકુડીનું મરણ પણ થયું હતું. એટલે તો નરસિંહને ઘર કે ધંધામાં કશામાં રસ રહ્યો ન હતો. પાછળ કોઈ નહિ. પણ હવે એના જુનવાણી જુવાન માર્ગ તરફ પાછા ફરવાનું બળ એની પાસે રહ્યું ન હતું. એટલે આ લાંબા પંથ ઉપર ધીમે ધીમે ચાલ્યાં જતાં માનવ અને પ્રાણી—બન્ને જીવનની છેલ્લી પળો ખેંચી કાઢવા જાણે પ્રયત્ન કરતાં હોય એમ લાગે. આજે એ નિત્ય જીવનના નિયમિત પંથમાં, કોળણ કંકુના સંસ્મરણોએ જરાક ચેતન પૂર્યું અને નરસિંહે પોતાની ચાલ ઉતાવળી કરી. એની નજરમાં કોળણ કંકુની મૂર્તિ ખડી થઈ ગઈ

કેટલીક સ્ત્રીઓ સુંદર નથી હોતી પણ ચાતુરી ભરેલી મીઠાશ એમનામાં હોય છે. એમનું આકર્ષણ એમના શરીરમાં એટલું નથી હોતું, જેટલું એમના સ્વભાવમાં હોય છે. આથી એ આકર્ષણ વય વધતાં વધે છે. પરંતુ નથી જુદા જુદા સ્વભાવના અનેક જુગારીઓ પોતાને ત્યાં નભાવનારી હોવાથી કંકુડી પણ એવી બની ગઈ હતી.

કાંઈક કુદરતી રીતે, કાંઈક ધંધાને લીધે, અને કાંઈક પરિસ્થિતિને અનુરૂપ બની જવાના એના સ્વભાવને લીધે, એની વિવિધ તાલીમને લીધે, મેળવેલી કંકુડીની આકર્ષણ શક્તિમાં સમયનો વધારો એના

દેહને લીધે પણ થતો. નાનું, કાંઇક મિજાજી, કાંઇક બેશરમ લાગે એવું, કાંઇક રસ ભરેલું, લાડભરેલી બેદરકાર સુંદરતાના પ્રતીક જેવું એનું મોં, આખા દેહને શણગારી રહ્યું હતું. નરસિંહ જે સમયે સેંકડો ગુમાવતો ને હજારો મેળવતો એ સમયે આ મોં ઉપર છુટી રમકતી એકાદ બે લટ માટે, એ પાંચ પચીસની મિજબાની કરી નાખતો. અનેક જુગારીઓનો પોતાને ત્યાં અડ્ડો જમાવવા દેતી ખરી પણ કોળણ એવી ચાલાક હતી કે કોઇના પ્રેમમાં પડી ન હતી. હા, એટલું ખરું કે તમે અખાડાના ગમે તે 'મેમ્બર'ને પૂછો તો એ એમ જ કહેવાનો કે કંકુડીને મારા ઉપર પ્રેમ છેઃ અને તેથી બીજાને મુકાબલે એ મને વધારે જાળવે છે. કંકુડીનો આવો લીંબુના પાણી જેવો સ્વભાવ હોવાથી અને વળી દરેકના સ્વભાવની ચાવી ઉપરાંત પુરુષના સામાન્ય સ્વભાવની જાણકાર હોવાથી, જુગારીઓનો અખાડો ઘણા લાંબા વખત સુધી એને ત્યાં ચાલ્યો. જુગારીઓમાં મારામારી ન થઈ પડે માટે કોળણ કંકુડી પોતાના જોબનનો જામ હાથમાં ધરી- રાખતી-પરંતુ એમાંથી એક ટીપું પણ કોઇને આપતી નહિ. દરેકને એમ હતું કે આ આખો જ જામ એનો છે; એકાદ ટીપું એને માટે નથી; એટલું છતાં આ કોળણના દિલમાં પણ નરસિંહ પ્રત્યે ઇશ્ક ભરેલો એક ખૂણો અનામત હતો એમ કહેવું જોઇએ. કોઇ ન હોય ને નરસિંહ એકલો આવ્યો હોય-એવો પ્રસંગ વિરલ હતો-ત્યારે સાચા ગુલાબી અતલસના કાપડા નીચે છૂપાયલા યૌવનને એ એવી બેદરકાર ભરેલી રીતે ઢંગધડા વિના પડી હોય તેમ પડીને મોહક કરી મૂકતી કે, નરસિંહની આંખમાં દર્દે ગઝલ આવી જતી. પણ કોળણ એ માનસને તરત પલટાવી દેવા નરસિંહને પૂછતીઃ 'કાં નરસિંહ! ઝમકુડી શું કરે છે? હવે તો સીધું ચાલે છે ને? ઈ તો તું જ એનો છો—નફફટ ને બેશીકર! બાકી ઝમકુડી તો ઝમકુડી છે!' એમ બોલીને પોતાના બે હાથથી એ નરસિંહને જરાક ધીમો પ્રેમ ભર્યો ધક્કો દેતી-જાણે આમંત્રણ આપતી હોય! પ્રેમની ભાષાની દૃષ્ટિએ તો કંકુડી પોતાનું સઘળું છાનું દર્દ આ હાથમાં મૂકી દેતી. એ જમાનાનો નરસિંહ તે આજનો બકાલ નરસિંહ ન હતો. પણ ખાસ્સી તંગ ઉરબ્બ ચોરણી ઉપર, મોટું લાંબુ મલમલનું ઝીણું પહેરણ ને રેશમી કમજો પહેરનારો, ઓડિયાં રાખી કાંસકાને ચોવીસે કલાક ઓડિયામાં જ રાખનારો, ખીસ્સામાં લટકતા ઇટાલિયન રેશમી રૂમાલ ને પચાસ સો રૂપિયાથી ઓછું પાસે ન રાખનારો, સુંદર, રમકુ, લાડમાં ચડેલો, ટેકીલો અને અન્ટો જુવાન હતો. ને એવે કોઇ વખતે કંકુડીની નજર સાથે એની નજર મળતાં, જાણે કુદરતી રીતે એકબીજાં એકબીજાંને માટે હોય તેમ હજારો છાની વાતો એ કરી લેતાં.

પણ બન્નેને પોતપોતાની મર્યાદાનું ભાન હતું. કંકુડીને ખબર હતી કે નરસી આમ છુટક માણસ તરીકે ઠીક છે. બાકી એને સ્થિર કરો તો કાં એ ભાંગી પડે કાં તમને વહેલે મોડે તગડી કાઢે. અને વધુ તો એ કે કંકુડી નરસીના મેળની ખબર પડતાં જ માથાવઢ કજિયાની પરંપરા ઊભી થાય! એટલે એક બીજા એક બીજા માટે છતાં એક બીજાં માટે ન હતાં. એમનો પ્રેમ એમણે છાની રીતે પોતપોતાના એકાંત ખૂણામાં રાખીને બોખરવાનો હતો. બાકી બીજી રીતે તો આ જુગારીઓના અખાડામાં જીવન-મરણ ખેલની વાતો બની જતાં વાર લાગે તેમ ન હતી. કંકુડી ડરપોક ન હતી, પણ ડાહી હતી. એણે એ સૌને જાળવતાં જાળવતાં પ્રેમમૂર્તિ નરસી માટે એક અનોખી રીતનો પ્રેમ મનમાં ને મનમાં રાખી રહી હતી.

એક વખત આ ટોળામાં એક નવો 'મેમ્બર' આવ્યો. તેના ઉસ્તાદી સ્વભાવે તે ફોજદારી કાયદાના જ્ઞાને સૌને વશ કરી લીધા. વળી એ જેલનો અનુભવ પણ લઇ આવ્યો હતો. ખોટા સિક્કા પાડવાના શકદારોમાં પણ એક વખત આ સંડોવાયો હતો. આ ટોળામાં આ કાંઇ જેવી તેવી આબરૂ ન ગણાય. એણે પોતાની બૈરીને ઘરેણાં માટે મારી હતી અને એમાંથી અકસ્માત એ મરી ગઇ હતી. છતાં એ મરણને એ કુદરતી અકસ્માતમાં ગણાવી

શકયો હતો એ જાતનો પરજીયો સોની હતો ઈશ્કી હતો, દારુ પીતો, ભાગવતની કથા કરાવતો અને સાધુ બ્રાહ્મણને જમાડતો વખત મળે તો માણસને લૂટતો ને પરબ પણ બેસાડતો એનો ઇશ્ક ધર્મ માટે હતો અને ધર્મ ઈશ્ક માટે હતો આ પરજીયો સોની–મોહન આ ટોળામા ભળ્યો પછી પોતાની ચાલાકીથી એણે ટોળામા ઈર્ષાનો અગ્નિ પેદા કર્યો એક તો એ જબરો ચાલાક હતો ને જીત ઉપર જીત મેળવી શકતો, બીજું હાથનો બહુ છુટો હતો, ત્રીજુ એ ધર્માદા બહુ કરતો એટલે કોઇ મહાદેવના મેળામાં સૌ ભેગા જાય એમાં મોહન જ અગ્રણી હોઈ સાધુસંત ફકીરનાં ટોળા એને વીંટાઇ વળતા સૌથી ભયંકર બીના તો એ બની હતી કે એ કંકુડીને પણ એની મોહિની લાગી હોય—એમ જણાતું હતું સૌના કરતા નરસિંહના દિલ ઉપર એ ડાઘે વધારે અસર કરી

એક વખત નરસિંહ આવ્યો ત્યારે કંકુડી એકલી હતી નરસિંહના મન ઉપર મોહનનો ભાર હતો આજે એ વાતનો ખુલાસો લેવાનો એનો નિશ્ચય હતો એણે જોયુ કે દરવખતની જેમ કંકુડી પોતાનુ શરીર વધારે આકર્ષક લાગે એવો સ્વાગ સજીને બેઠી છ

નરસિંહે આવતાં વેંતજ પ્રશ્ન મૂક્યો કંકુડી હવે તું કાંઈ ઠઠારો વધારતી જાય છે ! કોઇને હથેળીમાં રમાડવો છે કે શુ ? હમણાં કાંઇ મોહનો બહુ નજરે ચડયો છે !'

તે દિવસે કંકુડીએ મિજાજ ખોયો 'અલ્યા ! હુ તે કંઈ તારી ગોલી બોલી છુ કે શુ ? મારે વળી મોહનો શુ ને તું શુ !'

'કેમ મોહનો શુ ને હુ શુ ? મોહને વને કંઠી કરાવી દીધી છે એની અમને ખબર પડી છે હો !'

'આ રહી—આ ડોકમાં—એમાં શી મોટી ખાનગી વાત હતી. ઈ તો હ-મતનાં કામ છે ! જાતી હાલતી હોય તો–પૈસો ગાઈ રાંડીરાંડના હાથમાથી છૂટતો નથી !'

'ત્યારે તો કેશવો કહેતો'તો એ સાચું !'

'શુ ?'

'કે કંકુડી તો મોહનમાં મહુજ લટુ થઈ ગઇ છો'

'લટુ થાય છે મારે ભૂખરાત–આવી તો કંઇક મોહન આવ્યા ને ગયા ! પણ લટુ થાઉ તોય શુ ? હુ કાંઇ થોડી કોઇની વેચાણ છુ ? મને મરજીમા આવે ત્યાં મારુ મન પાથરી દઉ ! હજી સુધી તો એક તારુ સારુ એને ગણ્યુ કે–પણ તું–તું અત્યા બહુ જ વહેમીનો છે ! બહુ વહેમ નહિ સારો નરસી !'

'ત્યારે તો તું આ સાચુ બોલે છે ના ?'

'તો શું ખોટુ છે ?'

'સારુ હું બતાવીશ !'

'હા, હા, બતાવજે ને !'

તે વખતે તો કંકુડી સાથે નરસીને એટલી જ વાત થઇ પણ મોહનાની માયા વિષે એનું મન ખાટુ થઇ ગયુ હતુ

એમા બીજે દિવસે લગભગ અરધી રાતે નરસીએ પોતાના ઘોડા ઉપરથી ધમાક દઇને કંકુડીના ઝૂંપા પાસે ઉતારો કર્યો એના હાથમાં બે હજાર રૂપિયાની 'નેકલેસ' ચમકી રહી હતી એક તમાશો પડયો–ને એણે સાંજેને સાંજે ઘોડા ઉપર બબેરી મૂકયા સોનીને ત્યાંથી બે હજારની 'નેકલેસ' લીધી આજ એને કંકુડીને આ આપીને એને મોહનાની માયા ભુલાવી દેવી'તી

એ આવ્યો ત્યારે ઉત્સાહમાં હતો એના અંગે અંગમા કંકુડીની પ્રીતિ જાણે અગ્નિ મૂકી રહી હતી. એની આંખમાં કંકુડી સિવાય બીજુ કોઇ ચિત્ર ન હતુ મનમાં કંકુડી કંકુડી થઇ રહ્યુ હતુ તે દોડતો આવ્યો

પણ ઘરમાં હજી દીવો બળી રહ્યો હતો તેણે બહારથી સાદ કર્યો

'કંકુડી !'

'કોણ–એના ! નરસી ! તું છો ? આવને મોહન બેઠો છે ! ક્યારનો આવ્યાનો છે !'

નરસીનુ હાલત તો આ નાગીનું અત્યારે માથું ધડથી જુદુ કરી નાખવું !

પણ એણે ગમ ખાધી. ઘોડાને અંદર દોરીને ખીલે બાંધ્યો. પછી એણે ઓશરીની કોર ઉપરથી જ ઘા કર્યો: 'લે આ!'

કંકુડીએ 'નેકલેસ' હાથમાં ઝીલી લીધો. નરસી તરત પાછો ફર્યો: 'એલા! ક્યાં ઉપડયો એ? ચા પીવા નથી રોકાવું?'

'ના...' નરસીએ જવાબ વાળ્યોઃ 'તારી વાત જોઈ લીધી...'

'અરે! પણ એ બકાલ!......'

'બકાલ તો હમણાં કહ્યું તે...' નરસી ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં ચાલી નીકળ્યો.

કંકુડી બહાર દોડી. પણ નરસીએ તો ઘોડાના પેગડામાં પગ મૂકી દીધો હતો. કંકુડીએ એને આંતર્યો.

'શું છે તારે?'

'કાંઇ નથી—તું તારે તારું મન ઠરે ત્યાં બેસને! પણ તેં મને બકાલ કહ્યોને—મારે પણ હવે બકાલનો ધંધો જ કરવો છે. પણ તું આ બકાલના બોલ સંભારજે.

કોઇ તારી પડખે ઊભો રહેવાનો નથી! બધા ય ગઠીયા છે!'

'પણ તું—તું હાલ્યો ક્યાં?'

'બસ...હવે...'

'કેમ?'

'તારી મનની મોજ હોય ત્યાં તું...મારી આંહીં...'

'ઓ...હો! અરે! બકાલ! નરસી! તંઇ તો તું બીંત ભૂલ્યો 'લ્યા! તમે ભાયડા 'લ્યા! ક્યારે સમજશો કે અમારી બૈરાની મનની વાત જ જુદી જ છે! મનની મોજ ઇ તો કોઇ જુદી જ ચીજ છે! તારા સમ, નરસી! મેં તો કોઇને ઇ દેખાડી હોય તો મનની મોજ એક તેં માણી છે!'

હવે શું કરવા ખોટા મલાવડા કરછ?'

'ઇ તો તને અરે ખબરું પડશે. મનની મોજ માણનારા પછી કોઇ બીજી ચીજમાં મન તો નાખે હો! તમને ભાયડાને તો મન જેવી કોઇ વાત જ નથી ને! તું કોઇ દિ કોઇની પાછળ ગાંડો થયો છે? અમારી તો આખી વાત અનોખી છે! પણ તું કાંઇ એમ ક્યાંથી માને? તું તો આવો અદેખો કેવો છે! આંહીં તો થાનક ઠર્યું. હજાર આવે ને હજાર જાય. પણ મન તો નરસી! જ્યાં ઠરતું હોય ત્યાં જ ઠરે હો! મનની તો મૂલ જ મન! આ તારાં નેકલેસ નહિ!'

'ઠીક ઠીક હવે...'

'પછી કંકુડીને સંભારીશ હો, કે કોળણ દલની દેનારી હતી!'

'જોઇ ઇ તો...ઠીક લે...!'

'તો આ તારી પાછી લેતો જા—નેકલેસ-મારે આંહીં ક્યાં ભૂખ છે?'

'ઇ હવે મારું સંભારણું...'

નરસીએ જોરથી ઘોડાને 'એડી' લગાવી દીધી. ઘોડો ઊછળ્યો. એટલે કંકુડીને ખસી જવું પડયું. અને તરત જ નરસી તો અંધારામાં અદૃશ્ય થઇ ગયો. આજનો દી ને કાલની ઘડી.

આજ હવે એ બકાલ નરસી પોતાની જીવન-સંધ્યાની ઢેલી પળે, જાણે એક વખત કંકુડીને મળી લેવા માંગતો હોય તેમ ભાડેર તરફ જઈ રહ્યો હતો.

ત્યાં એ પહોંચ્યો ત્યારે સાંજ પડવા આવી હતી. હજી અંધારું વળ્યું ન હતું. એણે ચોરા પાસે પોતાનું ટટ્ટુ બાંધ્યું. બકાલું ઉતારીને ઓટલા ઉપર મૂકયું. પાસે કોઇકનું ગાડું છૂટયું'તું એના બળદ પાસેથી થોડુંક-ખડ લઇને ટટ્ટુને નાખ્યું. બીડી સળગાવીને ત્યાં પગથિયે બેઠો.

કોઇક બહાર ગામનો આવેલ છે એ જોઇને ચોરાનો ગલઢેરો બહાર આવ્યો. થોડીકવાર સામે જોઈ રહ્યો. એનો ચહેરો ઓળખાયો: 'ઓ હો! ભાઇ! તમે આંહીં ક્યાંથી? બહુ દીએ દેખાણા!'

'હા ભાઇ, હમણાં તો ઠીક નો'તું. ક્યાંય જવા આવું! શું છે ગામમાં નવાજૂની?'

'આંઈ-આ ભૂખ ગામમાં તો શું નવાજૂની

હોય. આજ તમે લાવ્યા છો ત્યારે ગામ બહેટાં દેખશે–એવું દાળદરી છે. નવાજૂનીમાં ગામ બહાર– આ મંદિર થયું છે!'

'કોણે બંધાવ્યું ?'

'બીજું કોણ હતું ગામમાં–? આ કંકુડી–કોળણ મરી ગઇ પણ નામ રાખતી ગઇ, જોવા જેવું છે!'

નરસીને જાણે એક ઘા પડી ગયો. પોતાનો જીવનસાર કોઇએ ખેંચી લીધો હોય એવું લાગ્યું, પણ એ થોડીવાર બોલ્યો નહિ.

'બાવાજી! મંદિર ક્યાં આવ્યું ?'

'આ દેખાય ભાઇ! આંહીંથી જ—જાવું હોય તો જઇ આવો ને. હજી હું આંહીં આરતી ટાણા સુધી છું. જોખમ તો નથી ના કંઇ!'

'ના ના—'

નરસીના પગ ભાંગી ગયા હતા. તે મંદિરની દશ ભણી ચાલી નીકળ્યો. ત્યા એણે કોળણે બાંધેલા એક નાના સરખા દેવાલયની આશા રાખી હતી!

મંદિરના ચોગાનમાં એ પહોંચ્યો તો ત્યાં કોઇ હતું નહિ. ઘંટ વગાડી, પોઠિયા પાસે ઊભો. અંદર દર્શન કર્યાં. અચાનક નીચે દૃષ્ટિ પડી ને થંભી ગયો: 'અરે! ન માનતો હોય તેમ બે ઘડી ઊભો જ રહી ગયો.

એના પગ નીચે જ આરસની તકતીમાં વાચી શકાય એવડા મોટા અક્ષરોમાં કોતરેલો લેખ હતો: 'ભગવાન નરસિંહેશ્વરનું આ મંદિર, કોળણ કંકુડી નરસી બકાલના દોસ્તદાવે, એણે ભેટ આપેલ 'નેકલેસ' ના પૈસામાં પોતાના પૈસા ઉમેરીને બન્નેના લોકકલ્યાણાર્થે બંધાવ્યું છે. ને આહીં સૌ દર્શને આવનારની ચરણરજ એમને નીત નીત મળતી રહે, માટે બન્નેના નામ કોતરાવ્યાં છેઃ નરસી બકાલ...કોળણ કંકુડી!'

નરસી કોણ જાણે કેટલીવાર સુધી ઊભો ઊભો આ લેખની સામે ટગર ટગર જોયા કરત પણ એટલામાં ચોગાનમાં દર્શન માટે આવેલ કોઇએ ઘંટાનાદ કર્યો. અને એ જાગૃત થઈ ગયો.

★

ચાર વિદેશી બહારવટિયાઓની કથા

સુધરેલી દુનિયાની સલામત ગોદમાં, ઉછરેલા અને ખડિયામાં ખાપણ રાખીને મર્દાઇથી જીવવાની તક વિહોણા રહી ગએલા સમાજના બંદીવાનોને અજબ વશીકરણ કરી જતી ચાર વિદેશી બહારવટિયાઓની જવાંમર્દીની પ્રેરક કથાઓ. એકલ દુકલા યુરોપી બહારવટિયાઓનાં આ ચરિત્રો ખૂબ ભરોસાદાર છે. કારણ કે લોકકથાઓના પોપડા એના પર ચડ્યા નથી.

કિંમત રૂા. ૩–૮–૦ રજી. ટ. ખ. ૦–૬–૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

ગ્રામસેવકની કોર્ટ

ઈશ્વર પેટલીકર

રા. ભાઈશ્રી,

ગયે અઠવાડિયે (તા. ૨૨-૯-૪૭) બોરસદ જઈ આવ્યો. રાસના શ્રી આશાભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ પીઢ ગ્રામસેવક છે. સરદારશ્રી વલ્લભભાઈના અદના સૈનિક છે. પૂ. રવિશંકર મહારાજમાંથી પ્રેરણા લઈ પોતાનો સેવા-દીવડો જલતો રાખે છે. રાસ અને એની આજુબાજુના ગામડાં એ એમનું ક્ષેત્ર છે.

એમનાં વિવિધ કાર્યક્ષેત્ર અંગે હું અહીં કંઈ લખતો નથી. પરંતુ જેમના દિલમાં સેવાની ભાવના સેવા ખાતર જ જન્મી છે, એવા સેવકના અંતરમાં રચનાત્મક કાર્યોનાં વિવિધ પાસાં આપોઆપ સ્ફૂરે છે, તે એમનાં કાર્યો જોનારને આપોઆપ દેખાય છે.

૧૯૪૨ની લોકક્રાન્તિમાં જેલમાં ગયા પછી એ '૪૪ના જુલાઈમાં છૂટયા. તરત એમણે લાંચરુશ્વત અંગે ઝુંબેશ ઉપાડી. લોકોની ફરિયાદો ભેગી કરી. જે અમલદારોએ લાંચ પાછી આપવા કબૂલ્યું તેમની સાથે રકમો પરત લઈ સમાધાન કર્યું. બીજા ઉપર કેસ માંડયા. તેવા ચોપન કેસ, સાક્ષી પુરાવા સાથે સરકારને સોંપ્યા. એમાંથી પાંચ કેસ ચલાવવાની મંજૂરી મળી! તેમને બધાને જેલની શિક્ષા થઈ છે, અપીલો થઈ છે. હજુ સુધી બીજાની મંજૂરી મળી નથી!

કસ્તુરબા સ્મારક ફંડ આવ્યું. એ સ્મારકમાંથી રાસમાં મહીકાંઠાના ગામડાની પ્રજાને ઉપયોગી થાય તેવું દવાખાનું ઊભું કરવું એમ વિચાર્યું. રૂપિયા એક લાખ ચાલીસ હજારનું ફંડ ઉઘરાવ્યું ત્યારે એ ફંડે એમને ૧૭૫ રૂપિયા ખર્ચ આપ્યું છે!

'૩૭માં કોંગ્રેસપ્રધાનમંડળ આવ્યું ત્યારે રાસમાંથી દારૂનું પીઠું બંધ કરાવ્યું હતું. તથા જોડેનાં ગામનું, વાસણાનું પીઠું ભારે વકર્યું. જે ઇજારો ૫૦ રૂપિયે અપાતો હતો તે વધતાં વધતાં '૪૪ માં એ જેલમાંથી છૂટીને આવ્યા ત્યારે ૧૩ હજારે પહોંચ્યો હતો. તેને બંધ કરવાનું તો સરકારના હાથમાં હતું, પરંતુ જે દારૂ રાસમાં ધૂમ આવતો હતો તે એમણે લગભગ બંધ કરાવ્યા જેટલો પ્રયત્ન કર્યો.

ગુજરાતમાં હરિજનો માટે કૂવો ખુલ્લો મૂકવાનો પ્રસંગ ગામસમસ્ત તરફથી બન્યાનો સાંભળ્યો નથી. '૪૪થી એ પ્રયત્ન કરતા હતા, પરંતુ ભંગી લોકો તૈયાર જ થવાને કારણે એ સફળ થયો ન હતો. છેવટે ત્રણ માસ ઉપર ભંગીઓએ ગામને કૂવે પાણી ભર્યું! લોકો એ કૂવે પાણી ભરે છે.

દૂધના સંચાનો પ્રશ્ન એમણે રાસમાં ઉપાડયો. એને માટે મોટી ટક્કર ઝીલવી પડી. વેપારીને દૂધ બંધ કરવું પડયું છે, છતાં ગ્રામપ્રજાની નિર્બળતાને ઓળખતા વેપારી એમ સહેજમાં મુથક આપતા નથી. દૂધ બંધ થયાં ૭ માસ થયા છતાં વેપારી કંપનીએ પોતાના મેનેજરને ત્યાં રાખી મૂકયો છે. ગામની એકતા તૂટશે અને પોતે વેપાર ચાલુ કરી શકશે, એ ગણતરીએ માસિક ૧૦૦-૧૫૦ નું ખર્ચ કંપની નભાવે છે.

એવો જ ગામનો પાક ચોરાય નહિ તે માટે સાચવવાનો પ્રશ્ન પણ એમણે હાથ ધર્યો.

આમ એમના કાર્યોના વિધવિધ પ્રકાર હોય છે. પરંતુ ચાર અઠવાડિયાથી એમણે એક નવો પ્રયોગ આરંભ્યો છે તેની વિગત જણાવવા જ હું આ પત્ર લખી રહ્યો છું.

ગામડાની પ્રજા કોર્ટકચેરીએ જઈને જે ખુવાર થાય છે તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર છે એમ તેમને વસતાં એક પ્રયોગ માંડયો છે. દર સોમવારે એ બોરસદ જાય છે. સરકારી કોર્ટોની જેમ એમણે ગ્રામસેવકની કોર્ટ ખોલી છે. બેઉ પક્ષોને એ સમજાવે છે અને જે કેસ સમાધાન થઈ પાછો ખેંચાય તેવો હોય તે પાછો ખેંચી લેવડાવે છે. અને જેમાં ગુનો કબૂલી શિક્ષા થાય તેમ હોય તેનો એ રીતે પતાવે છે.

એ કામ રૂબરૂ જોવા હું ગયે અઠવાડિયે બોરસદ ગયો હતો. બાર અને વીસે હું ગયો ત્યારે એમની કોર્ટ ચાલુ થઈ ગઈ હતી. કેસ ચાલતો હતો. કાલુ ગામનો ફરિયાદી પરમાર ધૂળાભાઈ મોતીભાઈના ખેતરમાંથી બાજરીનાં ડૂંડાં ગુનેગાર રૂપાં રણછોડ અને રામા

શિવા રાત્રે ચોરી લાવ્યા હતા. આશરે ચાર રૂપિયાની કિંમતની ચોરી હતી એમ ફરિયાદીનું કહેવું હતું.

ગુનેગારોએ ગુનો કબૂલ કરી દીધો. એ બેઉ પક્ષના જે વકીલો હાજર હતા તેમને એમણે કહ્યું કે ગુનો કબૂલ કરશો એટલે તમને છોડી મૂકશે એમ ન માનતા. હું કંઇ ગુનેગારોને શિક્ષા વગર છોડાવવા નથી બેઠો. મારું કામ તો તમે આ કોર્ટમાં આવી ખુવાર થાવ છો તે બંધ કરવાનું છે. ચાર રૂપિયાની ચોરી રાતે કરવા કરતાં એ બે જણ દિવસે મજૂરીએ ગયા હોત તો પણ એટલા પૈસા મળી રહેત. એમની પાસે પહેરવાનાં પૂરાં લૂગડાં તો છે નહિ. અને અહીં વકીલોને રૂપિયા આપવા પડશે. ચોરીનો કેસ એટલે વકીલ વધારે માગશે. બેઉ પક્ષે થઈને ૧૦૦ રૂપિયા તો જાય જ. કેટલાય દિવસ કોર્ટમાં ધક્કા ખાવા તે જૂદા. એટલે આ ધંધો ખોટો છે એમ માનતા હો, ફરી નહિ કરીએ એમ કહેતા હો તો જ આમ ગુનો કબૂલ કરવાનો અર્થ છે.

ગુનો કબૂલ કરવાથી જે સજા થશે તે પોતે ભોગવવા તૈયાર છે. અને હવે પોતે એમ નહિ કરે, એમ ગુનેગારે કબૂલ કર્યું. એ કેસ મેજીસ્ટ્રેટ સાહેબની કોર્ટમાં રજુ થયો એટલે ગુનેગારોએ ગુનો કબૂલ કર્યો. પહેલો ગુનો હતો. એટલે તાકીદ આપીને કોર્ટે એ લોકોને છોડી મૂક્યા.

બીજા કેસના ફરીયાદી મણિલાલ ભગવાનદાસ હતા. તેમના ખેતરમાંથી સોળ વર્ષના મંગળ મરઘાએ સુરણની ત્રણ ગાંઠ ચોરી હતી. છોકરાએ ગુનો કબૂલ કર્યો. એને બે બોલ કહેતાં શ્રી આશાભાઈએ કહ્યું: ‘અલ્યા, તારા દાંતથી માનું ધાવણ સુકાયું નથી ત્યાં આ ધંધો કરવા મંડ્યો! મોટા થતાં બારવટીઓ થવા ધાર્યું છે કે શું?’ છોકરો શું બોલે? કોર્ટે એને પણ તાકીદ આપી છોડી મૂક્યો.

ત્રીજો કેસ દહેવાણના અને હાલ ખંભાત રહેતા વાણિયા ચિમનલાલ ગજુભાઈનો હતો. વિગત એવી હતી કે એમના ખેતરમાં ગુનેગાર ધૂળા નારા ઠાકોર પચ્ચાસ વર્ષની, ખેતરનો કબજો પોતાનો છે એમ કરી પેસી ગયો હતો. અને એ ખેતરનો જૂનો સાઠ વર્ષનો ખેડૂત હતો તેણે જે વાવેતર વાવ્યું હતું તેને એણે ઊખેડી નાખ્યું હતું. કોર્ટમાં કેસ મંડાયો હતો. દસ મુદતથી કામ અથડાતું હતું. દર તારીખે ખંભાતથી આવવાજવાનો અને બીજા ખર્ચના મળી દસ રૂપિયા ખર્ચ થતું હતું. વકીલને ફી આપી હતી તે તો જુદી.

ગુનેગારે ગુનો કબૂલ કર્યો. ખેતરનો કબજો એનો ન હતો. પરંતુ એ વાણિયાનો ભાઇ, જે દહેવાણમાં રહેતો હતો એના કહેવાથી પોતે એ પ્રમાણે કરેલું, એમ એનું કહેવું હતું. એ ભાઇએ આશાભાઇને પણ રસ્તામાં મળતાં કહેલું કે એનો કબજો સાચો છે! ત્યારે એમણે જવાબ આપેલો કે, ‘તારે ભાઇ સાથે લડવું હોય તો લડને. વચ્ચે આ ગરીબ ખેડૂત કશું નથી સમજતો એને ખોટી લાલચ આપી શું કામ આગળ ધર્યો છે!’ શું જવાબ આપે?

પોતાનો કોઈ કબજો નથી અને પોતે ખોટી રીતે પેસી ગયેલો, હવે પોતે એમાં કંઇ હરકત નહિ કરે એમ એની પાસે લખાવી લેઈ એ કેસનું રાજીનામું કરાવ્યું.

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવી ગયો. બીજા જે કેસનો નિકાલ નથી આવ્યો, પરંતુ સાંભળી લીધા તે નીચે પ્રમાણે હતા.

પાળજના ૬૩ વર્ષના એક પટેલ અને વાળંદ વચ્ચે પાંચ વસા જમીનની તકરાર છે. વાળંદ કહે છે કે તે મારી છે. પટેલ કહે છે મારી છે! જે ધણી પાસેથી પટેલ કહે છે મેં સં. ’૭૦ની સાલમાં રાખી છે, તે ધણી તરફથી પોતાને (વંશ જ ને) પસાયતામાં મળેલી એમ વાળંદ કહે છે. એ જમીન પોતે ગીરો મૂકેલી અને તે છૂટી થઈ ત્યારે તેનું જે લેખીત થયેલું તે વાળંદ રજુ કરે છે. મહેસુલ ભર્યાની પાવતીઓ પણ પોતાની પાસે છે અને પહાણીપત્રકમાં સરકારી ચોપડે પણ પોતાના નામે ચાલે છે. એમ વાળંદનું કહેવું છે. પટેલ કહે છે કે પહાણીપત્રકમાં તલાટીએ ગમે તે ગોટાળા વાળ્યા હોય તે હું શું

જાણું ? કોર્ટમાં તલાટી પાસે કુરાન (તલાટી મુસલમાન છે) ઉપડાવી સોગન લેવડાવીશ. પંદર વર્ષથી એ ગામમાં રહે છે અને વાળંદ એની ગુલામી કરે એટલે મુખી–તલાટી ગોટાળા વાળે એમાં મારે શું !

મેં કહ્યું: 'કાકા ! તમે એવા સોગન ખાવા તૈયાર છો ?'

'હા.' તરત કાકા બોલ્યા: 'હું મહીસાગર પીવા તૈયાર છું.'

મેં પૂછ્યું: 'વાળંદ મહીસાગર પીવે તો ?'

કાકા: 'તો એને આપી દેવા ય હું તૈયાર છું.'

ત્યાં વાળંદ બોલી ઊઠયો: 'મારી જમીન અને હું શું કામ મહીસાગર પીઉં !'

વાળંદ ઊઠીને બહાર જતો હતો એટલે મેં પટેલને કહ્યું: 'કાકા ! પાંચ વસાની શી કિંમત છે ? પસાયતું આપ્યું હતું એમ માનજો.'

કાકા એમના પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે વાળંદને ગાળ દેઈને બોલ્યા: 'એ કાઠિયાવાડથી આવીને વસેલાને શાનું કશું આપું ! ગામનો હોય તો આપ્યું ય પરમાણ.'

વાળંદ પણ તીખો હતો. એણે ગાળ સાંભળી એટલે કહ્યું: 'તમે બાપડીને મારી નાખી તેવું અમે નથી કર્યું ને !' એટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો.

કાકા સહેજ પણ ક્ષોભ વગર, મારી જોડે બેઠા હતા તે મારા સામે જોઈને વાળંદને ઉદ્દેશી બોલ્યા: 'એમાં તું શું નવું કહી બતાવે છે ! કોર્ટમાં મેં મારી જાતે કહ્યું હતું કે કચાલની હતી એટલે મેં જ મારી નાખી હતી.'

પછી તો ભાઈ, મારો વાર્તા રસિયો સ્વભાવ શાનો જંપે ! મેં કાકાને તેથી સંકોચાયા વગર પૂછ્યું: 'ક્યારની વાત છે એ ?'

કાકા એ વીર કથા કહેતા હોય તેમ છાતી કાઢીને બોલ્યા:

'જુઓને, આજે મને ૬૩ મું વર્ષ જાય છે. એટલે, આશરે ૪૦–૪૫ ની, ઉંમર તે દહાડે હશે. અને મારી નાખીને છુપાવાની વાત મેં કરી જ ન હતી. વળી કોઈના ઉપર આળ દેવાનું શું કરવા જોઈએ ! મેં જાતે ગુનો કબૂલ કરી. કહ્યું કે કચાલની હતી એટલે મેં મારી નાખી.'

મેં પૂછ્યું: 'પછી સજા થઈ હશે ને ?'

'હા, પાંચ વરસ. પણ ચાર વરસ ને ત્રણ મહિને છૂટી ગયેલો.'

કાકાની આ ઉંમરે ય ખુમારી જોઈ મેં કહ્યું: 'તો મરવા દો ને હવે આ કેસ. પાંચ વસાની જમીનની કિંમત શું ? એના માટે તમારે કેટલું અથડાવું પડશે—ખર્ચ થશે.'

કાકાએ વળી પાટીદારિયા સ્વભાવ પ્રમાણે તુચ્છતાસૂચક અશિષ્ટ શબ્દ વાપરતાં કહ્યું: 'એવી પાંચ વસા જમીનને હું...બરાબર ગણું છું. પણ જૂઠને અને મારે આડવેર છે. એ પાંચ વસા જમીન મેં સાત રૂપિયામાં લીધેલી. તે દિવસે તો લોકો મહેસૂલ નહોતું ભરાતું, એટલે મહાદારી (માલકી હક મૂકી દેવો) મૂકી દેતા હતા. જમીનની આજે ય કંઈ ભારે કિંમત નથી. મારા ખેતરની લગોલગ ન હોત તો હું એટલી લેઉં પણ શું કામ ? અંદર ત્રણ આંબા હવે ફળે એવા થયા છે એટલે વાળંદભાઈની દાનત બગડી છે. પણ એમ હજાર રૂપિયા એની પાછળ થઈ જાય પણ હું છોડું શાનો !'

આશાભાઈએ મને કહ્યું : 'જે કેસમાં પ્રથમથી લોકોએ વકીલ રોકી દીધા હોય છે તેમાં સમાધાન થવું મુશ્કેલ હોય છે. વકીલો બંને પક્ષોને જુદું સમજાવે છે એટલે એ પાણીમાં હોય છે. કાકાએ વકીલ ન કર્યો હોત તો એ સમજત. વળી આમાં બંને પક્ષે જુદી વાત છે. એટલે એને વાર લાગશે.'

ત્યાં બીજો કેસ આવતાં આશાભાઈએ મને કહ્યું: 'વકીલો આવા કેસનું સમાધાન કરી નાખવા ઘણા આતુર હોય છે.'

મેં પૂછ્યું : 'આની વિગત શી છે ?'

આશાભાઈ : 'બે વેવાઈઓની ફરિયાદ છે

છોકરી પક્ષે ખોરાકી માગતો દાવો કર્યો છે. બંનેની ફી વકીલોને પતી ગઇ છે. એટલે હવે એવું પતરાળું ઉપાડવા આગ્રાભાઈ તૈયાર છે માની સમાધાન હું કરી નાખું તો સારું એમ વકીલો ફી પતી જતાં ઇચ્છે છે. કારણ કે, હવે તેમને કશી મતલબ રહી નથી, સમાધાન થાય તો કામ ચલાવવાની માથાકૂટ મટી જાય એટલો વધારાનો લાભ. છતાં 'આટલેથી પતતું હોય તો આ લોકો અથડાતા મટે એ લાભ માની નિકાલ આપણે લાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.'

વરપક્ષને સવાલ : 'એ ફરી પરણ્યો છે ?'

જવાબ : 'ફરી ન પરણે તો શું કરે ? એ છોડી ન મોકલે એટલે બીજું શું થાય ?'

કન્યાપક્ષને સવાલ : 'કેમ છોડી મોકલતા ન હતા ?'

જવાબ : 'શું સાહેબ, એ તેડતા જ ન હતા. મારીને કાઢી મૂકી હતી......'

એમને વચ્ચે જ રોકી વરપક્ષ બોલી ઊઠ્યો : 'કોણે કાઢી મૂકી છે ? તમે ઊલટા છોડીને આવીને તેડી ગયા. દારૂ પીને અમારે ઘેર તોફાન કર્યું: છોડીની બંગડીઓ ભાગી નાખી અને અમારા ગામમાં જ લોકોને કહ્યું કે છોડી રાંડી!'

કન્યાપક્ષ : 'નરાતાર જૂઠું છે. દારૂ પીને તોફાન કર્યું એમ લોકોને કહેતા ફરી અમને વગોવે છે.'

મેં કહ્યું : 'ભલેને કહેતા ફરે. તમે નહિ પીતા હો તો એથી એમનું શું વળવાનું છે ?'

છોડીના બાપ કહેઃ 'સાહેબ ! ખોટું બોલે એટલે રીસ ના ચઢે ? પંદર વર્ષની ઉંમર પછી મેં દારૂ પીધો હોય તો કહો એવા સોગન ખાઉં.'

આ નાતમાં આવા બનાવો નવા નથી. છોડીને બીજે તરત પરણાવવામાં આવે છે, ખોરાકીનો પ્રશ્ન ઊભો થતો હોતો નથી. એટલે મેં કન્યાપક્ષને કહ્યુંઃ 'પણ તમે આ બધી ભાંજગડમાં શું કામ પડ્યા છો ! છોડીને બીજે વળાવો ને !'

ત્યાં વરપક્ષ ગાજી ઊઠ્યો : 'સાહેબ, આ દાવો તે સારુ જ કર્યો છે. ખોરાકીનું તો બહાનું છે, એ એમ કરીને કશું લીધા વગર અમે ફારગતી આપ દઇએ એટલે નવસેં રૂપિયા લેઇ બીજે દેવાનું નક્ક કર્યું છે.'

કન્યાપક્ષ : 'તમે લેતા હશો એટલે બીજાને એવ દેખતા હશો. અમારે તો બીજે દેવી નથી. બાપ એકની એક છોડી છે. જાણે છોકરો હતો એમ માન ઘેર રાખશે.' અને મારા સામે જોઈ કહ્યું: 'ખો બોલે છે. સાહેબ ! એમ દેઇને પૂછી જુઓ કે તા ઘેર પરણાવી ત્યારે શું લીધેલું ? પાઇ લીધી હોય તે હરામ છે.'

વરપક્ષ : 'તે દા'ડાની વાત જુદી હતી.'

મેં એ પ્રશ્ન જતો કરી કન્યાપક્ષને કહ્યું તમને ખોરાકી શું મળવી જોઇએ ?

'એક ઘર ને બે વીઘા જમીન......'

'એ તો મિલકત પ્રમાણે મળે ને !'

'બે ઘર છે. મિલમાં ૯૦ રૂપિયા પગાર લાવે છે.

વરપક્ષ : 'કોના બાપનાં બે ઘર ? ત્રણ ભાઇ છે. એક ઘર પણ એના ભાગમાં ના આવે. મિલમાં (પેટલાદ) તો છૂટક બદલીઓ ભરે છે. એ કંઇ રોજની કે કાયમની નોકરી છે કે એ આવક ગણાય.'

મેં કન્યાપક્ષને ધીમેથી કહ્યું : 'તમારે ફારગતી લેવી હોય તો મફતં મળે તેવી છે.'

સાંભળનારે કાન સરવા કર્યા: 'નવો કાયદો થયો છે તે પ્રમાણે એણે બીજી બૈરી કરી એટલે જૂનીને છૂટાછેડા જોઇતા હોય તો સરકાર અપાવશે. કશું આપવું નહિ પડે ?

મને સાંભળતા વકીલના મોં ઉપરના ભાવથી મને લાગ્યું કે, કન્યાપક્ષને એ જ લાલચ છે. ખોરાકી તો બહાનું છે, કોર્ટમાં પણ તે માટે જ આવ્યા હતા. નાતની રીતે ફારગતી લેવાં જાય તો 'વરપક્ષ લગ્ન વખતે થયેલું ખર્ચ માગે. એ પૈસા જે છોડીને લેઇ જાય એને આપવાના હોય છે.

પછી વરપક્ષને એ પ્રમાણે મેં ખાનગીમાં કહ્યું

કે, નવો કાયદો થયો છે તે પ્રમાણે એને તમારે વગર પૈસે ફારગતી આપવી પડશે, માટે લડ્યા વગર માની જાવ ને...'

.. વરપક્ષ એ કાયદો જાણતો હતો. એણે કહ્યું : 'સાહેબ, તેથી જ, અમને રૂપિયા ના આપવા પડે માટે આ દાવો કર્યો છે એ અમે બધું જાણીએ છીએ. પણ નાતે ય જોશે ને...બાકી એમ ખરચ ન આપે એ કેમ ચાલે ?'

ત્રીજો કેસ ખાનપુરના બે પાટીદાર પિત્રાઈઓનો હતો. બંને કાકાના દીકરા હતા. ઉંમરમાં સાઠ અને પચ્ચાસના હશે. તકરાર, સામસામાં ઘર એટલે ભેંસ બાંધવાની જગા વધતી ઓછી ગઈ તેની હતી. મૂળ તકરાર સ્ત્રીઓની. ગૃહકલેશ કહેવાય. તેમાંથી એ બંટે માટે પોતાની સરહદમાં ચણી લેવું એટલે બોલવાનું ન થાય, એમ બંને પક્ષે નક્કી કર્યું. તેમાંથી તકરાર એ થઇ કે હક કરતાં એક પક્ષે વધારે જમીન દબાવી. તેથી જે રસ્તો ખુલ્લો રહેવો જોઇએ તે બહુ સાંકડો રહ્યો. એમાંથી બે પક્ષની સ્ત્રીઓ સામસામી બાઝી: ગળાની કંઠી અને પહેરેલાં કપડાં ફાડી નાખ્યાં. કંકાસ મટાડવા ગયા તેમાંથી કંકાસ વધ્યો અને કેસ કોર્ટે આવ્યો. મારામારીની ફરિયાદ થઈ અને દબાણની પણ.

આશાભાઇની પાડોશનું ગામ. બંને પક્ષ એમને ઓળખે. મારામારીની જેમણે ફરિયાદ કરી હતી એમણે સવાલ કર્યો : 'ફરી એ મારામારી નહિ કરે એની તમે ખાતરી આપો છો ?'

આશાભાઇ : 'સરકાર ખાત્રી આપે છે !'

એ પક્ષના બીજા ભાઇ બોલ્યા : 'આશાભાઇ ! આ તકરારનું સમાધાન થાય એવું નથી. એમનો કંકાસ મટાડવા ચારગામનું પંચે ય બેઠું થઇ ચૂક્યું. ચારપાંચ વખત સમાધાન કર્યું હશે. પણ એનું રૂપ સારું નથી આવ્યું. હવે લડી લીધા વગર છૂટકો નથી.'

એ ભાઈ આ ઉપરાંત બીજા સવાલોના જવાબમાં પણ એટલું ચર્યુંચર્યું બોલ્યા કે મારાથી હવટ બોલ્યા વગર ન રહેવાયું. મેં કહ્યું : 'આશાભાઇ ! વચ્ચે જ્યાં સુધી ચડાવનારાં આવા માણસો હોય ત્યાં સુધી સમાધાન આ લોકો થવા ન દે.'

એક ભાઇ જે અત્યાર સુધી દૂર ઊભા હતા, તે મારું એ વાક્ય સાંભળી મારી પાસે આવ્યા. મારી નજર એમના ભણી ગઈ. શહેરમાં રહેતા હોય તેવાં ઝીણાં, ઇસ્તરી કરેલાં કપડાં એમણે પહેર્યાં હતાં. અને એમણે કહ્યું : 'અમે લડીએ એવા તમે ધારો છો એ ખોટું છે. એ બોલનાર મારા મોટાભાઇ છે. હું સૈજપુરનો છું, અને અમદાવાદ રહું છું. ફરિયાદ કરનાર મારા સસરા થાય છે. કોર્ટમાં ન જવું જોઇએ એ મતનો હું છું. પરંતુ સામા પક્ષના જે ભાઇ છે, તેમની બોલાઇ ભારે વઢકણી છે. મારામારી કરનાર પણ એ. ગાળો ભાંડનાર પણ જબરી......'

મેં કહ્યું : 'બૈરાં કંઇ કોઇનું કહ્યું માને છે ! એ ભલે ગાળો ભાંડે. સામો પક્ષ ન બોલે એટલે છેવટ એ થાકે.'

એ ભાઈ: 'એ ખરું, પણ સામાં પણ બૈરાં એટલી સમજવાળાં હોય તો શું જોઈએ છે ! ગાળો ભાંડે તે એમનાથી ન વેઠાય. વળી આપણે કંઇ એનાથી દબાઈ ગયાં છીએ કે ન બોલીએ, એમ પણ મનમાં હોય. આ તકરાર એટલી લાંબી ચાલતી આવે છે કે ચાનક ન લાગે ત્યાં સુધી એ પક્ષની ઊંઘ ઊડે એવી નથી.'

મેં કહ્યું : 'પણ તેથી એ ફરી તકરાર નહિ કરે એમ તમે માનો છો ?'

"એ ખરું, પણ મારાં સાસુને અને સસરાને એમ છે કે એક વખત એની જામીન લેવડાવીએ એટલે એ ફરી નહિ બોલે.'

આમ ત્રણ કેસનો નિકાલ આવ્યો. ત્રણ કેસ સાંભળ્યા. એનું સમાધાન થશે કે કેમ, એ આજે શું કહેવાય !

ભાઈ, આ આટલી લાંબી વિગત લખી તે એટલા કારણે કે, ગામડાંની પ્રજામાં કેવાકેવા પ્રશ્નોની તકરાર હોય છે. વળી મારા પત્રનો મૂળ મુદ્દો એ છે કે જો માણસમાં સેવાની સાચી ભાવના જાગી હોય તો જુદા જુદા પ્રસંગે, તેને અનુરૂપ, રચનાત્મક કામ

તેને આપોઆપ જડી રહે છે.

આ બધા કામમાં આશાભાઈ સફળ જ થાય છે કે એમનો રસ્તો એ આદર્શ રસ્તો છે, એવો કોઈ મારો દાવો આ કહેવા પાછળ નથી. પરંતુ હોમરૂલ લીગની ચળવળથી સેવાક્ષેત્રમાં પડેલા એ, ત્રીસ વર્ષ એ ક્ષેત્રમાં વીતાવી દીધાં પણ થાક્યા નથી, નિષ્ફળતાઓનો ઇતિહાસ પડ્યો હોવા છતાં, નવું કામ ઉપાડતાં એ બીકથી એ પાછા પડતા નથી, એવો એમને વિચાર પણ આવતો નથી. શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવા જેવું લાગતું કામ પ્રેમપૂર્વક કરવું એને જ એ કર્તવ્ય માને છે. ફળની આશા તરફ નજર નથી રાખતા એટલે એ નિરાશ નથી થતા. બાકી આખું મહાભારત કામ ટંચ પોતાના આવા નાના પ્રયોગથી પૂરું થાય, અને કોર્ટોમાં તકરાર નહિ આવે એવું એ પણ માનતા નથી.

પરંતુ આવું કાર્ય કરવાથી લોકોમાં એ અંગે વાતાવરણ ફેલાય, કોર્ટોમાં લોકો બને તેટલા ઓછા આવે, અને આવીને દરેક ખુવાર થાય છે એટલું સમજાય તો પણ પૂરતું છે. અને એવું વાતાવરણ ઊભું કરવા ગામડે ભાષણ કરવા કરતાં તે રચનાત્મક કાર્ય રૂપે કોર્ટના આંગણે એવી પતાવટ કરવા બેસવું એ વધુ અસરકારક છે એમ એમનું માનવું છે.

એમની આ આધેડ ઉંમરે શ્રદ્ધાપૂર્વક સેવા કરવાની ધગશ જોઈ, માનથી એમના પ્રત્યે મારું મસ્તક નમે છે. 'તમને એવું થશે તો પત્ર લખ્યો સાર્થક માનીશ.

❋

મેઘાણીની સૌ પહેલી ઐતિહાસિક નવલકથા

મેઘાણીની નવલકથા માત્ર ભૂતકાળના પ્રસંગચિત્રોને સાંકળી લેતી કથા બનવાને બદલે, એ યુગનાં માનવીઓને, એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓને અને નબળાઇઓને, એમના પુરુષાર્થને, અને પરાજયોને, સંસ્કાર, ભક્તિ, રસિકતા અને શૌર્યને, ખાનદાની અને રખાવટને આપણા હૃદયપટ પર અંકિત કરી જાય છે

કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ રજી. ટ. ખ. ૦-૬-૦

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. મુંબઈ : અમદાવાદ

પારા અને આયોડીનના વિષપ્રયોગનો એક લાક્ષણિક કેસ

રજૂ કરનાર:—ડૉ. હેન્રી લિન્ડલ્હાર એમ. ડી.

નીચે રજૂ કરવામાં આવેલા કેસ જેવો એક જ કેસ દવાવાદમાં ક્રાન્તિ લાવવા માટે પૂરતો થઇ પડવો જોઇએ. નેત્રનિદાનશાસ્ત્રની ઉપયોગિતાનું, અને હઠીલા દવાવિષપ્રયોગોના કેસોમાં નિસર્ગોપચારક અને દરદી એ બન્નેએ કેળવવા જોઇતાં ધીરજ અને ખંતની આવશ્યકતાનું આ કેસ સરસ રીતે સ્પષ્ટીકરણ કરે છે.

શ્રી. એફ., જે—કેલીફોર્નીઆનો, અને ૫૨ વર્ષની ઉમ્મરનો છે, એ આજથી આશરે પાંચેક વર્ષ ઉપર પહેલવહેલો અમારી પાસે આવ્યો હતો. એને વારસામાં કુદરતી રીતે જ કદાવર ને નીરોગી શારીરિક બાંધો મળેલો હોવા છતાં, એ ઈ. સ. ૧૯૧૦થી પ્રસંગોપાત મજ્જાતંતુઓની અશક્તિના પ્રબળ હુમલાઓથી પીડાતો હતો અને ત્યાર પછી એમાંથી એ બહુ જ ધીમે ધીમે સાજો થતો હતો. જ્યારે એ અમારી પાસે આવ્યો, ત્યારે એ ફરી એક વાર આવા જ એક મજ્જાતંતુઓની અશક્તિના હુમલાથી પીડાતો હતો. એના ભેદી રોગોએ અનેક વૈદકીય નિષ્ણાતો અને વિશેષજ્ઞોના કૌશલ્યને નિરર્થક બનાવ્યું હતું. એની ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં અખતરાખોરી કર્યા પછી તેઓ તેમનાં માથાં ધુણાવતા અને કહેતા કે: 'તમને શું થયું છે એ કાંઇ અમે શોધી શકતા નથી. તમારા બધા જીવનાવશ્યક અવયવો સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. તમારો કેસ તો મજ્જાતંતુઓના દૌર્બલ્યની પીડાનો કેસ છે.' જે દરદીને એવું કહેવાનો સભ્ય રસ્તો છે કે, એ રોગીષ્ટ કલ્પનાથી–શ્રી. એડીના કહેવા મુજબ નાશવંત મનની ભૂલોથી–પીડાઇ રહ્યો છે. 'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર' માં પાન ૧૬૪ ઉપર વૈદકીય કોલેજના આપણા પ્રાધ્યાપકોમાંનાં એકે મજ્જાતંતુઓની અશક્તિની આપણને આપેલી વ્યાખ્યા મેં ટાંકી છે. જે નીચે મુજબ છે: 'એક દરદી મજ્જાતંતુઓનાં સંખ્યાબંધ લક્ષણોથી પીડાય છે; માથાનો દુખાવો, કમ્મરનો દુખાવો, મજ્જાસ્નાયુ-દૌર્બલ્ય, મગજ ઉપર ભારની લાગણી, માનસિક ક્ષોભ, કાનમાં ગણગણાટ, નિદ્રાનાશ વગેરે. આ મજ્જાતંતુઓના લક્ષણો માટે જવાબદાર એવો કોઇ સ્થાનિક કે શરીરબંધારણીય રોગો તમે શોધી શકતા નથી. ખરી રીતે દરદી શાનાથી પીડાઇ રહ્યો છે, તે જ તમે જાણતા નથી, તો તે મજ્જાતંતુઓની અશક્તિ છે.' આવા કેસોમાં ઝેરી શક્તિની દવાઓ. ક્ષુધાપ્રદીપકો, મજ્જાતંતુ શાંતિદાયકો અને નિદ્રક દવાઓ ક્ષણિક રાહત આપે છે, પણ એના પછી તુરત જ વધુ ઉગ્ર ઉથલાઓ દેખા દે છે.

જ્યારે મેં એની નેત્રપરીક્ષા કરી, ત્યારે મને એની આંખો આયોડીનના મોટા ડાઘાઓથી ભરપૂર માલૂમ પડી, અને પારાનું ચિહ્ન તો સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકાતું હતું. મેં એને એ જ વખતે કહ્યું કે, નેત્રાનિદાનશાસ્ત્રી તરીકેના મારા સઘળા અનુભવ દરમ્યાન, કેવળ એક જ માણસની આંખોમાં મેં કદી આટલું બધું આયોડીન જોયું નથી.

'નેત્રનિદાનશાસ્ત્ર'નાં પારા અને આયોડીન વિષે ચર્ચા કરતાં પ્રકરણોનો અભ્યાસ, એ બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે બતાવશે કે શરીરમાં આ ઝેરોનું અસ્તિત્વ, ભૂતકાળના એના બધા વ્યાધિઓ માટે, અને નૈસર્ગિક સારવાર હેઠળ પ્રગટનારા બીજા ઘણા વધારે વ્યાધિઓ માટે, પૂરતું જવાબદાર કારણ હતું. મેં એને તુરત જ ચેતવણી આપી કે આ ભયંકર ઝેરોને શરીરમાંથી કાઢી નાખતાં, અને એ રીતે એની ભારે યાતનામાંથી છૂટકારો મેળવતાં વર્ષોનો સમય લાગવાનો સંભવ છે.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન આંખમાંના ચિહ્નોનો તાળો મેળવવાનો હતો. શરૂઆતમાં તો એણે એ પ્રકારની દવાઓ કદી પણ લીધાનો જોરદાર ઇન્કાર કર્યો. ઘણી ઝીણવટભરી પ્રશ્નોત્તરી પછી પણ, આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવવામાં અને કનીનિકામાંની કુદરતની નોંધો સત્ય જ કહી રહી હતી એ પ્રકારની એને પ્રતીતિ કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડી હતી. એક દિવસ, એનો લૂલો ડાબો હાથ, જેમાંથી ચાર આંગળાં ખુટતાં હતાં, તેના તરફ નજર નાખતાં આ રહસ્યનો ઉકેલ મને અચાનક મળી ગયો. અઠ્ઠાવીસ વર્ષ પહેલાં એ આંગળીઓ એક અકસ્માતથી કચરાઇ ગઇ હતી એના ખરાબ રીતે ટુકડા થયા હતા, અને રૂઝ આવવાની ક્રિયા ધીમી તથા કંટાળાભરેલી હતી. કેટલા ય મહિના સુધી એ આંગળીઓનાં ઠૂંઠાને બાયક્લોરાઇડ ઓફ મરક્યુરી અને આયોડીનની બનાવટોમાં પલાળી રાખવામાં આવ્યાં હતાં.

કેવળ એની આંખની કનીનિકામાંના ચિહ્નો, અને 'નેત્ર-નિદાનશાસ્ત્ર' એ પુસ્તકમાં આપેલા એમના

ખુલાસા એને બતાવીને જ, લગભગ સતત યાતનાથી ભરેલાં પાંચ વર્ષો દરમ્યાન નૈસર્ગિક જીવન અને ચિકિત્સાને વળગી રહેવાનું, એ દરદીને સમજાવવામાં, અમે સફળ થયા હતા. એ કેવળ મજ્જાતંતુઓના ઉગ્ર, 'ચસકા' અને 'શૂળ' જેવાં દર્દથી પીડાતો નહોતો, પણ સાથે સાથે એ અત્યંત નબળાઈ, બેચેની, અને મનોભાર જે અનેકવાર ગાંડપણ અને આપઘાતની ઘેલછાની લગોલગ પહોંચી જતો હતો, તેનાથી પણ પીડાતો હતો. એક દિવસ એની દુઃખદાયક દશાનું વર્ણન કરતાં એણે કહ્યું કેઃ 'હું પોતાની કોટડીમાંથી ફાંસીના માચડા તરફ જતા એક કમનસીબ ગુનેગારની લાગણીઓ અનુભવી રહ્યો છું' જો આંખની કનીનિકામાંના ચિહ્નોએ, એની યાતનાના કારણની અને નિસર્ગોપચારની સારવારના ધીરજભર્યા અનુશીલનમાં જ રહેલા એની મુક્તિના એક માત્ર માર્ગની, વાસ્તવિકતાની એને યાદ ના આપી હોત તો એણે અનેકવાર નિરાશા અને ધૃણાથી સારવાર પડતી મૂકી હોત.

જુલાઈ ૧૯૨૨માં એ ફરી એકવાર સારવાર લેવા માટે પાછો આવ્યો, અને અમારે ત્યાં પાંચેક મહિના રહ્યો. ફરી પાછો એ એક પછી એક એ રીતે કેટલીક ક્રાન્તિઓમાંથી પસાર થયો. એક વખત એના પગ ઉપર ફોલ્લો ઊઠ્યો, અને એમાંથી આયોડીનની ઉગ્ર વાસ ધરાવતું ચીકણું પ્રવાહી વહેવા લાગ્યું. કેટલીક વાર તો મજ્જાતંતુઓનો શક્તિપાત, નિદ્રાનાશ અને મનોભાર જેવાં લક્ષણો સુધરવાને બદલે બગડતાં હોય એમ લાગતું હતું. એ નિરાશ થઈને સારવાર પડતી ના મૂકે, એટલા માટે એને સમજાવવામાં, મારી સમજાવટની સઘળી શક્તિઓને મારે વારંવાર કામે લગાડવી પડતી. એ એમ કહેતો કેઃ 'ક્રાન્તિઓ, ઉત્સર્ગ, ઉત્સર્ગ અને ક્રાન્તિઓ, એનું એ જ આ પાંચ વર્ષ સુધી મેં સાંભળ્યા કર્યું છે. હું હવે એનાથી થાકીને બેજાર બની ગયો છું. અને મારે હવે આ બધી બલામાંથી ભાગી છૂટવું છે.' ફરીવાર એકવાર હું એની આંખો તપાસતો અને દરદચિહ્નો તથા હઠીલાં ક્ષતોની થતી જતી ક્રમશઃ સાફસૂફી એને અરીસા વડે બતાવતો. એનાથી એનામાં નવી આશા અને વધુ ધીરજ પ્રગટતાં.

છેક છેલ્લે, એ દરદીએ ઑક્ટોબર અને નવેમ્બરમાં થોડી મુદત માટે સાચો સુધારો અનુભવ્યો. આ વખતે એને એના સુખદ ભવિષ્યના અરુણોદયની ક્ષણિક ઝાંખી થઈ. અમારી સંસ્થા એણે છોડ્યા પછી થોડાક મહિનાઓ બાદ, અમારા એક ગૃહચિકિત્સક ઉપર એના જે પત્રો આવવા માંડ્યા તેમાં એના કેસમાં થયેલો અદ્‌ભુત સુધારો કેવી રીતે ચાલુ રહ્યો હતો અને ત્યાર પછી વધુ ને વધુ નિશ્ચિત થતો ચાલ્યો હતો એનું વર્ણન આવતું હતું. એક અઠવાડિયા પહેલા એ જાતે અહીં આવ્યો હતો, અને એ આદર્શ આરોગ્યનું તાદૃશ ચિત્ર રજૂ કરતો હતો. એના આનંદી ચહેરા ઉપર મધુર હાસ્ય છવાયું હતું. એણે અમને ખાતરી આપી કે જૂના દરદશયતાનો છેવટને માટે અને કાયમને માટે અંતાઈ ચૂક્યા હતા. એનો દેખાવ અને વર્તણૂક એ હકીકત પુરવાર કરતાં હતાં કે, એ શારીરિક, મજ્જાકીય અને માનસિક રીતે સુંદર સ્થિતિમાં હતો.

આ એક જ કેસ જે બધા પાઠો શીખવે છે તેનો વિચાર કરો : દવાવિષપ્રયોગનાં ભીષણ પરિણામો, કેટલાય વર્ષો સુધી ચાલુ રહેતી ઉત્સર્ગની કંટાળાભરેલી ક્રિયાઓ, અને છેક છેલ્લે થયેલો નૈસર્ગિક પદ્ધતિઓનો અદ્‌ભુત દિગ્વિજય. આ માણસના અનુભવો દવાવાદી ડાક્તરોની મોટાં શહેરો, નાના કસ્બાઓ, અને ગામડાંઓના પીવાના પાણીને આયોડીનથી પદ્ધતિસર ઝેરી બનાવવાની અધમ યોજનાઓ ઉપર કેવો સરસ પ્રકાશ ફેંકે છે! તેઓને એવો એક મૂર્ખાઈભર્યો ખ્યાલ વળગેલો હોય છે કે, આવા મોટા પાયા પર કરવામાં આવતા વિષપ્રયોગોથી તેઓ થાઇરોઈડ ગ્રંથિના રોગોને અટકાવી અને મટાડી શકશે. આપણા શીકાગોના પીવાના પાણી ઉપર ક્લોરીનથી થતો દવાપ્રયોગ ખરેખર ખરાબ જ છે, પણ આખાયે શહેરની વસ્તી ઉપર આયોડીન દ્વારા થતો વ્યાપક વિષપ્રયોગ ઘણો વધારે ગંભીર સ્વરૂપનો છે. આને વિષે આ માસિકના આવતા અંકમાં કહેવામાં આવશે.

જાન્યુઆરી ૧૯૨૪. ધી લિન્ડલાહર મૅગેઝીન
પુ. ૩ જું, અં. ૧ લો.

※

શ્રી. બચી ગાંધી; બી. એસસી
પ્રોફે. જયંતીલાલ દ. ઓઝા, એમ. એસસી
ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ, એમ. એસસી., પીએચ ડી.

લોટ કયો સારો ?

'સફેદ વિ. ભુરો લોટ' ('White versus Brown Flour') એ નામનું પુસ્તક અમેરિકામાં એફ. એલ. 'ડનલપ ડી. એસૂસો. નામના વૈજ્ઞાનિકે બહાર પાડ્યું છે; અને તેમાં ઘઉંના લોટમાં આવેલા ખનીજતત્ત્વો, વીટામીન્સ, તેમજ તે બધાની પાચનશક્તિ (digestibility,) સંબંધી ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે. આ પ્રશ્ન આપણાં રોજીંદા જીવનને સ્પર્શતો હોઈ તેમજ ચાલુ અનાજની તંગીમાં માર્ગસૂચક હોઈ, એ સંબંધી વિવરણ અહીં આપવું અસ્થાને નહીં ગણાય. આ પુસ્તકમાં દર્શાવેલા વિચારો સાથે આપણે સંમત થઈએ કે ન થઈએ પરંતુ તે સંબંધી કોઈ પણ નિર્ણય પર આવતાં પહેલાં નીચેની હકીકત વિચારવા જેવી છે. સફેદ લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો વચલો સફેદ 'આંતર ભાગ' (endosperm) લગભગ ૭૩ ટકા અને ભુરો લોટ એટલે ઘઉંના દાણાનો સંપૂર્ણ ભાગ—૧૦૦ ટકા.

ભુરા લોટમાં રહેલાં પ્રોટીન તત્ત્વોની જીવપૈદાનિક કિંમત સફેદ લોટ કરતાં શરીરની વૃદ્ધિ અને વિકાસ માટે ઘણી ઊંચી છે; પરંતુ આ લાભની સામે પ્રોટીન તત્ત્વોવાળા લોટની ઓછી પાચનશક્તિ એ એક ગેરલાભ છે. ઘઉંના દાણાના સૌથી બહારના પડની નીચે આવેલા 'એલ્યુરોન' પડમાં ચરબીવાળા પદાર્થો હોય છે. આનું પ્રમાણ જો કે બહુ જ ઓછું હોય છે પરંતુ તેમાં કેટલાક અપુરીત ચરબી તેજાબો હોય છે જે આહારની દૃષ્ટિએ અગત્યના હોય છે. ચરબીની હાજરીને લીધે લોટમાં ખટાશ આવે છે.

ખનીજ તત્ત્વો ખાસ કરીને બહારનાં પડમાં વધારે એકઠા થએલા હોય છે. પરંતુ આ ભાગમાં સારા પ્રમાણમાં ફાઈટીક એસિડ હોય છે જે કેલસિઅમની સાથે સંયોજાય છે અને શરીરને માટે તેને બીનઉપયોગી બનાવે છે. સફેદ લોટમાંથી શરીરને સારા પ્રમાણમાં કેલસિઅમ મળે છે જ્યારે ભુરા લોટમાં રહેલ ફાઈટીક એસિડ તેમાં રહેલ કેલસિઅમને શરીરને માટે બીનઉપયોગી બનાવે છે તેટલું જ નહિં પરંતુ તેની સાથે લેવાએલા બીજા ખોરાકમાં રહેલ કેલસિઅમને પણ શરીરને માટે બીનઉપયોગી બનાવે છે. એવો મત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે કે ફાઈટીક એસિડ સારા પ્રમાણમાં ભુરા લોટ વાટે શરીરમાં દાખલ થાય તો તે હોજરીમાં ઉપલપાચલ કરે છે. પરંતુ પાછળથી કેલસિઅમનું પ્રમાણ પાછું સરખું થઈ જાય છે અને તેથી ફાઈટીક એસિડની હાજરીથી થતી નુકશાનકારક અસર ઓછી થાય છે. 'બ્રેડ' (કે રોટલી) બનાવતી વખતે ફાઈટીક એસિડનું સારું પ્રમાણ નાશ પામે છે પરંતુ છૂટા થતા ફોસ્ફરસવાળાં પદાર્થો પણ કેલસિઅમનું શોષણ (absorption) કરવામાં દખલગીરી કરે છે. કેલસિઅમરહીત ખોરાકની નુકશાનકારક અસર જો તેમાં મેગ્નેશીઅમવાળા પદાર્થોનું વધારે પડતું પ્રમાણ હોય તો વધે છે. ભુરા લોટનું કેલસિઅમ અને મેગ્નેશીઅમનું પ્રમાણ શરીરને ઘણું પ્રતિકૂલ થાય છે. લોટમાં લોહ કેટલું મળે છે એ સંબંધી પૂરી માહિતી મળી શકી નથી અને તેથી ભુરા લોટમાંથી લોહ શરીરને કેટલું મળશે એ સંબંધી ચોક્કસ અભિપ્રાય રજુ ન કરી શકાય.

હવે વીટામીન સંબંધી વિચાર કરીએ. ઘઉંના દાણામાં અંદરના ભાગમાં ગર્ભની સાથે રહેલા દળ ('સ્કુટેલમ') માં થીઆમીન સારા પ્રમાણમાં એકઠું થએલું હોય છે. ગર્ભમાં રીબોફ્લેવીન અને આંતર ભાગ (એન્ડોસ્પર્મ)માં અને ફોતરા તેમજ થોડે અંશે ગર્ભમાં નીકોટીનીક એસિડ હોય છે, એટલે ભુરા લોટમાં સફેદ લોટ કરતા ચારગણું થીઆમીન, ત્રણ ગણું રીબોફ્લેવીન અને પાંચગણું નીકોટીનીક એસિડ હોય છે. પ્રમાણભૂત સાબિતી સૂચવે છે કે ભુરા લોટમાંથી બનાવેલી બ્રેડ (કે રોટલી)ને શેકવાથી સારા પ્રમાણમાં થીઆમીનનો નાશ થાય છે અને આ રીતે

નવરચના

આ તત્ત્વનું વધેલું પ્રમાણ નાબુદ થાય છે. સફેદ લોટ કરતાં ઘઉંના લોટમાં અઢીગણું પ્રમાણ વીટામીન 'ઇ'નું હોય છે; જો કે લોટને સંગ્રહી રાખવાથી આ પ્રમાણ ઘટે છે. વીટામીન 'ઇ' મોટે ભાગે ગર્ભવાળા નીચેના ભાગમાં હોય છે.

હવે પાચન (digestibility) તેમજ શોષણ (absorbability) સંબંધી વિચારીએ. ઘઉંના દાણાના બહારના પડમાં રેસાનું વધારેમાં વધારે પ્રમાણ હોય છે. આને લીધે આવો લોટ ઓછો પચે છે. ખોરાકમાં મોટો ભાગ બ્રેડ (કે રોટલી)નો હોય તો ભુસાનું મોટું પ્રમાણ કેટલાકની હોજરીને ઉથલાવી નાખે એમ પણ બને. એવું સુચન છે કે ગર્ભના ભાગ કરતાં ભુસાના ભાગમાં ઓછી અસંપાદિતા છે. આખા લોટનો પાછલો ભાગ જલદીથી આથી શકાય છે એટલે જ, આખા ઘઉંનો-લોટ બીજા ખોરાકના પાચનમાં દખલ કરે. આંતરડાંમાંથી મળ જલદીથી નીકળે એટલે એનું પૂરતું શોષણ ન થાય. એટલે તેની પૌષ્ટિકતામાં ઘટાડો પરિણમે. ઘણા દાખલામાં આ પ્રતિક્રિયા બહુ જ નજીવી હોય છે. સંશોધનકારોમાં આ સંબંધી એકમત નથી.

ઘઉંના દાણાનો કોઇ પણ ભાગ કાઢી નાખવાથી જેની આપણને ખબર ન હોય એવા પોષણમાં ઉપયોગી અંશો ગુમાવવાનું સંભવિત છે. પરંતુ આમાં જનતાના સ્વાદનો સવાલ છે. લડાઇ પહેલાં અમેરિકાના ૩૦ થી ૪૦ ટકા કુટુંબો ભુરા લોટની બ્રેડ કદી લેતા નહિ. ૧૪ ટકા જ માત્ર ભુરો લોટ વપરાતો. એ વાત સાચી છે કે અમેરિકામાં સફેદ લોટ સસ્તો છે પણ કિંમતને અંગેજ આ- પસંદગી થતી એમ ખાત્રીપૂર્વક ન કહી શકાય. એક વાત સ્પષ્ટ છે કે આ સંબંધી સંશોધનના પરિણામો વિધવિધ છે અને કેટલીક વાર અસંગત પણ છે. એટલે આ વિષય પર ખાત્રીથી કોઇ પણ માણસ પોતાનો નિર્ણય ન આપી શકે. એકલી બ્રેડની પોષણને લગતી કિંમત આંકવી એ બરાબર નથી કારણ કે આખા આહારના સંબંધમાં એ કિંમત આંકવી જોઇએ.

અંતમાં, અમેરીકામાં પ્રચલિત 'નેશનલ વ્હીટમીલ ફ્લોર' સંબંધી પરિસ્થિતિ તપાસીએ. આમાં આખા લોટમાં જેટલા લાભ લઈ શકાય તેટલા લાભ લેવા અને સાથે સાથે ગેરલાભ દૂર રાખવા એમ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ઘઉંના દાણાનો ૮૦ થી ૮૫ ટકા લોટ પસંદ કરવાથી લોટની પૌષ્ટિકતામાં સારો સુધારો દેખાય છે. ૮૦ ટકા લોટ બહારના ફોતરાની નુકસાનકારક અસરથી મુક્ત હોય છે. થીઆમીન માટે ૮૫ ટકા લોટ કદાચ ત્યાં સુધી થીઆમીનની ઘટ ઓછી આવે છે. પરંતુ ૮૦ ટકા નીચે જતાં આખા ઘઉંના લોટમાં માલમ પડતાં પ્રમાણ કરતા થીઆમીન છેક ૨૯ ટકા સુધી ઘટી જાય છે. રીબોફ્લેવીનના પ્રમાણમાં થીઆમીનના હિસાબે ઓછી ઘટ આવે છે. નીકોટીનીક એસિડ એકદમ ઓછો થઇ જાય છે. કેલસિઅમનું પ્રમાણ કેલસિઅમ કાર્બોનેટ નાખીને વધારી શકાય. પરંતુ આમાં મુશ્કેલીઓ આવે છે. આમ કરવાથી મનુષ્યશરીરની ગ્રંથિઓમાં લોહનું પ્રમાણ ઓછું થાય છે એવા ચિહ્નો છે; અને ક્ષારતત્વ વધારવાથી બ્રેડ (કે રોટલી) શેકવામાં થીઆમીનની ઘટ આવે છે. એટલે કણક 'તાંતણા આવે એવા' (ropines) થઇ જાય. પણ આ સંબંધમાં કોઇપણ ચોક્કસ અભિપ્રાય જાહેર કરતાં પહેલાં વધારે સંશોધનની જરૂર છે.

(નોંધ : આપણને અત્યારે રેશનીંગમાં મળતો સફેદ લોટ 'નેશનલ વ્હીટમીલ ફ્લોર'ના નમુના અનુસાર ૮૦ ટકાવાળો છે. એટલે ઉપરની સમજુતી આજના આપણા જીવનમાં ખૂબ મહત્તાપૂર્ણ છે.)

બાંધકામમાં નવી સામગ્રી

વસવાટનો પ્રશ્ન સૌનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે. લડાઇને અંગે શહેરોમાં ખૂબ જ ખડકાઈ ગયેલી વસતીને રહેવાની અનેક મુશ્કેલીઓ આવી પડે છે. યુદ્ધવિસ્તારમાં લડાઈ દરમિયાન થતાઈ બોંબમારાના પરિણામે અનેક મકાનોનો કચ્ચરઘાણ વળી ગયો છે. વિશેષમાં બાંધકામમા વપરાતી વસ્તુઓની અતિશય તંગી છે, તેમ જ ભાવ પણ ઊંચા છે. નવાં ઘરો

બાંધવાનો પ્રશ્ન ફક્ત હિન્દુસ્તાનનો જ નથી. લડાઈ દરમિયાન સ્થળે સ્થળે ધીકતી ધરાની નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી. એટલે ઘર બાંધવાનો પ્રશ્ન આંતરરાષ્ટ્રીય બન્યો છે. અનેક ફળદ્રુપ ભેજાંઓ નવીનવી કરામતો અજમાવવાની વાતો કરી રહ્યા છે. અમદાવાદમાં પોથી સીમેન્ટની ઈંટોની બનાવટ કરવા માટે કારખાનું ઊભું થાય છે એવા ખબર થોડા વખત પર પ્રગટ થયા હતા.

ફ્લોરીડાના બેકર નામના એક ઇજનેરે કરેલો અખતરો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. દરિયા કિનારે તાડનાં ઝાડો ઘણાં થાય છે. તેનાં થડના સાતસાત ઇંચ લાંબા કકડા કરી તેનો ઉપયોગ ઇંટ તરીકે કરી તેણે ઘર બાંધવા માંડ્યા છે. સાત ગજ લાંબા થડના ગોળ કકડા દીવાલની આખી લંબાઇમાં ગોઠવી ઉપર સીમેંટ કોંક્રિટનું પડ કરી લેવામાં આવે છે. તૈયાર થયેલી દિવાલની બે બાજુએ પણ કોંક્રિટનું પ્લાસ્ટર કરી લેવાથી તાડના કકડા દિવાલમાં પૂરાઇ જાય છે. સામાન્ય કદના ચાર ખંડવાળું મકાન બાંધવા જરૂરી તાડના થડિયાંની કિંમત એક સો રૂપિયા થાય. આવા પ્રકારની દીવાલોને ઊધઈ લાગતી નથી. તેમજ આગ સામે તે સારી ટક્કર ઝીલે છે. મુશ્કેલી ફક્ત થડિયાં કાપવાની છે. તાડનાં થડિયાંના રેસા ખૂબ મજબૂત હોય છે. તેથી તેને કાપવામાં બહુ મહેનત પડે છે. મોટા પાયા પર કામ લેવાથી મુશ્કેલીઓ ઓછી થાય.

આપણા તરફ દરિયા કિનારે થતાં ખજૂરાં ઇત્યાદિ તાડની જાતનાં ઝાડ આ બાંધકામમાં કામ આવી શકે કે નહીં તે અખતરા કરી નક્કી કરવું રહ્યું.

અણુશક્તિનાં ભયસ્થાનો

અણુશક્તિનો જમાનો આવી રહ્યો છે અને તેને પ્રતાપે દુનિયાની શિકલ કેવી બદલાઇ જવાનો સંભવ છે તે સંબંધી કંઈક ખ્યાલ અમે અગાઉ આ વિભાગમાં આપી ગયા છીએ. પરંતુ અણુશક્તિનાં ભયસ્થાનો તરફ પણ લાલબત્તી ધરવાની જરૂર લાગે છે.

સહુ કોઈ જાણે છે કે જાપાનમાં અણુબૉંબ ફેંકાયા બાદ મહિનાઓ સુધી ન સમજાય એવી કેટલીક ખતરનાક અસરો અમુક અમુક વિસ્તારોમાં પહોંચેલી. આ બધી અસરોનું મૂળ તે કેટલાક પ્રકારનાં વિકિરિત કિરણો હતાં. આવાં વિકિરિત કિરણોને અંગ્રેજીમાં *radiations* કહે છે. સૂર્યમાંથી આવતાં પ્રકાશ અને ગરમીનાં મોજાં એ પણ વિકિરિત કિરણો જ છે. વિકિરિત કિરણો ઘણાં પ્રકારનાં છે. તે બધાં આંખે જોઈ શકાતાં નથી. પરંતુ જુદા જુદા પદાર્થોને ભેદવાની એ અદ્ભુત શક્તિ ધરાવે છે. તેનાથી બચી જવાનો એક જ ઉપાય છે. એવા કિરણોનાં ઉદ્ભવસ્થાનથી ખૂબ જ દૂર રહેવું. એ બનવું ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. વળી અણુશક્તિ જ્યારે ઘર વપરાશની ચીજ બની રહેશે (આજે વીજળી છે તેમ) ત્યારે તેનાં પણ ભયસ્થાનો રહેવાનાં જ. બધાં જ વિકિરિત કિરણો નુકસાન કરતાં નથી. નુકસાન કરનારાં થોડાંક વિકિરિત કિરણોમાં માલૂમ પાતા વીજકણો નીચે મુજબનાં છે—

- આલ્ફા કણો
- બીટા કણો
- ડયુટ્રોન
- પ્રોટોન
- ઇલેક્ટ્રોન
- ન્યુ ટ્રોન
- ગામા કિરણો.

આલ્ફાકણો કાગળના એક પડની આરપાર જઇ શકે. ડયુટ્રોન ૭ કાગળની થોકડીની આરપાર જઇ શકે. ઇલેક્ટ્રોન ૫૦૦ કાગળની થપ્પીની આરપાર પહોંચી જાય. ગામા કિરણોથી બચવા બે ઇંચ જાડી સીસાની પટ્ટી જોઇએ. ન્યુ ટ્રોનની વાત જ ન પૂછવી. બે ઇંચ જાડી સીસાની પટ્ટી પાછળ ૭ ફૂટ પાણીની ટાંકી હોય તો તેને પણ તે વટાવી જાય.

આવાં ખતરનાક કિરણો સાથે કામ કરનાર માણસો પોતાનું રક્ષણ કેમ કરતાં હશે ! અને તેમાં પણ જરા સરખી ચૂક થઇ તો ?

સૂર્યના વીજચુંબકિય વિકિરણોની મદદથી આંખ દેખી શકે છે. સૂર્યની એ શક્તિ ઉપર તો જગત

આખું—પ્રાણી અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિ જીવે છે. રેડિયોમાં કામ આપતાં વિકિરણો આપણા શરીરની આરપાર નીકળી જાય છે છતાં તે બધાં નુકસાન કરતાં નથી. રેકરનાં કિરણો પણ નુકસાનકારક નથી.

વિકિરણ ઉત્પન્ન કરવા વૈજ્ઞાનિકોએ ઉપજાવેલાં સાધનો પદાર્થના અણુઓને ભેદી તેમાંથી નવાં વિકિરણો પ્રગટાવે છે. આવાં અણુભેદનને પરિણામે ઉત્પન્ન થતાં વિકિરણો મુખ્યત્વે ખૂબ જ નુકસાનકારક નીવડે છે. સાઈક્લો ટ્રોન, યુરેનિયમ પાઇલ અને એટમબૉમ્બ ફાટવાને પરિણામે પ્રગટતાં વિકિરણોનું નુકસાન પારાવાર હોય છે.

યુરેનિયમના અણુભેદન (fission)માંથી ઉદ્ભવતા આઠપદાર્થો : સ્ટ્રોન્શિયમ, ઝીરકોનિયમ, ટેલ્યુરિયમ, મોલીબ્ડેનમ અને રૂથેનિયમ છે. જે જગા ઉપર અણુભેદનને પરિણામે આ આઠપદાર્થો પથરાય છે તે જગા ૩૨ દિવસથી પાંચ વરસ સુધી વિકિરણધર્મી બની જાય છે. પાણીમાં પણ તેવી જ અસર થાય છે. આવા પાણીમાંથી પકડાયેલી માછલી અગર બીજા જળચર જીવો પણ વિકિરણધર્મી બની જતા હોવાથી તે ખોરાક માટે નકામા પડે છે.

એટલે જ જાણકારો કહે છે કે પરમાણુબોંબથી બચવા માટે એક જ ઉપાય છે, અને તે રાજદ્વારી રીતે પરિસ્થિતિ સમાલી લેવી. વિજ્ઞાને હજી બચાવનાં સાધન શોધ્યાં નથી.

પ્રયોગકારો તે પ્રયોગ કરતાં બચવા માટે ત્રણ પ્રકારની સાવચેતી રાખે છે—

૧. એવા સાધનોથી દૂર રહ્યાં રહ્યાં પ્રયોગ કરી શકાય તેવી ગોઠવણ.

૨. વિકિરણ ફેંકાતા હોય તે દિશાથી પરે રહેવું. આમાં પણ એક જોખમ તો છે જ. આજુબાજુના પદાર્થો ઉપરથી પરાવર્તન પામી (reflection) એ કિરણો પ્રયોગકાર ઉપર ફેંકાવા-સંભવ રહે છે.

૩. વિકિરણો જેની આરપાર ન જઈ શકે એવા પદાર્થની ઓથે રહીને કામ કરવું. ત્રીજો ઉપાય જ બંધબેસતો જણાય અને કારગત નીવડે.

'ઇથર'—પ્રકાશનું માધ્યમ

ઈ. સ. ૧૬૭૬ ની વાત છે. ડેનીશ વૈજ્ઞાનિક રોમર ગુરુના ઉપગ્રહોના ગ્રહણનો અભ્યાસ કરી રહ્યો હતો. ગણતરીથી નક્કી કરેલા સમય કરતાં ગ્રહણ મોડાં કેમ થાય છે એ પ્રશ્ન તેને મૂંઝવી રહ્યો હતો. એકાએક તેને સૂઝ્યું કે પ્રકાશને ગતિ હોય તો, પ્રકાશને આવતાં એટલો સમય ન લાગે! તેણે ૭ ૭ માસને આંતરે આવતા ગ્રહણોના સમયનું નિરીક્ષણ કર્યું: ૭ માસમાં પૃથ્વી તેને સૂર્યની ફરતી ફરવાની કક્ષાને સામસામેની સ્થિતિમાં આવે. આ કક્ષાના વ્યાસનું અંતર અને ગ્રહણ કેટલું મોડું થાય છે તે સમય એ બેનો મેળ જોડી તેણે પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરી. ત્યારબાદ બીજા વૈજ્ઞાનિકોએ પ્રકાશની ગતિ નક્કી કરવા પ્રયોગો કર્યા અને પ્રકાશની ગતિ એક સેકંડમાં ૧૮૬૦૦૦ માઈલ છે એમ નક્કી કર્યું.

પ્રકાશને ગ્રહથી આપણી પૃથ્વી ઉપર આવવા માટે કંઈક માધ્યમ તો હોવું જ જોઈએને. હવાના માધ્યમ વગર અવાજ આવી શકતો નથી. તેમ પ્રકાશને કાંઈક માધ્યમની જરૂર ખરી. વૈજ્ઞાનિકોએ એવું એક માધ્યમ કલ્પી લીધું. તેનું નામ પાડ્યું ઇથર. આ ઇથર કેવો હોવો જોઈએ? વજન વગરનો, પૂરેપૂરો સ્થિતિસ્થાપક, સર્વવ્યાપક, ન દેખાય એવો. પ્રકાશ માધ્યમ વગર ન આવી શકે માટે માધ્યમ જોઈએ અને તે માધ્યમ તે ઇથર.

પ્રકાશ માધ્યમ વગર કેમ ન આવી શકે! જો એવું કલ્પવામાં આવે તો વૈજ્ઞાનિકો આજ સુધી જે ભૌતિક કાર્યને સાધનારી સાંકળ હોવી જોઈએ એમ માનતા આવેલા તે ખોટું પડે. વૈજ્ઞાનિકો એ સ્વીકારવા તૈયાર નહોતા. એટલે પ્રકાશના માધ્યમ સંબંધી જેમ જેમ ગૂંચ વધતી ગઈ તેમ તેમ 'ઇથર'માં નવા નવા ગુણધર્મો તે ઉમેરતા ગયા.

મેક્સવેલ નામનો એક વૈજ્ઞાનિક હતો. તેણે એક દિવસે 'વીજ-ચુંબકવાદ' (electrol-magnetic theory)નું પ્રતિપાદન કર્યું. તેણે જાહેર કર્યું કે

વીજળીના તરંગો ફક્ત અવકાશમાં જ (ઇથર વગર) જઇ શકે છે અને તેની ઝડપ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે. મેકસવેલે આ બધી હકીકત પુરવાર કરવા જરૂરી ગણિત અને સમીકરણો મૂકયાં (equations).

હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે 'ઇથર'વાદથી મેક્ષવેલના ઊભા કરેલા કોયડા અને પ્રશ્નોનો ઉકેલ આવી શકે? અગર તો જે હકીકત સિદ્ધ કરવા 'ઇથર'વાદની જરૂર પડી છે તે હકીકત મેકસવેલના સમીકરણોમાંથી સિદ્ધ થઇ જાય. સાચે જ મેકસવેલે હિંમતથી જાહેર કર્યું કે પ્રકાશનાં કિરણો વીજ-ચુંબકિય જ (electro-magnete) છે અને તેને વીજ-ચુંબકિયવાદના તમામ નિયમો લાગુ પડે છે.

પણ આ બધું તો ગણિત' અને વાદમાં કહ્યું. પ્રત્યક્ષ સાબિતી ક્યાં?

મેકસવેલનું ગણિત અને સમીકરણો બહાર પડયા બાદ વીસ વરસનો ગાળો વહી ગયો. ૧૮૮૬ની સાલ હતી. હર્ટઝ નામનો જર્મન વૈજ્ઞાનિક પોતાની પ્રયોગ-શાળામાં પ્રયોગ કરી રહ્યો હતો. એક વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન કરેલા તણખા ત્યાંથી દૂર પડેલા બીજા વીજળીના સર્કીટમાં ઉત્પન્ન થયા. આજના વાયરલેસનું આ મૂળ હતું. દૂર રહ્યા રહ્યા આ તણખા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેની ઝડપ પણ પ્રકાશની ગતિ જેટલી જ છે અને તે પણ મેક્ષવેલના ગણિતને અનુસરીને જ! પ્રત્યક્ષ સાબિતી મળી ચૂકી.

'ઇથર'માં અનેક ગુણધર્મોનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું. ઇથરવાદના જે જે સિદ્ધાંતો હતા તે બધા મેકસવેલનાં ગણિતથી સમજાવી શકાતાં હતા. ઇથરની જરૂર ન રહી.

છતાં ઇથરવાદીઓ એમ પાછા પડે એવા નહોતા. તેમણે જાહેર કર્યું કે 'ઇથર' છે જ અને વીજ-ચુંબકિય બધા ગુણો ઇથરથી જ અનુભવાય છે.

પ્રકાશ તેમ જ અન્ય વીજચુંબકિય આંદોલનો ચોક્કસ ઝડપે ગતિ કરી શકે છે એ વસ્તુ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી તે ગતિ કયા માધ્યમમાં થાય? થવી જોઇએ? એ માધ્યમ તે ઇથર.

ગતિવાળા પદાર્થ સાથે તે પણ ગતિ અનુભવે છે? માઇકલસન નામના વૈજ્ઞાનિકે ઇ. સ. ૧૮૮૧માં એક અગત્યનો પ્રયોગ કર્યો. તેણે ધાર્યું કે ઇથરસ્થિર હોય અને પૃથ્વી એમાં ફરતી હોય તો પછી પૃથ્વી જે દિશામાં ફરે છે તે તરફની દિશામાં પ્રકાશની ગતિ વધારે થવી જોઇએ. તેથી તેણે પૃથ્વીની ગતિ તરફની દિશા (પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફની) અને તેને કાટખૂણે-ની દિશા એમ બે દિશામાં પ્રકાશની ગતિ માપી જોઇ. પરંતુ તે બંને દિશામાં પ્રકાશની ગતિ એક સરખી જ થઈ. તેણે એવું અનુમાન તારવ્યું કે ઇથર પણ ફરતી પૃથ્વીની સાથે સાથે જ ફરતો હશે. પરંતુ કેટલાક પ્રયોગો તેમ જ ખગોળને લગતા બનાવો અને ગણતરીને આધારે તે અનુમાન ખોટું હોવાનું જણાયું.

ઇથર સ્થિર જ ઠર્યો. છતાં માઇકલસનનો પ્રયોગ પણ સાચો ઠરે તેવું કાંઈક વિચારવું રહ્યું. પણ બહુરત્ના વસુંધરા!

'ગતિ' એટલે શું? અંતર અને સમયનો ભાગાકાર એટલું જ ને? જ્યારે પ્રકાશની ગતિ જેવી મોટી ગતિનો વિચાર કરતા હોઇએ ત્યારે એમ કેમ ન બને કે અંતર અને સમય એ બન્નેમાં એકસરખો જ ફેરફાર ન આવે? જો એવું બને તો ભાગાકાર એકસરખો જ રહે અને ગતિમાં ફેર પડે નહિ. ફીટ્ઝજીરાલ્ડ અને લોરેન્ઝ નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આ અનુમાન વહેતું મૂક્યું. આ થઇ ઓગણીસમી સદીના અંત સુધીમાં 'ઇથર'ની પ્રગતિ.

अ. म. रा.

કેટલીક નવલકથાઓ

એકલવીર

[લે. ચુનીલાલ વ. શાહ. પ્રકા. લોકપ્રકાશન લિમિટેડ, રેવડી બજાર અમદાવાદ મૂલ્ય ત્રણ રૂપિયા.]

શ્રી. ચુનીલાલ શાહની ઐતિહાસિક નવલકથાઓની સંખ્યામાં એક ગણનાપાત્ર કથાનો ઉમેરો કરતી આ નવલકથા 'પ્રજાબંધુ'ની ૧૯૪૭ની ભેટ-કથા છે. વિ. સં. ૧૨૮૦ના એક તામ્રપત્રમાં મળી આવતા અનેક વિશેષણોથી નવાજાયેલા 'શ્રીમદ્ અણહિલપુર રાજધાની અધિષ્ઠિત અભિનવ સિદ્ધરાજ શ્રીમજ્જયંતસિંહ' એવા ભીમદેવ બીજાના સમયના એક જયંતસિંહ સોલંકી વિશેના ઉલ્લેખથી અને 'એકાંગવીર' એવા તેના એક વિશેષણથી પ્રેરણા મેળવી શ્રી. ચુનીલાલ શાહે પોતાની કલ્પનાને ગતિવતી કરીને આ કથા લખી છે.

કથાની લખાવટ આકર્ષક છે. તેને માટે પ્રો. બ્રેઇને પોતાની કેટલીક વાર્તાઓમાં તેમ જ કાર્લાઇલે પોતાના 'સાર્ટર રિઝાર્ટસ' ગ્રંથના માટે જે સાહિત્યિક યુક્તિ અજમાવી છે તેવી શ્રી. શાહે આ કૃતિના પ્રવેશકમાં પ્રયોજી છે. સહસ્રલિંગના અવશેષો અને જૂના પાટણનાં ખંડેરોની ભૂમિમાં કોઈ ભોંયરામાંથી પોતાને મળી આવેલ જયંતસિંહ સોલંકીની આપવીતીની હસ્તલિખિત અપભ્રંશ પોથીનો પોતે ગુજરાતીમાં અનુવાદ જ કરતા હોય એમ ગંભીર રહીને નિરૂપીને શ્રી. શાહે ભોળિયા વાચકો એ વાત ખરેખર માની જ લે એવી યુક્તિ કરી છે. સ્વસ્થ પ્રકૃતિના શ્રી. શાહની કલમનું આ એક આનંદદાયક ચમત્કારક સાહસ છે.

મોઢેરક મંડલનું હકનું સ્વામિત્વ ન મળતાં મોઢેરકના મંડલેશ્વર કૃષ્ણદેવના પૌત્ર લક્ષ્મણદેવનું બહારવટું; તેના પુત્ર જયંતસિંહનો ઉછેર, પાટણના કુક્કુટેશ્વરની કીર્તિ ચોગમ ફેલાવવાની અભિલાષા અને મહત્ત્વાકાંક્ષા, પિતાનું બહારવટું છોડાવી દસ વરસમાં પોતાના પરાક્રમ અને ગુર્જરેશ્વરની સેવાથી મોઢેરક મંડલ પાછું મેળવવા ને ન મળે તો તેનાથી ઊંધું બહારવટું લેવાની તેની પ્રતિજ્ઞા; ઉત્તરોત્તર ઉજ્જ્વલ બનતી તેની કારકીર્દી, નિર્માલ્ય ભીમદેવને પંચાસરમાં પૂરી રાખી ગુજરાતની ગુમાયેલી પ્રતિષ્ઠા ને પ્રજાના પુનઃસ્થાપન અર્થે ગુર્જરેશ્વરના બધા અધિકાર અખત્યાર કરવાનું તેનું તેજસ્વી ને ભાવનાપ્રેરિત ગૌરવપ્રદ પરાક્રમ, અને શરીરના તથા ભાવનાના છતાં કપટલીલાના અનુભવથી બહુદેવ અને ધોળકાના લવણપ્રસાદના પ્રપંચનો ભોગ બની ત્રણ માસ બંદી બની મૃત્યુની રાહ જોતા રહેવાનું તેનું દુર્ભાગ્ય : આ બધી હકીકત કથાને મસાલો પૂરો પાડે છે. માળવા ને મુસલમાનો ગમે ત્યારે આવીને નાક કાપી જાય એવી પાટણની હતગૌરવ અવસ્થા, મંત્રીઓની અદીર્ઘદૃષ્ટિ, રાજાની નબળાઇ અને મંડળેશ્વરોની દોંગાઇનું ગુજરાતની તત્કાલીન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર પશ્ચાદ્ભૂમાં સારું દોરાયું છે. એ પરિસ્થિતિ વચ્ચે સોલંકી વંશનું જઇ પાટણ પર વાઘેલાવંશની સત્તાની સ્થાપનાની રચાતી જતી પૂર્વભૂમિકા પણ ધોળકાના મુત્સદ્દી અને મહત્ત્વાકાંક્ષી લવણપ્રસાદને કથામાં મહત્ત્વની કામગીરી સોંપીને લેખક રજૂ કરી છે. કથામાં પ્રણયવાર્તા પણ લેખકે ગોઠવી છે. જયંતસિંહને પ્રથમ દર્શને આકર્ષતી અને તેના પ્રત્યે આકર્ષાતી કળી, તથા પંચાસરના રાણા લૂણપસાકની કુંવરી ભવાની, એ બન્ને તરફ જયંતસિંહનું અને જયંતસિંહ તરફ બંનેના દિલનું ખેંચાણ, અને કળીને લૂણપસાકથી બીજી પુત્રીને પેટે થયેલી પુત્રી અને એ રીતે ભવાનીની બેન ઠરાવી આખરે લેખકે કરેલું બેઠરકોઠન એ પ્રણયકથાને રસભરી બનાવે છે.

નબળા ભયંકર અપ્રતિહર ગજત્વની સામે બંડ પોકારી રાજપદની સ્પૃહાથી નહિ પણ રાજાની ગુજરાતની પ્રતિષ્ઠાને ખાતર રાજસત્તા હાથમાં લેવા જયન્તસિંહને પ્રેરતી તેનામાં લેખકે મૂકેલી ગુજરાતની સેવાની ભાવના જે દેશભક્તની વાત કહે છે તેમાં

જરા નવી લાગે છે, પણ છે જાતે આકર્ષક, અને કથાને આકર્ષણ અને ગૌરવ બેઉ આપે છે.

રસ ધીમો પણ અસ્ખલિત ગતિથી છેક સુધી વહ્યે જાય છે, અને ખૂંચે કે અપ્રસન્ન કરે એવું કથામાં ક્યાંય આવતું નથી. પાત્રાલેખનમાં નાયક જયન્તસિંહ, લવણપ્રસાદ, રાજવૈદ્ય શર્મા, ભવાની તથા કળોનું આલેખન સારું થયું છે. શ્રી. ચુનીલાલ શાહની તેમને સાઠમે વર્ષે લખાયેલી આ નવલકથા તેમનું યશોવર્ધન સર્જન છે એમાં શંકા નહિ.

સાથી

[લે. રામનારાયણ ના. પાઠક; પ્ર. ભારતી સાહિત્ય સંઘ–મુંબઇ–અમદાવાદ; મૂલ્ય પાંચ રૂપિયા]

લેખકની ગાંધીવાદી દૃષ્ટિએ એમની પાસે લખાવેલી આ નવલકથા છે. પૂનાની ખેતીવાડી કૉલેજના છેલ્લા વર્ષનો એક વિદ્યાર્થી '૪૨ની લડતવેળા અભ્યાસ છોડી હિંસક ક્રાન્તિકારોની ટોળીમાં ભળી, સાતારાં ધાડકેસનો કેદી બની, જેલ તોડી નાસી નીકળી, પોતાનો માર્ગ ખરો નથી એવા અંતરમાં ઊગતા ભાનની પ્રેરણાથી તેમજ જરૂરી અજ્ઞાતવાસને માટે કાઠિયાવાડમાં ભાવનગર પાસે નવાગામમાં આવી ત્યાંના રૂડા પટેલનો સાથી બને છે. એનું ખરું નામ કે. (=કેશવભાઈ) આર. પટેલ, પણ એ અહીં ટપુ ને પાછળથી ટપુભાઇ તરીકે જ ઓળખાય છે. એ જ છે આ કથાનો નાયક. એ સાતારા ધાડકેસમાં કેવી રીતે સંડોવાયો એની નક્કર વીગતોવાળી પૂર્વકથા લેખકે કહી નથી. એ જેલમાંથી ભાગ્યો ને કાઠિયાવાડમાં સાથીનું નવું જીવન ટપુ નામથી શરૂ કરે છે ને પેલી હિંસક પ્રવૃત્તિ છોડે છે ત્યાંથી જ લેખકે વાતનો આરંભ કર્યો છે. અહિંસાની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિની સરસાઇ બતાવવાનું જ કર્તાનું ધ્યેય છે, એટલે પેલી પૂર્વકથાનો એને ખપ નથી. સાથી બનેલા નાયકને ફરી પાછો એકવાર મહારાષ્ટ્રમાં લેખક મોકલ્યો છે, જ્યાં તે કાર્ય તો આગલું જ કરે છે પણ તે લોહિયાળ ક્રાન્તિની પદ્ધતિએ નહિ પણ નવી અહિંસાની ભાવના સાથે. હિંસામાંથી અહિંસાના માર્ગે એ કઇ રીતે આવ્યો તેનો ઇતિહાસ કથામાં નિરૂપાયો નથી, પણ એ પરિવર્તન એનામાં થઈ ગયું છે એમ જ માનીને વાચકે આગળ વધવાનું રહે છે. મહારાષ્ટ્રમાંથી પાછો આવી નાયક પાછો સાથી ટપુ જ બની જાય છે. એની અસર ગામલોકો પર, કરડા ને અમલદારો સાથે સારો નાતો રાખતા રૂડા પટેલ પર, તેની દીકરી પર અને રમેશ તથા લીલા જેવાં જુવાન સાથીદારો પર વધતી જાય છે. એની મોટી સિદ્ધિ તો છે રૂડા પટેલમાં એણે આણેલું પરિવર્તન. ગ્રામપંચાયત ઊભી કરી સ્થાનિક સ્વરાજનું તંત્ર અહિંસક રહીને સ્થાપવાની અગત્ય તે રૂડા પટેલને ગળે ઉતરાવે છે. પણ એ કાર્ય સિદ્ધ થાય તે પહેલાં તે બેત્રણ સાથીઓ સાથે ગાંધીજીની પદ્ધતિ મુજબ પોલીસને શરણે થઈ જાય છે. જેલવાસને અંતે છૂટીને તે સાથીઓ સાથે પાછો આ જ ગામમાં તેની સેવાને અર્થે રહેવા ને કામ કરવા આવે છે. તેનું ખરું નામ સાવ ભૂલાઇ જ જઈ તે, તેનું સાચું ઓળખાણ બધાને થઈ ગયું છે છતાં ને ત્યાર પછી પણ, ટપુભાઇ નામથી જ ઓળખાય છે. નવાગામમાં પછી સ્થાનિક સ્વરાજ સ્થપાયું કે નહિ તેની વાત વાર્તાકારે કરી નથી. એટલું જ એમણે બતાવ્યું કે સાત વરસથી ખાદી કાર્યાલય કરીને ગામમાં બેઠેલ વિનુભાઈ જે ન કરી શક્યા તે આ જુવાને પટેલના સાથી બનીને સાધ્યું. ભણેલાઓ ગામડામાં ગ્રામવાસીઓ જેવા જ થઇ રહી તેમની અંદર ભળી શ્રમજીવન જીવે ને તેમની સેવા કરી તેમને ઊંચે લઇ જાય તો જ કાર્યસાધક પરિણામો આવે એ એમ કરીને લેખકે સમજાવવા માગ્યું છે.

વાર્તાકારે રૂડાભાઈના નવા સાથી ટપુનો ભેદ તરત જ પોતે આપણને કહી નાખ્યો છે. ઘણા વખત સુધી એ રહસ્યવેષ્ટિત રહે ને છેક છેવટે ઘટસ્ફોટ થાય એવું સંવિધાનકૌશલ વાપરવાને બદલે વાર્તાને સીધી શૈલીની સાદી વારતા બનાવી હોય છે. ગામને ધાકમાં રાખતો રૂડો પટેલ, નિઃસ્વાર્થ સ્નેહથી ટપુને

જોતી પટેલપુત્રી દેવુ, ખાદી કાર્યાલયવાળા વિનુભાઇ, સાહસપ્રદી રાષ્ટ્રપ્રેમી લીલા, ટપુનો ભક્ત બનતો કાનો—આ ને બીજાં પાત્રો એકંદરે ઠીક આલેખાયાં છે, અને ગામડાનું તથા મહારાષ્ટ્રનું વાતાવરણ જાળવવાનો પ્રયાસે ઠીક થયો છે, તેમ છતાં એમ જરૂર લાગે છે કે પાત્રોની ખીલવણીમાં તથા વાતાવરણના ઉઠાવમાં લેખકને એટલો રસ નથી જેટલો પેલા ધ્યેયમાં છે. વાર્તાની સરળતાથી કંઇ જીવનમાં ક્રાન્તિકારીના ને રૂપા પટેલ જેવા પટેલના પલટા થતા હોતા નથી; તેમ ટપુની બધા પર થઇ તેવી અસર અને ગ્રામ-પંચાયતની સ્થાપનાની અનુકૂલતા એટલી સહેલાઇથી થતી નથી. આપણે એટલું જ માનવાનું કે વાર્તાકારે પોતાની ભાવના અહીં રજૂ કરી છે, અને આવડયો એવો વાર્તાનો આકાર તેને એણે આપ્યો છે. પોતાને જે વિચાર રજૂ કરવા છે તેના સમર્થન અર્થે વાર્તાની બધી ઘટનાઓ તો તેને અનુકૂળ ને ઇષ્ટ રીતે જ બનતી આલેખે ને એ રીતે બનાવો અને પાત્રોનાં વર્તનાદિમાં સ્વાભાવિકતા લાવવાનો પ્રયાસ છતાં ઝીણું જોનારને ક્યાંક ક્યાંક અસ્વાભાવિકતા દેખાય છે તે આ કારણે છે. કથા એકંદરે સુવાચ્ય ગણાય.

હારેલાં હૈયાં

[અનુ૦ ગોપાળરાવ વિદ્વાંસ: પ્રકા૦ આર. આર. શેઠની કંપની, મુંબઇ; સાડાત્રણ રૂપિયા.]

પ્રસિદ્ધ મરાઠી સાહિત્યકાર શ્રી. વિ. સ. ખાંડેકરકૃત 'ઝગલેલા મોહર'એ કથાનો આ ગુજરાતી અનુવાદ છે. નોબેલ પારિતોષિકવિજેતા પિરેન્ડેલોના 'Six characters in search of an author'એ નાટકે આ કથાના 'આયોજનની મૂળ લેખકની પ્રેરણા આપી છે.

'જુવાન સ્ત્રીપુરુષોએ પ્રેમજીવનમાં શરીરસુખને ઘણું અગત્યનું અંગ ગણવું જોઇએ.' એમ પ્રવેશકમાં જાહેર કરતા કર્તાએ સંખ્યાબંધ પાત્રોને પોતપોતાના લગ્ન અને સંતપ્ત દાંપત્યજીવનની કરુણ કહાણી તેમની આગળ જુદી જુદી રીતે પેશ કરતાં બતાવ્યાં છે. એકમેકને દોષિત ઠરાવતાં પત્નીઓ અને પતિઓની કહાણી કુશળતાપૂર્વક રજૂ કરી લેખકે બેઉ પક્ષની સહાનુભૂતિપાત્રતા બતાવી એ સિદ્ધ કર્યું છે કે નાનપણના ઉછેરથી કે કોઈ બનાવથી કે અનુભવથી કે મનોમંથાણથી જ અમુક ગ્રહ બંધાઈ ગયા છે જેમના એવાં સ્ત્રીપુરુષો પરિણીત જીવનમાં શરીરસુખની બાબતમાં ઊનાચાર યા અતિશાચાર કરે અને પરસ્પરાભિમત મુક્તવિહાર ન આચરી શકે તો તેમના પ્રેમજીવનમાં વિકૃતિ જન્મે છે. જે તેમના લગ્નજીવનમાં કંઇક સમજૂતીઓ, વિષમતા અને કરુણતા ઊભી કરી તેમને દુઃખીદુઃખી કરી નાખે છે.

વાત છે આટલી સાદી, છતાં તેને પિરેન્ડેલો-શૈલીમાં નવલકથાનો વાર્તારસ જમાવતા જઇને સાહિત્યોચિત રીતે કહેતા શ્રી. ખાંડેકરને આવડી છે. સાથે સાથે માનવીના વ્યવહારને પ્રેરતી માનવચિત્તની સંકુલતાનું પૃથક્કરણ કરતા જઈ દંપતીજીવનનો પેનો પ્રશ્ન પણ અનેક પાસાંમાં તેમણે રજૂ કર્યો છે ને ચર્ચ્યો પણ છે. આમ કુશળ વાર્તાકાર ઉપરાંત પરણેલા લગ્નજીવન અને પ્રેમજીવનના સારા ચિકિત્સક પણ શ્રી. ખાંડેકર આ કથામાં બન્યા છે. કથા વાંચવા લાયક ગણાય. મુદ્રણદોષો ક્યાંક ક્યાંક ડોકાઈ જાય છે. વર્ષોથી ગુજરાતમાં રહેતા અનુવાદકનો ગુજરાતી પરનો કાબૂ મળતો છે.

અ. મ. રા.

દક્ષિણા : શ્રી અરવિંદના જીવનદર્શનનું અનુશીલન કરતું ત્રૈમાસિક અંક પહેલો, ઑગષ્ટ ૧૯૪૭. તંત્રી: સુંદરમ્ પ્રકાશક: અરવિંદ કાર્યાલય, આણંદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા છૂટક નકલ દોઢ રૂપિયો.

શ્રી અરવિંદના કાર્યને જાણવા સમજવા માટે આજે લોકોમાં વધતા લાગેલી ઉત્સુકતાને સંતોષવા અને તેમનાં જીવનનું એક ખાસ દર્શન-યોગ દ્વારા મનુષ્યના વિકાસની પ્રક્રિયામાં એક ક્રાંતિકારી પગલું —કે જે વડે મનુષ્યે એક વિશાળ અને જ્ઞાનપૂર્ણ ચેતના મેળવવાની છે અને તેમાંથી એક દિવ્ય માનવજાતિ ઊભી કરવાને મદદરૂપ થવામાં બંગાળી, હિંદી તથા અંગ્રેજીમાં આ પ્રકારનાં ત્રૈમાસિકોની જેવનાં માસિક માટે શ્રી અરવિંદનાં કાર્યમાં રસ લેતી ગુજરાતી જનતાને સંતોષવા શ્રી અરવિંદના ૭૫માં જન્મદિનની મંગલ ઘડીએ આ ત્રૈમાસિક શ્રી સુન્દરમના તંત્રીપદે પ્રગટ થયું છે. ગુજરાત એને યોગ્ય આવકાર આપશે એમાં શંકા નથી.

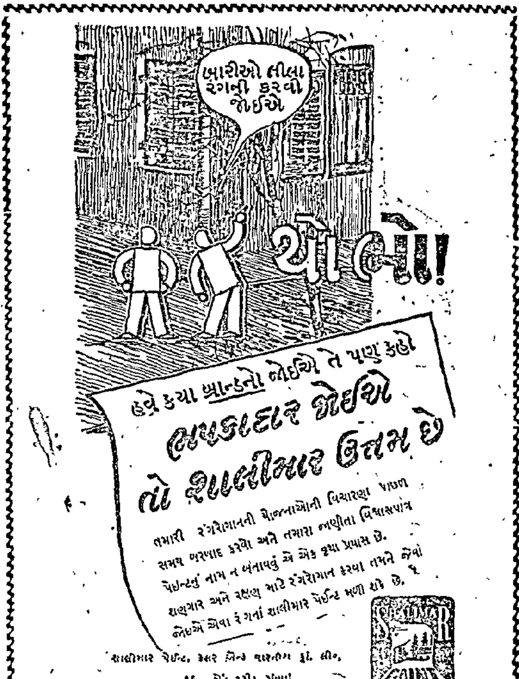

બારીઓ લીલા રંગની કરવી જોઈએ
ઓ હો!
હવે કયા બ્રાન્ડનો જોઈએ તે પણ કહો
ભપકાદાર જોઈએ
તો શાલીમાર ઉત્તમ છે
તમારી રંગરોગાનની યોજનાઓની વિચારણા બાબત
સમય બરબાદ કરવો અને તમારા જાણીતા વિશ્વાસપાત્ર
પેઈન્ટનું નામ ન બતાવવું એ એક વૃથા પ્રયાસ છે.
શણગાર અને રક્ષણ માટે રંગરોગાન કરવા તમને જેવો
જોઈએ એવા રંગનાં શાલીમાર પેઈન્ટ મળી શકે છે.
શાલીમાર પેઈન્ટ, કલર એન્ડ વારનીશ કું. લી.,
૧૬, બેંક સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
SHALIMAR PAINT, COLOUR & VARNISH CO., LTD.
16 Bank Street, BOMBAY.

Įનિ અને રસભરી
નવલકથા

સોહાગ

લેખક
રામનારાયણ ના.
પાઠક

•

મૂલ્યારના મકાલિનાગ-
। યુવક યુવતિઓમા જે
ભુભર્યા પમીરની આન
કેતા છે એને જાગત
રતા વિચારો આ
નવકથામા લેખકે ભારે
રાગતાથી મક્યા છે

આ ના પ્રેમની વાતાથી
આજના યુવક-યુવતીઓ
રાયા છે કેવળ પોચટ
લાગણીવેડા અને પછી
ઈ નહિ એવી મેદામ જિ
ગીથી થાકલાન આ વાર્તા
નવો પ્રાણવાળુ પૂરશ
એકવાર વાચી જશો

•

કિંમત
રૂ. ૨-૮-૦

•

રજી. પોસ્ટખર્ચ
૦-૫-૦

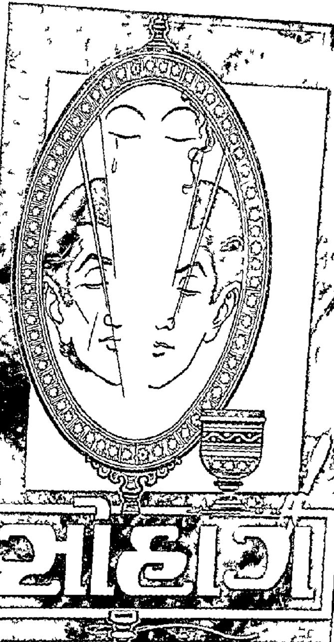

આ લેખકનાં બીજાં પુસ્તકો

જગતનો તાત ૭-૮-૦	માનવતાના મૂલ ૪-૦-૦	પચાસ વર્ષ પછી ૩-૦-૦	નવાનપનો ૦-૧૨-૦
આવતી કાલ ૩-૦-૦	ગાંધીબાપુ ભા. ૧ ૪-૮-૦	ગાંધીબાપુ ભા. ૨ ૪-૮-૦	સુવર્ણ મૃગ ૩-૮-૦

પ્રકાશક ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકચંદ સ્વામી ૧૬ સોમાણી ૧સ ગલી અમદાવાદ
મુદ્રક હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ ભારતી મુદ્રણાલય ટંકશાળ ઉ રોડ ચાર રસ્તા માણિયા અમદાવાદ
ચિત્રકારના આરક્ષક સાયન્ટિફિક પબ્લિશિંગ પ્રા મા જ રોડ સામે અમદાવાદ

છૂટક નકલના બાર આના • પરદેશમાં એક રૂપિયો — Regd. No. B.

લેખક
રામનારાયણ
ના. પાઠક

પૃષ્ઠ સંખ્યા ૪૦૪
મૂલ્ય રૂા. પાંચ

લેખક
રામનારા
ના. પા

પૃષ્ઠ સંખ્યા
મૂલ્ય રૂા.

વર્ષોથી ખાદીકાર્ય, હરિજનસેવા, લોકશિક્ષણ કે એવાં બીજાં રચનાત્મક કાર્યોમાં દટાયેલા સેવાધારી દિલીપોના '
હવે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે સ્વરાજ આવ્યું, જેને ઝંખતા હતા એવી આઝાદીની ઉષા ઊગી. પણ હવે કર્તવ્ય શું? એવી મૂંઝવણમ
ચિંધતી આ નવલકથા એક નવો પ્રદેશ, એક નવું કર્તવ્યક્ષેત્ર બતાવે છે. ★ હજી તો
રાજકીય આઝાદી આવી છે. બીજાં અનેક ક્ષેત્રોને આવરી લેતાં બંધનો તૂટ્યાં નથી, સાચી લોકક્રાંતિ જન્માવવા
રાષ્ટ્રસેવકોએ લોકો માંહેના એક બનીને તેમના સુખદુઃખના સાથી થઈને રહેવું પડશે અને સમજપૂર્વકનું શ્રમજીવન ગાળવું '
આ નવલકથાકારનો આ સંદેશો છે. '' ★ લોકમાનસને સમજવામાં આ નવલકથાનું વાચન ઉપયોગી

પ્રાપ્તિસ્થાન: ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ. ફરનાન્ડીઝ પુલ નીચે • ગાંધી રસ્તો • અમદ
ભામરાજ બિલ્ડિંગ • ૪૦૫, કાળબાદેવી રોડ • મુ